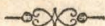

SÁROSPATAKI FÜZETEK.

PROTESTÁNS ÉS TUDOMÁNYOS FOLYÓIRAT.

EGYHÁZ ÉS NEVELÉS, TUDOMÁNY ÉS IRODALOM KÖRÉBEN.

KIADJÁK:

A SÁROSPATAKI EV. REF. FŐISKOLA TANÁRAI.

SZERKESZTI:

ANTALFI JÁNOS,

tanár.

~~~~~  
ÖTÖDIK ÉVFOLYAM.

1861.  
~~~~~

SÁROSPATAK.

NYOMTATTA FORSTER R. A REF. FŐISKOLA BETŰVEL.

T. Gombóczy

EGYHÁZ ÉS NEVELÉSI TUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

—X—

Kiadás

A SZAKOSZTÁSI ÉS NEVELÉSI TUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

Szerkesztő

ANTALFI JÁNOS

1901

1901. ÉVI KÖZLEMÉNYEK

SAJÓVÁZSÁR

SAJÓVÁZSÁR ÉS NEVELÉSI TUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

Handwritten signature

SÁROSPATAKI FÜZETEK.

ÖTÖDIK ÉVFOLYAM.

JAN. 27. 1861.

AZ OLVASÓHOZ.

Jelen protestáns folyóirat midőn a sárospataki ref. főiskola tanári karának helyeztetik tekintélye alá, csak elérte azt a célt, mely alapítása óta rendeltetése volt: t. i. hogy az említett igen tisztelt karnak, mint protestáns tudományos testületnek legyen magához való s méltó közlönye.

Igen jól tudtuk mi, e folyóirat alapításakor, hogy a vállalatnak kétes jövője van, s elszántuk magunkat inkább, minthogy másokat, talán épen egy tekintélyes tanári kart igyekeztünk volna rábeszélni oly kezdetre, melyből kevés haszon ígérkezett, ugy anyagi mint szellemi tekintetben. De azt is jól tudtuk, hogy a testületnek lehetnek bátrabb vagy félénkebb tagjai, s emez utóbbiak zsibbasztólag fogának hatni a vállalatra, a mennyiben bizalmatlanságukkal rontandák a testület kebelében az egyetértést s nyugtalankodásaikkal a vállalat sikere, tekintélye és érdekes volta körül azok kedvét elveendék, kik különben lelkesedéssel fogtak volna részt a munkában.

Most mindezen tulvagyunk. A vállalat megpróbálkozott az idővel s reméljük, hogy a mit tőlünk egyesektől nem tagadott meg a prot. közönség, a bizalmat és részvétet, sokkalinkább meg fogja adni a tisztelt tanári karnak, mely

mint a tudományokban élő hivatalos testület hathatós munkássága, kiállító ereje által igen könnyen elfelejtetheti a mi szakadozott, egyesektől máskép nem is telhető fáradozásunkat.

E lélekkel, szívvel bocsátjuk át folyóiratunkat a tisztelt tanári kar rendelkezése alá, igérvén magunk részéről, hogy közbejárásunkat a vállalat feltartására, a mint csekély erőnktől telik, felajánljuk, szenteljük.

Erdélyi János. Hegedűs László.

TANUSÁG AZ IDŐ JELENSÉGEIBŐL

AZ EGYHÁZ ÉRDEKÉBEN.

Minden embernek, ki nem a hétköznapi élet percenként változó aprólékos érdekeinek rabszolgája, vagy ki nem kárhoztatta lelkét tétlen szenvedőlegességre; hanem az emberiség közös nagy érdeke iránt, fogékonysággal, emelkedettséggel bír a kor szelleme felfogásában; minden embernek, ki gondolkodni szeret és tud, korunkban a szellemi éledeletről bőven kijutott.

Alig kell kiemelkednünk a mindennapiság gözköréből, s az eszmék, mint a rabláncbaiból felszabadult természet tavaszának fecskéi, seregestől repdesnek körülünk; óh ez az eszmék légköre olyan üdítő, olyan balzsamos, mint a kikeleté! mert hisz az eszmék is a tavasz, a szellemi élet tavaszának hírnökei! Ne féljünk, megjöttek a fecskék, kikelet van!

Tanúsággal teljesek a mi napjaink; egy drága könyv, melynek minden sora bölcseségre vezet.

Mily felséges látpont, ha a történetek lánchegyének egyik csúcсарól kísérvük figyelemmel a rohanó életet, melynek lelke a magas tiszta légbe repül, s míg a göröngyök embere az áradó élet salakjában fuldokol: az emelkedett emberi lélek az időnek lelkével társalog, az eszmék repkedő sas fiait ismergeti.

Egy ily élvezetes órámból ismerkedtem meg egy gondolattal, melyet, minthogy azt az egyházra tanuságosnak vélek, itt elmondandó leszek.

Azon jelszó, melyet a hatodik, a többit elnyeléssel fenyegető nagy hatalom zászlótartója lobogójára feljegyzett, ezen szó: nemzetiség. Ez zászló alatt vívatnak napjaink fegyveres, és szellem harcai; e zászló alatt lett megtámadva egy, minden fegyveres hatalmasságoknál erősebb, mert szellemi nagy hatalom, a római keresztyénség hitén alapuló, az által fentartott független pápaság. És e zászló alá mind áttörhetlenebb tömegekben gyülekeznek a népek, s győzelemről győzelemre mind magasabban lobog az a lángeszű hős zászlótartó kezében.

Bármint akarjuk, és tudjuk is papiroson különválasztani a pápa, mint fejedelem érdekét, a pápa, mint egyház feje érdekétől, a gyakorlatban, a hívek meggyőződésében összeesik az, annyira át, meg átszövődött egyik a másikon; ez nem is lehet másként. A gyakorlati élet sohasem kedvező hajszálfinomságu tudós megkülönböztetéseknek. De hisz ez állításnak bizonyítéka is van elég, bizonyítéka a pápai hatalom egész védelmi rendszere, és ereje, bizonyítéka az egyház minden gondolkodó hívének lelki állapota, mely az új események által vagy megrendült, vagy újabb eszmékkel eddigi meggyőződésének némi módosulásával barátkozott meg. Legdönthetlenebb bizonyíték azonban magának a pápaságnak előállása, s életfejlődése, melyet itt röviden vázolni megkísértek.

Midőn a keresztyénség, mint egy istenimádás a pogányság, mint több istenhívés ellen fellépett, az előidőkbeli hívek felfogásában mindenekelőtt ezen minden népeket felölelő, minden időkre kiterjedő, minden erőt, hatalmat magában foglaló, központosító, ha szabad így mondani: jelleme tűnt fel a kijelentett vallásnak. Minden keresztyén tehát szükségkép, minden egyéb vallás parancsolta kötelességek között, legerősebben érezte a közösség kapcsát hitének sorsosaival, az egy Istenbe és Krisztusba vetett hit által. Az ily egyéni különlételének tiszta öntudatára még el nem juthatott ember, de a hit tárgyának imádásában a rajongásig fokozott áhitat, a lélek örök törvényei szerint, e földön is minden áron tárgyat keres magának. Így látjuk mindjárt kezdetben csoportosulni a keresztyénséget az apos-

toli származásu gyülekezetek körül, mint a melyek eredetöknél fogva az áhitat, és kegyelet tárgyai voltak. E közösség érzetből származott, az áhitat által táplált csoportosulási vágy csak erősödhetett az üldözések közös szenvedései alatt. Így látjuk csoportosulni a keresztyén gyülekezeteket különösen Róma körül, mely apostoli eredet mellett, mint a világ központi hatalmának fészke, egynél több oknál fogva volt tárgya az áhitatnak. De csoportosultak az első keresztyének Alexandria, mint az akkori tudományosság egyik legkitünőbb telepe, majd később Bizanc a császárság székhelye körül. A Jézusbani hit terjedésével, s ennek uralkodó vallássá lett emelkedésével az előbbi okoknál fogva az előállott egyes csoportok egy közös központot kerestek. Melyik gyülekezet váljék ilyenné, ezt az határozta meg, melyik felelt meg a legtöbb hívő lélek vágyainak, és érdekeinek; mert hogy ilyennek, a keresztyénség azon álláspontján lenni kellett, hogy ezen szükségérzet, sőt az errőli öntudat is igen élénk volt, azt már csak azon vetélkedés is eléggé bizonyítja, mely oly hosszú és elkeseredett harcot vívott az elsőség felett, különösen Róma és Konstantinápoly között.

Róma minden más városok, gyülekezetek között legtöbb előnynek volt birtokában. Apostoli eredet, világgazdagság, hatalom és közlekedés székhelye; majd mikor a világi hatalom alól annak mellé, fölé akart aztán a lelki hatalom kerülni, s a világi által féltékeny nyomtatásban részesült, független, különálló város, a hívők kegyeletének elsősege, érdekében lett ügyes felhasználása, püspökeinek e célra irányzott bámulatos következetessége, hogy az ember majd azon gondolatra jön, mintha a legkorábbi időktől fogva legalább homályos sejtelmük lett volna a későbbi világhatalomról; mindezek a keresztyénség ugy számban, mint erkölcsileg jóval nagyobb része feletti elsőséget Rómának biztosították.

A világhatalommá emelkedett keresztyénség folyvást egy részről mint hódító állott, más részről erősen kellett magát védeni a népek, tehát külfelenség ellen. A mennyire szétszórja a társaságot ha tagjai egymás közt meghasonlottak, ép annyira egyesíti, sokszor a legellenkezőbb érdekeket, ha a veszély közös, tehát külről jövő. Ez mindig igazság volt. Ezért látjuk, midőn a keresztyénség a polgári társaságban akart megtestesülni, feltámadva, leg-

alább eszmében, a római császárságot, legalább eszmében, mert kompakt egészsze tenni a középkor ujjonnan alakult, tömördek színezetű népeit lehetetlen volt. És még ezért is lehetett, sőt kellett a római püspökségnek kiemelkedni, összpontosító, önálló hatalomra jutni, mert a kijelentést, és annak hatalmát a pogányság, muhamedánizmus, és leginkább a világi hatalom, mint külellenség ellen képviselnie kellett.

Azon gondolat, mely Pipinnel, Károlylyal, s utódai-
val a római pápának birtokállási függetlenségét biztosítottá, nem volt más, mint hogy e püspöknek, mint a lelki hatalom képviselőjének szava, tette súlylyal, erővel birjon a fejedelmek, mint a földi hatalom képviselői ellenében.

A vallási és polgári társaság céljának azonkori fejletlen felfogása egyikét a másiknak nem mellé, hanem ellenébe helyezte. Ezért és a mily mértékben igyekezett minden külön célját elérni, azon mértékben jött ellenkezésbe a másikkal. Csakugyan, a mint a pápaság erősödött, csak hamar mint a világi hatalomnak ellenébe tett, annak mérseklője tűnik fel. Amint ezen kornak okvetlen szüksége volt egyetemes keresztyén császárságra, ki megóvjá a krisztusi polgárisultság érdekeit a végenyészettől, midőn az emberiség egészen új alakot öltött; ép oly mértékben volt szükség pápaságra, ki hivatással, erővel birjon megvédelmezni a vallás, az egyház érdekeit az elhajlás, alkalmazkodás, s a világi hatalom csapongása ellen. Mindeniknek hatása érezhető volt a másikon, különösen, midőn az egyháznak, ugyszólva, folytonosan fegyver alatt kelle állania, nem lehetett, hogy kebelében a szelidebb, a gyengédebb keresztyén erények is kifejlődhessenek, s hogy más részt sok olyast ne vegyen fel körébe, mely sajátlag a világi hatalmat illette, de melyet ez ellen fegyverül használhatott. De azért senkinek, ki azon kort saját szükségeinek szempontjából itéli meg, nem fog eszébe jutni a pápaságot visszaélései miatt kárlozatosnak tüntetni fel az emberiség érdekében.*) Hova súlyedt volna alá a keresztyénnek emberi méltósága a hatalmas Henrikek, Fridrikek stb. ellenében, ha nincs a pápák kezében az egyházi átok lesujtó villáma? Bizonyosan oda, hol a régi Cézárok, vagy keleti despoták baromi szolgáltserege volt. Hogy később a császárság félelmetes hatalma a

*) A kérdés az: a keresztyén vallás szellemében fejlett-e ugy? Szerk.

pápaság által megtöretvén, azon lesújtó villám olyan Jupiter kezebe került, kik azt minden rangu magán érdekeik előmozdítására használták; hogy volt idő, mikor Krisztus helytartói nem szolgálták, hanem szolgáltatták Krisztust, voltak pápák, kik annyira nem valának tiszteletre méltók, hogy magának az intézménynek tiszteletreméltósága s hatalma is elkorhadt apránként kezeik között, ez mind szomorító valóság, de egyszersmind egy erős bizonyítéka annak, hogy az ember erő csak addig áldás, míg korlátozva van, e nélkül átokká válik, hogy a véges ember csak úgy tehet eleget hivatásának, ha korlátozva van. Ugy, hogy az elképzelhető teljes korlátlanúság csak azt a mindentizezrediket nem tenné örültté, kielégerős lenne ön-magán annyira uralkodni, hogy pótolhatná a világigazgatás bölcs korlátozását. Itt van minden abszolutizmus átka, innen van, hogy az Augustus utáni római császárok nagyobb része valóban örült volt.

A küzdelem a pápaság és császárság között hosszú, véres, de tanuságos volt. Hosszu és véres, mert hiszen ha most, a nem ok nélkül ugynevezett felvilágosodás századában sem bir még egy általános horderejű eszme is csupán szellemi hadjárat által, hogy úgy mondjam, kardcsapás nélkül, a népek közös tulajdonává válni, mennyivel kevésbé lehetett ez a középkor setét századaiban. De a harc bevégeződött, s a tanuság a századokat feldult viharból lőn, az állam és egyház jól felfogott céljai megegyezők, s így az állam és egyház nem tehetők egymás ellenébe.

E küzdelem alatt azonban megalakult a népek új világa. A nem életrevaló nemzetek kihaltak, az életrevalók, mindenik természetes csoportjában, foglaltak magoknak állandó hazát, s itt külön nemzeti hajlandóságaik, szükség-eik, érdekeik szerint sajátlagos életfejlődésnek indultak; a közös kapocs pedig mindinkább tágult. A nyelv, mely a külön országok külön népeit összekötötte, nem volt többé egy hatalmas uralkodó nemzet nyelve, ez a nyelv már holt vala. A hitbeli kapocs is tágult, mert míg egyrészt a keresztyénség általános elterjedése, a külről jövő támadás megszünte mindinkább csökkentették a közösség szükségérzetének élénkségét, addig más részről a korlátlanúságukban féktelenekké vált pápák visszaélései, a keresztyénség egy-

oldalul felfogásából származott veszélyes tévedések a hitet, és vallásos buzgalmat nagy mértékben lehűtötték.

Mig a csaták zaja rivalgott földrészünk egyik határától a másikig, mig a népek küzdöttek egymás ellen élethálálcukát, s az egyházi és világi hatalom vívták a véres párbajt, és drága vérrel ázott meg a föld a keleti tengertől az Appenninek végső csúcsáig, hogy megtermékenyedjék, és megfogamzanak benne az új világ eszméi: addig Európa nyugalmas rejtékhelyein, a Britt szigeten, vagy a német és olasz föld kolostorainak csendes celláiban egyes élöket Istennek szentelt békéslelkü férfiak törekedtek eljutni az igazság ismeretére. Mi természetesebb, minthogy az ily rejtékhelyek mély hallgatóságában elmélkedő kegyes lelkék a kijelentésnek tulnyomólag szelídebb, békésebb tanait fogták megtalálni, azon gyengédebb erényeket, melyek az embert, elmélkedő kegyességében, nyugalmas családi életében, boldogítani hivatják. S a csaták vérengző robajától, e természetből irtózó békés emberek, nem lehetvén eléggé elfogulatlanok megítélni a rendkívüli idők rendkívüli szükségait, s ép ily kevésbé birva méltányolni a rendkívüli hatalmat visszaéléseiben, csakhamar ellenkezésbe jöttek a kor általánosan uralkodó eszméivel.

Szerencse az emberiségre, hála e férfiak erős meggyöződésének, hogy a megismert igazságot bátrak voltak kimondani az egész világ ellenében, szembe szállni a hatalmas ellenséggel, s feláldozni életöket, hogy magvetői legyenek az egyéni szabadságnak.

Viklef és Husz úgy, mint a reformációnak minden előbajnokai legélesebb ellentétbe jöttek a pápai hatalommal, tanításaiknak úgy szólva koronája volt a pápai hatalom eltörlése. Ők azon egyoldalúság ellenében, mely szerint a keresztyénség a középkor setét zavarában fejlődött a krisztusi és apostoli ősz keresztyénséget sürgették, és pedig, mert a lélektelen ceremóniáskodás ellenében az egész embert átható kegyességet, az értelmetlen vak hit ellenében a szabad meggyöződést, általában a magasabb fokú keresztyén erényesség szabad kifejlődéseit gátló korlátozás helyett az egyéni öntudatnak kedvező tant ott találták fel.

Mindezeknek azonban utjában állott a pápai institúció. Természetes ellenségek voltak tehát a pápaság és még most csak a vallás dolgában, az egyéni szabadságot sürgető

reformáció. Hogy halálosak is voltak ez ellenségek, azt a hit bajnokait felemésztő máglyaláng, majd az eretnekeket (valdensesek, husziták) irtó keresztes hadak bizonyították. Ez üldözött eretnekek, e kivégzett férfiak voltak, kik előbb hirdették az egyéni szabadság evangéliomát, mint annak elfogadására koruk megérett volna, vagy is helyesebben: kik előállottak és elvértettek, hogy áldozat legyenek az átalakulás oltárán, s ez által elkészítsék a kort, megérleljék az emberiséget a szabadság tudományának elfogadására. Mert azon vérnek, mely az evangéliomi szabadságért magát feláldozott eretnekek életeréből kicsorgott, minden cseppje új rettenthetetlen hőst termelt az új egyháznak, és azon magasba felkavargó lángüzön, mely a rendületlen kegyesek testi életét felemésztette, egyszersmind számtalan közönyösség jegét, vagy elfogult előítéletet olvasztott fel.

A népek hosszasan vívott harcai alatt kiállott szenvedése, a korlátlan hatalom visszaélései, a hitökért elvértett férfiak szétszórt tanai, a mind békésebbé válni kezdett közéletben felébredt tudvány, s mindezen és még több más okoknál fogva elavult középkori intézmények tekintélyhanyatlása oda juttatták az emberiséget, hogy midőn a gondviselés által előállított Luther rendkívüli személyisége fellépett és kezébe ragadta a zászlót, melyen az egyén szabadsága a vallás dolgában lőn feljegyezve, a felvilág e zászló körül csoportosult, s az újvilág rende meg lőn alapítva.

A megismert, s részben diadalra jutott igazság nem soká maradt csupán a vallás terén, a mit az egyházi társaságban igaznak találtak, igaznak vallottak, sürgették azt a polgári társaságban is. Ez igen természetes. Így csakhamar két táborra oszlott a keresztyénség legnagyobb része. Az egyéni szabadság zászlója alatt küzdött protestántizmus csakhamar körülözlönte, minden oldalról ostromolta a pápaság zászlója alatt harcolt katolicizmust. Ez, hogy az élénk támadás tüzét biztosabban felfoghassa, s az átgondolt terv egyformasága hiányában szenvedő ellenségre annál érzékenyebb csapást mérhessen: a stabilizmus lőrészekkel el látott sáncaiba huzódott vissza. E man oeuvre hasznos lehetett, a mennyiben a pápai egyház életét hosszú időkre, minden eshetőségek ellenében biztosította, de káros volt, a mennyiben táborát az önvédelmi térre szorította, s az ön-

kéntesek nagyobb mérvű ujoncozásának lehetőségétől magát elvágta.

Sajátságos küzdelem kezdődött. A dinasztikiák általában a katolicizmus, a népek a protestantizmus zászlója alá szegődtek. Ez annyira a dolog természetéből folyt, hogy alig lehetett, s alig is volt egy pár kivétel. A keresztyénség római császára kardját határozottan a pápaság mérlegébe vetette, s ezzel egy részről a csakhamar bekövetkezett véres küzdelem kimenetelét tette kéteessé, más részt dinasztijának irányát jelölte meg, mely szerint annak hatalma a pápai eszmék diadalával, vagy enyészetével emelkedik vagy hanyatlik. A helvét szövetségnek még a reformáció előtt kivívott függetlensége csak most ismertetik el, a kis Holland a roppant spanyol világhatalom alól és mellett köztársasággá alakul, Anglia új dinasztikiát s világhírű alkotmányát nyeri, a Skandináv és Dán félszigetek népei új alkotmányos kormányrendszert alapítanak, a német császár hatalma árnyékká vékonyul, s Erdély a szomszéd országból száműzött szabadság zászlóját lengeti. A másik tábor sem volt tétlen szemlélője az eseményeknek. Szervezte a Jézsuiták válogatott testőrhadát, Spanyol és Olaszországban az inquizició tartotta vas marokkal erős féken a megindult szabadabb gondolkodást, a déli német, s egy pár szomszédos szláv tartományokban pápai értelemben szigorúan keresztül vitt egyeduralom rendeztetik, s az új világ érdekeit legügyesebben számbavenni s felhasználni képes nagy országlárok fényes diadalt vívnak ki Franciaországban a katolicizmusnak XIV-ik Lajos ezen jelmondata uralmában: az állam én vagyok.

E világunalomban kulminált a protestantizmusnak ellenében tett pápai katolicizmus. Fényes volt az állás melyet itt elfoglalt, ragyogóvá tette azt a szolgálatába szegődött nagy emberek, mindmegannyi első rendű csillagok hosszú sora. De nevezetes tünetény, hogy míg ez állás elfoglalásában már a nemzetiség eszméje is mint egyik segédeszköz szerepet játszott; addig a ragyogó sor végén, mint legfényesebb csillag, mint leghatályosabb eszme, Voltaire neve jelenik meg. Magából a fölizgatott életből indult ki egyszerűsmind a föloszlás; a szélső abszolutizmus, mely a gondolat legcsekélyebb mozzanatának, az izlés leghitványabb nyilatkozatának is irányt szabott, önként hajtotta az embereket a másik tulságra; s míg a Voltaire féle gondolatok min-

den közismereti tulzás- és ferdeségeikben Európa népeinek nagyobb részben sajátjokká váltak; előállott azon jellemtelen tengődés, mely okvetlenül kifejlődik, hol az egymással ellenséges múlt, jövő között ingadozunk.

Voltaire a mily mértékben képes volt izgatni, ép oly kevésbé bírt megnyugtatni, amennyire tudott rombolni, annyira nem iparkodott építeni, a mennyire érdekes volt annyira nem volt alapos. A kétkedést fölébresztette nagyobb, mint kellő adagban, de nem mutatott csak egy pontot, hol a lélek munkássága megállapodhassék; nevet, hangot adott az egyén jogigényeinek, a nélkül, hogy ezek elé korlátokat is szabott volna. És ezzel megjelölte a kor irányát. Azon roppant forradalom alatt, mely az emberiségnek annyi vér áldozatába került, mely alatt a testi élet dúló harca közepében a kard élén és szurony hegyén is szellem-harc vivatott, azon két véres évtized folytán, mely a múlt századot a jelennel összekötötte, a gondolatok világában azt a habozást, ingadozást, tétovázást találjuk, mely a homályos még határozottan körülírt eszmékké nem alakult, sejtelmek s minden pozitivitást nélkülöző kétkedés uralma alatt elkerülhetetlen. Szabadság, az egyénnek szabadsága azon értelemben, hogy képzelt jogait, korlátlanságát még az Isten ellen is érvényesíteni akarta, azután a helyesen formulázott szabadságból folyó, de az imént leirottal természetesen ellenkező, mégis mindenkép mellé erőszakolni szándéklott egyenlőség örökös civódásban éltek egymás mellett.

Hogy ily eszmék uralma alatt a pápaság ügye szükségkép lehanyatlott, s az örök városnak rettegett ura Fontainebleau megalázott foglyává lehetett, a nélkül, hogy a hívők megsértett vallásos érzetének kitörésétől a korszellem lajtorjáján fölemelkedett győzőnek tartani kellett volna, ez nem kíván hosszas bizonyítást.

A Napoleon-féle kort követett restauracio nem bírt véget vetni az egyéni szabadság felé törekvő vágyaknak; sőt a mennyiben az újabb eszméket nem akarta számba venni, vagy épen azok erőszakos elfojtására használta föl azon erőt, melyet a népek tévelygésük, keserű csalódásuk után annak átkölcönöztek, s a kormányok megint a középkori korlátlanság rájárába akarták begyurni nemcsak az egyéni szabadságot, de a nemzeti külön hivatást is: ujra fölébresztették az a felé törekvő vágyakat, úgy hogy az

ellenkező tulság hatása még a csalódásokat is képes volt nagy részben feledtetni, melyek a nagy francia forradalom alatt az emberek hitét a szabadság létele, vagy bizonyosan jótékonysága iránt megingatták.

Azon reakció mely a szent szövetséget létre hozta igen rosszul számított; az, a kinek legtöbbet ártott, bizonyosan önmaga volt, s a kinek használt, az a szabadságra törekvés volt, mely most már egy újabb tényezőt is nyert a megsemmisíteni célzott, s ép ez által erőre ébresztett nemzeti öntudatban.

A pápai kormány, a dolog természeténél fogva, a reakcionáriusok között állott, s a többieknél annyiban vesztett többet, a mennyiben kiválólág szellemi érdekek képviselésére levén hivatva, ennek természetével homlok egyenest ellenkező irányon haladt.

A személy szabadsága mellé tehát a népek egyéni függetlensége csatlakozott mint fogalom, mint vágy. S a mint a személy szabadságáért folytatott küzdelmekben mind több csalódás érte a népeket, úgy csatlakoztak mind többen az innenső részre; s minél távolabb hagyjuk mögöttünk a nagy forradalom idejét, annál inkább látjuk halványulni az ott lobogtatott szabadság s annál határozottabb körvonalokban feltűnni a nemzeti zászlóját.

E kettős ellenség ellen az abszolutizmusra törekvő kormányok a legutolsó rázkódások után egymást lábra segítvén megint talpra állottak, már csak a pápa nem; s míg az újabb általános visszahatás a korlátlan uralom felé alkalmasnak látszott, hogy egy újabb dogma által az embert viszonyában Istenhez egy fokkal megint hátrább vesse: a szellemi pápai hatalmat idegen császárok szuronyai támogatták. Csakugyan, a mint e szuronyok máshol nyernék alkalmazást, azon mértékben rogyhat a központi katholicus hatalom össze.

Sikerül-e összeegyeztetni a katholicizmust a nemzeti ségi uralkodásra jutott törekvésekkel? oly kérdés, melyre én itt válaszolni se nem akarok, se nem akarhatok. Ha igen, legelőbb az olyan törekvések által, melyek Franciaországban a klérus nemzetiesítésére ismereteseek. — Sikerülhet ez nálunk Magyarországon is, mert itt mint tán sehol másutt igen tiszteletre méltó állást foglalt el a klérus a nemzeti érdekek iránt. Én, mint az igazság megismeré-

sére szomjuhozó protestans szívemből kívánom: adja Isten hogy sikerüljön, s így két táborra oszolva, mely mindenik saját hitének jóságáról egyéni meggyőződéssel bír, mindenik elvekért harcol, de mindenik tiszteli a másikat: egymást a folytonos zsurlódás által jobb meggyőződésre vezetni, nemesíteni, átalában a tökéletesedés útjára eljutni segítjük.

És most, azt hiszem, igen kevés szóra van szükségem, hogy az eddig összeállított történeti vázlatból a tanuságot külön is levonjam. Soha sem szabad az egyháznak hiveit bármely ismeret vagy rendszerhez kötni, esketni, habár az azon korban legjobbnak, sőt egyedül jónak látszassék is; mert vallásunk alapelvei szerint is az ember folytonosan tökéletesedő lény lévén, az egyházat, mely egy rendszer védelme alatt megcsontosult, ott hagyja, s a koreszmék rohanó áradata elsepri azon gátot, mely neki nem irányt adni, a vallás szellemében nemesíteni, hanem feltartóztatni törekszik. Ebből önként következik, hogy az egyháznak soha sem szabad kárhoztatni híveit, mert azok a kor, vagy nemzet gondolkodása, szükségai szerint gondolkodnak, és cselekesznek, hanem csak a mennyiben azon gondolkodás, vagy cselekedet Krisztus vallásának parancsaitól eltérő, vagy azzal éppen ellenkező.

Homokalföldi.

VEZÉRGONDOLATOK

EGY JÓ ANYANYELVI **OLVASÓKÖNYV** SZERKESZTÉSÉRŐL
A MAGYAR GIMNÁZIUMOK SZÁMÁRA.

Minden jól rendezett iskola nemcsak tanító, hanem nevelőintézet is. E szempont mutatja ki az anyanyelvi, nálunk magyar olvasókönyvek rendeltetését a gimnáziumokban, t. i. hogy azok határozottan nevelési könyvek tartoznak lenni.

Ugy véve fel a dolgot, a mint kell, a nevelésnek nem lehet egyéb feladata, mint a növendékekben egyfelől a jellemet képezni s fejteni, az akaratot tenni szilárdan ragaszkodóvá mind ahhoz a mi szép, jó és szent, másfelől a szükséges gyakorlati képesség mellett annyi elméleti be-

látásnak juttatni a növendéket birtokába, a mennyire céljai elérése végett tudja a kellő eszközöket nemcsak megtalálni, hanem használni is célirányosan. Mindent egybevéve, a testi oldalt nem tekintvén, a nevelés feladata a következő lehet:

A) **Jellemképzés.** 1. Izlésileg: A növendék izlése minden szép iránt kifejtessék. Legyen szép érzésü.

2. Erkölcseleg: A növendék érzése, akarata, cselekedete, egyesek s a társadalom irányában megfelelően az erkölcsi fogalmaknak. Legyen jó érzésü.

3. Vallásos szempontból: Legyen a növendék vallásos érzésü.

B) **Szellemi képzés.** 1. Filológiai szempontból: Tanulja meg a növendék mások gondolatait tökéletesen megérteni, magáéit értelmesen és tárgyhoz alkalmazottan kifejezni.

2. Filomathiai szempontból:

a) Tanulja meg a növendék önmaga is, névszerint a természeti dolgok körül, saját tapasztalatokat tenni, tanulja azokat megérteni, ismereteit gyarapítani, s azokat saját céljaira felhasználni. (Empiria)

b) Tanulja meg a növendék a mások által tett tapasztalatokat, főleg a világismereti dolgok körül megbírálni, azoknak okait, erejét megérteni, s ekkép szerzett tudományát, ismereteit saját céljaira felhasználni. (Históriai képzettség).

3. Filozófiai tekintetből: Tanuljon meg okosan gondolkodni, tanulja meg az eszméket, fogalmakat lelki erejével úgy dolgozni fel, hogy azokból ismeretei gyarapodást nyerjenek.

Minthogy pedig az iskolák nem egyszersmind nevelőházak is, s a növendékek nevelése sajátlag véve s egyidejűleg inkább a szülék s ezek helyetteseinek gondjai közé tartozik: szükségesnek látszik itt is a munka megosztás; s kérdés: a munkának melyik ága az, melyet a nevelőintézetek magokra vállalhatnak s magokra vállalni kötelezettek is? Első tekintetre úgy látszik, mintha a jellemképzés a szüléi háznak volna dolga, s az iskoláé csak az, hogy a szellemi kiművelésről gondoskodjék: azonban a nevelés természetének és rendeltetésének mélyebb felfogása azt bizonyítja, hogy nevelés és tanítás nemcsak nem

különnemű s egymástól elválasztott két munkát, de még csak nem is lehetnek azok; sőtinkább, hogy az oktatás, ha annak módja jól van megválasztva, berendezve, közölve és elfogadva, nem csupán külső ügyességet, ismereteket s szellemi képzést ad, hanem az akaratot is fejti és segíti, hogy az határozottságot nyerjen, s így az értelem mellett a jellemet is képezi, s úgy szólván, nevelve hat az emberre; ezen felül, mivel a gondolkozási kör helyes irányu fejtése s képzése legnagyobb részt az oktatás határába esik, s leglényegesebb része a nevelésnek: kétségtelen, hogy az oktatás főeszköz a nevelésben. Épen így világos, hogy az iskolának, ha az célirányosan van szervezve, vezetve s a szülők által működésében kellőleg s lelkiismerettel gyámolítottatik, a tanítás és fegyelmen kívül még más nevelési eszközök is állanak rendelkezésére. Innen következik aztán, hogy az iskolák, melyekbe a növendékek még nevelés hiával is lépnek be, a házi életnek is pótlói segédei; hogy azoknak nem csupán tanintézeteknek szabad, hanem nevelő helyeknek is kell lenniök; hogy azoknak nem csupán arra kell törekedniök, miszerint a tanítás folyjon, a rend és fegyelem tartassék fén; hanem, hogy a tanítás egyuttal nevelő is lehessen, minden rendelkezéseikre álló nevelési eszközöket kötelesek felhasználni, s általában arra törekedni, hogy a nevelés említett céljai tekintetéből mindent megtegyenek, a mit csak Isten segítségével megtenniök lehetséges.

A végből azonban, hogy a tanár a tanítást ez irt módon és cél szerint intézhesse, legalább a nyelv és irodalom-ágban, könyvek, még pedig használható könyvek kívántatnak; nemcsak, hanem a mennyiben arról van szó, hogy az oktatás nevelő is legyen, oly könyvek, melylyek forma és tartalomnál fogva, a tanárt képessé teszik nevelve tanítani.

Mely vezérelvek szerint kellene már egy ily tekintetből használható magyar olvasókönyvet, az oktatás azon határaihoz mérten, mely nálunk kitűzve van, gimnáziumaink számára szerkesztetni? azt előadni lesz célja e rövidke értekezésnek.

Előre bocsáttatik, hogy a gimnázium az előadott elvekhez képest nevelve tanító intézet; azaz: nem csupán szárazon oktató, hanem oly hely, a hol a szellemi képzés

mellett a jellemre szinte annyi gond fordítottatik, mint a mennyit amaz megkíván.

Külső tekintetben az a kérdés: mily tömegű legyen a könyv, hogy az a növendékek által sikerrel használtathassék?

Mindenesetre a darabok felvételében mértéket kell tartani, hogy a tömeg se nagy ne legyen, se kicsiny. Hat—nyolc év egy évre, egyremásra véve elégségesnek mutatkozik, a mi nyolc évfolyamra összesen 50—60 ívet fogna tenni, oly módon, hogy az alsó osztályokba inkább kevés, a felsőbbekbe inkább több ívszámok essenek.

Egyetlen kötetté egyesíteni az egész tömeget már csupán a kényelmetlenség miatt sem lenne célszerű, ha azt nem vesszük is, hogy az ár így tetemessé válván, a kevésbé tehetséges szülék csak nagy terheltetéssel adhatnák azt ki egyszerre. Darabokká szaggatni minden esetre célszerűbb, de ezt aztán bizonyos elv és belső szükség szerint. Legjobbnek látszik e tekintetből ha az egész 8 évi tanfolyam 4 részre osztatik fel; s mivel gimnáziumaink rendszere szerint mindenik két két év bizonyos közös iránynyal, bevégeztséggel bír, s az összes tanágakat egybevéve a tartalmi eltérés nem felette nagy mértékben mutatkozik: ehez csatlakozva az olvasókönyv egy egy kötete, két évnek szükségleteit foglalná magában. Így lesz a felosztás tanodához alkalmazott. Hogy, mint már említve volt, az ívek számát az évek haladtával szaporíthatni, ez azért is megengedhető, mert mentül tovább halad a növendék a tanulási pályán, annál nagyobb fokára jut koronként a fejlődöttségnek, az erő gyarapodik, az ismeretkör tágul, az értelem növekszik, s eképen már többet lehet bízni hozzá, hogy az adottakat a szellemi erők feldolgozhatják. Hozzáadván még, hogy a papír jó, a betük tiszták, élesek, kellő nagyságuk, a szedés nem ritka, de nem is sűrű, hogy a szókellő könnyűséggel olvastathassanak: alkalmasint ki van mutatva, milyen legyen a könyv a legcélszerűbb kiállításban.

A mi az olvasókönyv belső alakját illeti: az, ha akarjuk, hogy a gyűjtemény használható is, hasznos is legyen, e két dologra ügyelést kívánja meg: 1. a darabok megválasztását, 2. azok elrendezését.

A) A darabok megválasztása.

Azon általános (alanyi) és különös (tárgyas tekintetbeli) elvek, melyeket a szerkesztőnek az olvasmánydarabok egybeválogatásában követnie kell, mintegy következők lehetnek.

1. Az olvasmány a növendékek életkorához s ettől feltételezett képzettségi fokához legyen mérve.

A követelmény kétségbevonhatlan: de eleget tenni nekie minden bizonynyal nem könnyű, s e tekintetből eddig kiadott olvasókönyveink, tagadhatatlan, sok kívánni valót mutatnak. Érdemes dolog volna azért, ha valamelyik értelmes pedagógusunk kifejtené a gyermeki és ifjúsági életidő, kor és fejlődés fokozatainak lélektani jellemait; azután meghatározná: mindenik fokozaton mely ismeretek vannak vagy lehetnek már meg a növendékben? mert minden olvasmánydarab felteszi már a hozzá illő előismereteket az olvasónál. Erre következnek aztán, hogy az illető irodalomból vagy irodalmakból kiszemeltessenek mind a vers mind a próza mezején azon művek vagy azok részletei, melyek a kor fejlődésének különböző fokozatainak, az ifjú lélek szellemi, erkölcsi és tudományos fejlesztésére házi és iskolai olvasmányokul éppen oda illők és alkalmasak lehetnek. Az itt szóban forgó életkorokat Zeller (Kurze Seelenlehre 1857. p. 139. 140.) így jellemzi: A gyermeki kor, azaz: az embernek 10—15 évig terjedő ideje, bár egyrészt, épügy, mint a kiskor még mindig a külvilág felé vágy és törekszik, de másrészt a már meglehetősen erősödött lelki organumok e külvilágot nem csupán szemlélik, hanem igyekeznek azt érteni is, és fogalomná magasztani a róla szerzett nézleteket. Innen, ama kisdedes kérdések helyett: mi ez? hogy hívják ez vagy amaz tárgyat? immár emezek a leggyakoribbak: hogy történik ez? mire való ez? miért van ez vagy amaz? stb. Az értés és érzés egyiránt az absztraktok felé vonulnak; az érzési tehetség immár keményedik, nem oly könnyen érdekelte a csupán külsőség által, az emlékező annál inkább erősödik. Az ifjúkor 15—20 év közt, kora a kifejlett okosságnak és képzelemnek, képzeteknek és eszményeknek, midőn a

lélek a külvilágot, inkább a képzelem, semmint a valódiság fényében látja magának. E korban sok oly erő, hajlam és ösztön fejtődik ki a szívben, melyek létéről a gyermeknek még tudalma nem volt; most kezdi azokat érteni; növekedik a bátorság, sokszor túl mértékben is stb. A válnakozó szellem felébred és munkás, de még a nélkül, hogy azt lépteiben az öntapasztalat kalauzolhatná stb. Az efféle tapasztalatok s lélektani igazságok megügyelése kétségtelen, hogy a szerkesztőt nagy mértékben segíthetik eljárásában. A mennyiben azonban a lélektan csak szabályozólag hat a neveléstanra, míg az ethika a célt s irányt tüzi ki munkásságának: innen, az olvasmányok megválasztásánál nemcsak arra kell ügyelni, hogy a darab a növendék által képzettségének akkori fokán megérthető s élvezhető legyen, hanem arra is, hogy az épenazon korban immár megérthető s élvezhető közlő épen az választassék ki olvasás végett, melynek a későbbi korra nézve, s még a legképzetebb emberek előtt is meglegyen formai és tartalmi becse s értéke. Lehet valami egy 12 éves gyermekre nézve magasan álló olvasmány, mivel azt talán, csak egy 17 éves ifjú értheti meg igazán: de megfordítva, az is lehetséges, hogy a mi egy már 17 éves előtt ízetlen, s tartalmatlannak látszik, ugyanaz a fiatalabb gyermek számára sem való. E szempontból nem felel meg a célnak igen sok, ifjúság számára készült olvasókönyv (Ballagi). Helyesen mondja Quintilián (II. 6.): Ego optimos quidem, et statim et semper. És Göthe: Für die Kinder ist das Beste eben gut genug.

2. Az olvasmányt bizonyos fokig az iskola nemére, azaz, a növendék jövő hivatására való tekintettel kell választani.

Nem látszik célirányosabbnak az a mód, mely szerint tudós és reál gimnáziumokra közösen adunk azon egy könyvet. Reál daraboknak a tudós gimnáziumi olvasókönyvben is kell ugyan helyet foglalniok: de csak azon mértékben, a mennyire a tanodai megszabott kör engedi; azaz nem annyira a tulnyomó gyakorlati (pl. terjedelmes alkalmazati géptan a fizikából), mint inkább az ethikai irány sürgetendő különösebben stb. stb.

3. Mivel Buffon mondása szerint: Olyan az ember mint stilusa, s természetes oknál fogva, minden

iskolai olvasmánynál inkább az embert, mintsem a tárgyat kell nagyobb figyelemben tartanunk (mivel ez értelemben is igaz, hogy az ember mivelődését, nem annyira a külső tárgyak, mint főleg az emberek eszközik s mozdítják elő): ennél fogva főleg oly írók műveit vagy töredékeit kell az iskolában használni, kik jellemes nyelvezeten írnak, s kik műveik nyelvében, a jellemmel egyesítik egyuttal a szabátosságot és szépséget is, vagy röviden szólva, a formának azon szépségével bírnak, melyet klasszikainak szoktunk mondani.

Hogy azon körülmény, melyszerint a tanodai nyelv és irodalom tanítással többféle cél van összekötve, e szabály alól kivételeket is tesz szükségessé, az csak természetes, és egyszerre belátható, a minek azonban igen könnyen okát lehet adni.

Például vehetjük a földrajzi részleteket, melyekben természetes, hogy a dologi vagy tartalmi túltömöttség mellett stilusról, saját értelemben véve, alig lehet szó. Itt eltérhetni a szabálytól, hogy más szempontoknak eleget tegyünk. Kell azonban e mellett a nyelvezeti oldalra is figyelmeztetni, még magánál a legszárazabb hivatalos írománynál is, mely mindenek közt a legegyszerűbb genus tenue scribingendi. A szabátosság legalább kitartható. Kizárni ezeket már csak azért sem lehet, mert a kezdő gyermek- és ifjúkornak, szinte kezdő gyakorlatokul, elég jó előpéldá nyokkal szolgálhatnak s szolgálhatnak is. A fokozatossági elv tehát ilyeneknek is bizvást helyet adhat a valódi jellemes nyelvű darabok közt, melyek így véve igazán kinyomatai az író szellemének.

Figyelemmel kell még itt tartani a következő három esetet: a) Vannak írók, kiknek stilusa eléggé jellemző, de nem klasszikus. Ilyen nálunk Döbrentei, mind kommentárjaiban, mind értekezéseiben. Intó, de elrettentő például is, felsőbb osztályokban mutatható fel egy pár darab: de csupán csakis e szempontból. b) Vannak, kiknél van stilus, de sem jellem, sem tartalom. Épen a fentebbi rovat alá esnek s az ilyen íróktól legcélszerűbb azokat a darabokat venni fel, melyek legkevesb tartalommal bírnak, s melyek mintegy kézzelfoghatólag mutatják ki az effélék semmiségét. c) Vannak modoros írók. Ezekről, ha különben a tartalom megvan, lehet felvenni; de a magyarázat vilá-

gosítsa fel rajtok azt az oldalt, mely megmutatja, hogy e stilus csak eltanult, és annál fogva merev, melyben semmi élet nincs, csak csinált virág, melynek sem illatja, sem természetes színe és élelensége. Csupán a gondolatok azok, miknél fogva hasznosak lehetnek.

4. Azon író, kinek művét az iskolákban olvastásra érdemesítjük, olyan legyen, hogy dolgozatában nemcsak saját egyénisége, hanem egyuttal azon nemzetiség is, melyhez tartozik, mintegy szemlélhetővé tétessék, még pedig a mennyire lehetséges, oly kettős módon, hogy az író nemcsak saját gondolkozás- és érzés-módjában, stilusának jellemében mutassa ki tősgyökeres nemzetiségét, hanem, hogy írva is, oly dolgokról írjon, melyek az illető nemzettel közelebbi viszonyban állanak, s erre amazokból bizonyos tekintetben következtést vonni segítik az olvasót.

Ezen utolsó szempont az, mely tiltja, pl. a klasszikai irodalmat illetőleg, Xenophon helyett Polibioszt vinni be az iskolába, mindamellett is, hogy ez utolsó jelentékenyebb történelemlíró. Az egyébiránt, hogy fordítmányok is vétesenek fel idegen szerzőktől az olvasókönyvbe, kivált idegen erkölcsök, szokások, események tekintetéből, a mennyiben azt a külföld történeteinek ismertetése igényli, nemcsak megengedhető, hanem szükséges is. Így lehet fordításban felvenni darabokat a keleti népek, khinaiak, persák, arabok, héberek ismertetésére; lehet hellenből, latinból, minők Herodotosz, Liviusz, Cézár, Pliniusz stb. S ez oly elv, melyet belátásos tanárok bizonynyal minden további magyarázat nélkül is érteni fognak.

5. Minthogy azonban a célirányosan kezelt nyelv- és irodalom-tanítás az általános művelődés és művelés szempontja alá esik, s a külön nemzeti mellett köteles az általános emberit is figyelemmel tartani: ennél fogva iskolában s iskolai olvasókönyvben semmi műhelyt nem foglalhat, melyben az egyéni s nemzeti oly kirívó módon van feltüntetve, hogy általa az általános emberi teljesen háttérbe szoríttatik, s ezen amaz uralkodik. Pl., ha iskoláinkban a spanyol irodalom helyt foglalna: kétségtelenül derék olvasmányi darabokkal szolgálnának akár a Cid románok, akár Don Quixot: de Calderon drámáit senki sem fogná az ifjak előtt magyarázatul felvenni.

6. Természetes, hogy a költőknél egészen más követelvényekre tekint az ember, mint a prózaistáknál, az elbeszélő, leíró és jellemző írőknál ismét másokra, mint a szónoki vagy oktató irányu szerzőknél. Bármily fődolog is azonban a forma, névszerint a költőknél: az iskolásokra nézve mégis, úgy látszik lényegesebb a gondolatok és tárgyak minősége a műben. Vannak pl. Vörösmartinál, Bajzánál, Petőfinél, Aranynál kisebb tökéletes szépségű s igen kedves költemények, de a melyek mind a mellett is előre felteszik az olvasónál azt a belső tapasztalatot, melylyel fiatal emberek még nem bírhatnak, s épen ezért bizvást mondhatni, hogy ezek minden tekintetben távol tartandók az ifju neveltetésétől. (Ily darabot igen sokat láthatni Bloch olvasókönyvében). Az, ha csupán gondolati tartalmasság, oktatódzás teszi nehezzé a darabot, de a mi világszemléleten alapul, nem gát a felvételben, s a tanár magyarázó világosításai legyőzik azok nehézségeit, sőt épen ezek adják e daraboknak magas becsét a tanodára nézve (Berzsenyi). Hogy a prózaistáknál a gondolat- és dologgazdagság határoznak, természetesen a többi kívánalmaknak is figyelemben tartása mellett, azt elég legyen csupán említeni. A tárgyra való tekintet legkisebb nehézség, s itt az osztályok köre eléggé körülírja a szerkesztő munka határát. A gondolati bőség már több gondot ad. E tekintetből igen nevezetes az, a mit Lichtenberg mond: „Híres írók, de középszerű fejek műveiben rendszeren csak azt találjuk, a mit ők akarnak mutatni: a rendszeres gondolkozóknál, kik szellemökkel mindent átölelnek, mindig az egészet látjuk s azt hogy az egyenkéntiek mikép függnek össze egymás közt. Az elsők, mintha csak egy szál gyufa fényénél keresünk valamit, mely csak azt az egyetlen kis helyecskét világosítja meg, azt is csak gyengén; míg a másodfélék világot gyujtnak, mely az egész tájt fénynyel borítja el.“ A derék gondolkodó írók műveit olvasva, magunk is gondolkodunk velök, s ezt tenni meg még akkor sem szününk, ha őket letettük kezeinkből. Az ő gondolataik bennünk ujaknak vetik el magvait, gyujtják meg szikráit, melyekből ujak sarjadzanak ki lelkünkben, s uj eszméknek gyul meg bennünk világa.

7. Mindezek a következő igazságra vezetnek: Nem elég, hogy az író gondolat-gazdag legyen,

szükség hogy eredeti is legyen, legyenek egyéni sajátosságai s műve oly termő föld, melynek gyümölcse ne csak eleségül szolgáljon csupán, hanem egyszersmind magul, mely ismét elvethető leszen. Legyen szabad a tárgyra vonatkozólag felhozni ismét egy pár helyet Göthétől és Lichtenbergtől. Az utolsó így ír: „Két szempontra ügyeljen minden olvasmánynál folytonosan az olvasó; 1) az olvasott tárgyat megtartani s azt saját maga rendszerébe beolvasztani. 2) kifürkészni a szempontot és módot, melyből az írók tárgyaikat tekintették. Ez annak oka, miért szeretnék mindenkit kontár emberek fércelt könyvei olvasásától visszatartani, főleg ha azok még saját okoskodásaikat is belevegyítették. Igaz, hogy eféle könyvekből dolgokat lehet ugyan tanulni: de a mi filozofusz ember előtt szinte oly fontos, ha ugyan nem fontosb körülmény, a gondolkodás módjának ezek utmutatása szerint helyes és jó irányu képzést adni, ez az a mi lehetetlenség.“ Ugyan ő tovább saját életiratóban így szól: „Őrizkedjék mindenki, a mennyire lehet, minden kompilátor műveitől. Az eféle írók nem egy ember, hanem egy személyben több kiket egy kalap alá venni soha nem lehet, s csak a drága idő vesz vele, ha ezeknek eféle mozaik természetű műveit egyetlen közös szempont vagy elv alá vonni megkísértjük. Egyedül az oly ember művei érdemlik, hogy olvastassanak, ki mindent egybe gondolva irt s kinek művét egy szellem élte.“ E két töredék gondolat kiegészítéseül álljon itt Göthének egy pár mondata: „Legujabb korunk legeredetibb írói nem azért azok, mivel mindig és mindenben újat mondtak s mondanak: de mivel a már ismert dolgokat akkép tudják előadni, mintha azok ez előtt még soha nem mondtattak volna.“ És: „Az eredetiségnek az a legszebb jele, ha az ember valamely felfogott eszmét s gondolatot oly gyümöleszőleg tud kifejtetni, hogy egy könnyen senki sem tudta volna kitalálni, mily sok feküdt abban elrejtve.“ Ehez én még egyet kapcsolok. Mivel a fiatalság még tanulatlan, s nem sokat tud: ennél fogva az ő hiányait oly dolgokkal kell kitöltenünk, melyek korunknak közszellemi birtoka. Ezt egy bizonyos fokig tehetik a tanárok is: de főkép oly íróknak kell ehez járulniok, kik a fennálló vélemények közepében élnek. Ilyen író pl. a hellén irodalomban Xenophon.

Kitérni innen csak a legnagyobb vigyázattal lehet, de szabad, felvétele által olyan daraboknak, melyekben a jelen állodalmi állapot úgy vétetik fel mintha az nem is léteznék. Ilyen a franciáknál Rousseau Contract Sociálja. Itt aztán mód adatik a tanárnak szembeszállani a szerző előítéleteivel, azokat ostromolhatja, s megmutatván a rossz oldalt az ifju előtt, reá nézve egyszersmind a saját s önállásu iránybeli fejlődésben is utmutató lehet. De a magasbra törő szellemet lefojtani a fiatal emberben, milyenek kétségkívül többen is lehetnek valamely tanintézetnél, semmi szín alatt nem szabad; mert nem lehet feladata a tanodának, hogy benne és általa csupán szolgák neveltessenek, ez ellenkezőnek az ember bármiképen vett rendeltetésének meggondolásával. Hogy e rovat alá, a világosan káros és minden tekintetből veszélyes vagy könnyen azokká lehető művek semmi áron nem tartozhatnak, azt elég legyen csupán megemlíteni.

8) Végre minden kimondott szónak, mert már ki van mondva, megvan erkölcsre hatása, lett legyen a szándék az, vagy nem: mindegy. Jóllehet a prózai három nem közzül csak a történelmit és oktatót mondhatjuk a tulajdonkép vett szónokival egybe-hasonlítva elméletinek, s csak a szónokit, a mennyiben közvetlenül hat az emberre, gyakorlatinak: azonban magasb szempontból tekintve a történelmi és oktatói előadásoktól, valamint a gyakorlatiaktól sem tagadhatjuk meg az erkölcsre hatást, ha bár nem bírnak is oly erőt kifejteni, mint a jó beszédek, levelek és irányművek. Ha az olvasó visszatékné e mű elején adott rendezetre: látni fogja mik azon olvasmányok, melyek a lélek elméleti képzésére be-folyanak. Itt azért csak a gyakorlati szellemképzésről lesz csupán egy pár szó. Ennek tere az izlési, vallásos és nemzeti érzés képzése. E hármas irányu feladat kellő mértékű megoldása már nem engedheti, hogy az iskolában, akár egyiket akár másikat illetőleg, rendszeres egész könyvek olvastassanak, mivel azoknak, mint egészeknek lehetlen oly hatással bírniok, hogy a fentebbi 5, 6, 7 pontokban kitett követelményeknek elégtétethessék. Különösen téved-ne a szerkesztő, s ez könnyen még is történhetnék, a nemzeti szempontnál, ha oly darabot venne fel, bármily remek lenne is az, mely idegen érzelmeknek adna helyet, saját

magáéinak vagy lenézésével, vagy hátratételével (lásd Heinetől a két gránátost.) Tévesztett ugyan az az irány, mely felekezetességi szakadást erősítene, mások iránt gyűlöletet költeni segítene, vagy kicsinylést mutatna s táplálna oly valami iránt, mi valóban nem olyan: de azért igyekezék egész kegyelettel a szerkesztő a nemzetiség szent érzelmét ébren tartani anélkül, hogy a végletig csigázza azt, a mi utoljára sem fogna jót szülni. A határ mindenestre ott van, hogy a növendék hajlamot nyerjen, s erre komoly akaratává képeztessék, hazájának minden tehetségei mértéke szerint hasznos polgára lenni, ha az kívántatik vagy legalább megengedtetik. E célból a nemzeti érzést idegen példák által is lehet ébreszteni s indirekt uton is közvelíteni a célhoz.

Ez eddig említett általános elvek mellett figyelembe lehet és kell is még venni a következő különösb vezérszabályokat:

a. A jól szerkesztett olvasókönyv az anyanyelv irodalmáról annyi ismeretet közöljön a növendékkel, a mennyit csak iskolai olvasmánytól követelni lehet; szilárdítsa egyfelől annak belátó erejét s ügyességét az olvasott darabok által, erősítse nyelvérzését s értését: másfelől gazdagítsa az ezekben még szegénynek mondható növendéket a szükséges szó és kifejezés kincsekkel, s általában adjon anyagokat a tanítás szó-tani részéhez. Ide járul még hogy az olvasmányok egyuttal felolvasási gyakorlatokul is szolgáljanak a tanítás szavalati részéhez; mert kétséggel kívánni való, hogy a növendék ne csak jól, hanem szépen is tudjon olvasni, még pedig egyaránt legyenek begyakorolva, mind a prózai mind a verses olvasás és az előadási egyes nemek különböző fajtái. Hogy azonban az iskolai cél el legyen érve: főleg az újabb kor termékeit válaszsza a szerkesztő, a régi nyelvemlékek csupán historico grammatikai szempontból s nem felette nagy bőséggel vétessenek fel, azok is csak toldalékképen, annyi-val nagyobb gond fordítván a művelt körök irodalmi darabjaira, hogy a növendék az élet, nem pedig a mult számára képeztessék főképen; a mult inkább az egyetemek s akadémiákra hagyatván fen. Itt csak az eredményt kell inkább láttatnunk, nem egyszersmind az utat is, melyen a nyelv jelen fokára jutott.

b. A jól szerkesztett magyar olvasókönyv tartalmának olyannak kell lennie, hogy abból a növendék meglehetősen mennyiségű irodalmi képzettséget sajátíthasson el. Itt azonban egy kis különböztetésre van szükség. Egészen más avégből gyűjteni a növényeket, hogy azokat megegyük, egészen más a növénytan; más az irodalom, más az irodalom-tudomány. E gyűjtemény csupán az irodalom (iskolai korlátok közt lehető) megismerésére vezérlő eszköz, de arra nem, hogy az egész irodalom-tudomány általa tanitassék meg s evégre szolgáljon segédkönyvül. Mert, bár helyes, hogy az elemi nyelvtanítás, a tanoda felsőbb osztályaiban, némileg elemi irodalom tanítássá szélesedjék ki, s hogy a nyelvtanításon kezdett irodalom statisztikájából, krónikájából, és történelméből, valamint az irodalom egyetemes elméletéből is adjon a nevelőintézet annyi tanítást, a mennyi csak lehetséges *) de abban a véleményben nem vagyok, hogy egy ily gyűjteménynek az volna, lehetne, és kellene feladatának lennie, hogy az a tudományos irodalom tanulásnak legyen oklevéltára, akár az irodalom történet, akár ennek elméletének tekintetiből (Ilyen a Lonkay-é). Mert ez esetben mit fogna adni egy ilyen gyűjtemény? kétségkívül próbadarabokat, mutatóványokat az illető irodalom minden termékeiből, még pedig jellemző mutatóványokat; mert kötelessége volna a könyveket, szerzőket, az irodalmi iskolákat, irányokat, az irodalom nemeit, a korszakokat, s átalán az egész irodalmat jellemzeni. A mutatóványok aztán akképen lennének elrendezve, hogy vagy az egy irodalmi nem alá tartozók soroztatnának együvé, s ez által tétetnék szemlélhetővé: mindenik korszakban melyik nem miveltetett inkább? mindenik nemben mely fontosb munkák szülemlettek? vagy úgy, hogy a fontosb művek khronológiai rendbe szedetnének; vagy úgy, hogy ugyanazon szerző különböző faju próbái állíttatnának együvé; vagy úgy, hogy az írók iskolák stb. szerint rendeztetnének. Az már most a kérdés:

*) 1. hogy a történelmi tanítás a kultura állapotairól teljesbé tétessék, 2. hogy a növendékek figyelme azon írókra fordíttassék, kikből a tanoda elhagyása után is ismereteiket meríthessék, tökéletesíthessék, 3. hogy a tanodában olvasottakat elméletileg és történelmileg önmagoktól rendszerbe szedni tudhassák, 4. hogy a növendékek a saját erejű gondolkodásba bevezetessenek.

miért nem volna egy ily könyv iskolába való? Először nem: mert a tanintézetnek élő nyelvre kell szorítkoznia; már pedig sem nem lehet, sem nem kell sem nem tanácsos az irodalmat s annak termékeit ily módon állítani mintegy szemlére az ifjúság előtt olvasókönyvben. Nem lehet mert ily nagy tömeg áttanulmányozására iskolában a kellő idő hiányzik. Nem kell, mert az iskolai olvasmányokkal az irodalmin kívül egyéb cél is van egybekötve, s igen sok nevezetes, sőt főnevezetességű irodalmi termék oly dolgot tárgyal, mely a fiatal ember szemléleti körébe nem esik, hanem érettebb olvasót kíván. Nem tanácsos, mivel az irodalomban vannak nem szép, erkölcstelen stb. termékek is, melyeket, ha az irodalmat jellemzeni akarjuk, fel kellene mutatni, holott igenis világos, hogy növendék ifjakat azoktól őriznünk egyik legszentebb kötelesség. Másodszor: ha az olvasókönyv szerkesztésében mindkét iránynak megfelelő középutat akarnánk keresni, hogy t. i. az a tudományos irodalomtanulás céljának s egyuttal az iskolai felső osztályok szükségének is megfeleljen, az nem volna egyéb, mint egy csapásra két legyet akarni ütni, midőn aztán könnyen pad alatt maradunk a két szék közt. E kettős feladat megoldása véleményem szerint lehetetlen, vagy legalább nem lehető egész mértékben. A tudomány kívánata többször ellentétben áll az iskoláéval s megfordítva. Lehet valamely mű, író, annak gondolkodási iránya, iskolája, pártja talán egy egész irodalmi korszakra jellemző, s ép ezért igényt tarthat a fölvetetésre: de ezt tenni nem lehet, mivel a gyűjtemény egyszersmind iskolai könyv is; s ekkép az irodalmi cél immár csak félig van ennek kihagyása miatt elérve. A másik, a tudományos oldal ismét ajánl egynehány művet: de azok felette esnek az ifju ember látkörének, s így vagy egészen kimaradnak, vagy ha felvétetnek, az csak az alatt a jó remény alatt történhetik meg, hogy a tanár őket folytonosan kritikájával fogja kísérni, a mely körülménynek ismét megvan a maga nehézséggel járó oldala. S ha ez csakugyan nem történék meg, már elveszett a tér, s oly valamire pazaroltatott a hely, a minek iskolailag szólván semmi haszna.

c) Az anyanyelvi olvasókönyv nem nélkülözheti az idegen, kivált klasszikus nyelvekből vett fordítmányokat, meggondolván, hogy kivált e két

utóbbi irodalom mennyire gazdag a formális képző erejű darabokban. E tekintetből figyelmet érdemlő pontok e következők:

a) A nevelve tanítás kötelessége a jót és szépet onnan venni át, a hol az van, s a tanulónak az csak gyönyörűséget okozhat, ha saját nemzeti olvasókönyvében oly népek irodalmából is találkozik darabokkal, melyekről a földrajzi és történelmi tanítások alkalmával hallott ugyan valamit, de nyelveiket nem tanulhatja, s filológusaink s humanistáink is bizonyynyal csak helyeselhethik, ha az olvasókönyv nyomán Homérrel, Herodottal stb. a gyermekek már akkor megismerkednek, legalább fordításban, mielőtt azokat eredeti nyelven olvashatnák.

β) Kivált a klasszikus nyelvekből tett jó fordítmányok nagy mértékben segítik a fiatal embert a logikai és szép beszéd s írás elsajátításában; s ha ők ezt a módot az anyanyelv tanulásába átvinni törekednek; annál egyegy jobb gimnasztika a lélekre alig lehet. Az idegen nyelvű szerző olvasásánál első kérdés mindenesetre ez: Érted a mit olvastál? A másodiknak ennek kell lenni: Hogyan fejezte volna ki magát az író, ha a mi nyelvünkön ír? Hasznos e célból oly darabokat is venni fel, melyek a fordítás végett kitűzött klasszikusból vannak kiírva. Ilyenek pl. Homér, Herodot, Plátó, Liviusz, Ovidiusz.

γ) Az olvasókönyvnek egyik rendeltetése, hogy az segédül álljon különösen a hisztóriai tanításnál, s a növendék a maga nemzetéről oktató módon találjon abban sok és fontos dolgokat följegyezve, úgy multját mint jelenét tekintvén. (Lásd fent, 4. pont.)

δ) Ne mellőzze a szerkesztő az általános világismeretre tartozó adatokat. E szerint adni fog az olvasókönyv részleteket a statisztikából, föld- és néprajzból, felveszi a természetismeretet (földtan, földrajz, fizika, khémia), mindezeket azonban csak olyan irányban és terjedelemmel, a mint azt a gimnáziumi tanítás formális elve megengedi nem úgy, mint pl. az a reáliskolákban szükséges.

ε) Az olvasókönyv ügyelettel leszen az erkölcsi s vallásos darabokra, a logikára, ez utóbbira azért: hogy a növendékek az okoskodás módjában gyakoroltathassanak.

Mindezen feladatok ha jól vannak megoldva: alkalmasint elégtételt a nevelés azon gyakorlati kívánatainak, melyekről ez irat elején szó vala.

B) A darabok elrendezése.

A mi az olvasmány darabok elrendezését illeti: itt két szempont áll elő.

1. Kötetekre osztás. Erről mondvá volt fentebb, hogy az egész tömeg 4 darabra szakíttatik, mindenik darabba 2—2 osztály számára való olvasmányok számíttatván.

2. Mindenik kötetnek külön ekonomiaja, azaz: a miképen, mindenik kötet olvasmányai elrendeztetnek. Itt a szerkesztők többféle módon szoktak eljárni. A szokottabbak a következők:

a) Változatossági rendszer, midőn a szerkesztő nem tekintve a felvett művek irodalmi osztályára, verset, prózát, minden szükségü kapocs nélkül csatol egymáshoz. E módon vannak a legtöbb olvasókönyvek egybeállítva. Ilyen pl. Mozárt a németeknél, Trautwein, Erdélyi, több részben Szvorényi a magyaroknál. Egyetlen haszonul az ily eljárás mellett azt hozzák fel, hogy a tartalmilag rokon darabok így egymás mellé soroztathatnak. Pl. ha adatik a méh leírása: azonnal következik rá egy vers, mely arról valami tanulságot mond; a karácson leírásra jó Krisztus születése, erre ismét egy karének stb. Két módja lehet ez eljárásnak:

α) egyik: ha csak írjuk egymásután a darabokat minden tárgy ügyelő (objectiv) vezér eszmé nélkül.

β) másik: ha valami elv még is tartatik szem előtt pl. ha a darabok úgy adatnak, a minő rendben kell történni a tanításnak. Ilyen az Erdélyié ki az iskolai évhez alkalmazkodik s kezdi a szerkesztést oly darabokon, melyekben az őszi jelenetek festetnek.

b) Másik a tárgy- vagy irodalomhoz alkalmazott rendszer. Alapjában véve ez a leghelyesb; mert, hogy teljest, vagy legalább annyira a mennyire ki-merítőt állítson elő a szerkesztő: köteles az egész irodalmat s annak minden íróit átbúvárolni, megbírálni, csak így felelhetvén meg mind az irodalom, mind az iskola kívánal-

mainak. A tanárok és növendékek csak az ily gyűjtemény segítségével tájékozhatják magokat az irodalomban; s ha a szerkesztetnek még az a szerencsés odala is meg van, hogy a növendékek annak nyomán az irodalmi képzés mellett logikai irányban is művelhetik magokat: akkor aztán nincs többet mit kívánni tőle. Ezen felül, ezen elvek követése mellett az sem igen történhetik meg, hogy valami szárazon tudományos egyoldalúságba essék a szerkesztő, eléggé fogja őt ettől őrizni az iskolai célnak szem előtt tartása; s az által, hogy mindenik osztálynak saját célja szeme előtt állván, nem fog oda tévedni, hogy mindenik kötetnek, tehát mindenik osztály számára, az anyagnak ugyanazon rendezetet adjon. Ez volna a legrosszabb, legtapintatlanabb eljárás: holott itt lehet és kell a fokozatot kitartani, ahhoz képest, a mint a növendék immár több vagy kevesb képzettséggel bír, hogy az az irodalomba apródonként vezettessék be, a mit legjobban épen a berendezés fog eszközteni, melynek elvei felett, hogy a tanár, alkalmas helyen és időben, a növendékeknek tanítást adand azt elég legyen róla föltenni, és egyszer mindenkorra figyelmébe ajánlani. Ezekhez képest már.

Mivel az I. és II. gimnáziumi osztály növendékei, úgy szólván az érzés és nézlet világában élnek még, de nem minden tapasztalata nélkül már annak sem, a mi az ember kettős körét, az anyagit és erkölcsit illeti, ezen felül az irodalmi műveltségnek csak kezdő fokán állanak, a honnan tehát őket beljebb kell vezetni: ennél fogva a számokra rendelt I. kötet berendezete mind a két irányt tartozik magában egyesíteni; azaz legyen az félig irodalom elméleti (literartheoretisch), félig enciklopédiai, amaz az elméleti, ez a gyakorlati ismeretek kívánalmainál fogva. Egyesülni fognak pedig ezek e két elv alatt: költészet köre, és élet köre, ez utóbbi két külön: természeti és erkölcsi világ alrovattal. Oly felosztási elv mindenestre, mely a fiatal kor legelső fokához mért s az I. és II. osztály növendékei által kétségtelenül megérthet.

A berendezés eképen lenne eszközzendő:

- I. Költészet köre.** A. Népköltészet. 1. Tündér mesék. 2. Regék. 3. Mondák. B. Műköltészet. 1. Oktató nem. a. Mesék. b. Példázatok. c. Talányok. 2. Elbeszélő nem.

a. Balladák. Románcok. b. Legendák. c. Beszélyek. 3. Dalok. a. Természet. b. Élet. c. Vallás.

II. Élet köre. A. Természet világ. 1. Világ egyetem. 2. Föld. 3. Szerves világ. B. Erkölcs világ. Az élet különböző viszonyai példákban előállítva.

A III. és IV. osztály növendékei jól rendezett tanítás mellett képesítve lehetnek arra, hogy az irodalom termékeit immár teljes és szigorúbb rendszerben is felfoghassák. Ők kivált a IV. osztály utófelében, mely az anyanyelv-tanításnak immár 8-dik feléve, alkalmasok lehetnek arra, hogy felfogják a vers és próza és ezek alfajainak különbségét, egyszersmind az általános irodalom elmélet mellett, a saját magyar poétika és prózaika elemeibe is sikerrel vezetessenek be; s ha meggondoljuk, hogy irodalomtanításunk ez ága mily árva állapotba volt eddig elé: bizonynyal kell, hogy a növendék fiatal ember, ki ez időre már 14—15 évét tölti, lelkiismeretes gondoskodásnak legyen elvalahára kiszemelt tárgyává. Az eidographiai rendezet lesz kétségkívül legcéli irányosb forma, melyben az elmélet megtestesíttetik, alkalmas külön választásával minden esetre, műizletileg is, nem csupán tartalmilag az élet és költészetnek s a költészet irányainak, kimutatván a próza és költészet egymáshoz való viszonyait. Az aztán az ügyes tapintattól függ, hogy a szerkesztő a darabok kiválasztásában igen magas ne legyen, mert az mint tulszárnyalás az ifjú erő előtt megjárhatatlan tájakat fogna megnyitni, hova az föl nem emelkedhetik. Ugy látszik e tekintetből ez a rendezet elégitene ki minden kívánalmat:

I. Poézis (költészet). A) Népköltészet. B) Műköltészet, u. m. a) époszi művek. b) lírai művek. c) drámai művek. C) Átmenet a prózára, azaz: poétai forma, prózai tartalommal. Ide jönnek alfajokul: a) leíró költemények. b) tan költemények. c) mesék és d) szatirák, sat.

II. Próza. A) Ügyviteli próza (közélet.) B) Műpróza, u. m. a) históriai próza. b) tanító próza. c) szónoki próza. C) Visszatérés a költészethez: a hol a prózai forma alatt költői a tartalom vagy legalább félig költői. Ilyenek a) regények. b) mesék sat.

Mint látszik, a vezér idea egy lábbal még az első kötet alapján van (élet költészet) de haladás is van, a mennyiben

már közelit elméletéhez mind a poézisnek mind a prózának. Hogy e felosztás szerint némileg eltérés van az esztétikának görög és római irányu régi felfogásától: az igaz; de az nem is lehet máskép. A mai szépműtan immár terjedtebb a régieknél, és irodalmunk sok oly nemeket és fajokat ismer már, mik az óvilágban nem léteztek: megvannak, azokat tudomásul nem venni nem lehet; s így természetes, hogy az arisztóteleszi sat. szépműtanok határai is számunkra immár szűkek. Mondhatnák, hogy ez elvek a felsőbb osztályokra lennének hagyandók. Igen is oda marad azoknak egész teljességü kiállítása: de egy IV. osztályu, illetőleg 8-dik félévű tanítvány is hallhat már azokról valamit, annyit legalább, hogy a jövődöbeliek alapja megvettessék; különben is, az alsóbb osztályok bizonyos mértékig kötelesek, s ez helyesen is történik, bevégzett tanítást adni a növendéknek, adni t. i. mindazon egyes elemeket, melyeket a későbbi évek részint alapul használjanak, részint teljesebbekké tegyenek s tehessenek. Egyik év a másakra előkészítő, a mellett hogy önálló is az.

A négy felső osztály alkalmasint vehető egy kate-góriába; s hol 16—20 éves fiatal emberek ülnek együtt: rájuk nézve, koruknál fogva alkalmasint elérkezett az idő, hogy az irodalmi művekről s azok osztályairól nekik tüze-tesb, alaposb utmutatás adassék, s hogy rájuk nézve az olvasókönyv valóban gyakorlati esztétika legyen. Ők már nem csak azt fogják megérteni, hogy minden mű vagy a próza vagy a poézi s osztályába tartozik, hanem azon legfinomabb árnyalatok okait is melyeknél fogva a műtész szerkesztő a poétai és prózai nemeket fajokra s fajtákra osztályozza. Szóval: e kör képes már, hogy az irodalom el-mélete adassék neki az olvasókönyvben, még pedig szorosb, szigorubb következetességgel a tudományos szempont irá-nyában, mint az alsóbb osztályokban történt volt. Az már most a kérdés: mi, és melyik legyen a rendszer, hogy az, mintegy megtestesülése gyanánt tekintessék egy jó gya-korlati esztétikának? Annyi igaz, hogy eddigelé alig van oly kézikönyv vagy tudományos esztétika, melynek nyo-main a szerkesztőnek indulni lehetne, s melyből az iskolai szükségletnek megfelelő „irodalom elmélet könyve“ egybe volna állítható. De hát végre is, mi fog segíteni? Mi segítette Arisztóteleszt és másokat, hogy elméleteiket

felállíthassák? Avagy nem a műremekek gondos tanulmányozása-e? Mert azt állítani, hogy elébb volt elmélet, mint gyakorlat, elébb műszabály mint műdarab: felfordítása volna minden eddig ismert rendnek a felfedezések világában.

Annyit bizonyosan állíthatunk, hogy 1. a mit a népek irodalma bir, az vagy a poézis, vagy a próza körébe tartozik. Hogy

2. a poézis egész köre vagy épószí, vagy lírai, vagy drámai jellemű;

3. hogy a próza, ama háromnak párhuzamosan, vagy történetet, vagy szónoki művet, vagy oktatmányi darabot ad.

De avagy nem találunk-e műveket, melyek most egyik, majd másik főnembe csaponganak át? Ugy hogy, a műítész, ki csak addig ment az osztályozásban, multhatatlanul fennakad a hova számítás iránt. Hogy lehet már itt segíteni? hol a fonal, mely a tömkelegből kivezessen? Igaza van Magernek, mikor ő e vezérfonalat a kombinációban hiszi, hogy feltalálta. Tizennyolc évig küzdött, mondja, az eszthétikának különböző véleményeivel: mégis, utoljára is magának kelle a nevezetesebb irodalmak főbb műveit átbuvárolnia, mintegy filtrálnia, mint magát kifejezi, hogy az egyedül igaz alapot meglelhesse, azt t. i. hogy az elméletet a művek adják, nem pedig valami előre kicirkalmazott fogalmak, valami prokruszeszi nyoszolya, melybe a művet utólagosan kell bele sötulni. Ekkép jutott ő a következő rendezetre, mely lehet aztán a felső osztályok olvasókönyvének egyedül helyes és elméletileg úgy, mint gyakorlatilag megállható s gyümölcsöző rendszere.

1. Poétai művek. A) Épikumok. Ezek változatai: a) tiszta épikumok: pl. Iliász, Odüsszia, Toldi, Zalán. b) lírai épikumok: pl. a balladák, románcok stb., a hol az elbeszélés ömleugéssel vegyül. c) drámai épikumok, a hol drámai elem vegyül az elbeszélés közzé, vagy az elbeszélés drámai alakban adatik.

B) Lírikumok. Ezek változatai: a) tiszta lírikumok, (dal, óda stb. b) épószí lírikumok, midőn a költemény a tényeket kevésbé beszéli, inkább az olvasóban támadható érzelmeket festi (Pindar); vagy mikor az érzemények túlsúlylyal birnak az elbeszélés felett (Szász

K—tól „Kazinczy emlékezete.“) c) drámai lírikumok. Kantáték, oratoriumok.

Drámatikumok. Ezek változatai: a) tiszta drámák. Antigone, Macbeth. b) épikai drámák. Shakspeare azon darabjai, melyek az angol történetből vétettek; Goethetől, Götz, Vörösmarty s Kisfaludi Sándor több drámái. c) lírai drámák: az opera szövegek, ha azok jól vannak írva.

I. Prózai művek. A) Hisztorikumok. Változatai. a) tisztán hisztóriák. Néposz. Herodot. Szalay. b) tanító hisztóriák, midőn a reflexiók az elbeszélte eseményekkel jellemzésekkel, festésekkel, majdnem egy arányban vannak, vagy midőn az események magok is mint egy az absztrakció eredményeképp jönnek elő. c) szónoki hisztóriák. Ilyenek Schiller hisztóriai művei a németeknél; Lamartine, L. Blanc hisztóriai irányu iratai a franciáknál. B. Didaktikumok. Változatai: a. tisztán didaktikumok, pl. Köteles anthropológiája. b) történeti didaktikumok, midőn valamely író pl. értekezésében, nemcsak saját gondolatait hozza fel, hanem tényeket is ír le, hogy valami állítását bebizonyítsa vagy feladatát megfejtse (Dánieltől a Történet szelleme). c) szónoki didaktikumok, ha az író nem csak előad, hanem megnyerni is akarja a hallgatóit. C) Rhetorikumok. Változatai: a) tisztán rhetorikum, ha az író vagy beszélő, a történeti vagy didaktikai elemeket csak rövid mellékesen említve, folytonosan oda ügyel, hogy az akaratra hasson (Cicero pro Archia, in Catilinam, Kölcsei beszédei stb.) b) hisztóriai rhetorikum. Dicsérő-, gyász-, emlékbeszédek, levelek, melyekben az elbeszélő elem tulnyomó. (Toldi stb.) c) didaktikai rhetorikum, ha az író, a tant melynek a hallgatót vagy olvasót meg akarja nyerni, kifejti s előadja (Predikációk).

Ha a növendékek a fő nemekről tiszta fogalmat szerzettek magoknak: a fajok azon felállításáról is, mit itt láthatni, nem lesz nehéz nekik számot adnunk, s egy kis utmutatás után magok is megfogják hozzá a kulcsot találni. Az iskolában fizikát és khémiát is tanulnak, s alkalmasint nem egynek fog eszébe ötleni, hogy itt a poétai s prózai nemek vegyületénél igen oly formán megy a dolog mint a színekénél, hol a lapok csupán a sárga, veres és

kék, s hogy a többiek mind ezekből a vegyületi arányhoz képest származnak ki. Valamint lesz pl. $\frac{1}{4}$ veres + $\frac{3}{4}$ sárga = narancssárga; $\frac{3}{4}$ veres + $\frac{1}{4}$ sárga = narancs-piros: épen úgy lett az éposz és lírának másmás arányu elegyületéből a lírai éposz, és époszi líra (mint sárgás fekete és feketés sárga).

A mi pedig a tartalmat illeti: alaki és tárgyas képzést folyton szem előtt tartván, mindenik szempontra nézve oly művet vegyen fel a szerkesztő, mely a mondott iránynak legjobban megfelel.

A két felső osztályban ügyelhetni a rendezésben a khronológiára is, a mennyire lehetséges; bár ezt az irodalom történeti példatáraknak kötelessége elvileg cselekedniök.

Még egy kérdés jöhet elő: Kell-e a darabokat aláírt jegyzetekkel kommentálni? Nem; a tanár maga legyen az élő kommentár, különben is az olvasókönyv nem öntanulásra van szánva. Ez iskolai könyv; minden ott magyaráztatik, s az idő és alkalom fogják a tanárnak megmutatni, mit kelljen magyaráznia, s meglehet, talán olyat, a mit a szerkesztő fel sem kívánt volna tenni a könyvben. A kommentáriusok szüksége csupán a helyi körülményektől függ; s általánosokat, melyek mindenkire egyaránt megkívántatnának, nem is lehet adni, már csak azért sem, mert az efélet igényelhető darabok nem ez olvasókönyv közönsége számára valók, s így benne helyet sem foglalhatnak. Egy van csak a mi haszonnal alkalmazható: a szerzők születés, halál éve; művök, melyből a darab vétetett, címe, kiadási ideje. Több semmi.

Utószó.

E művecskét még 1858. évi augusztusban, Mager nagyhirű német pedagóg író ez irányu művei olvasása közben állítottam, az ő gondolatai nyomán egybe. Szokásom szerint félre tettem, pihenni, hogy olykor olykor elővevén, elmélkedjem a dolog felől s azokról, a mik itt le vannak rakva. Megtettem. S ma sincs más elvem. Erős a hitem, hogy csak e módon alkothatni gimnáziumaink számára alkalmas és jó magyar olvasókönyvet.

De ki fog készíteni? Pedig kell is, lehet is.

Szilágyi István.

KALÁSZAT

AZ Ó SZÖVETSÉGI SZ. KÖLTÉSZET MEZŐIN.

HERDER SZERINT.

ŐSKOR SZÓZATA.

Ó honnan érkezel mi hozzánk,
S hová sietsz? te ősidők beszéde!
Évszázadok viharjait keresztül
Miképen élted? ó szelid hang!

Éden kies virányain, szent
Forrás megettí létfáról szakadtál?
Hogy ősteremtésről, az első
Szerelmek édes, illatos szaváról,

A tiltva élvezett gyümölcsről,
Első szülék fájdalmi és halála,
Özönveszély, órjasok, égre célzott
Harcok felől nekünk beszélhetsz....

Mondd el, mikép menekhetél meg
Nehéz idők hullámiból, ítélet
Szigorja nem bántott, s te gyöngéd
Szózat, ki nem halál a népviharban??..

Atyád a vész elől hová tön?
Édenbe rejte-é, s megőrze ottan?
Bekülde majd a béke hirdető szép
Galambbal, új fiához élni?

Igen, te ég leánya! kedves!
Menekve győztél, bárka menhelyében,
(Szent ősi zálog ösatyákról!)
A mentve lett családátjával egyben.

S a nemzedéki sorzatokban,
Nevekbe vésvé fönmaradt beszédid
Leszármazának, Istenünk nevével,
Szentelve, sérvtelen mihozzánk.

Az ősvilág nagy életéből
Emlékezetre fönmaradt vonások!
Szent légyetek nekem!.. Ti mely nagy
Földnek hozátok üdvét, és leirt szót!...

Ésa 10: 33. és 11—10.

A DÁVIDTÖRZSNEK UJ SARJA.

Lássátok! im Jehova istenünk
Levágja, hogy csikorgva dől alá,
A törzset, és leaszna ágai,
Alá tiporva, mely dicső, magas volt.
Fejszével irtva rengeteg s liget,
Bár volt Libánon éke, mind kivesz.

De újra sarjaz Isai törzse majd,
Gyökéről ifju sarj növelkedik:
Jehova lelke száll reá nyugodni,
A bölcsesség, az értelem, tanács
Erő s eszélynek lelke száll reá;
Az istenösmerettel egyben, ő
Félelme lészen éltető lehe!

Itél nem úgy, miként szemügyre vőn,
S nem dönt csupán egy hallomás szerint.
Szegény ügyét igazra fejti ő,
S bosszulni fogja elnyomottakat;
Parancs szavára népe összereng.
És ajkival megöldököl gonoszt;
Szent joggal így övezve bé magát,
Fő disze lész szilárd, igaz hűség.

S akkor leend, Isai gyökérje most
Zászló, magasra költ vezéri jelv,
Néptörzsek élin (egykoron Juda),
Körébe gyűlni jó ezernyi nép,
S boldog leend, ki ő alatta nyugszik.

Ésa. 8: 21 és 9: 7.

A SZÜLETENDŐ ISTEN KIRÁLYFI.

Nyomorban elcsigázva, éhezőn
 Bolyg fel s alá hazája térein,
 S haragra kelve átkozódik ő
 Királya s istenének ellene:
 Föl égre néz, s alátekintve földre,
 Mindenütt homály, keserv s nyomor vagyon,
 Sűrű sötét, kietlen éjszaka.

De ninesen itt többé rideg homály!
 Hasonlag ősidőkhöz, a mikor
 Lerázta földje szolgáncsait
 Zebulon és a Naftali;
 Később időkre átragyog világuk,
 Jordán megett s a tenger utain
 Tolongva zajló néptömeg közé.

A nép sötét nagy éjszakában
 Mely jára most dicső világra jut.
 Kietlen éjsötét lakóira
 Föltámad és ragyova kél a reg.

Sok nép ez itt, s örvendezése nagy.
 Uram! vigadnak im előtted, ugy
 Mint vigadunk aratva dus mezőn,
 S mint táncolának egykoron, hadak
 Zsákmányin osztakozva, hősileg:

Mert nagy s kemény igájukat,
 És a botot, mely vállaik veré,
 Sarcoltató királyi diszjelével
 El, széttöröd, miként tevék az ős
 Korban midőn Modján sanyargatott.

S csaták erős fegyverzeteit, s csaták
 Véráztatott öltöny darabjait,
 A tűz emészti meg,
 Láng falja fel s a füst.

Ó mert születni fog király nekünk,
 Fiunk leszen, dicső, nagy ég fia,
 Fejedelmi bot vállán, királyi disz:
 Csodálatos! leend neve,
 Tanácsban agg, erőben ifju hős;
 Atyám, örökre szent atyám...
 Üdv s béke szent királya ő.

S nagy leszen ő uralma,
 Békéje végtelen s örök
 Dávidnak ősi székén,
 Melyet fölállat és szilárdítand
 Jog és igazság szent alapjain
 Mától örökre, míg idő leszen...
 Jehova istenünk buzgó szerelme
 Így fogja tenni, létesíteni ezt.

Zsolt. 89: 2-6.

Azon eredeti alapeszme, melyhez idő szerinti folytonos láncolattal fűződnek a felvirulandó Dávidsarj és boldog országlás nagy reményei:

Jehova szent kegyét dicsőítem
 Mig élek és örökre énekemben,
 Jövő korokra áthíresztelem
 Törhetlen esküjét s ígéreteit:
 S mondom: Kegyelme mindörökre tart,
 Mig áll a menny, az Isten ige áll:
 „Frigyet köték választottam; s hivem
 Dáviddal; s esküvém neki:
 Te nemzedéked él örökre és
 Királyi széked én előttem áll!”

E frigy tanuja menny föld,
 S magasztalói hű szavadnak
 A szentek, egybegyülve mind,
 Imádni tégedet.

XI. Utóhangok.

A letűnt nemzeti nagyság, az az Jehova igaz tiszteletének korába visszasíró keservvel, és távol jövőbe merengő vigasztalással, a későbbi látókoknál.

HÉTFŐN REGEL TEMPLOMI ÉNEK.

Hós. 2 : 18 ; 19.

És eljegyezzlek ujjalag s örökre
 Sajátomul az ősi szent jogon,
 Irgalmasan, kegyelmesen :
 Hittel jegyezzlek (én arámnak) el,
 S viszont megösmersed nagy Istened.

Hós. 3 : 5.

Midőn

Megtérni fognak izraelfiak
 Jehova istenünkhöz, őt keresve
 És Dávidot, királyunkat,
 S tisztelni majd Jehova szent kegyét
 Későbbi korban ujjalag.

Gonda László.**HÉTFŐN REGGELI TEMPLOMI ÉNEK.**

Dallam Zsolt. 65. A Sionnak hegyén sat.

- I. E hét munkás első reggelén
 Jó atyánk istenünk !
 Imádásodnak e szent helyén
 Zeng hozzád énekünk.
 Áldva dicsérve jószágodat
 Hogy megoltalmazál,
 Fölénk derítvén szép napodat.
 Új életre hozál.
2. Méltó vagy ó örökkévaló
 Hogy neked mindenek
 Dicséretedre, hálaadó
 Imát rebegjenek.
 Ki e nagy világ kormányzatát
 Bölcs kézzel forgatod,
 Mit a véges ész nem láthat át.
 Jóra igazgatod !
3. Ez egész hét munkás napjait
 Áld meg ó jó atyánk !
 Fáradságunk kívánt hasznait

Mennyből áraszd ki ránk,
 Hogy ne lásson testi életünk
 Szükség, fogyatkozást.
 Egyszersmind lelki épületünk
 Nyerjen gyarapodást.

4. Méltóztass erre hiveidet
 Atyánk kegyelmesen!
 Ne vond meg tőlünk védelmedet
 Ha kérjük szívesen!
 Sőt minden utainkban legyen
 Mind estig az velünk,
 Mig téged ismét e szent helyen
 Imádva tisztelünk.
-

SZOMBAT ESTI ÉNEK.

Dallam: Zsolt. 42. Mint a szép sat.

1. Ismét eltelt életünkből
 Egy egész hét jó atyánk,
 Hála érzet kel szívünkből
 Hogy hű gondod volt reánk.
 Te tápláltad testünket,
 Boldogitád lelkünket,
 Munkáinkra áldást hozál,
 A gonosztól oltalmazál.

2. Ez hetet mely sokan tölték
 Szenvedéssel jó atyánk!
 Örömük búval cserélték
 Kiknél jobbak nem valánk,
 De te eltűrvén minket
 Megtartád életünket.
 Ez estveli óra jele
 Hogy velünk volt az ur kegye.

3. Továbbra is tőled várjuk
 Ránk az áldást istenünk!
 Mig földi pályánk bezárjuk,
 Kegyelmed legyen velünk.

Szolgáltass egészséget
 Ne hagyj látnunk szükségét,
 Te ki a jóknak attya vagy,
 Irgalmad gazdagsága nagy!

4. A közelgő éjszakában
 Légy őriző pásztorunk,
 Gonosz ellen bátorságban
 Így bizton megtartatunk.
 Engedj új hetet érniünk
 És akkor is dicsérniünk,
 Szent házádban Felségedet
 Esdve újabb kegyelmedet

Farkas Ferenc,
 atányi ref. lelkész.

T Á R C A.

A LEGKÖZELEBB MULT ÉS HATÁSA.

Századunk két előbbi tizedét sajátos küzdelem tölté be történetével.

Az V. tizedben az individualizmus elkobzott jogait visszakövetelvé a tekintélytől, s ingerült küzdelembe keveredett a törekvésében az állammal s az egyházzal. Az állam és az egyház autonómiájának revíziója alulról sürgettetett a honnan támadott, mint konkrét állapot.

E tized mindent elvesztett.... csak a reményt nem!.. Ez nem fulladott be sem a csaták vérpatakjába, sem a népek könyecibe. A remény a romokra kiült, mint jós hatalom, mint a jövő tényezője

A VI. tized teljes győzelmet adott a tekintélynek.... Minden meg volt nyerve.... csak a közvélemény nem! Épen a vereségek után tűnt fel a közvélemény, mint nagy hatalom, mely megverve bár, de magát meg nem adva, mogorván, baljóslatúan hallgatott: homlokredőiről csak ez vala leolvasható: „Azért mégis enyém a jövő!”

A VI. tized, midőn mindent megnyert a tekintélynek, mit századok óhajtottak és semmit sem adott: elismerte s kikiáltotta a közvélemény nagy hatalmát, melylyel dacolni nem lealázó dolog! Más részről az általános tagadás által az erő vas fegyelmének, s az engesztelhetlenségnek politikájára szorítá a tekintélyt: tehát örök önvédelemre!

E tized vala a négy császárság deceniuma, melyben az individualizmus önmagába taszítva vissza, sebei között érlelé magát új viadalra, de előbb még a világurainak kelle egymással megmérkőzni, hogy így világossá tétetnék; hogy kiki közülök mennyit nyom a világ mérlegében, és így mennyi szavazattal birhat a jövő eseményeihez.

Európa keleti kapujában megmozdult a százados hulla s az abszolutizmus legkiválóbb képviselői között kemény viadal kezdődik, régi hagyományos érdekek felett. Nagy Péter testamentuma lüktetni kezdett ismét, s alakult végre a szebasztopoli nagyszerű katafalk, hol több mint 200,000 hulla feküdt egymáson, hová minden hatalom sietett elvinni vérkontingensét.

A szebasztopoli katafalkra szivárványul a párizsi ominozus béke ereszkedett, mely szivárványban a veres szinszalag igen kifejtve vala látható. Oroszország vesztett is, győzött is egyszerre!

Az alig mutatkozott szivárványt új fellegek boríták el, és ismét két császár, egy ifju és egy új állt egymás ellenében véres mezőkön, néphullák között. A vívódást a még ominózusabb villafranca-zürichi béke látszott megszüntetni akarni. Azalatt azonban az individualizmus Itáliában még magasabbra emelé fejét, s baljós-latu kacaj hangzott Aethna ormaitól Sz. Gothardig keresztül.

A VI. tized végszakában két új elv: a népszavazat, és a non intervenció elvén felemeli az individualizmus oly sokszor elesett zászlóját még magasabbra mint valaha . . . s a népek autonómiaja lőn a tized jelszava, melylyel az V. tized bevérzett reményeinek beváltására sikra szállott.

Most már oda hagyjuk az egyik tekintélyt: az államot, s az egyházhoz fordulunk.

A VI. tizedben az egyház az állam győzelmeit saját bástyáin tört rézsek betömésére dolgozta fel. A tekintély konszolidációja volt a köztörékvesi cél minden oldalról.

S alakult a római kath. egyház részéről három konkordatum Ausztria, Báden s Würtemberggel.

E konkordatumok a római egyház egységét tagadhatlanul hatalmasan támogaták a fő és tagok közvetlen érintkez-

hetése által. Az egységesítés a fanatizmusig ment. Az országok békés polgárai nemcsak az életben, hanem a halálban is egymástól elszakíttatni szándékoztattak, a közös földben sem pihenhettek többé egymás mellett . . . a koporsókat addig kelle vinni a gyászos feleknek faluról falura, míg saját felekezetük temetőjére találtak. E türelmetlenség jellemző a konkordatumot. Az, hogy a római egyháznak a hatalommali alkuja mi megnyugtató kilátásra jogosítá az evangyéliomi egyházat, oly kérdés, mely a megfajtást is magában hordozza, s a kinek az nem kielégítő, üsse fel az évkönyveket, s olvassa el onnan a római kuria hagyományos politikáját, változhatlan irányát.

Az, hogy egyes államok klérusai a konkordátummal teljesen megelégedve nincsenek: az nem azt mutatja, hogy általa az egység-ügy nem szilárdult vo'na, hanem azt, hogy ezen egységben némely klérus öreg jogai fel'vasztattak. Nem azt mutatja, hogy az elégületlen klérus liberális, hanem azt, hogy általa sértve van . . . Elégületlenség a kivitelben, de nem az elvben!

Ezen elégületlenséget, midőn a protestántizmus napjainkban testvéri rokonszenvnek, nemzeti érzelemnek, szabadelvűségnek kereszteli el: csak önmagát ámitja.

Róma mindig Róma marad. Nem feled soha. Nem adja fel főérdekét soha. Nem hajolhat meg soha. Az alkudozás az idővel másnak élet, neki halál . . . Róma összeomolhat, de nem engedhet . . . Ez a hierárkhia fátuma!

„Róma nem változik,“ mondá a Journal des Debats.

A veres tizednek a feketébe átmenésekor ugyanis mit tanított hazánk egyik katolikus organuma?

Talán a testvéri szeretetet proklamálta?

Talán a győzelmes abszolutizmust akarta koncessziókra szelídíteni . . . az elnyomott protestántizmus iránt?

Nem! hanem ezt kiáltotta ki:

„A protestántizmus conspiráció a fejedelmek ellen.“ A protestántizmus, melynek bölesőjét fejedelmek ringatták! A protestántizmus, mely soha koronáért s földi uraságért nem küzdött, csak a lelkiismeret és istentisztelet szabadságáért! Soha sem támadta meg a népek és fejedelmek közötti áll'ampapcs szentségét, mivel a római kuria történelme nem dicsekedhetik. A protestántizmus, mely mindig kérelmezve és mindig hódolva, gyakran ezer sebekből vérezve áll a államhatalom zsámolya előtt esdve szent jégaiért, de az államhatalmat törvényes jogainak terén soha meg nem ingatva. A Bocskaiak, Bethlenek felajánlott koronákat dobtak

el inkább, mint az ügyet, melynek nevében emelték fel zászlóikat kétértelműsítették volna.

A protestántizmus, mely az államoknak vallás-elvileg visszaadta a hierárchia abszolutizmusa által annyiszor eltagadott autonómiát, s így az állambéke egyik tényezőjét... szentesítettén az államhatalom az alattvalók személyisége elismerésének meghatározásában... konspiráció.

Ezzel tartoztunk 1850. emlékezetének, hogy az 1860. őszintesége felől magunkat tájékozhassuk.

Most menjünk át Németországba.

A würzburgi püspöki gyűlés a frankfurti nemzetgyűlés minden mozzanatát feldolgozta oda, hogy elavult s már felmondottnak vélt igényeit ismét életbe hozhassa.

E törekvésben is bebizonyult, hogy a r. egyház ha eltűri is az időt, de nem felejt el semmit.

Frankfurtnak nem sikerült az államot az egyháztól elválasztani, s e szerint nagy része a würzburgi terveknek is meghiúsult.

A bádeni egyházvita 1853. megmutatá, hogy az egyház fel nem ad semmit.

A mainzi érsek Ketteler 1855. a Bonifác-jubileum alkalmával körlevelileg kikiáltá: hogy a német nép a reformáció által lelkiismeretétől fosztatott meg.

A három konkordátum fényes diadalmi álmakkal boldogítja a r. egyházat. Nagy roham terveztetett az evangéliom igénytelen egyházára! Mire nézve elsőben összpontosított a hatalom, azután pedig főgond fordított arra, hogy vajjon a római klérus öröklötte-e s fentartja-e egyháza kizáró, elkülönző érzületét? Megnehezítették a vegyes házassági és hirdetési kérdések. Végre elhatároztatott még egy új dogmával is lepni meg a világot a 19. században, hogy a szentek intervenciójának elkülönítő dogmatikai épületére az utolsó kő is rá tétessék.

Midőn legvigabb folyamatnak indult a hízegő remény, s már már biztosnak látszott a diadal, az idő megállított hirtelen mindent.

A VI. tized utolsó éveiben kitör az olaszországi háború, s az egy és oszthatatlan Róma püspökei csakugyan megoszlottak. Egyik rész a francia fegyverek győzelméért könyörög, a másik az osztrákokéért, holott Lombardia püspökei voltak a konkordátum leghangosabb hirdetői!

A kuria érdekeivel ellenkező fegyverek győztek... de a csatamezők kompromittálták a konkordátumot, s annak lelkét hatalmas meggyengíték. Az osztrák táborban együtt álltak, vívtak és

vérzettek a katolikus és protestáns harcosok az uralkodó védelmében. A nagy harcmezői temetőikben egymás mellé fektették az együtt s egy érdekért elvérzettüket, félretéve minden felekezetséget. A konkordátum tehát az emberi érzelmeken ejtett sebet meglakolta, alig születve, a földön, hol születtetett Olaszországban.

Nagy figyelemreméltó veresége a kuriának még a bádeni konkordátum elesése, hol kimondatott: hogy a fejedelemnek nincs joga az állam hozzájárulása nélkül konkordátumot kötni s kimondatott az egyház teljes szabadsága, miután ezentul az egyház- és államközi viszonyok az országgyűlésen fognak meghatározatni s az országosan hozott törvények határain belül minden egyház szabadon intézkedhetik.

A konkordátum nem adhat erőt a hanyatló kuriának. Soha nagyobb veszélyben nem forgott az, mint a konkordátum megszületése óta. Olaszország szerte függetleníti magát. Hihető, hogy az egyesült Olaszország fővárosa Róma leend s így a római pápa földi birtokai hihetőleg szekulárizáltatni fognak; már pedig, a patrimonium divi Petri, nem más, mint hierárkhiai dogma!

Midőn az angyalvárban a triregnumos zászló bevonatik, a római egyház nem fog ott állani többé, hol a Pipin-donáció előtt állott!

Az interdiktumok virágzásának hanyatlását a konkordátumok pótolgatták, s ha a konkordátumok támaszponttal az idő szellemében nem birandnak: akkor Péter kezéből az egyik kulcs hihetőleg végkép ki fog esni.

Most nézzük meg az evangélium egyházát.

Midőn az evangélium egyháza a szimbolikus irományok sáncai mögé voná magát, elvileg nem tagadta a benne létrejött vallási szabad fejlődés tanát az egyház terén, de azt csakugyan megnehezítette, s innen lassanként a tudományos fejlődés a szellemet a vallási ügyekben is gyorsabb mozgásba hozva, az egyház a szellem tulszárnyalása által fenyegettetett.

A racionálizmus előbb egyenes csatába ereszkedett, lefoglalta itt ott a szószékeket, birta s majdnem mindenütt organizmusává változtatta az iskolákat s az egyház szenvedve, de hiven kitartva győzött.

Később uj, de nem egyenes csatát nyitott meg az idealizmus, ez már feltette, sőt kegyelmesen be is fogadta magába a krisztianizmust, s magát mint a krisztianizmus legmagasabb fellengését s fő fejlődési momentumát adá ki soha az egyház

nagyobb aggodalomba nem esett, mint midőn a bölcsesség barátságosan kezet nyújtott a krisztianizmusnak! Meghasonlás céloztatott az egyház és krisztianizmus között. Az iskolák! fenhangon hirdették: hogy a tudományról a dogmatika terén józanon szó se lehet. És a kilátás, hogy a krisztianizmus máholnap kénytelen lesz, széttörve karjain az ev. egyház három százados bilincseit, magát a tudomány erődébe vetni s onnan tűzni ki zászlóját, boldog utópikus álmokban ringatta a bölcsészetet.

Az V. tized tüneményei és tapasztalatai: a szavak, melyek felhangzának, az irományok, melyek szétrepülének, a tettek, melyek véghez mentek, a jobbak szemeit csakhamar felnyitva, fagyos érintésekkel leforrázták az utópikus álmok tömérdek rózsáit.

Ekkor lőn látható: hogy a szellemvilág a lelkekben veszélyesen megrendítettett.... hogy a vallásos-erkölcsi érzelem kihülésnek indult, s maga a köznépélet betegen alá hanyatlott. Meddő pusztaság terült el mindenütt, hol itt ott egyes városok üszkei füstölögtek, itt ott reményeiket saját vérökbe befúlasztó harcosok hullái rothadoztak.... Sötétség, nyögés körösleg.... és nem vala vigasztaló sehol!... Az egyház megkönyezve kétségbeesett gyermekeit, szólani akart, de nem hallgatott reá sokáig — hajh igen sokáig senki! Azt hitték a fájdalomnak is vannak jogai, s egyik az, hogy ne háborgattassék s az egyház az evangélium feltárt lapjait némán fölemelve tiltakozott a világ kétségbeesése ellen, de hallgatott.

Ekkor lőn világos az, hogy a felső osztály híresztelt műveltségét némely értelmi, esztétikai s társadalmi ildomalapokra fektetve: szívét egészen üresen hagyá s az üres szív csak nagyobb hangot adott az idő ütéseinek, de az ildomálcza hagyományos kegyelettel megtartatott.

A közép osztály megvető közöny és nyers kíméletlenségbe ment át. Az összerogyott fényes álmovarak összezúztak mindent, mit az éretlen lelkekben törpe kifejeletlenségben találtak.

A nép a szokás gépiességével megtett még mindent, de látzott világosan, hogy lelke beteg.

A nyers tömeg általában az erkölcsi elvadulás szilajságában kereste fel borzasztó elszóródásait.

Mély aggalom sikoltása hangzott Schweitz havasaitól Lapponia hósvatagáig a német földön keresztül, egyletek, értekezletek alakultak, a frankfurti nemzetgyűlés tagjai az egyház körül siettek össze. Jött tanács tanács után. Meghatározatott a belső misszió. Minden megkapatott az egyháziasság fölmelegítésére. Gond lőn

az árva gyermekekre, kézművesek és ifjak egylete terveztetett. Az individuálizmus különítéseit szocialis tömegbeni egység sietett felváltani. Mentőházak épültek, mindenki elhozta homokszemét az áldozathozás a lélek kiáltása lőn. A világ áradata ellen torlaszt emelt, gátot vetett mindenütt a buzgóság. Az egyház ismét megnyílt, s a keresztyénségnek hívő kegyeletes felfogása korszükség lőn. . . . és ismét megszületet a Krisztus és idvezeltetett mint a kibén valóban Isten vala, a kinél az örök életnek forrásai vagynak a világ megváltó szeretetben.

A pozitivitás győzött ismét.

Midőn már örvendezni akartak a jobbak a szeretetbeni egyesülésnek, midőn már az elhúzódot zivatar utolsó fellegei is eltűntek a láthatárról, ismét egyenként felemelék fejüket a konfesszionális irányzatok. Csoportozatok történtek nem az egység megtartására, hanem a meghasonlás keresztül vitelére, különválásra, szakadásra. Az unió kiáltásokat új tábori jelszó váltotta fel: antiunio, az egyénbeni megállapodás, és nem az egyénből az egységbei kiemelkedés. Tagadhatatlan az, hogy az egyén nem mellőzhető fejlődési szempontból: de épen ezen elvből lehetetlen állapot az egyénbeni megállapodás. Az evangyélium biztosítja az egyént még a szent Háromság Istenség egységében is, biztosítja a Krisztusban elérkezett istenország tagságában is: a Fiuságban!

A felekezetesség ingere neki szenvedélyesülve végre nem ismert határt. Az ágostai egyház magát egyedül idvezítő egyháznak kiáltotta ki, mint egykor Róma.

Az unio theológiáját a retorika theológiájának nevezé el, s magát a tények theológiájának adá ki a szószaporítás theológiájának ellenében.

Az unionizmus és rationalizmus ugyanazonosoknak lenni nyilvánítottak.

Ime, mint ment minden át ellentétbe.

Az egyháziatlanságot egy tized alatt az egyházi formalizmus váltotta fel: a minden forma megvetését a formák tulbecsülése.

Az egyházi élet e forrását azonban lassanként egy új tünevény váltja fel: a keresztyén érzület dogmatizmusa: mint üledék.

Az egyház a keresztyénségből alakult és csak a keresztyénségben találhatja fel magát. Egymásé, mint anyag és alak!

Csudálatos az: hogy a világ lelke előbb a keresztyénséget kísértette meg megtagadni; . . . Az ész, kivált az idealizmusban nyilatkozó, e merénybe nem ereszkedett, hanem megtámadta annak formaiságát, a melyben az magát kifejezte: az egyházat. Utóbb

megkísértetett a keresztyénségnek elszakítása az egyháztól.... e küzdelemből a formalizmus vakbuzgósága fejlett ki. Világos, hogy e stadiumon sem lehet megállapodás... s feltámasztatik ime a keresztyén érzület és keresztyén lelkiismeret, mint az új idők harcosai, hihetőleg a dolgot oda vinni, hogy a tiszta keresztyénség vétetvén alapúl, s benne keressék fel az elűtő formák békés megoldásukat... Ez még a jövő dolga.

Isten elfogja érni céljait a Krisztusi hitvilágban is. Ez kétségbe vonhatlan. De már a hitengedelmesség elvéből is az embernek törekedni kell nagy Istene terveivel találkozni a világ ujjászületése munkájának folytonos motiválásában! Megállapodás nincs sehol. A megakasztás pedig lehetetlen, s ha egyenes közremunkálkodásunk által nem: tehát megrovandó ellenszegülésünk által fogunk hatni a célra, de annak munkásai lenni meg nem szüendünk soha: A szimbolikus munkálatok erődítményei megett álló egyháznak a formák korlátaira neheztelő keresztyénséget is meg kell nyerni ma éppen úgy, mint az történt ez előtt háromszázaddal, midőn az evangéliom egyháza a Róma sáncaiból kitért keresztyénségét magába befogadta, s magát teljes joggal reformációnak elnevezte.

Azon egyháztényező, melyről mondatott: megtanít titeket minden igazságra: csak örök fejlődésben nyilatkozhatnak, de más részről az így határoztatik meg: Az Isten lelke a szeretet. Ezen tényezőnek epopeiája a jövőnek története leerd; mert ép a szeretetben található fel azon elv, mely valamint az észvilágban úgy a polgári társaságban is ma a főszerepet játsza: az idealizmusban kifejtett egység elv s a socializmusban s a nemzeti tömegesülésben kimondott egységesülési elv. Az igaz Krisztus egyháznak ki kell nyitni tágasabbra karjait, látatni kell kimerithetlen nagy szívét, hadd melegedjék meg rajta mindenki, ki az időnek viadalmaiban tapasztalni fogja okvetetlen, hogy elvégre is az elv, melyet akár a büszke észvilág, akár a birkozó polgári társaság ír felemelt zászlójára, egyedül a Krisztusnak a tiszta evangéliumon épült egyházában találandja fel megnyugtató megoldását.

Dr. Heiszler József,

r. hittanár.

EGYHÁZTÖRTÉNELMI FORRÁSOK,

A DEBRECENI EGYHÁZMEGYE LEVÉLTÁRÁBÓL.

I.

P. Ványai János tarcali lelkész előadja az okokat, melyeknél fogva a tiszáninneni atyafiak, nem mehetnek a tiszántuliak nagybányai zsinatjára. 1653. június 8.

Salutem et amica officia!

Igen futva kell irnom, mivel sietnek az tabelláriusok. Más az, ha hólnapra várakozom Eperjesről jövők után, Kegyelmedet otthon nem érik. etc. Püspök uram ő Kegyelme minket is kívánt volt Nagy Bányára, noha nem közel helyre, hanem Erdély határára, mindazáltal örömet elmegyünk vala. De Görgei uramnak, akkor leszen, azon héten gyűlése. Borsod nem jöhetne, más akadályokra nézve. Zemplén vármegye seniort circa illud tempus akar crealni, melyet ugyan halasztanak ő Kegyelmek. De mind ide az hogy olyan nagy félelem jöne az pogányság miatt, nem merjük lakóhelyeinket, házunknépét, így Super incude, et sub allevato malleo hagyni. Nem mehetünk. Kegyelmed Püspök uramat ő Kegyelmét nevünkkel böcsülettel köszöntse, kövesse, hogy nem comparealhatunk. Az unio, megmarad mindenkor közöttünk. Jó alkalmatossággal örömet megyünk ő Kegyelmek között. Magunk részéről is kívántatik vala ha miközöttünk vala. etc. etc. Kegyelmeitek mennél erősebben viselkezi magát, úgy cselekedjen. Csak ebek immár vércink Vizesi Sándor uram előtt, úgy vagyon ide az híre. Igaz-c, nem-, nem tudom. Ilyen átkait, szidalmait olvasam Ujfalvi Imrének. Mi minden istenes dolgokban egyezünk Kegyelmetekkel. Köszöntse Kegyelmed Püspök uramat ő Kegyelmét az egész synodussal együtt. Valeant felicissime. C. V. D. Tarcalino, die 8. junii. Anno. 1653.

C. V. D. observantissimus

Joannes P. Ványai.

Immár el is rendeltük vala, mind Zemplénben, mind közöttünk, kik menjenek, én is elmegyek vala de az török hir nem ereszte bennünket. Bakos Gábor uram megirta vala Praefectus uramnak, hogy az Hegyaljára akar az pogányság ütni.

Külső cím: Reverendo simul et Clarissimo Viro Dno Michaeli Keresszegi, Pastori ecclesiae nanasinae laudatissimo conservo et amico honorando.

II.

Keresszegi Mihály nánási lelkész bevádolja az odavaló mestert, Thórnai P. István esperest előtt; egyszersmind elküldi ahoz, Ványai fentebbi levelét. 1653. junius 23.

Salutem et officia paratissima candide pollicetur.

Tiszteletes uram, az levelem praesentalo tanácsbeli uraimnak miért kellett mostan Kegyelmedhez fáradozniok, nálok lévő levelekből bőségesen megtudhatja Kegyelmed. Örömet magam is bementem volna ez mostani alkalmatossággal, avagy csak Kegyelmetek látogatására is, de az kocsimon, capitánné asszonyom ment el Tokajban s oda vagyon. Az mesterünknek be kellett volna menni kegyelmedhez, de ha jelen nem léssen, azért ha nem léssen, hogy az bűnnek olyan természeti vagyon, hogy ha az embert meggyőzi lelkiésméretiben, az embert megijeszti. Ha pedig jelen léssen is, az maga levele tehet bizonytságot rut és utálatos feslett erkölcstelen-sége felől. Az több cselekedeti és magaviseletlensége felől pedig, egész tanácsul ő Kegyelmek tehetnek bizonytságot jó lelkiésmérettel, holott az tanácsban is egynihányszor szemtelenkedett, feddvén és dorgálván ő Kegyelmek mind ezt, s mind az rosz hitván asszonyokat, kiknek ajtajok küszöbit gyakran nyomdosta mind éjjel s mind nappal. Az isteni szolgálatban hogy társom legyen jó lelkiésmérettel el nem szenvedhetem, mert magam is elégszer kaptam csak magánn is asszonyi állatokkal az scholában. Akkor mindjárt megintettem, de csak addig vólt az, mig a scholából kijöttem. Noha tizszer felmentem volna is az scholában, otthon nem talál-tam volna, hanem leggyakrabban suspectus helyeken, mert ő neki elég rosz asszony baráti vóltanak. Éjtszakának idején is sokszor sok rosz hitván asszonynyal és nőtelen legyénekkal mulatott. Erre bizonytságom vólna Hamza Miklós uram ha itthon vólna, talám még nagyubbat is mondhatott volna. Eddig sem vólt volna arra érde-mes, hogy velem együtt szolgált volna az ecclesiában, de kit tud-tam, kit nem tudtam rosz hitván cselekedetiben. Sokszor vendigit is elhagyta s mégis kiment az scholából az szajháihoz, egész éjt-

szaka oda ijutt, csak viraltára ment haza, és az részegségnek miatta az templumba sem jöhetett; egynehányszor volt ez, kit magam is azután observáltam, sőt mikoron az böcsületes tanács én-nékem közönségesen ezt izente vala: Ime az mestert megfogadók második esztendőre is, de mi sok dolgát az mesternek nem szeretjük, noha conditiokat adtunk eleiben, az mihez tartsa magát, melyeknek megtartására kötelezi is magát; de mi közönségesen kérjük Kegyelmedet, hogy Kegyelmed szorgalmatosabban vigyázzon az scholára, mert nem tudjuk, ha tanítja-e az gyermekséget avagy nem? Kegyelmed is néha néha ne resteljen felmenni és az gyermekeket megexaminálni. Magát is mester uramat megintse Kegyelmed, hogy az városban való kószálást elhagyja, és életét megjobbítsa, mert bizony, az mi rajta esik senki el nem veszi róla. Ehez tartottam magamat, és mikor felmentem, ha otthon találtam is jól vettem eszemben, hogy igen bánta, kit ez minap haragjában, mikor egyik firtatját kiüznök az scholából, az szememre hánya, hogy én voltam volna ő neki alááskálója, de bár jobban vigyáztam volna, én elhiszem, nagyobb és több rosszaságban deprehendálhatam volna, ha eleitőlfogva alááskáltam volna, mert első esztendejében is, nem különben viselte magát, de tavasz lévén, még ő fogta feljebb és mindeneket az békességnek színe alatt rejtett el. Az visitatiokor is csak ezzel nyert, hogy az ki mit mondott volt ellene, azzal békességre vitte az tanács előtt az dolgot. Holott azért Tiszteletes uram, ezeket valósággal írhatom, és ha szinte kívánczatik is megbizonyítom, kérem Kegyelmedet böcsülettel, hogy megértvén az több levelekből is, mind ilyen ecclésiankat botrankoztato feslett erkölcsét, mind az conditiokra való igiretinek felbontását, ez mi jó-akaró tanácsbeli urainkat kívánságok szerént bocsássa hozzánk jó válaszszal. Mert magamrúl szólván, jó lelkiismerettel én vele együtt, tudván ennyi sok rosszaságát nem szolgálhatok s nem is szolgálok, kit coram toto senatu meg is mondtam. Ezekután: az Ur Isten, az Kegyelmed elmijit igazgassa minden jóra. Raptim. Nanasini, 23 die junii, Anno Dmni 1653.

R. V. Olti addictissimus

Michael P. Keresszeghinus m. k.

n. indignus. mpra.

P. S. Ez az levél az kit ide includaltam Ványai János uram levele, kit el kellett volna vinnem Nagy Bányára, de nem leheté, Lugasra is el akartam küldeni Kegyelmednek, de sem pénzért, sem barátságért egy tabelláriust nem találhattam; úgy itilem, hogy ez ugyan mind közönségesen az Tiszántul valóknak akaratjokbul iratott volt. Kegyelmed olvassa meg. etc. etc.

Asszonyomat ő Kegyelmét böcsülettel köszöntöm. Mostan semmi ujságom nincsen, melylyel Kegyelmednek kedveskedhetném. Talám magam is rövid nap bemegyek. etc.

Idem qui supra.

Külső cím: Reverendo, Clarissimo ac Doctissimo Viro Dno Stephano P. Thornai, mysteriorum dei apud inclytos Debr. dispensatori fidelissimo, Seniori ejusdem Distractus vigilantissimo etc. Dno mihi summa observantia colendissimo. (Eredetiek ből.)

közli: **Révész Imre.**

VALLÁSÜGYI TÁRGYALÁSOK

AZ 1839—40. ÉVI ORSZÁGGYÜLÉSEN. *)

1840. jan. 2-dik és 3-dikán főrendi ülés. Tárgy: a vallás.

Napirend: a Kk. és Rk. üzenetének azon pontjai, melyek azt tartják, 1. hogy a törvénytelen gyermekek anyjuknak, 2. a lelt gyermekek gondviselőjüknélk vallásában neveltessenek: szabadságukra hagyatván 18 esztendőskorukban meggyőződésük szerint választani. — Első pontra:

Gróf Majláth János; az általam sarkalatosnak és így egy betűben is változhatlannak tartott 1790. 26. t. cikkekre nézve már kijelentett véleményemnél fogva, a Kk. és Rk. ezen javaslatát sem fogadhatom el, de nem gondolom, hogy ez régibb nyilatkozással összeütközésbe volna. Ezennel tehát ünnepélyesen ellentmondok azon vádnak, miszerint engem ezen táblának általam igen igen tisztelt egyik tagja gróf Széchenyi következetlenséggel vádolt, mert én valami olyasra nem emlékezem. Mondatott itt szinte egy igen érdekes tag, gróf Erdődi Sándor által, hogy alaptörvényeket is lehet változtatni. Igaz! lehet az egész corpus jurist, de az is igaz, hogy vannak abban olyanok, melyek ha megváltoztatnák, akkor az egész alkotmány más szint vesz magára. Ilyeneknek tartom én az 1-ae 9. §-ust, az 1715. 3., 1723. 2., 1723. 6., és végre az 1741. 8-dik t. cikket. Említettett továbbá, hogy még az inauguráló diploma is változhatik: Erre azt jegyzem meg, hogy igenis, mindenik uralkodónak más diplomát lehet elibe terjeszteni, de hogy az ugyanazon fejedelem életében változtatott volna, arra a história példát nem mutat. Hallottam végre, hogy az 1790. 26. t. c. csak annyiban tartatik némelyek által sarkalatosnak, a mennyiben a bé.

*) A IV. évf. 819—844. és 918—943. lapjain a reverszálisok és vegyes házasságból születendő gyermekek ügyének tárgyalását közzeltük. Szerk.

kekötéseken alapul; ez előttem annyit tesz, hogy a hol kedvez elfogadható, különben pedig nem; én ily magyarázatát a törvénynek el nem fogadom.

Főherceg Nádor: figyelmezteti a főrendeket, hogy miután már általános nézeteit a két napi tanácskozások folyamata alatt mindenki elég bőven kifejtette, ne cresszkednének ki általánosságra, hanem szorítnák előadásaikat egyenesen a napirenden lévő tárgyra. Minthogy pedig erre nézve is, a múlt országgyűlésen már megegyesültek a főrendek abban, hogy az ily gyermekek anyjuk vallásában neveltessenek, azon különbséggel, hogy ha később törvényesíttetnek, azokat valamint polgári jogaikra úgy vallásukra nézve a többi gyermekekkel egyenlőkké tételni kívánván, azt javasolták, hogy ily esetben azok az 1790. 26. t. c. rendelete alá essenek. Nem jogaik korlátozása, hanem a rend tekintetéből ohajtáná, ha már most egyedül ezen különbségre szorítanak véleményüket.

Ezen előterjesztésre nézve Károlyi György és Andrássy György grófok felszólíták az elnök főherceget, hogy miután a jelen tárgyhoz minden eltérés nélkül szólni nem lehetne; ezen kíváratától elállani méltóztassék. A főherceg viszonzá, miként más rendszert nem kíván, mint a mely világszerte a köztanácskozásokban divatozik.

Gróf Pálffy József: Nem lévén még szerencsém ezen tárgyban nyilatkozhatni, kötelességemnek tartom kijelenteni azon általános elvemmet, miszerint én vallási tekintetben tökéletes egyenlőséget és csonkulás nélküli viszonyosságot kívánok; ugyanazért felszólítom a m. főrendeket, hogy a régi századok obskurantizmusán dicsőségesen felülemelkedve, fogjanak kezét a Kk. és Rkkel ezen szent ügy kivívásában. A mi különösen a szönyegen levő javaslatát a Kk. és Rknek illeti, én azt azon okon, mert az anya bizonyos, az apa pedig bizonytalan, a kit nem oly könnyű kinyomozni mint gondoltatik, legigazságosabbnak tartom; kövesse az ily gyermek anyja vallását, és abban, ha törvényesíttetik is maradjon meg.

Főherceg Nádor. Fentebbi észrevételét ismétli, hogy maradjanak szorosan a tárgy mellett.

Gróf Nádasdy Ferenc, szinte azon okon, mert az anya bizonyos, az apa bizonytalan, a Rk. javaslatát elfogadja, de úgy hogy ha törvényesíttetik a gyermek, akkor az 1790. 26. rendelete alá essék.

Gróf Teleki József. Igazságosnak tartom előlegesen kijelenteni ezen alkalommal azt, miképen engem azon egyházi magas polcon álló férfit, a ki első napi nyilatkozása által bennem

némi aggodalmat gerjesztett s a melyre viszonzésvételemet megtenni kötelességemnek tartottam, tegnapi felvilágosítása által egészen megnyugtatót. A mi a napirenden lévő tárgyat illeti, én e részben ha tetszett volna a m. főrendeknek a vegyes házasságból származott gyermekekre nézve teljes reciprocitást felállítani, akkor megvallom, hajlandó volnék ezen nm. táblának mult országgyűlési azon kívánatához, hogy oly esetben, ha a későbbi házasság által törvényesítették az ily gyermek, ezen törvény rendelete alá essék, de így azt hiszem, következetlen lennék, ha a Kk. és Rk. javaslatát, úgy a mint fekszik nem pártolnám.

Báró Eötvös Ignác. Következő okokat hozá fel a Rk. javaslata ellen. 1. azon különbség, mely a házasság által törvényesített, és az abból később születendő gyermekek közt léteznék akkor, ha az ilyeneknek továbbá is anyjuk vallását kellene követni, örökre feltartaná azon szennynek emlékezetét, mely az ő törvénytelen születésüket bélyegzi; a minek igen kedvetlen hatása lenne az ily gyermekekre nézve. 2. Ha az ily atyának reménysége sem lehet, hogy a házasságon kívül született gyermeket a maga vallásában nevelhesse, azon ösztön, mely őt annak házasság általi törvényesítésére bírná és a melyet a törvényhozásnak mind erkölcsi, mind státus tekintetből ápolni kell inkább mint elfojtani, nem kevésbé gyengítettnek. 3. A koronaőr ő excellenciája által oly szépen festett családi viszonyok szükséges egyenlőségbe tétele s elrendezése, ez által lehetetlenné tétetnék, mert még azon esetben is, ha a Rk. javaslata a vegyes házasságból születendő gyermekeknek mindig apjuk vallásában leendő neveltetésére nézve elfogadtatnék, ezen esetben mindazáltal az, hogy különböző vallásuak né legyenek egy családban, ki nem kerültethetnék; már pedig az egész művelt Európa törvényei szerint az ily gyermekek közt polgári viszonyaira nézve semmi különbség nincs. Ezen tekintetek a szótól arra bírják, hogy a főrendeknek multkori kívánatához most is ragaszkodjék. Ily értelemben nyilatkoztak Palugyay, b. Barkóczy, Sztankovics, Scitovszky püspökök; továbbá: b. Perényi, b. Orczy Lőrinc, Almásy József, gr. Zichy Ferenc és Marich főispánok.

Gróf Széchenyi István. Ha egy e teremben általam viszont igen igen de igen tisztelt főméltóság, tegnapelőtti beszédében azon a nyomon járt mint a nyitrai főispán ur, akkor észrevételemmel én is elhalgattam volna, de minekutánna az igen igen tisztelt méltóságos ur, gyengédségből talán, miszerint ő cs. k. főhercegségét és a méltóságos főrendeket hosszú beszéddel untatni s magát oly bőven kimagyarázni nem akarta; hanem érzését ak-

ként méltóztatott kifejezni a fundamentális törvényekről, valamint már ma is, hogy azokat egy betűben is változtatni nem lehet: azt hiszem lesz annyi engedékenységgel irántam a tisztelt méltóságos ur, hogy kijelentsem, miképen bámulva kell ezen obszoletus elvet, az ő bölcs szájából hallanom, mert jól emlékezem, hogy midőn a szabad választási sérelem volt szőnyegen, és mi azt mondtuk, hogy mi az 1790. 13. t. cikket látjuk megsértve lenni, akkor a méltóságos ur, mit én bennem is hibának tartanak, hogy néha a tárgytól eltérek, de azt azért teszem, hogy némi reflexziókat tehessek, szinte egy kissé kitérni és jelesen szólani méltóztatott a 10 milliókról, kiváltsági rendszerünk gyengeségéről, és hogy nem mindig azt kell nézni, quid juris, hanem azt is quid consilii, ezeket akkor szívemből méltóztatott venni, mert én is azt tartom, hogy a hol a bázis szűk, a szuperedifikatam pedig nőttön nő, ott az egész fábrica könnyen feldülhet, azért alkotmányunk egy részét, hova a mai kérdés is tartozik, bővebb terrenumra szükség vezetni.

De hogyan? nem hihetem el, hogy ijeszteni akart volna azon 10 millióval a méltóságos ur, hanem azt kellett értenie, hogy alkotmányunk érdekét tágasb körbe kell vezetni; ez pedig kérdem, történhetik-e másképen mint épen alaptörvényeink változtatása, még pedig lényeges változtatása és kijavítása nélkül? A mi a tárgyat illeti: kezet fogok a nyitrai főispán urral, hogy oly változtatást, mely alkotmányunkat megrázkódtatná, óvakodva kell tenni: de miután azt a törvénytelen születésű gyermekeknek atyjuk vallásában leendő neveltetésétől legkisebbé sem féltém, a karok és rendekkel szavazok.

Főherceg Nádor: fentebbi észrevételét a rendre nézve ismét megújítja, az előtte szólott gróf eltérésére pedig megjegyzi, mikép vannak rendszeres munkák, melyek szorosan a tárgyról traktálván, kis volumenben is többet foglalnak magukban s a közönségre is nagyobb hatásuak, mint sok terjedelmes és foliántokra nyúló értekezések.

Gróf Dessewffy Aurél: ő főhercegsége egészen a diskusszió érdekében fekvő megintését nemcsak szóval, hanem tettel is kívánván követni: noha előadásaira is történt hivatkozás, melyre felelni óhajtana, mindazáltal szívesen a maga idejére halasztja. Mi magát a tárgyat illeti: igen tudja méltányolni a koronaőr azon okoskodását, mely szerint a főrendek utolsó országgyűlési javallatában azért nem nyugszik meg, mivel ezáltal a reciprocitás, mely a törvénytelen ágyból született gyermekekre nézve eleinte megadatik, később ismét elvész, mikor t. i. az ily gyermekek törvényesít-

tetvén, a most még nem a reciprocitás elvein alapuló törvény rendelethez alá vették. A szónok is nem csak a reciprocitás mellett volt a gyermekek nevelésére nézve, de czentul is óhajtja azt, sőt nincs reménység nélkül, hogy azt a jelen törvényhozás még el is érjén. Ha ez megtörténik, akkor világos, hogy a törvényesített gyermekek ezen a reciprocitást megrendelő törvénynek rendelkezése alá fognak esni, addig is azonban a jelen esetet törvényes intézkedés nélkül hagyni nem lehet, s a jelen állapotban oly intézkedést kell tenni, mely a törvény által felállított általános szabálylyal és magával az igazsággal egyhangzásban legyen. Már pedig mig a mostani törvény feláll, nem tartja igazságosnak, hogy a törvénytelen ágyból gyermekeket szült anya több pártfogást s nagyobb kedvezéseket nyerjen a törvényhozástól, gyermekei vallásos nevelésére nézve, mint az, ki törvényes ágyból szüle gyermekeket. Az oly gyermekekre nézve, kik a 7-ik évet meghaladva vallásos oktatást már nyertek, ugy is ki van mondva, hogy azok vallásukon maradjanak meg, attól pedig, hogy a vallásbeli változtatás még az ennél kisebb koruakra is veszedelmes legyen azért nem fél, mert ha kívánatos is, hogy a gyermekek már kised korukban a vallásos elveket beszivják, azt mindazáltal, hogy már 7-ik esztendejek előtt a katholika hit s protestáns vallások közti különbséggel ismeretesek legyenek feltenni nehéz, az sem áll, hogy elfogadódván a főrendek indítványa, a törvénytelen gyermekek atyjának kifürkészése sok kedvetlenségre adhatna alkalmat; mert hiszen ott, hol törvényesítetik a gyermek későbbi házasság által, az atya magát maga nevezte meg, mig pedig ez nem történik, addig épen azért neveltetik anyja vallásában a gyermek, hogy az atyának keresésére ok ne legyen. Mindezen tekinteteknél fogva a főrendeknek mult országgyűlési javallatához ragaszkodom.

Tihanyi Ferenc: Kötelességemnek tartom ez alkalommal, mielőtt magához a tárggyhoz szólnék, a tanácskozások folytatában tétetett némely állításokra tenni viszonzésvételeimet. Mondattott nevezetesen, hogy a bécsi békekötés nem oly erővel bir, mint gondoltatnék, azon benne lévő záradék miatt: „absque praejudicio r. catholicae religionis.“ Nincs kétségem, hogy minden tudja annak históriáját, de kénytelen vagyok még is említeni, hogy midőn azon záradék Bocskainak elibe terjesztetett, azt ő el nem fogadta, hanem követői által viszaküldte és kihagyatni kérte. Erre Mátyás hg a maga deklaratoriumában szept. 23-án 1606. azt válaszolta, hogy azt a legszelidebb értelemben kell venni, „non mala fide adjectam esse sed ut quaelibet religio salva maneat;“ de

Boeskey még ekkor sem elégedett meg vele, innen van, hogy ezen záradék az 1608. k. e. 1. t. cikkből kihagyatott. Mondatott, hogy ha ezen békekötések törvénybe iktatva nem volnának, semmi erejük nem lenne. Igaz, hogy jó ezeket is törvénybe iktatni, szemlélhetünk is többféle békekötéseket törvénykönyvünkbe iktatva, de nem következik, hogy azoknak ereje lényegükre nézve akár kisebbitethetnék akár neveltethetnék az által. Nem kerülhetem ki felhozni azt is, hogy Mosóczy püspök, a ki törvénykönyvünket kiadta, több változtatást tett ezen békekötésekben, úgy hogy kérdés volt e felett, míg azt az 1681. 25. t. c. újabban megerősítette, melyben szinte nem említetik azon záradék, hanem ez: „salvo jure dominorum terrestrium.“

De nem is lehet azon záradéknak azt az erőt tulajdonítani az akkori törvényhozás szelleméből sem, meit tudva van történetinkből, hogy azon időben hazánk lakosainak nagyobb része a protestáns vallást követte, hogyan lehetne tehát feltenni rólok, hogy magokat a kisebb résznek alá kívánták volna vetni? Mondatott az is, hogy Boeskey magát biztosította; az igaz; hogy ő a maga személyére nézve egy hosszú cikkelyt tétetett bé a békekötésbe, de azt törvénybe nem iktattatta, és így eminenciát a vallást tárgyazó cikkelynek adott. Hallottam azt is, hogy a házasságokra nézve, a püspöki székek vettettek alá a protestánsok. Igaz, de ez sem törvényhozás útján történt, mert hivatkozom 1647. 15. t. cikkeire, hol az evangélikusok házassági dolgaikra nézve a magok állapotukban meghagyattak; hanem III-ik Károly resolució által rendelte ezen pereket a szentszék elibe; de 1790-ben ismét vissza állíttatott a régi rendszer. Említettett az is, hogy a klérus protestált ezen békekötés ellen. Itt ismét kénytelen vagyok a históriára visszahozni, mely azt mutatja, hogy soha azon protestációval a klérus idejében elő nem állott, és midőn később az 1721-diki kommisszió előtt annak előmutatására kir. parancs által szoríttattak, előadtak egyet, melynek pecsét és datum nélkül, Forgács Ferenc, kardinális és azon püspökök, kik a békekötésnek aláírtak, voltak alá írva, holott még 1606-ban Forgács kardinális nem volt. A mi a tárgyat illeti, abban a Kk. és Rkkel kezet fogok.

Kopácsy József hg. primás: a temesi főispán ezen előadására következőket felelte: Igaz, hogy az „absque praejudicio catholicae religionis“ záradék az 1608. 1. t. cikkből kihagyatott, de igaz az is, hogy a II-ik Mátyás után következett királyoknak u. m. II-ik, III-ik Ferdinánd és I. Leopold királyoknak inaugurale diplomásk 6-ik kondíciójában, mindenütt hivatkozás van a bécsi békekötés

tésre, mind addig, míg III-ik Károly alatt ezen kir. hitlevél megváltoztatott; sőt az 1681. 25. t. cikkben egyedül az 1606-ban köttetett bécsi békekötésnek I-ső cikkelye erősítették meg, és így haszinto azon záradék akkor kimaradt is, de később felvétellett. Olyan formát is mondott a tisztelt főispán ur, mintha a bécsi és linci békekötések elég erővel bírnának, ha törvénybe nem iktattattak volna is; de abban vele egyet nem érthetek; mert minekutána ezen békekötések nem csak vallási, hanem polgári helyzetükre is kiterjednek a békélő feleknek, hogy ily dolgokról törvényhozáson kívül és az ország megegyezése nélkül, intézkedni lehessen, annyi erőt békekötésnek tulajdonítani nem lehet. Jól tudta azt maga Boeskey is, azért hagyta meg mintegy testamentomban híveinek, hogy azt törvénybe iktatni el ne mulasszák; hasonlót kíván b. e. III-ik Ferdinánd az 1645-ben Rákóczy Györggyel kötött linci békekötésre nézve, a minthogy ez az 1647. 5. t. cikkbe be is iktattatott; megkíváncsatik tehát, hogy azok törvény által megerősíttessenek, és ebből következik, hogy azok is a többi törvények sorsa alá vagynak vetve, t. i. azokat is a későbbi törvényhozás változtathatja. Hogy Mosóczi törvénykönyvünket és ezen békekötéseket változtatta? de lényegesen-e? ezen különbséget kívánom: egyéb-iránt a tárgyra nézve a tárnok ő exoja véleményéhez csatlakozom.

E pontra nézve 16-án a Rk. 17 én a főtárnok véleményére szavazván, a határozat az utóbbi értelemben kimondatott.

Második pontra: t. i. a talált gyermekek vallására nézve:

Gróf Majláth János: kiköttetni kívánta, hogy minden esetre más, mint keresztyén vallásban ne neveltessenek, ha pedig zsidó találja meg, annak inkább pénzbeli jutalom rendeltessék azon törvényhatóság részéről, melynek headja.

Lonovics: ugyanezt sürgette, egyszersmind ajánlotta a főrendeknek lelencházak felállítását s erre nézve különösen a bajor rendszert, miszerint ott, ha a találó magánál megtartja a lelt gyermekeket, maga vallásában nevelheti, ha pedig lelencházba adja, azon vallásu felekezet vallásában neveltetik, mely azt felállította, ha pedig vegyes vallásu községé, azon vallásban, melyen a többség van. Végre:

Gróf Teleki: kijelentvén, hogy annak idejében midőn az ő testamentom szabályait követők polgárosítása szőnyegre jövend, véleménye nem lesz irántok setét, de a jelen körülményben csupán keresztyén vallást kíván értetni, mely általánosan helybenhagyatván határozattá vált.

KÖZLEMÉNY

A HELV. HITV. DUNAMELLÉKI EGYHÁZKERÜLETHEZ
TARTOZÓ SOLTI EGYHÁZMEGYE JEGYZŐKÖNYVÉBŐL.

I. *)

Az 1819-ik esztendei generalis kanonika vizitációnak különösen a solti traktust illető része.

Irta Császári Losy Pál, ugyanezen solti traktusnak vice esperestje és fülöpszállási predikátor.

Főtisztelendő s nagytekintetű püspök Báthori Gábor ur, generalis kanonika vizitációt tartván e folyó 1819-ik esztendőben, a mint az különösen a solti traktusbeli ekklézsiákban véghez ment, annak nevezetesebb emlékezetre méltó dolgai e következőkben jegyeztetnek meg.

Elsőben is, a mi az ekklézsiákon keresztül való utazásnak idejét és rendit illeti: bejött a főtisztelendő ur ezen traktusba Foktűnél, éppen a nyár kezdetén junius 23-án, T. T. Generalis perceptor Sziládi Péter, és szuperintendentialis aszszesszor s censur Dobos József, amaz szalkszentmártoni, emez pataji predikátor urak, követői társaságokban. Onnan Uszodon, Szent Benedeken és Orda-son keresztül Dunapatajra érkezett junius 25-én, a hol már nagytiszteletű esperest Tóth István és viceesperest császári Losy Pál,

*) Ama nagyemlékű Báthori Gábornak, ki a dunamelléki egyházkerület püspöki hivatalát 1814-ben foglalta el, főpásztori gondjai közt az első közzé tartozott, egész egyházkerületében vizsgáló látogatást (vizitációt) tartani. A nyolc egyházmegyéből álló kerületben ez, természetesen több időt igényelt, mi egyszerre meg sem történhetett. Magának a solti egyházmegyének látogatása két heti időt foglalt el. Történt ez, az 1819-ik év junius 25, julius 6 napjain. Nem titkolhatom el örömet, melyet éreztem midőn a solti egyházmegye látogatási jegyzőkönyve kezemhez kerülvén, abból e főpásztori látogatás leírását, ezen közleményt olvashattam. Elevenen áll képzeletem előtt a hatás, mit ama látogatás, az egyháziasság emelésére, a protestáns öntudat élenkítésére, az ur házának szerelmére gyakorolt; képzeletem előtt csak, mert ha jól tudom, ily általános főpásztori látogatás azóta sem történt. S azért, bár rég letűnt napokról szól ez emlék, úgy vélem, közlése sohasem lehet korszerűbb mint most, midőn püspöki székeink, hosszabb rövidebb üresség után betöltve vannak; s másfelől várhatjuk is, hogy a főpásztori látogatás szerencséjében részesítendik a felvigyázásuk alatt álló egyházakat.

Közleményem két részből áll: egyik a látogatást jellemzi, másik annak tárgyait adja elő pontonként.

Sz. K.

mint egyszersmind dunavecsei, és fülöpszállási predikátorok által, az egész traktus nevében illő tisztelettel s köszöntéssel beneventáltatott; továbbá pedig minden ekkleziákban ugyan általok is kísértetett. A már szinte három heti utazástól való megpihenés kedvéért, s egyszersmind régi kedves hallgatóinak kérékre, junius 26-ik napját is egészen Patajon töltötte. 27-ikben pedig Hartán és Bojáron keresztül Fülöpszállásra ment. Onnét 28-dikban Izsákra; délután pedig Szabadszállásra érkezett. 29-dik reggelén Soltra vette utját; délután pedig Apostagra és Vecsére. Innét 30-dikban délután ment Szalk Szent Mártonba: a hol már a traktuális kurátor urak tek. Bernát György és Madarassy István urak a főtisztelendő püspök urnak eleibe jöttek és julius 1-ső napján, a több jelen voltak együtt nagy komitívában Tassra kísérték. Tassról julius 2-dikán K. K. Szent-Miklósra lett az átmenetel, mind az egyházi mind a szekuláris uraknak szép társaságokban. Onnét a következő napon julius 3-dikán dél előtt, a dabi és dömsödi ekkleziákban, délután pedig Makádon végeztetvén a kanonika vizitáció, estvére Ráckevicebe ment a főtűdő ur. Másnap reggel julius 4-dikén, ott is elvégződvn a vizitacionalis funkció; délután Lacházára ment; a honnét a következő napon, julius 5-dikén, Áporka, filiájával Majosházával együtt látogattatott meg: estvére Szigetszent-Miklósra lett viszont az általmenetel, a hol az uradalom praefektusa tekintetes Geörch Illés ur is becses jelenléte által tiszteletet tévén jul. 6-án; az nap délután a promontoriumi révig kísérte a több kísé-
rőkkel együtt. Innét osztán a felyebb említett négy papi tisztviselőknek társaságokban, a Duna jobb partján Budán keresztül Pestre tulajdon parokhiájába, az nap estvére, szerencsésen megérkezett a főtisztelendő ur. Pontba két hetek töltek tehát el a solti traktusnak vizitációjában.

Ezen előszámálás rendiben azonban nyilván megtetszik, hogy a még ezen traktushoz tartozó vadkerti ekkleziia elmaradt: okozta azt a helynek a felvett utból való nagy kiesése, de a melyet más alkalmatossággal és könnyebb móddal meg fog látogatni a főtisztelendő úr.

Továbbá már nagyobb figyelmetességet s megjegyzést érdemelnék az ekkleziáknak predikátoroknak, előljáróknak s minden rendű rangu református hallgatóknak ezen püspöki vizitáció fogadásában való magok visceleteik s buzgóságos tisztelettételik, melyek midőn minden ekkleziákban a legnagyobb pompával, s legnépesebb ünnep szentelésekkel lőnek, szinte csudálhatá az ember, hogy minden előre való rendszabás, intés, serkentés, nógatás vagy

jeladás nélkül honnan és miképen származott ez a nagy tisztelet-tételben való közönséges buzgóság? mi indította s lelkesítette az embereket az ő főpásztoroknak mindenütt egyforma pompás fogadására? Mert ám a mi főtisztelendő püspökünk semmi külső kitetszőséget vagy ceremoniát nem kívánt még is a közönséges buzgóság mindent megtétetett, valamit csak lehetett. Csak annyit kellett tudtokra adni az eklezsiáknak egy közönséges kurrens által, hogy melyik nap s micsoda idő tájban érkezik hozzájuk a főtisztelendő püspök ur; és azonnal minden készült, s figyelemmel volt arra az időre, minden elhagyta az ő külső foglalatosságát és mintegy ünnep szentelésre otthon termett. Az előljárók kocsikkal és kisebb nagyobb számú lovasokkal mentek ki eleibe a határra, a hol egyik vagy másik közülök, a mint valakit magok közt kineveztek, a többeknek nevekben, örvendő dikciójával fogadta mindenkor a főtisztelendő urat. A más helységből kísérek pedig nem tértek vissza a határról: hanem egyesítvén magokat a püspök ur eleibe kijöttekkel, valahány kocsikkal és lovasokkal voltak mind együtt a következendő eklezsiág, némelyek pedig a harmadik eklezsiág is kísérrőbe mentek. A lovasok kik a hintó előtt lovaglottak rendszerint voltak tizen, tizenketten; néha pedig harmincan s negyvenen is. A kísérrő hintók s kocsik is néha csak hárman négyen vagy öten voltak; de ottan ottan voltak tizenöten, s tizenhatan is; melyeken sok helyt keszkenőkből kötözött s virágokkal feltornyosított zászlók lobogtak. A főtisztelendő ur hintaja külön különbféle szagos virágokkal kirakva és mintegy himezve kívül belől, mindenütt elől ment mindjárt a lovasok után; néha két néha négy, mellesleg lovagló, legényektől körülvétetve; némely helyeken pedig a bakra is válogatott szép ifjak állottak fel, hogy a hintót minden félelmes dűlés vagy fordulás ellen oltalmazták, s egyszersmind a benne ülő főatyának is tisztességet tennének.

Mikor valamely helységbe bement a tisztelt főpásztor, a harangok mindenütt meghuzattak, a lakosok sokan a bemenetel utszájára kiállottak, legtöbben pedig a templom és parokhiális ház környékén összesereglettek, különösen az oskolás fiu és leány gyermekek, a parokhiális udvar kapuja előtt, két sorba zászlókkal kiállván, a bemenetelre utat nyitottak. Ezen közben vallásos buzgóságokat s illő tisztelettételeket, nem csak a sűrű vivát kiáltásokkal jelentették, hanem az által is igyekeztek kimutatni hogy a parokhia és templom körül való helyeket gyenge ágakkal vagy némely helyeken külön különbféle virágokkal is bőven meghintették; sőt volt olyan hely, hol egész utzákat is, virágokkal felbokrétázott nagy

zöldfa ágakkal, két felől beültettek. A harangozáson kívül néhol a helységbe való bemenetelnek idejét, másutt a parokhialis házhoz való érkezésnek óráját, másutt ismét mind a kettőt is mozsarakból való lövések által jelentették.

Ilyen tisztességtételek közt leszállván a főtisztelendő püspök ur, a maga kocsijából, a parochialis háznál, mindenütt a helybeli predikátor és presbiterium által fogadtatott; úgy hogy a predikátor papi ruhájában felöltözködve, egy beneventáló rövid dikejét mondott: melyre e főtisztelendő ur is mindenütt a predikátornak állapotjához, rangjához vagy papi tisztségbeli megkülönböztetéséhez s idejéhez alkalmaztatott köszöntéssel felelt. Egy helyen történt az, a minek mindenütt úgy kelle vala lenni, hogy a predikátor a köszöntés közben a templom kulcsait a vizitáló püspök urnak által adja. —

Megjegyzésre méltó, hogy a kísérobén együtt utazó T. T. predikátorok gyönyörködve szemlélvén ezt a jeles kinyilatkoztatású, közönséges, buzgóságot, azt nem csak előhozták s emlegették ottan ottan magok között; hanem némely extemporalis deák versekkel, epigrammákkal is festegették, s magokat a szép tapasztalás kifejezéseivel mulatták. Ez az egész játékoskodás pedig csak történetből kezdődött; de osztán az oskolai porból régen kikelt atyák közt szinte valamely kis vetélkedést szerzett. Találá ugyanis egyik mondani az utszákon összecsoportozott sokaságra nézve:

Adspicis, ut laeto complentur compita coetu,

Summo pastori, fausta precante, suo.

A másik azonnal hasonló értelmű verssel felelt mondván:

Plurima fit sacri capitis reverentia vulgo

Conglomeratque pios non peritura fides.

Erre megszólal a harmadik is; és már mintegy a közönséges tisztességtétel okai körül szemlélődvén azt mondja:

Silicet est animis sese venerata pietas;

Quae simul affectus religione colit.

Melyre a negyedik valamely csendes reprehensioval mutatván magát közelebből való okát igyekszik adni a dolognak és így szól:

Silicet ut curas spectant, sua corda repandunt;

Reque putant sacra liberiore frui.

Továbbá egybekötvén egyik ismét a jelenvaló örvendezést a régi szomorú időknek történeteivel, minden sértő célozás nélkül, csak a szívnek természeti indulatait veti össze mondván:

Moerentes longo tacitus dolor ussit ab aevo:

Hunc igitur pulsum gestit ovare pius.

Mely buzgóságos örvendezésnek mind a nagyobbakban mind a kisebbekben való közönséges jelenségét, eképen fejezi ki ismét a másik:

Dat pater exemplum puero, puer is simul incitat ipsum:

Sic sacros motus sorte trahente foveat.

Nyomba hasonlót mond a harmadik:

Matresque ingenuae, teneris sua pignora passim,

Portantes ulnis, vota ferenda petunt.

Igy ment ez tovább is, még némely melleleg való dolgok körül is; a midőn végre, minden mulatságos versezést befejezett egyik ezzel a buzgó jókívánással:

Báthori felices, primus nunc inchoat annos,

Auspiciis veniant prosperiora suis.

Egykor azonban tudtára esett magának a főtisztelendő püspök urnak is a versifikálás, ki elmondatván nagyrészt a mondatokat, maga is az ő esmeretes klasszikusságához képest ezt a verset adta a többekhez:

Nescio qua praeter solitum dulcedine laetus

Immoror his rebus; non moritura minans.

De a tréfáról a valóságra visszakerülvén, legnevezetesebb s legemlékezetreméltóbb volt, ezen püspöki vizitációban, maga a főtdő urnak hivatalbeli forgása. Olyan volt ez, az embereknek minden tisztességtévő buzgólkodásukhoz képest, mint a szép napos idő az élet mindennemű serény foglalatosságaira nézve; mely ezeket a mint gerjeszti és éleszti, úgy egyszersmind jutalmaztatja is önnön magokban. A parokhialis háztól minden késedelem nélkül bement a templomba, a sokaságnak két felől álló sorai közt mindenkor öt hat, s néha több predikátorok által kísértetvén; és bizonyos kiválasztott vagy éppen ez alkalmatosságra készített énekek elmondása alatt megvárván az egész népnek betakarodását; a midőn a helybeli predikátor, a templom közepén állani szokott asztal mellé a kathedrával által ellenbe; az iskolai tanítók pedig ugyanott a predikátor háta megett kiállának, maga a főtdő ur a kathedrába felment. Egy rövid invokáció után a gyülekezethez beszédet tartott; mely beszédnek summás foglalatja mindenkor csak az volt, a minek éppen kellett lenni ilyen alkalmatossággal. Szólott t. i. mindenkor kanonika vizitációnak természetéről és tulajdonképen való céljáról. Megmondotta annak apostoli eredetét Csel. 15: 36. És mind a régi konciliók, mind az újabb ekkleziiai kánonok által

való rendeltetését. Emlékezetbe hozta, mely buzgósággal teljesítették ezt némely püspökök a reformáció első századaiban; mennyire fájlalták a kik azt nem tehették. Áldotta országunk fejedelmeinek azon kegyességeket, mely által vallásunk törvényes lábra való állíttatása mellett a kanonika vizitáció is szabadossá tétetett. Mihez képest mihelyt az ekleziásiai főkormányt az isteni gondviselés által kezébe vette, ennek végbe vitelét első és fő kötelességének ismerte. A minthogy ez előtt három esztendővel valósággal is hozzá fogott és már öt traktusoknak vizitációját elvégezvén, örül hogy ezen népes ekleziákból álló jeles traktust látogathatja. Ezeket előre bocsátván az eklezia állapotjának belső és lelki valóságait beszélette; s a keresztyén vallásnak legsarkalatosabb részeit külön-külön különféle tekintetekben illetvén, előadta azoknak mind idvesség, mind hasznos voltokat és boldogító erejeket. A hitnek tudományával és világos esmeretével egybenkötötte az Isten szerint való szent és jó cselekedetekkel munkás életet. A keresztyén erkölcsi tudománynak minden kötelességeit egybenfoglalt a tiszta és józan szeretetben. Majd az uralkodó bűnökhöz is ez idő szerint való eláradásokat említvén, azok ellen igen szív szakadva feddődött; azoknak veszedelmes következtetések felől mindeneket megintett. Megszólította különösen a predikátort, őtet az ő szent hivatalában való szorgalmatos eljárásra, s épületes példamutatásra kötelezvén. Megszólította az iskolai tanítókat, azokat is az ő kezek alá bízott gyermekek körül való gondoskodásnak, mindenkor becses és nagy következtetésű munkáira intvén. Megszólította továbbá az előjárókat, és őket a jó rendnek fentartására, az isteni tisztelet és közönséges csendesség körül való figyelmes vigyázatra, minden jó és dicséretes munkákban való egyetértésre; egyszersmind mások előtt is kívánatos, s követésre méltó kegyes életre kérte. Megszólította végre az egész köznépet és azt mind az isteni mind a hazai törvények iránt való engedelmisségre, józanságra, hűségre, szorgalmatosságra, mértékletességre, jámborságra, békességre; az idegen vallásbeliek iránt is szeretetre s tisztességre kötelezvén; egyszersmind külön-külön is alkalmaztatott jeles intéseket tett most az öregekhez és az ifjakhoz; majd a szülőkhez és gyermekekhez; majd ismét a házasságban élőkhez és a szűzekhez. Alájában mindeneket a hitben való állhatatosságra, a buzgóságra, a szent és kegyes életre, a fejedelmek iránt való hűségre, a főrendek, a törvényszékek és uraságok iránt tartozó engedelmisségre, s a keresztyéni szeretetnek egymás közt való kölcsönös kötelességeire serkentett és ösztönözött.

Ezek voltak a mi főtisztelendő püspökünk beszédének közönséges és rendes matériái, de a melyeknek orátori elmondásokban bővebb vagy rövidebb előadásokban, az ekklézsiáknak magános állapotjokhoz, környülállásaikhoz, régibb vagy újabb történeteikhez való alkalmaztatásokban gyakran a helybeli predikátorokhoz vagy hallgatóinak értékekhez való szabásokban a vallásos és erkölcsi életnek hol egy, hol más részeire való nagyobb célzásokban; vagy némely magokat önként előadó tekintetekben, s épen a helyet illető excurálásokban, az extemporizálás nagy ajándéka szerint, mindenkor úgy változtatta magát, hogy a beszédet az ő különböző forgásaiban nézvé, soha kétszer egyet nem mondott. Megmutatta nyilván, hogy nem három tulajdonságaival bír az alkalmatos pásztori beszédnek, mint azt egy bizonyos tudós a lelki tanítókban kívánja, hanem annyiféléket produkált, a mennyi kathedrákban felment; melyekben mint a napról mondja a poéta, mindenütt alius et idem volt. Minden efféle beszédeit végezte a főtisztelendő ur egy közönséges predikációval a mikor a kathedrából lejöven két három versbeli éneklés után a templomból kiindult. Már akkor a templomból kitakarodott sokaság, kiváltképen a szülék karjaikra vett kisdedeikkel együtt a templom és parokhialis ház közt való térséget két felől sűrűn beállották, és a főtisztelendő püspök urat kézcsókolásokkal tisztelték: maga pedig mint főpásztor nemcsak a sokaságot különb különbféle jó kívánásokkal köszöntötte, hanem a kisdedeket is kezeinek fejekre való vetések által áldotta.

Megtérvén a templomból a parokhialis házhoz, ott ismét a helybeli előjárókat magához bocsátotta és a mint a már előre kurrentáltatott, kérdésekre való feleletekből s relációkból külön külön minden ekklézsiáknak külső belső állapotjokat tudta, a szerint beszélt velök az őket illető dolgokról s az ekklézsiának szükséges rendtartásiról. Így ment ez minden ekklézsiákban külön külön; és ugyan minden ekklézsiáknak predikátori és iskolatanítói konvencióikat is megpecsételve és az előjárók által szubskribálva, a mint azokat ez idő szerint találta összeszedvén magával elvitte. Ugyan ez a kollekcio a traktus részére is különösen megtétetett.

Gondolhatna itt valaki, hogy már mindent megtett a mi főtisztelendő püspökünk, és semmi nem maradt el a kanonika vizitáció kötelességeiből: de valóban a mint figyelmetessége mindenekre szélesen kiterjedt, úgy cselekedte is mind azt valami vagy egyenesen a püspöki funkciót, vagy az ekklézsiái igazgatásnak dolgait közönségesen illeti: elsőben is tudniillik egy szabadszállási születésű kandidátust név szerint Gál Istvánt, ki a mult generális gyű-

lés alkalmatosságával a közönséges cenzurán általment, s most pedig a baranyai traktusban káplánságra való hivatalt kapott; mivel a dolognak illő publicitása minden kétség nélkül megvolt, Izsákon junius 28-dikán fölszentelte. Ezentul a traktus tisztviselőinek számokban a halál által okoztatott fogyatkozást jól tudván, a kerületbeli predikátorokat is együl egyig esmervén, magát pedig a jelen volt traktualis előljáróknak egyszersmind szuperintendenciális tagoknak együttlétekben méltán úgy gondolván, mintegy mindenütt véle együtt járó konzisztoriumnak prézesét; ennél fogva a traktus jussainak minden megsértések nélkül a tisztségbeli fogyatkozás kipótlására méltó jussal projektálta, közelebb a bácskasági utazásban is alkalmas pennájáról megtapasztalt pataji predikátort t. Dobos József urat, traktualis vice notariusnak; Titt. Titt. alszolgabíró Pap László és ordasi predikátor Szalós Mihály urakat pedig asszesszoroknak. Mely projektumában a főtisztelendő püspök urnak a traktualis előljárók is minden kifogás nélkül meggyeztek.

Továbbá a kanonika vizitáció törvényes határit szorosan megtartván, valamint az ügyes bajos dolgoknak megítélésekbe s eldöntésekbe birói módon sehol nem ereszkedett a főtisztelendő ur: úgy más részről, a melyeket a jó rendre s ékességre tartozóknak lenni látott, azokat vagy mindenestől fogva helybehagyta, vagy sine forensi strepitu jobbitotta, vagy megigazíttatni javallotta, *monitoris semper, non judicis officio functus*. Helybehagyta és dicsérte a jó szokásokat az ekkléziáknak s predikátoroknak egymás közt való jó rendtartásokat, minden közönséges dolgaikban való egyetértéseket s a törvényes processurára való vigyázásokat, ajánlotta az ekkléziának minden nemü vagyonjai körül való hivséges gondoskodást, jövedelmeinek lehető szaporításokat; az alamizsnáknak bátorságos kezek által való adminisztrataltásokat, az iskoláknak szorgalmatos inspekció alatt való tartásokat gyakori látogatásokat, a cégéres bűnben élőknek megszólításokat, feddések és jobb utra való térítéseket. Meghagyta különösen a felséges királyi parancsolatoknak megtartásokat és az azoknak mindenkori teljesítések körül való szorgalmatos vigyázatot, gondoskodást, az előljáróknak szoros kötelességekké tévén; egyszersmind ha kik valamiben ellent járnának, azok ellen nem csak kemény megintést, hanem civilis assistentia által való szoríttatást is rendelt.

Végre mind az egész kerületbeli minden ekkléziákat s iskolákat, mind különösen a Kiskunszentmiklósi iskolát, mint szuperintendenciális inspekció alá tartozó gimnáziumot a traktus előljáróinak közelebbről való gondjok s szemmel tartások alá ajánlván, a

mint ezen solti egyházi kerületnek jeles tiszteletet adó s szép rendet tartó népes ekkleziáját buzgó szívvvel áldotta a főtisztelendő ur: úgy áldásban hagyta közöttök a maga becses emlékezetét.

Melyeket eképen jegyezvén meg, ezt az egész kanonika vizitáció munkájának megírását helyesen rekeszthetjük be Cicerónak ezen mondásával: *Vos qui estis, eritisque antistites caeremoniarum et sacrorum auctorem habetis, et magistrum administrandae publicae religionis. Pro domo. 39.*

II.

A kanonika vizitáció tárgyai.

I. Az ekklezsia.

A Mater ekklezsia N. N. tettes N. N. vármegyében, a várost, helységet birja (birják) N. uraság (N. N. uraságok)

a) A Mater ekklezsia mikor kezdődött? legalább mitől fogva van emlékezete? kik voltak predikátorai? micsoda fatumai voltak? a lelkek száma mennyi?

b) A templom, ha van torony mikor épült? micsoda materiából? micsodás állapotban van?

c) Az urasztalához tartozó minden edények, abroszok, takarók sat. egyenként feljegyeztessenek, és a mi inscripcióik vannak.

d) A toronyban haranglábon mennyi számú, micsoda nehézségű s inscripcioju harangok vannak?

e) Ha vagynak az ekkleziának levelei könyvei: mik azok?

f) A parokhiális házban hány szobák és micsoda állapotban vagynak? az ekkleziának abban levő nyoszolyái, asztalai, székei; vagyon e a házhoz megkívántató kamara, istálló, ól sat. és micsodás állapotban?

II. Az ekklezsia helybeli igazgatása.

1. Van-e organizált presbiterium? hányan vagynak? hogy választatnak, feleskettetnek e a presbiterek?

2. Tartatnak e presbiterialis gyűlések? mikor? micsoda helyen?

3. Mit szokott cselekedni a presbiterialis gyűlés a cégéres vétekben élőkkel? a versengő és egymással külön lakó házastársakkal? a közönséges isteni tiszteletet nem gyakorlókkal? a harag tartókkal? vagynak e most ilyenek az ekkleziában?

4. A presbiterialis gyűlések aktái feljegyeztettek-e? ki jegyzi fel azokat?

5. Van-e kurátor? ennek számadásai minden esztendőben revideáltatnak-e? kik vagynak jelen a revizión? bemutattatik-e a számadás esztendőnként a vizitátoroknak?

6. Van-e valami jövedelme az ekkleziának? miből? lehetne-e azt nevelni? miből?

III. A kharitativumok vagy alamizsnák.

a) Publikáltatik-e az agenciále? hányszor esztendőben? tétetik-e ki akkor más akármely végre persely, tányér, vagy akármely jel?

β) A Gen. konzisztóriumtól rendeltetett objektumok publikáltatnak-e?

γ) Kiknek jelenlétekben számláltatik fel az alamizsna? beírodik-e mindjárt akkor? ki keze alatt van?

δ) Adminisztráltatik-e minden hiányosság nélkül, mind az agenciále, mind minden más alamizsna? kiknek? kontraktvetancia, és kvietancia mellett-e?

IV. A lelkipásztor.

1. Neve? melyik iskolában tanult? micsoda nyelveken beszélhet, vagy legalább olvashat? mennyi időtől fogva van ebben az ekkleziában? azelőtt micsoda ekkleziában, vagy ekkleziákban szolgált? feleséges-e? vagynak-e és hány gyermekei?

2. Van-e kánonja? liturgiája? jozefina rezolúciója?

3. Minden vasárnapokon és ünnepeken tart-e predikációt? délután kathekhizációt, hétköznapi imádságot?

4. Az urasztalához először járulókat konfirmálja-e? a konfirmátusok nevét beírja-e?

5. Hányszor adminisztrálja esztendőnként az urvacsoráját?

6. A keresztelest a templomban viszi-e véghez, vagy háznál?

7. A betegeket meglátogatja-e?

8. A mátrikulát viszi-e? a Gen. konzisztóriumtól kiadott norma szerint-e? hogy írja be a törvénytelen ágyból születetteket?

9. A házasulandókat háromszor publikálja-e? vasárnapokon-e? vagy hétköznapiokon is? beírja a kopuláltattakat?

10. A felséges királyi parancsolatokat, a konzisztórium publikált rendelkezéseit improtokollálja-e?

11. A predikátor fizetése úgy a mint van a maga valóságában irassék le; de a mi a földeket, réteket, kerteket, szőlőket sat. illeti: ezeket nem elég csak közönségesen feltenni hogy azok vagynak, hanem fel kell világosan írni mennyiségeket, mindkét felől való szomszédjaikat, nincsenek-e dízma alatt, vagy ha vagynak, melyik esztendőből fogva? egyszóval oly teljes és világos előadást

kell ezek iránt tenni, hogy ha valaha ezután kérdés alá vétetnének, ez a leírás a kérdést mindenütt még a törvényszékeken is eligazíthassa.

Nb. A predikátori salárium a földekkel és azoknak leírásával együtt nem a többi objektumok közé, hanem különös árkus papirosra tisztán irattassék le, a predikátor és a presbiteriális személyek által szubskribáltassék és megpecsételtessék.

12. Beadódik-e esztendőnként a predikátori fizetés idejében? nincs-e restancia?

13. Szent hivatalához illendő tekintetben tartatik-e a predikátor? mert azt előre közönségesen jelentem, hogy semmit szorosabban meg nem kívánok, minthogy a miniszterium illendő becsületbe tartassék, attól függvén szent szolgálatunknak sikeres vagy sikertelen volta.

V. Az iskolák.

a) A rektor praeceptor, leányok tanítója neve. Melyik iskolában tanult? mennyi időtől fogva van ebben az ekklezsiában? azelőtt micsoda helyen, helyeken volt? Nőtelen-e vagy feleséges? a feleségesnek vagynak-e gyermekei és hányan?

b) Micsoda állapotban van az iskola épülete? elég tágas-e a gyermekek számához képest?

c) Hányan vagynak iskolábajárók, külön a fiuk, külön a leányok? a katalogus leirattassék és vizitációkor beadassék.

d) Járnak-e a gyermekek iskolába, egész esztendőben? vagy csak télen? lehetséges volna-e hogy mindenkor járnának?

e) Micsoda tudományok taníttatnak? a konzisztórium által kiadott methodus szerint-e?

f) Kik a traktus által kirendelt vizitátori ennek az iskolának? hányszor vizitálnak esztendőben? jelen vagynak-e az examenen?

g) Vagynak-e a predikátor mellett helybeli inspektorok, kik az iskolát közelebről vizitálják?

h) A templomban való éneklést elvégzi-e a rektor? a maga diskrecióján áll-e az énekválasztás, vagy a predikátor preskribálja, mi énekeltessek?

i) Introdukáltatott-e az új énekeskönyv? ha nem, miért?

k) A rektor saláriumá külön papirosra irattassék fel, mint oda feljebb (IV. II.) a predikátoréra nézve mondatott.

l) Befizetődik-e hiányosság nélkül idejében? nincs-e restancia?

VI. Van-e bába? van-e examinálva? fel van-e esketve? tud-e az asszonyok baján segíteni? eljár-e kötelességében? nem keresztel-e?

A himlő oltás dolga hogy van?

VII. A temető elég tágas-e? be van e kerítve? a sirok elegendő mélyen ásatnak-e? megtartatik-e a temetés idejére nézve a királyi felséges parancsolat?

VIII. Van-e harangozó? eljár-e kötelességében? engedelmes-e a predikátornak? van-e valami fizetése? a helység terheitől szabadsága?

IX. Vagynak-e az ekklézsiának alamizsna nélkül szűkölködő szegényei? számszerint hányan? van-e rólok gond?

X. Ninesenek-e az ekklézsiának gravamenei? p. o. Nem háborgattatik-e a vallás gyakorlásában, isteni tiszteletében, földjeiben sat. Ninesenek-e olyanok a kik a katholika vallásra akármely szín alatt kényszerítettnek? a katholikusok ünnepjeinek megtartására nem erőltetnek-e? vagy a mesteremberek a processzió járásra? a tiszt. plebánusok a lelkek konskripciójának kiadását nem kívánják-e? Ide tartoznak mindazok, melyek vallásunk szabadságának akármilyen módon prejudiciumára lehetnének?

B. Filiális ekklézsia. Neve, micsoda uraság birja? lelkek száma?

a) Van-e temploma? micsoda állapotban?

b) Hányszor megy ki oda szolgálni a predikátor?

c) Mennyiben konkurrál a filia a predikátor fizetésében?

d) Van-e iskolája? micsoda állapotban? a tanulók száma mennyi? a tanulók katalógusa készítették el.

e) A mely ünnep és vasárnapon a predikátor ki nem megy, predikál-e az iskolamester? könyvből-e, vagy könyv nélkül?

f) Az iskolamester saláriumuma irassék különös papirosra, a szerint a mint máterbeli rektoréről volt mondva.

g) A filiálisták közül van-e, vagynak-e, a máterbeli presbiteriumba bevétetve? ha vagynak, hányan?

h) Van-e bába? alkalmas-e? nem keresztel-e?

i) Van-e külön temető? micsoda állapotban?

k) nincsenek-e gravamenek?

közli:

Szász Károly.

LEVÉLTÖREDÉK

KAZINCZI FERENCTŐL.

Széphalom, april 15. 1816. *)

Tisztelendő ur! Különös bizodalmu drága jó uram, érdemes barátom!

Engedje meg az ur, hogy azt a ki nekem barátom, a ki irántam barátsággal viseltetik, barátomnak nevezhessem is. A mi gondolkodásaink, a mint ezen levelnek egy sora is mutatja, nagyon egyeznek. Én is azt mondtam volna a mit az ur mond. „Ha magyar nem volnék“ sat.

Az ur levelét tegnap a templomban adák kezembe, hol épen kommunió miatt valánk mind az öten, azaz: én és az én négy leányaim **) jelen. Ott csak azt tekintém meg, kiktől jöttek a postáról érkeztek? Klobusiczky ur jelen volt a templomban, s élek az alkalommal, hogy válaszat vigye. Kedveskedem egyszersmind az urnak tulajdon IX köteteimmal, s kérem hogy a gróf Desőffinek szöllő, méltóztassék kezéhez juttatni. Az én köteteimre csak egy szót.

A mely országban még a szép mesterségek (a plasztika és gráfsz) nincsenek virágzásban, s originál nagy miveket nem lehet reményleni, mert sem az ízlés, sem az agyag és színek (a nyelv) nem olyanok még, a melyeket kívánni a nagy művekhez kell; ott nem tehetünk jobbat mint azt, ha az idegen nagy munkákat, a státuákat gipszöntvényekben, a festéseket vagy kópiákban, vagy kupferstichekben másolgatjuk, s ez által kezünket az olyanok

*) Ezen nagy becsű levéltöredék eredetije jelenleg alsó-szuhai lelkész Majomi József ur birtokában van, kőtől egyházlátogatói körútjában hiven lemásolta a közlő, mint véleménye szerint igen fontos adalékot a nagy férfi életrajzához, s illetőleg a nőnevelés történetéhez. Viszont Majomi J. barátom kedves emlékül birja ezt nt. Terhes Sámuel gömöri ny. esperes urtól, mint a kihez nagyfalusi pap korában írta halhatatlan tudósunk e levelet. Kár hogy középső négy lapja hiányzik, bizonyosan emlékül vitte el Kazinczinak valamelyik buzgó tisztelője. Kérem tegye közzé a kinél van.

**) Köztudomás szerint saját leányaival szent öregünk nem egy templomban áldozott; itt Békény és Bón's kisasszonyokról van szó, kiket ez időben saját házában tanított mint nevelő. Derüljön ki leánynevelőink borus homloka! Im a nagy Kazinczi e levéltöredék úgy állítja eléünk, mint egy magasb nőnevelő intézet tulajdonos vezértanárát!

dolgozására elkészítjük, másoknak izléseket és szemeket formáljuk. A kik magok nem dolgoznak, nem értik mit tesz a dolgozóknak az a panaszok, hogy az agyag és a szín (a nyelv) nem kész, s a kocsisom meg nem tudja fogni, hogy a magyar nyelvet hogy tarthatja valaki szegénynek, holott ő azon minden ideáját kinyomhatja. De a metafizikus, a poéta, az orátor minden nyomon elakad. Az „ó és új magyar“ írója azt mondja, hogy rontjuk a nyelvet, mert a szorgalmatosságból ime szorgalom leve, mert fenséget csinálunk, holott a ség nem adverbiumi, hanem adjektivumi ragaszték, hogy nem kell mivész (artiste) mert van mives (fevre ofevre) s több efféle sületlenségek. Nem fojthatom el szatirai vénámat. Mi lenne abból, ha Canovát, Fügert, Párizsban a nagy Dávidot, az ó és új m. kedveért, mivesnek neveznénk. Nem olyan-e ez, mint midőn a magyarországi primást Eszterházy Imrét, Szirmay Imre kapitány 1751. a Dietán plébánus uramnak szólította? A mives artisans Handwerker, a művész pedig hercegekhez invitáltatik ebédre.

(az itt következő 4 lap vészett el)

*) hogy ő az én favoritem. Micziből soha sem lehet rossz, soha! Theréből lehetne rossz, ha rosszakkal vagy eszetlenekkel lenne. Ha hát emberséges ember akarok lenni: azon kellennem, hogy ő erőt kapjon soha rosszra nem lehetni. A nagy keménység vagy a nagy elkényeztetés őtet elronthatná. S bár ha tőlünk elmennek csak szép tónusu és jó emberek társaságában lennének s vissza ne essenek az úgy fázom hogy-os emberek tónusába. Adjon Isten neki valaha egy eszes, meg nem romlott és vele az én módommal bánni tudó férjet. Az én kis Therézem nincs szeszek flauzerek, kapricok nélkül, de azokat szépen kell vezérteni tudni. Én úgy hiszem hogy Theréz engem szeret, s ezt dicsekedve mondom az urnak.

*) Eddig a nyelvújító reformátor beszélt; itt már a nevelőt halljuk, s különös, hogy míg Kazinczi Ferenczről 1839-ben tudósok, rokonok, barátok minden lehető szépet és jót igyekeztek százados örömnépén elmondani: azt hogy a dicsőült széphalmi háza egy időben kicsiben legalább leánynevelő intézet, s maga a nagy ember vezértanár, nevelő is volt, eddigelé tudtommal senki sem említette fel. Vagy talán tehát meghervasztaná az egy mívelt magyar ur, egy költő bábérjait, ha azt mondhatná róla a világ: ő egykor nevelő is volt? vagy én csalódom tâu? ábrándozván oly dologról, mi soha sem volt, vagy legalább nem úgy mint én vélem. Hadd ringassam a szép hitben magam, ha bár csalódás lenne is az, megvan ennek is az öröme. Mig az avatottak kiderítik ez ügyet: én éltetem Kazinczinak mint nevelőnek emlékét.

Közlő.

Bekény Micziben sok jó van, és mind ő mind Boreza bizonyosan jobbak mint voltak. Használt az a szörnű megvetés is, a melylyel nem régiben és azolta mindig a nem igazmondás ellen kiköltünk. Tisztelendő ur, becsületes embernek mely öröm ha majd azt fogja mondhatni magának

Lelket nyertem!

Ez a két gyermek nálam nélkül szerencsétlen volna! Felette igazságtalan volna Bekény ur, ha azt gyanítaná, hogy mi ezek iránt nem vagyunk azok, a mik Theréz és Miczi iránt vagyunk. De azt csak szabad négy szem közt kimondanunk, hogy Miczi és Boreza nem Theréz és Miczi. Nem azon töröm én magam, hogy ezek francziául nem tanulnak, hanem azon, ha való-e hogy nem kell egyebet tanulniok, mint németül jobban, asszonyi munkát és nyelvet. Mert ezt mondogatták, de már nem mondják.

Gouvernante lesz májusban, de a muzsikus elakaszt. Minthogy én azt hiszem, hogy muzsika nélkül nagy hijja van a nevelésnek, (így a Görögöknél) muzsikus bizonyosan lesz, s minél hamarabb lehet lesz. Isten a bizonyosságom, hogy mindent elkövettem, de rútul meg vagyok játszva. E felől tegye bizonyossá tisztő ur t. Bónis urat és asszonyt. Ha itt lesz a muzsikus, akkor rajta leszek, hogy a mit eddig elmulattak, kipótoltathassék, s ki lesz pótolva.

Feleségemnek és magamnak tiszteleteinket méltóztassék átadni az ur, s tartson meg becses barátságába. Ne mulassza el az ur a feljövételt, az urra szükségem van, hogy legyen tanuja az előmenetelnek alázatos szolgája. *Kazinczy Ferencz.*

Ugy tetszik megirtam, hogy marc. 29. konyhám kigyult és elégett. Diis pietas mea et musa cordi est. 4 órakor délben történt, pedig a szakács józan volt s nem vala nagy tüze.

közli: **Szentpétery Sámuel.**

IRODALMI SZEMLE.

AZ ESZMEELVISÉG VÉDELME. Tapasztalati s értelmi álláspontu bölcsészeink ellen Peti József, pesti prot. főiskolai tanártól. Pest, 1860. Lauffer és Stolp. 51 lap.

Ára 50 uj kr.

A tudomány érdeke teszi kötelességünkkel figyelemmel kísérni a jelen cáfíratot. Rövid cáfírat ez, mint az eszmeelviség (idealismus) védelme, a mi „tapasztalati és értelmi álláspontu“ bölcsé-

szeink ellen. Ilyenekül mutatja be szerző Danielik Jánost, ki „a bölcsezszt számára igényelt szabadság és függetlenségről” értekezett akadémiai székfoglaló beszédében, továbbá Brassai Sámuel, a „lélektani alapon fejtegetett Logika” íróját, végre Somogyi Károlyt, mint a ki „a bölcsezszt lényege- és feladatáról” irt dolgozatában tüntette ki, minő álláspontot foglal el a tudomány művelésében. E cáfírat tulajdonkép szavazat azon bölcsezszt pártjára, mely, szerző szerint, magát eszmeelviségnek ugyan, de, szerintünk, jobban: általános eszmeiségnek (absolutus idealismus) nevezi, és azon bölcsezszt ellen, mely „tapasztalati és értelmi álláspontról” nézi a tudás tárgyait. Szavazat, mely a bölcsezszt irodalom gyér művelése mellett hamvak alól fellobbanó lángot képez s életjelt mutat azon harc folytatásaul, mely husz év előtt oly nagy tűzzel s oly kevés sikerrel folyt. Maga állását jelzőleg szerző úgy nyilatkozik, hogy ez ujabbkori bölcsezsztet vallja és pedig azt, mely nem igyekszik vissza felé tolni az azonsági világnézetet, hanem inkább ebből fejlett. Így tovább volna egy lépéssel, mint az ugynevezett hégeliék; a honnan, állásából következőleg, nem is esküszik „a berlini böles” vagy, Brassai szerint, a „XIX század Gorgiásza” minden szavára. Azonban e lépés még nem mutat irányt, vagy ha igen, a hégeli nyomok követését; a mi különösen eme szavaiból vonható ki: „Több ízben kimondottuk,” írja a 47. lapon, „hogy Hégelnek minden tételét részünkről sem írjuk alá; távolról sem állítjuk, hogy rendszerének nincsenek foggyatkozásai, s semmi kívánni valót nem hagyott hátra; különösen pedig nem vagyunk az ő betűinek szklávjai; de mert hiányainak leszámítása mellett valódi komoly szolgálatot tett a bölcsezsztnek: mindig inkább adjuk mellette szavazatunkat, mintsem az oly bölcselés mellett, melynek hivei azt mondják: „örömeoseb idézzük szavait egy bölcsezi tekintély (?) Gratry (!) után, nehogy saját helytelen felfogásunknak rovassék föl, mit Hégel irataiban botrányosnak találunk.”

Tehát sokkal inkább szít Peti Hégelhez, mint azon bölcsezsztet, melynek Somogyi Károly hive, ki még így folytatja, Gratry tekintélyének árnyékában, hasznos fölfedezéseit: „végetlenül nagyobb nyereség néhány sorba szorítva lelhetni föl a ravaszul elfedett rendszer lényegét, mint egész halom könyvet végig forgatni csak azért, hogy végre is azon meggyőződésre jussunk, miszerint egy örült naplóját olvassuk.” Igazsága van Petinek, ha ezen iskolához nem szít; Somogyi Károly pedig egygyel szaporítja, maga képében, azon magyar filozofok számát, a kikről bebizonyodott,

hogy nem ösmerték Hegelt másképp mint nevérol, s annál kiméletlenebbül bíralták. Ily eljárás nem maradhat szó nélkül, és mi nem is tartóztatjuk magunkat egyenesen kimondani, hogy Somogyi Károlynak, míg a fentebb nyilvánított meggyőződést követi, úgy nem való Hegel, mint nem maga a bölesészet. Kemény szó, de hiába! A tudomány ügye több mint az alanyi jótetszés felelőssége, több mint akárminő tekintélyre való hivatkozás. Ez a tekintélyben való megnyugvás pedig járvány kezd lenni; különben honnan és miért igényelne szabadságot és függetlenséget a bölesészet, hanemha valamely előző vagy fensőbb hatalomtól, mely magát a gondolkodást is megelőzte, mely nélkül nem volna szabad megindulnia.

Igen, a tétel ez: a bölesészet számára igényeltetik szabadság és függetlenség. A kérdés az: kitől vagy mitől igényeltetik. Ha e tétel annyit tesz, hogy a bölesészet középpontja épen a gondolkodásbeli szabadság: akkor van értelme, de ha épen e szabadság a kültermészet, a tapasztalás, szóval a végesség korlátaiba szorítatik: akkor nincs; fel sem akarjuk pedig tenni, hogy a bölesészet számára igényelt szabadság és függetlenség más valahonnan, p. hit vagy szentkönyv tekintélyétől föltételeztetnék, mert akkor magában holtan született volna a tétel, s tulesnék a tudomány körén. Egyébiránt a bölesészet magának semmi függetlenséget nem követel, hanem azt már bírja eredetileg s nélküle nem gondolható; ha pedig mint valamely tudománybeli posztulátumot állítjuk fel a függetlenség, szabadság igényét, csak jó keresztyének vagyunk, de nem jobb filozofok. Az minden tudomány számára igénybe van véve, de annál rosszabb aztán, ha még a bölesészetben sincs elősmérve, mert ide megy ki Danielik értekezése, mondván, hogy „az ujabkori bölesészet oly szabadságot és függetlenséget követel, milyen-nel a testben nem bír,“ hogy az azonossági módszerben „minden lét szükségképen gondolkodás“ „hogy az emberi ész csak úgy teszi magát, úgy gondolkodik, gondolkodva terem, mintha Isten volna.“

Megjegyezvén hogy ilyen állítás az azonsági módszer ellen mai nap nálunk is időutáni már, és Danieliket elmaradottsággal vádolhatni miatta: kérdezhetnők: honnan tudja ő mindezeket. Mi a kik néhányan forgattuk az örült naplóját, ily semmis helyeket soha és sehol nem találtunk benne, és így Danieliket sem állíthatjuk más sorba mint Somogyi mellé, ezuttal még Brassait hozzájuk. Honnan hát mindez? Peti munkájának, mint a cím mutatja, célja megvédeni az eszmeiség elvét „a tapasztalati s értelmi álláspontu bölesészek“ ellen, s midőn a fentebb címzett tudósokat

cáfolja, azt vallja be hallgatólag, hogy a tapasztalat és értelem álláspontja épen az a ferde helyzet, a honnan ama rettenetes állítások keletkezhetnek, s jó hittel világ elé bocsáttatnak.

Ezt kiolvastva Peti cáfíratából, sajnosan nélkülözzük épen „a tapasztalati“ és különösen „az értelmi“ álláspontnak megmagyarázását. Szerző a helyett, hogy ezt tette volna, az eszmeiséget fejtegeti, szólván „a tudásról általában, különösen pedig a bölcsészetről, a bölcsészeti szabadság mibenlétéről:“ mind oly kérdések, melyek gyakran sőt talán eléggé is vannak már fejtegetve, hanem azt mit Kant óta az értelem alatt ért a filozofia, azt, mi az az értelmi álláspont, teljesen mellőzi kifejteni, holott ez a főérdek, mert csak úgy lehet az azonság rendszerre fejlett elvét meghatni, ha tulmegyünk az értelmi felfogás biztalan, téves ki nem békíthető ellenmondásokkal rakott álláspontján. Ha Peti nyomos és hozzá elég nyugodt okoskodásai nem fogják megtéríteni vagy csak véleményükben megingatni sem az eszmeiség ellencit, alkalmasint ennek leszen tulajdonítható; és Danielik megmarad régi hitében, hogy az emberi ész az identitas vagy inkább általános eszmeiség elve szerint csak épen úgy gondolkodva terem, mintha Isten volna; Somogyi: hogy Hegel roppant művei örült naplója; Brassai: hogy Hegel a XIX. század Gorgiasza. Mindez így fog történni és a világ végeig is haszontalan lesz védeni az eszmeiséget, mely általános észí álláspont, az értelem felfogásának megcáfolása nélkül.

Az ugynevezett értelmi álláspontnak kell tehát mindenek előtt lerontatni, hogy rajta tulmenve, az észí gondolkodás vagy eszmeiség magasb álláspontját elfoglalhassuk, előre is kikérve azok kegyes engedelmet, a kik az értelem és ész ily szabatos egymástóli megválasztását, különbségét fölöslegesnek tartják, s egész jó kedvvel, tudományos nyelv dolgában is, a közéletbeli használatra, veleélésre hivatkoznak. Értelmi gondolkodás, értelmi metafizika, továbbá értelmi vagy elvont egyetemesség, a spinozai absztrakt állomány, a wolffi véges gondolkodás, fichteí egyoldalú eszmeiség, Kant ketté törött ideáлизmusa, ugyanannyi nagy mozzanat a bölcsészeti fejlődésében. Örök érthetlenségnek marad előttünk az értelmi felfogás tisztába hozatala nélkül; és a ki ma is Tycho de Brahe szemével nézné az eget, könnyen mondhatná bolondságnak Kopernik fölfedezését, mely magának Kantnak *) is vezérpélda volt, de épen úgy

*) Próbáljuk meg egyszer, nem haladunk-e jobban a metafizikai feladatokkal, ha fölveszszük, hogy a tárgyaknak kelleik a mi ösméretünkhez alkalmazkodni; . . . Ugy vagyunk czeel, mint első gondolatával Kopernik, a ki látván hogy az egek mozgásának

mondattott bolondságnak, örült naplóféle oktalanságnak, mint Hegel munkái Somogyi által mai nap.

Az értelem, mint oly tehetség, mely gyűjt, választ, rendez, s a különbségeket tartja leginkább szem előtt, nem képes felfogni az ész igazságait, nem különösen az egységet éppen azért, mert mint szem a színeket, alakot, úgy élvezi az értelem a különféleséget; s ha mondjuk, hogy erős az ugynevezett definíciókban, (melyeket nagyon helyesen az értelem szótul értelmezéseknek mond nyelvünk), meg kell vallanunk, hogy gyöngye az egyesítésben, az el-lentétek összebarátkoztatásában, mi már magasabb, azaz ész feladat oly módon, minő az okos bíró eljárása, ki az ügyvédek át-ellenes vitáiból ítél s mindkettő okoskodását felsőbb fokra emelt igazságban foglalja össze. Az értelem már igen pompásan tudja egymástól távol tartani azokat, a mik egymástól különböznek, p. a színeket; és neki a fehér nem fekete, a zöld nem veres, holott mindegyik utóvégre is szín, és pedig a fehér, mint valamennyi szín öszlete, a fekete mint valamennyi hiánya, jelenet, mely mindnyájunk előtt ösméretes, még is lehetne rajta sokáig vitatkozni, hogy a mi fehér nem fekete, s a ki ezt vitatná pusztán a különbség szempontjából fogná fel a színeket, s nem az egységéből, holott utóvégre is, másodszor mondom, mindegyik szín. Az értelem továbbá végig nézi a tárgyakat és jó hiszemmel mondja p. a lélekről hogy vagy egyszerű vagy összetett (*tertium non datur*); és bár egyenlő joggal állítja mindkettőt: hol vehető az a szabadság, hogy egyiket vagy másikat elvethesse csak azért, hogy a melyik megmarad, állithassa? Ha a lélek vagy egyszerű vagy összetett: ez mindössze is annyi, hogy benne a mondott határozmányok gondolhatók, miből nem az következne hogy egyik mondomány álltával dőlni kell a másiknak ama régi logikai törvény szerint, hogy két ellenzetes mondomány közül csak egyik illeti az alanyt: hanem az, hogy a mit állíthatni vél az értelem, ne azért állítsa, hogy tagadja, mert ez gyermekes dolog; ellenkezőleg állítsa azért, mert nem állítani lehetlen, így akármelyiket is elvetni, eltagadni képtelenség. A példákat folytathatnám, de nem teszem. Az értelem már éppen azért nem képes felfogni a magasabb ész gondolkodás igazságait, mert a mit állít, nem szükségképp állítja, hanem esetleg. Másként hogyan vethetné el az alany egyik éppen olyan jogos mondományát,

magyarázatával nem boldogulhat, ha azt veszi föl, hogy az ég mozog a néző körül, megpróbálta, nem jobb lenne-e, ha a néző mozogna és hagyná nyugalomban a csillagokat. (Kritik d. r. Vernunft. Vorrede XVI. (1781-kl kiadás.)

minő a másik, melyet hasonlóul elvethet vala; a minthogy nem is hiányzott a példa és a bölcészek felekezvén, egyik az ugynevezett tapasztalati lélektanban az összetettség elve után halmozá egymás mellé, alá, fölé a lélek tehetségeit (psychologia empirica); másik az egyszerűségi oldalt fogván fel, a lelket mint nyugvó egészet, nyugvó állományt, mely anyagtalan, oszthatlan stb. végre halhatlan, tanítá s állatá egymás után az ugynevezett ész i lélektanban (psych. rationalis); s ellenlábasai levén egymásnak, nagyon természetes hogy lehetlen volt engedniök a magokéból s maradt mindenik a maga különbségében, azaz értelmi álláspontján, mert a formalis logika törvénye szerint, a mi egyszerű, nem összetett és a mi összetett, nem egyszerű. A nem lehet egyszerre A és nem A. De továbbá az értelmi felfogás ellenére van az é p e g y s é g e s gondolkodásnak, mert ha minden lehető mondanýait elsorolja is az alanynak, mint a fentebbi példában a lélekéit, az által, mert eltagadja egyiket akármelyiket, r é s z s z e r i n t i v é teszi az igazságot, vagy is egészletéből veszi ki a tárgyat, a mikor tökéletlen egyoldalúságban maradván, szükségkép oda jut, hogy az állományt járulék, az egészet részek, az okot okozat, az azonságot különféleség nélkül vegye gondolóra, s magát a végetlenséget is végeessé tegye. És mert a felsorolt logikai kategóriákat a gondolat ugyan külön szakaszthatja és tarthatja egymástól, de a lét sohasem mutatja ily különváltságban és egymás ellen: igen természetes, hogy életre való gondolkodás helyett elvont és pedig értelmileg elvont felfogás áll elő, mely ellen oly erélyesen tesz óvást az általános eszmeiség, s a fentebbi törvényt is a helyett, hogy a gondolkodás igazi törvényének ismerné, csak úgy tekinti, mint az elvont értelem törvényét.

Az elvont értelemnek már nem esik nehezére, sőt épen hajlandósága, ellentétes határozományokból akarni megösmérni az igazságot. E végből úgy jár el, hogy fölteszi, a mit meg akar mutatni, vagy be akar bizonyítani, p. az anyag vagy osztható vagy nem osztható, a lélek vagy egyszerű vagy összetett; fölteszi, mondjuk, nem azért, hogy bebizonyítsa, hanem hogy az alany (lélek, anyag) egész körét ki lássék meríteni, ki is meríti, de csak formailag, hanem következtetésében, midőn egyik részt elveti, tartalmilag csonkítja, s ekképen az igazságot megbénítja. Ez az értelem híres analízis-e, melyben az alany mintegy saját maga jótetéséből gazdagítja fel a tárgyat mondanýokkal, vagyis azt, mi a tárgyban (p. lélek) valódiilag megvan (egyszerűség és összetettség), úgy veszi, mintha nem volna meg, csak hogy eltagadhassa

És mert az értelem így csonkit, felez, részlegez, vagy is bírja gondolni az egészet, de nem bírja létezőnek is gondolni ugyan azt (mint a lélek példája mutatja): ez által a gondolatot, melyben van tulajdonkép az egység, a tökély, a közrendű tapasztalás világába huzza le, hol a tárgyak a magok szétszórtságában, részletességében találhatók, azaz nem fát, nem erényt, hanem bük, tölgy stb. fát, adakozást, bátorságot stb. egyes tetteket látunk, tapasztalunk; s a gondolatnak ily elvégesítése szüli a legroszabb metafizikát, ha ugyan tökéletesen meg nem semmisíti azt.

Eme gyarlóságok kifejezője már az értelmi álláspont, mely végelemzésben együvé esik a közrendű tapasztalással, s lehetlenné teszi a mai bölcészet körüli tájékozást. A formalis logika szükségét pótolta a középkorban. Elég volt, egy ideig, s utóbb nem könnyű volt menekülni belőle. Reá következett a matematikai módszer, mindent demonstrálni; s ez megfelelt az akkori szükségnek. A hideg józan ész, a vizsgálómű (reflectáló) gondolat lépett föl majd tetszetes okoskodásaival, a száraz racionalizmussal, míg nem az idealizmus nyomain járva Hegel a formalis logikának nyakát szegte, s e részbenn is új módszert állita fel véget vetvén a sok hajszálhasogatásnak, fiókozásnak, üres értelmezésnek, különböztetésnek, az iskolából rendesen az életbe is kivitt logomakhíának; pono thesim, pono antithesim, affirmo partem primam, nego secundam, s több efféle középkori szövevényeknek. Emé formák, módok illő mértékre vannak immár leszállítva. Az emberiség mai tudalma nem elégedhetik meg az üresnek bizonyult szócsillámmal, gondolatfoszlányokkal; de sőt közelebb akar járni gondolatával a léthez, vagy épen szereti egyesíteni a kettőt, mert egyik a másik nélkül—dög.

Az értelmi álláspontu bölcészeknek már nem vehetni rossz néven, ha elmeszörnyet látnak az ujabbkori bölcészetben. Ama dicsőséggel pedig hogy őket meggyőzzük, haszontalanul hitegetnök magunkat. Ők csak magok győzhetik meg magokat, ha nem restellenek mozdulni, s álláspontjukat a tudomány előmenete szerint változtatni.

Danielik, ha jól fogtuk felállását, minden Hegel elleneseink közt azzal különbözteti meg magát, hogy tagadván az egységes bölcészetet, nemcsak két forrását (érzékeket és észet) ismeri az ismeretnek, hanem hogy régibb legyen a réginél, a mi már újításnak is megjárja, állítja, hogy „a bölcészet régióiba még egy harmadik lelki tehetség is vállalkozik fénysugarakat szolgáltatni és gyűjteni,“ t. i. a képzelő tehetség, a fantázia; a mikor helyesebben fogott

volna két forrás helyett mondani hármát, vagy éppen, az asztalmozgás, asztalírás óta, mely által a szellemvilággal társalkodnak a tapasztalati, s gyakorlati hajlamu derék yankeek tul az Oceánon, négyet. Ha egy forrás kevés, legyen több. Így voltak a természetvizsgálók a jón iskolától kezdve. Egy elem kevés volt, ma van több hatvannál; még van kilátás ugyanannyira. Az igaz, hogy az ész egységre törekszik, hogy az ész annyiban ész, a mennyiben a sok különféleséget azonságra viszi vissza; de mi egyelőre nem tördünk vele akár anyagnak, akár szellemnek adassék alkotó, szülemelő erő; akár érzék és ész, meg fantázia, és így három tehetőség, akár csupán az ész legyen az ismeret forrása: hanem részünkről inkább vagyunk materialisták csak egységes, mint spirituálisták, de kétséges, bölcsészek; inkább moniszták Vogt és Feuerbach szerint, mint dualisták Szontagh és trialisták Danielik szerint. Mert képzelhetlen előttünk, hogy az érzékek és ész, mint ismeretforrások, egymást kizáró, különvüzü két kütfő volnának; hanem a víz akár tengeré, akár folyóé, utoljára is víz, hasonlól az ismeret is akármely forrásból eredjen, utoljára is ismeret és száz csatornából is együvé foly a tudalomban, elítéltetik az észben. Az érzék, a képzelődés nem ítél, nem okoskodik, a döntő bíróság az észé. A természettudósok mélyen érzik az egység, az észiség hatalmát, de még eddig nem tehetnek jobbat érdekében, mint hogy minden tapasztalatiságnak, a lég, meleg, világosság körül, egy egy parányt vesznek fel alapjául, s állítják tapasztalati létökre azt, a mit soha nem látnak, éreznek a parányt; s ama becsvágyból, hogy észiek, észszerűek legyenek, maguk ellen bizonyítanak. Az egység eszmei lény; egység nincs másutt, mint az észben. Azt nem kivagy megmutatni kell, hanem felfogni és kijelenteni. Az egység felfogása reveláció, nyilatkozás. Ha elő nem bírjuk állítani az elmében: sohasem találjuk meg a tényekben; ha nem ismerhetjük meg a szellemben, fölfedezhetlen marad előttünk a természetben.

A közrendü józan ész belát annyit a morálban, hogy egy értelem, egy akarat nélkül semmi dolog nem mehet jó véghez. Háztartásunkat a világ háztartásával együtt alávétjük az egység törvényének; s nem ovakodunk egységbe lépni a természettel, midőn vele egyezőleg élni szabályul fogadjuk, elismervén valamely rokonságot magunk és a természet között. Országos állapotainkban dicserjük az egységes összetartást; sőt a tudomány terére lépven, polgári törvényben, történetben szeretünk egységet látni, várnarendszereket törünk össze a jogegyenlőségért; papirdarabokat illesztünk össze, romokat foglalunk együvé, tanúkat hallgatunk ki a

történelemben, hogy megállapíthassuk, mi a való, amaz uralkodó elv nyomán, hogy lehetlen valamely ténynek több mint egy módon történni, s eme vizsgálódási módot még szilárdabbnak tartjuk a természet tüneményeinél, melyek egy örök törvényre vihetők vissza delejben, villanyban, sugártörésben, és ki merjük mondani, hogy a természetbe oltott törvények senki kedvéért nem változnak meg, vagy válnak kivételelessé; tulajdonítunk örök és egyező törvényeket a szépnak, igyekszünk kikeresni a nagy számok egybevágását, mi végett statisztikai rovatokat készítünk, átlagos (diametrális) számításokat teszünk, hogy magokban a számokban a mennyiség változásainak, minden dacára is egységet, azonságot láttassunk, például midőn kivetjük: egyremásra hány font cukrot fogyaszt el egy egy angol stb, vagy mily arányu szaporodással fog megtelni a föld emberekkel ugy, hogy nem férnek meg a hátán egymás mellett: annyian lesznek.

Az emberi elmének ilyes megnyugvása az egység eszméjében a kiemelt ismereti ágak szerint, ha jól fölveszszük a dolgot, inkább hiten, mint tudáson, inkább lehetőségen, mint szükségszerű alapon épül. Magok a számok bizonyosságához is fensőbb meggyőződés kell, mint a mennyiségtudományból merithető. Azonban a számok is csalnak; a tudáshoz csak egy mozzanat a szám. A természet törvényeiben való megnyugvás továbbá nem oly szilárd, hogy valamely felsőbb törvényhez ne kellene folyamodni elfogadhatásuk végett. Ilyen már ama bölcsészeti tétel, hogy minden tüneménynek van törvénye, oka, ha szinte nem hordozhatjuk is tenyerünkön hogy felmutathatók kézzelfoghatólag. A történelmi hitelesség évezredek mulva is felforgatható új fölfedezések, maradványok utasításai és az ítészet nyomán. Így tovább. Ha nem csalódom, minden álláspont vagyis elismerése némely állandó törvényeknek morálban, természetben inkább hiten épül mint tudáson, s ez utóbbinak legfeljebb a mennyiségtanban jut szerepe, igen helyesen, valamig többet nem követelünk a számtól mint mennyiséget; mert a mennyiségen kívül egyébből is áll a világ, az ismeret világa.

A természet törvényeit nem ismerte ugy, mint ismeri ma a világ, mégis elismerte vallásos meggyőződésből. A mit nem lehet tudni, lehet hinni; mert hát Isten teremte mindeneket, s habár mondatik is, hogy az ő szájából jő ki mind a jó mind a gonosz: ezen dualisztikus szemponton semmi áldozatba nem került felül-emelkedni, mivelhogy a vallás fegyelme alatt állunk, s olyat is igenlünk, a mit be nem látunk. Az emberi szív mélyes mélyen van meghatva mindentől, a min a vallás kenete, fűsége látható, s

fenekig van megnyilva ily érzelmeknek. Hinni tehát és meggyőződni a világ alkotmányának egységes rendszeréről, vallásos szellemünkön alapszik nem tudásunkon; a szám tekintélyt vivott magának, azt meg érdemli; és vagyunk fizikusok, matematikusok, teológok könnyű módon, mikor minden mintegy önként magától megy, noha több ízben számot sem tudunk adni magunknak mindezekről.

Azonban forduljunk csak a bölcsészeti tudás mezejére, forduljunk csak azon tudományhoz, mely minden elvek tudománya, mely a bölcsészet: itt elhagyja embereinket szokott bátorsága, s az első lépésnél legott megdöbbennek az egységen, melyet minden máshol keresnek, ohajtanak, de csak itt találhatnak fel tisztán, leplezetlenül, belső szemléletben, s mégis elfordulnak tőle ha felmutatod. Honnan e rendkívüli jelenet? Honnan, hogy a természet szétszórtságában, a történet ellenmondtaiban, a hit és sziv véleményeiben keresik az egységet; bölcsészeti dolgoknál könnyen feladják, nélkülözik, sőt tagadják? Szontagh e hitben halt meg. Hétenyi, Köteles, Imre, Berzsényi mind ezt a filozofiai meggyőződést vallották s vitték sirba. Küzdelmök megérdemlette, hogy legyenek követőik, mert a tudás fája nem tiltott fa többé: de hogy ezek oly tiszteletben részesüljenek, minő nekik mint uttörőknek jutott, nehezen remélhető. Igazán a dualizmus bölcei széttörik a tükröt, hogy darabonként lássák benne a világot.

A mi szellemünk ezerféle vonatkozással a tárgyi világhoz, el van készítve annak minden oldalról venni és fogadni tünevényeit. Mint tükörben az eléje került tárgy, úgy jelentkezik az ember szellemében a tudás minden ága. Külső tárgyakra ott az érzékek, tapasztalásfelettiekre az ész. Nézzétek meg szótáraitokat: egyik szó érzéki a másik érzékfölötti tárgyat jelent, s mi nem jövünk zavarba ugyanazon szónak külső vagy belső tárgyra vivése miatt, s előlegesen mármár oda vagyunk utasítva, hogy a kül és belvilág tünevényei rokonok; a növény csak úgy mondatik szeretni földjét, mint én hazámat, és az ember hazája anyag is (föld, lég, ég, tájék) eszme is, mely igazaimat, hajlamaimat védi,

„Hol anyanyelvem, test és vér,
Hol megvan, a mit szívem kér.“

Az érzékek, annyiféle vonatkozásaikból, mint a látás, hallás, izlés, tapintás tárgyai, utoljára egységgé huzódnak össze és térnek vissza a tudalomba, mely mint nagy tár egyesít valamennyi nézletet, képzetet; és gondolhatlan, hogy például az érzékek vagy tapasztalás élménye másutt, a léleknek talán valamely különböző tehetsége után, az agynak valamelyik oldalában, dolgoztatnék fel, mint a szem-

lélődésnek érzékfeletti adatai. Vagyis mind az ész, mind a tapasztalás hozományai összejönnek a tudalomban; s ezért mondá Rheinholt, hogy a tudalom elméletének tisztába hozásától függ a bölcsészet előmenete.

A mennyiben már az elme, mint érzék teszi, bizonyolja magát: érintkezik a külsővel, és tapasztal (lát, hall stb.); a mennyiben pedig munkásságával nem szorul külsőre, hanem magára, saját belső világára függ: szemlélődik p. lélekről, erényről, halhatlanságról stb.; de akár érzékel, akár szemlélődik, az mindig ő, ő maga, feloszthatlan egységében isteni mivoltának, ésiségének. Itt tudjuk mi magunkat, itt a világot. Itt zárkozik együvé mindaz, mit magunkról tudunk. Ez az a középpont, melyben lelkivé lesz a testi, szellemivé az anyag; a hol külsőségétől megfosztva, mint erőt, mint törvényt tudom, bírom a természet tárgyai létét; tudom p. a villanyerőt, valamely nyelvet s azt mint tudott valamit sokkal inkább számítom magaménak, mint a vért vagy hust, melyet testem kivész a tápláló eledelből. Szóval az én tudásom az én létem; az és annyi vagyok én, a ki és a mennyit tudok. Ez adja mértékét becsemnek, emberi méltóságomnak. A tudalom továbbá azon egységes központ, a melyből mint rakhelyből hozza ki eleven képeit a képzelődés, írja ki a természet szépségeit a főtész, idézi elé eszméit a bölcsész. Eszmei tériség, hol minden szellemi mozzanat elfér, noha maga semmi helyet nem foglal el.

A bölcsészeti tudás érdekében ír már Peti Danielik ellen. Okoskodásai nyomossága mindenkit meg fog győzni, hogy a dolog veleje körül jár; nyugalma és higgadtsága pedig igen hatékonyan fogja elémозdítni azon hiedelmet, hogy az eszmei bölcsészet ügye, igazság tekintetében, nem áll oly rozszúl, mint az értelmi álláspont emberei látják, s évek óta keserűséggel írják cáfjaikat oly csudálatos eredetiséggel, hogy mint Németországban, nálunk is, Rosenkrancz szerint, „mennél kevésbbé olvassák, annál alaposabban, biztosabban vélnek felőle ítélni.”

Valóban az eszmei bölcsészet ügye ha ugyan van köztünk valamely bölcsészeti műveltség, előtérbe nyomul, minden ellenkezések dacára. Nem rohanás, de még is haladás, s talán ha lassu annál biztosabb. A mi nemzetünk valamint a vallás terén, ugy a bölcsészeti mezőn sem igen látszik előszeretettel, mintegy teremő képességgel forgódni; s részünkről, ugy tartjuk, van abban egy kis igazság, ha egyik másik „gyakorlati” ösztönű tudós féltékenyen óv benünket a „szobatudósság” meggunyolt dicsőségétől; de azért mégis derekabb dolog ha a nemzetnek bölcsé, bolondja magából

telik ki. Nem vagyok hajlandó minden kicsi jelenséget, csak azért, mert talán én vettem észre, fontosnak hinni; annyit mégis bátran merek állítani, hogy azon előmenetel, melyet az irodalom, különösen ujságok és pedig mulattató heti vagy napi élelapok által nyer bizonyos idő óta, előmenetelt fog szülni a másik, vagyis komoly tudományos oldalon; annál fogva úgy tekintendő mint a nemzeti kulturai szellemnek bővebb fejlődése, terjeszkedése, több oldalúságra való hajlandósága.

Brassai logikája még mindig a formalis logika. Semmi szó ellene mint ilyen ellen. Ez is jó előtudománynak; s a figyelmes olvasót arra emlékezteti: minő hiába voltak némely küzdelmei az emberi észnek némely elmékre nézve. Célunkat illetőleg csak is azt emeljük ki Brassai könyvéből, a mi ezen küzdelmek ignorálását, lenézését mutatja, s megjegyezzük: volna csak Brassai a mi helyünkön a bölcsészeti tudatra nézve: majd lenne akkor szó meg szó amaz invektív modorban, mely tőle oly élesen telik mint nem könnyen akárkítól. Nem ismernünk Dovet úgy, mint ő nem ismeri Hegelt: no csak ez kellene még, hogy kikapjuk a magunkét!

„A logika célja,” szerinte, „az emberek közt egymás értésének eszközlése.” Az emberek beszéd által közlekednek; a logika tehát kell hogy a beszédet értelmessé tegye (1—2). — Ha ez igaz a logikáról, még igazabb a nyelvtanról. Hanem a logos teszen ígét, teszen eszmét; így tehát mindkettőre szól a logika. s erről semmi kétség; de hogy a természettan, jogtudomány is arra való, hogy az emberek egymást a természet tüneményeire s a jog tételeire nézve megértsék, hasonlóul igaz; s így a logika bizonyos instrumentalis tudomány a többi tudományok felett, minő a nyelvtan is; és ekképen kezdet fogva nyelvtan és logika együtt járnak előttünk Brassai könyvében. Az a logika ez, mely a gondolatról beszél, de tulajdonképp csak azt beszéli, a mit róla mondhatni, elnézve valódi lététől. Az, melyben a gondolat és tartalma elesnek egymástól; oly elv után hogy miképen lehet jó morál, jó nyelvtan, mint tudomány, a nélkül, hogy a ki írja, valódi moralis vagy szónok, vagy poéta legyen: hasonlóul lehet jó logika a gondolat, az eszme tudta nélkül. Mert eme logikának alapelve úgy fogni fel az ismeret tárgyait, a mikép az emberi elme, mint formalis, alakító tehetség közvetlen buvárlás, igyelés nélkül felfoghatja; a mikép és a mint rólok szólhat; nem pedig a mint vannak. Értelmi álláspont, formalizmus. Peti megint abban fáradoz, hogy Brassainak fölfedezze az egységes álláspontot. Nehéz feladat, kivált Brassai ellen, ki már elég zivatart látott feje felett elvonulni, és elég al-

kalmat nem változni. Neki ez már késő is. Új bor volna ó tömlőbe, miről meg van írva, hogy nem rendes dolog. Különösen fáj Brassainak, hogy Hegel a dualizmust „egy tollrántással semmivé tette, s minden tudomány létezését megtagadta. Nincs nevezetesen természettan, mert ez is megkülönbözteti a természet törvényeit a testektől.“

A példa ügyesen van fölvetve; látszik hogy Br. is érti a természetbuvárok nyelvét s gondolkodásmódját, kik a tapasztalati ösméreten kívül mindent el akarnak tagadni, s ez teszi mai nap jellemöket. Nem kell tőlük megiedni. Nekik szabad az, a mi észlelésök alá esik; oda esnek pedig az érzéki benyomások. Arról a mit nem érzékelhetnek, arról a mit észre nem vehetnek, ilyen pedig a dolgok belső összeköttetése, szükségszerű egybefüggése, nem szólhatnak, vagy ha igen: legott idealisták, ha tetszik: hegelisták. A természetbuvárnak meg kell győződve lenni valamely törvényekről, melyek nélkül lépést sem mozdulhat elé. Meg kell győződve lenni az ok és okozat, az erő és hatás stb. közti szükségképi viszonyról, mely, úgy szólván, világító fáklyája, sőt több: szeme a vizsgálódónak. Neki előbb ismerni kell az isméret törvényeit, aztán lehet csak a természetet, melynek tüneményeinek lehetősége ama törvényeken függ mint örök és gyémánt szálakon; különben nem az, hogy megismerné a természetet, hanem lehetlen csak meg is engedni a fizikát, természettant.

A természet törvényeiről már lehet beszélni a testektől megkülönböztetve; azok megmagyarázzák nekünk a tényeket de nem a tények összefüggését, hanem inkább különállóságát (elem, parany, monas); megmagyarázzák a dolgokat, de nem a dolgok ismerése módját. Nekünk egy tényt kell megmagyarázni, t. i. az ismerés tényét; s ez az, a mire nem lehet elég komolysággal figyelmeztetni a tudományosság barátait, nem különösen az annyira megáldott Brassait, ki maga egy egész enciklopédia.

Még valamit kell mondani Somogyi Károlyról, vagy miután ő viszhang, Gratryról. Hihetőleg e tudós neve soha elő sem fordul a magyar tudományosság mezején, ha Somogyi K. tekintélyül nem fogadja. Gratry, tudtommal, adott ki ily című munkát: *Logique par A. Gratry, prêtre de l' natoire de l' immaculét conception* (Logika Gratrytól, a szeplőtlen fogantatás imolájának papjától.) Paris 1855, 2 tomes. Azonban az csak cím. Többet tudok róla Rosenkranz „*Wissenschaft der Logik*“ munkájának előszavából. Elmondom magam is a Rosenkranz hitelére, de nem tekintélyére, mit tanít Gratry. Eme logika valósággal a régi skolasztikai szillogisz-

tika, néhány vele összefüggő kitéréssel a matematikai körbe. Tulajdonképi iránya kimutatni az isméret forrásait. Ezek a hit, az imádság, a sakramentumok, a biblia olvasása és a zene. Részletes kritikát s cáfolatot ír a hegeli, mint pantheistai, logika ellen, melynek szerzőjében filozofusi antikrisztust lát, kinek ördögi célja az ész nem észszé fordítani s ez által az értelmiség minden igazságait aláásni, pantheizmusnak, finomabb fetisizmusnak szervezni uralkodást. Célja továbbá egyetemes zavart csinálni, hogy értelmi megromlottság által elemeztesse minden vallás és erkölcsiségrontó munkáját. Azután!... de elég! Ilyen Hegel Gratry szerint. Azonban Rosenkranz példát hoz fel, hogy Gratry nem ért németül, nem érti különösen a filozofiai nyelvet. És ez több, mint Brassai észrevétele Hegel ellen, hogy rosszul fűzi össze a német mondatot! vagy ha nem több legalább is annyi, mint Brassai, könyvében egynél több nyelvtani botlás, (p. 42. lap. ne mulassuk el felette (azon felül h.); valamennyivel csak bírjuk, birunk h.; 46. lap enyimek, enyéim h. (ez utóbbi van egy magyar költőnél is: Jövel, t! volt enyimek), mit egyedül azért említünk, mert Br. nagyon szeret a hibán kapni. Természetesen Rosenkranz kétségbevonja Gratry lelkiismeretességét is az idézésben, mi be levén bizonyítva és Somogyi Károly kegyetlen felfogása után is, melylyel tekintélyébe kapaszkodik, többé róla semmi szavunk.

És imé emez ó filozofok ellen irt Peti röviden, de nyomosan, s mi nagy dolog, világosan. Valóban szerzőre igen szép feladat vár. Utba igazítója lehet irodalmunknak, mely annyit vétett az igazságkeresés szabadsága ellen, melynek sem mélyebb sem őszintébb keresője nem volt, mint épen a kit véd. Hegel. Nyelve szabatos, kifejezései találók, fejtegetései komolyak. A kis munka olvasása valóságos élvezet, s mutatja: mennyire át van értve nyelvünk elménk a bölcsezszt száraz, elvont igazságainak a legutóbbi, forradalom utáni korszak óta.

HIVATALOS ELŐTERJESZTÉS!

A SÁROSPATAKI II. H. KÉPEZDE SZELLEMI ÁLLÁSÁRÓL A TIZÁNINNENI II. H. FÖTISZTELETŰ EGYHÁZKERÜLETI KORMÁNYHOZ.

Főtiszteletű egyházkerületi kormány!

A folyó 1860. év tavaszán Miskolcon tartott f. t. egyházkerületi közgyűlés, 45. sz. a. határozata szerint a gömöri n. t. egyház-

megye felhívására, a sárospataki képezde szellemi és anyagi állásáról kívánván hivatalosan értesíttetni a n. t. esperességek útján az egyházakat, az anyagiakat a pénztárnok ur fogván kimutatni, a szellemiekről az illető tanári testület teljes tisztelettel a következőkben tesz jelentést.

A képezde, mint a sárospataki főiskola kiegészítő része, de a maga körében önálló egész, 1857. november havában nyitattott meg. A nevezett intézet azon idő óta folyvást a f. t. egyházkerület felügyelte s kormánya alatt áll, s az iskolai ügyek vezetésével megbízott n. t. egyházkerületi küldöttség előtt eljárásáról időnként számot ad, s adott minden félév lefolytával. A mindig ünnepélyesen és szigorral megtartott vizsgák alkalmával, a körülmények számbavétele mellett, a képezde egészben véve ez ideig szerencsés volt a n. t. egyh. ker. küldöttség helybehagyását minden alkalommal kiérdemelni; és mert az illető tanári testület e részben illetékesen semmit mondhat a nélkül, hogy a szerénység szabályait sértené, kötelességének érzi a történeteket és a dolgok állását a legnagyobb őszinteséggel s hivatalos nyíltsággal előterjeszteni.

Megnyitattván 1857. nov. 16-án a képezde, legelsőben a theológus ifjak legfelső osztálya vett abban utasítást, az iskolai félév végéig a népiskolai tantárgyak miként leendő előadásában, kezelésében, az ütenyírásban és templomi éneklésben. A következő 1858. év február havában megnyitattott a képezde a rendes növendékek előtt is összesen három, kezdetben azonban még csak az első évi tanfolyammal. Azon idő óta az osztályok száma egygyel minden évben szaporodván, az intézet a maga egész külső kiterjedését elérve, e folyó 1860. évben három osztályuvá lett, három sőt olykor négy rendbeli tanítványokkal és hallgatósággal. Ezek voltak: 1. theológus ifjak; 2. több kevesebb időre bejött rendes iskolatánítók; 3. rendes képezdei növendékek; 4. oly ifjak, kik késő jövetel, vagy kor és készség hiánya miatt fel nem vétettek a rendes tanítványok közzé, hanem előkészületül az első osztálybeliekhez soroztattak, mint a kik a következő iskolai év kezdetén lesznek a rendes folyamra vizsga mellett felveendőek.

A theológus ifjakra nézve a mult iskolai év folytán a n. t. előljárásság szükségesnek látta ugy intézkedni, hogy miután némely theológus ifjak, mielőtt az egész akadémiai pályát megfutnák, kimennek tanítóságokra a főiskolából a nélkül, hogy a képezdei előadásokat hallgatták volna: az innen származható hiányok orvoslása végett, az egy évi tanfolyam a mult iskolai évben kivételkép félévre vonatott össze s első félévben a harmad, második félévben

a másod éves theológusok hallgatták a képezdei előadásokat, hogy az eljárás folytatolagos továbbvitele által a mult iskolai év másod-
dik felében az I. éves theológus ifjakon megállapodván, jövőre
mindazok, kik az akadémiai pályára lépnek, egyszersmind preparán-
dai képzettséget is szerezhessenek.

Ezek hetenként négy órai oktatásban részesülnek, a népisko-
lai egyes tantárgyak előadását, taneszközök használatát, fegyelme-
zést sat. illetőleg. Nyitva áll előttök a képezde gyakorló iskolája,
hol az elveket alkalmazva látják.

A theológus ifjakkal együtt hallgatták az előadásokat azon
rendes iskolatanítók is, kik egyházi előjáróik tudtával több keve-
sebb időt kívántak öntökéletesítésök végett az intézetben tölteni.
Ezek száma ez ideig mintegy 15-re megy.

A mi a rendes képezdei tanuló ifjakat illeti: ezekre nézve,
mint már érintve volt, a tanfolyam három év. Az iskolai év ez
ideig március hó elején kezdődött, azonban célszerű. sőt szükséges
hogy mindjárt a félévi vizsgák után, tehát február hó elején kez-
dődjék, hogy e hónap már iskolai célokra legyen szentelve.

Felvétel.

Az ifjak vizsga mellett vétetnek fel a képezdébe. A felvételi
vizsgák március hó elején tartattak meg évenként, nagytiszteletű
Hegedűs László esperes és főiskolai algondnok ur elnöklése alatt, a
képezdei tanárok közreműködése mellett. Az ifjak nagy része gim-
náziumból jött, noha vannak közöttük, és pedig a legjelesebbek
közzé tartoznak, kik soha gimnáziumban nem tanultak.

A felvételi vizsga évenként nevedő szigorral tartatott meg,
így legközelebb némelyek, kik a mult évet vagy annak nagy ré-
szét már az előkészítő folyamón töltötték, nem tanusítván elegendő
képzettséget, a rendes folyamra fel nem vétettek, heten pedig csak
azon feltétel alatt, hogy a felett, vajjon az intézet tagjai lehetnek-e,
a legelső félévi vizsga eredménye határozand.

A felvétel külső feltétele: 17 évi életkor mellett ép és egész-
séges testalkat, kellő kifejléssel, hibátlan beszéd; belső kellékek:
hajlam a tanítói pálya iránt, elegendő jártasság a népiskolai tan-
tárgyakban, különösen ép és józan felfogás, azaz képezhetőség.

Tantárgyak.

A képezdében a következő tantárgyak adatnak elő:

1. Vallástudomány: a szentírás ó és új testamentomi
része, különös tekintettel az evangyelisták munkáira, továbbá a

helvéciai vallástétel, a heidelbergi káté és az egyháztörténet. A tanerő hiánya miatt az I. és II. osztály együtt vezetettetik.

2. Anyanyelv: e szak előadása jelenleg negyedik kézen van, s e miatt a harmad éves tanuló ifjak nem mehetnek át a nyelvtanon felül a magyar irodalomra.

3. Szám és mértan: előadatik az aritmetika egész kiterjedésében: továbbá az elemi mértan a szabályos testek területének és tömegének kiszámítása.

4. Oktatástan: különös tekintettel az iskola rendezésére, az egyes tantárgyak előadására, általában a népiskolai nevelésre.

5. Lélek és gondolkodástan: előkészületül az oktatás-tanra, s egyszersmind gyakorlatul az elvont tárgyak feletti gondolkodásra.

6. Éneklés és zongorázás: noha elhunyt ének és zene-tanár Krisch Ferenc betegsége és halála miatt az ifjak egy félévén át rendesen nem vezettettek, kellő készséggel bírnak a templomi éneklésben, s a harmadévesek képesek lesznek zongora mellett, mert más hangszereken még nincsenek gyakorolva, több hangu éneklésben is vezetni leendő tanítványaikat; az orgonázásban is többen kellő jártasságot szereztek.

7. Természeti tudományok:

A. Természetrajz, a) Növénytan: külélelművek, virágos növények összehasonlítása, Linné osztályozása, virágtalan növények, növényélettan, természetes rendszer. b. állattan: külszervek, az állatok fiziológiája s rendszerbe szedése c. ásványtan: egyes darabok körülírása, összehasonlítása; az ásványok rendszerbe szedése, geognógia, paleontológia, természetrajzi geográfia.

Ezek azonban rendszeresen keresztül nem vitethettek a tanítók gyakori változása miatt, s a jelenlegi harmadéves tanulók a növénytant csak fél, az állattant is félévén át tanulták. Továbbá nem lévén elegendő a tanerő, az előadás kombinative történik úgy hogy az első osztály mindig külön, a második és harmadik pedig együtt hallgatja az előadásokat, minek következtében a második és harmadik osztály tanulmányai évenként váltakoznak.

B. Természettan: a. II. osztályban a hullámmozgás alapuló tűnemények: hang, hő, fény, delez, villany; a III. osztály az erőtan és vegytan elemeit hallgatja.

8. Földrajz és történelem: az előadásban oly sok kézre ment át, mint a nyelvtan, s e miatt a hazai történelem a legközelebb kilépendő harmad éveseknek csak rendkívüli órákon adathatik elő.

9. Rajz és szépirás: az osztályok begyakoroltattak az ütenyírásba, bevezettettek a rajzolás elemeibe; azonban a harmad évesek nem nyerhetvén külön órákat, a másod évesekhez tétettek át, nem felelvén pedig meg ezen intézkedés a maga céljának, a a harmad évesek a rajzolás alól felmentettek.

10. Gazdászati: ez ideig előadatott a mezeti gazdászati és kertészeti kiemelésével, a jelen félévben azonban alkalmas egyén és hely hiánya miatt meg van szüntetve.

A tanítványok száma a I. osztályban 21. a II. 9. a III. 8. az előkészítő folyamán 12. összesen 50.

Az ifjak az isteni tiszteletet szorgalmasan gyakorolják, a könyörgésben, egyházi beszédek felmondásában gyakoroltatnak.

A fegyelem szigorú, méltatlankodás és az ifjat meggyalázó büntetések nélkül.

Két év óta az intézet mellett egy gyakorló iskola áll fen, a sárospataki ref. népiskola hat osztálylyal, melyet a f. t. egyházkerület és a pataki egyház közösen tart fenn. A felső szakaszt négy osztálylyal Kiss József segédlelkész, a második szakaszt a két alsó osztálylyal Csécsi Pál második tanító vezeteti. A gyakorló iskola nyitva áll a theologus ifjak s általában mindazok előtt, kik a népiskolai oktatás iránt érdeklélnek, s benne a harmad éves képezdei tanulók, hogy a kivittel megismerkedjenek, hetenként három fél napot töltenek.

A gyakorló iskola félévenként a n. t. egyházkerületi küldöttség által vizsgáltatik meg.

A tanárok minden hónap első hetében értekezletet tartanak az előadottak és előadandók felett, nézeteiket kölcsönösen kicserélik, tapasztalataik felől egymást értesítik, tanácskoznak a teendők felett, vonatkozzanak azok a tanításra vagy fegyelmezésre.

Ezek mellett kötelességének érzi a képezdei tanári kar az intézet azon oldalait felmutatni, melyeken érezhető hiányok mutatkoznak, s melyeknek gyökeres orvoslását a f. t. egyházkerületnek a képezdére ez ideig teljes mértékben kiírástott kegyességétől lehet várni és remélni.

Hogy egy ilyenmü tanintézet a maga feladatának minden tekintetben teljesen megfeleljen, arra a következő tényezőknek szükséges összhangzólag közreműködni: tanárok, tanítványok, felszerelés, közvetlenül és közvetve használt eszközei a képezésnek, mint kézikönyvek és az irodalom.

A mi a tanári személyzetet illeti, meg kell azt vallani, miszerint a három osztály vezetésére szükséges tanerő a f. t. egyház-

kerület kegyes gondoskodásából az újabb időben igen jelentékeny erősödést vett, levén jelenleg már négy állandó rendes tanár a képezdében, noha a művésziekkal foglalkodók a főiskola más osztályaival is megosztják munkásságukat, valamint az igazgató is. A tanerő eme jelentékeny nevedése nagy részt csak a legújabb időben állott elő, két rendes tanára az intézetnek a legközelebbi év alatt foglalván el állását. Minthogy ezt megelőzőleg az intézet a pályavégzett theológusokból nyert segédek, kik már csak kevés időt töltöttek a főiskolában: ennek a képezdei oktatásra nézve azon nem kedvező eredménye lett, hogy a különben minden elismerésre méltó segédek, mielőtt begyakorolhatták volna magokat, elhagyták a főiskolát, s e miatt némely szakok csaknem minden félévben más más kézre mentek át, s nem lehet feltűnő, ha az ifjak képzettsége azon szakokban némi hiányt szenved.

A képezdei összes tanerő azonban még a közelebb nyert teteles nevedéssel sincs teljesen kiegészítve; e végett nem lesz a főtiszt. egyházkerület kegyessége azon tiszteletteljes kérelemmel tulterhelve: méltóztassék, ha a körülmények lehetővé teszik, még egy állandó tanszék felállításáról kegyesen gondoskodni, különben a földrajz, egyetemes és hazai történelem, s az anyyira fontos anyanyelv tanítása a személyzetben időnként történnendő bizonytalan eredményü változásoknak marad kitéve.

A képezdei oktatásnak céljánál fogva, mely nem más, mint ügyes népiskolai tanítókat képezni, modorára nézve meg kell egyezni az elemi oktatással, tehát minden tantárgyban szemléltetőnek és végeredményben gyakorlatinak kell lenni. E végre minden szakban saját taneszközökre s általában a képezde teljes felszerelésére van szükség. A képezdének ez ideig még saját tantermei sincsenek kellő számmal. S noha némely taneszközök, mint földgömb, térképek, természetrajzi ábrák beszerezettek, mindamelllett a felszerelés még felette hiányos s a többek közt természettani készletekben, mondhatni, az intézet nagyon szegény.

Továbbá a tanerővel és taneszközökkel legteljesebb mértékben ellátott intézetnek, hogy céljának megfelelően s a legbuzgóbb törekvés és munkásság is siker nélkül ne maradjon, tanítványokra van szüksége, kikben legyen képesség és szorgalom. Az állandó tanítások ez ideig nem voltak annyira vonzók az ifjak előtt hogy azok s az azokra segítő képezdei pálya iránt különös előszeretetet ébresztenének a tehetségesebbeknél. Ezek közül mondhatni csak a legszegényebb sorsban levők lépnek a képezdébe, kiknek anyagi tehetetlenség miatt nincs reményök a hosszabbra terjedő

gimnáziumi és akadémiai pályát megfutni. És épen e miatt nem lehetett még ez ideig a felvételnél teljes szigorral eljárni, annyival inkább, mert nem csekély azon egyházak száma sem, melyek időnként a főiskolából kívánják magokat tanítókkal ellátni s visznek egyéneket sokszor a tulságig szerény tanítói állomásokra. A legelsőben felvett, most már harmad éves képezdei ifjak közzül, kik eredetileg 33-an voltak, jelenleg csak 8-an vannak már az intézetben, a többiek kevés kivétellel, valamint még néhányan az első és második képezdei osztályból, mindnyájan mint segéd és rendes tanítók vannak alkalmazva a tiszán innen és túl, nem ritkán a kiadott s a még készületlen ifjakat teljességgel nem ajánló bizonyítványok ellenére.

Nem kis akadály az ifjak képezésében, hogy nincsenek a célnak megfelelő kézikönyvek s csak most kezdődik még fejlődni az irodalom ezen ága. Nincs egy biblíamagyarázat, melyet az ifjak kezébe lehetne adni, a heidelbergi káté most van feldolgozás alatt, nincs egy rendszeres növénytan, melyet a növényország osztályozásánál használni lehetne, nincs egy énekes vezérkönyv, mely utasítást adna az egy, annyival inkább a többhangu éneklésben, nincs célszerű kézikönyv a földrajz és történelem tanítása végett. Egy részben ezen hiányzó munkák kiállítása egyesek erejét meghaladja, s a kérdés a főtiszt. egyházkerülettől, sőt talán a négy egyházkerület közt létrejött uniótól s az egyetemes iskolaügy rendezésétől várja mennél előbb szerenzés megoldását; addig az ifjak leginkább kéziratokból és saját jegyzeteik után készülnek, a miből a dolog természeténél fogva következik, hogy nem lehet nagyon terjedelmes az ismeret, de más részről elég alaposnak s az értelemre vittnek kell lennie.

A képezdei legalaposabb és legsikerültebb oktatást sem lehet általában bevégezettnek tekinteni: a tanítói pálya az örökös készület és tanulás, s a bevégezhetetlen öntökeletesítés pályája. E végett szükséges az ifjat a pedagógiai irodalomba is bevezetni. Mennél kevésbbé gazdag nálunk e tér, annál szükségesebb gondoskodni, hogy a meglévő s az önképzésre nézve sikerrel használható dolgozatokkal az ifjak még az intézetben megismerkedjenek; annál szükségesebb egy képezdei könyvtár, melynek létrejövetele hasonlóképen a f. t. egyházkerület kegyes intézkedésére vár.

Mindezen nagyon is érezhető hiányok mellett a képezdei tanári testület egész reménnyel van az iránt, hogy azon ifjak, kik az egész képezdei pályát megfutják, visznek magokkal annyi ismeretet és készséget, hogy a gyors fejlődésnek indult népiskolai ok-

tatás terén leendő hivataltársaik sorában becsülettel megállnak s iskoláiknak érezhető emelkedést fognak adni. Többen azok közül, kik ez ideig a képezdét egy évnél alig többet tevő pályafutásuk után elhagyták, a n. t. egyházmegyék elismerését, mint iskolatanítók a kitüntetésig megnyerték. Nem kis befolyással volt erre az intézet mellett felállított gyakorló iskola. Azt azonban teljes tisztelettel kéri a képezdei tanári testület, hogy az utolsó vizsga alkalmával csak azon ifjak fakultáltassanak a tanítói hivatalra, kik a szükséges ismereteket oly mértékben magokévá tették, mint a körülményeknél fogva magokévá tehették s mint jövődő hivatásuk megkívánja, s a kik erről szőlő bizonyítvány nélkül alkalmaztatnak tanítói hivatalra, azokért az intézetre semmi felelőség sem hárulhat.

Ha a főtiszteletű egyházkerület a felvételnél az erkölcsi feddhetlenség mellett, mert ez elengedhetetlen kellék, a készségre nézve némi elnézést parancsolna, minthogy a tehetségek sokszor későbbben fejlődnek, méltóztassék annál szigorubbá tenni az áthelyezési vizsgákat s azok olykor nem eléggé biztos eredménye mellett a tanárok egész évi tapasztalatát különösen figyelemre méltatni.

Ezekből elvonva már a következőkre nézve kéri a képezdei tanári testület a főtiszteletű egyházkerület kegyes intézkedését:

1. Méltóztassék a körülmények lehetősége szerint a meglevő tanerőt egy rendes tanszék felállításával kiegészíteni.
2. Hogy tehetségesebb ifjak is örömmel lépjenek a képezdebe, a tanítók sorsának javítására vonatkozó munkálatot célhoz juttatni.
3. Képezdei alkalmas tantermekről, azok célszerű felszereléséről és
4. a képezde számára egy kisded könyvtárról s a költséges kiállítású kézikönyvekről különösebben intézkedni; végre
5. a felvételi vizsgára nézve méltóztassék határozott útasítást adni.

A főtiszteletű egyházkerület felebb idézett határozata következtében, ezekről tenni előterjesztést volt hivatalos kötelésségem a képezdei tanári testület nevében s megbízásából, teljes tisztelettel maradván, Sárospatakon, október 9. 1860. a főtiszteletű egyházkerületi kormánynak,

alázatos szolgája

Árvai József, sk.

képezdei igazgató.

E tárgyban az október 10—12. 1860. S. A. Ujhelyben tartott e. kerületi gyűlésnek XX-dik pont alatti végzése következő: Képezdei igazgató urnak, úgy az intézet jelen szellemi állását hi-

ven előterjesztő, valamint a létező hiányokat kimerítőleg felmutató tudósítása közörművel és helyesléssel fogadtatván, ezen egyházi és iskolai életünkkel annyira szoros viszonyban álló intézet hű és lelkes ápolását továbbra is az illető tanár urak éber gondjaiba ajánlja, s érezvén e. kerületünk ez ügy fontosságát, s az intézetnek a maga kitűzött céljához mielőbb leendő emelkedésének halaszthatatlan szükségét belátván, a körülményekhez képest, valamint eddig, ugy ezután is ezen intézet felvirágoztatására meghozni az áldozatot édes kötelességének ismeri: jelenleg azonban új tanszék felállítására alap nem lévén, a tanerőt, bármennyire ohajtja is nem szaporíthatja; a mint a múlt évben is a képezde számára egész új tanterem készítettett, ugy az alkalmas tantermek felszerelése, mint szinte a könyvtár miként leendő megalapítása iránti véleményadással a jövő sz. pál napkori számvevőszék bizatik meg.

A mi a tanítók sorsa javítására tárgyazó munkálatot illeti, ez összefüggésben állván a négy e. kerület részéről tervezett közpénztár ügyével, az iránt jelenleg határozatot nem hozhat, azonban annak létesüléseig is minden hatalmában álló módokat felhasználand a tanítók szigorú sorsának jobbítására.

A képezdebei felvételi vizsga iránt pedig, miután magának igazgató urnak jelentéséből kitűnik az, hogy a felvétel eddig is kellő vizsga mellett történt, s bizonyos képességi mérték megközelítése kellett arra, hogy valaki az intézetbe felvétessék, ezen vizsga továbbra is meghagyatik, ugy azonban hogy gimnáziumba nem járt, de a népiskolai tantárgyakban jártassággal bíró egyének is részeltessenek a felvételen, de mindenesetben csak olyanok, kik kizárólag néptanítói pályára szánják magukat. A felvettekre nézve az évi tandíj jobbmóduaknál 10, középsorsuaknál 5 fr. leendő, magában értetvén az intézet céljából, mikép a szegénysorsuak, ha szegénységükről hiteles bizonyítványt mutatnak elő, ingyen tanításban fognak részesülni.

A theológusokra nézve kötelező szabályul mondatik ki, miszerint tőlük nemcsak az kívántatik szigoruan, hogy a képezdei tanításokat gyakorolják, hanem az ott teendő előmetelők, s ennek nyomán nyerendő osztályozásuk fog sinórmértékül vétetni a rektoriák választásában.

A SÁROSPATAKI GIMN. TANÁROK

NYILATKOZATA

AZ OSZTÁLYRENDSZER IDŐKÖZBENI BEHOZATALA ELLEN.

A főiskolai igazgatósághoz folyó év január 14-én érkezett főiskolai világi gondnok mélt. Ragályi Károly ur levele, melyben a tanári testületet felhívja, hogy hódolva a főt. egyházkerület általános véleményének, adjon tervet, miként lehetne a négy al gimnáziumi osztályban, már a legközelebbi iskolai félévre is az osztályrendszert teljesen életbe léptetni; és akként, hogy annak gyakorlati kivitele semmi nehézségre ne találna. A köziskolai szék ez ügyet áttévén a gimnáziumi tanárokhoz véleményadás végett, azok nyilatkozata következő:

A tanári testület azon meggyőződésben van, hogy az osztályrendszert jövő iskolai év elején sokkal célszerűbb lenne életbe léptetni, mikorra az egyházkerületek által megalapítandó közös tanterv is készen lehet; mint épen most a régi tanterv mellett és az iskolai év közepén, mert ezen változtatásból a tanítványokra való-ságos szellemi veszteség hárámlik.

Ugyanis a számtan és természettudományok eddig szaktanárok által adatván elő; az illető osztályvezérek nem ismerik a szaktanárok által használt műszavakat, eljárási módot, idejök sincs a készülésre; így legjobb akarat mellett sem vezethetik tanítványait azon modorban, melyet azok félév alatt már elsajátítottak.

Továbbá a görög nyelvet a III. és IV. a német nyelvet a II. osztályból, már csak az órák nagy száma miatt is, szükségesképen kiküszöbölni kellvén, a tanítványok e két nyelvbeni előmenetele megakad, szellemi veszteség áll elő, nem említve azon anyagi veszteséget, mely a szülékre e két könyv megvétele és többé nem használhatása miatt hárámlik.

Azonban ha a tanári testület szava, a közkívánat mellett, még annyiban sem nyerne érvényt, hogy a négy al gimnáziumi osztályban az osztályvezéreken kívül, a szám és természettudományokat egy szaktanár adná elő: úgy nincs egyéb teendője mint, a főt. egyházkerület akaratának hódolva, véleményét jelenleg a felállítandó osztályrendszerről következőekben terjesztetni elő:

A főt. egyházkerület iskolánkat az 1848-diki álláspontra akarván vissza vinni, a következő félévben, míg t. i. a közös tanterv elkészülhet, a tantárgyak az al gimnáziumi osztályokban, az illető osztályvezérek vezetése alatt, úgy maradhatnak beosztva, mint je-

lenleg vannak, azon különbséggel, hogy a német nyelv a II. osztályból a III-dikba, a görög nyelv a III. és IV. osztályból az V-ikbe áttétessék. A tantárgyaknak órák szerinti beosztása az illető osztályvezérekre bizassék, azon utasítással, hogy a latin nyelvből ezután sem lehet egy héten kevesebb óra, mint eddig vala; mert hogy a latin nyelvről ezentúl is fő figyelem fordítottassék, azt maga a közép-tanodai nevelés fogalma követeli. A szerda és szombat délutáni órákon rajz, szépírás és ének taníttassék.

Az osztályrendszer életbe léptetése a magánytanítás rendszeres behozatalát szükségessé, sőt a mi népes osztályainkban nélkülözhetlenné tevén: a tanári testület igen üdvösnek és célszerűnek véli, ha a nagyobb ifjak közül a magánytanítók választása, vagy a szülőknek ajánlása, leginkább az illető osztályvezérekre bízatik; a magánytandíj meghatároztatik, ennek fizetése alól csak a fizetni tehetetlenek mentetnének fel. A magánytanítók tanítási óráinak megvizsgálását, az illető osztályvezérek ismét mint 1848 előtt, kötelességüknek ösmernék.

A főiskolai végzett ifjak az osztály rendszer behozatala által a gimnáziumban a segédtanítói állomásoktól is elesvén: a tanári kar úgy véli, hogy az algimnáziumban, míg a tanárképezde létesülhet, két végzett ifjunak célszerű lenne magát, az illető osztályvezérek felügyelete alatt, a tanításban olykor olykor gyakorolni azért, hogy ily ifjakat szükség esetében a betegeskedő tanárok helyére is alkalmazni lehessen s ezek magokat a tanári pályára is képezhessék.

ELŐFIZETÉSI FELHÍVÁS

A SÁROSPATAKI FÜZETEK

ÖTÖDIK ÉVFOLYAMÁRA.

A „Sárospataki Füzetek” protestáns és tudományos folyóirat ötödik (1861. jan.—dec.) évfolyama úgy fog megjelenni mint egy egész testületnek, a sárospataki ref. főiskola tanári karának tudományos közlönye, megbízás útján szerkesztve alólírt által. A mily arányban érzem magamat szellemi oldalról erősítve: épen oly mértékben számolok figyelemre, pártolásra, azok részéről, kik nemcsak örömet látnak egy protestáns tudományos folyóirat fenállását, hanem szívesen látnak különösen egy tudós iskola tanárait bizonyos közös tudományos célra egyesülni s ez úton a protestáns művelődésnek mélyebb alapot vetni s az iskolát és irodalmat egymással közelebb összeköttetésbe hozni.

Mindent tenni a protestantizmus elvén belül és semmit ellenére, ez a folyóirat régi rövid programja. Köre az egyház és iskola, tudomány és irodalom mint eddig.

Alak és az iverk mennyisége hasonlóul a régi, t. i. egy évi folyam hatvan iv, tiz szálítmányban.

Midőn a tanári kar mint sajátját tekinti a folyóiratot: szellemi munkásságaért egyedül azon igényt tartja fel, hogy a mi jövődelem netalán az anyagi kiállítás költségein felül maradand: menjen az évek óta fenálló, mindamellett is nagyon csekély, tőkével dicsekvő, tanári nyugintézet alapjához; semmi kétség benne, hogy e cél csak szépíti s ajánlatossá teszi a vállalatot, s megragadandja azok elméjét, kik elgondolják: mi vár elaggás, erőtlenedés esetében egy magyarországi protestáns tanárra, kidől-tével családjára.

Teljes bizalommal fordulunk azért mindkét felekezetű protestáns egyházkerületek, egyházmegyék, egyházak t. c. előjáróihoz, a tudományt önmagaért szerető világi férfiakhoz folyóiratunk ügyében. Méltóztassanak törekvéseinket előfizetéseikkel biztosítani és vállalatunkat mind jobban szilárdítani. Kétségbe kellene esnünk, ha három millió magyar protestáns egyetlen tudományos folyóirat fentartására, bármi idő és körülmények között is, nem érezne magában elég erőt. Egy oly folyóirat mely mármár teljes irodalmi méltánylásban részesült, s az ítéset pártolását az áldozatkész dolgozótársak közreműködésével megnyerte s biztosította, hogy minden politikai csillagzatok dacára, csak tengődhessék, föltenni sem mérészeljük, kivált ha elgondoljuk, hogy a protestantizmus a politikai felhajnalodásnak is reggeli csillaga volt most, mint máskor több ízben.

Minden tisztelettel buzgó munkatársaink iránt, jövődre is egész bizalommal várjuk el hathatós részvételüket, beeses pártolásukat.

Előfizethetni Sárospatakon a szerkesztőségénél; megrendeléseket elfogadnak Pesten: Ráth Mór, Osterlamm Károly, Debrecenben: Telegdi K. Lajos, Kolosvárt: Demjén László, Pápán: Skolnik könyvtáros urak.

Előfizetési ár egy évre, postán 6 for., félévre 3 for. Helyből elvitetve egy évre 5 for., félévre 2 for. 50 kr. — Gyűjtőknek hat példányra egy tiszteletpéldánnyal szolgálunk.

Kapható még az I. folyam második fele 2 for. 50 kr.; II. folyam 5 for.; III. folyam 2 for 50 kr.; IV. évfolyam 5 forinton, bérmentetlen küldve.

Sárospatak, dec. 12. 1860.

Antalfi János,

gimn. tanár.

SÁROSPATAKI FÜZETEK.

ÖTÖDIK ÉVFOLYAM.

Márc. 5. 1861.

REFORMÁTA ÉS LUTHERÁNA EGYHÁZ ELNEVEZÉS TÖRTÉNETE.

1. Kor. 1. 10. 12. 13.

Nagyon csalódnék, ki a reformáció háromszázados történetére csak futólagos tekintetet vetve azon hit és meggyőződésben élne, hogy a XVI. század javított egyháza mindjárt alapításakor két különálló, „reformáta és lutherána egyház” névvel jelölt vallásközösséget alkotott volna. A történeteket figyelemmel tanulmányozó előtt nem lesz ismeretlen azon tény, hogy a hitjavítás munkásai távol voltak azon gondolattól, mikép ők a meglevő egyháztól elszakadt egyháztársulatot teremtsenek; még csak „ecclesio-las in ecclesia” sem szándékoltak létrehozni. Munkásságuk egész horderejét az egyház feje és tagjain való javításban állították napfényre. Így a hitjavítók követői is megmaradtak e téren, különös névvel épen nem akartak jelölni. Ők a krisztusi, apostoli egyház hiveiül tekintették magukat.

Ha mégis az idők folyamában, a körülmények által kényszerítve, magukat elnevezni szorgoltattak, a reformáció elvéhez híven keresztyén egyház tagjainak nevezék magukat, különös ellentétben a pagánizált és judaizált egyházzal. A reformáta és lutherána egyház elnevezés teljesen ismeretlen volt, és csak lassanként merült fel

és állandósíttatott, a mint az egyesülni törekvés folytán kifejlett eszmeröpirat cserék gyakoriabbak lettek. A XVI. század utolsó tizedei megérték, hogy a lutherána egyház határozottan megkülönböztetett a reformált egyháztól s homlok egyenest ellenébe állíttatott. Századoknak kellett elfolyni, míg a két egyház egymást újra testvérének ismerte.

A mult ezen gyászos eseményeire világos fényt vetni, a történet érdekében, a hitjavítás felőli nézetek tisztázása szempontjából, hasznos foglalatosság. A testvéregyházak egyesítésében munkás ujabbkori tudósok igyekeznek is a fátyolt felleplezni és az igazságot felderíteni. 1859-ben is, az említett szándékból eredt művet nyertünk, Hesszen marburgi egyetemének egyik jeles theológusától, a speieri Eb-rard és heidelbergi Schenkel lelkesült uniói eszméiket osztó, hévvel pártoló Dr. Heppe Henriktől, ily cím alatt „Ursprung und Geschichte der Bezeichnungen ‚reformirte und lutherische Kirche.“ A tudós szerző igyekszik ebben megmutatni, hogy az egyház elnevezési téren is mennyire lehető, sőt szükséges volna a két prot. egyház egyesülése; megcáfolni törekszik ama ferde véleményt, hogy német földön csak a lutheri tanok ápoltattak a hitjavítás korában, és hogy a reformált egyház csak amattól szakadt volna el s képződését, felépültét csak is Zwingli és Kálvin honában kellene keresni.

E művet vevém alapul dolgozatom készítésénél, hogy megmutassam a magyar prot. egyháznak is, mikép az egy töről hajtott, egy elv által vezetett, egy eszme valóításából keletkezett két evangyéliomi egyház mennyire nem arra van hivatva, hogy oppozícióban állva, egymás erejét megoszsa, gyengítse; de sőt egy akol és egy pásztor alá gyűljön. A reformáta és lutherána egyház elnevezés történetét tárgyalván, mindenekelőtt a hitjavítás helyein felmerült elnevezéseket ismertetjük meg, a többieket pedig ezután. Magyar evangyéliomi egyházunk történetében is fölkeressük az elnevezéseket, melyekkel jegyeztetett az, a mennyire a források lehetővé teszik. Nyugpontul tettem dolgozatomban a XVI. század hetvenes éveit, vagyis azon időt, midőn a formula concordiae behozatott a javított egyházba, hogy így könnyebben mozgoghassunk tárgyunk kezelése és áttekintésében.

A reformációt elfogadott egyházak elnevezései a XVI. században 1578-ig.

Luther és Zwingli előhozván véka alól az égő gyertyát, világosság támadt Európa keresztyén népei előtt. Evangyéliom után sóhajtott az emberi lélek, mely az idő teljességében már megsokallá bűneit, magáénak kívánta vallani azt a szabadítót, megváltót, ki Mária tisztelete által tőle elragadtatott. A XVI. század keresztyénei visszatértek hát Krisztus tanításaihoz, az apostolok leveleihez, elhagyván ez által a breve- és bullai tanokat, püspöki leveleket. Nagykoruvá lett a keresztyénség, széttépve a római járszalagot, maga nyult a szentíráshoz, minden egyes maga törekedett üdve forrásából meríteni. A Máriatisztelet által majdnem eltűnt, elidegenedett Isten megjelent ismét teremtoi, idvezítői, megtartói méltóságában.

Az evangyéliomhoz visszatért egyház egyhamar nem is tudá, miként nevezze el magát, miután nem akart, mint már említém, uj egyházat teremteni. A keresztyénség első századainak hit- és erkölcs forrásaihoz térvén vissza, magát legillőbben hitte keresztyénnek nevezni. Mivel pedig a római egyház is keresztyénnek vallotta magát, csakhamar más jellemző elnevezés jött forgalomba, magát evangyéliomnak*) címezvén, mint oly vallástársulat, mely hit- és erkölcsszabályait egyedül csak a szentíráson alapítja. Nevezte még magát a hitjavítást elfogadott egyház zász- mint svájce földön: ecclesia reformata, emendata, repurgata, renovata, instaurata stb.

*) Erasmus ugyanis a németalföldiekhez írott levelében mondja: Opp. IX. p. 1592. Scio nunquam fuisse majorem luxum, plus adulteriorum, quam inter evangelicos (sic enim appellari gaudent). Dick Lipót r. kath. is 1525-ben: (De mysterio vener. Sacr. eucharistiae compilatio) quid tu te jactitas ut Christi membrum, quemadmodum vulgus nebulonum jam facit, qui se sub falso pietatis praetextu evangelicos dilatratur perverse. Sarpi Pál (Histoire du concile de Trente trad. par Courager I, 85) mondja, hogy 1526. és 27-ben az evangyéliomi vallás annyira elterjedt volt az olaszföldön: que l'on voyait augmenter tous les jours le nombre de Lutheriens, qui avait pris le nom d'evangeliques. Ezért a schmalkaldi 1537-i tárgyalás is így kezdődik: De mandato illustrissimorum principum et ordinum ac civitatum evangelii doctrinam profitentium relegimus articulos.

Azonban a reformáció ellenei, a románizmus bigot hőseinek vak buzgalma igen korán talált gunyszavakat az evangyéliomi vallásuak elnevezésére. Az egész hitjavítói munkásság általok csak mint az ókori arianizmus, nestorianizmus újabb kiadása fogatván fel, a hitjavítás egyesek csinálmányának kiáltatván ki: könnyű volt nekik az evangyéliomi egyház elnevezését egyes reformátorok neveitől származtatni. Ezért is a lutheri,¹⁾ zwinglii, kalvini, úgy a lutheránus, zwingliánus, kalviniánus elnevezéseket leghelyesebbeknek gondolták. Majd a száz hitjavítás a svájccal egynek tartatván, mint közös ellensége a papizmusnak, mind a kettőben alakult egyházak, „Lutherána” névvel jelöltettek. Maga Zwingli is, midőn Sámson Bernárd ellen, a bibliával kezében, felszólalt, lutherinek²⁾ cimeztetett. Ugyannyira el volt terjedve a lutheránus, lutherikus, lutheránizmus elnevezés, hogy nemcsak a hitujítás elleneitől, de még a reformáció kebeléből is némely hevesebb lutherelleniektől használtatott. Erázmus, ki a reformáció nagy művétől megrettenve, a reformálás kezdetleges útján megállott, több leveleiben említi a lutheránus szót³⁾ és menteni igyekszik magát azon vád alól, mintha ő is a hitujítás követői közt és így lutheránus⁴⁾ volna. Erázmus e szóhasználatát követte a reformáció esküdt, vak ellene Dr. Eck János, ki 1519.

¹⁾ Az 1523. júliusi berni és őszi lucerni gyűlésen határozottatott: dasz man alle Lutherischen und Zwinglischen solle streng abwysen und gefänglich annehmen. Gieseler Kirchengeschichte III, 1. 162 lap. 80 jegyz.

²⁾ Zwinglis Werke I. 255. Die päpstler beladend mich, und sprechend: du musst wol lutherisch syn; du predgest doch gleich wie der Luther schrybt. Gieseler. K. G. III. 1. 1441.

³⁾ Így p. o. Pirkheimerhez 1528 ban: ubicunque regnat lutheranismus, ibi litterarum est interitus.

⁴⁾ Barbirius Péterhez 1521. aug. 13-án így ír, quum luthera tragoedia semper in pejus glisceret, mire quidam conati sunt me illi admiscere. Si tibi narrem, a quibus et quibus modis sollicitatus sim, ut adjungerer negotio lutherano... Apud nostros falsissimo titulo tradueor lutheranus. 1522-én april 21. irt ad episc. Palatinum: sunt isthic, qui reclamante ipsorum conscientia, me faciant lutheranum. Majd Turzó Szaniszló olműezi püspökhöz 1523 marc. 21.: sunt, qui me impudentissime etiam in aula Caesaris traduxerint ut lutheranum. Hic fremunt in me lutherani. Lásd Gieseler K. G. III, 1. 182. l. 11. j.

jun. 27-től jul. 16-ig tartott lipcei vitatkozás után októberben kibocsátott röpiratában már eretnekeknek tekintette a lutheránusokat. Ezen röpirat adott alkalmat a bázeli Oecolampad János azon cáfolatának,¹⁾ melyben megmutatja hamis állítása alaptalanságát, mintha Luther követői közt csak tudatlan kanonikusok volnának, és bebizonyítja, mennyiben Luther követője ő és tőbben. Szinte a főlebbi értelemben alkalmazza a lutheri szót Cochläus,²⁾ Regensburgban tartózkodó római ágens Farnese bibornokhoz írott levelében.³⁾ Az 1526. jan. 14. madridi békében kötelezi magát a francia király Ferenc és V. Károly német császár a „lutherana sectio“ kiirtására.⁴⁾ Šwenkfeld Gáspár, Agricola Theophil és Hosiusz Staniszló ingerültségükben keményen kifakadnak a szász hitjavítást követők ellen,⁵⁾ azokat kevésbbé vallásosoknak tartván, mint a pápistákat, sőt tőlük még a keresztyén nevet is eltagadván. Az ellenfél részéről ezen általános használata a lutheránus szónak idézte elő azt is, hogy néha a svájci evangyéliumi vallá-

¹⁾ *Canonicorum indoctorum lutheranorum ad Joh. Eccium responsio: nos, toti orbi, suspectos facis, nos lutheranos appellans. Lege igitur, quatenus lutherani simus. Habes succinctum, qua ratione lutherani simus.*

²⁾ *De actis et scriptis M. Lutheri ad annum 1522. fol. 50. b.: novum illud testamentum (Lutheri) avidissime legerent, quicumque lutherani erant.*

³⁾ 1541. marc. 4-én: *Saepius illud inculcarunt, quam ipsi etiam lutherani negligentiae et inertiae vitio tribuebant. Apr. 4-én: Duces Bavariae in comitiis in id incubuisse, ut bellum lutheranis indiceretur.*

⁴⁾ A béke célja nem más, mint pour pouvoir convertir les armes communes, a l'extirpation des erreurs de la secte luthérienne et des autres sectes reprouvées. Gieseler K. G. III, 1. 218 l. 2. j.

⁵⁾ Schwenckfeld (epistolar. 1550. Th. II. B. II. 602. l.) így nyilatkozik: *Ich lasse mich bedünken, dass noch unterm Papsthum inmitten der Irrung, für Gott mehr frommer mehr gottesfürchtiger Menschen sind, denn unterm Lutherthum.* (epist. 1545. Th. II. B. I. 372 l.) *Prüfet, ob es nicht bei der lutherischen Herzen und Gewissen also stehe.* Agricola így szól az „Apologia für H. G. Schwenckfeld 1557-ben:“ *Die Lutherischen machen heute den christlichen Glauben und das Evangelium bei ihnen so gemein. Hosius pedig: Certum est, lutheranos non esse christianos, quandoquidem aliunde, quam a Christo nomen ducunt.* Heppe U. G. 7., és 8. lap.

suak is éltek vele,¹⁾ a szász evangyéliomiak dogmatikai szűkkeblűségéből eredt neheztelésének nem igen tudván hárt szabni.

Németföldön kívül a gyorsan terjedt újított vallást követők elfogadták az evangyéliomi elnevezést; de a római egyház harcosai itt is az ismeretes „lutheránus” névvel bélyegezték a testvéregyház hiveit, ritkábban élván a „zwinglii, kalvini” címmel. Dán- és Norvégországban II. Keresztély király 1523-ban letétetett, mivel igen jeles és kath. törzsből született nejét lutherána eretnekséggel rontotta meg.²⁾ Az ordensei 1527-i gyűlés többek közt határozta, hogy kell jövőben keresni, ha valaki lutheri-e vagy pópista.³⁾ Brask püspök irván Oluf M. Svédország lelkes reformátorának munkásságáról, 1523. júl. 12-én említi, hogy általa veszélyesen kezdett kinőni ama lutheri eretnekség.⁴⁾ Az 1531-i Canterburg tartományi zsinat dicsérte VIII. Henrik amaz eljárását, melynek következtében az anglikán egyháznak különösen veszélyes ellenségei, a lutheránok elnyomattak.⁵⁾ Egy nápolyi író emlékeztén ezen városbani gyors terjedéséről a hitjavításnak, mondja, hogy eretnek emberek igyekeztek ama királyi várost lutheri mocsokkal⁶⁾ megrontani. És így egyebütt.

Magyarországban a német hitjavítás szikrája bő táplálékra talált s hirtelen tiszta lángként lobogott fel. A szétriasztott, szétszórt valdiak és még inkább a cseh pikárdok készítették az utat honunkban is az evangyéliomi tudománynak; Husz égő áldozata megnyert sokakat az igazságnak. Magyar husziták és valdiak azonnal elfogadták az újított vallást. Csak azt nehéz most már eldönteni, hogy a szász és helvét hitjavítás nézetei közül melyik terjedt el

¹⁾ A többek közt így ír Bucer Márton 1536 júl. 6-án Blaurer Amb.hoz: dass sich aber die Lutheraner viel rühmen, habe ich mir vorlängst fürgenommen, solches nicht gross zu achten. Stumpf Simon barátja Zwinglinek írja Ulmból: Totum mundum concitavit Lutherus; multos quidem scripta sua fecerunt lutheranos, christianos autem nullos. Gieseler K. G. III, 1. 268 l. 31. j.

²⁾ Gieseler K. G. III, 1. 476 l. 4 j.

³⁾ Gieseler K. G. III, 1. 478 l. 9 j.

⁴⁾ Periculose pullulare incipit haeresis illa lutherana per quendam M. Olavum.

⁵⁾ Gieseler K. G. III, 2. 8 l.

⁶⁾ Gieseler K. G. III, 1, 498 l. 16 j.

előbb hazánkban. Luther tudományát 1520 körül már behozták magukkal az erdélyi szász kereskedők és a németföldről jött bányászok; de hogy majdnem egykorulag lett ismeretes Zwingli nézete is, megtetszik onnan, hogy Pápa reformátora, Bálint nevű pap, 1522. körül, Zwingli szellemében tanított, és hogy Grinäus Simon 1523-ban Budáról számüzetvén, Bázélben nyert egyetemi tanári állomást, hol pedig akkor csak Oecolampad és Zwingli tanát követők alkalmaztattak. Grinäus tehát bizonyosan már Magyarországon a helvét hitjavítás elveit ápolta és terjesztette, mely elveket a valdensi nézetektől áthatott magyarok is könnyen elsajátítottak.

Hazánkban így a reformáció terén állók, magukat csak evangyéliomiaknak nevezék, míg az ellenféltől közös névvel, 'lutheránusoknak' gúnyoltattak. Miután a szász ágostoni barát neve a keresztyén világot befutotta, annyira közhasználatu lett, hogy az evangyéliomi tudományt vallók csupán róla neveztettek. Mutatják ezt nálunk az 1523. orsz. gyűl. 54. t. c. és az 1525. orsz. gyűl. 4. t. c. ezen szavai is: méltóztassék királyi felsége minden lutheránusokat és azok pártfogóit, mint nyilvános eretnekeket, fővétellel büntetni' és 'minden lutheránusok az országból kiirtassanak, megégettessenek.'¹⁾ Azonban, a mint lassanként a svájci javítás tulerőre kezde kapni az előbbi elnevezés mellett még 'Zwinglisták, Oecolampadisták' címek is fordultak elő. Mint azt az 1527. aug. 30-i királyi leirat²⁾ bizonyítja. A szebeni káptalan Erdélyből 1526-ban irván az esztergomi érseknek az új vallás terjedéséről, említi, hogy 'Szebenben, hol a lutheri eretnekség alapja van ily szentségtörő tanok miatt, ama lutheránok majdnem minden kereskedőtől tiszteltetnek.'³⁾ Utóbb a svájci hitvallást követők sakramentáriusok-

1) 1523. 54. t. c. omnes lutheranos et eorum fautores, quam publicos haereticos, poena capitis, maiestas Regia, punire dignetur és 1525. 4. t. c. Lutherani omnes de regno exstirpentur, comburantur.

2) Wir Ferdinand, befehlen, dass Niemand, lutherische, zwinglische, oecolampadische Bücher, Schriften, schreiben, drucken soll. Tóth Ferenc. Magy. és Erd. o. prot. eccl. hist. 45. l

3) Lampe H. Fr. Hist. eccl. ref. in Hung. et Trans. 60. és 61. l.

nak ¹⁾ hivattak; de a mint az országos vélemény megismerkedett tantételeik milyenségével, többé e névről említés nem történt az országgyűlési végzésekben, mint e mellett tanuskodik az 1556. 26. t. c. ²⁾ melylyel már csak az anabaptisták tiltatnak ki az országból.

Az átfutott évek alatt az ellenféltől használt lutheranus elnevezés ellen, méltó, hogy figyelembe vegyük Luther saját nyilatkozatát. Ő ugyanis midőn hallotta volna, hogy a hitujítás az ellenféltől saját nevére kereszteltetett, kikelt az ellen, hogy Isten ígését, vétkes szájjal lutheri tannak hívják. ³⁾ követőinek értésére adja, hogy arról neveztesse, ki érettök meghalt, ⁴⁾ nem pedig ő róla. Ezért mondja keserű hangon az ágostai vallástétel apológiája 15. cikkben: a szent evangéliomot lutherinek nevezik.

Nevezetes évekre viradtak az evangéliomi vallásuak. Felléptek nyilvánosan a birodalom rendei előtt és eloadták hitbeli meggyőződésüket. Összegyűlt a birodalmi gyűlés Speierben 1529-ben, mely minden ujítást, további zsinattartásig, minden evangéliomi szolgálatot, tanítást zárszávában megtiltott. Most léptek elő az evangéliomi vallásuak és apr. 19-én e határozat ellen protestációt nyújtottak be. Majd egy évre 1530-ban az ágostai birodalmi gyűlés iratott ki. A megjelent birodalmi rendek és V. Károly császár előtt felolvastatott a szász és svájci evangéliomi vallásuak hitvallása jun. 25. és julius elején. Ez események az evangéliomi vallásuak elnevezésére befolyást gyakoroltak; ugyanis a speieri gyűlés óta „protestánsoknak”, az ágostai birodalmi gyűlés óta pedig „ágostai

¹⁾ Mint p. o. az 1548. o. gy. 11. cikkben: sacramentarios juxta admonitionem R. Maiestatis procul expellendos esse Tóth F. M. és E. H. 45. l.

²⁾ Statutum est etiam ut anabaptistae omnes e regno penitus ejciantur.

³⁾ Luthers Werke E. A. XLI. 118.

⁴⁾ L. Werke E. A. XXVIII. 316. Wahr ist, dass du ja bei Leib und Seele nicht sollst sagen: ich bin lutherisch oder päpstisch; denn derselben ist keiner für dich gestorben, noch dein Meister, sondern allein Christus, und sollst dich Christen bekennen.

vallásuaknak, hivattak, különösen pedig a szász hit-
ujítást elfogadott egyházak. Hivattak még ez idő után
konfesszionistáknak, Angliában németeknek, mivel
a német reformátorok műveit olvasták, Franciaországban
hugonottáknak. ¹⁾ Béza Tódor előadása szerint ugyan-
is a nép azon babonás hitben élt, hogy a megholtak lelkei
éjjel haza járnak. Ily hazajáró, éji gonosz kísértet lett volna
Tour vidékén Hugo király. Mivel pedig az evangéliomi
vallásuak először is Tour környékén tűntek fel és az üldöz-
tetések miatt csak éjjel tarthatták vallásos összejöveteleiket,
a római vallásu köznéptől Hugo társainak, hugonottáknak
neveztettek.

Az evangéliomi egyház hivei magukat mindazon
korig, midőn az egymásközti viták kitörtek, állhatatosan
evangéliomiaknak, reformáltaknak, ²⁾ külö-
nösen a német területen kívül protestánsoknak, ágos-
tai vallásuaknak, ³⁾ igazság vallását köve-

¹⁾ Béza. Histoire eccl. des egl. ref. au royaume de Fr. I. 269 l. pource qu'il a esté fait mention de ce mot de Huguenot, donné a ceux de la religion reformée, durant l'entreprise d' Amboise (a Guizek uralmának megtörése, döntése ellen 1560-ban et qui leur est demeuré depuis, j'en diray un mot. La superstition de nos devanciers, estoit telle, que certains esprits faisoient leur purgatoire en ce monde après leur mort, qu'ils alloient de nuit par la ville battans, de personnes. Mais la lumière de l'évangile les a fait esvanouir, ils avoient, a' Tours, le roi Huguet ainsi, (a') ceux, qu'on appelloit Lutheriens. falloit necessairement attendre la nuit pour s'assembler, pour prier Dieu etc De cela advint nom estant tout commun, en la bouche du meme peuple, ceux de la religion s'assemblans de nuit, furent surnommés Huguenots, comme s'ils eussent esté la troupe de leur roi Huguet, et, ce sobriquet leur en est demeuré. A névszármaztatási egyéb hozzávetések közt még legjobban megállhat az, mely Eidgnots, Eidgenossen, szövetségesekből vonja, mivel a francia evangéliomi vallásuak a svájci és szászokhoz csatlakoztak. Gieseler K. G. III, 1. 536 l. 2 j.

²⁾ A m. frankfurti francia egyház 1561-ben engedélyt kért a városi tanácstól: habendi coetus ecclesiasticos in templo publico et cetera exercendi ad evang. min pertinentia, quae sunt juxta usum laudabilem reformatarum ecclesiarum. Heppe U. u. G. 14 l.

³⁾ Az augsburgi birod gyűlésre a Zwingli által javított egyházak is küldtek konfessziót. Gieseler K. G. III, 1. 267 l. 29 j. és 268 l. 31 j.

tőknek¹⁾ hivatták és hívták. A württembergi 1552-i választételben az egyház magát „vere catholica et orthodoxa, vere apostolicanak” ismeri. Még a formula concordiaenek későbbi főszerzője, Dr. Andreä Jakab is ez időben a köz protestáns nézetet az elnevezésekről, mennyiben a „lutheri” szóval csak mint a pápisták által használttal él,²⁾ ellenben saját egyházát ágostai vallásu, evangyéliomi egyháznak tekinti. Ily testvérérzelmek közt a kölesönös jóakarát érlelte, hathatósan terjesztette a reformációt.

Hogy a testvér prot. egyházak békéje külsőleg is szilárdíttassék, legelőször a délnémetföldi négy város: Constanz, Straszburg, Linden, Memmingen hajolt a szász evangyéliomi vallásuakhoz, aláírván 1536-ban a concordia wittenbergensist.³⁾ Később egy évre ezek közbenjárása folytán jött létre azon látszólagos külső egyesülés a svájci és szász hitújítók közt, mely 1537-ben kötöttet. Látszólagos volt, mint mondom, ez egyesülés, mert a belső hit- és szeretetbeni kapcsolódás hiányzott. A honnan már 1544-ben a szövetség felbomlott, Luther szükkeblüsége, indulatos szenvedélye megtörvén a testvér helvétekkeli frigyét urvacsora feletti nézetök kemény megtámadásával:⁴⁾ a szeretet viszonya tágult, a távolság mindig nagyobb lett, a villongások egyre hevesebben törtek ki. A szelid Melanchton Fülöp halála után kifejlett erős dogmatikai harc alatt a „lutheri, zwinglii, calvini” kifejezések folyvást gyakoriabbak lettek. Ily szellem vezette III. Frigyes pfalzi vál. fejedelmet Filep örgrófhhoz írott levelében is 1563-ban, midőn egyebek közt említi, hogy a lutheránok tértek el a szerzés-igéktől az urvacsorai tanban. A római egyház hi-

¹⁾ Béza T. nevezi la Doctrine de veritének az új vallást. Gieseler. K. G. III, 1. 524 l. 2 j.

²⁾ Abfertigung des Vortrabs Fr. Stabhyli 1562. Diese zweien widerwärtigen Artikel sind die Grundfeste und das Fundament der zweien widerwärtigen Lehren, die man nennet die lutherische und die päpstische. Másutt: was sagen aber die päpstischen?... unter den Lutherischen sind Spaltungen. ellenben másutt: Die Papisten, kratzen zusammen, dasz man schelten und strafen kann an dem Leben... Derer, die sich nur Evangelisch nennen.

³⁾ Gieseler. K. G. III, 1. 304. 7 l.

⁴⁾ Zwingli és Oecolampadot lélekgyilkos és eretnekeknek címezvén. Gieseler. K. G. III, 1. 325 l. 26 j.

veitől kezdett elnevezéseket kezdték Luther követői elsajátítani, és a kebelökben nem élő evangyéliomi testvéreket, 'sakramentáriusok, zwingliánok és kálvinistáknak' címezni. A mint időről időre Luther tékintélye mesés hatalommal növekedett, azon gondolat látszott meghonosulni a szász hitujítás kebelében, hogy a protestántizmus történeti fejlődésében képződött ellentétiesség, a 'lutheri és kalvini' terminusokban merítenessék ki. Ily elnevezéseket pedig, mint melyek indulatos heveségből eredtek, a svájci hitjavítást elfogadott egyházak, legalább magok részéről, visszautasítottak, mint ezt Bullinger Henrik is több ízben tette. A folytonos közhasználatba jött terminusokat használja haszsziai örgróf Vilmos, az 1569-i erfurti gyűlésen, hol említi, hogy a pápa nem nézi azt, vajjon valaki zwinglista vagy lutherista-e, ő előtte egyik oly gyűlött, mint a másik. S mivel a zwingliánok és lutheránok a legtöbb cikkeken egyek, nem kellene szétszakadni."

Miután már ily szellem hatotta át a protestáns testvérek némelyikét, lassankint közelgett azon fordulati idő, midőn a protestáns keresztyénség más alakot fölveendő vala. Sokan a szász reformáció kebelében titkon ápolták és hintgették a helvét reformátorok józan nézeteit. De ép ezen körülmény sietteté azon viharos idők bekövetkeztét, melyeket csak némely gondolkodók sejdítettek. A XVI. század hetvenes éveiben járunk. A sokat tapasztalt evangyéliomi egyház még hallotta amaz édes emlékü terminusait sok hivatól, melyek visszavarázslák elébe alig huszas éveit. A 'lutheri egyháztan' kifejezés, mint csúfnév említettetett fel; ellenben a 'reformált egyház' elnevezés szélesen ismerttetett. Midőn 1570-ben a tekintélyesebb német fejedelmek követséget küldtek Párizsba, IX. Károly királyhoz, hogy a sokat szenvedett hugonották ügyében folyamodjanak, elmondták, mikép egy országba a reformált vallás a másik mellett megállhat, mert hisz ezt mutatja Német- és egyéb országok példája. A nürnbergi lelkészek 1577. őszén észrevételeket tevéen a formula concordiae felett, kinyilatkoztatták, hogy mennyire óhajtottak volna, „ha minden evangyéliomi reformált vallást követő rendek és theológok igaz és állandó konkordiát kötnének."

Egyes párthangok azonban egyengették már az utat az elnevezés, különböztetések és azoknak szimbolumi tekin-

télyre emeléséhez. 1571-ben a szász vál. fejedelem feladatult tűzte ki a wittembergi és lipcsei theológusoknak, hogy az urvaesorai tan felett jó lutheri bizonytságot tegyenek le. A torgau konvent után 1576-ban Chemnicz irá a fejedelemről, hogy ez szeretné, ha lehetne a lelkész állomásokat jó lutheriekkel elfoglaltatni.

A magyar evangyéliomi egyház többnyire ugyanazon mozgalmakat, majdnem ugyanazon időben látta életében, melyekben őt a némethoniak megelőzték. Sokáig élt azon elnevezésekkel, melyeket már főlebb olvastunk. Hogy a hitujítás által az evangyéliom terjesztetett el, hosszú időkre meggyőződése volt a reformáció egyházának. ¹⁾ Ezen egyház tartotta magát állhatatosan reformálnak; ²⁾ keresztyénnek; ³⁾ különösen a helvét vallást követőknél, tiszta vallásunak. ⁴⁾ De a mint a németföldi testvér-

¹⁾ Creslingus János M. selmeczi lelkész írja 1543-ban Moibonus Amb.hoz: tota enim Transsylvania evangelium recepit et quod magis mireris, Valachia quoque Transsylvaniae vicina et Turois subiecta evangelium recepit. Sed et per Hungariam paulatim Evangelium serpit. Gieseler. K. G. III, 1. 465 l. 12 j. Wurmloch Adalb. besztercei lelkész 1546-ban így ír Hess János boroszlói lelkészhez: audimus et certo intelligimus, Budae paucis illic relictis Hungaris praedicari sincerum evangelium. ugyanott.

²⁾ Szinte Wurmloch levelében Hesshez említetik: reformatae sunt hic in Transsylvania ecclesiae urbium saxoniarum Dei beneficio, magna ex parte etiam in Hungaria. Gieseler K. G. III, 1, 465 l. 12 j.

Még az 1591. febr. 10-i gyűlésen, a Gergelyféle naptár ellen hozott protestáció címében is így fordul elő: iudicium ecclesiarum ex verbo Dei in Hungaria reformatarum. Tóth F. M. és E. Hist. 331 l.

³⁾ Reyerthoy János 1551-ben írja Bullinger Henriknek: Tu namque praeter alios nostri seculi scriptores, gentem nostram Hung. ad veram christianae religionis amussim revocasti. Lampe, Hist. eccl. ref. 102 l. Az 1562—3 tarcal-tordai zsinatok konfessziójában: compendium doctrinae christianae, quam omnes pastores et ministri ecclesiarum Dei in tota Ungaria et Trans. quae incorruptum Jesu Chr. evangelium amplexae sunt, docent et profitentur. Tóth F. M. és E. H. 364 l. Heltai Gáspár az 1559-i agendájában: agenda, azaz szentegyházi cselekedetek, melyeket követnek közönségesképen a keresztyén miniszterek. Tóth F. 383. l. Az 1576-i aug. 16—17. herczegszőlősi kánonok címében: articuli consensus christianarum ecclesiarum, quibus universitas subscripsit. Tóth F. 527 l.

⁴⁾ Paksi Mihály egri ref. lelkész 1572-ben ezt írja Simlerhez: Princeps novus (Bátori István) Transsylvaniae, habet hominem

egyházak meghasonlottak, Luthernek 1544-ben kemény polémiája elhangzott hozzánk is és viszhangra talált. Miután már egyszer az ingerültség szikrája eldobva lett, nehéz volt a békés összeegyeztetés. Egymást érték a zsinatok; de ezek csak szították a tüzet, erősítették az egymás közti különbséget, nevelték a hidegülő távolságot. Az első zsinat Megyesen (Erdély) elfogadá, magáénak vallá az ágostai vallástételt, mely időtől fogva magukat a szász újítást követők gyakran ágostaiaknak nevezék; az ugyanazon évbeni (1545) erdői zsinat a helvét vallást osztá, mint ez a gyűlést bezáró XII. cikk szavaiból világos „a hit egyéb cikkelyeiben pedig egyetértünk az V. Károlynak Ágostában benyújtott vallástétellel.“¹⁾

A mint már az átkos testvérietlenség magva elhintve volt, csak egy lépés kellett, hogy a szenvedélyes, türelmetlen ágostai vallásuak ikertestvérüket megtagadják, hogy a magyar evangyéliomi egyház Izráel és Judára szakadjon, mint történt németföldön is. Ez a nem várt, csak sejdített szakadás igen is korán lépett be. Szebenben (Erdély) a szászok 1552-ben zsinatot tartottak. Heves kifakadások támadtak Zwingli-Kálvin tudományát követők ellen és a zsinat, testvéreitől elszakadva, ellenük kánonokat állított fel.²⁾ A mi még hiányzott e zsinat végzéseiből, azt kiegészíté a szinte Szebenben tartott 1557. jan. 31-i gyászos gyűlés; mert helvét vallásu evangyéliomi testvéreinek tanait kárhoztatta.³⁾ A szász ágostai vallásu egyház részéről a szakadás ténylegessé vált, megtagadván egy alapon épült, egy forrásból indult, vele egykoru testvérét! Ekkor ébredtek fel a svájci elvek szerint reformálódott őseink édes álmukból a keserű valóra, s önvédelemre gondolva, tartották meg honunk keleti részén fekvő Csengerben ama jeles zsinatot, vagy még ama végzetes évben, vagy pedig a következő 1558-ban. A zsinat szülte a helvét egyház szellemében készült azon híres konfessziót, mely a „corpus syn-

quemdam simplicem nostrae, hoc est, purae confessionis
Tóth F. 67 l.

¹⁾ Tóth F. M. és E. Hist. 93 l.

²⁾ Lampe H. Fr. Hist. eccl. ref. 106 l.

³⁾ Canon 1. Omnes errores novorum Nestorianorum, omniumque sacramentariorum videl... Zwinglii, Oecolampadii, Calvinii etc. damnantur. Lampe H. Fr. Hist. eccl. ref. 110 l.

tagmaba' is fölvétetett. A szász ágostaiak indulatos kitöréseire helvéteink szeretet békés hangján válaszoltak, kárhovatatásaira, polémiától ment konfesszióval feleltek. A szakadás megvolt, csak még megerősítés hiányzott. Ez idő után nevezték magukat a nemszászágostaiak, mint eddig is gyakran, 'katholikusoknak'¹⁾ és orthodoxoknak.²⁾ Az 1567-i debreczeni zsinaton pedig 17 esperesség aláírta a II-dik helvét hitvallást; a megelőző évben tartott gönczi zsinat bevévén a genfi kátét, mint a szentirással megegyezőt.³⁾

A magyar protestáns egyházat a római egyház kebelében folyvást csak mint lutherit akarták ismerni, mit Swendi Lázár tábornoknak II. Miksa császárhoz 1574-ben küldött levele is bizonyít, melyben a nemességet nagyrészt katholikus vagy lutheránus felsőséggel állni mondja.⁴⁾

A reformációt elfogadott egyházak elnevezése 1580-tól.

a) A szász hitjavítást követő egyházak elnevezése.

Mint főlebb már érintve is volt, a német protestántizmus lelke naponként jobban jobban hajolt a helvét reformá-

¹⁾ Fabernek azon ellenvetésére, hogy az evangyéliomiak nem hisznek egyetemes egyházat, feleli Dévay: ego credo ecclesiam catholicam in totum orbem dispersam, fidei, charitatis, sacramentorum unitate non dissidentem. Nego ergo ecclesiam romanam esse veram ecclesiam. Lampe 84 l. Heltai Gáspár 1555 Wittenbergben adott ki Stancarus ellen egy konfessziót, melyben mondja: 4) ordine recensebimus opiniones pugnantes cum catholicae ecclesiae nostrae confessione. Lampe H. Fr. Hist. e. r. 107 l.

²⁾ Az 1568. jan. 27-i kassai vegyes zsinat zárszavában végezi: huic verae et orthodoxae confessioni omnes ministri eccl. superioris H., subscripserunt. Vegyesnek nevezém, mert a többek közt jelen volt Czeglédi Fr. pataki tanító és 1581-től ott lelkész és esperes is. Lampe 508 l.

³⁾ III. p. non quia id a Béza dictum sit, sed quia conveniat cum sacris literis. Lampe H. Fr. Hist. e. r. 133 l.

⁴⁾ Der Adel ist fast durchaus im Reiche unter cath. und lutherischen Obrigkeiten der geänderten Religion zugethan. An cath. Orten die Leute ihre sondere lutherische oder evangelische Bücher haben. Gieseler. K. G. III, 1. 399 l. 13 j.

torok nézeteihez, különösen a nemes szívé ,praeceptor Germaniae' fíradozásai, közvetítő munkálatai folytán. Hogy ezen krüpto-kálvinizmus, mint nevezni szokták, még ideje korán elfojtassék, és a szász hitjavítást követő egyházakban egység állíttassék elő: lassanként dolgoztak több buzgó lutheri theológok, mint a tübingai Dr. Andreä Jakab, witembergi Chemnitz s mások, egy egységi forma létrehozásán. Végre 1577-ben ki is dolgoztatott a híres formula concordiae bergensis, Magdeburg mellett. Ez az általa képviseltetni akart egyház elnevezésében csak az eddigi szavakkal él, tehát ,reformált egyház,' ,ágostai vallást követők egyháza,' ,evangyéliomi egyház' kifejezésekkel; a ,lutheri egyház' szó sohasem jó elő benne, mi eléggé mutatja, hogy addig még nem volt elfogadva, mert különben bizonyára használtatott volna. A római egyház hívei pedig ezután is csak lutheri¹⁾ egyházzól beszélnek, valahányszor szász elleneikről szólnak. Különösen kedvesen hangzott előttük a ,secta lutherana' elnevezés.

Azonban csakhamar a formula concordiae megjelenése és a konkordia könyvnek 1580-i kibocsátása után változtak a viszonyok és velök együtt az emberek véleményei. Az új tudomány legtüzesb zelótái a ,lutheri' nevet egyenesen az ő vallástételökről használták,²⁾ a velök nem egy értelemben levőket pedig, az eddig különösen római kath. által használt zwingliánusok, kalviniánok, sakramentáriusok gúnyszavakkal illették. Megjegyzendő ugyan, hogy a tudomány és szószékek által ez új elnevezések még érvényre emelve nem voltak. Addig néhány évnek kelle elfolyni, mielőtt erre megérett a konkordia egyháza. A német lutheri fejedelmek által 1585-ben navarrai Henrik királyhoz intézett levélben³⁾ csak mint az ellenfél által erőszakosan használt bántalmas címek fordulnak elő.

¹⁾ Nass János ingolstadti jézuita: examen chartaceae Lutheranorum concordiae stb. és Bellarmin Robert: iudicium de libro quem lutherani vocant concordiae. Colon. 1599. című munkákban.

²⁾ Igy p. o. Schütz János rhiestedti lelkész ily című művében: serpens antiquus, die alte Schlange d. i. der Sacramentsteufel, die reine evangelische lutherische Lehre zu verführen willens. 1580.

³⁾ Neque vero quando nostrae partis theologi adversarios suos cingianos, calvinianos aut sacramentarios nominant, id crimi-

A formula concordiae egyházának, mint lutheránának címezése először is Würtembergben kezdett meghonosulni. Előmozdította a „lutheri“ szó használatát azon tanvilongás, mely Würtemberg, Tübinga és Braunschweig, illetőleg Helmstädt egyházainak vagyis egyetemeinek theológusai közt kitört, s mely komoly időket hozott a lutheri koncordia fölé. Még e villongást megelőzőleg jelent meg 1581-ben Tübingában Schropp Jakab maulbronni apáttól ily cím alatt egy munka: „acta oecumenici concilii habiti super controversia de coena domini,“ mely a legnyersebb, legtúlzóbb, legféktelenebb lutherséget képviseli. A svájci urvasoratan előadja benne a sátán; a derék Melanchthon pedig a gyűlés sorompói előtt megjelenve, mint hitvány apostata, ki sem hideg sem meleg, lábbal tapodtatik; ¹⁾ a lutherséget képviselő szónokok (Gábrriel főangyal, Eli próféta, evangyelisták, apostolok, martyrok és maga Luther) nem használják ugyan a „lutheri“ címet, de a pogányok említik a p. 179 miseri lutherani, p. 185 lutherani et ubiquitarii p. 188 lutherani haeretici etc. szavakat. E mű csak szította az ingerült keblek tüzét.

A honnan kevés idő múlva, 1585-ben elkezdődött az említettem két egyetem theológusai közt a vita, mely a helmstädtiek legyőzetésével végződött. A villongás kiindulási tárgyát képezte azon véleménykülönbség, mely a formula concordiae christológiája felett, ²⁾ a würtembergi és

nandi vel obtrectandi studio; ut nec vice versa, quando se suaeque sententiae parastatas lutheranos vocant, id propterea faciunt, quasi ab hominibus denominationem sumendam putent. Neque nos Lutheri piae et sanctae memoriae hac in parte pudet, cuius ministerio clara evangelii lux discussis tenebris pontificiis denuo nobis accensa est. Verum enim vero adversaria pars nos et nostros non tantum lutheranorum appellatione praegravare conatur, sed etiam vario contumeliarum et convitiarum genere inhumaniter petit.

¹⁾ Melanchthon következő szavakkal bocsáttatott el a gyűlés elől: Desine vespertilio, et te ad protheos et vertumnos istos ne utrarum partium recipe, qui uno ore calidum et frigidum efflas, qui una manu panem, altera lapidem ostentas, qui dextrum pedem in calceo, sinistrum in pelvi habes, qui aliud stans, aliud sedens loqueris. Heppe. U. u. J. 25 l.

²⁾ Ugyanis a bergi formula concordia, hosszas eszmecserék és mindkét részről engedések után egyesítette a Krisztus személyéről tanban Brenz würtembergi és Chemnitz-szász véleményeket, anél-

braunschweigi theológusoknál létezett. Az egészségesb nézetet valló helmstädtiek csakhamar a tübingaiaktól herezisbe esetteknek kiáltattak ki, miután állításuk szerint az ubiquitás tana régóta egyházi tan volt; hasonlóan a braunschweigiak által a formula concordiae eretnekszellem szülöttétől tekintetett. S midőn a tübingaiak tanaikat a formula concordiae alapján Luther irataiból is kezdték támogatni és dogmatikájuk elnevezésére Luther nevét használni: a helmstädtiek ugyanazon helyeknek rosszul értelmezését mutatták meg és a „lutheri” címet határozottabban utasították vissza egyházukról. A dolog természetéből fejtett ezután, hogy a mint tovább Dr. Andreä és württembergi társai egyházi becsületüket Luther tekintélyének védelmében találták: helmstädti ellenfeleiknek a formula concordiae ubiquitási tana elleni támadását úgy fogták fel, mint Luther tekintélye elleni lázadást. Lassanként, mindinkább igyekeztek identifikálni a „lutheri” és „keresztyén” szavakat. Ezért azon röpiratok különösen, melyeket Dr. Andreä és a württembergiek 1586-tól fogva a helmstädtiek ellen kibocsátának, adják kezdetét ama nyelvhasználatnak, mely után a formula concordiae egyháza lutherána egyháznak neveztetik. Az ezen röpiratokból braunschweigi herceg Gyula felügyelete alatt készült gyűjtemény ¹⁾ élénk

kül, hogy összebékéltetve, magasabb egységbe hozta volna. A konkordianak ezen istenfűségről szóló helyét a tübingai iskola ezután is Brenz értelmében magyarázta, mely szerint Krisztusnak emberré létekor isteni természete az emberivel egyszer mindenkorra úgy egyesült, hogy a communicatio idiomatum naturarum-nál fogva Krisztusnak testileg is omnipraesentia gene alis, absoluta-t kell tulajdonítanunk. A helmstädti egyetem egy józanabb felfogásnak hódolt, közeledvén a szász-véleményhez. Állította: ha Krisztusban az emberi természet az istenivel a fölebbi módon egyesült, úgy az urvacsorában megszűnt a szeretet és isteni kegyelem közölni; ellenben az unio personalis-nál fogva Krisztus csak ott és akkor van, hol és a mikorra ígérte és akarja. Hasonlóan Dorner, Christologie. II Th. 710—13 lap.

¹⁾ Acta und Schriften zum Concordienbuch gehörig und nöthig. Ebben az „Ableignung und Verantwortung und Gegenbericht der württembergischen Theologen. Stuttg. 1586. maj. 26-ban” 33 lapon: Dies ist nicht allein die alte württembergische, sondern auch die alte lutherische Lehre. 67 l. Alle Artikel unserer christlichen Confession, so man den lutherischen Glauben nennt.

tárja a szenvedélyes vita gyümölcszeként tekinthető terminusokat. A mint már egyszer forgalomba vétetett az evangéliumi egyház egy részétől a „lutheri“ kifejezés, megtartatott az tovább is, ¹⁾ mint oly elnevezés, mely könnyen érthető, habár nem kimerítő is.

A szász választó fejedelemségben néhány évvel később ért meg arra az idő, hogy a formula concordiae-forradalom kitörjön. Még 1588-ban Crellnek melanchtoni szellemében sikerült azon törvényt hozathatni, mely által megtiltatott a helvét nézetet osztóknak iratokban és szószékről leküzdése, sőt még a formula concordiae határozott buzgalkodóinak száműzetése is keresztül vitetett. De ép ezen tény által idéztetett elő azon szellem, mely magát mártyrnak kiáltotta ki, és álkevélységben tápláltatott azok által, kik elűzetésük okául állítólag, elég hamisan, Luther nevének, tanainak vallását adták elő. Ily szellemben nyilatkozott Selnecker Miklós is 1589-ben történt hivatalból kitétetése után amaz iratában, ²⁾ hol világos színekben bemutatja a svájci egyházhoz állását. Említi, hogy a „zwinglii, calvini“ nevek, többé nem csupán párt, de vallásos megkülönböztetett egyházi elnevezések, ³⁾ mint eretnekeimzések; felmutatja a form. conc. egyházának viszonyát a concordiaellenesekéhez. ⁴⁾ Majd később 1592-ben a brémai Pezel Ke-

¹⁾ Az 1590-ben Tübingában megjelent „Acta des Colloquii zwischen den württembergischen Theologen und D. J. Pistorio zu Baden gehalten“ ban 43 l. Status totius disputationis et controversiae in hoc cardine vertitur, an lutherani vel papistae (quos sic utrinque, illos a Luthero, hos vero a papa vocant) ab ecclesia Christi vera, catholica et ap. defecerint 250 l. Andreä mondja: ist darum geschehen (az ágostai vallásról szótétel), den Unterschied zwischen den papistischen und lutherischen Kirchen anzuzeigen.

²⁾ Vierzehn Ursachen, warum treue lutherische Prediger nicht können, noch sollen unterlassen, die liebe Obrigkeit, zu warnen: 8. §. Es erfordert die hohe Nothdurft, dass wir mit Namen wider die Zwinglianer und Calvinisten predigen, dass wir uns, aus dem Verdacht bringen, als seien wir alle calvinisch worden.

³⁾ 12. §. Der Name Zwinglianer und Calvinisten ist kein Person-Name mehr, sondern ein Name der falschen Lehre, gleichwie Arianer, Nestorianer, sind es Ketzernamen, die in sich begreifen die Leute, so solche Gotteslästerung führen, wie sie Arius, Nestorius, Zwingel und Calvinus geführt haben. Magát mégis „lutherinek“ nevezte.

⁴⁾ 10. § Wir bekennen die Lehre, die Gott der Herr durch

resztélyhez intézett iratában ¹⁾ láttatja Luther tekintélyéhez állását és a lutheri egyház fölötti ítéletét. Azonban nemcsak Selnecker mozdította elő és használta a 'lutheránus' kifejezést, hanem még a Wittembergből Jénába vonult Hutter, Gruner stb. is. A százsz form. conc. egyházban, különösen a kálvinizmusnak 1593-ban történt elnyomása után, kibocsátott röpirat ²⁾ képezi, úgy látszik, az átmenetet az ó protestáns nyelvhasználatból az ujonnan képződött lutheri egyház szimbolizálására; benne még a reformált, evangyéliomi 'lutheri' egyenlő folytonossággal jönnek elő. Hunnius Aegidiusé pedig a dicsőség, hogy az új terminológia a wittembergi egyetemen meghonosult. Ő ugyanis az 1592-ben lett meghívása után több kollégáival számos röpiratot bocsátott közre, melyekben minden tartózkodás nélkül beszél 'lutheri egyház', 'lutheri tanról.' Néha ugyan kivételesen ³⁾ az ugynevezett szóval él, de különben törekvése volt a 'lutheránus' nevet

sein Werkzeug D. Lutherum uns wieder eröffnet, und deutlich und klar wider alle Verfälschungen gegeben und verwahrt hat. Unter solcher Verfälschung ist die zwinglische und calvinische noch dem papistischen Gräuel in der Christenheit die fürnehmste.

¹⁾ Ungefährliche kurze Entwerfung, auf das Famoslibell, welches D. Chr. Pezel. wider ihn gegeben. 2. §. Man sieht in beiden Schriften, die man Lehr- und Streitschriften nennt, wie der heilige Geist gewirkt und kräftig gewesen ist in diesem seinem theuren Werkzeug Luthers. Sollte nun ein Diener des Worts die Streitschriften bei Seite setzen.

²⁾ Gründliche Verantwortung der 4 streitigen Artikel, mindjárt a bevezetésben: bald hat der böse Feind auf Mittel und Wege getrachtet, wie er in andrer Gestalt und Weise sich in die nunmehr reformirte Kirche dieser Lande, einschleichen möchte, es werden auch erkennen, die ausländischen reinen evangelischen Kirchen aug. conf. távolabb: Wir bitten den Vater unseres Herrn J. Chr., welcher bei dem ganzen Werke der Visitation wider den calvinischen Geist viele augenscheinliche Macht erwiesen hat, dasz gleichwie zu anderweit Anrichtung reiner lutherischer Wahrheit die Visitationsartikel Kraft bewiesen haben, also nun auch, die bekannte Wahrheit lutherischer Lehre wider alle Verfälschung calvinischer Gotteslästerung zu befestigen.

³⁾ Refutatio libelli Calviniani 1597. 6 l. verae de eodem religionis capite sententiae, quam lutheranam vocant.

erős hangnyomattal kiemelni. ¹⁾ Ugyan ő nyilatkozott ²⁾ 1594-ben a regensburgi birodalmi gyűlésen Saleis Dáviddal a svájci hitjavítás ellen keményen, bántólag, visszautasítólag. Mely nyilatkozatát bátran úgy vehetni, mint a türelmetlen lutheránok keserű gyűlöletét. A regensburgi birodalmi gyűlés egyébiránt a prot. sérelmek előadóit, „Die evangelischen augsburgischen Conf.-Verwandten“ ³⁾ néven említi. Még a XVI. század végén 1597-ben jelent meg egy jóváhagyás ⁴⁾ a wittenbergi egyetem részéről az istentisztelet mikéntiségéről, melyben az „evangyéliomi“ mellett különösen erősen hangzik a „lutheri“ terminus. Gerhard pedig már az ő Jénában 1610–22. kiadott „Loci theologici“-jában a „lutheri“ szót világos értelmében használja. ⁵⁾

Pfalzban hasonló sors érte a concordia-barátokat a szokossal, innen is száműzettek majdnem egyidőben amazokkal. Ezen száműzetési vértanúság hozta diadalra az új nyelvhasználatot. Az 1585-ben Tübingában megjelent védműben ⁶⁾ nevezik magukat a száműzöttek igazán ágostai vallást

¹⁾ Abfertigung der Anleitung etlicher calv. Blindenleiter 63 l. Der getreue Gott wolle sich seiner bedrängten Kirche aus Gnaden erbarmen, die reine recht lutherische Religion bis ans Ende der Welt unverfälscht erhalten.

²⁾ Dieweil einmal Reichskundig, was vor Irrthum und Gräuel hinter der calvinischen Lehre stecken, und wie dieselbe demallein seligmachenden Wort Gottes, auch der christlichen augs. Conf. handgreiflich zuwieder. Wie könnte man auch mit gutem Gewissen recht sagen, dasz sich die calvinische Lehre sub eodem scripti titulo vor Stände der augs. Conf. dargeben. Es würden auch durch diesen Actum (ha a vallásbékében a svájciak is bennfoglaltatnának) die Sacramentirer in ihrer gottlosen (!) Lehre trefflich gestärkt werden. Gieseler. K. G. III, l. 417 l.

³⁾ Gieseler K. G. III, l. 409 l.

⁴⁾ Nothwendige Antwort auf die im Fürstenthum Anhalt ohnlängst ausgesprengte heftige Schrift 93 l. dasz aber bei uns evangelischen die Lichte nicht geachtet. 163 l. von lutherischen Kirchen der augs. Conf. sich ganz und gar abthun und nun öffentlich in Lehre und Ceremonien treten zu den calvinischen Kirchen. 244 l. damit man nicht eine dunkle verschlagene (!!!) calvinische, sondern eine gute lutherische aufrichtige Erklärung der Worte s. Pauli haben möge.

⁵⁾ Loc. XXIII. cap. XI. §. 190. lutherani ergo dicimur, quia amplectimur doctrinam illam, quam Lutherus divinitus, in lucem protulit

⁶⁾ Wahrhaftiger gründlicher Bericht, wider den unwahren Bericht der Heidelb. calvinischen Theologen.

követőknek, elüszött evangyéliomi egyházzsolgáknak. De viszont e mű használja egyházának jelölésére a „lutherána“ szót, és honosítja meg a pfälzi concordia-egyház híveinél, ¹⁾ úgy, hogy a XVII. század elején minden ujsága mellett is, mint a formula concordiae egyházát jelző terminus szimbolizáltatott. Straszburgban 1599 óta kezdtek lutherána egyházzról beszélni, midőn megjelent a form. conc.-tel fogadó. javalló egyházzszervezet. Különösen a fáradhatlan lutheri zelóta, Pappus dolgozott azon, hogy az egyik Tetrapolitána és Kálvin-Bucer Márton reformátori működésüket eddig híven emlékbén tartó nép egyháza, Lutherinek hívásék. Ezért is az 1603-ban Zweibrückenben kiadott jelentésben ²⁾ csodálkozásukat fejezik ki a straszburgi evangélikusok a felett, hogy miként lehet egyházukat, lutherinek³⁾ hívni, és helytelenítik a Lutherrőli neveztetést. Braunschweig, mely a Würtembergiekkeli elv- és tanharcában oly férfiasan viselte magát, végre nem tudott ellentállni a korszellemnek és a XVI. század elhunytakor már kezdette egyházát „Lutheránának“ keresztelni, különösen Dr. Leyser Polycarp fáradozásai következtében. Ő ugyanis az 1602-ben Drezdában megjelent „Christianismus, Papismus, Calvinismus“ című művében leplezetlenül egyházát, a form. conc. egyházát, „Lutherinek“ címezte; míg a svájci hitvallást követőket szidalmazólag kálvinistáknak ³⁾ mondja. Miután már egy-

¹⁾ A 29 l. Uns nimmt auch Wunder, warum der Gegentheil sich so doch beschwere, dass wir sie Zwinglianer und Calvinisten nennen, so sie doch des Zwingli und Calvini Meinung führen und vertheidigen; wir zwar mögen wohl leiden, dass man uns Lutheraner nenne, denn wir auch des Lutheri Meinung in Bekenntnisz führen. 377 l. letztlich setzt unser Gegentheil in der Gegenwarung, dass uns lutherischen Predigern, erlaubt sei, unsere Lehre zu predigen. 392 l. wie alle Tage, vornehme Rätthe, die sonst lutherisch sind, und die lutherischen Predigten hören. stb.

²⁾ Wahrhaftige gründliche Bericht von der zu Straszburg A. 1598 im Drucke ausgegangenen veränderten Kirchenordnung. A 305 l. megjegyzi a szerzők: Lutherus spricht, der sich lutherisch nenne, der sei ein Narr und beweiset solches mit genugsamen Ursachen. Nun geflt dem Pappus sich lutherisch zu nennen, lassen wir deswegen die Conclusion selbst machen.

³⁾ A műe szavakkal kezdődik: Es ist eine hohewichtige Frage, wie es komme, drei unterschiedliche Religiones gefunden werden, als eine der Evangelischen, die man die Lutherischen nennt, die andere der Calvinisten, die sich die Refor-

szer a protestáns egyház Izráel és Judára szakadva volt, és amaz testvérét Judát megtagadta egy test- és vérbőlinek lenni: ezen szellem vezette mindazon ágostai vallásu országok (Dánia, Svédország stb) protestáns egyházát, melyek evangéliomtalanul magukat „lutheránusoknak” nevezték.

Hasszia prot. egyháza a XVI. században még nem ismerte magát „lutheránának.” Ugy, hogy a később fanatikus lutheránussá képződött marburgi tanár Winkelman János is egyenesen visszautasítja irataiban a lutheri denominációt.¹⁾ Sőt még a Marburgból elűzött buzgó lutheránus theológusok sem nevezik egyházukat ily címmel, hanem az ő protestáns terminusokkal.²⁾ Azonban csakhamar változtak a körülmények. Az elűzött marburg-kasszeli concordia-theológok seregesen jöttek össze Darmstadt-Giesenben, hol az égő parázst szítva, nagy hévvel polemizáltak a formula-concordiae-ellenesek ellen, és a láthatáron már mindenfelé elfogadott „lutheri” nevet elsajátították. E részben különösen nagy buzgóságot fejtett ki, korábban marburgi szuperintendens, Dr. Leuchter Henrik, hogy a hassziai egyház lutheránának neveztesse el. Az „antiqua Hessorum

mirten, und die dritte der Papisten. die sich selbst die Catholischen nennen, und nicht geaugnet werden kann, dass wir Lutherischen so an den genannten Catholischen soviel Irrthümer strafen, dennoch mit den Papisten lieber Gemeinschaft haben, denn zu den Calvinisten (!!!) Ez utóbbi nyilatkozattal nagyon összevág 1621 márc. 17-én írott levele Decarus Mátyás, jézsuita és csász. gróntató papnak Hoe de Hoenegg szász udvari paphoz: 4) quia ex earum (literarum Maiestatis) abolitione nullum fiet praejudicium aut nostrae romanae aut vestrae augustanae confessioni. Imo tam nostra quam vestra confessio magno periculo liberabitur, si communi consensu (ez derék) tollatur illud idolum rebellionum calvinistarum. Gieseler. K. G. III, 1. 420 l. Leyser tovább így ír: aus welcher Erzählung auch dieses offenbar, dass der Calvinisten-Gott dem Teufel ähnlicher (hallatlan!) sei, denn dem wahren Gott.

¹⁾ Gründliche Gegenbeweisung etc. 168 l. dass doch wir uns nicht von ihm (Luther) lutherisch nennen, sondern wir müssen solches von euch Papisten leiden.

²⁾ Mertzer B. 1607-ben Giesenben adott egy „christlicher Nachbericht vom h. Abendmal“-t, melyben 4 l. die reine evangelische Lehre, 9 l. die reinen evangelischen Lehrer, 23 l. wenn aber nun in den Kirchen augsburgischer Conf. stb. jönnek elő.

fides christiana et vera 1601-ben“ ¹⁾ eléggé hangsúlyozza a „lutheri tan, lutheri egyház“ szavakat a kálvinféle hitujítás ellenében. A kasszel-marburgi protestánsok természetesen óvást tettek ily terminologizálás ellen. Végre a 30 éves háboru viharai eltávoztá után 1648. apr. 14-én a hesszen-kasszeli és hesszen-darmstadti uralkodó házak közti egyeztetben a darmstadti egyház „lutherána“ a kasszeli pedig „reformáta“ címmel erősítettet meg.

A formula concordiae által teremtet „lutherána egyház“ eleinte maga sem volt tisztában elnevezése jogosított megállapításában; sőt még Luther tanaihozi viszonya is határozatlan volt. Hisz az egész elnevezés elsajátítása csak az indulatos vitatkozások koresgyermeke volt. Ha kérdésül tétetett, hogy mik Luther tanai? némelyek egész őszinteséggel minden műveire utaltak, míg mások csak azon iratokban állították lenni Luther tanait, melyek tőle a svájciakkali villongás után jöttek ki, mert hisz később némelyeket indulatában visszavont, míg ismét mások dacosan vitaták, hogy csak azok Luther tanai, mik a formula concordiae-ben taníttatnak. Ily határozatlanság ez irányban adott alkalmat még r. kath. íróknak is a luthernizmus eme gyenge oldalát megtámadni. Ezt belátta Forer Lőrincz jésuita is éles szemével, és kérdésül tette fel, hogy ki most már a valódi lutheránus. ²⁾ A hiányokat észrevette csakhamar a lutherség, a több oldalról jött támadások által önvizsgálatra ösztönöztetve; ezért be is látta azt, hogy termináltatásának sőt egész épületének nem történeti, de hit-tani alapon kell nyugodni, épülni. Ezen dogmatikai

¹⁾ Így p. o. 14 l. mit Gewalt eine Vereinigung lutherischer und zwinglischer Lehre in der protestirenden Stände-Kirchen, gesetzt werden will. 227 l. also bleibt noch immer dar der Unterschied zwinglischer und lutherischer Lehre. 273 l. die vorige, alte, reine lutherische Confession und Lehre bis noch behalten wird.

²⁾ Manuale lutheranorum etc. 1628. 15 l. quomodo ego tantum purorum lutheranorum testimonia ad confectionem symboli lutherani adducere potui, cum inter vos ipsos nondum liquido constet, sed adhuc acerrime decertetur, quinam ex vobis sint purilutherani? vel enim puros lutheranos vocas eos, qui omnem et solam doctrinam Lutheri (a catholicis et calvinianis diversam) sequuntur, vel qui aliquam tantum.

alap, melyre nehezedett az összes lutherség, volt a lutheri egyházat egyebektől megkülönböztető ama hit, hogy Luther isteni küldött volt és ezen hit, ezen dogma lett az alap, melyből ki és felnőtt a lutheri egyház és önnevezése. Ez jellemzi őt, hogy ő Luther egyháza.

Ezen hitnél fogva oly állást vett a lutheri egyház Luther személyéhez, melyről a vallásos hit és bizalom tárgyává lett személyiség szent nimbussal vétetett körül; ezen hitnél fogva Luthernek isteni hivatás következtében szentíráson alapuló isteni küldöttség vindikáltatott az Isten országa megszilárdításában. Hunnius Aegidius volt első hittanilag tárgyalója lutheri isteni hivatásának, őt „sanctae memoriae Lutherus, divus Lutherus” vagy együtt „sanctae memoriae divus Lutherus” címmel említvén. Mások felőle mint az ujszövetség Eliásáról nyilatkoznak. Ezen időtől fogva nincs igazi lutheri dogmatika, melyben „de vocatione Lutheri” szó ne volna téve; mert ő már a lutheri egyház vallásos tudatának tárgya, a lutheri hittani rendszernek lényeges része leve.

Hogy ez álláspontból következetesen kifejlődjék a lutherség, hármat kelle tennie, mely három műtétben viszont jelleméből folyó sajátos szellemét tükrözi vissza. Először is neki a német protestántizmus történetével oly módon kelle szakítani, minden történetbeni fejlődését egyszerűen tagadni, hogy e cselekvése által Melanchthon teológiai művei és tekintélye mellőztessenek. Másodszor egy történetet kelle koholni, melyből felfogni és igazolni lehessen a lutheránizmus történeti jogosítottságát, és harmadszor a kálvinizmus és filippizmussal minden egyházi viszonyt, összeköttetést megsemmíteni.

Hogy az első feltételt a lutheránizmus végrehajtotta, kétségtelen. Selnecker 1575-ben még authentikusnak mondá a bővített alakban megjelent ágostai vallást, három évvel később pedig már ez állítását teljesen visszavonta. A XVI. században általános használatnak örvendett Melanchthoni Loci theologici felett kimondá 1619-ben Hutter Lénárd az elejtő ítéletet, midőn a többek közt erre is fakadt: „Melanchthon a tiszta tan és lutheri egyházatól elpártolt; ezáltal lelki üdvét megzavarta.” Ez időtől fogva Melanchthon emléke a feledékenység éjjelébe szállt a lutheriek részéről. Megállapodott a lutheri egyház azon meggyőző-

désben, hogy a hitjavítás eleitől fogva csak lutheri, és tana csak a formula concordiae-é volt. Feledte ez egyház, hogy az 1530-i ágostai vallás is Melanchthon tollából jött.

A második pont valósítása sem maradt el. Hirtelen azon álмышosз képződött, hogy az 1537-i schmalkaldi cikkek Luther műve, hogy az 1540-i bővített kiadásu ágostai hitvallást Luther nem hagyta helyben, hogy Melanchthon Loci theol.-jának csak első kiadását fogadta el Luther, a többit pedig elvetette. Ezekhez hasonló költemények terjedésével Luther tekintetett a prot. egyház egyedüli tanítójának és a mi több, tagadtatott Melanchthon szellemének valahai hatása az evangyéliomi egyházra.

Hogy pedig a harmadik képződési föltételt sem mulasztá el ténylegesíteni a formula concordiae egyháza, a történet megmutatta. Mivel a formula concordiae-t alá nem irt egyház nem fogadta, nem fogadhatta el a lutheri dogma amaz állítását, hogy Luther az ő és új szövetség által ígért isteni küldött, kinek működése az egész reformáció életgyökere lett volna, mivel nem fogadta el mondom, ezért tőle az evangyéliomi vallás és egyház jelleme megtagadtatott. Így azután, az ily indulatu lutheriek szemében Franciaország hithősei, kik Krisztus szeretésében hűségükért ezerenként lettek a halálban vértanúk, kikről a XVI. század évkönyvei feledhetlen igazságokat beszélnek, csak lázadók, ördög martírjai voltak, kiknek elnyomására nem egyszer ajánlkoztak lutheri kezek is. Mindezek dacára mégis egész a XVII. századig szelidebb ítélet élt a lutheri egyházban a kalvinizmus, mint a papizmus felől, ekkor azonban gyakran ismételtetett „inkább pápista, mint kálvinista.“

A lutheri egyházban letett ezen három irányu tevékenység adta a Luther személyéről dogma által ama szellemet, mely sajátképi jellemét a „lutheri egyház“ terminusban kimeríté. Maga felett mondá ki az ítéletet, midőn a reformált egyházat, egyes reformátorok nevérol igyekezvén nevezni, emberektől alkotott szektának bélyegezni akarta, magát pedig épen Luther nevérol denominálta.

b) *A svájci hitjavítást követő egyházak elnevezése.*

Azon protestáns egyházak, melyek a formula concordiae-t alá nem irták, egyházuk elnevezésén mitsem változ-

tattak. Később lassanként szokásba jött az evangyéliomi egyházakat az országok szerint elnevezni, és így beszéltek svájci, francia, angol, belga, hassziai, magyar stb. protestáns egyházakról. A 'reformált' terminus még egy ideig egyértelmű volt az 'evangyéliomi' a 'protestánssal,' mit többek közt elég világosan tanusít Erzsébet angol királynőnek a német udvarokkal 1577-ben tartott levelezése, mely alkalommal mindig 'ecclesiae reformatae' említettnek. Genfben 1581-ben megjelent a reformált concordia könyv, tartalmazván az 1530—51 készült prot. vallástételeket. E könyv a „harmonia confessionum fidei orthodoxarum reformatarum ecclesiarum etc.” címet viseli. A protestántizmus ellenei pedig még mindig lutheránoknak ¹⁾ hívták őket.

Lassanként küzelgett az idő, hogy a 'reformált' szó is szimbolizáltassék. A lutheránoknak különös érdekükben állt az újonnan fölvetett elnevezést egyháztestületükben meghonosítani, mi miatt történt, hogy az ó prot. elnevezést egészen a másik ev. egyháznak engedték át. Ekkor a már megtörtént egyházszakadás után mindenik fél egy az ellentétet kifejező, kimerítő terminust óhajtott, melyet legjobban fellelt a 'reformált' és 'lutheri' szavakban. A mint ugyanis egymást összehasonlítani kezdették, kitűnt, hogy a concordia egyház tulajdonkép lutheri akar lenni és benne több olyan fenmaradt a római tradicióból, mit a Kálvin után reformáló egyházak egyáltalán elvetettek. A lutheri egyház megtartotta az oltárt, a kultusz több érzéki szimbolumaival, átvette az ostyát az urvacsorában, megtartotta a képek használatát; ellenben a Kálvinhoz csatlakozott egyházak oltár helyett vacsoraasztalt, ostya helyett kenyeret fogadtak el és a tizparancsot a szentírás után léptették életbe, megtiltván a képek használatát. Midőn ez ellentét szem-

¹⁾ Még az 1632-ben kibocsátott hassziai elleniratokban is ez van: in der Schweiz alle diejenigen, welche vom Papsthum abgetreten sind und sich zur Lehre des h. Evangelii bekennen, mit diesem Namen 'Lutherisch' pflegen genannt zu werden. Denn solches Wort bei ihnen den Verstand und Meinung nicht hat, wie bei uns in Deutschland, da die Lutherischen nicht allein den Papisten, sondern auch den Reformirten (welche wider ihren Willen sich müssen zwinglich und calvinisch nennen lassen) entgegengesetzt werden. Hepp. U. und G. 69 l.

beszökött és több német egyházak magukat újra reformálni kezdték: azon meggyőződés keletkezett, hogy hát a lutheri egyháznak még egy uj, az Isten ígéje utáni reformációra van szüksége, hogy hát az nincs is a szó teljes értelmében reformálva. Ezen határozott tankülönbség, reformációi elveltérés figyelembevételére óta nyert a ,reformált egyház' elnevezés sajátos értelmet. És bár a concordia-barátok igyekeztek is őket a münchbergi 1586-ban Béza és Andreä közt tartott colloquium után ,reformans' ¹⁾ csúfszóval bélyegezni, mivel az adiaforákat is eltávolították: még is ragaszkodott hozzá, meg tudta őrizni és elleneitől ki tudta erőszakolni ez egyház a ,reformált' elnevezést, mint egyedül igazi, eredeti denominációját a reformáció egyházának.

A ,nem-lutheri' egyház nevezte még magát ,orthodox'-nak, főleg Hasszia és Pfalz, s szinte honunkban, nevezte magát ,katholikus-egyetemesnek' németföldön kívül is; p. o. Kálvin kátéjában, ²⁾ a zürichi egyezményben, ³⁾ a confessio belgicában, ⁴⁾ a conf. Helvetica II-ban, ⁵⁾ a skót conf. westmonasteriensisben. ⁶⁾ Azon sajátos viszony miatt, melybe jutottak az iker-evangyéliomi egyházak, különösen a reformált az új ubiquistai lutherséghez, jött elő ama nyelvhasználat, hogy midőn a ,reformált' és ,evangyéliomi' szavak összetételtek, a reformált egyház jobb szerette magát ,reformált-evangyéliominak,' mint ,evangyéliomi-reformáltnak' nevezni. És igen természetesen; mert tiszta nézetük szerint az előbbi elnevezésben a hangsúly a reformálton lévén, már a név által jobban

¹⁾ Nothwendige Antwort auf die Schrift, darinnen die Neueung vergeblich beschönt etc. Witt. 1597. 49 l. wenn nun die Herrn Reformanten wider unsere Kirchen einstürmen. 71 l. billig sind mit der neuen Reformanten gottlosem Führen stb.

²⁾ Niemeyer collectio conf. in eccl. ref. publ. 135 l. sequitur quarta pars, in qua confitemur nos credere unam sanctam ecclesiam catholicam.

³⁾ A zürichi lelkészség így ír Calvinhoz: cum eccl. catholica nos facere compertissimo habemus.

⁴⁾ Art. 27. a fölirat: de ecclesia catholica.

⁵⁾ Art. 17. de catholica et sancta Dei ecclesia.

⁶⁾ Cap. 25. catholica sive universalis ecclesia ea, quae est invisibilis, constat e toto electorum numero.

kifejeztetett jellemük, mint az utóbbiban. Ez által is újjal mutatták, hogy ők maradtak a reformáció jogosított terén. Különben lutheri testvére is evangyéliomi volt, főképp kiindulásakor. Ily elnevezés nyomaira találunk a brémai lelkészség „alapos és állhatatos nyilatkozatában,”¹⁾ valamint a már főlebb említett straszburgi egyházszervezet elleni iratban,²⁾ és János Zsigmond vál. fejedelemnek a reformáltakhoz áttértekor 1613-ban kiadott konfessziójában³⁾ és egyebütt.

A lutheránizmus szelleme nehezen tűrhette, hogy a Kálvin hitjavítását elfogadott egyház magát „reformált, evangyéliomi, egyetemesnek” címezte, s kérdésül is tévé, mi joggal él ezen elnevezésekkel? Nagyon érthetőleg; hisz egyedül magát tartotta minden tekintetben valódi evangyéliomi és prot. egyháznak, hisz csak az ő Lutherje volt hivatva reformálásra. El is tagadta tőle az „ecclesia reformata” „evangyéliomi” címeket, sőt még azon jogot is, hogy magát egyháznak nevezhesse. Mindjárt a XVII. század elején, Hutter Lénárd „kálvinista Aulico-Politiensában,”⁴⁾ ily szellemet látunk,⁵⁾ méginkább pedig Mentzer B. „Anticrocusában,”⁶⁾ hol a reformált elnevezés már uzurpálnak deklaráltatik.⁵⁾ Szinte így Leyser P. „Christianismus, Papismus, Calvinismus”⁶⁾ művében, valamint Rettenbach

1) Gründlicher und beständiger Bericht des Ministerii zu Bremen 1598. 4 l. Viele reformirte evangelische Kirchen és végül: aller reformirten engelischen Kirchen-Lehre lästert.

2) Az előbeszéd végén: nichts wider einhelligen Consens der reformirten evangelischen Kirchen widergeredet oder geschrieben; és 97 l. Mit grossem Ruhm und Nutzen der reformirten und evangelischen Kirchen wider die Papisten gebrauchen lassen.

3) Conf. fidei Joh. Sigismundi § 16 Schliesslich bekennen Sr. kurf. Gnaden sich zu der reformirten evangelischen Kirchen sth.

4) 2 l. und haben die Heidelberger in ihrem Büchlein von 1608. dessen Titel ist: ausführlicher Bericht, was die reformirten (verstehe die calvinischen) Kirchen in Deutschland glauben.

5) opp lat. I. p 486. invenire homines inter eos (calvinianos) qui reformatorem (azaz reformáltak) nomen sibi usurpant.

6) Wir Lutherischen, mit den Calvinisten und falsch genannten Reformirten nicht grosse Gemeinschaft machen können.

Lénárd „Collyrionában“ ¹⁾ kétségbe vonják az elnevezés jogosságát. Ép úgy cselekedtek ily nyilatkozatokban a lutheriek, mint a római kath. francia királyok vérparancsaikban, hol csak „religion prétendue réformée“ ²⁾ szólnak. Az „evangéliomi“ címzet használása hasonló támadtatásnak volt tárgya, ³⁾ holott épen a reformált egyház az csupán, mely csak az Isten ígéje és a tiszta evangéliom által akart és akar szabályoztatni hittárgyai megállapításában.

A formula concordiae egyháza által „zwinglisták, kálvinistáknak“, nevezett reformáltak igen könnyen belátható okokból védték magukat állhatatosan a reformátorokról elneveztetésök ellen. Mint a lutherána egyház XVI. század végéni szelleméből eredt, hogy az eleinte csupán ellenféltől használt „lutheri“ gúnyelnevezést elfogadta és utóbb dogmatikailag szentesíté: úgy a reformált egyház soha meg nem tagadott szelleméből magyarázható, miért hogy ő a „kálvinista“ elnevezést győző kitartással elveté. A szentírás amaz utasítása, hogy csak Krisztus nevéről kell neveztetnünk, megőrizte a reformált egyházat ama tévedéstől, melynek a lutheri, vak buzgóságából, áldozatul esett. És épen ennek következtében a reformált egyház egészen más állást foglalt Kálvinjához, mint a lutheri Lutherjéhez. Ez utóbbi elvileg Luther vallástételét követni, a concordia-egyház Luther egyháza akart lenni, ez nem ismert más reformátort Lutherjénél; ellenben amaz Kálvin tanát csak annyiban vallotta, mennyiben az a szentírással megegyez és ezért ő csakis Krisztusnak evangéliomon épült egyháza akart lenni, mi épen valódi jellemét külesönzi. Szerinte Kálvin egy volt az igazság kitünő tanui közül. Ezen alapon, ily reformációi elvvel, evangéliomi szellemben utasítá vissza a reformált egyház, sikeres

¹⁾ Lipse 1609. az előbeszédben: von der ihrigen verdammten Lehre der vermeinten Reformirten.

²⁾ Gieseler. K. G. III., 1. 545 l. a nantesi ediktben is, és 550 l. a nismesi ediktben és egyebütt.

³⁾ A Heidelbergből elbocsátott lelkészek 1585-ben Tübingában megjelent jelentésében is 355 lapon azon reformált állítás ellen, hogy „die calvinische Lehre, die catholische und evangelische Lehre“ megjegyzik: „ohne Grund nennen.“

eredménynyel, a „zwinglii, kálvini“ terminusokat.¹⁾ A zürichi egyház, felhíva Dr. Andreä J. egy műve által, 1575-ben férfiasan védi magát, midőn többek közt így nyilatkozik „egyuttal tudatjuk mi, hogy mi sakramentáriusok sem vagyunk. Sakramentáriusok azok, kik a sakramentumoknak nagy erőt tulajdonítanak, a mely vád inkább ellenfeleinket sújtja. Mint mi már megmutattuk, épen oly kevéssé vagyunk zwingliánok, mint lutheránok, vagy épen kálviniánok. Az egyház ezen szolgálainak mi többet nem hittünk és nem hiszünk, mint a mit Isten ígéből és Jézus Krisztus evangyéliomából tanítanak és bebizonyítanak. Keresztyének és Isten ígében hívők vagyunk mi, és nem zwingliánok, sokszor állítottuk mi már, hogy Pál 1. Kor. 1. utasítása folytán, ember után nem akarunk neveztetni.“²⁾ Ennek kifolyása volt azon evangyéliomi szellem, mely keresztyén társai irányában békés indulatot, szeretetviszonyt megtagadni nem tudott.

A „reformált egyház“ elnevezés ezen jellemző használatára először Nasszauban, 1578-ban lett honos, Pfalzban pedig a XVI. század utótizedében, mikor a lakosság nagyrésze a svájci hitvallásnak irta magát alá; Anhaltban szinte a XVI. század végén honosult meg. Brémában 1590 körül, mint szinte Hassziában jött szokásba, bár ez utóbbiban még

¹⁾ János Kázmér pfalzi gróf 1584-ben kiadott nyiltparancsában: was die parteischen Namen anlangt, dasselbe in Gottes Wort gestrafft wird, dass man sich auf die Menschen berufen, einer Kephisch, der andere Apollisch, der dritte Paulisch, also auch jetziger Zeit Lutherisch oder Calvinisch genannt werden, sondern wir uns alle einig auf Christum, in dessen Namen wir getauft, und durch ihn erlöst worden, ziehen sollen. Bullinger Henrik 1568-ban közrebocsátá a Simler által írott „De aeterno Dei filio“ művet előszavával kísérve, ily szellemben: quoties publice viva voce et scriptis nostris attestati sumus, nos nolle alio quam Christianorum nomine, et non Lutheranorum, non Zwinglianorum aliorumve appellationibus desumptis ab hominibus nuncupari. Semper illud apostoli in medium adduximus: cum aliquis dicat inter vos, ego sum Pauli etc. Id circo a Luthero denominari nolumus, ut ne a Zwinglio quidem, qui in hisce regionibus primus coepit contra indulgentias et contra alios manifestos et turpes errores palam et constanter disserere. Heppe U. und G. 83 l

²⁾ Heppe U. und G. 84 l.

az „evangyéliomi“ elnevezéssel egy értelemben. Csak a XVII. század kezdte a „reformált“ szót különös jelentésében alkalmazni, egyetemes használatu pedig a dordtrechti 1618. zsinat után lett.

Franciaországban, a mint a protestánsok egy része a konkordia bevitelével az egységet megtörte, mert az ő protestáns vallástételektől elpártolt, kezdett állandósulni a „reformált egyház“ elnevezés azon vallásos társulatnál, mely evangyéliomi tanaihoz hű maradt. Az 1577. szeptemberben M. Frankfurt-ban összegyűlt zsinat már csak „reformáltakból“ állott, Európa minden részeiből, még Magyarországból is jöven képviselők, ¹⁾ hogy mint egy ember, tegyenek óvást a formula concordiae-ben kimondott átkozás ellen. Kitűnik ez az egy évvel később 1578-ban Sainte-Foyban tartott zsinat szavaiból is, hol egyebek közt ez mondatik: „az utolsó németföldi, frankfurti zsinati összejövétel, a hol megjelentek a keresztyénség reformált egyházainak küldöttei több, igen célirányos és üdvös módokat javallott az egyesülésre, és néhány fanatikus, bigott theológusok kárhoztatásának gátlására.“ ²⁾ E zsinat jelentésének szövegében a „theologiens fanatiques et bigots“ szavak mindenesetre a még eddig „eglisés reforméeshoz“ tartozott bergi form. concordiae-barátokról értendő, kiknek ellenében tétetnek a „nem-lutheriek“ ezen szavakkal „la plus saine partie des eglises reformées.“ A megszüntetni akart fájdalmas egyházszakadás tovább is fennállván, a „reformált“ nevezet kizárólagos birtokában maradt a Kálvin egyháznak. A Gapban tartott 1603-i zsi-

¹⁾ Heppe U. und G. 93 l.

²⁾ La dernière assemblée synodale a Francfort en Allemagne 1577, on étoient assemblés les Députés des eglises reformées du christianisme etc. dans laquelle on avait proposé plusieurs moïens très expédiens, et des remedes très-propres et très-efficaces pour unir étroitement toutes les eglises reformées du Monde chrétien, et aussi pour étouffer et terminer tous les differens et contestations, que nos ennemis font naitre parmi eux, et pour empêcher quelques théologiens fanatiques et bigots de condamner, comme ils ont menacé et protesté de vouloir condamner et anathématiser la plus grande et la plus saine partie des eglises reformées.

nat hasonlóan elakarta törölni ez egyházszakadást,¹⁾ mely a lutheriek miatt támadt az egyház testén.

Az angol prot. egyházban még a 30 éves háboru ideje körül is az „evangyéliomi” „reformált” egy. az ó prot. értelemben vétettek, a „lutheri” és „kálvini” nevezet pedig csak mint az ellenfél által használt jött elő. Ily értelemben alkalmazza Davenant János, püspök az 1640-ben megjelent „Adhortatio ad fraternam communionem-ben, hogy „vajjon lehet-e minden reformált egyházak olyan egyesülése” „azon egyházakban, melyek Luther és Kálvin nevéből hibásan különböztetnek.”²⁾ Később azonban p. o. Lüneburg tanácsához 1673-ban írott levélben,³⁾ mint mások által használt kifejezés, a lutheri egyházzal ellentétben jó elő; természetesen, mert oly földre íratott, hol ez már teljes gyakorlatban volt.

Németföldön, egyház-politikai nyelvhasználatban, majdnem másfél századon át csak azon elnevezések fordultak elő, melyekkel mind a két protésztańska egyház a császár és birodalmi gyűlés elé járult, még a boldog emlékezetű XVI. század elején; tehát „ágostai vallás-rokonok” „evangyéliomiak” „protesztáńska rendek.” 1648 előtt „lutheri egyház-” és „lutheri tanról” szó sem volt; sőt még az osnabrücki békepontok sem említik a lutheri egyházat, hanem csak *augustanae confessioni addicti-t*. A reformált egyház ellenben itt ismeretik el először államjogilag, még pedig törvényes néven a VII. art. 1. §-ban, midőn mindazon jogok, melyekkel a kath. és ágostai vallásuak felruháztatnak, azokra is tartozni rendeltetnek, kik az ágostaiak között reformáltaknak

¹⁾ Szükséges volna d' entrer en conference et union avec les églises d' Allemagne (qui on appelle Lutheriens) pour ôter le schisme, qui est entre elles et nous.

²⁾ A 3 l. an possibilis sit talis omnium reformatarum ecclesiarum inter se unio. 5 l. quam possibilis sit inter ecclesias reformatas haec unio. 163 l. ut ecclesias omnes reformatas a divisione in unum colligat 150 l. ipsis ecclesiis, quae Lutheri et Calvinii nominibus male distinguuntur.

³⁾ Reformati omnes, sine offendiculo erga ecclesias, quae se Lutheranas vocari volunt, színte ez időből a lüneburgi lelkészekhez: omnes, qui se Lutheranos vocari volunt (nam cum Reformatis hac de re iam transactum est) etc.

hivatnak.¹⁾ Miután pedig már nemcsak a theol. polemiákban jött elő gyakran, a ,reformált' és ,lutheri' nevezet a XVII. század második felében lassankint szimbolumivá lett, mig nem a XVIII. század első fele óta általánosan elfogadtattott a ,reformált' és ,lutheri' elnevezés.

A lutherána egyház nehezen tudott elszokni a ,zwinglii, kálvini, sakramentárius' címezésről, csak az idők folyama alatt érett oda, hogy megtagadott testvérét becsületes néven szólítsa. Még Callixt idejében fennállott ez elnevezés, végre a XVIII. század teljesen győzött két század szűkeblű elfogultságán. 1722-ben létrejövén az ,unionis conclusum,' határoztatott, hogy „ezután minden evang. rendek egy testületet képezvén, mindkét fél ovakodni fog egymást szekta nevekkel bélyegezni, sőt inkább egymást evangyéliomiak vagy ágostai vallásrokoknak nevezni törekszik. Ha pedig egymásközt akarják magukat megkülönböztetni, használni fogják az evangyéliomi vagy evangyéliomi-reformált elnevezést.“

Most már visszatérhetünk a magyar prot. egyházhoz, fölvevén elnevezése történetének fonalát ott, hol utolszor elbocsátottuk.

A nagyszebeni és csengeri zsinatok (1557—8) határozatai következtében előállt feszültség, s mi több két testre szakadás, többé nem töröltetett el, nagy volt, majdnem gyógyíthatlan a seb, melyet vallásos elfogultság és indulatos szenvedély lelke ejtett a magyar evangyéliomi egyházon. A bergi formula concordiae még mélyebbre nyitotta a sebet, még nagyobb válaszfalat vont az ingerült lelkék közt.

Hogy mikor lépett a formula concordiae a magyar földre, nem bizonyos; de igen is tudjuk viharos beköszönését. 1590-ben Csepregben, Vasmegyében, Nádasdi birtokán tartatott zajos kolloquium Beyte István és Scultetus Severin közt azzal végződött, hogy a helyett, hogy a testvéregyesülés üdvös ígéje lett volna testté, a formula con-

¹⁾ Etiam iis, qui inter illos Reformati vocantur, competere debeat. Gieseler K. G. III, 1. 429 l. 20 j.

cordiae aláíratott a Scultétus Gergely (bártfai lelkész), Muraközi György (sárvári lelkész) és gróf Nádasdi Ferenc által tüzelt ágostai vallásuak által.¹⁾ A magyar konkordia-egyház azonban nem elégedett meg a belföldi látszólagos győzelmével, kifordult a külföldre is, és Wittembergből 1592. dec. 2-án 25 íjút száműzetett, mivel nem irták alá az ubiquitás-tant. De nem sokáig tartott a konkordia uralgása; mert a Ferdinánd és különösen Leopold alatti keserű napok ránehezedvén a testvéregyházra, mindegyik fél kezdte belátni, hogy „egy a ti mestertek a Krisztus, ti pedig mindannyian atyafiak vagytok“ Mát. XXIII, 8. A konkordia lassankint évült, az ágostai vallástétel pedig erőre kapott. A XVII. század elején még élt ama németföldről átültetett vélemény, mintha a reformált egyház úgy szakadt volna el a lutheritől, mely elterjedett állítást azonban Felvinczi Sándor (1684. esperes) debreceni lelkész hereziológiai műve is visszautasítja.²⁾

A magyar prot. egyház életében meglátszott immár az 1558. és 1590. évek műve; az egyház két felekezetnek ismerte magát. Azonban még sem esett egyik fél sem azon tévelybe, hogy magát egy embertől nevezte, vagy nevezette volna. A magyar evangyéliomi egyház sohasem felejtette el a tüzes nyelvű Péter apostol ama szavait: „nincsen senkiben másban idvezség: mert nem is adatott emberek közt ég alatt más név, (t. i. Krisztusé) mely által kellene nekünk megtartatnunk“ Csel. 4, 12. Van e mellett még történeti alapja is annak, hogy az evangyéliomi egyházak magukat „kálvinista“ és „lutheránának“ nem nevezték, ez utóbbiak is legalább tartósan, állandóan nem. Hisz a reformált egyház nem Zwingli, vagy épen Kálvin tanait fogadta el, a magyar reformált egyház Zwingli-Kálvin vallástudományát vallotta, jobban a zürichi evangélista elveihez hajolván, az urvaesorai tanban pedig a kettőt összeolvastván, a magyar ágostai egyház hittárgyaiban ugyan Luthert követte, de egyházalkotmányi épületét ő is, a test-

¹⁾ Némelyek a csepreghi kolloquiunnot 1591-re teszik, mint a „*Historia eccl. ev. aug. conf. addictorum in H.*“ szerzője, és Haan Lajos „*Időszaki táblájában.*“

²⁾ *Clarissime patet, zwinglii sequaces non esse schismaticos, ut volunt lutherani, quasi a Luthero eiusque discipulis defecissent.*

vér reformáltakkal közös anyagból rakta össze, a presbiteri zsinati rendszer elveinek köveiből. Így hát egyik sem vallhatta magát, egyik vagy másik kizárólagos követőjéül.

A római egyház híveitől ugyan még egy ideig gyakorlatban tartattak az előbbi csúfnevek, mint ez Bátori Istvánnak Bátori Zsigmond erdélyi fejedelemhez 1585-ben írott leveléből is világos, hol többek közt említi, hogy „nem fognak hiányozni körülte unitáriusok, kik pártoltatni fognak az ő kálvinista és lutheránus tanácsnokai által.“¹⁾ Az erdélyi jézsuitak ugyanezen fejedelemhez 1588-ban írják, hogy „majdnem ugyanannyi lutheránusok és kálvinisták türetnek az országban, mint ők vannak.“²⁾ A XVII. század protestánsellenes egyháza egy új, az „akatholikusok“ elnevezést hozta forgalomba, jegyezvén általa mindkét evangyéliomi egyházat. Még a XVIII. század élt ez új szóval s pedig különösen gyakran. Az 1721. októberben megjelent templomügyi inquizició formulájában is, az I, II, IV, VIII p. alatt előjő, mint szinte a Mária Teréziához benyújtott prot. kérvényben³⁾ panaszzoltatik igaztalan elneveztetésük. Még II. József türelmi parancsában is az „akatholikusok“ cím előfordul; de ezután lassankint kezdett eltűnni a használatból, mignem jelen századunk teljesen kitörölte.

Az ágostai egyház aláírván a formula concordiaet, ugylátszik kis időre félrevezettetett, mint már érintém, egyes zelotái által, és megszűnt Krisztus egyháza lenni, legalább az 1605. dec. 3-án Korponán tanácskozó rendek, kik közt tagadhatlanul római egyházbóliak is voltak, ily szavakkal éltek fölterjesztésükben: „Chyászár Urunk eo Felségétől mégis kívánjuk, hogy a Romana, Lutherana és Helvetica Religioban ne háborgasson senkit,“⁴⁾ és az 1606. máj. 12-i kassai gyűlésből ily hangok hallatszottak:

¹⁾ Lampe H. Fr. Hist. eccl. ref. 313 l

²⁾ Lampe H. Fr. 315 l.

³⁾ *A catholicorum (nomine), nonnunquam etiam Sectariorum et Haereticorum nos designant. Enchiridion Martini Bironii Padani, episc. veszprémiensis, de fide, haeresiarchis etc. ad s. s. imperatricem etc. Mariam Theresiam in negotio religionis. a. 1749. Jaurini 1750. 69 l.*

⁴⁾ Tóth Ferenc. Magyar- és erdélyországi prot. ekkl. históriája 409 l.

„sőt az háromféle Religio, nimirum Romana, item evangelica et christiana, quae a non nullis Helvetica atque Lutherana nuncupatur, szabadságos hárdetésbe legyen köztünk. (tovább) instállunk, hogy minden articulusokat qui unquam quovis tempore adversus Religionem Evangelicorum fuerunt conditi, aboleálja és annihilálja ő Felsége.“¹⁾ Mely utóbbi helyből ugyanaz tűnnék ki, hogy a „lutherána“ szó még sem általános használatu és hogy „evangyéliomiak“ cím alatt mindkét felekezet értetett. Ugyan a „lutheránus“ szó bevett használatára mutat Samarjai János felsődunai szuperintendens „harmóniai“ művében előjövő ily kifejezések: „a kik Lutheránusoknak nevezik magokat és az augustana confessioval dicsekednek“ vagy „micsoda sziaial kárhoztatnak tehát minket Eretnekeknek azoc, kic mostan teljességgel Lutheránusoknak tarttyák magokat?“²⁾ Később ezen ágostai egyház a XVIII. és még inkább XIX. század folytán magának akarta kizárólagosan tulajdonítani az „evangyéliomi, evangélika egyház“ címet; ugyannyira, hogy még újabb időben is, a kebelében élők által néha, hamis uzusból indulva ki, ezen elnevezést használják egyházukról, még mikor egyuttal a „reformált egyház“ mellett említik is. Mily ferde különöség!

De a helvét hitvallást követők egyháza kitartással nevezte magát a „keresztyén,“³⁾ „orthodox,“⁴⁾ helvét vallásu“⁵⁾ címekkel, soha, csak egy percre sem ingadozott

1) Tóth Ferenc. M. és E. H. 415 l.

2) Magyar harmonia, azaz augusztana és a helvétika confessio articulusainak egyező értelme. Pápa 1628. az előszóban és 239 l.

3) Beythe Istvánnak 1582-ben Nemetujváron jelent meg egy műve ily cím alatt: Miképen a keresztyén gyülekezetekben a keresztséget, szolgáltatassanak az egyházi tanítók.

4) Az 1630. jun. 18—19-i pápai ref. zsinaton végzettek ezen cím alatt bocsátottak ki: articuli ecclesiarum orthodoxarum cisdanubianarum, in synodo generali Papensi, celebrata promulgati. Tóth F. M. és E. H. 325 l.

5) Samarjai János felső dunamelléki szuperint. 1636-ban Lőcsén jelent meg egy műve: a helvétziai valláson levő ekklézsiáknak egyházi ceremóniájukról és rendtartásukról való könyvecske. A komjáthi 1626-ból való kánonok pedig e címmel élnek: canones ecclesiastici, editi communi suffragio Min. Dei et cura ecclesiarum eiusdem helveticae confessionis. Váradini 1642. E mellett: Tóth F. 409 és 415 l.

önelnevezésében; mert jól tudá, hogy „kicsoda Pál és kicsoda Apollós, ha nem szolgák, kik által hittetek? én plántáltam, Apollós öntözött, de Isten adta annak előmenetelét“ 1. Kór. 3, 5. 6. A „reformált“ elnevezés kizárólagos polgár jogra nálunk sohasem jutott, használtatott ugyan, ¹⁾ de azért még a legujabb időben is egyenjogu, vagy talán még háttérbe szorítottabb elnevezés, mint a helvét hitü. Megjegyzendő, hogy Haen János hollandi viceadmirálnak adott első kérdésrei feleletben mindkét egyházbóliak „reformáltaknak“ hivatnak. ²⁾

Hogy mind a két protestáns egyház hazánkban óvást tett legyen emberről elneveztetése ellen, a mint a közös nyomatás, nyomor, üldöztetés egymáshoz közelebb hozta őket, kétséget nem szenved. Különben a veszprémi római kath. püspök Biró Márton a XVIII. században irt „enchiridionjában“ nem említette volna az evangyéliomi egyházak e téreni makacs állhatatosságát, hogy ők inkább ohajtanak eljegyeztetni, ha már eljegyzésről van szó, valamely hely vagy országról, hol hitvallásuk eredt, mintsem bármely reformátorról. ³⁾ Ezért is Mária Terézia királynétól kéri,

¹⁾ Az 1674-ben Pozsonyba idézett protestánsok elé azon feltevél is tüzetik I. p. alatt, hogy ministri evangelici utriusque confessionis, ministerium omne, in religione reformata et augustana usitatum abdicarent. Lampe H. Fr. 751 l. A Posonyban órás házába vezetett Harsányi Istvánnak egy szakolcai ifju ezt mondja: Bono estote animo, sitis constantes in bona causa, Deus ex omnibus his angustis vos eripiet. Ego etiam sum reformatus. Lampe 783 l. A börtönbe hurcolt papoknak ezt mondja többek közt az őket meggyőzni akaró jézuita: si una fides, vel Romana, vel reformata, vel lutherana est illa. Lampe H. Fr. 791 l. A nápolyi gályákra szállított fogoly lelkészek kérvényének megszólítása így hangzik: In venetiis reformatis et augustanae conf. viris etc a levélben pedig említettik, hogy lutherani XI, reformati XIX ad galeras neapolitanas, accensentur. Lampe H. Fr. 467 l.

²⁾ Postquam reformatae religionis exercitium, primum per dominorum, violentas exclusiones imminutum fuisset. Lampe H. 473 l.

³⁾ Enchiridion 7 l. miután fölemlítette a gnostikusok, ariánok, pelagiánok, jansenisták pártszerü elneveztetéseit, folytatja: cur ergo, qui novissime fugerunt foras a nobis, et quidem lutherani a Luthero, et calviniani a Calvino vocari et nominari erubescunt? cum enim horum sectae, seu si placet novae religionis inventores, auctores, et ut aiunt reformatores sint, summa sibi gloria reputanda foret a tantis viris desumta nomenclatio, quid ho-

hogy „ők, a századoktól fogva az emberi társaságban használt ágostai és helvét hitvallásuak néven különböztesse meg.“¹⁾ Ugyanis a mint a magyar evangyéliumi egyház, már egyszer a 1606. bécsi békében államjogilag törvényes, nyilvános elismertetését kívíván magának, a „lutherána“ elnevezés az ország törvényeiből eltűnt. A bécsi béke ugyan, csak az „in sua religione et confessione“ meghagyatást, megerősítést adja elő; de már az 1647-i országgyűlés 8. art. elfogadja és használja az ezután átalános érvényre jutott „ágostai és helvét hitvallásuak“ elnevezését. Ezen országgyűlés után pedig az egyedül jogosított, politikai elnevezés lett és maradt, Mária Terézia korát kivéve, az 1647-i országgyűlés által fölvetett elnevezés; úgy hogy a következő országgyűlési cikkelyek²⁾ és királyi leiratok³⁾ csak ezen terminusokat ismerik. Hogy pedig a két prot. egyház együtt említve, mindig az ágostai vallásuak jönnek elől, azon néhány helyeket kivéve, melyeket főlebb az 1674. év körüli eseményeknél láttunk, ne azon következtetésre adjon alkalmat, mintha az ágostai egyház főlebbeesülve lett volna az ellenfél szemében: megjegyzem, miként ez csupán azért történt, mivel az országos vélemény

nestius aut gloriosius est, a Patre ne, vel a Provincia, Regno aut Loco originis et nativitatís esse cognominem? Ut a Patre lutherani vel calviniani: aut a provincia vel loco natae religionis augustanae et helveticae confessioni addicti nominemini? ubi de nomine lis est, in ipsa re, exigua vis est. Cum igitur praeter praeductas rationes: lutherani, calviniani, (ez nem igaz) acatholici, sectarii et haeretici publicis etiam Regni Hungariae legibus, Articulis constitutionibus, regiis item declarationibus, mandatis et diplomatibus vocitentur, non videri, has denominationes tantopere horreant et abominentur. Re gaudent, et nomen horrent.

¹⁾ Biró M. Enchiridion. 69 l. eadem ratio defensionis fidei christianae obligat, ne alias, quam in civili societate a saeculis usitatum est, nomine augustanae et helveticae confessioni addictorum in christianitate distinguamur.

²⁾ Az 1681. apr. 24. sopronyi országgyűlés 25 art. sed neque augustanae et helveticae confessioni addicti ad ceremonias confessioni suae contrarias compellantur, 26 art. hatszor említi. 1715. pozsonyi országgyűlés 30. 31 art. 1721-i t. mplomügyi inquizicio formulájában I. II. VIII. pontok alatt. Lampe H. Fr. Hist. eccl. ref. 497. 519. 529. 545 l.

³⁾ VI. Károly 1717-beni leiratában, szinte 1723. jun. 12- és oct. 19-iben stb. Lampe 522—3. 547. 550 l.

és királyi felségeink előtt csakugyan a szász hitujítás lett először ismeretessé.¹⁾ Különben a római egyház előtt a testvéregyház egyiránt gyűlölt volt. Az ágostai és helvét hitvallásu' terminus mellett még gyakran hangzott a politikai nyelvben a közös 'evangélikusok' cím, mint ez az 1721. apr. 17-i pesti vegyes bizottmány fölterjesztésének V, VI, VII, VIII. pontjai alatti szavaiból is kitűnik. Majd a XVIII. század utótizedei, a most is törvényeinkben, császári leiratokban élő 'ágostai hitvallásu evangélikusok', 'helvét hitvallásu evangélikusok' elnevezéseket használták, melyek mellett a 'lutheránus' és 'református' terminusok inkább vagyis kizárólag a nép életében jönnek elő. A tudományos világban pedig 'ágostai egyház' és 'helvét hitvallásu egyház' vagy 'reformáta egyház' fordult és fordul elő.

Az államhatalom által felvett, a tudományos nyelv által elfogadott és használatba vett ezen elnevezések az életbe is kihatottak úgy annyira, hogy a 'lutheránus' és 'kálvinista' címek most már legfőlebb csak a római egyház közönséges hívei vagy theológusaitól használtatnak, minek hogy mégis tagadhatlanul befolyása van a prot. egyház ön-elnevezésére, mutatja a diasporákban több helyen élő nyelvhasználat. Lelkészeink figyelmetlen pásztorságáról tanusodik mindenesetre az ily hibás, ferde címezés meg nem jobbítása és helytelensége, evangéliomtalanságának fel nem derítése. De hisz a különben nagy tudományu Tóth Ferenc is alkalmazza néha a 'kálvinista' szót. A ki pedig még a jelenkorban is nevezheti magyar prot. egyházát 'lutherána' vagy épen 'kálvinistának', az nem tudja egyháza történetét és megfélejtkezett a szentírás 1. Kor. 3, 5, 6 és Csel. 4, 12. szavairól.

* * *

Ezzel megválhatnak tárgyamtól, bucsút vehetnék a t. olvasótól, ha a futólagosan átpillantott történetek olvasása alatt érlelt gondolattöredékeim nem szükségelnék maradásomat.

A mire a lutheránizmus törekedett, a mit elérni akart: az teljesedett; az evangéliomi egyház egészséges ifju teste

¹⁾ Tóth Ferenc M. és E. H. 22 1.

széttépve állt a világ előtt, indulat vezette az egymással testvérietlen villongásban élő ikeregyházakat. A lutheránizmus némely államokban államegyházi orthodoxiára emelte képzelt tankorrektségét, a kiátkozás erős védfalával zárva, távolítva el magától szellemével meg nem egyező tanokat: mely tény égő szimbolumaiként álltak fenn az egyházi és politikai polgárjogra jutott „lutheri” és „reformált,” „ágostai egyház” és „helvét hitvallásu egyház” terminusok. A reménylett béke száműzetett az egyházból. Csupán a reformált egyház látta be, hogy a lutheri egyház vívmánya mily káros volt Isten országára nézve. Számtalanszor nyujták békülők, egyesülni akarók kezeiket reformált fejedelmek és theológok; de ugyanannyiszor utasítottak vissza a testvérjobb, azon álhittel, hogy a szektáriusok, mint nem keresztyének, testvéreikül nem fogadhatók. Ebben a részben legalább követte a lutheri egyház marburgi Lutherjének példáját, szellemét. Ezen testvérietlen meghasonlás váltotta be a derék vallásos Pareus Dávid heidelbergi tanár jóvendölését is, hogy a lutheri egyház tagjai közzül sokan a római egyház által fognak elnyeletni. Hisz tudjuk, hogy sokan megunva a húzavonást, egyenetlenséget, béke, csend után sóhajtvá, a papizmus holt tengerébe bocsátkoztak.

De hagyjuk békén a mult ily gyászos napjait, hadd derengjen néma homály ama fájdalmas eseményeken. Sír az ember lelke a történet ezen lapjai olvasásánál. A jelenkor prot. egyházának hivatása annál inkább, a tesvéregyházak közti ürt megszüntetni, a nagy távolságot eltörölni, a szenvedélyek által épített válaszfalat ledönteni. A XIX. század evangyéliomi egyháza van hivatva, a keserű tapasztalásokon okulva, kibékülni, egyesülni, testvéreileg egymás kebelére üllekezni. Vallásos véleményeink, hitelveink úgy sem lesznek soha is egyezők; hisz már az apostoli korban egymástól eltérő meggyőzésekre akadunk, és azon időtől fogva sokkal inkább jött elő azon eset, hogy két ember is alig akadt, egy nézetet osztva. De legyünk azért testvérek a Krisztusban, legyünk keresztyének, evangyéliomiak! hisz „mindenek ingyen Isten kegyelméből a Jézus Krisztusban lett váltság által igazulnak meg.” Róm. 3, 24. „kicsoda azért Pál és kicsoda Apollós, kicsoda Luther és kicsoda Kálvin, ha nem szolgák, kik által hittetek?” 1. Kór. 3, 5. „kérlek pedig titeket atyámfiai! hogy mindnyájan ugyan-

azon egyet szóljátok, és ne legyenek ti köztetek hasonlások, de legyetek egybekötözöttek, egy akarat és egy értelem által; ne pedig, én Pálé vagyok, én pedig Apollósé, én pedig Kéfasé: én pedig Krisztusé“ 1 Kór. 1, 10. 12. Vegyük lelkünkre, a mit a fáradhatlan nemes unióbarát, a skót Dury (Duräus) János mondott: „a pártfelekezeti névhasználat eléggé mutatja a részrehajlóságot, csalást, és a ki azt nem ismeri, nem érti a gonoszság titkát, mely ily nevekben elrejtve él; mivel bizonyos beszédmódok és szavakért tápláltatik a pártszellem, csak hogy a sátán legyőzze a lélekegységet és a keresztyén igaz szeretetet. A ki igaz keresztyén, az Krisztus szellemében jár és nem ismer pártot, csak Krisztuson függ, hogy benne éljen és őt szeretet-szent-ségben kövesse.“

Mit használ azonban a protestántizmusnak már eddig is kivívott magasztos győzelme, melynél nagyobbat a keresztyénség soha sem nyerhetett; mit ér a XIX. század szeretet gyümölcse, az édes unió, ha a legujabb idő némely fanatikus, bigott hősei a disunió boldogtalan magvát hintetik, még az uniált államok evangélikus keresztyénei közé is. Fáj lelkünknek, ha halljuk, hogy Németföld lutheránjai távol vannak a közös egyházgyűléstől, mert azokban reformáltak is részt vesznek, a misszió-ünnepek mellőztetnek, mert azok nem lutheri nevet viselnek; vagy a lutheri misszió-ünnepek választatnak alkalmul a reformáltak elleni kitörésekre; ha halljuk, hogy Németföldön a szószékek 'reformált tévtanok' elleni polemizálás helyei, hogy a reformáltak és lutheriek közti házasság vegyesnek állíttatik.¹⁾ Mit érnek az unióra érő evangéliomi egyházak remek gondolatai, ha a romano-lutheránusok visszaidézni igyekeznek az alkonyodó XVI. és viradó XVII. század nyugtalan éveit, megszüntetni óhajtván a már létrejött uniókat és intvén a netalán szándékolt egyesülés ellen, miután szerintök a szász és helvét hitjavítás úgy sem egy töből, úgy sem egy elv mellett nőtte ki magát.²⁾ De hiszszük, hogy az igazság lelke, Krisztus meg fogja őrizni anyaszentegyházát ily

1) Allgem. Kirchen-Zeitung 1859. é. f. 10. sz. 308 l.

2) Allgem. Kirchen-Zeitung 1859 é. f. 27. és 28. sz. Dr. Schenkel dolgozatában.

rajongók ártalmaitól, egység-szeretetet lelkét fogja küldeni az elvált, de tetteleg egymás mellett békében élő iker evangyéliomi egyházak híveire, hogy így „mások is látván jó cselekedeteiket, dicsőítsék a mennyei atyát“ Mát. 5, 16.

Különösen te, megrongált Magyar Sion! sok vész, vihar zúgott el már fölötted, és te kiálltad a próbát. Ha a XVII. század hetvenes évei és a XVIII. század sulyos évtizedei nem birtak megsemmíteni, sőt ellenkezőleg, teljesült hogy „sub pondere crescit palma:“ most is egyesítsd szeretetben, testvéri egyetértésben élő ágostai és helvét hitvallású híveidet! hadd lakozzék a különböző meggyőződés mellett is a régóta fennálló testvéri ölelkezés protestáns magyarjaid között! ne szaggassák szét ezen három milliányi népből álló evangyéliomi testet pártérdekek, meghasonlás, visszavonás szenvedélyei. Így a pokol kapui sem vesznek rajta diadalt!

Szabó Károly,

közép tan. tanár Pápán.

URVACSORÁJAKOR.

(LXXXIV. ZSOLT. SZERINT.)

Jézusom! Te hívsz magadhoz.

Im járulok asztalodhoz,

Hol szellemedtől lelkesülök:

Midőn jegyében testednek

S kifolyt ártatlan vérednek,

Szent áhitattal részesülök.

Olts belém ártatlanságot,

Igaz hitet, jámborságot.

Bánat hervasztja szívemet,

Mert bűn jegyzi életemet.

Jézus! Tőled várok vidulást;

Ki értem halált szenvedtél,

Atyádnak eleget tettél,

S a rabnak nyertél szabadulást.

Hozzád sietek pihenni,

Lelkem gyász-terhét letenni.

Áldott mennyei kegyelem!
Mívelj minden jót én velem.
Midőn részt veszek e kenyérben,
S iszom a szőlő nedvéből,
Ragadj ki a bűn öléből,
S virágoztass a szűz erényben.
S e szent asztal vendégivel
Fűzz egy testté szent lelkeddel.

Remegni érzem szívemet,
Mert kétség nyomja keblemet:
Vajjon nyerhetek-e könnyűlést?!
Ki megbántám Istenemet,
Gyűlöltem emberfeletem,
S mindenütt okoztam sérülést.
De vigasztal ez ígéret,
Hogy a bűnös is megtérhet.

Engedj hát újjászületnem
E szent asztalnál Istenem:
Hogy a mit kedvelsz, azt kedveljem.
Számnak buzgó éneklése
Legyen szívem szent érzése,
S minden változás nyugton leljen;
Jó sorsnak óva örüljek.
Minden bűnt gonddal kerüljek.

Nemes Lajos,

visolyi ref. lelkész.

T Á R C A.

A GIMNÁZIUM-RENDEZÉS ÜGYÉBEN FENFORGÓ KÉRDÉSEKRŐL.

*Μαίνεται με ὁ θεὸς ἀναγκάζει γεννᾶν δε ἀπειώ. Ωθεν
εἰμὶ δὴ ὄνν αὐτὸς μὲν ὄν πάνν τίς σοφός ὄνδε τι μοι ἔστιν
ἔργημα τοιοῦτο, γεγονὸς τῆς ἐμῆς ψυχῆς ἔργον. . . διδ' εμοι
ξυγγηγνόμενοι . . . ὄνδεν πώποτε μάθοντες, ἀλλ' αὐτοὶ παρ'
αὐτῶν πολλὰ καὶ καλὰ ἐνρόντες τε καὶ κάτεχοντες.*

Platon Theaet. 150.

A gimnáziumok újraalakítása ügyét, úgy vélem, nem lehet és nem is szabad még bevégzett ténynek tekinteni; sőt azt hiszem, oly bizonytalan ma még az átalakítás vagy rendezés módja, mint a mily elhatározott maga az, hogy át kell alakíttatniok. A dunamelléki egyházkerület tavalyi intézkedései csak ideigleneseknek tekinthetők. A többi egyházkerületekben még kérdés alatt áll legalább a kivitel maga. Még némi idő telhetik bele, míg a dolog egyházkerületi vagy zsinati úton eldöntetik.

Átalános az ohajtás, hogy ezen ügy irodalmilag és így nyilvánosan eléggé megvitattatva intéztessék el véglegesen. Eddig csak kevés tanférflu nyilatkozott, s eme nyilatkozatok hatását is meggyengítették vagy zavarták a közbejött szerencsés események. Ujabban leginkább azok szava hallik, kik a közvélemény nevében egyszerűen a visszaállítás vagy vissza helyezés által akarják a célt elérni. Elismerem, hogy ez az egyetlen szó legalkalmasabb a nemzeti kívánságokat befoglalni, s hogy átalán szólva ebben van az üdv egyedül; de ily jelszók néha oly átalánosak, hogy a körülmények szerint módosíttatniok és értelmeztetniök kell. Különben oly panacéa lenne belőlük, mely olykor használva olykor ártva az egész test épségét veszélyeztetheti. Nemzetünk e 12 év alatt, ha politikailag nyilvánosan nem élt is, nem szünt meg szellemileg

élni, fejlődni, gondolkodni, tanulni, s e tanulmányának most hasznát kell vennie, s fejlődési magasb fokra jutásának tekintetbe kell vétetni. Az alkotmány visszaadja valóban mint a pátens a protest. egyház iskolai önkormányzatát s rendezkedési teljes hatalmát; de az idő lehetlenné teszi oda helyezni vissza az emberi szellemet, a nemzeti életet, honnan azon évek előtt a politikai zsibbadtságba lépett. Visszaállhatunk a régi helyre de nem a régi korba és viszonyok közzé. E tizenkét év alatt sok oly szükség származott, melyet azelőtt nem éreztünk vala, sok eszme született, melynek ma tekintetbe kell vétetnie.

Ezeket, mint szinte a tudomány mai igényeit iskoláink irányában és így az újabb rendezés kellekeit iskolai férfiainknak kell tolmácsolni. Tizenkét év alatt a szellemi élet kifelé nem hatván befelé irányult és benn erőteljesen működhetett. Eme bennforró élet által sok oly erőnek kellett felserkenni, mely ma jogos és köteles is az iskolai átalakulásban közreműködni, sok tanegyenünk van, ki hazafiasan érez, mint egy jobb kor növendéke, de egyszersmind újabbkori tudománybeli tapasztalásokkal bir. Mind a két rendszernek érezhette előnyeit és hiányait. Ily osztálynak kell tekintenünk azon tanárkart, mely most főkép gimnáziumaink vezetésével foglalkozik. Ennek nyilatkoznia kell tapasztalásairól míg ideje van. A hibás rendszerért, mely netalán létesülhet, ő felelős az utókor előtt. Ha nem nyilatkozik hivatása szerint, méltatlanná tette magát állására; s méltóvá, hogy egy nyommasztó hibás rendszer szolgáljává legyen.

Mozgalmas időeknek sajátjuk, hogy nem minden ügy illetékes hatalmak által döntetik el. Egy időre tulterjeszti hatalmát vagy sietve forszírozott erővel intézkedik csaknem minden kör, egyszersmind demokratává lett minden testület. A ki az ügyet szereti, azt hiszi, érti is. Az iskolai ügy nagykorú tárgyalása, népelemi elintézése, kiváltképen előleges felvilágosítás s mondani merném tanulmány nélkül, természet elleni dolog. Természettel elvont, csendes tárgy az, melyhez mindenk felett komoly fontolás, emberiségi fensőbb eszmék, minél kevesebb szenvedély és ellen- vagy rokonszenv illik. Jó volna ha, mint egy régi böles az államférfiuról mondá, minden tanodai férfi filozófus volna nemes világnézet, emberismeret és szeretet és erkölcsi erő tekintetében. Hogy ezen tulajdon mellé még sok tudományos ismeret is kapcsolandó: alig kell meg is említenem. E tulajdonokat az iskolák felett rendelkezendő férfiainkról elég ok van elismerni, de a közelebbi időszakban, a most elmult rendszer alatt, a jogtalanul erőltetett átalakulás közben annyi

epe gyűlt meg, annyi ellenszenv fejlett ki, hogy egy kevés csilapodás s e közben folytatandó csendes elmélkedés igen is megkívántatik addig, míg a legnagyobb fontosságú dolog felett szavazatunkat kiadnók.

E célra akarván valamit lendíteni, fő szempontnak tartom, hogy benső vagy tudományos intézeteink nemzeti sajátosságainkhoz, de egyszersmind a művelt külföldhöz is méltók legyenek. Alkalmasok arra, hogy a XIX-ik századnak neveljenek, s gyermekeinket, kik az életben a külföld fiaival, a külföld eszméivel érintkeznek, úgy készítsék elő, hogy azok közt egyenjogulag és szilárdul megállhassanak, hogy a magyar művelődés tulajdon arcu, saját jellemű s tán irányu is legyen ugyan, de művelődési előhaladásunk mozgalmába befolyható minden nézet vagy erő alapos tudomány által megerősödött nemzeti jellemtől öntudatosan fogadtassék el, vagy vettessék vissza. Mert csak az így edzett lélek lehet önálló akár egyesé akár nemzeté. A tudatlan vagy kevésbé szilárd képzettségű nemzetek vannak kitétetve az ingatagságnak, következetlenségnek és így az elferdülésnek és nemzetiség elvesztésének.

Ily nézettel és meggyőződéssel fogok itt szólni a gimnázium ügye körül fenforgó kérdésekről.

Első kérdés: a gimnázium hat osztályu legyen-e mint volt hajdan (alább kitetszik, hogy ez a felvétel nem áll, s hogy gimnáziumaink nem voltak hat osztályuak) vagy nyolc évre és osztályra terjeszkedjenek, mint a legközelebbi osztrák rendezés akarta? A felelet a gimnázium feladatának fogalmától függ. A gimnázium, mondanak a hat osztály kívánoi, csak előkészület a tudományos oktatásra, tudományt nem ad, csak előkészületet a tudományra. (De hiszen maga ez az előkészület is a tudományból vétetik, a tudomány lényege vagy tápkivonata által intéztetik. Különben azt kellene mondanunk, hogy a mesterséget tanuló vagy mesterinas más valami s nem maga a mesterség által készítettetik elő.) A gimnázium az ismeretek egy ily körét foglalja be, de a tudományokat vagy az ismeretek szellemét, eszméket tartalmazó magasb részleteit a szaktudományi és filozófiai pályák. A gimnázium tehát ott végződik, hol a nevelési szükség kevésbé forog fen, hol a tehetségek egy érett emberhez méltókká, erőteljesekké fejlődtek, hol a férfi komoly öneszmélete kezdődik, hol az önképzés lehető, az akarat önállása megállapítva.

De épen ez a lélek- vagy neveléstani szempont az, mely engem aggodóvá tesz. A 16 éves ifjat nem tapasztalom arra alkalmatosnak, hogy vele a bölcselkedést s az ezzel járó, férfias vagy

tisztán szellemi fensőbbiségen épülő kényszert teljesen nélkülöző bánásmódot megkezdhessük. A mai kort méltán állítják igen fejlesztőnek. Termékeny, kövér idő is ez, melyben felnő észrevétlen gyorsasággal a növény; de a valóban nemes-e vagy a burján? Sok oly eszme kifejtett, közönségesse lett, sőt uralkodik ma, melynek megszületésére századokig tartó küzdelem kellett. Főkép a társadalmat és államot érdeklő némely eszmék, melyek a múlt századokban még az értelmet sőt a képzelődést foglalkodtaták, csak elvek, igazságok, sőt részben ohajtások voltak, ma már testbe öltöztek, vagy a vérbe mentek át, ma már nem könyvekből, nem iskolákból, hanem az életből és szokásból sajátíttatnak el. És a levegő rendkívül villanyossá lett, és fejlesztővé; de legalább az én tapasztalatom és nézetem szerint ferdén fejlesztővé. Kifejlik ma az értelem, ismereteket is szerez, nagyobb mennyiségben mint vala, de nálunk ritkán edződik úgy meg, hogy kutatni, gyűjteni, alkotni birjon és vágyjék. Az érzelmek igenis kevesek és hatalmasok, de legtöbbször egyirányuak, az anyagi életre űzetnek, önzésre hajlanak s mellettök az erkölcsi erő s keresztyén nemesb, magasb törekvés gyengül. Az akarat, a tett erő nagy eredményeket mutat fel, de csak a szenvedély fokozta fel egy időre; hidegen, komolyan tartósan tenni nehezebbre esik. Eszméink vannak, főkép az álladalmra és társadalomra irányozottak: a szabadság, az egyenlőség; de eléggé szellemiek, önzetlenek, vallásosak nem vagyunk. Ben és zaj nélkül munkások, szigoruan tiszták, nemesek lenni nem birunk. A csendes házi, köznapi erények s ezek boldogító élvezete mindinkább ritka dolgok. Nagy eszmékkel, de csaknem egyfélékkel, nagy vállalatokkal, de olykor kivihetlennel foglalkozunk. Igazunk lehet; de ártalmas, hogy ifjaink, gyermekeink már korán ilyekkel foglaltatnak el, és erőltetnek meg. Mert oly formán fejlenek ki lélekre, mint néha testre nézve. Azt a nagy és meg nem birt eszmék, ezt az erős szesz italok, kábító füstölés tulzottan izgatják. Gyermekeink már korán kedvetlenné válnak gyermeki kicsinységekre, óva fejlesztő játékokra, s foglalkozásokra. Férfiakká lesznek, mielőtt gyermekek és ifjak voltak volna. Innen a társadalomra hárul veszély, melyet elsőben is az iskola érez meg. Az ifjunak eszmék kellene, melyeket nem ért; midőn még szemlélgetnie kellene, s a dolgoknak leginkább külsejében gyönyörködni. Játék helyett tényt, álom helyett rideg valót keres. Meggyengül emlékező tehetsége, az előidéző képzelődés s ezek helyett a produkció fantázia játékszerévé lesz, midőn még évei száma s a lélek dietetikája szerint főkép emlékeznie, képzelnie volna természetes. Akarata merővé,

makacscsá lesz, mint minden értelmetlen akarat, midőn még csemetehez hasonlóan hajtható tartoznék lenni, hogy egyik másik ferdeségét kinőhessen. Szilajjá, önérzővé vált, midőn még a szabadságra éretlen. Messze csapong, midőn még csak a gyermekszoba levegőjét bírná meg lelke szervezete. Innen ered, hogy az iskola- és a növendék-élet két össze nem vágó gépkereket alkotnak. Az iskolát nem érti az élet, és az élet kulcsát vagy vezetéket nem bírja feltalálni, felfogni az iskola, s így emez hatását elveszti. Meglehet, mindig így volt kivételesen; most a kivétel lett szabályszerűvé.

Ily helyzetben, kivált nálunk, minden ok van óhajtani, hogy az iskola az egyházzal kapcsolatban, megfogja és erősen tartsa a szellemi vezetéket s a szellemi művelődést erősen tényezze. Ily helyzetben nincs idő a gimnáziumot úgy tekinteni, mint valamely kis nyelvtani és szónoklati előkészület helyét. A szabad intézmények, melyeket nemzetünk viszszafozlalt, s melyek teljes művelődést igénylenek, a kelet és nyugot közepette s itt benn is számos, velünk szellemi erővel versenyző népek között létezés szilárd alapu tudományos képeztetést teszen kötelességünkkel, mi csak húzamos oktatás és nevelés által létesülhet. Erre hí bennünket maga az a külföldről is elismert testi és lelki erő is, melylyel népünk bizonynyal megáldva van, az a sok szellemi képesség, mely benne rejlik, mely csak célszerű és alapos oktatás általi felébresztésre vár.

Ez tehát erősségem a gimnáziumi oktatás, az emberiesen tudományos nevelés minél tovább folytatására: a mai fejlődés hiányossága és ferdesége, s kivált nemzetünk művelődésének erőteljesb eszközzése. Ezért vélem, hogy nemcsak szükséges de jótétemény is a jelen nemzedékre nézve a nemesen szigoru nevelés alatt minél tovább maradás, a lélek-ápoló iskolai eljárás lehető leghúzamosb alkalmazása. E végre óhajtom a gimnáziumi oktatást, mely az összes emberies képzést és így a bölcészeti előkészületet is egy folyamban hivatásánál fogva s természettel magába foglalja, legalább nyolc évre és így a 18—20-dik éves korig (bár liceum név alatt) kiterjeszteni; mint az Anglián kívül minden művelt hazában találhatik.

De Anglia? Ezen egy példa nem ér-e fel mindnyájával? Az alkotmányos, a protestáns, a puritán Anglia? Csak röviden fogok felelni. Azt hiszem, a mily üdvös és szükséges Angliától szellemet, erkölcsöket elsajátítani, épen oly bajos annak valamely intézetét, azon módon, a mint bírja, hogy úgy mondjam a nyagilag átültetni erőlködni. Ezt az elvet 1848 előtti hirlap-irodalmunk gyakran kifejtette, és elégszer alkalmazta. Üdvösnek vallá követnünk az

angol árisztokratia erényeit, a közös adózást, a pártok önzetlenségét, az alkotmány iránti tiszteletet, de tiltakozott az ott indítványba hozott titkos szavazás, az ott divatozott uralkodó egyház, népigazgatások, szörny-gyűlések és egyéb noha történeti alapon álló, de helyi értékű intézkedések ellen. Ily intézkedésnek merem állítani az angol középtanodák szerkezetét is, legalább abban azon egyet, hogy hat év alatt kívánják az u. n. emberies képzés célját teljesen elérni; mily rendszerben és módszerrel? lecketerveik egy megpillantása kitűnteti. E rövid tanfolyam hiányát sok oly mellék intézkedés pótolja nálok, mely nekünk képtelennek is látszik, de valóban lehetetlen is. Így a benn- és együttlakás, mint például a belgiumi papi tanodákban is, mely dolog nálunk nemcsak erkölcsileg, de anyagilag vagy költségileg is kivihetetlen; a rendkívüli szigor és rend; mihez nekünk kik a nyugoti katolikus mivelődésből jó adagot elsajátítottunk, már tekintélyeink sincsenek, és mindenek felett a közszellem, mely ott épen a felé nehezkedik, mitől nálunk elirányul, t. i. a klasszikai ismeretekre alapuló szabadelvű és mégis szorosan keresztyén mivelődés felé. Mert valóban nálunk vajjon a kenyeret és élvezet keresők realizmusának, vagy néhány szép szellem klasszicizmusának kiáltó szava erősebb, igen könnyű megítélni. Tehát az angol középtanodák hat éves tanfolyama nem állhat fenn azok nélkül, a mik reánk nézve lehetetlenek, azon szellem nélkül, mely közöttünk nem létezik. Tehát az angol intézeteknél tanuljuk el azt, a mi jobb; azt a mi reánk nézve lehetetlen s tán önvéleményük szerint is kijavítandó, mellőzzük.

De a gimnázium ősi nevének jelentményén, rendeltetésén, tehetségén lép túl, nyolc osztályra terjeszkedvén, s a két felsőbb osztályban a bölcsészetre előkészítő tantárgyakat adván elő. Nem is lehet, hogy mint egységes intézet alól és középen csak némely tudományra előkészítő disciplinákat tárgyaljon, felül a bölcsészet magasabb egébe nyuljon és vezessen át, ugyanazon gimnáziumi rendszer, eljárás és egyének által. Ily forma az, a mit a hat osztály pártolói felhordani szoktak. De fentebbi alap feltételemből foly, hogy a gimnáziumi, akár liceuminak nevezhető hetedik és nyolcadik év tantárgyra és módszerre nézve csak folytatása lehet az előbbi oktatásnak, csak előkészítő bölcsészeti oktatás. S e célra mi szolgál? bizonynyal a görög-római nyelvnek és szellemnek ismerete, e szellemnek a magyar protestáns szellem fejlődésre képzőül felhasználása, s ekép egy világszerű, de egyszersmind nemzeti műveltség eszközlése. S vajjon ezen célra elég-e a görög és

latin irodalmat csak az ajak szélével is alig érinteni, a hellenből és latinból a szónoklatot és a költészet legegyszerűbb nemét a szorosabban képző tanfolyam befejezőiül venni, az irodalom többi ágait s kissé magasabb tájait, de a melyek amazokkal képeznek egy egészet, és a melyek nélkül együgyű kezdet, befejezetlen töredék, s a mai művelt életet teljességgel ki nem elégítő részlet, a többit és nemesebbet, mondom, külön szakaszban, külön eljárás-móddal adni, és hallgatva kimondani, hogy ezek már a közönségesebb, de művelt életre nézve nem kellők, és a mint mondani szokták, csak nyelvészeknek fentartandók. Ez már valóban angol-ellenes eljárás és elv, ebben már igen eltérünk ama derék nemzet példájától, mely később gyermekeit a flogging-system, s egyéb ilyféle kellemetlenségnek aláadni, csak hogy a hat osztályban Szofokleszt s Thucydidest is tanulhassa.

Átalán szólva fájdalmasan kell látnunk, hogy nálunk a görög nyelv és irodalom ügye, nem sokára legyőzött ügy lesz. Oly rendszer mellett legalább, melyet itt ott tervben előmutatnak, s melyet a h. h. dunamelléki e. kerület életbe léptetett, s ágostai testvéreink is követni készülnek, melyben a gimnázium Xenofon rövid említésével beelégzik, a felsőbb vagy bölcészeti három osztály pedig hetenkint két órát fordít reá s az irodalom-történet érintése alig látszik lehetőknek: ily rendszer mellett, mondom, alapos klasszikai, annyiival inkább a hellenen alapuló és így alaposan tudományos művelődéshez remény igen kevés lehet. Maradunk Ciceró és Virgilius mellett. Hiszen ezek imádói voltak atyáink, kik alexandrinekben, leoninusokban irtak, kik Milont, Tassót, Youngot prózában fordították. Ezek árnyékában tenyészett fel azon jeles próza, melynek tartalma volt igenis, de művészete semmi. Ezek tisztelői voltak a korábbi franciák is, kiknek költészetét Wéber rimelt prózának nevezi, ezeké például Voltaire is, ki Pindarust érthetetlen és duzzadt thébeinek, ökölvívások dalnokának nevezi stb. S valóban aligha csalódom állítván, hogy ezen rokonszenvnek köszönhetik ezek rimelt prózájokat, szörnyűséges drámáikat és fajtalan regényeiket, mi pedig legujabb költészetünket. Komolyan szólván azt hiszem, nem szabad nekünk letérni azon ösvényről és irányból, a melyre Kazinczy terelt, sőt inkább szépirodalmunk korrektívumául, s egy nemes, magasabb próza megalakítására főszközülni kell használnunk a hellen irodalom tanulmányát, melyre való hivatásunkat, sok újabb jeles termékeink igazolják.

De tekintsük egyházunk nyíltan kimondott kívánatát, s a protestáns egyház és élet érdekét. Kívánatos sőt multhatlan szük-

séges, hogy műveltebb protestáns férfaink bölcészeti képeztetést nyerjenek; hogy a humanisztikai képzés a bölcészet csarnokában fejeztessék be. Ez által szereztetik felsőbb önálló élet-nézet, mely nélkül művelt, de kivált protestáns embernek lenni nem szabad. E célt jobban elérhetni, ha a hat osztályu gimnáziumon felül határ vonatván, s a következő két osztályban előkészítőleg, a következő egyben vagy kettőben tüzetesen taníttatik a bölcészet. E három vagy négy különkormányzat alá fogott s bölcészeti eljárással tanított osztályok a tanulókra nézve kikerülhetetlenekké tétethetnek. Mert minden felsőbb tanpályára átmenendő növendék a gimnáziumi nyolc év helyett hajlandó lesz s kényszeríttethetik legalább is kilencet végezni, s ekép a bölcészetet akarva nem akarva érdekelni fogja. Ez azok véleménye, kik a hat osztályu tanodát a bölcészet érdekéből kívánják a felette álló tanfolyamtól elszakasztani.

Nem érintem ama nevelési szempontot, melyről az imént szó-lék s melynél fogva a 16 éves ifjut akadémiái felolvasásra, s általán bölcészetre éretlennek tartom. Csak azt jegyzem meg, hogy ha a hat osztályu gimnázium felett álló hetedik és nyolcadik osztály teljesen magában foglalhatná a bölcészeti tanulmányokat, s ez szakíttathatnék úgy el, s e két év tanulmányai közt adatnék be amugy észrevétlenül a bölcészeti ismeret és képesség, a dolog máskép állana, de midőn e két év különszakasztása által egy harmadik, tüzetesen bölcészeti év elcsúsztatása terveztetik: azt már nem helyeselhetem. És erre egyszerű okom, hogy ezen kilencedik és ha lesz tizedik osztályokat, minden év végén bizonyítványt nyerhetve, s a nyolcadiknak végéről bármily felsőbb tanpályára ama terv szerint is átléphetve, ép oly kevés ifju fogná látogatni, mint ma látogatja, a hol azok fenállanak; vagyis egyedül azok, kik theológiai vagy egyéb szakpálya által arra kényszeríttetnek.

Nézetem a bölcészet tanításáról röviden ez: a bölcészet előkészítő tanítása egyedül a gimnáziumokban eszközölthetik célszerűen. Ez a része a bölcészetnek kötelezetté tétethetik minden művelt egyház-tagra nézve az egységes nyolc osztályu gimnázium által, mely minden művelt élet-nemre előkészít. A bölcészet rendszere kötelezetté tétethetik a jogászra, theológusra, stb. nézve az által, hogy a jogi és hittani tanulmányok közzé, vagy azok mellé befoglaltatik, mint hajdan szokott volt. Másokra leendő orvosok, mérnökök, és ilyekre nézve kötelezővé tenni alig lehet, alig is célszerű. A multban egyházunknak nem sikerült másokra nézve, mint a kiket különféle érdekek az egész főiskolai pályán végig vontak.

Jövőre nézve az ifjak élni sietése, s a szülék költség-kímélése mellett ismét alig sikerülhet. De talán a prot. szabadság, az egyéniség autonómiája szükségessé is teszi, hogy ezen rendszeres bölcsészeti-hallgatás ne mindenkre kötelezetté, hanem mindenkre nézve lehetővé tétessék. A kötelezettség eszméje legalább azon egyházkerületi utasításba, melynek nyomán a szeptemberi értekezlet tartatott, egyáltalában nem foglaltatik. Az egyházkerületek azt, a mit hajdan nem tettek, most újból tenni nem akarhatják; nézetük egyedül az, hogy a bölcsészeti tanfolyamot mindenütt lehetővé tegyék, sőt mindenütt létesítsék, miután a közelebbi évtizedben a gimnáziumok miatt létezni teljesen megszűnt, még leendő theológusok, tanárok sat. tanfolyamában is. Az egyházkerületek célja a formalizmus által sokat ártott, a sok erőt felemésztett Entwurf rendszer ellen működni, de bizonyynyal nem a józan nevelési elvek, sőt mondhatnám nevelési életszükségeink egyik legfőbbike ellen működni.

A régibb rendszer, a régibb hat osztály! Sokat nyom ez a szó férfaink előtt. Tatay urban pedig egyik legjelesb iskolai emberünkben hatályos laudátorát találta. Vajha igaz volna az, a mit ezen dologról képzelünk, a mit róla családok emlékezetünk sugall. De hányan lehetünk, kik keserűen emlékezünk ama hiányokra, melyeket magunkban tapasztalunk, melyeket velünk az élet gyakran keserűen éreztetett. Egyikünk reál-ismeretek nélkül maradvá, már a pálya elején keserűen szégyent vallott, másikunk szépirodalmi tanulmányaiban, elveiben haboz, érezvén hogy az a Ciceró és Virgil kizáró tanulmányokra alapított műizlés nem igen az, mit Göthe, Winkelman, Kazinczy, Vörösmarty, Kölcsény hirdettek, nem igen olyan, a mivel az irodalmat a póríságtól megoltalmazhatnók. És ki nem tudná, mit okozott az a válaszfal, mely a hatodik osztályon felül állott? Azt a mi a kezdő filozófus deákról példabeszéd volt, azt a mit jeles bölcsészeti tanáraink tapasztaltak és panasztak, azt a mit mindnyájan önmagunk példáján igazolva érzünk: hogy a bölcsészeti tanulmányokra előkészített elme és figyelem nélkül vitettünk át, és a mit legfelsőbb tudományos intézetünk-nél, nemzeti akadémiánknál kiki láthat, hogy hitfelekezetünk a bölcsészethben mármár a katholicizmus megett marad, a protestántizmus, melynek életere a bölcsészeti, a katholicizmus megett, mely a bölcsészethnek negációja. Volt egy jobb kor is annál, a melyben mi éltünk, s melynek mi növendékei vagyunk; úgy nézem ennek végéről valók Tatay ur emlékezései. Ekkor legalább a klasszikai tudományok kimerítőbben tanítottak. Jól emlékezem ama korbéli

emberek szájából hallott oly szavakra, melyek mélyebb beavatottságot, a római világ alapos ismeretét, a művészeti görög szellem némi sejtelmét, a görög bölesészet némi színezetét tanusították. A magán tanulmányozás jeles gyümölcsöket termett, az alapos oktatás tartós hatást tett, melynek nyomai irodalmunkban azért nem igen valának tapasztalhatók, mivel az oktatás egyoldalu volt, s nemzeti tudományos élet és irodalom hiányzott. De jól jegyezzük meg, ez is azon korban történt, midőn az u. n. gimnáziumi oktatás nem hat, hanem hét éves volt, (így az 1812-diki debreceni rendszerben, melyet e vidék is követett, így Erdélyben és másutt). De átalán fogva, hogy még ezen hét év sem tette növendékeinket képessé a nyolcadik vagy bölesészeti év sikerrel hallgatására, figyelemre méltó tanuság. E rendszer aztán megdöntötte önmagát, és ez egyik legfőbb bizonyosság ellene; s ha prot. intelligenciánk, lelkészeink, tanítóink, tanáraink, presbitereink e kor tudományos követelményeit ismerni kezdik, és számot kérni magoktól mily készüllettel vannak ellátva az egyház hitelveit, életét, erkölcsét megtámadó ujkori tudomány ellenében: bizonynyal nem fogják a régibb oktatás-rendszert áldani, sőt inkább áldani fogják egyházkerületeinket, melyek 1841-en kezdve szorgalmasan munkáltak azon, hogy a régibb rendszer lassanként megszüntettség, s az oktatási alaptalanság s félzségtség rendszere eltemetessék.

A régibb rendszernek, melyről itt sokat kelle mondanom, mely alatt én is valék tanítvány is tanító is, én is ismerek jó oldalát s oly előnyeit, melyeket visszavarázsolni szeretnék, ha lehetne. Így az egyedül hivatalnak élő, határozott jellemű, erős egyéniségű tanítókat, kikről míg ifjak vagyunk, oly sokat tudunk adomázni, ha öregsünk, nem győzünk elég dicsérőt mondani. Így az erős fegyelmet, jó rendet, az erő, tehetségek mértékelt fejlődését. Egy szóval nevelés oldalát, mely véleményem szerint, ki a világot nem tartom jó és feltétlenül megbízható nevelőnek, ha nem minden, bizonynyal legfőbb. De a konzerválás egyszersmind ujraépítés korában ovakodnunk kell, hogy az előbbi intézetnek oly részeit ne állítsuk ujból helyre, melyeket az idő emésztett meg, még pedig úgy, hogy a jelenben már helyrehozhatlanokká vagy szükségtelenekké sőt talán ártalmasokká lettek. Meg kell vigyáznunk, hogy a régi intézeteknek nem épen azon sajátságaikban keressük-e előnyeiket, melyek hibáik valának; ovakodnunk kell, hogy azt ne állítsuk helyre a mi rossz, mellőzve azt a mi jó, például az alakot a szellem nélkül. Így, hogy egy távolabb eső dologra kiterjeszkedjem, a régi erős fegyelmet ki merné ma helyreállítani? A nő-

vendék iskolai életét ki akarná a régi korlátok közzé viszszaszorítani? A tanítóban ki keresné vagy találná fel az előbbi korlátozottságot, kizárólag iskolai és tudomány körüli életet, keményen vagy durván erős jellemet? Hiszen mindazon eszméket, melyeken ezek fenállottak vala, saját legjelesebb embereink megdöntötték vagy legalább proskribálták! Ki merné továbbá tagadni az u. n. reál-ismeretek iskolai jogosultságát (miről alább bővebben szólok). Ki vélné visszahozandónak a könyv nélküli azon methodusát, melyben a régi rendszer főereje állott; mely által a klasszikai nyelvkészséget, igaz, hogy a nemzeti nyelvképesség fejlesztésének szinte teljes elhanyagolásával és azt a sokszor magasztalt alaposságot, igaz, hogy botrányos egyoldalúsággal eszközölte vala. Az idő elseprett az iskolai életből is sok oly eszközt, melyet többé felhasználnunk nem lehet. A cél után sóvároghatunk, az eszközökkel nem birhatunk. Mert az iskolai életkör megfelel sokban a külső életnek, a család a társadalom köreinek. Ha ebben az élet levegője, az elvek, az érzések, az irányok megmásultak: amott is másképp áll a dolog. Most maga a külső élet kivett némely eszközöket az iskola kezéből, melyekért hijába küzdene tovább. Elég ha az erkölcsiség elveit megvédheti a külső világ ragálya ellen... Munkálkodnunk kell a meglevő téren a megmaradt eszközökkel. Ápolnunk kell a növényt a megváltozott égálfhoz képest.

Az pedig, hogy gimnáziumaink tanfolyama hat évre terjedjen, s abban legfőbb sőt egyedüli tantárgyának a klasszikai nyelveknek és irodalmaknak tanulmánya csak elkezdessék vagy félben hagyatva végeztessék be, nem is érintetvén a felsőbb s a műveltségre nézve fontosabb részek és ágak, hogy a tanfolyam amaz előleg felvett rövidsége végett a reálismeretek kihagyassanak; a régibb rendszernek is gyengesége volt (s mi több nem is általán volt úgy!) melyet már magunk is elismertünk s javítani kezdtünk vala. Hivatkozom a tiszántuli ref. egyházkerület 1812. és 1821-diki gimnáziumi rendezeteire, melyekben hét gimnáziumi osztályról van világosan szó, s mely életben is volt sok helyen 1848 előtt. Továbbá az 1841-dik évtől fogva létesült és tervizett javításokra, a literáriá deputációk működéseire (lásd az E. Lap előbbi folyamát) a zayugróczy és az 1848. miniszteri gimnázialis tervre; mely két utóbbi ha nem épen miénk is, de hozzánk közel áll. Igaz, hogy ezekben a nyolc osztályról szó aligha van, de van arról, a mi azt feltételül kívánja, a szaktanításról és a reálismeretekről.

Minden körülmény arra int, hogy konzervatívek legyünk; óvjuk, ápoljuk s ha lehet szerezzük vissza a régi szellemet, erköl-

csüket; de ezt csak a jelen idők eszközeivel tehetjük. Tehát szabadelvű konzervatívek legyünk. Így nevezi magát Angliában a legnemesb állam- és egyházférfiak pártja. Ez azt teszi, hogy régibb intézményeinket merjük a jelen idő bíráló szemével tekinteni, a régibb alapon az újabb fejleményekhez, gyarapodásokhoz, szükségekhez mért, újabb stílu épületet alkotni. Ezt az iskolákra nézve merészle minden szabad ország. Tévé Belgium, sőt részben maga Anglia is. Mert ezt a nevelés legmagasabb érdeke kívánja. Ide térek vissza, mert főbb, s tán több erősségem is alig van.

E szempont előtt kicsinyekké válnak azon érdekek, melyek testületek vagy egyesek részéről foroghatnak fenn. Mert hogy forognak, őszintén be kell vallanunk. Lehet egyházi testület, mely főiskolát állítani körében szükségesnek lát, de anyagi erejének szűke miatt ezt tehetni nem reményli, ha a nyolc osztályba, legfeljebb még egy évi felsőbb tanfolyammal mindent be nem foglal, és így a bölcészetnek akadémiai módszerű tanítását is, vagy azt is, a mi főiskoláinkban az egyetem helyét pótolja. Vannak egyházi testületek, melyek gazdálkodási nézetből óhajtanák visszaállítani a régi gimnáziumot hat vagy kevesebb tanári egyénnel. Vannak gyülekezetek, melyek óhajtanák a régibb hat (?) osztályu gimnáziumok visszaállítása által egykori teljes és mégis költségtelen tanintézeteiket újra birni, s óhajtasuk némely vidékek szükségéi sőt a főbb iskolák érdekei által is eléggé indokoltatik. Ily szempontból már a kérdés bonyolodottabb. Mert nemesak a tanfolyam nyolcas évszámáról, hanem a szak- vagy osztálytanításról, s helyi és különös viszonyokról van itt szó, melyeket tekintetbe venni, egyházi főtestületeink joga és kötelessége. Ez határozza el, minő autonomikus jog, mily terjedelmű helyhatóság illeti iskola rendezési tekintetben, alsóbb vagy középegyházi testületeinket. Ez határozhatja meg azt is, mily áldozatra köteleztetik a protestáns nép a jelen időhöz képest. De egyszersmind ennek kötelessége, nézetem szerint, az iskolák oly minta-alakját is megszabni és létesíteni, melyet jelenben az idő és helyzet által szükségeltnek vél, s melynek elfogadására, s lényegben megközelítésére a mindenkori gyakorlat- és egyházi törvényekhez képest, minden egyházi testületet, ha egyéneket nem is, utasítani joga s kötelessége. Tovább e dologról, melynél anyagi segédeszközökről van szó, szólni nem kívánok. Mert csak a tudomány és nevelés érdekében merem ez ügyet tárgyalni.

Még kevésbé mernék tanférfiaink egyéni érdekeinek fejtegetésébe bocsátkozni; mely érdekek pedig ez ügy körül hatalmas

tényezők lehetnek. Sejtjük, hogy vannak férfaink, kik a gimnáziumi kicsinyesebb elemező, és így bajoskodóbb tanítgatásra nem hajlandók, nem szokottak, s tán nem is hivatottak. Ezek a felolvasási szószék magasáról a nevelve tanítás földszinére leszállani nem szeretnek, s tán nem is képesek. A közügy javára-e? nagyon kétlem. A dologban néha rangféltség is lehet, máskor megszokásból vagy mellékes körülményekből ered az egész. Viszont vannak férfaink, kik nem örömet látnának a gimnáziumból kirekesztve minden tudományt, minden bölcsészeti elemet. Nem örömet tanítanak például a nyelvet az irodalom, a szemléletit az eszmei nélkül. Nem örömet rakják a földszin alá az alapot, melynek értéke alig tetszik meg; szeretnének az épület körül is művészkedni, a mi kitűnőbb és diszesebb. Lehet, hogy ezen vágy gyakran nincs arányban a tehetséggel. Lehet, hogy a rang-követelés játszik e körben is a tudomány palástjában szerepet sokaknál. Erre nézve is az egyházi törvényhozásnak, még pedig a hitfelekezeti tudományi és nevelési érdekei szerint kell igazságot szolgáltatni, nem engedvén hogy bármelyik fél kívánságának szavától eltompittatván, feláldoztassék az egyház tudományi érdeke egyesek rangbeli követelésének vagy szeszélyének. Részemről ez ügyhöz csak annyit kívánok legrövidebben mondani, hogy az oktatási pálya legmagasabb fokozatán sem szabad, s nálunk kivált nem célszerű a tanításnak csupa előadássá, bámulattal hallgatott szónoklattá vagy ábrándozássá, annyivalinkább opusz-operátumféle munkává lenni; de viszont a legalsóbb fokú oktatásnak sem tudománytalan napszámos kezekre bízni. A felsőbb és alsóbb oktatásmód között kell igen is különbségnek lenni; de egyszersmind folytonosságnak és szolidaritásnak is minden fokozatra, s minden tudomány-ágra nézve. A rangot pedig nem annyira a helyzet mint az egyéni érték és érdem adja meg. Egyedül így értelmezett rangnak lehet kívánója, ki ama magasabb és nemesebbvilágot a tudomány világát lakozza s képviseli.

Ezzel bevégzem a mit e kérdéstről mondani akartam. Nem mintha a dolgot kimerítettnek tekinténém, hanem mivel a még tárgyalandó tételeknél sok olyas előfordul, a mi ezen most elhaggyandóra is, noha más oldalról, világot vet. Mert minden kérdés összevág ezen ügyre nézve; mert maga az iskola mint az ember is, és mint mindenféle szervezet sok különböző tagból áll, melyek különféle irányu működés által eszközlik az egy szóba foglalható és egységes de nem egyszerű célt.

II.

Áttérek hát a második kérdésre, melyet minden órán feltett

elénk a közönséges társalkodás: tisztán humán művelődés előkészítője legyen-e a gimnázium, azaz csupán a klasszikai nyelveket és irodalmakat s az általán szükséges vallási oktatáson kívül, amazok segéd-tanait foglalja-e magában, vagy egy-szersmind korszerű fontossággal, terjedtséggel tárgyalja az u. n. realismereteket is?

Ha a régibb mód szerint egyedül klasszikai tanulmányok foglalják el a közép-oktatás folyamát, osztályonként egyegy tanár fogja vezethetni a gimnáziumot. S ez kettős nyereség. Nyereség anyagi tekintetben, miután vagy kimerülve, vagy sokfelé vonva van erszényünk, egyházunkra és iskolánkra pedig oly arányban adózni, mint amerikai vagy skót, vagy éppen baranyai hitfeleink szoktak, nem szeretünk, kívánnánk tehát némely terheinktől megmenekedni, még ha azokat a vallás vagy a tudomány vagy „vérünk nemesítése“ vagy nemzeti erőnk gyarapítása nevében s önkormányzatunk tenné is reánk. Ilyféle ok indíthatá néhány egyházvidékünket, midőn az egyházkerülethez sürgetőleg felirt, hogy a régi gimnázium tisztán humánféle tantárgyaival, klasszikusaival (és természetesen preceptoraival is) rögtön visszaállíttassék.

Én ezen anyagi indokot, mint fentebb is tetém, nagyobb részt mellőzöm. Egyedül annak megjegyzésére szorítkozom, hogy egyházi felsőségünknek vagy kormányzatunknak, mely különben is képviseleti alapon áll, feladata kimondani: vajjon képes-e egyházunk s nemzetünk anyagi segéd-eszközei tekintetéből mind azt teljesíteni, mit tőle a tudomány és nevelés-ügy érdeke lényegesen sőt mellőzhetlenül kíván.

Másik indító ok, a réal-ismeretek mellőzése, nevelési szempontból foly. T. i. ha csak humanisztai oktatás adatik, osztályonként egy tanár elég, s ez a jellem fejtésére jótékonyabb osztályrendszer végett óhajtandó dolog. Erről alább fogok szólni; most egyedül e kérdésre felelek: kívánja-e mellőzhetlenül a tudományos nevelés érdeke, hogy humánféle oktatásunk a reálfélével egészítessék ki vagy pótoltsassék?

Az összes gimnáziumi oktatás célja más nem lehet, mint az, hogy a növendék az időben és térben összefogott emberiség ismereteivel, eszméivel, érzelmeivel, műizlésével megismerkedjék, azokból az éltetőt, nemesítőt, a nemesb értelemben emberiest elvonja, elsa-játítsa s tetteivel valósítani bírja. E meghatározás midőn egy részről kizárja azon fogalmat, miszerint a humanisztai képzés egyedül alaki volna s ki akarja javítani azok véleményét, kik a gimnáziumtól egyedül nyelvtani elemek tanítását s némi előkészítést várnak és követelnek, más részről azt foglalná be, hogy ezen oktatás az

elme természetes fejlődésének megfelelően, folytonosan eszmegyarpítással foglalkoznék, az idegen nyelvek tanulásában is folyvást az idegen eszmék felfogását, elsajátítását eszközölné, habár némely szakaszában, például a nyelvelemek tulnyomó tárgyalásánál lassabban és kisebb mértékben.

E célból mulhatlanul a gimnáziumi, ekép értelmezett oktatás körébe foglalom a történet tanulmányát s bölcészeti előkészületet is; azt a részt t. i. mely a lélek különböző tehetségeinek összefoglaló működéséről, s különösen a mely az igazság nyomozásában foglalkozása törvényeiről tanít, melyek a gimnázium irodalmi és történeti tanulmányai által mulhatlanul szükségeltetnek, sőt e tanulmányok természetes eredményei, (mint ilyek előbb is ezek közé osztattak be több iskoláinkban) s a tulajdon érteménybeli bölcészetnek, az oly erős és megállapodott egyéniséget kívánó tudománynak előkészítői s nem tulajdonképen való részei.

Ha ezen meghatározásom helyesnek ítéltetik, szükség, hogy az emberiségi eszmék ne csak a multban, hanem a jelenben is felkerestessenek, vagy a mai tudomány eredményein is megalapíttassanak. A mai kornak pedig fő tudománya a legszélesb érteményben vett természettan, mely a hozzá tartozó ismeretekkel együtt szolgáltatja a régibb idők eszméinek az alapot, mely módosítja a régibb kor tudományi fogalmait, kiegészíti, megfejt a mit amaz idők csak gyermekileg képzelődésből ismertek. Meglehet nem igaz, mit a kor egyik legjelesb régiség-buvára és bölcsekedője állít, hogy fizika nélkül nincs metafizika; de az aligha nem áll, hogy a kettő kapcsolatban van mint a test és lélek, s hogy a kettő egymás nélkül nem fejlődhetik. A dolgot egy két példával kísérlem világossá tenni. Egy jeles theologus bebizonyítja, hogy a vallási eszmék s ezek által az egyetemes világnézet megváltozására semmi oly befolyással nem volt, mint az égtan vagy a naprendszeréről való tudomány. Ez pedig a matematika eredménye, mely hatalmas lett a régi mithológiát, némely dogmákká merevült vallási nézeteket, a menny és pokol gyermekkori fogalmait a képzelmekek hazájába utasítani. A honnan lehetetlenné vált, s mondhatnám emberietlen, de egyszersmind sikeretlen ámitás is lenne a növendék emberrel mai napon megismertetnünk a görög mithologiabeli olimpuszt, alvilágot, oceánt s a másutt is előforduló harmadik vagy hetedik eget anélkül, hogy ezekről a mai tudományt is előadnók, s azoknak mai jelentékét ki nem derítenők. Képtelen volna e század növendékét a görög kozmogonia khaoszánál vagy a Mózesféle hat napi teremtésnél elhagyni s azt a mit e dologról az újabb tudomány tanít,

tőle eltitkolni, vagy eltagadni, vagy ezen újabbkori fejlemény megismerésére el nem vezetni, a világhoz, hol a tanulás oly szeszélyesen s felületesen űzetik, és saját erejére utasítani. Annyival is inkább, mert a mint avagy csak ezekből is sejthető, a régi és újabb világnézet között oly szörnyű ellentét van, a fejlődés folyamában az emberi szellem magát oly sokszor megcáfolja vagy kiigazítja s mitöbb, előbbi ismereteivel kapcsolatban volt érzelmeivel, eszméivel is felhagy; miből természetesen következik, hogy az emberiségi nézeteknek és érzelmeknek mindig újabb meg újabb alap- vagy támaszpontjai keresendők!

Nem lehet, kivált e tárgy mellett, röviden kifejteni, mily messze esett az emberiség értelmi és erkölcsi tekintetben amaz állásponttól, melyben avagy csak a reformáció korában is állott. A természetesen levő szoros rend ismerete megszüntette a csodás hatások hitét és tekintetét, meggyengítette, bizonynyal hibásan, a legfelsőbb való iránti azon kegyeletet, mely főkép az ő csodatételein, vagy csodatehetésén alapult vala. A társadalom eredete s jogai tisztába hozatván, megszüntek az ugynevezett kegyeletes viszonyok a szülék és gyermekek, a felsőbb és alsóbb, a gazdag és szegény között. Az újabb kor igényei közönségesekké lettek. Az újabb idő nézetei a vérbe mentek át, áthatották az akaratot, mielőtt az értelemben megfordultak volna. Az erkölcsi törvény a társadalom, az állam előbbi rendszere fenáll, de csupán és legfőlebb alakjára nézve; mert a szellem egészen új akar lenni. Azért nem férhet emez abban, az új bor az ő tömlőben. Azért indult bomlásnak minden kapocs. Az olvasó hajlandó lesz e beszédet tulzottnak tartani s legfelebb némely nyugoti népekre illőnek; miután nálunk a társadalmi és erkölcs-világi pezszés nem oly erős. Szabadjon csak egy két körülményre utalnom. Ki meri ma templomban a régi hitet, tanodában az előbbi szigort, törvényszéken az egykori ridegséget alkalmazni? Nincs-e bűn, mely felszabadíttatását már tettleg megnyerte, kivívta, mely elől a hitszónok, a nevelő, a törvénytevő elbúni elégnék tartja?

Tehát az erkölcs rugóinak a társadalom és államkapcsainak erősíttetni kell, s erre az utnak az iskolában egyengettetni. Ha az újabb tudomány által alakúlnak bevégezett körre, teljesen érthető egészekké az ő és középkor alakjai, ha ezek egybevetése összehatása által lehet kivonni azt, a mi ma igaz marad, s minek ma hatni lehet: szükség a tanítás egy körének az ókorból kiindulva lejönni maig. Így némelykor az ókor eszméi győznek az újabb nézet felett, néha megfordítva. A szép antik eszményének érvényt szerez-

hetni az újabb művészeti alakokban is. Platót jó kiindulási pontul, a görög tragédia főszerzőit a jelenkori drámára nézve javító szerül használhatni; mint szinte a művészi történelmi stílt az újabbkori ferdítő frivol irodalom, mélység és valódi tartalom nélküli irány derék ellenszeréül. Viszont a bölesészetnek nem lehet az előbbi fejlődési fokon maradni s mellőzni azon vizsgálódásokat, melyeket legujabban az anthropologia, fiziologia és más tapasztalati tudományok tettek. Mert sok oly kérdésre, melyet a metafizika tett fel, úgy látszik az eféle tudományok felelnek meg... Azért ha Schwarznak a theológiára nézve igaza van, midőn attól realizmust kíván; a mennyiben szükséges, hogy a szellemi életre ható mindenféle tudományos vívmány közepette tudja magát tájékozni, s akarja azokat alaposan megismerni, legalább ha életre hatni s meggyőződést szerezni kíván: annyival inkább megkívánható az összes vagy emberi, mi nem épen annyi mint vallásos, képezéstől, hogy egyoldalú sőt alaptalan és félszeg ne legyen, ignorálván a szellemi fejlesztés azon főelemét, mely már nemcsak létezik, hanem főhatalommal tényez.

És erősen hiszem, hogy a tudományok oly ellenkezőknek látszó elemei, minden korban, midőn a nevelés bár egyszerűen, de szabadon intéztetett, nagy érdekek elnyomó hatása nélkül, párosítva használtattak fel az ember kiképzésére. Badarság volna azt hinni, hogy a réalismeretekben az emberi lélek táplálására valódi erő nem léteznék, s hogy ez megélhetne egyedül azon igenis finom és hogy úgy mondjam lélféle anyagokból is, melyeket az irodalmi tanulmány ad. Nem is emlitem az egyszerű szülék mindennapi és természetes eljárását, kik mint minap Rémusat egy szép cikkében fejtegeté, épen a természet ismeretéből, a természetben lévő rendről szokták gyermekeiket a teremtésre s onnan Istenhez fellevezetni; épen a természeti s közéleti tüneményekből fejteni ki az ok és cél és a legfőbb ok és cél eszméit. De magok a klasszikai hagyományok is érdekes nézetre vezetnek. Cheiron hogy Achillest „szóban ügyessé és tettben erőssé“ tegye, többek közt a növények ismeretére és hasznaira is oktató. A legfelső énekeket, bár főkép csak isteni dalnokok, a természet titkairól mondák. Mert titkok leplebe burkoltatva, csak a választottakkal közöltettek a származás, élet és halál s halál utáni jövő valódi vagy bölesészeti oly ismeretei, melyek egy némely mithuszt lerontottak volna. De mily hatást gyakorlottak a görögök világára az u. n. tudományok egy tekintet Pythagorász, Szokratesz és Platón geometriai s kosmogóniai vonatkozásaikra, vagy a latin irodalomból Scipio ál-

mára világossá teszi. A görög bölcsészet pedig Arisztotelesszel a realizmus ős apjával érte el tetőpontját. Hogy aztán ezen ismeretek a római császárok korában fenállani kezdett köztanodákban semmi helyet nem nyerhettek, a szónoklatot kizárólag igénylő zajos aladalmi s háborus élet okozá, még a hagyományos vallási hit, mely a természet kutatóit Xenofanestól fogva üldöze, s Szokrateszt, ki efélékre is gondolt, olykor némi színlést sejtető szabadkozásra kényszeríté (lásd Grote History of Greece 1 Kötet). A keresztyénység szorosan az erkölcsi élet javítására levén irányozva, egészen a benső vagy lelki élethez fordult, az erkölcsiség mozzanataival bibelődött; s a nevelés egyoldaluvá lett. Utóbb a reformáció a biblia jogának visszafoglalása végett a bibliai és klasszikai (emezt az egyház atyáinak tevén ellenébe) nyelvtanulást tette iskolai fődologgá. Utóbb nem voltak iskoláinkban mellőzve a természeti és egyéb tanulmányok. A tévesztés csak abban állott, hogy nem mint általános képző eszközök, hanem mint szükséges ismeretek a tudományos oktatás felsőbb folyamán adattak elő. Nem foglaltattak be a gimnáziumi képző tanulmányok sorába, nem is az eszmékért, hanem külső vagy anyagi hasznokért tárgyaltattak. Nem is vitettek annyira, hogy alaposan értették, s a tudomány gyümölcseit termették volna, hogy az összes fejlődés egyoldaluvá ne legyen; sőt oly hanyagul űzetek, hogy a közélet céljainak sem feleltek meg, mint azt utóbbi időkben akkor ismertük el, midőn nagy kárunkkal tapasztaltuk.

A kérdés tehát röviden ide megy ki: kell-e az ugynevezett reál-ismereteknek képzési érdekből, teljes nyomatékka és a tanpálya mindenik fokán taníttatni? Én úgy hiszem, hogy a fentebbiek nyomán igennel fogunk felelni s azt, a mit az idő összekötött, nem fogjuk elválasztani.

És ki kell mondanom, hogy a reál-ismeretek iránti ezen kötelezettségünket nem tartom az által teljesíthetőnek, ha ezeknek az iskolai oktatás alsóbb vagy felsőbb valamelyik fokán adatik hely a tantárgyak között; mint hajdan történt, hogy a bölcsészeti tanfolyam két első évében csaknem kizárólag ezekkel foglalkoztunk, mely idő alatt a humán képzés főeszközeire a heti óraszám negyed-része sem fordított, s e szerint egyik klasszikai irodalom ismerete sem vitetett tovább az elemeknél, éppen ellenkezőleg a hat osztályu gimnázium (valami kis grammatiko-poetika vagy rhetorika intézet) tanrendszerével, hol viszont a reál-ismeretekre fordított ennyi vagy még kevesebb (rendesen szünidőféle napokon) idő-mennyiség. Ha a reál-ismeretek valóban képzési eszközök, ezen képzésnek pedig természete a folytonosság, a fokozatos továbbmenés,

az emberi életkorokhoz alkalmazódás, az emberi szellem természetes terjeszkedésénél megfelelés: úgy nem lehet a reál-ismereteket egyszerre, s hogy úgy fejezzem ki egy rakásban átadni, csak úgy mint egy évre vagy évtizedre való eleséget a test be nem vehet. Közölni lehet így talán a mesterséget, a kenyértudományt, mint egy utra való pénzösszeget. Az emlékezetbe, természetesen ész nélkül, felvett s abban megtartott formulák olykor segítenek: de ez nem nevelés. A nevelő vagy képző ismeret-anyagot időnként, folytonosságban, fejlődő lélek szükségeihez mérve kell elsajátíttatni vagy a nevelésre használni. Különösen áll ez a reál-ismeretekre nézve, a kisdedet érdekli az állatvilág egy parányi része s a természet némely közönségesb tüneményei, melyeknek szemléletére s megértésére már az apai háznál és igen korán felébred. Ezeknek szélesebb ismeretére természetes vágyódnia. A nagyobb gyermek az életből és iskolából ismereteket szerez magának távolabb népekről, közlekedési eszközökről, természeti sajátságokról és ritkaságokról, iparról, gyárakról stb. E fokozaton ismét ki kell ismeretét egészíteni s mintegy e szélesb körben is tájékozni. Majd ismerni kezdi gyakorlatból az irodalom termékeit, a régiséget: vajjon megérti-e ezeket, s mi egyet jelent, meghonosodhatik-e csak valamennyire is ezekben, ha a népek és egyének dolgait, a hadakat a szokásokat stb. a realitás mellékletei, külső szemléleti ügyesség nélkül s csak a poezis és retorika színezetében tekinti. (Valóban itt méltán elmondhatjuk, hogy a reálék mellőzésével tehetetlen szónokokká vagy szofistákká nevelnök gyermekeinket!) Mily szükséges például a régiek hadfolytatásának felfogásához valami a fizikából, évszámolásához a csillagászatból, mithusaihoz a földtanból? Tehát minden fokozatnak saját szükségei vannak, melyeket alsóbb fokozaton szerzett tanulmányokból nehezen elégíthetni ki. Mert az elme képessége, ereje ezek irányában is fejlődik; s minden kor a magát birja elsajátítani ezekből is.

Valóban nagyobb hiányt nem okozott a régi gimnáziumi rendszer növendékeinek s a nemzetnek, mint a reál-ismeretek kellő folytonosságban (e szó nem akar szakadatlanságot jelenteni) tárgyalásának mellőzése által, a külső szemlélődésre való alkalmatlanságot s kedvetlenséget. Sőt állítani merem, hogy az által tetemesen gátolta magát a humán képződést is, úgy tekintvén azt mint távol levőt az élettől, ellenest a tudománynyal vagy legalább oly magast, melyhez képest a tudomány igen is alacsony, köznapi és száraz; mely fogalomból vagy bal véleményből aztán később az származott, midőn tudniillik sarkellenes helyzetbe jutván másik tulságra kezdénk

hajolni, hogy a klasszikai tanulmányokra fordított, a tudományokra nézve egészen elveszett (?) idő és erő érthetetlen célu áldozatnak, majd vétkes pazarlásnak sőt mármár nemzetellenes bűnnek is nevezetnék! S ez ügyre nézve helyzetünk ma is sajátságos. Iskoláink növendékei és tanítói két ellenes irányu szélfolyam által forgattatnak, zavartatnak. A szülék nagy részt a reál, az előljáróság ismét nagy részt a humán iránynak, még pedig kizáróságra hajolva, barátai. Innen az a csekély siker, melyet iskoláink a legközelebbi években előmutatnak. Van oly időjárás, melyben nemcsak vetni s tenyészteni, de megállani is nehéz és egy kis erény. Mind azért van ez, mert a két elemet mi maig is megválasztjuk. Rég bizonyos pedig, hogy e kettőt e fokon az idő kibékéltette.

Tehát a kettős irányu de egy célu tantárgyat tudományos iskoláinkban, míg az emberies képzés folyama tart, azaz míg az emberi elme önállóságra, önrendelkezésre meg nem ért, egymás mellett, folytonosságban tartandónak vélem.

III.

Ezek után könnyü lesz megfelelni ama harmadik nagy kérdésre is: osztály-e vagy szakrendszer legyen?

Fentebbiekben megállapítám, s reménylem, meg is bizonyítottam, hogy a reál-ismereteknek minden fokozaton, alaposan kell taníttatni.

Most már szabad legyen egyszerüen kérdenem, mellőzvé a szaktanítás mellett felhozható erősségeket, melyek ugyis csak egyre mennek ki t. i. az alaposságra, s eléggé is ismereteseek, látott-e valaha szakértő olvasóm oly osztálytanárt, ki egyenlő képességgel, kedvvel és sikerrel elemezgette, ép oly unalmatlanul gyakorolgatta, s diktálta volna a gyermek fejébe a latin deklináció és konjugáció alakjait, mikép nézleltette az állatképeket, a növény szerveit és a mértan alakjait? Képzeld mindezekre egyiránt alkalmas egyéniséget? S ha netalán egy férfit keze után egyenlően jó sikert tapasztalt vagy képzelt mindenik irányban, főkép a felsőbb tanfolyamon (gimnáziumi közép és felsőbb osztályoknál) vajjon egy ily létező vagy lehető egyén nem a kényszerítés, erőszakolás, állati abajgatás fogásaival segített-e magán némely dolgokra nézve? Vajjon egy némely szakbeli hátramaradás vagy fejletlenség nincs-e jóakarattól, vagy csalásul némely szerekkel péld. könyv nélkülözéssel palástolva? A tapasztalás legalább ilyenket tüntet elő.

Még egy másik kérdés. Midőn nekünk magyar protestánsoknak gimnáziumi tanárok képzésére semmi intézkedésünk nincs

(egyetem, filológiai kurzus) s nagyon is kizárólag azon szokrateszi elvre támaszkodunk: a ki mit ért, elő is tudja adni, mi azon görög ismeretkörhöz való volt, ezenkívül vagy ennél fogva nálunk, mint korábban egy más helyen említém, a tanárt egy időben egyenlő súlylyal nyomja e két munka: a tanulás (főkép a methodus tanulása és begyakorlása, s a tanítás: reménylhető-e, hogy a két- s tán több oldalu képességet s készséget, mi egy általános oktatóban kívántatik, mieink bírassák? Ily egyetemes oktatásra képes férfiakat a legműveltebb külföld sem bír, sőt kívánni sem mer. Némethon valamint Anglia gimnáziumi igazgatói volnának ilyek; ezek is általában nevelők, igazgatók egyszersmind szaktanárok (Igy hogy egy pár példát említsek Arnold klasszikai nyelvek és történelem! Schmitz edinburghi mostani igazgató, a nyelvek avatottja és tanítója). Annyival kevésbé találathatnak ilyek nálunk, vagy ha találtnak, kivételek. Általában mondhatni, a házi nevelés körül is ezt tapasztalhatni, hogy az ilyekre vállalkozók ügyes lelkes nevelők igenis, de általános tanítók alig lehetnek. A tudományos alap nélkül pedig mai nap nemesak u. n. tudományos, de bármely fensőbb életű ember jelleme is alig lehet biztos. Pour être honnête, il faut, mond Voltaire, de la raison. Az egyszerű embernek jellemet ad a vallás, az egyszerűség, a művelt ember jelleme pedig gyakran függ tudalmi biztosságától, s meggyőződésétől.

Ellenvetésül ezek után nem hozhatni fel, a mit gyakran szoktak, hogy „a mit egy gyermek vagy ifju megtanulni tartozik, azt a tanár is tudhatja. Mert nem tudásról van szó, hanem képességről, lelkeségről, a tantárgyoknak buzgó, örvendő előadásáról, fáradhatlan begyakorlásáról, az egyszerűséget türelméről. Arról, a minek egyedül van hatása, vagy a mi nélkül nincs hatás. De a jellemfejtés? Igaz, ez valóban fődolog; bár leginkább az élet fejleszti ki utóbbi korban, mint Kölcsey is megjegyzé. Ez az osztály szerinti tanítás legfőbb erőssége. Azonban nézetem szerint az érdeknek elég van téve, ha a gimnázium alsó hat osztályában osztályonként két egyén tanít s a fő vagy rendes tanár a nyelv, irodalom, történetféléket s természetesen a vallást is kezeli, s hozzá a másik oly viszonyban áll mint a rajz- vagy énektanító; úgy hogy amannak személyisége tegyen oly egész és erős behatást a növendékre, melyet senki más le nem ronthasson.

Még aligha nem tarthatok egy ellenvetéstől, mely alig egyéb mint a közelebbinek változata. Magam adtam rá alkalmat, nem kell hát irtódnom tőle. Ha így szólhatnak, oly szoros kapcsolata,

sőt minden fokozaton egybefolyása van a reál- és humán tananyagoknak: nem multhatlanul összekapcsolva kell-e azoknak lenni s mintegy összefolyni a tanár fejében, szívében és ajkain is? S ha igen, nem taníthatja-e? A fentebb elmondottakon kívül csak röviden felelek. Szíves olvasóm, főkép ha valaha tanítani kísérlett, könnyen megítélheti, mennyire más dolog valamely tudományt, rendszert ismerni, annak eredményét, főtételeit vagy hogy így mondjam, analogiáját mint művelődésünk egyik tényezőjét, s lelkületünknek vegytani vegyrészét és valamely ismeretágnak rendszerét birni, részleteit tudni és előadni! Jó volna ha nem így volna, megengedem. Jó volna, ha egyes ember a XIX. század minden ismeretével bírna. (Cicero szónoka birhatott a magáénak sajátjaival!) Jó volna, ha a szerepeket összefoghatnánk, az ember összhangzójában épebb kedélylyé képeztetnék. Szép volna ha az atyák egyszersem mind nevelőik és tanítóik lennének gyermekeiknek, mint a természet és Rousseau kívánják. Szép és hasznos volna, ha az államban is a különféle águ működések összesítettetnék. Emberiebbek lennének. De ezen állapot csak addig létezhetett, míg az állam kevesebbet kormányzott, az élet viszonyai egyszerűbbek, szükségai kevesebbek, s a teendők sorozata rövidebb volt. Ma már a tanulmány s bármiféle más teendő sok, az élet kevésre elég. A közhivatalos kénytelen lelkének csak egynemű elfoglalásával, egyik tehetségével egyoldaluan működni. E végre kénytelenítetik magát egyoldaluan képezni, mintegy önkényt elferdítettetni. A patriarkális sokoldalúság eltűnt az iskola köréből is. Egy szak maga annyi tanulmányi foglalkozást ad, hogy reá egy élet egy lélek alig elegendő. Mert tanítótól bizonynyal megkivánjuk, hogy korához méltó legyen.

A szaktanítás hiányait e sorok írója elismeri, gyakran is érzette és nyilvánította. Sok van az ismeretre nézve, a mi a több tanító által untalan ismételtetik, sok a mi egyik által építetve, mások által lerontatik, sok a mi mindenkitől mellőztetik. A külön irányu hatás gyakran megsemmisíti egymást, így meggyőződés, erkölcsi határozott irány nem képződik, a gyermeki ész korai bírálgatásra, kétkedésre, nihilizmusra fajul. A tanulónak nem adatik a tanítóban oly példány, mely mindig előtte lehessen, melynek hasonlatára idomuljon. S innen ered néha ama figyelmetlenség, tepedség, bánhatlanság, mely sok helyen egész intézeteket megront, s gyógyíthatlanná vált. De valóban ezen a bajon mi segítettünk legjobban, ha a fentebbiek szerint a középosztályoknál is csak két tanárt alkalmazunk. Így megadván a kétféle képzési anyagnak a magáét, főszólt az emberies jellemképzésre fektettünk.

Ez által, úgy vélem, a tehetségek összhangzatos képzésére is többet teszünk mint a csupa osztálytanítás által. Az osztálytanító némely ismeretet hanyagabbul tárgyal. Ily célból alkalmaztattak még deák praeceptorok is némely főiskoláinkban szak szerint a tanításra. A két, vagy felsőbb osztályokban, több tanár pedig minden tehetséget hivatva lesz felébreszteni s kiművelni. Hogy pedig a több oldalú működésből több irányu is ne származzék, a mozgásnak több középpontja: azt különféle intézkedések által eszközölhetni. Az összes vagy nagykorú értekezletek közszellemet, összhangzást, azonos vagy egyféle világnézetet, elveket, methodnst fognak létesíteni. Még többet tehet a tanárképző tanfolyam főiskoláinkban; mely a külföld egyetemeinek idevágó oktatását és a filológiai szemináriumokat célszerűen helyettesítheti.

Igy reménylhetni, hogy megtörténhetik a mit Quintilianus mond: non erit verendum, ne binies praeceptoribus oneretur puer. Non enim crescet, sed dividetur, qui sub uno miscebatur, labor, et erit quisque sui operis magister utilior. (Instit. II. 1. 13.)

Imre Sándor.

IGAZGATÓI JELENTÉS

A MÁRAMAROS-SZIGETI REF. GIMNÁZIUM ÁLLÁSÁRÓL
18⁵⁹/₆₀-ban.

Felolvasta az 1860. évi július 29. tartatott zárünnepélyen

Szilágyi István, igazgató.

A viszontlátás édes örömének forró érzetével köszöntlek nagyérdemű Hallgatóság, benneteket e napon, midőn egy év lefolyása után ujból megadta jó Istenünk áldott kegyelme, hogy e szent tűzhely körül, a vallás és nemzeti művelődésnek e kisdud bár, de hatásában századok nagyságának nemes jeleit homlokán viselő oldalánál ünnepélyes érzelmek között ismét egybe seregelhettünk.

Nem titkolom, nagyérdemű Gyülekezet, hogy örömmel érzése az, mely szívemben forr, hogy a megindulásnak diszes soraitok láttán szemeimből kitörni vágyó cseppjei az öröm szelid forrásából fakadnak: oh de mégis másnemű ez, nem az a mennyei tisztaságú ez, mint mely az egészen holdog vidámság égi hazájában szokott termeni. Egy nehéz órának szomorú emléke néz felém még

most is, s fog talán még soká, míg csak a hullámzó idő torlataival be nem sepri azt. Mint mikor hirtelen jött terhes vihar ölé villámá sujt alá, s az iparkodó gazdának talán egész élte keresményét semmivé teszi: a megrémült lakosság, még akkor is érzi lankasztó nyomását a fellegek hatalmának, midőn azok már a távolban usznak, itt alatt pedig a szabadulásért hálátadó ének szent melódiája zeng.

Most egy évi ünnepünk volt első jelensége a lefojtva szunyadozott azon életerő ébredésének, mely e tanodát mindnyájunk és minden jók gyönyörűségére századokon át virágzásban és közbecsülésben tartotta vala fenn. Hittük, reméltük, hogy ez újan nyílt Olimpia nem lesz többé elhagyatott, hogy évről évre mindig fel fog bennünket keresni az érdekeltség nemes részvéte, s mi mindannyiszor megszoríthatjuk a kezeket, melyek áldólag kiterjedve fejünk felett, Isten gondviselésének gyakorolják közöttünk magasztos munkálkodását. Reméltük, hittük, hogy a mily zavartalan volt az új életnek ama felejthetetlen édes első öröme: ugy az ismét találkozásnak áldomás kelyhéle nem fognak keserűségnek hullni könyei.

A kifürkészhetetlen isteni akarat mást parancsolt. Nehéz próbára tette hitünket. Oh bizonyára nem volt még elég a baj, nem a titkos emésztődés, mely életerőink szálai között őrlött látatlanul, de érezhetőleg, mint férge valami titkos betegségnek, mely ismeretlen kéztől jő, s melyen segíteni oly nehéz. Volt még számunkra fentartva egy keserű pohár, mit megkelle kóstolnunk, nem, mit kiürítenünk kelle egészen, fenékig, hogy legyünk, ha még eddig nem valánk, fölkenettek a nagy kötelességre, a szenvedések olaja által is. Tűznek próbájára tétettünk, talán azért, hogy miképen a kohó megválasztja egymástól a nemes és némtelen éceket: aképen legyenek érzelmeink is a nagy cél iránt, melynek bajnokaivá lettünk előállítva, megtisztulandók a földiekhez vonzó minden gyarlóságaiktól.

Értem a mult évi augusztus 10-ke iszonyatos éjének rém jeleneteit. Miért ujítnám fel azok emlékezetét? miért mondanám el a megdöbbentség, a siralom égre törő zokogását, mely e látogatás sulya alatt porba, hamuba omlottak kebelében itt kitörve, ott viszszafojtódva, dult? Végig hallgatni azokat nem lenne kevesb, mint végig élni még egyszer... A pusztulat anyála nem kedvezett az Ur Sionának sem. Ti magatok látjátok még a romlás iszonyait, látjátok rongyaiban az Urnak házat, rongyaiban e kedves gyermeket. Dicsekedve említettem volt egy éve ma, hogy testvértársaink többjeinek sorsához mérten, jajszó, ugy mondva még nem is volt

ajkainkon soha: oh lett most!; hogy aggodalmaink ha voltak is, mulók voltak azok, melyeket maga az idő kiegyenlített: oh most nem úgy lett! Itt ültünk porban, hamuban, mint a próféta a maga kedves Jeruzsáleme romjai felett; aggódva néztünk, mint egy Jeremiás minden utonjárót, ha ereszkedik-e vajjon pilláira köny alá ennyi romlás láttán. De legmélyebb volt az aggodalom a jövő iránt, keresve, mint amaz elővilági Noé az ég tájait, ha tűnik-e fel a láthatáron ama galamb, mely szájában a vigasztalás olajágával száll alá s nyugszik meg a tudományok ügyének e gyászoló hajléka felett.

De kétségbe nem estünk. A hit és bizodalom, melyek erős fainak árnyéka alá vonultunk, megtartottak bennünket. Letöröltük könyeinket s felléptünk a pályára, melyet rendeltetésünk elénk kiszabott... Hiszen, micsoda is az: dűskálni a nagy vagyonban, s palotákat építeni, hol minden van miből, s a hol, úgy szólván, magától megy minden? De küzdeni az akadályokkal, a hol talán ez van több, mint segélylő kényelem, s állhatatos csüggedetlenséggel vívni a sorsot, hogy végre is az hajoljon meg az emberi vas akarat-erőnek: ez aztán az, a mi becsületet szerez.

A súlyos csapás kettőzött mértékben róttá reánk a terheket. Nem csak az volt a feladat s az előnkbe szabott kötelesség, megtartanunk az eddigi kört: de hogy minden szenvedett veszteség mellett is előre hatoljunk; hogy, ha bár az anyagi téren a váratlan s a véletlen egy ürt lökött is elénk, melyet be kell tölteni: de azért a szellemi, a belső küzdeletről ne hátráljunk immár ez akadály előtt sem. Mernünk kellett bátran mindent, hogy nyerhesünk mindent, hiveink részvétét, jóakarátát, becsülését.

Az Ur, ki az övéit a legnagyobb nyomorúság közepett sem hagyja el, lehetővé is tette ezt az intézet kormányzóságának. Kezdetben már, midőn a hír szavai széthordák e két hazában azon szerencsétlenség nagyságát, mely bennünket ért, oly szépen nyilatkoztak felénk a részvét karjai, hogy igazgatóságunk, szilárdan megállva egyszer tett határozata mellett, eszközzésbe vevé, mit oly régen ohajta vala, a tanintézet körének fokanként tágasbítását, s megnyitotta, annyi aggodalmak ellenére is a gimnázium V-ik osztályát, első lépcsőjét a nagyobbodásnak. S így munkálkodott immár új életre kelő tanodánk ez évben, mint öt osztályu gimnázium, résztvevő figyelemmel kísérve, különbség nélkül a vallás, tudomány s nemzeti művelődés mindazon barátai által, kik csak ismerék ezt, ismerék nem fény nélküli multját, s kik a jelenben buzgó s elismerő örömmel sejték a jövőnek derűsb csillagát immár előfényleni.

Mindent egybevéve, azt hiszszük, az áldozat, melyet a köz-művelődés, a vallás és haza oltárára ez évi munkáinkban tanintézetünknek teljes igyekezettel hozni törekedünk, nem volt kedvetlenül fogadott Istenünk előtt, mert gondviselő kegyelmének segélye mellett, mind az, a mit tettünk, hitünk szerint magán viseli a megáldattatásnak jeleit, s azt, hogy az Ábelek oltárának füstjei ma is törnek magoknak utat az ég felé, s bár gyenge oszlopát, ha azt a hit ereje hatotta meg, bármily romboló vihar sem képes átszakasztva vissza hajtani.

Negyvenhét ifju növendéket bocsátottunk a mult évben áldás és szerenese kívánataink között a szüléi házakhoz: ma 63-mal tehetjük ezt. Ne mondjuk t. gyülekezet, mi ez másokhoz, mi, csak egykori magunkhoz képest is?... Mások az idők ma, mások az elvek. Emlékezem én magam is az időre, midőn ez előtt 15 évvel százak körében ültem e falak között, midőn szemeimet gyönyörrel legeltettem a deli fiatalság tömött sorain... De azóta az idő kerekre egészen egyet fordult, a sodró események eltemették a multnak akkor élő intézményeit, eltemették az elveknek egy részét is, melyek akkor a tudnivágyó fiatal lelkeket a Gamálielek lábaihoz zarándokoltaták. Mit soha nem hittünk: a jövő magyar emberiség, csak mint meg annyi kövek fekszenek előttünk, mint egy szirt, mely mozdulatlanul vár, habár a villám verdesi is homlokát, várja azt az uj Ábrahámot, kinek számára az Ur belőlök fiakat teremtsen, hogy legyenek annak népe, várják az uj Deukáliont, ki elérte a jós Isten szavainak titkos értelmét, életre költse őket, leendő lakosait amaz uj hazának, mely immár nincs messze, melynek csillagának fényessége immár ablakainkon bocsátja be hajnal sugarait... Addig is, míg e szerencsés nap felderül: vegyük ugy e jelenséget a számszaporodásban, mint az ébredés örvendetes adatát, mely hova hamarább átalánossá válván, juttassa népünket annak ismeretére, miszerint minden nemzet erkölcsi ereje a tudományos emberfő mennyiségétől föltételeztetik, s mint voltunk egykor karddal kelet felől védőfala a művelődésnek, ugy lehessünk a jövőben is mi, s éppen mi azok, értelmi felsőségünk által.

E 63 növendék növelve-tanításának gondjai foglalák el a lefolyt évben ez intézet tanári karát, melynek kebelébe, miután mult évi egyik társunknak a gondviselés másutt mutatott pályát, ez évben t. Miskolczy Sándor ur lépett volt, szívesen fogadott, s mint érdemlé, melegen becsült uj hivataltársul.

Mit, mennyit és miképen végzett e tanári kar a lefolyt évben, mint felelt meg azon kötelességeknek, melyek végrehajtása végett állította őt helyére az intézeti kormányzáság nagybecsű bizalma: nem én dolgom előadni; arról hallgatóinknak s közelebb a t. kormányzáságnak joga kimondani ítéletét. De annyit társaim nevében szabad és lehet kinyilatkoztatnom, hogy közülünk mindenki át volt hatva helyzete fontos voltának érzetétől. Tudjuk mi azt Plutárkktól, hogy a gyermeknevelés és tanításnál élekekben járóbb dolog nincsen, s épen azért, egybeműködő munkásságunk, soha nem egyes részeket tekintett a növendékben, hanem, hogy annak minden tehetségei együtt, egyiránt vegyék kezünk által azon képezést, mely csak így felfogva formálhat a gyermekből embert, a szó összetes értelmében. Értelmi és jellem-képzés volt a mi célunk, hogy tanulttá minden esetre, de e mellett jellemessé is idomuljon a növendék kezeink alatt. Mert végre is, a tudományok tanítása nemcsak arra való, hogy a fejet tegyük csupán velők mint egy rakott méhkassá, melyben a különböző eszmék csak úgy zsi-bongjanak: hanem, hogy a lélek titkos csatornáin azok gyakorlati, úgy szólván, eszenciája, mint meg annyi termékpor lesziváro-gjanak a szív legbelső kamráiba, s ott a jellemnek idomuljanak át s csirázzanak ki életerős magzatává. A feladat így lévén egyszer megállapítva: nem lehetett nehéz megválasztani az eszközöket, hogy a cél, a mennyire lehet, mentül jobban megközelíttessék. Beható tudás, világos felfogás gyakorlatiasság, ellentétben a felületes-séggel s merő elméletieskedéssel: úgy hiszszük, nem valának általunk rosszul választva. Az eredményt alkalmunk volt látni, s tán megengedi a gondviselés az örömet, hogy a jól vetett alapon egykor gyönyörködve láthassuk azon szép épületet, melyet meleg ohajtásainkban magunknak igyekezeteink után várunk és kép-zelénk.

Mult évben pártfogóink közül néhányan, azon magában véve is szép, de következményeiben még fontosb s messzebb ható eszmének adtak életet, hogy a tanulói szorgalom, igyekezet s önmunkásság elismeréseül s előmozdítására némi jutalmazások rendeztessenek növendékeink között. Lehetne mondani t. hallgató-ság! hogy a szorgalom és munkásság nem érdem, hanem kötelesség, s ki kötelességet teljesít, csak azt tette, a mivel tartozott, s hogy a megszerzett tudományos ismeretek már magokban elég jutalom a fáradozásért, mert el van érve a cél, a miért valaki a tanoda küszöbét átlépte... Nem szólhatok ellene. De hát a mindennapi életben nem mondjuk-e ki bármi és bárki felett ítéletünket:

ez s ez jó, ez rossz? S avagy a jó ítélet s a jó vélemény nem jutalom-e? nem jutalma-e a jónak, mint a rossznak a rosszálás büntetése? S miért volna ez az iskolai körből csupán kirekesztve? hiszen itt is van érdem, s úgy hiszem, az érdem mindenütt méltó, hogy elismertessék.

A szó elrepül, a dolog megmarad. Ki tagadhatná, hogy a jutalmi emlék ifju léleknek soha nem lehet egyéb, mint emlékeztető arra, hogy ő oly része immár az emberiségnek, kire figyelem van fordítva, s hogy e szerint ez, mint jegy és pecsét által el van köteleztetve, nem hátrálni jövőben sem az eddigi pontról, hanem előre törni folyvást, ernyedetlenül. S ki tudja: egy másik fiatalabb társ, vagy ki eddig ez oldalát a dolognak még nem méltányolta vala, nem fogja-e magát azon állapotban találni, mint ama görög ifju, ki éjjelenként eljárt sírni az Achilles sírjához, mert ő még nem lehetett az? a ki olvasván a dicsőítő költeményt, melyet Homér amaz isteni hős magasztalására irt, mindenek felett boldognak nevezé azt, kit oly költő énekelt meg, mint a moeoni lantos? Legalább én e szempontból vettem ez ügyet mindig, midőn tapasztalám, hogy sok setét sztoikus örömet vevé vala nem szebb oldalát kikelése tárgyaul. Ezért érzem én magamat kötelesnek köszönetet szavaznom azon meleg keblű jöltevőknek, kik ez évben sem késtek becses és feles számú adományokkal járulni növendékeink szorgalmát elismerő ezen cselekedetünkhöz.

Két esetről különösebben kell szóllanom. Vámosy Mihály hazánkfia még távol alapított jutalmat a Magyar történetből vett valamely részletnek iránytanilag jól kidolgozására a IV. osztály növendékei között. Ez idén Árpád fejedelem életrajza kívántatott. Kilencen pályáztak. Egy sines, mely egy vagy más tekintetből dicséretre méltót ne foglalna magában: de 4 oly érettséggel, nyelv- s irány ismerettel, többször még kutfők tanulmányozásával is tárgyalta a feladatot, hogy érdemlik a különös dicsérettel való megemlítettést. A kitűzött jutalomra mégis kettő látszott leginkább igényt tarthatni, egyik szabatosb, másik terjedelmesb voltánál fogva. Döntött a szabatosb nyelv, jó rendezet, szerencsés rövidség, s így a jutalom Gönczi Kálmánnak adatott, méltó versenytársa Nagy Károly különös dicséretben részesítettén. Vámosi M. példája egy másik pályázatot vont maga után t. Balogh Péter ur részéről. Kívántatott az V. osztályban lirai költemény, melynek tárgya: Egy atya keserve egyetlen gyermeke halála felett, a jutalomtevő által kitűzve. Lirai költeményt, valami jeleset s épen a feladott körben, megvallom nem

vártunk fiataloktól, kik még úgy szólván a nézletiség határán vannak, s távol attól, hogy azon mélységére az érzelmeknek lebocsátkozhassanak, a hol az elégia képei születnek: annál inkább kell becsülésünket kijelenteni azon 6 növendékünk iránt, kik próbára merték tenni erejüket a nem könnyű téren. S ha négyen nem bírtak a tárgygyal úgy, mint azt a dolgozatok e neme megkívánja: legalább erőtt kísérlettek, s egyelőre már ez is elég. De kettőről minden dícsérettel kell szóllanunk. Forma és felfogás, alkotás és képek mind elegendők, hogy jó reménynyel legyünk azon tehetségek iránt, kik már most ilyet tudtak adni. Kik átolvastuk, gyenge és jó oldalait egybe hasonlítva, majdnem egyenlő becsüeknek vetjük a két művet: azonban a szerencsésebben eltalált elégiai hangnál fogva az első jutalmat Géresi Józsefnek íteltük, a Géresi Imre műve másodrangu díjra érdemesítettván.

Kormányzóságunk nem szünő gondjainak egyik kedves tárgya volt Tápintézetünk ügyeinek célirányos vezetése. A lefolyt évben ismét bővülést nyert az, a tavalyi 17 helyett 19 növendék nyervén abba fölvétetést, sajnálattal jelentván ki, hogy a hely szűk volta miatt több jelentkezőket nem vala már módjában igazgatóságunknak befogadni. Hiszszük azonban, hogy azon éber gond s kiváló szeretet, mely e kisded intézet felett oly hunyni nem tudó szemmel örködik, találni fog módot, ha a pártoló nagy közönség adakozásbeli jóvolta is segédkezet nyújtand, hogy e jótékony intézet minél terjedelmesb alapra fektetessék. Áldja meg az Ur, kik ennek szükségéi fedezéséről ez évben sem felejtkeztek meg.

Különös gondjaink közzé tartozott ez évben is, mint mindig a vallásos erkölcsi-nevelés ügye. Az ember nemcsak ésből áll, hanem szívből is, s nekünk azt nem lehetett soha felednünk, hogy mi a szülék helyettesei vagyunk, kiknek úgy kell vigyáznunk növendékeink lépéseire, mint mi kívánnók, hogy a mi gyermekeinket kísérjék mások, hasonlóan örködő figyelemmel. Ez alapra volt fektetve fegyelmezésünk, s úgy hiszem, az a köny, mely az előjött eseteknél fogva szívjobbító komoly intelem alá vett növendékeink szemeiből alágördült, inkább fogja és fogta biztosítani a legjobb eredményt, mint bármely megtorló módja a büntetéseknek. S nem tartózkodom kijelenteni, hogy növendékeink átalánfogva vett magaviselete jó vala; s a mennyiben ez tanártársaim éber gondoskodásának volt eredménye: köteles vagyok azt nekik e helyről nyilvánosan is megköszönni.

Beszédem sora úgy hozza magával, hogy iskolánk elhunyt jóltevőiről is emlékezzem meg, s tűzzek sirjukra egyegy kisded

koszorut, melyek, mint hálajel részünkről, azoknak, a kik látják, buzdító például szolgáljanak... Nagyérdemü hallgatóság! az isteni kegyelmes gondviselés ez év alatt bennünket azon kegyében részesített, hogy pártfogó jóltevőink nem fogytak, hanem szaporodtak... Mintha csak az elhunytak porai elevedtek volna meg. Elég volt a hir, hogy pusztuló félre jutánk, hogy oltárunk tüze alvó félen áll: azonnal eljövének a lelkesek, hozva tápot, hogy a hamvadó szikra ismét magas lángra keljen az Isten országának templomában... Itt vonulnak lelkem szemei előtt el a jótét nemes érzetétől sugárzó arccal a két nemes nő: b. Radák Istvánné s P. Horváth Mária urnők, a jóság szelid angyalai; itt látom az áldozatban dús Teleki grófokat, Bánfy és Bethlen bárókat, a Zeykeket, gr. Mikó Imrét, és kit legelől kelle vala neveznem gr. Rhédey Jánost, ki egy maga egy tanszéket alapított közöttünk. Ha nem mondom is értitek, hogy ismét, meg ismét Erdély fiai, kik mellettünk állanak... Szentföld! oh minő sziveknek kell a te hantaid alatt nyugodni, hogy azok hamvaiból ily ivadékok támadnak?! Földedben kicsiny, magzatokban nagy, egyetlen nekünk a kerek földön!... Lehetsz te testvére másnak, szent a testvéri kapocs is, Isten alkotá azt is: de nekünk édes anyánk vagy!... Bizonyynal egyike legfőbb dicsekedéseinknek, ha rólad szólhatunk, s ha hirdethetjük: ime, e tanodát Erdély fiai alapíták, s ők buzgólkodnak, ők sietnek meg is tartani azt!

Ezeket akarám elmondani, nagyérdemü gyülekezet, a lefolyt 18^{59/60}. iskolai évről. Lenne bár, hogy azok a miket előadtam, segítsék megtartani jó hajlandóságaitokat irántunk ezután is.

S midőn végül meleg köszönetemet mondom e helyről tanodánk nevében mindazoknak, kik ennek javát, virágzását szóval és tettel munkálni, előmozdítani meg nem szüntek, kérem egyszersmind a minden jók Istenét, hogy e munkálkodásainkat áldja is meg bő kegyelméből a siker legjobb eredményével. Őt kérem, tartsa meg e tanintézetet továbbra is, virágoztassa nevének dicsőségére s anyaszentegyházának gyarapodására.

ELLENBIRÁLAT.

FILÓ LAJOS PESTI REF. TANÁR URNAK A VALLÁSI EGYESÜLÉS IDEÁJÁRA TETT BIRÁLATÁRA.

Filó Lajos pesti ref. tanár ur a „Sárospataki Füzetekben“, (IV, évfolyam VI. VII. füz.) az unióvitályról értekezvén, a VII. füzetben bírálja a vallási egyesülés ideáját is, és ezen bírálatában vannak oly nyilatkozatai, melyekre nézve a vallási egyesülés ideájának szerzője, bár bírálójával egy ekkléziában van is, egy értelemben nem lehet, és így vele, bár mint tisztelte személyét s érdemeit egy hitben nem is egyesülhet, s felhivatva érzi magát akár egyéni meggyőződését, akár az emberiség jogát illetőleg az ellenbírálatra.

Nem kellene ugyan nekem megbírálnak egyebet tennem, mint a részrehajlatlan olvasót ideámra utasítani, s azt mondanom, mit F. L. ur is (VI. füz. 495. lap) mond Bátoriról, hogy „bár ellene több rendbeli cáfolatok adattak, e tárgyban soha többé fel nem szólt, azt tartván, hogy kiadott beszédeiben eléggé meg van feelve a cáfolatokra is“. Az ideában is ki ezt figyelmetesen megolvassa, feltalálja a cáfolatot F. L. bírálatára. De hogy ez szembetűnőbb legyen, szükségesnek tartottam e bírálatra jegyzeteket tenni, nem azért hogy én magam harcoljak, mit öregségem erőtlensége s az üldözéstől félelem, sértve gondolván magokat még azok is, kik nem sértetnek, tennem nem is enged; hanem azért, hogy ezek utmutatásul s felvilágosításul szolgáljanak azoknak, kik még e tárgyban valaha tollat emelnek.

Reménylem, hogy bírálóm az igazság lelkétől vezéreltetve nem fog ellenbírálatomban botránkozni, én is úgy nyilatkozván mint ő nyilatkozik (lap 638) irányomban: „azon tisztelet, melylyel egyházi irodalmunknak ezen ősz bajnoka iránt viseltetünk, nem fognak bennünket akadályoztatni munkájának részrehajlatlan ismertetésében és szigorú megbírálásában“.

Ha ki nem ismeri s nem olvasta ideámat, és csak bírálóm bírálata szerint hozna rólam ítéletet, méltán megbotránkozhatnék azon szavaimban, melyeket bírálóm felhoz (lap 640.) „Szerző munkája kiadásakor még közel lehetett azon időtájhoz, melyben mint maga megvallá elég hibásan úgy tartotta, hogy el kellene minden vallást törölni, s még a ki említi is meg kellene büntetni“. E tételre elirtózik a kegyes lélek, ha ez azt a megelőző s követő szavaimmal összeköttetésben nem gondolja. De nem irtózik el ha látja, hogy

birálóm csak egy tételt ragadott ki, s ezt csonkán idézve szinte hasonlóná tette Pál apostol ezen szavaihoz: „vétkezzünk hogy a kegyelem annál nagyobb legyen“. Én ezen vallomásom előtt (l. 39). szoltam a hitkényszerítésnek veszedelmes fajzatairól, a sok vallási üldözésekről, vérontásokról, melyekkel teljeseek a polgári s ekkleziiai históriák, a hitkényszerítésnek azon szomorú eredményéről, mely szerint sok derék munkás igazságot kereső nagy lelkű tudósok új találmányokért mint az ördög cimborásai kárhoztattak, hivataluktól s még életüktől is megfosztattak; azok pedig kik az igazságot soha sem keresték, következképen eretnkségbe is nem eshettek, a korhelység lágy párnája alatt osendesen nyugodtak, s ennél fogva az emberiség tetemes kárára s az akkor élt vallási kormányzóknak örökös gyalázatára számtalan nagy lelkek az igazság keresésétől vagy legalább annak az emberi nemzettel közlésétől elrettentettek, s e szomorú tapasztalat következtében mondtam: „Oh ne csudáld hogy voltak, kik szent irtózásból akár titkon akár nyilván magát a vallást is megutálták s naturálistákká lettek. Én magam megvallom bűnömet, ha annak tartod, hogy volt az az idő, melyben arra fakadtam, hogy el kellene minden vallást törölni s még a ki említi azt is meg kellene büntetni“. De ez ítéletemet nyomban követték e szavaim: „de azolta hivatalomnál fogva tökéletesítvén magamat a vallás tiszta ismeretében, megismerem hogy azon ítélettételemben hirtelenkedtem s a tüzet azért nem kell eltörölni, hogy miatta sok faluk s városok porrá égtek“. Ugy-e kegyes olvasó! hogy így nem botránkoztató a fentemlített ítéletem, s ha te, botránkozol, hiszem hogy nem botránkozik a mennyei atya. Én nem mondtam többet e kifejezésemben, mint midőn azt mondjuk: ex duobus malis minus est eligendum, azaz jobb hogy vallás ne legyen, mintsem azon gonoszoknak legyünk kitétetve, melyeket a hitkényszerítés a vallási fanatizmus maga után von; mert ez nagyobb gonosz amannál.

A 640—642. lapon terjedelmesen mutogatja a bíráló a vallási úniónak a kultus egyformaságán létesíteni akarását, eltévészttet s céltalan dolognak azon okból, hogy a szertartásoknak a dogmákkal össze kell hangzani, mint a melyek a vallási felfogásoknak mintegy látható ki és lenyomatai. Erre rövideden azt felelem, hogy miután azt állítottam s már Bátori is eléggé megmutatta, hogy a hitben a dogmákban egyesülni nem lehet, következtlen lettem volna a szertartásoknak dogmákhoz alkalmazásában; mert egyiknek lehetetlensége a másik lehetetlenségét is maga után vonja. Ezen elv

helyett tehát, hogy olyanok legyenek szertartásaid, minők dogmaid, jobbnak láttam ezt tenni elvé: olyanok legyenek szertartásaid, hogy azok eszközei legyenek értelmi s erkölcsi tökéletesedésünknek. Én is úgy nézem ugyan a látható egyházat (l. 21.) mint a láthatatlan egyháznak kézzel fogható előterjesztését: de épen azért mivel a láthatatlan egyház az igazságra s szentségre törekedő lélekben van s itt a hitkényszerítésnek is helye nincs, a látható egyházban is az igazságra s szentségre törekedésnek kell lenni a főcélnak hitkényszerítés nélkül s a szertartásoknak is bármik legyenek a dogmák, erre kell eszközül szolgálni. Így nem gátolják a szertartások a lelki tökéletesedést is, melyben áll az ember rendeltetése.

A 643. lapon láttatik engemet bírálóm a római pápa egyházfőnökségének is elismerésével megróni; bár én arról nem is szoltam. De én különbséget teszek a főpásztor és római pápa között, ha már erről is szólni felhivatva vagyok. Miért ne lehetne egy főpásztora a keresztyén egyháznak? De az idea szerzője értelmé szerint nem úgy mint hitzsarnok, lelkeken urolkodó, minő volt a XVI. század előtt; hanem mint bölcs kormányzó az egész anyaszentegyházat illető dolgokban, akár római, akár genevai, akár ágostai legyen az; mert a vallás s egyházi kormány lényege a helytől nem függ.

Ugyan lap 643. azt írja a bíráló, hogy: „az Idea szerzőjének munkája nem annyira racionalizáló, mint inkább romanizáló iránya miatt idézett elő saját hitfeleinél komoly visszatetszést“. Elhallgatva itt azt, hogy ha némelyeknél visszatetszést idézett elő, nyert az tetszést is sokak előtt, mind a r. kathólikusoknál mind a protestánsoknál, ugyan min alapíthatja bárki is ezen romanizálást az ideában? Tán azon néhány kath. szertartásoknak s ezeknek is megváltoztatva elfogadásában, melyek az ideában (l. 23.) említettek. Hiszen ezek csak például s a vallási egyesülés esetére említettek, s nem is ezekben áll a r. kathólikusok s protestánsok közti nagy különbség, sőt még a dogmákban sem, hanem az elvben. Maga a bíráló a haladás elvét teszi (l. 658.) a protestantizmus elvévé s nem ezen építi-e az idea szerzője, nem ezért helyteleníti-e a lelkeknek konfessziók általi megköttetését is? Nem inkább azok-e a romanizálók, kik hitet parancsolnak, s mint a kathólikusok az egyházat teszik a hit dolgában bíróvá s a szentírás csálhatatlan magyarázójává? hát nem ez gátolja-e a bíráló által is (l. 659) említett gradualis úniót, nem gondolkozhatván vagy legalább gondolatjait nem közölhetvén bárki is másképen, mint a hogy az egyház meghatározta? Mondják ugyan hogy több szem többet lát, de inkább lehetne mondani hogy többféleképen lát, s már Phaedrus

megmondta hogy „plus est in uno saepe quam in turba boni“. A tapasztalat tanítja hogy minden reformot nem testületek hanem egyes személyek hoztak elő, s ezek amazoktól először még üldözettek is. Nem győzők azért eléggé csudálkozni bírálóm ítéletén, hogy engemet romanizálónak tart, holott egész munkám a protestantizmus haladási elvén alapul. Nevezhette volna inkább Köleseit, ki a katholicizmust egyéb felekezetek felett magasztalja, és a bírálótól is méltán megrótt Hetényit, ki a midőn megdicsérte hizelegye Kovács Mátyásnak ideámra tett bírálatát, a katholicizmust dicsérte meg; mert bírálatának egész tartalma oda megy ki, hogy a kath. vallás levén az igaz vallás, ugy egyesülünk, ha abba visszatérünk.

Ugyan (lap 643.) azt jegyzi meg a bíráló, hogy Márton István és Sebestyén István tanároknak adta ki az egyházkerület az Ideát megecáfolás végett, kiknek cáfiratai helyeseknek találtattak, s az idea szerzője keményen megfenyegettetett s elhallgattatott. De a dolog történetileg nem egészen így áll. Az író a kerületi gyűlésre meg se idéztetett. A közgyűlést megelőző napon, mint egy barátomtól értesíttettem, az egyházkerületi hivatalnokok titkos konferenciát tartván, volt ugyan szó arról, hogy meghivjanak-e vagy nem, s a többség arra szavazott, hogy tanácsosabb lesz engemet meg nem hívni, hanem a közgyűlés nálam nélkül hozzon ítéletet; arról pedig hogy velem mit tegyenek különböző értelemben voltak. Az egyik rész kisebb vagy nagyobb büntetésre, a másik dicséretre (Kolmár) 3-dik jutalomra (Bánhorvát) ítelt méltónak. Az ítélet a lett, hogy az egyházmegye kérdezzen ki, mi meg is történt a nélkül hogy feddettem volna, s azután menjek fel a püspökhöz, ki a Komjáti XXVIII. kánonja szerint bánjon velem, kihez fel is mentem s e sem feddett, sőt ugy nyilatkozott, hogy ideámat még ezután 200 év múlva kellett volna kiadni, s ötet Isten őrizze hogy engemet üldözzön, hogy hivatalomtól elmozdítson vagy elmozdítatni engedjen, s az említett kánon szerint reverszálist sem vett tőlem, sőt említést se tett róla. Mi Márton István bírálatát vagy a bíráló szerint cáfolatát illeti, ki ezt figyelemmel megolvassa, mint már a közgyűlésen lett felolvastatáskor sokan, azt nem cáfolatnak hanem szatirának nézi, s nemcsak nem vádol, hanem szinte apologiát irt mellettem, bármint félt maga is, több privát levelei szerint a megtámadtatástól. Ő szinte Kántféle racionalista volt s azért írta többek között a másik bíráló Sebestyén István, hogy az idea írója tanítójától szívta be a racionalizmust. Ő mint ilyen a másképen gondolkozó kárhoztatására nem vetemedhetett s ez a körülmény is

becsültetheti a racionalizmust az okos keresztyénnel. Azoknak kedvökért, kik M. I. bírálatát nem olvashatják, feljegyzem itt néhány szavait apologiájából, mely berekesztése bírálatának, melyek egy-szersmind feleletül szolgálhatnak helyettem F. L. ur azon szigorú ítéletére, (melyet tesz l. 643, 644) úgy tekintvén ideámat mint saját felekezetem elleni tüzelést, mint ezzel nyíltan szembeszállót, nem lehetvén kívánni is, hogy az egyházkerület ily hivatalnokot megszíveljen, hathatósabb levén egy tekintélyes férfiúnak minő volt M. I. ítélete, mint ha magam apologizálnék magam mellett. Halld meg hát kegyes olvasó! a mentséget, önvédelmemet ne a magam, hanem M. I. mint mondhatni honunkban nagy reformátornak tollából, annak vallomásából, ki engemet cáfolni szólíttatott fel s bírálóm is annak iratát cáfolatnak nevezi. Szavai szórul szóra e következők:

„Mindezeket eképen kombinálván a recenziens, úgy találja, hogy a vallási egyesülés ideájának t. szerzője ily nagy és felséges materiában irván, gondolatit csak dióhéjba szorította, és így magát elegendően ki nem magyarázhatta, a honnan szükségesképen annak kellett következni, hogy sok kifejezései a nem gyakorlott olvasók előtt botránykozhatóknak tetszhetnek. Ámbár pedig annyira nem kedveztem a t. szerző hibáinak feljegyzésében, hogy még iránta szoros ítéletű recenziensnek is tartathatom: mindazáltal minden hibáknak összesummálások s megfontolásuk után is jó lélekkel úgy ítélek, hogy a többször említett t. szerző minden aprólékos s ifjú megtévelyedéseiért is semmi büntetésre sem látszik érdemesnek, ha ugyan a vallási egyesülés ideája szerzőjének munkája, mint maga is a 7-ik oldalon kinyilatkoztatja csak proiecetum, és így ez nem egyéb mint a három ellenkező ekklézsiái felekezetek közt való amica, mindenik féltől egyformán szintugy akceptálható, valamint meg is vethető ama közönséges mondás szerint: *consilia non obligant*. E mellett a t. szerző ezen munkáját törvényes cenzor által cenzeltatta u. m. tek. Osváld Zsigmond kurátor ur által, ki valamint soha senkit heterodoxiában nem tapasztalt, úgy most is az általa cenzelt munkáról azt ítélte, hogy ez magában semmi törvényteleniséget sem foglalna, sőt a kiről a recenziens jól tudja azt, hogy ez az írónak munkáikat ultra negativam competentiam még positive is meg szokta korrigálni, a mit a recenziens mint illik csak különös papirosra tett jegyzeteibe szokott az írók szabadságának respektálásából cselekedni s jegyzéseit azoknak ajánlani. Azonban minthogy most is kevesek az íróink, ellenben a hitünk sorsosít ostromló részszerint mooskos, részszerint térítő írások napról napra

szaporodnak s az ilyen karakterű íróknak igen kedvező jó módjokhoz képest kell gondolnunk, hogy azok időről időre inkább inkább fognak nevetkedni, megsirathatlan kár lenne valamint általában bártortalan, félénk úgy kevés és szegény íróinkat az írástól elijeszteni s őket az örökös hallgatásra auktorizálni. Azt ugyan mindnyájan tudjuk, hogy volna ezen tekintetben középút: de mi haszna mikor előre is tudhatjuk, hogy a büntetés esetére íróink a hallgatás extremumát választják el, avagy csak a recenziens halála órájáig sajnálja, hogy a dadi tiszt. plébános urnak ugyancsak populariter és így igen veszedelmesül térítő munkájára tudósaink közül senki sem felelt!!! elannyira sajnálja pedig, hogy ha nyilván ki lehetne mutatni, kik azok tudós lelkipásztoraink közül, kik ezt megcáfolni ügyesek is kötelesek is lettek volna, őket megfordított ítélettel szent ügyünknek védelmezetlenül lett hagyásáért, vagy hogy a helv. konfesszió szavaival éljek XVIII. 14. quod lupum ab ovili dominico non abegerint, forma szerint, de mégis szeretettel és tisztelettel mérsékelve kívánná megbüntettetni. Van olyan peccatum omissio-nis a mi tíz peccatum commissionisnál is tetemesebb és kártékonyabb. Továbbá t. szerzőnek némely határozatlanul maradt kifejezéseiből nem lehet kihozni, hogy a helv. konfesszió ellen csak kisebbet is kívánt volna írni, egyszersmind hogy a protestánszt a via examinis illeti, nem pedig a via irrefragabilis auctoritatis, s a hit dolgában való hatalomszó, azzal teljes a helv. konfesszió. Senki sincs közülünk a ki a hibától ment volna, és sok ezereknek csak az a szerencsájök, hogy szíveikbe s gondolataikba be nem láthatni, a kiket pedig a mindentudó Isten tud, lát s nem büntet meg. Teljes a világ, teljes a föld eretnekekkel!!! Intsük s tőrjük el hát mi is őket, hogy tanulhassunk tőlök! javítsunk másokat, hogy mi magunk is javuljunk azok által. Egész keresztyéni szeretettel s Jézusi szelídséggel kell a különböző értelműeket, kivált protestánsnak megítélni. Én ugyan evikoió mellett állítom, hogy a többször említett vallási egyesülés ideájának megjelenésével csak egy verébfi sem esett le fészkeből s ezután sem fog pedig e miatt abból kiesni csak egy is, úgy hogy ha jól látok, ezen kis röpirat ellen erőlködve viaskodni csak annyit tenne, mint egy szunyogot ármadával kergetni. Kár volna Kálvin példáját üldözőink elméikben megfrissíteni, a ki Szervétet egy Spanyol orvost utazása közben véletlenül elfogatván, eretnekségeért Genevában megégettette, még pedig a mint írják zöld galyakkal, hogy vallási paciense annál tovább kinlódhassék. Excidat illa dies aevo nec postera credant secula. Mi pedig adjunk példát másoknak a szeretetre, a kiknek szükségünk

van a másoktól való szerettetésre, azon fő mesterünknek parancsolatjára, ki még ellenségeinket is parancsolta szeretni. Arra a titkosan lelki despotismust pártoló ítéletre, hogy kiki higgye a mit akar, de csak magában tartsa, a mit protestánsoktól is itt ott hallhatni, rövidség okáért elég most a pogány íróból azt citálni: „Scire tutum nihil est, nisi te scire, hoc sciat alter. Az emberi természetet forgatja fel az, ki csak a belső gondolatoknak szabadságát oltalmazza, nem pedig azoknak kifejezését is, t. i. azon törvényes határok közt, míg azok által a mások jussai egyenesen és dolo malo meg nem sértetnek; mert ha valaki gondolatjai kifejezésével mást akarátja ellen is megsérthet, és így a csupa megsérthetésért nem volna szabad gondolatunkat kifejezni, ez csak olyan lenne mint ha barátinknak s jó urainknak meglátogatása azért tiltatna meg egyáltalában, mivel ily nagy pénzszükiben valaki közülünk lopásra is vetemedhetnék, valamint ostobaság lenne a szabad levegőre azért nem menni ki a házból, hogy dögleletes levegőt is szivhatunk be tüdőnkbe. Mi lett volna a ker. vallásból, ha az apostolok, a protestáns vallásból pedig ha Luther és Kálvin is politikából csak magok szerettek volna megvilágosodni, s másoktól a világosságot Máté 5: 14—16. ellenére visszatartóztatták volna. Hogyha már ezen tekintetben a vallási egyesülés ideájának t. szerzőjében hibát kell keresni, tehát én az ő hibáját abban határozom meg, hogy ily fontos materiában magyarul írt a köznépnek és nem deákul a tudósoknak, a kikkel minden író mindég diactai congressusban van, a hova pedig csak a választottakat kell beereszteni“.

Igy beszél M. I. az ideára még pedig parancsolva s nem önként tett bírálatának berekesztésében, de így beszél sok helyeken magában a bírálatban is, bár cáfolni láttatik is az ideát; így beszél s még igyebb több hozzám küldött leveleiben; de a melyeknek mint nem a publikum elé terjesztett, hanem csak magánleveleknek közzétételében, nehogy a megholt hamvait sértsem, engedelmet erre tőle nem kérhetvén, nem érzem magamat feljogosítottnak. Elég volt itt az egyházkerületi közgyűlés elé terjesztett bírálatára hivatkozni, melyre mint cáfolatra hivatkozik F. L. ur is, s azt mondja, hogy ez a közgyűlésen felolvastatott, helybenhagyatott, s ennek következtében az idea írója keményen megfenyegettetett s elhallgattatott.

De miután Mártont beszéltettem helyettem, illő hogy magam is szót emeljek, mind önvédelmemre, mind a ker. türelem érdekében, szigorúan ugyan, ezt kívánván a tárgy fontossága; de mégis azzal a tisztelettel s szeretettel, melylyel ember csak úgy is mint

ember, annyiival inkább mint keresztyén a másképen gondolkodó embertársa iránt viseltetni köteles.

Bár tisztelettel szól is F. L. ur az idea szerzőjéről mint az egyházi irodalom ősz bajnokáról, egy igazi keresztyénnek s különösen protestánsnak, kinek elve a haladás s következetes ezen elvében, ki a lelkiismereteni uralkodást szinte szentlélek elleni vétéknek tartja, nem lehet meg nem botránkozni F. L. urnak a másképen gondolkodók iránti türelmetlenséget lehellő e szavaiban: „meg lehet, hogy az egyházkerületnek azon eljárását, miszerint Márton István és Sebestyén István cáfíratái a közgyűlésen felolvastatván, a vallási egyesülés ideájának szerzője keményen megfenyegettetett s elhallgattatott, sokan első tekintettel keménynek ítélik, holott pedig az ügynek kissé figyelmesebb megtekintése mellett, azt annak nevezni nem lehet. Az egyházkerületnek ugyanis nemcsak az erkölcsökre, de a tudományra is kötelessége levén felügyelnie, miután az idea szerzője jól vagy roszul, most azt ne nézzük, csakugyan saját egyházfelekezete ellen fordítá tüzeléseit, kötelessége vala a dolgot tudományos férfiak által közelebbről megvizsgáltatni és a konstatirozott tévedés felismerése után az idea szerzőjének hallgatást parancsolni“. Ezen ítélettel ellenkeznek F. L. urnak mindjárt következő szavai, vagyis inkább ellenkezik magával: „Az idea szerzője nem volt köteles hallgatni. Ha nézeteinek belső igazságáról ellenállhatlanul meg vala győződve, nemcsak lehetett, de kellett volna is szólania. Igaz, hogy hasonló szellemű s irányu újabb felszólalás által tán hivatalos állását is kockáztatta volna, mert hiszen az egyházfelekezettől oly önmegtagadást méltányosan mégis csak nem lehet kívánni, hogy azt is, ki vele nyíltan szembeszállana, ki az ő szentnek hitt elveit desavouirozni akarná, hivatalnoká gyanánt megszívelje. De ha az ember valami igazságról egész reformátori áthatottsággal meg van győződve, akkor annak hirdetésével még állása kockáztatása mellett sem hagy fel, és ha valamely társulat tévirányáról meg van győződve, bizonyosan annak szolgálatában jobb meggyőződése ellenére maga sem kívánna megmaradni“. Mennyi ellentmondás! nem képtelenség-e valamit kötelességnek ismerni s mégis a kötelesség teljesítéseért büntetést érdemelni, valakit az írásra serkenteni s az elhallgatást benne helyteleníteni, és mégis az elhallgattatást helyeselni; reformátori buzgósággal birni, s mégis ha csak egyházától el nem szakad, a reformálni akarást is vétéknek tartani; jobb meggyőződését követni, de ezt még a haladás elvét valló hitsorsosaival is nem közölhetni. Részemről én ezeket össze nem egyeztethetem. Hiszen egymáshoz viszonyunkban

észjog szerint a mi egyiknek joga, az a másiknak kötelessége, és megfordítva, a mi egyiknek kötelessége, az a másiknak joga. Ha az egyházkerületnek volt joga engemet elhallgattatni, nekem kötelességem volt elhallgatni, vagy ha nekem nem volt kötelességem elhallgatni, az egyházkerületnek sem volt joga engemet elhallgattatni. Részemről azt hittem s hiszem, hogy avagy csak a társulati kötelesség fogalmából indulva is ki, inkább kötelességem volt elhallgatni mint nem hallgatni, magamat azzal vigasztalva, hogy nem hallgat hallgatva is az idea. De azonban nem ez a logikai következetlenség, a melyen a nemes érzésű lélek méltán megháborodhatik; hanem erkölcsi oldala teszi ezt rettenetessé. Az itt a rettenetes, mit tán F. L. ur észre sem vett, hogy a legirtóztatóbb szörnyetegnek a vallási üldözésnek lett vigyázatlanul pártfogójává; mert így okoskodtak azok is, kik a sötét századokban a másképen gondolkodókat (eretnekeket) máglyákra vitték. Így okoskodott Báthorinak A. J. recenziere is e szavaiban: „ma holnap a panem nostrum quotidianumot is hiába imádkozza predikátor ur“. Mit egy következetes protestáns lelkiismerete ellenére nem tehet, s mihelyt tenné, azonnal megszűnne protestáns lenni. Nem cselekedte hát ezt a közgyűlés is az idea szerzőjével, végre nem hajtván az idea szerzőjére nem is alkalmazható s tán csak politikából hozott szigorú ítéletét.

Mondja bírálóm, hogy az egyházkerületnek nemcsak az erkölcsökre, de a tudományra is kötelessége levén felügyelnie, kötelessége vala a dolgot tudományos férfiak által közelebből megvizsgáltatni sat. Fel kelle vala bírálómnak jegyezni, hogy mi tudomány van az ideában, mely rossz, veszedelmes tudomány; mert hogy ilyen volna, mi az erkölcsöket megvesztegetné, mert e volna veszélyes és elhallgattatandó tudomány, azt el nem ismerhetem. De hát az a tudományos férfiú is, kire bizatik egy más szinte tudományosságra hivatott egyén tudományának megvizsgálása, megítélése, nem hibázhat, nem tévedhet-e meg? nem járulhat-e ezekhez rossz akarat is, vagy a hatalmasoktól, a közvéleménytől félelem? Ime két tanárra bízott az idea megvizsgálása s mely igen különbözők egymástól? Az egyik menti azt, mit a másik nem helyesel, sőt az idea szerzőjét racionalizmussal vádoló S. I. vádolja Mártont is, hogy az idea szerzője ettől mint volt tanítójától szivta be a racionalizmust.

Mondja bírálóm, mit teljességgel szó nélkül nem hagyhatok, hogy a ki valamely társulat tévirányáról meg van győződve, annak szolgálatában jobb meggyőződése ellenére maga sem kívánna ma-

radni. De elhallgatva azt, hogy így sokaknak s tán a bíráló urnak is el kellene állását hagyni egy két tudós férfiúnak bírálatától s ennek a hatalmasabbak általi helybehagyásától függesztetvén fel igaz-hitűsége s így el kelle vala hagyni Márton vagy Sebestyén tanárnak is, nem az levén egyiknek meggyőződése, a mi a másiké; elhallgatva azt is, hogy így a jobb meggyőződésű egyén maga magát kárhoztatván s kenyerétől megfosztván, öngyilkosság vétkébe esnék, elhallgatva azt is, hogy azt a társulatot, melynek tévirányáról meg van győződve, nem elhagyni hanem felvilágosítani, vagy ha ő hibáznék, attól a nemes vetélkedés által felvilágosíttatást eszközölni köteles; ellenkezik a bíráló állítása a szentirással, mely a szeretetet minden egyéb lelki ajándékoknál s még a hitnél is feljebbvalónak tartja, a különböző értelemért egymástól elszakadást tiltja s azt teszi kötelességünkkel, hogy a gyülekezetet el ne hagyjuk, véka alá a világot ne rejtjük, hogy mindeneket megpróbáljunk s a mi jó, azt megtartsuk; ellenkezik ez helv. konfessziókkal is, melyben (rés. XVII. §. 9.) ezt olvassuk: „Mindenkor voltak az ekkleziában vetekeések és különböztek egymástól, még pedig nem alávaló dolgokban az ekkleziának legnevezetesebb tanítói is; de azért nem szűnt meg az ekkleziia az lenni, a mi volt. Mert így tetszik Istennek az ekkleziában levő viszálykodásokat eszközül elővenni a maga nevének dicsőségére, az igazságnak világosságra való hozására és hogy a kik állhatatosak, nyilvánvalók legyenek“. Az előszóban pedig így nyilatkozik: „Mindenek előtt nyilván jelentjük, hogy mi készek vagyunk mindenkor azoknak, kik az Isten beszédéből jobbakra tanítanának, köszönettel mind helyt adni, mind engedelmeskedni az urban“. Ezért becsülöm én helv. konfessziókat, bár a különböző konfessziókat az egyesülés esetére félreteendőknek ítéltém is, s tán elvét illetőleg sokkal jobban becsülöm azoknál, kik azt csupa politikából még a szeretet nagy törvényének megsértésével is pártolják, betűjéhez ragaszkodnak, a lelket tetteleg tapodják. Ezért nem kellett volna e szavaimtól megijedni, „ne azt kérdezzük, mit mond a konfesszió, hanem mi az igazság?“ Mert ezen csak örülni kell annak, ki konfesszióját igaznak hiszi s ellenkező esetben elárulja magát, hogy ő konfesszióját igaznak nem hiszi. Egyébiránt a konfessziók is emberi munkák, hibázható emberek munkái, s annyiban mondható egyik jobbnak a másiknál, a mennyiben a tökéletesség eszméjét inkább megközelíti, és így nem lehet szentségtörés e tekintetben is azt kérdeni: mit mond az igazság? magok a konfessziók írói is, avagy csak a helv. konfesszió írói nem tulajdonítván maguknak csálhatatlanságot. Annyi bizonyos,

mit senki el nem vitázhat, hogy az egymással ellenkező konfessziók mind igazak nem lehetnek. És itt saját szavaira figyelmeztetem F. L. urat (l. 658.), hol így szól: „mig a róm. kath. egyház a tridenti zsinat határozatai közt elsáncolva marad, addig az nem az uniónak, hanem csak más felekezetek abszorbeálásának lehet barátja“. Hát nem ugyan ezt lehet-e mondani a több felekezetekről is, hogy mig az ő konfessziójok határozatai között elsáncolva maradnak sat. Hát vétett-e az idea írója is, sőt nem volt-e következetes magával, midőn az egyesülés esetére, mindenik felekezettől és így nem csupán a helvét hitűektől azt kívánta, hogy tegyék félre konfessziójokat s csak azt kérdezzék, mit mond az igazság? Ha vétek, még pedig büntetésre méltó vétek volt ugy szólni, mint szólni az idea írója, ugy vétek az egyesülést meg is kísértetni, mindenik felekezetnek az levén kötelessége, hogy még akkor is, mikor egyesülni akar, saját konfessziójához még pedig ennek betűjéhez ragaszkodjék. De vétek a haladás elvét is követni, mi a konfesszió némely tételeitől fokozatos eltávozás nélkül nem történhetik, mit bírálom is gradualis uniónak nevez.

A 645. lapon Cseh László viceispán s konziliarius bírálómról ugy szól F. L. ur, hogy itt is a dolog történetileg nem ugy áll. Küldött ugyan a nevezett ur hozzám is magánlevelet, a mi nincs kinyomtatva, de ezen kívül két levelet irt ő s adott ki nyomtatásban is, melyek közül F. L. ur csak a másodikat említi s ugy látszik hogy az első nem ismeri, mit ha ismerne, melyben még filozófia lovamról is leszállít, szégyenli és sajnálja hogy magyarfi vagyok s Kánthoz útasít, hogy ettől várjam lelkem idvességét, aligha dicsérte volna meg, ugy mint megdicséri. Egyébiránt hihetőleg másoktól figyelmeztetve, a második levélben szelídebben bánik velem s annyiban becsülnöm kell, hogy nem csak nem ítél kegyeremtől megfosztásra méltónak, mi már határos a halálos büntetéssel; de sőt inkább mint keresztyénhez illő, imádkozik értem, hogy el ne kárhozzam, s ezért neki, bár a transzszubstanciáció hívésére nem bírhatott is, s a szeretet Istenéről istenkáromlás nélkül fel sem tehetem, hogy ideámért elkárhoztatna, kegyes indulatjáért köszönetet mondok.

Többet irni F. L. ur bírálatára nem látom szükségesnek, annyival inkább nem pedig, mivel van egy 260 lapból álló kéziratom ily cím alatt: „A vallási egyesülés ideájának történelme, vagy a vallási egyesülés ideájára tett bírálatok s ellenbírálatok az idea történetrajzával s okiratokkal mint az idea által előidézett mozgalmakkal“ s e kézirat mint ellenbírálatom kezdetén megjegyztettem

utmutatásul s forrásul szolgálhat azoknak, kik még e tárgyban tollat emelnek. Én részemről öntudatomban találván fel vigasztalásomat, semmi megtámadtatásra többé nem felelek s ha felelnék is csak néhány szavakban; mert hogy terjedelmes értekezést bármiről is irjak, azt tennem 70 évet túlhaladott öregségem testi, lelki erőtlenségei s több élttem végnapjait megkeserítő szomorú körülményeim nem engedik. Csak arra kérem a kegyes olvasókat, hogy ideámat ne az erre tett bírálatokból, hanem magából az ideából ítéljék meg, s különösen figyelembe vegyék azt, mire ideámban is felkértem az olvasót, hogy úgy ítéljék meg munkámat mint vallási egyesülésről irt munkát és így mint *conditio sine qua non*-t az egyesülési működésben. Mert egyesülést akarni, mit minden jó szív ohajthat s mégis a maga konfessziójától sem a dogmákra sem a rituálékra nézve legkisebbé is eltávozni nem akarni, képtelenség s minden esetre elnyelése a másik hitfelekezetnek, mit a katolikusokban s nevezetesen Guzmics s Kovács bírálóimban F. ur sem helyesel. A mit pedig másokban nem helyeslünk, magunkban se helyeseljük azt. Ha nem akarjuk, hogy mások elnyeljenek bennünket, mi se nyeljünk el másokat, vagy hogy idevezítőnk szavaival éljek: a mit nem akarunk, hogy mások velünk cselekedjenek, mi se cselekedjük azt másokkal. Ne vonjuk magunkra azon méltó szemrehányást, melyet olvasunk Róm. 14: 4 „Te kicsoda vagy, hogy másnak szolgálját kárhoztatod“, és Róm. 2: 1. „magad menthetetlen vagy oh ember! valaki mást kárhoztatsz, mert ugyanazonnal a melylyel mást kárhoztatsz, magadat kárhoztatod; mert ugyanazonokat miveled te, ki egyebeket kárhoztatsz“. Így hiszem, hogy ha engemet racionalizálónak ismernek is, mit jó értelemben vevén a racionalizmust nem is szégyenlek, azért becsülvén a ker. vallást is, mivel benne az ész-vallást feltalálom; de romanizálónak, tüzelését saját felekezete ellen fordítónak, ezzel nyíltan szembeszállónak, egyházunkban nem sziveltethetőnek, az egyházfelekezet szentnek hitt elveit megtagadónak vagy bírálómmal franciául fejezvé ki *desavouirozónak* munkámban nem fognak elismerni; hanem oly író, oly tervezőt szemlélnék bennem, ki minden felekezetességet, minden önzést félre téve s az igazságot még saját felekezeténél is feljebb becsülve, csak azt szólja s írja, mit igaznak hisz, miről lelkében meg van győződve, s az ily egyénben nem csuda ha találkoznak megbotránkozók, ha nem botránkoztat is, ellenségnek tartják, ha mindenek iránt az igazság s szeretet törvényétől vezéreltetik is. És ha szinte most ilyenek kevesen találtatnának is, mit nem hihetek, hinnem kell s e hittel húnym be az utolsó álmra is szemeimet,

hogy lesz idő, vagy már közel is van, melyben ha a most élők nem is, legalább részrehajlás nélküli utódaink, kik irigység, önérdék nélkül ítélnek, nézeteimet méltányolni fogják. Az igazság megigazíttatik az ő fiaitól.

Most már leteszem tollamat azon őszinte nyilatkozattal, hogy bármint főlebb megjegyzém, bírálómmal minden állításaira nézve egy értelemben nem lehetek s így egy hitben nem egyesülhetek is s különösen mi a szabad gondolkodást s ennek szabad közlését mint eredeti s velünk született jogunkat illeti, elvében nem osztozhatom is; ugyan ezen jogunkat az ő személyében is tisztelni s az igen érdekes tárgyban tett felszólalását méltányolni tudom, s hiszem, hogy ha a különböző gondolkodás miatt összeütköztünk is, ezt mint keresztyének szeretettel tettük s szeretettel válunk meg egymástól, mit tett Idvezítőnk is az ő igazi követőjének megismertető cimerévé. Vegye tehát bírálóm e nyilatkozatomat keresztyéni csókul és a nagy apostol sz. Pál intése szerint „ne tartozzunk egymásnak egyébbel mint szeretettel“.

Pap István,

vámosi ref. lelkész.

MAGYAR PROT. EGYHÁZTÖRT. KÚTFÖK.

A ZEMPLÈNI EGYHÁZMEGYE JEGYZŐ-KÖNYVÉBŐL.

MISKOLCZI ISTVÁN ESPERES LEVELE BOCSKAI ISTVÁNHOZ.

„Magnifico dno Stephano Bocskai in negotio pastoris.“

Az atya Istennek kegyelmét az ő szent Fiában kívánom Nagy és istenes szolgálatomat ajánlom Nagy.

Az Nagyságod szerdaheli predikátora találta meg, jelentvén, hogy más ekkléziában volna tisztességes hivatala és hogy abban az szerdaheli ekkléziában mennyi sok fogyatkozási volnának, melyeket ha meg nem orvosolnának, nem lehetne ott lakása. Hogy Nygd is értse és ha Nagyságodnak jó akaratja tartja, hogy az predikátor megmaradhasson, rövideden előszámlálom.

Az predikátor háza felől egy szóval azt mondja, hogy semmi-rekellő, csak szintén nyakában szakadóban vagyon. 2. Az kerti-nek kertelése is roszt. 3. Csűri fedetlen. 4. Az paptavának semmi-hasznát nem veheti: mert az kik abból hasznót adnának az predi-kátornak, azoknak vetereket(?) az udvariak felhányják. Az jobbágyok is igen elravaszodtak. 5. Mert az kiknek hat ökrök vagyon is, cimborával szántonak, hogy ne kellessék 4 kereszt búzát adnia; holott maga is 6 ökrön szánthatna. 6. Az kiknek két ökrök va-gyon, azok hárman, négyen fognak együvé, és úgy fizetnek 4 ke-resztet, holott ketten is szánthatnának. 7. Az nagyságod ház-as tüzes szabadosi közzül némelyek tavaly jövedelmének felét elvon-ták; némelyek ugyan semmit nem adtanak. 8. Az parokhiális sző-lőnek mivét későn adják meg és derekason meg sem adják. Mert tavaly olykor adták meg első kapáját, az mikor az szőlő érett, azt is annyira leötték, hogy három dézsa szőlője lett benne; többé meg nem kapálták. Olykor fedték ismét be, hogy mindjárt elfa-gyott. Mostan eső után nyitották meg és csak elmázlották. Nagy-ságos uram, ha ezek mind így vannak, ugy nem csiudálom, hogy az én inspektiómból Nagyságodnak predikátort nem találtam, hanem ezt az atyánkfíát más vármegyéből találtam sok tudakozódásom után; ha immár ismét el kell menni, igazán mondom, hogy az falubeli uraim megbusálnak, mert nem kezdek mást találhatni. Annakokáért Nygdt alázatosan kérem és intem, mind maga viseljen, mind tiszt-viselőivel viseltessen ugy gondot az ekklezsiára és annak régi usus szerint való jövedelmére, hogy gondviseletlenség miatt az Istennek ekklezsiája kárt ne valjon. Jussion eszében Nagyságodnak, hogy Isaiásnál az pátronusok és pátrónák dajkáknak neveztetnek: az daj-kák pedig avagy szoptatók avagy száraz dajkák: de azért mind az kettő az ő reája bizatott kicsindedre szorgalmatosan vigyáz, mely vigyázásért illendő fizetést veszen is fel. Vigyázzon arra is Nygd, az pápista uraim mely szorgalmatos gondjokat viseli az ő pater nevü papjoknak; de az mi vallásunkon való keresztyén pát-rónusok is tudják tiszteket és nem csak udvari predikátorjoknak, de még városi, falusi predikátoroknak is, kiknek szolgálatjokkal él-nek, fizetnek. Én nekem predikátorságom kezdetiben, noha udvari prédikátor nem voltam; hanem az boldog emlékezetű öreg Rákóczi Zsigmond uramnak szerenci predikátora voltam, mégis konvencióm szerént így fizetett az odvarból, az mint Szentpéteri Mihál prefek-tusával ugyan könyvemben iratta. Esztendőnként gránát ruhát, avagy ft. 40, kész pénz asztalomra ft. 26, két hordó bort, egy hor-dó lőré, két ártánt, húsz kő sőt, hat báránt. Az úr bárániból

qvarta. Az úr malmából sabbathale. Ezen fizetés most is megjár az Fejedelem részéről. Méltán is, mert az munkás méltó az ő bé-rére az mint a sz. irás mondja. Nagyságod is azon eleinek dicsé-retes példáját szeme előtt viselvén, viseltesse ugy predikátorának gondját, hogy attól az Ngyságod helétől ne idegenedjenek el a tanítók, és az kik ott laknak panasz, nélkül járjanak el tisztekben. Ngydot kérem, hoszú irásomról megbocsásson: mert az dolog sok beszédet kívánt és az mint az magyarok mondják: némának az anyja sem érti szavát.

Az kegyelmes Isten Ngydt sok jó esztendőig virágzó egész-ségben tartsa meg az ő anyaszentegyházának idvességes hasznára. Liscæ 4. maji 1637.

közli: **Hegedűs László.**

Sárospatak. A tiszáninnen i. ev. ref. egyházkerü-letik küldöttség működése a tanügyben. Jan. 21.—febr. 3.

A sárospataki főiskola bármennyire osztatlan egész: mégis benne az egy testületben három kisebb, többé kevésbé önálló tes-tület van, mindenik külön igazgatóval: akadémia, gimnázium és ké-peзде; melyek miként felelnek meg céljoknak, megítélni az évenkint kétszer megjelenni szokott egyházkerületi küldöttség van hivatva. Itt nem is az szándékoltatik, hanem a tanügy körül tett némely változtatásokat a nagy közönség tudomására juttatni.

A sárospataki főiskola bár az „Organisations-Entwurf“-hoz nem ragaszkodott is oly mereven, mint sok mások, nem lehet el nem ismerni mégis, hogy abból többet kevesebbet elfogadott, most ettől is menekülni, a kényszer bilincseit magáról lerázni megkez-dette. Alkalmat szolgáltatott erre több mint tíz évi sulyos tapasztalat után a kor kívánalmai mellett mélt. algonodnok urnak köz-igazgató tanárhoz írott hivatalos levele, melyben a tanári testületet az iskola belételeben különösen a gimnáziumi rendszerben teendő némely szükséges változtatások tételére hívja fel, főként „hogy a négy algimnáziumi osztályban miként lehetne az osztályrendszert már a legközelebbi iskolái félév-re ugy életbe léptetni, hogy annak gyakorlati kivitele semmi nehézségre ne talál-na.“ Ezt köziskolai szék a gimnáziumi tanári testülethez tevő át, mely jelentését bead-ván, elfogadtatott, mint ilyen az egyházkerületi küldöttség elé ter-jesztetett.

Ez előterjesztésben kimondja a tanári testület, hogy „sokkal célszerűbb lett volna az osztályrendszert a jövő iskolai évben életbe léptetni, mikor már az egyházkerületek által megállapítandó közös tanterv is készen lesz.” E nézetét okadatulja is. Nem akarja továbbá, hogy az osztályrendszer mereven alkalmaztassék, hanem a négy osztálytanáron kívül még egyet akar, ki mint szaktanár a négy osztályban a mennyiség- és természettudományokat adná elő. A tantárgyak szerint úgy maradjanak beosztva, mint jelenleg vannak, csak hogy a német nyelv a II. osztályból a III.-ba, a görög a III. és IV. osztályból az V.-be tétessék át. A tantárgyak órák szerinti beosztása az illető osztályvezérekre bízassék. A szerda és szombat délutáni órák rajz-, szépírá- és énektanításra fordíttassanak. A magántanítás életbe léptetessék. A végzett ifjak közül kettőnek célszerű lenne magát az algimnáziumban a tanításban az illető osztályvezérek felügyelete alatt gyakorolni, hogy ily ifjak szükség esetében a betegeskedő tanárok helyére alkalmazhatók legyenek, s magukat a tanári pályára is készíthessék.

E felterjesztésre a nt. küldöttség jegyzőkönyve 58-dik pontjában következőleg határozott:

„Bármennyire alaposak is a tanári testület által felhozott okok, hogy az osztályrendszer iskolai év közepén egyszerre ne vétessék alkalmazásba: egyházkerületi küldöttség a főt. egyházkerület határozatának hódolni kénytelen. Ugyanis a S. A. Ujhelyben tartott közgyűlés határozottan kimondá, hogy a négy alsó osztályban az osztályrendszer rögtön beállíttassék. Mi a tett észrevételeket illeti:

A tantárgyak ugyanazok maradnak, melyek a legközelebb multban voltak, azon különbséggel, hogy a III. és IV. osztályban a görög, a II.-ban a német nyelv tanítása megszüntetik, amazé az V. ezé a III. osztályba tétetvén át.

Az órák s tantárgyak beosztása az osztálytanárookra bízatik, kiknek tanítási óráinak száma 21-nél kevesebb nem lehet, u. m. hétfőn, kedden, csütörtökön és pénteken délelőtt is, délután is két két óra, szerdán, szombaton délelőtt két két óra, vasárnap délelőtt minden osztályban bibliaolvasás; a szerdán, szombaton s vasárnap délután rajz-, szépírá- és énektanításra fordíttatik. Hogy a gyenge gyermeki elme a tanítási idő hosszú tartama alatt meg ne feszíttessék, hanem időről időre megpihenjen, úgy délelőtt mint délután közórák tartandók. A tantárgyak beosztására nézve elég legyen annyit megjegyezni, hogy mindenik osztályban, mint azt a gimnázium célja követeli, főszó a latin nyelv tanítására fordíttassék.

A magántanítók rendszeresen életbe léptetnek, egyelőre kötelezőleg csak a négy alsó osztályra nézve. A magántanítás díjja közép-rendüektől 4, szegényektől 2 frt. *) Kinek 10 középosztályu magántanítványa van, legalább két szegényt ingyen tanítani köteles. A magántanítványok száma 12-nél több nem lehet, a köztanárra nézve pedig 24-nél, ezek között négy ingyenes, s mind egy osztályból valók legyenek; kivételnek csupán azon esetben van helye, ha valaki különböző osztályokban tanuló testvérek mellett nevelő, az ilyen is csak egy osztályból vállalhat magántanítványokat. A magántanítók választására nézve a szülék szabadon rendelkezhetnek az osztálytanár beleegyezésével, kinek szintén joga van oly tanulóknak, kiknek szüléik magántanítókat nem választottak, ilyeneket rendelni. Miért is kívánatos, hogy oly akadémiai ifjak, kik valamely osztályból magántanítványokat vállalni akarnak, iskolai év kezdetén az illető osztály tanáránál jelentkezzenek. A magántanítókat a tanítás ideje alatt (d. e. 11—12, d. u. 4—5) az osztálytanár minél többször meglátogaja, azok ügyességéről, szorgalmáról tudomást szerzendő; ha szükségesnek találja, azoknak utasításokat ad, felhasználván erre többek összejövételét is u. n. értekezletre.“

Főiskolánkban a gimnáziumot egy elemi osztály előzi meg, egy végzett theologus ifju vezetése alatt. Ez osztályra eddigelé semmi felsőbb felügyelet nem volt, **) „ezutánra (60. p) annak felügyelője a gimnázium 1-ső osztályának tanára, ki azt évenként többször meglátogatni, áthelyezési vizsgáján okvetlen jelen lenni köteles, s öröködi, hogy a gimnáziumba éretlen gyermekek ne bocsáttassanak.“

Az iskolai előljárátság különösen az akadémiai tanszékeket akarja szaporítani, a jogi tanszakot teljesen berendezni, az azt megelőző bölesészet körébe tartozó tárgyakkal, mi maga után vonja a theologiai tanszak többiekhez alkalmazását is. Egy az egész akadémiai tanfolyamra szóló tanterv készítésére a tanárok közül hét tagból álló küldöttség van kinevezve, melynek munkálata a legközelebbi egyházkerületi közgyűlés elé leszen terjesztendő.

Képezdei igazgató-tanár szintén beadá szokott félévi jelentését az intézet állásáról, különösen szükségéről: tanerő, tanterem, taneszközök. Kérdésbe teszi továbbá: Minő alakban fogják kinyerni bizonyítványukat a pályavégzett képezdei ifjak, ha az intézetből kilépnek? Mikor tartatik a felvételi vizsga? sat. E jelentésre tett határozat. (64. pont)

*) E csekély díjért, egy évre, naponként két órát adva, magántanítókat kapni nem lehet. 1848 előtt a magántanítási díj négy pengő forint volt.

**) Csak két év óta nincs.

Szerk.

Szerk.

„Képezdei pénztár nem lévén oly helyzetben, hogy még egy állandó tanár fizetését megbirja, a hiány, mint eddigelé történt, segédekkel pótoltatik.

Taneszközsőkre 150 frt utalványoztatik.

Az iskolai bizonyítvány alakja ugyanaz, mi a gimnáziumban és akadémiában. Kiállítja a képezdei igazgató, a tanárok egyenkint aláírják. Az iskola pecsétjével megpecsételi a szénior, melyért azon díjt veszi, mint más bizonyítványok megpecsétléseért. Magának a bizonyítványnak ára minden ifjútól különbség nélkül 1 frt; az egyháztól pedig, mely őt tanítójául nyeri, ha alapító 1 frt., ha nem alapító 5 frt.

A felvételi vizsga ideje febr. 10-ik napjára határoztatik. A később jelentkezők a rendes tanfolyamra fel nem vétetnek.“

Hát azon képezdei ifjakkal mi történjék, kik az egész három éves tanfolyamot elvégezték, s mint ilyenek a tanítói hivatalra képesnek nyilváníthatnak. Erre nézve így szól a 65. pont.

„Ez (t. i. hogy végzett képezdei ifjak vannak) a nt. esperes urakkal tudatandó, hogy egyházmegyéjökben a megürült állomásokra képezdei növendékeket alkalmazzanak. E mellett az ifjakkal is javaltatik, hogy e végett azon egyházmegyék nt. espereseit, melyekben leginkább alkalmaztatni ohajtanának, ha személyesen nem, level által keressék meg. Egyébiránt a főiskolában maradhatnak, *) minden iskolai jótéteményt, melyet eddig élveztek, élvezni fognak, a tantárgyakat a harmadéves tanulókkal együtt hallgatják, s a gyakorló iskolát szorgalommal látogatják. Hivatalnyesésükre azon szabály hozatik, hogy állandó tanítói hivatalt theologus ifju végzett képezdei tanuló előtt a főiskola körén belől el nem fogadhat.“

A végzett képezdei tanulókról lévén szó, (66. p.) felemlítettett a főt. egyházkerület azon régebben tett nyilatkozata, hogy mihelyt az időt eljöttnek látja, enged az egyes egyházak azon ohajának, hogy az iskolatanítói hivatalok rendeztessenek. „Egyházkerületi küldöttség nézete szerint ez idő nem sokára eljön, miután a képezdében mostantól kezdve végzett ifjak lesznek, kik képzettségöknél fogva tanítói hivatalra bármely percben alkalmazhatók.“

Köztudomásu dolog, hogy főiskolánkban minden tudományok között leghátrább állott az éneklés, ez volt az, mely ellen eddigelé legtöbb panasz emeltetett Ennek jobbra fordultát engedi remény-

*) Ugy hiszszük, hogy e határozat csak a tanítói állomások rendezéseig lehet érvényes, Szerk.

lenünk félévvel ezelőtt hivatalába lépett énektanárunk szakavatottsága, s buzgalma. Ő is szintén adott be jelentést arról: miként lehetne a főiskolában az éneklést átalakítani. Szerinte (63. p):

1. Ha az éneklőkar a korál-énekek tanulására több időt fordít, mint eddig.

2. Ha a theologusoknak az énektanulás kötelességökké tétetik.

3. Ha a magánvállalkozóknak hetenkint adatni szokott hat zongora óra helyett a gimnázium öt alsó osztályában tanulók részére ugyanannyi ének-óra adatik.

4. Ha a gimnáziumi osztályok énekvezérei az énektanár felügyelete alá adatnak.

E tárgyban következő határozat hozatott:

1. Minthogy a gimnáziumi osztályokban, melyekben különösen korál-énekek taníttatnak, énektanítók az éneklőkar tagjai szoktak lenni: minthogy ifjaink nagyobb része, ha ideiglenesen is, tanítói pályára lép, hol az éneklésnek, mint isteni tiszteletünk lényeges részének tudása szükséges: az éneklőkar tanulhat ugyan világi darabokat is, de fősulyt kell, hogy a korál-énekek tanulására fektessen.

2 Minthogy a theologus ifjak mint lelkészek az egyházban gyakran az énekvezéri szerepet is viszik, s mint iskola-felügyelők a népnövelés minden eszközeivel kell, hogy ismeretesek legyenek: minthogy a főt. egyházkerület S. A. Ujhelyben tartott közgyűlésében határozottan kimondá, hogy tanításra senki nem mehet, míg a képezdei tanulmányokból, hová számíttatik az éneklés is, vizsgát nem tesz, sőt mehetése e vizsga sikerétől tétetik függővé: a IV. III. és II. éves theologusok hetenkint két órán kötelesek az egyházi éneklést tanulni. ...

3. Minthogy a zenetanárnak mint ilyennek fizetésére alapítvány van, melynek szelleme ellen tenni nem lehet, egyházkerületi küldöttség nem is akarja, hogy a szépművészetnek, mint a lélek-képzés egyik eszközének tanulása elmaradjon, az önkéntes vállalkozóknak adatni szokott zongora-órákat megtartatni kívánja; de hogy zenetanár a gimnáziumi osztályokra is hathasson:

4. Az énektanítók mint eddig, úgy ezután is az énektanár felügyelete alatt állanak, utasításait kikérni tartoztak és tartoznak. Énektanár elfoglaltatása miatt sem teheti, hogy a gimnáziumi osztályokra közvetlen hathasson, miért is e részben csak közvetett eljárással segíthet, t. i. a gimnáziumi énektanítókat az általok tanítandó énekekre a tanítás mód- és rendszerére tanítja, a gimnáziumi osztályok énekóráit, melyek az algimnázium új berendezésével meg-

szaporodtak, minél többször meglátogatja, itt tanítóra és tanítványra, mint a körülmények kívánják, hat.“

Nem felejtkezett meg a küldöttség a tanuló ifjuság egészségi állapotáról, s betegeiről sem. Az első lévén szóban (99 p.) fölemlítetett azon káros szokás, hogy a tanulók a városon levő gyakran egészségtelen szállásokon összezsúfoltatnak, mi által egymásnak nemcsak egészségét, hanem erkölcsét is rontják. „Erre nézve köziskolai szék azon eljárása, hogy a várost bizonyos részekre osztá, mindenikbe szállásfelügyelőül egy egy esküdt diákot rendelt, ki is a szállások minőségéről a köziskolai széknek minden három hónapban jelentést tesz, helybehagyatik. Továbbá a felügyelő esküdt-diákoknak kötelességökké tétetik arra különösen ügyelni, hogy két gyermek együtt ne háljon, a lakszobák tisztán tartassanak. Az e szabály ellen vétő szállásadókat felügyelő a köziskolai széknek följelenti, mely aztán tőlök minden tanulót eltilt.“

A betegekről gondoskodás tűnik ki a 98-dik pontból, melyben az mondatik, hogy igen célszerű sőt szükséges lenne a beteg tanuló ifjak részére a főiskola épületében egy szobát legalább négy ágygyal kórházul felszerelni. „Egy szobának, nevezett célra, kijelölése, s felszerelése gazdasági választmányra bízatik.“ Az e végett szükséges költségek fedezésére a küldöttség tagjai a határozat hozatalakor tüstént több mint 40 forintot tettek össze, mi a főiskolai, ez idő szerint meglehetősen mértékben igénybe vett pénztár könynyebbségére leend.

E sorok írásánál nem cél e határozatok regisztrálása, mellett és ellennyilatkozatok felhordása. Ilyeneknek az íróra többnyire keletlen következményei vannak. Ohajtandó, hogy minden üdvös határozat, milyenek az itt közlöttek, életbe lépjen. Csakhogy testület körébeni teendők igen lassan szoktak menni. Én, hogy ezen nálunk segítve legyen, csupán annyit ohajtok, hogy valahányszor az egyházkerületi küldöttség összeül, működését mindig legközelebbi ülései jegyzőkönyvének végigolvasásával kezdje, mi tudtommal nem történik, hogy így kitűnjék: vajjon végrehajtottak-e határozatai az illetők által. Ha igen, jó; ha nem, kiderül: kin múlt a mulasztás; s nem leend azon kényelmetlenségnek kitéve, hogy határozatainak egy része papiron marad, más része pedig 5—6 éven át ismételtetvén, elidősül.

Külföldről. A Genfben megjelenő: „La Semaine Religieuse“ című lap folyó év február 16-iki számában „A protestáns diasporák Moldva és Oláhországban“ cím alatt ezeket írja:

Filó ur pesti theológiai tanár, a következő tudósítást közlé velünk, melyet folyó év február 7-dik napján, az idegen egyházak genfi bizotmányában maga terjesztett elő.

„Moldva és Oláhországban több helységek vannak, melyeknek lakosai nagy részint magyar menekültek utódai Erdélyországból a XVIII-dik században. *) Ezen elszórt magyar protestánsok száma 8 vagy 10,000 lélek. Ők elődeiknek nemcsak nyelvöket, hanem protestáns vallásukat is hiven megőrzötték, noha minden oldalról görög és római kathólikusok által vannak körülvéetve. Néha Erdélyországból nyertek utazó lelkipásztorokat, a kik nekik időről időre némely vallásos tanításokat adtak. De szegénységök és szétszórtságuk miatt kényszerülve voltak, hogy a rendes lelkipásztorokat és iskolatanítókat nélkülözzék, a mi őket következképen megfosztotta a rendes tanítástól és isteni tisztelettől. Mondhatni, hogy a protestáns vallás egyedül a családjaik keblében megőrzött hagyományok szakadatlan láncolata által tartatott fel közöttük. A családők, mint hajdan a pátriárkák, töltötték be a lelkipásztorok és iskolatanítók helyét, de elcitol fogva nem volt forróbb kívánságuk, mint-hogy lennének egykor közöttük megalapított lelkipásztorok a végre, hogy lenne isteni tiszteletök és állandó tanításuk.

Bukarestben a magyar és erdélyországi protestánsok segedel-mével reformált templom alapíttatott, az elszórt magyar protestánsok által, ez előtt mintegy 12 évvel *). Ezen parókiának jelen lelkipásztora Koos ur, ki oda körülbelöl ezelőtt 5 évvel küldetett Erdélyből, tevékeny és kitartó buzgalmat fejleszt ki, hogy meg-mentse a protestantizmus maradványait a magyarok közt, a kik ezen keleti tartományokban laknak; fáradhatlan erőlködések és magyar egyházaink segedelme által a bukaresti reformált egyház csak-hamar teljesen szerveztetett, annyira hogy annak most nemcsak ren-

*) Ezen bevándorlás azon rettenetes zavarok következménye volt, melyeknek Erdélyor-szág a XVII. XVIII-dik században szinte állandóan színhelye volt.

*) A reformált egyházat Bukarestben néhai Sükei Imre lelkész alapította, hol a tem-plom már ezelőtt 50 évvel nemcsak a protestánsoknak, hanem magának Ghika feje-delemnek is adakozásából felépült; az iskola építésére s megalapítására nemcsak Erd-ély és Magyar, hanem Német, Belgium és Angolországban is maga Sükei lelkész személyesen gyűjtött pénzt 1833-ik évben.

des isteni tisztelete, hanem virágzó elemi iskolája is van; és ezen egyház szolgál jelenleg központul Moldva és Oláhországban minden szétszórva élő magyar protestánsra.

Koos ur ezen tartományokban missziói utat tett, ez előtt 3 évvel; meglátogatta hitsorsosainkat oly végből, hogy őket a keresztényen hitben erősítse, egymással kölcsönös és tevékeny viszonyba hozza a távolság dacára is, mely őket egymástól elválasztja. Ő ezen elszórt protestánsok helyzetét igen szomorúnak találta. Anyagi nyomoruk ép oly nagy mint tudatlanságuk, de ezen kettős nyomor ellenére is szívök igen fogékony maradt a vallásos benyomásokra, és buzgón ohajtják Isten igéjét megismerni.

Midőn Koos ur az oláh- és moldvaországi hitsorsosink elhagyott állapotáról értesíté egyházunkat, ez elhatározá azzonnal segítségére lenni azon protestánsoknak, a kikhez mi a vallás és nyelv kettős viszonya által vagyunk köttetve. Egyházunk kötelesnek érzé magát, hogy vallásos szükségseiken segítsen s ezt magára vállalja egészen. Annyival inkább, hogy ők nyelvök által teljesen elvannak különítve más protestánsoktól, a kik azon tartományokban laknak és kik még eddig semmi evangyéliomi társulat gondjainak tárgyai nem voltak. Az evangyéliomi vagy tulajdonképen úgy nevezett hittérítői társulatoknak, a kik évenként a legtávolabb fekvő népekért is amnyi áldozatot tesznek, az ő lételökről valóban még eddig igen hihetőleg tudomásuk sem volt, és a mi azon protestáns evangyélistánkat, hittérítőket illeti, a kik Angliából, Helvéciából vagy Németországból jönnek ezen tartományokba, nagyon természetesen csak azon hitsorsosaik körül foglalatoskodnak, kiknek nyelve előttük ismeretes, de épen nem a magyar protestánsok körül.

Igy voltak a dolgok akkor, a midőn én már hat hónapja hazámat elhagytam. Hallom hogy azóta ezen magyar protestánsok ügye nagy előmenetelt vett. Valóban a mi egyházunk missziót alapított az ő céljuk szerint, és mult október hónapban Czelder lelkész urat elküldé Oláh és Moldvaországba, hogy elégítse ki a mi hitsorsosink vallásos szükségseit. Ő meg van bízva, hogy ezen tartományokban végezze egy utazó lelkipásztor minden foglalatosságait s ezen nyáj elszórt tagjait gyűjtse össze és szervezze.

Ezen keresztényi munka iránt hazánkban a részvét napról napra növekedik, és én reménylem, hogy egyházunk tevékenysége által Istennek országa ezen tartományokban előhaladást fog tenni.

Török szuperintendens ur felhívást intézett a protestánsokhoz Magyarországon a végre, hogy irjanak alá ezen ügy javára és több

magánosok jelentékeny ajándékkal feleltek már ezen felhívó szövegére *).

A végre, hogy ezen elszórt protestánsok mielőbb saját keblökből keletkezett lelkipásztorokkal legyenek ellátva, maga egyházunk épenugy, mint ennek némely lelkes tagjai gondoskodtak a felől, hogy ezután minden évben adjanak szükséges tanítást a mi iskoláinkban ezen elszórt protestánsok néhány gyermekeinek. Dr. Bugáth pesti orvos két gyermeket hozatott, hogy azokat saját költségén taníttassa. Bernáth Zsigmond földbirtokos alapítványt tett a sárospataki főiskolában, melynek jövedelme minden évben egy oláh vagy moldvaországi ifjú neveltetésére van rendelve.

Ezen tények elég világosan bizonyítják, hogy a keresztyén hit és a szentléleknek kegyelme nem szüntek meg munkálkodni a mi egyházunk keblében; hálát is adok Istennek, országának ezen növekedéseért honfitársaim és hitsorsosaim között. Kérem hogy oltalmazza és áldja meg a vallásos misszió ezen első kezdeteit a mi egyházunkban. És én nem kétkezem uraim, hogy az ur iránti hála és örömeimben osztoznak“.

Kik részvétőket ez ügy iránt bizonyítani kívánják, ajándékaikat letehetik központi hivatalunkban Julien könyvtáros uraknál, vagy küldhetik egyenesen Filó tanár urhoz (Grand'rue, nro. 10, 3-e étage). Ezen ajándékok Török Pál szuperintendens urhoz fognak Pestre küldetni, ki a genfi protestánsok keresztyéni rokonszenvének jeleit a kitűzött célra, moldva és oláhországi hitsorsosaink javára fordítani.

*) Ha emlékezetem nem csal, a moldva és oláhországi ügyeket a közel múltban legelőbb a Révész pártolák Debrecenben, azután a lelkes Ballagi, majd a Sárospataki Füzetek kiadói, szerkesztője és a sárospataki főiskola több könyvküldeményével. Legközelebb pedig, midőn Czelder urban a misszionáriusi vágy felébredt, ő legelőbb egykori tanárához, főt. Zsarnay szuperintendens urhoz ment tanácskérés végett, ki nek ajánlólevelével keresé fel a többi egyházkerületek főhivatalnokait, Dr. Ballagi Mór urban pedig hatalmas pártfogóra talált, s felkérte a segedelmek elfogadására; így lett az ügy mindenik egyházkerületben általánosan felkarolt. Szerk.

SÁROSPATAKI FÜZETEK.

ÖTÖDIK ÉVFOLYAM.

Ápr. 15. 1861.

A GIMNÁZIUMI OKTATÁSÜGY TÖRTÉNETE A MAGYARORSZÁGI HELV. HITVALLÁSUAKNÁL.

KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A H. H. TANÁROKNAK PESTEN
1860-ban TARTOTT

EGYETEMES ÉRTEKEZLETÈRE.

I.

Protestáns közönségünk azon része előtt, mely az egyházi és iskolai ügyeket képviselő irodalmi közlönyeinkkel ismeretes, kétségkívül tudva van, hogy az 1860. évi szept. hava 20. napján a helv. hitvallásu fő és közép iskolák tanárai egybejöttek vala Pesten, hogy tanácskozzanak az iránt: miképen kellene segíteni azon bajokon, melyeket protestáns iskolai dolgainkban az osztrák birodalmi minisztérium intézkedései előidézték, különösebben pedig mikép gondolnák az értekezleti tagok a gimnáziumi oktatást legcélirányosban úgy rendeztetni be, hogy az mind a mai kor tudományos követelményeinek, mind a nemzeti és egyházi igényeknek lehető legjobban megfelelhessen.

Protestáns életünkben ez az első eset, hogy a tanügyet illetőleg a tanárkar ily egyetemlegesen hivatott felvélemény adásra; igen természetes volt azért egyfelől a várakozás, melyet e tanácskozmány munkálatához, annak sikeréhez mind protestáns közönségünk, mind a küldők már előlegesen is kapcsoltak: de nem kevésbé lehetett más részt meglepő épen ez alapnál fogva az eredmény, mely szerint az Egyetemes Népiskolai Választmány, melynek felülvizsgálata alá az alkotott Szervezetnek bocsáttatnia

kelle, ezt, mint véleménye szerint ki nem elégítőt egyszerűen félre tette s egy újabbnak készítését határozta el. *)

Felgondolván, hogy e tanácskozmányban oly próbált és tapasztalt férfiak ültek együtt, kik akartak is, tudhattak is valami jót és célszerűet alkotni, nem tarthatni különösnek, hogy az ügy e sajátzerű kifejlődése többeknek figyelmét magára vonhatta és vonta is; nem, hogy napról napra élénkebb lett az ohajtás megismerkedni az értekezlet munkálkodásaival; nem, hogy nyilván és magán úton immár több felszólalások történtek, melyek mind inkább kötelességül látszanak tenni az illetőknek, s egy részt erkölcsi és becsületbeli kötelességül a tanácskozők irányában, hogy adassék értesítés a pesti dolgokról, más szóval: irassék meg az értekezlet története.

Az „illetők“ nevével nyilván a jegyzőségre van hivatkozás. Tenni, tehette volna biz ezt az értesítést más is, ki talán nagyobb részletességű figyelemmel jegyezgethetett a tanácskozások folyama alatt; de ha már egy vagy más tekintetből csakugyan senki nem akar e térre lépni, a mellett pedig, hogy e történetirat mégis megkészüljön, sok nagy fontosságú ok harcol: ime én, ha későn is, mert jobb későn mint sohasem, megpróbálom eleget tenni a felhívásnak. Ha társaim közül egyik vagy másik, egy vagy más tekintetből valamely dologra kimerítőbben vagy másképp emlékeznék: ne restelje adatait följegyezve, pótlékul szinte közre bocsátani.

Mivel én szeretek mindent a történetek kapcsolatában látni és fogni fel: legyen szabad ez alkalmat felhasználnom arra, hogy adjam elő egyuttal rövid vázlatát a gimnáziumi oktatásügy reformjának magyar helv. hitv. egyházunkban, a mennyire adatainknál fogva a múltba visszamehetni.

*) Meg fog engedni a t. szerző, ha ide igtatom, hogy ezen vád a tanügyi egyetemes választmányt nem illetheti. A tanügyi választmánynak a tanári értekezlet jegyzőkönyve, melyből az elveket, iránypontokat megismerhette volna, át nem adatott; kezei közt csak a tudományok szárazon s a tantárgyak előadására fordítandó idő kimutatása nélkül levázolt beosztása volt. És így tulajdonképen nem volt mit átvizsgálania és így elvetnie sem.

II.

Hogy a protestáns egyház a maga iskolai ügyeit állandó virágzásban tartsa, s e végből azokon a kor kívánataihoz képest időről időre folytonos javító s tökéletesítő kézzel munkálkodjék: ezt, ha kétségtelen tények nem igazolnák is, maga azon körülmény megfoghatóvá tenné, hogy ha csak létezése alapját megtagadni s fenállásának jövő biztosítékát elveszteni nem akará, cselekedni elmulaszthatatlan kötelessége is vala és lesz mindenkoron.

Ez az eset a magyarországi protestánsoknál, s közelebb a reformált egyházban is. S bár e szerint nem kételkedhetünk, hogy az egyházi igazgatás a protestáns iskolaügyet nem szünt meg élte egyik korszakában sem az akkori világ közoktatásának ismert fokához segélleni, s e végből rendelkezése alatt álló minden anyagi és szellemi tényezőket mozgásba hozni, felhasználni: határozottabban azonban mégis csak a XVIII. század utófeléről mutathatunk fel e tárgyat illetőleg élénkebb és sürgősb munkálkodást, s mondhatni, itt veszi kezdetét a reformált magyar egyháznak az iskolai közoktatás iránt elevenebb s magasb irányu érdekelttsége.

Nevezetes azonban és jellemző körülmény, hogy valamint többi testvére, úgy reformált egyházunk is e tekintetbeli javításait nem önmagából s nem önmagától fejleszté; megvárta mintegy az impulzust, hogy az kívülről jöjön, hogy idegen hatás tolja fel elébe az elveket, a melyre s a melyek szerint meginduljon, s erős hittem, hogy ez apáthia az, mely majdnem a legujabb korig ez irányu minden reformjainkat kiváló élesen jellemzi.

Ily külső impulzus volt a felsőbbi században a Ratio Educationis, melyet Mária Terézia adott ki; ilyen jelenkorunkban az Organisation's Entwurf, melylyel az osztrák minisztérium akarta közoktatási dolgainkat az eddigőtől különböző útra terelni át.

Ha közoktatási ügyeink körül el akarunk igazodni, s ha e szempontból a történeti előzményeket kár nélkül el nem mellőzhetjük: nem szabad figyelmünk elől elbocsátanunk e két stadium megtekintését, s kell, hogy ezeknek mind elveikkel megismerkedjünk, mind azon hatást megértsük

melylyel azok közoktatási ügyeinkre, közelebb pedig, mert itt csak erről van szó, középiskolai vagy gimnáziumi szervezetünkre voltak.

III.

Milyen lehetett gimnáziumaink tudománybeli berendeztetése a legkisebb részletekben is a Ratio Educationis kora előtt; kimerítő adatok hiányában nem könnyű a legapróbbig egész világossággal kimutatnunk. *) A mi kevésből történeti emlékeink közül rendelkezhetünk, azok kizárólag csak Debrecenre és Patakra vonatkoznak. Ez még nem volna igen nagy baj, mert tudva van, hogy ez időszak alatt több nevezetese iskoláról nem is igen szólhatunk, részint mivel a nagyobbak, melyek régibb időben fenállottak vala, a mostoha kor nyomása alatt vagy végkép elenyésztek, vagy alásülyedtek, részint mivel a kisebbek (in partibus, particulae), bármennyien léteztek is, mind a kettőhöz tartották magokat, ezek színét öltötték magokra, úgy hogy e kettőről adott képet bizvást úgy tekinthetjük, mint az egész reformált egyház gimnáziumai képét. Nagyobb az, hogy a miket e két központi tanoda szervezéséről tudunk **) is, nem igen mennek túl az általános ságon.

Szombathi egybevetései nyomán úgy látszik, hogy a XVII. század első felében reformáltatván a gimnáziumi ügy, ebben mintául azon szervezeti munka vétetett fel, melyet, mint a heidelbergi s pfälzi iskolák Methodusát, Molnár Albert ismertetett meg a magyarokkal. ***) E szerint a gimnáziumi oktatás tárgyai voltak a vallás, latin, görög

*) Egyike első s legnagyobb szükségünknek, hogy Oktatásügyünk történetét még nem bírjuk. A nagy német szomszédaink dicséretes példája nem buzdíthatna-e fel valakit közülünk is, hogy e hiányunkon segítsen? Mert bizony mondom, itt volna már az ideje.

**) Sárospatakra vonatkozólag: Magyar protestáns Egyháztörténelmi Emlékek. I. Kötet. Sárospatak, 1860. 126—151 lapokon. Debrecenről illetőleg: Die 13. octobris Anni huius 1770, in Collegio ref. Debrecinensi Illustrissimus Dominus L. B. Josephus Vécsey, qua Commissarius Regius, per D. Secretarium suum sequentes proposuit quaestiones Kézirat; gyűjteményemben.

***) Institutio Juventutis in Paedagogis illustribus Inferioris Palatinatus. Heidelbergae, M. DC. XXI. Horzá kapcsolva Lexiconához.

s héber nyelvek, a közsámvetés, éneklés és logika. Hogy ezek közül a görög és héber nyelv mihoz-
zánk is átvétettek volna, a kezeink alatt lévő adatok nem
emlitik; s ez annyival hihetőbb, mivel a héber a theologiai
oktatásnak lévén egyik ága, a görög pedig csak az újtesta-
mentomra szoríttatván, mint ilyenek határozottan az aka-
demiába számíttattak.

Hogy ez így kijegyzett határon még a század közepéig
sem igen mentek túl: hihetővé teszi Csipkés Komáromi
György panasza, ki 1660-ban így szól a debreceni tano-
dáról: *In latinis scholis quid discitur? Omnium libera-
lium artium, praeter grammaticae et logicae frustula, histo-
riarum item et philosophiae cet. publica ignorantia docet.* *)

A XVIII. század első fele kezdett némi élénkséget hozni
a gimnáziumokba, nem ugyan új szakok felvétele, hanem
az által, hogy az eddigiek fogalma szélesbitést nyert, a
mennyiben a latin nyelv köre némileg irodalmi szint
kezdett magára öltetni a segéd tanok behozatalával (o geo-
gráfia, antiquitas, irodalomtörténet), a számvetés egyes
ágai bővebben adattak elő, az éneklés tan zenei alapot kez-
dett nyerni. **) Legnevezetesebb lépés volt 1750-en innen a
német nyelv felvétele, egyetlen vékony szálaeska, mely-
lyel az iskolák az élő világhoz legelőször kezdettek vol-
na kapcsoltatni ***)

Mindezeket egybevéve, a mi gimnáziumaink a XVIII.
század közepén bizony nem valának egyebek, mint merev
skolásztikai értelemben vett diák iskolák, hagyomá-
nyosan fejlődve a német minták után, melyek ismét csak
folytatásai voltak a középkori klastromi tanodáknak, erős
protestáns színezettel a dogmákat tekintve, beaggatva
némi töredékeivel a szabad mesterségek egy némelyi-
kének, idegen általános irányban, tudata nélkül a
speciális hazai és reál ismereteknek, főcélul azt tűzve ki
maga elé, hogy a latin nyelv s irodalmi adatok tanulta-

*) Philosophiai Pálya munkák. I. kötet. Buda, 1835. 72. lap.

**) Debrecen Maróthi Györgyöt emlegeti, mint e tekintet-
ben státorát. Virágzott 1740—1745 között.

***) Olvastassék meg az 1770-ik debreceni gimnáziumi tanítás
jellemzéseül az, a mit Hetényi a pesti prot. főiskolát illető pályá-
irata 52. lapján felhoz. Én magam azt az ott felhívott Methodus
Debrecinát nem láttam.

tása által előkészítse a fiatal embert arra, hogy a felső kurszusban majd képes legyen hallgatni a latin nyelven közölt tudományokat; mert a tudományoknak (scientiae) helye ott fenn van, itt alant minden csak ügyesítő mesteriség (ars) ama felső célra. Ez előkészítésnek tartama 5 év volt, a leghosszabb esetben 6; melyek közül a legutolsót a logika foglalta el, ezt is csak a század második felén túl, addig még ez is a felsőbb tudományok közé számíttatván.

A szín kissé komornak látszik, de csak mai szemmel nézve az. Tudjuk, hogy a külföld sem igen volt, sőt a hazai más felekezetek sem külön állapotban. S ha a jézuiták, kiknek iskolái tagadhatlanul fentebb fokon állottak a mieinknél, pezs göbb életet tudtak is elővarázslani falaik között: annak ismét megvolt a magasa játo oka, melynek a komoly protestáns kebel bizonynyal nem igen adott volna helyet magában. A nevelési újabb elvek kora még csak később következett el; s a holland és angol nemzet szoliditása, kiktől ültetgették át, kivált utóbbi időkben, akadémikusaink a reformok egyes ágaeskáit iskoláinkba, mindig birt annyi hatalommal, hogy azon rendszernek, melyben annyi híres férfi növelkedett künn, megszerezze nálunk is a tekintély oly foku szavazatát, hogy attól eltávolozni apáink se okot ne találjanak se erőt ne érezzenek magokban, főkép midőn mellettük oly férfiak állottak, mint Maróthi György és Sinai Miklós Debrecenben.

IV.

Az ausztriai monárkhiát megtámadott külháborúk bevégeztével, főkép pedig miután II. József korrégenssé lett, mind inkább a belső dolgok felé fordulván az igazgatás figyelme, élénken foglalkoztatá a magyar kormányférfiakat is az oktatásügy alsóbb, mint felsőbb ágait javító átalakításnak gondolatja. Miután körülményes értesítéseket vett kiküldött biztosai útján a legfelsőbb kormánysház a magyar birodalom határain belül fenálló minden nemű iskolákról: Ürményi József és Trsztyánszky Dániel bizattak meg, hogy egy nevelés és oktatási tervezetet készítsenek, melynek feladata legyen ne csak a létező eddigi hiányokon segíteni, hanem elenyésztetni azon sokágu

különböztetéseket is, melyek addig elő a felekezetek saját belátása szerint rendezett iskolákat oly annyira távol veték egymástól. A munkát megkészült s általános kötelező erejű normativum gyanánt kiadatott 1777-ben, következő cím alatt: *Ratio Educationis totiusque reiliterariae per Regnum Hungariae et Provincias eidem adnexas. Tomus I. Vindobonae, Typis Ioan. Tom. nob. de Trattnern, Sac. Caes. Reg. Mai. Typogr. et Bibl. M. DCC. LXXVII.*

A munka gazdag tartalmából, mely az oktatásügyet az elemi iskolától az egyetemig egészen tárgyalja, a célhoz képest csupán a középtanodai részt fogom röviden ismertetni.

Tagadhatatlan, hogy az alkotók ritka szép tudatával bírtak a közoktatás feladatának, s oly szempontból tekinték azt, hogy mai nap, az előhaladottság mostani fokán sem szégyelhetjük magunkat, hogy e férfiak oly alapelveket vallottak, a minőket munkájokban olvashatni. Az elvek, melyekre a középiskolai oktatásügy fektetve van, e három főszempontot érdeklik: a) a tanulókat, b) a tudományokat c) a tanfolyamokat.

a) A tanulókat illetőleg: bár a növendékek, kik az elemi tanulmányokat végezték, a latin iskolákba azért lépnek át, hogy tanulásukat folytatva, ezáltal magokat tökéletesítsék, vannak mégis olyanok, kik néhány év múlva e szoros tudományos irányu pályáról lelépven, más egyéb szaknak szentelik magokat *). Ennél fogva

b) A tudományokat illetőleg: azokat úgy kell megszabni s egybe válogatni, hogy a növendékek közelebbi és távolabbi céljainak megfeleljenek, s közülök egy is ki ne maradjon, a mi a jövő hivatás sikeres elérésére segíthet. **)

*) Sunt, qui post expletos in scholis latinis annos, ad alia instituta transeunt, nimirum 1. ad exercendum aliquod opificium, vel faciendam mercaturam 2. ad tractandam ruri oeconomiam ... 3 ... 4 ... 5 ... 6, ad negotia domestica ... 7 ... 8, denique ad severiores disciplinas (Proemium, §. IV. pag. 12. 13). Ismét: Adolescentes ... postquam ad studia humanitatis gradum fecerunt, ac eadem tractando absolverunt, multi literis valedicunt stb. (pag: 14).

**) In aperto est, delectum artium ac disciplinarum incolarum generibus esse conformandum, diligentissimeque investigandum,

c) A tanfolyamokat illetőleg: az anyagi és alaki célhoz képest két fokozat szükséges a berendezésben, alsó (grammatika) és felső (humanisztika), melyeknek tantárgyai csak e fokozathoz képest szaporítandók ujjakkal, akkor is úgy, hogy a felső folyam mindig befoglalja az alsóbbnak tanágait, s ezekben ismétlődőleg oktassa tovább a növendékeket *)

Ez alapelvek közül a tanítványokat érdeklőről nem lévén több mit mondani, a másik kettőt közelebből érdemes megtekintenünk, hogy a részleteket megismerjük: mely tudományokat vettek t. i. fel név szerint? mely okoknál fogva? s mely méltatással a saját célokhoz képest?

1. Felfogván a gimnáziumi pálya egész tartamát odáig, a hol az akadémia következik utána, következő tudományokra terjed az ki összevéve:

a) Vallástudomány: magában foglalja a bibliológiát, hit, erkölestant s a szertartások ismeretét.

b) Latin nyelv és irodalom: magában foglalja a grammatikát, poétikát, rhetórikát a szükséges segéd tudományokkal.

c) Görög nyelv, s írók olvasása.

d) Anyanyelv, tehát a magyar is, de nem nyelvtanilag, hanem csak gyakorlatilag tárgyalva.

e) Német nyelv, ép úgy gyakorlatilag.

f) Fogalmazás magyarul és latinul a stil minden nemeiben, különös figyelemmel a gyakorlati életre.

g. Gondolkodástan, gyakorlatilag, később mint önálló tudomány.

h) Történelem, következő ágakban: bibliai, magyar, birodalmi, egyházi. A magyar viszonyban a világ történettel, s ez csak ennyiben.

i) Földrajz: bibliai, hazai, birodalmi, általános polgári, mér s természettani.

quaenam studia futuris cuiusque conditionibus sint accomodata (U. o. pag. 10); seduloque providendum est, nequod disciplinarum genus desideretur ab auditoribus ad quaecunque demum facultatem animum adiicientibus (pag. 16).

*) Necessarium erit, ut iuncta jam in scholis Grammaticis studia, illa in Gymnasiis (Sch. Humanitatis) paucis recolantur, ultra provehantur, accedantque novae insuper disciplinae . . . (pag. 15).

k) Jogismeret: természeti és hazai, az ország polgári szervezetére figyelemmel.

l) Menyiségktan; alsó: közszámvetés és tértan gyakorlati alkalmazásokkal; felsőbb: tiszta mathezis s alkalmazottan a mekhanikára.

m) Természeti tudományok: természetrajz és természettan, alsóbb és felsőbb szempontból; embertan.

n) Szép és gyors írás.

o) Önként vállalkozóknak a francia nyelv.

Hasonlítván e tantárgy sorozatot a megelőző korszak felfogásához, mindenek előtt feltűnik nem csak a számszaporodás, hanem főleg az, hogy oly tudományok is vannak behozva, melyeket az előtt a gimnáziumi kör nem ismert s melyek az akadémia határaiba voltak kebelelve. Érezhették a lépés súlyát magok a terv készítők s érezték is kétségkívül; de miután felállították azon két kategóriát a növendékekre nézve, melyről fentebb emlékeztem, s egyszersmind kitűzték, hogy azok szükségsein a saját külön célokhoz képest segítsenek: egyenesen következett s felvételem szerint, magokhoz hiven, hogy a tudományok becslésébe is bebocsátkozzanak, s a súly nyomását az általigyekezzenek leszállítani, közvetíteni. E megbecslések következő elvét állították fel: Miután a gimnáziumokat kétféle célú növendékek járják, **elhagyók** és tovább **folytatók**: úgy kell rólok gondoskodni az oktatásnak, hogy míg amazok minden kellő tudományban tanítást nyernek, ezek e mellett azokban is részesíttessenek, melyek a következő tanfolyamokra őket előkészítik. Ehez képest lettek a tudományok osztályozva a) általában mindeneknek b) csak némelyeknek szükségesekre és hasznosokra *).

*) Utrorumque commodis ita prospiciendum, ut dum illis nullum scientiarum omnium quae necessariae et utiles esse possint genus subtrahitur, hi nullam annis sequentibus tractandam disciplinam praevertant. Atque haec consideratio proebuit occasionem scientiarum omnium argumenta in necessaria et utilia dispescendi ac ea rite secernendi, quae quibusdam duntaxat necessaria aut utilia esse visa sunt (§. CIX. pag. 159). Elő homályos érzet nálunk a reál és humanisztikai irányu tanításról, s talán elkülönzött iskolákról is.

Im az osztályzás.

a) Általában mindeneknek szükségesei: 1. Vallástan. 2. Latin nyelv s irodalom. 3. Gondolkodástan. 4. Fogalmazás magyarul s latinul. 5. Számтан. 6. Tiszta mathezis. 7. Mekhánika elemei. 8. Természetrájs s benne az 9. Embertan. 10. Természettan elemei. 11. Szép (gyors és helyes) írás. 12. Német nyelv.

b) Általában mindeneknek hasznosak: 1. Történettán (bibliai, egyházi és magyar). 2. Földrajz.

c) Csak némelyeknek szükségesei és hasznosak. 1. Görög nyelv. 2. Tértan. 3. Jogismeret (természeti és hazai). 4. Kísérleti természettan.

Egyebeket, melyek ez osztályozást illetőleg megvolnának jegyezhetők, mellőzve, a gondolkodva vizsgáló figyelmét e két körülmény érdemi kiválólá: reál és hazai irány; a mennyiben míg egy felől megvan tartva a hagyományos álláspont az általános humanisztikai tér: e mellett egy lábbal már egy addig ismeretlen lépést is tettek az alkotók előre. Miért tették ezt: az a becslési okokból tetszik ki, melyeket az egyes tanágakhoz mellékeltek. Ilyenek a következők.

a) A természeti tudományok érdekében. Szóljon maga a szöveg: Quia plerique adolescentes, emenso scholarum latinarum cursu, studia plane deserunt, novamque negotiorum gerendorum semitam ingrediuntur: necesse est ut in scientia (hac), quae spectata rerum copia et praestantia cuivis pene statui proficua est, iam a teneris instituantur, idque eomagis, quo certius est opes naturae in Regno Hungariae large effusaeque sparsae, plerumque manere sepultas, ea solum de causa, quod ignorentur, cet. cet. *)

b) A hazai történetek érdekében. Előre bocsátván, hogy a jézsuiták kezén állott iskolák az előtt csupán az egyetemes történetekből tanítottak részleteket, így szólanak: Rebus alienis occupari, suas negligere, vitium est in privatis negotiis minime ignoscendum; muneri suo deesse tempusque ei destinatum in rebus aliis, utut laudabilibus, consumere turpe, ac non rare animadversione dignum. Quid ergo est causae, cur pubes hungarica in hoc vitium impellen-

*) §§. CXVII. pag. 188. és CXLVII. pag. 259.

da sit ut officio erga patriam, erga se cet. deesse cogatur? stb. *)

c) A jogismeret érdekében: Cum Instituti huius sit bonos formare cives: necesse utique est teneros adolescentes ad ea instituere officia, quibus explendis boni civis nomen obtinetur; quare cum officia Iure Naturae continentur: quid vetat prima quaedam Iuris huius lineamenta, usui in posterum futura in mentibus eorundem ducere, ac ardens desiderium et cupiditatem erga hoc studium ingenerare stb. Id earendum unice, ne liber vanis subtilitatibus scateat; res duntaxat deligantur, quae momenti aliquid habent et dimanantia pro vita civili documenta, praesertim vero exempla ex Historia Hungariae deprompta stb. . . . És tovább: Sicuti hominis cuiusvis est officiis haece rite institutum esse: ita boni civis erit nosse leges suae Patriae. . . . quae ignorari non possunt sine luculento periculo in lites inexplicabiles incidenti ac propria amittendi. **)

d) A tértan érdekében: Inter disciplinas valde utiles imo necessarias non postremum sibi locum vendicat Geometria, qua juvenum ingenia ad recte cogitandum, verasque de rebus notiones formandas mire finguntur (alaki cél) Illae duntaxat adferantur definitiones atque problemata, quorum adplicationes in vita communi usum habeant (anyagici cél), Operam dabit magister, ut ipsas terrae dimetiendae rationes non solum mathematicae, sed etiam mechanice proponat stb. ***)

A nyelvek s irodalmak megbecslési okairól nem szólok, azokat mint humanisztikumokat a hagyomány iktatta be a latin iskolák körébe: de meg kell emlitenem, s ezt a legnagyobb elismeréssel, mikép ezek is, a saját tudományi s általános cél mellett sem esnek ki soha a szerkesztők reál és hazai látköréből, s ez irány ezek tárgyalásában is habár csak mellékesen, mindenütt követeltetik. ****)

*) § CXXI. pag. 201.

**) § CXXIX. pag. 222, 223.

***) §. CXXVIII. pap. 220. 221.

****) Olvastassék meg az egész CXVI. §. a 175—187 lapokon, a hol ezekre mindenütt világos utasítások találhatók

2. Említve volt fentebb, hogy a középtanodai egész folyam két, alsó és felső, szakaszra osztatott fel, amaz nyelvtani, ez humanisztikai iránynyal. Hogy ezek évek tekintetében mikép legyenek kiállítva: arra nézve a szerkesztők így határoztak.

a) A növendék szabály szerint tíz éves korában vetessék fel a latin iskolába. Kivételnek csak a legkülönös esetben lehet helye. *)

b) Az alsó vagy grammatikai folyam három évre szabatik, melyek legfelsője a szóköti osztály lészen **) s innen történik a különválás iskolából ki lépők re s a humanisztikai tudományokat tanulandó ben maradók ra.

c) A felső vagy humanisztikai folyam két évet foglal magában, melyek közül az egyik poétikai, a másik rhetorikai irányban fogja a tanítványokat előkelő leg nevelni.

Azon apológiából ítélve, mely a 228 laptól a 236-ig e kitüzött évek mennyiségének igazolásaul olvasható, ***) a szerkesztők, valamint már a tudományoknál, ugy itt is eltértek az addig fenállott rendtől, midőn a grammatikai tanfolyamra csak három évet szabtak a régi négy helyett. Az előadottakból látszik, hogy csakugyan érzették szükségét magok is felvilágosítani: miért eléglenek kevesb évszámot is, bár a tudományokat megsza porították, s hitők szerint szükségese kkel szaporították meg, s mely szaporítás, természetesen az éveknek is szaporítását lett volna inkább maga után vonandó, mint sem megkevesbítését.

Okát annak, hogy a régibb mód ellenében miért

*) Quemadmodum non omnibus natura dona sua aequa lance distribuit, sed facultates animi apud alios serius, citius apud alios se explicant: ita in admittendis ad scholas discipulis aetas quidem spectari non debet: cavendum tamen ne quis ante decimum annum e vernaculis scholis ad latinas transire permittatur, nisi singulâribus prorsus naturae dotibus ac ingenio praeditus esse animadvertatur. §. CVII. pag. 155.

**) Condiscendis scientiis (in Scholis Grammaticis) triennii tempus constituitur, quo elapso cursus Grammaticae terminatur. Suprema Grammaticae Classis seu Syntaxis ultimus est terminus U. o.

***). Cap. VII. Conclusio Instituti scholarum grammaticarum latinarum cet.

kell et a grammatikai folyam éveit megkevesbiteni, a szerkesztők egyenesen sehol be nem mutatják, nem fejtegetik. Csupán hozzátvőleg lehet megmondani azokból, a mik a 12 és 13 lapokon vannak előadva. Midőn t. i. felállították a tanítványok azon kategóriáját, kik ez osztályok végezte után a tudós irányu iskolákból kilépve, a gyakorlati életnek és tanulásnak szentelik magokat; arra pedig, hogy belépjenek e szakkörbe nem csak képesnek látták a 13 éves tanulót, de szükségesnek is, hogy ideje legyen bele okulni ez új helyzetébe: azt hitték, hogy ez alapot megvetni elég, ha szavaik szerint, *paucos in latinis scholis annos explent*. Legalább én ezt vonom ki a következő szavakból: *Expensis hisce conditionum ac statuum generibus: ex hoc ipso tempus studiorum horum curriculo assignandum facile determinabitur*.

Azt, hogy lehet is kevesbiteni az évek számát, s hogy ez összesen öt év alatt is lehet cum successu végezni a kitűzött tudományokat, már elég bőven indokolják. Ez okok s módok a következők:

a) A szünidők összevonása. Régen több lehetett; most legyen hetenként egy nap; első félév végén néhány nap de nem a vidéken töltve, így nagy ünnepeken is; ősszel szeptember 21-től november 1-jéig. *)

b) Óra rend készítés, hogy minden általános kötelezettségű tantárgy, minden héten, bizonyos számú órákon elő kerüljön. **)

c) A nem általános kötelezettségű tanokra bocsátás megszorítása, melyekre külön óra szabatik. ***)

d) Segéd tanárok (korrepetitor) beállítása a rendkívüli tudományok előadása végett ****)

e) A real tudományok egymás után, nem egymás mellett előadása, fél fél évek szerint. †)

Ha végül ide írom még, hogy tanítás nyelvül a

*) §. CCXLII pag. 462, 463, 464, és 229 230. pag.

**) pag. 232.

***) Nec proinde juvenes promiscue ad ejusdem studium oportet admitti, sed diligentiores solum, cogendus vero nemo (Graeca, Geometria, Jus naturae, Consuetudo Regni Hungariae). Pag. 233.

****) Pag. 233

†) Pag. 235.

III-dik osztálytól fölfelé a latin van kitűzve: mindent elmondtam, a mi a *Ratio Educationis*ban a gimnázialis iskolákat illetőleg leglényegesebbnek tekinthető.

V.

Hosszasabban szoltam az epokhális intézvényről, mivel véleményem szerint megérdemlette azt azon nem mindennapi hatásánál fogva, melyet közoktatási ügyeinkre gyakorolt. Mert ha azon állása miatt, melyet a protestáns közjog ellenében elfoglalt, az egyházra nézve csak a különben is már elég számra telt sérelmeket szaporítja is: már ez által is ébresztőleg munkált a protestáns erély kitartható szívósságának gyarapodására. Más felől az oktatási körbe bevitt valóban életre való elvei által, habár a kivitel maga igen alant maradt, oly irányadó mozgalmakat keltett a reformált közönség kebelében is az iskolákat illetőleg, mellyeknek ereje még azután sem szűnt meg nyilatkozni, mikor a közvetlen nyomás maga már rég eltávolított, s e hatást egyházunk iskolai reformjaiban időről időre egész az újabb korig lehetetlen föl nem ismerni.

A mozgalmat egy magában véve ugyan helyes, de magyar protestáns jogi szempontból sérelmes következő cikke idézte fel: *Scholae eorum, qui alienam a Romano Catholica Religionem profitentur, locis quam plurimis sunt collocatae, in quibus cum cives succrescentes educuntur, ad Regiam pertinet providentiam recta earundem administratio, quae quidem possessio nem eorum iurium, quae in rebus suae religionis leges, atque Regiae concessionibus iisdem contulerunt, turbare nullo modo intendit. Verum Reipublicae beatitas ex aequali tractandorum studiorum forma plurimum pendens exigit sane, ut in variis eorundem scholis eadem tractentur doctrinae capita, eadem servetur norma, idem administrationis tenor, eadem morum disciplina, quae toti Regno et adnexis Provinciis universe praescripta est.* *) Ez alapelvöl kiindulva parancsoltatik a belső vagy tanszervezet szerinti átalakításon felül még, hogy a protestáns iskolák felügyelői a tankerü-

*) Olvasd §. LXIV. pag. 91--93.

leti direktorok alá tartozzanak, félévi jelentések küldesse-
nek fel, az iskolák vizsgálata ne akadályoztassék; az új ta-
nárok a kir. igazgatáshoz bejelentessenek; az iskolai köny-
vek a kir. egyetem bírálata alá bocsáttassanak, s ezeknek
az egyetem nyomdájában kell nyamatniok stb.

Mentül erélyesebben sürgette a közigazgatás, maga a
vasakaratu II. József az elvek keresztül vitelét: annál in-
kább magasodtak az aggodalmak az egyház kormányzóiban.
Ha megvolt is bennök a méltánylat az iránt, a mi a belső
vagy tudományi szervezetet illetőleg a R. E.-ban igaz,
helyes vala s mit sikerrel használhattak volna fel a protes-
táns közoktatásügy javítására; habár sok részletben a ma-
gok rendszerét célszerűbbnek nem tartották is; de,
példák által elrettentve, s kevés vagy semmi jót sem vár-
hatva az egyházra az elfogadás által, akkor midőn a kerületi
direktorátusok legtöbbjei kath. papi kezeken voltak: termé-
szetes volt az idegenkedés az egész intézménytől, s benne
még attól is, a mi netalán jó, annyival inkább, mert ennek
elfogadása s az e miatt való szorongattatás által a vallás
szabadságát is veszélyeztetve lenni látták. *)

Mi lett a kimenetelük a józsefi törekvéseknek, tudatik
a polgári történelemből: t. i. mint más egyébben, úgy itt is
visszavonatott ez egész intézmény, s az 1790°/₁. országgyü-
lés megalkotta a XXVI. törvénycikkely 5. pontját, mely-
ben az ország törvényes hatóságai által gyakorlandó, leg-
főbb felügyelési jognak épségben hagyása mellett, minden
következő időkre szabadság adatik a protestánsoknak, hogy
alsóbb és felsőbb iskolákat állithassanak, tanárokat, tanító-
kat hívhassanak, azok számát szaporithassák vagy keves-
bithessék, iskola igazgatókat, felügyelőket saját keblükből
választhassanak, a tanítás és tanulás módját, szer-
kezetét és rendét meghatározhassák.

VI.

Ezáltal s e szerint vissza helyezettett a protestáns egy-
ház a jogba, hogy iskolái kül és bel szervezetéről maga in-

*) Ez ügy törvényes szempontu viszonyaira nézve olvastassék
meg Révész Imrétől: Vélemény a magyar protestáns egyházal-
kotmány fő pontjai felett, különös tekintettel a jövő törvényho-
zásra. Debreczenben, 1857. 15. §. 33—45 lap.

tézkedjék; s midőn a történetíró azt várná, hogy a budai zsinaton egybegyűlt atyák munkálatairól ez érdemben adatokat találjon: csodálkozva tapasztalja, mikép sem a kanonokban, sem a naplókban sehol egy betű sincs a belső ügyekről, a tanulás és tanítás módjáról stb., s minden csak a körül forog, mikép kományoztassanak a tanodák s milyenek legyenek a tanárok; szóval: a belső reformról semmi szó.

Keresvén e hallgatás okait, e hármat lehetne fölvennünk:

a) Jónak tartották az akkori tanrendszert, mely tehát semmi módosítást nem igényel.—Ez nem lehetett, mert több helyeken a szuperintendenciák már 1791-ben megkezdték a reformokat.

b) Alá vetették magokat az 1790°/1-diki országgyűlés határozatának, mely azt mondja: *Coordinatione literariae institutionis, erga demissam statuum et Ordinum propositionem persuam Maitem determinanda, ad has perinde scholas, huc tamen haud intellectis religionis objectis, quae cuivis religioni propria manere debent, extendenda**), s mely miután az új Ratio Educationis 1793-ban vegyes (protestáns és nem protestáns) küldöttség által elkészítettet, abba is csakugyan bevitetett**) Ez nem lehetett, mert ama R. E. a törvénykönyvbe fel nem vétetvén, érvénybe nem lépett; de ha történt volna, sem lehet hinni, hogy a mit az 5. §. elején feltétlenül nyertek, arról a §. záradékában lemondjanak a protestánsok.

c) Legvalószínűbb sőt bizonyosabb a 3-ik felvétel, mely szerint mindenik egyházkerületnek hallgatva fentartatott az eddigi jog, hogy a kebelbeli iskolák ügye felett önállólag intézkedjék, s nem tarták szükségét, hogy

*) Art. XXVI. § 5.

**) Ratio Educationis publicae totiusque rei literariae per Regnum Hungariae et Provincias eidem adnexas Posonii, 1826. fol. Pag X. Institutum hocce literarium omnibus statibus accomdatum, nullo religionum discrimine. És pag. XII. Rex Franciscus II. in scholas publicas introduci voluit, ea declaratione, quod Evangelici in iis, quae pure sunt literaria, studiorum argumentis huic Normae sese conformare debeant. E küldöttség protestáns tagjai voltak b. Podmaniczky József, báró Prónai Gábor, Vay István. Olvastassék meg e záradéokra Révész Imrének fentebb említett könyve a 42—44. lapokon.

minden, a legkisebb vonásig egységes legyen mindenütt, (In necessariis unitas, in non necessariis libertas). Ezt olvasom ki azon szellemből, mely a budai zsinat 90. és 92. kanonai-ban van.

Tehát az iskolák s közelebb a gimnáziumok reformjának ügye az egyes szuperintendenciák kezeibe tétetett le, s ekkép ez úton látjuk azt megindítva mindjárt a zsinat után, önállólag s egymástól függetlenül az egyházkerületek által.

VII.

Minden reformnak a szükség érzetéből kell kiindulnia. Ha nem onnan jó, akkor, vagy kort előzve, vagy a külön helyi s egyéni sajátságokat mellőzve, ront inkább, mint javít, s legjobb esetben az élet és tapasztalás használhatatlannak fogja azt ítélni, mely az életbe be nem foly. Ha onnan ered: akkor, gátolják bár darabig a kivitelt az akadályok, küzdjön bár ellene az egyéni szükség, előbb utóbb ki fogja vinni magának a helyet, s az egymást ingadoztató eszmék megtalálják a kor szavának közbenvetése mellett a kellő egyensúlyt. Ez a képe röviden a reformált egyház javításainak a tanügy körében 1791-től 1840-ig (kerek évet véve fel), a hol végződik t. i. az első korszak s kezdődik a reform idők második stadiuma.

Miután a Ratio Educationis, ha mindjárt tolvai is, fölvetette a reform eszméjének szükségét s a kivitelhez a protestáns férfiak véleménye is meghallgattatott, és igénybe vétetett (a milyen volt Vay István is, ki a pesti tankerületnek lett igazgatója): önként következett, hogy hazánk fiai, akarva nem akarva, bele ereszkedjenek annak tanulmányozásába s nem tarthatni meglepőnek, ha e tanulmányozás után, bár az a kivitelre nézve eltérő véleménynek lett is eredményezője, az ismert elvek (a tudomány mellett az élet és nemzetiség elvei) teljes diadalt nyertek a gyakorlatibb gondolkozásuaknál. Ennek tulajdonítom én, hogy maga az 1790¹/₁ ki országgyűlés dekretálta az oktatásügy reformjának szükségét, az országos választmány pedig alapelvekül épen a R. E. által kitűzött, s már említett hármas irányt fogadta el, tűzte ki az új Tanszervezetben, habár a végrehajtás nem ölelte is

fel az eszközöket oly teljességben, mint az a R. E.-nál feltálálható *)

Az 1790¹/₁ -dik országgyűlésen a protestáns értelmiség feles számmal és kitűnő férfiak által volt képviselve, s miután ezek előharcolása mellett lön dekretálva az oktatásügy reformjának szüksége: természettel következett, hogy ez által ők azt is be vallották mintegy, mikép a protestáns status is érzi saját maga rá nézve is a reformok szükségét. A reformokat megindítá még 1791-ben az egyházi igazgatóság nem sokkal a budai zsinat bevégeztével, mind az ágostai, mind a reformált egyház iskoláiban, közelebb a közép tanodákra nézve.

Különösnek látszhatnék első tekintetre, de én természetesnek látom, hogy kik elannyira küzdöttek a R. E. ellen, most épen annak hárm as elve (tudomány, nemzetiség, gyakorlati élet) nyomán indultak. Az eszme hatalmas felküzdötte magát, tekintélyt vívott magának, s a gyakorlatiasb gondolkozásuak nem tagadhatták meg tőle az életre valóságot, s azt, hogy e vegyes irány közelebb hozza az iskolát nemcsak az élethez, de magához; az iskola magasb tanfolyamához, az akadémia-hoz is. Az ó rendszer emberei, kirekesztőleges hívei a merev humanisztikai iránynak némi tolakodást láttak az új irányu eszmék térfoglalásában s veszedelmet kiáltottak, mely a tudományok ügyét fenyegeti.**) Hatás és ellenhatás fejlődött ki, s előállott a küzdelem a humanisták és realisták közt változó szerencsével folyva közel félszázadig. Előkelő férfiak állottak mindenik felekezet élin, mert pártokká oszlottak fel, s mindenik keresett magának tért, hol eszméi mellett küzdjön, hol azokat életbe léptethesse. A vita leginkább e három körül forgott:

a) miket tanítsanak a gimnáziumban?

b) hány évig tartson a tanfolyam?

c) mely nyelven tanítsanak?

A küzdelmi tér, hol a zászlóvivő férfiak megpróbálkoztak, a két főiskola, a debreceni és sárospataki voltak, a töb-

*) Ratio Ed. sat. 1. 86 L

**) Sinai Miklósr a egyért azért is haragudott a világi kar, mert ellene szegűt, hogy Debrecenben az angol-holland tanrendszer megváltoztassék.

biek, ha tettek is önállólag lépést, csak másod rendűek maradtak hatásaikban, vagy s ez volt a számosabb eset, amaz elsőbb ranguakhoz csatlakoztak, s azok módja szerint idomították magokat. Ilyenek voltak pl. Pápa, Sziget, Kecskemét, Kőrös, Miskolc, Losonc sat.

VIII.

A) Reform ügyek 1791-től 1840-ig.

a) *Debreceni dolgok.*

Minemü változatokon ment által a gimnáziumi szervezet a debreceni főiskolában, s minő volt annak állapota koronként az 1791-dik évtől fogva 1822-ig, a mikor állított be t. i. az a rend, melynek az 1840-ben megindított s 1841-ben megállapított új szervezet vetett volna végét*), arra nézve következő kútfők állanak a történetíró rendelkezésére:

a) Methodus, quam in Collegio helv. conf. Debreczinensi omnes scholas inferiores docentes, ab infima Elementariorum classe, usque ad Poëticam, Logicae et Oratoriae praepositam sequuntur. Debreczini, 1791.**)

b) A tanítók kötelelességei, a tanítani valók és ezeknek rendi és módja a helv. vallástételt követő debreceni collégium alsó oskoláiban, a szerint, a mint ezek a Tiszántul levő Szuperintendentzia által helybehagyódtak. Nyomtatódott Debrecenben. 1795.***)

3. Ratio Institutionis ex praescripto Conventus Superintendentiae Helv. Conf. Addictorum Trans-Tibiscanae d. 6. Octobris Anni 1804. habiti per Deputationem Literariam Almosdini diebus 27. 28. et 29. Decembris Anni ejusdem elaborata, Congregationi dein Superintendentiali Anno 1806.

*) Mondom: vetett volna; mert a huzás halasztás miatt csak később vétettek felabból, akkor is csak némely részletek az iskolába.

**) Ez szolgál alapul a következő oiknek: Ratio Institutionis in Ill. Collegio ev. Helv. Conf. Debreczinensi (Annales Novi Eccles. Evang. Vol. I. Tom. IV. 1793. p. 20).

***) Erre vonatkozik a következő cikk: Nonnulla ad recentiorem Collegii Helv. Conf. Debrecinensis historiam spectantia (Annales Novi Eccl. Evang. Alterius Cursus Annui Tom. II. Anni 1794. Trim. II. p. 28).

diebus 18. et 19. Aprilis celebratae exhibita, ab eademque approbata. Debrecini, 1807. *)

4. A tanítók kötelességei, a tanítani valók, ezeknek rendi és módja a helvétziai vallástételt követők debreczeni kollégiuma alsó oskoláiban, a szerint, a mint ezek a Tiszántul levő szuperintendentzia konzisztóriumá által jóvá hagyódtak. Kiterjesztödvén ebben a szuperintendentiában levő minden nemesak fiu, hanem leány oskolákra is stb. Debrecenben, 1812. **)

Ezt követi időrendi sorozatnál fogva 1817-ből az a választmányi munkálat, mely hiteles értesülésem szerint az egyházkerületi levéltárban kilenc irott iven rajzolja tervét egy újabb szervezetnek, gyaníthatólag Budai É. Földvári J. és Sárvári P. által készítve, latin nyelven. Ez állapította meg azon rendet a gimnáziumra nézve, mely egész ez első korszak végeig 1840. fenállott. Valószínűleg ennek fordítása lesz azon magyar nyelvű munkácska, mely 1821—1822-ben kiadva ***) épen oly formában adja az útastításokat a tanítóknak, a mint az a mult időkre nézve a 2. 3. p. alattiakban olvasható.

E f. lidézett kútsőkben letett adatok bő és elég tartalmas részleteket szolgáltatnak, hogy a történetiró a gimnáziumi oktatás rendezetéről Debrecenben világos képet formálhasson magának; de ugyan ennek másfelől nagy mérvű fluktuációjáról is tesznek tanubizonyyságot az eszméknek, látván, hogy a szervezésbeli változatok mily gyorsan követék egymást az 1791. 1795 1806. 1812, 1821- éveken által,

*) Az Álmosdon tartott választmányi ülés elnöke Póchy Imre, jegyzője Budai Ézsaiás volt. A választmányi munkálat eredeti fogalmazványa Budai kezétől gyűjteményemben van: Relatio Deputationis Superintendentialis de Ordine Studiorum, dd o 28. Dec. 1804. Végül: Actum in Dep. Lit. Álmosdini, diebus 27 et 28. Decembris, a 1084. Signatum per Esaim Budai, mp. Deputationis Actuarium. Hasonlítván a munkálatot a Ratio Institutionissal, a különbség nemesak abban van, hogy a választmányi munkálat magyarául van fogalmazva, hanem némely részletek megváltoztatásában is.

**) E rendszert ismerteti rövidre vont átnézetben azon jelentés, mely az 1817. évi Tudományos Gyűjtemény X. kötete 120—130 lapjain olvasható, e cím alatt: Az alsó oskolákról a helv. vallástételt követőknek tisztántul való megyéjében.

***)) Határozottan meg nem mondhatom, mert előttem nem fekszik. Az értesítést Imre S. urnak köszönöm.

tehát nem több, mint 30 év alatt ötször, midőn, egyegy rendezetre, egyre másra alig esik több hat évnél, a mi még próba időnek sem volna sok.

Minek jelenségeül vegyük e valóban felütlő tünémenyt? Mert, hogy elegendő ok nélkül adtak volna az illetők helyt e valóban káros ingadozásnak: azt feltenni sem lehet. Én úgy látom, hogy az egyházkerület s ezáltal az iskola kormányán ülő férfiak a legsarkalatosb dologban, a gimnáziumi oktatás **céljában** bírtak egymástól eltérő nézetekkel, mert különben lehetetlen, hogy ha ebben egyeznek, az eszközökben elannyira különböztek volna. Valóban, ha a részleteket gondosan egybevetettük, egybe azon tudományokat, melyek évről évre most eltűnnek, majd ismét megjelennek a többiek sorában, nincs kétség, hogy itt a human és reál irányok elvei vívtak egymással, több kevesebb eredménnyel mindig azon fél részére, a melyik hatalmasabban volt képviselve. A kimutatandók igazolni fogják, hogy a hagyományos (humán) irány volt az erősb, s az új (reál) irány, akár mert egykedvűbb akár mert könnyebben kifáradó kéz vezette ügyét, elvégre is a másik elől földre lett kénytelen vonulni.

Mit lehet tehát állítani az adatokból: mit tartottak a vitázó felek a gimnáziumi oktatás céljának? s ehhez képest a fentebbi 3 pont irányában hogyan szervezték azt? A felidézett kútfők három stádiumát mutatják az eszmék változásának, ehhez képest három fokozata lesz a vizsgálódásnak is. 1791. 1795.

Abban, hogy a gimnázium előkészítő pálya az első szervező humanisták, mind realisták egyetértettek általánosan: de a kört mindenik máskép szabta ki. A humanisták az előkészítést csak alakilag vették, hogy t. i. a növendék tehetségei kifejtessenek s megerősödést vegyenek a felsőbb tudományok sikerrel tanulhatására. *) A realisták az alanyi szempont mellett követelték az anyagi

*) Sokáig küzdött a mi iskolai világunk e scientiae altiores et inferiores nevezettel. Nem az irányban, nem a fajban, hanem a genusban kereste ezek mértékét: pl. a természettudományokra ráfogta, hogy azok sua natura felsőbbek, melyeket csak az akadémiában lehet előadni. Így tartják ezt a felhozott szervezési munkálatok is.

előkészítést is, hogy a növendék a tanulhatási képességen felül azon tudományok (alsóbb foka) ismeretével is lépjen át az akadémiába, melyeket majd ott hallgatandó leszzen. Kétség kívüli hatása a Ratio Educationis korában lett neveltetésnek, vagy legalább neveltetési elvek tanulmányozásának s méltatásának.

Hogyan lettek az érdekek az 1791. és 1795-ki felek közt kiegyenlítve: az 1. és 2. számú rendszetek mutatják. Ezek nyomán alkalmasint ezt a képet vonhatjuk el a (debreceni akkori) gimnáziumról: a gimnázium előkészítő iskola az akadémiái pályára, a hol a klasszikus latin nyelv s irodalom előadásán felül, helyt foglalhatnak némelyek azon reál irányu tudományok közül, a melyek a (debreceni) felsőbb kurszusban taníttatnak, de csak annyiban, mennyiben azta latin nyelvnek mint fő tudománynak előtérben maradhatása megengedi; s a mifenn nem taníttatik, az ide se jöjön be *)

A fejlődés e stádiumán következő tudományok vannak a gimnáziumba **felvéve**:

1. Vallástan, alapul véve minden osztályban a heidelbergi kátét, kapcsolatban a biblia folytonos olvasásával, énekekkel s imádságokkal.

2. Latin nyelv és irodalom, következő részletekben: a) nyelvtan (alak és szókötés). b) irálytan. elméletileg és gyakorlatilag. c) irodalom történet. d) régiségtan (egyházi és polgári). e) Forditmányok. α) latinra β) magyarra, a hol a kezdetet Langius kolloquiái teszik, a folytatás a klasszikusokon következő renddel megy: C. Nepos, Phaedrus, Jusztinus, Eutropius, Cicero Oratiói, De Oratore, Cato, P. Syrus, Ovidius, Terentius, Horatius, Virgilius.

3. Magyar nyelv tüzetesen nem adatva elő, hanem

*) E szerint elvettetett a R. E. azon elve, hogy az oly növendékekre is tekintet legyen, kik a gimnázium egy bizonyos körét megfutván, onnan az életbe lépnek vissza. Minden növendék, ki a gimnáziumba beiratta magát, olyba vétetett, mint a *academiae candidatus*. Ez magyarázza meg, miért van a tudományok fölvetelésében kisebb tekintet a gyakorlati hasznu s jövődjüekre, mint azt a R. E-nál láttuk.

a latin nyelvi fogalmazásokhoz kapcsolva a IV. osztályon kezdve körmondatok, értekezések s versek készítettetek.

4. Történettan: bibliai (ó és új szövetségi), a klaszikus írókhoz alapul az ókori világé, Magyarországé, az egyetemesé rövid átnézetben (IV. és VI. osztály).

5. Földrajz: egyetemes új, Zsidóországa, ókori, Magyar és Erdélyországa, globológia.

6. Bölcsészet: gondolkodástan (V. oszt.)

7. Mennyiségtan: csupán az alsó számtan arabjegyekkel (négy alapművelet, egészekkel és törtekkel, hármas szabály).

8. Szép és folyó írás.

9. Egyházi éneklés, gyakorlatilag.

Ennyiek és ezek azok, melyek 1791-ben előírva voltak. De az átvizsgáló választmány, érezvén kétség kívül, hogy a prózai irodalom egy év alatt, mert ennyi volt rá kitűzve, kellő sikerrel át nem tanultatható, a retorikára 1795-ben még egy évet pótlott be a poétika eleibe, melynek teendői a következők lettek:

1. a klasszika irodalomban: Cicero Oratioi, J. Caesar, prózai irodalom történet, polgári régiségek, szónoklattan.

2. a történelemben: Magyarország története latinul. (10).

3. a természeti tudományokban: kísérleti természettan.

4. a bölcsészetben: a gondolkodástan ismétlése mellett lélektan (11).

A többiek maradtak, azzal a különbséggel, hogy az egyetemes történelem mind a IV. mind a VII. osztályból végkép kihagyatott, s e helyett a IV. osztályba „Magyarország konstitúciójának ismerete” vitetett be (12).

E tudományok előadására 1791-ben hat, 1795-ben VII. osztály, illetőleg hét évfolyam rendeltetett.

Megjegyzendő még, hogy a felhozott kútfők az úgy nevezett első éves diákok évét is idecsatolva említik, (VII. illetőleg VIII. osztályt) mint alsó iskolát, így: Első esztendő diákok iskolája. Ennek szakjai csak a következők voltak:

1. Theologia Stosch szerint.

2. Latin stilizstika Scheller szerint, fogalmazás, Cicero de Oratore, Terentius (Rhetorika és Antiquitas ismételve).

3. Görög nyelvtan kezdete, mely Kebesz, Pythagorasz, Isokrates, Ksenofon és Hesziodosz olvasásával végződik.

4. Magyar fogalmazások prózában (1791-ben versben is).

5. Psükhológia, Metafizika, Logika ismétlése (de csak 1795-ben adva ide).

A tanítási nyelv csak a II. osztály 2. féléveig volt magyar kirekesztőleg, attól fogva mindig jobban latinodott, a IV. felül pedig általában diáknak kellett tanítani. *)

Mindő véleménynyel van valamely tanodai felsőség az egyes tudományok iránt, az legjobban kitetszik azon órák számából, a mennyit egyik vagy másiknak tárgyalására hetenkint kiszabott. S ezt multhatatlannak látom szintén kimutatni, hogy meglássék, mennyit engedett a humanista párt, s mennyit nyertek a realisták a kölcsönös kiegyezkedésnél. Kiszámítván a jó részletességű utasításokból az óra mennyiségeket (bár ez nem jár minden baj nélkül, a mennyiben $\frac{1}{2}$ sőt $\frac{1}{4}$ -résznvi óra is vétetik fel olykor olykor), következő lett az eredmény:

a) Vasárnap, Szerda, Szombat 3—3, a többiek 4—4-gyel adnak ki 25 órát egy egy osztályra, a mi nyolc osztályban 200 órát adna ki hetenkint. De a VIII. osztályra csak 15 óra lévén számítva, marad csak 190-óra.

b) Ebből írás-példány átnézésre 6, ismétlésre 20, lecke felhagyásra 3 óra lévén fordítandó, e 29. hiával marad munkás órának 161.

c) A 161 az egyes tudományok közt így oszlik meg:

*) A deák nyelven való beszélésre ne szorítsák (a tanítók) a gyermekeket előbb, hanem a Grammatikában (II.) itt is leginkább a második félesztendőben. A feljebb való iskolákban pedig már jobban is kell őket arra szoktatni és szorítani. . . . E végre szoros kötelessége lészen a tanítóknak, hogy ezen iskolabeli tanítványaikkal soha magyarul ne beszéljenek, és a tanítás közben is, a mennyire lehet, a Grammatisták és Syntaxisták iskolájában is a deák nyelvel éljenek; az ezeknél fejlebb való iskolákban pedig, kivéven a Catechismust mindenkor deák nyelven tanítsanak, úgy mindazáltal, hogy a nehezebb dolgokat magyarul is elmondják - (A tanítók kötelességei stb. 1795 §. VIII. 10, 11 lap.

Vallásra	22	Görög nyelvre . .	4
Latin nyelvre . .	80	Magyar fogalmazásra	4
Bölcészeti tanokra	12	Magyar államismére	2
Történelemre . .	9	Számítanra . . .	12
Földrajzra . . .	12	Éneklésre	4

Fentebb olvasható volt, hogy a tapasztalati Természettan is előadandó a VI. osztályban. Kérdezhetni tehát: hol vannak az erre szánt órák? Megfelel a fent idézett utasítás 41. lapja, a hol ez találtatik: Az első fél esztendőben, a déleesti órákon, f) A Physicából némely szükségesebb dolgokat (tanítson a tanító), míg más könyv adódnék a kezébe, a Horváth Physicájából. **Válaszszon e végre és szakaszszon időt maga a tanító.**

Hasonlítson az olvasó s ez adatokból vonja el magának a következtetést annak megbecslésére, mennyit vivotak ki a realisták az exact tudományok számára a humanistáktól.

1806. 1812.

Még nem mult el tíz év az 1795-diki tanszervezet beállításától, s a humanisták már kezdték mutogatni elégtelenségüket az eredménnyel s szükségesnek mondták, hogy a gimnáziumi oktatásügy revizio alá vétessék. Ez idézte elő az Álmosdon tartott értekezletet; s ha figyelemmel átolvassuk az ez alapon alkotott Ratio Istitutionist: lehet látnunk az irányt, a honnan kiindultak s a mely felé törekedtek a humanizmus egyedül célirányos voltának vitatói a gimnáziumban.

Előre bocsátván, hogy nekünk protestáns magyaroknak saját szellemünkhöz alkalmazott s mintegy abból folyó oktatási szervezetre van szükségünk, kimondja az egyházkerület, hogy az eddigi kísérletek egyáltalában céliránytalanok voltak, s melyeken ennél fogva változtatni kell *).

*) Cum instituendae juventutis nec una ratio sit, nec eadem in omnes omnium scholas cadat, magnam hac in re, et hominum, inter quos degas, quorumve ludum ordinatum cupias, vita, cultu, sorte, votis ac placitis, et eorum quos institui velis, indole, aetate, fine, aliisque adiunctis, et illis ipsis, quibus Schola sustentatur, sub-

Az előadás további folyamából úgy látszik, hogy a latin klasszika irodalom szenvedett valami rövidséget, mert ennek nyomosabb előadása sürgettetik; s ha egy részt elismertetik is, hogy e jobbra fordulás fő képe az alkalmas tanítóktól függ s feltételezhető: de más felől nem késnek az illetők a gyakorlati életre közvetlenebbül ható tudományokra is kimondani neheztelésöket, s azt, hogy azok, mint a melyeknek gyönyörködtető volta ellentétben van a komolyabb s nehezebb klasszikai studiumokkal, s azoknak hátrányára válik, a gimnáziumból irgalom nélkül kiküszöbölendők *) s a mi ne talán éthikai irányánál fogva meghagyathatik, az is úgy bele olvasztassék a latin irodalomba, hogy csupán ennek legyen vehikulamára. **)

Ime a fejlődés a gimnáziumi oktatás célja, és köre kitűzésében: a l a k i k é p z é s egy felől (ad formanda ingenia), e m á n c i p á l á s más felől minden mellék s anyagi tekintetek alól, úgy a gyakorlati élet, mint a felsőbb tanfolyamok tekintetében; s mind majdnem kirekesztőleg

sidiis et adminiculis, diversitatem adferentibus: nihil mirum est tentatam superioribus decenniis Scholarum H. c. Tr. Tibiscanarum, ad Exterorum instituta literaria accomodationem non omnino ex voto successisse. Sane, ut res nostrae sunt, non adscito quodam et peregrino, verum domestico, et quasi in medio nostri nato, opus nobis est Educationis Instituto, nisi genio nationis vim facere, nec quidquam minus, quam nobiscum habitare, curtamque nostram suppellectilem nosse velimus (Pag. 1.).

*) *Lingvam latinam iis apud nos omnibus, qui ad gradum doctrinae paulo insigniorem, muniaque publica contendant, imprimis esse necessariam, nulla eget demonstratione. Id tantum curandum esse videtur, ut juvenus literarum latinarum studiosa eos nanciscatur magistros, qui quantum aera lupinis distent, norint. Quia vero juvenus a severis doctrinae liberalis studiis facile ad res, difficultatis, molestiaeque nihil, multum contra oblectationis habent, delabitur, earumque dulcedine capta, literas humaniores, quod hae labore constant, vel negligit penitus, vel tractat remissius: aberit a Scholis Latinis Studiorum, non tam ad formanda ingenia, quam tenendos voluptate quadam animos idoneorum, illecebrae.* (Pag. 6.)

**) Például Magyarország históriája az V. a magyar Olvasókönyv a III. IV. osztályokban, sőt 1812-ben még a Vallástudomány némely ágai is, csak arra valók, hogy stílgyakorlatokul latinra fordíttassanak.

a latin klasszika nyelv és irodalom segélye által, mely hogy az alaki képző erővel előkelőleg bír, azt a hagyomány igazolja; s mert állítólag egyedül ez felel meg leginkább a magyar protestáns ember szükségének, hajlamainak stb. stb.

Ez elvekből kifolyólag kihagyattak a gimnáziumi pálya tudományai köréből az 1795-ki szervezethez képest a következő tudományok: Természettan, Magyar államismeret, Bölcsészet, *) Görög nyelv s irodalom, Egyetemes történelem; összevonatott a Magyartörténelem, egy évre; a latin előadásba olvasztatotta Magyar-történelem s reálirányu Magyar Khresztomáthia használata.

E változtatások után következőkben állapították meg a gimnáziumi tudományok:

1. Vallás tan: bibliai hisztória, hitágazatok, erkölcs tan, imádságok, énekek.

2. Latin nyelv s irodalom: a) Nyelvtan: alaktan, mondattan, iránytan (próza és vers); b) Klasszikusok: Langius és Schütz Khresztomáthiái, C. Nepos, Phaedrus, Terentius, I. Caesar, Cato, Ovidiusz, Virgiliusz, Horatius; Cicero (Oratiók és de Oratore). c) Régiség tan: egyházi, polgári és irodalomtörténeti. d) Fogalmazás: fordítmányok magyarból α) reálirányu darabok **) β)

*) A bölcsészet többi ágairól, melyek számára egy előkészítő tanfolyam állítottatott fel, nem szólván, a Logika kihagyását illető okokat ide irom: Ne vero institutionem Logicae, cuius in eloquentia usum magnopere praedicant, prorsus nunc a Schola hac, ad quam illa olim pertinuerat, seiunctam esse, mirum illis videbitur, qui perpenderit, longe aliter de disciplina hac, quam vulgo fieri soleat, statuendum esse. Quod si enim Logicam eo consilio tironibus explices, et ediscendum proponas, ut illa in cogitando et argumentando sit instar facis in praesidio: a fine tibi proposito non parum aberraveris. Habet illa locum in Philosophia, cuius pars haud facilima censetur, cum versetur circa notiones abstractissimas, nec modum et artem recte cogitandi docet, verum leges illas, quas mens in cogitando exponit... Quare locum disciplinae, cui Schola haec nec satis maturuisse, nec sine aliarum rerum fini proposito magis consentanearum neglectu vacare posse censenda est, obtinebit Historia Hungariae. (Az osztályok száma hétre tétetett). Pag. 9

**) E tárgy a választmánynak 1804-ki eredeti jegyzőkönyvében így olvastatik: Magyarból deákra fordítása azon könyvnek me-

Magyarország története i) latin irod. története); átalakítások; eredetiek prózában, versben; e) Szaválás.

3. Történelem: Persák, görögök s rómaiak története segítségével C. Nepos mellé a IV. Magyarország története a VII. osztályban.

4. Földrajz: Magyarország, Osztrákbirodalom, Palesztina; egyetemes új; egyetemes ó; azután ó és új egybe-hasonlítva.

5. Szám-tan: Négy alap mivelet, egyszerű és összetett formában egész számokkal; tört számok; hármasság és vegyítés szabályai.

6. Éneklés-tan: mint tudomány, szabályok nyomán a harmóniás éneklés.

7. Szépirászat

Magyar nyelv, mint önálló tudomány, nem tanított, hanem kapcsolatosan a latinnal s alkalmilag; de az V. osztálytól fölfelé fogalmazások történtek rajta, a latin fogalmazásra való beleszoktatásul.

Az előadási nyelv ügye meghagyatott az 1795-dik állapotban, valamint az óra szám is a latin nyelven kívül a többi tudományoknak; az elhagyott tanoktól felmaradt órák a latin irodalom javára irattak át, ekkép várván, hogy a hanyatlásnak indulni kezdett klasszikai erudicio vissza-nyerje a maga régi virágzását, melyet a tanulósnak a kedvesebb tárgyakhoz csatlakozó hajlama egy kevésbé csökkentett volt.

A gimnáziumi összes folyam hét évre tüzetett ki*) az addig úgy nevezett első éosztendős diákok osztálya elszakasztatván tőle, nem csak, de egészen fel is osztlattatván s a felül esők egészen másképp rendeztetvén.

lyet senior tiszt. Fazekas István uram készít. Fog az állani együttvaló beszélgetésekből, levelekből. Históriából, és természetből vett Narrációkból, Biográphiákból, Gazdaságot illető dolgokból, erkölcsi régulákból. A III. és IV. osztály számára volt rendelve a könyv, de tudtomra soha elnem készült.

*) Quod (t. i. latinitas, quae ex Auctorum classicorum lectione paratur, quaeve sola elegantiae sensum quendam et intelligentiam adfert) cum majorem longe, quam vulgo credi solet, habet difficultatem: Scholis latinis septem anni ipsi tribuentur; quatuor quidem studiis Grammaticis, tres autem iis, quae nomen ab humanitate habent, Rhetoricis nimirum, Poëticisque disciplinis impendendi (Pag. 6.).

Mert e rendezésre szükség is volt. Miután ugyan is megbontatott a kapocs, mely 1795-ben legalább annyira a mennyire egybeesatlá a gimnáziumot s akadémiát, sőt e két-tő egymástól teljesen elválasztatott, az alapul szolgáló tudományoknak a gimnáziumból kihagyása által: lehetetlen volt nem érezni a bajt, melynek okvetlen elő kell állania, mikor a növendék anyagi előkészültség nélkül léptették át a szaktudományok hallgatására.

A kisegítőt a választmány javaslatához képest az Egyházkerület egy Encziklopédikus kurszus felállításában hitte feltalálni, két évi tanfolyammal, mely által készíttessék a fiatal ember elő az akadémiái pályára, s melyet mindenkinek kivétel nélkül át kell tanulnia. Nem tartozik ugyan szorosán ide ez institutum tüzetes ismertetése: de annyit még is meg említek, hogy ennek tudományai a következők voltak: I. Theologia elemei, tiszta Mathezis, Logika és Metafizika, Görög nyelv elemei, Görög klasszikusok közül Kébesz, Isokratesz, Pithágoras, Anakreon, Latin irodalom s klasszikusokból P Szirusz, Horác levele a Pizókhoz, Cicero de Oratore. II. Ó és ujkori egyetemes történelem, Természettan elemei az alkalmazott Mathezissel együtt, Erkölesi filozofia, Ujtestamentom az eredeti nyelven, Livius. Mindkét évben latin fogalmazások. *)

Mint látszik nem egyéb, mint az 1795-ki VIII-d. osztály csak hogy két évre kihosszabbítva, egy pár tudománnyal megpótolva s akkép választva el a gimnáziumtól, hogy

*) Az indokolást az eredeti jegyzőkönyvből érdekesnek tartom ide iktatni: Általmenvén a deák s ágra a tanulók, hasznosnak, sőt szükségesnek látszik, hogy elsőben valamely Encyclopaedicus Cursusra vivődjenek; mind azért, hogy a kik közzülök sok időt a Collegiumba nem tölthetnek, minden felsőbb tudományokban való tinctura nélkül ne menjenek ki, mind azért, hogy a kik tovább akarnak tanulni magoknak előre generalis conspectust és ismertetet szerezzenek a tudományokban (a latinban így: possint omnium artium et disciplinarum, quasquidem apud nos audiendi opportunitas sit, orbem lustrare et emetiri), azok közzül különösen akármelyikhez is jobb kedvvel és készüllettel foghassanak, s benne jobban boldogulhassanak; természetidolog lévén, hogy a mire az ember másod izben fordítja elméjét és figyelmetességét, azt sokkal inkább értse és esmérje.

ne annyira annak legyen bevégezője, mint inkább megkezdő alapja az akadémiai felsőbb tanfolyamnak.

Alig telt el öt év a beallítástól (nov. 1. 1806), s már a gyakorlat szükségesnek mutatta a revíziót. Az 1812. történt átvizsgálat alapján nem tett ugyan semmi lényeges változtatást: de a Mennyiségtanba csak ugyan vissza helyeztette az elemi Tértant és Algebrát; és sürgeti a gyakorlati élet szempontjából a mértékek ismeretét (V. VI. VII), bevitte a Vallás tanba a Magyar és Erdélyországi reformáció történetét, a különböző felekezetek ismeretét történelmileg és dogmailag, s ezt önmagában és hasonlítva; az Énekléstant kótták szerint rendelte taníttatni. *) A reál irányu Olvasókönyv a latinra fordítandók közül elhagyatott, s helyét a ker. erkölcs tan s a magyar reformáció története foglalta el. A szaválásra különös figyelem ajánlatot fordíttatni.

Többiben megmaradt az 1806-ki szervezet, mind az osztályok számában, mind a tanítási nyelvben, mind az órák általános és egyes tanokra rendelt külön mennyiségében, azon különbséggel, hogy a mathezis újan behozott részei előadására hetenként egy óra rendeltet a latin nyelvből átvétetni.

1817. 1821.

Ez utolsó stádium a humanizmus teljes diadalra jutásának korszaka, mely még egy felől eltolt maga mellől minden idegennek vélt elemet, más felől, a mik éthikai iránynál fogva igényelheték vala a humanistika s tudományok között a meghagyatást, azokat magába felolvasztá s egyszersmind, részint a pályának teljesen elfoglalása végett, részint hogy az irodalmi részleteket erősítse, uj jelemeket is vön fel.

Az alkalom épen kedvezőleg jött: az akadémiaiban új tanszék állíttatott fel a természeti tudományok még eddig nélkülözött ágai (Ásvány, Növénytan, Vegytan s ezek

*) Jellemzőnek tartom, hogy a nem egyházi ének kitiltatott az iskolából. Így szól az Utasítás: Vasárnaponként a délutáni isteni tisztelet végződén, tanítsák a közönséges tanítók a vallást, vagy pedig az éneklés mesterségét: de dallokrat tanítani, azoknak énekltetésével tanítványaitat fárasztani (!) az időt tölteni, nem szabad. (Tanítók kötelességei, 1812, 8. lap)

alkalmazása, a Tekhnologia) számára, s a választott tanár 1818-ra már már beállandó vala hivatalába. Szükségesnek látszott, hogy e tudományok számára idő tüzessék ki, de úgy, hogy ez által a tanpálya tartama se szaporittassék, számítva az I. gimnáziumi osztálytól egész addig, míg valaki a százekeket is teljesen bevégezi.

Igy bocsátatott ki az 1817-ki Választmány, mely 1820-ra be is végeze azon munkálatot, mely a debreceni gimnázium belserveszését leghosszabb időre alapítá meg, a meny nyiben érvénye egész 1840-ig tartott, minden további fontosb s lényegbe vágó változtatások nélkül.

Mit mivelte e választmány: azt rövideden meg lehet mondani a következőkben :

a) Elhagytá a tanítandók sorából az algebrát, a tértant, sőt el a magyar történelmet is; legalább ez utolsó mindinkább kevesb figyelemben részesítettett, úgy hogy végre (saját értemre) csak a Lossonezi István féle Kis Tükör fordítottatott latinra tüzetes tanítás helyett.

b) Beolvasztotta az Ókor történelmét a latin tanításba, részint az által, hogy csak egy bizonyos zárt időt tüzött ki számára, részint, hogy azt csupán latinra fordította.

c) Fölvette a görög nyelvet az V. a németet a III. osztályon kezdve tanítandónak *)

d, S végre a mi leglényegesb a hét osztályt összevonta hatra, oly módon hogy a 2-dik és 3-dik grammatikai osztályokat egybe olvasztotta, a mi által lett egy alak taní, és két szókötési esztendő. Ugy látszik ebben az 1807-ki országos választmány által készített Rendszer állott az alkotók előtt példányul, mely a katholisuskolákba be-

*) Az indítványt úgy látszik a tudományos Gyűjtemény 1817: X kötetének A. jegyű írója (Varga István theol. tanár), tette, a 129 lapon: A tudományoknak csatornái lévén az olyan nyelvek, melyeken hajdan és ma a tudományok legnagyobb virágokban voltak és vagnak; és a nyelvek tanulására legalkalmasabb lévén az ifjúi kor: ohajtanám, hogy az iskolai közintézetek rendeltetése szerint az ifjuságnak szolgáltatódnék mód a deák nyelven kívül, legalább a görög és német nyelvek megtanulhatására is, minek előtte az a felsőbb tudományok hallgatására lépne, hogy így lenne előre kész az út, melyen a tudományok mélyebbjére ereszkedhetne. Foglaltatának össze mindenik nyelvvel annak jó izléssel előadott literatúrája.

vive, szinte ennyi évet rendelt a gimnáziumok számára, ellenkezőleg az ágostai hitvallásuakkal hol öt, s az erdélyi helvét hitvallásuakkal, hol hét évig tartott a gimnáziumi pálya, még e korszakon is túl egész 1849-ig.

Többiben maradt a tanszervezet a régi, s rajta még a kor elébb haladó fejleménye sem változtatott semmit. Egyedül az előadási nyelven látszott a hatás, mely hova tovább magyarrá vált, ha a feleleteknél nem is, de a tanári széken, a magyarázatokban annál inkább. Azonban 1830-on innen 1840 felé a növendékekre nézve is nemzeti irányt vett a szellem, sőt arról is komolyan kezdettek gondolkodni, hogy a klasszika irodalom segédtudományaira is magyar nyelvű kézi könyvek szerveztessenek s azon nyelven adják feleleteiket a tanítványok. *)

IX.

b) Sárospataki dolgok.

Azon adatok, melyek a sárospataki gimnáziumi ügy dolgait illetőleg a felvett korszakban rendelkezésemre állanak a következők:

1. Historia Scholae seu Collegii Ref Sárospatakiensis. Delineata a Johanne Szombathi. Sárospatak, 1860 **)

2. Az 1810-dik esztendőben június hó 13. napjain Miskolcon egybeült literária deputacio által készített, s a július 15—20 napjain végbement vizsgálatok alkalmával tartatott gyűlésekben megerősített gimnáziumi rend (A jegyzőkönyvből kiírva, előttem).

3. Az 1828-ban megállapított gimnáziumi Systema (A Sárospatakon, 1828. július 9-én tartott egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyvéből (15. 16. 17 szám (kiírva, előttem).

A tudományok évenkénti beosztása, ezeknek órák szerint felosztása, megerősítve az 1837 év Szentmihályhava

*) Addig Budai É. Régi Tudós Világ Historiáján kívül (Debreczenben, 1802, azután a latin klasszikusokról szóló rész újból is) ide tartozó könyv alig volt. De az ekképp készült új könyvek is kéziratban maradtak (Dorka I. Latinnyelvtana, Szél S. Mythologiája stb).

**) Ugyanaz a könyv, melyre már. mint a Magy. prot. tört. emlékek I. kötetére fentebb hivatkoztam.

27-én Sárospatakon tartott egyházkerületi közgyűlés által. Jegyzőkönyvi 213. szám.

5. Jegyzetek a sárospataki iskolában a gimnáziumi tanügy koronkénti fejlődéséről, H. L.-től. *)

A reform eszméket a sárospataki főiskolára nézve is a Ratio Educationis indította meg, s még a józsefi korszak letűnése előtt. Fő része volt ebben az egyházkerületi főgondnoknak, Vay Istvánnak, sőt mondhatni, ő vala annak mozgató szelleme. Arra nézve, hogy ő helyeslette amaz oktatási elveket, melyeket a R. E. a nevelésben irányadókul kitűzött, ha semmi más adatunk nem volna is, elég az, mi szerint kész volt 1788-ban letenni főgondnoki hivatalát, hogy a kormány által neki ajánlott pécsi kerületi tanulmány igazgatói állomást elfogadhatta. **) S azt hiszem, hogy valamint az 1785, s 1786-ki tárgyu munkálkodások az ő közvetlen mozgatásának voltak kifolyásai: úgy az ő hatásának tulajdonítható az 1789-ki az a tanácskozmány is, mely már most tüzetesebben dolgozott a tanügyi reformon. ***) A II. József halálát követő események megszakasztották az ügyek menetelét, s mint fentebb előadám, az csak 1791-ben, a budai zsinat bezárta után vette folytatását, megkezdve a tiszántuli egyházkerület által.

Mikor a józsefi korszak nyomása alatt volt az egyház: többször érezték a felekezet ügyvezetői szükségét az egységes összetartásnak, s azt, hogy szolidáris magatartás nagy súly az ellentőrekvésű hatalom ellenében. Úgy látom, ennek tudata alkottatá azon konvenciót az egyház főbbjeivel, mely (1785) Pesten létre jöve elhatározá, hogy a két főiskola minden ügyeiben jövőre egyetértve munkálkodjanak az egyházkerületek, s a mennyire lehet

*) E jegyzeteket Hegedűs László ur tette az egyházkerületi jegyzőkönyvek nyomán.

**) Anno 1788. initis januarii, spect. dnus Stephanus Vay, regius scholarum in districtu quinqueecclesiensi director constitutus, officium supremi curatoratus superattendentiae cis-tibiscanae et collegii sárospatakiensis resignavit. Szombathi eml. könyve, 208. 209. lap.

**) Anno 1789. Die 10. martii, rev. Franc. Szöke ecclesiastes rimaszombatiensis fuit Patakini, et mox diebus 11. et 12. cum professoribus de nova studiorum norma consultavit. Tandem opinio professorum de norma studiorum, nec non opinio rev. Fr. Szöke, scripto tenus spect. curatorii (Patay József) submissa. U. o. 209. l.

egyenlő lábra állítsák mind a kettőnek intézvényeit, s alkalmasint hozzá tették azt is, hogy egyik fél se tegyen semmi lényeges lépést és megállapodást a másiknak ha nem beleegyezése nélkül is, de legalább tudtán kívül, s a főbb elvek ellenére. *)

Zsinat után, úgy látszik, erre nem igen gondoltak. Debrecen sietett első lenni; s mire Patak az autonom reformokat megkezdheté: Debrecen már nemcsak bevégzé 1791-ben, hanem revideálta is 1795-re.

A pataki gimnáziumi reform ügyben 1795. máj. 10—13. napjain ült össze az egyházkerületi választmány Vay István elnöksége alatt, ki mellé tagokul tekintélyes egyházi és világi férfiak voltak adva, résztvevén a tanárok közül is ötten. **) A munkálat némi változtatásokkal 1796-ban erősítettett meg s hirdettetett ki Patakon, július 11-kén. ***)

1796.

„Methodus nova, ab antiquis immensum quantum diversa, introducta est“ Így tesz róla általában jelentést Szombathi. ***) Sajnálom, hogy az évek szerinti kimutatást nem adhatom, hogy az kezemnél nincs; de ha azokat miket egyes részletek gyanánt, mint ujakat Szombathi elszámál, megtekintjük, s azt, mit Hegedűs L. jegyzeteiben mond (s ezeket az előtte feküdt hivatalos adatok nyomán mondja), elfogadjuk: igen meghatározhatjuk az általános irányt s a szellemet, melyben van tartva, s mely szerint alkottatott az egész szervezeti mű.

Hegedűs így ír: A sárospataki iskola életében nevezetes idő pont az 1796-dik év. Ekkor lépett életbe, több évi előkészület után azon új tanrendszer, melynek célja volt a főiskolát a kor kívánatahoz idomitani, több tudományokat nagyobb terjedelemben s több tanár által taníttatni, a klasszikus irodalom mellett a reálistudományokat is

*) Anno 1785. 12. septembris, Pestini conferentia patronorum super statu futuro, fundoque interimali et stabili collegiorum debrecinensis et patakiensis, inducendaque si poterit, in utrisque collegiis uniformitate. U. o. 207. lap.

**) Szombathi munkájában a 213. 214. lapokon személy szerint el vannak számlálva.

***) Szombatinál 214. lap.

****) Említett munka 163. lap

felölelni. A középtanoda nyolc osztályra szabott, úgy mindazáltal, hogy a két alsó osztályban semmi latin nem taníttatott. A négy felsőbb osztályba állandó tanárok állíttattak. A tanítási nyelvre kimondatott hogy, a mennyire a körülmény megengedi, magyar legyen.

Szombathi a következőket írja: *Erant constitutae octo classes inferiores, quae sunt: a) nationalis s. elementariorum 1-a; b) nationalis 2. c) conjugistarum; d) grammatica; e) syntactica, f) rhetorica; g) poëtica; h) logica.* Továbbá: *Constitutum simul, ut mathesis, ius patrium, geographia universa, historia naturalis, historia Hungariae, ars graphidis, cet. in classibus quoque inferioribus tractentur.* (215. lap).

Látszik e részletekből, hogy az alkotók között Vay István ült elől, ki az egyetemes humanisztikai képzettségen felül azt is követelte az iskolától, hogy az neveljen a hazának is, a gyakorlati életnek is, s nem csak mint eddig indirekt, hanem közvetlenül, egyenes úton is.

Volt-e Vay és társai előtt az az eszme, hogy növendék a gimnáziumból is léphet ki az életbe, ki felsőbb tudományos műveltségre nem törekedik, s hogy ennél fogva ezekre is tekintettel kell lenni a szervezéskor: nem állíthatom, mert az adatokat nem ismerem; de hogyha csupán az akadémiaira előkészítő intézetnek tekinték is azt, mégis látkörük szélesebb volt a gimnáziumi oktatás céljának meghatározásában: az a felhozattak után világos, a mennyiben azt látom kitűzve, hogy mindenesetre előtérben álló latin klasszika irodalom mellett mindazon tudományok elemei előadassanak, melyek csak felsőbb szempontból a legszélesebb körű akadémiában (de a magokéban mindenesetre) előszoktak adadni; úgy hogy eszempontból véve a sárospataki gimnázium valóban önálló körpályais volt előkészítő természetén felül.

Csak azt nem határozhatom meg, mint ezt a debreceni szervezetnél tettem, hogy a humán és reál tanoknál hogyan volt az arány az órák száma által kiszabva; pedig ezt érdekes volna tudni az alkotók tudomány megbecslő elveik ismeretének tekintetében.

1803.

Az 1796-ban beállított tanrendszernek a latin klasszika irodalomra tett, úgy látszik erősb hatásával nem voltak megelégedve a humanizmus hívei, panaszt emeltek, hogy el vannak nyomva, s ez által a fiatalság egyetemes humanisztikus irányu képzése is ki van mozdítva rendes folyamából. 1803. aug. 1. napján Cekeházán ült össze a tudományos küldöttség, mely kihallgassa a panaszt s az orvoslásra módokat találjon *). Vay József, már ekkor főgondnok, erősen állott a reáltudományok megtartása mellett, s úgy állította fel a tételt, hogy ha a klasszika irodalomnak csakugyan nagyobb tér kell, miről nem lehet kételkedni: az ne a többi tudományok elhagyása, hanem inkább a tanulási évek megszorítása által eszközöltessek. Ebben lett a megállapodás. Mihezképest az előkészítő magyar osztályok száma egy re redukáltatott, ez által alant nyert a latin nyelv egy évet (alsó és felső szókötés); a logikán felül még egy új osztály állíttatott, „Ismétlő“ névvel (repetensek), mi által a szoros értelemben vett gimnázium nyolc osztályra tágíttatott ki. A legfelső osztályba új tudományokul bevitettek Magyarország története, egyetemes földrajz; elrendeltetett hogy hetenként egy nagyobb fogalmazatot nyújtsanak be a növendékek s nevezetes érdekű tárgyairól az előadásoknak vitatkozások tartassanak. **)

Igy mentette meg Vay a reál és hazai irányt akkor Patakon, midőn a purista humanisták, kivált az első ellen komolyan gondolkoztak már Debrecenben is, a táborozást megindítani, mit 1804-ben ott megis indítottak, s nagy sikerrel keresztül is vittek.

1810.

A siker, melyet a humanisták törekvései arattak a debreceni s általán véve a tiszántuli gimnáziumokra nézve

*) Anno 1803. Die 1. augusti, deputatio Cekeházini, in negotio studiorum lingvae latinae cet. Szombathinál, 220. 221. lap.

**) A választmány az ismétlő osztályba a görög nyelvet is felveendőnek véleményezte: de az egyházkerületi gyűlés azt az akadémiái pályára tette át.

1806-ban, felbátorítá a tiszáninnenieket is, ugyan ezt próbálni Patakon. Magok a világiak közt voltak néhányan, kik félték a klasszikai irodalom iránti hajlam esükkenésétől a reál tanulmányok miatt, melyeket hova tovább jobban kezdett a fiatalság, azok intuitív természeténél fogva kedvelleni. Maga Lónyai Gábor, a segédfőgondnok, a humanistákhoz tartozott, fájlalta a latin beszélésnek divatból mind inkább kimentét, mi pedig, mint mondá, az ország akkori állásához képest még a magyar embernek élet-szükség. De Vay állott most is a dolgok élén, elhatározottan, nem hátrálni egy tapodtat sem az elfoglalt térről, az levén egyik fő elve, hogy a tudományokat anyanyelven kell tanítani, s a latint, mint holt nyelvet, nem a tanárok leckéiből, hanem magokból a klasszikus írókból kell meríteni.

Az 1803-ki tanrendszer átnézete a felszólalások következtében elhatározottván, a választmány 1810. jun. 13. Miskolcon csakugyan egybeült. *) Munkálata Patakon a nyári közvizsgálatok alatt előterjesztett, megrostáltatott s elfogadtatott. De nem kárára az addig fennállott hármas, tudományi hazai és reál iránynak, sőt még szorosabbá tétetett közöttük a kapocs, ellenkezőleg mint Debrecenben, hol a human törekvések egészen elnyelték ama másikat kettőt. **)

Az előttem fekvő részletes kimutatás szerint következő állapittatott meg a tanulmányi rendezet:

1. Vallástan: bibliai történetek, egyháztörténet, hit és erkölestan, szimbolikus vallástan (I—VIII).

2. Latin nyelv és irodalom: alaktan (I. II.); szókötés (III. IV.); szónoklat (V.); költészet (VI); irodalom-

*) Anno 1810. die 13. junii, Miskolceni deputatio literaria vi determinationis superintendentialis celebrata est. Et collegio adfuerunt clar. Jos. Rozgonyi rector, item clar. Fr. Nagy humaniorum professor.

**) E közvizsgálatokon s egyházkerületi gyűléseken jelen voltak a debreceni iskolától Budai Ézsaiás és Magyar professorok. Nem állítom, de valószínű, hogy az ő megjelenésök utmutató gyanánt akart szolgálni a tanügyi vitáknál. Azonban eredmény nélkül; sőt még a Budai kedvenc eszméje, az enciklopedikus tanfolyam sorsa is egészen másképp ütött ki Patakon, mint az Debrecenben felállítottott, itt felibe a gimnáziumnak, Patakon bele csatolva abba. Szombathi, 227. lap.

történet (VII. VIII.); klasszikusok közül: Langius Colloquiái, C. Nepos, Phädrus, Cicero (de Oratore és Orationes), Ovid, Virgil, Horác, Terentius, J. Caesar, Livius; régiség-tanból: polgári stb. és egyháziak; fogalmazások, fordítmányok latinra. (I—VIII.).

3. Magyar nyelv tan: alaktan, szókötés, szónoklat s költészet; fogalmazás prózában és versben (I—VIII.).

4. Görög nyelv elemei (VIII.).

5. Német nyelv: alak és szókötéstan, s olvasmányok (III—VIII.).

6. Bölcsészet: Kislogika (IV.) tapasztalati lélektan (VII), logika (VIII).

7. Természeti tudományok: kis erőtan és állattan (II.) növénytan (III.) ásványtan (IV.) magasabb folyam-on ismételve: állattan (V.) növény- s ásványtan (VI.) természet-tan (VII. VIII.).

8. Mennyiség-tan: Közsámvetés egész és törtekkel, hármas szabály egyszerűen (I. II.) előjegyes számvetés ismerete; betű számvetés négy művelete, s a tértan általános átnézete (III. IV.), a felsőbb folyam-on: algebrai négy művelet, kiterjesztve a törtekre is: síkmértan (V.) hatványozás, gyökvonás és tömegtan (VI.) tiszta mennyiség-tanból a végesek analízise (VII) sorozat, logaritmus, trigonometria (VIII.).

9. Történelem: Magyarország története átnézete (I. II.) ugyanaz bővebben (V.) óvilág általános története (VII).

10. Földrajz: Magyarország, osztrák birodalom, ó világ, európai új, mértani földrajz (I—IV.) a felsőbb folyam-on az újvilág ismerete, különösebben kereskedelmi szempontból (V—VIII.).

11. Éneklés: előbb kóta ismeret, azután harmóniás éneklés (II—VIII.).

12. Államtudományok közül: magyar törvény (III.) diplomatikai és cimertani előismeretek (VIII.).

13. Szép és folyóírás (I—VIII.).

Eltékintvén attól, hogy a 12 pont két utolsó ágát nem igen lehet indokolni, hogy a 9. pont igen csonkán-veszi fel a valóban nagy éthikai fontosságú kört, s hogy a 7. pont-beli erőműtan alkalmasb helyen lett volna a IV. osztályba áttéve, a többi részleteket illetőleg meg kell hajol-

nunk azon férfiak emlékezete előtt, kik azon korban, 1810-ben már oly gyönyörű alkotmányát tudták felállítani, s oly mélyen gondolt elvek szerint a gimnáziumi oktatásnak, melynél különbet, nem hiszem, hogy a külföld is mutathatna fel, s mely mai nap is, ha nem mint aul de induló pontul bizonyynyal elfogadható. S ha kimondom egyfelől, hogy véleményem szerint az 1806-ki debreceni szervezet remeke a klasszika irodalom egyedülies elvéből indult s arra alapított szervezetnek: másfelől azt sem titkolhatom el, hogy a pataki 1810-ki sem áll alább a tanítani valók együttes felfogásának, s akképen való egybeállításának érdemében, a mint azt (Budai Ézsaiás kimondá és helyesen mondá) hogy az előhaladás legbiztosb utja, ha ismételve, uj meg uj pályakörökben újból elővéve taníttatnak a tudományok (mint erről fentebb emlékeztem volt).

A tudományok elszámolásánál észre vehette az olvasó, hogy a gimnázium nyole év folyamunak meghagyatott, habár lehettek volna is, kik a debreceni, s talán az országos választmány példájára szerették volna is össze vonni azt, hogy a növendék a tanulói pályát annál hamarabb végezhesse. De Vay, mert akarta az ismert hármas célt, nem engedheté az eszközt ki kezéből, tudván, hogy az évek elestével bukniá kellene okvetlen a reál irány ügyének is. *)

A tannyelvről kell még említenem, hogy az magyar-nak dekretáltatott, tulnyomólag, ellenkezőleg mint Debrecenben, hol a latinnyelvű oktatás már a III. osztályban egész erővel követeltetett.

Az ekkép beállított s tagadhatatlanul életre való tanrendszer ellen a latin nyelv barátai az előadási nyelv miatt, mivel az alkalmat szolgáltatott arra, hogy a latin nyelv közéleti használata mindinkább szűkebb határok közé vonuljon vissza, nem sokára ismét szót emeltek. Így 1815-ikben Lónyai Gábor tett panaszt és vádat, hogy ez a magyarokra nézve még mindig közigazgatási nyelv elhanyagoltatik. Hathatós rendszabályt sürgetett, most sikerrel, a mennyiben Vay József szavai ellenére is oda nyilatkozott

*) Hogy ily nézet csakugyan forgott fenn: látni fogjuk később midőn a gimnázium hat évre degradáltatott.

az egyházkerület, hogy a hittanon kívül a szókötési osztályokon felül a tanítások latin nyelven folyjanak, de anyanyelven is magyaráztassanak. Természetes, hogy ez több tekintetből, névszerint a reáltanokra nézve kétszeres akadálylyal járt, mivel a kézikönyvek (ilyenekkel a pataki tanári kar koronként ellátta az iskolát) legnagyobb részét magyar nyelvűek voltak (a mathezisre volt latin a prof. Kézy munkája). A próba nem felelt meg a várakozásnak; Vay ismét vissza foglalta a tért a nemzeti tannyelv számára, azon felvétellel, hogy az ifjak csak az akadémiai pályán köteleztessenek arra, hogy a latin nyelvet a tudományok tanulásában gyakorolják, oly formán, hogy a tudományok latin és magyar nyelven adatván elő, az ifjak is tartoztak felelni mind az egyikén mind a másikon. *)

De a szerkezet lényege illetetlen maradt.

1828.

Vay József 1821. december 30-án meghalt, s már a következő évben nyilatkoztak az ő antagonistái a tanrendszer átvizsgálata iránt. Előttük volt ismét a debreceni példa; ott épen ez időben tették az utolsó lépést a szigoruan humanisztikus irány visszahozására, s a hat osztályu gimnázium beállított, a honnan rögtön ad scientias altiores mehet át az ifju. Az egész rendszer, mint nyolc évfolyamu organikus egész nem forgattatott ugyan fel: de annyi eredménye mégis lett a sürgetésnek, hogy a latin nyelv tulsulyba tétetett az előadásnál, a reáliak pedig kisebb körbe szorítottak. A változtatás a következőkben állott:

1. A német nyelv, az alsóbbosztályokból kihagyatván, áttétetett az V—VIII.-ba.

2. A bölcsészetből a lélektan elmaradt, a logika az V és VIII-ba tétetett át, amoda mint segéd tudomány a szónoklathoz, ide mint önálló tanszak.

3. A természeti tudományok közül elhagyatott a kis Mekhánika (II), valamint az V. VI. VII. minden efféle, egyedül a VIII-ra szorított az általános természettan, mintegy bevezetésül a filozófiai pályához.

4. A mennyiségktanból az I—IV. osztályok csak az arábjegyű közsámvetésre redukáltattak; a betü-

*) Hegedűs L. adatai szerint.

számán s geometria az V—VIII-ra tétettek át egészen; de a trigonometria teljesen kihagyatott.

5. A magyar törvény a IV-be jött; oklevél és cizmetan elhagyattak.

6. Az éneklés tan I—IV-ig csak egyhangú kórálokra szorítkozott; a hármóniás éneklés az V—VIII-ba tétett által.

7. A történelemből az I—IV-ben semmi se rendeltetett taníttatni; az V-be tétetett az ókor, a VI-ba Magyarország.

Azekkép meggazdálkodott idő a latin nyelv és irodalom előadásának javára fordított, melynek rendje sokkal tömörebben lett egybe szerkesztve.

Legfontosbnak látom az egész szervezetnél, hogy a mit az 1810-ki alkotók mintegy ösztönszerűleg eltaláltak, a tanításba bevitték: t. i. a tudományok előadásában, a gimnáziumi pályán alsó és felső fokozatot különböztetni meg az osztályok I—IV. és V—VIII-ra, kétfelé csoportosítása által, azt az 1828-ki tervezők, talán mint feleslegest, szükségtelent, elhagyták, s e helyett a tudományok nyolc éven keresztüli egyszeres folytonosságát tették: Pedig ez igen szerencsés alkalmazása volt a Budai Ezs. ismétlési elvének, s a tanítás alsóbb fokán, a minő körben mozog a gimnázium, kétségtelenül nagy hasznu, a mitől felszámíthatatlan sok függött a növendékek előhaladására nézve, úgy az alanyi kifejlődésben, mint a tudományos gyarapodásban. A reáliak t. i. csak alárendelt terjedelemmel jelenvén meg a humaniorák túl ereje mellett, az azokban lehető nyomos gyarapodás csak ez ismételő módor által vala leginkább biztosítható.

Az 1828-diki rendszer Patakon 1837-ig állott fenn.

1837.

Az 1837-ki év a kiegyezkedés éve. A humanisták ismét megkisérték a csatát a realistákkal. Nem volt többé Vay, s mentül több idő folyt el halálátul: annál inkább halványodtak az elvek, melyeket ő képviselt, védett, ellenben a más iskolai példák nyomán annál jobban terjedt a humanisták serege, kik a latin irodalomnak vissza vágytak hódítani az egykori tulsulyt, mely e korra már igen sok

okoknál fogva csak ugyan hanyatlóra hajlott. A küzdésem, mint mondtam, kiegyezkedéssel végződött. Először a nemzeti iskola szélesbítettett két évre, hova a második a gimnáziumtól szakítottatott el. Azután felülről a logikai osztály tétetett át az akadémiába, személyes érdekből, Majoros A. professzort akarván ez által jutalmazni öregségében. Lett ez által a gimnázium hat osztályu vá (két évi tisztán magyar preparándiával, hol semmi latin nem tanítottatott) melyek közül I—III. grammatiko- szintaktikai irányban, IV—VI, humanisztikai körrel munkálkodott. A bölcsészetből az elemi logika maradt meg szónoklati alap tudományul a IV-ben; a történelemből az ókor átadatott a III-ba, az újkor a IV-be; a természetiek (t. rajz és t. tan) bevégeztettek egyszer az I—III-ban: másodszor ismétlőleg az V—VI-ban; a mennyiségtani közszámvetés esett az I—III-ra, a betűszámítan és térítan a IV—VI-ra, magyar törvény is adatott a II-ban.

Ronesolt töredékei a Vay József alkotmányának; s kétségtelenül a legértéktelenebb vaskor a pataki gimnázium életében, mely a kevés év miatt nem volt, nem lehetett képes, hogy eredményeivel akár a humanisták, akár a réalisták várakozásának megfelelhessen.

A kisebb iskolák, valamint eleinte, úgy később is, bár közülök némelyek mint a pápai, kecskeméti főiskolai rangra emelkedtek, vagy Debrecenhez, vagy Patakhoz szabták magokat. Legalább azon apróbb értesítésekből, melyeket a Tudományos Gyűjtemény darabjaiban évről évre olvashatni, azt lehet következtetnünk. Pápa egyenesen Patakhoz szított nyolc osztályu gimnázium által; Kecskemét Debrecenhez a hatnál fogva. Bár lenne, hogy ezekről is mentülkimerítőbb adatok jelennének meg, hogy a leendő történetíró azokat egykor sikerrel használhatná fel minden bizonnyal szükséges és érdekes munkájában*)

*) Egészen sajátoságos kivételt tesz e korszak ingadozásai között Hari Péter azon szervezete, melyet ő a szigeti iskolának már 1802. adott, ahol e hat osztályra humanistiko-reálirányban alkotott tanterv huzamos ideig fenállva, bizonyos állandó karaktert nyomott az egész tanintézetre. Nem felejttem megjegyezni, hogy ez a derék Pogány Lajos korában történt, s annak egyik nem kis dicsőségét tette és fogja tenni mindenkor. Lásd: A szigeti hely. vallástételt tartók Főiskolájának tanításbeli Systemája. Ki-

X.

B) Reform törekvések 1840–1848-ig.

Mi egyes kiváló tehetségű s erélyű férfiaknak, sőt testületeknek az egymás ellenében kifejtett kölcsönös visszahatás miatt nem sikerült; kiengesztelni egymással az elveket, s a szétágazó véleményeket a gimnáziumok tudománybeli rendezésére nézve egységre hozni, s egy közérvényű célban összpontosítani, azt félszázad lefolyta után az idő hozta meg: az egyértelműséget t. i. abban, hogy bármely osztályba tartozó tanodának sem szabad többé mellőznie az ifjúság képzésében a közéleti (reál) irányt, ha akarjuk, hogy az úr, mely iskolát és életet egymástól eddig elválasztott, elenyésztesék, s az oktatás a korigényeinek megfelelően.

Magyarországon e korszak századunk negyedik tizedével kezdődik kiválóbban. Attulere sitim tempora! Mentül jobban haladott az ország az anyagiak terén előre, mentül több nemei lettek nálunk ismeretessékké a gyakorlatiasb szellemű tudományokon alapult iparágaknak: annál jobban érzették az illetők nem csak azt, hogy a fiatalság mily kevésbé van képesítve résztvenni e mozgalmakban; hanem azt is, hogy a mennyiben e hátramaradottságért a felelősség súlyának legterhesebbje magokra a tanintézetekre esik, égető napi szükséggé lett immár, fölvetni kérdését egy általános tanodai reformnak s gondolkodni komolyan a jövő nemzedéknek a kor beállott szükségéhez mért képzéséről.

Azok után, miket eddig elmondottam, tudni fogja az olvasó, hogy gimnáziumainkat, belső szervezetüknél fogva két kategóriába osztva találta az 1840-dik év: voltak tisztán humanisztikusok, mint a debreceni s a hozzá csatlakozott dunatájiak; s ezeké vala a legnagyobb szám; voltak egyes (humanistiko-reál) irányúak, mint a pataki s a tiszaiak*), nem sokan.

adta Hari Péter, mint, a nevezett iskola rectora, egyik professora s a nevelésnek egyik igazgatója. Kolozsváratt, 1802.

*) Az ágostai hitvallásuakéi is mind ilyenek voltak. Ide tartozott a szigeti ref. tanoda is, eltérve a kerületi főtől a debrecenitől.

A kor szavának követelése alól nem formálhattak ugyan magoknak kivételt a ve g y e s í r á n y u iskolák sem, a meny nyiben organizációjuk, ha megfelelt is egykor az alkottatási idő nézeteinek, de a mainak többé bizonyára nem: azonban az intés különösen a humanistákhoz szólt s közvetlenebbül őket érdekelte s valóban épen is az ő körükben s körükből indult ki és meg a mozgalom.

A kor szavának tolmácsolójává b. V a y Miklós tette magát, segédfőgondnoki széke elfoglalásakor, 1840. Debrecenben *). Világos köteleztetése az egyházi főkormánynak (így szóla többek közt **), hogy intézkedései oda irányoztassanak, hogy a felekezethez tartozó minden polgártársak, sorsuk, helyheztetésük és velek született tehetségeikhez képest a vallásos és erkölcsi, szellemi és anyagi kiformaltatásban kellő mértékben részesülvén, elégséges készülettel léphessenek a polgári életbe, abban az emberi, polgári és keresztyéni kötelességeknek eleget tehessenek! Hivatkozván Európának erkölcsileg hatalmas nemzeteire, így nyilatkozik tovább: ***) Nem csak hogy rég időktől fogva megvagynak nálók az emberi összes erőök kifejlődését és nevedését, a tudományos ismeretek terjedését, közhasznuvátételét elősegítő intézetek, hanem a közönséges előhaladás örökítésére és az ipar táplálására nagy gonddal, fáradhatlan és minden áldozatra kész törekvéssel szaporittatnak azok s időről időre tükéletesítettnek! És folytatva: ****) „A mint az emberi nemzet a pallérozódásban elébb megyen, a mint növelkedik a miveltség a társaságban: a szerint szaporodnak a szélesb miveltségre vezető nevelés szükségai is; és a szerint szükség időről időre változni a nevelő és tudományos intézetek formájának és szerkesztetésének.“ Valóban semmi által sem adhatja egyházi főkormányunk világosb tanubizonyságát, hogy reá is sikerrel hat ki az újabb, sokban jobb lelke az időnek, mely az előitéleteken győ-

*) M. vajai b. Vay Miklós... ő nga, mint a b. v. t. k. tiszántuli egyházkerület segéd főkurátora ezen hivatalába 1840. január 13. lett ünnepélyes beiktatásának emléke. Debrecen, 1840.

**) Az említett beszéd 12. lap.

***) U. o. 13. lap.

****) U. o. 15. lap.

zedelmeskedni, és az elismert jobbat mindenben, bár új és szokatlan legyen is az, közönségessé tenni törekszik, mint az által, ha képező és tanító intézeteinek első elrendelését munkába veszi és azokat böles belátással újból alakítja! stb

A kimondott szó nem hangzott el pusztában, s mindeütt, magát Debrecent sem véve ki, hol ily irányu szavak évtizedek óta nem hallatszottak már, csakugyan megindultak az új elvek szerinti reformok mozgalmái, törekvései. Bele szólott maga az irodalom az 1842-ben megindult Prot. Egyházi és Iskolai lap útján, s elmondható, hogy az eszmék tisztázásának minden feltételeit, eszközeit birta az egyház, hogy e nagy kor és élet - kérdések körül eligazodhassék.

Mik történtek a kijelölt nyolc évi időköz alatt az egyes egyházkerületekben: a következők fogják mutatni.

XI

a) Tiszántúli egyházkerület.

B. Vay M.-nak 1840-ben tett indítványa folytán a tudományos küldöttség 1841. október 8-án neveztetett ki, *) s december 28-án ült össze Debrecenben Szoboszlai Pap István püspök s b. Vay Miklós egyházkerületi főgondnok előülése alatt. A kiküldetés célját a főgondnok akképen határozta meg, miszerint annak az a feladata, hogy az egyházkerületben fennálló iskolai rendszert, a tanítás rendét s minőségét, s az iskolák alkotmányos elrendezését gondosan megvizsgálja, a hiányokat felkeresse s a lehetőségig kipótolja. A kipótláson azonban nem azt érté előadó, s más által sem azt akarta értetni, hogy netalán valami előszeretettel viseltetvén a fennálló rendszer iránt, csak azért, mert az régi és megszokott, annál fogva annak toldozgatásával és foltozgatásával bibelödni a küldöttség elégnek tartsa. Ítélete szerint vagy teljesen kielégítőeknek és kiegészítőeknek kell lenni a kipótlásoknak, vagy ha olyakat a régi rendszer meg nem engedne, újból is kész legyen a küldöttség előállítani olyat, mely a nevelésben és tanításban a kor ki-

*) E küldöttség munkálatai olvashatók a protestáns egyházi és iskolai lap 1842 évi folyamának 1. 2. 11 és 12-ik számaiban.

vánatainak és szükségeinek, legalább közelítőleg megfeleljen! Előadván folytatólag, hogy az utolsó tized alatt a nemzet minden viszonyaiban tetemes haladást tőn, azt tűzi ki szervezeti vezérelvül, miszerint a megváltozott gondolkodásmód, körülmények, nemzeti helyzet, politikai rendszabályok és törvényes határozatok szerint azon kell törekedni az iskolák rendezésében, hogy az iskolai nevelés és tudományos készítés által a magyar nemzetnek a kifejlésre oly szerencsésen indult erkölcsi ereje, általános mivelődése, polgári jobb, szebb és kényelmesb léte elősegíttessék és egy boldogabb jövődjé eszközöltessék.

A küldöttség munkálkodásának legközelebbi tárgya, mint máskor, úgy most is, a debreceni tanoda volt, melyben szervezendő gimnázium fogott aztán mintául szolgálni a vidéki kisebbeknek, kik magokat kisebb nagyobb mérvben a központihoz legyenek alkalmazandók.

A bizotmányban az elnök a hiányokat s kívánalmakat e pontokban formulázta:

a) A főtanodában az iskoláknak minden nemei, melyek léteznek, egyesítve vannak, s az iskolai rendszer által annyira egy testté alkottattak, hogy egyik a másiktól függ, egyik a másik által feltételeztetik, vagy egyik a másik nélkül el nem lehet, fenn nem állhat. Ez nem csak nem jó, nem helyes, de káros is. Nem jó közelebb a tanítási rendszer javíthatása tekintetében, mert nehezíti azt, hátramaradást, alkalmatlanságot, vagy épen kárt is okozván egyiknek vagy másiknak. Ebben látja előadó okát, ha nem mindenben is, de sokban, hogy az idő szerinti előjárók az iskolák egyes nemeinek eddigelé jobb, alkalmasb formát, célszerűbb tanításbeli rendszert nem adhattak.

b) Sürgettetik s nem ok nélkül, hogy az iskolákban életre szükséges dolgok is taníttassanak, hogy kiki az egyedek közül ott céljához megkívántató ismereteket szerezhessen. Ezek közé tartozik az idegen élő nyelvek tanulása és tudása is.

c) A tanulásbeli előmenetel biztosítására ne ugyanazon egy tanító által kívántassék már a gimnáziumban minden tárgyat tanítani.

d) Az egész oktatás s berendezés a tehetségek általános,

individuális és harmóniás kifejtésére irányoztassék, s e tekintetből gondoskodás legyen a zene, rajz (s tesigyakorlat) tanításáról, az éthikai irányú tanok természetes ezutánra is felvételén.

Röviden egybe vonva ez elveket, s mint egyetemeseket a gimnáziumra alkalmazva, így nevezhetjük meg e kívánalmakat:

a) Kell, hogy a gimnázium az alaki képzésen felül az anyagiakra is gondot fordítson (reál, művészeti és éthikai irányban).

b) A gimnázium, a mellett hogy függ mind az alsóbb mind a felsőbb foku iskolától, önállással is bírjon a maga saját céljaihoz képest, melyek nem csak általánosak, hanem különösek is.

c) Kivánatos a szaktanári rendszer behozatala a gimnáziumba is.

Mélyen gondolt elvek s irány eszmék voltak ezek; s ha mellé vesszük még a Péczely József által a küldöttség előtt felmutatott terv alapelvei közül azt, hogy a tanulmányok bizonyos kurszusonként ismételtessenek (mint ez már Budai Ézsaiástól 1806-ban elfogadtatott): semmi kétség sem foroghatna fenn iránta, hogy az ekképen készítendő gimnáziumi szervezet a lehető legjobb legyen.

Azonban a tapasztalás azt mutatja (s ez igen gyakori eset a történetben), hogy elveket csinálni s rendszert alkotni, két különböző képesség, s a kivitel legtöbbször nem igen felel meg a várakozásnak. Igen oly formán ütött ki a dolog a debreceni küldöttségnél is. Mindenkinek volt valami betoldani valója, nem ritkán egymástól eltérők, s utoljára is némi kiegyezkedési út látszik, hogy követtetett a végmegállapodásban. *)

Annak előre bocsátása mellett, hogy az elemi négy osztályon felül egy három osztályu „reáliskola“ is szerveztetett a polgári pályások számára, s hogy a reál tudományok nélkülözhetetlen alkotórészekül ismertettek

*) Péczely, Csécsi, Kis B. és Szőnyi terveik állottak a küldöttség rendelkezésére. Az utolsó választatott, de hitelesen tudom, annyira elváltoztatva, hogy a készítő alig ismerheté többé sajátjának.

el a gimnáziumokban is, a gimnázium szervezetébe a tudományok ekképen vétettek fel.

1. Vallástan. a) Keresztyén egyháztörténet (I. II. oszt.) b) Különböző vallások isméréte (III.) c) Magyarországon a protestánsok törvényes állása (V) d) konfirmációi tanítás (IV.) e) Szimbólikus könyvek ismerete s keresztyén vallástan (VI.) összesen 12. óra.

2. Latin nyelv s irodalom. a) Nyelvtan (I—IV.) b) Egyházi és polgári stb. régiségek alkalmilag (IV—VI.) Sem az, hogy mely klasszikusok olvastassanak osztályonként, sem az, hogy nyelvtani gyakorlatok mely arányban s mikép tartassanak, közelebbről nincsenek kimutatva. Összesen 54 óra.

3. Magyar nyelv a) Folytatólag a fogalmazás, mely végig megy (II—VI.) a IV. osztályon kezdve a szónoklati és versműveken b) szónoklat és költészet (IV—VI.) c) műbírálat (IV—VI.) (A nyelvtan, mint olyan, nem adatik.) összesen 15 óra.

4. Görög nyelv. A nyelv alaktana (V. VI.) összesen 12 óra.

5. Német nyelv. Folytatólag tanítás a nyelvtanban, fogalmazásban s olvasmányok fordításában (I—VI.) összesen 26 óra.

6. Történelem. a) Rövid áttekintése a világtörténetnek s benne a rómaiaké különösebb figyelemmel (III.) b) Magyarország története (IV.) c) Óvilág története, benne a görögök kiemelve (V.) d) Róma történetei (VI.) e) Középkor (VI.) összesen 14 óra.

7. Föld és országismeret. Folytatva és ismételve a felső elemihez kapcsolódva a) Általános földrajz és osztrák s német ország (I.) b) Európa (II.) c) Óvilág; az újból az Európán kívüliek (III.) d) Eddigiek ismétlése (IV.) s mellette Magyarország alkotmánya és magyar jogtan (IV.) e) Az egész újvilág (V.) f) Matematikai földrajz; Ó és új világ egybehasonlítva (VI.) Térképek készítése mindenütt, összesen 17 óra.

8. Természeti tudományok a) Rendszerismeret a növényekről, s jegetan (I.) b) Növény és ásványtan rendszerben, technológiai figyelemztetésekkel (II.) c) Geológia, állattan, természettan (III.) d) Géptan (VI.) összesen 12 óra.

9. Mennyiségtan. Folytatása ul az elemi iskolai tanulmányoknak a) hármás, társaságszabály; szerek, egyenszerek; kamatszámítás; mértékek ismérte (I.) b) Ismétlés mellett a tizestörtek (II.) c) Az egész arábjegyű számvetés ismétlése (III.) d) Mértan (IV.) e) Mértan. Betűszámvetés (V). f) Egyenletek. Háromszögtan (VI.) összesen 17 órán.

10. Szépirás, magyarul s németül, ugy a rajz (I—III). összesen 9 órán.

11. Énekléstan. Folytatása az elemi iskolában tanultaknak, a II. osztályba behozva a világi dalok is. (I—II.) összesen 4 órán.

12. Testgyakorlat. Mindenik osztályban összesen 12 óra.

Mindenik osztályban a heti órák száma 34; az összes osztályoké együtt véve 204. s mint látszik, az osztályok száma hat, mindenik egyegy évfolyammal.

A tanításmódot illetőleg az ment határozatba, hogy a debreceni gimnáziumban szakrendszer legyen, de a vidéki pártfogóságoknak szabadságukra hagyassék erejökhez képest intézkedni. A tanárok száma a gimnáziumi hat, s a polgári 5 osztályt véve fel 18-ban állapítatott meg. Egy egy tanárra maximum gyanánt 24 óra, minimumul 20 tüzetett ki, azzal a kikötéssel, hogy egy tanár háromnál több osztályban nem foglalkozhatik.

A tanítási nyelv magyar.

A naponkénti tanításórák száma, miután a szünnapok vasárnap és szerda délutánjára szorítottattak, 5—6 közt változik.

E kimutatásból látszik, mennyire hátramaradt a kivitelt az alapul letett elvektől.

Először is a gimnáziumnak követelményképen felállított önállóságából semmi sem lett. Ezt mutatja egy felől az a sok helyen olvasható „folytatás;“ más felől az, hogy több tudomány, ha kezdetet itt veszen is, de bevégeztést nem itt, hanem az akadémiában nyer. Nincs e szerint a gimnáziumnak semmi öncélja, sem az alsó (polgári), sem a felső (akadémiai) tanfolyam irányában önállása. Lába alantabb, feje fentebb van, mint az ő köre; függ ég és föld között, melynek léte igazán csak az elemi és akadémiai tanfolyamtól feltételeztetik. Pedig b. Vay elve volt, a hálóból

szabadítani ki a gimnáziumot is. Valóban az 1795-ki rendszer, de még az 1806-ki is, sokkal nagyobb függetlenséggel volt alkotva.

Azután a Péczely által ajánlt repetitorius elv teljesen félre értetett, vagy nem is alkalmaztatott. Az nem azt tette, hogy pl. az I. osztály tanulmányai közül némelyek ismétlessenek a II-ban. Az valami egészen mást tett Budai Ézsaiásnál, s annak igazi elve az: hogy a tudományok egyszer mind bevégeztetvén, egy új kurszusban újra elővétessenek mind. Így van pl. alkotva 1806-ban az enciklopédiai tanfolyam.

Továbbá nincs meg a tudománynemnek ágai által való kontinuitása, mint pl. a természetiéknél tapasztalható; nincs meg a sorkövetkezés, mint a történelmieknél stb.

A vallási téren, mely a szívnek volna dolga és a kedélynek, majd mindig csak a történelemmel van foglalkozás. S maga a biblia sehol sem érintetik.

Gondosb elmélkedés bizonyára fölfedezte már akkor e főbb hiányokat; s alkalmasint ennek lett következménye, hogy e rendszer egészben soha be nem állítottatott. Hallottam akkor tekintélyes férfiaktól, hogy a mennyiben a kellő siker igen problemátikusnak látszik (tekinteni kell csak az órák arányát): a próba csak részletességben fog megtétetni. Mennyiben lett ez megkísértve, nem tudom; de azt igen, hogy Debrecennek még 1848-ban sem volt véglegesen beállított gimnáziumi szervezete. A régít elveték, az újat be nem vették.

A vidék pedig maradt legnagyobb részt a réginél.

A debreceni mozgalmak Szigeten 1843-ban találtak pártolókra, különösebben az elhatározottan reál irányu tanár Sasku Károly megindítása mellett. Vezérszó itt is az életre ható gyakorlati tudományok terjedelmeseb behozása volt, mint a mily mértékben azok eddig a Hari rendszerénél fogva tanítottak. Sziget a realizmusnak mindig barátja volt ugyan: de a Sasku indítványa elfogadása által egész a szélsőségig ment, szélsőségig a tömeg aránya, de még inkább a tanévek számának leszállítása által. A tudományokat nem számlálom el: azok közt minden ág ott van, s nem épen helytelenül berendezve az I-ső elemi iskolától kezdve, a VI-ik tanévig;

de azt mint felette nagy mohóságu sietséget ki kell emelnem, hogy a régi hat latin osztályt négyre vonták össze, két grammatikára s két humanításra. Még különösb pedig az indítványozó azon elve, hogy a hat magyar osztály után, a kik latin iskolákat járni nem kívánnak, bocsáttassanak filozofiára, s folytatólag jogra; a kik latin irodalmat akarnak tanulni: azok a reáliák mellett kezdjék ezt az 5. évben, s a VI. osztályt pótolják még két humanitási évvel, s csak akkor menjenek filozófiát hallgatni (tehát amazok 12, ezek 14 éves korukban). Betegsége volt az időnek akkor tájban e mohó sietséggel futás, hogy minél hamarabb kijusson a fiatal ember az életbe, mint az egyetlen valódi iskolába. Mondták: az idő pénz, melyet az iskola padain pazarolni vétek; s aztán, mivel a reáliák felhasználása által összhangzatosban s a több oldali érdekeltetésnél fogva hamarább fejlődnek a lélek tehetségei: hamarább is lehet őket felsőbb pályára is bocsátani. A próbát megtette Sziget, de később eltért attól, s vissza ment a régi alapra, körülbelül azon rendezettel, a mint azt Debrecen elhatározta volt, részben alkalmazásával a szak szerint való tanításnak a közép osztályokban, másrészt tanár kezébe tevén a nyelvek s reáltudományok tanítását.

XII.

b) Dunamelléki egyházkerület.

A dunamelléki reform. egyházkerület tanügyi reformdolgait illetőleg legfontosbak a Pesten felállíttatni szándéklott főiskola körül történt intézkedések. Megnyervén ez eszme mind a négy egyházkerület jóváhagyását (1840), a dunamelléki egyházkerület 1841. egy 30 tagból álló választmányt bízott meg, hogy az a cél elérésére, a mit a körülményekhez képest jónak találанд, mindent elkövessen. Legfontosb levén e tekintetből az anyagi erőn kívül a mikép berendezés, még azon évi július 1-ső napján pályázatra hívta fel e választmány a hozzáértőket egy kimerítő terv készítése iránt, kitűzván az irányt is (bár nem kötelezőleg), a mely felé a pályázóknak figyelmeket fordítani kell. E pontok közül a nevezetesbek s általános érdekűek a következők voltak (célunkhoz tartozólag):

a) A közép osztályban (gimnázium) a régi literaturarészt új nyelvek, részint (reál) tudományok által súlyegyenben tartassék, s a filozófiai karhoz tartozó tudományok elemei már itt taníttassanak.

b) Főelve legyen a tanításnak az ismétlés, vagy is újra meg újra a tanítandóknak előadása.

c) Kivántatik figyelem fordítása a szép művészetekre és testgyakorlatra.

d) Kivántatik meghatározása annak, hogy mindenik nemére az iskolának (s így a gimnáziumnak is) hány évi pályája lenne szükséges.

e) Általában a tervezet korszerű és hazánk körülményeihez legyen alkalmazva.

Tudatik, hogy a beadott 12. pályamunka közül az első jutalmat Hetényi János nyerte, a másodikat Tatai András és Karika János egyesülten. Ezeken kívül még öt műaratott dicséretet s mellékjutalmat. A művek két kötetben, 1843. jelentek meg következő címmel: A Pesten felállítandó protestáns főiskola tanítási rendét tervező pályamunkák, a dunamelléki h. h. egyházkerület közgyűlése által 1841. jul. 1-jén kitűzött jutalom kérdésre. Kecskemét, 1843. I. II. kötet. *)

A mit e munkák becséről átalánvéve a Prot. E. és I. lap mond, **) mely szerint azok összesen a nevelés és tanításban szem előtt tartandó s alkalmazandó elveknek, szemléleti (elméleti) s tapasztalati, lélek s emberismereti fogalmaknak s igazságoknak, pedagógikai s didaktikai józan szabályoknak valóságos kincstára, az több tekintetben igaz ugyan, bár egynémelyik értekezőnek vannak állításai, melyek a komolyabb bírálatot semmi módon ki nem állanák; azonban e helyt nem ez elveket, hanem a valódi szervezeti reformot illető gyakorlati kivitelét akarván ismer-

*) Az I. kötet tartalmazza Hetényi és Tatai Karika műveit; a II-ban Péterfy Albert, Szabó György, Vajda Péter és Spiller P. munkái foglaltatnak, ez utóbbi kivonatban és magyar fordításban, mivel eredetileg németül íratott. Szőnyi Pál a maga művét visszavette.

**) Protestáns egyházi és iskolai lap. 1842. 11. lap, szerkesztői jegyzet.

tetni, mint közvetlenebb reform törekvést, amazokat mellőzve, ezekről tesztek egy pár pontban említést.

Hogy a kort és hazaiszerűséget mindenik pályázó sürgeti s ennél fogva a reál és humán irányokat, a feladathoz képest is, kiki kölcsönösen követendőnek vallja a gimnáziumi pályán, azt csupán megemlítem; ahhoz mint általános elvhez, nincs több mit szólni. De a részletességek, értem a kivitelieket, nagy fontosságú dolgokat tartalmazván, méltók hogy közelebb megláttassanak. Ilyenek a következők: a) Minő arányt állítottak a reál s humántudományok között? b) Mi viszonyban tették a gimnáziumot az alatta és felette álló intézetekkel? c) Mennyire határozták a gimnáziumi pálya évei számát? d) Hogyan értelmezték a pályakérdésnek az ismételtetésre vonatkozó szavait? e) Minő felfogással voltak a felvett tudományok tárgyalásánál természetére s irányára nézve. Nevezetes pontok, melyekre nézve a ki jól köt, bizonyosan jól is old; s ha láttuk a felölök nyilatkozott véleményeket: látjuk ez által a reform törekvések anyagi oldalait is, melyek a dunamellékieknél többé kevésbé elismerésre találtak.

a) A humán és reál tudományok arányáról Hetényi semmit sem szól. Ezt természetesen az egyes tanokra szánt heti órák számából lehetett volna meghatározni: de ő ez iránt azt nyilvánítja, hogy azt előlegesen adni nem lehet. Nagy csalódás. S az ő egész tervének sikere felől ez támasztja a legnagyobb ktséget *) A kecskeméti tanárok a humán tudományokra $\frac{2}{3}$ időt szántak; a többiek véleménye is alkalmasint e számra redukálható. Egyedül Vajda Péter állította fel azt a bizarr eszmét, hogy a gimnáziumokban a latin és görög nyelvek csak rendkívüli tudományok lévén, elég nekik hetenkint 2. óra. **) Ezeket elég csak megemlítenem: a bírálatot kiki megteheti; de meg azon szomorú tapasztalást is, mennyire igazságtalan lehet valaki a természetiek iránti

*) Ha jól emlékszem, a Prot. egyh. iskolai lapban erről volt is egykor szó, Boesor által támasztva, melyre Hetényi Palinogoniasával felelt. De a sok, általánosságban tartott beszédből sem jött ki, hogy ez arányszám meghatározása szükségtelen volna. Hetényi szavait lásd Pályamunkák I. köt. 103. lap.

**) Pályamunkák, II. kötet. 254. lap.

mély elfoglaltságában a klasszika irodalom irányában, midőn pl. a latin nyelvet csak az ügyvédeknek szánja és csak azért tűri meg a tanodában, mivel a Corpus jurist különben nem lehetne megérteni.

b) Azon viszonynak felállítása, melyben a gimnázium az alatta (elemi) és felette (akadémiai) álló pályákhoz legyen: döntő befolyással bír annak elhatározására, minek, milyen intézetnek tartották a tervezők a gimnáziumot?

Hetényi szinkretista, a mennyiben a gimnázium két alsó osztályát beolvasztja az alsó polgári iskola 2. és 3-dik osztályába, s a reál és humanitási osztályba lépendő addig együtt tanult növendékek, a latin nyelv tanulmányának 2-dik éve után válnak el egymástól. Így mutatja ezt az A. tábla. 2. rovata. *) Szabó Gy. is ily szinkretista, de csak a földrajz és természeti tudományok tanításában, ki szinte csak folytatja a gimnáziumban ezeket. Más szóval: ők ketten nem tették függetlenné a gimnáziumot az elemi iskolától.

A kecskeméti tanárok, Vajda, Spiller mindnyájan határozott vonalat vontak a kettő közt, s az iskola nemétől vett ismétlés elvéből indulva, minden tudományt újból kezdetnek a gimnáziasztákkal, csak hogy magasb szempontból egy kevésbé, s más iránynyal. Péterfi is csatlakozik hozzájuk az egy német nyelvet kivéve, melyet folytattat.

Kétségen felül áll, hogy a helyesség szavazata az utóbbiak részén van.

c) A gimnáziumi pálya éveitől felette különbözőképen vélekedtek ugyan a tervezők, de egyben mindnyájan egyezni látszanak: az addig fennállottaknak leszállításában. Láttunk 1840 előtt előbb 6-ot, majd 7-et, majd 8-at, majd ismét 6-ot, különböző fázisaival az eredményeknek s különös, mentül inkább szaporodott a teendők száma a reáliák behozogatásával: annál inkább fogyatták a tanulási éveket. 1840-re, mikor még úgy szólván csak csemege gyanánt volt beadva

*) Mejegyzem, hogy ez összeállítás bizonynyal hibás lesz, a mennyiben a Quinta semmi latin nyelvet nem foglal magában, holt a könyv 86. lapja szerint a klasszikai nyelv tanítónak már a közép iskolában el kell kezdeni e nyelv tanítását.

egyegy kis részlet a gimnáziumnak a reálféle tanokból, végre oda értünk, hogy az egész magyarhoni ref. status középiskolaiban 6 volt a normális évszám (Erdélyben 1848-ig: 7). A tervezők közül a magyarországiak ezt is sokallották.

A két erdélyi pályázó hat évet ajánl, hármat grammatikai, hármat humanisztikai iránynyal.

Hetényi boldogoknak mond bennünket, ha a hatból egyet megnyerhetünk, meggazdálkodhatunk (a latin nyelv gyakorlati tanítása által). Neki hát kell két grammatika és három humanitási osztály (ezek közül is a két első beolvadva a polgáriba).

A kecskeméti tanároknak ez is sok: ők elégnek tartanak kettőt a grammatikára, kettőt a humáni órákra. De mivel ekkorra nagyon fiatal még a növendék, aztán az eddigi 4 év alatt a tanulmányok csak darabokra adattak elős végre, mert kell, hogy a filozófiai pályára is tétessék valami saját előkészület: azért még egy 5-ik évet kapcsolnak a gimnáziumhoz enciklopédikus tanfolyami névvel.

Vajda Péter épen még a négy évet is sokallani látszik. De megnyugtatta magát, mert úgy mond: van elégtenni való e 4 évre. Azon felül a tudományokat is szaporítandónak vélvén, ez által úgy hiszi meglesz a kellő súly a növendék számára (Jusson eszünkbe, hogy a klasszikus nyelveket ő rendkívülieknek veszi 2 órával hetenként).

Valóban bámulnia kell az embernek a tüneményeken. Vessünk csak számot az idővel. Abban mindenik megegyezik, hogy a gyermek hét éves kora kezdetekor megyen iskolába. Hetényi szerint 10-dik éves korában felső évi gimnázista levén, mikor a 14 évet betöltötte, bevégezte a gimnáziumot is, s 15-dik évében kezdi a tulajdonképi filozófiai tudományokat akadémiai modorban hallgatni. A kecskeméti tanárok szerint 11-ik évébe léptekor megy a gyermek gimnáziumba, 16-ikba léptekor kezdi a filozófiát s így tovább. Kérdhetjük: képes-e erre gyermek?

Tekintsük még meg ehhez akár a Hetényi, akár a kecskeméti utasítását

d) A tudományok tárgyalási modorára nézve: s lehetetlen ei nem csodálkoznunk a különösségen, s azon, hogy irhattak így tapasztalással bíró férfiak, még inkább,

hogy köthettek a bírálók annyi reményt ily eljárás sikeréhez, (ha az csakugyan megpróbáltatott volna is), ha meggondolták vala a lelki tehetségek fejlődésének periodusait, azok természetét s erejét? Hetényi a III. osztályba gyakorlati logikát s embertant; a IV-be lélek és erénytant; az V-be felsőbb logikát helyez. A kecskeméti tanárok az I. osztályban a természetrajzot természetfilozófiai nézetekkel, a történeteket pragmatizmussal kívánják adni. A II. osztályba az algebrából a hatványozási műtételeken felül a két ismeretlenű egyenleteket is behozzák. A III. osztály a mithológiát filozófiai magyarázatokkal hallgatja; egymás elbeszéléseit, orációit stb. bírálgatja, másodrangú egyenleteket fejt, a geometriát analitikai lehozásokkal tanulja stb. stb. hogy többet ne említsek, a mely erőt felülmuló dolgokat a könyvben mind megláthatja az olvasó. S mindezeket 11. 12. 13. éves gyermekek. Legyen, hogy káros, ha későn lép az életbe a fiatal ember az iskolai pálya hosszú volta miatt: de valóban ez ily teher meg még az iskolában satnyítja s öli el a nemzedéket. Ugy látszik 1840-körül ez a sietés nagyon kor és hazaiszerű eszme lehetett. Lehetett az; de hogy nem áldásos, az kétségtelen.

e) Az ismétlési modort különösen figyelembe ajánlotta a választmány. A pályázók közül igen kevesen értették e pont élit. Az, mikor tanrendszerről van szó, egyáltalában nem azt teszi, hogy egy bizonyos tudomány valamelyik részletét egy következő évben újra elő vegyűk: az tanfolyamot feltételez, melynek határán túl, némi újak feltétele mellett, a következő tanfolyam egészben ismételje a multat, felsőbb szempontból. Spiller áll e tekintetből társ nélkül a kellő színvonalon, a maga elemi, reál és gimnáziumi hármas fokozatu iskolájával. Ezek közül az elemiszak tanulmányai ismételtetnek a reálirányu 3 év alatt, ezek a felvett latin nyelvnél fogva, nála a gimnáziumnak is alsó folyamát teszik; a reál iskola tanulmányai ismét rendesen áttanultatnak a gimnázium 3 éve alatt. A kecskeméti tanárok enciklopédiai osztálya épen ily ismétlő, a megelőző négy évre. De a kivétel nagyon alant maradt.

Meg kell még említenem, hogy a külső szervezetet tekintve, hol mindnyájan, hol csak némelyek a pályázók közül ajánlatba teszik.

a) az érettségi vizsgálatok behozását a gimnáziumi pálya végén, mielőtt a növendékek az akadémiába bocsáttatnának;

b) az osztálykönyveket, mint az osztályokban történtek naplói;

c) a tanári értékezteket didaktiko pedagógikus eszmecserék végett;

d) a szakrendszert a tudományok előadásában *)

Sokat beszéltem e tervekről: de nem árt, úgy hiszem, emlékeket felfrisíteni. Még csak azt teszem ide, hogy miután 1848-ig a pesti főiskola nem létesült: ezek is csak tervek maradtak, s a gyakorlat sem egyik, sem másik felett ítélet nem mondhatott. De a fenálló választmányról sem tudom, hogy alkotott-e e sokból egyet, s a diskordiát miképen változtatta volna konkordiává.

Varga János kőrösi tanártól is a Prot. e. és iskol. lap hozott gimnáziumi tervezeteket. De azok is csak tervben maradtak, minden további hatás és eredmény nélkül anynyival inkább, mert előbb az akkori idők nem kedveztek az efféle munkáknak, az azután következők pedig épen végkép utat vágtak előttök.

XIII.

c) Dunántuli egyházkerület.

A dunántuli egyházkerület főiskolájában Pápán az új irányu reformmozgalmak még 1837-ben megindultak; 1839-ben értek véget s 1840-ben léptek életbe. Itt is a egyes, vagy humanisztiko-reál irány fogadtatott el a gimnáziumra nézve. Az addig fenállott nyolc osztály hatra vonatott össze, mérséklett szakrendszer szerinti tanítással. *) A főtanítmányok sorába ezek vétettek fel. 1. Vallás és vallás történet. 2. Nyelvek magyar, latin, hellén, német. 3. Reáltudományok szám, történet, természettan, földleírás stb. 4. Szépművészetek: karének, szépírás. ***)

*) A szakrendszer ajánlatában Hetényi legtöbbet ír; a szak- és osztályrendszer összehasonlításáról Szabó György értekezik legnyomosabban és kimerítőbben.

**) Abból a tudósításból, ami a Prot. e. isk. lap 1842. évi folyamán 204. lapján Székitől olvasható, egyenesen a szakrendszer jö ki, nem pedig az osztályrendszer, a mint ott mondva van.

***) E rendszer indítványozójául s alapon tervezőjeül Bocsaor

d) Tisza-melléki egyházkerület.

Említve volt a pataki gimnáziumról, hogy utolsó kialakulásakor a reálisták és humanistáknak hat osztályul a tiniskola jött létre. Hegedűs L. jegyzetei szerint e rendszernek igen fanyar lett a gyümölcse. Se a humanizmus, se a realizmus nem diszlett. Érzették ezt igen, s épen ez okból az alsózempléni egyházmegye a tanrendszer átvizsgálását indítványozta 1846-ban. A megbízott válaszmány a munkálatot 1847. július havában el is készítette. Tervezett nyolc osztályu szoros értelemben vett gimnáziumot, visszatéve ide a logikát is. Igyekezett a realizmust és humanizmust szerencsésebben párosítani, mint az 1837-ki rendszer. A tannyelv, természetesen, magyar vala. De közbe jövén a viharos idők, az egyházkerület nem szentesithette a tervezetet s így az életbe sem léphetett.

XIV.

Egy van még hátra az eddig vázolt korszakok s ezek irányainak ismeretéből: látni őket működéseikben, látni eredményeiket.

Ha igaz, a mit Meierotto mond, hogy: Schola, quae seculi genio se accomodat, est splendidissima: akkor a mi iskoláinkról régibb szervezetök állapotában nem tagadhatjuk meg, hogy azok splendidák voltak. A régibb kor, nemcsak nálunk, de az összes Európában arra törekedett, hogy felsőbb fokú iskolái által tudós embereket (eruditos et literatos) formáljon; s ha Budai Ezsaiás, mint egyik előkelő képviselője nálunk a klasszika irodalomnak s erudiciónak, még 1802-ben is azt vallotta, hogy tudós emberek egyedül deák iskolákban neveltethetnek *) mennyivel inkább így kellett meggyőződve lenniök atyáinknak a megelőző időkben? Ha az a kérdés: a magok korában megfeleltek-e régibb iskoláink e célnak? tétova nélkül mondhatjuk ki az igen-t, s például elég hivatkoznunk azon nagy nevű

István tanár említették a fentebbi tudósításban. Részletesb ismertetést nem olvastam, s így közelebről nem szólhatok felőle.

*) Régi tudós világ historiája. Készítette Budai Ezsaiás. Debrecenben, 1802. VIII. lap.

klasszikus műveltségű férfainkra, kiknek neveit irodalom történetünk a jövő maradék számára fentartotta. Nem vagyok ugyan abban a hitben, hogy e férfiakat csak a latin alapon szervezett gimnáziumok képezték volna egyedül, félre ismerném akkor azon rendeltetést, azt a kört, mely ezek számára kitűzve volt; de, ha igaz, hogy jól lett alapra jól lehet építeni: kétségtelennek kell tartanunk, hogy a klasszikai erudíciónak több mint csupán elemeit lehetett s kellett is akkor ez osztályokban megvetni, ha eszünkbe vesszük, mily kevés idő, csekély kör jutott az akadémiában az e nemű tanok tárgyalására, a hol ezek, mint csupán hivatkozmányok jelenhettek meg jobbadán. Oly nemű példák, mint Debrecenben Maróthi, Szilágyi S. Némethi Pál, *) Péczely, maga Budai, Patakon Kézi stb. feljogosítanak rá, elismernünk, miszerint a latin egyeduralmi korszak nem dicsőség nélkül munkált és hatott az akkor divatos műveltség terjesztésében.

Természetes, vetélytársai nem voltak a gimnáziumi körben; a mikkel meg kelle is osztani órait: csak alárendeltek, s mintegy szolgácul jelenhetének meg mellette.

Láttuk, hogy a R. Educationis útján a humanisták körébe csapott a reál élet szelleme, gyengén ugyan, mert idegen hatalom tolta, de mégis elég erővel birt arra, hogy magát csak megmutatván, azonnal egy kis, de határozott tábor keletkezzék körülte. A tér mind inkább kezdett szűk-ké lenni a humanizmus körül; magok a növendékek részről (ugy tapasztalták) nem találkoztak ellenszenvvel a gyakorlati érvényű új eszmék, s a réginek hívei megdöbbenve vették észre, hogy az új propaganda nem sikertelenül dolgozik; hiszen maga az élet, maga az a gyönyörrel vonzó tulajdonság szólt a reáltudományok mellett, a mi ellen hiába prédikálunk, mert annak szeretete észrevétlen foglal, akaratlanul is hódít.

Itt lett volna az idő, hogy a humanisták, mert az ügy, melyet védtek, csakugyan érdemlette ezt a fáradságot, komolyan lássanak a dologhoz. Kellott volna a klasszika irodalom érdekében felkeresni azt a hiányt, mely az eddigi előadásmódban van, mely merev szárazságánál fogva nem engedi, hogy a nyelv tanítása szépségben, képző és vonzó

*) Lásd rólok u. o. a IX—XII. lapokat.

erőben az intuitív természetű reál tudományokkal versenyt álljon. Nem azt kellett volna tenni, hogy kimondván, mikép e tudomány „severa disciplina,” a reál tanok csupa „deliciae et dulcedines,” s amazok útjában ezek csak gátul állanak frivolitásuk által, a feltörekvő iránynak igyekezzenek gátot emelni: hanem a nyelvtanítás módszerét kellett volna átvizsgálniok, javítaniok, s így hódítani vissza az elpártolni kész elméket magokhoz. Mert, ha azt a „Methodus Cellarianát,” ha jó lehetett is a maga korában, az előhaladott neveléstani szellem régen tul szárnyalta már.

Mit tettek a mi humanistáink? A helyett hogy a módszer javításról hallani is akarnának (mert akár a Budai Rudimentái, akár a Márton Deák nyelv kezdete vajjon haladás-e Celláriushoz képest?) kényszerről gondoskodtak, mely a már hűlni kezdő hajlamokat ekkép terelje vissza a latin grammatizmusaklába (compelle intrare.) *) Okolták a tanítókat, hogy nem beszélnek eleget latinul tanítványaikkal; eltiltották a tanítványoktól egymás közt a magyar beszédet, szignum-othoztak be a vétkezők ellen, obszervátorokat állítottak, kik leskódjenek társaik után stb. stb. Ime a javított módszerű kódex, melyből 1835-ig körülbelől kellett volna növendékeinknek a latin nyelvet tanulni s megmenteni azt a végképalásülyedéstől! Mit lehetett várni e kétségbe esett eszközöktől jót? S megmenték-e hát a klasszika erudiciót ez eszközök. Lett-e általok kedvesebbé a növendékek előtt s hatóbb azok lelkére a klasszikus nyelv s annak tanítása? Hunfalvy P. vallja, s hihetünk neki, a klasszikai műveltségű férfinak: A latin nyelvtanítás, bátran állítom, (ma) nem képző; annyira messze van tőlünk a tudat: mi által lesz képzővé a nyelv. Innen magyarázható igen parányi sikere; mert midőn elhagyjuk az iskolát: csakugyan ritka tud latinul, s még ritkább érti Róma szellemét. **)

Igaz, hogy 1840-en innen gondolkozóbb tanáraink kezdék ismerni a baj valódi fészket, s igyekeztek célszerűbb módszert vinni a tankönyvekbe: de immár sokkal

*) Olvastassanak meg az 1795. 1812-ki utasítások Debrecen számára, melyekből fentebb egyes adatok közölve is vannak.

**) Athenaeum, 1841. I-ső félév, 275. lap.

jobban meg volt rendülve a klasszika nyelv s irodalom hi-tele a fiatal nemzedéknél, mintsem azt mit évtizedek ron-tottak, egy pár év helyre hozhatta volna. Aztán valljuk meg: a tanári munkásság sem igen kitűnő volt a cél nagy-ságához képest; s elmondhatjuk: Európában tán egy mi-velt nemzet sincs, mely oly keveset tett volna a humaniz-mus iránti érdek felébresztésére iskoláiban célszerű segéd-eszközök létrehozása által, mint épen a magyar. Az elv hi-vei voltak a legrestebbek.

A realizmus elve ez idő alatt csendesen haladt, a tért mindinkább foglalgatta. Nem volt az neki nehéz. Nem hogy ellene de inkább mellette küzdött az élet maga. Tranquilla potestas; de a mi aztán legbiztosabban ért cél-t. Az irodalom sem volt rest. A mint a szükség elő állt: meg-termettek az eszközök is, hogy azon segítve legyen. A hatás nem maradt el, nem csak abban, hogy a tudományos látkör szélesedett közöttünk, egész egy új ország hódíttatván meg számunkra a művelődésnek, a jövő jobb létnek, anyagi és szellemi gyarapodásnak: hanem az által is, hogy nö-vendékeink, mintegy ösztönszerűleg átadva magokat azon hatásnak, a mely az új elvek nyomán mindenfelé kelet-kezett, észrevétlenül életképesebbekké fejlődtek, hogy így fejezzem ki magamat, jellemiben és külső viselet-ben. Emlékezem, hogy a nemrég multban protestáns fiaink két kategóriába soroztattak: zárkózott gravitásu, szigorú puritánokra, kevés élet-jártassággal, annál több humanisztikai ismeretekkel, és szabadabb le-hü-re-alistákra, kik kevésbé ismerték talán az ó világot, de annál jobban tudtak alkalmazkodni a jelenhez. *) Haragudtunk akkor e megkülönböztetésért; de nem volt igazságunk: az ítélet igaz vala. S ha keressük a tünemény alapját: jusson eszünkbe a közoktatásban követett két principium, s ne tagadjuk, hogy quo semel est imbuta re-cens, servabit odorem testa diu.

Ime rövid vonalakban a hatás, mit a mult a gyakor-lati életre nézve is eredményezett.

*) Azt hiszem, ha nyiltabban nem szólok is, értenek engem a kiknek kell.

XV.

Az 1848. év úgy indult, hogy az több tekintetből nevezetes légyen a magyar közoktatásügy történetében. Az 1847^{7/8}-diki országgyűlés XX. tv. cikkének 4. §-sa a szabad iskolázást kimondván s megállapítván, ez által lerontotta a korlátot, mely a nem protestáns növendékeket a protestáns iskolák látogatásától eltiltotta. Kétségtelen, hogy e törvény életbe léphetésének s a kimondott elv alkalmazásának nagy befolyása lett volna nem csak arra, hogy a protestáns alsó és felső iskolák, az illető egyházi kormánytestek által teljes és gyökeres reform alá vétessenek, s ekkép a bel, vagy tudományos szervezet ez immár közös igényeknek az akkori tudományos álláshoz képest megfeleljen: hanem arra is, hogy az eddig elé fennállott annyira szétágazó különbözések egyformásittassanak, s a fentartandó konfesszionális külön jellem mellett, a lényegesekben bármely felekezeti iskolák egyenlően, habár nem a z o n módon legyenek berendezve. Azonban az idők fejlődő folyása nem volt kedvező. Magán úton igen sok elmondattott e tárgyban, a hozzáértők a hírlapokat nem késtek igénybe venni, hogy főleg a gimnáziumok javítása körül gondolataikat előadják: *) de az egyházi kormányok gondjait egyéb dolgok vették igénybe. Az államélet zaklatottsága miatt nem látszék alkalmasnak az idő, hogy az egyéni felszólalások tekintetbe vétessenek, akár új szervezet készítésére, a hol ilyen még nem volt, akár életbe léptetésére egy már megalkotottnak, sőt még arra sem, hogy az addig fenállón valami javító módosítások tétessenek. E helyett a magyar közoktatási miniszter által előtérbe állítva inkább az anyagiak, s ez úton kifejlődve a közjogi viszony az egyház és állam között képezték a nap kérdéseit. Alkalmat erre a közoktatási miniszternek egy protestáns egyház előjáróihoz intézett körlevele szolgáltatott, mely azokat, mint magát kifejezi, az 1848. 20. törv. cikk 3. §-sának teljesítése végett az egyházi és iskolai reformokról tartandó érteke-

*) Lásd az 1848. évi Protestán e. és iskolai lap következő cikkeit: 1. A pozsonyi ev. főiskolai tanároknak a lyceum átalakítását illető javaslata (30. 52). 2. Prot. gimnáziumaink s főtanodáink gyökeres átalakítása. Tatay I. (33. 52). 3. A nevelési miniszterium teendői Warga J. (17, s köv. 52) és még többek.

zésre hívja meg. *) Mik lehettek volna a miniszter célba vett intézkedései közelebb a gimnáziumi tanügyre nézve, miután iránta semmi határozott előterjesztés nem történt, meg nem mondható. **) Az egész értekezlet csupán annyiban nevezetes célunkhoz képest, a mennyiben a protestáns, közelebb a helv. hitv. egyház képviselői nyíltan kifejezték, hogy iskoláik reformja kérdésében autonómiájokat jövőre nézve is fenn kívánják tartani. Az értekezleti jegyzőkönyv szerint így szól az értekezleti tagok nyilatkozata: A mennyiben a miniszteri meghívó levélben az iskolai reform is említve van, nem mellőzhetjük ki nyilatkoztatni, hogy, noha mint apáink is már mindenkor a reformációtól fogva, eddigi helyzetünkben is, és így nemcsak magunkra hagyatva, de inkább nyomtatva, mint segítettve, erőnk megfeszítésével, tetemes áldozattételekkel igyekeztünk iskoláinkat virágoztatni s mindinkább tökéletesíteni, noha szerénység sérelme nélkül vallhatjuk, hogy iskoláink minden szegénységünk mellett is a honbeli más hitűek iskoláinál ha előbb nem, de hátrább sem állanak; noha talán azzal is szabad dicsekednünk, hogy iskoláink az értelmesség, tudományosság, világosodás, szabadság, egyenlőség, testvériség terjesztésében, úgy szintén nemzetiségünknek és anyanyelvünknek érdekében nem siker nélkül működtek, s ekképen úgy a hazának, mint az emberiségnek hasznos szolgálatot tettek: mindazonáltal elismerjük, hogy ezzel az ohajtott tökélytől mind eddig messze maradtak, s hogy reájok nézve, a kor kívánataihoz képest, sok még a teendő, minek teljesedését akkorig nem akarattunk és igyekezetünk, de erőnknek korlátoltsága gátolta, hogy ennél fogva reformra van iskoláinknak szüksége; mely reformok most, miután ezen intézeteket is az álladalom anyagilag felkarolta, kivihetőknek tekintetvén, örömmel üdvözöljük e téren a nyitott alkalmat, örömmel fogad-

*) A körlevél (ápril 27), augusztus 1-jét, majd később (jul. 10) szeptember 1-jét tűzte ki tanácskozmányra. Az ez utóbbi napon tartatott meg Pesten.

**) Annyi mégis egy augusztus 24-dikén kelt hirdetésből kitűnik, hogy a minisztérium a gimnáziumba a szaktanítást behozni szándékozott, hogy szerette az államgimnázium eszméjét silyet egyelőre tizet szándékozott az országban feállítani, de hogy sok számmal létezzenek gimnáziumok, azt nem tartá kívánatosnak, (Lásd prot. c. isk. lap. 1848. 45. sz.).

juk és használjuk fel az álladalomnak is törvény adta iskolakormányzati jogainkkal összeférhető befolyását.

És alább: Miután legújabb törvény keletkezte s ennek nyomán történt össze hivatásunk óta egy (közös) iskolaügyi törvényjavaslat, melynek pedig meghallgattatásunk előtt nem kell vala és nem lehetett közbe jönni, csakugyan közbejött s törvényhozás eleibe került *) az (általában) s az abban előforduló iskolák közösségét (mint különös reformtörekvést) illetőleg köteleességünknek ismerjük kinyilatkoztatni, mely szerint a közös iskolák ügyét, oly értelemben, hogy ilyes iskolákban minden hitfelekezetű iskolák s a mieink is szükségkép beolvastassanak, jelen értekezletünk tárgyai közé nem sorolhatjuk, jövődre is pedig, mind addig, míg állásunk úgy az állam, mint más hitfelekezetek irányában teljesen biztosítva nem leend, e tárgyban felekezeti léteünk veszélyeztetése nélkül nem tanácskozhatunk.

S végül: Előforduló körülményekhez képest új iskolákat állíthatni, a most fenállóknban a tanítókat szükséghez képest szaporítani jogunkat és szabadságunkat fentartjuk, s ezt úgy általánosan mint egyes pontokra nézve (kétségkívül a reform többi ágaira nézve is) zsinórmértékül vétetni és megtartatni kívánjuk. **)

Hogy ez értekezleteknek iskoláinkra nézve semmi reális eredménye nem lett, nem lehetett: azt, mint köztudomásu tény, elég csupán megemlíteni. De ennyit mégis a történeti szakadatlanság érdekében e vázlatba fölvenni szükségesnek s érdemesnek ítélttem, tartottam.

XVI.

Az 1848—49-ki zivataros események egy évi szünetet idéztek elő a magyarországi iskolák életében, s e szünet

*) Az elemi iskolákat illetve e törvény javaslat.

**) Jegyzőkönyve a vallás és közoktatási miniszter rendeletei következtében az egyesült Magyarhon protestáns és unitárius hitfelekezetek által 1848. évi augusztus végső és szeptember első napjaiban Buda-Pesten közösen tartott tanácskozásoknak. (A szigeti ref. tanoda könyvtárában).

1850-ben az osztrák birodalmi minisztérium orgánikus intézkedései váltották fel.

A birodalmi minisztérium már 1848-ban bocsatott volt ki egy előtervet az oktatásügy különösen gimnáziumi ágát illetőleg, indittatván erre azon felhívások s javallatoknál fogva, melyek hozzá több felől s többször intéztettek a közoktatás egész addig fenállott rendszerének gyökeres átalakítása iránt Ausztriában. *) Kiadta pedig azért, hogy a dologhoz értőknek módot és alkalmat szolgáltatasson nézeteiket iránta előterjeszteni, egyszersmind, hogy a közoktatás ügye iránt a közvélemény annál könnyebben nyilatkozhassék, kívánatait, ítéleteit legyen mifelé irányozni, kapcsolni. Az észrevételek nem maradtak el; hozzá szólottak a tanárok, hozzá a sajtó, sőt maga a külföld sem vonta el tőle figyelmét s nyomos észrevételeket tőn a munkálat felett. **) Ez észrevételek használata mellett készült aztán el 1849-ben az a mű, mely Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich. Vom Ministerium des Cultus und Unterrichts. Wien. 1849. kiadatott, s melyhez, mint szabályozóhoz kellett magát minden fenálló gimnáziumnak alkalmaztatnia, átalakítván magát, összevonva vagy kitoldva azon határozványok szerint, melyek minden egyes, kisebb vagy nagyobb terjedelmű gimnáziumokra nézve a határvonalat s kört megvonják, kitűzik. ***)

E szervezeti munkálat eredetileg csak az örökös tartományoknak volt szánva, mint a hova terjedett ki kirekesztőleg az osztrák miniszteri hatóság; miután azonban az ollmützi (1849, mart. 4-ki manifestumnak az 1849-évi aug. 13-a végdiadalt szerzett: egyaránt kötelezővé lett az indikálva Magyarországra is, s az 1849. nov. 6-ki Geringerféle rendelet alapján ****) beállított iskolatanácsosok 1850-ben megkezdették azt gimnáziumainkba bevezetni.

*) Entwurf der Grundzüge des öffentlichen Unterrichtswesens in Oesterreich. Wien, 1848 (4-drét, 15 lap).

**) Figyelemre különösen méltók azon észrevételek, melyek a berlini Zeitschrift für das Gymnasialwesen, 1848-ki folyamának decemberi füzetében Mützell-től a 924—950 lapokon olvashatók.

***) Nem minden módosítása nélkül az eredeti tervezetnek. Így pl. a héber nyelv a tanítani valók közzül kimaradt, a mely a leendő theologusokért véttetett volt fel.

A 'Gimnáziumi szervezet' két szempontból érdemi a vizsgáló s történetíró figyelmét: egyszer, általában, mint tudományközlő mód, másodsor, különösbbe magyar protestáns felfogás szerint, mint státus jogi intézmény.

I. A tudományi szerkezet megállapításában az oktatás célja és eszközei vannak, mint vezérpontok, kitűzve. Ezek iránt következő részletek szerint nyilatkozik a munkálat.

a) Cél a gimnáziumi oktatásban magasb irányu általános képzettségre segiteni a növendékeket (különösb felhasználásával az ó klasszikai nyelvek és irodalmaknak), ez által egyszersmind őket az egyetemi tanok hallgatására előkésziteni; e felett oda munkálni, hogy e fiatal emberek, a tudományok hatásánál fogva művelt nemes jelleműekké válhassanak. *)

b) A kitűzött célhoz, mint eszközök vannak felhasználva a tudományok, ezeknek osztályok szerint be rendezése s a tanárok.

aa) Mely tudományok legyenek behozva a gimnáziumi oktatás körébe: abban az az elv van felállitva, hogy onnan semmiki ne maradjon, valami csak az **egyetemes** (alaki és anyagi) képzésre megkívánatik. **) E szempontból indulva ki, elhagyván az Ausztriában addig hagyományos tért, a merő humanisztikus irányt, helyet juttat a kor kívánalma, s a német középtanodák **) példája nyomán azon reáltudományoknak is, melyek eddigelé nem voltak az oktatási körbe felvéve, egyszersmind a többieknek (mathesis, történelem) szélesebb tért

****) Gyűjteménye a legfelsőbb szózatoknak és manifesztumoknak. Buda, 1849. CXXXIV. törrendelet.

*) Zweck der Gymnasien ist, eine höhere allgemeine Bildung, unter wesentlicher Benützung der alten klassischen Sprachen und ihrer Literatur zu gewähren, und hiedurch zugleich für das Universitätsstudium vorzubereiten (§. 1.) Das letzte Ziel aller Jugendbildung ist, ein gebildeter, edler Charakter (Vorbemerkungen, Seite 7.).

**) Der Lehrplan des vorliegenden Entwurfes umfasst diejenigen Gegenstände, welche aus dem Begriffe der allgemeinen Bildung sich ergeben, und daher an allen als gut organisirt anerkannten Gymnasien wirklich gelehrt werden (Vorbemerkungen, Seite 5).

****) Az Organisations Entwurf a külföldi példányok közül hátróztottan a déli németországi gimnáziumokat vette mintául.

nagyobb terjedelmet ad, a mint a minő formában azok eddigelé tárgyalattak, azon szempontból, hogy a gimnáziumok valóban előkészítők legyenek az egyetemi tanulásra. Kitűzi ugyan, hogy tudományos gimnáziumban főcél a klasszikus nyelvek és irodalmak, mint a humanizmus kimeríthetlen kutforrásai: de azért az oktatás súlypontja nem a nyelvekben keresendő, hanem az összes tudományágak kölcsönös egymásra hatásában, azzal a megjegyzéssel, hogy a reál természetű tudományokat se mulasztja el az oktatás a humanizmus érdekében felhasználni, *) a mi által egy igen nevezetes szempont adatik arra nézve, hogy a reáltanok, természetileg nem lehetnek ellentétben a tudományos gimnáziumok feladatával.

Ez elvek nyomán a tudományok sorozata következőkben van megállapítva:

1. Vallástan, minden közelebbi részletezés nélkül, a mennyiben ez az illető egyházi hatóságoknak hagyatott fenn.

2. Nyelvek s irodalmak: a) latin, b) görög, német s az anyanyelv, s irodalma olvasmányokban s történelemben előadva.

3. Mennyiségtan, mind a szám-, mind a tér-tani ágazatban, kiterjedve amott a köz és betűszámvetésre, itt a geometriára, trigonometriára, analitikára.

4. Természettan mind két, u. m. természetrajzi s természettani ágban, befoglalásával itt a vegytannak, ott a fiziológiának.

*) Als der Gegenstand, in welchem an Gymnasien gleichsam der Schwerpunkt des ganzen Unterrichtes zu ruhen habe, hat man bekanntlich die klassischen Sprachen angesehen; die Durchführung jenes Gedankens wurde aber allerwärts immer schwieriger, je mehr Raum und selbständige Geltung die sogenannten Realien forderten, und sich zu erobern verstanden, und sie ist gegenwärtig unmöglich. Mathematik und Naturwissenschaften lassen sich nicht ignorieren; sie gestatten auch nicht, dass man die Kraft ihres Lebens zum leeren Schatten irgend einer andern von ihnen wesentlich verschiedenen Disciplin mache. Der vorliegende Lehrplan verschmäht jeden falschen Schein; sein Schwerpunkt liegt nicht in der klassischen Literatur, sondern in der wechselseitigen Beziehung aller Unterrichtsgegenstände aufeinander. Dieser nach allen Seiten nachzugehen, und dabei die humanistischen Elemente, welche auch in den Naturwissenschaften in reicher Fülle vorhanden sind, überall

5. Történelem s földrajz: egyetemes és honismereti irányban. *)

6. Bölcsészet. Az előtudományokra, u. m. logikára és lélektanra szorítkozva.

7. Ezekhez járulnak még a szépírás, rajz, ének-lés stb. s a hol lehet testgyakorlat.

Ez itt felhívott tudományok megbecslésében nevezetes körülmény az úgy mondatott viszonylagosan kötelezettségi elv behozatala a nyelvek közzé. Átalános kötelezettségük közzé soroztatván a latin, görög s minden növendékre nézve a maga anyanyelve, az országé, melyhez a növendék tartozik, teljesen kihagyatott ezek közül, vagy is, minden ország, mint ilyen, elvesztette e tekintetben jogosultságát, s helyébe az osztrák összes állam állittatván fel, mint egy, ennek német nyelve foglalta el az országos nyelv helyét, egyszer mint miveltsz gazdag irodalommal bíró, másodszor, mint a Gesamtmonarchia diplomatikus nyelve. **) Az országok nyelvei, mint a magyar, lengyel, cseh stb. a viszonylagos kötelezettségük közzé estek, azaz, csak azon növendékek tartoztak tanulni, kik azon néphez számítottak születetésöknél fogva.

bb) A felszámlált tudományoknak részint tanfolyamokhoz részint évekhez mért beosztásában követ-

mit Sorgfalt zu benützen, scheint gegenwärtig die Aufgabe zu sein (Vorbemerkingen, Seite 7. 8)

*) Későbbi magyarázatok a „Vaterland“ alatt Ausztriát kívánták értetni.

**) Kimondja ugyan t. i. egy felől, hogy nyelv kényszernek helye nincs: de másfelől így folytatja: Wenn aber hienach die deutsche Sprache eine Ausnahmestellung zu haben scheint, weil sie an allen Gymnasien belehrt werden soll, andere Sprachen hingegen nur an sämtlicher Gymnasien des Kronlandes, in welchem sie leben: so ist diess nicht eine Ungleichheit des Rechtes, sondern des Bedürfnisses eines mächtigen Reiches, dass wenigstens die Gebildeten, sich untereinander zu verstehen die Fähigkeit haben; diese Fähigkeit wird am leichtesten erworben durch Erlernung der unter den gebildeten Klassen bereits am meisten verbreiteten Sprache; und es ist die Pflicht der Regierung, im Interesse des grossen Ganzen zu sorgen, dass die Befriedigung eines so wichtigen Bedürfnisses denjenigen, welche es wünschen, möglich sei (Vorbem. Seite 6. 7).

kező elvek szolgálnak zsinórmétékül, némelyek világosan kimondva, mások csak a kivitel által rámutatva:

α) Az absztrakt természetű nyelvek, az anyanyelv kivételével, csak egymást követő évek után következzenek. Így előbb csak a latin adatik, ehhez csak később járul a görög. Így a bölcsélet is.

β) A reáltanok egymás mellett adatnak ugyan, de azzal a különböztetéssel, hogy azon egy tudomány egyes ágai egymásután következnek. Így a természeti-eknél a természetrajz megelőzi a természettant, közszámvetés az algebrát, hasonlólág a földrajz a történelmet, az elsőbbek mindnyájan, mint alapjai a második rendbelieknek, s rájuk nézve az egymás mellettiség csak akkor áll elő, mikor egymást már kölcsönösen ugyszólva áthatották, s a megértetést vagy mélyebb ismeretű gyakorlatiaságot csak így egymás összemunkálása által eszközölhetik egyedül célirányosan.

γ) Ugy valamely tudomány egésznek, mint az egyes ágaknak beosztásában elhatározó befolyással bír megtekintése azon különbségnek, mely a tanodát járó növendékek gyermeki és serdülő kora között a képzettségi s képződési fokokra nézve természettel van. E szempontból bármely tudományt sem lehet úgy beosztani, hogy az az egész gimnáziumi tanfolyamon keresztül a tudományos rendszernek megszakadás nélküli azon egy sora szerint adassék elő *) Ennek nyomán történik, hogy

A nyelvek egy folyamulat ugyan de előbb grammatikai, később irodalmi szempontból tárgyalatnak.

A reáliák, mivel itt a tárgy mindig ugyanaz, hanem a mélyebb és alsóbb felfogás teszik a tárgyalás könnyebb vagy nehezebb voltát, ismétlődő folyam alá vettetévék (Így a mathezis, így a történelem, így a természeti tudományok), de a mi tulajdonképen csak névleg ismétlete a tudománynak, mert a valóság valóban új. **)

*) Es ist nicht möglich, und wurde auch bisher nicht versucht irgend einen Lehrgegenstand durch 8—9 Jahre in einer ununterbrochenen Reihe nach seiner wissenschaftlich, systematischen Ordnung den Schülern vorzutragen, ohne frühere Theile desselben in den späteren Jahrgängen mit grösserer Ausführlichkeit und strengerer Begründung zu wiederholen (Vorbem. s. 3).

**) Diese (höhere Unterricht) ist nur eine Wiederholung in

cc) Az ekkép kifejtett alapelvekre van fektetve a gimnáziumi tanítás folyamainak meghatározása. Két szakaszból áll az oktatás, úgy szólván periódusból, szorosán kitűzött körrel az évekre, s a módra, irányra, a mely szerint kell a felvett tudományoknak a növendékek fejlődési fokozatához mérten előadatniok: alsó és felső folyamból, neveztetvén az első al gimnáziumnak, a második fel gimnáziumnak

Az elemeket e felosztáshoz készen adta már maga a megelőző korszak (mert az látszik, hogy minden hajlandóság mellett is a németországi szervezethez alkalmazkodni, mégsem ignoráltatott az Ausztriában addig fenálló institúciók hagyományos állása). Ott volt a gimnáziumoknak grammatikai és humanitási két, bár egyenlőtlen évekre terjedt tanfolyamra osztása; s nincs kétség, hogy a kiindulás e hagyományos álláspontból történt, ha bár az a kivitelben messze túl szárnyaltatott is. S hogy az induló pont csakugyan itt vala: eléggé bizonyítja azon körülmény, miszerint a gimnáziumi oktatásban, mint főcél, a két ó klasszikus nyelv és irodalom előadása tűzetett ki. Régen is ez vala, s e jellemet az Organisatio sem akarta eltörlni, még a reáltanok behozása által sem.

Az első tankört a négy (addig) grammatikai év adja: a nyelvekre nézve főkép a nyelv (szó és mondat) alakok határáig terjedve (az irodalmi művek is csak mint eszközök használatnak fel s épen csak e célra); a többi tudományok előadásában pedig a népiesség, gyakorlatiasság és inkább csak tárgygyal ismerkedő adatgyűjtésre szorítkozva. *)

A második vagy felső tankörhöz két évvel a régi humanitási osztályok járulnak (poétika, retorika), másik két évet ugyancsak a filozófiai évek adnak, úgy a mint azok az előtt fenállottak, szervezve voltak (logika és fizika). Az organisatio t. i. különbséget tesz a

Bezug auf den Namen des Lehrgegenstandes, der Inhalt muss ein wesentlich neuer sein (Vorbem. s. 4).

*) Das Untergymnasium die Lehrgegenstände, auch die Sprachen nicht ausgenommen, in minder umfassender, mehr populär Weise, und was schon für die Belebung des Unterrichtes wünschenswert ist, mit praktischen Anwendungen, soweit diese möglich sind, behandelt (Vorbemerk. s. 3).

filozófiai előadások közt úgy, a mint azok az akadémiákon és az egyetemeken divatoztak s innen azt következteti, hogy a mennyiben az akadémiái tárgyalások tulajdonképen nem igen voltak egyebek, mint a gimnáziumi egyetemes oktatás folytatásai mind tanban, mind formában: bizvást lehetett azokat lecsatolni a gimnáziumi folyamhoz annak kiegészítéséhez, legalább azon tudományokra nézve, a melyek előkészítők a tulajdonképi bölcsészetre, mely maga, mint olyan megmarad az akadémiában. *) E felső osztályok tantárgyai épen azok, melyek az alsó körben is előadattak (a bölcsészeti propädeütika hozzáadásával), de a tárgyalásmód szorosan tudományos, mi a nyelveknél az irodalmi fokozat, a több tudományoknál pedig a tudományos rendszer által eszközöltetik. **)

Jóllehet ezek szerint a gimnáziumi oktatás egész organizmusában két folyamból áll, nyolc külön évvel: mind a mellett az alsó négy osztályra nézve az van megállapítva, hogy a mennyiben a tudományokon egyszer alsóbb szempontból keresztül mennek, ez alapon azok egy, viszonylagosan bevégezett egészet is alkotnak, azon alapítva e határozatot, mert innen némely növendékek (14—15 évesek), részint hogy reáliskolákban folytassák tanulásaikat, részint, hogy a tanulást általában félbeszakasztván, a gyakorlati életbe menjenek vissza, kilépnek, s annál fogva ezeket sem szabad minden oldalú bár alsóbb fokú jártasság nélkül a reáltudományokban főkép, kibocsátani az iskolából. ***)

dd) A tanító erők alkalmazásában következő hátrósványok vannak megállapítva:

a) Egész gimnáziumban legkevesebb szám: 12, kik közül egy igazgatói tisztet is visz. Ezeken kívül vannak a segéd és melléktanárok, ezek a melléktudományokra nézve.

*) Die philosophischen obligat Curse waren ihren Natur nach eine Fortsetzung des Gymnasiums, sie müssen von dem Universitäten ausgeschieden werden, sobald diesen durch Ertheilung der Lehr- und Lernfreiheit ihr Recht wiederfährt (Vorbem. S. 2).

**) Das Obergymnasium soll dieselben erweitern und strenger begründen (Vorbem. S. 3).

***) Das Untergymnasium soll zugleich ein relativ abgeschlossenes Ganzes von Bildung gewahren, welches die Schüler sowohl zum Uebertritte in die höhere Stufe der Realschulen, als auch zum Eintritte in manche Berufe des praktischen Lebens befähiget (Vorbem. S. 3).

β) A tanítás elhatározottan szakrendszer szerint történik, meg nem engedtetvén, hogy azon egy osztály tanulmányai azon egy tanár kezében legyenek, sőt még a tanok többségének sem szabad egy azon tanárra bízania. *)

γ) Hogy azonban az osztályok vezetésében az egység meglegyen: a rendes tanárok közül egy osztály főnök lesz, azzal a körrel körülbelől, melylyel régen az osztályrendszer mellett az osztálytanárok bírtak **).

Az eredeti terv szerint a szakrendszer nem volt ily merevségben indítványozva; kimondva csak az vala, hogy az alsóbb osztályok inkább az osztályrendszert tartsák, csak a felsőbbek a szakrendszert: de úgy látszik, a beküldött vélemények idézték elő az elsőtől megválást, s csatlakozást a másodikhoz, mint tanárra nézve tagadhatatlanul könnyebbhez.

Egy egy tanár heti órái számának legtöbbje 20-ra tüzetett ki; az igazgatóé 8—14-re. A tanítványok hetenként 24—26 órát tartoztak nyilvános tanításokon, s kötelezett tantárgyakkal elfoglalva lenni.

Körülbelül ezek azok, melyek e szervezetben, mint leglényegesebb alapelvek a tudományi rendezetre nézve megállapítottak. A hozzájuk csatlott utasítások leginkább a módszerekre vonatkozva, sok jó dolgokat foglalnak magokban. Nem mellőzik illető helyeken a hazai irányok figyelembe ajánltatását sem, de természetesen mindenütt az osztrák birodalmat értvén az alatt, a speciális honi érdekek sehol egy szóval sem érdekeltetvén. Egyebekben mindenütt az egyetemesség a vezér irány.

II. Az iskolák, közöttük a gimnáziumok státusz-jogi viszonya tetemesen az állami hatalom alá van ren-

*) Es können nicht fernerhin alle, oder fast alle Lehrgegenstände einer Klasse in der Hand eines einzigen Lehrers sein (§. 95).

**) Érdekesnek tartom Mü t z e l l már említett bírálatának ide vonatkozó részét e helyen közleni: Diese Unterscheidung trifft im Ganzen mit der in den meisten Theilen Deutschlands bestehenden Praxis überein. Sie wäre nicht einmal unbezweifelt richtig, wenn unsere Schulen nur Unterrichtsanstalten wären. Weil aber unsere Schulen Bildungs und Erziehungsanstalten sind, so halten wir das Aufgeben des Klassensystems in der Obernklassen für ein Unrecht, oder für ein Unglück (Zeitschrift für das Gymnazialwesen, 1848; 935).

delve. Onnan indul ki a szervezet, melyszerint a közoktatásnak elhatározó befolyása levén a jövő polgárnemzedék érületére, jelen alakulására, a státus, mint olyan nem lehet egykedvű az iránt, mikép növeltessék a fiatalság, ennél fogva szükség, hogy a státus maga szabja meg a kört, a korlátokat, a módot az összes közoktatás ügyben, magok a tanoda fentartó testületek számára is, kik csak azon határok között lehetnek feljogosítva mozogniok, intézkedniök, a melyeket számokra az államhatalom felhagyni, saját céljainak veszélyeztetése nélkül jónak lát *).

E kimondott elvnek következményei a következő határozványok:

a) Minden gimnázium a státus hatalom irányában vagy állami (status-gimnázium), vagy magángimnázium.

b) Az állami gimnázium egyuttal nyilvános is, azaz, bizonyítványai az államhatóság által érvényesekül tekintetnek.

c) A magángimnáziumokat nyilvánossági joggal csak az állam ruházhatja fel, ha t. i. mindazon feltételeknek elég tétetett, melyek a szervezetben, mint lényegesek ki vannak tűzve,

d) különben a gimnázium nem nyilvános, s bizonyítványai jogerővel nem birnak.

Különösen megemlitendők e jogosulhatási feltételek közül ezek:

a) Valamely gimnázium vagy 4, vagy 8. osztályból kell hogy álljon. A régi két humanitási osztály nem kap-

*) Was in dem vorliegenden Entwurfe über die bezeichneten Verhältnisse vorgeschlagen ist, muss vorläufig als Gegenstand einer völlig offenen Frage betrachtet werden; wenn jedoch wahre Freiheit nicht darin besteht, dass Jemand seine eigenen Angelegenheiten selbst besorgen könnte, falls er wolte, sondern darin, dass er sie innerhalb des Spielraumes, welchen die Rücksicht auf die Interessen der Gesamtheit gestaltet wirklich selbst besorgt, so möchten künftig im Geiste solcher Freiheit wohl auch Regierung und Regierte es zuträglich finden, dass diese bei den unmittelbaren Besorgung der Unterrichtsangelegenheiten sich mehr betheiligen, als bisher in dem grössten Theile der oesterreichischen Monarchie geschehen ist, jene hingegen mit fester Hand den Einfluss übe, dessen es bedarf, um zu verhüten, dass der öffentliche Unterricht aus Mangel an Pflege verkümmere, oder dass er die bürgerliche Gesellschaft untergrabe (Vorbem. S. 13).

esolható a grammatikális osztályokhoz; s a hol mód nincs, hogy a 4. felső osztály is felálljon: ott meg kell elégedni az algimnáziumi körrel.

b) A tudományi szervezetet egész teljességében életbe kell léptetni.

c) Tanárokat a nem állam gimnáziumba választhat ugyan a fentartó testület: de ezek állam vizsgát tartoznak letenni, s a hivatalokban megerősítés a minisztérium joga.

d) Az intézet az állami tanhatóság felügyelete alá tartozik, s az igazgatók s tanárok ennek, nem a fentartó testületeknek felelősek; kik jelentéseiket is ide tartoznak tenni.

e) Iskolai könyvek csak az államhatóság tudtával vétethetnek be a tanodába, akkor is csak olyanok, melyeket ez jóváhagyásával ellátott.

f) Az egyház szabad rendelkezésére csak a vallásügy hagyatik fenn, de a kézikönyvek e tekintetben az állam revíziója alá tartoznak.

g) A tanítás nyelvet meghatározni azon testület jogában áll, mely a gimnáziumot fentartja.

h) A mely gimnázium csak részben is segélyt vesz az álladalomtól, ott az igazgatót a minisztérium nevezi ki.

És még többek, melyek közzül csak a legéletbevágóbbakat említem fel annak kitüntetésére, hogy az oktatás minden szálait mennyire összpontosította kezében az államhatóság, úgy annyira, hogy protestáns jogi szempontból alig maradt az egyháznak egyéb a tehernél, viselni a közoktatás költségeit, élvezete nélkül azon jogoknak, melyek őt, mint pátrónust jogosan illetik, s addigelő törvény értelmében gyakorlott is folytonosan, eleitől fogva.

Végül meg kell még említenem, hogy ez organikus határozatok a birodalmi vallás és közoktatásügyi miniszternek 1849. október 9-én kelt rendelvényével szállítottak át Magyarországra, átküldetvén azok b. Geringer K., polgári ügyekben teljhatalmu es. biztozhoz kihirdetés végett, azon meghagyással, hogy az életbeléptetést végrehajtandó kerületi tanoda felügyelők iránt haladéktalanul rendelkezés tétessék *). S mint már említem, 1850-ben csakugyan meg is kezdették a kinevezettek átalakító munkálkodásaikat.

*) Nem mellőzhetem el ez alkalommal a k. o. miniszter által b. Geringer útján közzé tetteti rendelt ideiglenes szerveze-

XVII.

Igy levén a gimnáziumi oktatásügy módja minden tekintetből körülírva: mit tett a protestáns státus? mit közelebbről a reformált egyház? mi állást foglalt el szemben a kormánnyal? mit, különösen azok kiküldöttjeivel, a szervező vagy legalább a szervezkedést sürgető iskola felügyelőkkel?

Mint a polgári, úgy az egyházi közélet is hazánkban akkor a Haynau-rendszer nyomása alatt állott, s tudatik, hogy a protestáns egyház-igazgatás a rendes gyűlések

ti alapelveknek megvalósítását, melyek a már idézett Gyűjteményben a CXIII. szám alatti közrendelet csatlékaul olvashatók. Az I. §. a felügyelést a házioktatásra is kiterjeszti 2. §. A nemállam tanodákat az állam nyilváníthatja köztanodákká. 6. §. Gimnázium nevet csak úgy viselhet a magántanoda ha szerkezete az állami középtanodákéval egyezik, melyben leglényegesebb a 4 vagy 8 évfolyam. A vallásügyet az egyházi hatóság az álladalommal egyetértőleg vezeti; a többi ágról egyedül az állam gondoskodik. Valamely gimnáziumba más vallásu tanuló is járhat. A középtanodában oktatási nyelv az országban divatozó mindenki nyelv is lehet. 12. §. Kivált a jogtanodák, ha országlati szempontból veszélyesek, vagy elegendő tanárokkal elláttnak, a felügyelők által bezáratthatnak. 13. §. Kétségtelen, hogy Magyarországbana gimnáziumok, akadémiák száma aránylag nagy, ellenben legtöbbek nem a valódi képzettség előmozdítására, hanem politikai izgatásokban károsügyeség terjesztésére valának képesek. Ezért szükséges, hogy a gimnáziumok egy része egészen feloszlattassék, vagy egyedül alsóbb műtanodákká alakíttassék, más részén négy osztályu alsó gimnáziumokra leszállíttassék; hogy hasonlóképen az akadémiák némelyike a tökéletlen jogtanulmány megszüntetése mellett az eddigi bölcsészeti tanulmány hozzáadása által nyolc osztályu teljes gimnáziummá változtattassék, a jogtanulmányok pedig csak ott tartassanak meg, a hol bölcsészeti szakot olyképen lehet azok mellé állítani, mint az az egyetemekenél szerkezendő, mire leginkább oly helyek lesznek alkalmasak, melyekben már fenáll egy felsőbb theologiai intézet. Ugy hiszem, itt van alapja letéve, miért találtak a protestánsok már kezdettől fogva annyi akadályra tanintézeteiknek a hagyományos polcon s terjedelemben megtartására nézve a helytartóságoknál.

köréből, ezek eltávolítása által, elvonatván, az az előljárók kezeiben központosított, kik legfeljebb is bizalmi férfiakat vehettek magok mellé, hogy azokkal együtt választmány képen intézhessék a fontosb egyházi s iskolai ügyeket. Való, hogy az egész organizáció, protestáns szempontból, már mint ilyen, mely nem az egyházi kormány ténye, kifolyása, sérelmes volt: de az aggodalom fő fokát az úgy mondatott nyilvánossági jog s a bizonyítványoknak ebből következő érvényes volta vagy érvénytelensége okozá, mely által a tanuló növendékség jövője, existenciája jött kérdés alá. Az egyházi kormány főnökei nem tartózkodtak ugyan a tanoda felügyelők előtt felemlíteni (de csak is felemlíteni), a protestáns egyház törvényekben gyökerező jogát, iskolái felett autonómikus módon intézkedni *): de a viszonyok nem voltak alkalmasok érvényt is szerzeni e kijelentésnek, annyival inkább, mert a felügyelők bátrak voltak a törvénynek magyarázatot adni s onnan keresni alapot a kötelezettségre az Entwurf elfogadtatását illetőleg. Végre is a közjogi fordulatra kilátás reménytelenségének nyomasztó érzete csüggedni engedé a ragaszkodást az egyház jogához, egymás után látjuk a patrónátusokat mozogni, hogy az organizációt kisebb nagyobb mérvű fokozattal befogadják s iskoláikat annak utasításai szerint rendezzék, átalakítsák. A liceumok elhagyták a jogi tanfolyamot, s a filozófia lecsatlása által nyolc osztályú gimnáziumokká lettek **); a humanitási iskolák négy osztályú algimnáziumokká szállottak alá, az ugynevezett pártikulák feloszlattattak, több helyt kormányi rendeletnél fogva, sat.

*) Az 1791; XXVI. 5. így szól: Scholas retinere, altiores (accedente tamen praevie quoad hasce assensu Regio) erigere, stb. ibique rationem, normam et ordinem docendi atque discendi (salva Suae Matris quoad Scholas Regiae Supremae Inspectionis, via legalium Regni Dicasteriorum exercendae potestate) ordinare, futuris semper temporibus liceat Evangelicis utriusque Confessionis, Coordinatione tamen Literariae Institutionis, per suam Matrem determinanda, ad has perinde Scholas extendenda. Tanuja voltam annak, hogy a felügyelő e szavakra hivatkozott, s ez alapon követelte elfogadtatását az Entwurfnak.

**) Ha jól emlékezem, Körös hirdette magát első szervezett helv. hitv. gimnáziumnak.

szóval kezdett bekövetkezni az eset, hogy a miniszteri kíváncsisághoz képest, minél kevesebb számmal állhassanak fel protestáns főtanodák. Így aztán csak elkövetkezett lassan lassan, hogy néhány, magát nagy ügygyel bajjal szervezett tanoda megnyerte a nyilvánosságot, s 1856-ra körülbelül tán csak a sárospataki és miskolci főgimnáziumok voltak azok, melyek ily kormányi elismerésben nem részesültek, nem mintha a belső szervezést nem eszközölték volna: de mivel azon államjogi igényeknek nem tettek eleget, melyeket tőlök a felső hatóság még a tanulmány ügyön fölül követelt *).

Az átalakítások tehát megtörténtek. De ez nem ment minden nehézség nélkül, s azon adatokból, melyek előttem vannak, úgy látszik, embereink, kikén a dolog kivitele megfordult, több tekintetből nem voltak jártasok ez idegen eredetű növény természetének ismeretében. Nem említvén a fizikai akadályokat, minő volt pl. az anyagi erőnek melylyel egyes pátrónátusok rendelkezhettek, csekélysege a tanárok normális 12 számához képest, (a mely körülmény buktatta meg legtöbb intézeteinket), legyen elég utalnom csupán a szakrendszer alkalmazására a tanításban, mely (ha bár egyikét iskolánk megpróbálta is már alkalmazni kisebb mérvűleg) a gimnáziumi körre nézve még mindig ismeretlen quantitás volt a nagyobb közönség előtt (dacára annak, hogy kivált a pesti prot. főiskola felállítását

*) Sokszor volt szó arról, hogy Patak az Entwurf irányában önálló függetlenségét mindvégig megtartotta. Mily értelemben történt ez: érdemesnek tartom hiteles adat nyomán ide jegyezni: S. Patak a gimnázium szervezésének alapjául elfogadta az Org. Entwurfot, részint a szülők érdekéből, hogy gyermekeik érvényes bizonyítványt nyerjenek, részint a különbözö tanodák egyformasága tekintetéből, részint mert az egyházkerület is épen reformálni akarta tanrendszerét: de elvették az Entwurf mindazon czikkei, melyek a protestáns egyház önkormányzatával s az 1790. XXVI: 5-el ellenkeznek, jelesen, a melyek a tanodák állítását, elnevezését, bezárását, a tanárok képzését, választását, megerősítését, a szünidők meghatározását, kézikönyvek készítését, bírálatát, megerősítését, a direktor választását, viszonyát illetik. Szóval az egyházkerület elismerve az állami főfelügyeletet, önkormányzati jogát fenntartja iskoláira nézve. A tannyelv a magyar és kizárólag a magyar. Olvastassék még ehhez az 1856. július 14-én a kerületi iskolatanácsossal tartott konferenciáról szóló tudósítás a Sárospataki Füzetek I. folyamának 193—200 lapjain.

tárgyazó pályamunkák pro et contra elég sokat beszéltek felőle), mert gyakorlati kivitelét még nem volt elég módja az eredményben szemlélhetni, annál kevésbé méltánylani. Szabad legyen például felhoznom a dunamelléki egyházkerület iskolaügyi bizottmányának Pesten, 1851. majus 5-kén kelt véleményét, mely a szaktanárok alkalmazásában elannyira tulságba ment, hogy a hány tudomány esett valamely osztályra, majd nem annyitanárt kívánt abban alkalmazni. Így az 1-be tett 6-ot; a 2-ba 6-ot s így tovább, de egyikbe sem kevesbet soha hatnál, úgy hogy a tulajdonképi osztály tanár soha sem foglalkozik több mint 11 óránál a maga közvetlen ügyelete alá eső növendékekkel. Oly tulság, melynek hátrányos következménye sehol, a hol csak ez eljárás próbáltatott meg, el nem maradt, el nem maradhatott. És ez lett egyik akhilleszi sarka az Entwurfnak köznevelésszempontból, mert, mondjuk ki, a helyett, hogy, ha már egyszer kényszerítve voltunk egy kétes eredményű szervezetet elfogadni, felkerestük volna abban a veszélyessé válható részeket, azokat előre látólag, igyekeztünk volna az alkalmazás által mérgöktől megfosztani, önkénytelenül magunk mentünk át arra az oldalra, a hol a tulság kétségtelenül kellett hogy kedvetlen gyümölcsöt teremjen számunkra. Nyertünk ez eljárás által tudományilag talán több oldalulag képzett növendékeket: de a nevelési oldal minden bizonynyal szenvedett, s alkalmasint több helyen, mint nem a vezetésbeli egység meglazultsága miatt. Tíz tizennégy éves gyermekek akadémiai ifjumorodában vezettettek, s ezen, nem emancipálás, hanem kényelmes magára hagyás az, a minek itt ott mutatkozott eredményeivel, jelenségeivel nem lehetett az okos nevelés barát soha megelégedve, kibékülve.

Efféle jelenségek után mondom, én azt egész bátorsággal, hogy egy ily alkatrészekből ekkép egybeszerkesztett organizáció kiadása ha már ránk magyar protestánsokra nézve jogi szempontból sem igazolható: még kevésbé volt az jogosulva, akár a birodalomban akár Magyarországon, a tanítás mód iránti fogalmaknak közöttünk azon korbeli állását tekintve. Érzem a szükségét, hogy a kimondott szót igazoljam.

Ha magának az Entwurfnak a tanárokról szóló pontjaiból csupán nem is: *) de a tanárjelöltek vizsgálatáról kiadott utasítás után, méginkább pedig saját magunk reformátusok 1848-ig fenállott gimnáziumi tanításunk szervezetéből következtetve nyíltan kimondhatjuk, hogy arra képzett tanárok dolgában, kik a szakrendszerű tanításnak kellő sikerrel fogjanak neki, úgy azonban hogy a nevelésbeli célok se tévesztessenek el, nem voltunk ellátva sehogy. A kormány a Magyarországon kívüli iskolákba, hol a tanításhoz nyelv német, képes lehetne ugyan Németországból már gyakorlott tanárokat hozatni, s ez által ott a szükséges segíthetett: **) de mi nálunk, magyar reformátusoknál, hol volt a készleteknek, vagy csak succrescentiáknak e házája? Nem tagadjuk, hogy az iskolai patronátusok némelyei gondoskodtak már gimnáziumi állandó tanárokról (Patak, Miskolcz, Sziget stb.): de mi volt ez egy két hely annyi szükséghez képest? Fenálló institucióink szerint évenként felváltva pályavégzett fiatal növendékek állítottak az osztályok élére, kik egy, legfeljebb két év múlva megváltak a tiszttól másoknak adván helyt, s magok is más, állandó pályát keresvén, e mondhatni legideiglenesb állapot helyett (mint magokat kifejezni szokták); s e rendnek annyira barátai voltak az egyházkerületi előjárók, hogy megváltoztatásáról még 1848 körül sem akartak hallani, ajánlván azt természetesen anyagi kevés erőnkhez mérve ennek költségtelenebb volta is. S iskoláinknak nagyobb része volt ilyen; s ha emelkediek is itt amott szózatok tanárképző intézetekről: azok vagy pusztában hangzottak el, vagy a szükség elismerése mellett, az anyagi tehetség nem léte miatt elnapoltatott boldogabb időkre azok felállítása. Az eredmény pedig az lett, hogy külön „tanárságra készült” em-

*) Bár az első kiadás csakugyan kétségeskedik, vajjon lehet-e azonnal elegendő számú tanárokat találni, kik az Organizációt egész teljességében életbe léptessék.

**) Láttuk, hogy épen ezt tette, előbb kívül, azután bent is Magyarországon, miután t. i. itt is államgimnáziumokat állított német tanítási nyelvvel. Volt-e benne nyereség: ki tudná megmondani? Annyi igaz, hogy a magyar nemzet iránti ignorántiájokkal egész ellenszenvet költöttek magok ellen. E sajátságosan furcsa állásukat még 1848-ban előre megmondta felőlök Mützell (Zeitschrift für das Gymn. w. 1848. 928 lap).

bereink nem voltak elegendő számmal, s ily állapotunkban követelték prot. státusunktól, hogy szakrendszerrel tanító gimnáziumokat állítson.

Ehhez járul, miszerint minden csak a maga idejében legjobb, s akkor, ha azaz illetők szükségérzetéből foly ki, ott gyökeredzik. Igaz, nálunk 1842. óta igen sok elmondott az iskolák reformjának szükségéről, s a gimnáziumokat illetőleg igen sok iratott is ezen felül, sőt 1848-ban, Warga J., Ballagi M., Tatay I., s a soproniak majdnem aféléket, sokszor ugyanazokat mondják a kormányhoz való viszonyról, sőt tán még többet engednek át, mint a mennyit az Entwurf is követel: de meg kell jegyezni egyfelől, hogy míg egyfelől magyar nemzeti kormányról szólnak: másfelől e szózatok, javallatok soha próbára nem tették, maradtak csupán kimondott szó, minden további eredmény nélkül, jele gyanánt annak, hogy e németföldről átvett, de nem honosítható merevségben átvett eszmék a speciális magyar protestáns felfogáshoz képest mind végig idegenek maradtak. Arra egy patronátus sem adta magát, hogy próbát tegyen velök, pedig az elméket e gyakorlati eredmény készítette volna elő minden következőnek elfogadhatására. Az Entwurf így nem kapott maga számára politikailag elkészített földet; volt érzete nálunk a reform szükségének: de egy ilyen részletű organumokból egybeszerkesztett reform-terv tulszárnyalta a speciális ohajításokat. Véleményem szerint Eötvös miniszter helyesben tett, midőn szándéklott reformjainak utat készítendő, mint a gimnáziumok felállításával akarta azt megkezdeni, hogy kiki látván az eredményt, onnan tegyen majd összehasonlítást, s úgy induljon meg saját gimnáziumát reformálni átalakítani. Az osztrák miniszterium is ha ekképen tesz, ha úgy szólván publikumot képez elveinek, s így ébreszt szükségérzetet épen ily reform után: kétség kívül nagyobb szolgálatot tesz mind a közönség nyugalmanak, mind különösen az oktatásügy kifejlődésének Magyarországon, mely most erőszakolt siettetés miatt nem hogy tisztult volna felfogásban, de meglehetősen konfuziót idézett elő, mit amabilisnak csak azért nem mondhatunk, mert meglehetősen keserű.

XVIII.

Mindezek mellett is a megindított munka folyt, tapogatódzva többször, olykor bukácsolva állhatatos kitűrésével a tanári karoknak; s talán, ha a csendes munkálkodást semmi nem háborítja, sikerült volna kitisztázni a még kétes derengésű fogalmakat, s az ismeretes szívósságu protestáns türelem megtalálta volna az álláspontot, melyből tekintve s melyhez mérve az Entwurfból végre, egy a szükségnek megfelelő tanrendezet (értvén mindig csak a tudományi oldalt) alakulhatott volna ki, mely megtisztulva a merő theorián alapuló kétes sikerű részletektől, valóban gyakorlati érvényűnek bizonyította volna magát mind az iskola, mind a közéletre hatás tekintetéből.

De ez nem történhetett meg.

A kerületi helytartóságok egyfelől, maga a miniszterium másfelől évről évre mindig hoztak valami pótlékot, változtatást, magyarázatot, melyek most a patronátusokat, majd a tanárokat, vagy a tanuló fiatalságot tarták zaklattatásban. Már 1853-ban megváltoztattatott a vallásfelekezetek vegyes iskolázása a protestánsokra nézve; s míg egyfelől felsőbb engedelemtől tétetett függővé kath. növendéknek prot. gimnáziumba felvétele: másfelől ez is csak azon helyekre szorítottatott, a hol a katolikusok aequivalens gimnáziummal nem bírnak. Majd 1855-6-ban a nyelv-viszonyok szabályozásának címe alatt a német nyelv tétetett előadási nyelvvé a felső osztályokra, oly fokozatos szaporításával évről évre a tantárgyaknak, hogy 1860-ra épen csak a vallást és magyar nyelvet lehetett volna magyarul előadni, ellenére az 1849-iki alaprajznak, mely az iskolákból minden nyelvkényszert kizárt. 1855-től fogva már egy tanárkartól sem akartak a helytartóságok magyar nyelvű jelentéseket elfogadni, ha csak melléjek latin vagy német fordítás nem mellékeltetett stb. Egyidejűleg ezekkel jöttek a tantárgyakat illető változtatások is. Tagadhatatlan, hogy ezek némelyei tökéletesítésére szolgáltak az eredeti tanbeosztásnak*); de másfelől olyanok is kerültek elé,

*) Ilyenek a következők: a) a logika és lélektan külön külön egy egy évet (VII. VIII) foglaljanak el. b) a görög és római történelem, Sárospataki Füzetek, III.

melyek magyar emberre nézve sok tekintetben leverőleg hatottak. Ilyen pl. az, hogy a Gesamtmonarchia eszméjénél fogva önálló Magyarország nem lévén: nem lehetett annak multját, történetét sem a magyar növendékeknek előadni; s bár mint küzdöttek is egyes iskolák tanárai e mellett: végre is engedniök kellett a hatalmasb erőnek *). Röviden mindent egybe vonva: 1855-től fogva mindinkább előtérbe lépett a miniszteri irány, mely szerint a tudomány is cél ugyan, de még nagyobb a Deutschthum, s ehhez képest ama másik csupán csak eszköz. „Deutsche Bildung und deutsche Gesittung:“ ez az a feladat, melyet a kormányon ülő férfiak a helytartóságok által a gimnáziumi tanárokhoz utasításképen leküldtek, **) hogy az, mint valami ultima Thule lebegjen szemeik előtt munkálkodásaikban.

Mi lett következménye ez erőszakosan üzött prozelitizmusnak, mely a német haza földét akarta néhány száz mértfölddel kiebb tolni keletre?

A protestáns reform. tanárokon, mondhatjuk, megtört a szándék. S ha másképp nem lehetett, indirekt uton tett munkáik folytán nem szenvedett a magyarság ügye. Növendékeik, hazafiúi érzetekben nem állnak hátrább a mult korok növendékeinél. De végre is mit tehettek volna tovább a tanárok? Kifáradás, elesüggedés fogott bekövetkezni, mint természetes eredménye az egyenlőtlen erővel vívott küzdelemnek, mely a növendék fiatalságra nézve éreztette volna káros hatását, hogy azt a szomorú kilátást, mely a protestáns egyházra okvetetlen várt, ne is említsem. Az anyagi erő immár ki volt merülve: most az erkölcsi elszibbadás korszakának látszottak fenyegető előjelei.

Elérkezett a teljes idő, hogy az egyház egyeteme, mint olyan, fölemelje szavát.

mai történetekre külön külön egy félév fordíttassék (V: 2, és VI l. c) a természetrajz a felgimnáziumban úgy tétetik az V. és VI-ba két évfolyammal, hogy a VIII-ból átvéve itt adassanak elő a fiziológia, paleontológia s geológia is. d) a VIII-ban a matematikai tudományok enciklopédiája adassék elő, mint egy átnézetül az addig tanultaknak. Bár a többiek is revideáltattak volna!

*) Szeparatizmusra vezet a magyar történetek külön előadása: ez volt a válasz Sziget sürgetésére Kassáról. Be van olvasztva az ország: szükség, hogy a története is beolvasztassék. Magyarország csak Heimat, a Vaterland, az Ausztria.

**) Kassai útasítás szavai Szigetre.

A Haynau-féle kor véget ért. A tanácskozások termei megnyíltak. Megadatott a szó: számon kérhetni az eddigi kezelőktől, mikép cselekedtek a bajneház napokban? mi lett eredménye fáradozásaiknak, s ha van baj, a mint hogy volt, hol fekszik annak oka, alapja?

Tudtomra a tiszántuli egyházkerület volt első, ki e tárgyat tanácskozás tárgyává tevén, s azon elvből indulva ki, hogy az egyházi élet az iskolaiból nő ki, a kettő egymást feltételezi s főleg az iskolai nevelést, rendszert, mint alapot kell gondosan tekintetbe venni, hogy igazi protestáns egyházi élet nőhessen ki abból, már az 1856-ki októberben tartott egyházkerületi közgyűlésből egy központi választmányt nevezett ki, mely előmunkálatot készítsen, adatokat gyűjtsön az egyházi mellett az iskolai szervezet ügyében is, hogy azok egy, remélhetőleg összehívandó egyetemes zsinaton tanácskozási zsinórmértékül s tájékozással szolgálhassanak*). Remény volt t. i. akkor hozzá, hogy zsinattartásra engedély fog adatni. Ez nem történt meg. Két évi hiában lett várakozás után egy érdembe vágó lépésre határozta el magát az egyházkerület. Egy választmányt küldött ki, hogy az adjon javaslatot egy új tanrendezet felől a gimnáziumokra, mely speciális magyar és protestáns elemeinél fogva úgy az egyház, mint a hazai igényeknek megfelelően, nem, mint ez az egyetemes és német irányu Entwurfban tapasztalható. Kelt e megbízás 1858. áprilisben. A megkészült új terv az augusztusi közgyűlésen felolvastatott, megvitatott, megállapított, az 1858⁸/₉-dik iskolai évvel életbe léptetése, az áprilisi határozathoz képest végzésileg újból kimondatott, egyszersmind legfelsőbb tudomásul-vétel végett a felséghez felküldése megrendeltetett.**)

*) Jegyzőkönyvi kivonata a helv. hitv. tiszántuli Egyházkerület Debrecenben 1856. október 5. több napjain folytatólag tartott közgyűlésének. 4. szám (Könyomatu példányban, előttem).

**) E tanterv kiadatott Debrecenben következő czim alatt: Gimnáziumi szervezet és főiskolai felügyelet, melyeket a helv. hitv. tiszántuli egyházkerületi közgyűlés 1858. augusztus hóban megállapított. (Ivret, 17. lap). E tervezet, úgy látszik, még kéziratban közöltetett volt a választmány által, hogy iránta véleményt adjanak, a sárospataki tanári karral. A vélemény olvasható a Sárospataki Füzetek II. folyamának 593—596 lapjain. Lett-e ezeknek valami hatása: nem tudom, miután előttem csak a nyom-

Hallottam akkor mindjárt azt az észrevételt, hogy ez a tervezet, sem nem új, sem nem a régi hanem csak az Entwurf-nak módosítása, ezt az elégtelenség hangján hallottam mondatni. Az észrevételt annyiban kellett helyen kívül valónak mondanom, mert a viszonyok mindig parancsolnak, ha a társiskolák, a hova a kath. felekezetét is befoglalom, egy bizonyos körhöz vannak szorítva, e közellettől nem lehet egy nyilvános rendeltetésű tanintézetnek magát rögtön elszakasztva izolálni, nem magára, hanem a benne levő növendék fiatalság közszárgos érdekeire nézve, mindaddig, míg ezek is nem változnak, hacsak azok jövő pályáján a célérést meggátolni, vagy sokszor teljesen is elzárolni nem akarja. Tökéletesen helyes a mint a sárospatakiak e tárgyban nyilatkoztak. A tiszáninneri egyházkerület nyolc év előtt elfogadván a m. kormány által kiadott gimnáziumi tantervet (rendezési alapul): a sárospataki gimnáziumi tanári kar még eddig csak ezen tanterven igyekezett a hiányokat fölfedezni; úgy hiszi, hogy e téren is következetes maradt maga iránt, mert a már egyszer elfogadott tanterv hiányait igyekezett előbb kipuhatolni s orvosolni és csak később szándékozik, midőn az általa legközelebb tett változtatással sem lesz orvosolható a hiány, a fogyatkozás, egy új s rendszeresen kidolgozott tantervvel föllépni.

A debreceni tanterv nevezeteseb mozzanatai a következők:

a) A gimnáziumnak alsó és felső szakaszra osztása meghagyatik, a teljes pálya 8 évet foglalván magában.

b) A tantárgyak megmaradnak mind, épen úgy, mint azok az államgimnáziumokba fel vannak véve.

c) Az idegen nyelvek 2—2 évi időközzel következzenek egymásután. E szerint az I. kezdi a latint; III. a németet; V. a görögöt, azon tapasztalati alapnál fogva, mert eredményesebb valamely tárgyat keveseb év, de több óra alatt tanítani hetenként.

d) Mértani tudományok beosztásában az az elv, hogy csak miután az egyszeres számmiveletek bevégezettek, akkor kezdessék meg a tértani alaktan; s mivel amazokra két év adatik: ez a III. ban kezdetik. A betűtött példány ismeretes, mely csak augusztus után jött ki sajtó alól, a kézirat pedig még júliusban küldetett Patakra.

szám tan áttétetik a felső szakaszba; a III. és IV. osztályt a hasonlító és hatványozási műveletek foglalván el arabjegyekkel.

e) Az anyanyelv, mint alap, szélesb körű előadást nyer órákban egyszer, másodszor az által, hogy az alsó szakasz, mint kinyomata kicsinyben a felsőnek, a IV-ben az irodalom történet vázlatát is befoglalja.

f) A földrajz, mint gyakorlatilag nagy hasznu tudomány önállásra emeltetvén, az alsó szakasz mindenik osztályában, mint ilyen előadatik.

g) A magyar nemzet történelme beiktattatik a tantárgyak közzé, a felső szakaszban a VIII. az alsóban a II. III. osztályokat foglalván el; az egyetemes világ történet rövid vázlatú átnézete az alsó szakasz IV. osztályára szoríttatván. Indul pedig a történelmi tanítás a hazából, s bevégeztetik ugyan csak a hazáéval.

h) A vallástan új rendezést kap az egyházjog és szimbolikus könyvek behozatala által.

i) Szak- és osztályrendszer akképen egyesítettnek, hogy I. II. ben két, III. IV. ben három tanár működjék legfeljebb; az órák legtöbbjét az osztályfőnök töltsé be; az osztályfőnök saját osztályával együtt promócióba menjen.

Semmit nem kételkedem felőle, hogy azon változásokat, melyeket a választmány e munkálat folytán a fenálló organizáción tett, tapasztalások után látta jónak tenni: legyen azonban szabad némieket, szintén tapasztalásokon alapítva megjegyzennem, figyelmeztvén egyuttal azon régibb javallatokra is, melyekről fentebb itt ott emlékeztem volt.

a) Elvül van felállítva, hogy idegen nyelvek csak két-két év multán hozassanak be a tanításba. Ez elv nem látszik oly kirekesztőleges érvényűnek, hogy az attól eltérés okvetlenül káros lenne a gyermeki elme kifejlődésének folyamára. Már maga az, hogy valamely nyelvnek legelemei kezdetnek meg, okos vezér kezében egyáltalán fogva nem hathat sem zavarólag, sem hátravetőleg a tanulóra. Hogy (névszerint) a görögnyelv az alsó szakaszból teljesen a felsőbe tétetik át, ez, azokra nézve, a kik a IV. osztály után netalán más pályára lépnek, nem vesztesség ugyan (ha ugyan a leendő gyógyszerészeknek sem tartjuk szükségesnek a nomenklatura vé-

gett): de irodalmi tekintetből aligha nem lenne az, a mennyiben az a fenhagyott öt félév, feltéven, hogy a megelőző három félév csakugyan elegendő lenne a grammatikai részletek betanulására, nem látszik kellő mennyiségnek a görög irodalom oly mértékű megismerésére, a mint azt a filológiának mostani állása követeli. Jól tudom én, hogy a debreceni 1817 $\frac{1}{8}$ -ki Ordo studiorum forgott a választmány szeme előtt: de emlékeznünk kell arra is, mit produkálhatott az irodalom ez ágában a régibb tanítás Debrecenben. Igaz, hogy a megszorított óraszám sokat tehet e kitűzött idő alatt is: de annyit még sem, mennyire a kor igényei terjednének. *) Ha azonban az irodalomból kevesbbel is beérnők: nem volna szóm ellene. Csak az a kérdés: nem lenne-e benne veszteségünk?

b) A vallástan nagyon kevés szeretettel van felkarolva, s általában oly minden fejlődési rend nélkül, hogy e pontban ugyan egy csepp javulás sem érte volna eddigelő meglehetősen mostohán összehányt vetett egyházi oktatás ügyünket. Csak röviden mondom meg, hogy minden helyesen intézett vallástanításnak történeti alapon kell kezdődnie, s fel kell magába ölelni az egyházi életet minden nyilatkozványjaiban, s mind ezeket fokozatos fejlődési uton egymásból, s csak az egyetemes keresztyéni szempont teljes bevégezése után kell a szimbolikai tárgyalásnak előjönie. Ez az én véleményem általában kifejezve.

c) Hogy az alsó szakaszban már némi irodalom történeti ismertetés adassék a magyar nyelvet illetőleg: az nincs helytelenül gondolva: de az ajánlott módot (egy félév alatt vázlat) nem tarthatom célirányosnak. Mi lenne, mit foglalhatna magában az oly irodalom történet, mely rendszeres vázlatban olyképen terjesztené elő e nagy mezőt, mely félév alatt elvégezhető volna? (megjegyezvén, hogy ugyan akkor még egyéb fajta elméleti és gyakorlati részleteknek is kell tárgyalatniok). Irodalom történeti részletek igen is helyt foglalhatnak már itt: de véleményem szerint, egyedül helyesen, csak biográfiákban, s ezek nem csak a

*) Az újabb korban nálunk keletkezett tantervek mind megkezdhetők vélték a görögnyelvet a III. osztályban már. Lásd a pesti prot. főiskolai terveket, melyekről sentebb emlékeztem.

IV. hanem már a III. osztályban is, az olvasókönyvi elemzések alkalmával s azokhoz csatlakozva.

d) A latin nyelv felső osztályokban tanítása csak fordításokra látszik szorítkozni. Nincs ok, hogy a fogalmazási gyakorlatok kimaradjanak. Vannak több fajai azoknak, melyek bizvást felvehetők lettek volna. Nem az egykori khriákra célok csupán, hanem arra, hogy a reprodukción, parafrázusokon s utánzásokon keresztül s által lehet a növendékeket oda segélleni, hogy végre öndolgozatokban is próbálkozzanak. Azt hiszem a klasszikusok nyelv-s kifejezésbeli csínjainak értését, méltánylását az effélék hathatósan elősegítik.

e) A földrajz s történelmet illetőleg az a véleményem, hogy ezek nem segéllik egymást kölcsönösen, s ezt hiánynak tartom. Bár szerintem nyílt kérdés, mely még egészen befelelve nincs: nem kell-e a földrajzot is, épen úgy, mint más tudományt, teljes önállásra emelni? s mi viszony állíttassék fel ez és a történelem között?

f) A mértani tudományokra nincs fontosb észrevételem. De azt kívántam volna, hogy ha már a szemléleti tértan egészen a III-ba hagyatik át: legalább ennek propedeütikájaul, s hogy a növendék ennek sikeres tanulására előkészíttessék, vétetett volna fel az I. II-ba a geometriai rajz. Ez tetemes hasznára vált volna a tervezetnek.

A többiben nem igen vannak nyomos észrevételeim: de azt nagy megtévedésnek vallom a mi a heti órák meghatározásában ajánltatott. Csak egy kis számvetés, s azonnal kijő, hogy a mellék tudományoknak is beszámításával 28—34 közt váltakozik az. A mi csakugyan kivihetetlenség; azt nem is számítván, hogy megkísérlés esetében a növendékek okvetetlen megfogták volna sínleni.

Mondám: megfogták volna. Mert e terv, úgy a mint az eredetileg olvasható, csakugyan nem lépett életbe. *)

Megkell még jegyeznem, hogy az egyházkerület a protestáns autonomia természetéből kifolyólag tankönyveket is válogattatott egybe a meglevők közül, a melyek szerint

*) Helyette a kitűzött 185 $\frac{1}{9}$ -évre egy átmeneti terv készítettett. S ez természetes is volt. Mert bár e terv az Entwurfon alapszik: de oly beható változtatásokat hozott javaslatba, hogy ide átlépni amabból, első évre már csakugyan ugrás lett volna, mégpedig veszélylyel járó a növendékek részről.

történjenek a tanítások; a hol nem voltak: ott megbizta a debreceni tanárokat olyanok készítésére. *)

Tagadhatatlan, a tiszántúli fellépés volt az első erélyes demonstráció a protestáns tanügy körül a kormányi intézkedések ellenében 1850 óta. Hatása nem is maradt el, sem a protestáns egyetemre magára, sem a politikai hatóságra. Erős ellenparancsok adtak ki a nagyvárad helytartóság által, melyeket nem kevésbé erős viszonyzások követtek az egyházkerület részéről, melyek mind arra mutattak, hogy a szuperintendencia kész a legvégsőkre is, hogy magát alkotmányosan birt törvényes jogaiba visszahelyhezhesse **).

XIX.

Az 1859. évi szeptemberi pátens nem hatott lohasztólág a protestáns buzgalomra, az egyházi autonómia visszanyeréseért vívni azután is egész kitartással, s az iskolaügy még terjedelmesb gondoskodásnak lett tárgya, már most az összes felekezet részéről, nem mint eddig, hol a térre nyíltan kilépni ugylátszik, csak a tiszántúli egyházkerületnek volt mindent kockára tenni merő elhatározott bátorsága. Az elemi tanügyre nézve már régebben állott fel a négy egyházkerület kebeléből kiküldött egyetemes választmány, s mint az eredmény mutatá, nem is eredmény nélkül munkálkodva azon tekintetben, hogy legalább ez egy ágát a közoktatásnak nem engedé kezei alól kivéetni, bár a szándék megvolt, meg a lépések is téve a helytartóságok által. Ez hozta most, az 1859. október 30-ki ülésében Patakon szóba a gimnáziumi ügyet, s onnan kelve meg is bizattak a debreceni tanárok, hogy készítenének egy szervezeti javaslatot, mely átvizsgálás végett előlegesen közöltetvén a négy egyházkerületi iskolák tanáraival, ezekkel együtt, terjesztessék majd 1860. április 14-én Pápán tartandó egyetemes népiskolai választmány eleibe, s onnan véleménynyel kísérve, úgy tétessék át az egyes egyházkerületekhez véghatározat hozatala végett.

*) Ilyenek Ladányi G.-tól az egyetemes és magyar történelem kézikönyvei.

**) Az ide tartozó nevezetes adatokat megolvashatni az 1859. augusztusi egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyvében. Debrecen, 1859. XII. lap ivrétben.

A debreceni tanárok e munkálkodásának ideje alatt jelent meg a Prot. e. és i. lapban egy figyelmeztetés, illetőleg felhívás Tisza Kálmántól*). Annak előre bocsátása mellett, hogy iskoláink jelen rendezését hiányosnak, célhoz nem vezetőnek tartja, hogy nem hisz hazánkban gondolkozó és buzgó prot. embert, ki ne érzene gimnáziumaink s főiskoláink újra és mindenütt egyenlő főelvekre leendő rendezésének szükségét: különösen két fő hibát jelöl ki, melyekben gimnáziumaink (az egyház akaratán kívül, eszüközlött átalakításnál fogva) lélekenek: egyik az, hogy a felekezeti irányra nincs bennök elegendő tekintet fordítva (holott ez, oly intézeteknél, melyekben főleg, s az általános papság elvinél fogva, mondhatni kizárólag papok neveltetnek, okvetetlenül szükséges); másik pedig az, hogy mind a humanisztikus, mind a reálirány igényeinek megfelelni akarván, egyiknek sem tehetnek eleget (miután a tudományok mai fejlődött állapotában egyiknek jól megfelelni is nehéz feladat). Ehhez csatolja még azt a hiányt, hogy a filozófiai tudományok kihagyatván, ez elmaradást a theologiai intézetek nem pótolhatják. Ennek következtében felhívja a szakférfiakat: használják fel a Prot. e. és i. lapot, s adják elő véleményeiket, javaslataikat, hogy ekképen megvitattatván az elvek, legyen módjuk a kormányzó egyházi testületeknek intézkedniök az iskolák rendezetének oly módon megállapításáról, hogy azokban igaz, buzgó, magyar protestáns és a mai kor által igényelt műveltséggel bíró férfiak növelkedhessenek.

A felhívás nem maradt felelet nélkül. [Nyilatkoztak Sebessi János,**) Csepely Sándor, Tatay András és Terray Károly.

Sebessi cikkelye következő címet visel: Egy protestáns gimnázium terve***). A munka maga, tartalmánál fogva két fő szakaszból áll (bár az külsőkép indikálva

*) Protestáns Egyházi s Iskolai lap, 1860. 323-lap (11 szám, márt. 16), „Figyelmeztetés gimnáziumaink ügyében“.

**) A pesti értekezlet alkalmával, mint nyílt titkot emlegették, hogy e név Gönczy Pál ismert derék tanárát rejti a pesti reform. gimnáziumnak.

***) Kezdődik a cikk sorozat a Pr. E. I. lap 1860. évi folyama 14. számában, 428 has. azután külön is kijött. Pest, 1860. 8 drét.

nincs): tisztázza először az eszméket, s megalapítja az elveket a gimnáziumi oktatás tényezőiről, azután, a gyakorlati oldalon bemutatja az intézet tudománybeli rendezetét. Az első rész sok derék dolgot foglal magában. Helyesen teszi mindjárt első helyre a tanárt mint lelkét az egész oktatás ügynek, mely nélkül a legjobb szervezetű intézet sem ér semmit. A gimnázium fogalmát ismét igen helyesen történelmileg kívánja megállapítani, állítván, hogy valamint a múlt, úgy a mai kor gimnáziumainak is a nemzet élete fejlődése s az ezzel kapcsolatban járó kor kívánalmaiból és szükségéseiből kell kiemelkedniük, s ezek kielégítéseit kell céljaikkal tűzniük ki. Pszichológiai alapokon állapítja meg, hogy jól rendezett s korszerű gimnáziumokban humanizmusnak és realizmusnak egyaránt kell képviseltetniük. Válaszol e tekintetből azon ellenvetésre, hogy ha a gimnázium mind két iránynak meg akar felelni, majd egyiknek sem lehet eleget, azt mondván, hogy ilyes felfogás csak általános értelmezésből eredhet, s csak akkor, ha azt kívánjuk, hogy a gimnáziumokból már kész tanult emberek léphessenek ki; sennek ellenében azt állapítja meg, hogy a gimnáziumok nem lehetnek egyebek, mint a közmíveltség és tudományosság iránti szeretet felébresztői s az ide elvezérő utak helyes és biztos egyengetői. Szól azután arról, hogy az iskolák határa addig terjed, meddig a pálya választásra a fiatal ember megéri, mi körülbelül 16.—18 évre tehető, s ez által a gimnáziumnak a 10—18 év közötti időt, 8 évfolyammal szabja ki. Elmélkedik a szak és osztályrendszerű tanítás felett, s az ügyet az elsőbb részire dönti el, főleg a tudományos gyarapodás nagyobb szakának szempontjából. Ide jegyzem még, hogy az író nem tartja károsnak a tanítványokra nézve még a 40 heti órát sem, s ezt egykori maga példájából igazolja *) stb. Mondom még egyszer, hogy ez elvek igen szépek. De a gyakorlati kivitelről több tekintetben nem nyilatkozhatom helyeslőleg. Nagy és fő hibául hallottam többek által az osztrák Entwurfnak felrovatni a túltömött-

*) Azt nem említi szerző, hogy abból a naponkénti 6 órából mennyit gyermek korában a falusi iskola udvarán töltött s töltöttünk sokan, mennyi jutott a preceptor jóvoltából, játékra. Pedig ez nagy pozíció volt. Akár csak a lapta helyen voltunk volna. Sokan méltán viselték a ludi magister nevet.

séget a tudományoknak egyes osztályok számára kitűzésében: de bizonynyal mondom, hogy az a Sebessi felfogásához képest még az egyszerűségek egyszerűsége. Én elismerem, tudom, hogy a didaktikai felvételek igen sok félék, s valamely tant, (az olykor beletartozó ágazatokkal együtt) többféle szempontból is lehet tekinteni s előadás tárgyává tenni, ahhoz képest, a mint az is merkedésben a különböző fokozatokat vesszük, valamint az sem tagadható, hogy a lelki tehetségek minden oldala kifejtésére épen e tekintetnél fogva több tudomány is alkalmazható egyidejűleg; de más felől szinte kétségtelen levén, hogy a nagyon szélesen kiterjesztett változatosság sem alkalmas a lelki tehetségek arányos erejű, ugyszólván, érlelésére: erős meggyőződésben gyökeredző hitem, hogy a hol egyszerű és összetett didaktikai eljárás közt lehet és kell választani, mind addig míg az összetett mód mellett kitünőbb fontosságú s érvényű okok nem harcolnak, én minden áron az egyszerű mellé állok s azt vallom, mint legtermészetesbet, legjobbat, célra vezetőnek. E szempontból kell elítélnem a Sebessi gyakorlati berendezését. Ime pl. az I-ső osztály tudományai: vallástan; világtörténelem; magyarok története kapcsolatban Magyarország földrajzával; fizikai és matematikai földrajz és Magyarországé mint önálló tanok; számtan; mértani alaktan; természettan; szabadkézi rajz; állattan, növény(télen ásványtan); magyar nyelvtan; szépirás; német nyelvtan; latin nyelvtan; énekestan; testgyakorlat; zene (szabad vállalkozással). Összesen 25 óra. Tizennyolcféle tudomány majd mind egymás mellett, egykettőnek kivételével. Lásuk a VI-dik osztályt. Tizenhat tudomány 40 órával. S még ennyi sok óra mellett is egy egy tudományra csak 2 — 3 óra esik, kivéven a két klasszikus nyelvet, melyekéi 5—6 közt váltakoznak. S honnan e jelenség? Mert Sebessi a tudományoknak nemcsak neveit, hanem fajait is egymás mellett kívánja taníttatni s ez alól alig esik egy pár kivétel alá. Például veszem a természeti tudományokat. A természettan meg 8 éven keresztül: ehhez csatlakozik a hat első osztályban a természetrajz úgy, hogy mindenik évben adatik mind a három ország (más más fokozattal), a VII. VIII-ban ezek helyét a vegytan foglalja el. Tehát pl. télen: természettan, állat-

tan, ásványtan; nyárban természettan, állattan, növénytan; egyszerre mindig három tárgy egyidejűleg egymás mellett. Lássuk a Mathezist. A III. osztálytól kezdve a VII-ig bezárólag: közsámvetés, betűszám, tértan, mindig három tárgy stb. Szólhatnék még a beosztásnak ismétlő elvéről, a mi szintén nevezetes ingadozást mutat arra nézve: mit értett a tervező a tantárgyaknak kurszusok szerinti beosztásán? Legyen elég a történelmet idéznem. Ennek két ága, a világ és magyar történet így van felosztva:

a) Világtörténelem I. Általános átnézet. II. Ókor. III. Középkor. IV. Újkor. V. Ókor; és átnézet a közép és újkoron. VI. Középkor. VII. Újkor. VIII. Átnézet az általánosan.

b) Magyar történelem. I. A mohácsi vészig. II. Maig. III. Kiemelve s ismételve az általánosból a középkori m. t. IV. Kiemelve ismételve a mi az általános újból ide esik. V. Semmi; VI. mint a II-ban; VII. mint a IV-ben; VIII. Átnézet a magyar történeten.

Hiszen az ismétlés szükséges: de nem így. Kérdezhetni, hogy e pl. egyemes világtörténeti ötször átnézés mit fog eredményezni arra a célra, a miért a történelmet az iskolai tanulmányok sorába föl kell venni?*)

Megvan e tervben minden jó elem: de a rendező kéz úgy látszik elengedi ümleni azokat, a helyett, hogy koncentrált, be és alá sorozott volna a rokon ágak közt. Így az egész egy effusus labor, mely az erők és részek szétszaggatottságánál fogva nyilvános oktatásnál nem fogta volna azt az eredményt adni soha, mit tőle Sebessi maga várt. A kötelezett heti órák száma tesz 255-öt, melyekhez énekgyakorlatul még 16-ot számítván (zene és testgyakorlat nem számítanak), 271-re nő fel az óraszám. Ezekre Sebessi számít 12—13 tanárt, kiknek mindenike hetenként 20 órával lenne elfoglalva.

c) Csepely Sándortól két cikket hozott a Pr. E. I. lap*) Az első Sebessi némely állításai felett egy pár bíráló szót ejtven, gondolatokat terjeszt elő, a gimnázium fogalmáról, beosztásáról, a tudományok behozata-

*) A mit én nem az adatok száraz könyvnélkülözésében, hanem a jellemfestésben határozok meg s tűzök ki.

láról s beosztásáról, a tantárgyak tanmódszeréről, mily mértékben tanításáról, az órák mennyiségéről, s arról, mikép kellene a tudományokat az egyes osztályokba, s mily mennyiségben beosztani. Sebessi ellenében azt mondja, hogy a tudományok köre szűkebbre szabandó, a tantárgyak arányosabban osztandók be, az órák száma kevesítendő, a szak és osztályrendszer egyesítendő. Maga részről a gimnázium feladatát abban határozza, hogy az a test és lélek összhangzatosan kifejtése által a növendéket emberré képezze. Kezdi a tanulást a 10, s végzi a 19—20. évnél, mihez képest a gimnáziumi pálya hosszát 9 évben állapítja meg. A tudományok fajait a lelkitehetségek természetéből hozza le: azok a már ismert humanisztikai és reáltanok. A tanulásban két folyamot, fokozatot különböztet meg: alsót, hol az érzelem, emlékeztet s képzelet működik, mely a reáltanokra nézve a nyaggyűjtés, a nyelvekre alakok ismerete; felsőt, hol az érzelem, ész és akarat a tényezők, mely a nyelvekben irodalom, a reál ismeretekben lényeg és rendszer, mind kétőben pedig filozófiai irány által nyilatkozik. Az alsónak határai az I—VI. a felsőéi VII—IX. osztályukban szabja ki. Egyuttal arról is szól, hogy mindenik évben, a lélek tehetségei fejlődésének fokozatához képest, melyik tudománynak kell tulsulylyal birnia**). A tanítási rendszerre nézve az alsó szakaszban az osztály, a felsőben a szakrendszer mellett nyilatkozik. A tanítási órák számát a növendékekre 20—25-ben, a tanárookra nézve 16-ban szabja meg. A tudományoknak osztályok szerinti részletezése iránt nagyon általánosán fejezvé ki magát, miután e tárgyban Sebessi által határozott nyilatkozatra szállítottatott volna fel. Válaszában adja elő véleményét. E beosztás, mint már emlitém, két ciklusra oszlik, alsóra és felsőre. A felső ismétli az alsónak tanulmányait, avval a különbséggel,

*) Az első a 33. szám, 1048. hasábjá, a második a 37: 1195-amanak címe: Egy protestáns gimnázium terve; czé: Válasz Sebessi János nevelő urnak.

**) Igy I: latin; II, V, VI: magyar; III, IV: német; V, VI: görög I, III: történet; VII, VIII: mértan; VIII: természettan. A kombinációban csak az a feltűnő, hogy az I-ben a latin is, a történet is, a III-ban a német is, a történet is, az V, VI-ban a magyar is, a görög is, a VIII-ban a mértan is, a természettan is, tulsulyt kap. De melyik már az igazán domináns?

hogy a IX.ból a nyelvek és irodalmak kihagyattak s helyette a filozofia van behelyhezve. Tagadhatatlanul egyszerűbb a Sebessi berendezésénél; de itt sincs mindig elkerülve a komplikáltság a kapcsolatban pl. midőn a VIII. osztályban természettan és vegytan egymás mellett tanítatnak; a vallástán sehogy sincs helyes alaptól, s menetellel berendezve stb. Ezeken kívül kifogást kell tenni, mint körülményeinkhez mértén nagyon költségesnek látszó azon volta ellen, hogy a tanár számot 8—9, illetőleg 13—14-re emeli fel, a mi erszényünk által csakugyan nem volna megbirható. *) Annyi igaz, hogy az elméleti fejtegetések szépek különbek mindenestre, mint a gyakorlati kivitel.

3. Az érdemes veterán Tatai András *) a protestáns iskolai szervezet eszméjét a magyarországi ős protestantizmus világánál szemlélvén, miután annak sarkkörét az autonómiában találja, innen azt az igazságot vonja ki a gimnáziumi rendezetre nézve, mely szerint *mitte sapientem et nihil ei dixeris*, következőleg mondjuk meg ugyan az alapelveket, melyek legyenek mindenütt azonosok, de a részletes kivitel bizassék az egyházi kormányokra, s mindenik a maga belátása és helyi szükségéhez képest fejtsse ki, részletesse azokat s alkalmaztassa saját kebelebeli iskoláira. Mert, nem is ellenkezik, ugymond semmi inkább az autonómiával, mint az a minden részletekre kiterjeszkedni akaró szabályozás, mely lenyűgzi a körülmények szerint intézkedni, módosítani, a főcélhoz képest elérni akaró szabad munkásságu észet, rabszolgává, vagy legalább géppé alacsonyítja le a férfiúi önállóságra hivatott keresztyént; s azzal végzi: *malo inquietam libertatem, quam tutum servitutum*. (Kétségkívül szép elmélet: de mikor gimnáziumról van szó, ép azért nem lehet hasznát venni, mert nagyon sokat állít. Ismerték ez igazságot apáink is: mégis irtak egész a legkisebb részletekig menő utasításokat az iskolák számára, azért senki,

*) Mint nevezetességet említem, hogy a német nyelvnek nem szab órát. Azt, ugymond, gyakorlatilag s külön órákon kell tanítani. Legfeljebb a 8. 9. osztály vehetné fel tudományos tárgyalás végett. A földrajzot, mint önálló tant nem adja, hanem mint segéd tudományt a történelembe bele olvasztja.

**) Prot. E. I. lap 35. 36. 37. számaiban. 1860.

ki a szerint tanított, nem alacsonyult géppé). Ezután előadja, miféle iskolai intézeteink voltak nekünk reformátusoknak hajdan; megdicséri a tanárok buzgalmát, azt a „non iners, pauperque voluntas“-t, *) elmondja különösen a gimnáziumokról, hogy azoknak az egyetemes humanisztikai műveltséget megadni volt rendeltetése; elutasítja a reáliákat az ipariskolákba, s legfeljebb a legalsóbb osztályokban enged nekik helyet; mert felő, ugymond, hogy ha vegyítünk, gimnáziumaink sem ipar, sem tudós tanodák nem lesznek. Mindezek után végül ily rendezetet ajánl:

a) Álljon a gimnázium három szakaszból: 1. Pro-gimnázium, 2. Gimnázium, 3. Gimnázial-liceumból, számítva mindenikre 3—3 évet.

b) A progimnázium legyen az, a mi régen Debrecenben a három alsó latin osztály. Ide beveszi a reálékat is. Legyen három tanár, ha nem telik, kettő, kik kurzus szerint tanítsanak; de egy osztályban csak egy.

c) A gimnázium legyen az, a mi régen a novicius rhetorika és két humanitás Debrecenben. Három tanár, osztályrendszer szerint; ha nem telik, egy is elég. De a kevés reáléra és német nyelvre egy szaktanárt külön kell állítani.

d) A gimnáziale liceum mint a régi három évi bölcsészeti tanfolyam, annyi szaktanárral a mennyi telik.

Mit, mennyit, mikép kellene aztán ezekben tanítani: azt intézzék el a pátronátusok.

Ennyi az egész, nem több.

4) Terray Károly a magyarhoni protestáns gimnáziumok rendezése című cikkelyében *) előre bocsátván, azt, hogy az osztrák organizáció a korunkban legtökéletesebbnek tartott szász-porosz tandrendszer nyomán készült, hogy maga a miniszteri előbeszéd biztosítást ad a

*) Mint tüneményt említi fel Hari Pétert, ki Szigeten a nemzeti osztályokon felül, minden tudományokat egy maga tanítván, lelkészképes ifjakat is bocsátott ki keze alól. Tévedett az érdemes cikkíró. Hari egyedül az akadémiai (filozofiko-theologiai) osztályban tanított, ott sem maga, hanem mindig másod magával, ki filozofia professzora volt. A latin és nemzeti iskolákat, mint másutt, végzett diákok oktatták. Hari studiorum direktor volt felettök, mint a neveléstannak is tanára.

**) Prot. E. I. lap, 37. szám, 1197. hasáb.

felől, miszerint a gimnáziumok szervezetében a javításnak, változtatásnak, ha az szükségesnek találtatik, fenn van hagyva a lehetőség: kimondja várakozását a protestáns egyházzal, hogy e körülményeket felhasználva, igyekezzék az Entwurf alapján gimnáziumai számára oly tanszervezetet készíteni, mely mind elveiben és részleteiben, mind alkalmazásában minden részről kielégítsen. E szavakból kitűnik, hogy Terray tulajdonkép nem akar többet, mint az Entwurfot idomítani körülményeinkhez. E módosítások lennének

a) filozófiának, magyar történelemnek, statisztikának s földrajznak nagyobb mértékű előadása.

b) a négy alsó osztályban osztályrendszer szerinti tanítás, mivel itt a tanár még nevelő is.

c) A tanárok száma kevesbítettethetik, ha némely tudományok közösen adatnak kurzus szerint kétkét osztálynak.

d) A tudományok beosztása majdnem az, a mi az Entwurfban. Változtatás a történelem és bölcsészetre nézve van és az I. II. osztályi természetrajzra. A bölcsészetből felveszi az egész rendszert a VII. és VIII-ba. Az alsó szakaszbeli történelem részletei meg vannak szakgatva; bár az egyenmű részletek bizvást maradhattak volna egy folyóban. *)

A nyilvános lapok útján való ezen tájékozódások ideje alatt megtartatott Pápán, ápril 13. s azt követő napjain a népiskolai választmány kitűzött ülése: abban az lett a megállapodás, hogy még az 1860. év folytán tartassék egy közös tanári értekezlet Pesten, a négy szuperintendencia-beli minden fő és közép iskolák tanárai résztvévése mellett. Ott vétessék vizsgálat alá a debreceni tanárok által készített gimnáziumi tanterv, a különböző iskolák tanárai által tett észrevételekkel együtt s ezek nyomán, ez értekezlet

*) Kezdtett volt a debreceni tanári kar néhány tagja is egy cikk sorozatot a Prot. E. I. lap 27 számában: de csak a külföldi gimnáziumokat ismertető rész jelenhet meg. A másik, melyben arról adták volna elő nézeteiket: micsodák a mi gimnáziumaink irányában a reformált egyház alapelvei és nemzetiségünknek kívánalmai? mint tudom, a szerkesztősséggel támadt némi differenciák miatt maradt el. Itt azon elvekről akartak nyilvánosan számolni, a melyeket követtek azon munkálat készítésében, melyre őket a Patakon tartott Népiskolai választmány megbízta volt.

állapítson meg s készítsen egy általános tantervet, mely aztán mint ilyen terjesztessék a népiskolai választmány elé, s ennek véleményével kísérve az egyházkerületek kormányzó tanácsaihoz. Pótlék utasításul adatott még, hogy az értekezlet terjeszsze ki figyelmét a gimnáziumi osztályokon felül eső karok, valamint a népiskolai tanítóképezdek dolgaira is, s ezek szerkezete iránt is adjon véleményes javaslatot.

Az értekezlet határnapjául szeptember 20-ka állapítatván meg. a különböző iskolák tanárainak meghívása a dunamelléki szuperintendens Török Pál urra bízott.

XX.

Tizenhét iskola képviselteté magát az értekezleten. Azok s a képviselők nevei e következők:

1. Curgó: Sarkadi Károly lelkész, mint felügyelő.
2. Debrecen: a) az akadémiából: Menyhért János, Verness László; b) a preparándiából: Lengyel Zsigmond; c) a gimnáziumból: Imre Sándor.
3. Gyöng: Menyei János.
4. Halas: Gál Lajos.
5. Holdmezővásárhely: Kiss Gusztáv.
6. Kecskemét: Pólya József.
7. Kisujszállás: Györi Lajos lelkész, mint felügyelő.
8. Nagykőrös: a) a gimnáziumból: Warga János; b) a preparándiából: Nagy László.
9. Kunszentmiklós: Gyenes József.
10. Losoncz: Kis Gábor lelkész, mint felügyelő.
11. Miskolcz: Pásztor Dániel.
12. Pápa: a) az akadémiából: Kerkapoly Károly; b) a gimnáziumból: Csepely Sándor.
13. Pest: a) az akadémiából: Dr. Ballagi Mór, Peti József; b) a gimnáziumból: Günczy Pál.
14. Rimaszombat (egyesült prot. g.): a) az ágostai h. v. részről: Fábri István, Terray Károly; b) a helv. hitv. részről: Baksai István, Miklovics György.
15. Sárospatak: a főiskola részéről együttesen: Csoma Mihály, Zsindely István.
16. Sziget: P. Szathmáry Károly, Szilágyi István.

17. Tur: Bihari Imre. *)

Az értekezlet a pesti református paplakon, szeptember 20-dikán, délelőtt 10 órakor nyitattott meg szuperintendens ft. Török Pál ur által. Megnyitó beszédében meleg szavakkal üdvözlé az egybegyűlt képviselőket, s hogy az összejövetel célját a tanácskozendó tagok, a történeti előzményeknél fogva is, tisztán láthassák magok előtt, felolvasá a népiskolai választmány Sárospatakon, 1859. évi október 30-án tartott ülése jegyzőkönyvének azon pontját, melyben a tiszántuli egyházkerület debreceni főiskolájának két tanári kara fölkérte, hogy a célra nem vezetők bizonyult miniszteri gimnáziumi tanterv helyett, egy e tárgyra vonatkozó újabb javaslatot készítene, mely a négy egyházkerület főiskolai tanári karaival véleményadás végett közöltessék, s az így véleményezett tanterv az 1860. ápril 14-én Pápán tartandó egyetemes választmányhoz, ettől pedig az egyes kerületekhez terjesztessék. Felolvasta továbbá, a csakugyan Pápán 1860. ápril 13. s több ezt követő napjain tartatott népiskolai választmányi ülés jegyzőkönyvének e tárgyra vonatkozó pontját, mely ez ügy felett tanácskozást egy köztanári értekezlet elébe véleményező bocsátandónak. Fölemlítvén végre, hogy a debreceni tanári kar a rá bízott tiszte csakugyan elvégzé, hogy az általok készített munkálat a főiskolák tanári karaival közöltetett s ezek megjegyzéseiket kétség kívül meg is tették: kijelenti, hogy az értekezletnek rendeltetése már most a gimnáziumi rendezés iránt, az említett alapok nyomán tanácskozni, s egy célirányos tanulmányi szervezetet megállapítani.

Válaszbeszédet a képviselők részéről Warga János, mint legidősb tanár tartott.

Az értekezleti tagok személy szerinti egybeírása megtörténvén, a ft. szuperintendens ur előadá, miszerint avégett, hogy a tanácskozás megkezdethessék, rendszeresen folytatathassék és kellő sikerrel végeztethessék, szükség az értekezletnek elnököt és jegyzőket választania. Elnökül ft. Török Pál ur választatott; jegyzőkül Szilágyi István és Zsindely István. **) Az elnök szabadkozott ugyan e vá-

*) A szathmári gimnázium személyesen nem képviseltethetvén magát, az igazgató Bartók Gábor írásban küldte be véleményét.

**) Nagy kár, hogy az elnökség vagy az értekezlet Napló vi-

lasztatás ellen, előadván, hogy ő egyházkerületi elnök is, de elnöke azon népiskolai választmánynak is, s e mind két testület ítélő s határozói joggal van felruházva a készítendő iskolai tanterv felett. Az értekezlet azonban még szerencsét látott e konjunkturában, a mennyiben hallója lehetvén a választott, a tanácskozás közben felmerülendő véleményeknek, nézeteknek, azokat az elkövetkezendő alkalmakkal annál körülményesebben tolmácsolhatja, mint ezt egy rövid fogalmazatu jegyzőkönyv tehetné. S erre fel is kérészt.

Konstituálva levén a gyűlés, az elnök következő tartalmu előadást tett: különbözök a tanításnak azon ágazatai, melyek javításáról véleményt adni e tanácskozmány egybejött. A theologiai, filozofiai, képezdei s gimnáziumi szakok iránt egyképen utasítva van. Mindezek között legfontosb a gimnázium ügye, mint oly institutumé, mely mindnyájokra nézve közös alapintézet. Mint ilyennek mindenik szakra, de a többieknek is ahhoz képest, a mint egymás felett állanak egymásra, a szakadatlanság és egymásból folyamás elvénél fogva oly befolyása van, hogy méltán követelheti a felsőbb az alsótól: mily képzettségűek legyenek azok a növendékek, kiket ez, amannak oktatása s vezetése alá bocsát. Ehez képest két irányát látja előadó a munkálkodásnak: a) egyik: kifejezni, mit kíván valamely szak a vele alulról közvetlen kapcsolatban álló intézettől? egyszersmind, hogy részint önállólág, részint e felsőbb szak kívánalmához képest mindenik szak miképen ohajtja magát rendezni?; másik, hogy a mennyiben minden felsőbb institutumnak a gimnázium az alapja, s tulajdonképen csakis ennek rendezete végett hivatott egybe az értekezlet, közelebbbről ennek miképleendő alkotása iránt tanácskozni. Szóló az elsőt látná ugyan célirányosbnak, s indítványoz is a szakokhoz képest három választmánnyt kiküldetni; ha azonban a többség a gimnáziumi ügyet ohajtja most mindjárt felvételni: azt tűzi ki tanácskozás tárgyául.

A nyilatkozóak a gimnáziumi ügyet kívánják.

Elnök a gimnáziumi ügyet veszi fel, s a tanácskozás tárgyául felteszi először is annak meghatározását: Mi a gimnázium célja?

vőkről is nem gondoskodott. Az elmondott nagy fontosságu beszédek megérdemlették volna hogy fenmaradjanak.

A tárgyalást Wargha János (Kőrös) kezdte meg, fejtegetvén a gimnáziumi oktatás célját, s a l a n y i szempontból indulva ki, azt az emberi három főtehetség kifejtésében s megerősítésében állapította meg, hogy ekép a növendék képessé tétessék a szaktudományok sikerrel leendő hallgatására. E három főtehetség pedig a gyermek fejlődésének három külön egymás felett álló stádiumát jellemezvén, ehhez képest a tudományok beosztásában szinte e szempontokat kívánja megtartatni. Több következő szólók után Ballagi M. (Pest), egy rövid pillantatot vetvén a közelebbi évek alatti munkásságára gimnáziumainknak, azt a hiányt fedezi fel, hogy a mennyiben a legfelsőbb osztály után a növendékek közvetlenül a theológiára léptek át, e tanosztály kívánalmaihoz képest nem találták azokat mindig kellő készségűeknek, különösen azon tudományokban, melyek a theologia sikeres tanulmányozásával közvetlen kapcsolatban vannak. Így pl. a szentkönyvek ismerete, a latin klasszikum studium fogalmazási ága nagy mértékű hiányosságot, sőt hátramaradottságot mutattak. Kerkapolyi K. (Pápa), egy lépéssel tovább menve, az iránt emelt panaszt, hogy a filozófiai tudományok hátterbe szorítottak s protestáns növendékeink, kik világi pályára léptek, a tulajdonképi bölcsestet teljesen nélkülözve kénytelenítették ott hagyni elébb a gimnáziumot, azután a jogakadémiát is, a hol többé semmi filozófiai tudománynak helye nincs. A sérelmek s e hiányok fölemlítésétől szónok egy diverziót csinált; elhagyván t. i. a kérdést, mely kitűzve volt, hogy a gimnáziumok célja határozassék meg: azt a véleményét fejezte ki, mely szerint bajainkon csak úgy segíthetni gyökeresen, ha megválva az eddigi tértől, visszamegyünk a régire, visszaállítjuk a hat osztályu gimnáziumokat, s a filozófiai tanfolyamot úgy, mint ezek 1848. előtt voltak. A kérdés így átfordítása, még inkább pedig azon intenció, mely mind ezen, mind a Ballagi szavai némelyikéből kitűnni látszónak vétetett, mintha, ha van hiány, s nem elég foku előmentség itt ott egyes iskoláknál némely tudományokra nézve, az a tanároknak volna egy részt felróható, izgalmat keltett, s folyt ettől fogva a tárgyalás nem a kitűzött kérdésről, hanem mellékes dolgokról, melyek leginkább a tett kriminációkra szolgáltak válaszul, úgy any-

nyira, hogy mentül tovább haladt a vitatkozás, annál messzebb tűnt még árnyéka is az elnökség által kitűzött kérdés tárgyalásának. Közben Peti József (Pest) tesz szót s kéri az elnököt, hogy miután a hat osztályu gimnázium mellett szólók után, ellene senki sem nyilatkozott, mondana határozatot.

Elnök. E szerint a szólók a hat osztályu gimnázium mellett volnának. *)

Az elnöki kimondás a tanácskozók nagy többségére erősen hatott s még azokat is, kik eddig nem szóltak, s inkább csak tájékoztatólag tartották magokat a vitatkozók közt, nyilatkozni kezdettek. Leghatározottabban szólt Csoma M. (Sárospatak). Küldői elismerik, ugymond, a jelen gimnáziumi rendszer hiányait s törekedtek is azon javítani, protestáns jogaiknál fogva lefolyt évek alatt is. De a hiányt főképp abban találják, hogy az Entwurf szerint szervezett gimnáziumi oktatás még 8 évével sem elegendő arra: hogy protestáns ifjainkat kitűzött szakpályáikra (theologiai, jogi) kellőleg kiképezze, melyen minden áron javítani akarnak s a theologiai szakig a tanfolyamot legalább 10 évre szaporíttatni kívánják. **)

E beszéd után a tanácskozás némileg társalkodási jeletmet kezdett magára venni, egy helyen egyik, más helyt másik ágáról folyván a fölvetett eszméknek a vitatkozás. Annyi tisztán látszott, hogy a vélemények már meghasonlottak, s egy pont köré gyűjteni azokat mindinkább nehe-

*) Észrevehette az olvasó a furesza konkluziót. Elnök: kitűzte tárgyalásul: Mi a gimnázium célja. Határozat: A gimnázium célja, hat osztály. Ez tény. Minek kelljen tulajdonítani ezen oldalcsapását, a tanácskozás menetelének: nem keresem. De, hogy magok, a kik ide csavarodtak át, érzették, mikép venné ki magát e passzus a jegyzőkönyvben, onnan bizonyos, mert midőn szó tétetett fölöle, helyesnek látták, hogy kimaradjon s fölöle említés se tétessék. A minthogy oda nem is jött be. Sz. I.

**) A tíz évet azonban sem küldői, sem szóló, nem gimnáziumi, tanfolyamnak, hanem küldőinek többsége kettőt; szóló pedig ha szinte akkor nem fejezte is ki, még többet kívánt a tíz évből filozófiai tanfolyamnak különíteni el, mivel véleménye szerint egyéb a tudományos képzésre vonatkozó érveken kívül, a később szükségképen bekövetkezni kellő jellemzilárdságnak s önálló szabad gondolkodási s cselekvésre elhatározó képességnekrovására nyújtatik nagyon hosszúra a gimnáziumi, mindenestre az ifjuság nagyobb függését, s a tanár közvetlen vezetését igénylő, oktatás. Szerk.

zebbé lett. Végre is az elnök szólt közbe: Ime oda jutotunk, mit először is indítványozék. Mindenik szak embe-
reinek vannak egymástól követelni valóik, különösen kö-
vetelőleg áll pedig majd mindenik rész a gimnázium irányá-
ban, mely követelmények pontjai, hogy határozottan formu-
lázva nincsenek; ott látom a divergenciákat sarkallani. Meg-
újítom tehát indítványomat. Küldessék ki három választmány,
a három szak szerint, formulázza mindenik a maga állá-
sát, s azt, mi igényei vannak a sorban alatta álló
intézetre nézve. S ha e munkálatok elkészültek: akkor ve-
gyük őket teljes ülésben tanácskozás alá.

Az indítvány elfogadtatott.

A választmányok ekképen neveztettek ki:

a) A theológiában: Ballagi Mór, Győri Lajos, Kiss
Gábor, Peti József, Sarkadi Károly.

b) A filozófiában: Csoma Mihály, Kerkapoly Ká-
roly, Terray Károly, Warga János, Veress László. *)

c) A képezdében: Günczy Pál, Lengyel Zsigmond,
Nagy László, Zsindely István.

d) A gimnáziumban: Baksai István, Bihari Imre,
Csepely Sándor, Fábri István, Gál Lajos, Gyenes József,
Imre Sándor, Kiss Gusztáv, Menyei János, Miklovics György,
Pásztor Dániel, Pólya József, Szathmári Károly, Szilágyi
István.

Az elnök átadja a gimnáziumi választmánynak a deb-
receni tanárok által készített ismeretes tantervet, azzal a
megjegyzéssel egyébiránt, hogy ahoz tartania magát nem
szükséges.

Peti J. (Pest) kívánja, hogy a gimnáziumi választ-
mány utasíttassék, miszerint tantervezetében a hat os z-
tályon túl ne terjeszkedjék, mert akkor haszontalan mun-
kát fog cselekedni. Nem fogadtatott el azon alapon, mert
az ügy kérdés az eredeti indítvány állapotjára tételvén
vissza, így az elnöki kimondás megszűnt kötelező lenni;
különben is, ha a többi szakok teljesen szabad kézzel van-
nak kibocsátva, nincs miért ezt a szabadságot csak a gim-
náziumi választmánytól tagadni meg. Egyébiránt ott lesz
a közülés, akkor megmondhatja kiki véleményét felőle.

*) Az olvasó észre fogta venni, hogy itt a filozófiai kar, már
ugy szerepel, mint tényleg fenálló institutum. Sz. I. 1)

1) Szerintem csak úgy mint melynek egy prot. főiskolában szük-
ségesképen felállíttatnia kell. Szerk.

XXI.

A gimnáziumi választmány még az nap, szeptember 20-án megkezdette munkálkodását, s folytatta azt a következő 21-dikén is, az ügy minden ágának teljes komolyságu tárgyalásával.

Elnökké Szilágyi István, jegyzővé Csepely Sándor választottak.

Az ülés kezdetén Pásztor Dániel előadja, melyszerint, ámbár a mai közülésben az elnökség által az mondott ki, hogy a választmány a debreceni tanárok által készített tantervhez magát tartani nem köteles; de a mennyiben Imre Sándor, a debreceni gimnázium képviselője betegsége miatt gátolva van a tanácskozásokban részt venni: ennél fogva, hogy e tanoda véleménye mégis kihallgattassék, méltányosnak látja, hogy a debreceni terv illető cikkelyei, a különben szabadon felteendő tanácskozási pontokra vonatkozólag felolvastassanak, s a debreceni szavazat legalább e szimbolum által gyakoroltassék. Elfogadtatott, s szülő bizatott meg a koronkénti felolvasással.

Követvén a tanácskozás menetelét, kijelölöm a pontokat, melyek tárgyalás alá vétettek; azután elmondom az irántok tett nyilatkozványok tartalmát, vezéreszméit s a megállapodást, a mint az mindenikre nézve kimondatott.

A) A gimnázium értelmezése.

A gimnázium értelmezésében a tanácskozások először is a körül folytak: mi szempontból kell azt tekinteni általában, mint tanodát?

E kérdés eldöntésénél a szőlók a helyzetből indultak ki, melyet az alsó és felső társaihoz képest elfoglal. Az előadások tartalma oda ment ki, hogy a gimnázium a tudományos képzés pályakörében középen álló intézet a népiskola s az akadémia között, melyek közül amaz átveszi a növendéket, megkezdi annak képzését, ez pedig bevégezi azt. E helyzeténél fogva, így folytak tovább a fejtegetések, kettős rendeltetése van a gimnáziumnak, t. i. tökéletesíteni s tovább fejteni a növendékeket, kik az ele-

mi iskolából átjöttek, mind alanyilag azok tehetségeit, mind tárgyilag a közlendő ismereteket tekintve, s ekképen előkészíteni őket az akadémiai pálya tanulmányai hallgatására, közölvén a növendékekkel mindazon ismereteket, melyeknek tudásától az etéren előadatni szokott szak-tudományok sikeresen tanulmányozhatása föltételeztetik.

Egyik előadó megjegyezte, hogy mivel a gimnáziumi növendékek között tapasztalás szerint nem kevesen szoktak lenni, kik egy vagy más körülménynél fogva nem lépnek át az akadémiai pályára, hanem a gimnázium végeztével vagy magánéletbe vonulnak vissza, vagy a tudományostól eltérő életnemet választanak: ennél fogva helyesnek látná, ha ezekre való tekintetből a gimnázium bevégező tanulási szakaszának vétetvén, az oktatás menete oly formán rendeztetnék, hogy e középrenddé kilépendők neveltetése minden tekintetből oly egész és bevezetett lenne, legalább viszonylag, a mint ez az alsóbb fokon a népiskoláknál megállapítva s életbe léptetve van.

Ez indítvány alkalmat szolgáltatott nyilatkozni a felől, miben határozottassék meg feladata a gimnáziumnak, mint a kitűzött helyzeti határok közt, mégis önálló intézetnek?

A nyilatkozatok középpontját azon elv fejtegetése képezé, hogy a jól rendezett gimnáziumok nemcsak tanító, hanem nevelő intézetek is, különben a célnak meg nem felelnek, úgyhogy azok munkássága ez alapon a nevelve oktatás és oktatva nevelés, mely két irány egymást áthatva, tudományt és növendéket együttesen, egyszerre illet. E tekintetből három feladata lesz a gimnáziumnak: testi, mely megőrzi a test épségét s azt ügyesíti; jellemi, mely képezi, fejti s erősíti ezt azon irányban, hogy a növendék mind izlését, mind erkölcsét, mind vallásos érzését tekintve, a szép, jó és szent iránt kellő fogékonyságúvá tétessék, akaratóban, cselekedeteiben megfelelően magaviselete a társadalommal s egyesekkel szemközt e fogalmaknak; szellemi, mely a lelkierők kiművelése által a gondolat-, természet- és polgári világban élni, hatni képessé tegye a növendéket mind elméletileg, mind gyakorlatilag.

Ez a gimnáziumnak általános emberi feladata.

A kitűzött pont feletti tanácskozás másik ága azon kérdés körül forgott: elég-e, ha a gimnáziumi oktatás csupán az általános műveltségi követelményeknek kíván megfelelni?

Nem elég, volt az átalános vélemény. Hiszen az oszt-rák Entwurfnak épen az az egyik sarkalatos hiánya hoz-zánk mérten, mert polgári önlétünket teljesen sem-mibe sem vette, sőt az egyes közhatósági organumok ezt még az egyházi irányban is igyekeztek, minden protes-táns jellemünk ellenére fentartani, s e külön szinezetet elhal-ványítani. Pedig a nevelő intézeteknek, s így a gimnáziumoknak is, vannak épen rendeltetésükből folyó különös kö-telességeik, melyeket, ha a célnak, a miért felállítottak, megakarnak felelni, teljesíteni, az egyetemesen felül is még, tartoznak. A növendék ugyanis, nem csupán ember a szó széles értelmében, nem kozmopolita: hanem vannak külön-nösebb viszonyai is, melyekbe őt a társadalmi rendezet hely-heztette. Ily viszony név szerint, hogy ő tagja valamely nemzetnek, tagja valamelyik egyháznak a fenállók kö-zül. Ha azért a gimnáziumok, az átalános irány mellett a társadalmi nevelés külön elveit alkotásban, kivitelben szem elöl tévesztik, rendeltetésüknek, mert alapjok a társadalmi szükségben nem gyökeredzik, egészben meg nem fognak fe-lelni. Ellenben ha ez elvek jogosultaknak ismertetnek a közoktatásban: akkor a növendékek az egyetemes emberi képzettség mellett, birnak öntudatával a nemzeti és egyházi önálló életnek is, azt szeretik, ahhoz ragaszkodnak sat. sat.

Kimondatott: mint akármely tanintézet, úgy a gimnázium is csak akkor életre való, ha így van kapcsolatban az élettel, így olvasztja össze magában az emberi, nemzeti és egyházi elemeket, irányokat s szellemet, mert csak ekkép vannak benne az életben, nem pedig kívül annak társadalmi körén.

E szerint e választmány oly gimnáziumot ohajt, mely az emberi átalános művelődés föltételein felül még magyar nemzeti és protestáns külön társadalmi kívánalmainkat is kielégítse, s melyben ne csak embereket neveljünk az embe-riségnek, hanem ugyanazokat magyar és protestáns érzü-letű hazafiakká s egyháztagokká is képezzük.

B) Mikép valósíthatja hivatását a gimnázium?

Kétségkívül, így tette tájékozó előadását az elnök, o k-tatás és nevelés azon eszközök, melyek a tanár rendel-kezésére állanak, s e kettőt kell tennie, hogy azon cél, mely

a gimnáziumok működései elébe kitűzetett, eléressék. Az ismeretközlő oktatás eszközei a tudományok s ezek sorozatát a lelkiképzés határainak figyelmes áttekintése mutatja ki.

Kör, nem és ágazat szerént a gimnáziumi tantárgyak sorozatát következőkben állapította meg a választmány:

1. **Vallástudományi kör.** Általános keresztyén és különös protestáns k. vallás és egyháztan. a) tanítmányban (hittan, erkölestan). b) intézményben (kultusz, egyházjog). c) történetben (vallás és egyházttörténet).

2. **Nyelvek és irodalmak köre.** a) Ó klasszikus ág; tehát aa) latin nyelv és irodalom. bb) hellen nyelv és irodalom. b) Élő nyelvek ága; tehát aa) magyar nyelv és irodalom. bb) idegen nyelvek közül α) német nyelv és irodalom. β) francia (s angol) nyelv.

3. **Természeti tudományok köre.** a) Mennyiségi irányban (mathesis) aa) számtan, bb) térítan. b) Milyen-ségi irányban aa) tárgyak tana (természetrájt), bb) tünemények tana, még pedig α) külsőké: természettan (fizika), β) belsőké: vegytan.

4. **Történelmi tudományok köre.** a) Földrajz, mégpedig aa) egyetemes világ földrajz, bb) hazai földrajz. b) Történettán, mégpedig aa) állam történet, u. m. α) világ történet, β) magyar történet. bb) műveltség története. c) Államtan (statisztika), mégpedig aa) általános sat. bb) magyar föld statisztikája.

5. **Bölcsészeti tudomány kör.** a) Gondolkodástan. b) Lélektan. c) Műbölcsélet.

6. **Testgyakorlati kör.** a) Általános testgyakorlat. b) Különösebb ágai a testgyakorlatnak.

7. **Zenei kör.** a) Énekléstan; mégpedig aa) egyházi énekág, bb) világi énekág. b) Zene, egy vagy más ágban.

8. **Rajzolás kör.** a) Sajátképi rajz, mégpedig általános és különös (p. o. építészeti, iparos sat.). b) Szépirás, az élet szükségéhez alkalmazva, magyar és német.

Hogyan értett a választmány az iránt: mimódon lehesen ez ismereti tárgyagnak még egyetemesb természettel bíró ágait is a külön nemzeti és protestáns célokra felhasználni: nem tartom feleslegesnek a nyilatkozatok ide vágó nevezetesb pontjait röviden feljegyezni.

A kimutatott tantárgyak között, így szól az egyik elv, vannak olyanok, hol az egyetemesből organikus menetel útján, mind nemzeti, mind egyházi irányban kifejlődik a külön tudomány ág. Így p. o. a vallási tudományok egyik ágát teszi a protestáns egyház és annak tudományának sat. ismerete. A történelmi tudományok közt ott van a haza földrajza, államismérete és történelme, a protestáns magyar egyháznak története, mind tisztán történelmi, mind jogi szempontból. A nyelv és irodalmi tudományok egyik ágazatát teszi a magyar nyelv és irodalom, úgy a mint van, s a mint hajdan volt.

A mely tudományok, e tekintetből merevebb természetöknél fogva külön ágat nem bocsáthatnak magokból, ott a szemlélet és alkalmazás fogja őket a hazai térre átvezetni s ez által mozditani elő a haza ismeretét. Ilyenek a természetrajz egyes ágazatai.

A hol ez sem lehetséges: ott a gimnázium a tárgyalás mód szellemét és irányát veszi segítségül, mely alkalmazva, s így indirekt úton hat s fejt hazafiúi érzelmeket, indit kegyeletre hazafi s vallásos erények iránt. Ilyen az ó klasszika irodalom egész mezeje.

A testügyesítő körben a z e n e minden bizonynyal ugy egyházi, mint nemzeti szempontból kétségtelen tényező.

A jellemképződés mind e faktorok összehatásának eredménye; s valamint van magyar és protestáns jellem tényleg: ugy lehet jövőben is oda munkálni a nevelő oktatásnak, hogy azok ezutánra is megőriztessenek és fenmaradjanak.

Mind ezek középpontjává teszi pedig a választmány a tanárszemélyét, kitől, mint növelőtől várja az ügyes pedagógiai tapintatot a fegyelem kezelésben, az ügyszere tetet, folytonos figyelmű örködést, részrehajlatlanságot, igazságos elismerését a törekvésnek, s azt a képe sséget, hogy tudjon hatni a szépnek, jónak, szentnek éreztetése és ismer tetése által a kedélyre és akaratra.

Itt van helye megemlítenem az okot, melyből indult ki a választmány, midőn az éthikai irányu tudományok mellé a reáliákat is felvevén, kijelentette, hogy az általa vé leményezett szellemű gimnáziumban az ifjúság képez tetése a humanizmus és realizmus egyesült irányában történik. T. i. a humanisztikumok, különösen az ó klasszika irodalom

már hisztóriai jogosultságánál fogva is, oly jellemző lényeges részei a tudós gimnáziumnak, hogy ezek hiányában megszűnnék az olyan lenni; ellenben a reáliák kirekesztésével elvesztené maga alól az élet s társadalom földét, melyben kell pedig állania, ha annak számára hasznavehető növendékeket akar képezni. Azonban ez egyesítés által, kijelenté a választmány, nem szabad szintelenné válnia s határozatlanul ingadozóvá lennie sajátlagos rendeltetése iránt, mely már a történelmi kifejlődésnél fogva is inkább a humanizmus felé hajlik, minek ennél fogva meg van a maga történeti joga. E három pontban mondta pedig ki a választmány az egyesülés módját:

a) A nyelveket hozza a tanár kapcsolatba az élettel, azaz az életnek tanítsa őket, részint közvetlen használatra, részint, hogy az irodalom termékei által a növendék jelleme képeztessék.

b) A reáliák rendeltessenek alá egyrészt a formális képzés elvének; azaz a gyakorlatiasság behozása mellett nem kevesb súly fektetessék arra, hogy azok előadása ne csupán ismeretközlő legyen, hanem képző is, képzője a lélek tehetségeinek s eszközlője azok hármóniás kifejlődésének.

c) Az összes időnek, mely a növendékek valamelyik osztályának képzésére s oktatására van szánva, $\frac{1}{3}$ -da fordíttassék a reáltanokra, $\frac{2}{3}$ -da a humanisztikumokra.

C) A tudománykörök, nemek és ágak méltatása a felveendő részletek mennyiségére nézve a gimnáziumok egyesült humanisztiko reál szempontjából.

Miután a gimnáziumban előadandó tudományok sorozata megállapítottatott: tekintvén azoknak ágak szerint nem kevés számát, helyén volt azon többek által tett észrevétel: miképen fog e tetemes mennyiség úgy beosztathatni, hogy a reáliák részletes volta mellett el ne veszítse a gimnázium felállított tulnyomólag humanisztikai jellemét? méltó levén az az aggodalom, a mi nyilvános lapokban is helyt talált, hogy így mind két iránynak eleget akarván tenni a gimnázium, majd egyiknek sem fog kellő eredménynyel megfelelhetni.

Az eszmék kicserélése után a nyilvánított vélemények egyeztetésénél fogva, (arra nézve, hogy a kitűzött tudományágak közül csakugyan egy sem hagyható el veszteség nélkül, egy volt az értelem), nem látta a kivített a választmány lehetetlennek, a mennyiben a tetemes szám csak az által s akkor lehet feltűnő, ha a kimutatott tudományok, alosztályaikkal együtt egymás mellett gondoltatnak, még pedig egymás mellett minden egyes tanosztályban, közelebbbrül minden egyes héten, mint az összes tanítani valók legkisebb pályakörében. Azonban helyesen jegyeztetett meg, miszerint a pedagógiai szempont azt kívánja, hogy a beosztásnál, ne csak az egymás mellett, hanem az egymás után, sőt az egymásban lételve is figyelembe vétessék, a mit nemcsak megenged, de sőt követel, nemcsak a növendék lelki fejlődése fokainak, hanem az egyes tantárgyak s azok ágazatainak természete is.

A megállapodás következő pontokban történt:

a) Egymás mellett csupán fő tantárgyak álljanak s adassanak elő. Ezt követeli az egyszerűség, ezt a tulhalmozottságnak elkerülése. Így tárgyaltatnak egymás mellett a vallás; latin, hellén, magyar, német nyelvek s irodalmak; történelem, természettudomány, mennyiségtan, bölcsezszt; rajz, szépírás, ének, gimnásztika; de nem adathatók egyidejűleg (azon egy héten) egymásból kiválasztva p. o. a természettan és természetrajz, világ és hazai történelem.

b) Egymás után kell jönniök

α) a tárgy természeténél fogva azon egyes kisebb tanágazatoknak, melyek egymással organice állanak kapcsolatban. Ily viszony van névszerint a természettudomány egyes ágazatai közt, a hol a természetrajznak (tárgy) meg kell előznie a természettant (tünemény); ilyen van a mennyiségtanban, a hol a számtan megelőzi a tértant, ha szinte azután kapcsolatosan mehetnek is.

β) pedagógiai szempontból egymás után t követel a gyermeki tehetségek fejlődésének fokozata a fő tantárgyak némelyeire nézve. E név szerint az eset a nyelv és irodalom egész osztályában. Az anya nyelv ismérte már föltételeztetvén, legcélszerűbbnek látszik, ha lépcsőnként menne a szaporításban, ez mindig csak egy egy ujnak hozzávétele által eszközöltetik. Ez lehet a viszony a földrajz

és történelemben. Elvképen az lett megállapítva: akkor hozni be új tárgyat, midőn a növendék az elsőben már jól megerősödött, hogy egymás haladásának útjában ne álljanak.

c) Egy másba olvasztás jöhet elő a tanítás egyik vagy másik fokozatán, midőn valamely tanág önállóságát veszve, valamely másik tanágba, részint segéd, részint organikus darab gyanánt bepótoltatik. Így lehet a földrajzot beolvasztani a történelembé és viszont, így a hazai és műveltségi történetet az egyetemes történelembé, így a vegytant a természettanba, ásvány és növénytanba, földrajzot az állat s növénytanba sat.

Reméli a választmány, hogy ez elvek mind két irányának eleget tesznek, s a mellett, hogy ily beosztással a gimnázium megtartja tulnyomólag humanisztikai jellemét, a reáliáknak is biztosít annyi helyet, a mennyi őket itt, mint nem sajátképi reáliskolákban megilleti.

D) A gimnáziumi tanfolyam tartamának években meghatározása.

Élénk és komoly fejtegetéseknek volt tárgya azt meghatározni: mily hosszú legyen a gimnáziumi pálya, hány évre terjesztessék ki annak határa?

Három szempontra vihetni vissza az előadásokat: lélektanira, mely a növendékek lelkitehetségeinek fejlődéséből indult ki, anyagira, mely a tudományok összevégének számára s fontos voltára alapítá okoskodásait, történetire, mely a protestáns gimnáziumok multjának korszakonkénti eredménye után kívánt határozni.

A lélektani alapok fejtegetését a debreceni tanárok tantervjavallata ide vágó cikkelyének felolvasása nyitotta meg. E terv szerint a gimnázium működése tárgyaul átfogja az emberi életnek azon szakaszát, melyben az, a kiképzetésre legalkalmasabb, tehetségeire nézve legélénkebb, t. i. a gyermeki és ifjúi kor azon részét, melyben még a különböző életnemhez vonzódás és kiváló hajlamok nem egész biztossággal ismerhetők fel, nem elkülönözten fejtendők, de a mennyire lehetséges, összhangzatban tartandók és képezendők. Ezen nézethez képest a gimnázium legcélszerűbben nyolc évre terjedhet, vagy nyolc osztályt foglal-

hat magában egy-egy éves tanfolyammal. Csepely S. (Pápa) onnan indult ki, hogy a gimnázium középtanoda, középén áll a népiskola és akadémia, közelebb a bölcsészeti tanfolyam között. Ha már tekintetbe vétetik, hogy az elemi képzés 10—12 év előtt be nem végezhető, az akadémiai bölcsészeti szellemű előadások szerinti szaktanulás 18—20 év előtt alig kezdhető meg a nélkül, hogy a felsőbb előadás eredménye ne veszélyeztetessék a miatt, mert a növendék tehetségei ez idő alatt még mindig a fejlődés idejében vannak, s megállapodottnak azokat vagy épen nem, vagy csak a legkritkább kivételek gyanánt lehet mondani: bizvást állítható, hogy a gimnáziumi pálya a gyermekkor felső éveit a serdülő egész kort s az ifjúság elsőbb esztendeit egészen magába tartozik foglalni. Ő ennél fogva kilenc évet ajánl a gimnáziumra; annyival inkább, mert abban a meggyőződésben van, hogy a tantárgyak felvett tömegét kevesebb időre nem is lehetne célszerűn beosztani.

A kilenc év ellen voltak ugyan ellenvetések: de abban az egész választmány egyetértett, hogy a tudományok tömege csakugyan nagy fontosságú körülmény, mely megérdemli, hogy a tanácskozők iránta figyelemmel legyenek. Különösen ki volt emelve a nyelvtudományok köre, s itt különösen az ó klasszikai ágazat, mely, ha tekintetbe vétetik, hogy csakugyan ők a gimnáziumnak sajátképi középpontja, s ha kívánjuk, hogy az a maga éthikai egész hathatóságában felhasználathassék s gyümölcsöző lehessen a fiatal lélekre, méltán követel maga részére annyi tért s időt, a mennyire okvetlen szükség van, hogy a vele foglalkozás valóban hasznos legyen. Régebben midőn a klasszikai tudományok mondhatni egy magok foglalták el a tért a gimnáziumban, s egy kettő a reáliák közül, mondhatni majd csak mint melléktudomány türetett úgy szólván amazok oldalánál, lehetett ok, hogy az évek száma a lehetőségig kevés legyen: de most, ha többet akarunk, mint sem figurálni csupán a reáliák méltányos behozatalával, időt is kell engednünk, a mi alatt közhasznú voltukat bebizonyíthatassák. Különben okvetlen be kellene következni az esetnek, hogy vagy egyik irány lerontólag hasson a másikra, s így sem a reáliákban, sem a humánisztikumokban

ne legyen siker, vagy, hogy egyik felül kerekedjék a másikon s azt elnyomja, akármelyik esetben pedig, hogy az ily erőltetett munkálkodás előlje a gyermeki tehetségeket, vagy kisebb mértékét véve a bajnak, zavarba hozza s elbénítsa, legalább gátolja nyomos és arányos kifejlődésökben s megállapodásokban.

Hivatkozás történvén gimnáziumaink régibb állapotjára, Szilágyi I. (Sziget) alkalmat vett innen némi, e tárgyra vonatkozó adatokat a multból fölemlíteni. Gimnáziumainknak 1790-től fogva való történetei bő tanulságu részletekkel szolgálnak e tekintetben. Debrecen 1793-ban 8, később 7 osztályban állapítá meg a gimnáziumi pályát, mihez az 1804-ki koordináció még két éves enciklopédikus kurzust csatolt, úgy hogy e 9 évet át kellett tanulnia mindenkinek, mielőtt a filozófiai, jogi és theologiai pályára bocsátatott. Adjuk hozzá, hogy mindez a klasszikus műveltség érdekében történt, s oly időben, midőn még latin volt a tannyelv, a reál tudományok pedig sokkal kevésbé voltak képviseltetve a tanrendszer által, mint azt napjainkban látjuk, később 1822-körül az országos Ratio Educationishoz, s a kath. tanintézetek szerkezetéhez alkalmazkodás szülte, hogy a két alsó humánitási osztályon felül eső évek elszakítottak a gimnáziumtól külső kép s maradt a tulajdonképi középiskola hat évre terjedő tanfolyam. Sárospatak legtöbb ideig megtartotta a 8 osztályt, azon alapból indulván ki, hogy ha már a klasszikum studiumoknak osztaniak kell az időn a reál tudományokkal, legalább adassék rá mód, hogy mindkét ág eredménynyel tárgyalathassék. 1837. körül történt, hogy itt is hat osztályra csonkított a gimnázium. S mi volt az eredménye mindezen korszakonkénti állapotoknak? Embereink szeretik fölemlegetni a hajdani nevelés klasszikus virágait, s örömet teszik ellentétbe a mai korral, melyet s ama régi korokat le tekintetből alig lehet egy órában említeni is. De vajjon a hátramaradottság vajjon csak a mai napok mai szüleménye-e? Avagy nem a multban lett-e alapja megvetve? Huszonöt éve már körülbelül, mióta hallom e hanyatlást; de mikor nem tagadom: egyszersmind arról sem felejtkezem el, hogy a klasszikum studiumok e hanyatlása iskoláinkban ott kezdődik, midőn a reáliák behozatala s a tannyelv magyarra változtatása alkalmával, a helyett, hogy

ez utóbbinak megfelelő segítő eszközt találjanak, a mely arányban szaporították előljáróink a teendők sokaságát, azon arányban kevesítették a gimnáziumi képzésre kellő időnek mennyiségét. Előadó véleménye szerint vissza kell menni a régibb multra, s ennek tanúságai nyomán ohajtja, hogy a gimnáziumi pálya hossza legalább is nyolc évben állapíttassék meg; azt értvén alatta, hogy a gimnáziumba fölvetett tanulmányok egymásból s egy elv szerint folyó tanításának belső egyöntetűsége ne szakasztassék meg más irányu s szellemű tanítással legalább is nyolc évig. Vádolhatni talán őseink elfogultságát egyben másban a tanítás ügy körül, a minek súlyát azonban koruk nézetének lehet legnagyobb részt felróni: de e részben úgy látszik ismerték az emberi tehetségek fejlődésének természetét, s bizonynyal mondhatni e tekintetből jóval felülmúlták a németföldi iskola alkotókat, kik e dologról csak az újabb időben kezdtek alaposabban gondolkodni.

Ez okoknál fogva egy értelmű volt a választmány véleménye a legalább is nyolc év mellett; a mennyiben azonban a jogi institutumok fennálló szervezetének következtében a filozófiai pálya a világi életre készülő növendékeinkre nézve ugyszólván elveszett, s e nemből lehetőségeinkre nézve gondoskodva nincs: a választmány jónak látott még egy kilencedik évet is venni fel, melybe aztán a szorosan gimnáziumi tudományokon felül a filozofia tulajdonképi részei adatnak elő, hogy addig is, míg a viszonyok változtával az egyház e hiányról érdemleg gondoskodhatandik, e részben is segítve lehessen és legyen.

Mikor azonban a választmány a gimnáziumi képzés tartamát kilenc évre terjeszti ki: távol van attól, hogy a jelenleg fennálló osztrák Entwurf azon elvéhez csatlakozzék, mely szerént bizonyos kategóriai mértéket jelöljön ki a patronatusok számára, s így az egységet a merev külsőségre is kiterjeszse. Sőt inkább a fentartó testületeknek jogai közé számlálja, hogy bár hány osztályból álló gimnáziumokat is tarthassanak az anyagi erő mértékéhez képest, azon lényeges hozzáadással, hogy a legkisebb terjedelmű gimnázium is (mely minimumát az osztályok számának meghatározni a választmány az egyházkerületekre bizza) oly mennyiségben tartozik osztályonként a tudományokat előadni, hogy a nagyobb számú osz-

tálylyal bíró gimnáziumokba menendő növendékek a kompetens osztályba fölvétethessenek. Vallási és nemzetiségi ügyeink igénylik, hogy magyar protestáns gimnáziumok inkább több, mint kevesb számmal legyenek.

Az életkort, a mikor a növendék, föltevén, hogy a fölvételhez megkivántató mértékét a tudományoknak az elemi tanítás után megszerzették, a gimnázium legalsó osztályába fölvétethetik, a betöltött 10-ik évben látta megállapítandónak a választmány.

E) Alsóbb és felsőbb irányu képzés a gimnáziumban.

Hogy a gimnáziumi tanításnál, még azon időkben is, midőn az alkotók ugyszólván csak a tapasztalatból indultak ki a szervezésnél, két fokozatot különböztettek meg, egy alsót és egy felsőt: az a nem régmúltból is eléggé tudva van. E fokozatok képviselője volt névszerint az iskolában a grammatikális és humanitási osztályok elkülönzött nevezete, melyek közül az első a nyelvbeli (szó és mondat) alakokkal, a második az irodalommal foglalkozott (elméletileg, gyakorlatilag, történelmileg). Hogy a választmány e két fokozatnak megtartása s a tudományok többi ágaira is kiterjesztése mellett nyilatkozzék: befolyással voltak erre azon előadások, melyek a lélek tehetségeit vevén alapul, a növendék gyermek és fiatal kor fejlődési fokozatára s annak lépcsőzetes menetelére figyelmeztettek. Csepely S. fölemlíté, hogy a gimnáziumi pályakört két külön fejlődöttségi fokozaton álló növendékek járják: serdülő gyermekek és ifjak, kik közül az elsőknél az érzés, képzelet s emlékezet, az utóbbiaknál a kedély, értelem és akarat munkások s uralkodók; s ha akarjuk, hogy az oktatás mind a lakílag, mind a nyagilag gyümölcsöző legyen: szükség hogy az iskola előadásában s rendezetében a tanuló egyénekhez alkalmazza magát. Melynél fogva más szempontból kell pl. a természeti tudományokat tekinteni, ha azok gyermekeknek, másból, ha ifjaknak adatnak elő, s a különbözés oka nem annyira a tudományban magában, mint inkább a növendékekben található fel.

Hol kelljen ez oktatási első fokozat határát megvonni: a választmány a régi rendezetek példái nyomán a gramma-

ti kális osztályok bevé g zésénél állapodott meg, úgy hogy az első kört az I—IV. osztályok tennék; annak hozzá adása mellett, hogy e négy osztály együtt, bár egy felől előké szít ó folyam a humánitási körre nézve, a mennyiben (talán egy kettő kivételével) a tudományok mindenik ágát tanítja: de más felől, épen e körülménynél fogva egyszersmind bevé g zett tanfolyam is lehet azon növendékekre nézve, kik, nem akarván magokat felsőbb tudományos pályára készíteni, vagy, mert nincs módjok benne, hogy a tudományokat még egy felső, tudományos szempontból is végig tanulják s azok ismeretébe mélyebben bocsátkozzanak, megszoktak válni vagy átalában a tanuló i (mint tapasztalás mutatja), vagy csak a felsőbb tudományos pályától, s vagy a közéletbe lépnek ki, vagy az ipartanodai előadások hallgatára szánják magokat.

Megállapítottván ekkép az általános elvek, az ülés folytatása más napra tétetett át, a mikor a tudományoknak ez értelemben leendő beosztása fogott tanácskozás alá kerülni. A mire a tagok előre is figyelmeztettetének.

XXII.

Szeptember 21-dikén folytattatván a munkálatok, a választmány az egyes tudományoknak évekre való beosztásával foglalkozott, azon renddel, a mint következik.

Vallástudomány.

A vallástudomány ügyét úgy tekinté a választmány a gimnáziumban, mint társai között kiváló fontosságút, melynek kezelése komoly lelkiismeretű eljárást igényel. Valódi életkérdésnek vevé a vallásos oktatást úgy látni elrendeztetve, hogy az a növendék emberi, polgári, keresztyéni és protestáns létező és leendő szükségeinek s körülményeinek teljesen, vagy legalább a lehetőségig megfelelő legyen és lehessen. Megvitattatván, hogy a növendék a vallási tárgyak körül és azokban csak akkor mondható eléggé képezettnek, jártasnak elméletileg és gyakorlatilag, ha magát minden körülmények között hitére s vallásos cselekedeteire nézve tájékozni tudja, továbbá, hogy a gimnáziumnak, ha akarja, hogy a vallástudomány a többi tan-

tárgyak között illő helyet s rangot foglaljon el, ennyit teljesíteni kötelessége is: megállapíttatott, hogy a vallásos oktatásnak, a tanítandó tárgyrészleteket tekintve, föl kell magába vennie mindazon ágakat, melyeknél fogva a növendék a vallással, egyházzal s annak intézményeivel kapcsolatba jöhet, kapcsolatban van. Ez ágak a történelem, tanítmány és kultusz. Az első adja az egyház multját, a többiek a jelent, úgy a mint az dogmájában, moráljában, isteni tiszteletében, mind a köz, mind a magánviszonyokat tekintve áll és él.

Nagy súlyt fektetett a választmány egy protestáns gimnáziumi vallásos oktatásra nézve annak kimondásában, hogy vallásunk kutfeje a biblia, a növendékek rendes napi könyvévé tétessék a tanításoknál, s ennek minél alaposabb ismertetését a tanárok egyik főkötelességöknek tartsák, mint oly erős fundamentomét, melyszerint egyházunk tartomásánál fogva bármely hittanítmány csak úgy és akkor emeltethetik a domatikailag igaznak és helyesnek álláspontjára, ha és a mikor az egyes adatok a szentírásból, mint egyházunk tanítmányainak egyedüli kutfejéből bizonyíttatnak meg olyanoknak és igazaknak lenni.

Az iránt: mely részleteken kezdessék meg a tanítás: kétfelé mentek a vélemények. Egyik rész, kapcsolni akarván az oktatást az elemi iskola felső osztályához, a hittannal kívánt megindulni. Másik a bibliai történetet tartotta legcélravezetőbb kezdetnek már csak azon szempontból is, mivel a dogmák megkívánván, hogy bibliailag is erősíttessenek; míg a szentkönyvvel teljes, alapos ismeretséget nem kötött a növendék: addig amaz eljárás kellő gyarapodásával a szívnek s értelemnek nem biztathat. Ehhez járul, hogy a növendékek a lelki tehetségek fejlődésére nézve ugyszólván a szemléleti stadiumon vannak, s így a dogmák elvont természete nem érdekelheti őket annyira; míg ellenben, ha ezek igazságai s a morális cselekedetek történeti képekben terjesztetnek elő: ezek hatása sokkal biztosabb és maradandóbb nyomot hagy a gyermeki szívben, lélekben.

Választmányi elnök a két vélemény egyesítése mellett szólott: keresztyén vallástudományt akarunk előadni, tehát kijelentettet. A kijelentés időszakonként ment végbe, s maga a keresztyén vallás és egyház is így,

a történetben állott elő, a kijelentés fokozatos fejlődése útján. Azt hiszi, hogy a miképen levés igen sok tanulságost foglal magában részleteinél fogva, s mert eleven, szemléltethetőségi tulajdonnal bír, mint minden történet, önkéntelenül vonzza a gyermeki szívet magához. De e történelmi előadásnak nem lehet már e fokon csupán külső események láncolatának lenni, s csak azért lennie, hogy valami kedves történet beszéltesse el (erkölcsi tanúsággal: ez az elemi iskola dolga) hanem itt a kijelentés belső folyamata adandó azon intencióval: mikép fejlődött a hit és erkölcsi igazságok ismerete az emberi nemzetben. E szerint a kijelentett vallás és egyháztörténeti kifejlődésének előadása lenne a teendő, a hit és erkölcs-tani részletek közbeszövésével, úgy, mint azok a kijelentés korszakai szerint az emberiségnek tudtul adattak, mindenkor a bibliából mutatva fel azokat.

A megállapodás ebben történt.

Mi fokozatossággal adassanak elő a vallástudományok egyes részletei: az iránt az alsó és felső kurszusonkénti beosztás oly módon mondatott ki, hogy a mely ágak a humanitási szakban előjőnek, ugyanazok helyt foglaljanak a grammatikai osztályokban is, azzal a megjegyzéssel, hogy ez utóbbiak a magok tárgyait népies és inkább gyakorlati iránynyal tárgyalják, a humanitási szak ellenben következetesebb tudományos rendszerrel s iránynyal, a nélkül azonban, hogy fejtegetéseiben az akadémiai modort és terjedelmet magába fülvenné.

Fokozatra nézve első helyre a bibliai tért tévén a választmány, második helyre a keresztyén egyházi életet sorozta, harmadikra a protestáns szempontot, a hol kell a reformált egyháznak is megjelennie történetében, jogaiban, kultuszában.

Elővétetett a konfirmáció meghatározásának ideje. Voltak, kik ezt a IV. osztályba kívánták határozni; mások, kik az egyházak fenálló szokását hagyták meg, akár mint van is az eddigelé itt vagy amott elintézve: a többség azonban a mellett álapodott meg, hogy tűzessék ki az a III. osztályra, annyival inkább, mert a nyilatkozatok szerint csakugyan a legtöbb, itt képviselt iskolák egyházaiban ez a fennálló rend.

Az általános elvekre nézve megtörténvén az egyesülés: következett az osztályok szerint való berendezések akképen megállapítása, a mint következik:

I. osztály: Az ószövetségi egyház kifejlődése megalapulása és története a Krisztus születéséig. A történeti részletek mellett, melyek időrend szerint adatnak, mindenik korszakra nézve rövid átnézetben előterjesztetik az egyház hite, morálja; kultusza és szerkezete. Utánna időrendi nyommon kifejlesztetik az újtestamentomi egyház, alapul vevén az alkotó Jézus Krisztus életét, ki az egész előadásnak középpontja. A szentírat bemutatattik. Annak szerzői, a könyv szerkezete stb. megismertettetnek. A tisztán bibliai tanítmányok az újtestamentomi iratok nyomán röviden adatnak. Berekesztésül rövid átnézete az egyház elágazásainak előadatik, hogy ekképen az egész alsó tanfolyam vallástani rendszere, mint egy propedeütika, előterjesztessék.

Imádságok, énekek, különösen a melyek az ó testamentomi sz. íróktól vannak az énekeskönyvbe fölvéve. Az újtestamentomi részhez tartozók közül a Krisztus életére vonatkozók, s néhányan, melyek rokonságban vannak az apostoli tanítmányokkal.

Liturgiára tartozólag, alkalomhoz képest megemlítvén az isteni tisztelet rendezetét a mi egyházunkban, a gyakoribb használatu énekek, különösen sz. Dávid szebb zenéjü, érdekesb tartalmu s történelmileg is nevezetesb zsoltárainak, valamint a Jézus életére vonatkozó énekeknek melódiái.

Biblia olvasás: az ótestamentumból mindenütt azon helyek, melyek a történelmi s belső fejleményeket mutatják, ugyan így az újtestamentom részletei érdekesb válogatással a Jézus életére s tanításaira vonatkozva stb.

II. osztály. A bibliai hittannak az 1-ső osztályban már röviden megemlített igazságai rendes tárgyalás alá vétetvén, itt tűzetesen adatik népszerű irányban tartott hittudomány, de úgy, hogy a fejtegetések kapcsolatba hozassanak a gyakorlati élettel, az erkölcsi igazságokkal, ezek miot a társadalmi élet vallásos szelleme, adván amaz igazságoknak gyakorlati érvényét a közéletre. A tárgyalások folytán figyelmeztetések történnek a bibliai történelem egyes adataira.

Imádságok adatnak s énekek, kellően fejtegetve

s alkalmazva ez utóbbiak úgy a tanítmányokhoz, mint az egyházi és társadalmi élethez. Az énekek melódiái mint az 1-ső osztályban.

Biblia olvasás a tanítmányokra vonatkozólag kisebb nagyobb részletekben, mind az ó-, mind az újtestamentomból. A váltáság munkáira vonatkozó újtestamentomi darabok terjedelmesben.

III. osztály. Keresztyén erkölcstudomány: az embernek, mint keresztyénnek általános és viszonyos kötelességei, megjegyeztetvén, hogy az erkölcsi tanítmányok a hit igazságokban lelik alapjaikat, s ez által a hittanra is reflektálva adatnak elő.

Imádságok s énekek, most is, mint addig, alkalmazkodó irányban. Ének melódiák.

Biblia olvasás mindig alkalomszerűen. Különösebben a Jézus erkölcsi oktatásai, töredékekben s parabolákban.

A még nem konfirmált növendékek külön oktatása, melynek alapjául saját konfirmációi káté szolgál. A szimbolumokról, szimbolikus könyvekről, a protestáns egyházról stb. részletes oktatás adatik, rövid történelmi adatokkal.

IV. osztály. Keresztyén egyház történet, melyben a protestáns és különösen a magyar protestáns egyház dolgai bő részt foglalnak el. Különösen kiemeltetnek a vezér férfiak, reformátorok, s ezekről bővebb biográfiai felolvasások tartatnak. A Magyarországot tárgyazó rész előadja azon jogokat, melyek a protestáns egyházat a törvényhozás különösb pontjainál fogva illetik. Egyházi statisztikai adatok az illető helyeken.

A liturgiai egyes, eddig elszórva adatott részletek rendszeres egészszé egyesítettvén, tüzetesen tárgyalatik a magyarországi helvét hitvallásuak isteni tiszteletének szervezete, az egyes cselekvények jelentőségének kiemelő magyarázatával. Imádságok. Énekek, különösen a multból is a reformátorok művei, ezek közt a magyarokéi is, melódiáikkal együtt (Luther, Gaudimel stb.)

Biblia olvasás.

A humánitási osztályokra nézve, a hol a választmány a speciális magyar protestáns szempontot kívánta előtérbe helyezni, az a két fő vezéreszme lett kimondva: 1) a keresztyén egyház istentől az emberi nem üdvezítésére rendelt intézet, ezt nyilván mutatja annak eredete és maig való

története; 2) a keresztyén protestáns egyház mind tanítmányai, mind intézményeinél fogva jogosulva van, hogy az egész világon, mint ily isteni intézet ismertessék el, s Magyarországon erre nézve jogosítva van még az isteniek felül külön saját törvények által is. Ez elvek logikai egymásutánja szerint lettek a részek is beosztályozva.

V. osztály. Az ó- és újtestamentomban letett isteni kijelentés története, mint Istentől az emberi nem boldogítására rendelt üdvintézmény kifejlődése, bevezetésül egyszersmind az ó- és újszövetségi szentkönyvek tudományosb ismertetére.

Biblia olvasás, mint természetes kutfeje az előadásoknak. Olvasmányul egész részek vétetnek fel a sz. íróktól, azon rendben, a mint azt a tudomány menetele mutatni fogja.

VI. osztály. Keresztyén hittan protestáns szempontból, előbocsáttatván az előismeretekből annyi, a mennyi a szükséges rendszer alapvetéséhez megkívántatik, figyelemzve illő helyeken a más keresztyén felekezetek különböző dogmáira.

A biblia folytonosan használtatik a tanításoknál, s a hol kell, egész részek olvastatnak és magyaráztatnak.

VII. osztály. Keresztyén erkölcsstan, ép oly rendszerrel, mint az a hittannál volt, bibliai igazolásokkal.

A biblia olvasás közelit oda, hogy a humánitási osztályok egyszersmind a papi szemináriumnak is előcsarnoka. Nem csak sporádikus olvasásnak lesz immár helye, a mi eddig csupán a fő tanágnak szolgált alkalmas időben segítségül: hanem önállólag az evangyéliomok olvastatása is megkezdetik az eredeti görög nyelven. Olvastatik ez évben a Jézus Krisztus élete a négy evangyéliomból alkotott harmónia szerint.

VIII. osztály. A keresztyén egyház története, különösebben kiereszkedve a magyar egyházujításnak történetére.

Biblia olvasás eredeti görög nyelven, mint a megelőző osztályban. Az evangyéliomi történetek befejeztetnek.

IX. osztály. Protestáns egyházjogi általános bevezetés után a magyarországi protestánsok egyházi

jogtana egész rendszerében, a hol az egyház szerkezeti törvényei is helyt foglalnak. Az előadás történeti lehozásokkal veszi kezdetét s e jellemét azután is megtartja.

Biblia olvasás: görögnyelven az apostoli cselekedetek könyve, vagy valamelyik könnyebb levél.

Végül némely indítványok tétettek.

a) Megszűnvn a humánitási osztályokban az imák és énekversek tűzetes tanítása, maradjon meg az ez iránybeli gyakorlat legalább annyiban, hogy a tanítások szabályszerűen mindenkor imádsággal kezdessenek és végeztessenek.

A hol eddig máskép volt: ajánltatik a tanári karok figyelmébe.

b) Az egyházi énekek ügye megérdemli az irodalmi szempontu figyelmet. Ajánltassék azért a magyar irodalom tanárainak, hogy adandó alkalommal szebb és bevégzettebb darabjai felett énekes könyvünknek tartsanak eszthetikai magyarázatokat és fejtegetéseket. Elfogadtatott.

c) A vallásos érzés és kegyeletek gyarapítására kivált Németországon szokásban vannak a tanuló ifjúság lelki gyakorlatai. Nem lenne céliránytalan ezeket közöttünk is meghonosítani. E célból a bibliából iskolai irányu szakaszok (perikopák) lennének kiválogatandók, s az egyházi és iskolai év egyes jeleneteihez alkalmazkodva rendeztetvén el, úgy tartatnának felettök iskolai homiliák.

Az indítvány mellőztetett.

XXIII.

Magyarnyelv és irodalom.

A magyarnyelv és irodalmi tanításokra nézve következő általános elvek körül forgott a tanácskozás:

A magyarnyelv és irodalom tanításának, mint a mely bennünket, annál fogva, mert anyanyelvünk, legközelebbbrül érdekel, feladata, hogy a növendék tanulja meg megérteni a mások gondolatait, melyek azok műveiben vannak letéve, tanulja meg s tudja a magáéit értelmesen és tárgyhoz alkalmazottan kifejezni mind szóval, mind írásban.

Hogy e kitűzött cél eléressék, a választmány véleménye szerint szükség, hogy a tanoda elegendő nyelv és irodalmi ismeretet közöljön a növendékekkel, kiterjesztve tanításait nemcsak a jelen állapotra, hanem a *multa* is, mi által a nyelvnek nemcsak statisztikája (jelen fejlődött-ségi állása), hanem története is be van foglalva az oktatás folyamába. E felett, mivel minden gyakorlat az elméletben leli a maga alapjait, és megfordítva, az elméletnek a műremekekből kell szabályait leszármaztatnia: szükség, hogy a nyelv és irodalom jellemző remek művekben legyen képviseltetve, s a kompozíció elméletéből az előadás külön fajaira nézve tanítás adassék a növendékeknek.

Az oktatásban az iskolai tanszakokhoz képest az alsó és felső fokozatot ekképen tűzte ki a választmány:

a) A grammatikális szak tisztán nyelvtani alapon áll az elméleti oktatásokat tekintve, s csak a IV-ik osztálynál kezd némileg az irodalmi fokozathoz közeledni az által, hogy az előadás fajokról s a történelemből is vesz fel némi tanítást (ez utóbbi esetben írók életrajza), előkészületül a humanitási szakra.

b) A humanitási szak egészen irodalmi térre lép, azon forog, mind a történelem, mind a nyelvezet, mind a műalkotás ágaiban, s tekintve azon modort a mint ezek a növendékeknek előadatnak.

A szóbeli előadás az egész folyamon folytonosan gyakoroltatik: úgy az írásbeli, vagyis a fogalmazás technikája.

Mely részén kelljen a nyelvtannak az oktatást megkezdeni, a mondat- vagy alaktanon-e? miután ez utóbbi kivált a jól rendezett elemi iskolákban már elvégeztetik: az iránt a választmánynak ez volt az értelme: Feltételeztetik ugyan egy részről, hogy az elemi iskolák már a magyar nyelvnek mind szóalak-, mind mondattani részét a magok köre és szelleméhez képest áttanították; de a mennyiben a dolog természete azt kívánja, hogy a gimnáziumok valamely tantárgyat magasb célból indulva tanítsanak, mint azt az elemi iskolák szokták: úgy látja jónak a választmány, hogy a gimnázium a nyelvtannak minden ágát újból elővegye s ennél fogva az I-ső osztály a maga tanításait a nyelvtan szokott elemein fogja kezdeni.

Élénk diskussziónak tárgya volt a fogalmazás és

az azzal kapcsolatos műelmélet ügyének miképen kiszabása a humanitási osztályokban. Csepely Sándor visszaállíttatni kívánta az Entwurf előtti állapotot azon értelemben, hogy az V. és VI. osztályok közül egyik tisztán retorikumokkal, másik tisztán poétikumokkal foglalkozzék. E mellett szól a munkaegyszerűsítés, miáltal a figyelemnek több felé vonattatása meggátoltatik oly stádiumán a tanulásnak, mikor még akármelyik nem kezdessék meg előbb, ha félév multán félben kell azt hagyni, jó formán meg sem erősödhetett benne a növendék. Ellenvetéskép némelyek által az hozatott fel, hogy nem minden növendék bir tehetséggel a költészetre, s így ezekre nézve sikeretlen e nemben minden kísérlet, minden erőködés, míg a prózai nemben egyaránt képes minden növendéknek kellő gyarapodást szolgáltatni a közoktatás; bár nem tagadhatni, hogy ez esetben meg, a netalán költői tehetséggel bírók tolatnak háttérbe. A mi azonban nem nagy baj, mert ez akármikor, később megtalálja az útát magának, hogy nyilatkozzék. Csupán arra kívántak azért szorítkozni, hogy az irodalmi művek megértése végett adassék ugyan a költészettan önállólag is: de a fogalmazásra ne kényszeríttessék senki sem. A tanítás pedig felváltva félvévenként adassék a poétikából és prózai-kából. A kérdés úgy oldatott meg, hogy az V. osztály nagyobb mennyiségben a prózai előadással foglalkozzék, s csak a kevesb idő fordíttassék a költészeti dolgokra, már csak azért is, mert ez szükséges kiegészítő része levén egy felől a nyelvtannak, más felől a stilisztikának, míg amazt tökéletesíti, erre, a minek nyomosb előadása a felsőbb osztályokban foglal helyt, illő előkészítést ad. A VI. osztályban megfordítva, a költészeti dolgokra fordíttassék több idő, a mikorra már kiválhatván a növendékek tehetségeinek iránya, vagy öndolgozatokban gyakorolhatják magokat, vagy műfordításokat tehetnek a forma szépségeinek érzéklése s értése kedveért, a mit tudni minden művelt embernek csakugyan tagadhatlanul szüksége van, ha a költői művek szépségeit valaha élvezni akarja.

E megállapodás után áttért a választmány a tanítani valók beosztásának meghatározására. Az következőképen történt.

I-ső osztály. Az alaktan adatik egész terjedelmében, (szóragozás, szóképzés). A helyesírás alkalmilag s mint ama kettőnek kifolyása tárgyalatik. Hogy azonban

a tanítás egy fokkal magasabb legyen az elemi iskolakénál: elemzéskor a mondatban segítségül vétetik fel a szóragozási alakok kifejtésénél s megállapításánál (azon alapon, mert az egyes alakoknak a tárgyalás folytán csak úgy és akkor kell megjelenniük, a mint és a mikor azokat a mondatrészek kifejlő alakulásai létrehozzák.

A fogalmazásban ezek a fokozatok tartatnak ki: utánmondás, utánírás; tartalmilag pedig vétetnek a darabok az elbeszélő és leíró körből.

Az olvasmányok csatlakoznak egy felől a nyelvtanhoz, mint a honnan vonatnak el az alaktani és helyesírási szabályok, más felől a fogalmazáshoz, mert az első példányokat, melyek után kell a stílust formálni, legnagyobb részt innen tanácsos venni át, mint oly helyről, a hol az irodalomnak ide tartozó legjobb termékei vannak egybegyűjtve.

II. osztály. Az alaktan rövid átnézete után, a mikor a szabálytalanságokra különös ügyelet lesz, előtérbe lép a mondatban. Adatik a mondat a maga organikus kifejlésében: egyes, kapcsolt, összevont kategóriák szerint.

Fogalmazás, mint az I. osztályban, igazítások alkalmával különös figyelemmel kísérvén a helyesírást és interpunkciót.

Olvasmányok azon iránynyal mint az I-ben, az elbeszélő, leíró és jellemző szakból.

III. osztály. A mondatban tovább folytattatik. Mondatfüzetek tárgyalása, az egyes, kapcsolt és összevont kategóriák szerint. Lehozása a körmondatoknak. Az alaktan most is figyelemmel kísértetik az abszolút és relativ idők és módok ismerete végett.

A fogalmazás most is megtartja az elbeszélő, leíró és jellemző tért, de már tétethetnek próbálatok a retorikai szakban is (levél forma), úgy a történetiben; modorra nézve lesznek utánzások, másolatok, alakváltoztatások (vers prózává). Körmondatok.

Az olvasmányok részint csatlakozva a fogalmazáshoz, részint attól függetlenül.

IV. osztály. A mondatban kifejlődik, iratok feltevése tanávé, lehozva a mondatfüzetből. Körmondatokat alkot minden nemben és fajban, azokat egybeköti; a hosszabb előadások logikai egybecsatlásáról szabályokat ad, hogy ekkép azokból kisebb műegész álljon elő.

A nyelv tan kiegészítéseül, s azért, hogy a versművek formája értve legyen, rövid prozódia adatik, mely a vers alak szerkezetéről való tanítással végeztetik.

A fogalmazás csatlakozik egy felől a nyelvtani elméleti tanításhoz, más felől a nagyobb eddigi dolgozatok folytatása mellett, nagyobb önálló munkálatok próbáltatnak prózában. A vers csak a lakmásításra szorítkozik, egy fokkal tovább: prózát tevén verssé.

Olvasmányok vétetnek a vers és prózai előadás minden nemeiből; s mint az irodalmi irányu tanítás első fokán, adatnak az olvasókönyv főbb auktoraiknak biográfiái.

A humanitási szak teendői körének közelebbi meghatározására nézve következő elveket fogadta el a választmány: Az alsó értelmű nyelvtan itt a műdarabok stilisztikájának s alkotásának törvényeit előadó tudományyá lesz alkalmaztatva a poétikára és prozáikára), mely a legfelső ponton, mint a szóló művészetek eszthetikája jelenik meg. Az olvasmányok ugy tartalomban mint berendezésben az eszthetikának lesznek példányokban előterjesztői. A fogalmazások s szóbeli előadás az olvasmányok menetéhez alkalmazza magokat, hogy a remek előpéldányok ismerete s közvetlen szemlélete által a siker annál jobban biztosíttassék. Az irodalomtörténet, mint rendszeres tantárgy fog helyet a többi ágak között.

V. osztály. A nyelvművek írásbeli előadásának törvényei: stilisztika általánosán; kiterjeszkedve a művek nyelvezetére és szerkezetére (szóbeli szépség, irálynemek, műalkotás), mind a prózai, mind a költészeti előadásban.

Olvasmányok a hisztóriai, épósi és lírai nemben; belőlök vonatnak el az alkotás elméleti szabályai.

Szó és írásbeli előadás, csatlakozva az olvasmányokhoz. Az utóbbi áll fordításából műremekeknek, utánzásból, majd eredetiek készítéséből a hisztóriai és épikai nemben, a vers kevesebb térre szoríttatván a prózában.

VI. osztály. Az írásbeli előadás elmélete folytattatik, mind a szónoklati, mind a költészeti ágba.

Olvasmányok épenugy, mint az V. osztályban vétetnek a hisztóriai, épósi és lírai szakból, melyekhez még a retorikai nem csatoltatik. Szóbeli szép előadás.

Fogalmazás, mint V., de nagyobb terjedelemmel a a versművekre nézve, mint ott.

VII. osztály. Az előadás elmélete, mint költészet és szónoklat egy egy félévi idő alatt tovább fejtegettetik, felvevén magyarázatul újból a drámai és didaktikai nemet, melyekhez csatlakoznak az olvasmányok folytonosan, a fogalmazásokkal együtt.

Magyar irodalom történetéből ó, közép, új kor; jellemző mutatóványokkal kísérve mindenütt.

VIII. osztály. Az irodalom történet legújabb korára maig, jellemző mutatóványokkal kísérve.

Fogalmazások, mind a prózai mind a költészeti szakban, különösen az értekező, hisztóriai s szónoki nemben. Versművek a körülményekhez képest.

Olvasmányok az előadás mind két osztályában, tekintettel a fogalmazandó nemekre. Szaválás.

IX. osztály. Rendszeres gyakorlati szépműtana a szoló művészeteknek, egybeállítva az eddigi részletes tárgyalásokból.

Olvasmányok, csatlakozva a szépműtanhoz.

Fogalmazások, mint VIII.

XXIV.

Latinnyelv és irodalom.

A latinnyelvet és irodalmat hisztóriai jogosultságán felül oly tantárgynak tekintette a választmány, mely formai bevégeztsége s tartalmánál fogva kiválólag alkalmas a fiatal lélek tehetségeinek alaki képzésére egy felől, más felől arra, hogy ethikai gazdag elemei által a sziv és kedély nemesülésben hathatós és főfontosságú tényező gyanánt szerepeljen.

Hogy e cél eléressék: következő ágazatait hitték felveendőnek a tanácskozó: a) Nyelvtan, mind alsóbb, mind felsőbb részeiben, ott mint grammatika, itt mint stilsztika. b) Irodalom, mégpedig olvasmányában azon íróknak, kik e nyelven remek műveket hagytak magok után; történetében, mégpedig nemcsak egyes írók biográfiáját, hanem magának az egész irodalomnak fejlődését előterjesztve. c) Állam s műveltségi állapotok ismer-

rete, mind a magán, mind a köz (polgári, katonai, egyházi) életben. d) Írásbeli előadás, azaz, hogy a növendék ne csak értse a nyelvet s jártas legyen az irodalmi művekben, hanem bírjon gyakorlati képességgel is valamit latin nyelven kifejezni.

A tanítandó ágak általánosan lett kitűzése után a részletek közelebbi meghatározásáról folyt a tanácskozás.

Az olvasandó írókra nézve Szilágyi I. emelt szót. A római klasszikusok olvasásának szükséges volta, ugymond, azon felvételen alapszik, miszerint azok művei szerkezeti remekségük s képző tulajdonságaik miatt mind formában, mind tartalomban oly kiválóan hatalmas nevelői a növendék kornak, hogy azok a tanítás egyéb tárgyai által nem helyettesíthetnek. Szóló ha egészen véve nem tagadja is e felvételt: de kimondhatónak véli, miszerint e tétel nem minden íróra, a legjobbaknak is nem mindenik művéről, sőt e műveknek is nem minden szakaszáról áll sem külső, sem kivált pedagógiai szempontból. Meg kell azért válogatni az írókat, s a gimnáziumba csak igazán klasszikusokat venni fel, képviselőit valamelyik irodalmi szaknak. Ez irodalmi szakok felállításában pedig a mai esztetikához kell tartani magunkat, ha akarjuk, hogy az ifjúság irodalmi képeztetése folyvást a mai színvonalán álljon a tudományos műveltségnek. Hogy az így kiválasztott írók műveiből mely részletek legyenek olvasandók: az bizasék az illető tanároknak józan pedagógiai tapintatára.

Ez előadás következtében az írók következőkép választattak ki.

a) A prózai osztályban: 1. Hisztorikusok: Jusztinus, Eutrópiusz, K. Néposz, J. Cézár, Liviusz, Szallusztius, Tacitusz. 2. Rhétorok közül: Cicero. 3. Didaktikusok közül: Cicero, filozófiai és esztetikai műveinél fogva.

b) A poétai osztályban. 1. Epikusok: Fédrusz, Ovidiusz, Virgiliusz. 2. Lirikusok közül: Horáciusz. 3. Dramátikus, kit akár esztetikai, akár pedagógiai okok javallának, egy sincsen.

E tárgy folytatásaképen előadta a vál. elnök, mely szerint e klasszikusokra nézve nemcsak azt látja teendőnek, hogy azok magyarra tétessenek át, hanem azt is, hogy némelyek magyar fordításból latinra tétesse-

nek vissza. A nyelv tanulás technikájának ugyanis elengedhetetlen eszköze, feltétele, hogy ne csak ugymondatott stilusok irassanak, a mi csak a grammatikális osztályokba való, hanem egész klasszikus művek is használtassanak fel e célra. Kétségtelen igazság, hogy a stilképzésnek ez a legsikeresebb módja akármely nyelven. Sőt tovább megy, s véleményezi, hogy a humanitási osztályokba az eredetileg latin nyelven való fogalmazásokat is fel kell venni, még pedig fokozatos menetelleg, a mint az a magyarnyelvre nézve kitézetett, elébb utánmondva, majd utánírva, parafrázisokat készítve, melyek bizonynyal elsegítenék a növendékeket oda, hogy a legfelsőbb osztályokban egészen szabadon is készíthetnének munkákat latinnyelven.

A indítvány első fele elfogadtatott: de hogy eredeti latin művek készítésében is gyakoroltassanak a növendékek, attól Csepely S. indítványára a többség elállott.

Csepely S. a szélesb értelemben vett római régiségeknek önállóság, a történelemből különválasztva is előadása mellett emelt szót. Elfogadtatott, oly módon a beosztásra nézve, hogy az irodalom történet elébb életrajzokban, s írásnemek szerint, s csak végül adassék összefüggő folyamban egyesítve; a régiség ismeret, hasonlóan elébb a magyarázatok alkalmával sporádice tárgyalatik, később szedetik rendszerbe, azon kívül, hogy mint egészítő rész, a köztörténelemben is helyt foglal.

Még az írók művei ek szegézisére jegyeztetett meg, hogy az az elsőbb osztályokban nyelvtani legyen csupán; a humanitási szak az irodalmi érdekekre is kiterjeszkedjék, nem felejtván schol, a hol alkalom adatik, az ethikai irányu vonatkozásokat.

Az évekre beosztás így állapítottatott meg.

I. osztály. Alaktan, mind a nevek, mind az igék ragozásában, kapcsolatban a beszéd többi részeinek ismeretével. Csak a szabályos formákra van kiterjeszkedés. Az alakok nem száraz ridegségben hozatnak elő, hanem kiindulás a mondatból történik s a szabályok az előre bocsátott gyakorlatokból vonatnak el. A szókinés gyarapíttatik memórizálás által. A mondatnyi módszer szükségessé teszi némely könnyebb szókötési szabály behozatalát.

Olvasmányok khresztomathiailag szerkesztve. Mondatok mindig, átvive ezeket a bővülés minden fokozatán, úgy hogy minden cikk egyegy grammatikai tényt foglal magában. A gyakorlatok váltva magyarra és latinra fordítandók. A darabok klasszikus írókból állíttatnak egybe. Írásbeli dolgozatok s azok kiigazítása.

II. osztály. Az alaktan ismételve áttanultatik, főkép a szabálytalanságokra való ügyelettel. (Párhuzamos menet a múlt és jelen évi folyam között). A szóismereti oldal kiválólag tárgyalatik az által, hogy a már nyert szókinés törzsök ségi elven származatilag egybeállítva behozatik. Végül az egész alaktan rendszerbe öntetik a grammatikai kategóriák szerint. Mondattani szabályok, mint I.

Olvasmányok, mint I., azonfelül az év másod felében néhány könnyebb érthetési mű egész, pl. mese, beszélyke fordíttatik magyarra. A stilusok, mint I.

III. osztály. A mondattan első része azon kategóriák szerint, a mint azok a magyarnyelvnél felállíttatnak, azaz: mondatalkotás (egyes, kapesolt, összevont mondat), mely magában foglalja a kázusok és kötszők alkalmazásának szabályait.

Olvasmányok, két irányban, u. m. khresztomathiai szemelvényben mondatok a szókötéshez; a klasszikusok közül elébb K. Néposztól életiratok, azután Fédrusz meséiből a könnyebbek közül egynéhány.

Latinra fordíttatik magyarból néhány szakasz Jusztinusz-tól, névszerint azok, melyek a köztörténelem azon részét tárgyalják, a hova a Néposzból felvett hős élete tartozik.

Könyv nélkü lözése a fordított szebb szakaszoknak.

IV. osztály. A mondattan második fokozata, a magyarnyelvnél felállított kategóriák szerint: Mondatfüzet (egyes, kapesolt, összevont), a mi magában foglalja a módok s alárendező kötszők tanát. Parenthezis, ellipszis. Az összetettebb mondatfüzetekből lehozatik a kör mondatok alkotása. A prozódia elemei, mint kiegészítése a grammatika tanítmányainak.

Olvasmányok. Részletek a mondattani és prozódiai szabályok szemléltetéséhez, egybeállítva a különböző prózáikusokból, a prozódia nézve Kátóból vagy Ovidiusz Tristiáiból. A klasszikus írók közül folytattatik Fédrusz

rusz (a tisztább tartalmu mesékben); ujonnan felvétetik J. Cezár műve: *de Bello gallico*. Latinra visszafordításul Eutrópiusz római történeteiből részletek. Mondattani tekintetből stilusok.

Könyv nélküli és szavalása a latin klasszikusok szebb részleteinek.

V. osztály. Olvasmányok. A művek mind a két osztályából vétetnek az előadásnak. A nemek: hisztória s épika. Abból Liviusz hisztóriája olvastatik mindkét félévben, válogatva belőle a szebb szakaszokat. Itt Ovidiusz csatlakozik elébb Liviuszhoz a *Pastorum liber* által, s ebből néhány szebb szakasz elvégzése után következik a *Metamorphoseon liber*, s az idő legnagyobb részét ez foglalja el.

Az elméleti oktatás felveszi a tárgyalást ott, a hol a grammatika a IV. osztályban megszakasztott volt s adja a latin nyelv stilisztikáját felső grammatikai és prozódiai iránynyal (mint Hasse), mely utóbbi terjedelmesebben is tárgyalatik, csatlakozva az olvasmányokhoz.

A fogalmazási ágban fordítatnak vissza latinra egész darabok (pl. Cicero kisebb levelei); azután átalakítások eszközöltetnek versből prózára, a hisztorikai és rhetorikai nemben, vévén a darabokat Ovidiuszból.

Irodalom történetileg a magyarázott auktorok élete, s azon nemben élt több írók, a hova az olvasott mű tartozik. Régiség tanból a polgári dolgok Liviuszhoz, a vallásiak Ovidiuszhoz csatlakozva, de külön órán, s önállóan is.

VI. osztály. Az olvasandó írókra nézve megmaradván a hisztorikai és épikai nemnél, ujan bejő a rhetorikai. Ezek közül a) Szallusztiusztól olvastatik a *Bellum Jugurthinum*; Cicerotól valamelyik oráció (pl. egyike a *Katilinariáknak*). b) Virgiliusztól az *Éneisz*.

A stilisztika, mint az V. ben; azaz: folytattatik s hozzá jó még a mondattani irány, mely egészen a kisebb műegészek szerkezetének ismeretéig emelkedik.

A gyakorlati részen latinra fordítatik Szallusztius Katilinája rövidre vont egészben. Átalakítások készítettnek tovább is (versből prózára) a hisztorikai és rhetorikai nemben, Ovidiusz és Virgiliusz után.

A régiségtani részletek folytattatnak; a mult évek szaporítottván a katonai dolgokkal. Az irodalom történet biográfiákban az írásmemek szerint.

VII. osztály. Olvasandó írók. A hisztorikusok, s rhetorok megmaradván, hozzájuk jön a lira. Ezek közül Cicerótól olvastatik valamelyik beszéd a polgáriakból; Tacitusz Annáliszaiból válogatott közérdekű részletek; Horáciusztól odák.

A stilisztika speciális irányt vesz, s tanít, mint a magyarnyelvnél az előadási külön fajok nyelvezetéről, szerkezetéről stb., az eddig bemutatott nemekben.

A fogalmazási szakban latinra fordítottatnak J. Cézártól vagy Ciceró levelei közül a polgár háboru menetelére vonatkozó részletek. A latinnyelvű fogalmazatok mint VI.

Régiség s irodalom történeten, mint VI. A polgári élet szerkezete újból s bővebben.

VIII. osztály. Olvasandó írók. Az eddigiek közül maradnak csupán a lírai és hisztóriai neműek; de újonnan bejő a didaktika nem. Ezek közül a) Tacitusz Annálisai folytattatnak; Cicerótól valamelyik filozófiai mű adatik pl. szemelvények a kötelességekről (praktika f.), vagy de Oratore (ékeesszólás elmélete). b) Horácius szatirái és episztolái.

A stilisztika elmélete, mint VII.

Latinra visszafordításul K. Népósztól Attikusz élete rövidre vont egészben. Többféle fogalmazás, mint VII.

Irodalom történeti s régiségtani dolgok mint eddig. A házi élet ismerete újból hozzájuk adandó.

IX. osztály. Az irodalom történet rendszeres összefüggő egészben, felolvasásokkal s mutatványokkal kísérve korszakok és előadás nemek szerint; a hol a műveltség történetére is illő figyelem fordittatik.

Fogalmazás, mint eddig.

XXV.

Görögnyelv és irodalom.

Az általános elvekre nézve következő tények megállapítása körül történtek nyilatkozatok:

Bár a görögnyelv és irodalom tanítása ép oly szükség-

ges alkotó része a gimnáziumi nevelés és oktatásnak, mint a latin irodalomé; s bár, kivált protestáns gimnáziumból annál fogva, mert az új szövetségi kijelentést magokban foglaló szent könyvek görögnyelven vannak írva, ennek ismerete ki nem maradhat: mindazáltal több, főleg az oktatás eszközei tetemes számában s az e végre rendelkezés alá eső óráknak a többi tantárgyak által is igényelt lefoglaltatásában gyökeredző okok miatt nem lehet ennek oly széles alapú feladatot tűzni ki, mint az a latinnyelv és irodalomra nézve felállított volt. Teljesen elégnék vette a választmány, ha a növendék megtanulván a nyelv szabályait, ezek s a görög világ ismeretének segítsége által megismerkedik a görög írókkal, s megérti azok gondolatait, melyek azok műveiben letéve vannak.

Mikép kelljen az oktatás ez ágát berendezni: az iránt ezekben történt a megállapodás:

A klasszikusok közül nem sokan, de a tárgy és forma tekintetéből legbevégezettebb jelességűek vétessenek fel, és a mennyiben ez irodalom igen gazdag, ezek közül is csak azok, melyek a gimnáziumi növendékek műveltségi állapotjával megegyeztetethetők levén, s z á m b a n nem fogják a különben is kellőleg elfoglaltakat tulterhelni. Irodalmi képviselőül a választmány ezeket jelölte ki:

a) A poézis osztályban: 1. Epikusok: Ezópusz meseíró, Homérosz hősköltő. 2. Lírikusok közül egyedül az Anthologia írói, epigrammaiknál fogva. 3. Drámaírók közül Euripidesz vagy Szófolész.

b) A prózai osztályban: 1. Hisztórikusok: Herodotosz vagy Ksenofon. 2. Rhetorok közül: Demoszthenész. 3. Didaktikusok közül: Plató vagy Iszókratesz.

Nem levén célul kitűzve, hogy a stíl ismeretén felül még görög stílképzésre is törekedjék a tanítás: ennél fogva a görög fordítási gyakorlatok csupán addig használandók, míg a grammatika a maga alak- és mondat-tani részeiben bevégeztetett. A mi idő a latinra ez irányból fordítottat: az itt arra használtatik fel, hogy a klasszikus írók megértése végett szükséges régiség-tani s irodalom történeti részletek adassanak elő.

Tekintetbe vévén, hogy egy harmadik idegen nyelvnek felvétele a grammatikális tanfolyamba az általános haladásra csak hátrányul szolgál: helyesnek látta a választ-

mány, hogy a növendék a latinban és németben kapjon előbb lábra, s a görög csak azután lépjen a tanulandó nyelvek sorába. Kezdetik ennél fogva a görögnyelv az V. osztályban, s az ekkép rendelkezésre álló 5. tanév közül a három utolsó akkép marad az irodalom tárgyalására meg, hogy a két első, a mellett, hogy jó formán csak a grammatikai téren mozog, a felveendő khrestomáthiai daraboknál fogva már az irodalmi szakba is némi bevezetésül szolgál a negyedik félévben.

Az évekszerénti beosztás ekkép állítatott meg.

V. osztály. A nyelv alaktana. A névragozás a név-
osztályu szók minden fajaira kiterjedve, szabályosságokban
előbb, utóbb a szabálytalanságokban is. Igeragozás a ren-
des képzésű igékben. Az eljárás kiindulási pontja a mon-
dat. Szóbőség szerzése.

Olvasmányokul az alaktani tények szemlélteté-
sére khrestomathiailag szerkesztett darabok egyes monda-
tokban, váltva magyarra és görögre fordítva. Az év végén
nyelvtanilag oda illően választott kisebb összefüggő darabok.

VI. osztály. Az igék alaktana bevégeztetik, tüze-
sen tárgyaltatván az összevonások s a *mu* végű igék rago-
zása. A mondat tan alapvonalai második félévben.

Olvasmányokul a grammatikai dolgok begyakor-
lására khrestomathiai gyakorlatok folytonosan. Az első
félév végén Eszópus válogatott könnyebb meséi. A második
félévben részletek Ksenofon anabászisából.

VII. osztály. Folytonos gyakorlás az olvasmányi
fejtegetések alkalmával mind az alak-, mind a mondattani
tények ismeretében.

Olvasandó írók a hisztoriai nemben: Ksenofon
kitől az Anabaszis folytatatik; az épikai nemben Ho-
mérusz, kitől az Iliász olvastatik.

Régiség- s irodalom történeti részletek. Amott a vallási
és hadi ügyek; itt a felvett írók életrajza, ismertetésével
az épósi és hisztóriai irodalomnak. A mely műből részletek
olvastatnak, annak egész tartalma megismertetendő.

Önerejü fordításra feladatok az auctor valamelyik
nem olvasott részéből, havi munkaképen.

VIII. osztály. Olvasandó írók az épikai, lírikai és
rhetorikai nemből. Homerusztól az Iliász folytatatik.

Demoszthenesztől az olinthuszi beszédek valamelyike. Néhány epigramma az Anthologiából. Ekszegézis.

Régiségtanból a polgári és házi dolgok. Irodalom történetből az írók biográfiái; a lírai és rhetorikai irodalom ismertetése.

Önerejü fordítások, mint VII.

IX. osztály. Olvasandó írók: a mult évről megmaradván a rhetorikai nem, újból bejön a dráma és didaktikum. Demoszthenesztől egy beszéd. Plató valamelyik bölcsészeti műve (pl. Fedon). Vagy Euripidesztől, vagy Szofoklesztől egy tragédia tetszés szerint. Ekszegézis.

Irodalomtörténetből: rövid átnézet a görögök irodalmi műveltségének történetén.

Önerejü fordítások, mint VIII.

XXVI.

Németnyelv és irodalom.

A német, mint élő nyelv irányában ez elveket állította meg a választmány általánosan:

értse a növendék a nyelvet alakjaiban s mondat-szerkezetében;

birja annak használatát mind írásban, mind élőszóval;

ismerje irodalmát a mennyire mint idegenét lehet és kell. A mennyiben azonban a német nyelv, a mellett hogy élő, de a magyar gimnáziumok növendékeire nézve nem anyanyelv: az irodalom ismertetésben nem lehet azt az anyanyelv álláspontjára tenni azon szempontból, hogy az irodalom koronkénti fejlődésének nyelvméltékei akkép mutattassanak fel s elemeztessenek, mint azt a magyar irodalomban a magyar anyanyelvű növendék tudományos szükségéi igényelhetik. Szorítkozni fog azért a gimnázium csupán az irodalom jelenállására a jellemző mutatóványokban, az írásművek osztályai és nemei szerint; az irodalom történet azon írók közelebbi ismertetésével fog foglalkozni, kik, mint főtényezők szereplettek annak előbbvitelében, virágoztatásában.

A halmozottság elkerülése tekintetéből s azon pedagó-

giai okból, hogy a már megkezdett latin nyelvben való megerősödésre elég ideje legyen az idegennel küzdő gyenge gyermeki elmének, a tanítás kezdete a III. osztályra határozottatott.

Az egyes évek teendői így osztattak fel:

III. osztály. A nevek és igék alaktana, kapcsolatosan a mondattannal, a mennyiben ebből történik a kiindulás. Az igéknél a szabályos idő képzésük elébb.

Olvasmányul mondatok változtatólag magyarra és németre fordítva; olykor írásban, s ezek kiigazítása.

Élőszóbeli gyakorlatok a helyes kiejtés végett.

IV. osztály. Ige alaktan a rendhagyó és segédigékben. A mondatok tovább bővülése által a mondattan első fele, a mondatalkotás a már ismeretes kategóriák szerint bevégeztetik.

Olvasmányok elébb a grammatikához alkalmazottan, később egész művek fordítása s azok könyvnélkülözése, mind a vers, mind a prózai nemből.

Írás és élőszóbeli gyakorlatok. Szavalás a helyes és könnyű előadás gyakorlása végett.

V. osztály. Mondatfüzet, s ez alkalommal az igék viszonyos módjai természetének, s a szórendnek bővebb ismertetése. Kérdőmondatok. Verstan elemei.

Olvasmányok, egy részt változtató magyar-német fordításokban a grammatikához kapcsolódva; más részt műegész prózai és verses darabok a hisztóriai és épikai szakból.

Előbeszéd gyakorlatok. Szavalás, könyvnélkül.

Fogalmazásul vers darabok átalakítása prózára, elébb szoros ragaszkodással a kifejezésekhez, később szabadon. Németre fordítása egész daraboknak.

VI. osztály. Olvasmányok a szükséges nyelvtani és stilisztikai magyarázatok kíséretében az épósi és hisztóriai nemből. A fölvetett írók életrajza s a két előadási nem irodalma.

Élőszóbeli gyakorlat. Szavalás.

Fogalmazásul valamely eredetileg német műdarabnak magyarból visszafordítása, s rövidebb eredeti németversnek az elbeszélő nemből, prózára tétele.

VII. osztály. Olvasandó darabok. Az épikai és hisztóriai nem megmaradta mellett ujan felvétetik a rhetori-

kai nem, stilisztikai magyarázatokkal. Írók és írás nemek története.

Előbeszéd, gyakorlat, szavalás.

Fogalmazásul: átalakítások versből; magyarból németre fordítása klasszikus daraboknak.

VIII. osztály. Olvasmányok. Az eddigieken felül behozatik a lírai nem; stilisztikai és műalkati magyarázatok. Olvasott írók s nemek történeti ismertetése.

Előbeszéd, szavalás.

Fogalmazási gyakorlatok, mint VII. Ujan behozva az utánzási kísérletek, másolatilag, kisebb eredetiek.

IX. osztály. Olvasmányok a didaktikai s drámai nemben, oly magyarázatokkal, mint VIII.

Rövid átnézete a német irodalom történetének.

Fogalmazás, előbeszéd gyakorlatok stb. mint fent.

XXVII.

Földrajz és történelem.

A különben szoros kapcsolatban álló két tárgyat különvette tanácskozás alá a választmány.

A történettan iránt nyilvánult nézetek a következőkre vihetők vissza:

Magyar gimnáziumokban a történettan tanításának célja az általános művelődésen felül a növendékben egy részt a jellemet fejteni, más részt arra törekedni, hogy benne közelebb a hazafiúi erények meggyökeredztessenek: az első világ szempont, másik magyar nemzeti.

Figyelembe vevén a tanácskozmány az előadásnak két szokott módját, melyszerint némelyek vagy egymásba olvasztják a két ágat úgy, hogy a hazai történelem a világ történelem folyása szerint s csak ott elszakgatottan adatik elő, a hol az az idő rende szerint elkövetkezik, vagy egymás melletti önállással tárgyalatik mind a kettő, saját szakadatlanságában: magyar gimnáziumra nézve egyik módot sem vette kirekesztőleg helyesnek, nem pedig a józan világismeret szempontjából, mely mindenkor hasonlításnak lehet csupán eredménye. Egyesíteni vélte legcélszerűbbnek a választmány a két módot akképen, hogy a magyar nemzet története, melyre kell véleménye sze-

rint nagyobb súlyt fektetni, főkép az alsóbb osztályokban, mind önállóan előadassék, mind a világ történet folyamában helyt foglaljon.

Felmerült az a kérdés: az egyetemes vagy a magyar történelmen kezdessék-e meg az oktatás? Iránta két nézet nyilatkozott: egyik a hazai földről kívánt kiindulni, mint a mely legközelebb van a gyermeki szemlélethez; másik a világ történeti folyam szerint elérkezett időben ohajtotta behozni a nemzettel annak történetét. A nyilatkozók többsége az utóbbi nézetet fogadta el ily okoknál fogva:

Hogy az elemi iskola is a közvetlen szemléletből indul ki: helyesen teszi, rá nézve az az egyedül helyes mód, ha a nemzet eseményeinek, mint közvetlenebbül érdeklőknek ismeretével vezeti be a gyermekeket a történelembe: de a gimnáziumi oktatás körében, mely már felsőbb pálya, méltó figyelmet érdemlő körülmény, ha követvén az idő folyam haladását, mivel a magyar nemzet később jelen meg a világ szinpadán, később is adatik annak története. Figyelmet érdemel, hogy az egész csak akkor szerkesztethetik egybe részeiből, ha e részek már sporádice tárgyaltatva voltak, s így lesz a magyar történelem is egybeszedve mintegy a világtörténetei közül, s akkor alkotva egy orgánikus egészsé. Végre grammatikális iskoláink tanulóinak egy része, mint iparos, gyógyszerészi stb. növendék elszokván hagyni a IV. osztály bevégeztével a tanulói pályát: ohajtható, hogy a hazai történelem benyomásait eleven friseségben vigye magával azon pályára, a hol effélékkel többé találkozni nem fog. Ez egymásutánnal adatván a történelem e két ága, a legfelsőbb osztály tarthat még egy khronológiai stb. átnézetet, berekesztésül az egyetemes történettudomány körében.

Azon érdemben, hogy a mi gimnáziumaink protestánsok is: kimondta a választmány, mely szerint mind az egész szellem, mely a tanítást átlengi, kell hogy protestáns legyen, mind illető helyeken elegendő figyelem s méltatás jusson a protestáns egyház ügyeinek.

E felett a grammatikális osztályok inkább a biografikus, a humanitásiak inkább az egybefüggő s ok kereső módhoz tartásuk magokat.

A földrajz oktatásügyi viszonyáról következő nézetek fogadtattak el:

Kezdete az összes tanításnak ez ágban a földrajz legyen, mert első a hely, s csak azután jöhet az esemény. A tanítás folyam közepén a földrajzi egyes részletek beolvadhatnak a történelembe, az illető helyeken. Azonban végül méltó, hogy a maga rangjához képest, a mai kor földrajza önállást kapjon a történelem mellett politikai, statisztikai s ethnografiai tekintetben, de arra ügyelve, hogy a történelem jellemével ő is megegyezzek jellemben, a mennyiben a világ földrajz a világ történelem mellett, a hazai földrajz a hazai történelem mellett adassék párhuzamosan.

Az évekre beosztás így eszközöltetett:

I. osztály. A földrajz alapvonalai mathemathikai, fizikai és politikai tekintetben, szemléltetve a földgolyón, földabroszon. Földképek készítése gyakorlatilag.

II. osztály. Előre bocsátván az ókori földrajzot, adatik az ókor történelme; azzal a megjegyzéssel, hogy az előadás sajátlagos tárgya a görögök s rómaiak birodalmai, a többi nemzetek története, kikkel kezdődik a tulajdonképi hisztória, csak röviden s mintegy bevezető átmenetül tárgyalatván. Földképek alkalmazása; s azok készítése.

III. osztály. Közép és ujkori történelem. A magyarok az illető helyeken behozva s történetük korszakokként beosztva röviden. Földképek készítenek s használtatnak, különösen a népvándorláshoz, N. Károly, N. Lajos birodalmához, a fölfedezésekhez, a Napoleon korához. Politikai földrajzi átnézet a világ mai állásán.

IV. osztály. Magyarország története összefüggő egészben, önállóan. Történeti földrajzi képek. Magyarország földrajza, egybe kapcsolva a birodalmival, statisztikai adatok kíséretében.

V. osztály. Az ókori történelemből a görög világ, kiterjedve a műveltség, irodalom s státus élet minden irányu jelenségeire. A földrajzi alap mindenütt felvétetik.

VI. osztály. Ókori történelemből a római világ. Középkor története; s a mennyiben itt Magyarország szerepel, ez bepótolva, Nagy Károly és Mátyás birodalmaik különösen kiemeltetnek.

VII. osztály. Az ujkor oknyomozó története, s a világ politikai új földrajza, a magyar dolgokra figyelmezve.

VIII. osztály. Magyarország oknyomozó története, különös tekintettel a műveltség és alkotmányos élet jelenségeire s fejlődésére. Statisztikai adatok.

IX. osztály. Khronológiai átnézet az egyetemes világ történeten, a földrajznak statisztiko-ethnografiai irányban való átisméltésével.

XXVIII.

Mennyiségtan és rajz.

A matematikai tudományok előadását tekintve fenforogott nézetek- s megállapodásokról ezek a följegyeztetni méltó adatok.

A számtan előadásában az alsó és felső fokozatot a természetes és algebrai számok köre fogja tenni. A természetes számok köre arab-, azután betűjegyeket használ, mely utóbbiak adják a közszámvetést egyetemes jegyü formában. A felső fok előjegyes számokkal dolgozik, úgy mondatott algebrai mennyiségekkel.

A tértan alsó fokát a szemléletileg tartott előadás teszi, mely tehát a lap és tömegtannak csak alsóbb ismeretére szorítkozik. A felső fok a tudományos tértant végig viszi egészen az analisztikai tértanig, s ebből is ad elő annyit, a mennyi az újabb időben a gimnáziumokba behozatott.

Az egymásutánt tekintve a számtan mindig megelőzi részleteiben a tértant, s az emennek utat készít a gyakorlatiasság tekintetéből.

A rajz, mint lényeges alkotó rész hozatik be a tanításba, márcsak azért is, mert mint segédtudomány a tértan megérthetését nagy mértékben elősegíti. De ezenkívül az alkalmazásban önállással is bír, hogy a felső folyamban saját irányban fejleszthesse magát, tekintettel a köz és gyakorlati élet kívánalmaira.

Az évekre beosztás így eszközöltetett:

I. osztály. Közszámvetés. Előre bocsátása után a számok, jegyek, számlálási rendszer ismeretének, a fejbeli számvetés folytonos gyakorlása mellett, a négy alapművelet egész számokkal, közönséges és tizedes törtekkel, elvontan és tárgyhoz kapcsolva; próbák és rövidítések alkalmazása; számok oszthatósága (Egész éven át).

Szemléleti tértan. Vonalak. Szegletek, egyközüiek. Idomok: három, négy- s több szögek szemléltetése s azok tulajdonságai ön magokban (Másod félév).

Rajz. Egyenes vonalú idomok, kezdve a vonalakon, ezek különböző helyzetein át, a háromszögek legösszetettebb alkalmazásaig. Az egyenes vonalú idomokból alkotható ábrák. (házak, butorok) rajza, előbb szabad kézzel, azután vonalzóval, adott mérték szerint (Egész éven át).

II. osztály. Közszámvetés. Hasonlító miveletek: viszonyok, arányok, egyszerű hármasszabály. Pénzek, mértékek ismerete. Kamat számítás. Társasszabály.

Szemléleti tértan. Az egyenes vonalú idomokra borítkozás, hasonlat és egyenlőség fogalmai. Területi nagyság kiszámítása. Idomok alakítása.

Rajz. Egyenlőterű, de különböző alakú ábrák; hasonló borítkozó alakok készítése. Arányos nagyítás és kicsinyítés. Borítkozási esetek alkalmazása kisebb épületi alap és tervrajzok készítése.

III. osztály. Betűjegyek tiszta mennyiségekkel a hat alapszáművelet, kapcsolódva mindenütt az arábjegyekkel való lehozásokhoz, mint a honnan történik a kiindulás s melyek által esik meg a (értéki) szemléltetés, egész és töredék mennyiségekben.

Szemléleti tértan. A görbe vonalú idomok fajtái. Kerület és térszámítások.

Rajz. A körnek és egyenes vonalúknak kapcsolatából alkotott ábrák: ornamentek, oszlopok, ornamentális virágok; oszlop sztil stb. Lenyomott növénylevelek utánrajzolása.

IV. osztály. A betűvetési alapszáműveletek közül a hatványozás és gyökvevés újból átismételtetik. Az előjegyes számok ismerete behozatik. A hasonlító műveletek közül az első rendű egyenletek egy ismeretlennel Lánc- és összetett társasszabály.

Szemléleti tértan. Tömeg mértan. (Gyakorlati mérések mutatása mezőn, láncsal stb. tetszés szerint).

Rajz. Stereometriai alakok rajza hálózatban. Árnyékolás. Szabadon felállított testek utánrajzolása. Virágok s ornamentek árnyékolva.

V. osztály. Algebra. Az algebrai számok, számjegyek stb. lehozatala (positív, negatív; képzetesek, szer-

telenek stb.) Algebrai négy alpművelet egész kiterjedésében, egészek és töredékekre alkalmazva.

Tértan: Siktértan.

VI. osztály. Algebra. A még hátralevő három művelet: hatványozás, gyökvonás, logaritmus, alkalmazottság az élet viszonyaira.

Tértan. Tömegtan. Sikkháromszögtan.

VII. osztály. Algebra. Első, második s harmad fokú egyenletek; csoportozatok; progressziók; binómitan.

Tértan. Gömbháromszögtan. Analitikai térntan.

VIII. osztály. Gyakorlati mérések, triangulirozás ismerete a szabadban.

IX. osztály. A matematikai tudományok enciklopediája, történeti s irodalmi adalékokkal.

A rajz, mint önálló tan.

V. osztály. Perspektivitász szabályai. Szabad kézzel tájrajzok készítése.

VI. osztály. Projekcio tana s annak alkalmazása. Oszloprendek s magasb ornamentumok színezve. Az ember.

VII. osztály. Alaprajzok, épületek, gépek, polgári, építészetre tartozó rajzok.

VIII. osztály. Gazdasági és ipari gépek rajza. A polgári építészet magyarázata.

XXIX

Természeti tudományok.

A természeti tudományok általán véve tárgyak és tünemények tana lévén, melyek közül ez utóbbi felsőbb ágazatát teszi a tudománynak a maga absztrakt voltánál fogva, először is arról tanácskozott a választmány: föl kell-e minkettőt venni a grammatikális osztályokba? Kétség kívül fel, lett a határozat, nemcsak az 1848. előtti példák nyomán, mikor már több tanodában ez volt a berendezés, hanem azért is, ha akarjuk, hogy az oktatás stádiumából kilépők csónka ismeretekkel ne hagyják itt az iskolát, egyszerűs mind ha a benmaradókra nézve ohajtjuk, hogy a

humánitási szakbeli előadások támogatva legyenek már birt alsóbb nemű s inkább tömegesítésre számított ismeretekkel, midőn a tárgyak és tünemények felsőbb szempontból hozatnak a növendékek elé:

A kezdetet a tárgyak vizsgálata teszi, mint a melyek minden sajátságaikat közvetlenül terjeszthetik a testi szemlélet eleibe. Aztán a gyermeki lélek is, melyben az absztraktok iránt érdekeltséget kell költeni a tanításnak, elébb érdekeltetik a konkrét tárgytól, mint a láthatatlan erőttől.

Egymás mellett s után taníttassék-e mindenik ága a tudománynak, vagy némelyek egy másban is? annak elhatározásában a választmány a tanok természetéből indult ki, a melynél fogva azok egymáshoz kapcsolathatási viszonyban állanak, vagy nincsenek. Ilyennek a választmány egyedül a v e g y t a n t vette; miért ezt egyszer beolvaszthatónak véleményezé a természettanba: de fontos voltánál fogva, épugy, mint a történeti tudományoknál a magyar történelemre nézve, szükségesnek találta, hogy önállóan is előadassék, ott, a hol azt a tudomány rendszere kívánni fogja.

A természetrajzi ágban külön figyelmet kíván fordíttatni a tanárok által a h a z a i tárgyakra.

Az egyes osztályokba így lettek berendezve a tanítani valók:

I. osztály. Állattan első fele (tetszés szerinti választással): télen; növénytan (nyáron). Eljárás: egyének, nemek, rendek stb. fogalma szemléltetve s ekképen szerkesztve; de inkább csak anyaggyűjtési irányban. A nyári félévben kirándulások gyűjtés végett mind az állat, mind a növénytant illetőleg. Tanítás: mikép kell a példányokat el-tartani.

II. osztály. Folytatása és bevégezése az I. osztályban kezdeteknek. Rendszerbe szedés végül (Linné stb.).

III. osztály. Ásványtan. Szikla ismeret, különös tekintettel a hazai példányokra, s azokra, melyek az iparéletben is használatnak. Gyűjtemény alkotás. (Télen).

Természettan. Előismeretek. Rövid vegytan. Hő és hangtan. Az előadás egészen népies és gyakorlati.

IV. osztály. Természettan bevégezve. Villany, de.

lej, fény. Erőtan; csillagászat és légtűnettan. Kísérletek. Alkalmazási esetek a gépeknél.

V. osztály. Ásványtan, krisztallografiával kapcsolatban. Geologia, geognosztika. (Télen). Növénytan, a maga egész rendszerében (természeti rendszer), kiereszkedve a növények geográfiájára, vegytanára s irodalmára. Mindkét tan szorosan tudományos rendszerű, de tekintet van a közéleti alkalmaztatásra is. Kirándulások nyáron, mindkét tudomány érdekében.

VI. osztály. Állattan, szorosan tudományos rendszerrel. Földrajzi elterjedés. Némiek az anatómiából s fiziologiából, a mennyit a rendszer alkotás megkíván. A hazai példányok kiemelése. Kirándulások nyárban, s példányok gyűjtése.

VII. osztály. Általános bevezetés után a természettanra, behozatik a rendszerbe a vegytan s tárgyalatik egész éven át mind a szervezetben, mind a szerves ágazatban. Laboratoriumi dolgozatok kvalitatív iránynyal. Alkalmazási utalások az illető helyeken.

VIII. osztály. Az egész természettan egész éven át.

IX. osztály. A természetrajzot illetőleg fiziologia, anatómia, geologia, paleontologia; a természettanban a géptan alkalmazottsága.

XXX.

Bölcsészet és egyéb általános határozatok.

Mi nézettel volt a választmány a bölcsészet iránt általában, hogy névszerint ohajtása volt segíteni a bajon, mely növendékeinket az által érte, hogy csupán a bölcsészeti előtanok ismeretével is a jogi pálya tanulmányaira éretteknak íteltettek, azt fentebb már érintém. Itt csak annyit tartok elmondandónak, hogy e veszteség érzetéből indulva ki, bejegyeztetett az előadandó tudományok közzé az elméleti bölcsészet is, a mennyit abból az illető pátronátusok taníttatni jónak látandanak. Mihez képest a be rendezés ez lett: VII. osztály: Logika; VIII. osztály: Pszichologia; IX. osztály: Elméleti bölcsészet (pl. filozófiai vallásban, természettan stb).

A többi, még külön fel nem hozott tanokra (zene, ének,

gimnásztika) abban lett a megállapodás, hogy azok felvétele, beosztása, vezetése bizassék a tanárookra, illetőleg pátronátusokra, a mennyiben némelyik közülök a helyi körülmények által feltételeztetik.

A beosztás végrehajtása után még némely közérdekű tárgyak iránt történtek nyilatkozatok a választmányban. Ezek közül a nevezetesbeket ide jegyzem.

a) Kötelezett és szabad választású tanok. A választmány nézete szerint nagy vigyázatot érdemel pedagógiai szempontból is ez ügy körüli eljárás. Kategorikus kijelölése a nem kötelezettségnek, a mint magánviseli színezetét a közönyösségnek valamely tantárgy iránt: épenoly közönyösségi hatást szokott, tapasztalás szerint szülni az a növendékek sokjaiban, ha sok máskor egyebet nem is. *) Következő pontokat olyanoknak találta a tanácskozmány, melyek követése segíthet a bajon, a hol van.

1. Teljesen szabad vállalkozású tantárgynak szabály szerint csak a humanitási osztályokban lehet helye, midőn a növendéknek magának is van már annyi belátása, megítélni: hogy a szabadjára bizott tan valóban hasznos készületi eszköz-e jövő hivatására, vngy elmaradható (Francia nyelv).
2. A grammatikai osztályokban minden felvett tárgy, vagy egészen végig, vagy egy bizonyos határig s egy bizonyos körben kötelezett tartozik lenni, s ha ez utóbbiakra nézve e kör lejárt, ám bocsáttassanak akkor szabad választás alá. Ez okszerű már annyiban is, mert a tárgygyal az előtt ismeretlen növendék ekkorra beláthatta az intézménynek magára nézve hasznos, vagy nem szükséges voltát, s ahhoz képest megmarad mellette, vagy megválnak tőle. Így pl. az éneklésnek egyházi ága kötelezett tartozik lenni: de a mű-énekléssel foglalkozó daltársulatnak tagja csak az lesz, ki-nek arra hajlama s képessége van stb. Ez elvre, melynek messzebb ható hordereje is van, mindenestre köteles figyelni az a gimnázium, mely a gyermeki akaratot helyes irányban kívánja képezni.

b) Abszolút óraszám hetenként. E pont iránt azért tartották szükségesnek szót váltani a tanácskozók, mert a netalán itt elkövetett hiba, tévesztés egy maga képes

*) Pl. kezd a növendék hasonlítani a tudományok közt maga szempontjából, s örömet teszi a következtetést, hogy mivel ő ennek vagy annak hasznát nem veszi, jó lenne, ha dispensáltátnék.

vagy egészen előlni, vagy legalább kétesse tenni minden várt eredményt, úgy a növendék saját, mint a tudomány anyagi szempontjából. A választmány mintegy ezeket az elveket vette érvényeseknek: 1. Legyenek a növendékek eléggé elfoglalva, azaz: a nappal óráinak körülbelül fele része a tanodában töltsék. 2. A kiszabott idő alatt, a mennyi valamely tantárgyra szánva van, ez mind elméletileg, mind gyakorlatilag, a növendék és tanár részéről be legyen végezhető. 3. Az elfoglaltatás oly mértékű legyen, hogy az a növendék lelki tehetségeinek feszültségben tartása által testre lélekre káros hatást ne gyakoroljon. 4. Az órák szabályszerű számának kitöltésén felül maradjon idő előkészületekre, házi dolgozatokra, önművelésre, otthon ismételésre. 5. A téli nappalok rövid, s a nyáriak hosszabb volta szabályozó erejű legyen. 6. A tudományok a test ügyesítő gyakorlatokhoz képest körül belül 3—4 arányt tartsanak. Ez alapokon, melyek mellett több pedagógiai s tudományi okok szólanak, a választmány ezt mondta ki: A mindkét nemű tanok heti összes számának minimuma 30, maximuma 36; melyek közül a tulajdonképi tudományokra 24—28 lehet fordítandó; a többi a test ügyesítő tanok számára maradván fenn. Hogy ez órák közül az egyes tudományokra külön külön mennyi adassék: azt elhatározni a választmány az illető pátronátusok szabad intézkedésére hagyta fenn.

c) Tanítási rendszer. Ugy a tudományos, mint az erkölcsi képzés s nevelés ügyét figyelemmel tartva, a választmány a grammatikális osztályokra nézve az osztály rendszer, a humanitásiakban a szakrendszer mellett állapodott meg, itt is azonban a tanárok számát lehető kevésre szorítva egy egy osztályban osztálytanári középponttal, ki órái legtöbb számánál fogva a vezetésbeli egységnek biztosítója s fentartója legyen. Egy egy tanár heti elfoglaltatását 20 órában kívánta a választmány meghatározni, úgy azonban, hogy a grammatikális osztályokban az osztálytanárok annyira elfoglaltassanak, hogy nekik másutt teendőjük ne legyen; különösen a vallástán mindenkor az ő kezökben legyen, könnyen belátható pedagógiai okoknál fogva. A humanitási szak minden osztályában a vallástani egész oktatás egyetlen szaktanárra bízassék.

d) Tanárok évenkénti összejövetele. Erre Csepely S. hívta fel a tanácskozók figyelmét, indokolván ezt azon szellemi egység szükségénél fogva, mely kell, hogy a magyarországi protestáns tanári kar egyetemet összetartsa; hogy legyen évenként legalább egy alkalom, hol a tanítás ügyben nézeteiket kicserélhetik, tapasztalataikat előadhatják, főképp pedig alkalmas tankönyvekről gondolkozhatnak, kétségtelenül igaz lévén, hogy a legjobb tanterv sem ér semmit, ha az életbe léptethetés első feltételei a jó tankönyvek és a vezetésbeli szellemi egység hiányzanak. Ajánlja e végre gyűlhelyül Pestet. Az indítvány elfogadtatott.

e) Nyári nagy szünet tartására nemcsak azért, mert a juliusi forró napok alkalmatlanok a tanulásra, de a tanárok tekintetéből is, hogy fürdők használatára, utazásra stb. alkalmas idők jelöltethessenek ki, tehát egészségi és pedagógiai szempontból július és augusztus hónapok ajánlatván, ez iránt a ft. egyházkerületek a közgyűlés által megkerestetni határozattak.

Véget érven így a tanácskozás szeptember 21. késő este, miután a közülési tárgyalásnak már más nap reggel be kellett következnie, a választmányi jegyzőkönyv szerkesztésére azt kérte ki magának a jegyző, hogy szabad legyen neki csupán röviden feltenni az egyes pontok iránt történt megállapodásokat, a bővebben indokolás elhagyásával, lehetetlen lévén mindazokat, az idő rövidségénél fogva nekie egész terjedelemben bevennie, a mik elmondattak. Hanem az indokok előadásával bizassék meg a választmányi elnök, mint a tanácskozmánynak a közülésen referense. Elfogadtatott.

Másnap, szeptember 22 én reggel egy összejövetelt tartott még a választmány, a hol a jegyzői föltevényt felolvasztatott, helybenhagyatott, s az elnökséghez beadatni határoztatott.

Ugyancsak szeptember 20., 21 kén a többi választmányok is elkészítették munkálataikat.

XXXI.

Szeptember 22-dikén a közgyűlés megnyilván, felhívta az elnök az egyes választmányokat, hogy kiki a maga munkálkodását terjeszszze elő, ekképen lehetvén csak az értekezlet tagjainak magokat a tanácskozás tárgyaitra nézve egybefüggően tájékozniok.

A felolvasások megtörténtek.

Elnök. Én a felolvasottakból azt a szomorú tapasztalást vettem magamnak, miszerint a gimnázialis választmány amieinktől elannyira különböző szempontokat állított fel magának munkálkodásában, hogy az egyesülés iránt reményt sem táplálhatok magamban. Indítványom az: hagyjunk fel minden további tanácskozással, oszoljunk el; úgy is előre látom, haszontalan lesz minden fáradságunk. *)

Nagy megütődés és lehangoltság követte az előadást. Hosszabb hallgatás után Pásztor D. szólalt fel, felhozván, miszerint a pátronátusok a képviselő tanárokat azért küldték, hogy határozzanak; addig míg ez meg nem történt: ő az el nem oszlás mellett szavaz, kijelentvén, hogy pozitív eredmény nélkül, mit küldőinek otthon felmutasson, nem is kíván haza menni.

A kimondott szó nyilatkozatokat idézett elő, s akarta mindenki, hogy a választmányi munkálatok felett kezdessenek meg a tanácskozások.

Elnök. Tehát tanácskozunk. Vegyük fel először is a gimnáziumi választmány munkálatát.

Olvastatik a választmányi dolgozatnak az a része, melyben az általános alapelvek vannak formulázva.

Peti J. úgy látja, hogy a választmány csakugyan túlépte körét, a mennyiben az előleges megállapodás ellenére kilenc osztályra terjesztette ki a gimnáziumot. Ily körülmények közt ő nemcsak nem tanácskozik, de jelen sem kíván lenni az értekezleten. (Elmegy).

Az elnök nyilatkozatra hívja fel a tagokat.

Kerka polyi K. nem kíván szólni az általános alap-

*) Aszavak talán nem épen ezek: de a tartalom ez volt.

elvekről, hanem egyenesen a részletekre menni át. Különben is ha a részletekről elmondtuk véleményeinket: ez által az elvek is megvannak bírálva, mert a részletek jósága, vagy hibás volta, kritériona az elveknek is.

Elnök. Tehát az alapelveket mellőzván: térjünk egyenesen a tudományok beosztására. *)

A tanácskozók beleegyeztek. Látszott a hatás, melyet az elnöknek már előre eredménytelenséget jósoló szavai az értekezlet tagjaira tettek.

Olvastatott a vallástani berendezés, s hozzá a választmányi előadó elmondá az elveket, okokat, melyek a választmányt úgy a részletek fölvevésében, mint a beosztás egymásutánjára nézve vezérlették. Az elnök által csupán azon észrevétel tételével, hogy a humanitási osztályokban ohajtana ha erősb szimbolikus színezet s határozottabb kimutatással adatnék a hit és erkölcs tanak; s indítványozza végezt tankönyvekül a Heidelbergi kátét s a Helvét hitvallást. Helyeseltetett, s ehhez képest következőkép állapított meg az illető osztályok teendője.

VI. osztály. Keresztyén hit és erkölcs tan, úgy, mint az a Heidelbergi kátében előadva van. **)

Biblia olvasás. Egész szakaszok olvastatnak s magyaráztatnak.

VII. osztály. A helv. hitvallásu egyház hittani, erkölcs tan és szervezeti rendszere, figyelemmel a más felekezetűek értelmére is, a helvét hitvallás szerint.

Biblia olvasás, mint a VI. osztályban. Az evangéliumok olvastatása is megkezdhető görögnyelven. Olvastatik pedig a Jézus Krisztus élete a négy evangéliumból alkotott harmónia szerint.

Olvastatott a magyar nyelv és irodalom beosztása. Semmi észrevétel rá.

*) Itt az oka, miért nem vétettek fel az értekezlet jegyzőkönyvébe a gimnáziumi szervezet alapelvei. A mi felett nem történtek nyilatkozatok, a miről határozat nem enunciáltatott, az Naplóba bemehet, de jegyzőkönyvbe nem. Itt pedig csak jegyzők voltak, de naplővivők nem.

**) Ugyan így tűzetett ki az I. osztály számára kézikönyvül a Sárospatakon kiadatni szokott Kijelentett vallás története, mely Seiler után készült.

Olvastatott a latin nyelv és irodalom beosztása. Választmányi előadó elmondván az elveket, ezek közül a tanácskozmány a fogalmazási ügyre tett észrevételt. Ballagi névszerint határozottan követelendőnek tartja az akadémiai tanfolyam nevében az eredeti latin nyelvű fogalmazásokat is a humanitási osztályokban. Elfogadtatik.

V. osztály. Latin fogalmazások. Átalakítva előbb, majd kisebb eredetieket készítve (Periodusok).

VI. osztály. Az átalakító nagyobb dolgozatokhoz jönnek az utána zók. Amazok versből csinálnak prózát a hisztórikai és rhetorikai nemben, Ovidiusz és Virgiliusz után; ezek a didaktikai nemben, értekezéseket készítenek; az epikai s liraiban pedig kisebb beszélyeket s epigrammokat az anthológiák modorában.

VII. osztály. Szabad fogalmazások előpéldány nélkül az előadás mindkét nemében (vers, próza).

VIII. IX. osztály. Épenugy mint a VII-ben.

Olvastatott a görög nyelv és irodalom beosztása. A választmányi előadó elmondván az okokat s elveket, melyekre a munkálat fektettetett, a beosztás ellen nem volt semmi észrevétel; csupán az anthológia hagyatott ki a VIII. osztályból, ugyanazon alapon, a miért az Odüsszea és Herodot, kiket Kerkapoly K. ajánlott, t. i. a felvett auktorok számának az időhöz mért elegendősége miatt, a mennyiben az eddig fenállott rendhez képest, a görögnyelvre fordított évek száma megkevesbítettett.

Olvastatott a német nyelv s irodalomról szóló cikkely. Ballagi M. ez egész tanágot teljesen kihagyandónak vélte ugyan a gimnázimból: de indítványa pártolásra nem talált.

Felolvasztatván a matematikai tudományok beosztása, két észrevétel tétetett ellene: egyik, hogy a VIII. és IX. osztályok nagyon is gyakorlatias dolgokkal foglalkoznak, melyek a gimnáziumi képzésnek nem igen lehetnek eszközei, a mennyiben inkább a technikába vágnak át; másik, mit Ballagi M. említett fel, hogy nagyon sok van felvéve, névszerint igen a felső határok felé hajlik. Mit fognak ekkor, tévé kérdésbe, az egyetemen tanítani, ha a gimnázium mára a trigonometriát is, analitikát is elvégezte? Az elsőre a választmányi előadó felvilágosításképp elmondá, hogy azt a reálirány érdekéből tette

a választmány; a másikra Szathmári Károly felelt. A kölcsönösen világosító vitának az lett eredménye, hogy a VIII. és IX. osztályból a gyakorlati mathezis, valamint a math. enciklopédia is kihagyatott; az előző osztályok teendői némi áthelyezéseket nyertek: de a trigonometria és az analitikai előismeretek meghagyattak. Ez lett az új elosztás.

VI. osztály. Algebra. Hatványozás; gyökvonás; logaritmusz; elsőfoku egyenletek egy és több ismeretlennel. Alkalmazottság a praktikus életre.

Térta. Tömegeta. Sikkháromszögeta.

VII. osztály. Algebra. Másod és harmadfoku egyenletek. Csoportozatok. Felsőbb egyenletek. Sorok. Kéttagi törvény. Valószínűségi számítás.

Térta. Gömbháromszögeta. Fejlesztő térta elemi.

Olvasatott a földrajz és történelem beosztása, mit, mint eddig, a választmányi előadó előterjesztése követett azon elvek és okok felől, melyekből a választmány kiindult. Az elvek magok általán véve nem elleneztek, de a beosztás, különösen a humanitási osztályokban, hosszabb vitára adott alkalmat, melyben Kerkapolyi K. *) Imre Sándor és Szathmári K. vettek különösebben részt. Kerkapoly először a földrajz állásával volt elégedetlen, egyszer, mert igen alárendelten s mellék tudományképen jelenik meg csupán a történelem mellett, másszor, mert nagyon korán átvitetik a gyermek a világ politikai felosztásának ismeretére, a mennyiben azon fizikai határok, melyeket a természet a föld egyes kisebb részeinek a természeti fekvések által vetett, korán mellőztetvén, a politikai határok felállításával által az emberi önkény s hatalom ismerete emeltetik a gyermek előtt magasb jelentőségre az isteni akarat ellenében. Ő azt látja jobbnak, ha a növendék fizikai állásával foglalkozik előbb s hosszabb ideig a földnek, p. o. egész évig, s csak azután történik átlépés a politikaira. Azután azt sem szereti, hogy a grammatikális osztályokban a történelem a tulnyomó, s a földrajz csak mintegy rájául használtatik annak; ő megfordírná a dolgot: a földrajzot venné főnek, s a történelem csak ennek lenne illusztrációja. Vitatásainak legfőbb súlyát

*) Ugytetszik, említé azt is, Logy pápai tanár Boecor Istvánnak létezik ily módon készült geográfai kézi könyve.

azonban a humanitási osztálybeli történelem rendezete ellen intézte. Ugy vette fel a dolgot, mintha a választmány már az V. osztálytól, mint a második ciklus kezdetétől fogva filozófiai irányban kívánná a tudományokat tanítani, következőleg a történelem is így szerepelne társai között. Meg van győződve, ugymond, hogy a négy osztályu alsó ciklusban a geográfiko-hisztorikumokat nem lehet úgy eltanítani, hogy a nyújthatott ismeret anyag alapján filozófiai szellem és irányról lehessen szó a felső osztályokbeli ismétléseknél, irányról, melynek követését különben is kizárja a növendékek kora, kik a felső körbe léptökkor legtöbbnyire csak 15-ik évökben vannak. Ezért mindig furesán tetszik nekie, ha hallja, hogy a világtörténet előadását az V. osztályban már pragmatice kell megkezdeni. Ő egészen más rendezetet ohajtana; azt, hogy az alsó kör ne négy, hanem hat év legyen, s a világtörténet tüzetes tanítása a VII-ben kezdessék meg. A szót Szathmáry K. vette fel. A történelmi pragmatizmus, az volt beszédének veleje, igen relativ fogalom. Ha a tényeket s azok igaz okait s egybeköttetését értjük alatta csupán: nem látja át, miért ne lehetne egy 15—16 évi növendéknek is előadni már így a történelmet; ha azonban, az észteni irányt vesszük, s konjekturákat s valószínűségeket filozófiai okoskodásokkal egybekapcsolva, vagy elhalmozva adunk a növendékek elé: akkor kétli, nemesak azt, hogy 17—20 éves fiataloknak való legyen az ily előadás, de hogy általában lehet-e helye ennek egyebütt, mint az egyetemeken, a hol külön hisztoriai kollégiumokat szoktak tartani a tanárok. A fiatal lélek s annak tehetségei még mindig fejlődésben vannak körülbelül 20 éves korig, ezt minden józan pedagógus elismeri; s hogy ennél fogva a gimnáziumi tanítást mindig e még fejlődési processusra való ügyelettel kelljen kezelnünk: ez szent kötelesség, s ebből indult ki a választmány, midőn határozatait tévé. Kerkapoly felelt s állítá hogy mire a fiatal ember a 17. évet elérte, eléggé érett már arra, hogy neki filozófiai szellem s irányban adassanak elő a tudományok. Megnyugtatósul iskoláink régi állapotját s Anglia példáját hozá fel, melynek fiai rendszeren 5—6 évi gimnázialis tanulmány után mennek egyetembe. Ha lehet ott: mért ne nálunk, hol fiziologiai tapasztalások szerint a növendékek fejlődése még kevesbidő alatt törté-

nik éghajlati okoknál fogva, mint Angliában. Imre Sándor nem tagadja hogy az éghajlati és egyéb viszonyoknak nagy befolyása van a testi és szellemi organizmus kifejlésére: de e tárgyat a fiziologusok véleményei s a tapasztalatoknál fogva még nem ismeri annyira megállapítottak, hogy valamit arra biztosan építhessünk a tanítási irány, szellem és modor siettetésére nézve. Aztán Anglia más szellemű nép, ott az iskolai kurzus rövidségét oly nemű más intézkedések pótolják, mik nálunk magyaroknál nem találhatók fel, mind erkölcsileg, mind anyagilag lehetetlenek. Hagyjunk fel tehát mi más közélettel bírók az Angliára való hivatkozással *) Kerkapoly K. Ugy látszik, az utánam szólók, minden áron entwurfisták akarnak maradni. Szilágyi I. Tanulni az ellenségtől sem szégyen s a jót, akárki mondta el lehet fogadni. De mivel az entwurfista szónak mai nap kurzusa van: határozottan tiltakoznia kell a választmány nevében a cím és kifejezés ellen. A választmány, mikor a tanfolyam tartamáról s annak kurzusairól tanácskozott: nyilván a hazai térre állította magát történetből indult. Debrecen és Patak gimnáziumainak története ismeri már 1796-tól fogva a választmány által felállított elveket s a hat osztályu gimnázium Debrecenben alig 25 éves intézvény, Patakon alig több 10-nél 1848 előtt, iskolai reformunk 1790 óta lefolyt korszakában. Szathmáry K. felel az Angliától vett példára: Hogy az angol hat osztályu gimnáziumok valami magas humanisztikai képzettséget eredményeznének, a többséget értvén: azt saját tapasztalatai, de a köztudat nyomán is tagadja. A mit Kerkapoly ur a különböző éghajlatok szerénti fejlettség fokozataitól elvonva, a magyar gyermekek kora éréséről állit, az épen azt mutatja, hogy a közfelvevés képesnek tartja a magyar növendéket arra, hogy a tantárgyakat 15—16 éves kora körül már rendszere sen tanulhassa (a filozofiai felfogásról szó sincs, azt a választmány nem mondta sehól). A mi pedig a gimnázium magyar önállóságának s a németekétől függetlenségének a hat osztályuságban való helyezését illeti: arra nézve előadja, hogy

*) Imre S. e beszédének töredékei azok, melyeket tőle a Sárospataki Füzetek 1861. évi folyamának II. füzeté 144, 145 lapjain olvashatunk.

Erdélyben a gimnázium mindig hét osztályból állt, s ha a filozófiai két évet hozzá vesszük, ez éppen kilenc évet tesz ki. Említi Sárospatakot, Debreczent, beszédét azzal végezvén, hogy a mit a hat éves gimnáziumok vitatói a németek utánzásáról mondanak, az éppen ellenük szól, mert Németországon alkalmasint több a hat, mint a nyolc osztályból álló gimnázium *)

Az elnök figyelmezteté a vitázókat, hogy a kérdést elhagyták, s kéri, hogy a dolog érdemét illetőleg nyilatkozzanak a beosztás iránt. Szilágyi I. formulázására indítványának kéri fel Kerkapolyt, miután a választmány véleménye is formulázva van. Kerkapoly felolvassa a VII—IX osz-

*) Hirlap olvasóink észrefogták venni kétségkívül, hogy Kerkapoly és Szathmáry argumentációik éppen azok, melyek az 1860 évi Prot. E. I. lap 39, 43. számaiban a Szathmáry és Többen közleményeikben olvashatók. Éppen azokat írták itt ki az említettek, a mit az értekezleten elmondtak. Egyszersmind e cikkek egyike győzött meg engem arról, hogy a Többen-ek egyike Kerkapoly Károly. Még egyet megemlíteni éppen e helyen látom legalkalmasnak. A Sárospataki Füzetek 1860. évi folyamának X füzetében, a 954. lapon ezt olvasom Hegedüs Lászlótól: A tanári értekezlet keblében, ha ugyan jól vagyok értesülve, ugya választmány kebelében is lényeges elvi különbségek merültek fel. Az egyik párt hat osztályu szoros értelemben vett gimnáziumot akart s e fölibe három éves bölcseleti, tanfolyamot; a másik nyolc (osztályu) egységes célú gimnáziumot, hozzátoldva egy szorosan bölcséleti szakot, a harmadik, s ez volt a választmány többségének nézete egy nyolcz osztályu teljes bevégzett gimnáziumot, s ezen felül akadémiát, bölcseleti hittani, s a hol az anyagi erő engedi, jogi szakkal, s a tudományok előadására nézve már kiválólag szorosan akadémiái modorral. Látván, hogy az író megkülönbözteti az értekezletet s a választmányt, s így értesülve van a működött két külön, hogy ugyszóljak, testületről; midőn azt adták nekie eléje, hogy a választmányban elvi szakadások lettek volna, különösen, hogy ott a hat osztályu gimnáziumról valaki csak szót is emelt volna: ez előadást egyenesen valótlannak kell mondanom. Láthatta az olvasó e munka folytán, hányszor említettem fel a hat osztályu gimnázium ügyét, s melyik tanácskozással alkalmával: higgye meg nekem, hogy nem is volt sem többször, de a választmány kebelében meg soha e tárgy megemlítve, mint a mint írtam. Magánbeszélgetésekben lehetett s bizonyosan volt is, a jelenségek mutatták, felhozva: de nyilvánosan ez volt a második és utolsó kísérlete Kerkapoly K. urnak. Kik lehettek egyébiránt hívei a jelenvoltak közt: azt sem tudom, mert nyilván csak Kerkapoly és Peti urak nyilatkoztak mellette.

tályra való, illetőleg azon berendezést, melyet a filozófiai kar választmányában, ő mint annak jegyzője feltett volt.

Elnök. Tehát toldassék ez a gimnáziumi választmány által megállapított rendezetbe a VI. osztályon felül; a politika geográfia tétessék át a II. osztályba. Egyszersmind, hogy a hat első osztály tanítmányaival a három felsőé üszhangzatba hozassék: üljön össze egy bizottmány Kerkapoly, Peti és Szilágyi urakból, s végezzék el az ügyet. Kéri egyszersmind a tanácskozókat: egyezzenek bele ebbe, mert már eddig is igen sok idő telt el, mindamellett, hogy nem sokat végezett az értekezlet. Beleegyeztek.

Olvastatott a természeti tudományok beosztása; követte ezt a választmányi munkálat elveinek előadása.

Gönczy P. szólalt fel először is ez ügyben, nem ugyan tüzetesen az egész rendezet ellen, hanem a természetrajz érdekében, a végből, hogy ennek több év folyam juttatassék, hogy magát minden apróbb részleteiben kifejtthesse s a benne levő formális képző hatóságot teljes erőben érvényesíthesse. Az általánosan tett nyilatkozat következtében szabatos indítvány tételre hivatván fli: előadta azon rendezet mását, mely a Sebessi J. név alatt megjelent röpiratban foglaltatik *). Hosszas vitatás keletkezett, melyben Gönczy ellenében Szathmáry K. és Szilágyi I. vettek részt. Fő kifogások az ellenzőknek nem a methodika ellen volt, hogy t. i. a természeti testek ismeretében methodikai lépesők szerint vezetessék tovább, tovább a növendék: hanem pedagógiai szempontból, a túltömés és tulhalmozottság volt az a mi ellen küzdöttek. T. i. Gönczy szerint mind a természetrajznak, mind a természettanak egymás mellett, nem egymás után kelle taníttatniok, mégpedig a természetrajzból egyszerre két két ág, úgy hogy a természettiekből egyszerre három tudomány állana tárgyalás alatt. Szathmáry különösen a különböző rendszerek egymásmellettiségét tartá célszerűtlennek, a gyermeki tehetőségek még nem eléggé erős voltánál fogva, s kétségbe hozta az eljárásnak sikerét. A sikerre nézve megjegyzé az elnök, hogy ez már Gönczy által gyakorlatilag megmutatott tény, a mi felett kételkedni sem lehet. Igen, jegyzé

*) Legalább én és többen annak ismertük fel, s innen származott az a konkluzió, hogy Sebessi J. név alatt G. P. van rejtve.

meg Szathmáry, magán növendékeknél és Gönczy ur által: de ez csak egyéniség dolga lehet, a mit mindenkitől bizonynyal nem várhatunk. A hosszúra nyult vitát végre is az

Elnök e szavai szakasztották félbe: uraim, mi már annyi sokat engedtünk önöknek. Ne ellenkezzenek legalább ez egyben *).

A tanácskozók beleegyeztek **). Gönczy átadva az általa készített rendezetet, s ahhoz képest; így lett szerkesztve a természeti tudományok egymásutánja, a természetrajzban, mert a természettan meghagyatott, úgy mint a választmányi munkálatban vala.

I. osztály. Állattan, egész éven át; egyes példányok.

Növénytan, nyáron; egyes példányok. Ásványtan télen; egyes példányok.

II. osztály. Állattan, egész éven át; gerinctelenek.

Növénytan, nyáron, az elmúlt évben ismertek bővítve. Az életművek rendbe állíttatnak.

Ásványtan, télen; a múlt évben megismert ásványok ujjakkal szaporítandók, hogy lehetőleg minden jeges alapalak az ásványokon ismert legyen.

III. osztály. Állattan, egész éven át; az ismert gerincesek nyomán rendszer építgetés; egyének meghatározásához szoktatás: életműteni ismeretek rendezése.

Növénytan, nyáron; Linné rendszerét megtanulván, ennek nyomán determinálgatás.

Ásványtan, jegyek alakok tengely szerint egybe állítása.

Természettan, mint a választmányi munkálatban.

IV. osztály. Állattan, egész éven át; a gerinctelenek rendszerének építgetése.

Növénytan, nyáron; Linne rendszere mellett a természetes rendszer szerint határozgatás.

Ásványtan, télen; valamelyik ismert természetes vagy vegyes rendszer szerinti rendezése az ismert ásványoknak.

Természettan, a választmányi munkálat szerint.

V. osztály. Állattan, a gerincesek rendszere ismételve, kiegészítve; előkészítés a bonc és élettanra.

*) Határozottan, még a szavakban is hiven.

**) Peti József a Prot. E. I. lapban egy rövid jelentést irván az értekezletről, ezt fényes győzedelemnek nevezte.

Növénytan. A növények természetes rendszere.

Ásványtan. A rendszer ismételve; a jegecalakok egymásból lehozva.

VI. osztály. Állattan, A gerinctelenek rendszere, előkészítés ezek bonc és élettanára. (Egész év)

Ásványtan. Geognózia, geologia, összekötve a paleontologia előismereteivel. A többi osztályok megmaradtak a választmányi munkálat szerint.

XXXII.

Szeptember 23-án a többi szakválasztmányainak munkálatai olvastattak s vitattak meg; de ezeket, mint célohoz nem tartozókat, mellőzöm.

Utánok szóba hozatott a gimnáziumi tankönyvek ügye, s miután azoknak részint különbfélesége, részint többé kevésbé céltalan volta iránt több panasz emeltetett, hogy e bajon segítve legyen, jónak látta az értekezlet egy lajstromát készíteni a meglevőknek, mi a ft. elnök urnak azon kéréssel adott át: közölné azt az egyes gimnáziumok előjáróságaival, hogy azok a bejegyzett könyveket szaktanáraik által bíraltatnák meg, s a bírálások egyezősége szerint ekkép jóknak találtatandók megtartassanak, a célszerűtlenek pedig vagy kijavíttassanak, ha javíthatók, vagy egészen mellőztessenek.

A tanárok évenkénti gyűlésének eszméje helyeseltetvén, ajánltatni fog a ft. egyházkerületek pártolásába.

A szak és osztály rendszer alkalmazása iránti véleménye a választmánynak, ugy a tanári hetenkénti óraszám, s a nagy szünidőnek július s augusztus hónapra kitűzése helyeseltetett.

Végül előadta az elnök, hogy hivatalos dologban másnap elkelvén hazúlról távoznia, a jegyzőkönyv hitelesítésén nem lehet jelen. Az értekezlet tagjaira bizta, hogy magok közül elnököt választván, annak közremunkálásával végezzék a hátralevő teendőket. Megköszönte a bizodalmat, melylyel az értekezlet hozzá viseltetett. S elbucúzván a tanácskozásokat berekesztette.

Válaszbeszédet ismét Warga János mondott.

Az nap délután a filozófiai kar által készített tervnek a gimnáziuméval való egybevetése is megtörtént.

Egybehasonlítás alá természetesen csak, a VII. VIII. és IX. osztályok tárgyai estek, mint oly osztályokéi, melyekhez formált magának igényt a filozófiai választmány.

Annyi igaz, hogy nagy különbség a kettő közt nem volt: a mi volt is, leginkább a IX. osztályra nézve volt, a hova a filozófiai választmány kevesb tudományt vett be, mint a gimnáziumi, azon oknál fogva, mert ő a rendszeres filozófiát egészen felvévén, ennek helyre volt szüksége, a mi az idő teljes igényvétele miatt nem vala máskép eszközölhető, mint ha némely tantárgyak ekszpungáltatnak *)

A kis konferencia eredménye ez lett:

a) A hisztóriára nézve: Az I-IV osztályok teendője átalánosan véve geográfiai alapu; a történelem csak mint illusztrációja vétetik a földrajznak. Az I. osztályban a földrajznak matematikai és fizikai része adatik; a politikai a II. osztálynak első félévét foglalja el; az ókor története a II. osztálynak csak második félévére szoríttatik. Az V. osztályban az ókor, mint a klasszika literatura segéde szerepel; a VI-ban a közép és ujkor vázlata adatik. A VII-ben adatik az ókor, VIII-ban a közép és ujkor, a IX-ben Magyarország pragmatikai története; a statisztika egészen elhagyatván a tanítandók sorából.

b) A magyar irodalomra nézve. A IV—V. osztályokban az irodalom történet propedeütikájaként írók életrajza adatik; a VI. VII-ben az írásnemek literaria hisztóriája (pl. az epika, lírika stb. története); a VIII-ban egy év alatt egy befüggő átalános irodalom történet. Ugyan ez osztályban foglal helyet az Eszthetika is. A IX-ben semmi.

c) Latinnyelv s irodalom: véget ér a VII. osztályban, a IX-ben semmi.

d) Németnyelv: úgy, mint a latin; az irodalom történet rövid vázlata a VIII. osztályba tétetvén át.

*) E körülménynél fogva filizófiai elhatározott szint öltvén magára a humanitási szak felső része: méltán tehették Többen a Prot. E. I lapban azt az észrevételt, hogy ha középtanoda a gimnázium, mit keres ott a rendszeres filozófia? holott ezt a fogalom maga kizárja. Csak hogy meg kellett volna gondolniok, miszerént az ily terv nem a gimnáziumi választmányé volt; s mikor kikeltek, saját faktumok ellen keltek ki. Aztán a kihagyást, betoldást a bizottmányban kettő tette egy ellen, bár ez az egy emlité, hogy ezt vagy amazt már az értekezlet elfogadta. Nem tesz semmit! volt a válasz: bizonyosan belenyugodnak ebbe is.

e) Természettudomány. A IX. osztályban csak a geologia, paleontologia, növény- és állatfiziologia marad meg; elhagyaták az alkalmazott géptan, de jön helyette az anthropológia.

Ily tetemes átalakulást szenvedvén a IX. osztály, ide jegyzem végül, mik lettek benne meghagyatva:

1. Vallástan, mint a választmányi munkálatban.
2. Görögnyelv, épen úgy, de elhagyva az irodalom történetét.
3. Történettan: Magyarország.
4. Természetrajz, mint fent.
5. Rendszeres bölcsészet, minden elágazásaiban.

Szeptember 24-én délután volt az utolsó ülés. Az elnökséget Csoma Mihály vitte. Felolvastatott a jegyzőkönyv; felolvastatott az átrostálásokhoz képest ujan szerkesztett gimnáziumi tanterv. Meghitelesítették. A gyűlés berekesztetett; a tagok eloszlottak.

XXXIII.

Mi lett sorsa a gyűlés munkálatának? Tota die laboravimus et nihil cepimus. De hiszen megmondta azt az értekezleti elnökség, még a második közgyűlésben. Az egyetemes népiskolai választmánytól következő jelentést olvashatni a Prot. E. I. lap. 1869. 41. száma 1342. hasábján: A tanári értekezlet terve, azon fontos célra, melyre a kerületek által felhivatott, használható nem lévén, a népiskolai egyetemes bizottmány ujabban egyesekre bízta a gimnáziumi tanterv elkészítését, az általa megállapított elveknek szem előtt tartása mellett, mely vezérelveket a következők:

a) A középtanoda oly intézet legyen, melyben kellő figyelemmel a nemzeti és protestáns érdekekre, általában a tudományos szellem kiképeztetésén kívül, a növendékek lélek ereje, a magasabb intézetekben hallgatandó rendszeres tudományok felfogására alkalmatossá tétessék.

b) A tanterv úgy legyen szerkesztve, hogy a töménytelen tanulmányok és ezek forgácsolt előadása által a tanítvány lelke el ne tompíttassék, sőt önmunkásságra idő, mód és képesség eszközöltessék.

c) Általában a reálék kisebb és csak akkora mérvben adas-
sanak, mekkora az általános képzéshez megkívántatik.

d) A klasszikus nyelvek a gimnáziumban tulsulylyal bir-
janak.

e) A németnyelv tanítására nézve azon különbség tar-
tassék szem előtt, mely van a klasszikus és élő nyelvek taní-
tása között.

f. Az alsóbb osztályokban lehetőleg osztályrendszer ál-
lítottassék.

Megvallom, mikor ez elveket olvastam, igen sajátos
gondolatok támadtak bennem. Hiszen, így okoskodtam ma-
gamban, épen ez elvek azok, melyeket a gimnáziumi választ-
mány magának felállított. S ha mégis az általa készített
munkalat azon fontos célra, a hova a kerületek néztek, egy-
általán fogva nem volt használható, alkalmasint, hogy, nem
ez elvek nem követése lesz az oka. S azt hiszem igazam van *).
Nagyon hiányos volt azért a megbizatas, mely az értekez-
lettel nem közlötte azt a fontos célt, melyről, említés té-
tetik, hogy létezhetett, vagy talán létezik is. Ugy vélem, a
gyűlések meneteléből, s a történt nyilatkozatokból kitalál-
hatja az olvasó mi az, a mit e fontos cél alatt értsen s hogy
a választmány némely tagjai mit vártak volna az értekez-
lettől **).

Mindegy; megtörtént.

De óhajtottam, hogy a közönség ismerje meg az elve-
tett választmányi munkalatot mindenestől fogva, azok pedig,
kiknek kezében van a jövő, vegyenek tanulságot magoknak

*) Vajjon mi lenne belőle, ha az elvek azonsága mel-
lett T. és Sz. urak szintén 8—9 osztályu gimnáziumot találnának
csinálni? Az elvek azonsága mellett nem volna benne lehetet-
lenség.

**) Azonban úgy látom, még sem volt az a munkalat oly hasz-
navethetlen Szemlátomást való hatása látszik annak mind a Töb-
bek, mind a dunamelléki egyházkerület Tantervén. Én legalább
azt hiszem, hogy a vallastan, a nyelvek mind s a matematika,
egypár pont kivételével, mind a gimnáziumi választmány munkala-
tának másolatai, bensőleg; a külső, természetesen hatosztályu
gimnázium, három évi filozofia. Ime indirekt úton mikép revelál-
ta magát, az intencio, melyet némelyek egyházkerületi fon-
tos célnak neveztek. Vajjon mi jogon? Hiszen arról semmi sem
mondatott, hogy ez az egyházkerületek egyenes és osztatlan
kivánata, instrukciója?

a mult történeteiből, s használják fel azt egy jobb, egy gyümölcsözőbb korszak előhozására. Helyzetünknel fogva most még alkalmasint csak tapogatódzunk, ingadozunk mint a meg-lóditott mérleg karjai. Azért jó mindent meghallgatnunk. Az csak hasznos lehet, ha a tárgyakat több oldalról is meg-szemléljük.

Opinionum commenta delet dies, naturae judicia confir-mat*) Cicero.

Szilágyi István.

ÉNEK URVACSORÁJAKOR. **)

(XXIII. ZSOLTÁR SZERINT.)

Hozzád vágyódik szívem hő szerelme,
Áldott Jézus, hitemnek fejedelme!
Midőn megváltottid hívod magadhoz,
Méltóztass engem is szent asztalodhoz,
Hadd vegyem örök életem kenyerét
És ihassam üdvösségemnek vizét.

Hivatalos vagyok a vendégségbe,
Mely érettem lett halálad emléke,
Vajha méltó vendég lehetnék nálad,
Felölthetvén lakadalmi ruhámat,
Szent színed elől ki ne rekesztetném,
Tested s véred jegyét méltán vehetném.

Ha töredelmes szív kedves előtted
És alázatos lélek tetsző neked,

*) S már némely opiniók iránt határozott is. Látom névsze-rint, hogy a Gönczy természetrajzi beosztásának elvét a dunamel-léki terv csak ugyan elvetette, megállapítván a természetrajz és természettan között az egymásutániságot.

Megjegyzem még, hogy a Prot. E. I. lap tüzetes értekezést is hozott Többen aláírással az értekeztet után a hat osztályu gimnázium érdekében. Megolvasható az 1860. 39. számban. Szath-mári K. feleletét erre a 43. számban.

**) Némely egyházban urvacsorája kiosztásakor a leányok is énekelnek külön; az itt közölt ének ily alkalomra készült.

Utálom a bűnt, s többé nem cselekszem,
Sem lelki kevélység nem lakik bennem,
Igy szent színed elé nyugodtan megyek,
Hogy lélekben te veled egygyé legyek.

Tudom, éltem virági: a kegyesség,
Jóság, szemérem, galambi szelídség
Kedvesek előtted áldott Jézusom!
Im ezeket hát teréked ajánlom.
Oh szenteld meg, hogy el ne hervadjanak,
Hanem mennyei gyümölcsöt hozzanak.

Jótettekből kötözök koszorúkat,
S utadra hintendem mind el azokat,
Ezeket át jöjj be Sion királya,
Bűnből megtért lelkem szegény házába,
És mond ennek: legyen üdvössége,
Lakozzék benne csendesség és béke.

Bűnös szolgálódhoz ha beszállottál,
Nem bocsátlak el, míg meg nem áldottál,
Hitem karjaival hozzám öllek,
Lakozzál bennem állandóul, kérlek,
Oktasd elmémet igéd beszédével,
Bátorítsd szívem lelked erejével.

Ha éltemben te leszesz nyereségem,
Hiszem a mennyország lesz örökségem,
Melyet szerze kiontott véred ára,
Felviszesz magaddal atyád jobbára
Uram Jézus! adjad, hogy akár élek,
Akar meghalok, csak a tied legyek.

Zs. I.

HALOTTI ÉNEK.

Szép reményű hajadon leány felett.

Dallam: Az Isten a mi reménységünk.

Ki nem hullat szánó könyeket,
 Midőn halotti dal zeng neked,
 Szép korod letört bimbaján,
 Véletlen elhunyt ifju lány!
 A halálnak lől menyasszonya,
 S ez nászkoszorút zuzból fona:
 Zord jegyesed ölelése
 Alatt megszűnt szűd verése!

Kertészek! a lilium letört,
 S azzal együtt mindent elsöpört
 A sors szele, mely rabol s öl,
 Családotok kis kertéből.
 Oda van szívetek reménye,
 Oda szerény körötök fénye,
 Olylyá lőtök mint száraz ág,
 Melyről lehullt levél s virág.

Ne sirjatok!... hiszen a gyümölcs,
 Ápolva azt hit s nemes erkölcs,
 Mely e hullt virágból fejlett,
 Fölvitetett hová illett.
 Égben diszelg diszpéldányul,
 Szülelősegtől mutatványul,
 Érte, ki maga boldog már,
 Rátok is jutalom: üdv vár.

Atányi Titusz.

T Á R C A.

MAGYAR PROT. EGYHÁZTÖRT. KÜTFÖK.

PERÉNYI GÁBOR VÉGRENDELETE.

Perényi Gábor, fia Perényi Péternek és egyike a pataki iskola alapítóinak, korántsem volt oly fertelmes jellemű ember, mi-lyennek Forgács hieszteli. Hogy ingatagságai és egyéb hibái mellett is vitézség és vallásosság nem hiányzottak benne, azt egész életfolyama mutatta. Ez utóbbi tulajdona mellett szól végrendelete, melyet érdekesnek látok e lapok olvasóinak bemutatni, azon példány után, mely a kolozsvári ref. főiskolában a báró Szilágyiféle gyűjteményben őriztetik. Kár, hogy a másolat töredékes és nevezetes része ki van hagyva.

Perényi Gábor I-ső Ferdinand és Maximilián idejében a tiszai hadak főkapitánya, királyi tanácsos, tárnokmester és országbírája volt. Meghalt 35 éves korában Pozsonyban, hová országgyűlésre ment 1567. június 28-kán. Eltemettetett az általa építtetett sárospataki templomban.

Végrendelete itt következik:

Én Perényi Gábor Ujvármegyének örök ispánja, római császárnak, ő felségének tanácsa és hadnagyja etc.

A kegyelmes Istennek jóvoltából egészségem lévén és eszem, a mennyivel az ur Isten szeretett nálam lévén, teszek ilyen testámentomot idején, nem akarván halálomnak órájára eresztetni, ezeket meggondolván:

Először: hogy az ur Isten sokakat szokott e világi életből jó egészségben és erőben eleven gyorsasággal a más világra hirtelen kivinni külön különbféleképpen, mely dologról sok példánk vagy, hogy egy órában sokaknak jó egészsége volt, más órában minden testamentom nélkül hirtelen megholtak, minden ember bizonytalan életében, csak vagyon bizodalmunk istennek kegyelmességében szent fiáért.

Más oka, hogy halandó embernek, ki reá volt, és halálos betegségben vagy, a más világiakról kell gondolkodni, nem e világiakról.

Harmadik oka: hogy ha ember hosszú betegségbe esik is, bár halálos betegség légyen is, oly hirtelen esze elveszhet, és vagy ritkán vagy eszén, vagy mind halála óráig sem lészen, hogy a mint az ur Isten kívánja holtá után jó módon nem hagyhatja azokat, kiket az ur Isten keze alá adott és mindazokhoz való szeretetet is kívánja.

És azért az én utolsó akaratom, mikoron az ur Isten a napot és az órát előhossa, ezeket én kezemmel irom kisasszony havának 26-dik napján 1564. esztendőben Terebis várában.

Hitemről ilyen vallást teszek: hiszem és vallom az apostoloktól szerzett hitünknek ágazatját minden csoportjaiban, szent állatjának egynek lenni, személyében háromnak atyát, fiút és szentlélek egy bizony Istent, az atya Istent teremőnek, a fiu Istent szűztől fogadottnak és születettnak, szentlélek Istennek csodálatos cselekedetjéből, mi értünk embersége szerint kinszenvedettnak, megfeszülettnak és megholtak lenni és eltemetettnek, holtaiból harmad napon feltámadottnak lenni, mennybe felmentnek lenni. Atya istennek jobbjára ülni, onnan eljövendőt az ítéletre eleveneket és holtakat: hiszem a sz. lélek ur istent a sz. háromságban harmadik személynek lenni, keresztyéni anyaszentegyháznak, kit mondunk üdvözölendő seregnek, ezeknek egyenlő vallásoknak lenni az idvességnek dolgaiban, hiszem bűnöknek bocsánatját, a rothadandó testnek feltámadását és az örök életet a mi urunk Jézus Krisztusért.

A keresztséget hiszem és vallom Istentől tetszettnek lenni és szükségesnek lenni örök üdvösségre keresztyéneknek szokások szerént gyermekségünkben.

A mi urunk Jézus Krisztusnak szent vacsoráját hiszem és vallom csak a szerént, a mint ő felsége szerzette, hogy reá mondván az igéket a kenyérre és a borra, kik igaz hittel élnek vele, Krisztus urunknak igaz testét és vérért veszik és hogy minden em-

bernek élni helyen véle urunk Jézus Krisztusnak parancsolatja szerint és az ő haláláról és annak hasznáról való megemlékezéseért és vételéért igaz hit és poenitentia meglévén, és jó szándékkal él-
vén a sacramentariusoknak hamis opiniójuknak teljességgel ellenek mondván a pápistáknak és a transelementatio dolgából csak az igaz igékhez ragaszkodván, hoc est corpus hic est sanguis etc. minden emberi okoskodást magamból kirekesztvén

A tizparancsolatot vallom Moyzes által Istentől kiadottnak lenni bűnünknek megemeséréért és az életünknek e világon Istenhez és felebarátunkhoz megrendeléséért.

Az én hitem ez: ha az ördög akaratom ellen, ki gyilkos és hazugságnak atyja, a kinban halálom korán vagy betegségem miatt az én nyelvemet másra vezérленé, kit Isten az ő jelenvoltával eltávoztat, nincs semmi, közöm véle, hiszem az ur Istent szent fiáért megoltalmaz attól is, és szentlélek istennek vezérléséből az ő sz. anyála által.

Lelkemről — — először az atya mindenható Istennek szent kezében.... a mi urunk Jézus Krisztus drágalátos születésének, kinjainak, halálának, feltámadásának, mennybemenetelének és sz. fiához való szeretetének érdeméért és az ő sz. fogadásának igaz voltaért, hogy az én lelkemet az örök boldogságban megnyugtassa és vigasztalja az ő sz. színének látásával örökkön örökké. Az én bűnös testemnek eltakarására valahol isten akarátja ott lészen rothadandó por és hamu a feltámadás korán megékesíti az ur isten az ő ígérete szerint tunc fulgebunt justi in regno patris mei sicut sol; akarnám, ha az ur isten, mikor a Ttnus előjön — Patakon az atyám koporsója mellé birna.

Testi dolgokat az enyimeknek rövideden úgy rendelek: először etc. etc. etc.

Ezek az én utolsó akarataim, kiket én kezemmel irtam, a fe-
lyül megnevezett helyen, napon és esztendőben, kiket pecséttemmel és kezem írásával megerősítettem. Dicsértessék az ur Isten. Idem, qui supra. Gabriel de Perén m. p.

(L. S.)

közli: **Szilágyi Sándor.**

VALLÁSÜGYI TÁRGYALÁSOK

AZ 1839—40. ÉVI ORSZÁGGYÜLÉSEN.*)

1840. Jan. 3-dikán főrendi ülés.

Napirend: a Kk. és Rk. üzenetének a hat héti oktatást tárgyzó pontja, mely felolvastatván:

Gróf Nádasdy Ferenc, váci püspök: Az 1790. 26. t. c. 13. §-ában világosan kimondatván az, hogy a kath. hitről más vallásra való átalmenetel a kath. religió elveivel ellenkezik, és így hogy vakmerőn ne történjék, ő felségének följelentessék: következik, hogy ő felségének, a kinek jussa van az ily átmenetelt megvizsgálni, meg vagy nem engedni, jussának kell lenni azon módnak megválasztásában is, melynél fogva ezt legcélszerűbben megbírálhassa. Ily célból és nem törvény ellenére hanem egyenesen annak szelleméből rendelte tehát ő felsége a hat héti oktatást, melynél e részben szelidebb módot gondolni sem lehet. Hogy tehát ez általánosan megszüntessék, abban a Kk. és Rendekkel kezdet nem foghatok, mert ez a mellett, hogy a kath. hit elveit sérti, indifferenzizmust, vallástalanságot szülne; hanem hogy ha sok a hat hét, legyen 3 vagy 4, nem ellenzem; de hogy világi küldöttségnek itt befolyása legyen, abban sem egyezhetem meg.

Gróf Zay. Az Istent, kinek kinek önmeggyőződése szerint imádni, oly természeti jog, mint a lélekzés, s ennek korlátozása életerünkbe vág. Ezen okon a hat héti oktatás igazságtalan, mert minden honunkban felvett vallás, az erkölességen alapszik és egy sines, mely a trónra és alkotmányunkra veszedelmes elveket foglalna magában, de felesleges is, mert ha az áttérni akaróra kath. vallásban neveltetése oly hatással nem birt, hogy abban megmaradjon, vajjon mit lehet várni azon hat héti oktatástól? ha pedig nem meggyőződésből, hanem mellékes célból kíván átmenni, akkor az a dogmákkal nem sokat fog gondolni. Egyébiránt nem igen hihető, hogy valaki haszonért kívánna a protestáns vallásra térni, mert az honunkban legkisebb anyagi jólétet sem nyújthat. Azon aggodalom pedig, hogy a szabad áttérés vallástalanságot szülne, alaptalan, mert ez inkább ott terjed, hol valaki belső meggyőződése ellen kényszerítettetik a nem hitt elvek követésére; ellenpéldául szolgálhatnak magok a protestánsok, kiknek noha szabad áttérni a kath. hitre, mégis eddig legalább indifferentizmussal nem vádoltathatnak. Mindezeknél fogva, miután a szabad áttérés a bécsi és linci békekötésekben megengedtetett, a hat héti

*) V. évf. 51—57. l.

oktatásnak pedig az 1790-ik 26. t. cikkben legkisebb nyoma sincs: annak általános eltörlésére szavazok.

Gróf Teleki József. Nem tartozom azok közzé, kik az indifferentizmust pártolják, és az egyik vallásból a másikba való átmenetet minden megfontolás nélkül akarnák eszközölni. De nem is az itt a kérdés, hanem hogy micsoda mód létezik jelenleg és minő létezhetnék az átmenetelre nézve? A törvények e részben világosan nem rendelkeznek, később azonban behozatott a hat héti oktatás. Ez első tekintettel szelid módnak látszik annak megtudására, ha nem vakmerő-e az átmenetel? De a tapasztalás azt mutatja, hogy ennél egy szerencsétlenebb mód e részben nem lehet. Nem akarok visszamenni azon időkre, midőn egy egész emberi élet eltelt a nélkül, hogy sok ember ez vagy amaz vallást gyakorolhatta volna, nők és gyermekek polgári helyzetükre nézve ezen kérdéseknek hosszú időkre terjedése miatt bizonytalanságba helyeztettek. Igazságtalan lennék az egyházi rend, igazságtalan felséges fejedelmünk s kormánya iránt, ha ez alkalommal hála-lásan el nem ismerném azt, hogy az újabb időkben ezen szomorú történeteknek példái ritkábban mutatkoztak: mindamellett azonban a tapasztalás megmutatta, hogy ezen mód az óhajtott célnak meg nem felel, mert úgy a mint jelenleg állnak is a dolgok, minden szoros rendszer mellett bele telhetik egy pár év, a nélkül hogy tudhatná az áttérni kívánó, vajjon szabad-e már neki a meggyőződése szerint követni kívánt vallásra áttérni vagy nem? Kötelességemnek tartom azonban megemlíteni, hogy itt sokkal kedvetlenebb követke-zésű azon eset, midőn nem a valóságos átmenetelről, hanem arról van szó, hogy valaki protestáns vallásban neveltetett s ámbár arról tökéletesen meggyőzötve van, mégis azon ürügy alatt, hogy neki katolika vallást kellene követni, a protestáns vallástól eltiltatik és ily vizsgálat alá vonatik. Ezek és hasonló okok tehát semmi esetre meg nem nyugtathatnak engemet az eddigi rendszernek megtartásáról. Kérd's, lehet-e erre nézve más módot behozni? Itt már megvallom, hogy ez oly feladat, melyet én eléggé megfejtteni magam sem tudok; úgy hogy itt más módot arra, nehogy valaki ily fontos lépést felhevült indulatjában tegyen, hanem hogy azt elegendőképen megfontolhassa, nem képzelhetek, minthogy arra elegendő idő engedessék. Nem akadok fel rajta, hogy hat hét vagy kevesebb idő szabassék-e e végett? mind a hosszas, mind a rövid időt céltalannak látom. Ki előtt? és hogyan történjék ezen intézkedés? e részben már a Kk. és Rk. javallatához járulok, hogy t. i. az átmenni kívánó jelentse szándékát az illető törvényható-

ságnak, ez egy vegyes biztosságot nevezzen ki, mely 15 nap alatt az ily személyt kérdezze ki. Szeretném kötelességül tenni e biztosságnak azt is, hogy szólítsa fel ily alkalommal az áttérni szándékozót lépésének megfontolására és ekkor megengedné neki a törvényben meghatározandó bizonyos időt a gondolkodásra, hogy ha ekkor is állhatatosan megmarad feltétele mellett, akkor minden akadály nélkül adja ki a bizonyítványt. Ohajtanám továbbá, hogy a válaszmány tudósítást tegyen azon törvényhatóságnak, mely által kiküldetett, ez pedig ő felségének tudomásul felterjeszsze, a kinek azon esetben, ha a válaszmány eljárásában valami lényeges hiba történt volna, de csupán csak ekkor, azt kiigazíttatni joga legyen, mindez azonban az átmenetel megengedése után történjék, és az ezen felterjesztéstől vagy az arra adandó kir. választól fel ne függesztessék. Azt mondja talán valaki, hogy ez nem egyeznék meg a 26. t. c. ide tartozó rendeletével. De én a törvény azon rendeletét, mely az ilyen eseteket felterjesztetni parancsolja, eddig is azon értelemben vettem, és annak más célját nem gondolhatom, mert tisztelem felséges fejedelmeknek jogait, elismérem törvényes hatalmát fizikai és polgári helyzetére nézve alattvalóinak, de hogy a meggyőződés és lelkiismeret fokozatai felett ítélhetni, halandó lénynek, bár a világi méltóság tetőpontján álljon is, hatalom nem adatott s nem adathatik. Mondatott itt az, hogy ezen törvény rendeletével a protestánsok magok is meg voltak akkor elégedve, mi okon kívánják hát most változtatni? Igaz, hogy ezen törvény az akkori időhöz és körülményekhez, oly értelemben, mint azt a protestánsok vették és most is veszik, kielégítő volt; de azóta változtak a körülmények, és ki tudta előre, hogy azon törvénynek később oly magyarázat fog adatni? Egyébiránt sohasem voltak arra felhatalmazva az 1790-ik országgyűlésnek protestáns tagjai, hogy a többi hitsorsosaik képében akár kedvező, akár terhelő feltételeket elfogadjanak, hanem tették azt úgy, mint mi is most kik itt protestánsok vagyunk, nem hitsorsosink nevükben, hanem azon jogainknál fogva szólunk, melylyel mint a törvényhozó test tagjai a törvények által felruházva vagyunk. Ezen ellenvetés folytában felhozott még, hogy azóta is minden felírásaikban ezen törvényre hivatkoztak a protestánsok. Ez is igaz! de annak úgy, és nem más-ként kellett lenni; mert mi felséges fejedelmünktől, mást mint mit a törvény adott, legyen az bár nem egészen kielégítő, nem kívánhattunk, nem is kívántunk soha; változtatni, javítani annak egyes rendeletét a törvényhozás útjára tartozónak hiszszük, és azt ezen az uton el sem mulasztandjuk. Erőseggül hozatott fel itt az is, hogy

a protestánsoknak érdekében áll, ezen törvényt változhatatlanul tartani inkább, mint bármi kedvezőleg javítani, mert fordulhatnak a körülmények úgy, hogy ha az egyszer megbolygattatik, oly módosításokat szenvedend, melyek a protestánsokra nem kedvezők lesznek. Mennyiben tartom én ezen t. cikkelyt megbonthatatlannak és mennyiben változás alá vehetőnek? e részben már magamat első alkalommal kifejtettem; most csak annyit mondok, hogy noha az előhaladó időtől, a felvilágosodás és kibékülés századjától, ezen jóslattal ellenkezőt reménylek: de változzanak bár az örök gondviselés titkos utain a körülmények, és ránk nézve a mostaniaknál is kevésbé kedvezők legyenek, akkor is szelidséggel és béketűrőssel azt fogjuk mondani: adjátok meg Istennek a mi Istené és a császárnak a mi a császáré, értem itt a császár alatt a törvényt, mert azon időnek szelleme szerint, melyből ezen mondás való, a fejedelem reprezentálta az alkotmányt. És így, ha mindjárt javallatom ellenkeznék is az 1790. 26. t. cikkel, ez tanácskozásaink szabadságát nem kötheti meg. Ha a bécsi és linci béke a honfivértől párolgó fegyverek esattogásainak volt szüleménye, ha az 1790. 26. t. c. úgy tekintethetik, mint egy békelevél, melyet egy bölcs és jó fejedelem az indulatok felhevülése miatt maguk közt megegyezni nem tudó alattvalóinak nyújtott: legyen a 19-ik században hozandó vallásos törvény a fegyverek és indulatok viharának lecsillapodására, a józan megfontolás és az igazság sugallásának eredménye; lássa az egész világ, hogy a Lajtán innen hova teszi egy német író költői ábrándozásaiban a műveltség és haladás határát, létezik egy nemzet, mely minden előítéleteken felül emelkedve, vallásos viszonyait jó fejedelemre hozzájárultával, illedelemmel minden felhevülés nélkül és az igazság s kölcsönösség szabálya szerint el tudja intézni, míg a több műveltségökben elbüszkült nemzetek ezen tárgy feletti vitatkozásaikban a 16-ik század vadságaira emlékeztetnek vissza. Végre a mi b. Jósika által felhozott indítványt illeti: azt én is pártolom és e végett a Karokat és Rendeket felszólítani kívánom; hanem én a leányokra nézve, a kik természetnél fogva korábban érnek, és 16 éves korukban már férjhez mehetnek, életüknek 16-ik évét tartanám megállapítandónak; valamint azon esetben is, midőn a házasság folytában történik az átmenetel, a már meglevő gyermeknek mely vallásban leendő neveltetése iránt rendelkezni, szükségesnek tartom, és e végett a Kk. és Rendeket felszólíttatni kívánom.

Kopácsy József herceg primás: A kath. anyaszentegyház a tőle elszakadni kívánókat erővel nem tartóztatja, de mint jó anya elidegenedett s talán tévedni indult fiait tanács, oktatás, figyelmez-

tetés nélkül nem hagyja. Ezzel csak kötelességét teljesíti s ennek csak akadályát kívánja a polgári társaság által elháríttatni. Ily szellemben rendelkezett az 1790. 26. t. c. midőn az átmenetelt, hogy vakmerőül ne történjék, a királyi felségnek bejelentetni kívánta, nem csupa tudomás végett, mert úgy a vakmerő átmenetel nem gátoltathatnék, hanem felügyelés és az előforduló esetek megbírlása végett. Ily értelemben vétetett a törvény, kihirdetése után, közönségesen; bizonyság erre egyebek közt Pest vmnek 1793-ban, az előbbi év szept. havának 25-ik napján költ m. k. helyt. tanács rendeletére tett felírása, melyben nyilván elismeri „artlo 26-o temerarium transitum de casu in casum per Ream Mattem cognoscendum prohiberi.“ Nem lehetett ennél egyik részre is jobb biztosítás: mert a kir. felség oly magas állásra van helyheztetve, hogy részrehajlatlan igazságában mindenki megnyughatik. Nem is szükséges ezen legfelsőbb felügyeléshez, hogy az átmenőnek meggyőződésébe, szíve fenekébe a királyi felség belásson, mert külső tettekből és körülményekből is, gyakran könnyen kimondható az ítélet, hogy az átmenetelt nem meggyőződés, hanem vétkes könnyelműség vagy más hiu okok vezérlik; valamint a bíró előtt a külső jelek és tettek a bűnös szándékát gyakran oly világosságra hozhatják, hogy azt bizton ítéletének indító okául fölveheti. Nem is szükség ezen kir. felügyelésben s eredményében szoros értelmű engedelmet keresni, mert a legfelsőbb kir. rendelet ily esetben arra megy ki végképen, hogy a fenforgó okoknál s körülményeknél fogva az átmenni kívánót tartóztatni nem lehet, nem kell. Ezen felügyelési jussának gyakorlására, hogy annak erejével a vakmerő átmenetel gátoltathassék, alkalmas módot és eszközt kellett a királyi felségnek választani. Választotta a hat héti oktatást, mint a meggyőződésre legcélszerűbb módot választotta azt, mi a protestánsok religiójának szabad gyakorlatába nem ütközik, mi az örökös tartományokban mai napig divatozik s dicső eml. II-ik József császár uralkodása alatt országunkban is divatozott, mit végre magok a protestánsok megtartani kívántak, ha az átmenetelre nézve törvény nem alakulhatna, mert ezen esetre e pontban az előbb divatozó szokást kívánták meghagyatni, a mit a 7-dik novemberi k. k. rezolúció után, az akkori felséghez beadott észrevételeikből láthatni; az előbbi szokás pedig a 6 héti oktatást magában foglalta. Ily körülmények közt lévén a 6 héti oktatás a vakmerő átmenetelnek meggátolására választva, mi tehetette azt oly igen kedvetlenné? A visszaélések, úgy mondnak. Ugyde a mint a nm. koronáértől hallani szerencsém volt, a visszaélések ellen többé az újabb

időkben panaszok nem hallatnak s ha előbb vagy talán még most is a 6 héti oktatást visszaélések követték és követik, kikben kell annak okát keresni? Nem magok az átmenni kívánók tették-e többnyire szükségessé, hogy az oktatás, melyet tetteg és különféle mesterkedéssel nem egyszer, de többször félbeszakasztottak, több ízben újra kezdetnék és így hosszabb időre terjedne? B. e. Ferenc királyunk egyik leiratában nyilván kimondá, hogy az átmenetelnak oka, kutfefe többnyire a vegyes házasságokban vagyon. Azt, a kinek e törvény világos rendelete szerint a kath. hitben kell vala neveltetnie, majd szülői majd rokonai és más hozzátartozandói gyakran annyira vitték, hogy több rejtegetések közben a 18-dik eszdőt betöltvén, az átmenetelt vagy tetteg próbálná vagy megengedtetni kérné, de a tanításnak kikerülésére az akadály tételnek sem vége, sem határa nem volt. Ezeknek bebizonyítása végett szabad legyen a hivatalos felterjesztésekre hivatkozni. A visszaélések tehát, melyeknek orvoslása különben is lehetséges és éppen maga rendén volna, nem szolgálhatnak okul a törvénynek lényeges változtatására, vagy a tanításnak eltörlésére. Azonban ha orvoslásról van szó, azon módot, melyet a Kk. és Rk. javaslanak, mely a polgári hatóságnál tett jelentésre megyen ki, jóvá éppen nem hagyhatom, mert azonkívül, hogy a tárgynak vagyis a religió változtatásának természete ellen, ezen mód semmi religiói tulajdönt, kharaktert magában nem foglal; nem felel meg a törvény céljának, vagyis a vakmerő átmenetel ellen semmikép nem biztosítja. Ezekhez képest véleményem oda megy ki, hogy a törvénynek e pontbani rendelete a vakmerő átmenetel ellen tovább is teljes épségben fentartassék, annak foganatossága végett a felügyelés, az előforduló eseteknek megbíralásával, a kir. felséget illesse; a felügyelésnek módjai és eszközei közt a tanítás, mint a meggyőződésnek eszközlésére legcélszerűbb s leginkább a dolog természetéhez való, ezután is megtartassék; nem kötvén ki egyébiránt, hogy kevesebb ideig ne tartasson 6 hétnél, vagy hogy a panaszolt visszaéléseknek elmellőzésére, a mennyire szükséges volna, a ténynek rendelkezése is közbe ne jöjjön.

Lonovics József, csanádi püspök: Az előttem szóllott m. ur azt állítá, hogy az átmenetel korlátozásának szükségképeni következése a vallásbeli indifferentizmus, melyet, mivel állítása szerint, a protestánsok közt nem lát, természetesen csak a katolikusok soraiban talál. Az indifferentizmus oly métej, mely ma, fájdalom! minden vallásbeli felekezetek közt igen lábra kapott s ha nem kevés is a katolikusok közt az ilyeneknek száma, de a nagyérdemü szónok ur hitsorsosi közt is többet fog találni, mint emberszerető szíve kívánná, ki'et az ily vallásbeli hanyagság vádjá megillet. A mi a tár-

gyat illeti: az ezen pontban előadott sérelem, mely tulajdonképen csak a katolikusok nem pedig a protestánsok nehézsége lehet, két részre oszlik. Azt mondják t. i. a Kk. és Rk. 1-ör hogy a kath. hitről az evangélikára való átmenetel, a bécsi és linci békekötések ellenére az 1790°/4 26. t. c. egyoldalu magyarázata által korlátoltatik; 2-ör hogy a 6 héti oktatás, hallgatván a felől az említett t. c. is, csupán csak kormányzékeni rendelet által hozattatott be. A mi az elsőt illeti, mindenekelőtt meg kell jegyezmem, hogy 1790-ben az ország rendei még azon véleményben voltak, miként annak törvény általi kimondása, hogy a kath. hitről az evangélikára való átmenetel szabad, a kath. religió elveivel ellenkezik. Elismerte ezt a vallási cikely kidolgozására kirendelt országos választmány, midőn javallatában azt mondja: „cum transitus a sacris cath. ad alterutram ex evangelicis, per catholicos articulariter admitti nequeat:“ elismerték továbbá magok a protestánsok, mert ők kívánták a rezoluciót szóról szóra törvénybe iktatni, mely e pontra nézve így hangzik: „cum transitus a sacris cath. ad alterutram ex evangelicis, principiis cath. religionis adversetur;“ már pedig a mi 1790-ben a kath. religió elveivel, a protestánsok által is elismerve, ellenkezett, az 1840-ben is azzal ellenkezni fog. Nem áll pedig azon állítás, mintha a bécsi és linci békekötések az átmenetel szabadságát elhatárolták volna, mert azoknak célja s tartalma egyedül a vallás szabad gyakorlása volt. Kiteszik ez a bécsi békekötésből, mely így szól: 1. § ut juxta S. Caecae et r. apl. Mattis priorem resolutionem.... nimirum, quod omnes et singulos SS. et OO intra ambitum regni Hungariae solum existentes, tam magnates et nobiles, quam l. r. cittes et oppida priv. immediate ad coronam spectantia.... in sua religione et confessione nusquam et unquam turbabit, nec per alios turbari aut impediri sinet. 2. §. verum omnibus praedictis SS. et OO. liber religionis ipsorum usus et exercitium permittitur, absque tamen praejudicio cath. rom. religionis et ut clerus, templa, et ecclesia catholic. romanor. intacta et libera permaneant.“ Nincs itt szó a szabad átmenetelről, hanem az egész cikk tartalmát csak az teszi, hogy az evangélikusok vallásukat az országban mindenütt szabadon gyakorolhassák. Ugyanazt mondja az 1608. 1. t. c. ut religionis exercitium.... universis Stibus et Obus in suis ac fisci bonis, item militibus, ubique liberum relinquatur, nec quisquam in libero ejusdem usu ac exercitio a quoquam impediatur. Azonban a Kk. és Rk. mind a mult országgyűlésen, mind jelen üzenetükben az átmenetel szabadságára nézve a főerőt épen ezen szavakban helyeztetik: „eam sponte ac libere acceptare volentibus;“ pedig hogy azokban nem az átme-

netel szabadságáról, hanem a vallás szabad gyakorlatáról és arról van szó, hogy a kik abban háborgattak, azt, ha akarják, ismét visszavehessék, kétségtelenül kitetszik, mind a históriából, mind a linci békekötésből. A mi a históriát illeti: tudjuk, hogy a német birodalomban mindjárt a reformáció kezdetén azon csudálatos elv állítottatott fel: „*cujus est regio illius est religio*.” Ezen elvnél fogva, a mint egyes birodalombeli fejedelmek s urak az evang. vallásra léptek, annak elfogadására jobbagyaikat is erőhatalommal kényszerítették s egyszersmind minden más vallásbeliek ellen szigorú törvényeket hozván, tartományaikból birtokaikból nemcsak a katholicizmust, hanem a testvér evangélika egyházat is végképen száműzték. Viszont ezen elvhez ragaszkodtak a kath. egyházi, s világi fejedelmek, urak és az evang. vallásnak jobbagyaik közti lábrakapását minden módon akadályoztatták. Ezen szomoru és következéseiben oly sok menthetetlen erőszakot szült elv, vagyis úgy nevezett *jus reformandi*, nem sokára hazánkba is beharapódzott s a mint mindjárt a reformáció kezdetén egy Móre egy Szerecsen, Czibak Imre, Magócsi, Turzó, Perényi, Török Bálint sat. püspökséget elfoglaltak, a mint egyes földes urak, az evang. vallásra áttértek, a mint a belső visszavonásokkal az erdélyi hadak előhaladtak, úgy kiigazítottván a kath. lelkipásztor s helyébe evang. lelkész hozattatván be, a jobbagyok, az evang. hitre erővel kényszerítették. De éltek ezen reformandi joggal viszont a kath. egyházi s világi urak is, és a mint javaik birtokába léptek, a mint egyes földesurak az evang. religióról a katolikára tértek, s a fiskus a háboru alatt vagy után a kir. városokat mint tulajdon pekuliumát s a korona javait visszanyerte, elmozdítottván az ev. lelkész s helyébe kath. hozattatván be, a jobbagság a kath. hit elfogadására szorítottatott. Így hogy más számtalan példákat elhallgassak, midőn az ecsedi Báthoriak legutóbbika Báthory István országbiró, Bocskai alatt az evang. vallásra tért, ezt, általa kényszerítve, Szathmár vmben vele 40 egynéhány helység tette; s midőn a 17-dik században Forgács Zsigmond és Nádasdy Ferenc országbirák lemondván előbbi vallásukról katolikusokká lettek, őket ebben jobbagyaik egész serege követte. Oly igazságosnak látszott ezen reformandi *jus*, hogy noha a linci békekötés azt eltörteni, vagy legalább korlátozni igyekezett, de mivel a vesztfáliai békeség továbbra is meghagyta, azt az ország rendei 1681-ben a 25-dik t. e. által maguknak nyilván fentartották: „*confirmato isthic artlo l.o pacificationis viennensis, liberum religionis exercitium postremis his motibus (a Tököly támadását érti) interturbatum... omnibus et ubique per regnum salvo tamen jure Dnor terrestrium liberum re-*

linquitur. Kiki élhetett ezen joggal, csak a fiskusnak hozattatott az kétségbe, a kir. s koronai városokra nézve, míg végre ez neki mind az egyik mind a másik békekötés által kivételképen megtagadtatott. Ezekből világos, hogy azon említett szavak: „*eam sponte ac libere acceptare volentibus*,” nem egyebet jelentenek, mint hogy a kikre akaratjuk ellen ez, vagy amaz vallás tolatott, ha az előbbent önként *sponte ac libere*, visszaakarnák venni, azt szabadon tehessék. Kitészik az továbbá az 1647. 5. t. cikkbe iktatott linci békekötésből, mely az 1608. 1. t. c. ama szavait: *eam sponte ac libere acceptare volentibus*, egyenesen az olyanokra magyarázza, kik vallásukban erőszakot szenvedtek. Világosak és semmi kétséget nem szenvedők ez iránt annak szavai §. 5. 1-o *quantum ad negotium religionis etc. etc. interpretationibus non obstantibus* §. 6. 2-o *de non impediendis seu turbandis rusticis etc. etc. (in sua confessione... juxta vigorem praescripti artli... 1-mi liberum ipsor. Rgnis usum reassumere.)* 7. §. 3-o *concordatum etiam est etc. etc.* Ezek szerint az 1608. 1. t. cikknek érdeklett szavai csak olyanokat értenek, kik vallásukban impediti, coacti et turbati, előbb vallásukra *sponte ac libere* visszaakarnak menni; mert visszavenni és folytatni csak azt lehet, a mi azelőtt a miénk volt. Egyébként is hogy azon t. c. a szabad átmenetelről teljességgel nem rendelkezett, onnan is eléggé kitészik, hogy a két békekötés óta, egészen 1790-ig a mint azt a thatóságok levéltáraiban levő számos perek bizonyítják, mindazok, kik a kath. hitről eltértek, mint hitehagyottak, apostaták, fenyítő pörbe fogattak. Mindezekből világos, hogy az 1608. 1-ső t. cikknek ama szavait, oly értelemben, mint azt a Kk. és Rk. veszik, venni nem lehet. A mi a másikat, t. i. a 6 héti oktatást illeti, meg kell jegyeznem, hogy a mint imént mondtam, az átmenetel 1790-ig tökéletesen tiltott és poenalis volt; szóban jöven az 1790-ki országgyűlésen, az iránt három törvényjavaslat készült. Első volt a dunai kerületeké, mely e pontra nézve így szól 10-o. „*Cum juxta genuinum pacificationum sensum e r. catholicis transitus ad religionem aug. v. helv. confessioni addictor. admissus haud esse conspiciatur, ideo talismodi transitus r. catholicis posthac etiam serio ac sub gravi arbitraria poena interdictus esto, tanto ab evidentiori, quod admissio consimilis defectionis principiis r. catholicis e diametro opposita sit et praeterea non tam exercitium, quam incrementum religionis cum praejudicio r. catholicor. manifesto... constitueret. A tiszai kerületek e pont iránt semmit sem javallottak, hanem csak azt mondják: de transitu ad plenum, azaz országos ülésre halasztották. Harmadik volt az országos vegyes választmányé, mely e pontra*

nézve e következőket javasolta; §. 1-o licet parte ab una transitus a sacris r.cath. artiliter admitti nequeat: cum tamen negotium hoc nulli civili vel criminali poenae subesse possit, hinc ad antevertendam secessionem a religione cath. naturae religionis convenientia et libero religionis evangelicor. exercitio non adversantia media, unitis cum sua Matte neocoronanda viribus... constituentur. Mind a három javaslat ő fge elibe azon kéréssel terjesztetett fel, hogy mivel e tárgy felett az országos rendek egymásközt megegyezni nem tudtak, azt legfőbb tetszése szerint elhatározni méltóztassék. Erre következett ő felségének II. Leopoldnak nov. 7-kéről 1790. kelt leirata, mely e tárgyra nézve így szól: 13-o cum genuina christiana tolerantia omnem coactionem excludat, contra illos, qui ab una religione de lege recepta ad aliam aequae receptam transiverint ex capite criminis apostasiae actio fiscalis non intentetur... ut tamen iis, qui ex defectu sufficientis instructionis a cath. religione defecerint, reductio mansveta modalitate procuretur, talium in locis et domibus religiosis per decursum sex hebdomadarum omni cum moderamine et religioni christianae conformi mansvetudine adhibenda instructio de veritate fidei tentatur; injungatur autem ministris utriusque confessionis, ne ullum catholicor. ad amplectendam religionis evang. professionem quocunque praesumant allicere medio, aut aliquem ad illam recipiant, qui non testimonialibus de rite peracta praescripta instructione a competente parcho cath. extratandis munitus fuerit; parochor. autem catholicor. obligatio erit, finito instructionis tempore requirenti parti indilate desideratum testimonium expediendi.“ Itt már világosan említetik a 6 héti oktatás, úgy mint az ma is az örökös tartományokban divatozik, s midőn a klérus, vagy amint az országos végzés mondja, maxima pars catholicorum, abban több okoknál fogva megnyugodni nem akartak, a napló bizonyosága szerint a protestánsok azt szórul szóra törvénybe kívánták iktatni, egyebek közt azt hozván fel, hogy ezen tárgy azért terjesztetett ő fge elibe, mert az iránt az országos Rk. egymásközt egyességre lépni nem tudtak, hogy pedig ezen rezolúciót kötelező határozatnak kellessék tekinteni, onnan volna világos, mert a linci békekötés 4-dik pontja szerint, midőn az országos Rk. egymásközt megegyezni nem tudnak: „sua Maas qua supremus in re religionis iudex occurrentes difficultates decidere valeat;“ s hogy ezen hatalom ő fgét illeti s azért „cum legislativa suae mattis in hujusmodi adjunctis auctoritas manifesta sit,“ a rezolúciónak törvénybe iktatását továbbá is állhatatosan sürgették. Mivel pedig a másik fél ezt leginkább azért ellenzette,

mert így a 6 héti oktatás bevégezése után törvény által mondatnék ki az átmenetel szabad volta, hosszas vitatkozás után, az egész tárgy ismét ő fge elibe terjesztetett, hogy azt végképen intézné el. Erre jött ő fgének decemberben kelt és a 26. t. cikkbe szórul szóra beiktatott rezolúciója, melyben ő felsége hogy a katolikusok aggodalmát kimélje, kihagyván annak említését, hogy a 6 héti oktatás után az átmenetel szabad, az átmeneteli kérdésnek minden egyes esetekbeli elhatározását magának tartotta fel, e pontra így szólván: „cum transitus a sacris catholicis ad alterutram ex evangelicis, principiis cath. religionis adversetur, ne temere fiat, occurrentes ejusmodi casus suae matti referendi erunt.“ Már ezen rezolúció, vagy az abból készült törvény elismervén azt, hogy az átmenetel a kath. religió elveivel ellenkezik, annak szabad voltát meg nem engedte, nem is engedhette, de mivel azt lehetlenné tenni nem akarta, a mint hogy nem is akarhatta, 1-ör azt kívánta hogy az vakmerő ne legyen, 2-or annak elintézését, azon mód meghatározását, mely által az vakmerő lenni megszűnjék, a kir. felségre bízta. A vallás változtatás magában nagy fontosságu lépés lévén, igen helyesen ruházta fel a törvény ő felségét azzal, hogy választaná ki a legcélszerűbb eszközt, mely az ily szándék vakmerőségét megszüntesse. Ily eszköz csak a tanítás lehet, mert mivel fel kell tenni, hogy valaki csak azért kíván a kath. egyháztól elszakadni, mert annak tanítmányát vagy eléggé nem ismeri, vagy félre érti, csak az oktatás foghatja az ő tudatlanságát felvilágosítani, kétségeit eloszlatni, s ha mindezek mellett is meggyőződése eszközölhető nem lenne, ő felségére bízta a törvény, hogy neki az átmenetelt megengedje. Hogyan is lehetne a kath. egyháztól megtagadni, hogy midőn valaki tőle örökre meg akar válni, iránta végső kötelességét teljesíthesse s egyetlen eszközzel, mely a szelid oktatás? hozzájárulván, iparkodjék őt felvilágosítani egy oly lépése iránt, melytől függ földi s örök sorsának boldog vagy boldogtalan volta. De nem is fekszik magának az egyháznak érdekében, hogy az átmenetel tökéletesen tiltott legyen, s hogy az oly embert, ki hitetlensége s vásott erkölcesi által neki gyalázatot, híveinek botránkozást okoz, erőszakkal visszatartóztassa, sőt inkább felhatalmazva érzi magát isteni szerzője által arra, hogy az ily embert akarátja ellen is, kebeléből kizárja. Egyébiránt ha voltak is az oktatásban ez előtt itt ott visszaélések, de a ma fenálló kir. rendeletek e részben valamint célszerűek, úgy igen kiméletesek (itt terjedelmesen előadta a felsőbb helyről rendeltetni szokott vallásbeli oktatásnak két különböző nemét, helyét, módját, bizonyosságait, idejét s következtetéseit).

Minthogy tehát a törvénynek fent említett szavai mind magukban, mind pedig az 1790 ki 7-dik novemberi rezolúcióval egybehasonlítva félre nem érthetők s azoknak értelmét maga a t.hozó fejedelem csak nem sokára az átmenetel eseteire szabott 6 héti oktatás rendelése által authentice megmagyarázta, teljességgel nem áll azon állítás, hogy a 6 héti oktatás a 26-dik t. cikkben nem gyökerezik. A mi pedig a Kk. és Rknek az átmenetelre nézve tett javaslatát illeti, az iránt nincs mit mondanom s a nm. fő Rk. bölcseségére bízom annak megítélését, ha vajjon a törvényhatóságok küldöttségei előtt történendő nyilatkozat s ő felségének teendő egyszerű följelentés által megszűnnék-e egy részről az átmenetel vakmerő lenni, más részről pedig a kath. religió elveivel ellenkezni. A mi az én véleményemet illeti, én noha az oktatást, mint a meggyőződésre egyedül hathatót, az átmenetel eseteiben nemcsak legcélszerűbb s legszelidebb, hanem egyetlen eszköznek tekintem; ahoz azonban, hogy annak ideje arithmetice határozassék meg, nem ragaszkodom, hanem tisztán s egész kiterjedésében s valóságos értelmében fel kívánván tartani a törvény rendeletét, az átmenet megbírlását s az azt megelőzni kellő módnak meghatározását ő felségének kívánom továbbra is fentartani s azért e részben mélt. báró Jósikának véleményéhez járulok.

Báró Eötvös József. Nem szándékom az 1791-ki 26-ik törvénycikk további fejtegetésébe beléereszkedni, s habár teljes meggyőződésem szerint a törvényhozó e cikkelyt alkotva előre nem látá is, hogy e szavai: „ne transitus temere fiant“ majdan a 6 héti oktatásra fognak magyaráztatni, én nem fogom e törvénycikk hallgatására alapítani okoskodásaimat; nemcsak, mert ott, hol annyian szólottak, gyenge tehetségeimmel semmit nem mondhatnék, mi mások által az üzenet mellett, vagy ellene sokkal jobban nem mondatott volna, mint én tehetném; de mert teljes meggyőződésem szerint, a törvényes alap minden fontossága mellett van még is valami, mi a törvényhozót ennél inkább érdekli: t. i. a dolognak jelen állása; mert meggyőződésem, hogy a törvényhozó előtt, hol egy nemzet jogairól foly a tanácskozás, egy törvénynek idézése, vagy ügyes magyarázata elhatározó ok nem lehet; mert meg vagyok győződve, hogy azon konsequencia, mely nemzeteket mint az egyest legbiztosabban vezet céljához, nem a törvényekhez való szoros ragaszkodásban, hanem azon állhatatos törekvésben fekszik, melylyel minden ivadék csak a közjó előmozdítására fordítja törekvéseit. Épen ez nézetem azon történeti adatokról, melyek az 1791. 26. cikknek magyarázatára annyi tudományyal s tárgyismerettel

előhozattak. Nagy oktatás a mult; s jó a pillanat változó viszonyai között néha visszatekinteni azon időre, melyben eldődeink éltek; példát keresve arra, a mit tennünk, arra a mitől őrizkednünk kell. De bármi érdekes legyen e visszatekintés; bár mennyi figyelemmel követem Csanád nagyérdemű püspökének előadását, melyben bús multunknak oly világos képét állítá elénkbe; teljes meggyőződéssem, hogy a törvényhozónak legfőbb érdeke mégis csak a jelen; s hogy ha bár jó, ha visszatekintve néha példákat keres; csak a tárgy maga, csak a jelen állás az, mi őt tetteiben elhatározhatja. Csak a tárgyra magára szorítom tehát egész figyelmemet, s minekelőtte ehhez bővebben szóljak szükségesnek tartom, a hat héti oktatásra nézve különbséget tenni azon esetek között, hol az valóban a katolikus vallásban élő s áttérni kívánó személyekre rendeltetik.

S azok között, hol e hat héti oktatásnak oly személyek vetetnek alája, kik bármily környülállások miatt, noha a katolika egyházhoz tartoznak, más vallásban neveltettek.

A mi az elsőt illeti: ha a hat héti oktatások szüksége azokra szoríttatnék, kik a katolikus vallásban nevelve, abból férfikorukban áttérni kívánnak, ha ezen oktatásokra nézve biztos lehetnék, hogy visszaélések történni nem fognak, bátran megmondom meggyőződésemet; hogy én ezen oktatásokban semmit, mi vagy nem katolikus hontársaink vallására nézve sértő, vagy a személyes szabadságra nézve veszélyes lehetne, nem látok. A vallási átmenet oly fontos, az egész élet nyugalma s boldogságára oly elhatározó egy lépés, hogy a törvényhozó midőn e lépést megelőzőleg egy hat héti vallásos oktatást rendele, aligha mást tett; mint mit minden, ki e lépésnek fontosságát átlátja, önmaga vala teendő.

Mondathatik ugyan, hogy midőn a nevelés nagy részint egyházi rendünktől függ, fel tenni nem lehet, hogy egy teljes korát elért katolikus, vallásában oktatást nem nyert volna; mondhatni, hogy a vallás nem tudomány, melyet 6 vagy több hetek alatt meg lehetne tanulni; hogy azt, kit az isteni kegyelem fel nem világosított, ki vallásának áldását keblében nem érzi; oktatások által, főkép ha az áttérés keblében már akarattá lett, attól okok által szizatartóztatni nem fog. De engem mindezen okok, bármi fontosak legyenek, meg nem győznek, s mondom még egyszer, ha a hat héti oktatás visszaélésekre nem nyújt alkalmat, ha ürügyül nem szolgálhat, mely által egyesek szabadságukban sértetnek, én ezen oktatásokban semmi veszélyt nem látok.

De vajjon ezt lehet-e mondani? Nem akarom ismételni csász. kir. főhercegséged s a mélt. főrendek előtt azokat, melyek ezen

visszaélésekről e vitatások folyamatja alatt mondattak; s miután egyházunknak egyik legtiszteltebb férfiai között, ezen visszaéléseket önmaga elismeré, feleslegesnek tartok minden szót. De vajjon ha ezen visszaélések történtek, kit lehet okoznunk? mert hogy ezen visszaéléseknek okának lenni kell, s hogy az vagy a rendeletben magában, vagy azokban fekszik, kikre végrehajtása bízott, annyi bizonyos. Távol legyen tőlem, hogy szemrehányásokat tenni, vagy azokat, kikre e rendelet végrehajtása bízott, vádolni akarnám; teljes meggyőződésem, hogy az egyházi rend hazánkban inkább ismeri magas hivatását; hogy egyházunk elnökei több emberszeretetet, s egy szebb vallási buzgóságot érzenek kebleikben, minthogy hitünket visszaélésekkel terjeszteni kívánák.

De épen mert teljes meggyőződésem szerint a hat héti oktatással összekötött sérelmek s egyes szenvedések elhárítása nem azon egyházi férfiaktól függött, kikre ez oktatás bízott, épen mert meg vagyok győződve, hogy ezen rossz következtetéseknek megszüntetése az egyházi férfiaknak minden emberszeretete, s jó szándékai mellett lehetetlen vala, épen mert meg vagyok győződve, hogy azon nehéz vádak, melyekkel az egyházi rend ezen oktatások miatt illetetett, nagy részint igazságtalanok; nem ez-e legnagyobb bizonyítványa annak, hogy a rendelet magában hibás? Lehet-e egy törvény megszüntetésére nézve valami ok oly elhatározó mint az, hogy károsnak találtatott, a nélkül, hogy valaki megszégésével vádoltathatnék? S a ki e rendelettel összekötött visszaéléseket nem tagadja; a ki egyházi rendünket, mely e rendeletnek végrehajtója vala, tiszteli, kívánhat-e mást, mint ezen rendeletnek megszüntetését?!

Én tehát e részben a hat héti oktatások megszüntetésére adom szavamat s most áttérek azon esetekre, melyekben ez oktatás nem valóban katolikus vallásban élő, de oly személyeknél gyakoroltatik, kik más vallásban nevelvék, mert csak reverszálisok, vagy szülőknek egyike katolikus léte miatt tekintetnek a katolikus valláshoz tartozóknak. S ha az első esetben csak visszaéléseknek tulajdoníthatni azon káros következtetéseket, melyeket ez oktatás néha szül, itt magában az oktatásban keresem mindazon szomorú következtetéseket, melyeket annyszor látunk. Midőn a talált gyermekek vallási neveltetéséről a tegnapi ülésben szó vala, kimondám meggyőződésemet, mi károsnak tartom a vallásos neveltetésben való változtatást már a gyermekekre is; egy érdemes szónok állításomnak megcáfolására felhozá, hogy 7 esztendőös gyermekeknek vallásos ismeretei kisebbek, minthogy az ily korban való áttérés által

vallásossága szenvedhetne, s a többség bölcsesége helybenhagyá ezen állítást. S a 7-dik esztendőzt rendelé azon határidőnek, melylyen tul a törvényesített gyermek uj vallásnak követésére nem kényszeríttethetik többé. De vajjon most, midőn nem 7 de 17 éves ifjakraól van szó; midőn az oktatás által nem a gyermek első ismereteinek, hanem az ifju meggyőződésének megváltoztatása céloztatik azon korban, melyben vallása, mint minden érzemény legerősebb; midőn egész életének gyümölcsei már virágzásban állnak; vajjon nem szabad-e hivatkoznom e határozatra a jelen esetben? nem szabad-e várnom a nm. főrendektől, hogy szüleik hibája által más vallásban nevelt gyermekekre ki fogják terjeszteti azon jótéteményt, melyet a törvényesített gyermekeknek adának; hogy felügyelni fognak nálok is, hogy bármi oktatások által vallási nyugalmauk ne háboríttassék.

Nem akarok érzeményekhez szólni, nem akarom csász. kir. főhercegségedet s a nm. főrendeket elbúsítani azon egyes szenvedések elszámolásával, melyeket e vallási 6 héti oktatások ily ifjakkánál szültek, vagy legalább szülhettek, mi a törvényhozó figyelmét épen ugy megérdemli, mint a történet. De lehet-e eltitkolni előtünk, hogy azon esetek ritkák nem lehetnek, melyekben a hat heti oktatás célt nem ér; melyekben a kívánt megtérítés nem sikerül, s mi történik akkor? Az ily módon oktatott személy szabadon követheti a vallást, melyben neveltetett; ő reformált fog maradni, nemde; őt nem kényszeríti, nem buzdítja senki többé vallásának megváltoztatására. Ámde nem hozattak-e fel hat hétig mindazon okok, melyek őt vallásában megtántoríthaták, nem iparkodott-e hat hétig az egyház férfia, ki őt oktatá, hogy e vallástól eltérítse, s mindazon erős ok, mindazon lángoló szó, mely előtte felhozott, s mely őt meg nem győzheté, nem lehet-e elég arra, hogy őt kételkedni tanítsa? Szabadsága megmaradt, világilag követheti régi vallását; de lelkének nyugodalmát ki fogja visszaadni? ki fogja helyre pótolni egykori boldogságát? ki azon hitet, melyet tőle egy más hit buzgósága elrabolt, s mely nélkül e földön örülnie nem lehet?

Ezek azon okok, s nézetek, melyek a koronaórt arra birták, hogy ez oktatásoknál, főkép a nőnemnél, ifjabb korra való szorítását ajánlja; ezek, melyekre hivatkozva cs. k. főhercegségedet s a m. főrendeket arra kérem, hogy tanácsát minél szélesebb értelemben elfogadni méltóztassanak.

S most csak még az átmenet módjára kívánván kijelenteni véleményemet; e részben elvként előre bocsátom, hogy a rögtöni át-

menetelt sem vallásom nézeteivel, sem a dolog fontosságával összeférhetőnek nem látván; habár Liptó érdemes főispánjának aggodalmaiban nem osztozom is, annyi időt, s ünnepélyességet kívánok ezen átmenethez, mennyi a személyes szabadsággal összeférhető, s ezért a nm. koronaőrnek e részben tett indítványát elfogadom.

Gróf Dessewffy Aurél: Egészen megkülönböztetem azt a kérdést, hogy sérelem-e a hat héti oktatás? ama másiktól, hogy megkelletik-e azt tartani? Az első merőben történelmi igazságnak kérdése, s nem a hat héti oktatás védelmezői, hanem az azt ostoromlók vitték a vitát erre a mezőre, mikor a hat héti oktatást törvénysértésnek állították. Már megmutattattott, hogy ez nem így van; II. Leopold 7-ik novemberi rezolúciója világosan magában foglalta a hat héti oktatást, ezt a rezolúciót a protestánsok szórul szóra törvénybe akarták iktatni; a katolikusok nem voltak megelégedve a rezolúcióval; felmenvén a dolog még egyszer ő felségéhez, jött az a rezolúció, mely szórul szóra törvényben van. Ez a törvény teszi a legfelsőbb helyre való feljelentést a vakmerő átmenetelt akadályoztató intézkedéssé; s hogy ezen intézkedés módjává épen az választott, melyet a protestánsok magok törvénybe kívántak volt iktatni, az ennek a törvénynek sértése csakugyan nem lehet. Mindezeket nem a 6 héti oktatás védelme miatt mondom, hogy a hat héti oktatás megtartását pártoltam, hanem azért, mert véleményem szerint e teremben mindent, és így történelmi tekintetben is az igazat kell kimondani. Ha a törvényhozás a 6 héti oktatást céliránytalannak találja, úgy is jussa van azt megszüntetni, annál kevésbé szükséges itt tökéletesen történelmi bázist keresni fel. A mi magát a 6 héti oktatást illeti: bizonyos, hogy az eredetét a legjobb céloknak köszönheti. Lehet-e in theoria szelidebb módot gondolni mint azt, hogy a vallását elhagyni akaró, annak tanításaiban egy bizonyos ideig oktattassék? A végrehajtásban azonban számos visszaélések álltak elő, talán inkább azoknak hibája által, kiken a törvény végrehajthatott, mint azoké által, kik azt végrehajták; mert a dolog természetében fekszik, hogy az, ki egy vallástól elpártolni akar, annak tanításait készséggel többé nem hallgatja. Köz tehát az értelem: a 6 héti oktatás helyett más valami célirányos módot találni fel; e tekintetben a valóságos szempont már hasonlóképp elvagyon találva; nem lehet az más, mint középut azon vakbuzgóság között, mely erővel akarná tartóztatni a menni akarót, és amaz indifferentizmus közt, mely a korlátlan változtatást megengedvén, a közvéleményben lealacsonyíttatni engedné azt, mit oly könnyen nem lehet minden órában cserélgetni. Mert itt nem az egyes individiu-

mok érdekéről van szó; mert sem az, a ki jön, nem nagy nyereség, sem az, a ki megy, nem véghetetlen veszteség, de itt a valláscsászárság érdeke forog fen, és az, hogy ez semmi esetre se kissebítettessék. Mikor a mélt. fő Rk. megegyeztek abban, hogy egy bizonyos kort elért személyek, vallásukban többé, habár törvénytelenül követik is azt, ne háborgattassanak, mind practice, mind pedig általános elvekre nézve a földolgot már megtették, practice azért, mert az elannyira gyűlöletes vallásbeli kérdések $\frac{9}{10}$ része ilyen személyeket illetvén, ez által az izetlenségek legnagyobb része megszüntetik; az általános elvekre pedig azért, mert a szabadelműség itt főkép abban áll, hogy nem háborgatni hitében azt, ki valamit hisz. Voltak ugyan, kik ezt a határvonalat még alábbra jelesen a 7-ik évre akarták tenni; de e tekintetben meg kell jegyezmem, hogy ez a törvényes vallás ideájának megszüntetésére vezet, és oda, hogy mindenki tetszése szerint választhasson vallást gyermekei számára, mert képtelenség volna egy részről ugyan a törvényes vallás eszméjét tartani, más részről pedig ennek kötelező erejét épen azon kortól fogva szüntetni meg, mikor annak praktikus jelentősége kezd lenni. Ez tehát egy egészen új rendszer, mely sokkal tovább vág a tranzitus kérdésénél, és a mai vitatkozás körén túl fekszik.

A mi már az érettkorú személyeket illeti, kik merőben kívánnak egy vallásról a másikra átmenni; nekem úgy látszik, hogy a keresztyén vallások mindenikében megvan mind az, a mi a szívet nemesítheti, a mi a lelket emelheti, mindenikben lehetnek, és voltak nagy és erényes férfiak. Sokkal több szimpathiát érzettem én mindig azok iránt, kik azt, a mi vallásukban nagy és szép van felfogva, keblökben megérleltetik, s tetteikben gyümölesöztetik, mint ama más nemével az embereknek, mely akár metafizikai, akár más spekulációk következeiseiben, a vallások közti különbségeken törik fejüket, hogy egyikből a másikra átmelessenek. Vannak itt is tiszteletes kivételek, azonban a história bizonyítja, hogy egy 4-ik Henrikre, ki noha nagy ember volt, mégis világi célokból ment át más vallásra, ezen nem sok tiszteletet érdemlő átmenő jut. Nem akarom én ezen nemét az embereknek sem forgatni, sem üldözni, de egyebet szigorú igazságnál nem várhatnak a törvényhozástól, legkevésbé kedvezéseket, vagy azt, hogy nekik más érdekek hozassanak áldozatul. A Kk. és Rk. javallatában elegendő kezességet e tekintetben nem látok. Kifejtetett már, hogy a vármegyei küldöttségek elegendő biztosságot nem nyújtanak arra, hogy nekik itt elhatározó befolyás tulajdoníttassék. Fen akarom tehát tartani a királyi elhatározó felügyelést mindezért, mind pedig azért, hogy az eljárások

elvei között lassanként bizonyos egyformaság hozattassék be. Ha ezenfölül határidő rendeltetik, mely alatt a királyi elhatározásnak le kell érkezni, úgy tartom minden érdekeknek meg leszen feelve. Kimondván tehát, hogy a hat héti oktatáshoz nem ragaszkodunk, a mondottaknak értelmében kívánnám b. Jósikával egyetértőleg a Kkat és Rket egy célirányosb javallat megkészítésére felszólítani.

Gróf Zichy Károly, vasmegyei főisp. helyt. a nm. koronaőr indítványát azon módosítással, hogy nem utólagosan, hanem végrehajtás előtt terjesztessék fel a megyei bizottmány jelentése, a helytartó tanács útján, ő felségének, de nem pusztá tudomás, hanem bírálat végett, elfogadhatónak találja; de a viszonyosság elvénél fogva, a prot. vallásbóli áttérésekre is hasonló rendszert kíván behozatni.

Báró Mednyánszky Alajos, nyitrai főispán, hasonlóul azon különbséggel, hogy a fölterjesztés nem a helyt. tanács, hanem a nm. m. kir. udvari tanács útján intéztessék ő felségéhez.

Gróf Széchenyi István: Valamint tőlem az ugynevezett elmefuttatásokat sokan nem nagy oknak vették, úgy én mindazon szubtilitásokat, melyeket itt hallottam, a törvényből nem következtethetem. Ha az elmefuttatások sikeretlenül elhangzanak, nem nagy kár, de ha a szubtilitások lábra kapnak, oly tömkelegbe bonyolodunk, melyből kibontakozni még nehezebb lesz. Ha valaki az 1790. 26. t. cikket csak azért olvassa, hogy abból pro és contra erőseket keressen, utoljára oda jut, hogy a fától az erdőt nem fogja látni. Én mint már kijelentettem, azon törvénynek bázisát tekintem, mely úgy látom a kölcsönösség és egyenlőség; ha ennek még valami hja van, itt az idő hogy az pótolassék ki. A 13. §-ban ki van mondva, hogy az átmenetel vakmerő nem lehet; de én ezt is mindenik vallásra akarom érteni, ugyanazért akarom, hogy a vasmegyei főisp. helyt. gróf Zichy Károly ő mga javaslata szerint, itt is viszonyosság legyen. A mi az e részben előterjesztett módokat illeti: a szent koronának igen lelkes őre azt hiszem oly módot javasolt, melynél e részben bővebb intézkedés szükségtelen, én ugyanahoz egészen hozzájárulok. Nem hallgathatom el azonban megütközésemet azon, miszerint némelyek az e tárgyban feljelentés alatt ő felségének némi bírálatát akarják érteni. Én a ki felséges fejedelmünk iránti tiszteletben és hűségben a tisztelt koronaőrnél hátrább maradni nem akarok, a részben is vele egyetértek, miként nem fogadhatom el, hogy halandó ember, bármi dicső helyzete legyen is e földön, mutassa ki nekem azon utat, melyen azon boldogságot, melyet keblem egy jobb jövőndőről titkosan sejt, fel-

találhatom; nem tehetem ezt mint alkotmányos polgár sem, mert ha még földi részemet, e nyomorult testemet sem tartozom más mint a törvény rendelete alá adni, hogyan tehessem azt lelkemmel s meggyőződéssel?!

Nyilatkoztak e tárgyban mindössze 65-en, következő pontok körül forogván főképen a vélemények, u. m. 1) felhagyassék-e a hat héti oktatás? Erre nézve még az egyházi rend sem ragaszkodott a 6 héthez, hanem az oktatást, mint egyedüli célszerű módot, hozandó szabályok mellett, fentartatni, de az általános többség eltöröltetni kívánta; 2) hogy az áttérés esetei ő felsége elibe utólagosan és csak tudomás végett terjesztessenek fel, vagy végrehajtás előtt és bírálát végett? A többség az utóbbi értelemben nyilatkozott.

Mely értelemben a határozat az elnök főhg által kimondatván: gr. Teleky József kívánta, hogy ha már a fölterjesztésnek végrehajtás előtt kell tétetni, a kir. válasz kiadására nézve határidő szabassék; indítványa többek által pártoltatván, a zalai főispán gr. Batthányi Imre által javaslott 3 hónapi határidő elfogadtatott.

Ezen ülés d. u. 3 órákor oszlott el.

Közli: **Bodon Ábrahám.**

KÜLFÖLD.

Genf márc. 7. 1861. Tisztelt szerkesztő ur! Az „Alliance Evangélique“ negyedik nagy gyűlése f. évi szept. 2—12-dikén Genfben fog tartatni. Mint tudom hazai egyházunk is különösen meg lesz híva az ezen nagy gyűlésbeni részvételre, főt. Balogh Péter, Török Pál, Haubner Máté és Székács József szuperintendens és nmélt. b. Vay Miklós, gr. Mikó Imre, gr. Teleki Gyula, b. Prónay Albert és Zsedényi Eduard urak személyeiben. A program már ki van nyomva s rövid időn minden irányban szétküldetik. Ugy hiszem nem lesz érdektelen a t. olvasóközönségre nézve e programot, mely francia és angol nyelven készült, de hihetőleg tán németre is át fog tétetni, egész kiterjedésében magyar nyelven közlőm.

A program szövege következő:
EVANGYÉLIOMI SZÖVETSÉG.
 Minden tartománybeli evangy. keresztyéneknek
negyedik közgyűlése

Genfben 1861. szeptember hónap.

1861. febr. 18.

Az „Evangyéliomi Szövetség“ genfi bizottsága üdvet, kegyelmet és békét a világ különböző részeiben lakó szövetségi tagoknak Istentől a mi Atyánktól és Megváltónktól az ur Jézus Krisztustól!

Uraink és igen kedves atyánkfiai a Krisztusban!

Első körlevelünkben 1860. febr. 14-dikéről kifejeztük előttek, válaszul a különböző tartományokból hozzánk intézett atyafiui tudakozódásokra, miszerint ohajtjuk, hogy az „Evangyéliomi Szövetség“ közgyűlése 1861-ben Genfben jöjjön össze a Londonban, Párisban és Berlinben tartott közgyűlések folytatásaul; elmondtuk nektek azon indokokat, melyek e kívánságunkat igazolni látszanak és a melyek minket annak megvalósítása iránt felbátorítanak; és emlékezetetökbe hozván a minket egyesítő hitet s ez által magunkat egészen evangyéliomi alapra helyezvén, melyen állhatatosan meg is kívánunk maradni, meghívtunk benneteket, hogy jönnétek minket megtisztelni és megörvendeztetni jelenlétetek és atyafiui közreműködésteikkel.

Több feleletek küldettek hozzánk különböző vidékekről és egyházakból s kedves volt ránk nézve tapasztalni a jóakaró készséget, melylyel javaslataink fogadtattak. Ezen nyilatkozatok folytán szabad remélnünk, hogy gyűlésünk az egyház fejedelmének a mi szeretett és mindenható Megváltónknak áldása mellett, hatályos eszköz lesz a keresztyének hitének erősítésére, örömük és reményük ébresztésére, szeretetöknek, melynek ereje által mindnyájan egy testté olvadni tartozunk, élénkítésére és a világ előtt a mi Istenünk irgalmasságának és szentlelke hatalmának újabb bebizonyítására.

Mi midőn ma titeket e meghívásunkra újból emlékeztetünk, egyszersmind szorosabban kijelöljük tanácskozásainknak idejét és tartamát, tudatjuk veletek mind a tanácskozásunk alá veendő tárgyakat, mindazon atyánkfiai neveit, kik szívesek voltak az ezen tárgyakról bevezető értekezéstartást magukra vállalni.

Ha minden időben és körülmények között üdvös az atyafiaknak együtt imádkozás és Krisztus országa nagy érdekei feletti közös értekezés végett összejönniök, a jelen idők még parancsolóbbá teszik e szükségét. Egy részről a legfontosabb események valósulnak vagy készülnek elő Európában, Amérikában és Ázsiában; a

nemzetek politikai jövője terhes fellegekkel van bevonva, a nélkül, hogy beláthatnók, mely végzet felé vezet az Ur a népeket; más részről a világosság és sötétség közti küzdelem erősebbé kezd válni, mint valaha: a vallásos szükségek mindenfelé érezhetővé teszik magukat, az élet kezd ébredezni több pontokon, sok lélek eped az igazság után, avagy örvendez annak már megtalált birtoka felett, míg ellenben a bűn, az erkölcsi romlottság, a tévelygés és hazugság szelleme is megkettőztetik erejüket s megújított alakban kezdi meg a harcot a nagyobb siker reményében.

Ti jól tudjátok épen úgy, mint mi, mennyire szükséges, hogy azok, kik a Krisztushoz tartoznak, és a kik vele együtt akarnak munkálkodni, egymást ismerjék s erejüket számba vegyék; ti tudjátok, hogy a keresztyénségnek minden élő erőit egyesíteni s egymás kölcsönös támogatására irányozni kell, a helyett, hogy azok egymástól elszigetelten hatástalanokká váljanak; ti tudjátok, hogy az öröknek ezen egymáshoz közeledését minden módon elősegíteni kell, és hogy azon atyafiui találkozás, melyet Istenünk jóvoltából veletek tudatunk, meglehet Krisztus egész egyházára nézve épen úgy, mint bizonyosan ránk, ezen egyház egy igen csekély részére nézve alkalmat fog nyújtani a vallásos fölébredésre s az evangéliumi munkára, a Krisztus lobogója alatti küzdelemre újabb bátorítást s lendületet ad. Közénk jövőn, nagy számban jövőn ide hozzánk tanácsaitok, belátástok, bátorítástok, mindenek felett pedig hitetek és imádságaitokkal, oh ez által velünk ti nagy jót tesztek, sőt jót tesztek Isten egész népével.

S nem csupán az „Ev. Szövetség“ tagjait hívjuk meg, hanem minden nép, minden nyelv és az egész egyház mindazon keresztyéneit, kik velünk az atya, fiu és szentlélek élő és igaz Istenbe vetett hitre nézve egyek. Ambár annyi különböző tartományokban s annyi különböző nevezetek alatt elszórva vagyunk egymástól, mégis közöttünk nagy szellemi egység létezik s kedves és üdvös lenne ránk nézve ezen egységet gyűlésünkben élvezhetni és nyilváníthatni. Erre nézve két dolog szükséges: először, hogy az Ur legyen közöttünk s cselekedje lelke által, hogy valóban egyek, egy test lehessünk; másodsor, hogy örködjünk magunk felett, minél fogva némely másodrangú eltérések dacára is az alázatosságnak, szeretetnek és egységnek lelkében megmaradhassunk.

Összejöveteleink, ha az Ur akarandja, kezdődni fognak hétfőn szep 2 dikán és tíz egész napon át fognak tartatni délelőtti és utáni ülésezéssel. A délelőtti ülések tanulmányi tárgyakra lesznek szentelve; a délutániak pedig rendesen az evangéliom mezejének

különböző részeit illető előadásokra s jelentésekre. Mindenik kérdés egy írásban kidolgozott jelentés által fog vitatás alá bocsáttatni, mire az első szónok megkezdí a vitatást, melyben minden jelenlevők részt vehetendnek. Az írott jelentés olvasása $\frac{3}{4}$ óránál, az első szónokok beszéde pedig 25 percnél tovább nem tarthat; az utánuk következő szónokok pedig kéretnek, hogy beszédeiket külön külön $\frac{1}{4}$ óra határai közzé szorítsák.

Csütörtökön, szept. 5-dikén genfi vallásos ünnepély (t. i. a szövetségi és genfi u. n. nagybójt-közlő) tartatván, e nap délelőtti-jére ülést nem jelöltünk.

Vasárnap, szept. 1-jén imádkozási összejövetelünk lesz, mely alkalommal kérni fogjuk tanácskozásainkra az Ur áldását.

Reméljük, hogy gyűlésünkre összeseregglő atyánkfiai valamelyik, később meghatározandó napon együttesen az urvaesorával is fognak élni.

Üléseinknek, az azokban tárgyalandó kérdéseknek, a jelentést tevőknek vagy előadóknak és a vitatást megnyitó első szónokoknak sorozata a következő:

Hétfőn, d. e. szept. 2. Az ülés megnyitása. A francia osztály elnökének, valamint a többi osztályok elnökeinek és küldötteinek beszédei; más atyafiak üdvözlő köszöntései Barde lelkész ur szózata (Genfből).

D. u. Az Ur napja és az annak megszentelését eszközölő legcélszerűbb módok és intézkedések. Előadó Godet tanár ur (Neuchatel). Első szónok Coulin lelkész ur (Genf).

Kedden, d. e. szept. 3. A bölcsesség és tapasztalás által ajánlható eszközök azon bajok hatályos megorvoslására, a melyek a vallásos élet fogyatozásából és az erkölestelenség azon elhatalmazásából, melyet népeink nagy része között találhatunk, származnak. Előadó: Rosseeuw-Saint-Hilaire tanár ur (Párizs). Reméljük, hogy a kérdés minden egyes tartományra nézve külön külön szónok által fog kifejtetni, különösen pedig Angliára és Németországra nézve.

D. u. Hitterjesztés munkája a pogányok között a Berlinben tartott gyűlés óta. Előadó: Christ a hitterjesztési egylet elnöke (Basel). Első szónok: Bridel lelkész ur (Waadt).

Szerdán, d. e. szept. 4. A Franciaországban ez idő szerinti kételyrendszer (skepticismus) ítési vizsgálata. Előadó: Naville Erneszt ur tanár (Genf). Első szónok: Bastie lelkész ur (Franciaország).

D. u. Izrael és Jézus Krisztus. Előadó: Dr. Capadose (Hol-

land). Első szónok: Pétável Vilmos ur (Neuchatel). Gaussen (Dr. th.) ur (Genf) egészsége tekintetéből a szónoklatot nem vállalhata el.

Csütörtökön d. e. szept. 5. szünnet.

D. u. Olasz ülés. Olaszország és az evangéliom. Előadó Meille lelkész ur (Turin). Első szónok: Mazzarella tanár ur (Bologna). Tetszés szerint franciául vagy olaszul lehetend ez ülésben beszélni.

Pénteken d. e. szept. 6. A genfi reformáció és reformátor jelleme. Előadó: Merle d'Aubigné Dr. th. (Genf). Első szónok: Herzog tanár (Erlanga).

D. u. vasárnapi iskola Előadó: Fletcher lelkész ur (New-York). Első szónok: Cook Pál lelkész ur (Calais).

Szombat, d. e. szept. 7. A vallásszabadság mint az államokban a rend és béke biztosítója. Előadó: Pressensé lelkész (Párizs). Első szónok Viguet lelkész ur (Genf).

D. u. Amerikai ülés (angol nyelven). A polgári és vallási szabadságnak befolyása a katholicizmusra az egyesült államokban. Előadó: Baird lelkész ur (New-York).

Vasárnap, szept. 8. szünnet.

Hétfőn, d. e. szept. 9. Angol ülés. Az angolszász faj gyarmatok vallási jövője, az evangéliomi keresztyénség szempontjából, az egész világon s eszközök az e tekintetbeni siker biztosítására. Az előadók és szónokok, kik angol, skót és írlandi atyáinkfiai közül fognak kiszemeltetni, később lesznek megnevezhetők.

D. u. Keleti Európa és nyugoti Ázsia népeinek vallási állapota. Előadók: Rougemond Frigy. ur (Neuchatel) és Monsell lelkész ur (Írland).

Kedden, d. e. szept. 10. A tan és élet egységének fontossága az egyház előmenetelére nézve. Előadó: Baudy ur lelkész (Waadt). Első szónok: Grandpierre ur lelkész (Párizs).

D. u. Vallásos mozgalom Németországban a berlini tanácskozmány óta. Előadó: Bonnet lelkész ur (Frankfurt). Első szónok: Tholuck tanár ur (Halle).

Szerdán, d. e. szept. 11. Német Svájc részére fentartott ülés. Mely főbb pontokban ellenkezik a mostani racionalizmus, különösen a német svájci, az evangy. keresztyénséggel? Előadó: Rigenbach tanár ur (Basel).

D. u. Németország számára fentartott ülés. Rendje később fog szabatosan meghatározatni. Ezen nap mindkét ülésében a német nyelv fog használtatni.

Csütörtökön, d. e. szept. 12. A ker. atyafiságról, és a keresztyének közt helyet foglalható polemia jelleméről. Előadó: Gasparin Agenor ur (Franciaorsz.). Első szónok: Tournier lelkész ur (Genf).

D. u. A vallásos felébredés (Réveil) az egész egyházban. Előadó: Anet lelkész ur (Belgium). Első szónok: Monod Frigyes lelkész (Párizs).

Imagyülekezés és búcsu.

Reméljük, hogy a különböző tartományokból sok atyánkfiái veendnek részt a vitatásban; már többen ígérkeztek felhívásunkra közremunkálásukkal, mit igen nagyra becsülünk.

Kérjük mindazon barátainkat, kik meghívásunkra megjelenésökkel szándékoznak felelni, ne késsenek ezt velünk előre tudatni, hogy a vendégszeretet kötelessége teljesítéséről eleve gondoskodhassunk.

Fogadjátok uraink és igen kedves atyánkfiái, hathatós felhívásunkkal együtt a mi irántatok való vonzalmunknak és szíves szeretetünknek kijelentését szeretett Megváltónk nevében.

„Az ev. szövetség genfi bizottsága nevében:

Naville J. Adorján elnök (rue des Chanoines, 121),

Tissot Dávid titkár.“

Ezután következnek a bizottság tagjainak nevei, mindössze 26.

A francia programnak egész szövegében s hű fordításban visszaadott ezen közléséhez legyen szabad néhány észrevételeket csatolnom.

A választmány tagjai közt vannak ugyan a helybeli nemzeti egyháznak is több lelkészei, de benne az iránytadó személyek mind az ugynevezett szabad egyházhoz tartoznak. Nem szándékom ez uttal annak fejtegetésébe bocsátkozni, hogy e két egyház mi viszonyban van egymáshoz, mik tanai és irányai; ennek bővebb és tüzetes ismertetését akkorra tartom fen, mikor majd jó Istenem kegyelméből mostani vándorlásomból kedves hazámba és szeretett egyházunk kebelébe visszatérendek: mégis annyit egyelőre mondhatok, hogy tekintve az ugynevezett szabad egyházban mindenütt mutatkozó independentisztikus, methodisztikus és ultrapietisztikus mozgalmakat s annak exkluzisme felé gravitáló irányát, legalább Genfben a nemzeti egyház az, melylyel a magyar prot. egyház minden tekintetben inkább kezét foghat, mint a szabad egyházzal. Az elnevezés sokszor csal. Ne véljük, mintha Genfben a vallási és

egyházi szabadság csak a szabad egyház kebelében volna kinyomva; a nemzeti egyház pedig az állam befolyásának elveinkkel merőben ellenkező módon alá volna vettetve. Minthogy a bizottság a szabad egyház tagjainak tulnyomó többségénél fogva előre bizonyos, habár általános értelmű hitalakzatot szerkesztett, melynek aláírását a gyűlésben részt venni akaró minden tagtól egyiránt követelendi s mivel e bizottság az egész programmot s a beszélők névsorozatát is aként készíti, hogy abban a szabad egyház elvei s némileg pártnézetei a nemzeti egyház irányának s elveinek némi hátrányára vannak akcentuálva; ez a körülmény már eddig is némi irodalmi polemiára adott alkalmat, mely mint az eddigi előzményekből következtethetni, nagyobb és hevesebb vitatkozásokat is fog maga után vonni. Ime mindenütt láthatjuk az emberi gyarlóságot, mely az egyesülés és szeretet fenhangoztatott igéinek leple alatt is gyakran csak a felekezetiesség érdekeit rejtegeti és saját pártjának akar diadalt szerezni.

E polemia igaz, hogy még csak egy kis felhő a szept. gyűlés láthatárán, de ki tudja nem fogja-e magát komoly vihart zuditó felleggé kinőni?!

Minden esetre jobban szerettem volna, ha a két egyház testvéri közreműködéssel készíti el a programmot s ha a gyűlés inkább a nemzeti, mint a másik egyháznak (mely valóban csak corpus dissidentium) firmája alatt rendeztetik.

E körülményről, mint tényállásról kötelességemnek tartottam, hazai hitrokönaimat, kik e gyűlésre a fent nevezett t. szuperintendensek és főgondnokok személyeiben meg lesznek híva, értesíteni.

Azonban nem kétlem, hogy e gyűlésnek sok üdvös eredményei is lesznek, s valóban ohajtanám, ha egyházunkból néhány képviselő részt veendne e gyűlésben.

Minthogy utazási tervem szerint nekem akkor vagy Hollandiában, vagy északi Németországban kellend lennem: fájdalom! e nagyérdékű gyűlésen még csak mint hallgató sem lehetek jelen, s így nem lehetek szolgálatjára azon hitrokönainknak, kik netalán egyházunk részéről ide küldetui fognának.

Jól tudom, mily nehézséggel jár reánk nézve e gyűlésen, hol az uralkodó nyelv nem is a német, hanem a francia lesz, egyházunknak lehető tekintélyes képviselése: mindazáltal vannak egyházi és világi férfaink közt többen, kik a német és francia nyelvet nemcsak értik, de az anyanyelv könnyűségével is beszélik, s így a kellő képviseltetés a lehetetlenség akadályába ütközni nem fog.

Hogy egyházunk a külföldi prot. világgal némi organikus

összeköttetésbe lépjen, ez több tekintetből kívánatos, az erre vezető legbiztosb ut és mód pedig az ily összejöveteleknek meglátogatása s az azokbani részvétel.

Meglehet azonban, hogy e gyűlésbeni résztvehetésünket több előre be nem látható okok is fogják gátolni: ezen esetben azon javaslatot vagyok bátor mélyen tisztelt egyházi hatóságaink figyelmébe ajánlani, a mint azt ft. Török Pál szuperintendens urhoz intézett magánlevelemben ezelőtt néhány héttel érintém is, hogy egyházunk legalább írásban küldhetne ide némi közérdekű jelentést ügyeink állása felől; mert bizony rólunk a külföld nyelvbeli elszigeteltségünk miatt még mindig keveset s azt is igen sokszor hibásan tudja, többnyire a ránk nézve ellenséges kutfők közléseit használván.

Mindenek felett pedig gondoskodnunk kellene a felől, hogy olyan egyének, kik a külföldön szétszórt Denkschriftjeikben egyházunkat gyanúsítani, elég illoyalisok, ne szerepeljenek e gyűlésen mint magyarországi rapporteurök. Értem pedig az ily egyének alatt, különösen Vanandel urat és társait, kiknek a külföldön rólunk és egyházunkról széthintegetett tudósításait aligha lehet megköszönnünk.

Ha egyházunk képviselőt nem küldend, azon esetben nézetem szerint a gyűléshez intézendő nyilatkozatban pro cautela non superflua szolgálna annak kijelentése, hogy bármely egyénnek, ki talán Magyarországból, mint magános egyén e gyűlésen megfordulhatand, egyházunkat érdekelhető bármely jelentését egyházunk magáról részéről hiteles és köztekintélyű előadásnak nem tekintheti s kéri a gyűlést is, hogy azt olyannak ne tekintse.

Szives üdvözléssel:

Filó Lajos.

a pesti theol. intézetnek ez idő szerint Genfben tartózkodó tanára.

A SÁROSPATAKI REF. FŐISKOLÁRA, FŐGONDNOKI FELHÍVÁS KÖVETKEZTÉBEN, EDDIG BEGYÜLT KEGYES ADAKOZÁSOK JEGYZÉKE.

1. Báró Vay Miklós és neje. kötlevelben 2000 frt. 2. Gróf Csáky Antal Vince, kész pénzben 100 f. 3. Sz p Benjámín k p 100 f 4. Báró Sina Simon k. p 500 f. 5. A tépei ref. egyház k. p. 10 f. 6. Németh Sándor 3 ft tíz évig 7. Gyürky Pálné sz. gr. Vay Erzsébet k. l. 1000 f. 8. Koczán Józsefnő szül. Puky Franciska k l 1000. egyuttal a konviktusra k. l. 1000 f 9. Bodnár Dániel k. p. 10 f. 10. Nagyszokolai ref

egyház k. l. 50 f. 11. Szentgáli ref. egyház k. p. 15 f. 80 kr. 12. Szücs János k. p. 20 f. 13. Szemere Géza k. p. 100 f. 14. Korláth László k. p. 100 f. 15. Miskolci ref. egyház k. l. 200 f. 16. Turkevi ref. egyház k. p. 100 f. 17. Tiszafüredi ref. egyház k. p. 8 f. 25 k. 18. Lónyai Gábor tan-
székekre k. l. 2000, konviktusra 500, képezdére 500 f. 19. Nagykőrösi
ref. egyház k. p. 100 f. 20. Lacházi ref. egyház k. p. 27 f. 21. Beregi
egyház k. p. 10 f. 22. Vizsolyi János Gyömről k. p. 100 f. 23. Kis
Ábrahám Mádról k. p. 20 f. 24. Kemecsei ref. egyház k. p. 10 f. 25. Bay
Ferenc Debrecenből k. l. 100 f. 26. Kántor-jánosii egyház k. p. 12 f. 10 k.
27. Vasváry Károly gyűjtött Egerben k. p. 30 f. 28. Mikec Ferenc
k. p. 10 f. 29. A kiskunhalasi egyház k. p. 25 f. 30. Fekesházi József
k. p. 5 f. 31. Tárkányi egyház Biharból k. p. 3 f. 32. Fáy Gusztáv k. p.
100 f. 33. Id. Nyomárkay József 100 f. szelvények. 34. A cigándi ref.
egyház k. p. 12 f. 35. Gr. Dégenfeld Imre k. p. 500 f. 36. Kalós Meny-
hért k. l. 100 f. 37. Kalós Károly k. p. 100 f. 38. Hamvai László k. l.
200 f. 39. Alsósarkadi egyházból k. p. 25 f. 40. Fűzy Ferenc k. p. 100 f.
41. Dapsy Vilmos 500 f. urbéri államkötvényekben. 42. A földesi ref.
egyház k. p. 40 f. 43. Dr. Miskolczy Mihály 38 f. 30 k. 44. Ujbarsi ref.
egyház k. p. 15 f. 45. Lónyai Ödön k. l. 500 f. 46. Stenczel Dániel k.
l. 100 f. 47. Id. Mándi Péter k. p. 100 f. 48. A debreceni ref. egyház
k. p. 50 f. 49. A poroszlai ref. egyház k. p. 17 f. 50. Bük László Mar-
gittáról k. l. 400 f. 51. Bujanovics Rudolf gyűj. k. p. 212 f. 52. Patay
József k. l. 500 f. 53. Bicskei ref. egyház szept. ben fog 40 f. 54. Kau-
zsai Károly élte fogytáig évenként 10 f. 55. Juhász Lajos k. l. 40 f.
56. Szilasbalhás (fog) 57. Pataki János és neje Berger Emilia k. l. 1000 f.
58. Ujhelyi Sándor és fia Ujhelyi János k. l. 40 ft. 59. Nyeviczkey
Kristóf k. l. 120 f. 60. Rimaszombat k. l. 500 f. 61. Peley István k. p. 200 f.
62. Vértesy egyház k. l. 5 f. 63. Pálóczi Horváth Mária k. l. 10,000 f.
64. Id. P. Horváth Gábor k. p. 20 f. 65. Olcsváry Gábor k. p. 20 f.
66. P. Horváth Miklós k. p. 20 f. 67. Zsiró István k. p. 20 f. 68. Héthy
Antal k. p. 20 f. 69. P. Horváth János k. p. 5 f. 70. Büszörményi Jó-
zsef k. p. 5 f. 71. Tomcsányi Gyula k. p. 5 f. 72. Kőröskényi Ferenc
k. p. 2 frt. Összesen: 25,550 frt. 45 kr. a. é.

Sajtóhibák a Sárospataki Füzetek V-dik évf. I. II. Füzetében.

e helyett: olvasandó:

II.	140. lap.	4. sor felül:	ἀπέκω, ὄσεν	ἀπεκώλυσεν
	141. "	5. "	valóban	valóbban.
	143. "	16. "	kevesek	hevesek.
	"	5. "	alul	produktív.
	155. "	14. "	felül	természetben.
	157. "	8. "	"	Greece.
	161. "	9. "	"	alkatrészét.
	162. "	5. "	"	a több tanár.
I.	951. "	10. "	felül	legalább.
	952. "	5. "	alul	mindezek.

SÁROSPATAKI FÜZETEK.

ÖTÖDIK ÉVFOLYAM.

Jun. 14. 1861.

SZABADSÁG, EGYENLŐSÉG, TESTVÉRISÉG.

Jelenkorunk válságos perceiben sok ember kérdi magától, vagy bizalmasb barátitól: „honnan származnak azon nagyszerű változások, melyek népek, országok, sőt az emberiség sorsában, ki nem számíthatott fordulatokat eszköznek, hódítóbb erővel, mint az ármádáké, maradóbb hatással, mint a hatalmak pecsétjével biztosított kötéseké?“ és „mi okozza, hogy országok sorsa fordul meg, forradalom nélkül; lehet-e abban bízni, tőle áldást várni; vagy ismét csak egy ügyes kormányfogás az, mely alatt titkos tervek kivitele céloztatik?“

Hadd mondjam el meggyőződésemet e kérdések felett! ugy is sok a tárgy, mely felől eszmét kell cserélnünk, hogy világos fogalomra vergődjünk; sok a tárgy, melyet a papi szószék, a hit és erkölcs e szent propagandája, az esdő- s hálafohász égbe emelkedő lajtorjájának e földi támaszpontja, világias színezetök miatt, el nem fogadhat; a társas kör pedig lassu terjesztőjük; ezeknek hát katedrájuk az ezreknek beszélő „Folyóirat.“

És ne vesse szememre senki a népies nyelvet, sokat kell a falusi papnak letanulni az iskolai sztilisztikából, elhagyni a tudós precizióból, hogy magát megértethesse! azért, ki magasb irmodorhoz szokott: vegye az eszmét; ki előtt ez sem új; tekintse a jó szándékot, mely „nézpontot mutatni, honnan az események forrása, iránya, s célja áttekintendő.“

Az élet változatait, a történelem fejlődését, szóval az emberiség haladását, nem a politika, nem a hatalom, legyen bár az anyagi, vagy észbeli; hanem a vallás vezérli.

Ez ama betlehem-i csillag, mely felé a bölcsek és királyok, annyival inkább a böcs királyok, e hármass erő gyűpontjai, teendőiket irányozzák, irányzaniok kell!

Ki nem ezt teszi, nem böcs, mert gátat épít a haladásnak, így erőszakot tesz, ellenszenyvet költ.

Erőszakkal, mesterkéltségekkel, lehet valamit kis ideig fentartani, míg elmúlik a félelem s ámulat, s feltámad az ellenszeny: de akkor lehasad a kő-kéz nélkül, összezúzza azt, mint Dániel arany fejű bálványát, melynek lábai: cserép. A bálvány polyvává mállik, a kő hegygyé, betölti a földet.

Sőt a legnemesebb eszme sem valósítható, míg korszerűvé nem lett, míg a világ meg nem érett alá. Jövője lehet, de jelene nincs, mint a tavaszi magnak, ősszel vetve.

Az elavult eszmék pedig romlott magvak, szellemi halottak, sírjokból, a történelem lapjairól, őket világra hívni: hálátlan, népeket rettentő halottidézés!

Ezeket sem politika, sem hatalom nem képes fentartani! Hát a vallás?

Keleteljük kissé magunkat!

A vallás nem templomi csinált virág, múltó ünnepi csodát tárgya s gerjesztője; nem oltári bokréta, mely illatjával olykor felfrissítsen: templomba csak azért mentek a világ előrelátó bölcsei, hogy mint a gondos kertész, a becses virágot, a fejletlen kor viharaitól megvédjék, míg kinyílik a beltenyészett tavasza, s akkor az élet mezejére ültessék kenyeremagúl.

A vallás nem egy hosszú élet végén virágzó áloe, mely mellől ezrek elhalnak, hasztalan várakozásban, csak azért ápolván őt, hogy a jövő nemzedékek egyikének tartsák fel a remény biztatását: égbe nyúló virágbokrétaját megláthatni.

A vallás az élet fája, szellemi hasonmása a böcsőjét környező délvi növényzetnek, a remény örökzöld lombjában, az áldás örök virágzásában, fejlődő s érő gyümölcsökkel gallyain, a jelen s jövő nemzedékek számára.

A jelennek és jövőnek termel az, a multról, leérett

gyümölcseiben, csak az elméletnek ad, önmagát szaporító magvakat.

Mint ama legkisebb mustármag esett a gondviselés kezéből az élet mezejére, hogy belőle az élet fája nőjön, s ágain ne madarak, hanem népek, nemzetek rakják boldogságuk fészkeit.

Miben a vakhit s babona megbotránkozott, mit a kezdő bölcsesség bolondságnak vett (a megfeszített Krisztus a zsidóknak botránkozás, a görögöknek bolondság), az lőn zsidók és görögök közt Istennek hatalma és bölcsesége.

A hitmag rég leesett, és gyökeret vert ugyan, rég mondá az első hívőnek a mester „te Péter vagy, s e kősziklán építem fel az én anyaszentegyházamat“ s csudálnunk lehet, hogy az épület oly lassan halad, az életfa oly későre nő!

Hijába! az idő még zord vala, s az észnek nem egy napja van, mint az égnek! pedig ez is csak egy égöv légmérsékletét enyhíti tavaszivá!

Egyik mag később indul csirába, mint a másik, hasonló légfürdőben is; egyik növény korábban virul s érlel gyümölcsöt, mint szomszédja: hogyan kívánhatnók, hogy az értelem napja egyiránt hasson a földiesség ezer különféleiségeivel árnyalt ész s szív kifejtésére?

Bizony a mennyivel lassúbb a működés, melylyel a lélek az eszmét felfogja, átsajátítja, a növényi műszervekben folyó tengéletnél; s mennyivel feltételezetlenebb, kímélhetlenebb a szellemi, vagy csak polgári élet meteorológiája, (hogy úgy nevezzem) a kültermészeténél: annál későbbre várható az égi mag meghonosulása.

Sőt nem megfoghatlan, hogy az önző érdek, s a tudatlanság zavarait felhasználó ész, a világi hatalom és lelki szegénység, mint ellenségek egyesültek ellene, s árasztották a vérfordót, hogy abba befojtsák.

De felhatott az a trónig, s a helyett, hogy gyilkoló özön lenne, lett Konstantin keresztvize.

Ujabb ellenei, a később keblében nőtt férgek, mint a nyeső eszelény az oltványt, csak erősíték, termékenyíték azt.

Igy terjedt az, számban, térben, extensív, idomítva a kor s nép éghajlatához, külhoni növényként, engedve a szeszély kívánatinak, mint a gyöngye oltvány a kertész ké-

sének, s a redélyzet kötelékinek: de őserejét megtartá a parancsolt hit, (synodismus) nyügei, s a skepticizmus és racionalizmus hitnyirbáló ollója alatt egyiránt, s lett világ-vallássá!

De a vallás hatása, nem annak számbeli extenzív, hanem értelmi, intenzív terjedelmétől fültételeztetik. Nem a vallás, s annak sokszor félreértett, életnélküli szertartásai, hanem a szívben lélekben lakó hit parancsol, az emberiség boldogságát gátló hegyeknek, hogy „ugorjanak a tengerbe.“

S a vallás világggyőző hatalma nem ott nyilvánult, s az emberiség sorsának fordulata nem ott kezdődik, hol az első pogány császár keresztyénné keresztelkedett: hanem ott, mikor megmerte magától kérdezni: „lehet-e? kell-e nekem ezt, vagy azt hinnem? s miért?“ Mert a hit gyökér, ágak a cselekedetek; vagy virág, az ég sugarinak feltárult kehelylyel, hogy abban magvakúl cselekedetek fogamszanak.

A vallás intenzív terjedésének Krisztus után első világszerű nyilvánulása a reformáció.

Örök érdekű s érvényű tény a világtörténelemben, nem azért, mert külön egyházat*) alapított, mi magában inkább átok, megszaggatván az egyház egységét, s az emberiség testét ellenfelekezetekre hasítván (bár az ellenhatás felköltése által ennek is meg van szellemi haszna): hanem, mert a hitvizsgálás s bírálás útát nyitá fel a vakhitű, vagy hitlen világ előtt, így az igaz hitnek = meggyőződésnek, s a valóságos kül- s beléletnek első pünkösztje.

Ez olvasztá össze a dogmatikát és morált, s mindketőhöz közelebb vezeté az addig ellenes, vagy szolgailag lealázott bölcsészetet, hogy egykor testvérüljenek. A vallást midőn tudományyá emelé, s egyszersmind életkenyérre népszerűsíté.

Első korszakában egy terepély, három világrész felibe terjeszkedő élőfává nővé ki magát a keresztyén vallás, de csak ágakat s lombot nevelt: második korszakában kezdi táplálni híveit. Addig az eszme magával, s más eszmékkal

*) A reformátorok kirekesztettek az egyházból, kéntelenek voltak a közönséges anyaszentegyház eszméjén, külön egyházat alakítani. E nélkül reformáció nem lehetett. Szerk.

vívott, az égi növény aklimatizáltatott: ettől kezd vívni igaz elleneivel, a gyarlóság s bűn szülte nyomorokkal, melyek ellen küldetett írúl. Addig keveset tett az élet boldogítására, csuda, hogy annyit tehetett: de vívmányai bámulatosan megtartják a párvonalat, az elmélet kívánatival.

Nem akarok sokat mondani, midőn állítom, hogy azon 300 év alatt, melynek két harmadát bel-, s vallásos háborúk rablásként el az emberiség jövőjének fejlesztésétől, többet haladt a világ, több kincsét aknázott ki e gyémánt bányából mint a külterji hódítás 1500 évei alatt; s még többet fog jövőre, mert az eszmék asszimilációja mértani arányban halad.

És ha felvesszük, hogy Jézus, az eszmemag földre hüllása; a reformáció annak virágzása; csak azon adatot kell a történelem lapjairól leolvasnunk, mikor az életfa, első zsebéjét ejtő, az éhező világ használatára le: azonnal kész a három szám, melyből a negyedik, ötödik sat. áldás ideje számtani pontossággal határozható meg. Mert a vallás áldásinak korszakai legalább számtani arányban gyorsulnak.

Lássuk őket történelmi sorozatukban:

Az előkorban, midőn a vallás, hogy úgy mondjam, csak tengéletében erősödött, testté válandó eszmét keveset adott a világnak. Küzdött a hagyományokkal, s azoknak az emberekbe gyökerzett kinövéseivel: de alig pihent meg a világ az eszme külfaraitól, azonnal megszületett első szülöttjét

a szabadságot.

Az ígéret teljesedésbe ment: „megismeritek az igazságot, s az igazság szabadossá teszi titeket.”

Édesen meglepő, hogy ez első szülött, mint az ész kívánja, iker-testvére

az egyenlőség.

Szabadság egyenlőség nélkül: agyrem; gígászi égvívás ez, amaz nélkül.

Édesben meglepő, hogy ez ikerelsőszülött Betleheme azon ország, hol a váldiak vére szétpatakozott, magvok, az anya méhében fejlőd embrióig, kiirtatott, a gyászos emlékü „Bertalanéj” dicstelen hőseinek, molok papjainak hazájok.

Meggyőző bizonyítványa annak, hogy bár a hit küljelvényeit le lehet tenni, mint IV. Henrik hitvallását, a koronáért: de a benső hitet a lélekből kitépni, nem! valamint annak, hogy a reformáció, nemcsak a protestáns egyházat alapítá: hanem a többit is reformálta.

De késsünk egy kissé, e nagy s annyiszor félreértett, félremagyarázott eszmék mellett.

A szabadság és egyenlőség elméletileg egymást föltételező, egymásban befoglalt analitikai fogalmak. Ha mind szabadok nem vagyunk, nem lehetünk egyenlők, és viszont. De épen, mivel egymást föltételezik ezen fogalmak, szabadságunknak is teljesen egyenlőnek kell lennie. Egyiknek nagyobb szabadsága, a másikat szűkíti, az egyenlőséget rontja le.

Ezekből szükségeskép következik: hogy a szabadság nem egy a szabadossággal, sem polgárilag, sem, minthogy e kettőnek lényegileg különbözni nem szabad, erkölcsileg. A szabadság mindent megtart, felépít; a szabadosság mindent leront, még önmagát is. Mert ki magának több szabadságot vesz, mint másnak engedni hajlandó: feloldoz más kötelmei alól, sőt jogot ad annak igazai védelmében, őt korlátozólag is használni erőit. Ki pedig szabadságát eladja, nem vádolhat más ézsauitetteért.

Innen érthetők az evangyéliom szavai: „mindenek szabadok énnekem, de nem mindenek használnak, nem mindenek építenek.“ Mert bár szabadok vagyunk teljesen, jóra, rosszra, hogy senki tette okául más ne vethessen: szabadságát úgy használja minden, hogy „másoknak, sőt magának se legyen botránkozásul.“ Így észszerűleg a szabadság, még szubjektív értelemben sem fájúlhat szabadossággá.

Ezért a szabadság akaratunknak azon kormányzatában áll, miszerint magunkat, tehetségeink, erőink mai használata által, azok hónapi használatában nemcsak nem gátoljuk, veszélyeztetjük, hanem biztosítjuk, erősítjük. Ne tegyünk úgy, mint a tékozlók, kik holnapi táplálékjukat ma könnyelműleg elvesztegetvén, koplalást vonnak magukra.

És a szabadságot így kell, csakis így lehet józanon értelmezni!

E kötély teljesítése, minthogy igazságos: könnyű; és

édes: mert a mennyit kíván, ép annyit ad kölesönbe. „Az én igám bizony édes, az én terhem bizony könnyű.“

A keresztyén szabadság, szintugy mint a bölcsészeti jogban és kötélyben egyenlőkké tesz bennünket.

Az egyenlőségnek nem is lehet más értelmet adni.

Sőt másként egyenlőség nincs, nem is lehet sem testben, sem lélekben. Mert nincs két falevel, nincs két fűszál, nincs két homokszem egyenlő, nincs a mesterségnek két egyenlő műve. És ha ez egyszerű tárgyakban nincs, a küls belterjileg miliárdszerűn változó miliárd erők cseppjeiből összeolvadt emberben keresnénk-e egyenlőséget?

A szellemi élet lajtörjájának minden fokozatán, kezdve ott, hol az anyára legelőször mosolygó csecsemő áll, odáig, honnan az angyalok nézik az égür bolygóit mozgató erőt, s a jövőt intéző bölcseséget, áll emberi lélek, de csak egy egy.

A 24 betűk kombinációjának tengerét még ki nem birta a világ méríteni, minden elmefuttatásban, más vegyületben, sorozatban, jönnek azok elő: s ama megszámlálhatlan erők, tehetségek, végetlen fokozataikkal, melyek az ember képzésében tényezők, kevesebb változatokat engednének, vagy tán kimerültek volna már?

Ugy van! különbözők az ajándékok, testiek és szellemiek egyiránt; különböző az akarat, igyekezet, azok fejlesztésében; különböző a siker, a szorgalom és ügyesség vívmánya, ugy is mint a — ha ugy tetszik, véletlenül találkozó kedvező körülmények segélyzete: egyenlőség csak jogban s kötelességben képzelhető.

De legészellenesb, az egyenlőségnek, a világi külsőségektől, vagyontól, sat. vett mértéke. Meggyalázó cégére annak, ki magáról elárulja, hogy az embert, másról megmérni nem képes, mint a külsőleg hozzáragadt cím-, s vagyonról.

Nem is mások, mint az eszme álprófétái, dugának e szavak alá álnok magyarázatot, kik az ő tanultságból, vagy a szerencse kedvezéséből birt előnyüket féltvén, elijeszteni törekedtek a haladni indult világot a vallás civilizáló hatásától, tiszta fogalmak helyett, ijesztő képekkel töltvén be annak képzelődését.

Sőt ama szennyess jelszót „osztózzunk,“ melylyel némelyek az egyenlőséget, a nép előtt, ha nem ugyanazonítani, de magyarázni, s melylyel a proletár s vagyonos osztályt,

egymás rémítésére, szemközt állítani igyekeztek, nem az együgyűség, hanem a legpokolibb gazság találta fel. Mert a leggyarlóbb ész is átláthatja, hogy ha ma, minden földi vagyon felosztatnék is, már holnap a szorgalom a henyéségen, a takarékoság a tékozláson, az eszélyesség az ügyetlenségen, felül vívná magát; így az anyagi egyenlőség, a mindennapi osztozás mellett sem állana be. Fizikai lehetlenség mellé, erkölcsi okra nincs szükség. Épen ezért e szégyenleni való eszme, alacsony terjesztőinek cimborái közt találva múló fogadtatást efemer élete után elhal, soha többé fel nem támadandó!

E fogalmak gyakorlati, polgári értelmezése sem rontja le az elméletit. Mert ha nehéz is tűrni a közpolgárnak, hogy nincs annyi joga, mint előjáróinak, (de kötelessége, terhe sincs annyi); s a szolgának, hogy urának több szabadsága van, mint neki, (de bérért adá el azt): e látszatos ellenmondást kiegyenlíti, ama mindennel köz egyenlő szabadság: szolgává lenni, vagy nem lenni; előjáróvá képezni magát, vagy közpolgár maradni. Ezenfelül mindenki egyenlő, még ha szolga is, szabadsága használatában, jogai gyakorlatában, Isten és törvény előtt.

S itt tűnik ki a krisztianizmus áldó hatása a polgári életre, ez sehol úgy nem lévén, mint annak hívei között: de ez égi ösztönt adott a küzdelemre, békenemtőt küldött az elégtelenség habjai közzé.

De hogy nem önkényileg tulajdonítom én a szabadságot s egyenlőséget, egyéb okok felett, a vallásnak, legyen szabad igazolnom.

A politikának nem tulajdoníthatom, mert az nem egyéb, alkalmazott, sőt sokszor igen kényszerített bölcsesletnél. Sőt a polgári élet erőszakos rázkódásai, onnan látszanak eredni, hogy a bölcselő politika, az emberiség vallásos kifejlődésével, a krisztianizmus haladásával nem tart egyenlépést.

De a bölcsészetnek sem vagyok hajlandó e dicsőséget osztatlan átengedni. Mert, bár el kell ismernem, hogy a szabadság, mint metafizikai fogalom, korábbi mint a krisztianizmus; de minthogy a természeti vallás s metafizika, tárgyakban oly igen összevágának; s minthogy a szabadság, a

vallási legfőbb eszmék egyike, mind a természeti, mind a pozitív vallásban, mi mindkettőnek dicsősége, s testvérségük bizonyossága; kérdés: a vallásos szemlélkedés, vagy bölcsészeti elmélet, emelkedett-e, ez életnemtő elzárt szentélyeig?

Bár mindegy, akármelyik! elméletének mindenik alapjául vevé azt; jelül, hogy találmányuk igazi kincs! kímélvezni azonban nem merték, vagy nem bírták, míg az előbb keresztyén, mint bölcséleti ethika, nem ismeré fel benne hatalmas vazallját.

Igy a szabadság, míg bölcséleti eszme volt, aludt, mint a múmiák kezében bebalzsamozott búza: a krisztianizmus adott neki napfényt, földet, harmatot; sőt alszik most is, hol nem vallási eszme.

Megengedem, hogy a szabadság, ős, ha úgy tetszik, s ha van ilyen, benszülött eszme: de a kegyelet, a nem, nem tiszta fogalomban, hanem csak homályos érzetben élő erőnek, ez önkéntes hódolata, a vallásszerű családi körben nyilvánult s fejlett ki, mint a szabadság gyermek bölcsőjében; a polgári életben pedig hol e vallásszerű kötelekek tágultak, a szabadság a hatalom liktorává, a kegyelet függéssé lön!

Megvolt a szabadság, mielőtt a Krisztus megszületett: de csak mint kászteszme, szubjektív értelemben vegyült mozgató erőül, a történelem eseményei közzé. Adagonként csikará ki a római éques, jogai életlégét, a patriciusoktól; adagonként, s megnyirbálva bocsátá azt át a nyakára nőtt plebéjuszoknak: de a filozófia gyalázatára, s vallástalansága cégéreül, mindenik megtartá a „servitus obnoxiiat.”

S e tény mindenütt ismétlé magát.

Bevallom, hogy ez okoskodásból az ítészet próbaköve sokat leküszörülhet; de ha mind lefenné is, be kell vallanunk: hogy az alanyi jelenség helyett, tárgyilagosságot a krisztianizmus adott az eszmének; az önzés szennyes szekere előtti szolgaságból, életvezérré az emelé azt; azon kicsinyes célból, mely felé csak egyesek, legfeljebb töredékek pályáztak, az emberi boldogság eszközévé az magasítá! Ez történelmi tény! Liberia, az első zsenge, az új Egyiptomban sanyargó izráel palesztinája, annak, még omladékaiban is dicső tropeona!

Igen! a filozófia legtartalmasb eszméi nyertek, ha nem életet: értelmet, hazát az evangéliumtól; a bölcsészeti el-

méletet, az élet posztulátumává azon tekintély kanonizálta, mely előbb a hitnek alapja majd annak tárgyává istenült. A bölcsészet temploma a misztériumok szentekszentje volt, hová csak a felkent papoknak, s a bár ész, nem születés által, nem jogot, hanem kulcsot nyert kiváltságosoknak lehetett menni; a golgotai vér, mint ama vérfű, melyről a monda regéli, hogy a zárat felpattantja, kitérta annak ajtait, népszerűsíté annak titkait, értelmet adott a hieroglifik jegyeinek.

A bölcsészet ennél fogva, lehet a bányakutatás, a vállás a bányák aknázása, hol a haladást többé nem az elmélet, a feltalált aranyér vezeti.

A filozófia az ész, a vallás az élet apothézise, míg amaz szünthetikus igazságokat keres, alapjául világalkotmányának: ez pozitív tételeiben (milyeket a filozófia is csak úgy alkot magának), támaszpontot ad, nem, hogy Arkhimedeszként a földet kivessük sarkából, hanem hogy Jákób lajtorjáját reá állítsuk, a mennyet földre hívandók!

Jézus a bölcsészet katakombáiba behatoló Mózes a civilizáló vallásnak, hol a helyett, hogy a világ halottait, bebalzsamozás által, a rothadástól megmentené: az emberiség négy—öt ezred éves eszmemúmiáiba lehellelt lelket, s munkára küldé őket. S ez isteniebb tény, mint egy ismét meghaló Lázárt feltámasztani.

Ezekből győződtem én meg, hogy ha a bölcsészet volt is az apa, a vallás a tápláló anya, mely a polgárisulás iker nemtőjét a világnak megszülé.

De nem szükség e kérdés felett, a két fakultás közt, vitát élesíteni, mert a történelem, az eszme megtestesülésének folyama is a vallás mellett bizonyít. Ugyanis:

A külélet, a vallásos kifejelettség e hévmérője, a vallásos eszmék intenzív terjedelmével, mindig párvonalban halad. Ezért a népek kiskorúságában, midőn a vallás nem volt egyéb, mint törvénykódexsz, melyben még a hitcikkely is parancs alakjában jelent meg, s meggyőződés helyett tekintélyre vala fektetve, mint külön kásztok (Braminek, Léviták) alakútak, s a valláskezelés birtokába helyezék magukat: úgy külön osztályok sajátíták el a polgári kormány-

palcát (arisztokrácia, patriciusság) s mindkettő örökösíté magát abban.

Ez előnyösnek mutatkozott szokás, mint a tengeri lég nedvessége a száraz felibe, s mint a vad bozót surjányai, a mívelt földbe, messze beterjeszkedett a később kor száza-daiba.

A régi népek bölcsészetével, a régi bölcsék magoknak alkotott vallása, haladt versenyt; a köznép csak az eszmék küljelvényeit ismerte, s istenité vakon, hit-, így eredmény nélkül. Innen a sok népisten!

Egyes bölcsék, államférfiak, törvényhozók s azok hatása a közéletre nézve, csak úgy tűnnek fel, mint az izolált villansodrony, a nedves légben szétfolyó villanyárhoz képest; amaz egy vonalnyi téren folyik, a végeken fejtve ki erőt: ez országok területén polarizálja, fejleszti a galván pontokat, a tenyészet rügycit, nyújtja, duzzasztja a növényzet életidegzetét. Az ész, megértette az ész, mint a messzelakó távirók egymást: a nép illetetlen bámulta a nagy titkot, a közlekedő sodronyt.

Igen! mert a vezető elem, az elmélet fogamztató erőit, az élet alvó csiráihoz, rejlő rügyeihez megvívó vallás hiányzott; ha volt, vakhit, szolgálai engedelmesség volt, eső, napfény nélkül, és viszont.

A bölcsnek esze volt, a népnek inkább szíve, mely termékenyülni ohajtott, s meddőn maradt; hévsugárt várt, s álfény csillogási közt dermedezett.

Majd megszületett a két sarkat, ész s szívet egyesítő elem, az alkotott theoriák helyett, pozitív tételeken, a részletes belátás helyett, a közönségesb hiten nyugvó vallás: és győzött mindenütt, mindkettőnek szomját inkább oltván, mint a régi rendszer, sőt ha az ész meddőnek találá, a szívbe bocsátá le gyökereit.

Egy test lön az emberiség, míg mindig külön irányu erőkkkel, egy merev mágnestű! Végpontjain, rokont kereső sugárkör gerjett; észak felé nyújtódzva az egyik, a másik dél felé. Nem tudák, hogy oly közel, öntestökben van az erő, a tárgy mit a végetlenben kerestek, s nem találták meg sehol!

A reformáció merész kézzel köríté egymáshoz a merev test végeit, s ímé megszületett a csudák utolsója, kiesattant az élet ereje, s célja öntudatának fénylő, világító szikrája.

Gyűrűvé olvadt az embert képező két sarkú vonal. Össze-folyt, egymást áthatni, megelégiteni, a két erő, mint egy „torrens electricus“ kihatás helyett, behatni, önmagában találni fel, fejteni ki, ünélte forrását, eszközeit és célját!

Az emberiség jobbjai, mi saját bensejükben történt, a világban kezdék életbe léptetni, az észet beüntené a szívbe. Azért leszállott az értelmiség előjogai trónjáról, beleolvadt a népbe; és meg-, vagy inkább ujjaszületett az emberiség, dicsőbben mint először, mert akkor saját összműködése nélkül teremtetett, most maga teremté magát öntudatosan.

De ezt csak a választottak tevék; fájdalom! egy rész, de csak az ige másodrendű papjai, ellenharcera kelt, a rosszúl felfogott érdek, féltékenyekké, irigyekké tevé őket. Hiába! kebleikben nem bírtak kárpótlást találni; szemeik a jövőbe behatni gyöngék, a jövőért a jelent, mely ugy sem lett volna sokáig tartható, feladni, szűkkeblűek voltak; de valljuk meg: a felburjánzott szív, a nép is nem mutatott érettséget, hálát, a nyereségért. Ezek miatt volt lehető az álprófétáknak, a fejlődést oly hullámszóvá, az eredményt oly kétségessé s későivé tenni, hogy abban még most is bizalmatlankodhassék a közvilág, mert az még most se tudja, mi történik.

Láthatjuk azért, hogy a szabadság egyenlőség, nem észjogi vívmánya a népnek, mely, mint annak élvezése mutatja, megéredve sem volt, hogy érte táborba szálljon; és hol az vívmányként tűnik fel, mint a meghódított tartomány birtoklása, kétségessé, tarthatlanná válik a győzőre nézve: hanem az előjogos értelmiség ajándoka, a vallás nevében; nem a kényszerűtség kicsikart engedménye, mely a megfordított úr és szolga közt, az egyesülést lehetlenné tegye: hanem a vallás kezének felemelő kegye, hogy köztök ama legerősb barátság, az egyenlőké, lehetővé legyen; sőt nem is a kegyelem megalázó, lealacsonyító, ingyen adománya: hanem viszonzást váró kölesön.

Igen! ismét és ismét mondom, mert ebben erő van, hogy a nép, a nagy tömeg igen ritkán követeli, s vívja ki a szabadságot; hanem nyeri azt, az őt vezérlő kormányzó nagyoktól, kik leszállanak, nem hozzá, hanem belé, észül a szívbe, hogy együtt lélekké olvadjanak; öntudatúl a nemzetestbe, hogy abban ne amaz alakítható műszervi, hanem a következetes szellemi élet fejlődjék. És azok, kik

megadják a népek millióinak ez őt illető szent jogát, a köteles elismerő hála nyilatkozatára jogosan számítanak, és méltán követelik a kölcsön visszafizetését. Azért belátja a világ, hogy a szabadság, egyenlőség, még csak félig fejezik ki, az emberiségi jog- s kötély körvonalát, fele hiányzik, s kimondandó az azt teljesen kiegészítő vallásos eszme:

a testvériség.

Igy születik meg a földi szentháromság, emberi képmása a mennyeknek. Benne s általa az ellentételek kiegyenülnek; az ellenmondások összhangzattá, a következetlenségek ok-, s okozattá igazúlnak.

Az észjogi szabadság, egyenlőség örökös jogharcában, az erők egymást fölemésztik, s alkalmat adnak egy harmadiknak a könnyű győzelemre; de a vallás lelke, a testvériség, e bölcséleti Szaturnnak, hogy ön gyermekeit meg ne egye, s magvastól ki ne haljon e földről, az egymásért élő, működő szív áldozatát adá étkül, így biztosítá örök életét.

Mitől a világ félt, mint égető szárazságtól, azzal termékenyítetté meg a vallás az élet mezejét; a fellegek hazájába felbocsátott sodronyhoz, mely a villámfogó keresőjének egykor fejére voná a gyilkoló tüzet, kimutatá a vallás szelleme a hatalmas védelmet, mely azt ártalmatlanná, sőt hasznossá teszi. „Ignem gentibus intulit“ nem a Prometheusét, s nem „fraude mala“ hanem a világ üdveért önmagát feláldozó jézusi szándékkal, hogy az egymás ellen lobbanó erőket, egymáshoz melegítse, összeolvaszsa.

A bölcséleti profán észvilág megszentült, vallásos ihlettel telék el; a jogi merev kötély, a kegyelet önként nyiló csatornáin ereszkedék, gőzül, a rest akarat mozdonyanak gépezetébe.

A testvériség közérdeket tűz, s annak valóstítására egybevonja a szétszaggatott erőket, azért nélküle nincs haladás, nincs üdv. Ellensége nincs, nem lehet, csak az egy önzés, mert a közeredményben, mint a légben, mindennek kiadja jutalékát; és örök, mint a szükség, mely egyesülésre késztet.

Fentebb áll tehát a filozofémák efemer theóriáinál, matematikai eredmény, az embert tevő mennyiségekből, „morale conclusum“, a kutató tanok előzményi sorozatából, a civilizáció netovábbja, a boldogság vallásának első hit-

cikke. Nincs eszme nála felfoghatóbb, nincs erő nála nagyobb, nincs forrás nála gazdagabb!

És ezzel be van fejezve, fel van állítva, az emberiség politiko religiozus, civilizáló, vagy társadalmi- (kinek melyik név tetszik) nevelésének nagy eszményképe; cél van eleibe tűzve, mely legtartalmasb, s magasb reményeinek eszközévé erősbulend; a világ a hit templomává szentült, hogy a benne egybegyűlő testvérsereget, boldogsága felépítésében, mindenhatóvá tegye.

Eddig a nevelés bölcsészeti s enciklopedikus volt, csak egyszer nem rég, akarták azt, a politika bizonytalan térű s alakú keretjére feszíteni: szükség, hogy ezután, a kor kíváncsihoz alkalmazkodva, ez új szellem lengje át; sőt ez elem, mint az életben, eszményi fogalomból, tani elvont tételből, az élet irányadó erőjévé nővé ki magát, nyerje meg a tanokban is polgárjogát, hogy azok el ne maradjanak az élettől, mintegy, attól idegen, iskolai nézlelődés: hanem legyen annak zászlóvivője, kereke, lelke.

Egy sajátágos tünemény merül fel lelkem előtt t. i. az elméleti bölcsészet iskolát állít, iskola után; alapokat cserél, s új rendszert épít, a szétdúltnak romjaira. Egyik iskola az empüriát, másik a spekulációt, sőt a mathezist is megkísérté már, hogy úgy mondjam, „alapúl.“ Mindent leront egyik kor, mit a másik felépíteni vélt, csak fájának egyik ágát, ha akarjuk, gyökhardtát, nem, az *Ethikát*! Az szilárdan áll, mióta az észjog kívánati, a krisztianizmus elveiben megkeresztelkedtek. Spinoza, Wolf, Kant, Hegel látszatos változtatásai, csak újabb építészeti sztülek: de mint a vad törzs életdús gyökere, hajtja ki ismét és ismét a régi surjányt, az új kertészek által, beoltás ürügye alatt, életre halálra csonkázott anyafa! Ugyan nem volna-e jobb, ha ez őt hajtást hagynók meg anyafának? nyesenők, gyűrűznők, mindenkép nemesítenők azt, hogy mint művelés által lett az első nemes gyümölcs vadból: a gyökerek nem megváltoztatása, cserélése, hanem a gyökrendszer célos alakítása, nemesítése által nemesíttetnék az; s annak, ha nem rügyeit, legalább hímporát használnók, a többi virágok nemesítésére, hiszen oly nagy életerőt tanusít, hogy figyelmet érdemel! De megszületik-e valaha a tudományok Van-Mons-a?! Nem tudom! De mégis többnek látszik előttem pusztá álmoképnél azon hit, hogy ha eddig a bölcsészet

volt azon gyámhatalom, mely az egyes tanoknak útlevelet adott a világra, azokat törvényes s teljes korúaknak nyilvánítá, itt hazafiúsítá, ott ekszkomunikálta: ezután megigazult s humanizált vallástan lesz az, mely, mint az élet kenyerét sakramentomi eledellé, az ész tudományát, az emberi boldogság tápláló gyümölesévé szentelendi.

És erre, hitem szerint, leginkább a morál van hivatva. Mert azon tényben, miszerint a filozófiai és theológiai moral, oly igen egyeznek egymással; sőt abban, hogy alig van oly vallásellenes gondolkozásu, sőt erkölcstelen ember, akár tudós, akár tudatlan, ki az erkölcsiségi elveket tagadná; sőt a különböző vallások, és felekezetek, ha egyébben lényegesen eltérnek is egymástól, abban lényegesen meg egyeznek, hogy az erkölcsiség, a polgári s vallásos kötele-ségek, és jólét, egyedüli forrása: e tudomány kifejelettsé-gének, érettségének, mondhatnám csalhatatlanságának meggyőző bizonyítványát látom én, mely azt minden tudo-mányok próbakövévé méltán emelheti.

Ez a világ egyező véleménye által kanonizált szentség!

Ki lehetne ennél fogva mondani, hogy egy dogma sem alapos, mely az erkölcsiségre csak lazán hat; egy filozo-féma sem következetes, melyben az ethika, csak mint „Lemma“ „Appendix,“ vagy mint beerőszakolt rész, nem pedig, mint egy belőle természetesen kinövő ág, sőt követ-kezet, jelenik meg; egy tudomány sem helyes irányú, mely álfényű idoltállít azon polcra, hol csak az igaz erény-nek van joga fényleni; vagy: melyben az emberekre, az erkölcsi elvekből nem önként folyó kötelelességek rovatnak.

Érzik e hiányt sokan, bár tudtommal, az eszme ki-mondva nincs, még kevésbé körvonalozva; sőt tétettek in-tézkedések több helyen, bár, minthogy leginkább a vallá-sos külsőségek elhanyagolásában, s népszerűtlenülésében kerestetik az ok, többnyire csak fél rendszabályok, „pallia-tiv cura“ s minek az ilyenek?!

Ne találomra, hanem öntudatosan, avatottan nyúljunk a veséig, honnan az élet forrása ered, s bocsássuk a val-lás életvérét annak minden ereibe!

Ne ijedjen meg ettől senki! a tudomány nem vesz el-czel, hanem nyer; nem változik, hanem megszentül!

A hittan nem lesz, ne is legyen, hideg spekuláció, mely csak zisztematizál, polemizál: hanem legmélyebb

vizsgálódásai mellett is a hitigazságok gyökszüvedékiből fejleszse, táplálja az erkölcs mezejének virágzatát, hogy annak sűrű pázsitja, a tenyészet harmatát fogja fel, vegye át; a morál nem lesz, ne is legyen! leszédett virágkoszorú, még kevésbé csinált bokréta; hanem az életfának légszívó lombozata, mely a gyökhit felszívott nedveit átlényítse, tránzsuszbtanciálja, s annak gallyain bimbót, virágot, gyümölcsöt neveljen, fejleszsen, érleljen. A filozófia igazítja meg a vallást: de a vallástól szentüljön át, polgárisuljon meg; a mathezis mérje meg, számítsa ki a világot; de Isten hatalma, s bölcsesége csudáival népesítse meg annak minden köbvonalkáját; a história írja le a bűn s gyarlóság küzdelmét, a jóval: de mutassa ki, a vallás ujjával, a vérvonalat, az igazság örök életét, terjedő hatalmát, s jövő győzelmét, a küzdelem romjai közt is!

Minden oda irányuljon, minden oda hasson, hogy a testvériség szent érzetére előkészítse, megérlelje az ész és szívet: s az emberiség az erkölcsi tökély és boldogság pályáján előhaladjon, s a vallás átkot többé soha ne teremjen.

S ez a jelen és jövő feladata a nagy eszménykép fejlesztésénél!

Az emberiség békéjének pontjai meg vannak határozva; szabadság, egyenlőség egy részről, másiktól, sőt közösen: testvériség! A közvélemény, e legnagyobb hatalmassága a világnak, a keresztyénség nagy részében rányomta helyeslő, biztosító pecsétjét az emberiség tranzakciójára. S megindult a második „győzhetlen armada,” nem kinzó gépekkel, mint az első: hanem a jövő boldogságának magvaival. Kedves teher! édes legyőztetés!

Most még csak extenzív hadjáratát teszi, már is változik a világ képe! A tudományok testvérülnek, s az élethez szegődnek; a fanatizmus építményei, a százados hitválasztó falak leomlanak; népek, országok egyesülnek, vagy külön szakadnak, hogy önállón egyesüljenek! Bár mindez, hogy úgy mondjam, csak mintegy ösztönszerűleg történik.

Hogy öntudatosan, így következetesen történjenek, kezdjük meg egyszerre, annak intenzív terjesztését is, mondjuk ki egyetemesen a szót, adjuk át annak igazi értelmét a világnak, s minthogy a gyakorlat leggyorsabban tanít, és győz: léptessük életbe a testvériséget.

Ez a nagy kötély, s legesebesebb mód, a nagy eszmény-kép realizálására!

Munkára Krisztus papjai! munkára mind embertársak, testvérek! Az egyetemes papságnak itt van értelme, itt mezeje! Ne csak mást hajtsunk előre, menjünk mind együtt! Bizonyítsák be az „egyetemes papság“ újabb kori hősei, hogy öntudat, s nem egy neme a kőketteriának, vagy más, ennél is aljasabb ok, sugallá nekik, hogy vallják magokat papoknak! Munkára, mondom, mind! kiki azon erőssel, tehetségekkel, melyeket von; de ki nem bír jól inkább hagyjon fel, hogy hamis prófétává ne legyen.

Az egyetemes papság szüntesse meg a kászt papságot sújtó ama krisztusi vádat: „az aratásra megéredett gabona bizony sok, de az arató kevés:“ és visszaesés helyett, paradicsom lesz, mint volt a föld; közelebb jön, a miért minden nap imádkozunk, az Istennek országa.

Kolos Dániel,

vályi ref. lelkész.

A MAGYAR SZENTEGYHÁZ VISZONYA

A RÓMAI KÜRIÁHOZ KÁLMÁN KIRÁLYIG.

Átalános nézetek a középkorról.

A népek vándorlása következtetése volt Róma aljasodásának. Azon mű, melynek építésén ezer évek, millió kezek munkálkodtak, benső betegség által összeromboltaték. A hajdani erény, vallás, erkölcs, melyek a tiszta hazafiuság szent érzete alatt ápoltattak, fény, gazdagság s a béke idejének roszúl használása által száműzettek. Legtöbbet tett vesztőkre az alkotmány hibás alapja. Mig a Rómában öszpontosított erő, mérhetlen birtokait hatalommal tudta ápolni, a konzulok alatt épen maradt; de az összes erőt megoszták a triumvirek s a szabadság utolsó bajnokaival Aetiumnál, Pharsalánál és Philippinél elveszett Rómának dicsősége, önállása, fénye. Imperátori hatalom zsarnokpalcája alá görnyedt a nép, mert az alsóbb osztály már rég rabszolga volt, tudatlan s a miveltségből kirekesztetett; az előkelőbbek, ezek alapíták tulajdonkép a nemzetet, elpuhultak s pár-

tokra oszolva gyáván eszközzé alacsonyíták magokat az autokratorai önkénynek. Augustus követői gyászsarnokok valának, s a rómaiakat, elvesztve már rég önérzetüket, sem régi dicsőség, sem honuk jelen állása nem indította meg; a vasuralkodás eltompította lelki erejét a népnek, s csak a gondviselésnek köszönheti, hogy Domiciánra Titusz után majd nem egy századig folyvást derék emberek következtek, mely az Antoninusok erényével bezáraték.

A zsarnokságnál még inkább okozá vesztét bel- és külviszonyainak mostohasága. Eredetileg harcos lévén a nemzet, katonai erőre építék a triumvireket követő császárok is hatalmukat. A harcosok különféle szabadalmakat nyervén, nyomák a polgárokat, míg a császároknak is félelmesek levének; később ezeknek választásába is befolytak, sőt kizárólag a praetorianusok választák. Róma haldoklott s fegyvereseket a tartományokból kelle megszűnven összevonni; a légiók vad határőri népekből képeztettek, s Caracalla után polgári jogot nyervén, ezeket is egészen közönyössé tévék. Ehez járult még a keresztyén vallás bevétele, s a birodalom felosztása s Byzancnak fővárossá emeltetése. Nem sokára itt a népek vándorlása, s már az ötödik században Odoaker a Herulok főnöke véget vet a nyugoti részszel Rómának. Ezzel bezáródik a hajdani dicsőség, melynek sugarai fényt árasztának a földre, s következék a népek vándorlásával a világ második sötét éje, melyből minden tudomány, minden művészet eltávozik, vagy az áradó népesordák barbar kezei között elveszett, elrejtetik. Romlás, általános pusztulás, elnyomás és erőszak váltják fel egymást nyugoton, míg a keresztyén vallás ifjú erővel kezdi a fáklyát vinni keleten. Új népek jönnek, eddig nem látott, nem ismert országok alapítatnak hirtelen, s ép oly hirtelen mulnak el egymást kergetve a népek, nem találva helyet hol megállapodjanak. Mintha a föld gyomra okádná őket, borítják el a nyugoti birodalmat. Rotteck szerint. Nincs egész Európában biztos állás, mindenütt zűrzavar, mindenütt harc, pusztítás. Míg végre a frankok vergődnek biztos helyre s tartják fel legelől a vándor népeket futásukban; lassan lassan megszűnik a forrongás, s mire csend lesz, már készen áll a keresztyén vallás a becsúszott hierarchiával, kész a nemzeteket alapító, s a középkort jellemző feudalizmus. Hihetetlen gyors most a keresztyén vallás terjedése, s már a kilencedik században

bejött magyarok keresztyén népekre bukkannak. Helyén tartom itt a népek tömegét röviden áttekinteni. Három törzsökre lehet e számtalan csordákat a történetírók megegyezése szerint osztani, melyek ez időszakban egymás után feltűntek, a germánok, sarmaták és scythák törzsökeire. A gothusok, vandalok, hunnok Olaszhont pusztíták, Rómát elfoglalák, s itt vége a császárságnak. A győző Odoaker kezéből csak hamar a gothus Theodorik ragadá ki a martalékok. A svévek, alánok többi provinciáit foglalák el; a burgundok, alemannok, frankok Galliában, az angelek, szakszok Brittániában; a herulok, rügiaiak Noricumban, a nyugoti gótok pedig Illyricumban telepedtek meg. E tájon jelennek meg a hunnok Pannóniában, s utánok mint ár, húzódnak egymás után bolgárok, avarok, magyarok, chazarok, pecsenegek, kunok sat. tömegei. Mielőtt a keresztyén vallás hirtelen terjedésének okait beszelném, szükségesnek látom e vad népeknek belszerkezetöket röviden érinteni. A megalapított országokban mindenütt a feudalizmus uralkodék, s erre vala építve a népek állása, kormányja, szerkezte s egyénurasággá nem változott által. A meghódított népek földét egymás közt érdem szerint eloszták, sazt szabadon mint allodial földet bírák fejedelmökkel együtt a vezérek, csaknem függetlenül egymástól; de ezek önfegyvereseiknek is juttattak a magoknak kimért földből egy részt haszonra, hűbérre, s lettek apróbb s nagyobb hűbéresek, feudális uraiktól függők. Így lettek a vezérek fejedelmeik vazalljai, s ezeknek alattvalói hűbéresek. Minden fejedelem iparkodék minél több vazallokkal, mint ezek hűbéresekkel, bírni. Ily alkotmány alatt könnyen terjesztetett a keresztyén vallás. A királyi fény s hatalom katonák többségében állott. De az egyenlő joggali földfelosztás demokraciává változván, korlátozá az önkényt, majd később a nagyobb birtokú nemesség lelke arisztokráciává fejlődén ki: még inkább lágyítá a királyi hatalom hatalán határtalananná válandó szerkezetét. A király ritkán számolhatott minden vazalljai hűségére, s azért nehányát iparkodék érdekéhez láncolni, s ezeknek osztá a méltóságokat, hivatalokat, melyekből lettek a hercegségek, grófságok, s más címek; s ezekből származott a hűbéresek viszonya uraikhoz, mint ezen vazallokéi fejedelmük iránt. De az ily feudonok szaporítása s a fejedelmeknek öket érdekeihez szo-

ros kapcsolása nem sokára azt teremté, hogy a nemzet csak hamar több részekre oszlék. A fejedelmektől függés hátterbe tolá a nemzettől függést, valamint a fejedelmek iránti kötelesség nagyobb lett a nemzet iránti kötelességnél. Néhány hatalmasb vazallok képezzék a nemzetet, a kisebbek hátrább nyomattak. Itt sarjadjik az ököljog, a fegyver éle, s a vas erőszak. Sok kisebb nemesek, hogy a nagyobb önkény ellen bátorságba helyezték magokat, szövetséget kötöttek, s egy vazallnak oltalma alá adák önként magokat s hűbéroket, vagy a már akkor hatalmas egyház kezei alá. Így lettek hatalmas vazallok, s ezeknek az uralkodók gyakran csak bábjai, melyeket le és felültettek. Így korecsült el a hajdani nemzeti gyűlés, melyben minden egyes nemesnek szava volt, mely legszebb, s egyedüli jó szerkezete volt a vándor népeknek arisztokrataivá. Így lőn a megállapodott népvándorlás után alakúlt góthok közt a papoknak, Frankhonban a palotanagyoknak (major domus), Longobárdiában a hercegeknek, Némethonban a grófoknak s báróknak nagy hatalma. Ily ellenséges indulatai között az egymást meghódítani s elnyomni akaró népeknek könnyű volt az alkotmánynyal összeszótt keresztyén vallásnak, mely előre számlált s készített pályájához híven ragaszkodott elterjedni; s itt van ideje, hogy a keresztyén vallásról szóljunk, miután legalább külsőleg a középkor állását áttekintők.

A keresztyén vallás fejlődése.

Vallástörténet író dolga a keresztyén vallást minden stádiumán átkísérni, történetét, viszonyait, szenvedését alaposan leírni; én csak egy pillanattal futom itt végig belső szerkezetét, a mennyire jelen értekezésemhez kapcsoltnak lenni vélem, hogy legalább a nemsokára túlnyomóságot vívott pápák önkényének könnyen létesülhetését annál inkább átlássuk. Nem akarok párvonalt húzni a vallások közt, honnan kitűnnék a keresztyén vallás bensejének dicső szelleme, mely a lélekre, szívre egyenlőn hatott, de tenyésztését ezenkívül a kedvező körülmények jobban elősegíték. Róma vallása a reszpublika végén kezdődött nevetségessé lenni önápolta gyermekei által s a császárok alatt élt írók már gúnyiratokba is foglalák azt. Róma politikája: semmi valást nem üldözni, a közlekedést provinciáiban előmozdítani, továbbá a nyelv egysége a keresztyének buzgótsága s lelke-

sedése, mind oly kedvező körülmények, melyeket az elsőbb papok összetartásuk által használni igenis tudtak. A pogányok meséi és csodái elavúltak, s a helyett a csendesen, de biztosan terjedt keresztyén vallásban kerestek ujabbakat, s az egyház adott a keresőknek csodákat s lettek jövendölések, csodás események, álomlátások, jó és rossz szellemek. A vértanúk lelkesíték hitükben s nemesebb példára ösztönzék, s midőn Konstantin trónra lépett annyira terjedt volt a nép különböző osztályinál, hogy politikailag is hasznosnak, sőt egyedüli föltételnek, hatalmát erősb lábra alapíthatni ott látta: ha a keresztyén vallást birodalmi pólera helyezi. Theodózius alatt a keresztyének öröme visszajött a Julián alatti gyász után. Ő kezdé a keresztyén vallást legelől fegyverrel terjeszteni, s romba dültek a pompás templomok, oltárok a hajdankor remekművei; isteneiknek képei a romok alá temetettek. Egyszerre hatalmat gyakorlott az eddig csak türetett keresztyén vallás, s száz évvel Theodózius után, Mosheim szerint, a pogányságnak utolsó szikrája is elhamvadt. A gyenge császárok alatt már a külső vad nemzetek is kezdtek ismerkedni e vallással. Főlebbemlítém mikép a légiók belőlök alakíttattak, hosszas ittlétök alatt megbátkozásának azzal, s magvait hazájokba is általvivék, kiket követtek több rendbeli térítgetők, pártoltatva a császároktól.

Azon arányban, mint a keresztyén vallás nevedett s tökéletesedett az egyházi rendszer is. Krisztus egyházat nem alapított; a hívők mindenben rangkülönség nélkül egyenlők valának, s az öregebbeket tisztelék; s ha szelidségük, kegyeletük s tudományuk által megkülönbözteték magokat, örömet tisztelék meg felügyelői tekintélylyel. Így támadtak majdnem minden egyházban az öregekből, presbüteres, episcopoi, s ha gyűlt a gond, segítségökre mások is adattak, diaconoi. Az egyház azt, kit felügyelővé választott, episcoposnak nevezé. De ünnepélylyel is kellett kezdeni a hivatalt, s szükség volt a szomszéd helyekből, előhivott *επισκοπος*okra. Már az első század végén különbséget látunk a vének és a püspök, viszont ezek és laikusok között. Több segédek vétettek az egyházi szolgálatra, a diakonok, akolutok, exorcisták, katekheták, olvasók nevelék a püspökök tekintélyét, kik már most arra a gondolatra is jövének, hogy magokat Krisztus helytartóinak neveznék, mi a keresztyén vallásnak trónra emeltetésével be is teljese-

dett. Most már tekintélyük nevekedésével jogokat is kerestek a püspökök, s kezdenek előbb a vallási dolgokban itélni, különválva az alkotmány törvényeitől. E korból valók az egyházbéli kirekesztés és a megbánás, (penitencia) büntetései. A püspökök magok közzé is rangot hozának be. A helynek nagysága, régisége, hatalma s híre, az ő személyes tekintélyükre is befolyt. Nagy Konstantin óta már a közönséges püspököktől megkülönböztetjük a metropolitákat, primásokat, érsekeket, exarkhákat és a patriarkhákat, s ez utolsók amazokon is felül valának. Eleintén a római, antiokhiai, alexandriai, azután a konstantinápolyi és jeruzsálemi valának rangra egyenlők. Az első itt kezdé már meg tervét, mely kétszáz év alatt legnagyobb hatalomra vergődött. Mellőzvé az e korban támadt számos eretnekek történetét, melyek csak a papok tekintélyének tömjéneztek, folytatom a papi uralkodás megalapításának eszméjét. Csak imént mondtam a papirend elkülönöztetését a néptől. A majlandi ediktum (321. N. Konstantin alatt) után már jószágokat, ajándékokat nyertek a papok, melyeket előbb csak használtak, idő folytával elsajátíták s a közterhek alól végtére személyükkel együtt felszabadíták, s lett függetlenség. De Rotteck szerint, nemcsak függetlenséget, hanem uralkodást óhajtottak a keresztyén papok. Előbb csak a vallási botrányokat, kihágásokat, mint lélekre tartozókat itélek magok, melyben elősegíté őket a nép mély tudatlansága, melyből lett, hogy csak kevés idővel azután már a világi hatalom is kezökben lenne; s mit megragadhattak, okosan tudták kezök közt megtartani s növeszteni. A székváros Konstantinápoly lévén, ez és a római pátriárkha közt hosszas és tüzes vita keletkezett a hatalom fölött. Amazt a császár jelenléte buzdítá, de ehez históriai emlékek köték a népet. Hajdani dicsősége, melynek e korig felmaradt fénye, s azon eszme, hogy Krisztus Péternek adá a mennyország kulcsát, továbbá két apostolnak ott történt vértanúsága, sőt a császár távolléte is, mit tekintélyükre igen hasznosan tudtak fordítani a papok, végtére a városnak a népektől tiszteletben tartatása mind oly okok, melyek a római püspöknek elsőséget igénylének. De hatalmokat elősegíté még a körülményeknek rájuk igen kedvező fogalma is. Kelet volt nagyobb részint az eretnekek tanyája, magok a pátriárkhák is meghasonlottak. Ily esetben mindig egy harmadikhoz kelle

folyamodniok, ki elintézte bajaikat, s kit illethetett a birói közbenjárás inkább, mint a nagy tekintélyű római püspököt, ki állásánál fogva ugy is idegennek tartaték? A nyolcadik század elejéig, hol a nevezetes képmádási vita keletkezett, az olasz frank és angol egyházak elismerék a római püspök elsőségét a többi felett; a mainei érsek Bonifácus, a németek apostola, meghódolt, őt követék a többi németországi püspökök is, s már a kilencedik században egész nyugot elismeré a római pápát a keresztyén vallás fejének.

Ez a pápai hatalom első stádiuma. Nagy Károly több szabadalmakkal felruházá a római püspököt; hogy általa a meghódított Longobárd főnökök ellen, kikben nem bízhaték, némi ellensúlyt tarthasson közelben. Többi országaiban is a liturgiát s más szertartásokat a római egyház mintájára rendelé, s az új püspökök hűséget esküdni köteleztettek Rómában; mi által a metropoliták és érsekek közelebb jövének érdekéhez. Ezek még addig birtak felügyelési joggal püspökjeikre, azokat felszentelék, s tőlük kanonikus engedmességet s hűséget követeltek; a laikusok s alsóbb rendű papok ellenek feladott panaszait ítélék, synodus elibe idézék. Még eddig a főlebbvitel Rómában nem is pendíteték meg; szóval az egyházi arisztokrácia nem változott Nagy Károly engedményeivel, bárha a pápák függését csak a hatalmas császártóli félelem tartá fénen. Alig múlik el azonban utána 50 év, s már egészen új zisztema, új elv lép be a hierárkhiai világba. A szevillai Izidor hamis dekretumaiban a római püspököt keresztyénség fejének ismeri, kinek hatósága alá tartoznak a püspökök, s kinek beleegyezése nélkül érvénytelenek a szinodusok sat. Ezen elv, melyet I. Miklós megerősített, lett jövő hatalmoknak talpköve. Ez által a püspökök egyenesen Rómához kapcsoltatnak, a mikor egyszersmind a metropoliták s érsekek felsősége alól egészen kimenekednek; a perek főlebbvitele szentszék elibe utasíttatik, mi által az egész nyugoti papság egyetlen főnök hatalma alá kerül. Magában értetik, mikép egy ily lépés egyszerre nem létesítettett törvénynyé; s még előbb sok akadályokon, ellenszegüléseken s különösen a leginkább érdeklett metropoliták s érsekek hatalmaskodásain kellett győzni, a mi csak VII. Gergely nagy szellemének sikerülhetett. Eleintén elégnek tarták a metropolitákat s érseke-

ket Róma vazalljaivá tenni, megengedtetvén még nekik püspökjeik kijelöltetése s felszenteltetése. Ehez járult a császároknak Nagy Károly után általok történt megkoronáztatása; a vad népeknek, ha keresztyénekké levének, püspökök s papok küldése; a függetlenné lett országok királyainak korona s kereszttadása; mind ezek jogokat s befolyást adának nekik a népekre, melyek nem sokára vérengző vitáknak rejték magokban csiráit.

Már a hatalom főpolcán volt a pápa, csak tartani kellett ott magát; védoszlopai s bástyái valának a kolostorok s szerzetesek számtalan sokasága, s ezeknek a népekre történt befolyása. A káptalanok és püspökök felügyelési alól kivétetvén, saját priorjaik alatt egyenesen a római udvarhoz csatoltattak; innen képzelhető mennyi erkölestelenségeknek s más iszonyú eseményeknek lehettek mind mennyi rejtekhelyei; midőn a közel püspökök hatósága alól felszabadíttatván, távol Rómától, a szó valódi értelmében, fő nélkül szabadon élének. Nagyítá még a bajt a kolduló barátok sáskaként szaporodó száma s azoknak szabadalmi. A dominikánusok és franciskánusok, hol megjelentek, gyónást, megbánást s egyházi szertartásokat szabadon gyakorolhattak. A püspökök s alsóbb papok, kik ezt meg nem akadályozhatták, mind jövedelmökben, mind tekintetökben sokat vesztenek. Amabban, mert eddig bizonyos részét húzák a kolostorok jövedelmeinek s azt elveszték most; ebben, mert a nép, különösen a vétkesebbek, inkább mentek gyónni a vándorbaráthoz, kit meglehet akkor láttak utószor az életben, mint hozzájuk, kik helyben lévén ártalmokra lehettek.

De másként is nagyobbodott a pápák befolyása. Mióta t. i. a keresztyénség fejének tartaték, számtalan hivatal s kenyér nélkül lévő csöcselék szerzetes pap folyamodott egyenesen a szentszékhez. Ezeket segedelem nélkül elküldeni célelleni volt; tulajdon egyházi birtoka azonban sokkal kisebb, hogy sem minden folyamodót kielégítsen. Valamit tenni kellett; de miként? IV. Hadrián 1154. azon gondolatra jön, hogy ezen kérők közül némelyeket más idegen gazdag jövedelmű egyházi főnököknek ajánljon; kísérlete sikerült, de nem sokára ajánlás helyett parancsolt; s pár évtized múlva százanként küldöztettek szélyel különböző országokra, s az őket befogadni vonakodókra átok és kitiltás mondaték.

Igy lettek a hivatalok mindenütt a pápától függők, s már III. Ince egész keresztyén világban önkéntesen osztogatója a hivatalokat; áttevé, megfosztá azoktól a püspököket, kik neki hűséget esküvének, kezéből vevék a szentjeleket az investitúrát, mi által a metropoliták s érsekek, jogaikból csaknem egészen kiestek s a pápa vazalljaivá levének. Most már ő képviselé az egyházat, ő bitorlá a társasági jogokat s uralkodék önkényesen a lelkiismereten s öntudaton, ő volt ur földön és mennyen. Általános tudatlanságban, csak magok birván némi kis olvasottsággal, a világi kormányzókat is igazgatók. A világiaknak ellenkezések az egyháziakkal az előbbieket Rómához készteté s ez nem halasztá el az alkalmat, jogai szélesbítésére. Ha győztek a püspökökön, nagyobb urat nyertek a pápában, ki már konciliumokat általános szinodusokat hirdet s bennök ő szab határt, törvényeket, hitágazatokat, mit és mikép kellésék tanítani s tanulni. Átok terhelé azt, ki másképp tanított s a jövő élet kínaival ijeszté, ki másként hitt.

Zsarnokság volt az, mind a világi, mind a lelki törvényeken, s még a szíveket is megrendíté, melynek ellenében minden polgári alkotmánynak semmisülni kelle.

Még az egyházi szertartásoknak egyenlősége, s a liturgiának egy lábra t. i. római latán modorba alkotása is elősegíté a pápák korlátlan hatalmát. Angol, Frank és Németországban már a IX. században egyenlőség volt, Spanyolországban VII. Gergely törle el az eddig ott uralkodott szertartásokat, a cseheknek, kik nemzeti nyelvükön tisztelék Istent, megtiltá a cseh nyelvvelé élést; mert fordítások által ugymond a szentírás veszít eredetiségéből. Ily hatalmas fegyverek s ily kedvező körülmények igen könnyen legyőzheték a világi hatalmat.

A XI-dik század végeig még volt valami árnyéka a királyi felügyelésnek a püspökökre, s általok az egyházakra. A római császár maga felügyelése alatt választá meg a pápát, s csak jóváhagyása után foglalt el a szentszéket; a többi püspökök, érsekek feudális jószágait kezéből nyérék, melyért a hűségesküt letenni köteleztettek; a konciliumokban, szinodusokban s azoknak végzéseiben tetteles részt vett, hogy azok által az államok jóléte jogban s rendben csorbát ne szenvedjen. De az egyházi jogokban s ügyekben nem volt arány, s ez az mi végre a világi fejedel-

meket megbuktatá. Minden pap az ugynevezett lelkiekben (in spiritualibus) Rómától függött, s minthogy a püspökök több világi javakat is birtak, annak ürügye alatt kedvök szerint fordíták a világi ügyeket egyháziakká. A gyenge, tudatlan s vakbuzgó fejedelmek nem állhatának ellent, mert nem ismerék jogaikat; távol volt még tőlök azon elv tudása, mely az egyházat az államnak alárendeli. Voltak ugyan kivételek, midőn a hatalmasb czászárok legalább egy kis időre gátot vetének amazok terjedő hatalmának, de csak egyes rövid jelenetek valának ezek s kimúltokkal megszűnt a kivívott felsőség is. Nagy Károly még mint alattvalóját tekinté a pápát. Kegyes Lajos megerősíté IV. Istvánt, II. Eugént, IV. Gergelyt; (827) már II. Sergius 844. Lothár beleegyezése nélkül lett pápa. Nagy Ottó az elszakadt Olaszországot ismét visszafoglalá 963-ban, XII. Jánost letévé, helyére VIII. Leót s ezután XIII. Jánost választatá; s azon határozatot tévé jöendőre, hogy ezután a római császár beleegyezése nélkül pápa ne választathassék.

Az Ottók után II. Henrik alatt már csökkent a császári befolyás, mit III. Henrik ismét helyreállít a szutrii gyűlésen, letétet 3 pápát IX. Benedeket, III. Sylvestert és VI. Gergelyt s helyettük II. Kelement választatja. Halála után 1059. II. Miklós alatt létesült legelőször a kardinále kollégium, s általa azon határozat: jöendőben a pápa, a római papság kebeléből a 7 kardinális által választassék, a római papság és nép által pedig helybehagyassék; a római császár megerősítési joga csak személyére nézve legyen érvényes. IV. Henrik alatt már tökéletesen megszűnt e jog. VII. Gergely a hatalom főpolcán állva, függetlenül uralkodék a világon.

Itt következik az investitúra miatti hosszas harc, melynek a császárokra nézve gyászos kimenetele volt, mert a püspököknek az államtóli függetlensége tökéletesen biztosítotték, s ezeket a császár, mint ugyanannyi ellenségeit tekintheté, ha a pápával dolga kenyértörésre került. A püspökök kinevezési jogát ezen pápa hozá kétkedésbe, s a különben vitéz s nagylelkű, de a kétes sorsban még sem eléggé erős IV. Henriket maga elibe idézi, s a leggyalázatosabb s királyi tekintetét leginkább lealacsonyító módon kellett a büszke pápától engedelemért esedezni. 48 évig folyt a vér, mely Németországnak többet ártott, mint a

keresztes hadakra tett áldozatja, s V-ik Henrik elveszté minden jogát; csupán a pálcát, mint világi jelt, tartván meg magának az investitúrából. 1122-ben a calixtini konkordátumban ezen szavakkal jött létre a határozat: *electus regalia per sceptrum a te recipiat*. Angolhonban, hol a királyok hevesebben védék jogaikat, elveszté azt I. Henrik, Anselm canterburi érsek s II Paschalis ellenében, csupán a világi javakért tartozó hódolati esküt tarthatván meg. Az északi tartományokat Svéd, Norvég s Dánországot védé távolságuk. Csak Frankországnak büles királyai nem engedék, hogy püspökjeik egyházi jelek által választassanak; mind eddig a gyakorlat püspökválasztásnál a hűségi eskü letételében állapodék. Több ízben megkisérték ugyan itt is a pápák beavatkozásait, de sikeretlenül. A nemzet s királyai jelleme megóvák azt. IV. Clemens egykor szent Lajosnak jogot akart püspökválasztásra ajánlani, de ez a bullát tűzbe veté.

Imé előttünk áll legalább kivonatban az akkori államok sanyarú állása. A királyok megfosztatván még azon természeti jogoktól is, melyek szerint saját határaikon belől népeik jólétéről s boldogságáról gondolkodhassanak; törvényeket nem szabhattak, magok sem lévén biztosítva jövődőre, s egy kedvetlen s történetes összekoccanás trónt s országokat rendített meg. A tudományoknak némi árnyéka legalább a papok kezeiben volt, azontul mély tudatlanság, sötétség lepé a legalsóbb rendtől a fejedelmekig a világot, s így a világi kormányzást is könnyű volt kezökre keríteni. A papoké volt a hatalom, mert Rómától pártoltattak, s ennek mindent letapodó fegyverétől rémülni megtanúlt minden. A lelkiismeret szabadsága elnyomva, a szabadság érzete elfojtva, a szív leláncolva, az elme eltompítva, nem nyújthatott ellensúlyt s védbástyát; minden szellemi kezek közt sorvadt el. A nőtlenység megalapításával az utolsó láncszem is, mely a papokat az államhoz kapcsolná, elszakadt. Egész világ rabigába görnyedve, minden nemesebb érzésből kivételkeztetett; mint egy gép mozdúlhatatlanul állván, csak Róma intő szavára kezdett mozogni, úgy mint azt főkormányzója a pápa parancsolá. S ha e durva századok eseményeit csak futólag végig pillantjuk, eszünkbe jut az őskori theokrácia, mely alatt a félelmes Jehovának menydörgő parancsával ijeszgeték a gyermekkorú emberiség nő-

vendégeit. Mindent érdek, önzés s az azzal összekötött önkény vezérlett. sat.

Célomnál vagyok t. i. megkísérteni, a pápák minő befolyással bírtak koronként hazánkra, rövid kísérettel a keresztyén vallás történetéről. A hét vezérek ugyanannyi független fejedelmek alatt vivó nomád magyarok a kunoknak hozzájuk kapcsoltatásával már régen, még Árpád alatt a szeri pusztán, egy nemzetté alakultak, a kormányt Árpádnak s maradékainak örökösen átadják. De a vezérek a nékik jutott földrészben majdnem határtalan hatalommal bírnak, s eredeti alkotmányukban inkább a keleti foederalizmust azaz összeállást, kölcsönös védelmet, mint a nyugoti káros hatású feudalizmust és központosítást alapíták meg; harcias levén a nép, alkotmánya első zsengeje is harcra építették, mert Árpádnak tulajdonképen a fővezérséget ajánlák örökre. Mentek rablani majd egyenkint a vezérek, majd többen összeállva, csak ritkán mint Zoltán és Takson alatt egész nemzet. Hajlamuk mint kelet népeé rablás volt, földjeiket rabszolgaikra bizák, kiknek roppant száma az első három fejedelem alatt szünetlen nevededett. Bekóborlák seregeikkel az akkori Európát. Itt csirázik a nem sokára István alatt kifejlett megyei dicső szerkezet, intézvényeink legnagyobb csillaga. Végre a merzeburgi s Lech vize melletti irtó csaták után vesztvén egy kissé kedvüket más országokrai becsapásoktól, kezdett az általános európai befolyás rájuk is jótékonyan hatni. A harcos Taksont fia Geiza követé, ki többet remélt az új nemzet megedzésére tenni a béke malasztjainak bölcs használása, mint a már is ereje szebb részét felemésztett harcok által. Alatta van első jele a magyar nemzetiség megalapításának. Belkormányt adott, miután kijelenté, hogy célja nem leend harc, csődülve jöttek be az idegenek. A keresztyén Sarolta, Gyulának leánya válására ösztönzé, mely szándékában első Ottó követői megerősíték. Ő maga s a bejött papok megalapíták a keresztyén vallás szabad gyakorolhatását, sőt maga is megkeresztelkedett. A törzsökfejedelmek ugyan nem tehettek le egészen rablásokról, s Mölküt a szomszéd Ausztriát gyakran látogatták, de kis befolyásuak valának portyázásaik. Nehezíté a keresztyén vallás elterjedését a második Ottó alatt kiűtött

polgári had, melyet ellene a magyarok is segítettek, s így darab időre félbeszakadt a térítgetés. Geiza, ki mint mondá elég gazdag volt, gazdagon tömjénezett a pogány isteneknek is; de fiát Waikot az apuliai Theodatus tanítá, s a szelid nagyreményű tizenöt éves fiú, már a nagyok tanácsában is járt, 993. Most régi szokás szerint öt utódjának s követőjének választatá. Ekkor tájban ment hazájába a prágai püspök szent Adalbert, s fia keresztelését általa eltökélé Geiza, s hogy a tettek nagyobb fényt adjon, III. Ottó a keresztelésre meghivatik. Fényesen ment az végbe, mely példakép szolgált az oda összesereglettek nagy részének, ekkor egyszersmind a bajor herceg testvére Gizela, a most már István számára eljegyeztetik. E tájon épül a pannonthalmi szent Márton kolostor, s Pappas mint István további nevelője, Adalberttől ott hagyatik. 996 ban történt az egybekelés, s a királyi nőt fényesen kísérik sok idegenek az új hazába. Ekkor jött Vencel, a szász Hermann s több papok az alapítandó apátságok s kolostorok elfoglalására. Geiza 25 évi uralkodása alatt a béke, rend, művészet, kereskedés, némi kolostori tudomány kezdének lábra kapni. Az idegenek sokasága nagy hatással volt rájuk, különösen a nyugoti befolyásnak tulajdoníthatni a keresztyén vallás meg alapítását.

Az ifjú István még inkább lelkesítettven a bejött papok által, tűzzel vezeté célja felé népét, s már parancsot ad ki, szolgává teendni azt, ki bizonyos idő alatt az új hitre nem tér. Ez nagy vágás volt s nagy merény. Még a keresztyén vallás malasztja nem szivárgott egészen a szívig, csak külsőleg maradt az inkább szertartási, továbbá ragaszkodások a régihez, melyhez annyi emlék köt, a magyar helyett latin nyelv, hazafiak helyett a kormányon idegen németek, mert István nem akará bevárni az idő lassú hatását, ő tenni akart, s maga kívánta leszedni a gyümölcsöt, mit ő ültetett; a békétlenség így a régihez szítók közt el nem maradhatott, s a hamu alatt senyvedt tűz csak kitörésre várt. Nem maradt soká. Kupa kezét kéré Geiza elmaradt ifjú özvegyének Adélnek s az megtagadtaték; a boszú fegyvert ragadni készleti, s tudatá a magyar nemzettel, hogy ősi vallásért, nyelvért és szokásért, mely tipratik, akar harcolni, s hiszi, hogy minden igaz magyar zászlója alá jövend. Rövid időn félelmes sereg környezé Kupát, de Ist-

vánnak is valának hívei. A párkányi mezőn Hunt és Pázmán által vitézzé üttetik. A pogányság első kitörése véresen megtoroltatik. Kupa teste négy részre vágatva, ugyanannyi város kapuira szegeztetik, mely büntetés kemény ugyan, de ha a kort s következeit tekintjük, menthető. Somogy megyének tizede a szent mártóni apátnak adatik örökösen, a lázadók többi jószágai kolostoroknak, apátságoknak s templomoknak jövőndő feltartására fordítatik. Szoros királyi parancs jár, hogy a názareti Jézust Isten fiát imádjá kiki, nevében megkeresztelkedjék; ki a jót jutalmazza, a hitetlent pokolra kárhoztatja. E volt módja a keresztyén vallás terjesztésének máshol is, így terjeszték p. o. Nagy Károly Német és Frankhonban, Szvatopolk Morvában, Bogor Bulgáriában, Vladimir Orosz, Miesko Lengyelországban. Hogy a nép miveltessék, maga is járt kelt, s tanított, a nagyokat magához édesgeté, még több papokat hivatott, több apátságokat alapított, mint Pécsvárad, Zobor, Szalavár, Bakonybél, hol a nemzet szellemében jövőndő papok képeztesse. Ekkor jött Asztrikus az első Pannonhegyi apát. Az országot tiz diocezisre osztá, mindenikében egy püspököt rendelt, s mindenütt templomok építtetek, s feltartásukra gazdag adományok tétettek. Még akkor az investitura nem vált kérdéssé, s István szabadon alkotott püspökségeket, de megerősítettésöket a pápák jogaikhoz vivák ki. A római széken ekkor a böles Gerbert korán túl tudós, kit ezért ördögösségről vádolának, ült korlátlan, de szerény hatalommal. Elragadtatva hallgatá ez Asztrikus előadását István dicső tetteiről, ki koronát s más jeleket kérni küldeték Rómába. A tudós főpap örömében ezen szavakra fakadt: *ego sum apostolicus, ille vero merito apostolus Christi, per quem sibi tantum populum Christus convertit. Carthuitius de vita s. Stephani.* Nemcsak kérését teljesíti, de arany keresztet ad neki jelül, hogy ő a pápa helytartója, izről izre, koronát és királyi címet s apostoli hatalmat nyújt a már létező és létezendő egyházak, püspökségek rendezésére. Továbbá Asztrikust kalocsai püspökké, Dominikust esztergomi érsekké s Magyarország metropolitájává, s egy harmadik püspököt követté rendelt, hogy az új püspököket felszentelje. Ez a legfőbb pont, hol a pápák befolyása Magyarországon vitatik. Ha nem Gerbert a pápa, meglehet, hogy nyilvánosan fogta követelni a hodo-

latot s a szentszéktől függést; de Szilveszter azt nem tevő. Elveszett ugyan azon breve, melyet akkor István kapott; de a következősekből látszik, hogy olyasmit nem foglalt magában. Carthuitius de vita s. Stephani beszél e breveről. Gerbert szavait idézvén, semmi jogköveteléseket nem látunk azokban; a többi közt: *qua propter dispositionem ejusdem, prout divina gratia ipsum instruit ecclesias Dei una cum populis nostra vice ei ordinandas relinquimus; s viszont Koller: contulimus etiam auctoritate nobis apostolica annuente, ut in praescriptis solennitatibus ornamentis pontificalibus uteretur. Steph. in dippl. Abbatiae de Szalavár. Koller hist. juris patronatus* idézi István diplomáját a bakonybeli apátság: *Et sicuti habui potestatem, ut ubicunque in quocunque vellem loco, ecclesias aut monasteria constituerem, ita nilominus a supremo pontifice habui auctoritatem, ut quibus vellem ecclesiis, seu monasteriis libertates et dignitates conferrem.*

Kétségbe hozzák sokan, mint Bonfin, hogy Szilveszter helyett Benediktusz a VII-dik adá Istvánnak a koronát; de ez rég meg van mutatva, hogy Szilveszter 999—1003. uralkodott, Geiza pedig meghalt 997. s István atyja halála után a negyedik évben és így az 1000-dikben nyeré a koronát. A pápák hatalmátóli függést így nem lehet bebizonyítani. Van ugyan egy breve Inchoffertól 1664. nyomatva, melyet Veranz Antal esztergomi érsektől birt, melyben mindaz feltaláltatik a mit e tárgyban a római Kúria magának igényel, de azt eredetiben az említett évig nem látta s így nem is olvashatta senki. Azon bullának tartalma körülbelől ez: István az egész Magyarországot mint áldozati ajánlatot adá szent Péter székének, s hogy a pápa azt Istvánnak s maradékinak azon feltét alatt nyújtja ismét vissza, hogy a király római hitű legyen, a szentszéknek engedelmes, s jóváhagyását a pápától nyerje. Azonban emlékezzünk vissza a reformáció idejére. Hazánkban midőn Lajos és Zápolya múltával az ausztriai házból nyerénk királyt, nem ötlék-e azonnal szemünkbe, hogy ugyanezen kérdések felett támadtak akkor viták az ausztriai ház és a pápa, s viszont ausztria és a magyar mágánások között. Mária Terézia idejében ismét előhozaték sírjából ezen bulla, de hatástalanul elhangzott, mi valódiságát eléggé homályosítja. Ha történt volna is ez, mi jögon adhatá István a szentszéknek azt, mi nem

övé volt? Az eredeti szerződésből csak az világlik ki, hogy Árpádnak s maradékainak csupán a fővezérséget biztosíták. Sőt még a korona sem adott több jogot neki, mint a meny-nyivel az eredeti szerződésnél fogva birt. Jól tudván azt a nemzet is, mikép alkotmány és rend nélkül ők is más vad nemzetek sorsára jutandnak, megegyezének tehát Istvánnal, hogy csak közös törvény tartja virágzásban a nemzetet, s az eredeti szerződés harmadik pontját megerősíték. Az idő szel-leme hozá magával, hogy a nyugoton uralkodó hierárkhia, mely még itt jótékonyan ható volt megalapított; s a három rend között a praeláti tevék az elsőt. De az egyház szabad, a nemzetből fejlődő önállásu volt.

Az erkölcstelen Péter s a még gonoszabb Aba népszerű-ségi vadászatai elősegítették a már megfogamzott, de roszul ápolt keresztyén vallásnak a szívekbeni kiszáradását. A kitörésre csak alkalmat vártak a pogányhit védői. András be-jövetelével eljött a várt idő, s az ős Vathának rémtelen pár-tosai a félénk Andrást rábirák, hogy kérelmeknek enged-jen. Csak késő sikerült az iszonyú romlást egész hazában meggátolni, miután István dicső műve végkép elromboltat-nék. Utolsó kitörése Béla kormányára esik, de ekkor vég-szikrái is elaltattak, s csak most kezd a keresztyén vallás egész tisztaságában működni. Ennek adatott legelőször az ország harmadrésze, s ezzel egyszersmind megvetették alap-ját a nem sokára kitörő vészes lázongásoknak, melyek a nemzet függetlenségét gyakran kockáztatván, erejét bel-harcokra fecsérlé, s melyben a pápának is majdnem erőlt-etve nagy szerep jutott játékkul; ettől kezdve csaknem vé-gig a királyi családnak egy része harcolt a pápa s vele a hierárkhia hatalma ellen, a másik ága pedig önként gör-nyedt igája alá s magát nekik pártolólul feltolá. Ez időre esik a németeknek túlnyomó befolyásuk a magyar dol-gokba, midőn a nemzet tudta s így akarata nélkül előbb Péter, majd András, Salamon a német császárnak ajánla-nák hűbérül az országot, s az évi adót is megküldenék. De már Béla s Geiza kivívták a nemzet függetlenségét, bárha ekkor a közbenjárasi szerep okos módosítása által, még fé-lelmesebb urat nyeredettek a pápában, ha szerencséjére nemzetünknek erős, szilárd, okos védőkre nem talál Geiza, László és Kálmánban. A hierárkhia VII. Gergely alatt te-

tőpontján állott, neki sikerült a már rég gyakorlatba hozott, de időközben akadályoztatott főuraságot a világi és egyházi dolgokban minden fejedelmek felett törvénynyé erősíteni. Addig csak okos kormányzás, a körülmények használása, bátor elhatározottság, s különösen azon önáldozás, hogy századokra néztek előre, s nem óhajtának egyszerre vetni és aratni, vezérlé a pápákat magas céljok felé. VII. Gergely után a törvény által jogosított uralkodást, főhatalmat, csak tartani, védelmezni kellett; vagyis VII. Gergelyig támadólag viselék magokat a pápák új és új jogok foglalásában, ő utána a megalapított trónon, a lélek és testen épült széken csak megtartani kellett magokat s így védőleg harcolni. A lélek urasága csak jó lehet, s hatalma terjesztésén csak örülhetünk, ha célja nemes, ha az emberiség haladását, a lélek szabadságát, műveltségét s jóléte megalapítását eszközli; de ha magával ellenkezésbe jő, s a lelki s erkölcsi törvényeket tapodva, a lélek hatása vágyát csak mellékes dolognak tartja, hogy ennek erejét eltompítván, annál könnyebben nyomhassa az egészet, akkor gyászolhatjuk az oly uradalmat, s még inkább az előbbenit választanók. Jól mondja Rottech, nem a királyi hatalom, de a zsarnokság az emberiség ellensége; nem a papság, de a szabadság és jog az ő üdve. A középkori hierarchia egyet sem akart, harcolt de nem szabadságért, önhatalma, önuralkodása megnyeréseért fosztotta meg a királyokat, császárokat alattvalóik engedelmességtől, koronájoktól, s azzal hatalmuktól; rabigába zárta a lelket magát s egyesítvén a világi hatalmat, az erkölcsi vagy lelki jogokkal, elfoglalá mindkettőt s mikor ur volt, elfojtá mindkettőt. Ha üdvös céljához hív maradt volna t. i. az emberi elme kifejlésének vezére, akkor igenis még megáldanók őket hatalmuk legnagyobb polcán, mert akkor a fejedelmek zsarnokpálcája alól szabadították volna fel a keservesen nyomatott emberiséget, mely baromi állapotjában, nem tudva magasabb rendeltetéséről, s eltompíttatva lelki s erkölcsi ereje, szentnek hívé kényurainak lealázó önkényes parancsait; de mikor a zsarnokság eltörlése ürügye alatt még elviselhetlenebb igába görnyeszt, az oly uralkodásra csak átkot mondhatunk. A történet lapjaira tekintve, eszünkbe jönnek Róma, Cyrus, Nagy Sándor és más számnélküli zsarnokok. Avagy nem tolák-e ők fel magokat más elnyomatott népek védelmére, s miután

segítették rajtok, rabigába görnyeszték őket; vagy ha felszóllítottak más népek ellen, nem foglalák-e el ezeknek szabadságát? Így lett nagygyá Róma, így az újabb kor nagy tüneményei közt a korszikai hős is! De nézzük a pápákat fénypontukon. IX. István volt, kit szokás szerint a német császárok választás által megerősítettek. Már II. Miklós 1058. törvénynyé tevé, mikép jövőre a pápákat csak bizonyos számú római kardinálok választásák, a nép pedig s a papság helybehagyják. II. Sándortól VII. Gergelyig öt pápa alatt már úgy választattak; s az utóbbinak lelke munkálkodék azokban is, nagy céljának kivitelére. A másik jog, mi céljára segíté a pápákat, az investitura volt. A püspökök mindenütt, de különösen Németországban nagy jószágokkal, fejedelmi tisztelettel s címekkel is bírtak, mint ilyenek az ország törvényei szerint hűbéresek s vazallok levének, a hűséget s engedelmességet a király előtt köteleztettek letenni. Hódolatuk jeléül alkalmasbnak tartaték világi címek helyett gyűrűt és pálcát, mint hűbéreseknak nyújtani. De panaszkok jöttek mindenfelől, mintha a püspökségek, apátságok osztogatásában igazságtalanok, személyválogatók, ez által jogtalanságok s erkölestelenségek okozói lennének a fejedelmek. Különösen Németországban divatozék ez, melynek császára a világ fejéül tartaték; ennek legyőzésétől függeszté fel VII. Gergely hatalmának megalapítását, s tudjuk minő sikerrel.

Helyén leend itt Gergely tervét röviden érinteni. Minden írományain, levelein, melyeket szétküldözött, ugyanazon egy nagy lélek, eszmény, cél és terv tűnik ki, melyet bevégezni eltökélett. Két főrészből állott az: a papi rendet minden polgári viszonyok és hatalom fölibe tenni, sőt a világiaknak uraivá emelni; és azután a főhatalmat a lelkieken a pápáknak adni. Az elsőt hosszas és változó harcok után kivívta, az investiturának a fejedelmektől elvétele által s még erősebben a nötlenség behozásával, mely már előtte is tisztességes szokásnak tartaték, de törvénynyé csak alatta alakították. Nagy volt ennek hatása s következése, valaminthet egy részről bámúljuk azon elmét, mely a természet törvényein az indulatok legnagyobbikának elfojtásán, az önuralkodáson, a legingerlőbb érzésen alapítá tervét, mely elfogadtaték; épen úgy megvalljuk, hogy semmi sem adhattott volna a papságnak több tekintélyt, mint ez; ez által

elkülönöztettek az emberiségtől, a leggyengédebb kapocs nem köti többé a hazához, egy szoros gyülekezetet alkotának együtt a földön, s a miveletlen nép az ő nőtlenségükben némi malasztot, némi szentséget látván, istenileg tisztelé. Nem volt tehát érdek, mely őket a hazához kapcsolja; Rómához volt kötve életök, csak oda irányozták tetteik. A másodikat t. i. a pápák uraságát az egyháziak felett már eddig is elősegíté a dolgok természete, mely minden nagyobb társaságokban összpontosításra vezeti az erőt, s hol ez megvan, a főuraságai vágy nem marad el sokáig. Legelőbb is a püspökök vagyis a nagyobb papok választását zavará meg; elvévén a fejedelmektől ezen jogot s maga vagy követői által választá őket; továbbá azon tudomány terjesztése által, hogy Krisztus Péternek adá a világi s egyházi hatalmat, a római pápa pedig a Krisztus helytartója. A világi uralkodás a lelki hatalomtól annyira különbözik, a mennyire az élet az örökkévalótól. Csak a pápai szék fényétől nyerhetnek a királyok, császárok fényt, s így minden koronák tőle függenek. A ki a pápának nem engedelmeskedik, Isten elleni lázadó sat. Itt van elérve a rég kezdett papi uralkodás, az őt követő pápák már élvezék azon dicsőséget, melyet Gergely csak távolról látott. Feltűnő, hogy a pápák ezen fénypontján, midőn a leghatalmasb fejedelmek, országok reszkettek hatalmuktól, Rómában gyakran megrendítették. A büszke római nemesek dacoltak a Vatikán mennyköveivel s átkaival. De tudjuk mikép minden hamis fény csak távolról látszik s közelben eltűnik, mint a holdfény vagy a rohadt fa. Ilyen volt a pápák hatalma mindenütt.

Angolország, Francia, Olasz, különösen Németország, érzék jármát s itt kellett legnagyobb erővel fellépni, ha a hatalmas császárokon győzni akart. Lássuk, mennyire volt befolyása hazánkra. A fejedelmek jogaiba egész Kálmánig nem avatkozék a római kormány. Mig másutt egyre rakták fel s le a püspököket, velők a fejedelmeket, Magyarországon egyetlen egy példát sem olvasunk, mely a pápának e részbeni befolyására emlékeztetne. Királyaink magoknak tarták a papok választását, s az investitúra kiosztását, s kérdésbe sohasem vétetett ezen joguk a leghatalmasabb pápától sem. A Salamon s Geiza közötti vitában legelől olvasunk befolyást, de ez is inkább csak közbenjárói szerep, mire fel-

szóllíttaték Henrik s védettje Salamon között. A gyáva s királyi vér üldözőjét, a több éveken több ízben sikertelen békéltetés után, Béla testvérgyermekei életök után nyilván törő Salamont, száműzé az igazságos nemzet. Ez Henrikhez folyamodik, országát, szabadságát neki adandó, ha a koronát visszaszerezné. Örült Henrik az alkunak, kinek VII. Gergely ellen épen erőre lévén szüksége, a hatalmas nemzetben egy nem megvetendő erőre vélt számítani, s haddal jön a határ felé, Salamonnak visszaadni hűbérbe az elfoglalandó országot. Itt van a pápa beavatkozásának legelső nyoma. Geiza ügyét a szentszék elibe terjeszti, melyhez már Salamon előtte folyamodék, Gergely mindkettőnek sajátágosan felel, honnan kitűnik, mikép vagy nem merészelt vagy nem akart ez ügybe avatkozni, miután azt a fejedelmek jogaihoz tartozónak hitte; kitűnik az is, mikép ha fel nem szóllíttatik, a magyar királyokat fűnséges jogaikban nem háborítja. Ez volt a pápák ügyes tapintata, hogy mindig elvárak az alkalmat tekintélyök terjesztésére, s már készen használák azt. Sok helyen érintetlen hagyák az ország belügyeit, de ha önként jöttek folyamodások, azonnal kiterjeszték kezeiket a bizonyos zsákmányra. V. Károly jut eszembe, ki az eszkuriálban ülve bekötött szemmel festetik, s vezérei a borostyán koszorúkat hordják fejére a hadakból. Gergely Salamonnak szemére hányja vakmerőségét, hogy a római szentszék tulajdonát Magyarországot, egy más idegen hatalomnak nem irtózék ajánlani; tudtára adja, hogy Henrik Pétert országába visszaállítván, azt tőle hűbérbe kapta, ő pedig t. i. Henrik, az ott nyert koronát és lándzsát Rómába vivé ajándokul Péter sirjának. Megsértéd azért sz. Péter kormányát, midőn a német császártól hűbérbe fogadád el az országot. Nem is számolhatsz segítségünkre, s bennünket sem személy, sem szeretet, sem félelem nem tántorít el az igazságtól. Ez körülbelől értelme Gergely feleletének Salamonhoz. Nézzük szintén a Geizához intézettet. „Tudva van előtted, így szól, mikép Magyarországnak mint a többi szabad tartományoknak függetlennek, szabadnak kell maradnia, és semmi királynak sem lehet alávetetve lenni, kivéven a szent és közös anyának a római egyháznak, mely az ő alattvalóit, mint gyermekeit, nem mint szolgálát ápolja s kormányozza sat.“ Feltűnő itt Gergely levelei értelmének különbsége. Ugyanazon egy tárgyban egyszerre

irá, mégis Salamonnak világos függését jelenti a német császártól, s az országot mint feudumot tekinti, míg a Geizához írt válaszában egészen szelid, tartózkodó, szerény és kegyes atyai felügyelést nyilvánít; függetlenséget és szabadságot biztosít Magyarországnak. Ha mélyebben nyomozunk, még feltűnőbb lesz Gergely magaviselete e két fejedelemhez. Salamon hazátlan volt, Geiza erős s nagy jellemű fejedelem; amazzt szerencsétlenségében keményen dorgálja, ezzel mint szilárd férfival szeliden értekezik. Vagy félt nyilvános jogot követelni a nemzettől, vagy megvetette, Fessler szerint, s kicsinylette azt. Amazzt hinni nehéz volna, miután IV. Henriket kora leghatalmasb fejedelmét legyőzhette, ettől mint sokkal kisebbtől e szerint nem félhetett. De megvetést sem gondolhatunk; mert egy annyi kincsekkel gazdag, oly nemzeti erőt magában kifejthető országot, mely mind területére, mind helyzetére szép jövőt igényelhetett magának, a római szentszék semmi esetre meg nem vethetett. Még azt is következtetjük, mikép Gergely ismeré a magyar eredeti szerződés pontjait, tudta hogy a fejedelem nem árulhatja hazája szabadságát önkényt, míg a nemzet belé nem egyezik; már pedig elébb mondtuk, hogy az meg nem történt, s így a pápa joggal nem támadhatja meg az ország önállását. Henriknek sem volt több joga Magyarországhoz, mint a pápának. A német császárok hasztalan iparkodának túlnyomó befolyást szerezni, hasztalan a nemzet szabadságát megtörni, védbástyául állott ellent a közszellem és az önérzet. A német császárok beavatkozásait mindig csak egy a nemzettől utált része szülé, melytől megszabadulván, elenyészett a joggal a követelés is. Ha sikerült volna a császároknak terve, bizonyosan fellépendett a pápa, részint mint amazoknak esküdt ellensége, részint világi uradalmának megalapítása vágyából.

A Salamonnali viszálykodás még László alatt is folyt, s a pápa közbenjárását több rendbeli levelek által igyekszik hatályosbba tenni. Hallá László hírét, s miután őt, mintegy kerülni vette észre személyét, s ovakodását minden legkisebb érintkezéstől Rómával, megkísérté kéz alatt kicsalni belőle jellemét; különösen pedig minő véleménynyel viseltetnék a pápai hatalomról, s az ő Henrikkeli viszonyáról; továbbá mennyit remélhetne tőle tervének kivitelében. Ügyvivőitől kapott is választ, melyből megtudá, hogy a ma-

gyarországi főpapok egyenesen a királytól neveztetnek ki, ő utána az első rangot viselik, investitúrát tőle nyernek, s hogy rangjokat megérdemlik a magyar főpapok, mert a kegyes igazságszerető s a törvények szentségét tiszteletben tartó király nem szenvedné meg az erkölcstelenséget, de bünteti a vétkes püspököket is ha érdemlik. Nem olvassuk tehát sehol a történetben, hogy a pápák legnagyobbika alatt, a midőn minden alkalom híven használták, hogy a nemzet megsértetett volna jogaiban, vagy hogy a király eddigi gyakorlatában csak kevésé is háborgattatott. Midőn az ezt követő III. Viktort a német császár elismerni nem akarná, László követei által tudatá a német császárral, hogy ő előtte csak az lehet pápa, kit a kardinálisok választottak, s így Viktort ismeri el, s jogát kész fegyverrel is védeni. II. Urbán alatt, ki amazt követé, a zágrábi püspökséget, s a pozsonyi nagyprépostságot alapítá László, önjerejéből, minden más befolyás nélkül, s még csak nem is tudatá a pápával, s szabadon hagyaték e tette gyakorlatában. A Gergelyt követő pápák alatt kivívták ugyan az investitúrát, de nagy akadályokkal kellett addig harcolniok, míg tökéletes bíróságban megerősödtek.

Pálkövi Antal.

A KERESZTYÉNSÉG AZ UNIÓ SZEMPONTJÁBÓL.

I.

A keresztyénség létre hozta magában az egyházat, az egyház meghatározta a keresztyénséget. Kezdetben a kettő közötti viszony természetes és egészen békés volt.

Időjártaival bámulatosan megfordult minden.

Az alak, mint ős kifejezési csontosulat összeesküdött a dolog lényege ellen. Az egyház azután hierárkhiába ment át, a keresztyénség leigázásában kereste megoldását.

A keresztyénség midőn a hierárkhiái formák kövületei mögül kitörhetett, s a reformáció zászlaja alá sorakozott, azt hívé, hogy jövőre a formák inváziójától mentve leend,

s szabadon fejlődhetik; azonban a létre jött szervezeti intézkedésekben kedves reményei csakhamar hajótörést szenvedtek, s új sajátságos állapot merült fel:

Az emberi szellem a keresztyénség (lényeg) s az egyház (alak) között meghasonlott. Könnyű belátni, ha az elemek különállva maradnak, melyik részre hajland a győzelem.

Ma már a vallásos gondolkodást fájdalmasan érintő tény az: hogy korunkban a keresztyénség ugyan nem, de az egyház megszűnt életvezérlő hatalom lenni.

Az evangyéliom népe ugyan nem lankad a törekvésben magas erkölcsi célokért, a keresztyénség lelke ösztönzi még azt, üdvét az evangyéliomban keresni fel.

Azonban a szabad evangyéliom helyett ma követeltetik tőle, a három század előtti gondolkodás és meggyőződés határozatainak feltétlen tisztelete: orthodoxia.

Orthodoxia az az észengedelmesség az egyháziilag törvényesített betű és szimbolumok iránt.

Midőn a XVI. és XVII. század skolasztikusai az orthodoxiában kimondott észengedelmességet követelték, az ifjú erőteljes protestántizmust elvágott haju Sámsonná tévék!

A stabilizmustal nem ok nélkül vádolt Róma, miután 10 század kelle arra, hogy egyházalkotmányát minden oldalról bevégezttnek tekinthesse, végre a XIX. században nem átallotta a közhitet egy új dogmával terhelni... Nálunk maradt minden az első szabad napok szellemének üntetében. Háts csak egyszer volt szabad a protestáns vallásos gondolkodás?

A tiszta miszticizmus, a tevékenységes pietizmus s az eszmélődj józan racionalizmus egymás után sorompóba léptek ama visszarántó követelések ellen.

Miután azonban ama szabadságháborúk után (melyeket a vallás terén elesett eszméknek a politikai térre átvetődése, és fájdalmas láza gyulasztott nyugoti Európában), az orthodoxia a feudális reakció fegyverhordozójává aljasult, a régi ellentétek megváltoztak, a régi különsegek elmosódtak, s belőlök jelenleg három csoportozat fejlődött ki, három külön irányt képviselve.

Az első csoportozat a törvényesség mellett alakult, az egyházi legitimitás embereiből... E csoportnál a lelkész hivatalsajátos kulcs hatalommal, a hirhedt apostolika szuk-

cesszió hamvával lőn felszerelve. Ez leköt mindenkit, lelkészt és laikust a szimbolumokhoz, mint tanszabályokhoz. Ez nem tűr uniót, s felbontja azt, a mely csak akkor bir jogtartalommal, ha végrehajtásáról jegyzőkönyv vezetetik.

A második csoportot képezik a félemberek, a hires „juste milieu“ emberei.

Ezek már megőrzik az uniót, de a szimbolumokat is. Ezek a kímélet, tudományos helyreigazítás, de egyszersmind minden lehetőségek emberei, s végre merő kíméletből sehová se tudják magukat elhatározni, s lebegve függnek az ellentétek között, mint Mahomed koporsói.

Ezeknél a merészebb tudományos kémlelet megszorítása, a tudományt nevelő és szabadító erejétől megfosztja, s gyakran a személyes képzettséggel ellentétben konokság, igazságleiszavazás és türelmetlenség mutatkozik.... Zászlójukon a szabadság nem igaz szó.

A harmadik csoportot képzik a szabadok, a függetlenek.

E csoport oly férfiakból áll, kiknek úton útfélen szemökre vetik, hogy állásuk a keresett unióval szemközt merően negativ, vagy legalább minden konfessziói formaságot nélkülöző. Azután elmondják róluk mindazon műszavakat, melyekkel minden kor saját theológiai ellenszenvét szokta kifejezni, s áldozatait megbélyegezni. Elmondják róluk, hogy tulajdonképen pietisztikus vagy misztikus irányuak, az ő vagy új racionalista iskola növendékei, tehát merő ellentétek találkozáspontjai. Az elfogulatlanul bíráló ész azt látja felőlük, hogy ők a vallás és lelkiismeret szabadsága szükségességétől áthatott egyének.

Ezek az öntudatos és őszinte unió emberei.

Ezek a konfesszió-okmányokat nem tartják elég kimerítő tanubizonyosságul azok hitének, kik azokat megírták, s nem hiszik azt, hogy valaki eltérés által ama szabályoktól, melyekben egy kor saját felfogási képessége után keresztyéni meggyőződését formulázta, megszűnt volna teljes jogu tagja lenni az evangyéliom egyházának.

Nem az írás, hanem írásbani istenige az egyedül, mit a hit és tan meghatározásában szabályozó mérvül ismernek el.

Az egyház nekik a hívők gyülekezete, tagos teste az Urnak, s az egyházi hivatal az egyház szolgálatára hiva-

tott, de a predikációnak, mint az élő szívből mindig frissen előpatakzó vallomásnak kell lenni azon hatalomnak, mely által a keresztyénség hat és építkezik.

Ezen iskola zászlósa Schweitzer góthai várlelkész.

II.

Midőn az egyház jelen korát az unió szempontjából tekintjük meg, nem vetjük magunkat vakon a szinkretizmus terére, sőt épen azon elváló irányokra szándékunk vezetni a figyelmet, melyek az egység utait átvágják, és így az evangéliom keresztyénségét mind saját lénye, mind pedig rendeltetése főmozzanatainak ismétli átvizsgálására vezérlik.

A tapasztalás nem enged többé kétkedni a felől, hogy az uniót az érintett három elváló irány igen hosszú időre lehetetlenné teszi, s hogy a hitformákban megcsontosult tudomány, s az idők hosszú folyama által elismert egyházi legitimitás, sokáig lealázónak találandja a protestántizmus elvében történelmileg kimondott azon szabad fejlődést, a szabadok által sürgetett irányban kimondani, azon fejlődést, melyet az új élet alkotója, a Krisztus a mind végig munkálkodandó szentlélek kiküldésében meghatározott, és kétségen kívüli dologgá tett.

Ide járul, hogy míg a németföldön az unió a meggon-dolás terén szenved hajótörést; nálunk a jelen időszak egyik korkérdése, a nemzetiség emel útjában megkövesült ellen-szenvek és keserű emlékezetekből még sokáig megvihatatlan torlaszt.

Igaz ugyan, hogy bár a politikai világ a nemzeti csoportosulást sok tekintetben oly szükségesnek látja, mint a középkor vas abszolutizmusának megtörésekor az egyéniségbe visszátörékvést; mert csakugyan a nagy embercsalásban a népek individuálításának kölcsönös meghatározása után tétethetik egyedül oly lépés, melyben az ember öntudattal mehet vissza az emberiségbe... bár ez áll, de azért a vallásélet terén nem szabad magunkat megállíttatni engedni, a világ külső fejlődési mozzanatai által; mert nem arra küldetett ki a keresztyénség, hogy fejlődésében a világtól kérjen és vegyen irányt, annak körülményeitől engedélyt, s indokot annak mozgásától... Nem szabad, hogy a külső

dolgok folyása legyen a keresztyénség ezen istenország lük-tetésének pragmatizmusa!

E nézet az, melylyel takargatja az ítészetlen ámitás, a középkorral méltatlanul visszaélt pápaság tömérdek tévedéseit.

Azt követeli azon elem, mely Istentől a világ nevelésére küldetett, hogy az idő és körülményei szerint ítéltesék meg, és nem azon örök elvek szerint, melyeket az evangyéliom minden idők számára tartalmaz, és a melyek a reformációban öntudatra lobbánva, a középkort kínpadok, máglyák s világtáborok dacára semmivé tévék.

Igen, a reformáció épen azon elvekkel győzte le a középkort, s teremtette az új Európát, a melyek megvetésével vagy legalább elhanyagolásával teremtette a pápaság a középkor sötét keresztyénségét.

Sokan kik nem szoktak hozzá az önálló gondolkodáshoz, és szívesen járnak történelmi tekintélyek járszalagán, mentegetik gondatlanul az idők által azokat, kik ép az idők irányzása végett állítottak állomásaikra... Hol van az evangyéliombani isteni, ha a világ folyása fogja meghatározni terjedhetése mikéntiségét vagy non plus ultráját.

Felhozatik a népvándorlás, mint a feudális vasrendszert elszülő hatalom és legyőzhetlen körülmény.

Tudjuk mindnyájan, hogy a római császárságban egyesített világhatalommal szembeszállott az evangyéliom, és tudott győzni... és a népvándorlásban szétdarabolt világuralkodás elég erős bástya lett vala elakasztani a szellemi élet azon áradatát, melyet az egységes Róma meg nem állíthatott?

Sokkal helyesebb felfogásra mutat a megvert spártai király nyilatkozata, midőn a hadak vasfiai megfutamodván az ellenség elől, Lykurg törvényének halálos ítélete alá estek, a vezérkirály lakonice csak azt jegyzé meg: hogy a törvények ekkor alvának.

Midőn a keresztyénség a középkoron a Krisztus lelke támasztásának mellőzésével ment keresztül, mondjuk ki azt legalább, a mi tény: akkor az evangyéliom aludott.

S e tény a középkor bámulatos sötétségének kulcsa, és nem a barbárság.

A középkor barbársága csak, neveletlen vad gyermeke az evangyéliom nélküli keresztyénségnek!!

Igy valamint a mult nem takarhatja hiányait a hitélet terén az idővel: ugy a nemzetiségek ellenszenve sem mentesség oda, hogy ott, hol a nemzetiség nem határoz, az egyház terén, az unió ügyében semmi sem történik.

Az egység minden esetre... erő, és krisztusi elv! A jövő szükségei eltakarvák emberszem elől, de az előre látható, mennyit nyomandna az elhatározás mérlegében a keresett egység bizonyos eshetőségek beállásakor!

Bár mindenkor a hit intenzív ereje az, és nem a szám, mely törhetetlen és határoz utoljára is.

III.

Németország, midőn a külső formai egyesülést kereste, utjában találkozott a merev orthodoxizmussal, a juste milieu amphibialis embereivel, s azon új independentizmussal, mely a keresztyén szabadság régi elvét kikiáltotta... de nem ezen külön irányzatok, hanem az ágostai és helvét hitvallásu egyház egyesítése vala a törekvések feladata.

Ugy találták, hogy e célra mindenek előtt szükséges az ős protestáns öntudatot felfrissíteni, s a hitformák lényegét kölesönös eltávozásuk szempontjából a római katholicizmustól ismét átvizsgálni.

Itt elsőben is az a kérdés merül fel:

Mi tehát a protestántizmus?

Schweitzer azt felelné: Keresztyénség hierárkhia nélkül.

Mások: a protestántizmus visszavezetése a XVI. század keresztyénségének az apostoli keresztyénség alapjára.

Mások ismét: a Krisztusban felszabadult egyéniség egyházi kikiáltása, Róma azon abszolutizmusával szemközt, mely azon sajátos elvben, a melyben a hierárkhia is szerette magát kifejezni: „l etat est moi“ magában minden személyes szabadságot felolvasztott.

Ezek a keresett tárgynak alaki, irányzati és erkölcsoldali meghatározásai.

Hátra van még a tanoldali meghatározás.

Az elmélkedés és tan emberei, a németek, ugy találák: hogy vajmi nehéz e tekintetben oly meghatározást létrehozni, hol általános találkozás éretnék el.

Ugy látszik, leginkább ott van elhibázva, hogy a mi a dologban későbbi, előbbinek vétetik a történelmi álláspont mellőzésével, dogmatikai és egyházszervezeti nézpontoknak adunk előnyt.

A multtal szemközt a történelem teréről lelépni tesz: pusztának indulni bekötött szemmel.

Hadd szóljon tehát a történelem, s mondja meg: mi a protestántizmus keletkezésileg és így egyszersmind lényegileg is, lényeg lévén a keletkezés föltétele.

A protestántizmus keletkezésileg történelmi, ünnepélyes kikiáltása a szabad lelkiösmeretnek, akár a világ (birodalmi gyűlés) akár az egyház (Róma) ellen.

E szerint más elv van kifejezve a protestántizmusban, más a reformációban. Ez keletkezésileg egyenes folytatása a hosszú időközön át elhagyott őskeresztyénségnek tanban és gyakorlatban. Míg a protestántizmus, mint a visszaalakulás normája, mint szabályozási elv áll fel a Róma sáncaiból kiindult, s a reformációban magát feltaláló keresztyénség között.

Figyelmet érdemlő körülmény. Mert a reformáció külön egyházi alakulatai csak ezen közös és örök elvben, az erkücsi és szellemi szabadság elvében, a mely a protestántizmusban kiáltatott ki vallásilag, találkozhatnak.

Csak a protestántizmusban kimondott, történelmileg elismert szabad keresztyénség eszméje fogja letörni ama korlátokat, melyeket az idő és hely körülményeinek túlbecsülése, és még az örök elvek és igazságokkal is gazdálkodó ovatosság teremtett.

Midőn a reformáció azon birodalmi tanács előtt, mely a római érdekek nevében és fedezésére gyűlt össze, mint protestántizmus lépe fel, a mint természetesen kelle, dogmás alapra állt, s meghatározta tanait Róma ellenében (de nem egymás ellen).

Az urvacsora két szín alatt osztassék ki.

Mondassék ki a biblia szabadsága.

Ismertessék el a jog az írásbani istenige zsinórmértéke után fejleszthetni a tant.

Ezen követelések elég pozitive hangzanak, de megjegyzendő, hogy e tanpontok is csak a protestántizmus elvének tanoldali kinyomatai, mert hiszen azon negatív önfedezés,

melybe az magát a papuralmi gyámság ellenében helyezi, e tanban elég világosan ki van fejtve.

Oda mennek ki e tanok is, hová a vallás és lelkiösmeret szabadságának negatív hangu követelése, a mely kifejezése egyszersmind ama pozitív követelésnek, hogy mindenkinek teljes szabadságában áll az evangyéliomot s a keresztyén igazságokat elsajátítani, hitét vallani s gyakorlani, hogy mindenki osztályosa a Krisztus a keresztyénségben letett közös papságának, s hogy végre az ő keresztyénséggel több oldalról ellenkezésbe jött hagyományok háttérben hagyandók.

Ezek az egyháztársadalom szempontjából felmerült követelések.

Az egyháztársadalmi követelményekkel, szorosabban mint egyelőre vélnők, összevágunk az ugynevezett dogmás követelmények.

„Hit és nem tett-igazulás. A Krisztusbani istenkegyelem, és nem ünvezeklet s önelégtételek vezetnek a megigazulásra Isten előtt, idvességre, végrendeltetésünkre.

Ezek a protestáns hitalkotmány alapgogmái.

E tételek nyilván a keresztyénség azon emancipációját fejezik ki a papuralmi gyámság alól, a mely egyszersmind egyháztársadalmi álláspontról oly élenken sürgettetett.

Mert hiszen az ész és felvilágosodás oldaláról annyiszor méltatlanul gyanusított tiszta hit egyedül a bensőleges, a melyet mindenki szabadon birhat. A cselekedetek ellenben, a melyek látszólagosan az önállóság szabad gyermekeiként tünnek fel... egyházi vagy papuralmi megjegyzés, vezénylet, vagy ellenőrség alatt állanak.

Továbbá azon elhatározódás, mely egyedül a kegyelemre, a Krisztus közbenjáróságára támaszkodik, midőn magát a szabadság kútfejével az Istenséggel hozza kapcsolatba, kimondja elutasítását ama lealacsonyító, de sokáig érvénynyel birt tannak: Mintha a Krisztussal életközösségbe jutott keresztyén léleküdvi szempontból függne, akár a papság akár az egyházi szentek kegyuraságától, akár az elkorhadtt ereklyék avas igézetétől.

Miután tehát akár egyháztársadalmi szempontból, akár a hitalkotmány alaptanának szempontjából vegyük fel a visszaalakult keresztyénséget, azt a protestántizmus eszméjé-

ben elvileg találkozni látjuk: nincs akár az alak, akár a tan részéről semmi, mi a testvérek hideg távolságát, kik egy elvből, s egy célra indultak ki és a protestántizmusban még folyvást felolvasztva állanak, indokolhatná.

Az idők nem ok nélkül jönnek és mennek át felettünk, elsúgva vagy elmennydörögve intéseiket.

Lehet, hogy a mit most megvetünk, s eltaszítunk, a jövő megmentés titkát hordozza magában.

Bár a szám a szellemélet terén nem erő, de erő a társadalomban, mely a protestizmusnak az emberiség érdekében tett megbecsülhetetlen fáradozásait még fájdalom, folyvást ellenkező szempontból tekinti.

A ki önmagában bízik, csak emberben bízik. A szeretetben jelenik meg közöttünk az Istennek lelke, mely legyőzhetetlen mind örökké.

Dr. Heiszler József.

EGYHÁZI KÖLTÉSNET.

G A M Á L I E L.

Csel. 5, 35—41.

Mily lázadó, siket moraj
Százaknak ajkain?
Elégületlen néphad ez!..
S minő álmokkal tévedez,
Sálemnek útain?

Tanácteremben ott felül
Bősz, ingerült viták.
Hah! összeesküvés van itt:
A Messiásnak híveit,
Kötözve, béhozzák.

Talán az ország romba dől,
S a föld nem leszen ép,
Ha néhány férfi szól, tanít,
Hintvén az íge magvait,
Eszmél s javúl a nép?!

Szegény hon árva nemzete!
Nem érted önjavad.
Már élni gyenge vagy; de még
Erőd van, arra ám elég,
Hogy vesztegesd magad.

Böles férfin, Gamáliei
Szól, esendire intve már.
Jól ismerik, ki légyen ő?
Jogtúdós, nagy tekintetű;
Rá nem figyelni, kár.

„Atyák, Izráel vénei!
Kell itt a jó tanács.
Ha még szíjtátok a tüzet,
Feltámadand, s ki oltja meg?
A szörnyű lázadás.

Példák tanítnak, intenek.
Emlékeznék reá,
Midőn rajongó pártvezér
Kelt fel, s a drága honfivér
Földünket áztatá:

Hogy elbukott az, és vele
Csalékony álmai!..
Bosszúra nem dördült az ég.
S a nép, mely így kijátszaték,
Tanul felejteni.

Teudást mondom, ő vala
Álmessias, csaló.
Judás se jobb!.. Letűntenek!
Idő s vihar kíséri meg:
Mi ál, hazug, s való??

Ez újtan hirdetőik ugyan
Ábrándozók... de tán
Jehova szólhat általok.
És a mit én tanácsolok:
Várjunk idő után!

Ha áztatók, s ha elfogult,
Rajongó csöcselék
Hallgatja őket s kedveli:
Hiába volna bántani.
Nem volt a vér elég?.

Magára hagyva, szétesik
Az ál s erőltetett.
Viszont, ha Isten dolga: az,
Mint szent, örökre egy s igaz,
Fennáll, s ki dönti meg?“

Igy szól a böles, eszélyesen.
Szaváról értenek:
Tanácssteremben s nép között
Csend, béke van; s az üldözött
Hívek, kijöttek.

Mi ez?... Korbácsütéseken
Lehül a buzgalom?
„Többé ne predikáljatok!“
De még buzgóbb apostolok.
Az Ur velők vagyon.

Az ész varázsa bűvöl és leköt,
Szent fénye tűzlobor miljók előtt;
S a merre int, követve, bátoran
Járunk nyomán a lét pusztáiban.

De fénye sokszor ködhomályba vész.
Mint embere, oly gyarló fény az ész.
Majd égető villámban is kigyúl,
Az indulat viharján, ostorúl.

Isten sugárzó lelke tündököl,
Értelmes emberek beszédiből;
Áldó kegyelme jó szívekben él,
Mint tiszta jellem, s tiszta elmeél.

Tanácsban oly kitűnő férfiak,
Miként Gamáriel, ha szólanak:
Ki ne figyelne ajkaikra fel?
Hol ők vezérek, nincs veszély közel.

Ám tettben élne, hatna még dicsőn,
Szép jellemű bölcs, lelkesülve hőn
A jó ügyért; s ha meggyőződve van,
Ugy tenne, élne, mint szól hangosan.

Izráel! ugy te veled égi bék';
A hűk csapásodat nem sinylenék.
Te, Messiásod küldetésiben,
Áldott vagy, és áldás a népeken.

S ti népek! ó vigyázzatok!... netán
Eltévelyedjete, jó szók után.
Ő tetteik jelöljék meg nekünk:
Kik népboldogítók? s ki mesterünk?

Gonda László.

T Á R C A.

MAGYAR PROT. EGYHÁZTÖRT. KÜTFÖK.

BEYTHE ANDRÁSNAK RECZES, THOKOICS ÉS KLASZEKO-
VICS ESPERESEKHEZ

1597-ki MÁRC. 6-kán IRT LEVELE.

Reverendis Dominis Johanni Reczes, Georgio Thokoics, Stephano Klaszekovics, et ceteris Senioribus, ac Superintendentibus extra Consortium Ecclesiae almae Cséregini et alibi commorantibus.

Agnitionis Jesu Christi incrementum precatur et exoptat vobis a Deo patre per eundem Christum *σωτηρα*, mentem sanio-rem, judicium sagax, aequum et sincerum; denique illuminationem Spiritus Sancti, cujus ductu possitis christiane et fraterne sentire ac meditari, de mutua concordia, pace Ecclesiae et fraterna charitate. Lectis Vestris in Synodum almam Vepiensem, per Vestros Legatos transmissis litteris statuimus respondere ad tria earum puncta, quae imprimis in Ecclesiam, matrem piorum ac ejus legitimum Superattendentem redundant; deinde in nostrum confratrem, senem optimum et verecundum Dominum Batthayum, judicio certe haud vulgari pollentem; denique in me ipsum, qui nunquam vel verbulo (quod sciam) vos laeserim. Sed vos iam dudum in imis Cordium Vestrorum penetralibus foventes malitiosam et vaferriam, minimeque Christiano homine dignam debachationem vestram, in totum ministerium, nunc demum evomitis funditus ad interitum animarum vestrarum; nisi statim imploraveritis Dei misericordiam. Pergitis

etenim labem et notam ignominiae inurere nobis falso, non recogitantes illud, quod dicitur: Quaecunque mensura mensi fueritis; eadem remetietur vobis. Vultis certe ut vobis referamus omnem vestram petulantiam, feritatem et facinus, quae in Vestris litteris scabiose et perperam fabre factis omnem in nos fabam audentes malitiose retorquetis. Utrum cernit Deus omnia vindex. Ego vero cum sciam vos in brevi obtenturos relationem ex diametro vobis respondentem, nunc paucis duntaxat pro mea parte vobis inculco illud: respondendum esse stulto juxta ipsius stultitiam. Excarificarunt etenim me immeritum litterae Vestrae insulsaе, et foetore cacodaemonico refertae corrasaeque ex multiplicibus errorum nefandorum teterrimis manipulis, convitiis item onustissimis plaustis, nec non satanitis assentationibus et stupido quorundam vestrorum amanuensium foetidissimarum satanae chloacarum ingenio et execrabili judicio, qui sunt rabulae indocti, insulsi, inpraemeditate garrientes novitii, et non digni vocabulo hominis, qui aptiores essent, prout etiam sunt ad rusticandum, arandum, fodiendum et sterco-randum, quam ad calamum, ad exercitia pietatis peragenda, ad Sacro Sanctae Theologiae et philosophiae propositiones enucleandas, proponendas, modisque omnibus absolvendas. Tantum enim absunt vobiscum, una illi vestri commentarii et scribae ac cancellarii, a pietate et genuino sacrarum litterarum intellectu, quantum distat Coelum a terra. Futiles asini, ventres pigri, commensationibus ac ebrietati dediti, hirci petulci, fatui ac ignari, non solum doctrinae coelestis, et liberalium artium, sed etiam disciplinae morum. Juvenes incompositi, vos senes idiotas et veteratores regunt et gubernant et millo collo vestro appenso et annexo huc atque illuc ductitant instar animalium domesticorum, quibus ubi ossa obicitur, silent: sed etiam deglutientes latrare incipiunt et convitari non desinunt. A vobis laudari non cupimus, quia ab indoctis laudari, vituperari est, et e contra: vos certe omnem animi vestri conatum paratis et meditamini ad Ecclesiae Dei perniciem. Responsionem meam ne miremini; responderem quippe vobis paulo liberius, nisi mihi succurrerent versiculi usitatissimi. Hoc scio pro certo, quando cum stercore certo, vinco vel vincor, semper ego maculor. Manete in vestra fece; ego libenter supersederem his sannis, nisi vos me provocassetis, impudicis, et Christiano homine minime dignis scriptis vestris: quibus mentiti estis, me secundo die vestri conventus comparuisse Hegyfalvini, cum certe primo die praesens fuerim ad auroram. Deinde per vos vocatus praesto fui. Si vester primipilaris solito suo more immiscet se nimis futili

mendacio, nihil moror, sed certe tam per litteras, quam per *Matthiam Bikensem* legatum suum me ad amicabile colloquium invitavit, ubi certe id etiam a tota vestra catholica et Apostolica Ecclesia, a qua vos maligne defecistis, legatione functus comparui illuc amandatus. Nihil certe fucate sicut vestra mentiuntur scripta, sed candide, pie, et fraterne monui, interpellavi, et obsecravi, ut paci, concordiae et emolumento Ecclesiae invigilaretis ac studeretis. Verum dum nihil obtinere potuissem, bona cum venia nulla usque hypocrysi, sophistica adulatione et rancore sejunctus sum a vobis cum solemnī protestatione. Quomodo igitur vos abusi estis mea candida admonitione, pio zelo et fraterna charitate? Qui per vestros notarios insignes inania terrae pondera, bovem in lingua habentes, ea in me exarare curaveritis, quae prorsus redoleant inpiissimam in me vafritiem vestram. Adulatione siquidem vos scatentes plerique rimarum usque adeo iam omnium Magnatum, Primatum, Nobilium et ceterorum Ordinum et Statuum Regni Hungariae aures vestris impraemeditatiset malitiose perconceptis mendaciis ac perjuriis opplevistis, ut plane actum esse videatur de Ecclesia. Quare si ita debemus insolenter in invicem debachari et tumultuari facillime poterimus vestros depingere vultus, conatus frivolas, et fucatas actiones, mendacia, deceptiones, factiones, descissiones, apostasias et sexcenta alia. Et haec quidem non immerito de vobis apud vulgus spargere possumus. Plurimas etenim a vobis falsis fratribus fatigationes perpassi sumus, multa et hodie sustinemus incommoda. Plerique porro fratrum simpliciorum per vos patiuntur famem, sitim, et nuditatem. Haec (inquam) omnia vestra efficit futilis inconstantia, quae palam est apud Deum, et omnes pios. Vestra enim laesa est conscientia, qui plus ventri tribuatis, quam Deo, plus carni, quam veritati. Incompositae belluae, inertes sarcophagi, laudi vos ducitis ab hominibus laudari. Mihi vero absit gloriari, nisi in cruce Domini. Pergite oppugnate veritatem, quae tamen stabit immota, invitis etiam portis inferorum, si etiam illa *Reczesy* rumpantur. Mentiri vobis expedit coram mundo, at certe Deum fallere non potestis. Deferte ista omnia per me licet ad Dominum Comitem, qui studens concordiae per vos maleferiatos eam non potuit ad effectum perducere: quin immo usque adeo labefactastis Ecclesiam, ut unicus Jesus Christus Sanctissimus Dominus noster, eius innumera per vos Ecclesiae inflicta vulnera queat sanare. An non licet mihi in vos esse liberiores in dicendo, qui primum meam, deinde parentis existimationem, post Ecclesiae unitatem laesistis et conturbastis? Dilace-

rastis certe Ecclesiam Dei, tanquam catelli panniculum. Si est vobis cordi studere unitati Ecclesiae, si insuper estis veri amatores pietatis, venite ad lucem ne vos occultetis, sicut hactenus. Nam omnis, qui male agit, odit lucem, nec venit ad lucem, ne conspicua fiant facta ipsius, venite et comparete. Synodum indiximus ad 18. diem praesentis Martii mensis Rohonczinum, ubi agemus serio de re Ecclesiae, videre poteritis, utrum nostra quaeramus, vel Dei cuius certe gloria nobis ob oculos sita est, pro qua parati sumus ignem exiliaque sufferre. At vos pro momentaneo commodo iam abjurastis fidem et laesistis conscientiam. Ite ab asinis ad boves; sed ego nolo ut sitis *avros ega*. Respondete sicut vultis; scio vos nescire bene loqui. Sed sciatis, quod in brevi retegantur vestrorum cordium cogitata, nisi satagatis praevenire Deus, si estis convertendi, convertat vos, sit immemor peccatorum vestrorum et misereatur vestri. Amen. Datum Németh-ujvarini 6. Martii Anno a Nativitate Domini in Carnem 1597. Andreas Bőjthe de Keő, Servus Jesu Christi Crucifixi et Senior in Ecclesia Catholica et Apostolica etc.

Gamauf gyűjteményéből.

Közli: **Garády.**

KANONIKA VIZITÁCIÓ PÁRTOLTATÁSA SZATMÁR VÁRMEGYÉTŐL 1731.

Minthogy sok helységekben mind az eklézsia, mind pedig az ekléziásztika perszónák, és nemesi s paraszti renden lévő lakosok iránt feles fogyatkozások és egymásra való panaszolkodások bizonyos relációkból naponként tapasztaltatnak, melynek revideálására és megh orvoslására az venerabilis traktustól bevett szokás és rendtartás szerint tiszteletes Igó esperes ur maga traktusába kimenvén vizitálni, adjunktus tiszteletes Mikolay urammal együtt, hogy a hol lehet a defektusokat remédiálják, holott nem pedig nemes vármegye is kíván az ilyenén dolgokban inspicálni és azokat megh orvosolni, azért praesentibus intimáltatik minden helységben lakozó nemesi és paraszti renden való jó akaró uraiméknak, valaholott tiszteletes Igó esperes ur tempore modernae visitationis megh fordul és prezenciájokat kívánja mind nemesi uraiméknak, mind paraszti renden lévő lakosoknak, kompáreálni említett tiszte-

letes esperes ur eleiben sub poena articulari et statuti icotti el ne mulaszszák, és színe előtt detegálják kinek kinek singillátim minémü panasza leszen egymás ellen, hogy orvosoltathassék megh: kiben különben se cselekedjenek. Datum Komlód Tótfalu jan. 4. 1731.

Tekintetes nemes Szathmár vármegyének ordinar szolgabirája

Becski György.

ZOVÁNYI GYÖRGY SZUPERINTENDENS

KÖRLEVELE, FEBR. 6. 1730.

MELYBEN CSEJTEI ZSIGMOND BÉCSI AGENS ÉS A PROT. EGYHÁZ ÜGYÉBEN BÉCSBE KÜLDÖTT KÖVETEK RÉSZÉRE AZ EKKLÉZSIÁKBÓL SEGÉLYGYÜJTÉST RENDEL.

Békességet az Urtól és kegyelmet minden hűséges szolgáltnak!

Tiszteletes Uraim! ottan ottan való magam elfáradásával kénytelenítettem gyakran előgördülő terhekkal kegyelmeteket is fásasztanom, Patientia! Deus nobis hoc otia fecit. A mi kegyelmes királyunktól kijött ez elmúlt esztendőben Karácson havában ez a beszéd: Istius Commissionis Pestiensis volumus finem habere. Melyet megértvén, az ott fen vigyázó kegyes lelkék, nekünk a felől legottan hirt tettek: Pozsonyból 12 xbris t. Kenessei István Uram, Bécsből t. Szeremlei György ur, 31 xbris, mely leveleknek eksztraktusát hozzám küldötte t. Rádai Pál ur Losoncról 12. Jan. 1730. és percipiáltam 4. febr. maga tulajdon bűv beszédü leveleivel, melynek tenorával nem akarván kegyelmeteket terhelnem, summája csak ez: Szerezzünk költséget nem csak a bécsi Agensünknek n. Csejtei Zsigmond urnak mely in flor. 300 reparciáltatott a mi Szuperintendenciánkra, az elmúlt esztendőnek utolsó hónapjaiban, melyről is már egynehány vener. traktusokat admonealtam volt; hanem mostan vigyázásra ujabban felküldendő három követeink számára is, és mivel ő felsége determinálta, hogy ez után minden héten minisztériális conferencia fog egyszer egyszer in hungaricis rebus celebráltatni, e végre deputáltattak is az odafelvaló vigyázásra t. Zóltán István, Olesvári Ferenc és Balku László uraink. Nem kívánhatjuk pedig mind fáradságokat, mind költségeket, a szeretet és a sana ratio diktálja, hogy valami szubszidiummal legyünk ilyen szükséges ügyben; Isten titkában vagyon ugyan, mi csoda kimeneteli légyen a munkának. De a pesti kommissziókor

tett sok fáradságnak és munkának végét, mostan már könyörgésünk után prestolalván, dolgainkon nagy vigyázás kívántatik; mert valahová fog most az eldűlni, ottan marad: meg kell azért jól fontolnunk, mire legyünk mi is obligátusok, holott a mi szekuláris főrendeink igen kevesen vannak, és sok költséggel a közönséges ügyet nem promoteálhatják. Ez okon tetszett vala egy kurrentá-lisomban énnekem hogy per publicationem, minden vener. dioecesis szerezzon kevés pénzt, a sz. Szuperintendencia ládájába, de ez némelyeknek nem tetszett; ilyenkor jó volna elővenni: Helvéciának Berna nevű városa conferált volt két ezer tallérokat az afflictus predikátorok számára, melynek egy része, oszolván Bécsben t. Tarczali uram keze által, megjött Erdélybe, más részét vette Debreczen városa, harmad részét t. Csécsi uram a kollégium számára. Mi és a tiszántul valók is (a mint értettem) nem láttunk semmit benne, irtam t. Rádai Pál urnak fölöle ki is keresem ha lehet. De addig praesens subsidium kívántatik: mivel pedig igen távol esnek a t. Széniorok egymástól, hirtelen egymással nem konferálhatunk; szükséges, hogy kegyelmek közül a maga Dioecesisének listáját, nem a predikátorok, hanem az ekklezsiák száma és mivolta szerint küldjék be hozzám, így 1. oppida tott, 2. pagi celebriores tott, 3. minores tott: másként is illő, hogy a szent Szuperintendenciában levő szent ekklezsiák katalógusban legyenek nálam, akárki megitélheti; akkor osztán, lélek szerint való osztályt tehetünk. Communicatis consiliis, praemoneáлом pedig kegyelmeket, hogy a kollekta legyen az ekklezsiák kasszájából, vagy a predikátor kérjen a tehetős Auditoritól; nem kell taksáltatni a predikátorok erszényének, mert szegények, hanem ha ki jó akaratjából (melyre segítse az Isten) konferál, mert ebből idővel egy terhes abuzus akadhatna fen, és a t. Szuperintendensnek kárhoztatása. Ezt pedig kegyelmek Husvét előtt béküldjön tiszteletes notárius uram kezébe, onnan bejő hozzám; mostan ninesen meghatározva a legátusoknak adandó költség, amaz 300 flor. kívül, mely az Agensre néz, de 200 arany felől irnak, hogy honorariumban két helyen le kell tenni, ezen kívül lészen a követek számára való; birja az Ur minden jóra kegyelmeket és engemet is ez ilyen terhek között s alatt segéljen. A felséges király életeért, elméjének hozzánk való hajlásáért légyenek imádságok minden keresztyén gyülekezetekben, mert jó és meg nem csaló reménységgel biztatnak bennünket.

Legyen az Ur gondos őrizeti kegyelmek ekklezsiáján, életin, szerelmescin, szívesen kívánja. Kegyelmeket. Zilah 6. febr. 2730. szerető atyafia az Urban Zoványi György.

PÓTLÉK SZATMÁRNÉMETI TÖRTÉ- NETÉHEZ.

ÉS A SZATMÁRHEGYI REF. EGYHÁZ ISKOLATÖRTÉNETE.

A Sárospataki Füzetek 1860-dik évi folyamában a németii gazdag és csinos egyháznak adósai maradtunk; a szatmárhegyi ekklezsiáról pedig, mely a vén Szatmár kiegészítő része, épen nem emlékezhettünk. Adatok gyűjtésével foglalkoztunk. Az adatok együtt vannak. Fölveszszük a történelem fonálát, ott hol elejtettük.

Ugyanazért szólunk 1-őr a németii elemi fi.- 2-or a leány iskolákról, 3. a németii egyház szellemi és anyagi jóvedelmet hozó intézeteiről tüzetesen, 4-er a szatmárhegyi egyházról, 5-őr a szatmárhegyi iskoláról.

I. A németii főiskolák.

A németii főiskola 1746-ban egyesült a szatmárral. Utolsó professzora Komlósi András volt; szükség Szatmárt rá nem lévén, lelkési hivatalra vállalkozott s papúl Csengerbe vitetett.

1761-ig az elemi iskolává zsugorodott németii kollégium tanítóiról adatokat nem találtunk; akkor egy március 8-dikáról kelt emlékiratban ez olvasható: „Csújak Sámuel“ tanító eltemetett 1761. márc. 8.

Ez időtől kezdve, két s három tanítóról is van ugyanazon évben emlékezet.

1766. Pásztor vagy Megyaszai Imre első. Horváth Gábor 2-od tanító volt.

1769. Árokháti István 1. Parájdí Ilyés József 2. tanító volt. 1772. Baku Ferenc 1. Lencsés György 2. tanító volt.

1776. Diószegi János 1. Ajtai Sámuel 2. 1779.—1781. Főző József 1. Dobrai Dániel. 1779. Bujdosó István, ki itt halt meg, 1781.—82. másod tanítók voltak.

1782. Madarász János. 1783. Balog György 1. A fenyték kezelésben szigorú Szabó György 2. 1787. Szarka Mihály 1. 1788. a kedves emlékü Erdős Ádám, ki világi pályára lépett, Egri István, ki szinte világi hivatalra ment. Kinek fia János alispán

volt, 2. 1793. Nagy István 1. Egresi Ábrahám, ki Németiben halt meg 2. 1794. Őri István 1. Lovas Sándor 2. 1795. Tasnádi Sámuel első; Teleki Lajos mint második tanító működött.

1796. Kása József káplán, ki később gacsályi pap lett, 1. Lácza János 2. 1798. Ozsváth János, ki matolesi, azután kocsordi pap lett s esperessé emeltetett 1. Melegh Dániel 2. 1799. Melegh Dániel, a nagybányai egyházvidék jeles esperesének Melegh Dánielnek édes atyja, ki szárazberki és kis-ari lelkész lett 1. Kriston Sámuel, ki a tanítói pályát világgal cserélte fel, másod tanító volt.

1801. Lovas Dániel, ki mint lelkész Császlóban halt meg. 1803. Nagy Gedeon, ki innen Sályiba, onnan Sonkádra vitetett lelképásztorúl s ott, mint a szathmári egyházmegye esperese halt meg. 1805. Győri Sándor, ki Matólcson, Ováriban, Ökörítón, Tisza-Becsen lelkészkedett és a szatmári egyházmegyében ülnökösködött; most pedig jeles gyermekei s édes beszédű unokái közt él Németiben saját lakában megelégedve, első. Kelemen József 2. Győri József 3. tanítók voltak.

1807. Kelemen József, ki tunyogi és mikolai pap is volt, hol meghalt, 1. Győri József 2. Fehér Pál 3. 1808. Győri József, ki a nemesi fölkeléskor a gyalogoknál tábori lelkészi minőségben teljesítette kötelességét, melylyel honának és szorongatott királyának I. Ferencnek tartozott, s a haretérről haza jövéen, papúl Csenger-ujfaluba vitetett 1. Fejér Pál, ki Tatárfalván és Kisszekeresen lelkészkedett, hol meg is halt 2. Kádár Ferenc, ki mint sárközi pap halt meg, 3-dik tanító volt.

1809. Kiss Áron, a kedves lantú régi jó magyar pap, ki Vetésen, Naményban és Botpaládon lelkészkedett, s mint traktuális főnotárius halt meg, 1. Jákó Mihály, ki mint ügyes és mindenektől becsült, leányok tanítója Szatmárt halt meg 2. Kádár Ferenc, ki, mint sárközi pap halt meg, 3-dik tanító volt.

1810. Kádár Ferenc első; Szendrei Pál 3.—1811. Zún János 1. Sinka Gábor 2. Komjáthy Mihály 1813 harmadik tanító volt. Tóth Bénémin, ki jelenleg Ombódon legelteti az Ur nyáját 1814. első. Bernáth Sámuel 1815. másod tanító. 1816. Bernáth Sámuel meghalván, helyére jött Sárospatakról Vajányi Mihály, ki a főiskolába visszamenvén, Jászai István által váltattott fel, ki előbb máramarosszigeti, később huszti lelkész volt s ott halt meg, 1. Dudás József 2. Bajnay József 3-dik tanító volt.

1819. Dudás József a kedves társalgású, még mindig derült kedélyű köszegremetei lelkész 1. Márton János 2. tanító volt. 1820. Márton János 1. Beregszászi Fonyi Sámuel 2. 1822. B. Fo-

nyi Sámuel, ki innen Urmezőre, onnan Sz. Dobra ment papnak, most is ott hirdeti a tisztított tudományt 1. Muzsai László 2. Kovács Gáspár 3-dik tanító volt.

1826. Melegh Zsigmond, ki Csengerben, Gacsályon is lelkészkedett, első tanító volt; a második tanítóság ekkor itt megszűnven, itt maradt Kovács Gáspár, ki később Porcsalmára vitetett.

1828. Teleki Mihály vezérelte a németi figyermekeket, ki Ováriból mint pap, Hérmánszegre vitetett, hol meghalt. 1835. Darabant János, jelenleg csengeri lelkész. 1837. Csanálosi György, nagybányai pap és a nagybányai egyházmegye ékes tollú főjegyzője, oktatták Németiben a nagyobb figyermekeket; Bodnár Imre, ki világi pályára lépett, szinte ekkor szolgált mint tanító. 1839. Somodi Molnár Ferenc, a mostani orosz lelkészszel Domján Pál, szamosbecsi pap tanított együtt Németiben.

1840. Kiss Áron, porcsalmi pap és szathmári esperes volt segédlelkész és első tanító 1843. Derecskei József, ki Vetésbe költözött, jelenleg világi pályán használ családjának és honunknak; másod tanító ekkoron Sipos Károly volt, jelenleg milotai lelkész. 1845. Farkas Benedek, a mostani tyukodi pap, másod tanító.

Mándi Beke József, ki Százazberken született Szatmármegyében 1819. dec. 21. Az ismeretek elemeit szülőföldre iskolájában megszerezvén, Szatmárra, onnan Debrecenbe ment, hol 1842. a felső tudományokat is elsajátítván, 1843. mint a főiskola gázdája hivataloskodott; 1844. tanítói pályára lépett s egy évig Érkeserű helységben tette a legszükségesebb szolgálatot, melylyel a képezett ember embertársainak tartozik s ott gazdag eredményt mutatván fel, 1845. máj. 1. a szatmárnémeti fiiskolába hivatott. Itt vezeti most is kézen fogva, itt dajkálja most is atyai gyöngédséggel a kezdő tanulókat, kik hozzá szeretettel ragaszkodnak. Tanítványainak száma 100.

1847. Bakos Mihály, jelenleg tunyogi lelkész oktatta az első osztály növendékeit; második tanítóul:

Sallai Mihály hivatott meg s hozatott el 1846-k szeptember 24-én. 1824-ben született Nagykőrösön hol a derék magyar ember terem. A tanulmányokat, melyek a gimnáziumi képeztetés alapjai, valamint a gimnáziumi és előbölcsészeti tanulmányokat is a szülőhelyén virágzó jeles főtanodában sajátította el; így ment jogi tudományokért Debrecenbe, hol azokat megtanulván, 1846. nov. 18. elfogadta a szatmárnémeti egyház meghívását a közép elemi iskola vezetésére; de a kormány ez állomást még ekkor helybehagyásával s megerősítő rendeletével nem biztosítván, Porcsalmára hivatott és ment iskolaigazgatóul. 1847 után megérkezvén az en-

gedély, Németiben egy középiskola felállíthatására, Porcsalmáról visszahivatott, most is itt teljesíti, 60 tanítvány nevelése és oktatása közben, nagy sikerrel kötelességeit. A szatmári gimnázium énekkarában férfias énekével kitűnően emeli a hármóniás ének hatását.

1851. Adorján Gedeon, mostani kömörői lelkész, tanította a felső osztály növendékeit. 1856. Kis Pál, az egészséges erű költő (de még nem rukkolt ki a Heliconra) ki most Holdmezővásárahelyen segédlelkészkedik.

1858. Ágoston Sámuel. Debrecenben 1835. febr. 15. született; egész tanulói pályáját, mind az alsó, mind a felső tudományokat szülő városában kezdte, folytatta és végezte. 1858. a szatmárnémetii egyház segédlelkészül hívta meg, mely állomáshoz a felső elemiiskola vezetése is hozzá van kötve. Mind két hivatala teendőit szorgalommal és lelkiismeretes hűséggel teljesíti, miért is tanítványai kegyeletét, a szülők tiszteletét és hallgatóinak jó hajlandóságát teljes mértékben bírja.

II. A németii leányiskolák.

Mikor váltott külön a leányok iskolája a fiukétól Németiben, minthogy hajdan a gyermekek a leánykakkal mindenütt együtt neveltettek, arra teljes hitelességű adatink hiányozván; mi változásokat szenvedhetett itt a nevelés, a sokszor említett gyászévekben? tanúirataink arról sem maradván: a leányiskola történeteit a leánytanítók és kántorok névsora mellett fogjuk elmondani, a mint azok egymást e jeles egyház kebelében felváltották.

Legelső, kiről, mint tanító énekvezérről emlékirataink szólnak 1679. Bösszörményi István, ki itt 40 évig énekelvén az Urnak, meghalt 1719. okt. 12. Ezt követte Telegdi István 1720. kit, öt évi szolgálata után 1725. Muzsai István váltott fel, ki a kántorságot csakhamar abbahagyván, nyereggyártó lett.

A következő 25 év alatt szolgáltak: Dömsödi Sámuel, ki Kolozsvárra vitetett énekvezérül; Váradi János, ki pappá lett; Beke György, később kolozsvári kántor; Décsi György, miskolci kántor; Elek Mihály, ki ide 1750. jött s itt 20 évig énekel; Kisari András, négy évi szolgálata után Debrecenbe vitetett s lőn debreceni híres kántor. 1774. Nagy János, két év múlva Nagykárolyba ment; Mándi István 1776 hozatott Patakról; Makai György is Patakról hozatott 1783., ki Németiben 45 évig készítette elő a hívek lelkét az Ur beszédéhez. Kedves emlékü ének-

vezére volt ez Németinek, mi csak abból is kitűnik, hogy az 1803. évben, midőn Makai György a leánytanítóságról lemondott, Jákó Mihályt leánytanítóul hívja meg, csakhogy Makait kántorául bírhasssa.

Az 1803. évben, felsőbb engedély nyomán Németiben két leánytanítói állomás rendeztetvén: Makai György az alsó iskola vezetését vállalta el, a felsőbbikbe pedig Jákó Mihály helyett Komjáthi Mihály vétetett fel. Ez 1813. a fitanodába vitetvén át, Szabó József alkalmaztatott mint tanító a felső osztályba 1828. ki egy-szersmind organista is volt; de ugyan ez évben a felsőbb leányiskola vezetése Viski L. Sámuelnek adatott át, azon alapos okból, hogy a kántor gyakori temetésrei járása által, a kezdő gyermekek nagy hátrányt szenvednek, míg a nagyobbak tanító nélkül is inkább képesek hasznosan foglalkozni. Szabó József organista, ki az alsó osztályt 1834-ig tanította, elgyengülvén, segédül nyerte Doktor Józsefet; 1835. pedig Nagy Györgyöt. Szabó József 1836. teljesen nyugalmaztatván, utóda lett Nagy György. Makai György kántor meghalván, utána Viski Lőrinc Sámuel következett.

És itt eljutottunk a két jeles leánynevelőhöz, kiknek édes kötelességünk bővebb életrajzát adnunk.

Viski Lőrinc Sámuel Szatmárnémetiben 1792. máj. 12. született, mikor a virágok legbájlóbban fejlettek;... most is folytonosan virágok közt, növendék leánykák közt él munkálkodik. Azon tiszteletnél fogva, melylyel a kedves öreg a szatmári és németii tanárok Nestora, a fogyhatlanúl jó kedélyű, a minden jók és okosak által tisztelve szeretett pátriárkha iránt viseltetem; életrajzát úgy adom, mint maga megírta: „Tanulásomat kezdtem a helybeli iskolában Németiben. 1807-ik évben átmentem a szatmári iskolába, hol a rhetorikát és poézist elvégezvén, felsőbb tudományos pályám folytatása végett 1810. évben mentem a debreceni anyaiskolába; onnan 1816. évben mentem Somogyvármegyébe, Nagy Bajomba rektornak, hol a rendes három rektori éveket elvégezvén, 1819 dik év tavaszán, jó szülőim elhunytá után haza jövén, a jobb jövők reménye alatt, idehaza maradtam; s miután több évekig a nemes városnál többféle hivatalokat viseltem volna, az 1828-dik év elején, a németii ref. szent ekklezsia közakaratóból kántornak választatván, azt s az azzal együttjáró leányiskola tanítását elfogadtam elvállaltam és azóta németi, elébb ugyan a kisebb, de csakhamar a nagyobb vagy felsőbb leányiskolának tanítója és kántor vagyok.“ Adjuk hozzá még, mikép három osztályt vezet folytonosan, melyekben 100 s több növendék leányka várja évenként az

igét ajkairól a derék öregnek, ki mind kellemes éneke, mind folytonosan szép modorú és kitűnő tanításaért közkedvességben él.

Miklósfalvi Nagy György Szatmárnémetiben 1810. febr. 19. született. Első képeztetését a németii iskolában nyerte, honnan a gimnáziumi tudományok kedvéért Szatmárra ment; onnan, a szükséges ismeretekkel teljesen fölkészülten 1826. a debreceni kollégiumba vitetett; ott öt évi szorgalmas tanulás közben a bölesészeti, jogi és theológiai szakoktól elválhatlan tudományokat elsajátítván, fiiskola vezéreül Tordára vitetett Biharvármegyébe; ott három évi pályáját szakadatlan, közhasznú munkálkodás közben megfutván, honfiai, a szatmárnémetii protestáns közönség közakaratóval 1835-ben az alsó elemiiskolás leányok tanítójául és organistául szülővárosába, haza hivatott. Kettős hivatalát most is folytatja, még pedig (mint maga írja) azon benső édes öntudattal, hogy hazafiak által szólíttatván az előtte kedves kötelességre; hazájának, egyházának, idő által engedendő erejéig, tőle telhetőleg, híven fogja leróvni tartozó adóját, talán késő vénségeig vagy halálaig, a nevelés fontos, szent és nehéz terén.

* * *

Van a fi. és leányiskolának, mind ennek alapja az egyház áldozatkészsége lévén, több lap olvasó táblája, vannak szépírási mintái, szükséges vezérkönyvei, földképei, a nézlettan előadásához szükséges alakjai; meg van gr. Battyáni Kázmér ajándokából az ég- és földteke, melyekhez az iskola a b. Vay Miklós és lelkész György József közbejárása után jutott; van végre egy igazgatója György Lajos, ki, ha a németii tanítótestületet egy arany gyűrűnek képzeljük: annak gyémánt köveül méltán tartathatik, ... minthogy az is.

III. A németii egyháznak szellemi és anyagi jóvedelmet hozó intézetek.

Mielőtt a németii egyház történelmét befejezettül tekinthetnénk, meg kell említenünk a) hasznos intézményeit; b) az Urasz-talához szükséges készületeit; c) az egyház népességét s vagyonát; d) épületeit; szólnunk kell végre e) az anyakönyvről, egyházi jegyzőkönyvről és presbiteriumról.

a) A németii ref. egyház hasznos intézetei.

1-ör Az iskolai bizottmány, mely 1854-ben alakult s intézgeti a tanoda kül és belügyeit. Tagjai ez évben: György Lajos lelkész, Ajtay Sámuel főgondnok (ez idő szerint a

németi egyház legfőbb nyerevénye; kiről a különben is életerős egyház, méltán elmondhatja: *O et praesidium et dulce decus meum!* Győri Sándor, Jóó Zsigmond, Makai Károly, Győri Károly, Jóó Gábor, ifj. Gyulai Mihály, id. Kóós József, Kabai István, Jóó Ferenc és a tanító urak.

2-or Faiskola, mely 1859. indult meg Sallai Mihály vezetése mellett.

3-or Takarékmagtár, mely György Lajos lelkész indítványára 1859. keletkezett, 48 részvényes, 69 köből gabonát hordván bele, melynek kezelője a fáradhatlan magtárnok Szűcs István.

4-er Az egyház minden épületei biztosítvák 1859-től öt évre.

5-ör Olvasó egyesület, 1857. évben alakult. Van 154 tagja, 300 darab könyve. Célja: az olvasást a város alsóbb osztályú lakosaival is megkedveltetni, a földmíveseknek, téli hosszas estvéken hasznos multságot nyújtani, s a németi ref. iskolának könyvtárt alapítani.

6-ör Temetkező társulat, mely a hajdani utcátársulatokból alakult, melynek ezelőtt különféle földadata volt, nevezetesen: a mezei gazdálkodásra, baromtartásra felügyelni; legközelebbi célja pedig: tisztességes temetkezést eszközölni a földmíves osztály és azok között, kik bizonyos céhhez nem tartoztak. E hajdani alapon álló egyesület tagjainak száma jelenleg 175; az egyesület három járásra van osztva, s vagy együtt, vagy járásonként jelennek meg a temetésen; tagjai csak helv. hitvallású keresztyének lehetnek.

1860-ban egy tisztán temetkező társulatot alakított itt, Farkas Dániel, Szász György és Ozsváth Ferenc közreműködésével, Bartók Gábor szatmári gimnáziumi igazgató (ki Szatmárt két ily társulatot létesített). A társulat 300 tagból áll. A tag, midőn az egyesületbe áll, fizet alaptőkéül 1 frt. 20 krt; minden haláleset alkalmával 25 krt., ha a 300 tag közül valaki meghal: eltakarítására nyer 50 o. é. frtot, ha szinte társaságba állása után 24 óra múlva hal is meg. A társaság pénztára kifogyhatlan; mert minden haláleset alkalmával nyer 20 forintot, bár minden halott temetésére kiad 50-et. A társulat alapszabályai Szatmárt és Németiben 1600 példányban vannak kinyomva; a társulatot annak nyomán, bár ki és bár hol is összeállíthatja. Tagokul fölvesz a társulat minden, igaz Istent imádó, híveket.

b) *Az Úr asztalához és kereszteléshez szükséges szerek.*

1640. évről cinkanna, ily felirással: „Andreas Bikai, Gasparus Dezső adták.“

1647. Szegedi Eötvös Mihály adta.

1783. Kegyes József és felesége Jóó Erzsébet adták.

1800. egy réz kanna, csináltatta Kegyes Mihály.

1804. egy másikat B. A., R. I. (Biró András, Rácz István.)

1841. két réz kannát: Varga Mihály polgár és felesége Csata Sára.

Két ezüst nagy tányér, aranyozva; egyik ily felirattal: „1684. aug. 7. csináltatta az B. németi városa, Darnai István uram bíró-ságában;“ másik ily latin körirattal: „Hoc levidense munus dicatum est ex amore erga Deum et Ecclesiam Nemethianam per Dom. Michaëlem Eötvös Szegedi, judicem primarium, Petrum Csizmadia et Petrum Sztás ad distributionem coeae Dni a. D. 1646.“

Nagy ezüst poharak megaranyozva:

1. Ily felirattal: I. Joh. 1. Sangvis Jesu Christi emundat nos ab omni peccato. Memento mortis Domini. Calix Ecclesiae némethien. factus a. D. 1611. Pastore Joh. B. Zölösi Jud. p. Geo. Szabó.

2. Németi Görög László, Szegedi Judit asszonival együtt adta ezt az pohart az némethi Ecclesiának Istenhez való indulat-yából anno Domini 1663.

3. Szatmári Szabó céh pohara an. Dni 1635. meljet a n. ref. Eccle. ajándékozott Biró András, Váradi József céhmesterségék-ben 1766.

4. Ecclesiae ref. sz. némethianae

5. Betegek pohara: Pásztóhi Gergeli anno 1645. Riesei Erzsébet adta Isten dicsőségére a sz. némethi Ecclésiának 1702. Ehhez Oszterlam Krisztina asszony, György József lelkészné hagyott 1835. egy kis ezüst tálcát.

* * *

Az Úr asztalához szükséges terítő kendők gazdag arany varrásokkal.

1690. Szeremi Lászlóné, Daróczi Kata.

1792. Majtényi Sára asszony.

1830. Kovács Mihály és felesége Iván Mária.

1847. Kóós Etelka.

1858. Jóó Zsigmondné Horváth Krisztina asszony.

1860. Vásárhelyi Emilia adományai Isten dicsőségére.

Bort és kenyeret a buzgó hívek adnak, egymást fölváltva, az Ur asztalára.

* * *

A keresztelési kannán e fölirat olvasható: „Én Szegedi Eötvös Mihály készítettem el Istenhez való indulatomból 1627. Ez keresztelési kannához ezüstöt, Istenhez való indulatokból attanak: Tar István, Riczei János, Silye Máthe, Herpai András, Vasadi István, Czögödi Szabó János, Szitás Péter, Szakál Márton ez becsületes emberek.“ Ezen több mint 200 éves kannát 1847-ben ujították, algondnok ns. Fekete Antal és hitvese Szabó Zsuzsánna, Jurácskó J. által. A régisége tekintetében nagybecsű kannához ezüst tálcá készítettett Jurácskó J. által, ily körirattal: „Istenhezi buzgalmukból a sz. németi ref. sz. Egyház kisdedei számukra ajándékozták ns. B. Lovas Szabó György és hitvese Molnár Zsuzsánna 1847. apr. 24.

Teljes szerelvényül: Kóós Krisztina ezüst szegélyű se-lyem kendőt adott 1847. apr. 24. Kádas József asztalos mes-ter pedig egy csinos szekrénykét készített, melyben a teljes sze-relvény tartatik.

c) Az egyház népessége s vagyona.

Népességét a námetii egyháznak pontosan nem tudhatni; 1857. összeíratott ugyan a népesség, de nem kellő szigorral; népe száma 2790-re tétetett: 3050-re a számot bizton emelhetni. Szü-letik benne évenként 110—130; meghal 100—120.

Vagyonai, ide nem értve az épületeket, melyek nem jöve-delmeznek:

1. Kamatozó tőke 4000 o. é. frt. 2. A kőkerthen négy hold lanka föld. 3. A város alatt három hold szántó föld. 4. Sárverem: mely téglavető helynek használtatott, melyből építtettek az egyház minden épületei. 5. A halványban fél hold lanka föld. 6. Persely, harang s egyéb jövedelem, melyből évenként 300 frt. biztos jö-vedelme van az egyháznak.

A hívek buzgósága a legtöbbet jövedelmező s kamatozó előtőke, mely valahányszor hozzá hívó vagy kérő szózat hangzik, mindig meghozza áldozatait. Végrendeleteikben is gyakran meg-emlékeznek a hívek édes dajkájokról, az egyházzól.

d) Az egyház épületei.

1. Cseréppel fedett templom, bádogg fedélzetű sugár magas magyaros toronynyal, melynek építése a régi paties oldalú templom

kijavítása helyett, 1792. évben febr. 12-kén határoztatott el; a határozat a néppel febr. 19-kén közöltetett, mely egyszersmind adakozásra szólíttatott fel. 1793. apr. 18. az alapkő letétetett, azon ólom lemez közzé zárt emlékirattal együtt, mely itt következik:

D. O. M. S.

Atya, Fiu, Szentlélek, Szent Háromság egy igaz Isten tiszteletére első Ferencz Király dicsősséges uralkodása alatt a szatmárnémeti reformata Ekklézsia ezen templomot és tornyot a maga tulajdon költségén s a népnek önként ajánlott segítségével a régibbnek helyére építtette és annak fundamentomát Szent György havának 18-dik napján az 1793-dik esztendőben letétette, Keresztesi András feőbíróságában, Fáji József feő esküdségében, T. T. Szini Szegő István prédikátorságában, Makai György kántorságában, Kegyes Mihály ekklézsiai gondviselőségében, Balog Ferencz és Jóó Mihály egyházfíságokban, Jóó Pál ekklézsiai íróságában (és a presbyterialis személyek) Pecsilies Zsigmond kőmíves mester. Vári György metszette. Solt. CXXII. vs. 7. 8. 9. Légyen te kőfalaidban. Református lakosoknak száma Nro 530.

Az építkezésben segélyt nyújtottak az egyháznak a városi tanácson kívül: gr. Széki Teleki Imre és József, ns. Szirmay Lajos Egriből, és Szegő István lelkész, kinek hagyatékából készült a torony bádogg fedele. A teljesen kész épület 1802. Junius 13. szenteltetett fel. A felszentelési ünnepélyt a németii egyház akkori jegyzőkönyve, igen híven tolmácsolja a következőkben:

„Isten dicsőségére közöttünk tökéletesen megépült Istennek háza ezen folyó év Junius havának 13-dik napján, az az Szent Háromság vasárnapján, a Szent Háromság egy igaz Istennek számára s tiszteletére felszenteltetett, mely felszentelés alkalmatosságával ezen napon sok külföldi (vidéki) és itt lakó uraságok, asszonyságok s a nép közül is sokan egybegyűltenek; a templomban és cinteremben isteni tisztelet tartatott, praedicációk mondattak s éneklések zengedeztettek. Bent a templomban a praedicálást, debreceni praedicator és szuperintendentialis generalis notarius T. T. Benedek Mihály ur, az Ur vacsorája kiszolgáltatását, keresztelést és esketést, ugyancsak debreceni praedicator, T. T. Gál András és szatmári praedicator T. T. Némethi István urak vitték véghez; kívül pedig a cinterembe nagy sátor húztatott: az alatt praedicállott helybeli praedicator T. T. Gál Sámuel ur.

„Ezekon kívül a nemes Sárcs pataki Collegiumból ide hozott Kántor Deákok énekeltek gyönyörűségesen Templomunkban az egész isteni tisztelet ideje alatt, pausálással,

ához alkalmaztatott énekekkel. Mely isteni tisztelet véghezmenvén a publicatióból és más helységekbeni lakosoktól jött be ajándék 172 frt. 40 kr.; az itt lévő nemes Ecclesia tagjaitól 120 frt. 16 kr., mely is Templomszentelés előtt való napokon collectáltatott. Summa 292 frt. 56 kr.

„Az isteni tisztelet után ebédhez, a parokhialis házban és udvaron sok külföldi és itt való uraságok ültenek le, kik mind úri személyek valának; nevezetesen: a szatmárnémeti egész magistratus, nemes Electa Jur. Communitásnak tagjai közül sokan, kiknek számok az első leüléskor 260 személyből állott. Ezek jól lakván, és az asztaltól felállván, a németi köznép közül harmadszázszázan ültenek le. Harmadszor leültenek a szakács asszonyok, a körülbelől forgolódnók és segítők. Más napra, az az Hétfőre kelvén: akkor is egy ebéd készített a megmaradottakból, azoknak, kik sok szolgálatot tettek, de első nap, az ételben és italban kevés részt vehettek. A templom szentelési költség 262 frt. 19 kr. Ezen költségén kívül a Tettes ns magistratus, az Ekk'ezsia kérésére resolvált s effective ki is adott 24 kis köből bort és 20 butellia asszúszöllőbort, úgy színtén két hordó sert is.

„A fentírt úri vendégek jobb móddal eshetett elfogadásokra s azoknak tractálásokra főgazdának meghívattatván, akkori főpolgármester tekintetes Fáy József úr, nem csak acceptálta, hanem dicséretesen is véghezvitte.

„Mind ezek pedig véghez mentek akkori fő Curator nztos Kegyes Mihály ur fő Curatorságában.”

A toronyban lévő nagy harang öntetett 1805. A régi, a város területéhez képest gyenge hangú lévén, melybe Szalontai Pál neve, ki öntetése alkalmával 100 frtot ajándékozott, kívánsága szerint beleöntetett. A fölírások rajta e következők:

Felül: A sz. némethi H. Confson lévő közönség Szalontai Páltól is segítettve öntette 1805-ben.

Középen: Bárány zászlóval (az egyház cimere)

Alúl: T. T. Gál Sámuel préd. és T. Jakab Mihály és Juhász András kurátorságokban. Fudit me Johan. Lázár de Tasnád.

Az 1845-dik évben az egyház egy 12 és egy 6 mázsás harangot öntetett a régiek helyére; a 12 mázsást 1849. a baza cl-tárára ajánlotta; a kisebbik pedig most adatott át Walser Ferencz pesti harangöntőnek, hogy helyette ily fölírattal: „A szatmárnémetii hely. hitv. Egyház közönségének önkénytes adakozásából készült 1861. évben” Ez újból öntendő harangra, némethi főgondnok Ajtay Sámuel 150, a gubás céh 100 o. é. frtot; a közön-

ség pedig György Lajos lelkész prédikációjára annyi pénzt rakott össze, hogy a harang költségei azokból teljesen fedezve lesznek.

* * *

Orgona a templomba 1814-ben készítettett, mely 1838-ban újítottott, 1855. Blahunka Sámuel által szinte újonnan készítettett; került 1000 frtba, melynek nagy részét 700 frtot (Thuri Mihály és Makai György lelkes egyháztagnok házanként keresvén meg a híveket) az egyház tagjai hordák össze.

2. A lelkészi lak, melynek hátsó része alapjában igen régi, 1832. építettett a régi lak helyére. A báró Wesselényi család tetemes összeggel segítvén az egyházat az építkezésben: annak címere, mely az ócska épületben találtatott, az új épület homlokzatába helyeztetett; hátsó része az épületnek 1836-ban emeltetett egyenlő magassá az elsővel.

3. A kántori lak építtetésének ideje nem tudatik; Mándi István kántorságában (és így 1776 után) készült, az iskolával 1804-ben bővítettett; a lakó rész 1855-ben egy szobával szaporítottatott.

4. Az alsó fiiskola tanítójának 1784-ben készítettett lakhely; 1855-ben ez is teljes javítást nyert.

5. Az emeletes fiiskola alapköve 1836-ban tétetett le, melybe, üveg edénybe, minden fi és leánynövendékek nevei beiratnak, kik a németi iskolában akkoron tanultak. Az emlékirat, másolatban, az egyház levéltárában olvasható. Az épület 1840-ben teljesen készen állott; most is tárvák ajtajai Németi növendékei előtt. A csengő, mely szép hangjával összehívja és eloszlatja a múzsákat, 1785-ben öntetett Cserepi Ferenc által ily felirattal: „sz. németh. Ecel. 1785“

e) *Anyakönyv, egyházi jegyzőkönyv, presbiterium.*

1. Az anyakönyv 1713. apr. 25. indul meg. 1858-tól fogva a 4-dik kötet nyitott meg. 1826. évtől kezdve ezen anyakönyvek egyikébe írják be a konfirmandusok és konfirmandák neveiket, a kik erre tehetetlenek: azok Urasztalához nem bocsáttatnak, kik Urvacsorájával nem éltek: sem nem házasodhatnak, sem férjhez nem mehetnek.

2. Egyházi jegyzőkönyv 1782. kezdődik s jó szakszerűen rendben a mai napokig; melyek lapjait olvasva, kiki meggyőződhetik arról, mikép a németi protestáns hívek, egyházuk

anyagi és szellemi emelkedését, minden nemes és illő eszközökkel, mindenkoron segítették; lelkészeik és tanítóik megválasztásában a legnagyobb eszélyességet tüntették fel; és hogy: érdemes hivatalnokaik, belső embereik iránt, mindig tiszteletet és szeretetet tanúsítottak.

3. A presbiterium 1787. évben Jun. 23-án a nép által választatott meg; azóta, a legujabb időkig, a nép befolyása nélkül, önmaga egészíté ki magát s a szükséghez képest nevelte tagjainak számát, kik szent esküt tettek: az egyház szellemi és anyagi javát híven munkálni. A mult év végén (1860) népképviselő alapján szerveztetett a vének tanácsa, melynek főgondnoka Ajtay Sámuel, algondnoka ifj. Gyulai Mihály, jegyzője Jóó Gábor, számvevője Győri Károly, pénztárnoka Farkas Dániel, egyházfia Ozsváth Ferenc, és 29 ülnöke. *)

IV. A szatmárhegyi egyház története.

A szatmári szőlőhegy, erdőség- és helységekkel környezve, két órai járásra fekvődvén a várostól: a szőlők mívelése s a borházak őrzése szükségessé tette ott, az állandó vincellérek tartását, kik idővel megszorodván s gazdaságot is üzvé, ügyes bajos dolgaik elintézése végett 1675. közzéjük hegybíró neveztetett ki.

1703. a két város elégvén, lakosai a hegyre menekültek, s ott maradtak... heti vásárt rendeztek, melyben a szomszéd helységek s város lakosai maig is számosan megjelennek s az élelemszerek és kézművek vásárvám nélkül árultatnak.

A természeti szabad állapot, melyben lakosai éltek, kik a városiakkal közös mérséklett királyi adón kívül, semmi közterhekben nem részesültek, a hegybíró által is (ki a városban lakott) csak időszakonként látogatattak, több lakosokat kecsgettetett oda, főkép a földesuri szolgálatot megunt szilágysági jobbágyságok közül, kik a telepedésre engedélyt sem kértek.

Ezt a tanács megsokalta; heti vásárukat, a harmincad tekintetéből a szepesi kamara is károsnak látta: ugyan azért. 1733. 1741. 1747. 1749. a heti vásárok tartásától és a marhatenyésztéstől eltiltattak s a városbai leköltözésök 1753. sürgettetett; a sürgetésnek fogadata épen nem lett. Ugyanis 1760. azon ref. lakosok, kik a szomszéd Erdőd mezővárosából gr. Károlyi Ferenc földes

*) E pótlékhoz szükséges adatokért németül lelkész György Lajosnak mond köszönetet: B. G.

urok által kiparancsoltattak, egy részben a közel hegyre költöztek, magokkal hozva az Urasztalához tartozó készüléket, különösen azon igen régi, arányozott ezüst poharat, melynek alakja a reformáció kezdetére mutat s egy arannyal himzett asztalkendőt, mely a rajta látszó varrás szerint, 1673. adományoztatott az erdődi reformált egyháznak.

E szaporodás folytán: 1769. 1770. leköltözésök ismét megrendeltetett, s hogy a parancsot inkább teljesítsék: 1774. 1775. a gazdálkodástól eltiltattak; 1782. pedig a közönséges földön tett irtásaikat, a város kárpótlás nélkül elfoglalta. E sérelmököt a fensőségnél elpanaszolván, 1784. megyei ügyvédi segedelmet nyertek, ... pert indítottak; de kiegyezkedtek.

Mindezek mellett a hegyiek helyben maradtak s 1782. a város erdején vágott fákból templomot építettek, melyet a tanács lerontott.

Az 1791. 26. t. c. hozatalával változván a körülmények, 1794. a tanács engedélyével iskolát építettek azon téren, melyet Kis Mihály, hegyi lakos, ajándékozott, mellette pedig 1799. épült fel a templom annyira, hogy használhatóvá lett. A paplak 1801. készült, Gyapai Istvántól 1800 évben, 40 frton vett téren.

A szatmári hegy első papja:

Bodola Ferenc volt, erdélyi fi, ki 1780. Hiripen tanítóskodott; 1792. a hegyre levitanak hozatott s 1781-ben, mely ideig a hegy a hiripi anyaegyházhoz tartozott, pappá szenteltetett. Szamos-Kőrógyra mozdultával, helyére:

1811. Váradi Imre ment, ki az előtt szatmári tanító volt, ki a hegyről 1815. elköltözvén, Tunyogra, Egribe, Kassára, Kőrógyra, Kispeleskére s ismét Egribe vitetett s ott 1845. meghalt.

1815. jött Tunyogi Imre, akadémiákon járt tudós, de komor természetű férfiú, ki 1806. Csengerben, 1807. Porcsalmán, 1808. Mikolában, 1812. Homokon, 1814. Kiskölcsön szolgált, 1816. a hegyen meghalt, s helyére 1817. Bodola Ferenc hozatott vissza; ki nek halála után:

1833. Gál György választott, ki Székelyföldön született, Szigeten tanult s 1843 a hegyen meghalt. Ennek idejében tétetett le alapja, S. Nagy Mihály gondnoksága alatt, az új templomnak, mely terve nagyszerűsége miatt nehezen készült; Gyene Károly főgondnoksága alatt sokra haladt, most közel áll az időhöz, melyben teljesen késznek mondathatik.

1844. tavaszán Szabó Lajos, komáromi fi, az előtt balmaz-ujvárosi tanító, később gyomai és tiszafüredi káplán hivatott

meg a hegyre lelkészül, kire a nagybányai egyházvidéki esperesség egyezését adni nem akarta azért, mivel határozata szerint, más egyházmegyéből papot hozni, mind addig nem lehet, míg kebelében ajánlkozó találtatik. Erre következett az e tárgyban megkeresett püspök válasza, mely szerint: „a mely egyház, papját halál által elvesztette, annak akárhonnán, különben a szükséges kellékekkel bíró, papot hozni joga van.“ Az egyházvidék tovább is ellenkezett; s a dolog, egyházkerületi tanács elé vitetett, hol, miután az újabban előgördített akadályok is elhárítottak: 1844-ben az egyházvidéki tanács oly ürügy alatt, mintha a Szabó Lajos meghívása nem közakarát kifolyása lett volna, azt határozta, hogy az egész nép szavazzon; s annak egybenhangzása esetére az esperesi egyezés ki fog adatni. E próbára is készeknek nyilatkoztak az egyház követői s a kíváнатot népgyűlés elé terjesztvén: 1845. januáriusban igen számosan egybegyűlt lakosok, fejenként és mindnyájan Szabó Lajos mellé szavaztak, s a szavazás eredményét az esperesnek nyomon megküldték, ki a consensust legottan kiadta.

Gyarmati Gábor váltotta fel Szabó Lajost a szatmár-hegyi lelkész székben, ki Adorjában született; felsőbb tudományos pályáját Debrecenben végezte, hol esküdt diák és a felső nemzeti iskola köztanítója volt; a főiskolából Füzes-Gyarmatra, Békésmegyébe vitetett tanítóul, hol három évi pályáját becsülettel futván meg, mint pap, Józsefházán, Szamos-Kóródon és Apa helységben legeltette az Ur nyáját, lelkének igéivel és szájának beszédével; honnan a szatmári hegyre, onnan 1860-ban visszatért szülőföldére Adorjába, hogy gazdagítsa honfiait a hit kincseivel, s táplálja beszédével azokat, kik éheznek és szomjazzák az igaz tudományt.

Papolev Károly 1860. év május havában lépett a Gyarmati helyére. Született Nagy-Bányán 1824. nov. 3. A gimnáziumhoz szükséges előkészítő tudományokat, szülő városa jólrendezett iskolájában elsajátítván, 1840-ben Debrecenbe vitetett, hol a gimnáziumi, bölcseleti, jogi és theológiai tudományokat 1852-ben teljesen bevégezvén, 1853-ban az utolsó szigorlatot is letevén a theológiai tudományokból, mikor segédlelkészül Kis-Paládra; 1854-ben rendes lelképásztorul, püspöki engedély mellett, Adorjába vitetett; 1855-ben felszenteltetett; öt évig csepegtetett ott, kenetes ajkairól a hit, erkölesség és honszeretet igéit, hallgatóinak fogékony lelkére. 1860-ban a szatmári hegyre ment, most is ott terjeszti a tiszta világosságot azok közt, kiknek szemük lévén, látni obajtanak.

A szatmári hegynek 1846-ban volt 1382 református és 349 görög katolikus lakosa; most a református lelkek száma sokkal nagyobb.

V. A reformátusok iskolája a szatmári hegyen.

Ez iskolának, mely 1794-ben veszi kezdetét, csupán jelenét adjuk; multja, tanügyünket tekintve különben sem fényes. Voltak ugyan itt folytonosan, lelkiismeretes és hivatott tanítók; az egyház is mindent elkövetett, hogy fi és leány gyermekei az Ur félelmében és az anyaszentegyház ékességére növelkedjenek; de az egyházhoz tartozó lakok szétszórottsága, a szülők szegénysége, a legujabb időkig nem engedé, hogy más, rendezett községekhez hasonló rendben történjék itt a nevelés és tanítás.

Mi a belső emberek fizetését illeti: a pap fizetése áll 500 váltó forintból, mely a hallgatókra szokott fölrovnai, 10 öl fából; ezen kívül a város 1840-ben egy tagban, 40 köblös földet mért ki számára, mit a felsőség is helybenhagyott.

Az iskolatanítónak, ki egyszersmind énekvezér, fizet a nép 200 váltó forintot, 7 öl fát s az említett évben a város, 20 köblös földet méretett ki részére egy tagban. Ezeken kívül, a szülők gyermekeikért, két váltó forintot tartoznak fizetni.

A hegyi ref. iskolában a fi és leány gyermekek tanításával:

1860. év óta Nagy Gábor foglalkozik, ki 1830. év márc. 5. született Nagy-Szekeresen Szatmármegyében. Első oktatását atyjától nyerte. 1839-ben Patakra vitetett; hol a gimnáziumi képzettséghez szükséges ismereteket és tudományokat lelke tulajdonaivá tévén, 1845-ben a bölcsészeti pályára lépett; a törvényeknek aláírt, s 1848-ig híven pályázott; akkor, az áradat, mely honunk ifjait leseperte az intézetek kebeléről, őt is magával sodorta, s ment tehetsége szerint, szolgálni az édes anyának; lepadván a vértenger, mely oly sok nemes keblet elnyele: visszament Patakra. a gyermekeit tárt karokkal váró édes anyához, pályáját annak oltalmá alatt tovább futandó, hogy magát a tekintélyes és minden tiszteletet érdemlő lelkészi pályára képezze... De a körülmények parancsára, tanítói állomásra ment 1851-ben Csobajra az alsó-zempléni egyházmegyébe, hol őt évig hivataloskodván, 1855-ben Kisszekeresre ment segédlelkészül édesatyja mellé, onnan 1856-ban Kisarba, hol négy évet töltött hasznos munkálkodás között. 1860-ban a szatmári hegyre jött, most is ott terelgeti a hegyi múzsákat az ismeretek forrásához.

Bartók Gábor.

IRODALMI SZEMLE.

EGY SZÓ AZ ESZMEELVISÉGHEZ.

Olvastam, még pedig lelki gyönyörrel, Peti József urnak az Eszmeelviség védelme című bölcészeti röpiratát. Olvastam a Sárospataki Füzetek ötödik évfolyama 1-ső Füzetében az Irodalmi szemléből egy mély bölcészeti elmével írott bírálatát, vagyis inkább ismertetését az említett röpiratnak. Ezen bírálatban különösen az állítatik: hogy Peti urnak a tapasztalati, különösen pedig az értelmi álláspontot kellett volna fölvilágosítani, mert csak ennek lerontása után lehetne az értelmi bölcészekkel az eszmeelviséget megkedveltetni. Én pedig azt mondom, hogy ezen az úton aligha meg lehet kedveltetni. Én is az eszmeelviség mellé nyilatkozom; mily értelemben, előadtam „Egy kő az egyezményes filozófia templomához” című akadémiai értekezésemben. Azonban Peti József és bíráló uraknak a Sárospataki Füzetekben vannak oly nyilatkozataik, melyekre nézve én sem érthetek egészen egyet, mennyivel kevésbé az értelmi bölcészek.

Én jelenleg Peti ur és bíráló értekezéséből ezen négy alaptételt akarom röviden tárgyalni:

1. A dolgoknak, tárgyaknak lényege = eszme.
2. Az eszmében, eszmei létben azonság, egység van különbség nélkül.
3. A bölcésznek kötelessége a dolgokat eszmei lételőkben vizsgálni.
4. Az értelmiség álláspontját le kell rontani, ugyan azért a régi modorú logikát meg kell semmisíteni.

A) Magyarázata e 4 tételnek.

1. A dolgoknak, tárgyaknak lényege = eszme.

Valamely tárgynak lényege azon alap-ok, vagy állomány, melyből azon tárgy előállott, lett, vagy alakult. A világnak ily alap-oka, vagy állománya egy eszme, vagyis az Istennek egy gondolata, ezen eszme az átalány; úgy de minden egyes tárgyak a világon, a világnak részei: következésképp minden tárgynak lényege eszme. A kultártyakban tehát nemcsak azon tulajdonságok vannak, melyeket külérző eszközeinkkel észreveszünk, hanem olyanok is, melyeket csak lelkünk belső tehetségeivel, tudniillik öntudatunkban veszünk észre. Ez más szavakkal azt is teszi, hogy a

tárgyak többféle levésben gondolhatók. Először úgy amint kívül a természetben léteznek térben és időben. És másodszor lényegi lételőkben, tudniillik azon lételőkben, midőn még csak eszmék voltak, midőn még nem öltöztek magukra tért és időt; tehát eszmei lételőkben.

A példa világosít. A búza-növény is két levésben gondolható; úgy a mint kifejlődve látjuk aratás előtt, és úgy a mint a búza-magban eszményileg befoglaltatik.

2. *Az eszmében, az eszmei lételben azonság, egység van különbség nélkül.*

Ezt így formán lehet érthetővé tenni: ez az egész világ egy eszméből, Istennek egy gondolatából fejlett ki, épen úgy mint a búza-növény búza-magból fejlődik ki. Immár valamint a búza-növénynek egymástól különböző részei, mint a szál, levél, virág, kalász, gyökér stb. nem látszanak a magban, vagyis a különbségek elenyésznek, egygyé, ugyanazzá az az liszté válnak: úgy a tárgyakon, a világban levő számtalan különbségek a világ magvában, a világ eszméjében elenyésznek, egygyé, azonná, az az eszmévé lesznek. Röviden szólva, valamint a búza-magban egységben, azonságban vannak a belőle kifejlendő búza-növénynek különböző részei: úgy a világ magvában, a világ-eszmében is egységben, azonságban vannak a belőle kifejlett világ egymásonkívüliségei. A volna már a dicső dolog, hogy a világot, s ennek tárgyait azon eszmei állapotjában láthatnánk, melyben volt akkor, midőn még térben s időben meg nem jelent, mint láthatjuk a búza-magot, melyből a búza-növény lesz. És ime szerencsére Hegel fölfedezte, hogy a világot s ennek tárgyait föltalálhatjuk az ő eszmei lételőkben. De hol? Felelet öntudatunkban, az ész vagy okosság foruma előtt. Immár a bölcsésznek itt kell vizsgálni a világot s ennek tárgyait.

3. *A bölcsésznek tehát kötelessége a dolgokat eszmei lételőkben vizsgálni.*

Hogy ezt megérthessük, meg kell említenem, hogy a hegelisták szerint az öntudatos léleknek tárháza, vagyis maga a lélek 3 emeletes. Az első emelet az érzékiség, itt a tárgyak úgy tűnnek fel, a mint azok magukat külérző eszközökben keresztül benyomták, és így a mint rajtunk kívül látszanak. A 2-dik emelet az értelem; midőn a tárgyak érzéki képe ide nyomul föl, itt már szétbomlik, s annak belső viszonyai, tulajdonságai, törvényességei külön külön egymás mellett, egymáson kívül jelennek meg, és látszanak. A 3-dik, és így a legfelső emelet az okosság,

vagy ész. Midőn végre ide jut el az értelem székétől a tárgy, itt már nem látszanak, elenyésznek azok a különbféleségek, ellentétek, melyek a 2-dik emeletben látszottak, itt már minden különbség, minden ellentét egységbe, azonságba olvad fel. Az ész észreveszi, átlátja, meggyőződik róla, hogy a mely különbféleségek, ellentétek tűntek fel az értelem székénél, azok nem igaziak, nem valódiak, hanem csak üres tünemények, hazugságok, csak az az igazi, a valódi a tárgyakban, a mi a 3-dik emeletben feltűnik, tudniillik az azonság vagyis a tárgyaknak eszmei létele.

E szerint a tárgyaknak az első emeletbeni lételők = tapasztalati létel, s a kik itt vizsgálják a tárgyakat, azok tapasztalati bölcsészek. A 2-dik emeletbeni léte a tárgyaknak = értelmi létel, a kik itt vizsgálják a tárgyakat, azok értelmi bölcsészek. A 3-dik emeletbeni léte a tárgyaknak = eszmei létel, a kik itt vizsgálják a tárgyakat, azok az eszmeelviséget követő bölcsészek; s így a tárgyaknak csak ezen utolsó létele az igazi, s az itteni ösmeret a valódi, a többi csak üres, és igazság nélküli látszat. (Petőfi az első emeleten színész, a másodikon katona, a harmadikon költő, s itt mutatta ki magát valódilag, itt tűnt fel az ő lényege). A valódi bölcsésznek tehát a tárgyakat a 3-dik emeletben, a tárgyakat eszmei lételőkben kell vizsgálni.

Egyébiránt hogy ezt még jobban megérthessük, meg kell jegyezni, hogy a Hégelféle bölcsészlet szerint a bölcsészeti rendszer egy egészlet tevő fejlemény, melyben magát a minden dolgok legelső magva a közvetlen van (sein, vagyis oly lét, melyben semmi határozottság, semmi tulajdonság nincs, vagyis a legelvontabb, legfőbb eszme) fejtette ki a dialektika (= előre haladó mozgási törvény) segítségével. Ezen fejlődés három egymástól különböző perióduson megy keresztül. Az első periódusban a sein absztrakt régióban fejlődik, mindaddig míg csak kezdetévé nem lesz a reális természetnek; ezen fejlődésről tanít, szerinte a logika. A második periódusban a sein konkrét világban fejlődik mindaddig, míg az ásványok, növények, állatok stb. országán keresztül végre emberi alakban jelenik meg (t. i. a sein); ezen konkrét fejlődésről tanít a természetfilozófia.

Végre a harmadik időszakban a sein szellemi régiókban fejlődik mindaddig, míg az említett Sein az emberben magára nem ismer = öntudatos Sein = Isten; vagyis itt már a sein úgy tűnik fel mint szellem (Geist). Erről tanít a szellemfilozófia.

Immár, úgy látszik, Peti ur szerint akkor voltak a dolgok valódi, eszmei lételőkben, midőn az első periódusban fejlődtek; ott

azonban most már a bölcész nem vizsgálhatja a dolgokat, mert azon lét átváltozott természetté; hanem minthogy az emberi öntudatban az ész foruma előtt a 3-dik emeletben ama primitív állapot teremődik vissza: annál fogva ott az ész előtt megláthatja, vizsgálhatja a bölcész a dolgok eszmei lételét. Csakhogy így, melleslegesen mondva, csak a logikának (tudniillik a Hegel logikájának) tartalma volna igazi, valódi.

4. *Az értelmiség álláspontját le kell rontani, ugyanazért a régi modorú logikát meg kell semmisíteni.*

Ez már önként következik a föllebbiekből, mert ha igaz az, hogy az ész (Vernunft) átlátja azt, hogy az értelem (Verstand) fogalmai, gondolatai csak üres látszatok, nem igaziak: úgy akkor az eddigi logika, mely kétség nélkül az értelemen alapúl, elvetendő, mert csak üres tünetekről, nem igazi, nem valódi dolgokról tanít.

B) Rövid bírálata az előadott négy tételnek.

1. Hogy a dolgoknak lényege az eszme, ezt én is állítom, s székfoglaló értekezésemben be is bizonyítottam például, hogy az emberben a gondolatok, eszmék összege a lélek, a lélek pedig lényege az embernek, a léleknek két polusai a szellem és a test. Az embernek tehát lényege a lélek, a szellem és a test pedig csak tünetei, látszatai, vagyis alakjai a léleknek.

Azonban azt tagadom, hogy a lényegnek alakjai semmi lényegiséggel sem bírnának, mert hiszen az alak, vagy tünetmény nem egyéb mint a lényegnek másképp levése, a lényeg a maga tartalmát épen alakká teremtette át, maga a lényeg elválhatatlan az alaktól. Annyi azonban igaz, hogy minél magasabb fogalomra lépünk, annál lényegesebb, valódibb, tartalmasabb alakkal találkozunk. De az is igaz, hogy lényegyet alak nélkül, és alakot lényeg nélkül gondolni lehetetlen, épen úgy, mint lehetetlen okot okozat, és okozatot ok nélkül gondolni.

2. *Az eszmében az eszmei lételben azonság, egység van különbség nélkül.*

A hégelizmusnak itt van az alaptévedése. Hegel szerint ugyanis a világ-magvában, a legfőbb eszmében, vagyis az ő kifejezése szerint a *Sein*ban semmi különbség sincs, hanem az általános azonság (identitas absoluta) van; úgy hogy a *Sein* oly alany, melynek semmi mondománya, és így semmi tulajdonsága sincs,

vagyis a Sein, az átalány = semmi. Ezen állítmányra a hégelizmus ily forma okoskodással juthat el: A melyek egymással ellentétben látszanak, azok egymásközt azonok; ugyde a Sein ellentétben van a semmivel: következésképp a Sein a semmivel azonos. Már minthogy a mondomány fejezi ki azt, a mi az alanyban foglaltatik, látni való, hogy ha a Seint veszem föl alanynak, akkor ennek mondománya a semmi, mert a közvetlen vanról, vagyis a Seintről egyebet nem lehet mondani, mint azt, hogy semmi tulajdonsága nincs, vagyis hogy a Sein = semmi. Hasonlóképen ha a semmit veszem szubjektumnak, akkor annak predikátuma a Sein lesz; mert a semmiről egyebet nem mondhatok, mint azt, hogy van, vagyis semmi = Sein. És így a legfőbb eszmében a Seinban semmi különbség, hanem merő azonság, egység van.

De ezen okoskodás hamis föltevésen, a mondománynak hamis értelmezésén alapszik. A mondományról ugyanis a hégelisták azt hiszik, hogy az nem egyéb, mint önmagából kilépett alany; holott pedig valósággal a mondomány nem egyéb, mint az alanynak egy másik dologhozi viszonya. Például: az arany = sárga; ez a mondomány hogy sárga nem egyéb, mint az aranynak a világosság-hozi viszonya, úgy hogy ha a világosság eltűnik, egyszersmind azon mondomány is megszűnik lenni. Ha már ily értelemben a semmit alanynak vévén, erről azt mondom, hogy az = Sein: látni való, hogy ezen Sein, mint jelenleg mondomány = egy oly viszony, mely van a semmi közt, és még valami más közt: tehát ezen Sein különbözik azon Seintől, melyből először kiindultunk. Imé itt van az alapalódás; ugyanis más lét az a miről az állítatik hogy semmi, ismét más lét az, a mi a semmiről állítatik: hogy lehetne tehát józanon állítani a lét és semmi azonságát; különben is a létnek nem a semmi, hanem a tudat az ellentéte. Természetesen a ki itt észre nem veszi a tévedést, hanem mélyebb gondolkodás nélkül elhiszi a Sein, és semmi azonságát: az könnyen elhiheti az egész hégeli, vaskövetkezetes-gü rendszert.

Egyébiránt, hogy a legfelső eszmében általános azonság van különbség nélkül, azon okoskodással is próbálják bizonyítani: hogy minél feljebb emelkedünk a fogalmak lépcsőzetén, annál kevesebb jegyek, mondományok találhatnának azokban, p. o. a madár fogalmában több jegy van, mint az állat fogalmában stb.: következésképp a legfelső fogalomban a Seinban semmi jegy, semmi mondomány nincs. Ez is hamis okoskodás, mert ezen alaptételből: mi-

nél főlebb emelkedünk a fogalmak közt, annál kevesebb jegyet találunk, nem az következik, hogy a legfelső fogalomban semmi jegyet sem találunk, hanem az: hogy a legfelső fogalomban legkevesebb jegyet találunk. A számtanban is az egyet minél nagyobb számmal osztjuk, annál kisebb a hányados; és így ha a végetlen nagy számmal osztjuk, akkor a hányados végetlen kicsiny, de azért ezen végetlen kicsiny nem semmi, hanem szám, még pedig igen nagy fontosságu szám, melynek a felső mértanban igen nagy szerepe van. Immár Hégel ezen nagy fontosságu végetlen kicsinyt semmíti meg, midőn a legfelső eszméből minden különbséget kizár, vagyis midőn az identifikáló pontokban az ellentétek közti különbséget tökéletesen eltörli. Ezen alaptevédezből erednek aztán sok megfoghatatlanságok, az eddigi logikai törvények szerint gondolkodók előtt. Ily általános azonságot nem is hisz többé senki a tudós Németországban, hanem az ellentétek azonságán azt értik: hogy az ellentéteket egymás nélkül nem gondolhatni. Az ellentétek tehát a felsőbb fogalomban egygyé, de nem azonossá lesznek; egység és azonság közt nagy különbség van. A legfelsőbb eszmében tehát a végetlen sok különbféleségek, számtalan mondományok egygyé, az az eszmévé lesznek, a nélkül azonban hogy a különbféleségi jellemet végkép elvesztették volna. Vagy más szavakkal mondva, egységet különbség nélkül, alanyt mondomány nélkül gondolni nem lehet. A reális vagy tüneti világ pozitív különbféleségei tehát a világ eszméjében, mint egységben ellenmondhatatlanul befoglaltatnak, negative, az az potentialiter, mint a búza-magban a búza-növény. A Hégel Sei njában is meg kell lenni negative a mondományoknak. De ez aztán nem absoluta identitas, mert az azonságban, vagy jobban mondva egységben a különbözőség, ellentétiség potentialiter, elválhatatlanul befoglaltatik.

3. A bölcsésznek kötelessége a dolgokat eszmei lételőkhöz vizsgálni.

Ha a dolgok eszmei lételén általában gondolati lételőket értjük, oly formán, hogy a tárgyakról való összes ösmereteink, gondolataink között kell a bölcsésznek vizsgáldni, s a gondolatokat az értelem és okosság segítségével illő rendben mindig felsőbb gondolatokra, végre a legfelsőbb gondolatra, a legfőbb eszmére, az általányra vinni, vagy pedig ebből a benne rejlő eszméket, gondolatokat kellő rendben kifejtetgetni, lehozni: ily értelemben kezdet fogok a kezünk alatti eszmeelviséggel, mert bizonyos az, hogy a tárgyakat közvetlenül nem magukat, hanem a róluk való gondolatokat, az az a tárgyaknak gondolati lételőket lehetséges nekünk embereknek vizsgálni. Azonban az érintett eszmeelviség a dolgok eszmei lételének vizsgálását nem így érti, hanem hogy a tárgyakat

a bennünk kifejlő legfőbb eszmében az átalányban, vagy tiszta létben, az okosság foruma előtt kell vizsgálni, a mint abban benfoglaltatnak, minthogy szerinte a két alsóbb emeletben feltűnő gondolatok csak üres tűnemények, minden valódiság nélkül; mintha azt mondanám, hogy a búza-növényt nem a mezőn kell vizsgálni aratás előtt, hanem a búza-magban, melyben az egész búza-növény impliciten benfoglaltatik; mert a búza-növénynek többi részei, gyökér, szár, levél, virág stb. csak mulékony, s valódiság nélküli tűnemények, melyek csak azért vannak, hogy a valódit, a magot előhozzák.

De én, megvallom, ez értelemben kezet nem foghatok, mert át nem érthetem, hogy mikép lehessen a bölcsésznek ott vizsgálódni, hol merő azonság, és semmi különbség sincs. Én csak ott tudok elméldöngölni, vizsgálódni, hol az egység mellett különbségeket is látok. Még ha úgy veszem is fel a legfőbb eszmét, mert másként nem is vehetem fel, s az eszmeelviségnek is így kell azt felvenni, hogy abban impliciten, vagy potentialiter az ismeretünk alá eshető mindenség benfoglaltatik: még is ott meg nem ismerhetem a belőle kifejlett, vagy kifejlendő világot, mint nem ismerhetni meg a legjobb göröcsövel sem a búzaszemben a búza-növényt. Mi a lényegét csak alakjaiból, tűneményeiből ismerhetjük meg: és éppen azért én nem oszlok az okosságban, hanem az értelemben s érzelemben feltűnő okszerű ismereteimnek is tulajdonítok valódiságot, természetesen viszonylagost, mert a legfelső eszmében van a legnagyobb valódiság. Csupán csak egy esetben lehet a dolgokat, az eszmeelviség értelmében, a legfőbb eszmében vizsgálni; ha tudniillik a bölcsésznek lelke maga az átalány: de én ezt Hégellel nem hiszem, sőt meg vagyok győződve, hogy az emberi lélek csak egy visszatűkrözött halvány képe az átalány diósóságének; már pedig nagy különbség van az égen ragyogó nap, és a víz tükrén látszó nap képe között. Én meg vagyok győződve, hogy az embernél még sokkal tökéletesb lények élnek a világban, kik mélyebben bele nézhetnek a legfőbb eszmébe, mint mi, és még sem ismerhetik fel abban a mindenséget.

4. Az értelmiség álláspontját le kell rontani, ugyanazért a régi modorú logikát meg kell semmisíteni.

Mint főlebb láttuk, az értelmiség álláspontját azért kell lerontani, s így az értelem alapuló régi logikát azért kell elvetni; mert az értelem fogalmai, gondolatai csak üres látszatok, nem igazak, s csak azon fogalom igaz, csak azon eszme valódi, mely az értelem fogalmainak romjaiból, végre a legfelső lépcsőn az észben tűnik fel.

De ezekre azt mondom, hogy ha az utolsó, vagy legfelső fogalom csak igazi, s a többi alsóbb fogalmak, melyek az értelem széke előtt tűnnek fel, mind csak igazság nélküli látszatok, valótlanak: úgy az utolsó, vagy legfelső fogalmat sem lehet, ész-kificamítás nélkül, igaznak tartani, mert ez amazokon épült fel, amazoknak összes foglalatlja. És ha az ész munkássága abban áll, hogy ő azon látszatot, mely az értelem székénél feltűnik, eltörli, vagyis a mit az értelem állít, azt mindig meghazudtolja: akkor valóban magának az észnek sem lehet hinni, mert hiszen az ész, minden állításait az értelem állításain alapítja; és ha már az értelem mindig hazudik, úgy az észnek minden állítása hazugságon alapul. Azonban különös is, hogy a mit az egyik lelki tehetség épít, a másik szüntelen azon munkálkodik, hogy azt lerontsa, megsemmisítse. Végre az is csudálatos, hogy midőn az ész elismeri azt, hogy neki valamire van szüksége, a mivel foglalkozzék: még is azt a valamit, tudniillik a mit az értelemtől átvesz, csak valódiság nélküli tüneménynek állítja.

Ily értelemben a logika megsemmisítéséről szó sem lehet, hanem igenis annak megjavításáról. Egyébiránt, miután már többé a gondolatokat nem tartjuk üres alakoknak, ellentétben a léttel, sőt szerintem a gondolatok a létnek, és tudatnak egységei; s így valódi tartalommal bírván, közöttük ugyanazon viszonyok, törvények, elvek uralkodnak, melyek a kultárgyak között vannak, minthogy természetesen a gondolatok szintugy az átalánynak (tudniillik az emberben relativ átalánynak, a léleknek) nyilatkozmányai, tüneményei, mint a kívülrőlünk lévő világ: annál fogva a logika, többé mint csupán formális tudomány, a régi alakban magát fen nem tarthatja, hanem annak egészen ujja kell születni; de erről, ha időm lesz, máskor többet szólandok.

Most pedig mind Peti József urtól, mind bíráló urtól bocsánatot kérve, oda nyilatkozom, hogy közöttünk, hihetőleg, nem oly nagy különbség van a bölcészet lényege felőli értelemre nézve, s a különbségnek is vagy a lehet az oka, hogy kegyetek nem világosan fejezik ki magukat, vagy pedig én nem fogtam fel eléggé nyilatkozataikat. Igyekezzünk hát egymást a Sárospataki Füzetekben felvilágosítani; mert csak így lehet megalapítani egy bizonyos irányt a bölcészetben. Én kérem e Közlönyben kinyomatni az Akadémiai Értesítő 1857-ik év 2-ik füzetéből ily című értekezésemet: „Egy kő az egyezményes filozófia templomához.” Ugy hiszem abban is egy lépés történt az értelmi bölcészetből az eszmeelviségre való átmenetelre

Szalai István, szentesi ref. lelkész.

HIVATALOS ELŐTERJESZTÉS,

A MISKOLCI HELV. HITVALLÁSÚ SZENTEGYHÁZ FEL-
ÜGYELÉSE ALATT ÁLLÓ TANINTÉZETEK 18⁵⁹/₆₀. TANÉVI
ÁLLÁSÁRÓL.

A) Kiindulási pont. Tanintézeteink élettörténete a le-
folyt tanévben is hű kinyomata volt előbbeni multjának. Előmoz-
dítani a tudományosságot, terjeszteni a vallásos erkölcsiséget, meg-
őrizni a protestántizmust, ápolni a nemzetiséget, becsülni a protes-
táns egyház autonómiai jogait, ezek voltak azon momentumok,
melyek úgy a kül-, mint beligazgatóságnak s különösen a nevelés
és oktatás ügyével megbízott egyéneknek szüntelen szemeik előtt
forogtak.

Ezeknek tükrözője leend az alább közlendő rövid korrajz.

B) Tanév megnyitása s előleges intézkedések.
Az 18⁵⁹/₆₀. tanév megkezdetett szeptember hó 1-én, a beiratási idő
terjedt ugyanazon hó 4-kéig, a midőn a Szentlélek segítségül hívá-
sával a tanév ünnepélyesen megnyitott s ez alkalommal az isko-
lai tanács s az összegyűlt tanuló ifjak jelenlétében, az iskolai fegyelmi
szabályok kihirdettettek. Mint máskor úgy ez alkalommal is egyrés-
ről iskolai világi kormányzó Kolossy Sándor ur, másrésről igaz-
gatótanár Pásztor Dániel, a tanuló ifjuságot kötelességük teljesíté-
sére buzdíták, lelkesíték. Különösen lelkőkre köték, hogy a tudo-
mányos műveltséggel tiszta s feddhetlen erkölcsiséget kapcsoljanak
össze; mert a nélkül a valódi műveltség nemcsak csonka és hiá-
nyos, hanem ártalmas is. Intőképül adák, hogy tőlök a haza igen
sokat, mindent vár s igyekezzenek a haza, vallás és emberiség ál-
dásává, nem pedig átkává válni.

C) A tanintézetek külső állása.

A) Kormányzati kör. a) Egyházkerületi ható-
ság. A nevezett szentegyház tanintézetei, az államfőnség főfel-
ügyeleti jogainak épségben tartása mellett, az egyházkerület főfel-
ügyelete alatt állnak. b) egyházi hatóság. A közvetlen fel-
ügyelés az egyházi közönség s illetőleg konzisztóriumnál van. Ez
gondoskodik úgy anyagi, mint szellemi tekintetben a tanintézetek
kül- és belélete, fejlesztése s fentartása körül. c) Iskolai ta-
nács. Ezen hatóság az egyházi tanácsgyűlés kebeléből alakul, az
illető lelkészek közreműködésök s befolyásukkal; mely hatóságnak

feladata a tanintézetek beléletére szükségelt intézkedések tervezése, foganatosítása, a jog körén kívül esőket az egyházi tanácsgyűlés eléterjesztvén. d) Tanári hatóság. Ezen hatóság jogkörébe esnek minden olyan intézkedések, melyek az iskola beléletét, különösen tanügy s fegyelem tekintetében illetik. Rendes üléseket tart annyiszor, a mennyiszer a szükség kívánja s jegyzőkönyvei minden év végén az iskolai tanács elé terjesztetnek. e) egyház kormányzati személyzet. Az összes kormányzati személyzet teszi az egyházi tanácsgyűlés. Elnökei a lelkészek és gondnokok. Főgondnok: gr. Vay Dániel, s. főgondnok: Kun István. Iskolai világi kormányzó: Kolosy Sándor. Pénzügyválasztmányi elnök: Lázczai Sz. József. Pénztárnok: Bakos Antal. Részletes pénzbeszedő: Herke Sándor. Ügyész: Piskóty János. Jegyző: Orbán József. *)

B) Tanítási kör. I. Tanári testület. a) Gimnáziumot illetőleg. aa) Igazgató. Pásztor Dániel VIII-ik osztály vezére, előadja a bölcséleti előtant, hellen irodalmat a négy felső osztályban, tanít vallástant az V. és VI-ik osztályban, a mellett rendes könyvtárnok. bb) Rendes tanárok. Kovács Gábor, V-ik osztály vezére. Tanít egyetemes történelmet s földrajzot a négy felső osztályban, számtant az V. s német irodalmat a VII-ik és VIII-ik osztályban. Kun Ábrahám, a gimnáziumi I-ső osztály vezére, s a II-ik osztályban szaktanár, a történelem és földrajzban. Kun Pál, a gimnáziumi II-ik osztály vezére, szaktanár az első gimnáziumi osztályban a számtanban. Léway József, VI. osztály vezére, tanít magyarnyelv és latin irodalmat a négy felső osztályban, úgy szintén német nyelvet az V-ik és VII-ik osztályban. Orbán József, a gimnáziumi III-ik osztály vezére s a negyedik osztályban szaktanár a hellen nyelvben. Solymosi István a IV-ik osztály vezére s szaktanár a III-dik osztályban a mennyiségtanban. Vágó József VII-ik osztály vezére, tanít szám-, mér- és természetant, a mellett a fizikum muzeum őre. cc) Mellék tanárok. Finkei József, tanít rajzot és szépírást. Péter Dániel, tanít ének-művészetet, Singler György, oktatást ad a közönséges énektanításban.

Gimnáziumot illető bizottság. Az iskola világi kormányzójának jogkörében áll annyiszor, a mennyiszer akarja s célszerűnek tartja az egyes osztályokat meglátogatni. A mellett folyvást gyakorlatban van ama célszerűnek ismert intézkedés, misze-

*) Az iskolai és egyházi tanácsgyűlésnek rendes tagjai az elemi és gimnázialis rendes tanárok. Az iskolai tanács jegyzője, rendszeren az iskolai szék gyűléseinek hivatali idősbőség szerint választott jegyzője.

rint az egyház által kinevezett megbizottak, névszerint lelkészek és egyháztanácsosok, a tanintézeteket időszakonként meglátogatják s látogatásuk alkalmával vizsgálatot tartanak, s egyszersmind hivatalos eljárásukról az egyházi tanácsgyűlést rendszeren írásban tudósítják.

b) Elemi fitanodai rendes tanítók: Finkei József, tanítja a III-ik osztályt. Tréki Török József, tanítja a II-ik osztályt. Tóbiás József, tanítja az I-ső osztályt. Melléktanító: Singler György egyházi énekező, tanít közönséges vallásos éneklést.

c) Elemi leányiskolai rendes tanárok: Jubász Mihály. Hetey László. Vass Endre.

d) Vasárnapi iskolai rendes tanítók. Tréki Török József, Tóbiás József, Vass Endre, helv. hitvallásuak. Szerémi János, ágost. hitv.

A tanintézetek növendékeinek létszáma.

a) Gimnáziumban: A gimnáziumi növendékek létszáma a lefolyt tanévben tett 249-et, nevezetesen: I-ső osztály 62. II-ik 54. III-ik 30. IV-ik 31. a négy felső osztályban összesen 72. b) Az elemi osztályokban: Összes létszám 198. Ebből az I-ső osztályra esett 78. a II-ik osztályra 71. a III-ik osztályra 49. c) Elemi leány iskolában: A város különböző részeiben lévő három elemi leányiskolában volt 162 növendék. Ebből esett a szirma utcai leányiskolára 38. Kádas utcai leányiskolára 82. Megyesaljai leányiskolára 42. d) Vasárnapi iskolában: A négy osztályra osztott egyesült protestáns vasárnapi iskola növendékeinek létszáma következőleg állott. a) A kezdő osztályban volt 88. b) Az első osztályban 53. c) A második osztályban 31. d) A harmadik osztályban 19. *) e) Általános létszám. 1. A gimnáziumban 249. 2. Elemi fitanodában 198. 3. Vasárnapi iskolában 141. 4. Elemi leányiskolában 162, összesen 750. f) Gimnáziumot illetőleg. Az összes létszám 249. Ebből helv. hitvallásu 233. Ágost. hitvallásu 13. Mózes vallásu 3. Összesen 249. Miskolci 126. Vidéki 123. Összesen 249.

3. Tansegédszerek a) Könyvtár. A tanintézet könyvtára a lefolyt tanévben is két uton nyert növekedést, ugymint ajándékozás és vétel útján. A könyvtár rendelkezése alatt álló alap-

*) Az egyesült vasárnapi iskola kormányzatát a helybeli testvér egyház-felekezet konzisztóriuma gyakorolja, a közvetlen felügyeletet egy mind a két részről választott vegyes bizottság teljesíti.

A kisebb leányiskolák feletti fölügyezést szinte az egyházi tanács kebeléből az e végre kiválasztott felügyelők gyakorolják.

Sárospataki Füzetek. V.

érték erejéig, számos irodalmi becsű könyvek s folyóiratok rendeltettek s hozattak meg. Hálás köszönettel jegyezte föl az igazgató-ság néhai főtitizteletű Apostol Pál szuperintendens ur örökösei által adományozott 102 darab kegyes adományt. A kegyes adományozók névsorában állanak Osterlamm Károly, Ráth Mór, Heckenast Gusztáv, Kilián György, pesti könyvkereskedők. Vágó József közbenjárására Pogány György, Kolosy Sándor, Lévai József, kik be-eses darabokkal öregbíték a tanintézet könyvtárát. Ugyanosa néhai főtitizteletű Apostol Pál szuperintendens ur örököseinek adományából birja könyvtárunk az elhunyt főpásztor arcképét. Ugy-szintén adományként birjuk a tizántuli és tizáninni egyházke-rületek gyűléseinek jegyzőkönyvét.

b) Természetiék tára. A természeti tárgyak gyűjtémé-nyének egyes osztályai a lefolyt tanévben is vétel és adományozás útján nyertek öregbedést. Különösen díszesíti azt Bató István ha-zafias adományából, Kazinczy Ferenc mell-szobra.

c) Régiség gyűjtémény. Ezen gyűjtémény a lefolyt tanévben történt nevezetes események emlékére veretett érmek s néhány darab régi pénzzel szaporodott.

D) A tanintézet belállása 1. Nevelési és okta-tási állapot átalában. A lefolyt tanév e tekintetben tanu-sággal teljesnek méltán mondható. Mert mig egy részről a tanári kar lélekismeretes kötelességének tartá megtenni mindent, mit egy vallásos s nemzeti irányra fektetett protestáns gimnáziumi oktatás feladatúl tűz magának, addig más részről a tanintézet növendékei között szembetűnőleg ismerhető vala a tudományok iránti szeretet, magasb lendületet nyert a hazafi szellem, önként s öntudatosan áldozék a haza s annak irodalma s a protestantizmus elhunyt baj-nokainak emlék-oltárán.

Igy szentelt nevezetesen a lefolyt tanévben a kegyelet és hála legszentebb érzelmei közt emlékünnepet Kazinczy Ferencnek, a nemzeti nyelv és irodalom koszorús bajnokának, beolvasztván ör-vendezését a nemzeti mulasztás helyrehozása s a nemzet önmagá-vari kiengesztelődés örömnepi himnuszában. Így borult le a ha-zafiu fájdalom legmélyebb érzetével Széchenyi Istvánnak, a legna-gyobb honfi halotti ünnepélyének oltára előtt. Vallásos érzelme s a protestantizmus iránti lángoló szeretetének bizonyosága lön azon ün-nep, melyet Melancthon Fülöp háromszázados évfordulati halálo-zási napján tartott, kegyelettel emlékeztén meg azon hit bajnokra, ki a megtisztult tannak hazánkban terjesztésére, minden külhoni reformátorok között legtöbbet tett. A tanári kar s a tanintézeti nő-

vendékek közértelmiség iránti szeretetök s hazafiui indulatok kifolyása azon áldozatkészség is, melylyel a magyar akadémia palotája fölépítéséhez járultak. Oh bizonyára hol a tanárok és növendékek keblében ily lelkesedési szellem és törekvés él, oda méltán megelégedve fordíthatja a haza figyelmét.

2 Tudományi kör különösen. A tudományok a lefolyt tanévben is azon terjedelemben tanítottak, mint a múlt évben. Azonban a tantárgyak kezelésében szem előtt tartatott a képzendő egyén lelki tehetsége s általában mind az, mit a fejlődés és fokozottság törvénye követel és mit azon tan módszer ajánl, mely által a tudomány magát a képzendő felfogásához engedi simulni. Sőt tanintézeti igazgatóságunk mindjárt a miniszteri tanterv életbe léptetésekor, belátván különösen az algimnáziumi osztályokban a merev szakrendszer céltalanságát, intézkedett csakhamar, hogy az említett osztályokban két tanárnál több ne működjék, a legközelebbi tanév végén pedig indítványozva lőn, hogy az algimnáziumban tisztán osztályrendszer legyen. Az indítvány motívumai következők valának: a) A szakrendszernél a növendékek szubjektivitása az objektivitás által határozatik. E szerint lehető ugyan, hogy a hajlamokkal egyező tantárgyban kívánt előhaladást mutatnak fel, de az is megtörténhetik, hogy a többit elhanyagolják, vagy ahoz csatlakoznak, mely legkisebb elmeszítéssel és kombinációval jár. b) A növendék a különféle tanítási módor által szórakozott lesz, e felül a tanári személy változtatása által magából mintegy kitérítetik és alkalmat ad a tanító bírálgatására, mi miatt a tanítás tiszta elfogadása lehetetlen hogy ne szenvedjen. c) Az algimnáziumi növendékeknek még mindig szükségök van szorosabb atyai felügyelésre, általában a növelésre, mely pedig legkevésbé lehetséges ott, hol a tanárnak a tanórával a tanítványokkal összeköttetése megszakad s alkalom nem nyílik őket kiismerni. d) Mi legdöntőbb a szakrendszernél csaknem egészen hiányzik a nevelői elem. A szakrendszernél oktatunk, de csekély részben nevelünk. Az emberben mind a szívet, mind az észet nemesíteni, művelni kell.

Ezen indítvánnyal kapcsolatban vala egy másik indítvány, mely a vallás tudomány tanítását a falgimnáziumban az osztálytanárok kezébe kívánja tétetni. Mindkét indítványt tanintézeti igazgatóságunk elvben magáévá tévé, sőt már az 1867. iskolai évben foganatba vétetni ohajtá, hanem közbejövén a Pesten szept. hó 20. s több napjain tartott egyetemes tanári értekezlet, a foganatosítást ezen értekezlet munkálata eredményétől függeszté fel. Ugyanez alkalommal a nyelvek beosztására nézve is indítványoztatott: hogy

legcélszerűbb lenne ekként: a latin nyelv kezdessék meg a gimnázialis I-ső osztályban, a német a III-ik, a görög az V-ik osztályban, a magyar minden évben rendszeresen tanítatván. Ezen beosztás indokául hozatott fel, hogy így a növendék egy egy évi időköz alatt annál erősebb és nyomatékosabb haladást tehet a már megkezdett nyelvek tanulásában, azok pedig kik iparos vagy más életpályára lépnek, nem lesznek kénytelenek a négy felső osztályban egy felesleges nyelv tanulásával foglalkozni.

Ezen indítványok emlékezetbe hozatalát kérjük a főtiszteletű egyházközségtől, s intézkedni úgy miként a főtiszteletű egyházközség bölcsesége látja s a tanügy érdeke kívánja.

A felgimnáziumban tanintézeti igazgatóságunk is alkalmazhatónak véli a szakrendszert, mert itt nem annyira az egyénítés a főszempont tudományi s erkölcsi tekintetben, mint a részletes ismeretek bővítése, a bőven szerzett ismeretek bírálatos egyítése, rendszerítése, úgy szintén a különböző mozzanatokban nyilatkozó, de tisztán egy pontra az erkölcsiség súlypontjára irányuló erkölcsi vonásokból jellemstilárdság elsajátítása, mely kíváncsi inkább a szakrendszeres oktatás által érthetik el. Azonban itt is ohajtánók, hogy a mennyire lehet a rokon tudományok egy kézben legyenek.

Tanintézeteinkben, különösen a gimnáziumban főelv vala, mint az előtt, úgy a lefolyt tanévben is, hogy a növendék alapos ismeretet, a tárgyak lényegét és szellemét fogja fel s tegye sajátjává, fogalmazásban pedig s klasszikus művek megértésében valódi gya-rapodjék, s ítélete erősíttessék, izlése finomíttassék, a lélek úgy a külső mint belső szépség értéke, átlátása s méltánylására képes legyen.

3. Szépművészeti kör. A lefolyt tanévben növendékeink között, a szépművészetek iránti hajlam, vonzalom és törekvés újabb és meglepőbb jelenségekben mutatkozott. Bizonyosságai ennek a következőben tapasztaltattak.

a) Kazinczy kör. Miként a múlt évi hivatalos előterjesztésünkben is közöltük, tanintézetünkben régóta fenállott egy magyar olvasó könyvtári társulat, melynek célja vala a hazai irodalmi termékek közül mindazokat megszerezni, melyek a gimnáziumi növendékek érettségi felfogása körébe esnek, s különösen a hazafiúi vallásos és erkölcsi érzelmek ápolására jótékony befolyással vannak. Ezen társulat a lefolyt tanévben egészen újból alakult. A magyar nyelv és irodalom bajnokának Kazinczy Ferencnek emlékünnepé új ösztönt, lelkesedést öntött a növendékek szívébe. Tanintézetünk magyar irodalmi tanára e téren buzdító és

lelkesítő példa, Léway Józsefnek csak meg kellett pendítnie az eszmét, varázs hatású előadására az ige testesült s megalakult a Kazinczy kör. Tehetségesb növendékeink vetekedve sorozák magukat a társulat tagjai közzé s az eredmény, mit a tanév végével fölmutattak, bámulatos lón.

Megjegyeztetik, hogy a szépművészetek szülő ága az ékes-szólás gyakorlása is, habár az illető osztályokban is történt, teljes mérvben a Kazinczy körben gyakoroltatott.

b) Kazinczy kör ünnepélye. A tanévet berekesztő szigorlatokról kiadott értesítvény tudatá a közönséggel a nevezett ünnepély megtartásának idejét. A kitűzött idő előtt tömegesen tödult a nép az avasi templomba, s szerencsés vala ki alkalmas helyet találhatott. Az ezen ünnepélyt megelőző szertartás végeztével, mely az előírt rend szerint történt, az ünnepély sajátlag következőleg történt. A kör elnöke Léway József előadá az ünnepély célját s keletkezése történetét, ezután Zsutay János titkár beszédében röviden előadta szintén a társulat keletkezését, főleg első évi működésének eredményét. Ezek után következtek a szavalmányok az előre megállapított értesítvény szerint, s bár a kör 27 tagjának egymás utáni szereplése egyelőre untatónak tűnt is fel, mindazáltal az ügyes tapintatu elnök által választott darabok előadása s rendezése legjobb hatást idézett elő, mely a közönség szűnni nem akaró tapsviharában nyilatkozott. A szavalatok bevégezése után következett a pályadíjt nyert művek felolvasása és a pályadíjak kiosztása, ugyszintén a legjobb szavalók megjutalmazása. E szerint a két arany pályadíjt Dapsi László VII. osztálybeli tanuló „Miért gyászolja Széchényit átalánosan a magyar haza“ című munkája nyerte el. Szalóci Bertalan ugyan ily című munkája 10 o. é. frt. Zsutay János „A magyarok Istenéhez“ című ódája 8 o. é. frt. Fejér Lajos „II. József és kora“ című munkája 4 o. é. frt. díjjal jutalmaztatott.

A szavalók közül az igazgató tanár által kitűzött két régi forintos tallér díjt Kis Albert nyerte; ugyszintén az apróbb s az ünnepély folytán lelkes tudománybarátok által ajánlott díjak közül: Bodolay László, 2 frt. Kis Károly, Zrinyi költő című regényt nyert. Ezek megtörténvén, Léway József megható beszédével az ünnepélyt bevégeztetnek nyilvánítá; s az éneklőkar a Szózatot elzengvén, a közönség elégtűlen búcsúzott el, a nemes célú kisded kör ünnepélyéről. Méltónak tartjuk az ezen kör eseményeiről szóó jegyzőkönyvnek ide vonatkozó szavait idézni: „Gyenge volt ugyan erőnk, de őszinte volt bennünk az igyekezet s ha törekvésünket

nem koronázta is fényes eredmény, vigasztal bennünket azon remény, hogy kis körünk tűzhelyén fog talán idővel fel fellobbanni egy szikra, mely a haza oltárán égő szívek lángját szaporítandja. Adja Isten, hogy ezen reményünk teljesüljön. Ezen nevezetes eseményt méltán jegyezhetjük fel tanintézetünk történetéhez.

c) Ének művészet. E tekintetben szinte a legjobb eredményt mutathatjuk föl, énekelügyelő tanár Solymosi Sámuel s az illető énektanár mindent elkövetének, hogy a tanintézeti éneklő kar minél szembetűnőbb előhaladást tegyen. Ezen haladást igazolja azon eredmény, melynek élvezői valánk a tanév berekesztésével, de különösen a tanév folyama alatt ugynevezett temetések és ünnepélyek alkalmával. Az ének művészet ily meglepő eredményét nagy részben köszönheti azon intézkedésnek, miszerint a lefolyt tanévben e tekintetben új fegyelmi szabályok hozattak s léptettek érvénybe. A lefolyt tanévben az éneklő kar létszáma 46 egyénből állott.

d) Közöséges énektanítás. A közöséges egyházi énekek tanítására nézve azon gyakorlat mellé, miszerint hetenkint két órán rendes oktatásban részesültek, még azon intézkedés is tétetett, hogy az éneklő kar négy főtagja az ide vonatkozó fegyelmi szabályok 47-ik §. szerint a gimnáziumi osztályokban, mint énektanítók alkalmaztattak s mint ilyenek határozott évdíjt húztak. A nevezett négy főkartag a reájok bízott kötelesség teljesítésében elég híven járt el.

e) Rajz és szépirás. A rajz és szépirászat a lefolyt tanévben is számos kedvelőkre talált s különösen a művészet ezen ágabani oktatás jótékonyosságát 68 növendék élvezé, kik közül a gimnáziumi osztályokra esik 55, az elemi osztályokra pedig 13. Általában mind a rajz, mind a szépirásra nézve jótékony hatásul és buzdításul volt, miszerint a tanévet berekesztő szigorlatok alkalmával rajz és szépirászi műkiállítás rendezteték, mi a lefolyt tanévben is a legszerencsésebb sikerrel történt.

f) Ékesszólás. A szépművészetek ezen ága, miként fentebb is érintetett, kellő gonddal ápolgatott s öröm volt hallani az átérzett s felfogott részint saját, részint idegen műveknek lelkes előadását, különösen kitűntek és jutalmaztattak e nemből, Zsutay János, Bodolay László, Pásztor Miklós, Kis Albert, Kis Károly, Homolya Kálmán, Tóth Pál, és Szűcs Péter.

g) Fogalmazás. A lefolyt tanévben a rendes iskolai fogalmazásokon kívül irodalmi művek jutalmazására különös jutal-

mak tűzettek ki. Méltónak tartjuk az e tárgyban kinevezett bírálók véleményes tudósítását egész terjedelmében ide igátzni:

„A Széchenyi két darab arany díjra, (egy névtelen kegyes adakozó ajándéka) pályázott négy munka, a Kazinczy három rendbeli ösztöndíjra 19, összesen 23.

Örömlünket s meglegedésünket fejezzük ki egy részről a fölött, hogy hivatásukat értő és érző ifjaink ily szép számmal versenyeztek a kitűzött kérdések megfejtésében, s ezen szorgalmuk s igyekezetükért a dicséretet általában tőlük megtagadni nem lehet; kénytelenek vagyunk azonban más részről kinyilatkoztatni, hogy 23 pályamű között sok van olyan, melyek a kitűzött tárgytól messze esaponganak, s az egyéni feldolgozásnak s a gondolatok rendezettségének, szóval az alakításnak kevés jelével találkozunk bennök.

A Széchenyi díjért pályázott négy mű közül különösen megragadá figyelmünket az I-ső és III-ik számú, különösen a III-ik számú dolgozat, oly sok szép gondolatot, oly erőteljes nyelvet, oly bő olvasottságot, és Széchenyi működésének rajzolásánál oly meglepőn biztos ecsetelést tanusít, hogy a két arany pályadíjra, mind a mellett is, hogy a kitűzött célt nem tartá egészen szem előtt a szerző s egyedül pályaképet igyekszik adni, s vége felé egy kissé hanyatlik a hajós hosszas allegóriájában, mint társai között legméltoőbbat, egyhangulag érdemesnek találjuk.

A Kazinczyféle 10 forintos ösztöndíjra legérdemesebbnek találjuk a Széchenyi I-ső számú dolgozatot, mely szívhez szóló költői melegséggel festi tárgyát, nem ereszkedik Széchenyi hazája boldogítását célzó, nagyszerű hazafi erényekkel tündöklő pályafutásának száraz elbeszélésébe, hanem szívreható vonásokkal igyekszik fölmutatni a nemzet méltó gyászát. Előadása költői s teljesen egybefüggő. Hiánya: az érzelgésbe átesapongó árjongás és javításra való csekély stílus botlásai.

A Kazinczy II-ik 8 forintos díjra a 19-ik számú ódát tartjuk legérdemesbnek. Vannak ugyan verselési fogyatkozásai, de az ódához kellő emelkedettség, költői nyelv, élénk képzelődés leginkább kitüntetik azt s társainál minden tekintetben sokkal érettebbnek bizonyítják.

A Kazinczy III-ik (4 forintos) díjat az I-ső számú történeti korrajz érdemli meg, mivel társai között legtöbb önállással kezeli tárgyát. Elég bőven és rendszeresen tárgyalja II-ik Józsefet és korát, előadása is tiszta és élénk, habár a leírás hibái az értelmet

több helyen zavarják, s jelei vannak a forrásúl vett író nagyon is hű használatának.

Méltó dicsérettel kell fölemlítenünk a 16-ik számú „Szapári Péter bosszúja“ című balladát, könnyű folyama, költői dikciója, érdekes festése miatt, a 15-ik számú „Sajó“ című elégiát, egyszerűsége élénk rajza, értelmessége és helyes formája miatt; a 6-ik és 12-ik számú ódákat, részint könnyű verselésük, részint tömörségük és emelkedett érzéseik miatt; végre az 5-ik számú történeti rajzot előadásának helyes volta, világossága és a 14-ik számú fejtegetést, többoldalúsága és elelvensége miatt.

A jutalmat nyert növendékek nevei a Kazinczy kör cím alatt említették meg.

h) Jutalom, és ösztöndíj. A fent említett négy rendű jutalmon kívül, szavalás, rajz és szépirásért jutalmaztaték 21 növendék. A kiosztott jutalmak összege, mely kegyes adomány útján gyűlt be, állott 2 darab arany, 2 darab 2 forintos tallér, 3 darab 1 pforintos tallér, 10 ezüst huszas, 11 egy forintos o. ért. bankó, 2 darab Széchenyi érem, 5 darab könyv és egy darab tájképből. Hálás köszönet az ifjui szorgalom és művészet kegyes pártolóinak. Ösztöndíjban részesítettett 20 növendék, nevezetesen: 1. Az Óvári 25 frt. 25 kr. jutalmat nyerték: Lipcsei Pál, Béres János, Csányi Barnabás. 2. A 8 frt. 21 kr. ért. jutalmat nyerték: Zsutay János, Bodolay László, Fejér Lajos, Fodor Pál, Dapay László, Homolya Kálmán, Nagy János, Tóth Pál. 3. A Barkasiféle jutalomban részesültek: Demeter Kálmán, Domján János, Szabó Károly, Diószegi György, Takács Endre, Szűcs Péter. 4. A Debreczenyiféle jutalmat nyerte: Simon Andor. 5. A Bogdányi Farkasféle jutalomban részesültek: Répás József, Beregszázi Mihály.

Vallásosság és figyelem. A vallásos erkölcsiség előmozdítására nézve a lefolyt évben is oda törekedett a tanári testület, hogy az a növendékek szívébe folytonos ügyelő szeretettel élesztessék. Különös főfigyelem fordítottatott arra, hogy a tanítások mindennap énekléssel s imával kezdessenek, zárassanak be, s a növendékek tanáraik vezetése alatt, mellett minden vasárnap délelőtt isteni tiszteleten megjelenjenek. Ugyan ilyen gond fordítottatott arra, hogy a növendékek a tanév folyama alatt úri szent vacsorával éljenek, s kik még nem éltek, arra illőleg elkészíttessenek s felavattassanak. Az ilyenek száma a lefolyt tanévben a gimnázium és elemi iskolákban tett 68-at.

E) Anyagi intézkedés. Minden tanintézetek, tanárok s tanítók lakjai tűzkár ellen biztosítvák. Gond fordították a taninté-

zetek tisztán tartására. A gimnáziumban benlakó tanulók tűzi fával és világítással láttatnak el, ugy szintén a tantermek.

A legközelebb lefolyt évben a fizikum muzeum új és alkalmassabb terembe tétetett át és rendeztetett el.

Általában szentegyházunk minden rendelkezhető filléreit örömet és áldozatkészséggel hozza a tan és nevelés-ügy oltárára.

F) Tanári nyugdíj intézet. Ezen jótékony intézkedés folyvást meleg pártolásban részesül, s a kegyes pártolók iránt ez alkalommal is forró köszönetünket nyilvánítjuk.

Ime ezek azon érdekesebb adatok, melyeket szentegyházunk intézeteinek múlt évi élettörténetéhez följegyzésre méltónak tartotunk, a főtiszteletű egyházkerületi közgyűlés s nyilvánosság széke elé terjesztünk. Tisztelettel maradván Miskolcon 1860. október 4. A tiszáninneni helv. hitv. egyházkerületi közgyűlésnek alázatos szolgálai **a miskolci h. h. sz. egyház tanácsgyűlése.**

A TISZÁNINNENI EV. REF. EGYHÁZKERÜLET TAVASZI KÖZGYŰLÉSE.

A tiszáninneni ev. ref. egyházkerület tavaszi közgyűlését folyó év április 30. május 1. 2. 3. napjain tartotta Miskolcon. Hogy a közgyűlés ily hosszára nyult, azt egy részt a felveendő tárgyak sokasága, más részt a derék és köztiszteletben állt hazafi Palóczy László közbejött ünnepélyes eltakarítása okozta, melyen mint hazai gyászünnepélyen, annyival inkább, mert az elhunyt jeles férfiúnak tagadhatatlan érdemei vannak az egyházi közigazgatás terén, a közgyűlés testületileg részt vett, mennyiben az iszonyú tolongás miatt részt vehetett.

Ugy látszik, hogy megszűnvén egy időre, igenis csak egy időre — mert ne véljük, hogy a közelebbi idők barca volt az utolsó, melyet e hazában a protestántizmus az önkény kudarcára vívott, — az egyház minden ok nélkül bántalmakkal illetetni, az iskolai ügyek a magok jelentőségökkel lépnek előtérbe, s mondhatni tömegesen jönnek tárgyalás alá; mit eléggé igazol azon körülmény, hogy e közgyűlés az egyházkerület kebelében levő tanintézeteket s azok sorsát illetőleg mintegy 15 rendbeli határozatot hozott. Jelen-tekény szám, ha meggondoljuk, miszerint nem vitetik minden csekélység az egyházkerület elé. Lássuk a nagyobb fontosságúakat:

1. Feltűnő volt a sárospataki főiskola gimnáziumi osztályához küldött, s az illető igazgatóság által a közgyűlés elé terjesztett utasítása a magyar királyi helytartótanácsnak, melyben Magyarország történelme s földirátának már ezen iskolai tanév utófelében, habár más tantárgyak kevésbé fontos szakainak rövidítésével leendő tanítása meghagyatik s egyuttal az igazgatóságtól e rendelet mikénti kiviteléről mielőbb jelentéstétel kívántatik.

Ezen utasítást illetőleg felmerült a többek közt azon nézet, hogy az legfőlebb is tévedésből küldetett meg a pataki gimnázium igazgatóságához, mily könnyen megeshetik az eféle iratoknak helytartótanács hatáskörébe eső ily nemű tanintézetekhez történt expedálásánál; mind a mellett is az egyházkerület kétszeres éberséggel őrködvén jogai felett s nem akarván elnézés által törvénytellenes beavatkozásokra utat nyitni annyival inkább, mert a közel multban kapott sebek talán még most is lángolnak, a következő sérelmi határozatot hozta: Noha örvend az egyházkerület azon, hogy a helytartótanáccsal az oktatásügy e nemzeti irányban sürgőlt fejlesztésének terén találkozik, de méltó aggodalom s fájdalmas megütközés nélkül nem nézheti, mikép tanügyeink elrendezésében az 1790/1. 26. t. c. alapján birtoklott önkormányzati jogos állásunkat tekintetbe sem véve, magát szuperintendensi hivatalunk mellőzésével, nemcsak sárospataki gimnáziumunk igazgatóságával teszi közvetlen érintkezésbe, hanem a tárgyak beosztása s így a tanrendszer átalakítása ügyében is hatóságilag intézkedni kíván. Annál fogva most és ily esetben mindenkor visszautasítván hasonló jogtalan beavatkozást, kijelentjük tiszteletteljesen, mikép gimnáziumunk belügyei rendezésére nézve hatósági jogát semmiféle polgári kormányhatóságnak el nem ismerjük; hanem úgy a kézikönyvek megválasztása, mint a tanrendszer újra alakítása fontos ügyét egyházkerületünk kizárólagos jogául ismeri, s ott, hol főiskolánk belügyeire a magas polgári kormány nyal és megfordítva a magas polgári kormány főiskolánkkal közlekedni akar, más közlekedési utat ismerni soha nem fog azon kívül, melyet az 1790/1. 26. t. c. úgy a magas kormány, mint saját egyházi hatóságunk elébe kiszab: tudniillik a szuperintendensi hivaltat ... E határozat értelmében szuperintendensi hivatalunk tisztelettel emlékeztetni fogja a magas magyar királyi helytartótanácsot, az állam és protestáns egyházunk közt törvény által kijelelt és szentesített azon jogviszonyra, mely az iskolánk mint féltve őrzött kincseink feletti jogos és egyedüli intézkedés hatalmát számunkra minden körülmények közt s minden megtámadások ellen biztosítja

2. Előterjesztetvén H. L. esperes ur által, hogy az egyetemes tanügyi választmány Pesten tartott értekezlete, a szétágazó elvi különbségek miatt, új iskolai tanrendszert nem dolgozhatott, az egyházkerület az annyira fontos új iskolai tanrendszer megalapítását, mely főiskolánk felvirágzásának egyedüli feltétele, továbbra is a testvér egyházkerületek közös elvekbeni megállapodásának kétséges kimenetelétől fel nem függeszthetvén, a tanügyrendezés égető kérdésének megoldásával tovább nem varakozik, hanem a gyűlés kebeléből egy küldöttséget nevez ki, mely haladék nélkül hozzá fogjon az iskolai függő kérdés megoldásához, s tekintettel régibb és újabb munkálatokra, rendezze a tanügyet oly alapon, mely korunk kívánalmának teljesen megfelelt.

Vezérelvek, melyekre a küldöttség munkálatát alapítsa, legyenek a következők: 1. A gimnázium 8 osztályú legyen; 2. a 8 osztályban 8 tanár működjék; 3. a tisztán filozófiai tanok a gimnáziumiaktól különíttessenek el; 4. a 8 osztály úgy állíttassék fel, hogy ezután elkülönítve ne legyen az alsó s felső gimnázium. A 8 osztály úgy szervezendő, mikép a tudományok egymást kirekesztő és így ismétlésekre nem szorított beosztására, nehogy ugyanazon egy tantárgy két ízben is előforduljon, főfigyelem legyen fordítva; továbbá a küldöttség adjon véleményt az iránt is, vajjon az alsóbb osztályokban régi gyakorlat szerint, mint a közönség egy része ohajtani látszik, nem taníthatnának-e végzett (primárius) teológusok? fordítson figyelmet az akadémia rendezésére,*) s vitassa meg e kérdést: vajjon a gimnázium valamint a képezde az akadémiaától elkülönített, vagy egyesített kormányzat alatt legyen-e jövőre?

Bevégezvén feladatát a küldöttség, munkálata eredményét közölje a tiszántúli főt. egyházkerület tanügyi választmányával s ugyanannak közremunkálásával a két tiszai egyházkerület részére az új iskolai tanrendszert készítse el, s azt a Sárospatakon legközelebb tartandó egyházkerületi közgyűlésnek terjeszsze elő, hogy a jövő tanév kezdetén azonnal életbe léptetessék.

Noha a tanrendszer még magában nem egyedüli feltétele a főiskola felvirágzásának, mert ott lehet a rendszer a papíron, ha nincsenek férfiak, kik azt keresztül vigyék, az ügy mégis oly fontos s a küldöttség feladata oly nehéz, hogy ha azt szerencsésen

*) Folyó évi sz. Pál napi vizsgák alatt bízott meg Sárospatakon egy hét tagból álló tanári küldöttség, az akadémia mikénti rendezéséről véleményt adni; ez az akadémia, a 8 osztályú gimnázium felett, két évi bölcészeti, ezután külön a jogászoknak két évi jogi, külön a teológusoknak három évi teológiai tanfolyamot tervezett. Szerk.

megfejtendi, egy lapot biztosít magának a főiskola történetében. A határozat szavai szerint feladata a küldöttségnek a tanügyet oly alapon rendezni, mely korunk kívánalmának teljesen megfelel.

Sajnálni lehet, hogy bár e határozatban vezérelvek vannak kijelelve, melyekre kell a küldöttségnek a maga munkáját alapítania, az, a mi a tervkészítésben különös fontossággal bír, nincs megérintve: nincs kimondva, mi a gimnázium feladata, pedig tudjuk, ez azon szikla, melyen a Novemberben tartott pesti értekezlet munkálata hajótörést szenvedett. Talán ha kimondatik, minek ki kell mondatnia, hogy a gimnázium tudós iskola, melynek feladata egy részről a klasszikus nyelvek és irodalom, más részről a reálék formális irányú tanulmányozása által az ifjat egyetemes tudományos műveltségi állaspontra emelni s a magasabb bölcséleti tudományok felfogására előkészíteni és megérlelni: amaz éppen nem első rendű kérdések hány tanár működik a gimnáziumban, s hogy a küldöttség az iránt is adjon véleményt, nem taníthatnának-e a gimnázium alsóbb osztályaiban végzett (primárius) theológusok? magoktól elesnek. Mert ha földolog minél magasabb állaspontra emelni a gimnáziumban a tudományosságot, azzal egyenesen ellenkezik a lehető legkevesebb tanerővel látni el az intézetet. Egy hat osztályú gimnáziumból már hallottunk felszólalást, hallottuk azon éppen nem túlzott nyilatkozatot, hogy egy ilyenmő tanintézetnek legalább hét tanárra van szüksége; akkor egy 8 osztályú gimnázium tízet igényel. És ennek még csak az iskolai teendők érdekében kell így történnie; ezen felül arról sem kell elfelejtkezni, hogy egy tanárnak nemcsak a tanszéken, hanem az irodalom terén is működnie kell. Az ő kötelessége elébb vinni a tudományt, s ha nem gazdagítja is újabb ismeretekkel, az anyag összeállítása, a feldolgozás által tegyen ügyének szolgálatot. Egy tanintézetnek első rendű díszai azon tanárok, kik az irodalomban képviselik a tudományt, s hogyan tegyék azt, ha e nyugalmat igénylő munkásság halmaz iskolai teendők s leckeórák által reájok nézve fizikai lehetetlenséggé válik? s hogyan tegyék évenként változó tanárok?!

3 A sárospataki főiskolai keresztyéni erkölcs- és gyakorlati paptan, pályázat útján betöltetni határozott, tanszékre két pályázó jelentkezett, kik közül nt. Kolos Dániel vályi lelkész Gömörből 19 szavazattal 18 ellen elválasztatott, s ünnepélyes beigtatása f. év jul. 14. fog megtörténni. *)

4. A sárospataki főiskola közigazgatója jelenti, miszerint az ismét felállítandó jogi tanszék alapjául báró Vay Miklós főgondnok ő kegyelmessége felhívására április végéig 26,500 o. é. forintot tevő ajánlattételek történtek. Az egyházkerület reményli e meglepő eredményből ítélve is, hogy a nagy cél létesítéséhez szükséges alap-tőke előálland. Főgondnok ő kegyelmességének buzgó tevékenységeért ez alkalommal is hálás köszönetet mond, mit utólagosan egy

*) Hivatalosan van értesítve a főiskolai igazgatóság, hogy ez ünnepélyes beigtatás nt. K. D. ur Helvéciába teendő kiutazása következtében későbbre marad Szerk.

ünnepélyes határozatban kíván megörökíteni. A folyó kegyes ajánlatok egyházi és politikai hírlapokban fognak időnként közzététetni.

5. A népiskolák érdekében is több rendbeli határozatok hoztak. Az alsózempléni egyházmegye azon kérelmét terjeszti az egyházkerület elé, miszerint a példányiskolák mielőbbi felállítását, megkívántató taneszközökkel felszereltetését, az azokban működő tanítók illőbb díjazását eszközteni, ugyanazon tanítókat több képesség szerzése tekintetéből a főiskolai képezde gyakorlására s példányiskolája látogatására kötelezni méltóztassék. Az egyházkerület a példányiskolák felállítását, taneszközökkel felszerelését most újra megrendeli, s megvárja a vagyonosabb gyülekezetektől, mikép szakaszonként jeleljenek ki példányiskolákat, s oda utasítja az egyházmegyei népiskolai választmányokat, mikép az iskolákra éber gondtal s ügyzeretettel figyeljenek, kísértsenek meg minden célos esz közt a példányiskolák szakaszonkénti felállítására s tanítók kiképzésére, működésök eredményéről az egyházkerület tanügyi választmányát koronként értesítvén.

Az egyházkerületi népiskolai választmány 1857. nov. 4. tartotta első ülését Miskolcon. Az összejövetel nem volt eredménytelen sem magát a tanügyet, sem a felügyeletet illetőleg. Amarra nézve egy népiskolai tanterv készítéséről gondoskodott: az egyházkerület kebelében a legelső rendszeres munkát e tárgyban; a felügyeletet s általában az iskolák igazgatását illetőleg egyházmegyei és egyházközségi népiskolai válaszmányok fokozatos felállítását hozta javaslatba; következetesen keresztülvitt igazgatási rendszert, melyet az egyházkerület 1858. tavaszán meg is erősített. És ezen, elsőben oly üdvös tevékenységgel működő választmány a tagok újabb kinevezése óta mintegy másfél éven át, csaknem semmi életjelenséget nem tanusíthatott. Legközelebb határozatilag kimondatott, hogy az egyházkerületi népiskolai választmány hivatását csak azon feltétel alatt tölthetvén be kellőleg, ha ülési megtartására s munkaköre rendezésére nézve határozott formák közt állapodik meg: annakokáért tartsa állandó szabályul, hogy üléseit mindenkor az egyházkerületi gyűlés helyén minden előleges felhívás nélkül tartsa meg. E határozat is eléggé mutatja, hogy az egyházkerületi népiskolai választmány tettleges működését maga az egyházkerület fontosnak tartja, mely ennél fogva hihetőleg rövid időn ismét a legüdvösebb tevékenységet fogja kifejteni. Azonban e választmány sem tehet mindent, a tervezetek, határozatok sem elegendők mindenre; azok nagyon kis mértékben mozdítandják elő az iskolák felszerelését, s ezer határozatból sem jó ki a tanítók illő díjazása végett egy fillérke sem. A mi bajaink mélyebben gyökeretek: áldozattal lehet azokon segíteni és nem más úton. Elvetettük a krajeáros adó elvét a nélkül, hogy jobbat léptettünk volna életbe, mindent elvetettünk, csak a követelések szaporodtak meg; igen, ezek megszorodtak, és csak örülnünk kell, hogy megszorodtak, de hát aztán hanyadik egyház rezolvál a tanítónak csak 20—30 forintot, hogy mint Alsózemplén ohajtáná, a képezde gyakorló iskoláját meglátogathassa? A határozatban az egyházmegyei válaszmányok oda vannak utasítva, hogy a példányiskolák

felállítására, a tanítók kiképezésére minden célos eszközt megkísért-senek. Alig lehet belátni, hogyan fognak az egyházmegyék e felhívásnak eleget tenni, miután mondhatni semmi anyagi erővel nem rendelkeznek, a célra vezető eszközök pedig semmiből elő nem állnak. Noha tudjuk azt, hogy a mi rövid látásunkat az egyházmegyei választmányok bölcsesége tulszárnyalandja, s nem tartjuk magunkra nézve illetékesnek e tekintélyes testületek számára vezéreikket ir-ni, elmondjuk, mit jövőre nézve e tárgyban tenni jónak látnánk, annyival inkább mert ez által senki elé sem gördítünk akadályokat, hogy jobbat ne mondhasson. Eszközölni kell, hogy minden egyházmegyében mennél több kitűnő készütséggű tanító, illetőleg men-nél több példányiskola legyen, hol a vidéki tanítók minden nagy utazás és költekezés nélkül okszerű tanítási eljárást lássanak és sajátíthassanak el. Ily egyénekhez pedig az egyházmegyék egy fil-lér áldozat nélkül juthatnak, semmi sem kell hozzá egyéb, mint a karat és a szokott legyezgetések helyett egy kis üdvös szig-or. Az egyházkerületnek Patakon képezdéje s példányiskolája van. Ezer alkalom a tanuló ifjúság előtt, hogy magát, a kibén hajlam van a népnevelés iránt, ügyes tanítóvá formálhassa; s ez egyenes kötelessége mindenkinek, a ki fizetésért iskolatanítói hiva-talt vállal; ezért a kik jóvedelmezőbb tanítóságot kívánnak elfo-gadni, előlegesen egy szigorú vizsgának vessék alá magukat, s ked-vező külső viszonyok közt, egy év alatt példányiskolát állítsanak vagy lépjenek ki a hivatalból, mely nem nekik való. Mert azt fe-llette jogosan lehet követelni, hogy azon tanító, ki 600, 800, nem ritkán 1000, 1200 o. é. forint évi fizetést húz, ügyes és lelkes em-ber legyen.

És itt lehetetlen a három éves tanítóságokról meg nem em-lékezni annyival inkább, mert e tárgyban a h. papii, gönci és já-nosii egyházak kérelmei felterjesztettek az illető egyházmegyék ál-tal, ohajtván ezen egyházak a három éves tanítóságot saját kebe-lökben jelenlegi jeles tanítók részére állandósítani. A papii egyház kérelme egyszerűen megadatott, a más kettőé a számvevőszéki kül-döttséghez utasított, mely épen e tárgyban felterjesztést tett az egyházkerületre, s kimondotta, hogy elérkezettnek látja az időt az iskolatanítói állomások rendezésére. Az e tárgyban hozott határo-zat szavai szerint a Sárospatakon számvevőszék alkalmával műkö-dött küldöttség bízatik meg azzal, hogy a már annyira megérett eszme, az iskolatanítói állomások célszerű elrendezése miként lehető keresztúlvitele iránt tervet készítsen s azt lehető legrövidebb idő alatt átnézés és megerősítés végett terjeszse fel.

Az egyházkerület már régebben ígéretet tett, hogy mihelyt az idő eljövend, engedni fog az egyes egyházak e részbeni ohajtá-sának, s ígéretét hozzá illő méltósággal kész be is váltani. A há-rom éves tanítóságok állandó fentartása lehetetlenné vált, azonban a rendszer megváltoztatása ovatosságot kíván. Az állandósításra igénytelen nézetünk szerint minden esetre megkívántatik, hogy az iskola szellemi tekintetben emelkedést vett legyen az illető egyén vezetése alatt, kibén az erkölcsi feddhetlenség mellett félreismerhe-

tetlen tanítói érdemek múlhatlanul megkívántatnak, miről mind a kör, mind az egyházlátogatás útján a legkielegítőbb bizonyítványoknak kell az egyházmegyére beadati, s az egyházmegye hathatós ajánlatára maga az egyházkerület fogja az állandósítást megadni, és ezen úgy nevezhető engedély természetesen csak addig terjed, míg az illető egyén mulasztása miatt az iskola hanyatlásnak nem indul.

Legtöbb nehézséggel jár azon kérdés eldöntése: mi történéjek az u. n. akadémika promóciókkal? Nem lehet félreismerni annak üdvös voltát, hogy ily tanítói állomások is vannak, s ezeket megszüntetni annyit tenne, mint a külfölddel a tudomány érdekében még áldozattal is feltartandó élő összeköttetés szálait szaggatni. Azonban figyelembe veendő más oldalról az is, hogy éppen ezen egyházak kezdték a tanítói hivatalok állandósítását sürgetni, s ha olyasmit hallanak, hogy a legjövődelmesebb tanítóságokat még sem lehet állandósítani, azonnal azt kérdik: miért büntettetnek éppen a legnépesebb, legjövődelmesebb egyházak? Szomorú dolog, ha csakugyan igazságot szólnak. Ha az egyházakra nézve büntetés a változó tanítóság, úgy az romlására van a népnevelés ügyének. Ezt mi nem tesszük ily általánosságban magunkévá. Nem egy két ügyes, buzgó és lelkes egyén van a két három éves tanítói állomásokon, mit magok azon egyházak is elismernek, s éppen akkor leghathatósabban, midőn az állandósítás mellett legtüzesebben vívnak; mert hiszen mondhatni mindnyájan éppen azon lelkes, változó tanítóknál kívánnák a hivatalt állandóvá tenni. E szerint másutt gyökeredzik a baj: nem az elvben, hanem inkább a kivitelben, hol azonban egyáltalában nem nehéz azon segíteni, s ezt annyival inkább tennünk kell, mert az elv megmentése az akadémika promóciókra nézve igenis érdekünkben áll. E kérdés bonyolított szálait is a főiskolában lehet és kell megoldani. Az egész ennyiből áll: vétessenek számba és jeleltessenek ki a nem állandósítandó legjövődelmesebb tanítóságok, mint akadémika promóciók; azon pályavégzett vagy végzendő theológus ifjak, kik azokat elnyerni ohajtják, a népiskolai összes tanulmányokból, a népiskolai oktatásban elméleti és gyakorlati részéből szigorúan vizsgáltassanak meg, s csak a valóban jelesek fakultáltassanak. És meg fogjuk látni, nem lesz panaszuk az egyházaknak, míg egy két ifjú minden évben meg fogja látogatni a külföldet.

De hát ha az ifjak gondolkodása aképen találna egy pontban egyesülni, hogy senki sem vetné magát alá a szigorlatnak? ha talán a felsőbb tudományos pályán lévő ifjak nem tudnak már az eféle csekélységekhez leszállani? Erre csak azt válaszoljuk: nem lehet feltenni, hogy a nemesen gondolkodó ifjú ily elfordult legyen azon ügytől, melynek kell köszönnie szellemi lételét, s mely emberi művelődésének alapját rakta le. Továbbá a ki előtt a nevelészet csekélység, melynek mélységeit kibúvárolni, éppen úgy mint áldásait kiszámítani nem lehet: mutassa meg szellemi nagyságát, s örüljön, hogy alkalmá van tehetségét ily gyönyörű téren kitüntetni. A többiekre nézve pedig csak azt jegyezzük meg: nincs veszélyesebb a

tudós kevélységnél, mert az rendszerint tudatlanságból származik, s azoknak a kik ily gyengeségben sinlenek, csak azon érdemek lehet a nevelés terén, hogy attól teljesen elvonulnak. És végezetre, ha bármi oknál fogva nem volna alkalmas megvizsgált egyén, ki a megüresülő akadémika promócióra a siker reményében s illetőleg elegendő biztosíték mellett kibocsáttassék, miről az egyház eleve értesíttethetik, mi történjék azon esetben? A feleleten nem kell egy pillanatig sem gondolkodni: azon egyén, ki a két három éves tanítói pályát bevégezendette, kétség nélkül szívesen fel fogja még magát egy évre, szükség esetén talán kettőre s talán többre is ajánlani. Ezek a tanítóságok állandósítását illetőleg a mi nézeteink; örülni fogunk, ha mások e komoly kérdést nagyobb szerencsével fogják megoldani.

6. A Miskolcon létező egyházkerületi leánynöveldeben a felügyelettel megbízott választmány jelentése szerint, Dóci Gedeon vezértanár ur felügyelete és hű dajkálása alatt a kiszabott tantárgyakból 71 növendék képeztetik jelenleg a női magasztos hivatásra, s letett vizsgájuk úgy az elméleti mint gyakorlati tantárgyakból, kézi munkákból, zenéből sat. a legszebb sikerrel ment véghez február hó 10. napján. Van az intézetben 31 vidéki növendék, kik Szepes, Zólyom, Árva, Liptó, Túróc, Nógrád és Heves megyékből valók, van növendék még Moldvaországból is, sat. Örvendetes tudomásul vétetett a felügyelő választmány nyomos és kimerítő tudósítása, az egyházkerület elismeri ezen intézet magasztos célját és feladatát, sajnálja, hogy ez ideig méltó ápolásban nem részesíthette. Jelenleg pedig megbizza a felügyelő választmányt, készítsen tervet, melyben fejtsék ki az, hogy ezen intézet nemcsak célszerű fentartása, de magas, honi s nemzeti irányú teljes kifejlésre juthatása minő alaptőkéket igényelne? mennyi van e célra jelenleg? a többi honnan s mely kútökből állíttathatnék elő? mily összeg szükségeseltetik annak mostani körben s alapokoni létezéséhez? s honnan lenne ez is legcélszerűbben fedezendő? Némi tájékozásul az egyházkerület jelenleg kimondja, miszerint a népiskolai könyvek árából bejövendő tiszta hasznot ezen intézet megalapítására fogja fordítani. *) Megemlíti az egyházmegyék részéről történendő évi segélygyűjtést; kijeleli a választmánynak, miképen eszközölje, hogy egy e célra tett, jelentékeny összegből álló kegyes alapítvány minél előbb gyümölcsözővé legyen.

Hivatalos és nem hivatalos teljes hitelű körökben oly sok szépet hallottunk ez intézetről, annak helyiségéről, felszereléséről, a szép számú növendékek meglepő előmeneteléről, az egésznek célszerű elrendezéséről és tapintatteljes vezetéséről, mikép szemrehányást kellene tennünk magunknak, ha ezeket a nyilvánosság útján a közönség tudomására nem juttatnók, úgy is oly ritkán részesülnek a legüdvösebb munkásság emberei a reájok nézve minden más nemű jutalomnál nagyobb értékű nyilvános elismerésben. **X.**

*) Itt van tanító-képezzdénk is, talán osztozhatnának; mert ennek is kevés az alaptőkéje.

SÁROSPATAKI FÜZETEK

ÖTÖDIK ÉVFOLYAM.

Jul. 31. 1861.

A MAGYAR SZENTEGYHÁZ VISZONYA

A RÓMAI KÚRIÁHOZ, KÁLMÁN KIRÁLYTÓL III. ENDRE
HALÁLAIG.

Kálmán király dicsőségére vált korának, mely csak azért kárhoztatá, mivel nem birta felfogni lelkét. Törvényeinek szelleme a középkor fénypontjai közzé tartozik. Ő egy igaz, önálló, hatalmas, tetteiben fontoló, még az idegenek előtt is tekintélyes munkás fejedelem volt, bejárta országát, s az igazság kiszolgáltatása módját ön szemével nézé, ítél, javított, rendezett, s igazságszeretetét mind az egyházi, mind a világiakon részrehajlatlanúl gyakorlá. Igaz az, mikép az akkori korszellem ellenére egy kolostort sem alapított, templomot nem épített, a keresztes vitézek garázdálkodásait megfenyíté, az eldődei által túlzón tett egyházi ajánlatokat elfoglalá, s a pápákat szorosan rendre és kötelesség teljesítésre szorítá. — Nem csuda, ha kortársai között mint zsarnok, mint az emberiség csodája fekete színekkel festetik.

Ily fejedelem erős kormányja alatt a pápa nem tehetett nagy befolyást. Ő nem kért Rómától tanácsot, nem is jelenté fel, midőn némi püspöki ajándékokat visszahúzott. Ő véresen megtorolá a pápától felszentelt s megerősített kereszteseket; s még is a pápa nem állott rajta boszút ezért. Az eddigi gyakorlat volt, ha egy püspök meghalálozék, a pál-

cát és gyűrűt a királyhoz vinni, s mást nevezett vagy helybenhagyá a helyére választottat, s a püspök hozzá küldé a hódolati jeleket mint hű vazallja, s ezekben sem háborítaték. Mégis hinnők-e? ezen erős fejedelem alatt került az investitúra pápai kézre. Lássuk miként.

Horvát- és Dalmátország elfoglaltatása alkalmával, midőn az egyházi rendnek eligazításával foglalkodnék Kálmán, s a spalatroi érsekséget alapitná, megjelen a pápa követe s az érsektől hódolati esküt s azzal engedelmességi jeleket kíván nevében. Kálmán megtiltja az érseknek az elfogadhatást a pápa részéről, habár az érseki palást megtagadtatnék is. Paschalis dorgáló levelet ír az érseknek, melyben Kálmán is érdekeltetik. De Kálmán nem volt az, kit egy levél tartalma feltett céljától elrémitene. Hasztalan tett szemrehányásokat a pápa levelében, hol a magyar püspökök állását, viszonyait s más egyenesen hozzátartozó jogait érinti; ő rendületlen maradt, s Paschalis jónak látta az érseki címet, eddigi gyakorlata ellenére eskü nélkül is átnyujtani, mit Kálmán átalánfogva eltiltott. Elvben lehetett joguk a pápáknak kívánni az esküt, a mennyiben a püspökségek s érsekségek kiosztogatásában gyakran a legnagyobb igazságtalanságok, személy s családi érdekek történtek, mi által sok érdemetlenek könnyedén uraságra kaptak; s a pápák ezen ürügy alatt vívtak, hogy az ily ocsmány kereset nemét meggátolják. De ellenben a fejedelmeknek igazságon alapúlt ellenkezésük, mert a főpapok nagy földrészek s töméntelen vagyonok birtokosai lévén, mint vazallok, s így alattvalóik valának a királyoknak. Más országokban egész vérengzésig ment e miatt a viszálykodás, míg hazánkban alig volt észrevehető ezen követelés. Paschalis követe által kívánta Kálmántól, hogy az esztergomi érsek mondjon le metropolitai jogáról, a király pedig a püspökök kinevezéséről, és azoknak más helyekre szabadon áttételéről, s végre az investituráról, az az a pálca és gyűrű osztogatásról. Kálmán mint máskor, most is állandóan ragaszkodott jogaihoz, a püspökök kinevezését s áttételését magánál megtartotta, az investiturát azonban, mint szorosan egyházi jeleket általadta; s a pápa mindezekkel megelégedett. Megtetszik a somogyi sz. egyedapátságna megerősítő bullájából, hogy a király szabadon rendelkezhetik a kolostor és sz. egyházzal. (Fessler). — És így kivéven az investiturát, befo-

lyásuk az egyházi dolgokba nem volt a pápáknak, s az egyházi mint szintén a polgári alkotmányban előfordult intézményeit koronás fejeitől szabadon nyéré a nemzet. A németek befolyása jótékonyan hatott a nemzetre; az idegenektől mindig vonakodó magyarok megútálák a németet, miután ezt a korona és nemzet szabadsága után áskálódni észrevették, s miután mint mondatott, a pápai befolyást is csak ez szülé. — Ez is egyik fő oka, hogy a Kálmánt követő királyok alatt már a német iránt minden rokonszenv kihalt, s attól mint félelmes szomszédtól a határok felé húzódott seregekkel óvakodott; ez oka, hogy fejedelmünk szakadatlanul egész II. Andrásig, inkább szítottak a bizanci, mint a nyugoti császárok felé. Ha e század elején István és Geiza alatt az oroszokkal viszonyokat kiveszszük, egész időköz, örökharc, villongás eselszövényes, ravasz, áskálódó s kivált a független ország birása után vágyó császárokkal teszik a nemzet küzdéseit. Ezen időszak fényt, tekintélyt, hatalmat adott ugyan koronásainknak, de egyik befolyás sem rendíté meg István dicső alkotmányát; mert a magyar nemzetnek a német elemen kívül, nem csekélyebb harca volt az Európában elterjedt feudalizmussal. Ezen középkori korhoz nagyjaink közül is sokan láttattak szítani, azon reménynyel kecsegtetvén magokat, hogy a feudalizmus csak hatalmukat nevelné fejedelmök ellenében. De a királyok tekintetével nevedett a nemzet közötti bizalmatlanság is; lassan lassan lábrakapott a nagyobb birtokosoknak, most már arisztokratáknak kevélysége a köznemesek ellenében, s a mely arányban elkülönözék magokat a királyok a néptől, épen oly arányban munkálkodtak ezek összetett akarattal erőre, tekintélyre vergődni. III. Béla a személyes panasz előterjesztés helyett kancelláriát állít, s írás által hallgatja meg a népet. Innét a különben gyenge, gyáva királyt egyszerre egész sereg ellenében óvja királyi tekintete; IV. Béla már az aranybulla után, megégeti a nagyok székeit, melyekre jelenlétében ülének. Három különpart surlódása edzé össze a nemzetet. A királyt az arisztokraták ellenében védé a nép, s viszont a fejedelmeknek korlátlan hatalomra juthatását akadályozák a nagyok. Itt nem az egyének nagyságától függött a királyi tekintély, mint a görög rohadó császárságban, hol már az ájuldozó országot Manuel nem annyira eszes, mint ravasz, erős karja támogatja kis időre, s már követője alatt

összeroskad. Sem a feudális szerkezet okos módosítása által, hová szintén személyes erő kell mint nyugoton, hol a hohenstaufi Fridrikeknek minden győzedelmes csatáik, minden hódításaik dacára, melyeket az olasz városokon, s az ezeket védő pápákon nyertek, füstbe mennek. — Ők a legdicsőbb s legfellengzőbb fejedelmek, a középkor diszei s csillagai, Rómában a pápa előtt leborúlnak s lábait csókolják, s a városi egyletek ellen elvesztik császári felsőbbbségüket. Nézzünk a korban szélyel s látni fogjuk, hogy egy új átalakulás küszöbén állnak, melyben a feudalizmus bilincseiből, mely túlzó arisztokrátiára, sőt a legmerészebb olygarkhiára szolgáltatott anyagot, a nemzetiség fejlődése egy fejedelem kezébe kezd gyűlni, s ez mint monarkha több és több jogokat szerez. Így lett Franciaországban IX. Károly ideje, így lett a spanyol fejedelmeknek hatásuk, így lettek Dánia, Svécia, Szicilia királyságokká; így lett Angolország a hűbéri szerkezetből hatalmasb királyság, mint egyebütt. Ezen utóbbi története összeesik hazánkéval. Az arisztokrátiának a királyi tekintélytől elkülönözése itt is okot szolgáltatott, hogy erejüket megedzék, s midőn a király a nevedő hatalmat félelmesnek lenni gyanítá s e végett jogait megnyirbálni elhatározá, s még a plantagenetek vésteli uralkodása felfegyverkezteté a nemességet, s a magyarral egykorú aranybullát, az az a közös nemzet szabadságát megerősítő oklevelet, a gyáva országnélküli Jánostól kicsikará; vajjon nem úgy történék-e itt is hazánkban? a görög befolyás által szerzett tekintély, hatalom kevélylyé teszi, önkényre vezérli, az idegeneket túlságosan pártolják, a nagy, fényes és pompás udvartartásra, s hasztalan háborúkra költött pénzt, melyek csak kincset s vért, így nemzeti erőt emésztének, zúgásra készítetik a nagyokat, a zűrzavar, András telhetlensége pazarlása s a nemzet kiszívása miatt végre annyira megy, hogy ez némileg a nemesség elnyomását láttatnék célba venni, miért is kicsikarják az aranybullát, egyedüli eszközét királyi méltóságának megtartására. Ehez járult még az egyházi statusnak erkölcsileg romlása s az által tekintélyének kockáztatása. Már többé a király elégtelen az egészket kormányozni, a magyar klérust nem lelkesíti többé azon önérzet, hogy míg más országokban a római kúria osztott parancsot, itt a nemzettől ápolttattak; — be kellett jőni a pápák nagyobb befolyásának s az eddig di-

csón megvédett függetlenség virága hervadozni kezd. De lássuk a történeteket. A pápák, dacára a hatalmas római nemességnek, mely őket gyakran megszalasztá Rómából, hatalmuknak még mindig tetőpontján álltak. Csodálatos végzése a véletlennek! otthon gyakran fogva tartatnak magok, s még is távol reszkettetnek, országokat döntenek. Leghatalmasb fejedelmekkel a távolban, pártosokkal a közelben, ellenpápákkal, püspökökkel harcolnak szünetlen, és mégis az ő nymbusokat nincs ember ki megtörné, minden megtámadás, kísérlet csak hatalmukat emeli s most már a császárokat tapodják. Mert a lélek, melynek egyedüli birtokosai valának, hatalmasb a testnél, s minél előbb valának miveltségükben a népnél, annál erősebben emelkedtek föléjük. Hazánk még is tisztán maradt volna befolyásuktól ezen fényszakban is, ha hogy azt királyaink szándékosan nem segítik elő. III. Incéig szelid s apai volt a királyokra s az egyházi dolgokrai felügyelés. Ettől kezdve rút lealacsonyítás, kedvkeresés, hízelkedés, minden aprólékos tárgyakban a szentszékhez folyamodás által, nem sokára az ezt igen használó pápák tekintélyével már András alatt annyira lealacsonyodott a királyi méltóság, mintha sem ország, sem korona övé nem lenne, mintha minden a pápák rendelkezése alá tartoznék. Eddig el lévén foglalva a német császárokkal, ellenpápákkal, majd az eretnekekkel, az elhatalmazott szerzetekkel, kik a püspökök kezei alól kivétettek, különösen az ez időre eső bresciai Arnold hatalmas szellemével, a papok jóléte s kényelme miatt. — II. Coelestin, II. Lucius, VIII. Gergely, II. Innocens és III. Sándor pápák közül csak ez utolsónak lehetett a magyar dolgokba befolyást szerezni. Az említett király alatt legelőször III. Ince mutatá magát hatalmasbnak a királynál; de ha a körülményeket tekintjük, nem annyira követeléseikkel nyerék hatalmukat, mint inkább magok a gyáva királyok tukmálták rájuk. II. István, II. Béla, II. Geiza alatt alig említetnek a pápák. II. Béla surlódásba jött ugyan a spalatóri érsek választásánál II. Incével, mivel azt az esztergomi érsek szentelé fel, ezért az érseki palástot megtagadá a pápa, s Béla elég gyenge volt e miatt Rómával többször levelezni. Elküldé végre a kívánt diszjeleket a pápa, de oda mellékelte egy levelet, melyben keményen feddi az esztergomi érseket, s ez által a királyt is, mért merészli felszenteltetni az érseket itt s nem Rómában? Ily ügyesen tud-

ták összpontosítani a multat, jelent és jövőt a pápák s azt joggá s törvénynyé alakítani, midőn kísérletük sikerült. E lázongó időkben a szilárd Geiza tudta mind ellenségeit fékezni, mind belső egyházi dolgait bölcsen kormányozni. Az angol IV. Hadriánig négy pápa tünt el uralkodása alatt, de egyikkel sem vala viszonya. Volt akkor hazánkban egy férfiú, ki lelket öntött az egyháziakba, bölcseséget a kormányzóba, békét a népbe; kinek szelleme áthatott a magyar kolostorokra s egyházakra, ki rendet, békét lehellett minden egyes tagokra, kit bölcsesége, nemzetiség, hazaszeretet, hiveség, a szabadságért s függetlenségért hön dobogó szive kösziklánál erősb állásba tévének még a külföld előtt is, s Geizát végig élé. Ez a férfi az esztergomi érsek Bánfi Lukács volt. Ily férfi alatt nem szorúlhatott Geiza kultanácsra. A páviai gyűlésen III. Sándort ösmeré pápának a Fridrik által pártolt s ügyét karddal is védett Victor ellenébe s mellette a többi papokkal állhatosan megmaradt. De bár akaratlanul, mégis ő volt szilárdsága által, egyik fő oka, hogy a pápák ezentúl nyilvánosan avatkozzanak a magyar polgári, különösen az érseki s püspöki jogokba. Geiza halála után fiát III. Istvánt a 12 éves gyermeket királylyá koronázta Bánfi. Manuel, kinek óriás tervei közzé tartozék Magyarországot görög felsőség alá húzni, a nála menedéket keresett s talált Geiza testvérét Istvánt, kit hozzá rokonság kötött, kívánta a királyi székre emelni. A rendeknek egy része, ki akarván kerülni a pártokra szakadás miatt könnyen kitörhető polgári háborút, félvén Mánueltől is, de útálván Istvánt, mint kiről hallák, hogy Mánuellel az ország szabadságáért alkudozott, inkább idősebb testvérét Lászlót választák István helyett királynak. Bánfi nem csak nem koronázá meg az erőszakkal feltoltat, de átok alá is rekeszté őt; s midőn e végett a püspökök s grófok követjeik által a pápát kérnék, szabaditná fel Lászlót az átok alól, III. Sándor megtevé, de jövőre el vala a kocka vetve, mely a pápának szabadon befolyást s beavatkozást rendelt. Bánfi most sem akará megkoronázni, s e szertartást a kalocsai érseknek kelle megtenni; de ezen megtiszteltetésért száz font ezüstöt tartozék évenként a pápa pénztárába fizetni. (Bodenus. Engel. Fessler.)

Lászlót testvére IV. István váltá fel, kit szintén a kalocsai érsek koronázott meg; de négy hónapi uralkodása után elüzeték, s III. István csakugyan királyi székre jut. Ő

alatta nélkülözhető hibából újabb jogot nyert a pápa. Morus Albert kardinalis követét bevették III. Sándor pápa kértére, azon ürügy alatt, hogy a magyar egyház szabadságát megerősítse. Mintha az egyház azonkívül is nem lett volna szabad s önállású? Vajjon nem épen ez által vált-e szabadsága kérdésessé? Egy ediktumban megígéré a király a szent szék iránti tiszteletből önként — *propria ratione inducti* — hogy ezentúl a pápa jóváhagyása nélkül nem fogja a püspököket s apátokat letenni vagy változtatni, nem fog püspöki jószágokat laikusok által igazgatni; kötelezi magát s utódait továbbá, hogy a püspöki javakat maga részire el nem tulajdonítja, háború alkalmával sem, s végtére hogy őket hivatalukból le nem teszi, hanem ha kanonikus törvények szerint pör által; de viszont ő kötelezi a püspököket, apátokat, prépostokat, hogy kanonikus hiba nélkül semmiféle papokat hivataluktól s javaiktól meg ne foszszanak. És ime ezzel meg volt vetve alapja a pápai kormánynak. Bánfi Lukács nem neveztetik itt az ediktumban, jele, hogy kihirdetése nem akarattjával történt. — De ez által szomorúan tapasztalta, hogy neki is mint Magyarország metropolitájának ellene szegültek a püspökök s tekintélye csökkent. Így sáncolja körül a legszilárdabb jellemet is a körülmény, az idő és az érdek. Még a III. István halála után királylyá választott III. Bélát sem akará megkoronázni; az ő tiszta jelleméhez nem fért, hogy a megholt király özvegyének adott szavát megszegje, s elakará várni annak lebetegedését. A püspökök s rendek újabban a pápához folyamodnak, de őt ez sem rendíti meg, s III. Sándor ismét a kalocsai érsek által keneté fel Bélát, de Bánfi Lukács óvásával, t. i. az esztergomi érsek koronázási jogának jövőre nyilván feltartása mellett. Béla alatt a keresztes hadak foglalák el a pápákat, mind a mellett hogy vallásos fejedelem volt s az egyházra pazarlásig adakozó, még sem mutatott kedvet Geiza ediktumát teljesíteni. Annak nyilvános értelme ellenére, t. i. pápai jóváhagyás a letett püspökökre, hivatalától megfosztá az esztergomi érseket a Bánfi után lett Istvánt és Desiderius apátot. Minthogy ezért Béla ellen néhány püspökök felzendültek, velük a pannonthalmi apát is, maga kért III. Kelemtől erősítő bullát ellenök.

Imre, az erőnek és gyengeségnek csudálatos vegyitéke, ok nélkül félénk, s ép oly következetlen, vakmerő, sokszor változékony szeszélyei közt, minden eddig előtte uralkodók-

nál többet bibelődött a pápával, mindig alázatosan, mindig több több jogokra, s a magyar dolgokba többszöri avatkozásra szolgáltatván útát. Béla halála után két pártra látjuk szakadni az országot, egyike a törvényesen uralkodni következő Imre mellett harcolt, másika testvére András részire hajlott, kire a keresztes hadra gyűjtött nagy tömeg pénz jutott, s ki ezt bátyja ellen sereggyűjtésre fordítá. De III. Coelestin közbeszólt, s a kitörés most elsimíttaték. András többször nyugtalanítá őt, de Imre gyengeségében a római szent széknél erős védoszlopra talált. Rómában most a fejlődelmek ostroma, ki a hierarchia szellemét a VII. Gergely által kinyesett úton nem csak vezette, sőt annál hatályosabban terjesztette, III. Ince uralkodott. Ezen pápa tudós, erkölcsös, munkás, bátor, de kevély a gögig, tervéhez hív, tetteiben előreszámító volt, kinél Imre gyakorta könyörgött közbenjárásért ücsese vagy papjai között. Ez, ki Fülep francia királyra átkot mond, a császárságra törekvő sveviai hereceget Fülepet kitiltja, Ottó császárt megátkozza, János angol királyt országával előbb az egyházból kirekeszti, azután hűbérbe neki ismét visszaadja; az albigensek és valdenssek ellen keresztes hadat rendel, s a rémes inkuiziciót, a keresztyén népnek ezen középkori rémnövését felállítja; Imrével szeliden bánik s még ennek a váci püspökön elkövetett iszonyúságát is gyenge feddással elnézi. Önként jó ezen kérdés: honnan ered a pápának ezen lágysága? miként bánt ily esetekben más országokban? Becket Tamás, valamint a János alatti canterburi érsek választás miatt átok alá kerül, sőt függetlenségét is elveszti, s itt megelégszik, ha a megsértett püspök visszahelyeztetik. — Fessler ezt a magyarországi klérus szellemi műveltségének, tanultságának, továbbá a rendnek tulajdonítja; én ezekhez hozzáadnám még: mert III. Ince okosan tudta használni hatalmát, ösmeré a világot hol kelljen fellépnie, tudta a magyar dolgokat, s átlátá, hogy itt nincs sem feudalis szerkezet, sem hiányos alkotmány által elkülönözve a klerus a nemzettől, de hogy annak érdeke a nemzetével egybeszótt, s hol hatalmas vazallokat nem lehet felingerelni a koronás fő ellen, sem az átoknak, sem a kirekesztésnek nincs oly nyomatéka.

Bulgária elfoglalásánál a pápa dorgálja követe által, mért nem megy azon erővel inkább, esküfogadása szerint, pogányok ellen a szent földre. A szerviai despota Joannic,

hogy birtokát biztosítsa, titkon a pápánál királyi címért s koronáért esdekel, miért ő országát a latin szertartásra át-
téríteni igéri; a pápához küldött követe sürgeti a koronát,
de az áttérést ravaszúl elhallgatja. Nem sokára Leo megyen
mint pápai követ a Szerviában titkosan főtt tervet végrehaj-
tani. Értésére esvén Imrének e dolog, rögtön a követ után
küld, s azt elfogatja, s kevii várába záratja; elibe ter-
jesztvén, mikép előbb Joannicet hívassa el, vele a határvo-
náról s az okozott károkról értekezendő, azután általadhatja,
ha tetszik a királyi pálcát. Ezen vakmerő tényért a hatal-
mas pápától csak egy barátságos, szeliden szóló levelet kap,
egy kis intéssel, hogy őrizkednék jövőre ilyesektől, s ne
rohanjon vaktában vesztének.

Imre öt pontban felel, melynek mindegyike a pápát
szűrő, s tetteit benne helyeslő, hozzáragasztva egy kis szem-
rehányást, hogy míg ő Ottóért a pápa iránti tiszteletből
más országban vérzik, addig ő szentsége titkon ellenséges
indulatát mutatja; sőt eltűri, hogy a velencések Padrát a
kereszthad által elfoglalták. A pápa ismétli válaszában ma-
gát, s tetteit mentegeti. Említi, mily sok jót tett már ő
a királyokkal, midőn Bánfi a koronázást megtagadná, mi-
ként védelmezé őt öcsese ellen. Végül kérdi mikép tetsze-
nék neked, ha fiadat nem engedném megkoronáztatni? épen
oly fiam nekem Joannic sat. (Katona).

Engedett Imre; nem sokára öt éves fia László a kalo-
csai érsek által, nem lévén ekkor esztergomi érsek, a pápa
kivánságára megkoronáztatik s helyette atyja kénytelen a
szentszéknek engedelmességet s az a szentegyháznak sza-
badságot esküdni. Mintha a pápáé lett volna a korona is,
nem csak a koronázás, de annak hol és ki általi őriztetése a
pápa határozatától függeszteték fel. Mily gyáva lealacso-
nyodás ez, mikép egyeztethetjük azt meg a váci esettel.
Boleslav, kinek feddhetlen életéért csak irigyei valának, azon
gyanúból, mintha Andrással titkon szövetkeznék, 1199. már-
cius 17-én alkonyatkor, midőn a káptalannal a completo-
riumot — estveli könyörgést — tartja, Imre számos köve-
tőtől körülvéttetik, a kápolna kulcsát tőle követelik, s a
templomot elhagyni parancsoltatik. Midőn vonakodnék,
Imre az oltártól lerántja s kihurcoltatja, a kápolnát feltör-
vén, a kincseket elrabolja, a váci püspökség jóságait fiskus-
nak adja, s fenyegetőzik, hogy a ki Bolesláv unszolására

Rómába menni merészlene, szemeit kitolatja. (Katona, Fessler, Engel, sat.) A Béla alatt bejött Bernhard benediktinus, Imre nevelője, tőle szeretett, kitüntetett férfi a spalatroiak által érsekké választatik. Imre megegyez, de III. Ince azon ürügy alatt, mintha a szerzeti kötelességek Bernhárdnak világi papságot viselni tiltanak, sok alázatos kérések után sem engedi meg. Breve jött, melyben Bernhárdnak meghagyatik azon lealacsonyító feltétel, hogy előbb apátjától elbocsáttatását kérje. Szintén ily következtelen tette volt az, melyet a királyi prépostságokra nézve rendelt. A püspökökkel nem is értekeztél, kedve jön, hogy azon prépostok, kik királyi adományokat bírnak, valamint jószágaikra nézve a királytól, úgy a lelkiekben a pápától függenek; parancsot ad, hogy minden törvényesen választott prépost királyi bizonyítvánnyal, vagy személyesen vagy követe által helybenhagyás végett a pápa előtt jelenjék meg; s ezt azon kérelemmel küldé a pápához, hogy a püspököket e parancsolatja felől tudósítsa. — VII. Ince pápa, hol az egyház jogokat, szabadságot s tekintély nevedést nyerhetett, rögtön megszokta ragadni az alkalmat, s azt tévé itt is. Kemény parancsot ad a magyar püspököknek s érsekeknek, hogy ne merészeljék ezentúl az ő hatalma alá egyenesen tartozó prépostokat akár büntetni, akár hivatalaikban háborgatni. És ezen gyáva s következtelen felterjesztés következtében a magyar püspökök százados jogaiktól esnek el, a nélkül hogy csak egyetlen szót is szóljanak. De talán által kezdék látni most már, hogy az arisztokraták és király növekedő hatalma tekintélyöknek sokkal ártalmasabb s félelmesebb foglenni, mint a pápáé, s hogy az utóbbihoz csatlakozás által elérhetik a világiaktól tökéletes függetlenséget. Ellentmondott ugyan ezen határozatnak az esztergomi érsek Jób, mint a kinek alárendeltettek a királyoktól minden egyházak; s személyesen megy Rómába, kérvén Incét hogy utóbbi kibocsátott brevejét húzná vissza. A pápa hogy mind maga tekintélyét, mind az érsek jogait sértetlenül hagyja, nyilatkozatot küld, melyben a királyok által az esztergomi érsek felügyelése alá rendelt alapítványokat a legközelebb közlött brevéhez nem tartozóknak lenni rendeli. Miután a pápák jelen tekintélyöket s hatalmukat megnyerék, semmi sem biztosítja nekik azt jövőre, semmi sem erősíti meg őket jogaikban úgy, mint a keresztes hadak. Századokig tartott e né-

pek keletrei visszavándorlása, s századokig maradt ez a pápák tekintélyének, erszényének, hatalmának kifogyhatlan kincstára. E vakbuzgó hadakat méltán nevezhetnők a nyugoti népek vándorlásának keletre, csak azon különbséggel, hogy míg a keletiek nyugoton országokat alapítanak, a nyugoti nemzetek sirjokat keleten lelék. Nincs helyén itt, hogy a sz. hadak benyomását, okait s következéseit Európára elősoroljam; csak szerényen teszem azon kérdést: miért hirdették a kereszt felvételét a pápák századokig oly tüzzel s erőszakkal? mit nyertek volna ők a sz. föld elfoglalásával, s mit a schizma eltöröltetésével? A görögök ha visszafogadtatnak, bizonyosan kérdőre veszik a római szék hatalmát, s ha Jeruzsálem keresztyén város leend, az annyi dús emlékezet nem fogja-e az akkori vakbuzgóságban odapontosítani a fényt s minden tekintetet? Oly okosan számító pápák, mint III. Sándor és III. Ince igen is átláták századokra a következéseket; átláták, hogy sem a szent föld, sem a görögök visszacsatolása által ők nem sokat nyernek; de igen is nyernek, ha a lelkesedés, vakbuzgóság a fejedelmekben s népben folyvást neveltetik, s a harc tüze élesztetik. Ezért dolgoztak ezerenként a nagyobb s kisebb uralkodóknál követeik által a pápák, hogy őket a kereszt felvételére akár önakarattal, akár büntetésből rábirhassák. Ha ezek magokat egyszer lekötelezzék, csak a pápa oldhatá fel fogadásuk alól, s akkor is a rájuk kivetett subsidium című pénzösszeget le kelle tenniük. A had folytatása pénzbe, vérbe, s a fejedelmeknél gyakran országaik tökéletes zavarába került, hol általában a pápák nyerék meg a helyettes kormányzóságot. Sok uralkodók, hogy sereget állíthassanak, országaikat örökre vagy csak zálogba eladák; s kik veheték azt meg inkább, mint az arra már előre számoló egyháziak, még pedig jobbra a római, melyvel titkos szövetségben állottak Genua s Velence kereskedői. A ki nem ment vagy kötelezett díjat lefizetni vonakodott volna, átokkal és kitiltással agyon sújtaték. A sz. földre ment püspökök javait rendszerént a pápák kezélelék, s ha vissza nem tértek, a pápákra, vagy nagy pénzért a rokonokra maradtak. És terveikben nem csalatkoztak. A fejedelmek kizsebeltetve, a nagyok elszegényedve, az országok zavarban, a világi hatalom elgyengülve, az erő megosztva, a városok felemelkedve, s ezek által a pápai egyénuralom elterjesztése egymásból folyának, s ezek gyümölcsei

a keresztes hadaknak. (Rotteck, Fessler sat.) Nem maradtak ettől mentek királyaink sem. Már III. Bélát rávevé a pápa, de hirtelen belehalván, kész pénzt hagyott seregére, s fia II. András már elment. E korban, miután István, László, Geiza alatt az investitúra a pápáé lett, ennek befolyása a magyar egyházi dolgokra is tetemesen nevedett. Az ekkori görög befolyás által a nagyok s a királyi hatalom elkülönbözése, ennek amazzal ellentétbe jövése, s mind a kettőnek a korlátlanúság felé célzó lépései által a nemzet surlódásba jött. Az erőszakoskodások az önkényt, s a még egészen ki nem száradt középkori lovag élethezi hajlandóság az ökljogot, elnyomatásokat s erőszakos megtámadásokat szülék. Ezen általános zavarban nem lévén fegyverök, a püspökök s papok szenvedtek legtöbbet, mert a bandériumok ellen, mely az akkori idő szelleme szerént rakoncátlan szabadosokból állott, nem sokat tehetének. Es mégis a világiak durvasága ellenében ők uralkodni akartak; mert a pápák terve, az egyháziakat a világiak felsősége alól kivenni, létrehozott s életbe léptetett. Természetes, hogy a papság többet nyert a pápai hatalomtól függéssel, mintha annak terveivel ellenkezett volna; s nem csodálom, ha többszöri folyamodásaikban a pápákhoz mindig több több függést nyertek tőlök, kik csak örültek minden alkalomnak, mely nekik a papokban ugyanannyi védőket s harcosokat nyújtott. Imre alatt személyes sértéseknek is ki valónak téve, mert a király váci tette Boleslávval, mint szintén Pécselt Kalamussal csak útát mutatott a nagyobb arisztokratáknak hasonló kicsapongásokra. S valóban nem volt vége a templom kínesei kirablásának, papok megtámadásának, erőszakos feltöréseknek s személyes mocskolódásoknak. Kitől nyerhettek támaszt s kiben bizhattak a hazában, hol a királytól le az utolsó nemesig ellenségeket láttak, ha Rómában nem remélnék szabadítót, ki mind a királyokra, mind az alattvalókra kiterjeszti hatalmát, s ha igazságos, csak az emberiség jóltevője gyanánt imádtathatik. De magok az egyháziak között kitört viszálykodás is előmozdítja a pápai befolyást. A kolostorok kivétele a püspökök kezeiből, ezeket csak bátrabbakká s dacosakká tévé amazok ellenében. A puha élet, feslettséggel párosítva, nyilvános botrányoztató erkölcstelenségeket hozott napfényre; s midőn néhány szilárd jellemű igazságos püspökök a rendet, törvényt s erkölcsöt lelkesedve akar-

nák helyrehozni, makaesságra, önfejűsége s dacos engedetlenségre találtak. Ezeket büntetni kellett; — de miként? hatalmuk nem volt! Így jöttek elő a kölesönös vádak, panaszok a szent székek előtt, s így jöttek be a sok brevék, bullák, melyeket itt előszámlálni nem látom helyén. — Katona egész kiterjedésben, Fessler kivonatban, Engel főbb pontonként eléggé nyilvánítják s megmutatják. Még egy harmadik eset által is nevedezett a pápák befolyása a magyar egyházi dolgokba. Rómában gyakran megszorítottak, sőt üldöztettek; majd egy, majd más országban kerestek ily esetekben menedéket. Száműzetésükben csak az őket pártoló frank királyok adományaiból s a püspökök szabad adakozásaiból éltek, de mind kevés lévén ez a meglehetős pompás udvartartásra, megkisértették a kolostorokra, egyházakra előbb csak igen csekély segédpénzt kivetni. Azonban ebből is milliók jöttek a pápai tárcába, s az alól a magyarországi papok sem valának kivételve. Majd rendkívüli esetekben okokat is kerestek, s fizettették a papságot; úgy annyira hogy a keresztes hadak lábra állásával már ki volt vetve mindenkire mennyit fizessen, s az által a pápák befolyása is tetteleg megerősítették.

II. András alatt csakhamar beköszöntek Imre könnyelműségének következhesei. Mint herceg nyugtalan, mint uralkodó lágy, gyenge, hogy ne mondjam, gyáva, nejétől s az egyháziaktól szabadon vezérelteték. Koronázásakor nem csak engedelmeskedést esküvék a római székeknek, hanem a pápától kötelességévé tett egyházi jövedelmek biztos kezelését s valamint az egyház jogait sértetlenül megtartani is fogadá. Az esztergomi érsekség fölött támadt vitában egészen a pápa nyéré el a kinevezési jogot s a kalocsai érseket András akarátja ellenére esztergomivá tévé. Nem sokára kettős kérelemmel küldé követeit Rómába; az első ebben állott: parancsolja meg ő szentsége a püspököknek s báróknak, hogy születendő gyermekének hűséget esküdjenek; másik: hogy Bertholdot, a királyné testvérét, egy tudatlan s igen fiatal embert, kalocsai érsekké tenné. A ravasz III. Ince, az első teljesíté, de a másikat megtagadá. Átalában III. Ince, a pápák legnagyobbjainak egyike, ha András gyengeségét, változékonyságát s ingatagságát tekintjük, még hasznossá s üdvössé tévé befolyását. — A hatalmas arisztokraták féktelen kicsapongásai, melyek által már a kirá-

lyi tekintély is elaljasult, az egyháziak erkölcstelensége, kik most nemesi javakat is rakásra halmozának, s amazokkal egyaránt félelmesekek kezdenek lenni a közrendű nemesekre; ezek a királytól semmi segítséget nem várhatván, nyomtatásukban zúgni kezdettek, s csaknem nyilvános kitörésök által a különben is félénk királyt oly nyomorult helyzetbe sodrák, melyből tekintélyének csorbulása nélkül önerejével ki nem vergődhetett. A pompa, hallatlan fényűzés, mely minden királyi javakat felemészített, túlságos adományokra s ajándékokra készteté; nejének Gertrudnak az idegeneket, s kivált rokonait egész a botrányig pártolása, elidegenité tőle a nemzet lelkét. Ő maga állott gyenge neje korlátlan uralkodása s a nemzet gyűlölése között. Ezen általános gyűlölségnek közepette bukása bizonyos, ha egy hatalmas kar nem örködik fölötte; s ez III. Ince volt. Ennek köszönhető, hogy mindjárt uralkodása kezdetén végkép nem bukott. Neki tulajdoníthatá, hogy a szomszéd fejedelmek békében hagyák, s benn az arisztokraták s a hatalmas egyháziak némileg tartózkodának. A fejedelmek ezen bizonytalan állása között csodálatos Incének magaviselete. Hozzá folyamodának ezek számtalanszor, csaknem általadva minden jogaikat, mégis az egy püspökök kinevezésén kívül semmit az alkotmányból maga számára el nem foglalt. Katonánál olvashatni bulláit, melyekben szerénység s inkább kegyes apai intések foglaltatnak, mint hatalmaskodó úri hangok; kitetszik azokból az is, hogy nem nézé hazánkat lealacsonyítólag, de mind a nemzet, mind királyai iránt nyomosan beszélt. E tájra esik 1217. Andrásnak a görög császárságra meghívata, Henrik II. konstantinápolyi latin császár magnélküli elhalása után. De Ince nem igen kedvezőleg fogadá ezt; s a helyett a szent földre indulását sürgeté, melyre az előtt esküvel kötelezé magát. A pápa iránt mindég engedelmes András parancsként vevé e sürgetést, s pénz hiánya miatt több javak eladásával, kolostorok és templomok sарcolásával szerzé meg a szükségeseket s elindult több főrendekkel s püspökökkel, a győri és egrivel, s tiz ezer harcosal, kik között több idegenek is valának, a szent föld felé. A többit tudjuk minő sikerrel ment; valamint azt is, mily zavarban s inségben találá hazáját. Az Incét követő Honorius már vakmerőbben kezdé a királyok territorialis jogaiba avatkozni. A Bárcaságot András a német vitézi rendnek

ajánlá, s küldött püspököt a szászoknak; de Honorius a rend felszólítására tudtára adja Andrásnak, hogy e vitézek közvetlen az apostoli szék védelme alatt állanak s megparancsolja az érsekeknek s püspököknek, hogy az ő hire s tudta nélkül legkisebb befolyást se gyakoroljanak; a Bárcaságnak pedig kötelességgé teszi, hogy alattvalói jelül évenként két márk aranyat tartozzanak a pápai kamarába fizetni. E jogsértés fellázítja a királyt, s a többi püspököket is szunynyadásokból; erőteljesen fellépnek, s nem sokára a vitézek örökre elvesztik a Bárcaságot. Honorius, látván mily ellentállást gerjeszt még a gyengéknek vélteken is, okosabbnak látá elállani követelésétől, s mentegeté tettét bullájában. (Katona.)

De a bullák dacára is, melyeket III. Honorius és utána IX. Gergely küldöttek, a Bárcaságba a kiűzött német rendet vissza nem helyeztetheték. Ebből látszik mily gyenge lábon állott a pápák hatalma hazánkban, melyet csak középszerű erélyű király is megrázhatott. De András gyáva volt saját házi körülményeit is igazgatni; annyival gyengébb országát kormányozni, s már a közvetlen felügyelése alá tartozó egyháziak is személyesen sértegetik, s ellenök a pápához folyamodott. Az esztergami prépost ügye miatt tett folyamodásában a nagyváradi püspököt nevezé ki bírónak a pápa, s csak néhány nagyoknak közbeszólására nyerheté meg, hogy alattvalója felett igazságot szolgáltatthasson. Ennyire ment a lealacsonyodás, s vétkül tulajdonítsuk-e a pápának, ha az erővel eleikbe vetett hatalmat s jogokat vissza nem útasíták?! most egymásután következtek több példái behatásaiknak. A veszprémi a király hire s tudta nélkül esztergomi érsekké neveztetik a pápa által, az aradi prépostságra pedig Jánost a király ügyvivőjét maga András jelelteti ki Rómában, s ime itt volt a szabály, melyből később gyakran jog követelteték. Az 1222. kivívott arany bullának semmi eredménye nem lévén, Béla, kinek atyjávali hosszas torzsonkodása ösmere-tes, a köznemesség szeretetét, mely most kezdett képződni, a nagy arisztokraták önkényének ellenszegülni s lassan kifejlődni, megnyerte; s miután az egyháziakat maga érdekéhez vonná, nyilván kikelt az aranybulla megerősítésére 1231-ben. Ekkor kapott az egyház patrimonialis jogokat jobbágyságai fölött, s az esztergomi érsek hatalmat nyert a királyt, gyermekeit utódjaival az egyházból kirekeszteni s

megátkozni, ha a hozott törvényt meg nem tartaná. Ismét nőtt a rendetlenség! az izmaeliták, zsidók, saracénok egyre nemesítették, az elfoglalt egyházi javak vissza nem adat-
tak; szóval az aranybulla ismét meg nem tartatott, s Róbert esztergomi érsek egyházi átok alá fogta az egész országot. András megsértetnek érezvén magát, irt a pápának kéro s panaszkodó levelet, mire érkezett a pápa válasza, azzal az átok alóli felszabadítás, és egy új szerződés 1232., melynél fogva az egyházi rend java megerősítették, s a szerfeletti adományok visszavétele helybenhagyatik. A kiket leginkább érdekelt az adományok visszavétele, az elhatalmazott arisztokraták, mindent elkövettek, hogy azt megakadályozván, a a javakat kezeik között megtarthassák; de midőn Béla szilárdságát látnák, készek önhaszonért hazaárulásra; Fridriket az ausztriai herceget titkon királynak hívják. A konkordatum nem vitetett végbe, s a király új házassága még inkább elidegeníté tőle fiait, s a nemzetet különösen az egyháziakat, kik nem csak megesketni nem akarák Beatrixsal, de még kirekesztéssel is fenyegeték; nagy ügygyel bajjal végre az esztergomi érsek végzé a szertartást. De a pápa mit sem akart tudni bajairól, míg a konkordatum tökéletességre nem jut, s e miatt újabb surlódás tört ki a pápa és király közt. E közben meghal András, éltében mindig függő, előbb Gertrud nejétől, utóbb Dienes és Miklós palatinusoktól vezéreltetvén, nem maradt benne egy szikra szilárdság sem. Nem csoda ha az invesztitúrát már kezükben tartó pápák, kik egész Európában egyre rázkodtaták az alkotmányokat, nyirbálák a koronák jogait s kisebbíték a királyok tekintélyét, vele is csak mint eszközzel bántak. A végbukástól egyedül az ifjú Béla lelke menté meg az országot, ki a papság védő sánca megé vevé magát, a köznemességgel egyetértve kezdé nagyszerű újítását, életbeléptetve az aranybullát, megakadályozá az arisztokratáknak anarkhiára hajló hatalmát.

IV. Béla már atyja alatt nemtője volt a királyi tekintély csaknem végkép lesülyedt hatalma feltartásának; most mint király az olygarkhák ostora, a köznemesség szellemesítője, a pápák avatkozásának korlátja, az ország alkotmányának valódi reformátora. Erős karjaitól remegtek a nagyok; midőn a királyi adományokat előbbi helyökre a várakhoz visszatérítetté, nem kimélvén a papi javakat sem, ha előbb oda tartozának; innen az összeesküvés, mely a har-

cos Fridriket fegyverre szólítá. De Bélát szilárdsága megtartá a hazának. Még atyja alatt fájlalá ő, hogy a pápák egymás után avatkoznak a magyar egyház jogaiba, de ekkor még magába zárá terveit; s most ismét előkerült a választás ideje, ő határozottan fellép, s nyíltan kijelenti: mikép az ő kijelentése s beleegyezése nélkül semmiféle püspököt nem választhatni. Az adományok visszavételét legelőbb is a johanniták és cistercensek dalmáciai javai elkobzásán kezdé, s a magyarországi papságra is kiterjeszté, mely atyja gyenge uralkodása alatt mély erkölcstelenségbe sülyedt. (Engel).

A pápával is érezteté, hogy nem csak névvel akar király lenni saját országában; mert midőn ez neheztelését nyilvánítja az elvett egyházi javak fölött, Béla követe által tudtára adja, hogy az említettek kolostoraiban több száműzött nagyok kincseiket lerakták, s az apátok azt kiadni megtagadák, holott ezek a korona tulajdonai lévén, a konkordátum értelmében azokból akará a papokat kielégíteni; nem engedelmeskedvén, méltán bűnhődtek. Gyakran sürgeté őt a pápa, sőt Praeneste követe által még átokkal is üsztözné a bolgár patarenusok meghódítására, de hasztalan. Béla a követet szép kényszerítéssel még az országból is küldé azon szin alatt, hogy a bolgár Asannal csak követek által lehet boldogulni, máskor menté magát, hogy Asan néki rokona s hú vazallja, nincs hát ok megtámadni őt. Ujabb sürgetésére a pápának, melyben Bolgárországot neki ajánlja, azon feltétel alatt ígérkezik, ha, úgymond az elfoglalt tartományban maga, minden pápai befolyás nélkül, mint sz. István hajdan, fogja elrendelni korlátlanul az egyházat. Különben is, folytatja tovább, a nyugoti fejedelmek szemünkre hányák, hogy mi keletiek csak szolgái vagyunk a római egyháznak; továbbá, ha a konkordatum kötelezései alól felszabadúl, s ha a Praeneste átkai alól felmentetik; úgy is annyi már rajtunk az átok, hogy el is felejtjük sokasága miatt. — IX. Gergely, Asannak ellensége, mindenre rá állott, sőt egyházi átokkal fenyegeté mind azt, ki a király távollétében az országot háborgatni merészlené. Így szabaddúlt meg a konkordatum követelése alól, — mely által akaratja ellenére sok javakban részesülendettek a papok, de Bolgárországba mind ezek mellett sem ment; Balduin vévén által e fáradságot, s a Fridrikkel ellenségeskedő IX.

Gergely még csak szót sem ejtett ezekért. Itt is feltűnő a pápák engedékenysége. Míg más országokban minden akaratjoktól függött, a koronákkal együtt a nemzeteken is szabadon uralkodtak, vagy ezeket egymás között összezavarák, hogy a zavarban könnyebben halászhassanak: hazánkban a leggyengébb fejedelmek is, ha néha egy percre jobb szellemők visszatért, megrázkódtaták a pápák százados szokáson épült jogait. Láttuk Imrét s legközelebb Andrást s most Bélát, ki még a kinevezési jogot is visszavévé a pápától. — De hála a gondviselésnek, ezt nagyrészt a klerusnak is köszönhetjük. A magyar papság soha sem szűnt meg nemzeti lenni s ez érzéstől még elaljasodásában is átihtetett volt. Nagy része a bolognai egyetemen képeztetvén, látták a pápák gyengeségeit önhazájukban, volt alkalmok tapasztalni álfényöket, s tudták előre befolyásaiknak sok káros következtéseit. Hazánkban ők az alkotmány sáncaiban első helyen díszlének, hatalmuk, tekintélyök kivált ez időben páratlan, a leghatalmasb arisztokratákkal vetélkedhettek; e szerint a hazai alkotmány, úgy szólván, kényszeríté hazafiakká s honpolgárokká lenni. Míg másutt a hatalmas vazallokkal másképp meg nem mérkőzhetvén, idegen helyen, Rómában, keresének védőt, s találtak is a pápákban; de azért hódolniok kellett az ő akaratjoknak s szorosb viszonyban állottak velök mint hazájokkal. Láták és érzék a pápák, hogy az ő hatalmuk s befolyásuk még sem gyökeres, még sem örök időkre alapították Magyarországon; gondolkozának s nem találák okát. Mert az akkori általános feudális rendszer szerént vala tervök s céljok kidolgozva, ezen az úton hazánkban, hol azt nem ösmerék, nem indulhattak. Okát mégis a szabad választásban, és kinevezésben gondolák rejleni, s ezt határázák el, először is törvénynyé s joggá alapítani; s mint mondók Honorius először is az aradi préposttal s az esztergami érsekkel akará megkezdeni. Haa kinevezést megnyerik, s a püspökök kijelelése a káptalanoktól s nem a királytól függ, kockájuk nyerve van, mert ekkor idegen, egyenesen az ő elvöket pártoló, vagy is önteremtmenyű püspököket tolhatnak a gazdag jövedelmű s nagy hatalmú püspökségekbe; s így rokon elemmel birván idegen országban, könnyen boldogúlnak az egészszel is; de ez mind eddig nem történt, hazafiak lévén mindig a főpapok. A spátrói érsekségre a királytól választott helyett tudta nélkül

Rogert jelelé ki IV. Ince, s hasonlóképen a veszprémi káptalan szintén a király tudtán kívül Zelándot választá püspöknek, kit az esztergomi érsek megerősíte. De Béla rögtön a pápához küldi követét, melynek következtében a pápa feltételétől eláll, s a veszprémi ügy is az ő akaratja szerint döntetik el. — Nemsokára más eset fordul elő, mely közte s a pápa között nagyobb zsurlódást szült. Vancsát az esztergomi érseket, elsőt hazánkban, kardinális méltóságra emeli IV. Ince, s e címmel neki Olaszthonban a palestrinai püspökséget jeleli ki; de Vancsa, az érsekséget is megakará tartani. Béla, ki ezt nem tudja, a kalocsai érseket Benedictet teszi esztergomi érsekké, mit ismét a pápa nem akar helybenhagyni, pártolván a királyi tekintélynek gyakran ellenszegülő Vancsát. Ekkor Béla ismét a pápához ír s egy félig alázatos, félig szemrehányó levelében világosan megírja, mikép sem ő, sem a nemzet, t. i. a papság és a világiak, nem fognak más érseknek, bár ki légyen az, kinevezésében meg egyezni. Ennek következése lett, hogy Benedict csakugyan esztergomi érsekké lön, mert a pápa tartott Bélának ellenszegülésétől. IV. Urbánnal is összekapott a zágrábi püspök választásában, midőn a pápa elmellőzván a király által kijelelt Farkast, nyilvános ellenére Timotheust nevezi ki s szenteli fel helyére; de a megsértett király visszaküldi őt, mire a pápa követe Zágrábba jön, hogy a felszentelt püspök eljöveteleig a püspökséget kormányozza, s mindent, ki ellene szegülne, átok alá vonjon. E közben meghal Urbán s helyére IV. Kelemen lép; ehez fordul most Béla, megsértett patronatusi jogát helyreállítandó. Midőn Timotheus ellen Bélának más kifogása nem volna, mint annak alacsony származása; a pápa szerény levelében megszégyeníti Bélát; „az embereknek,” így hangzik a levél, „eredetök egyenlő, s a mennyei úr gazdagot, szegényt, nagyot és alacsony eredetűt egyaránt felmagasztalhat.” — Engedett Béla ezen oknak s Timotheus zágrábi püspök lett. — Az egyház kormányzásában is erős volt Béla, s a rég elkezdett túlságos adományok visszavételét szilárdul folytatta a papoknál. Különösen azokat foglaltatá el, kik vagy erkölestelenség által közbotrányt, vagy tunyaságuk által a hazának semmi hasznot nem hozának. Gergely és IV. Sándor pápák e tárgyban tiltó bulái mit sem érének (Katona).

IV. Sándor átok alatt parancsolá az esztergomi érsek-

nek, hogy a johannitáknak még András alatt ajánlott ezer márk ezüst lefizetésére a királyt bírja rá, s ha vonakodnék, bizonyos határidő alatt Rómába jöjön magát mentendő. Mindezek mellett nemcsak nem nyerék meg a fent említett vitézek követelésöket, de azon fölül még a bánátból is kitiltattak, mert ezt a bosnyákok ellen rosszúl védelmezik (Engel. Fessler).

Béla hasznos reformjai nem tetszének a nagyoknak, de nyilván ki nem kelhetvén, bosszújokat magokban forralják. Nevelé az ingerültséget még a kunoknak befogadtatása s pártfogoltatása is. Bejövének a tatárok, s a nemzet örök gyalázatjára, személyes haragjoknak feláldozák a hazát; Béla fegyverre szólítja, de csak gyéren s már későn gyűlöngöznak. Megtörténik a leggyászosabb nap a Sajó mellett 1241.; fut minden, martalékul hagyva a védetlen hazát a mongoloknak. Béla nem tud mihez fogni. Szegedről követet küld a váci püspököt, II. Fridrik császárhoz, neki adandó az országot hűbérbe, ha közös ellenségek belőle kiűzni segíti. Fridrik a hódolati esküt letéteti, de segítséget nem küld, mint mondá azért, mert Incéveli ellenségeskedése tetőpontján áll s vele akarná előbb ügyét közölni, mely eddig is temérdek vérébe került Németszágnak; csak ha honn jólábra állítja dolgait, ígérkezik a mongolok ellen tetteleg fellépni. Sőt minthogy Béla nem személyesen jött a császár eleibe hódolni, még vazalljait is eltiltá a segedelem adástól. Most a pápához folyamodik Béla segítségért, de ez ugyanazon okból nem tehetett egyebet, mint hogy a keresztények között közös felkelést sürgetett s a tatárok ellen felkelőknek ép azt a jutalmat ígéré, melyet a keresztes vitézek nyerének, t. i. idvezülést. Ez alatt elpusztult a hon, kiirtattak lakói, s három év múlva Béla csak az elpusztult földet találá, mint maradványát virágzott országának. A Frangepánok segítségével igyekezett az országot helyrehozni, az egyházi üresen megmaradt székeket új püspökökkel ellátá, még pedig a pápa befolyása nélkül; az ekkor fellázadt néhány papokat, kik a zavarban halászni akarván, a papi jövedelmekből, jószágokból eddig adni szokott járandóságait megtagadák, vagy mint némely káptalanok, püspököket választának a király híre nélkül, keményen megzabolázá s patronátusi jogait mind a pápa, mind a békétlen egyháziak ellenében tisztába hozá.

A nemzet függetlenségét is biztosítá Béla, melyet, legnagyobb szükségétől sanyargattatva, Fridriknek ajánlott. IV. Ince pápához, kit, mint a nyugoti egyház fejét a közvélemény még eddig fölébe helyezett a világi uraságoknak, folyamodott. Ez különben is a császár esküdt ellensége, örömet teljesíté Bélának igazságos kérését s Fiesche kardinális által apostoli felsőségénél fogva kijelenté, mikép a feltétel alatt adott eskü, a feltétel nem teljesítése esetében minden erejét elveszti; s ettől is megszabadult, annyival nagyobb érdemmel s dicsőséggel, hogy annyi gyász után hazánkat mindenben tökéletes lábra állítá. Még mielőtt az apa s fia közt kiütne a zivatar, megjelen a tatár Chán követé, őt világfoglalásra felszólító. Megvetve küldi el ugyan a tatárt, de némi hasznót akarván királyi fényére s hazájára húzni, IV. Sándornak ír, melyben jelenti a követséget, s neheztel, hogy oly gyász időben segítség nélkül hagyá, s még újabban az egyháziak is nyugtalanítják. A pápa szerény levelében a többek közt a papi javak jövedelmének ötödrészét adja neki, kivéve a vitézrend és cistercitákét, a mongolok ellen segítséget ígér, s fogadja, hogy ezentúl idegen püspököket nem jelel ki a magyar egyházban.

Nemsokára kitört a vész, fia s ő közte 1264., s ismét a pápáknak kell a békebírásgot felvenni, mint előbb közte s s atyja közt. E visszavonások is csak a papságnak s nemeseknek használtak a királyi fény s hatalom csökkenésével; nemsokára visszaidéztetett sírjából az András-kori anárkhia. Mind a két rész panaszt tett a pápánál, s IV. Urbán mind a kettőnek felel s békére unszolja. Így történt ez mindenütt két viszálykodó fél közt, a harmadik csak nyerhet, s így nyertek itt a papok s velők a nemesek is újabb szabadalmakat a királyi hatalom rovására. 1264-ben Kovachich szerint a sz. Istvántól kapott szabadalmak megújítatnak, s az aranybulla értelmében megerősítettnek, s ezen határozat ellenszegülőjére átkot mondani felhatalmazák az esztergomi érseket. Az ekkor bejött pápai követ, Gvidó kardinális, újabb követelésekkel áll elő. A VII. Gergely lelkében született coelibatust még a magyar püspökök be nem vevék egészen, sőt bujaságukban egész háremeket tartottak, ki akará vívni a pápa nevében, hogy feleséges püspök ne lehessen, továbbá, hogy a pápa engedelme nélkül püspököt elfogni szabad ne legyen, csak felségértés esetében. (Engel).

Kitetszik ezekből, mikép a magyar papság mindig idegenkedék a nőtlenségtől, mert addig be sem vevé; részint pedig az, hogy királyaink a pápák ellenére a kijelelési s változtatási jogot a püspököknél mindig megtartani igyekezének. Ekkor Béla meghal 1270. május 5-kén s még holttestét is hol nyugodjék, a pápának kellett elhatározni, mert a minorita rend s az esztergomi érsek közt e felett heves vita támadt.

V. Istvánnak az Ottokárrali hasztalan háborúban folytak el kevés napjai, melyeket fia László egy ideig folytatván, a habsburgi Rudolffal szövetségre lépve, nagyreményt nyújt erős uralkodásra. De a könnyelmű ifjat csakhamar tévútakra vezetik rossz tanácsosai; kun anyjának udvarában a gyönyörű kun leányok felingerlék s ő rohanva adá át magát a gyönyörök kéjtengerének, míg az alatt a kunokat irigy szemmel néző magyarok közt fejetlenség, önkény, jogtapodás és bitorlás jövének szönyegre. Nehány nagyok hatalmasokká lévén, még a királyi tekintélyt sem esmerék el. Több igaz hazafiak, kik hála a gondviselésnek nemzetünkben mindig találkoznak, hogy végveszélytől megmentsék az anarkhiában sinlő hont, a pápát közbenjárásért szólíták fel; de egyszerűs mind örködtek, hogy tulságos követeléssel magának jogokat ne foglalhasson. A királynak besúgják, hogy a pápa követe titkon a nagyváradi püspököt akarja híre nélkül az esztergomi székre emelni; felboszankodván ezen, a követet be nem ereszti az országba; azonban a pápa sürgetésére, vagy tán fenyegetésétől megijedvén, rááll a pápa kívánatára, ki őt a kunok elhagyására s azoknak szabályozására is kéri, inti. Nemsokára a követ Budára gyűjti a püspököket, hogy a vallás, egyház törvényei s a pogányok felől értekezzenek. A királynak ismét besúgják a gyűlés tárgyát, hogy a királyi tekintély kisebbítésére munkálkodnának, melyért is László a gyűlést elszéleszteti. III. Miklós levelére ismét engedékeny; de nem sokára visszatér s romlottsága tetőpontra hág. Izabella nejét kolostorba záratja, a kun Eduához szövetezik, s egészen kun módon él. Ujabb levél érkezik a pápától, kemény, dorgáló s átkokkal telve hozzá. A budai gyűlés végzése ellenében ő is más edictumot bocsát ki, melyben megtiltja a követ iránti engedelmisséget, s apellál a pápához. A pápa követe, míg a felelet eljönne Rómából, Pozsonyba hurcoltatik. Nem soká késik az, és az átkokkal s

újabb fenyegetésekkel ellátott levélben a követnek tette jóváhagyatik, s László már rég adott esküjének megtartására köteleztetik. E kemény levél annyira felingerli Lászlót, hogy a kunok által a pápa követét azonnal elfogatná, mire a rendek zavarba jövén, kik talán a túlságig tartottak a pápa haragjától, kimentik magokat, a követet kiszabadítják, s a királyt fogják el *). Ipa az anjoui Károly közbenjárására ugyan megengeszteltetett a Lászlót koronájától s országától is megfosztani akaró pápa, de szoros feltétel alatt, ha rögtön megjavúl s tett esküjét betölti. A fellázadt kunokat Holdmező-vásárhelynél személyesen megveri s elrendezi.

Ezek után a következő IV. Márton pápát unszolja a követ visszahívására, minthogy a rend helyre állítatván, jelenlétére nincs szükség többé. A pápa 1282-ben örömét nyilatkoztatja megtérésén, távol legyen, ugymond, hogy mi a királyt s jogait sértenők, vagy azt csalárdul megcsalnók, sőt annak nagyobbításán iparkodunk; — s a követ visszahívattaték. — De Lászlót jó szelleme ismét elhagyá, másodszor is kolostorba zárata nejét, s most feslettségét az oláhoknál folytatá; hasztalanok valának a püspökök és nagyok intései. E végett elhatározzák a királyságról letenni, mire a pápa közbeszólásáért esedeztek. IV. Miklósnak sikerült őt kötelességére téríteni, de nem hagyván fel vad életével, három kun által meggyilkoltatik. Benne egy új botlása tünt fel az alkotmány hibás intézményének, t. i. a királyfiak neveltetésére nem ügyelés. László is előbb a katholika hitben, később a görögben nevelteték, az egyháziak, bár anyja után jobban hajlott a görög szertartás felé, közfejetlenségükben nem is gondoltak tetteire s ha vagyonszomjukat újabb ajánlatokkal az érsekeknek kielégíté, magára hagyaték. Elfelejtkezett itt a papság, hogy fejedelme kisebbitésével magát kisebbiti, sohasem törekedtek a királyi tekintély lealacsonyításán annyira, mint épen alatta. Kétszeri elzáratása is az ő befolyásukból történt, s hogy az új magyarok vagy oláhok ellen keresztes hadat indítottak, csak ellene tevék, s ha a kunok megölék, testileg erkölcsi romlottságának bizonyosan ők valának okai. Így hanyatlott, sőt süllyedt a haza erőtlenségében, mely nem sokára András után már harmadszor hozá

*) Ezen királyi elfogatásról szó sincs Fesslernél, sem Katona, sem Pray nem említik, de a pragmaticus Engel állítja s támogatja Hágennél, Horneckel s Horvát Péterrel.

létre a tökéletes anarkhiát s csak az idegen járomtói iszony ijeszté fel a nemzetet olykor szunnyadásából. Halála után azonnal találkoznak, kik a koronához különféle jogokat tartottak. Habsburgi Rudolf, ki jelen volt a IV. Béla általi elajándékozásnál, Magyarországot fiának, az ausztriai Albertnek adá hűbérbe, bülesen elhallgatván, hogy az akkori kötés feltétel alatt történt, mely soha nem teljesítették. Az anarkhiának egy része a mindig pártos brebiri és güssingi grófokkal Martell Károly részére akarák azt játszani, s a pápa által Nápolyban magyar királylyá koronáztatik. Legveszélyesb ellensége volt, a mennyiben a magyar egyházbai befolyása által sokat árthatott, a pápa. IV. Miklós eljöttnek gondolta lenni azon időpontot, melyben Magyarországot a sokszor kísérlett, de nem sikerült terv szerint, pápai felsőség alá vonja; mi végett még Rudolffhoz is írt, tiltván őt a magyar dolgokbai avatkozástól, miután az az ő tulajdona lenne; legközelebbi jogát építé a pápa IV. Lászlónak azon feltételes esküjére, hogy midőn a római követet elfogatta, s e miatt koronájától s országától kelletvén elesnie, visszaadá neki a pápa mindakettőt, ha erkölestelen életét megjobbítja; mely meg nem történvén, így a koronával az ország is a pápáé lett! Elküldi azért követét, megtudni; ha vajjon László mint kath. keresztyén halt é meg, vagy mint tatárpogány?

Ezen félelmes kitörő avatkozások és ellenségek közötti belinségben felébredt mégis a nemzet jobbjaiiban az önérzet és öntudat, s győzvén a nemzetiség sz. palládiuma a magány érdekeken, férfiak álltak elő megmenteni végveszélytől, a mi legdrágább kincs, a haza szabadságát. E jobbaknak legjobbjai valának: az esztergomi érsek Wladimir s a fejérvári prépost Theodor. A nélkül hogy a pápának László haláláról, s a többi trónkövetelőkről csak legkisebbet is jelentettek volna, hogy idegen befolyástól megmentsek a hazát, titkon ellopatták az ausztriai Albertnél tartózkodó úgynevezett velencei Endrét, s már 18 nap múlva László halála után Székesfehérvárott megkoronázzák. Voltak, kik javallák, hogy a pápa meg egyezése nélkül ne koronázzanak fejedelmet, de az igazságosan felgerjedt hazafiak nyilván kijelenték, miként inkább pogányok lesznek, mint a pápától királyt fogadjanak el. Tűzökben még többet is kiabáltak s tudva van, hogy a papok nyelvökkel nem foglalák el az országot, a mi eleink vézettek

s viaskodtak azért, senki azt nekünk nem adta sat. (Horneck után Engel, Fessler).

Értessítettvén a pápa a dolgok ily meneteléről, rögtön küldi követét Magyarországra, hogy a sz. szék jogait a koronához feltartván, a történetek ellen óvást tegyen, s óvását az esztergomi s kalocsai érseknél, habsburgi Rudolfnál s fiánál Albertnél letegye; egyszersmind dorgáló levelet küld az esztergomi érseknek, mért nem tudósítá őt a király haláláról, s mért nem kéré az új koronázásra beegyezését a sz. széktől; parancsolja továbbá, hogy minden követelők ellenében a pápa jogait a koronához foganatosítsa. Bejövén a követ a pápa titkos megbizásában, hogy a szíveket Endrétől Róbert Károly részére csábitná, híven eljár ugyan, de a minden léptét figyelemmel kísérő király s jobb hazafiak miatt nem sokra mehetett. Mindössze a békétlen güssingi grófok s még néhány előkelőbbek menvén át pártjára, közülök Iván güssingi gróf esküt tön, hogy királynak csak a pápától jóváhagyottat fogja üsmerni. Mindez meg nem rendítette a csendesb időben bizonyosan nagygyá leendett Endrét, ki most a püspökségeket is a pápa hire nélkül bétöltötte. Jakab prépostot szepesi, Theodort győri püspökké s kancellárrá tevő. Esküdt ellensége IV. Miklós után V. Coelestin csak igen rövid ideig volt kormányon, VIII. Bonifácus épen oly kevély mint félelmes, békétlen váltá fel őt, kitől Endre is többet tarthatott. A Gvelph anjoui Károlynak heves pártolója volt, ki neki, ha a koronát megnyeri, engedelmet s alattvalói hűséget esküdött. Külső bajai közt elhanyagolá Endre Dalmát és Horvátországot, hol a brebiri grófok Róbert Károlyt királynak kiálták; 1297-ben spalatroi érseket VIII. Bonifácus tett a király hire nélkül. E hibát elfeledé Endre helyrehozni, pedig innen származék a hidra, mely csak több bajt, de könnyebbséget nem hozott, s már a pápa belépván jogaiba, nem sokára tovább haladott. Viszonyait, külharcait nincs helyén előhoznom s tervemhez híven folytatom a pápák befolyását hazánkra. Ennyi ellenségek közepett, bár sziklaszilárd szíve el nem hagyá Endrét, mégis hogy a megtörténhető vészt elkerülje, a pápával megkísérti az egyességet. Bécsben fejedelemszzejövetel tartaték, felmegy Endre is 1229. püspök s prépostok kíséretében, szép magyar és kuncsapatokkal. Célja az összejövetelnek nasszaui Adolf letétele s Albrecht császárrá választása volt, kit frigy

szerint pártolt Endre is, ki meg is lett a wormsí csata után. Kisérői között volt a gyulafejevári prépost is, Gergely, ki ravasz tetteivel már rég bírá Endre kegyét. A derék Wladimir érsek holtával megürült az esztergomi szék, őt jelelé ki annak elfoglalására. Ezt küldi Rómába követül, részint egyezkedni a pápával, részint magát érsekségében megerősíttetni. A pápa itt megerősítését csak azon feltétel alatt adja neki, ha Endrétől eláll s Róbert Károly pártjához szegődik. A hűtlen haza- s királyáruló hitét megszegi s azonnal az esztergomi szék kormányzójává, nem érsekké, neveztetik.

Engel nem nevezi meg ki volt s fájdalmát nyilatkoztatja, hogy ily alávaló árulót a történet nem festhet le fekete színnel, de Fessler Cseenyi Gergelynek mondja a Katupány nemzetségéből; 1297. nov. 4-ke óta mint vicekancelárnak előjön neve több irományokban. Mihelyt hire futamodott ez alávaló tettnek, a kalocsai érsek Ilmur János tanácsára rögtön közországgyűlést hirdet Pestre aug. 4-re 1298., s ott kelt határozat értelmében, a következő 1299. jul. 6-ra a Rákosmezejére hívja a rendeket. Ez az első nemzeti gyűlés, melyet e helyen eleink tartottak. Ezen gyűlésnek határozatai sincsenek meg törvénykönyvünkben, de Kovachich följegyzé. E gyűlés végzéseinek több üdvös törvényei között végeredménye ez volt: mindnyájan a királyi vérből származott III. Endrét, mint természetes királyokat s urokat fogják csak tisztelni. A VI. cikkely ezt tartja: a magyar egyház mind általában, mind egyes tagjaiban tökéletes szabad legyen.

A gyűlés elején mindjárt megjelenik Gergelynek, mint már pápa követének levele a rendekhez s klérushoz. Ebben vádolja Endrét, mint az esztergomi egyház háborítóját, felszólítja a klérust, hogy haladék nélkül Veszprémbe gyűljenek, a király felett ott ítélendők. Akirály kijelenti a gyűlésben, hogy ő kész az egyháziak bíróságát elfogadni, ha csak legkisebben is megsérté az esztergomi szék jogait, de a pápa követe nem lehet öndolgában vádló is, bíró is egyzsersmind, s azért a veszprémi szinodus meg nem tartathatik. Örök diszére az akkori papságnak, mind egy értelemben valának Endrével. Követek küldetnek most Gergelyhez, hogy biztos levél mellett jelenjék meg a gyűlésben, s tanácskozzanak közösen a közügyek felett; Veszprémbe, hol a haza ellenségei s már négy király alatt lázítók csoportozá-

nak össze, nem mehetnek. Felelet helyett Gergely egyházi átokkal fenyegeté a királyt, klérust s az országot, mint a pápa ellen lázadókat; s a güssingi grófok fegyverrel készültek pusztítani az országot, mint a pápa ellen lázadókat. Erre az országgyűlés bevégeztetvén, mindnyájan fegyvert fogtak, s a Horvátországba futott követ után, a nemzet nevében írásba foglalt óvást küldenek a római követ tette ellen, s a pápa elibe ügyeket föllebbvizik. A következő évben, látván, hogy a polgári harcot ki nem kerülheti, átalános fölkelést rendel Endre a fölkelők ellen, de mielőtt síkra szállana 1301. jan. 14-kén méreg által kimúlt; s vele Árpád férfi törzsöke dűlt ki, melynek négy század látta s csodálta díszét.

Ha visszatekintünk az Árpád királyokra s figyelemmel kísérjük alattok a nemzetet nevedezésében, ha azon viszályokat tekintjük, melyekbe előbb a német befolyás, az elterjedt feudalizmus, a pápák önkényes hatalmaskodása, a görögök, a belviszályok s végre a mongolok számtalanszor bezavarák, s mégis annak végsarjadékánál a nemzeti erőt oly tisztán, s csak külön pártokra szakadva, a szabadságot és függetlenséget mind a hatalmas fejedelmek, mind a világparancsoló pápák ellenében oly sértetlenül megtartatva szemléljük: lehetetlen a nemzetek felett örökdő gondviselést, a nemzetbe igtatott nagy életerőt nem látnunk, mely ha kiskorig a viszályok hullámaitól elborittatik is, felsarjadzik azonnal, mint tél után anyaföldből a növény.

Ha ezen század politikai életén végig tekintünk, azonnal szemünkbe ötlük a százados setétség után itt ott keletkezett apró fényességek által világosabbá lett emberiség. A kemény papuralom minden szépet, tökélyt, szabadságot leverő hatalmán kezdettek előbb sokan csak kételkedni, hamar ezután nyilván meg is támadni. Egyes férfiak magános celláikban gondolkoznak a dolgok folyásáról, gondolatjaitkat többek előtt nyilvánítván, rokonérzetre találtak. A régi klasszikusok olvasása tudományt teremtett, s a mint terjedt, nagyobb nagyobb fénye lett, s ép úgy oszlott tovább a setétség s azzal a hierárkhia nimbusa. A pápák szenvedhetlen uralkodási szomja, a papok erkölestelensége s különösen az előbbieket hallatlan fényűzése, melynek kielégítésére önkényesen sarcolták a népeket, gyűlöletessé tévé mindenütt. A római polgárok gyakori félelmes felkelése, VIII. Bonifácius-

nak szép Füleppeli káros viszálykodása, a pápai hatalmat zenithjéről lefelé rángaták, s ettől fogva következik a hierárkhiai hatalom hanyatlása. Már V. Kelemen Avignonba költözik, s ez által az emberiség urából vazall lesz, kitől már kevésbé akarnak félni a fejedelmek. Ezen hetven éves babiloniai fogság alatt, mint azt nevezni szokták, történik a bajor IV. Lajossali szerencsétlen vita, kit a franciskánusok győztesen pártolnak. XXII. János átok alá veté IV. Lajost, s ez boszúból Rómába megy. A Gvelph és Gibellin pártok már századoktól óta sebzék Olaszországot, most Rómában a császár befolyásából új pápa választatik, s ezzel vége a hatalomnak, eltompulnak az átkok, a kirekesztések, keresztes-hadak parancsai. S így ezen óriás kolosszis önterhe alatt le roskadt. A kosztinici gyűlés visszavivé végre a pápákat előbbi helyökre. Ez volt körülbelől állása Európában a pápának; célunk lesz még megmutatni: mennyire érze befolyásukat hazánk a lefolyt időközben.

Pálkövi Antal.

HIT ÉS OKOSSÁG, KELL HOGY EGYÜTT LEGYENEK A PROT. KERESZTYÉNEN!

Két egymástól egészen különböző hit van: egyik a fontolgtató ész hite; másik a babona. Mindkettő tévelygés, s úgy a hívőknek, mint a társaságnak veszélyes; a keresztyén vallás természetével is ellenkezik. Amaz egyedül a nehézségeket keresi: minden lépten nyomon akadályt gördít maga elé, kétkedik, s így szól: ezt nem értem, mint van? micsoda ez? Emez ellenben mihelyest mondunk valamit, azt azonnal elhiszi, meggyőződve, mikép az merő tiszta evangyéliumi igazság. Nem mondhatsz ez előtt olyat, mit tüstént ne higgyen, bár képtelenség legyen az. Amaz sükségtelenül gáncsokodik, keresi a kétséget; ez nem vizsgálva semmit: vakon rohan vezetője után. Amannak hiába beszélsz, mert a lelki dolgokat testikép itéli; nem tetszenek neki a vallás mennyei igazságai, fülei nem szeretik azokat hallgatni, ellenére vannak Isten fűlséges parancsai, nem veszi be a mennyei titkokat, hitetlenségbe esik. Ha Isten

beszédét olvassa, vagy hallgatja: emberi bölcsesség szemével nézi azt; addig kötözi a csomót maga előtt, hogy egyszer megoldani nem bírja, s lesz belőle vallástalan, mert a csomót elvágja. Mint a ki szemeit tulságosan kifeszíti, azok elhomályosulását, sőt vakságát eszközli. Ki maga önként nehézzé teszi a meggyőződést, arra azután nem juthat el semmikép. A könnyen hívő ember pedig legkisebbé sem figyel a keresztyén vallás igazságára, hanem azoknak, miket előtte mások mondanak, vakon hitelt ad. Mondhatná ugyan valaki: „Boldogok az együgyűek“, igen! bizonyos esetekben; de hátha rossz útra indultak? nincs mód benne, hogy onnét visszajöjjenek; mennek azon saját veszélyükre. Születésük, neveltetésük akadályozzák őket, melyek miatt választani nem tudnak. Az ily hitet nevezhetni nép hitének, vak hitnek, születésen, szokáson, hibás véleményeken épült, testi célra törekvő testi érzéseken épült hitnek. Ha az ily ember pogányok között született volna, csak úgy követné a tévelygést, vétet, mint a ker. vallásban követi vak hit mellett. Sőt több az, nagyon kétes, hogy az ily hitű ember megmaradna-e a keresztyén vallásban, ha azért üldöztetést, háborgatást, nyomort kellene kiállnia. Ki hitében erősen nem áll, csak kevés akadály legyen is előtte: elpártol attól, s azt megtagadja csúfosan. Azt hitték a tanítványok, hogy míg Jézussal mint Messiással lesznek; addig őket semmi baj, semmi veszély nem éri: azért mikor szél fútt a tengeren, a hab erősebben kezdé csapkodni a hajót, az abban szendergett Jézushoz tüstént kiáltottak: „Uram! tarts meg, mert elveszünk“. Melyért Jézus megdorgálva őket, mondá: „Oh kicsiny hitűek!“

Ez a két szélsőség: az okosság hite s babona, mint vadóc vagy konkoly bevette magát a tiszta buza közé a ker. vallásba, egyik sem egyez annak lelkes természetével. Amaz maga alá veti a ker. vallást, ez a sütétséget ótalom alatt tartja, védi. -- Protestáns vallásunk e kettő között közép, s minden kétségen kívül helyes utat tart és követ. Mert egyfelől oly alapot mutat, melyen minden kétely eloszlik, s a kijelentés által megőriz a tudomány szelétől, hogy ide s tova ne hanyattassunk; az okosságot a kijelentésnek alárendelve: másfelől az ész saját jogába helyezi, el nem veszi az embertől, sőt kívánja az okosságali éleést, megmutat-

ván, miként kell használni azt, a hit erősítése, a hit nemesítése, jobbítása végett.

Innét kiindulva, e rövid értekezés célja megmutatni: I-ör hogy nálunk prot. keresztyéneknel első a hit, követi ezt, együtt jár vele az okosság, annak elébe nem vág, hogy az ennek engedjen; amaz ennek soha ellenére nem jár, inkább segédül szolgál. II-or előadni: meddig van határa az engedésnek, vagy az okosság hit alája való maga vetésének.

I.

Hogy az okosságot maga alá rendeli a hit: négy okok bizonyítják: 1) Ha nézem az isteni tudományt fölfogó megértő okosságnak minőségét. Az emberi okosság vagy értelem minden magunk kisebbitése nélkül, igen erőtlen, hiányos, fogyatkozásteljes, olyan, mely könnyen más szolgálatára szorul, s adja magát, mert a szomorú eset miatt meghomályosodott, s a ráadott isteni képet, a bölcseséget veszttette el. De ha megvilágosítom e homályos értelmet azon titkoknak, melyek vallásunk főbb tárgyait teszik, ismeretével: úgy az elég világos, úgy felséges lesz, s Isten képét látom viszont azon. Ha tudtára adom miért jelenté ki Isten a valóságait: örül s örömmel veszi azokat. Ha kijelentve nem volna: szeretné bár honnét megtanulni, mert azok tudására természettel vágyik. Ha nézem azt is, mikép tanítja Isten az embert a hasznos és szükséges ismeretre, és e célból mennyit tanít neki: akkor megismerem okosságom erőtlenségét, hiányát, kalauzrai nagyszükségét. „G y ö n g e h á t o k o s s á g u n k.“ Minden vizsgálódásink tanúsítják ezt; a tapasztalásra útalok. Ha okosságunk Istennek csak némely tökélyeit ismerheti is meg: mennyire örül e hiányos tudásnak is; de mennyit nem tud még e mellett. Ez egész világnak csak kis részecskéjét vizsgálja az emberi értelem; ezek részei ugyan Isten utainak; de mint Jób szól 26, 14.: „O h m e l y k i c s i n y r é s z e c s k é i a z I s t e n c s e l e k e d e t i n e k a z o k, m e l y e k e t h a l l.“ — Ezenkívül micsoda változóbb mint az emberi értelem? Határozásinkban hanyattatunk, céljainkban változunk. Kezünkbe vesszük ugyan a kormányt; de az indulat, az önszeretet lökdös ide s tova, hány vet erőszakosan minket. Most a képzelődés,

majd a haszon, vagy kár meggondolása miatt, most gyönyörűségből, majd ismét azért, mert célt értünk, változik gondolkodásunk. Ma állítja, holnap tagadja; ma jóvá hagyja, holnap rosztalja; ma hiszi, holnap kétkedik. Ehez járul az értelem többfélesége; ezért mondja a diákpéldaszó: „*quot capita tot sensus*.” Maga gondol az ember, maga képez; de egyiknek gondolatja fellengős, másiké alatt járó; egyik időt fordít a gondolkodásra, másik hirtelen ítél; egyik fontolgatva lassu, másik rohanva sebes; egyiknek jó tanítója akadt, ki gyermekségétől fogva helyes gondolkodásra szoktatta; másik hibás oktatásban részesült. Kérem már: ki támaszkodhatik ily gyöngé, változó, sokféle modorú okosságra? ki látná jónak az okosságon épült vallást, melyben örök s mindenkire nézve hasznos igazságoknak kell ben foglaltatniok? ki építhetne ez alapra? Megkísérlették a pogányok, sőt magok a keresztyén vallás sugarai által világot nyert naturalisták, rationalisták, de mily eredménynyel? Nyertek-e nyugalmat a léleknek okosságuk által? Ám engedjük meg, miszerint elég tehetsége volna embernek a hasznos igazságok megismerésére, pl. Sokratesnek, Cicerónak, más akármilyen névvel nevezendett bölcsnek; de nincs mindenkinek. Ha Isten maga elég alapul tekintette volna az okosságot a vallás igazságaira nézve, melyek az embert boldoggá tehetik, úgy rendkívülihez soha sem nyúlt vala, maga nem jelentette volna ki azokat. De látva okosságunk gyöngeségét s az ebből következhető boldogtalanságot, megszánt bennünket nagy irgalmából, elküldötte fiát, s kijelentést adott az emberi nemzetnek, melynek saját javunkra engednünk kell. Ez a kijelentett tan homályos értelmünket világosítja, ingadozásinkban erősít. És a mi különös, mikor ennek engedünk: akkor nyerünk teljes szabadságot. Mikor alája vet a hit: akkor emelkedik fel okosságunk, oly magasra, hova ön erejétől soha fel nem mehet vala. De hát csoda-e ez? Nincs másképp a természeti dolgokban is, melyek körüli ismeretben szintoly hiányos okosságunk, mint a természetfölöttiekben. A mit mi a szemünk elé ötlő világban láthatunk, igen kevés az. Minden helyen nem lehetünk, minden időben nem élhetünk. Hát csak azt tudjuk, a mennyit látunk, hallunk, csak azt, a hol lakunk, csak a korunkban megtörtént dolgokat? Kevés volna ez, s tudni vágyó lelkünk ezzel nem érné be. Hall-

gatunk hát a természet buváira, a történelmek íróira s utazók tapasztalataira: így a mások tanításából veszünk értelmet, okosságot, tudományt. Nincs máskép a dolog a mennyei, lelki, vagy vallásra tartozó igazságokra nézve is. Ha nem hinnénk, nem juthatnánk oly jeles dolgok ismeretére. Hit által emelkedünk fel az égbe, hit által szemléljük ott Isten dicső természetét, tükélyeit; az isteni személyeknek a természet egysége mellett üdvünkre célzó számát, rendjét, munkáját látjuk és csodáljuk. Hit által szállunk alá a mélységbe, elborzadva a kárhozultak büntetésétől. Hit által néz vissza lelkünk a legrégibb időkbe, a teremtésre, világ kezdetére, az emberi nemzet s bűn eredetére, az üdvezítő életére. Hit által tekint be a következő időbe, levonván a jövőndők előtt függő kárpitot, s reményli a test föltámadását, lélek halhatatlanságát, az örök életet, ítéletet. A kik hát magok nem akarnak látni, megvetve a hitet, azok nem látnak; de kik érzik, hogy nem látnak, azok mennyei világosságot nyernek s mindeneket látnak, melyekre szükségök vagyon; ezt mondta Jézus, Ján, 9, 39. „Azért jöttem, hogy a kik nem látnak, lássanak, és a kik látnak, vakok legyenek.“ Szépen írja le Pál apostol a hitet Zsid. 11, 1.: „A hit oly dolgok valósága, melyeket reménylünk, és a melyek nem láttatnak, azok bizonyos mutatója.“ Ha Isten az eset után maga nem vezet: vakoskodunk; nem vezet pedig, ha kezünket nem nyújtjuk neki. Mindaddig nem vezette Pál apostolt, míg vakossággal meg nem verte: akkor pedig, nem tudva merre menjen, mit miveljen, s kérdezvén: „mit cselekedjem uram?“ kezét fogva vezette Ananiáshoz Damaskusba, ki által vette szemei világosságát, s elhitte, hogy elődei istene választotta őtet, ki megtanulná akaratját s meglátná amaz igazat. Hitt és megkeresztelkedett késedelem nélkül s hirdette a pogányoknak Jézus evangéliomát. Csel. 22. Az élet piacán, az emberi dolgokban, ritkán világosodnak meg az úgy mondatott fejes, agyafurt s csak magok eszére hallgatók, a más tanácsát megútálók; hát a mennyei nehezebb dolgok ismeretére nézve máskép volna ez? A tanulni szeretés, az alázatosság azon ajtó, melyen bemegy a Sz.-Lélekisten az emberi szívbe, hogy azt elfoglalja s gondolatinkban munkálkodjék. Ezért intette Pál apostol 1. Kor. 3, 18: „Senki magát meg ne csalja, ha valaki

láttatik bölcsnek lenni e világon, bolond legyen, hogy bölcs legyen.“

Ha kétkedő, ha változó értelmünk, okosságunk: itt van a tanító, ki azt állandóvá teheti; ha külön célokra vitetik: itt van a bizonyos célra vezető; ha rossz útra tért: itt van a jó ösvényre térítő. Ez a kicsapongó okosságot megköti, ez nem engedi meg, hogy Isten utait vakmerően cirkálja. Ide céloz az apostol, midőn azt mondja 2. Kor. 10, 5: „A z emberek minden gondolatjokat foglyul vesszük, hogy a Krisztusnak engedjenek.“ A bethlehemi pásztorok nem találtak addig Jézusra, míg nem látták a csillagot, mely megállott a ház felett, melyben volt a született Jézus. Így van a dolog ma is a mennyei igazságokra nézve; ezek a vezérek, utmutatók a bizonytalanságban. És hogy ezeknek ily erejük van, nem csoda, mert isteniek. Ezért mondta Pál 2. Kor. 10, 4—5: „A mi vitézkedésinknek fegyverei nem testiek, hanem Isten ereje által erősek a nagy erősségek lerontásokra. Minden emberi okoskodásokat elfordítunk és minden nagyságot, mely fölemelkedik Isten isméreti ellen.“ Minthogy az értelem, okosság egyik emberben erősebb, másokban gyöngébb: soha sem juthatna ember ön okossága által a vallásbeli szükséges dolgok kívánt ismeretére, így pedig hit által mindenk együve vétetnek. Ha csupán okosság nyomán lehetne tudni a vallás igazságait, úgy egyedül a bölcses s gondolkodásban eléggé gyakorlottak lehetnek volna keresztyének. A nap-számos, a művész, a földműves, a két kézi munkájából élő, a katona, hivatalnokok, kiknek vagy idejük vagy módjuk nincs az igazság keresésére, a keresztyén vallás ismerete nélkül maradtak volna örökre. Isten mentsen, hogy ő Főlségét ily részrehajlónak tartsuk, ki némelyeknek kedvez, a nagyobb részt pedig káros tudatlanságban hagyja. Ezt a rövidebb, könnyebb utat, a hitnek való engedelmességet választotta tehát, melyen tudós, tudatlan, a bölcs s együgyű, fő- és alsórendű, tanító, hallgató a boldogító vallás ismeretére eljutni képesek. Nem kell keresni, csak a megmondott, kijelentett igazságot kell bevenni, hinni kell. Rom. 10, 6—8: „Ne mondjad a te sirodban, ki megyen föl, hogy aláhozza? ki megyen alá, hogy felhozza? közel van hozzád az ige, a te szádban,

szívedben van. Micsoda ige az? A hitnek ígéje, melyet predikálunk.“

2-or. Hogy az okosságot maga alá rendeli a hit: világos azon hitágazatok- s titkos igazságokból, melyeket az okosság magától föl nem találhat, mert határain kívül, erején fölül vannak. Minő távolságra van az ég a földtől, mennyivel fölségesb valóság Isten az embernél: oly messze jár gondolatja a mienktől, oly különbözők utjai a mieinktől. Ezen titkok oly mélyen vannak az istenségben, hogy még az angyalok is kívántak volna azokba benézni, de nekik nem engedtetett. Mikor erről gondolkodunk, így kell az apostollal fohászkodnunk: „oh Isten, megfoghatatlanok utaid!“ Mennyeiek azok, lelkiek azok, tiszta fényűek azok! A mi vastag sötét elménk meg nem foghatja azokat. Azért mondta Pál apostol: „A lelkes ember meg nem foghatja, melyek Isten lelkejei“; széles az s határtalan, azért keskeny s határos értelmünk végét nem érheti, össze nem foghatja. Olyan szeretet, mely minden emberi értelmet fölülhalad. Ezért mondta Pál apostol: „Mi predikáljuk azt, mi a zsidóknak botránykozás, a pogányoknak bolondság.“ Oly titkok ezek, melyekről a kijelentés előtt mindenki mondhatta: „Szem nem látta, fül nem hallotta, az embereknek még csak gondolatjukba se mentenek.“ Kijelentés után pedig 1. Kor. 2, 7: „Mi beszéljük Istennek elrejtett titkos bölcsességét.“ Nem is lehet az másként, mert a fölséges Istenre s dolgaira tartoznak, melyek felettünk vannak. Mi lenne azért nagyobb kábaság, mint ezen titkot csekély emberi értelemmel merészen ítélni, rostálgatni, kevélyül megutálni. Így visszaélnénk okosságunkkal. Mi a dolgot körülményeiből ítélni meg helyesen; ugyde az isteni titkok körülményei előttünk ismeretlenek. Engednünk kell hát azoknak, ha bennök részünkről nehézséget látunk is, tegyük szánkra kezünket, hallgassunk el és higgyünk! Nem akarja Isten e titkokat ránk kötni erővel; de mint kijelentést úgy mutatja meg, melyben kívánja magát általunk nézetni. Ha más ismeretet akarnak adni nekünk a bölcsék, nem e kijelentett titkokat, építve azt akár az érzésre, akár az okosságra, akár a kijelentésre: mutassák meg bátorsággal!

De kérdem: hát az lesz-e, lehet-e titok nélkül? Magá-

ban a természet ismeretében nincs-e elég titok? Magyarázza meg nekem bármelyik bölcs a növények, állatok származását, tenyészését, növekedését minden nemök szerint. Teljes az egész világ titokkal. Ki tudja miként dolgozik a test nélküli lélek a testre, miként mozgatja, igazgatja ezt? Hát az mikép esik: Isten mindenütt van, mégis egy hely sem foghatja be; mindent tud, mégis semmi történet sem zavarja meg; változatlan, mégis ő hoz elő minden változásokat a természetben. Ő tesz mindent, még pedig csupa akaratával, az egész látható világban. Előre látja a legmerészebb emberi szabad tetteket, s célra vezérli azokat. Mily különösen osztja a jót rosszat, szerencsét, szerencsétlenséget az emberek között. Egyikre tüzet bocsát, kinek kedvezni kellene, — úgy látszik, — másik, kit már ez életben el kellene kezdeni tüzzel tisztítani, épségben marad. Ezek magyarázatára bármelyik bölcsöt fölhínam: szintúgy nem tudná megvilágosítani, mint én a sz. háromság titkát, az idvesség, elégtétel munkáját, megszentelésünket s elválasztatásunkat megmagyarázni nem tudom, de minthogy kijelentetett, szentül hiszem.

Hogy az okosságot maga alá rendeli a hit, világos leend, ha megnézzük

3-or a tanítót, ki ezen titkokra minket megtanít. Az maga az Uristen! ő minden dolgokat ismer; azokat is, melyeket mi elménkkel meg nem foghatunk. Ezek ismeretét előnkbe adva, kívánja, hogy higgyük s adjuk neki áldozatul az okosságot, melyen győzelmet vegyen a keresztyén hit. Ha hiszed a mit látsz vagy értesz: akkor érzésednek, értelmédnek hiszel, nem egyenesen Istennek; bár az érzést, értelmet is Isten adta beléd. E hitet hát magad szerzed, úgy szólhatok, — nem Isten adta elődbe. Forrása az emberi érzés, bölcsesség, nem pedig Isten beszéde. Az okosság hite csak annyi dicsőséget tulajdonít Istennek, mennyit egy csalhatlan embernek tulajdonítana. Ugy de ez igen kevés volna. Többet kell, t. i. annyit, mennyi dicsőségéhez illendő. Ő a főúr, rajtunk való hatalmának határa nincs; ő hordozza okoskodásunkat, jó utra vezet, midőn tévelygünk, megszentel ha bűnösök vagyunk, eltaszít magától, ha megátalkodunk a gonoszban, visszafogad, midőn ismét akaratának engedünk. Mindez nem eshetik, hanemha „érzésünket, okosságunkat foglyul viszzük neki az engedelmességre.“ Nem teszen Isten ezzel nagyobb terhet, nehezebb jármot nyakunk-

ba, mint tett szivünkre s testünkre. De hát ezekre is tett? hát ezek is meg vannak terhelve mint az ész vagy okosság? Igen is, mert az emberi szívet izgatja, csalogatja a bűn; de attól megszabadulunk az apostol szerint, Rom. 6, 18. „Engedvén az igazságnak.“ Testünk vágyik a gyönyörök után; de ennek vágyait s kivánságait is megfeszítjük. „Az én testemet,“ így ír az apostol 1. Kor. 9, 27: „Megganyargatom s rabság alá adom, hogy valami módon, holott predikálok, gonosz életű ne legyek.“ Így akarna az ész is maga ura lenni, szeretne mindent tudni, ítélete alá vetni; de Isten elibeteszti a hitet, mint a földuzzadó tengernek a partot, mondván: „eddig jöjj, tovább ne!“ Itt hát megszűnik a spekulálás, szofistikálás. Már kinek mint esik, jól-rosszul, úgy kell lenni, meg kell történni. Már régen, igen régen a hívő Ábrahámban adott erre példát Isten. Egyetlen gyermekét kívánta az atyától; ez megfojtotta természeti indulatját, de kész testét és véréit foglyul viszi, mert megyen gyermekével a vesztőhelyre, a Mória-hegyre. Eszét is rabul vetette, mert azt hitette el vele, mikor meg akarja egyetlenét vele öletni, mikép megszaporítja maradékát, mint az ég csillagait. Ezt mondja az irás: „Hűn Ábrahám Istennek“ és ez tulajdoníttatik neki érdemül. Kövessük a hitben a hívő patriarkhát! „vigyük foglyul, adjuk rabul szivünket, testünket, gondolkodásunkat Jézus evangyéliomának!“ — Nézzük meg végre

4-er A módot, melyet e mennyei tanító követ a tanításban s az ismeret azon mértékét, melyet ad e földön. Az emberi értelmet azon ismeret mértéke szerint kell megítélnünk, melyet Isten annak a hit által adott. Szembetűnőleg lehet látni, hogy Isten az emberi ismeretnek, még a kijelentésben is határt tett, mértéket szabott. Adott ugyan ő fölsége világosságot, de azért mint az apostol szól 1. Kor. 13, 9: „rész szerint van bennünk az ismeret, rész szerint a profétálás.“ Jön alá az égi világosság a földre, mint a nap sugára: nem egyenesen, de megtörve mint azok a vizben vagy tükörben. „Itt csak tükör által látunk“ 1. Kor. 13, 12. Lelkünk nem szabad, mert betühez kötve van; azt hiszi mit olvas, nem gondolhat mást, csak azt, mit írva lát. Van, mondám, a kijelentésnek is határa, megmutatja az ugyan az isteni dolgok igazságának alapját, de a módját elő nem tünteti. Igaz voltát előadja, de

miként esik, nem magyarázza, oly formán mint ha az arc egy részét láthatnók, de a másikat és egészen nem, mert el van takarva. „Hozzá járulhatlan világosságban lakik Isten“ 1. Tim. 6, 16. Világosít ő, de távolról, és hogy a tárgyat fölvehessük, jó helyre kell állni, jó pontból nézni, különben semmit sem láthatunk, vagy nem jól látjuk, visszafordítva látjuk a dolgot. Minden ismeretünk vagy érzésre vagy okosságra vagy hitre van építve. Első tartozik a test és élet föltartására, a mi jó, hasznos e végre azt tesszük, a mi ártalmas távoztatjuk. Lehet támaszkodni érzésinkre; de ha túl mennek testi táplálásunk szükségéin, ha kivánságainknak hizelegnek, akkor megcsalnak; a kicsit nagynak, a háromszögűt négyszögűnek mutatván. Okosságunk ismeri az okot, következtet, ezeket egymástól megkülönbözteti. Okról okra lép mint lépcsőre, mignem egyszer följut a főokra. Látja az élet szükségéit, azokról gondoskodik, hivatal, mesterség az ő tiszte. Mig ezekkel foglalkozik, addig nincs hiba, végzi a lélek a maga munkáját sikeresen; de ha mélyen metafizikál, bizonytalan hipotézisekre ereszkedik: már akkor részeg, bukdos, dülöngödzik, vak, világatlan! Akkor igazán ráillik: „Bolondoskodol, te a nagy okoskodás, bölcselkedés miatt bolondultál meg“. — A hitnek pedig célja, hogy tudjuk azt, mit Isten kijelentett. Így hát egyebet nem kell tudnunk, hanem az isteni igazságokat s ez elég az idvességre vagy örök életre. Ez igazságokon alapszik az isteni félelem, és az akarat megjavulása. Annyit megmutatott ezekből Isten, mennyi szükséges ezek világos fölvehetésére. Ha pedig belsejét akarod nézni, s egész mivoltát megismerni: ne fogj hozzá, mert eltévedsz, és a mélységbe esést nem kerülöd el. Nem is annyira tudást kíván Isten tőlünk, mely könnyen nagy-ravágyóvá teszi az embert, mint szeretetet, mely mindig jobbit és épít. Ez a kijelentett keresztyén vallás lelke, becses érdeme, tökélye. Van annyi világosságunk a kijelentésre, hogy Istent szükségünkhez képest megismerhetjük, de lebeg a fölleg e világosság körül s kénytelenek vagyunk megismerni ismeretünk hiányát s hogy a föllegen át nem láthatunk. Okosságunk gyengéjét ekép kitapogatva, megalázzuk magunkat a fő bölcsesség előtt, azért a világosságért pedig, melyet velünk szent ígében közleni méltóztatott, örök hállával áldozunk.

II.

Nehézségek, ellenvetések merülnek föl az előadottak érdekében, jól tudom, az ide vonatkozó felelet lesz 2-ik része ez értekezésnek. Ha oly nagy, oly szoros, azt mondják sokan ez a vallásbeli engedelmesség: úgy ez csupán vak hit, babona, nép hite, nem az okosbaké. Így beszélhet akárki képtelen állításokat, egymással ellenkező dolgokat, mint tiszta evangyéliomi igazságokat úgy adhatja azokat elő merészen; nekünk kukkanni sem szabad ellene, foglyúl kell adni okosságunkat. Isten óvjon e nyomorúlt rab állapottól minden okos lélekkel bíró embert! — Megszűnik, elenyészik e nehézség mihelyest az embert, ennek okosságát, erejét, munkáját két egymástól különböző időre teszem. Jól mondja a diák: „distingue“! — Vegyük föl az időt, melyben, még az emberi okosság be nem vette a hitet sarra nem állott. Másikat, melyben már bevette s követi is azt. —

Az első időben teljes joga, szabadsága van vizsgálni, rostálni, kritizálni az elibe tett hitet, joga van emberi okosságunknak e hit eredetét, okát, célját megítélni, fontba tenni. Ez ki is telik tőle. Mert a szomorú eset után is megmaradtak nála az ítézés alapjai. Gyöngé ugyan az okosság mint főlebb is látók; de hagyatott nála annyi erő, mennyire szüksége van, hogy az emberi ismeret kezdetére nézve bizonyosságra juthasson, erősen állhasson. Nem kell erre valami huzamos okoskodás, erős munka, nagy gondoskodás, kezdő, alap igazság ez! „A mit Isten szól: annak merő tiszta igazságnak kell lenni.“ Az a tudomány, melyet lehető tanubizonyosságokra épített, csodák által erősített, jövődölések által előre megmondott, az övé, tőle származott s így az is tiszta igazság. Ezt ki nem érti? ki hiszen e felől másképen? Innét van, hogy a ker. vallásnak ez első alapra épült igazságait az együgyű nép oly könnyen bevette, hitte, terjesztette. Az erősségek eszökhöz alkalmazottak s mintegy kézzel foghatók voltak, nem csoda hát, ha megillették is őket. Ez alapon áll, épül ma is keresztyén hitünk. Hiszszük mi Jézus csodáit, tetteit, ezek bizonyosak előttünk; szintűgy mint más történelmi tények, melyek igaz volta felől senki sem kételkedhetik alaposan. Mert ha különben volna a dolog: úgy semmi emberi tény sem volna bizonyos. Ugy ittlétünk

csupa tünemény, merő ábránd, sötét álom volna! A körülmények, tanubizonyságok megvizsgálása tehát egész szabadságában van a keresztyén embernek.

De midőn már valaki a keresztyén vallásra állott, midőn bevette a ker. hitet, annak igazságait; sőt engedelmességet ígért, fogadott azoknak: akkor már nem hagyhatja el. Világosíthatnám a dolgot a házassággal, a koronás főnek tartozott engedelmességgel; de most ezeket mellőzve a régi római nép példájára hivatkozom. E népnek szabadsága volt rendkívüli körülményekben, főhatalommal bíró egyént diktátort választani: ki e polcra jutva, tetszése szerint parancsolt a szabad népnek. — Mikor már a hitre állottunk: nekünk sem lehet az önként okadatolva magunkra vett hit jármát levetni, és kérдем még ekkor is vajjon nem veszszük é hasznát okosságunknak? Bizony ez által akkor is a megismert s fölvetett hit tudományában gyönyörködhetni; annak édességét lehet élvezni „mert édesb a színméz-nél“ Zsolt. 19. 11. Lehet arról mind inkább meggyőztetelni, az irányában tartozó engedelmességünket napról napra erősbé, okszerűbbé tenni, abban nyereségről nyereségre haladni, fölfogni, csodálni Isten bölcsességét, emberekhez szeretetését. Szólhat akkor is a hithez, vallás igazságihoz; de már félre nem teheti azokat, mert magát egyszer alájok adta. Ő többé a hit dolgában nem bíró; mert az egyedül csak a szentírás, s az abban hozzánk szóló, velünk beszélő Isten. Nem tilalmas dolog a kijelentésről ítéletet tenni; de az ítélet vezérfonala nem az okosság, hanem Isten beszéde.

Ugy tetszik mintha látnám, miként állnak szembe velem két keresztyén tudósok, egyik unitas, másik transsubstantiatio híve, mondván: ha hiszem a sz. háromságot, hihetem az átváltozást is. Mert mint az titok, úgy ez is hitet kíván. Mielőtt rá állanék: megvizsgálom a dolgot s felelek. Barátom, ha hiszed: higgyed, én nem kárhoztatlak, uradnak állasz vagy esel. Nagy különbség van a két dolog között, kézzel fogható különbség, melyet a legeggyűgyűbb ember is beláthat. Az átváltozás tana egyenesen ellene van a keresztyén ismeret első alapjának, mely az eset után is megmaradt nálunk, s melyet mi teljes joggal elővehetünk a sz. írás vezérlete mellett a hit megvizsgálására. Ezt mondta idvezítőnk: Luk. 24, 39. „Tapogassatok meg engemet és lássatok meg“; még világosabban 1. Ján. 1. 1. „A ki

kezetben vala, kinek beszédét hallgattuk, kitz szemmelláttunk, kire néztünk, kit kezeink tapasztaltanak az élet beszédéről.“ Ha ez alapra hallgatunk: ez maga megmutatja a tanbani ellenkezést, megmutatja a lehetlenséget, mely nem engedi a kenyér s bor tulajdonságát a test és vér tulajdonságának tarthatni; valamint azt sem, hogy a testnek és léleknek egyforma tulajdonsága legyen, hogy ha a test egy helyben van: az mindenütt legyen. En hát azt, miezen alapnak ellentmond: nem hiszem, mert nem igaz. Ha valami nem áll a természeti dolgok rendiben, mimódon lehetne igaz a lelki országban? egyik igazság soha a másikat le nem ronthatja. — Másként áll a dolog a sz. háromságróli tanban. Mert ha minden érzésünket összeveszszük is: nem esik ez a természeti dolgok sorába, hogy azokkal vizsgálhatnók. „Isten hozzájárulhatlan világosságban lakozik“, hova halandó szemek nem nézhetnek be. Ha tagadnám a sz. háromság egy Isten természetét: akkor nekem egészen kellene ismernem annak valóságát, alapját, teljességét. Ha pedig e tan többiveli egybeköttetését nézem, célját, hasznát tekintem, lelki szükségemre, ideigleness örök idvemre tartozó erejét vizsgálom: mindenben szép egybeköttetést látok, az üdv kezdetét, folyását, végzetét szemlélem, ez egybefüggés szükséges voltát megismerem; azon rendet, melyet tart Isten az emberiség idvezítésében, ebből fölteszem. Ez által hitem erősödik, gondolkodásomban okosságom csendesül, kétkedésem szűnik; sőt egészen is eloszlik. — A másikat nézve: látom, mikép az nem is tartozik a keresztyén hit sorába. Nehézségekkel teljes, utoljára is mi haszna? egyebet nem eszközöl, e hitet erősíti, hogy „testet eszik, vért iszik.“ A mi nem használ semmit, ha lelkikép nem eszszük Jézust. Sőt testikép nem is lehet enni addig, míg az ő teste s vérével vagy halálával egybeköttött mennyei kincsek előbb lelkikép velünk nem közöltetnek. — A szentháromság pedig hit tudománya, alapja. Ez nyilván van a sz. írásban, ama nincs a hittanban, a sz. írásban sincs nyilván, úgy hogy be kellene rá dugni szánkat, mikor onnan előadatni halljuk, vagy olvassuk.

Örvendjünk azért az Urban, ki a lelki és testi szolgálatból kiszabadított! De óh mennyivel teljesebb, zavartalanabb volna örömünk; ha sokan közöttünk vissza nem élnének a szabadsággal a féktelenségre, szilajságra. Ki hozta

Isten a szolgálat házából a lelkiösmeretet; de sokan megcsömörlöttek a jótól, mondván: megutálta lelkünk ez alávaló eledelt, mint a zsidók a mannát, s visszavágyakoztak az egyiptomi csemegére, ugorkára, dinnyére; hidegekké lettek a tiszta igazság iránt. Vagynak olyanok közöttünk, kik nem szeretik a ker. hit világát. Mert titkos bűneikre sugárt vet, a véték takaróját, pokrócát róluk levonja, a részegítő poharat kezökből kiüti, rongyos ruhába járattja őket, az erőszakosan huzavonából készült öltönytől így gyűjtött arany s ezüsttől őket megfosztván. Ezek nem tanultak soha semmit alaposan, mindenben ügyetlenek: mégis a legfőbb, fontosabb s érdekeseb dolgok rostálgatásához fogni elég vakmerők.

Keresztyén feleim! ne engedjük e minden tiszteletre méltó titkos tudományt, a ker. hitet, mely annyi csodák által megerősített, oly sok vértanuk vérével pecsételtetett, oly külön korbeli jóvendölések által támogatott, s melyet oly sok bölcs tanult, okos fők valának eleitől fogva minden helyeken, ne engedjük gunyos játék s nevetség tárgyául kitétetni; mit akarnának azon könnyelmű szeles pajkos okoskodók, kik magok sem tudván mit tesznek, a megismert igazságtól meggondolatlanul elállanak, sujat helyébe tenni, felállítani nem birnak, szándékosan oda dolgoznak, hogy életüket bizonytalanná tegyék, hitetlenségen, kételkedésen, rettegésen szánalomra méltó módon végezzék. Nem gondolják meg ezek, ki hozta őket ez életre, ki viszi ki innét? nem figyelnek arra, honnét jöttek, hová mennek? Nem tudják haláluk után semmik lesznek-e vagy megítéltetvén, örökre elvesznek? Hát így eltévelyedhet az emberi ész! Szomorú de igaz! — Ugyan miért tér el, a jó biztos bátorságos utról? miért tér csavargós tekervényes ösvényre, mely hová vezet, nem tudja, nem érti. Mi tartsuk magunkat szigoruan, s egyedül Isten beszédéhez. Ez az országútja, ez a készített út, ez az egyengetett ösvény! ezen járjunk mi csöndesen, nagy alázatossággal. „A z ú t o n n e v e s z e k e d j ü n k“, ezt parancsolja az irás. 1. Mós. 45. 24. Nézzünk a hithez kötött engedelmességből, bizonynyal következő boldogtalanságra, és a hitetlenség sajnos eredményére, a boldogságra, vigyük foglyul az okosságot Jézus evangyéliomának. Így hit által fölemelkedünk, a kétségek csomóját szerencsésen megoldjuk, magunkat ingadozásunkban erősítjük. Így megadjuk a dicsőséget Isten-

nek, a nekünk adatott kegyelem mértéke szerint járunk. Igy minden jóra, erényre serkentetve, szomorúságunkban vigasztaltatunk, halálunkban bátorítást nyerünk! Nem tudta a hívő Ábrahám hova megyen, csak ment! mert a parancsot vette: „Menj ki a te földedből.“ Menvén mendégélvén, bejutott a Kanahánba, a tejjel és mézzel folyó földre, boldog vidékre. Hogy mi is földi viszontagságos bujdosásunk után hitnek általa eljutunk a mennyei Kanahánba. Ha a halál árnyékában járunk is, nem félünk, mert van őriző pásztorkunk! Nem láttunk még is hittünk; azért kimondhatlan örömmel örvendezünk. Jézus ígérete szerint Ján. 20, 29: „Boldogok a kik nem látnak, még is hisznek.“

Varga Lajos.

SZENT LANT.

A KERESZTYÉN HÁROM HÁZA.

(Zsid. XIII. 14; 1. Krón. XIX. 15; Mát. XVII. 4.)

Most itt lakom e földi házba,
Velem a szerető család.
De vész, vihar gyakorta rázza
Homokra épített falát.
Szépsége, jól tudom mulékony,
Körüle az árvíz özön.
Roskad is már, mert fala vékony....
Tovább megyek, kiköltözöm.

A temetőn új házam épül,
Nyugalmas ház, csöndes telek.
A föld zajából, keservébül
Ott menedékhelyet lelek,
Ott senki nem bánt, köny nem omlik,
Ott nincsenek búbanatok.
De oh, e ház is roskad, bomlik,
Soká itt sem maradhatok.

Ott fenn készül számomra új lak,
 Romolhatatlan égi ház.
 Közel ragyog ott minden csillag,
 És végtelen gyönyör tanyáz.
 Az én atyámnak hajlékában
 Helyet én is találhatok.
 Oda int forró lelki vágyam,
 És örökre ott maradok!

Szász Károly.

IMA, HAZÁMÉRT.

Mikor lesz vége szenvedésednek
 Hazám, imádott szent hazám?!
 Még csak sebeid sem hegedhetnek
 Oly iszonyú mélyek talán?..

Oh! mélyek, mélyek és fájdalmasok,
 Mint a kinos emlékezet;
 Mert a prométheoszi vad sasok
 Tépik ujult veséidet! —

Meddig tart még e fájdalom s e kín,
 Meddig e keserű pohár?..
 Hiszen nincs oly csapás, mely népeden
 Keresztül nem ment volna már! —

Isten!... elégeld meg borúidat,
 Mely e szép hon egére szállt,
 Intsd vissza repkedő csapásidat,
 S a még nem érdemelt halált!...

S támaszd föl, szent ígéreted jelét,
 Irgalmad- és áldásodúl,
 Támaszd föl a szivárványt, mint reményt,
 E honnak boldogságirúl!!

Filep Mihály.

KÁPLÁNI VIZSGÁLATKOR.

(Debrecen, 1858. nov. 1.)

Előttem az ígéret földé,
Érte adám életem felét:
Ifjuságom viruló zöldje,
Hullatja immár levelét.

Ó mennyien ninesenek többé,
Kik velem vonták a tehert!
Hánynak vált a cél Nébó hegygyé:
Ott a föld, de be nem mehet.

Az úr előtt borulj le lelkem,
Szent hála néki s tisztelet;
Adott erőt a küzdelemben,
Segítve volt mindig veled.

Előttem áll a cél határa,
Gondatlanul nem lépem át;
Borulj le lelkem szent imára
Az ur előtt, ő az ki áld.

A küzdelem, ó nem pihen még,
Tövis s göröngy lesz utamon,
De rendüljön meg bár a föld s ég:
Nem hágy az úr, velem vagyok.

Ó szentelő kegyelmed kérem,
Isten, kinek szolgád leszek,
S áldásodat, kinek nevében
Plántálok és öntözgetek.

Te szent kapu tárulj ki immár,
Imám a kulcs, mely megnyitott,
Vezérem a hit s reménysugár:
Előttem így nincsen titok.

Szabó János.

T Á R C A.

MAGYAR PROT. EGYHÁZTÖRT. KÜTFÖK.

VÉGH JÓZSEF LEVELE SZ. S.-HEZ.

ADATÚL VÉGH JÁNOS, VOLT CSEHORSZÁGI MAGYAR
PAP, ÉLET- ÉS KORRAJZÁHOZ.

A „Sárospataki Füzetek“ IV-ik évfolyama II-ik darabjában kedvesen lepett meg a nagytiszteletű ur által boldogult atyámnak a csehországi protestans egyházakat tárgyzó Emlékiratából közzétett kivonata. Én, mint atyámat még poraiban is áldó és tisztelő fiu, nem mulaszthatom el, hogy azon férfiu iránt, ki jó atyám nevét a feledés homályából kedvező vonásokkal kiderítette, a legőszintébb köszönetemet ne nyilvánítsam, s hálám fejében a cseh reformáció ügyében, mely iránt nagytisztelendőségged érdekekkel viseltetni láttatik, még több adatokkal is, melyek az Emlékiratban nem érintetnek, s melyeknek részint hallo-másból, részint a magam tapasztalásából tudomásukra juthattam, nagytisztelendőséggednek — ha csak pro privata notitia is *) — ne szolgáljak.

Legelőször is azt látom szükségesnek felvilágosítani, hogy az atyám, magyar létére cseh történeteket miért fogalmazott németül? — Míg erre felelnék, némely előzményeket szükség megemlítenem. U. i. a nebuzseli ekklézsia eleitől fogva több ízben

*) Bocsánat érte kedves testvér, hogy ezen levelet egészen kinyomattam. Gondolom, hogy ezt nagyon is megérdemli egy ily becses eredeti okmány, mely még a tudománynak is hasznos szolgálatot tesz: maradandó emléklapja lesz egyszersmind a két Végh emlékezetének.

meghívta atyámat papjának: de ő — ki a libisei ekkleziának alapítója volt, melyet ő szült a Krisztusnak, melynek ragaszkodását és szeretetét legfőbb mértékben élvezte — ezt a jövedelmesebb nebu-zseli ekkleziáért elhagyni nem akarta. — Végre 1810-ben az ot-tani pap Sikora Péter vocatiót kapott egy a porosz Sziléziában cseh exulansokból álló ekkleziába. A megürült nebu-zseli egyház azonnal újra meghívta atyámat. Akkor én, éppen elvégezvén theol. cursusomat, atyám Nebuzselt elfogadta, Libische pedig engemet — kit gyermekségmentől fogva papjának nézett ki és óhajtott — a pa-taki kollégiumból meghívott, a hol én azon alapon, melyet az atyám megvetett, mint utóda az építést 11 évig folytattam. — Én tehát már mint libischei pap egy este a mezőről jövén, a falu végén lá-tok állani egy utazó kocsit, s abból egy tisztos kinézésű papi em-bert, mintha valakivel szólni akarna — szélyel tekintgetni. Én hozzá járulván, tudakozám: miben lehetnék szolgálatára? „Én — ugymond Herrnhuter pap vagyok, a berlini Biblica Societasnak valóságos, a londoninak pedig levelező tagja. Küldetetésem célja Szi-lézia-, Morva- és Csehországokban lévő zsidóságnak szelleméről, ér-zelméről, gondolkodása módjáról tudomást vehetni, ha vajjon nem volna-e már itt az idő, melyben ők a keresztyén vallás bevétele-re fogékonyokká tétetődhetnének? — s ide, ezen helységbe érkezvén, az itteni imaházon látok egy olyan jelt (t. i. a keresztt helyett egy aranyozott kakast), melyből gyanitom, hogy ez egy protestans ima-ház, melyet ezen átutazott országokban még többet nem láttam.“ — „Ugy van, mondam, „itt egy ref. egyház létezik, melynek én papja vagyok, s szerecsémnek tartandom tisztelendőségedet vendégemül tisztelhetni.“ Örömmel vette a meghívást, s több érdekes beszélge-téseink között szőnyegre jött, a csehországi protestantis-mus jelen állapota, a mit még akkori csekély tapasztalatomból tudhat-tam, elmondtam neki, a mi őt nagyon érdekelni láttatott, s kért hogy ezeket írnam le. Felelém: „van nekem egy atyám a szomszéd ekkleziában (2 jó mérföldnyire volt legközelebbi pap szomszédom). Ő itt volt eleitől fogva a törésen, tapasztalása, nagyobb ismerete, sokkal több adatokkal fog szolgálhatni; ő hozzá megyünk el hol-nap Nebuzselbe.“ Szívesen reá állott, s Nebuzselben 2 napig mulat-ván, az atyám mindazt, sőt többet is, mint a mi az emlékiratban följegyezve van, elbeszélte neki. Kérdésére: „Akadt-e valaki, a ki mind ezeket írásba foglalta volna?“ — Felelet: „tudtommal még eddig senki. — „Vétek volna, ugymond, hogy a cseh újonnan alakult reformációnak e nevezetes epochája a historiából kimaradna; kérem önt e fontos ügy nevé-

ben, sziveskedjék mindezeket, melyeket szóval előadott, német nyelven írásba tenni, s nekem kinyomatás végett megküldeni.“ — Ez megis történt, s im ez az oka, hogy a cseh gyermek német burokban született.

Azon papi ember egy egész ferschlággal hordott magával Londonban zsidó nyelvre fordított, s igen szép typussal nyomtatott új testamentumokat, eredeti zsidó nyelven, és németül zsidó betűkkel írott keresztyén katechismusokat, és mindenféle zsidó-térítő röpiratokat, füzeteket. Két zsidó Újtestamentomot kértem ki tőle, egyet a patáki, másikat a debreceni könyvtárak részére.

Most már előadom atyámnak Libischére jövetelét és az ottani történeteket. — Érintve van az emlékiratban, hogy az első statióra Wellimbe érkezett 4 papért eljöttek a Wellimből tudósított ekkl. követei; így jött az atyámért is két tisztos ember díszes 4 lovas szekérrel. (Csehországban a gazdák általánosán szép nagy derék lovakat tartván, 4 lovat csupán parádéból, temetések, lakodalmak, vagy megtisztelés okáért szoktak befogni). Mikor estve az előttünk lévő faluhoz közeledtek, kérdi az atyám: „Ez Libische?“ — Nem! felelének, ez Biskovitz, Libische amott van oldalt, fél órányira. — „Hát miért visznek engem kigyelmetek Biskovitzba, és nem Libischére? — Oh uram! nagy itt a baj! gróf Wieschnich, az obrzsisztevi dominium ura, nem akarja engedni, hogy Libischén, az ő lakása közelében, mindenkor szeme láttára — (az ő szavai szerént) egy eretnek templom építtessék, hanem ide Biskovitzra szorított minket, a hol egy templommá alakított csűrben szoktunk öszvegyülekezni.“ Erre azt mondta atyám: „hat iz Wieschnich áll is egymás tetejére, a templom és parochia Libischén fog felépülni.“ — Történetek is később vérmes jelenetek a gróf és atyám közt; a gróf az asztalnak egyik végét verte öklével, ordítván: „megmutatom, hogy, Libischén nem fog az önök felekezetének számára templom épülni!“ Atyám az asztal másik végét öklözvén, szint oly hangon felelt: „én is megmutatom hogy fog!“ — amint hogy fel is épült 6 évi nehéz küzdelmek után.

Beérvén tehát Biskovitzba, beszállásoltatott az említett csűrös udvarban számára minden szükségességekkel felszerelt szobába. Az élés kamara telve mindennemű élelmi szerekkel, a ketrecek apró marhákkal, a gazdasszony megfogadva. — Az ott száma nélkül öszszegyült néptől miként fogadtatott, nem is kísértem meg leírni, azt csak képzelni lehet. Más nap reggel egy öt Prágába (3 mérföld) vivő alkalmatosság iránt szöllította meg a bírót. A bírónak sok ba-

jába került meghatározni, hogy melyik vigye? mert mindenik akarta volt vinni. Prágában talált egy Kramerius Vencel nevű jeles fiatal embert, a ki németül, diákul, s különösen csehül klasszice tudott, s a ki később igen kapós naptárokat, és híres ujságlapot szerkesztett. Ezt kihozván magával az atyám havonkinti egy arany fizetésre, s rögtön kidolgozván egy beköszönő rövid predikációt diák nyelven, — mert diákul jobban tudott mint németül — s ezt és a szükséges elő- és utóimákat, Miatyánkot, áldást Kramerius lefordítván cseh nyelvre, annak olvasására tanította atyámat, a mely szót nehezen tudott kimondani, vörös ceruzával aláhúzva addig törte, míg a Kramer helybenhagyásaig tökéletesen ki nem tudta mondani. Így elkészülvén, azaz a fordítottakat jól és hiba nélkül olvasni tudván, bekövetkezett a vasárnap. — Itt már magát atyámat hagyom beszélni.

„Azon vasárnap már jókor reggel mindenfelől özönlött szállásom udvarára mindennemű, korú, vallásfelekezetű népnek sokasága, nem is álmodva, hogy én fogok isteni tiszteletet tartani, arra kértek, hogy mutatnám meg nekik magamat. Ki izentem: hogy majd a templomban — respective a csűrben — meg fognak láthatni. A csűr megtelt zsufolásig. A szokott előimádkozó ott ült a rögtönzött szószék előtti karszéken. Az ének elkezdődött. Én az alkalmas időt bevárván, palástomat vállamra, Prágából hozott arany szegésű új bibliámat az insertumokkal együtt hónom alá vévén, egy ember segítségével — ki az útban álló népet kétfelé terelte — egyenesen a szószék felé mentem. Az ott ülő praelector felállott a karszékről, és azt mély bókkal nekem átengedé, melyet elfoglaltván, jó ideig hallgattam néhány versnek eléneklését. A cseh zsoldárok is mind a magyar zsoldárok nótája szerint mennek. A vers végeztével felállok a szószékbe; a több ezerekre menő nép közt halál-csend, még a lélekzet is visszatartóztatva. A mint reá kezdtem tiszta csengő hangon: *Pomoc nase budiz od Hozpodina* (a mi segédelmünk legyen az Urnak nevében) azonnal kitört minden oldalról a nagy örömsírás, és zajos lelkesedés, úgy hogy pár ízben kénytelen voltam az imádságban megállapodni, és a lecsendesedést bevárni. Az egész szónoklatot úgy végeztem el, hogy Kramerius, — a ki szintén jelen volt — azt állította: hogy ha nem tudta volna ki vagyok, megesküdt volna, hogy egy született cseh szól abban a katedrában. A csűrből nem mehettem ki a magam lábán, ölükből vittek ki, a volt szerencsés, a ki kezemet, ruhámat, palástomat csókolhatta. Kivül a szabadban körülfogtak, és mindenfelől szavaikkal ostromoltak: de én néma maradtam. Általános lett a megütközés, hogy lehet az, hogy én, a ki a katedrában cse-

hül oly tökéletesen beszéltem, most egy kukkot sem tudok szólani. Akkor előáll egy hatalmas szavú férfiú, visszaszólitja a már távozni szándékozókat. „Ide hallgassatok atyámfiak! Tudhatjátok az apostoli cselekedetekről irt könyvből, hogy Jerusálemben egy pünkösd ünnepen jelen voltak mindenféle nemzetbeliek, Parthiabeliek, Mediabeliek, Elámiték, Frigia, Pamfilia, Kappadociabeliek, s az apostolok, bár mindnyájan született zsidók, mindenik nemzetbelinek tulajdon nyelvén szólottak, a mint a sz.-lélek ad vala nékiek szólani. — Imé látjátok, ezen mi idegen ajkú apostolunknak is, míg a szószékben volt, — az a sz.-lélek ad vala a mi nyelvünkön szólani; de most itt kívül az a sz.-lélek nem működik benne; fogadom, hogy jövő vasárnap ismét fog tudni a mi nyelvünkön szólani.“ A nép megnyugodva távozott.

Az efféle jelenetek arra birták atyámat, hogy megfeszített szorgalommal neki feküdt a cseh nyelv tanulásának. Tudván azonban, hogy a többi paptársainak se módjuk, sem ilyen alkalmuk nincs, magukon segíthetni, kidolgozta szinte diákul a kereszteselési, urvacsora kiszolgáltatási, betegek látogatási, esketési, temetési, ágykelő asszonyok beavatási (introductio puerperarum) Agendát, és Krameriuszal lefordítván kinyomatta, és a confraterek közt elosztotta. Szóval rövid idő alatt a cseh nyelvet annyira tulajdonává tette, hogy több rendbeli munkákat adott ki ezen nyelven. — Nevezetes volt egy Imakönyvének 2-ik és bővített kiadásávali története. U. i. ősszel, sáros és alkalmatlan időben terhesnek látván gyakran Prágába járni, és a nyomtatást figyelemmel kíséreni, reá bízta az impressorra, hogy gondoskodnék egy ahoz értő revisorról és correctorról, a ki minden ívet megvizsgáljon, és az eshető hibákat kijavítsa. Pár hét múlva bemenvén, — nézi az éppen akkor sajtó alatt lévő ívet, elszörnyűködve a látott szarvas hibák miatt, kérdőre veszi a nyomdászt: „kire bízta az úr ezen munkámat? ez el van rontva hasznavehetetlenül; ebben az én originálomtól eltérő papistikus szellem vonúl át, felcserélt szavak, melyek a prot. értelem szerént meg meg annyi blasphemiák. — Csináljon ezzel az úr, a mit akar, az ily elferdített munka az én nevem alatt ki nem jöhet.“ — (Már akkor ki volt nyomtatva vagy 20,000 ív.) — A megijedt nyomdász mondá: „Uram! én a dolghoz legjobban értő embert gondoltam választani, midőn magát az universztásban a cseh literaturát tanító Nejedly tanárt kértem meg erre, s a ki szíves is volt azt elvállalni; hogy mint hibázta el a dolgot, nem tudom, én a legjobban akartam, én kárt nem vallhatok, tessék Nejedlivel végezni.“ El is ment atyám azon-

nal Nejedlíhez; de ez csak a magáét firtatván, vele jószerivel nem boldogúlhatott, azért megidézte őt másnap a tudós társaság színe elébe. Ott az egész akadémia jelenlétében vitatkoztak mind két részről a legnagyobb tűzzel. Az atyám citált és hordott auktoritásokat a cseh nyelv arany korából, a 17-ik században kijött legjelesebb munkákból; szóval Nejedlyt úgy lefőzte, hogy vietas cogebatur porrigere manus. Az akadémia atyámnak ítélte a diadalt, s annak részrehajlás nélküli (umpartheisch) elismeréseül, hogy egy oly férfiút, a ki született magyar létére csehül egy szót sem tudván, — a cseh nemzet iránt oly kegyelettel viseltetik, hogy annak nyelvét rövid idő alatt annyira magáévá tudta tenni, hogy ennek cseh születésű tanítóján felülfordulni birt, voltaképpen becsülni és méltányolni tudja, — Atyámat egy jó 3 újjnyi átmérőjű nagy ezüst éremmel ajándékozta meg, melynek egyik oldalán dombor művel van kiábrázolva a Jézus végvacsorája a 12 tanítványokkal; a másik oldalon pedig a szereztetés igéi: Ego enim accepi a Domino. 1. Kor. XI. 23—26.

Nejedly elmehetett cum longo nasu! Ez az érdemjel most is megvan nálam. Egyéb kárpótlást szegény atyám nem kapott. — Az impressor szegény ember, s a mellett sok gyermekei lévén, azonban ő a legjobbat akarva, — rajta erősködni nem lehetett. Nejedly, mint magnificus Rector Scholae, és gubernialis tag, oly polcon állott, hogy vele újat húzni nehéz lett volna, és az egész kár szegény atyám nyakán maradt, sőt még az sem jutott eszébe, hogy a nyomtatott íveket magához vegye, hanem később jutott annak tudomására, hogy azon ívek a specerey-boltokban arra szolgáltak: ne toga Cordyllis, ne penula desit olivis!

Visszatérek még egyszer gróf Wieschnikre. Ez, mint Appellations-Praesident, több ordókkal díszített, — a kormánynál nagy befolyású államférfiú volt, kivel atyám 6 évi küzdés mellett nem boldogúlhatván, személyesen folyamodott a dicső emlékü József császárhoz, minek következtében csakhamar megjelent Libischén a császári biztos, ki az atyámtól készített rajz után, a templom, paplak és iskolai épületek helyeit kimérette, és a övekeket saját kezeivel leütögetvén, ily szókkal távozott: „most már in Gottes Namen fogjanak az építéshez, bizonyosok lehetvén a felől, hogy többé semmi háborgatásuk nem leszen.“ — Ugy is lett. A materialék már mind régen készen voltak, mesteremberek, napszámosok mindenfelől nagy készséggel özlöltek, atyám volt a pallér. A munka folyt sebesen, szívélyesen. Legelőször is a parokhia készült el 6 hét alatt, az alapkőtől kezdve fel a tetőn lévő bádog vitorlákig, a szobák pádimen-

tomozva, stukatur, ajtók, ablakok, csinos lakatos munkával, a kályhák beállítva, szóval, hat hét alatt minden fix und fertig! Ekkor Wieschnik Prágából jöven, addig Bécsben mulatott, messziről meglátja a fejrő diszes épületet, kéri eselédeitől: „miféle új ház az amott?” mondják: az akatholikusok parokhiája. — „Hajts! Himmel Sackerment, hajts!” Oda érvén, kiugrik hintájából s éppen az udvaron álló atyám mellett elhaladva, s reá sem nézve, egyenesen a pitvarba, ott arany gombos nádbotjával az első szobaajtót belöke, belép, körülnéz, onnan a másodikba, harmadikba, negyedikbe, az atyám mindenütt utána, egyik sem szól, — a gróf csak fejét csóválja, hm, hm! ugyanazon az uton vissza az első szobába, ott megáll, egyszer visszafordul, — sokáig néznek egymás szeme közzé, mint két őszverűgni készülő kakas. Egyszerre nagyot csap tenyerével az atyám vállára ily szókkal! „Bravo Herr Pastor! ön egy derék férfin, ezt csak egy magyar vihette ki, biztosítom önt barátságomról!” — „Köszönöm; de az Excellenciád barátsága nekem nagyon sokba került!” — „No, no, még minden jóra fog fordulni. Es wird noch alles gut werden.“ Ugy is lett; mert nem sokára meghalván, utóda gróf Kláry Fülöp nem csak zsindelet és fenyszálakat adott templomunkhoz, hanem atyámnak még egy deputátumot is rendelt, mely így történt: Megszólítja inspektorát: „Hallja-e Grossholtz! én azt a libischei papot igen becsülöm, úgy tapasztalom, hogy protestans jobbagyaim sokkal becsületesebb, rendesebb, morálisabb emberek, mint a katholikusok, iskolájuk kitűnő eldődömtől sok secaturákat szenvedett, szeretném valamivel remunerálni, pénzbeli ajándék talán megsértené a delikatessét, mit gondol?” — „Ugy gondolom, szólott az inspektor, hogy egy kis Naturalien-Deputat jól esnék neki, a mennyiben rucalis oeconomiája nem lévén, csupán pénz és valami gabonabeli fizetésére kell szorítkoznia.“ — „No hát, a mit illendőnek lát, terjeszsze előmbé írásban, én aláírom.“ — És aláírt évenként 2 hordó sört (1 hordó 320 itce) 2 köböl búzát, 1 öl kemény-, 1 öl puha fát (ezt a robot hozta be), és 120 csomó rőzsét: zwei Schoock Reiszig-Büschel, (egy Schoock annyi mint 60 darab). Az erről való iratot maga az inspektor hozta el atyámnak, ily nyilatkozattal: „A gróf olyan jó launében volt ön irányában, midőn ezt reám bízta, hogy ha négy annyit tettem volna fel, azt is aláírta volna: de én az ön javát akarva, csak ennyit írtam: mert tudjuk, hogy gratia Majorum leporino terгоре fertur, Herrengunst und Glas, wie bald bricht das! A sokat talán előbb utóbb megsokallotta volna; de ezen keveset meg sem érezvén, ennek állandóságát bizton re-

ménylheti.“ A mint hogy a többi következő uraságoktól is megszűnés nélkül kiadódott, s még én is élveztem fogytig, még pedig gróf Clam Gallastól, és azután Koller generálistól 2 köböl gabonával, és 2 öl fával szaporítva.

Mint minden jóra való embernek, úgy jó atyámnak is voltak ellenségei. Minden felsőbb s alsóbb kormányhivatalok, dicasteriumok becsülték, a klerussal barátságos egyetértésben élt, ha akadt köztök valamelyik hetvenkedő, — azt legyőzte okossággal és humanitással, a köznép valláskülönbség nélkül szerette és tisztelte. — Egy kiadott imakönyvét, (mind a mellett, hogy egy a katholicizmusnak nem igen kedvező könyörgés van benne, t. i. az evangyéliomi reformált vallásra tért keresztyének imádsága), a katholicusok egyre másra vették. Egy plebánus papolt ellene: hogy nem mind arany az, a mi fénylik; egy más plebánus pedig summásan megvett belőlük, és magá árulta hívei között; csupán csak saját papjaink között voltak irigyei, kik neki sokat köszönhettek, de az esett nekik zokon, hogy mindég, és mindenütt csak a Végh neve hangzék, ők pedig háttérben maradtak. Ez volt mindég nyavalyája a magyarnak! — Szuperintendensi hivatalt, — noha eleitől fogva őt illette volna leginkább, — soha elvállalni nem akart, az esperességet is csakhamar letette, inkább akarván in privato a közjóra működni. — Egyszer a gubernialis titkártól írásban felszólíttatott, írnia meg születése helyét, idejét, hol végezte tanulmányait, micsoda munkákat adott ki? Atyám ennek okát nem tudta, mind addig, míg Bécsben ki nem jött egy folyó lap sub titulo: Neue Annalen der Litteratur des Österreichischen Kaiserthums. Melyet lefordítva, végül ide fogok mellékelni.

Most már 1830. óta csehországi hantok fedik porait, emlékezete az egész cseh Sion előtt áldásban van. — S én ki szüleim jóságát éltökben meghálálni szerencsés nem leheték, — mert arra soha szorulva nem voltak, — lelkemből örülök, hogy a nagytiszteletű úr által felszerkentetve, ezeknek leírásával atyám emlékezetének e kis áldozatot meghozhatom, s hálámat ha csak e kis részben is leróvhatom.

Végül, — hogy ha unalmat nem szereznék, — csekély magamról, s az én időbeli viszonyokról is néhány szót:

Én 1810-ben jövök Libischére, a nebuzseli predikátor Sikora Péter úr, ki nem kaphatván emigrations-passusát, még egy évig Nebuzselben, atyám pedig Libischén volt kénytelen maradni, én pedig mellette mint cooperator, mely idő alatt atyám mellett, és tőle

többet tanultam, mint talán egész iskolai kurzusom alatt. Végre 1811-ben beköszöntem ex Jerém. I. 4—9. Atyám pedig beiktatott ex 1. Tim. 4, 12. Végbúcsút vettem 1822. ex Actor. 2. 25. 32. A libischei ekk. áll 57 községből cis és trans Albim, cis és trans Moldaviam 3 circulusokban, vagy megyékben 15 plebániában, némelyek 2 mérföldnyire az anya-egyházról, úgy hogy rövid napokon még szombaton indultak ki a templomba jövők, s valahol közelébb megháltak, mind a mellett jó időben a templom mindég telve volt. Nyárban minden felől lehetett látni iskolás gyermekeket jönni oldaltáskával és puzlija gombjaira akasztott kis-liniával. A messzibb lakókat szekérszámra hozták egész heti étellemmel ellátva. Az iskola virágzott.

Az én fixus proventusum volt a charta szerint 300 pft. a stola circa 60, 70 pft, 24 köből gabona. 1817-ben nagy drágaság lévén, a kurátorok hiremen s tudtomon kívül összebeszéltek, hogy a pénzbeli fizetésemet megkettőztessék. Volt a nép közt, a ki azt mondta: „miért tennénk azt míg maga nem kéri?“ — Felelet: ha kend vonakodik, mi helyette is megfizetünk. Így fizettek azután duplán egész onnani eljövetelemig 1822-ig.

A kath. uraság adott évenként 2 hordó sert, 2 köből búzát ugyanannyi rozst, 4 öl fát, 2 sokk rőzsét, és minden ünnepre, s nevem napjára valami vadat, nyulat, fácánt. A hivatal viselés könnyű volt, csupán vasárnap reggel kellett egy hosszú predikációt a pulpitusról elolvasni. Elolvasni mondom; mert a ki memoriter papolt, arról azt mondták, hogy a hasából beszél, mint a pápista pap. Ők látni is akarták az Isten igéjét, mikor bementem a templomba, az egész gyülekezet felállott. Legterhebb volt a betegek látogatása, mert a cseh ember még a papizmusból maradt szokásnál fogva, pap nélkül nem tud meghalni. Konfirmáltam évenként 60, 70 gyermeket; volt ezért nem csak köszönet, kézsókolás, hanem tallérok, borju czímerek, hízott libák stb. — Ha azt kérdezné valaki: miért hagytam ott azon állomást, hol annyi becsületben, kitüntetésben és szeretetben részesültem? Az erre való felelet rövideden látható a f.-szabolcsi traktus könyvében, melybe ily szókkal subscribáltam: „Ego infra scriptus Rdi viri Joh. Végh ad gentem Bohemam pro munere S. exercendo, inter eos, quibus in hac gente roscida gratiae divinae, libertatisque conscientiae Aurora illuxit, anno 1783. emissi filius, in Bohemia natus, scientiarum pertractandarum causa S. Patakinum profectus, iisque ibidem absolutis in Bohemiam revector, ad ministerium S. ordinatus, eodemque in Eccl. Helv. Conf. addicta Libischensi, Circulo Kaurzsimensi ingremiata plus decennio defunctus prolium aptius educanda-

rum, feliciusque procurandarum causa 1822. Hungariam redux. et ab Eccl. ref. Berkesiensi vocatione donatus, legibus et ordinationibus ven. tractus etc. — subscribo.“

Az előadottakat nem dicsekvési viszketegeből írtam, hanem hogy megértessem a cseh népnek még az én időmben is valóságos buzgóságát, és papjai iránti tiszteletét. Ugy van-e most is? nem tudom. Ez alkalmasint ott is megesökkent, mint mindenütt. Azt tudom, hogy már az utódom sem kapta meg a deputátumot, sem a dupla fizetést. Az a becsületök sincs a cseh fiakból lett papoknak, mint nekünk volt magyaroknak. Az is csak tett valamit a latban: Ein ungarischer Edelmann! Nekünk nem mondhatták: Avagy nem ez éamaz ács mester fia, és az ő atyafiai nemde nem nálunk vannak. sat.

Majd el is felejtém: Prága is libischei filiám volt, az ottani reformátusoknak, a kik a cseh luth. ekklezsiába vannak bekebelezve, évenként 6-or jártam Prágába isteni tiszteletet tartani, és kommuniót adminisztrálni, mely egy igen kellemetes oldala volt libischei papságomnak.

Ideje, hogy már bezárjam ezen talán untató írásomat. — Ha pedig ezzel a nagytiszteletű úrnak egy derült órácskát szerezhettem, nagy örömömre szolgálанд; mert ezzel boldogult atyám emlékezetének felelevenítéseérti hálámnak egy részét leróhatom.

A ki egyébiránt magamat további nagybecsű indulatiba ajánlva, megkülönböztetett őszinte tisztelettel maradtam Berkeszen jul. 25-én 1860. Nagytiszteletű urnak alázatos szolgálja

Végh József

reform. lelkipásztor.

Az említett s Atyámra vonatkozó cikk következő: Neue Annalen der Literatur des oesterreichischen Kaiserthums. II. Jahrgang. November 1808. Wien. Im verlag bei Anton Doll pag. 206—209.

Azon ágostai és helv. hitvallású közel 50 predikátorok közt Csehországban, különösen kitűnik Wégh János úr, az utóbbi konfesszion lévő Pasztor-Senior, és a libischei ref. ekklezsiának predikátora a kaurzsini kerületben. Született 1754-ben Szilason, Magyarországban Veszprém vármegyéjében. A humániórákat, a filozófiát és theológiát tanulta a s.-pataki kollégiumban, Zemplén vármegyében, és minden tudományait (Studien) legajánlóbb bizonyítványok kimutatása szerint végezte, és a József császár által kiadott

vallástürelmi nyílt parancsnak 1782-ben történt közzététele után, Csehországban Libischének lelkipásztorául rendeltetett.

Egy igen mérsékelt jövedelem mellett él ő már 25 év óta, ezen hivatalában példás buzgósággal egyháza iránt, mely 180 családból, és több mint 1800 lélekből áll, és 15 kath. ekkleziában (Kirchspiel) elszórva van. Hivatalviselése elsőbb éveiben sokat kellett neki a tolerancia buzgólkodó fanatismustól szenvedni: de mindezen megtámadásokat okos és humánus magalkalmaztatása által, erélyvel és méltósággal kiállotta. Az ő ekkleziája — melynek ő alapítója, tanítója és vezetője — tiszteli és szereti őt mint atyját; házában rend és erkölcsiség uralkodik, példás ökonomia; és gyermekeinek nevelése (egy már szinte S.-Patakon theológiát tanuló hozzá hasonló fiu és 3 leány) az ő, és derék nejének szeretetére méltók. A templom és iskola épületek, melyek Libischén, és Lisszán (egy a buntzlai kerületben fekvő városban, — a hová ő 1793-ban meghívást kapott, de a honnan a libischei ekkleziának többször ismételt ohajtására 1796-ban visszatért) az ő vezetése alatt építettek, — a prot. templom és iskola épületek között a legdíszesebbek közül valók az országban, és az ő lelkipásztori hivatalának folytatása, és ekkleziájában az isteni tiszteletnek rendi sok másoknak példa (mustra) gyanánt szolgálhat. A kath. parokhsokkal harmoniában és egyességben él, minden katolikusok, a kik ismerik, becsülik és szeretik őt, onnan van, hogy ellene soha panasz nem emeltetett, soha egy hivatal is vagy hatóság tőle és miatta nem terheltetett. (Keine Behörde wurde von ihm, keine seinetwegen behelliget). Nemes jelleme, moralis magaviselete, közhasznú egész élete. Ugy is mint írónak sok érdemei vagynak, Csehországnak minden predikátorai között ő az egyedül, a ki a vallásfelekezeti népnevelés előmozdítására munkákat adott ki nyomtatásban. Még a helv. konfesszio is, mely a Szalay József neve alatt jött ki, kiadattatását és befejeztetését, az ő munkájának és szorgalmának köszönheti. Azon fölül a következő munkákat adta ki nyomtatásban:

1) Agenda „to jeszt Porzsádek Krzstyeni, Poszluhowáni Szwátosti Wecerzse Pánie (azaz a keresztség és az U. V. kiszolgáltatásának módja). Prága Rozenmüller örökösénél 1783. in 8.

2) Prjprawa A swate Weceri Pane (a sz. vacsorához való készület.) Ugyanott 1783 in 12.

3) Vcenj o Hlawujch clancych Wjry cisté kréstanté pro mládez cestau dospelegsjecho weku (a tiszta keresztyén hitnek több ágazatairól való tanítás az érettebb

koru ifjúság számára.) Prága a normális könyvnyomdában 1790. in 8.

4) Horliwé anábozné Modlitby krestanske (Buzgó és épületes imádságos könyv. Prága, Gerzsabek Ferenénél a sz. Gál kolostorában 1799. nagy 12.

5) Kázánj ó Pokog (békesség kötéskori predikáció) ugyanott 1801, in 8.

6) Druhe zlepsšené a rozmnozenewidánj tychz Modliteb. (Második javított és szaporított kiadása ugyanazon imádságöknak) Prága, Haase Gottlieb, az állam nyomdában 1807. nagy 12.

7) Summa Historyi Pjsum swatych od stworenj Sweta az dorozssjrenj Nábozenstwj krestanskeho. (Foglalatja a sz. irás historiájának a világ teremtésétől fogva a K. vallás elterjedéseig) ugyanott in 12.

Jelenleg foglalkozik Herwey Jakabnak, eredetileg angol, később magyar nyelven is Herwey sirhalmái cím alatt ki-jött munkájának cseh nyelvre való fordításával, mely nyelvet magának nagyon tulajdonává tudott tenni.

Sok oldalú az a haszon, melyet ő ezen irományaival szerzett! Ő ez által magát a csehországi hely. hitv. egyházak java esz közlése által tette érdemessé, különösen az ő békességről való predikációját méltó kiemelni, melyet 1801-ben kiadott, és a mely által ő, az ő igazi hazafiúi érzelmeit bizonyította be.

Midőn néhány évek előtt a cs. k. gróf Blankenstein huszár ezrednek tiszti kara (Staab) húzamos ideig Brandeisban feküdt és az ezred maga egy szárnyával Melnikig, másikkal Liszszáig és Nimbургig terjedt, Wégh lelkipásztor, ennek különböző századaiban (eskadrons) folytatta több évekig az egyházi szolgálatoakat (Funotio-nen). Sőt még az albis-koszteleci kath. templomban két ízben magyarul papolt és kommuniót osztott a magyar huszároknak.

Igen, — a derék és emberszerető Wégh, az ő 25 évtől fogva Csehországban folytatott lelkipásztori hivatalát mind a katonai, mind a polgári magyar, német, és szláv nemzetbeli személyek körül fáradhatatlanul teljesítette!

Promte et Sincere in opere Domini. — Ez ezen érdemdus férfinak Symboluma. — Oh vajha ezt mindenki szívére venné, mindenki méltányolná!

Egy bizonyítvány.

Alólírtnak különös öröme szolgál Wégh lelkipásztor urnak azon teljes bizonytságot adhatni, hogy ő — hajlott-kora dacára — a különféle escadronokban létező helv. hitvallásu legénység körül a papi szolgálatokat mindenkor dicséretes buzgósággal folytatni kész volt, és az által, nem különben az ő egyéb magaviselete által azon általános tiszteletet, melyben az egész ezredben részesül, méltán érdemli, és a legjobb ajánlatra jogosítva van.

Staabs-Quartier Brandeis 22: Mart. 1829.

L. S.

Franz C. v. Taxis

Oberst von Kaiser Cuirasir.

A DUNAMELLÉKI HELV. HITV. EGYHÁZK. FELIRATA AZ ISKOLAI ÜGYBEN, 1858.

Felséges császár és apostoli király, legkegyelmesebb urunk!

A n. m. cs. k. budai helytartósági osztály 1857. apr. 30-ról 10,614. s 1857. dec. 20-ról 36,481. sz. a. kelt intézvényeiből arról értesülvén, hogy három nagykőrösi és egy kecskeméti tanárunk államvizsga nélkül tanárságukban meg nem erősítettnek: egyházi ügyeink, ezen ágában: az iskolai ügyben, fölmerült sérelmünket szívünkhöz forrott drága kincsünk iránti ragaszkodásunkból folyó őszinteséggel, és cs. k. Ap. Felséged iránt fiui bizalommal s legmélyebb hódolattal, egész kiterjedésében igyekszünk cs. k. Ap. Felséged által legkegyelmesebben biztosított vallásszabadságunk alapján, kifejteni és orvoslás végett legalázatosabban Felséged trónja elé terjeszteni.

Cs. k. Ap. Felség! Iskoláink a reformátorok, vallástételek s több százados törvényes jogaink és folytonos gyakorlatunk szerint: egyházunk organikus alkotó részei, sőt valóságos gyökerei, melyeket egyházunktól, annak közvetlen intézkedése alól, magának az egyháznak leglényegesebben életére ható sérelme, veszélyeztetése nélkül attól elszakasztani egyáltalában nem lehet. Az iskolák, mint az egyházi ügyek egyik ága, az egyház általános törvényhozása: az egyetemes zsinat alá tartoznak, s annak együtt nem léteben ke-
rületenkint az egyházkerületi konzisztoriumok alatt állanak; ezekről, és egyedül ezekről függenek; következőleg az államhatalomnak is a zsinathoz vagy egyházkerületi gyűlésekhez kell, jogaink megtar-

tása mellett, fordulnia az iskolai ügyekben, s nem vonhatja az iskolákat és azoknak igazgatóit közvetlen felsősége alá.

Hódoló tisztelettel elismeri az egyház, az 1791-ki 26-ik törv. cikkben alapuló fejedelmi felügyelési jogot; átlátjuk, hogy mindeknek, a mi valamely államban létezik, az államhatalom legfőbb felügyelése alatt kell állani, de ez hitünk szerint zsinat-presbiteri egyházalkotmányunk autonómiáját meg nem semmitheti, miről cs. kir. Apost. Felséged 1851. decemb. 31-ki legkegyelmesebb nyilatkozatában biztosítékot is bírunk. A felügyelési jog: jus „circa“ sacra; az egyenes rendelhetési jog: jus „in“ sacra volna, melyet az 1791-ki 26-ki törv. cikk nem ismer. S mivel az iskola az egyház organikus alkotó része, az iskolai ügyekbe való avatkozás az egyház ügyeiben gyakorlandó rendelkezési jog követelése, „in“ sacra avatkozás volna.

Igaz ugyan, hogy az 1791-ki 26-ik t. c. 5-ik pontjában ezen záradék is van: „Coordinatione tamen literariae institutionis erga demissam Statuum et OO. propositionem per suam Majestatem determinanda, ad has perinde Scholas, — extentenda.“ De ezen záradék világosan nem a fejedelmi felügyelési jog körébe állítja, hanem épen annak köréből vonja el a közoktatási rendszer megállapításának jogát.

Ugyanis, 1791 előtt a közoktatási rendszer mindég az országgyűlésen kívül határozott meg a kormány által, egyébiránt mindig egyedül a római katolikusokra nézve. A főlebbi záradékban azonban a dicső emlékeztű II-ik Lipót király lemondott ezen jog ezentűli kizárólagos gyakorlatáról, még a róm. katolikusok irányában is, valóban ugyanazon 1791-ki országgyűlés, melynek 26-ik cikkében a vallásügyi törvényt tiszteljük, a 15-ik és 67-ik cikkeek által gondoskodott is arról, hogy ezen közoktatási rendszer, mely, és pedig egyedül leendett az evangélikusok iskoláira is kiterjeszthető, országgyűlési küldöttség által dolgoztassék ki, érvénybe léptethetése végett mulhatlanul az országgyűlés által lévén annak javaslata előbb elfogadandó.

És azon föltétel alatt, hogy ezentul az országgyűlés fogja a közoktatási rendszert megállapítani, hol annak meghatározásában magok az evangélikusok is résztvehetnek, az utóbbiak is megnyugodtak ama záradékban; ámbár az autonom egyházat csupán egyes tagjai ily nemű egyéni részvételének biztosítása teljesen ki nem elégithette.

A mi azonban ekkép, egy részről lemondás, kevesebbre szorítás gyanánt volt egykoron a törvénybe iktatva, s más részről bizonyos föltétel alatt lőn az evangélikusok által elfogadva, azt

egyáltalában nem lehet később, a körülményekből kiszakasztva, mint főbb, nagyobb jog megalapítását az evangélikusok ellen fordítani.

Annival inkább szorosán kell tehát jelenleg az egyháznak ragaszkodni, ugyancsak az 1791-ki 26-ik törv. cikk 5-ik pontjának ama szavaihoz: „Rationem, Normam et Ordinem docendi atque discendi — ordinare, futuris semper temporibus liceat evangelicis.“ melyek közvetlenül megelőzik ama záradékot, s melyekkel különben is némi ellentétben állott az érintett záradék, mivel többé az egyház egyes tagjainak egyéni részvétele sincs a nemzeti törvényhozási téren biztosítva. Vagyis miután az 1791-ki 26-ik t. c 5-ik pontjában levő ama többször érintett záradékkal a legszorosabb összefüggésben állott 1791-ki 15-ik és 67-ik cikkek érvénye megszüntetett, a közoktatási rendszernek országgyűlésen lehető megállapításáról nincs szó: ama záradék erejének is szükségesképen meg kellett szűnni.

S a tanrendszerkészítő jog a korábbi mód szerint ismét visszazsállván, országgyűlés nem léteben, a legfelsőbb hatalomra, azon jog annival inkább nem terjeszkedhetik ki az 1791-ki 26-ik cikket megelőzőtt kor törvényes alapja a szent esküvel pecsételt békekötések szerint, a mind két hitvallásu evangélikusokra, mivel azon időszakban nemcsak törvényesen, de tetteleg sem volt a kormány ezen jog gyakorlatában.

Az 1791-ki 26-ik törv. cikk egyik fő jellemvonása, hogy eltörölte az 1681—1715. közötti törvényeket, melyek az elévülhetlen békekötésekkel ellentétben, az evangélikusokra oly felette súlyosak voltak, s melyek őket egyenesen a fejedelmi „arbitrium“ alá helyezték. Az 1791-ki 26-ik t. cikkekre való hivatkozással tehát teljes lehetlenség az evangélikusok irányában az „arbitrium“ jogosultságát bizonyítani.

Azon általános következtetés, hogy megváltozván azóta a törvényhozás körülményei, a záradék folytán föltételezett országgyűlési közreműködési jog is teljesen az államhatalomra szállott át, ide világosan nem alkalmazható, mert ha megváltoztak is általában a törvényhozás körülményei, az kétségtelen, hogy a fejedelem és az evangélikusok közötti viszony, annak korlátai és alakja, a békekötések alapján, s a mind két részről folyvást fejedelmi charta gyanánt tisztelt 1791-ki 26-ik t. cikk mellett, nem változtak meg. És miután az 1791-ki 26-ik t. cikk, ezen cím alatt: „De Negotio Religionis,“ 5-ik pontjában az iskolai ügyeket is tárgyalja: az iskola ügynek az egyházi ügytől el nem választhatását a legvilágosabban feltünteti; a 4-ik pont által pedig biztosítja, hogy az evangélikusok csupán saját felsőségeiktől függenek vallási ügyeikben, vala-

mint ugyancsak a 4-ik pontban azt is meghatározza, hogy egyedül a zsinat a törvényhozó hatalom a vallás minden ügyére, s következőleg az 5-ik pontban azokhoz számított iskolában is.

Volt már azon következtetés az érintett záradékból, a közgazgatás útján, a század elején, hogy a kormány a maga közoktatási rendszerét az evangélikusok iskoláira is kiterjesztheti; de végre a hajdani nagymélt. magyar kir. helytartó tanács az 1819. és 1825-ik években kelt intézvényeiben az e nemű intézkedéseket visszavonta.

Magok azon országgyűlési küldöttségek pedig, melyek az 1791-ki 15-ik és 67-ik cikkek, s később az 1827-ki 8-ik t. cikk alapján az országos közoktatási rendszer kidolgozásával foglalkoztak, egyhangulag a mellett nyilatkoztak, hogy még az országgyűlésileg megállapítandó közoktatási rendszer is csupán a római katolikusok iskoláira legyen kiterjesztendő.

Sérelmünk tehát cs. k. Ap. Felség:

a) hogy azon iskolák irányában, melyeket az egyházkerület célszerűleg rendezetteknek elismer, nyilvános és magánintézeti különböztetés állittatik fel;

b) hogy a mélyen tisztelt magas kormány intézkedő iskolai felügyelőket nevez ki, holott autonóm zsinat-presbyteri egyházunk elvei szerint, az egyház kormánya teljesen és egyedül magának az egyháznak kezében, s annak körében, egyedül az egyház megbízása által lehet jogosultságot nyerni bárminő hivatalra vagyis intézkedésre;

c) hogy az iskolák igazgatói az államhatóságok közvetlen felsőége alá vonatnak;

d) hogy a tanárok államvizsgáktól, államhatósági megerősítéstől, sőt még a tanítók is megerősítéstől tétetnek függökké, minélfogva nem lehet eléggé előadni, minő nagy hátramaradást szenvednek egyházi ügyeink, sok bajjal járván a helyettesítés is, mire szintén államhatósági megerősítést vagyunk kötelezve keresni, mely oknál fogva lelkészeink, kik, szintén sérelmünkkel, hasonlóan megerősítéstől függnék, gyakran hetekig vannak saját hivataluk teljesítésében akadályozva, a tanítók gyakorlatilag mulhatlan helyettesítése által;

e) hogy az államhatóságok által történik a tankönyvek készítése, avagy legalább azok jóváhagyásától tétetnek azok függökké;

f) hogy az államhatóságok tanáraink számának, fizetésének s a tanulók által fizetendő tandíjak mennyiségének meghatározásába avatkoznak.

Sulyos, egyházunk felvirulhatása iránt mélyen aggasztó sérel-

münk általában: az államhatóságoknak egyház-iskolai ügyeinkben közvetlen intézkedése.

Ha a magas kormánynak netalán valamely észrevétele van bármely evang. tanintézet, vagy általában minden evangélikus tanintézet iránt, az egyház, a zsinat, konvent és egyházkerületi konzistoriumok útján, bizonyosan a legnagyobb készséggel igyekezni fog minden szükséges javítást eszközölni, valamint a mennyire válás-egyházi elvei engedik, tanintézeteit úgy rendezni, hogy azok a többi országos tanintézettel összhangzásban legyenek; de legalázatosabb hódoló tisztelettel kérjük cs. k. Ap. Felségedet, méltóztatásuk legkegyelmesebben szentegyházunkban iskolai kormányzatunknak saját egyházi felsőbbségünktől függését épségben megtartani, tanintézeteink igazgatóit saját illetékes egyházi előljáráságunk függése alatt meghagyatván. Különben, cs. kir. Ap. Felséged 1851. dec. 31-én legkegyelmesebben kinyilatkoztatott akarata és szándoka ellenére, veszély fenyegetné egyházunkat; felbontatnának azon kötelekek, melyek egyház-iskolai ügyeink kezelőit egymáshoz fűzik; megzavartatnék az egyház; megbéníttatnék az evangéliomi test; atomisáltatnék szétporlasztatnék a testület: az egyház; bizonyosan hanyatlásnak indulna szentegyházunk; sőt veszélylyel volna fenyegetve maga a vallásszabadság szent ügye is, mert azon gyászos időkre emlékeztetnének, midőn az evangélikusok legnagyobb veszedelmére ama különböztetés lón felhasználva a nyilvános és magán vallásgyakorlat között!

Cs. kir. Ap. Felség! Midőn a közelebbi mult időkben a felügyeletünk alá tartozó egyes hatóságaink Felséged kormányának iskoláinkat illető kívánataihoz, protestáns közjogaink csorbulásával is alkalmazkodtak, azt azon szempontból tették, mert a műveltség hajlékainak vég elpusztulását magok felelősége alá venni nem akarták; de miután jelenleg az egyházkerület felséged legmagasabb kegyelméből felszólalhat, szent vallásunk iránti kötelességünket hiszszük teljesíteni, midőn a legmélyebb alázattal kijelenteni bátorkodunk, hogy mi ama hatóságok alkalmazkodásában lelkiösmeretünk szerint meg nem nyughatunk, és eddigi jogainkat az iskolákra nézve épségökben fentartván, iskoláinkat hitelveink és közjogaink nyomán önmagunk ohajtjuk rendezni.

Legalázatosabb hódolattal könyörgünk cs. k. Ap. Felséged legkegyelmesebb színe előtt, gyökerében veszélyezett szent vallásunk érdekében hogy addig is, míg az egyház az iskolai ügyben a zsinaton egyetemleg intézkedhetnék, egyházunkat e részben is törvényes állásába legkegyelmesebben visszahelyezvén, azon iskolá-

kat, melyeket az egyházkerület, autonomikus intézkedése nyomán célszerűleg szervezetteknek tekint, az államhatóságok által is teljes érvényűeknek, azaz kétségtelenül nyilvánosaknak elismertetni, s nevezetesen legközelebb is tanárainkat az államvizsga alól fölmentetni, legkegyelmesebben méltóztassék.

Vértes, máj. 20. 1858.

Erdélyi Jánosnak üdvözetet! — Itt küldöm a dunamelléki helv. hitv. egyházkerület feliratát az iskolai ügyben. Az alapul szolgáltat szempont az volt, hogy a kérdés jogi oldalát ki kell fejteni; ezért lőn az meglehetősen terjedelmessé. Pár heti itt mulatásom után ismét fölmenvén Pestre, a jelenleg már nyomtatás alatt levő jegyzőkönyvből is küldök példányt; de abban ezen felirat nem lesz meg, azért küldöm tehát előre, ha a Füzetekben közölhető volna. — A Füzetek általános becsülésben részesülnek; stb. *).

Irinyi József.

BILKEI LIPCSEY JÓZSEFNEK

AZ EGYHÁZI BELIGAZGATÁSBAN, AKKORON REFORM. ÉRVÉNYÜ IV. TÉTELE.

Bevezetés. Nagy tisztelettel és háládatossággal vette a közelebbi dislocationalis gyűlésen a V. P. (partialis synodus) ezen beregi tiszteletes traktus, kegyes buzgóságu és nagytapasztalásu böles kurátorának t. idősb Bilkei Lipcsey József urnak az ekklezsiai igazgatásra tartozó azon jeles munkáját, a melyet a fő kurátor ur némely nevezetes materiákra kánonainkból és más törvényekből dolgozott ki. — Minémü erővel birnak pedig ezen parancsolatok, megtetszik abból, hogy a mi kánonainkat 1791-ben a 26.

*) Boldogult barátunk Irinyi Sárospatakon keresé utat a nyilvánosság felé ezen feliratnak, mert úgy volt a híre, hogy vidéken, névszerint a Sárospataki Füzetekben, többet elnéznek a protestáns oppositíóbul mint Pesten vagy a Prot. E. és Isk. Lapban. Hasztalan remény! Már ekkor Sárospatak is a gyanús helyek sorába esett, s nem sokára nekünk is jött egy Hoffmannunk, mint cenzor ad hoc; mert itt ugyan semmi egyéb dolga nem volt, mint az igen szűk körben s évenként tizszer, egész könyvalakban, megjelenő „Füzeteket“ ellenőrizni, ki aztán hűségesen meg-megjelent a főiskolai nyomdában hivatalosan szótélni. Ezért nem lehetvén megjelennie a feliratnak, most szívesen bocsátom világ elé, mint ugys egyik érdekes prot. egyháztörténeti okiratot.

Erdélyi János.

artikulusban az orgyággyűlés is megerősítvén, annyira, hogy azokat még a királyi resolúciók is meg ne változtathassák: tehát annál fogva a mi kánonaink mircánk nézve országgtörvényeivé lettek. Ehez képest már a nevezett hasznos munka, az említett beregszászi közgyűlésben, a jelen volt méltóságos gyülekezet és tiszteletes tagok által, mint az egész tiszteletes traktusban levő ekkleziásztikusoknak és sekularisáknak törvényes képviselői által (vid. kanon 99. Geleianus) approbáltatván és általadattatván, az abban előforduló törvényeknek magyarra való fordíttatása és formába való vétel végett traktuális v. notárius tiszteletes Széles András urnak, és az azt a célzott módon, elkészítvén: az akkori közmeghatározás szerint leírás és megtartás végett kurrentáltatik.

I. Thesis. Minemű büntetést vagy ekkleziási fenyítéket rendeltek eleitől fogva a magyarországi reformátusok kánonai az olyan ekkleziákra nézve, melyek a belső ember fizetését vagy megcsonkítják, vagy meg nem fizetik? . . .

Felelet. Ezt, hogy ott a predikátor ne szolgáljon, — vagy pedig hogy ne is adattasson predikátor az olyan ekkleziáinak.

Ezen tételnek igazolására felhozatnak: 1566. gönci zsinat art. 20., 1567. debreceni zsinat kánonai (Articuli Majores) közül: 34, 51, 67, és a távolabbi értelemről ide is vonható 54, 33, akkoriban a Tiszántúl és innét levő egyházakat egyiránt kötelező szabályai. 1576. a baranyai suptdia is (mely ma legnagyobb részben kecskeméti, vagy helyesebben dunamelléki) így végezett . . . ki nem jélölve: hol? de minden hihetőséggel a hercegszöllősi zsinaton . . . a 11-dik art. Majd 1577. a Gönczy György tiszántúli superintendens által „Majores“-ből készített „Articuli Minores“ 21. art. Ugyancsak 1577. táján készült „Borsodi kánonok“ 20, 24. art. — 1595. a zemplényi (melyek 1667dik évben ismételve is publikáltattak, 1529., ez a komjáti kánonokban klass. III. kán. 29.), 32, 34. art. — 1626. a komjáthi, Quinque classici kánonok közül, kán. 32, 33. — 1646. a szatmár-németi nemzeti papigyűlés, melyben az erdélyiek, tiszamelléki és tiszántúli e. kerületbeliek I. Rákóczy György fejedelem akaratából jelen voltak, a zsinat praesesére t. i. geleji Katona Istvánra az erdélyi püspökre bizván, új kánonos könyv írását, ő el is készítette a régiekből, emez újat, mely csakugyan az ő nevét viseli; — mely kánonok első ízben 1649-dik évben adattak ki; és az ugyan igaz, hogy ezekkel 1649. óta csak Erdély élt volt rendszerint, a magyarországiak pedig és nevezetesen a debreceni szuperintendencia a maga szokott kánonaival u. m. a Majores és Minores artikulusokkal és Keresszegi István püspöknek 1633-

ban ezekhez közakarathból adott Appendixével; a geleji kánonokat 1770 tájig csak igen ritkán, néha fölmerült esetekben felvilágosításnak okáért használta. De utóbb igen megfogyván a Majores, Minores és Appendix-es példányok, úgy adta ki azok helyett 1733-ban Zoványi György püspök, a maga kánonait. Azonban 1770 táján ismét elfogyván a Zoványi-félék is, ellenben a geleji kánonok az akkortájban kétszer is lett kinyomatás által, igen megszaporodván, egyszersmind a tiszamelléki mindkét szuperintendencia ohajtván az egyformaságot Erdélylyel, — kánonok tekintetében: — tehát 1770-től fogva a geleji kánonok lettek közhasználatukká. (Az 1790—91. 26. t. c. értelme szerint, főkép ezen geleji kánon-féle és Komjáti kánonok emeltettek közérvényre). A geleji kánonok között ide vonatkozók: 25, 28, 20. kán. — 1733-ban kiadatott Zoványi-féle kánonok közül: 27, 88. — 1791-ki budai nemzeti zsinat kánonai közül: 88, 89.

Ily sok, mind evangyéliomi alapon nyugvó, célszerű rendszabály! megannyi alkalmas gyógyszer, a tételben fölmutatott öröklő baj orvoslásául és mint az életapasztalás igazolja: oly igen csekély sikerrel!.. Nyilvános bizonylat arra nézve, hogy a törvényhozás minden időben megtette a magáét; tanuság arról, hogy a végrehajtás lazaságában keresendő a hiba! tehát ezen sérvnek hatásos gyógyszeréről gondoskodás leend most már a feladat; egyszersmind komoly figyelmeztetés az iránt, hogy e törvényeink lelkét s tartalmát a helyközségi, egyházmegyei és kerületi gyűlések igen drága, nyilvános alkalmainál kell, hogy átönteni serénykedjünk a népnek élő öntudatába, úgy azonban, hogy a legutolsó szükség esetére csakugyan előveendő világi hatalomkar segélye felől is kellően megnyugtató biztosságban legyünk.

II. Thesis. Van-e arra jussa a t. traktus törvényszékének, hogy a mely ekklézsia papot akar kérni, vagy tartani, azt arra szorítsa: mikor szükség van rá, és a lakosoknak módjuk van a jobb fizetéstételre, hogy az ekklézsia illendő papi fizetést rendeljen?

Felelet: Igenis, van! mely megtetszik ezekből:

1-ör. Már a reformációkor ilyen jusszt adtak az egyházak a magok papi előjáróinak, a zsinatoknak, hogy az egyh. szolgák fizetése kirendelésébe, és meghatározásába belésszólhassanak, nevezetesen „Majores“ 66. art.: secundum ordinatam a magistratu aut coetu et plebe proportionem et analogiam divisionis fiat aequa distributio; így hát a magistratus is tett volna abban rendeltést.

2-ör. Különösen a beregi traktusban, az 1552-ki (beregzsászi)

zsinat, *De stipendio ministrorum*, praecipue ubi patroni desunt, et alias pauciores auditores iique paupereuli Ministro utendo non sufficiunt, deliberatum, unde istud petendum et Ministro laboranti subveniendum sit. Vide Lampe Hist. Ref. in Hung. et Trans. pag. 104. Felhozatik továbbá a gyakorlatból, hogy mivel még 1595-ben is csak 43. parochiák voltak a beregi tractusban (a többiek mind filiálisok voltak), holott már most (1812.) 80 mater ekklézsiánk van (jelenleg 64), tehát kijő ebből, hogy a filialis ekklézsiákká rendelték az olyanokat, melyekben az egyh. szolga tisztességesen meg nem élhetett. De továbbá egy rendelkezésük vala a reformációkor a zsinat tagjainak az is, hogy a dézmát, vagy legalább a királyi dézma octaváját, igen sok malmoknak sabbathale-ját papi fizetéssé rendeltének, de a melyeket azután a mostoha idők nagyrészt eltörölttek (vid. prot. 2-dum tractuale pag. 97); melyek is a hol eltöröltettek: avagy nem igazságos kíváнат-e azoknak kípótlásának megkívánása?

3-szor Az 1626-ki komjáti kánonok is Classe 3-a Can. 33. — 1. Kór. 9. és 1. Tim. 5. alapján — mint az I. thésisnél idézve volt, ugyanezt rendelik.

4-er De meg országunk törvénye is vigyáz ezen dologra. . . . Itten idéztetik az 1790—91-ki 26. törv. cikk 2-ik pontja.

5-ör 1807 ápr. 18. a debreceni ft. szuperintendencia egy rendeletében ezt körözteti: bizonyos az, hogy sok ekklézsiákban oly kevés a predikátorok fizetése, hogy abból e drága időben a mindennapi eledelők is csak alig telik ki; bizonyos az is, hogy vannak azok között, a melyek minden magok megerőltetése nélkül ezen javíthatnának: mindezeket vegyék gondolóra az olyan ekklézsiák, és magok közt tanácskozzanak arról, hogy a népnek különös megterheltetése nélkül, mimódon nevelhetnék s jobbíthatnák azt meg? A mely ekklézsiák ennek megeselekedésére kedvetlenek, vagy épen tehetetlenek: azokat a trakt. konzistorium tegye filiákká sat.

6-or De példát is mutatott a papiszék ezen jussának gyakorlására, az 1552-ki zsinaton kívül is, mert p. o. 1710-ben 24 kr. volt a predikátorok fizetése nálunk a halotti predikációért (mint traktusunk akkori II. protokollumában pag. 246. fel van jegyezve, honnét azt is kinyomozhatni, hogy eleinte még annyi sem volt, és néhol szerdán és pénteken, ingyen kellett predikálni, a halottat — vid. ibid. pag. 96.); — a házások kopulaciojáért a papbért fizető gazda és annak fia semmit sem adott, hanem az idegen legényadott 20 krt. a menyasszony pedig kendőt, ibid. pag. 18, 21, 47, 96.

mely más traktusokban is ugy volt; — kereszteleés díj volt 2 garas. — De 1713. évben a csatári generalis v. püspöki zsinat fellebbvitte, ezeket rendelvén 1. halotti predikációért 1 frtot, 2. kereszteleésért egy tyúkot és egy kenyeret, a szegényektől; a tehetősebbektől pedig 4 garast, 3. esketésért, temetéstől tallért, kontribuenstől forintot, mely igazi pénzben volt rendelésnek ereje, a bankópénz által elromolván, ugyancsak a főt. szuperintendencia, még a bankó devalválása előtt, papiros pénzben duplázva parancsolá adatni a stólat, 1809.

Ezen pont azért különös figyelmet érdemlő, mert az e. szolgáknak többé kevésbé tisztességes ellátása, külsőleg az egész hitfelekezet méltóságának s tekintetének kifejezése. Erre nézve méltán a legrészletesebb gyakorlati irányú intézkedéseket várjuk a zsinattól, mihez képest szabadjon csak egyetlen példát behoznunk: van oly lelkipásztor, ki teljes őszinteséggel nyilatkozik társai közt, hogy hálát ad Istennek azon napért, melyen avagy csak málé kenyérrel kielégíthette családkörének mindennapi szükségét; a többiről ugy is lehet már fogalmunk.

III. Thesis. Az ekklezsiáknak is van arra jussok, hogy abba beleszóljanak: az ő papjok ki legyen? de itt is nagyobb jussa van a papi törvényszéknek arra. Lesz hát itten szó a papok vokációjáról és dislokációjáról.

A válogató tudákosok sokszor szokták emlegetni ama mondást: *vocatio stat penes ecclesiam*; — melynek azok ilyen értelmet szereztnének adni: a falun áll az, hogy kit hívjon és fogadjon papjának, és abból a dislocationalis gyűlés nem parancsol. — De erre az a feleletünk: ez a mondás ugyan akár mit tegyen; elég az, hogy nincsen a magyarországi reformátusoknak eddig írott és uzuált egyetlenegy kánonos könyvében is *); azonban pedig az is bizonyos, hogy ha a kánonok stílusára és értelmére vigyázunk, az a mondás semmikép nem teheti azt a pretendált magyarázatot, mert azon kívánsággal mind Kalvinus atyánk, mind pedig minden kánonaink ellenkezőt végeztek, mint alább meglátjuk, — és ha a mi kánonaink valóságos értelmére és szólásának szokott formájára vigyázunk, ez lehetne inkább azon mondásnak értelme: a sz. zsinaton áll a papoknak vokációja! — Mert semmi sincs bizonyosabb mint az, hogy a kánonokban ez a szó: ekklezsia, rendszerint a papi zsinatokat teszi (vid. 1556. art. 14. in Majoribus art. 19, hol ez a szó: ekklezsia ezen szóval váltatik fel: synodus), melyek egyne-

*) Hogy a budai zsinat 9. kánon 15-ik pontja, mely a vokációról szól, csak régi kánonainkkal egy értelmű, alább meglátjuk.

hány év óta papokból és világiakból is állanak, állván azelőtt csupán (?) papokból, mint a budai zsinat és így 1791 előtt írott minden kánonainkból nyilván van. Néha pedig ekklezsia teszi csupán a papi társaságot (vid. Geleji kán. 25, 29, 85, 91, 92, 93.) Mint amaz ismert mondásban is: ecclesia praecedit; következképen, ha az említett tudakozásoknak cavillalását azoknak nyakába akarnák visszafordítani a papok, tökéletesen megmutathatnák azt, hogy 1791 előtti kánonaink szerint, magyarországi sensusban, egyedül ez volna az említett mondásnak kanonika vagy törvényes értelme: *vocatio stat penes ecclesiam*, azaz a papokon áll valamely papnak vokációja. De mivel, a mint látszik közönségessé lett a Pietét theologiájából (vid. B. Pieteti theologia plenior Lib. XIII. Cap. 9. pag. 595.), és így mivel ájtott hozzánk a mixtum regimennel élő hollandusoktól: tehát azt is meg kell vallani, hogy ez tartathatik azon mondás valóságos értelmének, mely a budai zsinat felhozott kánonával is megegyez: *Vocatio stat penes ecclesiam*, azaz, a papi társaságon és egyszersmind a népen, vagy a népnek a zsinatban megjelent repraesentansain áll valamely papnak *vocatioja*, vagy a papi rangba és sorba való bevételése. Ugyanis

1. A *vocatio* néven értetik, a theologusok, paterok írásaiban és kánonokban valamely olyan személynek, a ki eddig még pap nem volt, papi hivatalra való elválasztatása, papi rangba való béállíttatása. (Lásd Calvini Instit. Lib. IV. Cap. 3. §. 10. ad 16. Item Zepperi Politia ecclesiast. *) Lib. 2. Cap. 5. pag. 346. et geleji kán. 13, 15. — 1566. art. 6. in Majoribus art. 18. Állván tehát az ekklezsia papokból és világiakból (Geleji kán. 85, 92, 100.), jól mondatik annál fogva, hogy az ilyen *vocatio*, papokat és népet egyszersmind illeti; — mint igazolja ugyanczt a) a szent írás Csel. 1, 15, és 6, 2. — b) Cálvinus Instit. Lib. IV. Cap. 3. §. 15. c). De parancsolják Geleji 13, 14. kánonjai is.

2. Másik értelme a vokációnak kánonainkban: valamely, már felszentelt papnak egyik ekklezsziából a másikba invitáltatása, egyszersmind bevitele, melybe a hallgatóságnak szintén beleszólhat is van, Geleji kánonok 18, 19, de a természetnek törvénye szerint, is; de még azért is, mert az ekkor *jus patronatus* vállalt magára. Ezen just már a szabadságot szerető magyarok (kik az ekklezsiai tisztségek osztogatására való hatalmat, még a Luther ideje előtt is, nem a pápára, hanem a királyra bízták), a reformáció előzőtt időkben is törvénnyel oltalmazták (art. 6. Decreti 5. seu anni

*) Zepperből vette kánonait legnagyobb részben Geleji.

1504. sub Vladislao II. conditi, item art. 66. an. 1495 in Corp. Juris hungarici; melyre nézve azon szabadságnak egyáltalában lett elnyomása miatt még a róm. katolikusok is panaszolkodtak Boeszkai I. idejében 1606. — Mint T. Sínai M. úr vagy Victorinus de Khorebo Sylloge-ja megjegyzi pag. 9. — Noha pedig ezek mind igazak; de nem különben az is, hogy a papok dislokálására nagyobb jussok van a papi törvényszékeknek, mint a hallgatóknak, mit bizonyít mind a sz. Írás, mind a józan okosság, mind a felekezetünket fundált atyák s nevezetesen Kálvinusnak munkái, mind kánonaink. Ugyanis

a) A szentírásból tudjuk, hogy az apostoli korban egyéb papok és ekkleziáiak felett oly méltóságaik voltak az apostolok és Timotheus, Titus, mint nálunk ma a püspökök és esperesek, Csel. 1. 17. 20. 25. Ugyde ezen korban az apostolok tettek be valakit papnak valamely ekkleziába és nem csupán a nép, mert 1. Csel. 1. ők jelöltek az apostoli hivatalra két egyént, kik közül a nép vox által választott. 2. Csel. 6. ők rendelték el a hét diakonus választását; kik nem is tulajdonképen papok, hanem inkább alalmazsna kezelők, egyházfiformák voltak! István pedig és Filep előlépés útján lettek evangyelisták vagy néptanítókká, csak az nincs feljegyezve: mikor és miként?? — 3. A sz. Írásban ez a szó: presbyter v. szénior papot jelent Csel. 20, 17. 28. 1. Tim. 5, 17. Mint Kálvinus is megjegyzi Inst. Libr. IV. cap. 3. §. 8. 12. cap. 4. § 5. Ugyde az íratik sz. Pálról, hogy ő Barnabással együtt eljárván Kis-Ázsiának városait, minden gyülekezetekben választott széniorokat Csel. 14, 23. azaz papokat tett, mint ezen helyet Kálvinus is értette. Így hát sz. Pál dislokálta a papokat v. o. Csel. 16, 2. 3. — és Timotheust is pappá nem a nép, hanem a presbyterium, a papok társasága tette! 1. Tim. 4, 14. — 4. Hasonló íratik Titusról Tit. 1, 5. 6. 7. — 5. Sz. Pálnak parancsolatja szerint rendelt Timotheus 1. Tim. 2, 2. és 5, 22. Így tehát Pált és Barnabást a predikálásra rendelte a sz. Lélek. Így tanít a sz. Írás; az pedig a mi kánonaink fundamentoma. Vid. art. 3. in Majoribus.

b) De a józan okosság is azt kívánja, hogy a papok dislokációja inkább bizassék a papi törvényszékekre (a hol vagynak mind a papoknak, mind a hallgatóknak képviselőik), mint az ekkleziákra. Ugyanis az ismeri, a népnél jobban, a magok vigyázatjok alatt való tagokat; és így tudja, hogy milyen hallgatóknak milyen pap kell, és melyik papnak milyen jutalomra méltók érdemei??

c) Ugyanezen értelemben tanít, a kire figyelmeznünk igen

méltó, mert szavain épültek kánonaink, Kálvinus, a már idézett Instit. Libr. IV. cap. 4.

d) Tudva van, hogy a reformáció előtt, mint ma is a római katolikusoknál, egyedül a papoknál volt a dislokációra való juss: de a mi kánonaink és egészen a reformáció óta az espereseknek és papi zsinatoknak, a nép felett való móddal (*praefenter*) adták által a papok választására és elrendelésére (elhelyzés) való hatalmat; és olyanok már a következő kánonok:

1566. a gönci zsinat 7. art. — 1567. art. 20. in *Majoribus*, ugyanott art. 33. confer art. 21. in *Minoribus*, továbbá art. 49. — 1577. táján a borsodi zsinat így végezett art. 7. Az esperes tartozik ösmerni helységenként a maga traktusának ekkléziáit, és azoknak szükségeiről és fogyatkozásairól gondoskodni. Rendeljen azokban az építésre tudományuk és erkölcsük által alkalmas papokat (*presbyterat*)*). Ugyancsak art. 17. — 1595. a zemplényi kánonok: art. 27. — 1626. a komjáti zsinat kánonai; class. 2. kan. 6. klass. 3. kán. 1. és 27. — 1646. a szatmárnémetii zsinat: *conclusio* 14. Az 1649-ki kiadása Geleji kánonok: 19, 22. kan. — 1733. Zoványi kánonok: 14, 28. kán. — 1791. szeptemberben (és így a mi régi kánonainkat megerősítő diaetának vége után) a budai zsinat, 9-ik kánon 13-ik pontjában eképen végezett: *Quoad mutationem ministrorum, in sequentibus principiis essentialibus, hactenus quoque observatis, inter utram synodum convenit: — Jus vocandi ministerium ecclesiis competere; dimittere tamen absque praescitu et consensu superiorum iisdem liberum non esse; — Prout nec ministris ecclesiam deserere. Consensus seu ad vocationem seu ad dimissionem ministri, absque sententia causis, per superiores denegari non posse.*

Tagadni nem lehet, hogy ezek a szók valami részben homályosok és tekervényesek. Ugyanis, minthogy itten a vocationak a dimissio van ellenébe téve: látni való, hogy teszi itt ez a *vocatio* valami papi embernek a papságra valamely ekkléziába való nemcsak meghívását, hanem egyszersmind be is vitelét. Továbbá, mivel ezen kánonnak elején az első *sententia* végén *ellyphisbe* maradtak ezek a szók: *Cum praescitu et consensu superiorum* (mert így kellene azoknak lenni: *Jus vocandi ministerium ecclesiis competere cum praescitu et consensu superiorum*); azon kívül, mivel a második *sententiába*, a zsinat scribájának néminemű vigyázatlanságából (!) *tamen*, és így az első *sententiával* ellenkező értelemre vezető *adversativa particula* van téve, ezen szó helyett: *similiter*: tehát nem csoda, ha első tekintettel

*) „Presbiter“ szó, melynek jelentése öreg kánonainkban értelmeztetik: 1) mint pap, 2) esperes, 3) papi assessor, 4) ekkléziasíki sekularius előjáró, mely utolsó van Geleji kán. 99.

sokak előtt olyan értelműnek látszik ez a kánon, mintha így volna: *Jus vocandi ministrum ecclesiis competere, etiam absque praescitu et consensu superiorum; dimittere tamen absque praesc. et cons. superior. iisdem liberum non esse.* És már ha ilyen értelemben vette volna a budai zsinat ezen szókat, úgy megfosztotta volna a papi törvényszékeket a dislocatióra való szabadságtól, minden eleitől fogva való, és diaetán konfirmált kánonainknak ellenére, és nem igazán mondaná, hogy ezek nem valami új, hanem az eddig is observált principiumok vagy törvények.

De, mivel maga azt állítja, hogy ezen szók az eddig is observált kánonoknál nem egyebek; és mivel alább itten, a negyedik sententiában, a tractus superiorinak consensusát nemcsak a dimissio, hanem a vocatio requisitumává is teszi *), mint minden régiebb kánonaink; és mivel ugyan ő kán. 6 Nro. 8 így végez: *Jus ministrum vocandi et dimittendi ecclesiae competit, sed cum consensu superiorum:* tehát abból is kijön, hogy a budai zsinatnak nem helytelen, sem pedig a régiekkel nem ellenkező ez a kánonja, és hogy annak valóságos értelme magyarul minden bizonynyal eképen vagyon:

„Az egyházi szolgáltnak változtatására nézve, Budán, mind a két zsinat, u. m. a lutheranusoknak és reformatusoknak 1791. szeptemberben egyszerre tartott zsinatja, ezekben az eddig is szokásban volt következő főregulákban egyezett meg: az egyházi szolgát meghívni és be is vinni az ekklézsiába, joga van az ekklézsiának, ha abban a tractus előjárói is megegyeznek; ugyancsak (tamen) a tractus tisztjeinek tudta és megegyezése nélkül, nincs szabadsága az ekklézsiának a magok predikátorait elbocsátani is; valamint a predikátoroknak sines szabadságuk az ekklézsiát elhagyni, a tractus tisztjeinek hire és akarata nélkül. A prédikátornak se meghívására, se elbocsátására való engedelmet, nagy okok nélkül, nem kell megvonni a tractus tisztjeinek.

IV. Thesis. Az ekklézsiáknak nincsen arra jussok, hogy lelkipásztoraikat magok tetszése szerint ne maraszszák, hogy azokat hányják, vessék, magukviselésében minden aprólékos okokért piszkáljanak: valamint a tiszteletes predikátoroknak sines arra jussok, hogy az ekklézsiájokat törvényes és helyes ok nélkül változtassák. Hogy helyesek é az ekklézsiának a predikátor elbocsátására, a t. predikátornak pedig

*) Így alább: *Annua vocationis iteratio ha e t e n u s q u o q u e* (nb. és így ezután is ugy kell) *non pro privato cujuslibet ecclesiae arbitrio, sed sub inspectione senioralium consistoriorum exercita fuit.* — Legilletékesebb, és egészen új, bármint igen ternészetes-naiv apologia ama kánonra, melyről tudjuk, mennyire: „multum ille et terris iactatus et alto“ Aeneid. lib. 4. — Vessd össze Prot. E. és isk. Lap. III. évf. 3. sz. 72—5 n. jegyzet.

ekkléziája elhagyására való okaik? azt megítélni, sem nem az ekklésia, sem nem a prédikátor jussa; hanem a v. traktus törvényszékeé. Ahozképest nincs szükség az esztendőnként való papmarasztásra.

Mindezen, itt csak kivonatilag bemutatott thézisek elég fontossággal bírnak a végre, hogy figyelmünket igénybe vegyék. Nem kiavult régiségek, hogy történelmi tárba, nyugalomban elporladni, félretétessenek; ugyanannyi jogbölcészeti alapkövek, melyeket az elmúlt idők tanúsága szolgáltat kezünkbe, hogy jelenleg építsük be egyházi nagy jövőnk dicsőséges épületébe. Magyar hazánkban kizárólag sajátos protestans egyh. bel-magánjogi létünk első rendű életműszervein, kívülről nyomasztólag hatott köztársadalmi viszonyok, és belülről, ezek miatt, csak igen ügybajosan alakulhatott szervezet s tán olykor elhanyagolt disciplina által esett nehéz sérvek, és azok felüdítésére fordított eléggé szorgalmas ápolói gondok, melyeknek emlékezetbe hozása célszerű és szükséges. Bár egy „Corpus et Syntagma confessionum fidei“-féle gyűjteményben együtt birhatnánk alkotmányos bel-magán életünk minden aktáit! bár szigorubb lelkiismeretűséggel és nagyobb kegyelettel ragaszkodnánk a még eddig közhasználatból ki nem vett, mégis oly sokszor elidőszütnék s annál fogva el is mellőzhetőnek vett kánonainkhoz. Ki valaha számítgatni megkísérelte, és az egyháztörténelem folytán csálhatlan tényekből elvontan összeállítgatni próbálta: mily eredményeket szült a római sz. szék jogfoglalásaira kedvezőleg a „Jus canonicum“-nak p. bolognai egyetemen ezernyi hallgatók előtt magyarázása, az önként belátandja, hogy nekünk is, ha közérvényűségre emelni kívánjuk egyházi törvényeinket: mulhatlanul és mielőbb azok köz tudomásra hozását kell sürgetnünk. Főiskolánkban prot. egyházi jogi tanszékek felállításáról kell gondoskodnunk.

Gonda László.

A CHINAI VALLÁSRENDSZEREK.

A MYTHICUS KOR ÉS A KONG-FU-TSE VALLÁS.

„Ki mondhatja meg nekünk, hogy minő szerep jutott a mi polgárisodásunk legnevezetesebb fejlődésében ama halványsárga színű emberfajnak, mely az emberi nemnek majdnem egyharmadát teszi, s melynek történeteit csak kevésbé ismerjük.“ Így elmélkedik Cantu Cesar nagybecsű történelmi művének bevezetésében, midőn azt fejtegeti, hogy valamely nemzet történetét s egyetemes értékét nem mér-

legelhetjük helyesen, ha hypothesiseken vagy bármily merészen felállított elméleti rendszereken indulunk el. Hogy valamely nemzet történelme vagy államszerkezete ne legyen szemeinkben egy fölfejtetlen talány, vagy éppen botránykő s nevetséges ferdeségek zűrzavara, szükség, hogy ismérjük azon eszméket, mik ama népek vérévé váltak, lelkebe szövődtek s minden lépteit intéző vezérelvekké lettek. Kétségen kívül nagy az előhaladás, mit Európa népei a minden oldalú műveltség útján tettek, és hihetetlen lelki csalogódásban kellene lennünk, ha az a pálya, melyen a kaukázsi faj koriféusai haladnak, nem volna az emberi tökélyesség legbiztosabb ösvénye. De az korántsem jogosít fel bennünket, hogy kicsinyelve megvessük s pigméusi ügyetlenkedésekül tekintsük azon törekvéseket, miket a felküzdő emberi szellem más népeknél mutat. — Eljövend az idő, mikor az evangyéliomi ígért következtében e népek egyesülendnek velünk s akkor talán az ő fejlődési menetükben is gyönyörű gondviselési tervek nyilvánulnak.

Mint emberek tisztelettel közeledjünk névszerint azon térhez, hol a legszentebb emberi erő, a szellem úzi titáni munkáit s rakogatja egymásra a vallásrendszerek Pelionait és Ossaít, nem hogy kiostromolja az eget mint ellenséges hatalom, de hogy visszaimádkozza azt, mint gondatlan kezei közül kisikamlott atyai örökséget.

A tudományos vizsgálatok jelen szempontjából ítélve, legfigyelemre méltóbb tüneményekül mutatkoznak e nemben azon vallásbölcseleti rendszerek, miket Ázsia ősnépei a hinduk és chinaiak ezredéves titkolódzás után előttünk kitárnak. — Ha nagyon vérmes reményekkel nem fogunk is ez ősnépek szellemi életének tanulmányozásához, ha la Metrie-vel azt hiszszük is, hogy a tévely képezi az emberi lélek élet-elemét; lehetlen mégis, hogy érdekkal ne ohajtsuk ismerni e tévelyeket, melyek az emberi nem több mint felének életét, történetét alkotják. De nézzünk csak kissé mélyebben járó tekintettel ezen, első tekintetre, silány fantazmákból, gyermekes mesékből álló észkisérletekbe, a kicsinylés hangját, tisztelő elismerés váltja fel; néhol pedig ha egyes ferdeségek mosolyra kényszerítnek bennünket, meghökkenünk, rábukkanván, hogy e barbarok történetében: mutato nomine de nobis fabula narrat. Sokszor csodálva fogunk itt látni olyan jeleneteket, egyes erő kifejtéseket, miket emberen-túliaknak tartanánk, ha mindenkben el nem igazítna bennünket a Genesis első és második része, összehasonlítva a mit Pál Róm. II. 14, 15 mond; sok oly eszme mit mi a görög s római bölcseleknél, mint eleusisi misteriumot szent ihlettel csodálva olvasunk, úgy tűnik itt fel mint rég kimondott ígék, melyek a nép észjárásába is átmentek. Sok kétely, összebonyolult csomó, miknek feloldásán a bölcselet emberi ész Európában hasztalan izzadott, itt már

legombolyúlt régen, sőt tán díszes szövetté is alakult. Számtalan talány van az emberi életben, mikkel úgy vagyunk mint a mesebeli bűvös lakattal, melynek kulcsát tündér hatalom az óceán tulsó partjára dobá, hol azt a rettenthetlen s őszinte kereső végre is feltalálja.

Mily nagy nyereség, mily megbecsülhetetlen volna, ha léteznék irodalmunkban oly mű, mely azon vallásrendszereket logikai fejlődésükben kísérve mostani állapotjuk szempontjából ismertetné; de úgy hogy ne csak körrajzot adna, hanem leereszkedvén azoknak mélyére, ha kell a látszólag aprólékos körülményeket vagy mellékesnek tetsző eszméket se hallgatná el, melyek közül némelyek nagyobb világot vetnének a tárgyra, mint annak európaiilag kezelt sisztemákba, formákba illesztése, fő- és alosztályása. Ha az összehasonlító nyelvészet, melynek honunkban 1856. óta oly szorgalommal művelt tére van, nem tartja hasztalannak egy betűért vagy hangidomért elmenni a finnek-től, ha kell a patagonokig, miért kételkednénk mi, ha komoly benünk a vágy, tanulmányozni az emberi szellemet az ő sajátos jellemző mozzanataiban, miért vonakodnánk kikutatni e vallásrendszerek mélyében némely apróbb eszméket, mik sokszor jobban jellemzik azokat, mint az általános szempontokból ismertetések.

Ily kimerítő, ily átölelő célja nincs, de nem is lehet e rövid ismertetésnek, melynek folyamában a chinai birodalom népeinek vallásos felvételeit csak vázolandom, de magát az elvet, a mennyire lehet, alkalmazni igyekszem, a midőn is némely jellemző aprólékosságoknak itt ott élénkebb színezettel kiemelése talán nem leend hasztalan, vagy érdektelen törekvés.

* * *

A chinai*), ha megkérdik: hány vallási vagy bölcseleti rendszer van hazájában, azt feleli: három, a J u, melyen Confucius, F ó, melyen Buddha és T a o, mely alatt Laokiu által alapított vallás értendő. De ezek nem egyforma tekintélyben állnak. Ortodox és államvallásul a Confucianismus tekintendő, a másik kettő pedig mindaddig, míg amannak útjában nem áll, egyszerűen csak eltűretik.

Mielőtt e vallásrendszereket egyenkint jellemeznénk, szükség, hogy pár pillanattal az ezek keletkezését megelőzőtt korra tekintsünk. A nemzetek bölcsői fölött altató dajkaként viraszt az ős rege; s mint

*) E szót magyarban „tsinai”-val kellene írunk, mely nevét a mennyei birodalom a K. e. 260-ban kezdődő Tsin dynastiától nyerte. De mint Halder K. a nyelvész. füzetekben (1856. év 26. l.) megjegyzi, vannak szók, melyek elferdítéseken alapúlnak mint p. zenith, azimuth sat. de mivel nagyon bele ették már magokat a nyelvészokásba, fogalomzavar nélkül ki nem küszöbölhetők.

minden más népnek, a chinainak is meg van, még pedig korántsem érdektelen mythológiája.

A chinai mesés történelem P u o n - k u személyével kezdődik, ki figefalevél mezben ábrázoltatik. Utódjaül végetlen sora következik a patriárkháknak, kik valódi hindu modorban ezer ezer évekig éltek s uralkodtak légyen. E sorozatot berekeszti az ugynevezett „három császár“, kik mint a görög mythus félistenei és hősei, az emberi nemzetet találányaik vagy vállalkozó szellemük által a vadság állapotából kivezérlek s később a hálás utókor emlékében mint trászscendentalis lények tűnnek fel. F o - h i, S h i n - n u n g és H o a n g t i e három férfi neve, kik közül az első a zenével, számtudománynyal és társadalmi törvényekkel ajándékozá meg alattvalóit, második a földművelésre tanítá s ezért „i s t e n i s z á n t ó“ nevet nyert, utóbbi pedig a birtokok szabályozása és földek kimérése körül szerzett érdemeket, a mellett hogy a 60 cyclust behozá, mely a chinaiak időszámításának mai napiglan szabályozójává lön.

A három császár korát az „ö t u r a l k o d ó“ váltá fel, kik közül említésre méltó a két utolsó J a u és S h u n. Előbbinek az idő kiszámítása és naptár szabályozása körül van érdeme; de örök emlékét azon tette is fenntartá, hogy saját fia mellőzésével az erényes Shunt nevezé utódjává. Ez azért fontos, mert e hagyomány alapján van maig is a chinai császárnak joga, hogy utódját kinevezze s ritka eset, mint a chinai történelem bizonyítja, hogy az első szülött örökölte volna a trónt.

Ezen uralkodó zárja be a chinai történelem „a r a n y k o r á t“ s a három császár és öt fejedelem szolgál feddhetetlen és utólérhetetlen mintaképül a chinai császároknak.

Shun a n a g y J u t választá utódaul. Ez a chinai Deucalion, ki ama roppant áradás alkalmával, melyet a mai napig sem szabályozható H o a n g - h o (sárga folyó) medreiből kiesapása okozott, népe nemtőjeként szerepelt. E nagy özön a legilletékesebb írók (Gerbillon, du Halde, Rémusat, Morrison) számítása szerint a bibliai özönvíznél jóval utóbbra 2000 évre Kr. e. teendő. Utána azon dynastiák következtek, miket a chinaiak H i és S h a n g névvel neveznek. A Shangból legutolsó volt T s h a u - v a n g egy kegyetlen zsarnok, ki halálbüntetéseit a szív kiszakasztatása által szokta végrehajtatni. A nép végre fölhivá ellene V u - v a n g o t (szó szerint a harcias király), ki a nép segélyével őt leverte. A zsarnok, midőn V u - v a n g ostromcsapatai elől nem volt menekvése, kincseivel együtt mint egy második Sardanapál felgyujtott palotája üszkei alá temetkezett.

Vu-vang lön alapítója a T s h a u dynastiának, első melyre már a

történet hajnala némi világot vet. Itt tehát, mivel ez úttal nem történelmi előadás a cél, mi is megállapodunk; megjegyezve azt, hogy e dynastia idejére, mely m. e. 600 évi időt foglal magában (1000—400-ig K. e.) esik mind K o n g - f u - t s e reformátori föllépése, mind B u d d h a tanának Indiából átszivárgása; mind L i a o - k i u n rationalismus szerű tanának származása.

E rövid vázlata után annak mi a chinai mythos termékeny teréről szolgál, lépünk át azon térre, hol az öntudatosan alkotó emberi ész elvontabb, komolyabb munkálatai tűnnek elénk, vizsgálgassuk elsöben is a chinaiak legjózanabb vallásrendszerét, mely egyszersmind az államkormányzatnak is alapját képezi.

I.

A Ju vagy a Kong-fu-tsei vallásrendszer. *)

Confucius, kinek valódi nevét, mely Kong-fu tse, a Jezsuiták latinositák, Kr. e. 550 év körül élt. Lu státusban született, mely a mostani China S h a n t u n g t a r t o m á n y á n a k egy részét teszi.

Kortársa volt e szerint a görög Herodot, Pythagórasz és Szólonak. A hagyomány azt beszéli róla, hogy kora-ifjúságától fogva tanulmányoknak élt s nem sokat adott a gyermekjátékokra. Mint a Lu státus első miniszterének fia leginkább az állami és erkölcstudományokkal foglalkozott; a természettan körül soha sem kutatott ugyan, de korának babonás felvételeitől is mentnek látszik. Tana tehát nagyobb részt államerkölcstani bölcsészeti rendszert képez, ezért van nagy bece a kormányzat kezelésben és előnye a legfökép elvont szemléleteken alapuló más két rendszer fölött.

Korát és annak szellemét illetöleg jegyezzük meg, hogy az akkori China a J a n g t s e - k i a n g bal partjától a tatár síkságokig északra, és annak jobb partjától hátsó Indiáig délre elterülő förszöböl

*) A többszöri idézgetések megkimélése végett megnevezem itt azon munkákat, mikből ez ismertetés adatait merítém.

1) China and the chineses. A general description of China and her peoples by John Francis Davis. Hong-kong governour, London 1840.

2) *Horae sinicae* ou Traductions tirées de la littérature des Chinois 1818. Morrison Robert-től.

3) Abel Rémusat: *Melanges Asiatiques* 1824.

4) *Allgemeine Geschichte der alten Welt* J. Z. Repelt. Wien 1846.

5) *Charakter, Sitten und Religion aller bekannten Völker unseres Erdbodens*. Leonhardi F. G. Leipzig 1790.

állónak tekintethetik. A déli részt még akkor fél vadság állapotban levő népek nomád csapatai lakták, de az északiban feltűnően több műveltség, s a kormányzatot illetőleg egy neme a meglehetősen kiképzett feudális rendszernek létezett, mely nagyon hasonlított az V. Károly korabeli és utáni németbirodalmi laza szerkezetéhez. A birodalom igen sok apró státusokra volt osztva, melyeknek fejedelmei bizonyos tekintetben egy központi uralkodót ismertek el, ki a fent említett Tshau dinasztíából származott, mely a mythikus kort berekeszti. Ezen állapot a helyett hogy a közjólétet zavarta volna, azt nagyban elősegíté s a szabadság és bölcs kormányzat sok státusban szépen virágzott, úgy hogy a Confucius munkáiban találtató sok szép vonásokat nagyrészen e szabad-elmű kor szellemének tulajdoníthatjuk.

Dr. Morison a chinai írók összevetésiből következő adatokat közzöl a bölcs Confucius személyét illetőleg. „Egész valóján a szelíd méltóság ömlött el s a bölcsesség csillaga ragyogott homlokán; járása tisztelet gerjesztő, mit nagyrészen elősegített magas termete, mely kilenc lábnyi volt.“ Ha itt a cubitust kisebb mértékre vonjuk is, való marad hogy Confucius kortársainál közönségesen „a magas ember“ név alatt volt ismerős. „Mint minden rendkívüli ember, úgy az ő születését is csoda jelek kísérték. Születése előjén két sárkány vevé körül szülő házát s anyja fülébe égi zene hangzott. Az újszülött mellén e fölirat volt látható „a világ rendbehozója,“ s család fája egész Hoang-tiig a 3 mesés császár egyikéig van vezetve.“

A bölcsnek legfőbb törekvése oda irányult, hogy a bűnöket, mik a polgári életbe befészkelődtek, kiirtsa, s a régi császárok, mint Ju-Shun sat. emléken maradt elveit és bölcs mondatait feljegyezvén, azok hatályával az államokat erkölcsileg újjá teremtsé. Innen szüntelenül hivatkozással van a régi jó időkre s magát az ősk vallásának és életelveinek csak reformátoraként tünteti fel. Őszinteségének s önzetlenségének tanúja az, hogy magas hivatalát, melyre személyes képességei miatt lőn emelve, odahagyá, midőn észrevette, hogy jó tanácsai süket fülekre találnak s befolyásával a kívánt rendet helyre nem állíthatá. Ezután útnak eredt szegénységes egyszerű módon, bejárta a számos apró tartományt, tanulásra s az erkölcsiségnek minden rendűek közötti hirdetésére szentelvén idejét, tehetségét. Fáradozásainak s példás jellemé nyomatékának sikeréül nem sokára 3000 tanítvány vevé körül, kik közt 72 fölállózó szeretettel csüggött rajta. Nagy híre futamodván, tömegestől kapta a meghívásokat, különböző fejedelmekhez, miket ő elfogadva, mint legmagasb rangú államminiszter kísérle meg újra tanainak érvényesítését. Végre a zajos életet megunva, tanítványai csöndes körébe vonult vissza, hol életét a bölcselés, és azon

munkásság között osztá meg, melynek eredményei a chinai szent könyvek, mik hírét és szellemét a legkésőbb utókornak adák örökségül. De e csöndes szemlélődő körben sokszor megzavarák azon versengések, mik az apróbb államok fejei közt támadtak, s melyekről főként a Confucius utáni kor Tshenkuo vagy csiyó dó népek szakának lőn nevezve. Sok csapás is érte őt vénségére. Hetven éves korában a halál által megfosztatott legkedvesebb tanítványától, kinek neve Jen-hoy volt s kinek halála őt oly vigasztalhatatlanná tévé, hogy több napig csak ezt kiáltozá: „semmivé tett, semmivé tett az ég!“ Kevéssel halála előtt botjára támaszkodva énekelgeté:

A szikla elporlik,

az izmos fa kidől,

A bölcs, mint virág elhervad.

Utolsó műve a Tsun-tsiu *) befejezése után meghalt 73 éves korában, néptől és fejedelmektől őszintén meggyászoltatva. Hírét az idő óriássá növelte s most 2000 év után China minden lakói valláskülönbség nélkül tisztelik s szellemének emelt templomokban, emlékképeiben imádják. Egyízben világos életveszélye alkalmával mondá a bölcs e szavakat „ha az ég elhatározá, hogy tudományom a világ'jávára fent maradjon, a kuangi férfiak engem most meg nem ölhetnek.“ A második hónap 18. napja általános gyászba öltözteti Chinát, mert e napon halt meg a Kung (fő bölcs) mint őt a Han dynasztia (Kr. e. 201—260 Kr. u.) császárai nevezék, vagy „az őskor legszentebb tanítója,“ mint őt a jelenkori (Man-dzu 1644-től) császári család hivatalos kiadványiban említi.

Confuciusnak csak egy utóda maradt, 68 nemzedéken át családja mind e napig megmaradt. K a n g h i császár *) (1662—1722) idejében már 11,000 férfi tagja volt a családnak, kik magas hivatalokat viselnek s nagy előjogokban részesülnek napjainkig.

Mivel Confucius egész életfolyama alatt a politikával foglalkozott; innen még erkölcstana is leginkább csak azon társadalmi kötelességekre vonatkozik, mik a politikával viszonyban vannak. A család képe az, mely minden rendelkezéseiben állandó mintaképül szolgál. Művében sehol sem találunk függetlenségi és jogegyenlő-

*) Saját korának történelme, melyről alább lesz szó.

*) Nevezetes e császár hosszú és bölcs uralkodása azon követségről, melyet (második eset China fennállása óta) külföldi uralkodókhoz, névszerint I. Péter cárhoz Gerbillon jézsuita vezetése s tolmácsolása alatt küldött, s azon confesszióról, mit a római pápához írt, a ráfogott bálványimádási gyanú alól magát igazolandó.

ség i eszméket, miknek nézete szerint a természet rendszerében sehol sincs nyomuk; hanem igenis mindenütt az alárendeltség, engedelmisség tanát látjuk élére állítva és ajánlva, melylyel a gyermekek szüleihez, az ifjak a vénekhez, a nép az uralkodóhoz, sat. kell hogy viseltessék. Sokan megbocsáthatlannak tartják Confuciusnak azon törvényét, melyben a szüléknek gyermekeik eladását vagy megölését, szükség esetében megengedi. A kárhoztató ítélet azonban mérsékeltebbé válik, ha meggondoljuk: mennyire vérivé vált néki a függőség, alárendeltség eszméje s mily kevés alkalma és oka volt e tekintetbeni erős tán elfogultabb meggyőződésében valaha megingattatnia. A mi az atya a családban, az a törzsfőnök a néptörzseknél és a császár az államban, kinek neve a chinaiaknál az „ég fia“ s birodalmaé a mennyi birodalom.“ E kifejezéseket ne vegyük valami fentélező esztelen gőg szavainak, mert ezeknek oka azon sajátságos nézetekben rejlik, mik a chinaiaknál a birodalom fölől uralkodnak. Fölfogásuk szerint ugyanis az ő országuknak feladata, hogy legyen típusa, képmása ama mennyei rendnek, mely a csillagok forgásában és az évszakok rendszeres folyamában nyilvánul. Földindulás, ragályok, áradatok, tűzvészek annak tanúbizonyságai, hogy a mennyei rend meg lőn zavarva, minek kétségtelen oka viszont ott rejlik, hogy az államban valami rendetlenség történt, melyet ki követhetett volna el egyéb, mint a császár, kinek egyedül imputálandó az állam üdve vagy balsorsa. A chinai tehát körülbelől oly értelemben nevezi honát mennyi birodalomnak, mint a keresztyén az egyházat Isten országának.

Látnivaló, hogy e gondolatok egy igen ügyesen kezelt kombináció eredményei, s azon földrészben, mely mint látszik örök időkre a despotizmushoz szegődött, roppant horderővel kell, hogy birjanak az emberi önkénynek, még a trónon is megzabolására. Mert bár korlátlan úr is a chinai császár népe fölött, hatalma nem fajulhat bőszültséggé, mert azon szilárd meggyőződés, hogy az ég ellenőrzi s számon veszi tetteit, s azokat egész birodalmán és úgy rajta is megbünteti, ha csak nem fenevad, erős zablán tartja őt. Érdekes adalékul szolgál ezekre a mostani chinai császár atyjának „Ta o k u a n g“nak (a bölcsesség fénye) imádsága, melyet az 1832-ki országos szárazság alkalmával a T i e n hez (ég) könyörgött s mely az azon évi „chinai repositorium“ 1-ső kötetében jött ki. A császár így szól:

„Én a menny szolgája, az emberek fölé vagyok helyezve és felelős a világ rendjeért és a népek nyugalmaért. Nem alhatom s nem cheitem nyugodtan, az aggodalom emészt, a szorongás miatt reszket kebellem, és még sem száll az égből permetező eső és üdítő harmat.

Kérem magamtól: hanyag voltam-e az áldozatok körül? Gőg vagy pazarlás foglalta-e el észrevétlenül szívemet? Az évek hosszú

sora meglankasztá-e kormányzathani éberségemet? Illetlen beszédek hangzottak-e ajkaimról? Megkapta-e tőlem érdeme szerint a jó jutalmát, a gonosz büntetését? Avagy emlékek s mulatókertek építése végett vetettem-e a népre nyomasztó adót, elpazarlám-e vagyonát? Vagy tán mandarinjaim választásában méltatlanokat emelék fel s az által boszantám népemet? Vagy a nyomatottak nem találtak nálam menedéket? Kiosztatott-e az országos segély tartományaimban, vagy népem éhhalálnak lőn áldozatává?

Leborúlva imádkozom a császári éghez hogy tudatlanságomat és elégtelenségemet bocsássa meg, s engedjen megtérésre alkalmat. Mert milliói a büntelen népnek miattam egyes ember miatt lőnek boldogtalanlanná. Bűneim sokságát bevallva, könyörgök. A nyár elmúlt, eljött az ősz, tovább várni nem lehet. Leborúlva esengek a császári égnek, nyujtson kegyelmes szabadulást.“

E könyörgés elég világosan mutatja a viszonyt, mely a chinai nézetek szerint a nép, császár és ég között létezik. Ezen elvek, e nézetek vannak kiemelve mindenütt a confuciusi iratokban, ezek uralkodnak a legünnepélyesb szertartástól, le az üres udvariasság legparányibb szabályaig. Sok részben e jellemének köszönheti a confuciusi bölcsélet, hogy oly kedvencévé lőn a chinai kormánynak. Ez elvek erőszakoltatnak már korán az ifjúi lelkekbe s szolgálnak alapjául a honfiak erkölcsi mivoltának; ezeknek magyarázata és érvényesítése képezi a nevelés főadatát, valamint azoknak, kik államhivatalokra készülnek, úgy a gazdagoknál, kik nominalis pályára, rangra törekcszenek. Valószínűleg e főlvételeknek a nép szellemére s lelkiismeretére való befolyása az, mely Chinát, a világ legnépesebb államát és korántsem szeszélytelen népét a maradandó rend merev korlátai közt tartja.

Az erkölcsi rendszabályok közt, miket e nagy keleti böles hirdetett, kitűnnek némelyek, mik az emberinem közméltánylatát érdemlik, s mint társadalmi szabályok fölülmúlhatatlanok. Tanítá ugyanis, hogy úgy kell bánni másokkal, mint a milyen bánásmódot viszont azoktól kívánunk. Hogy a titkos gondolatokat (mint a cselekmények kűtfjeit) megőrizzük. De mint minden tisztán emberi rendszerben, itt is létezik sok oly elv, melyből az emberi gyarlóság észrevehetőleg tekint ki. Így p. a gyermeki köteleességet képtelen és veszélyes végletekig viszi az által, hogy meghagyta a fiúknak, miszerint atyjok gyilkosával egy égboltozat alatt ne lakjanak. Ez más szavakkal a vérboszu, melynek egyébiránt egész keleten sok borzasztóan nagyszerű eseteit találjuk.

Némi vázlatos átnézete azon eredeti műveknek és compilációknak, mik Confucius és tanítványai korából valók, helyesebb meg-

ítélésére vezérlel azon bölcselet-vallási iskolának, melynek ő feje volt s mely még ma is azon zászló, mi körül a chinai ortodoxok se-reglenek. A szent és klaszszikus munkák száma kilenc; t. i. öt ka-nonikus mű és a négy könyv.

Az öt kanonikus könyvet, összes névvel King, sokrészben Confucius részint maga írta, részint össze szerkeztette. Név szerint:

I. A Shy-king (szent énekek könyve) mely m. e. 300 darab versből álló gyűjtemény, miket Confucius a népköltészet tág mezejéről válogatva összeszedett. Chinának is mint minden népnek ős költés-zete dalokból és ódákból állt, mik alkalmilag zene kísérettel is jár-tak. A shy-king chinai commentátora így elmélkedik: az emberi ér-zelmek fölébresztetve, szavakban testesülnek meg; ha kifejezésre a szavak nem képesek, sóhajok és taglatatlan hangok származnak; ha pedig ezek sem elegendők arra, hogy az érzelmenek igazság szolgál-tassék, az éneknek kell születnie! A shy-king négy részre oszlik, me-lyek elseje és legérdekesebbje, a Kuo-fung (államszokások) külön-féle tájdalait tartalmazza azon kis államoknak, mikre akkor a bi-rodalom oszolva volt. A történelem erről azt beszéli, hogy az akkori Tshau dynastia egyik tagja, ki mint tudjuk névleg szuverénül volt elismerve az apróbb vazallok által; megakarván ismerni birodalmában élő minden népek érzelmét és gondolkodás módját, összeszedette a náluk divatozó legkedvencebb dalokat*); e chinai dalok legtöbbje igen együgyű, de a mellett homályos, úgy hogy az őket kísérő hosszas kom-mentárok nélkül teljesen érthetlenné lennének. E kommentárok (nagy részben Tshu-fu-tse vagy csak Tshu-tse híres kommentátor művei) tették lehetővé a Shy-king európai nyelvekre lett lefordíthatását is (Először angolban a Royal asiatic transactionsféle gyűjteményben). E jegyzetek aztán felvilágosításokat s történelmi eszméláncolatokat adván, annyira érdekessé teszik, hogy e dalok minden művelt chinai kedvenc tanulmányaivá lettek, miket könyvnélkül betanulnak s mikre az újabb költészeti termékekben is folytonos vonatkozás van.

A Shy-king második és harmadik része oly énekeket tartalmaz, miknek nemzeti ünnepélyek alkalmával kell énekeltetniök, s az ős bölcsek és hősök tetteit s beszédjeit hirdetik. A negyedik és utolsó része a Sung (dicsbeszédék) panegirisei a Tshau dynastia uralko-dóinak és más e korbeli jeleseknek. Ezeket a császár énekli, midőn

*) A Spectator (régí angol folyóirat) 502. számában egy ehez csodálatosan hasonló esetről van említés: Egy miniszter Erzsébet királynő korában minden nemű divatos dalo-kat és balladákat meghozatott, s nagy szorgalommal kutatta, hogy ez vagy amaz darab mi-ként tetszik a népnek; melyből ügyesen tudta kiszámítani mind a nép kedélyhangulatát, mind pedig hogy mimódon kellessék azt a kormány céljai számára megnyerni.

mint a Tien (ég) főpapja *) az ég és föld templomában vagy „ősei csarnokában“ áldozik. Ez egész gyűjteményt méltán nevezhetni chinai Homérnak.

II. A Shu-king (tanácskozmányok könyve) az öt kanonikus könyv között a második, ez a chinai tudósok előtt is homályos és nagyrészt érthetetlen, mi onnan származik, mert eredetileg létezett százfejezetei helyett csak 58 van meg **). A Shu-king azon tanácskozmányok történetét tárgyalja, miket Ju és Shun régi mintacsászárok egymással tartottak. Nézeteikben sok nyoma van a helyes és humánus kormányzati elveknek. „Hasztalan várod, hogy romlott szellem jó uralkodást szüljön.“ A nép szíve és az ég parancsa egyenértékű“ (vox populi vox Dei, Európában ez így hangzik) sít. Valóban itt, mint Confúcius egyéb rendszabályaiban is, csodálva bukkanunk oly nézetekre, miket alig foghatunk meg egy megrögzött ázsiai despotizmus körében. E három igen gyakorlati szabály van itt állítva a helyes uralkodás alapjául: 1) alkalmas férfiakat választani a hivatalokra, 2) a nép kívánságát figyelembe venni és 3) a korszellemet a számitásból ki nem feledni. — A Shu-king írja le azon nagy özönyt is, melyet Yu uralkodása alatt a Yan-tse-kiang folyónak eldugulása okozott, mely mint főlebb láttuk, nem azonítandó a bibliai özönnvizzel.

III. A Ly-king (szertartások könyve) a harmadik a kánonban, s ez a chinai vallások és egyéb szertartások megalapító normája, s merev változhatlanságának alapja. A népek ős tanítói nem alap nélkül becsülték nagyra a külformaságokat, mik arra voltak számítva, hogy a vadság állapotából alig kivergődtek kedélyét szelidítsék s kihágásokrai természeti hajlamukat fékezzék. E könyv megjegyzi, hogy mivel az embereknek vérmérséklete, hajlamai oly végetlen sokfélék, szükségessé lőnek a Ly (illemi szabályok mind Istent, mind az embereket illetőleg), hogy némi összhangzat meg-

*) E főpapság csak a császárt illeti s csak is ő neki szabad a Tiennek áldozni, a nép, ha ezt tenni meri, életével lakol.

**) Tsi-hoang-ti chinai császár a Tsin dynasztiából (240 K. e.) nem csak arról tette magát híressé, hogy a 500 mértföldnyi hosszú chinai falat építtette; hanem arról is, hogy uralkodásra jutásával szigorú parancsot adott ki, hogy minden könyv, Confuciusét se kivéve, tűzbe vetessék. Erre őt nem valami fanatizmus indítá, mint az arab chalifát a ptolemeusi könyvtár megégetésére, hanem azon csodálatos gőg, hogy az ő ideje előtt lett dolgokról a világ semmit se tudjon s a történelem csak az ő nagy tettei előszámolásával kezdődjék! Ez ad magyarázatot a Tsi-hoang-ti („szószzerint: első császár“) névhez is. Ezen auto da fé alkalmával veszték el hihetőleg a Shu-king hiányzó részei is.

állapíttassék. Ez elveknél fogva a chinai moralisták főtörekvése mindig a természeti szenvedélyek elfojtására van irányozva, „hogy az ember magaviselete, mint valamely csöndes víz felszíne, nyugodt, higgadt, lesímolt legyen.“ A chinai birodalomban csak a kultust illető szabályok közönségesen 3000-re tétetnek. Itt tehát mind Nagy Gergely, mind XIV. Lajos a mindkét nemű szertartások nagymesterei látni való, hogy csak tanoncokként tűnnek fel. Mi sem volt a szabad mozgáshoz szokott európaiak előtt feltünőbb és nevetségesebb, mint azon fontosság melylyel a chinai egész lényét jellemzi, azon ünnepélyes színezet, melyet legszokottabb találkozáskor s legmindennapibb foglalkozásokban pontos kicsinykedéssel megtartanak. Ezen szertartások alkalmatlanságát volt alkalma bőven tapasztalni azon angol követségnek, mely 1816-ban Ki-king császár előtt tiszteletgett. Egyike a Pekingi hat fő tribunálnak vagy közigazgatási ágazatnak Ly-pu nevet visel s föladata hogy a szertartásoknak és konvencionális szokásoknak rendszeres menetére, melyek chinai felvétel szerint az életnek egyik fontos részét teszik, öröködé s rendre utasítólag felügyeljen.

IV. A Tsun-tsin (tavasz-ősz). Mint a korabeli történetek előadása képezi a szent iratok negyedikét. Ez utolsó, és pontosan véve, egyetlen eredeti műve Confuciusnak. Célja úgy látszik az, hogy a státusok uralkodóinak intélmeket s tükröket adjon elibök, némely helytelen eljárásaikat korholja, s a régi királyok maximáiban követésre méltó kormányzati elveket állítson fel. Előadását mintegy 750 évvel kezdi Kr. e. s azon eseményekkel végzi, miket vén korában megért. Nevét a mű onnan vevé, mert írásához tavasszal fogott s ősze végzé, innen e szokás a chinai tudósoknál maig is fenmaradt, valamint az is, hogy műveiknek hasonló különösségekről adjanak nevezetet. E művet illetőleg s főként históriai szempontból, sehogy sem írhatjuk alá pater Prémare jezsuitának fitymáló ítéletét*) már csak a „*humani nihil a me alienum puto*“ elvnél fogva sem.

V. A kánonban ötödik helyet foglal a Ye-king (teremtés könyve), mely már nem Confucius műve. Mystikai elmélkedés a teremtés és a természetben történő változások felett. Ez, mint dr. Morrison megjegyzi, a legorákulumszerűbb minden irodalmi termékek közt s a mi kicsit belőle megérthetni, az leginkább a tudós Tsu-fu-tse commentációinak köszönhető. A Pekingben találtatható Fó-hi féle számtani diagrammák sokban hasonlítanak Pythagorás

*) In ultimum pono gradum historiam illorum non quod male sit scripta, sed quia non curo scire facta que referunt. Litterae orientales Massil. 1811.

számbölcseletéhez és mysztikus számaihoz. Innen az eleitől fogva bő forrása volt a titkos számokkai kombinációknak s az e folytán származott kabbalisztikai álbölcseelkedésnek s divinációknak. A chinai bölcselek szerint minden teremtetett dolgoknak okfeje, ősprincipiuma a T a e - k i. Ezt könyveikben egy kör jelöli, melynek fél átmérőjére fölfelé, másik félátmérőjére pedig lefelé egyegy fél-kör íratik. Ezen idom ábrázolja a T a e - k i t, s azon két osztály, melyet e görbe vonal képez, a Y a n g (hím) és Y i n t (nő) jelöli*). E két, t. i. cselekvő és szenvedő okfő hozott létre aztán mindent. E módu megkülönböztetés következetesen kivetetik a természeti tárgyak egész láncolatán át, t. i. a nap = yang, a hold = yin, az ég = yang (ἥλιος), a föld = yin (γῆ), s így megy ez analogia végetlenül. A T a e - k i definíciói sokszor olyanok, hogy azt intellectualis lénynek volnánk hajlandók tartani, de ha egyéb nem, annyi tagadhatatlan, hogy maga a rendszer tág kaput nyit a materializmusnak, mert a teremtető és teremtmény közt különbséget nem tesz. Ez azonban nem Confucius, hanem az utána élt s rendszerét tovább vivő bölcsek rovasára számítandó. Mert e chinai theogonia, bár annak alkotó elemei régiek, leginkább a S u n g - d y n a s t i a (950—1281-ig Kr. u.)* bölc uralkodói alatt nyerte kiképeztetését számos commentátorok által, kik között a főntemlített T s h u t s e leg-híresebb, s ezek összevetett munkásságának eredménye a S i n g - l y - t a - t s i u n (kimerítő rajza a természetnek), mely azonban már a M i n g - d y n a s t i a alatt (1366—1644 Kr. u.) a 14. században jött létre, Tshu-tse ebben így szól egy helyen: „Az égi okfő (Tien) hím és a föld (Ty) nő. Az egész világ e két nemre oszlik, még a növények is. Van hím és nő kender, hím és nő bambusz*). A számok közt az 1, 3, 5 sat. hím, a 2, 4, 6 sat. nő. Semmi sincs, mi a Yang és Yimtől független volna“

A Tienről néha úgy van említés, mint oly lényről, mely a világot pantheistice áthatja s az erkölcsi világban büntet vagy jutalmaz, s ily értelemben is neveztetik a császár menny fiának. A Ty (föld) a chi-

*) Ezen fölvétel sokban egyezik, valamint az egyiptomi mythológiának azon helyével, mely a világtozás előállítására hím és nő principiumot vesz fel; ugy a Hinduk J a d s h u - v e d á j á n a k amaz előadásával, hogy Brahm, miután az arany tojásból kikelt, restelt magánosan lenni a világon, ohajta tehát egy társat, és azonnal hermaphroditá vált. E két nem azután, mely az Istenben létrejött, egy másik akarati aktus által ketté vált, s előállt a hím és nő. Ezen athropomorphicus fölvételnek a világszármazatról Görögországban is, főként Plató irataiban s az újplatonika és gnosztikai theozófiákban is vannak tiszta nyomai.

*) E dynasztia folyama alatt lőn Chinában m. e. 1000 évvel Kr. u. (csaknem 500 évvel előbb mint Európában) a könyvnyomás, löpor, sat. föltalálva.

*) Itt eszünkbe juthat Lynnee botanikai rendszere.

naiaknál a n y a , a Tien (ég) pedig a t y a névvel jellemeztetik. Ezek a főistenségek, miket a császár, mint az államvallás főpapja, imád, s miknek egyedül ő és udvara szokott áldozni.

Mindemellett való igaz marad, hogy a chinai vallásos iratok az istenség körüli vizsgálatokkal feltűnőleg keveset bajlódnak. Confucius maga megvallja, hogy az Isten lényege felől igen keveset tudhat és mondhat, minél fogva jobbnak tartja róla hallgatni. Mencius azt mondja, hogy nem lehet embernek elegendő tudománya arra, hogy az Istennek lételetét határozottan állíthatná *). Egyébiránt Chinában, mint dr. Morrison megjegyzi, „nem élveznek az Istenek osztatlan supremáciát, mivel a szentek vagy bölcsek (Shing-dzsín) velük csaknem egyenlő tiszteletben részesülnek.“ Ez azonban úgy látszik, kissé túlságos állítás, mert bár Confucius, Mencius és Tshu-fu-tse sat. bírnak is templomokkal, de azon körülmény, hogy a Tien-nek mint főistennek tisztelete egyedül a császárnak és közvetlen környezetének adatott jogává s kötelességévé; inkább arról látszik bizonyosságot tenni, hogy a vallásalapító és utódai féltek annak csak lehetőségétől is, ha az Istenség szent eszméje netalán triviumokon tapostassék, hurcoltassék. A népnek pedig, hogy legyen mit imádnia, az alsóbb fokú lényeket és — önmagukat adák át. Mert annyi igaz, hogy a chinai bölcsek, ha magukról beszélnek, épen nem szoktak szerénykedni. „Az ég és föld“, — így szólnak ők — „nemzé az embert, de a mű tökéletlen volt. Mert az embernek meg kelle tanulni a bölcsesség elveit. Mit az ég és föld nem tehetett, azt a böles tevé. E szerint a bölcsek műve ép oly nagy mint az égé s földé.“ Confucius maga pedig ezt mondja: Az ég, föld és a böles egy hármasságban egyesülnek. Egyesülni az ég s földdel, annyi mint azzal egyenlővé lenni. Ez tehát műve azon férfinak, ki önmagától, természet szerint tökéletes, s a tökélyt nem kell tanulmány által elsajátítania.

A chinai bölcsek a tudást három, t. i. 1) eget, 2) földet és 3) embert illető részre osztják. Szerintük az ember látható testből (Hing) és éltető okfölből (Ky) áll. Míg ezek egyesülve vannak, az ember él, elválásuk a halál. Erre vonatkozólag Morrison megjegyzi, a Dshu-Kiao (tudósok testülete), mely az Istenséget illetőleg oly hiányos, oly kevés szemlélődéssel beéri, hasonlóan csekély felvilágosítást ad a lélek halhatatlansága felől s az élet utáni állapotokról.“ Mindemellett én azt hiszem, hogy ez mint eredeti öntudat, — commonstratio, tárgya

*) Így vélekedett a skeptikai iskola feje is, ki „az Istenekről sem azt hogy vannak, sem azt, hogy nincsenek, nem mondhatá.“ Goethe pedig azt gondolja „um Etwas zu wissen, müssten wir Alles wissen“, melylyel úgy látszik leginkább e tárgyra célzott.

nálunk keresztyéneknél is csak a szentírásban kezelt módons az abban kimutatott fokig hozathatik tisztába. Mert tekintve azon sok hasztalan törekvéseket, mikkel e tárgyat illetőleg magát a tisztán emberi ész gyötörte, a nélkül hogy a tárgy logikai bizonyosságát lényegesen előbbre vitte volna; e körülmény a chinai bölcsseknél eszélyes önkíméletre mutat, — bár mély hallgatásuk és minden kísérlet hiánya, e fontos kérdés felőli tisztába jövetelre, — absolute még sem helyeselhető. Ennyit mondanak, vagy legalább ily formán értelmezhető: „az erény jutalmat, a bűn büntetést nyer, még pedig aránylagosat itt e földön, ha egyébként nem, az öntudatban.“ Különben valami halál után fentmaradásról, annyival inkább személyes létről nem szólnak.

Az öt kanonikus műhöz járul még a négy könyv, mely kormányzati s közéleti szabályokat tartalmaz. Ezekben már magának Confuciusnak közvetlen sokkal kevesebb része van, s úgy látszik neveikből is ítélve, hogy ezek oktatási kézikönyvekül lőnek későbbi írók által fogalmazva. Eredeti szövegük valamint az első ötnek úgy ez utóbbi négynek csakugyan kevésnek is mondható, de későbbi jegyzetek miatt mind a kilenc jókora terjedelmet nyert. A nevelés folyamában a négy könyv betanulása mindig megelőzi az öt kanonikus műét. Egyébiránt mind a kilencnek ismerete és a bevett kommentárokkal együtti tudása nélkülözhetlen feltétele Chinában a státushivatali vagy magasb tudományi polcra jutásnak.

1) A könyvek elseje a Te-hio (felnőttek iskolája). Ennek mintegy előkészítő iskolájául szolgál a jóval későbbi eredetű Siao-hio (ifjak iskolája) s a nevelés kezdeményeit képezi. A Te-hio azt bizonyítgatja, hogy az önismeret és önmérséklés az, mely a családnak mint a társadalom első alapjának kül- és bel igazgatására elkerülhetetlen. Így főlebb menve s a családi kormányzat elveit az államkormányzatra kiterjesztve, azon szabályokat adja elő, melyek a kormányi kiadványokban követendők. A mű első része Confuciusnak, a többi tíz pedig kedvenc tanítványainak tulajdoníttatik. Az őskor e nevezetes hagyománya irmodorának velőssége, defaecáltsága abból gyanítható, hogy minden kommentár mellett is 2000 szónál nem áll többől, pedig a benne foglaltattak az „önmegjavítás, család, állam és birodalom kormányzat“ fontos elveit adják elő. A mű 6 részében az erény szépsége csaknem a stoikusok modorában van előadva s annak követése „minden élvezetek legmagasb neméül“ ajánlva. Ott is, hol a cselekvés okalapjai javításáról beszél, sok bölcseséget mutat. Figyelemre méltó a következő elv: „Ki a népek szívéét megnyeri, biztosítja a thrónt, a ki pedig amazt elveszti, emettől is megfosztatik.“ Mind ezen

elvnek, mind a chinai uralkodóknak becsületére meg kell vallani, hogy ennek igazságáról mély meggyőződés majd minden chinai császár történetében mutatkozik.

2) Tshung-yung (csalhatlan középút) a juste milieu-t ajánlja. Ez azt tanítja, hogy bármely viszontagságokat szenvedjen is valaki, mindenkor nyugodt és rendületlen legyen; se felfuvalkodott a szerencsében, se alávaló a balsorsban. E könyv 33 fejezetét tekinthetni úgy, mint általános magyarázatát a chinaiak erényről fogalmának. Az emberek ebben három osztályra soroztatnak u. m. a) Shing (tökéletes ihletettek), kik minden tanítás és útasítástól függetlenül bölcsesek és erényesek, ezek a chinai szentek. b) Hien (jó vagy erkölcsös emberek), kik a tanulmány s szorgalom által amazoktól elsajátítják a bölcseséget és éltöket annak szabályai szerint intézik. c) Yue (bűnösök vagy méltatlanok), kik a bölcs intelmek dacára magukat lealacsonyítják.— Hesiodnak van öt sora *ἔργα καὶ ἡμέραι* című művében (II. könyv 291. v.) *), mit csodálatosan hasonlónak találok e gondolatmenethez, sőt mintha csak ennek fordítása lenne.

A chinaiak állítják, hogy az ember eredetileg jó s magától képes az erényre, csak a rossz példák ereje s az azzali érintkezés, mit ők „a világ porának“ neveznek, rontja és vesztegeti meg, természettel jó hajlamait.

3) Lun-yu (példabeszédek), valódi Confuciana. A bölcs mondatai, elvei, s életének nevezetesebb eseményei tanítványai által összeszedetve. Lehetlen, hogy méltánylattal ne ismerjük el ebben a tanítványoknak őszinte tiszteletét, imaszerű kegyeletességét az „őskor legszentebb tanítója“ iránt, s azon önzetlenséget, szerénységet, melylyel önmagukról, sőt sokszori naivságairól beszélnek. Sok hasonlatossága van ennek Plato dialogusaihoz, mint a következőkből is kitűnik:

Egy tanítvány azt kérdi: „Mit kell a bölcsnek tennie, hogy dicsőítetté legyen.“ — Confucius erre ezt mondja: Mit nevezel te dicsőítettetésnek? A tanítvány viszonozza: azt, ha a haza népe nevünket ismeri s emlegeti. Confucius erre azt mondja: „Ez csak közhírűség és nem dicsőség, mert ez egyenesszívűségben, igazságszeretben, emberismeretben, alázatosságban áll.“ A következő adat is

*) Magyarul:

Legderebb az olyan, ki magától mindeneken bölcs,

Ellátván mindazt, a mi jó és célra vezethet.

Jó pedig az, ki a más bölcs intését befogadja.

A ki tehát sem bölcs, se pediglen a helyre tanácsra

Nem figyel és nem hajt, az olyan már hasztalan ember.

jellemzi a Lun-yu modorát: tanítványaitól fölkérte hogy határozza meg a magasb erényű ember fogalmát, a böles így felelt: „A ki sem nem aggódik, sem nem él.“ Ennyi az egész? kérdék azok elámulva. — Ha valaki, így mond tovább a böles, benyúl bel-sejébe és nem talál semmi magához méltatlant, kell-e akkor ag-gódnia vagy félnie?“ — Ez nem egyéb mint a horáci mondat:

Nil conscire sibi, nulla pallescere culpa! A Lun-yu azt is em-líti a bölesről hogy a zenét nagyon szerette s annak kiképezésén magának is vannak érdemei. És mind az, mi e könyvben mint Con-fucius szava, modora, tette jellemeztetik, maig is fölülmúlhatlan magaviseleti szabály értékével bír Chinában. Legnevezetesebb helye a 4. könyvnek, s a chinai morál legjobb maximája e következő: „Azon kérdésre vajjon van é oly szó, mely egymaga képes le-gyen kifejezni a leghelyesebb életelvet, azt válaszolá. „Igen, úgy hi-szem ez „Shu,“ mit úgy magyarázott: „Ugy bánj mással mint milyen bánásmódot te mástól kívánsz.“ „Három do-log van, így szól a böles, egy más helyen, melytől egész életün-kön keresztül őrizkednünk kell: míg az ember ifjú, őrizkedjék haj-lamaitól, ha emberkort ért ovakodjék szenvedélyeitől, vénségében pedig a fukarságtól. Egyébiránt a Lun-yunak írmodora, a nyelvbuvárok ítélete szerint, zsúfolt és gnomikus, nehéz, kivált európai nyelvre áttenni, a nélkül hogy hosszas körülírással ne kel-lessék a dolgon segíteni. Egy élte nagy részét Pekingben töltött orosz misszionáriusnak levelében így jellemeztetik: „Confucius est toujours grave sentencieux laconique, mystérieux, les litterates y trouvent tout ce qu'ils veulent“ *).

4) Negyedik helyet foglalja Confucius mása a híres Mencius kinek neve hasonlag Men-g-tse-ből lőn latinositva. Ő egy század-dal élt nagy elődje után, kinek tanait magyarázva m. e. toldalé-kül írta a könyvek negyedikét, mely az ő nevét viseli. Érdekes a mit a legenda Mencius anyjáról beszél:

Ez ugyanis fia erkölesiségére oly gondnal ügyelt, hogy laká-sát mindjárt változtatá, ha a szomszédban valami botrányoztatót vett észre. Mint szegény asszony fonással, szövessel keresé élelmét s fia taníttatási költségét. Azonban Mencius eleinte korhely volt, mit midőn anyja megtudott, a fiú szemeláttára tépte szét egyik szöve-tét, ekkép jelvényileg akarván érvényesíteni a fiának adandó intést. Mert midőn a megszeppent gyermek bámulná anyjának ily szokot-

*) Confucius mindig fontos, kimért, rövid és rejtelmes beszédű. — Nála a (a chi-nai) írók mind azt föltalálják a mit akarnak.

lan tettét, ily magyarázatot nyert: oh fiam ily haszontalan munka a te iskolába járásod is, mint az enyém, midőn egy elkezdett szövetet széttépek. Ezt úgy szívére vevé a fiú, hogy később Mencius vált belőle. — Más izben a piacon járván fiával, ez a sok levágott baromfit csodálta, s kérdé: minek ölik meg ezeket? „Hogy te egyél belőlük“ válaszolá az anya, de csakhamar megijedt elhirtelenkedett feletlen, eszébe jutván, hogy szegénysége miatt ezekből nem vehet. Azonban nehogy fíának a hazugságban láttassék példát adni, eladott öltönyének árán szerze meg annak egy baromfit. — E nőt Chinában a hölgyek példányaként tisztelik.

Mencius könyveinek tartalma terjedelmére nézve fölülmulja a 3 elsőt összesen; s bár sok benne a polyva, de igen sokszor feltűnő gyöngyei is mutatkoznak a statusbölcességnek és morálnak. Csodálni lehet azt, hogy egy abszolút kormány bevett könyveiben oly nagy figyelemmel van tárgyalva a közjó és jogosság kérdése, mely sok európai terméknek is becsületére válnék. Feltűnő azon szabadság, melylyel Confucius és Mencius tanácsukat a császároknak adják.

Könyvének első fejezete is egy ilyforma jelenetnek elbeszéléssel kezdődik, mely közte és a Liang státus királya közt ment végbe.

Ez utóbbi bitorló volt ugyan, de kedvelé a tudományt, s midőn egy alkalommal az akkori idő celebritásait udvarához hívá, a hívottak közt Mencius is megjelent. — Midőn a bölc hozzá belépett, a király ily szavakkal üdvözlé őt: „Mily nagy nyeresége ez királyi udvaromnak!“ mire Mencius ezt felelé: „Mit használ most a nyereségről beszélnünk! Jó akarat és igazságos kormány a fő nyereség!“ S ezt tovább magyarázva megmutatá, hogy ha a kapzsiság szelleme vezeti minden lépteit a főrendeknek és fejedelmeknek, abból versengés és közromlásnak kell származnia. — Ekkor a király mély gondolkozásba esett s többször ismétlé felkiáltva e szavakat: „Jóakarat és igazságos kormány a fő nyereség!“

A Tshau-dynasztia egyik császárának azon biztatására, hogy jövő évben az adót megkevesbíti, ezt válaszolja parabolázva Mencius: „Élt hajdan egy ember, ki szomszédjának vagyonát, hol lopva, hol erőszakkal elragadozá. Végre saját lelkiösmeretének s szomszédjának megnyugtatóására azt tevé fel magában, hogy hónaponként kevesebbet lop, jövő évben pedig egészen felhagy.“ Ha tudod hogy tetted igaztalan, — kiálta fel a bölc, — szüntesd meg azt tüstént.

„A nép szíve egyedüli jogos alapja az uralkodásnak.“ Ez Mencius vezérelve. „Ha valamely országra haddal mégy és a nép

karjait tárja elődbe, s céljaid segíti, mi más okból tenné ő azt minthogy tőled várja a vízből s tűzből *) kiszabadíttatását. Ha azonban te a tüzet égetőbbé, a vizet mélyebbé teszed, nem sokára magadra maradsz.“ A mely európai hatalom chinában megakarná fészkelni magát, jó lenne figyelmeznie e hagyományos elvre. De az angolok eddig nem igen alkalmazták azt. Egyébiránt a Mandzsú dynasztia is éber figyelemmel s szigorú zárlatokkal őrködik népe és az európaiak közötti viszonyok fölött.

„Ki a népeket erőszakkal igázza le, zsarnok, a kipedig szeretettel győzi meg, fejédelem;“ így beszél tovább Mencius. Másrészről azonban figyelmét a kormányzat szükségessé voltára is kiterjeszti s a társadalmi állapotok és rangok egyenetlenségét, mint természeti kifolyást, védelmébe veszi. „Miért kell egyik embernek fáradni, dolgoznia, hogy a másik egyék.“ Ezt kérde valaki Menciustól. A böles, valódi szokratesi modorban így kerül elibe: „Maga szövö a földműves a ruhát, melyet visel? — Nem, gabonáért cseréli. Mért nem készíti maga? Nem tud hozzá, s nem is ér rá. Hát dolgozó eszközeit maga készíti-e? Nem, kézművesektől veszi. Kétségkívül azért mert idejét a mezei munka igénybe veszi? Nincs különben. Hát csak a császár és földműves szükséges-e az államban? Épen nem, léteznek más szükséges foglalkozások is. Bizonyára, és pedig jegyezzük meg, így végzi Mencius, hogy vannak, kik lélekkel s vannak a kik testtel dolgoznak. A lélekkel munkálkodók kormányoznak, a testtel dolgozók pedig kormányoztatnak. E hasonlattal egyszersmind a szociális munkafelosztás előnyei is érintetnek, s jegyezzük meg, hogy ez a mi időnk előtt több mint 2000 évvel lőn írva. Egyébiránt a földművelésről mely e birodalomban mindig nagy becsülésben részesült, mint minden chinai, Mencius is nagy tisztelettel szól, s ezt nevezi a gyökérnek, a kereskedést és ipart ágaknak, míg a szellemi foglalkozások képzik a koronát a státus nagy előfájában.

Figyelemre méltók még Mencius következő szavai, mik bizonyítják, hogy eredeti, velünk született, erkölcsi érzet lételetét hívé és tanítá. „Ha a természeti hajlamokat vizsgálod, észreveheted, hogy azok az erényre irányozvák; innen azt mondom, hogy az ember természete erényes. — Minden emberi szívben van jóakarát, becsület s illemérzet (Ly), és jót a rosztól megkülönböztető ösztön. — És ha ezeket, a mint bebizonyítható, nem mindenki nyeri tanítás és képzés által, bennünk kell azok alapjának lenni.“

*) Jelképes kifejezés zsarnokság helyett.

Mencius 84 éves korában halt meg, de nem részesült emléke valami kitűnő tiszteletben, mindaddig, míg a Sung dynasztia (950—1281. Kr. u.) egyik császára 1085-ben hamvai fölé, s neve imádására templomot nem épített. Később a Ming dynasztia alatt az ő utódai is mint Confuciuséi nagy kitüntetések és előjogoknak lőnek részesévé. E két böles utódai, ha genealogiájuk való (mi hihető), méltán dicsekedhetnek azzal, hogy ők a világ legrégibb családja.

Ha most e kilenc chinai klasszikus mű rövid kivonataira visszatekintünk, föl fog bizonyynyal tűnni, hogy azokban nagyon gyéren van képviselve az úgynevezett hittani elem. E felől Confuciusnak az Isten lételetét illetőleg föntebb idézett elve is némileg eligazít, de még inkább kimagyarázhatjuk magunknak e hiányt, ha meggondoljuk, hogy Confucius nem mint vallásszerző lépett föl, hanem mint reformator és így már nála egy eredetileg létezett (monotheismuson alapuló) ősvallás föltétetve lenni látszik. Figyelmét tehát leginkább arra fordítá, a hol a hiány legérezhetőbb volt, t. i. a kormányzat és közerkölesiség terére. És úgy látszik, hogy Confucius a reformatori érdemen kívül még e tekintetben sem igényel magának többet, mert az aranykori ős uralkodók elveire, szavaira való hivatkozás különben nem lenne megmagyarázható. De az utána következő kor, a böles nagyérdemei által megbűvöltetve, őt mint újat teremtd észt tisztele, és saját találmányait, észszüleményeit — úgy vélte — hogy Confuciusnál jobb firma alatt ki nem adhatá. Mind azon későbbi todalékok tehát, mik az ő valódi deizmusához ragasztatának, az ő rovására jöttek. Mindazon lényeket illető tisztelet, melyek a Tienen kívül (melynek imádása csak a császárt illeti), mint meg annyi Dii minorum gentium a státusvallásba behozattak, ennélfogva csak a confuciusi valláshoz tartozóknak tekintetnek.

E rövid jellemzése után annak, mi a confuciusi vallás tudományi s historiai oldalát illeti, álljon itt kiegészítésül rövid vázlata az államvallás kultust illető részének. Az Isteni tisztelet főbb részét itt is, mint minden népeknél az áldozat teszi *).

*) Maig is eldöntetlen a kérdés, ha vajjon egy törzsből veszi-e az emberi nem eredetét vagy minden törzs saját Adámmal birt legyen. — Dacára azon nagyszorgalommal és éles észszel tett vizsgálatoknak, miket Flourens, Prichard, Lawrence, Blumenbach és Gall az emberi bőr, testalkat, haj és koponya körül csináltak s mik, úglátszik, az egy Ádám felvételeknek néha áttörhetlen nehézségeket gördítének útjába; más oldalról hason erősségű érvek védik azokat természettanilag is. De úglátszik a historia és nyelvészet még fontosabb érveket szolgáltatnak azoknak, kik a polyadamitismussal a testvéri-

A chinai vallásban három rendbeli áldozat létezik, u. m. 1) a Te-sze vagy nagy áldozat. 2) Tsung-sze vagy középfokú áldozat és 3) Shiao-sze, kis áldozat.

Az első név alatt szokott végbe menni az ég és föld imádása. Ha a Tiennek (ég) néholi meghatározásait vesszük tekintetbe, úgy látszik hogy az nem egyéb, mint az égboltozat, anyagi értelemben, ellentétben vagy helyesebben szólva összeköttetésben az ugyancsak anyagilag vett földdel. Azonban számos oly kifejezések és epithetonok léteznek, mik azt bizonyítják, hogy a chinaiak hisznek egy éltető intellectualis lényben, ki a világot kormányozza, s erkölcsi remunerációt gyakorol. Tien és Shang-ti (legfőbb kormányzó) a Shukingban minden ugyanazon közös értelemben véve fordulnak elő.

Egyébiránt e tekintetben jusson eszünkbe azon sokféle vélemény és ítélet, mely a klasszikus népek mythológiáját, vagy azok bölcsészeinek rendszerét illetőleg a tudósok között eleitől fogva uralkodott, a szerint, a mint egyik egy, másik más szempontokból vagy különféle műveik nyomán tanulmányozá azokat, kétségkívül mindenik bölcs (ha e név őt megilleti), Chinában szintúgy mint Hellásban, birt annyi józan észszel, hogy azt a mi oly világos, mit e földi lét is annyi analogiákkal bizonyít, t. i. egy az anyagtól különálló alakító, még pedig észszerű okfő lételet higyjék és tanítsák. Már hogy azután e bölcses rendszerei, kivált ha még azok a nép kezébe kerültek, elfajulának s durva matérializmus mezét ölték fel: ebben legfőlebb az emberi művek szomorú sorsát panaszoljuk a nélkül, hogy ama bölcses józan eszét vagy jóakarátát gyanusítsunk. A Tien és Ty-vel egy fokon állnak s mint emezek egyedül csak a császár és udvara vallásos tiszteletének tárgyai a „császári ösök,”

ség tényét is veszeélyeztetve látják. Szabadjon itt ez utóbbiak érdekében egy fontosnak látszó, azonban eddig még úgyszemint nem eléggé méltatott észrevételt felhozni a vallás teréről. — Félreismerhetlen, hogy mindazon vallások, mik e földön találtaknak csak éghajlati s egyéb viszonyok által módosított rokon ágai egy ugyanazon őstörzsnek, mely a paradicsomi Istenszemléletben s az Istenségeli közvetlen érintkezésben gyökerezve, egyszerű magasztosságban növekszik fölfelé, az ó-testamentomi nép történetének folyamán, mindaddig míg az időnek teljességében nemesb ággal lőn beoltva; mert ezt kézzelfoghatólag mutatja mind azon körülmény, hogy nem találhatni vallást, főként a mely körül a tudományos vizsgálatok némely tökélyre jutottak, melyben ne találhatnának ősi nyomai a monotheismusnak; mind pedig azon fontos tény, hogy az áldozatok, miknek kétségtelen eredete, s értelme az engesztelés a bűnérti lakolásnak symbolikus kifejezése, kisebb nagyobb elferdítéssel minden vallásban megvannak. Az ősmexikótól ki szörnybálványának kiszakasztott s még a dobogó szívek véres áldozatát viszi, egész a chinaigi, ki ártatlan özike vérével áldozik, felismerhető az áldozat alap gondolata: a bűnérti vezeklés. E fontos tünemény bővebb vizsgálatot is érdemelne.

kiket az égfia a „birodalom nagy templomában“, vagy más névvel: „őseinek csarnokában“ áldozatokkal imád.

Itt ismét eszünkbe jut azon szánandó őrzöngés, melylyel a római császárok önmön gyarló nagyságuknak tömjént gyújtottak a szolga tömeg által, s mely fiamultságtól, mint a történelem mutatja, maga az „Ammon Jupiter hódító fia“ sem volt ment. Őt is megragadá azon szédület, mely az emberi törekvések sikerének legmagasb pontján, oly óriásnak tünteti föl a nagyralátó embert, de mely, furcsa tréfája a természetnek! — épen legjobban elárulja az emberi gyarló kicsinységet s legszelidebb néven láttani tévely, hasonló ahoz, mely a magos hegyről letekintővel apró bogaraknak láttatja a völgyben járó saját fajrokonait. Azonban ha e tekintetben parallelát vonunk China és nyugot közt, az előny és mentő ok amannak részén leszen. Mert ezen felmagasztalás, legalább elvileg, ott nem a kicsapongó szeszély szüleménye, hanem kifolyása egy jól átgondolt rendszernek, melynek föladata a nagy tömegre minden úton úgy hatni, hogy az a kegyelet érzelmeiben és rend körlátaiban tartassék meg.

A második osztályú áldozatnak tárgyai, többek közt a különféle provinciális istenek, s főként a gabona és mezei áldás istene. Az elsőbbség az oltárra tett termésből s azon föllobogó tömjén gyertya által szoktak ábrázoltatni. Minden utcán és szegleten vannak e végre alkalmazott fülkékben oltárok, hol a buzgólkodók áldozati gyertyáscskáik meggyújtásával végzik vallásos foglalkozásaikat. Ez osztályba tartoznak még a nap, hold és a „nagy fénynek“ nevezett esthajnalcsillag, valamint az elemek szellemei és a bölcsek. A szántás, vetés, selyemfonás és többféle általános értékű iparágak fölfedezői is a közép osztályú áldozatokat nyerik. Főhelyt foglal ez utóbbiak közt a tudományok istene.

A kis áldozatokra jogosított lények még terjedelmesebb osztályt képeznek. Ide sorolandó a gyógyászat védistene, végetlen sorozatával a tündéreknek és szellemeknek, mik annak udvarát alkotják, s mely körülményből gyanítható egyszersmind, hogy a kínaiaknál a mágia, astrologia mindennemű rokon fajaikkal a gyógyászat körül mily nagy szerepet játszhatnak. A jótékonyaságukról emlékeztető államférfiak, kisebb fokú tudósok, az erényes élet vértanúi sat. szellemeknek is e nemű áldozatokkal hódol a kegyelet. Ily érdemben állanak még a kitűnőbb természeti tünemények, felhők, szelek, esők és villám, mik külön külön egy egy geniusban megszemélyesülvék. A négy tenger és öt hegység jelképes kifejezetei a birodalomnak általában. Mint a rómaiaknál, Chinában is a

harcosok istenül imádják hadijeleiket és zászlóikat. Különösen egy Ku-an-ty nevű hadisten e chinai Ares részesül a hadsereg kiváló tiszteletében; de a Mandzsu dynasztiánál is, melynek hatalmát állítólag ő segíté megállapítani, nagy becsben tartatik. Lund-vang (felöltő hasonlat a német Lindwurm szóval) a sárkány király, mely a vizek és folyamok fölött országol, leginkább azon tiszttviselőktől nyer áldozatot, kiknek felügyelete alatt áll a medrén gyakran túlcsapongó sárga folyam és nagy császári csatorna *). E két víz mentében számos templomai léteznek.

Megemlítenő még Tien-hau (az ég királynéja), kinek mindkét utóbbi nemből szoktak áldozatot vinni. Ezen nevezetes istenség az ős legendák szerint, Fo-kien tartománynak egy szerény városkájában élt s kegyessége és holtiglani szüzessége által magát kitünteté. A confuciusi vallás szerint ez a tengerészek védistene s a partokon épített templomokban tiszteltetik. Hosszas szárazságkor a kormány leíratot szokott bocsátani, melyel Tien-hau-nak másodfokú áldozatot rendel. A birodalomban ilyenkor átalános böjt tartatik, mely leginkább a húsétektől tartózkodásban áll. Ilyenkor a városi mandarinok hivatalos öltönyben zárják el magukat Tien-hau templomába s napokat és éjjeket böjtölve, esőért könyörögve töltenek ott el. Egy országban sincs oly szeszélyes időjárás, s e miatt oly sok és nagy kényelmetlensége a földművelőknek, mint Chinában.

A chinai államvallás papjai, kiknek Pontifex maximusa maga a császár, következők: 1) Királyok (vang), 2) nemesek (yung), s 3) államférfiak, felsőbb és alsóbbbrangu katonai s polgári hivatalnokok (Mandarinok). — A Dshu-kiao (tudósok testülete), monopolizálja itt valamint az államhivatalok viselését, úgy a liturgiák végzését is. A császár mint főpap, ha az égnek áldozik, kék ruhában jelenik meg az oltárnál, a föld imádásakor a gabona színét jelképező sárga, a nap tiszteletekor vörös, a hold imádásakor világossárga ruhát visel. A többi hivatalos hierophantoknak a császárt kell követniük ruháik színének s szabásának változtatásában. Egyébiránt az ég és föld imádásának nagy áldozatakor sem papok, sem nők nem bocsáttatnak be. Nők, névszerint a császárné és a chinai udvari hölgyek számtalan rangfokozatai csakis a selyem istennőjének vitt áldozatok alkalmával lehetnek jelen a császári istenitiszteleteken.

*) E csatorna Kublai Khánnak az 1280-tól 1366-ig tartott mongol Juen dynasztia alapítójának köszöni leginkább lételet. Ezen maga nemében kétségkívül a világon legnagyobb szerű építmény 500 mérföldnyi hosszú és Khanbaliktól (mongol neve Pe-king-nek) Hangtsau-fu-ig terjed, s legtekintélyesb ütere a chinai belkereskedelemnek.

A chinai papoktól, midőn áldozni mennek, megkívántatik, hogy egy bizonyos idő óta semmi polgári vétséget el ne követtek legyen, s hogy ne gyászoljanak. Különösen az első foku áldozatoknál kívántatik meg szigorúan, hogy mosakodás, ruhacsere, fogadástételek s három napi böjt által magukat előkészítsék. E három nap alatt tiszta szobában kell lakniok s nem szabad nekik 1) bűntények felett itélniök, 2) vendégségekben részt venni, 3) zenét hallgatni, 4) asszonyokkal közlekedésben lenni, 5) betegeket látni, 6) gyászolni, 7) bort inni, 8) veres- vagy fokhagymát enni. „Mert, mint a commentátor mondja, betegség és vendégeskedés megvesztegetik a lelket s elszakasztják azt a szentségtől s képtelenné teszik az Istenneli közlekedésre.“

Minden áldozatnak meg van határozott ideje; az égnek a téli napfordulatkor, a földnek a nyári solstitiumkor áldoznak, sat. Ökrök, bárányok, őzek a legszokottabb áldozati állatok. Az előkészület elhanyagolására vagy hibás állat föláldozására, egy vagy több hónap hivataldíj elvesztése, vagy bizonyos számú bambusz ütés van határozva, mely utóbbi azonban pénzen megváltható. Egészen másként áll azonban a dolog, ha a köznépből merészel valaki a Tiennek áldozni, mert a bűn súlyosságához képest 80, 100 bambusz ütéssel, sőt megfojtatással is lakol.

Némely jezsuita misszionarius tudósítása szerint, a chinai confuciusi tudósok két osztályra sorozhatók, t. i. 1) Azok, kik ama materialistico-aesthetikai eszméket nem fogadták el, mik a tudományi vizsgálódásoknak korlátlan szabadságot engedő, Yung dynasztia alatt folyamatban voltak, s a Tien vagy Shang-ty-ról, mint legfőbb teremtmény észszerű okförföli őseredeti nézeteiket megtarták. 2) Azok, kik a Tshu-tse és mások commentációi által elszédítette, a természeti tárgyakat tisztán anyagi okförföli magyarázzák. Vannak egyébiránt oly jezsuita misszionáriusok is, kik minden chinai bölcselőt atheistának tekintenek s neveznek, és az egész confuciusi rendszert a durva hylozoizmus gyanujával terhelik, dacára annak, hogy ezt Confuciusról semmikép sem datálhatni, s dacára azon világos magyarázatoknak is, miket Kan-ghy császár a pápávali föntemlített kommunikációiban fejteget. Egyébiránt e tekintetben nagyon is szembeötlők az okok, hogy miért rajzolak a kegyes misszionárius atyák a chinaiak erkölcsi jellemét s vallásos mivoltát oly sötét színekkel, míg a birodalom gazdagságát, előnyeit, civilizációját annyiira magasztalák. Ha egyéb nem, maga azon tolerantizmus is dicsére-

tes, melylyel a chinai államvallás az őt bálványimádásnak nevező jezsuiták térítgetéseit elnézte mindaddig, míg azok magába a politikába is beleelegyedtek és sok tekintetben épen nem tisztán vallási célzataikat kimutatták.

Mi ha a tisztán emberi műveket, s így akár a borongó egyiptomi papok titkos és így nem gyakorlati tanát, akár a brahminok túlvilágban élő szemlélődését, akár a görögök művészi, de rosziúl értett aesthetikai érdekekért, az erkölesiséget és szemérmet háttérbe szorító vallását tekintjük; bátran állíthatjuk, hogy a confuciusi vallásnál alig létezik tisztább elveken s ügyesebb politico-morális kombinációkon alapuló emberi mű.

Tomori Sándor.

IRODALMI SZEMLE.

Természetrájsz népiskolák számára. Negyedik javított kiadás. Sárospatak, 1861. Ára 35 kr.

Tíz év alatt e könyv negyedszeri nyomtatást ért, s mintegy 9000 példányban forog kézen. Valóban nem lehet eléggé kifejeznünk köszönetünket azon egyének iránt, kik időt és fáradságot nem kímélve, a népiskolai teendők parlag mezején uttörők voltak. A bírálatok elismerék a nehézségeket, melyekkel a kezdőknek vesződni kellett, s mondhatni, hogy rájuk nézve általában kedvezők voltak.

Lényegben jelen könyv ugyanaz maradt, mi eredetileg volt, a javítás csak a stiláris módosításokat illeti. Az egész könyv három tanfolyamra van osztva. Az elsőben a természetnek mind a három országából vétetnek föl egyes tárgyak, melyeken az osztály közös jegyei fölismerhetők, melyeknek elvonása után a gyermek könnyen fogja magát tájékozhatni, hogy az előtte ismeretlen természeti testeket melyik országba s ennek melyik osztályába kell sorozni. A második tanfolyam az állatországot terjeszti elős gyönyörűen írja le az állatokat az ő külső valójokban és belső minőségökben, foglalkodásukban és ösztönükben, élvezetes olvasmányt nyújt péld. a kecske, kutya,

macska, elefánt, daru, pinty, méh sat. rajza, nemcsak gyermekeknek, de serdülteknek, sőt élemedetteknek is, kik zsenge korukban ilyenmő tárgyakkal nem foglalkodtak. Az emlősök, madarak, hüllők sat. áttekintése el is maradhatott volna. — A harmadik tanfolyamban a növényország tárgyalatik, fákra, cserjékre, fűvekre sat. osztva. Végül bezárja az egészet a mérges növények ismertetése. Az ásványtanból igen kevés van adva, mint az előbeszédben megjegyeztetik, azért mert népiskolákban nincsenek ahhoz kellő készletek, pedig e tekintetben is szükséges volna valamit tenni, hogy legalább tudná a gyermek, mily anyagból áll a föld, melyet tapos és szánt.

Jövendőre kettőre figyelmeztetem a népiskolai könyvek szerzőit: 1. ne hallgassák el nevöket álszerénységből, hogy az utókor munkálkodásaikat kellő mérvben méltányolhassa. 2. jelen munkát lássa el szerző képekkel, mi azt hiszem kivihető, a mennyiben halomlás szerint a sárospataki nyomdának jelenleg saját fametszője van. Ezen körülmény, ha a munka nagyban nyomatik, nem igen fogja annak árát drágítani.

00

VEGYES HIREK.

Az erdélyi unitáriusok július első napján választák meg rendes püspöknek Kriza Jánost, kolozsvári első papot. A tudós főpap, ez év elején indítá meg, esperesi és tanári hivatala mellett, a „Keresztyén magvető“ című időszaki íratot.

A dunáninzeni ágost. hitv. ev. egyházkerület sokat szenvedett püspöke Sztromszki Sámuel, folyó év július 20-án esti 9 órakor, öt heti szenvedés után, Pozsonyban jobb létre szenderült. Béke hamvaira.

Az erdélyi evang. reformátusok egyházi főtanácsa jul. 28-án, az általa iskolai terv készítésre kinevezett bizottságnak nyomtatásban is megjelent szervezeti javaslatát, a közgyűlés és a főiskolák arra tett megjegyzéseivel együtt tanácskozás alá vette s csekély módosítással elfogadta, s életbe léptetését a főiskolák előjáróinak kötelességévé tette. E szerint minden főiskolában lesz négy elemi, hat gimnáziumi, három bölcsészeti, két jogi és két hittani (?) osztály.

Ezenfelül megrendelte az egyházi főtanács, azon számos ifjak érdekében, kik a legközelebbi 12 év alatt végezve, a magyar jogot nem hallgathatták, hogy minden főiskolánál egy éves rendkívüli jogi tanfolyam nyitassék. Tantárgyak lesznek az eszjog, közönséges államisme, magyar köz-, és magánjog és a perrendtartás.

SÁROSPATAKI FÜZETEK

ÖTÖDIK ÉVFOLYAM.

Szept. 5. 1861.

TÁJÉKOZÁS A MAGYAR EGYHÁZI ÁT- ALAKULÁS MEZEJÉN A MOHÁCSI HARC ELŐTT.

A REFORMÁCIÓT ELŐKÉSZÍTŐ KÖRÜLMÉNYEK MAGYARORSZÁGON.

Az emberi történeteket vezérlő gondviselés, a bekövetkezendő fontosabb események útját előre egyengetendő, oly tényezőket állít elő, melyek a nagy eszméket megérleltetve kívánt célokra vezérlik. Mielőtt feladatokat megoldani megkísérleném, ezt megelőzőleg illő leendő ezen téren széttekinteni, s azon okokat sorolni elő, melyek az Árpádok ezen honában az imént leírandó vallásos nagy átalakulást, ha mindjárt nem egész átalánosságban is, de mégis kimaradhatatlanná tevék. A magyar jellem és vérmérséklet mindenkor hajlandó vala a természetes józan ész meghallgatására s az ez által földerített igazságok elfogadására, s nem csuda, ha a vallásos téren is mutatkozott ezen új eszmékkel rokonszenvezés, és a keleti népfaj lehányván ezen téreni előítéleteit, egész készséggel fogadá az evangyéliomi tisztaságra visszavitt hitelveket.

Azon megfajtott kérdés tolakodik először is a történetek előterére, vajjon a XVI-dik század előtti husszita mozgalmak, melyeknek fészkei a magyar területet nyugatról környező cseh és morva tartományok valának, gyakorlottak-e és mennyiben befolyást, ezen később ide is bekövetkezett nagy vallásos átalakulásra? Tagadhatatlan, hogy a

közel szomszédság, a két különvált, de olykor egy fejedlemnek hódoló koronaországok közötti politikai viszonyok, ha szükségessé tévők is a két szomszéd országok közötti anyagi és szellemi érintkezést: azt kell mindazáltal mondanunk, hogy a csekély számú Wald és Hussz követők működései, kik sem elég ismérettel, sem kellő alaposséggal nem bírtak a vallás terén, a hatalmas és erős oszlopokon nyugvó római magyar egyház nem mondott megdöntésére, sőt megingatására sem bírtak elegendő szellemi erővel.

Mindamellett nem hiányznak a körülmények, melyek Magyarhonban a vallástéreni szabadabb gondolkodásra utat nyitottak. A lengyel király által, a krakkói egyetem szervezésével megbízott tudományos nagy hirben állott prágai Hieronym, az ennek nagyhirű egyházi szónoklatait élvezendő Zsigmond királytól Budára hivatott meg 1410-ben, hol is márc. 20-dikán a fényes udvar, főrendűek és egyházi méltóságok előtt szószékre lépven, minthogy előadásai Wikklef dicsőítésével áradoztak, oly annyira felkölték a magyar egyházi rend ellenszenvét, hogyha titkon a király által nékie a megszökésre alkalom nem nyitattik, élete is veszélyben forog. A magyar főpapok gyűlése csakugyan utóléré őt Bécsben, hol mint bevádolt eretnek az egyetem által fogásra vettetvén, nem elébb mint a prágai egyetem közbejárására nyerheté vissza szabadságát (Theobalds Hussitenkrieg Seite 20. §. 9).

Ezen eset a vallástéreni szabadabb eszmélkedésre utat nyitó első esemény vala honunkban. Nem mulaszták el azonban magok a Hussz-féle férfiak is, mennyire tőlük kitelheték, tanaikat honunkban közönségesebbé tenni. Ezt célozták 1506-dik táján II. Ulászló magyar királyhoz benyújtott, de viszhangra nem talált vallástételeik, melyek ismét megújítatva, a király eleibe terjesztetvén, ezeket megcáfolandó bizonyos Ágoston-féle olműci szerzetes, alkalmat nyújtott a nevezett hussziták apológiájára, melyben hitelveiket igazolják. Mindezek ellenére a római egyház éber figyelme, minden e féle szabadabb mozgalmaknak gátot vetett.

Magyarországon a reformációt előre egyengető események közzé Korvin Mátyás tudományok által felderített korszaka biztosan sorozandó, és ennek világánál napfényre jött általános megvesztegettetése az egész, különösebben a magyar egyháznak. Ugyanis a tudományos felvilágosodás a

tisztább vallásbeli fogalmakkal, mint történni szokott, mindenkor karöltve jár, az eszmék világában a felmerült okok horderejének hatását kiszámítani nehéz dolog, az okból folyó okozat ismét új okfövé léssen, az eredmény a világtörténeti bölcselet magasabb régióiba emelkedik, mely a világi történeteket intéző gondviselés művében nyilatkozik. Mátyásnak Budán felállított páratlan könyvtára, a szűk köréből kilépő s magasabb szellemi műveltséget biztosító budai iskola, a trón körül özsvesereglő nevezetes férfiak és tudósok gyűlpontja a királyi udvar, mind a reformáció útját ha nem közvetetlen, legalább közvetve előkészítő események. A királyi udvarnál tartózkodó Bonfinok, Galeottok, Janus Pannoniusok és más jelesek, nem lehet hogy jótékony hatást nem gyakorlottak volna, a csak harcoknak élő, de az értelmi felvilágosodásra oly nagyon fogékony magyar jellemre. Ezen iskola növendéke volt már, hogy másokat mellőzzünk, Thurzó János, a nagy tudományú boroszlói püspök, ki Luthert és Melanchtont a hitújítás ezen erőteljes bajnokait, a nagy mű ernyedetlen folytatására nem csak serkentgeté, hanem környezetéből Sleupnert Wittenbergbe is küldé, ez által bővebb ismeretet nyerendő az evangyéliomi eszmék új irányáról. Fájdalom! hogy a nagy reformátoroknak Sleupnerrrel folytatott levelezéseit nem élvezheté, 1520. aug. 2-dikán szenderülván jobb életre; Luther azon hitben volt, hogy e nagyhirű püspök mint az evangyéliomi tudomány híve halt meg. (Abrahami Sculteti in annalibus evangelii renovati Dec. 1. p. 59.) Az ezen uton derengeni kezdő világosság az emberi találmányok által elferdített egyházra, mint legfontosabb intézetre veté honunkban első sugárait. Az egyház általános megvesztegettetése közös vala a magyar egyházzal is, az itt érvényre emelt emberi tanok, az egyház látható fejéről szóló hitcikkek, az igaz Isten tiszteletét háttérbe szorító teremtetett dolgok imádása, a szerencsésen kivivott csatáknak, nem Istennek, hanem a nemzet védnőjének tulajdonítása *), mind meg annyi körülmények valának,

*) A mária-celli egyházban hála jeléül felállított boldogságos szűz szobra körüli felirat: „Ludovicus Rex Hungariae, per matrem misericordiae victoriam Turcicam gloriose obtinuit.“

Magnificus Dominus Comes de Báthor Wajvoda Transilvaniae et Siculorum Comes, in honorem Dei genitricis, quod per intercessionem ejusdem virginis gloriose a quodam maximo periculo liberatus

melyek a tisztább evangyéliomi fogalom után epedő lelket boldogabb jövő reményével kecsegteték.

Mit mondjak Magyarországnak a fő arisztokraták minden bűneiben lélegző főpapjairól, kik a jézusi ezen elv ellenére az én országom nem e világból való, nem utolsó szerepét játsszák a polgári cselszövényeknek s pártoskodásoknak? Mit mondjak azon eretnek bírálóról, kik nem a szeretet szava által, nem az ige hatalmának erejével vezérlék a szerintök helyes útról eltévelyedetteket Jézushoz, hanem hatalomszóval, zsarnoki legázolással görbíték az emelkedőket a pápai hatalom rabigája alá. Mily kevésbé felelt meg ezen testület szellemi rendeltetésének, látható a bölcsék királyának a jeles Korvinnak Galeott által feljegyzett elmés és gúnyos ötleteiből.

Mily kétes sugárát veték a felvilágosodásnak a nagyszámú zárdák a nemzet egére, s mily nehéz teherként neheztek ennek lakói a magyar hazára, a 283 gazdag birtokokkal ellátott és 181 kolduló szerzetesi testületek igazolják, melyen csak az egyház általános reformja segíthete, kik közül az utóbbiak a helyett mint hivatásuk hozá magával, hogy az iskolai ügynek hasznos szolgálatot lettek volna teendők, vagy a népet józan vallásosságra vezérlendők, erőlködésük egyedüli célja az vala, hogy a népet Róma szellemi és anyagi uralma alá hajtsák, s az államban egy oly államot alkossanak, melyeknek egymással érdek különbségük miatt elébb-utóbb, de csakugyan szakítaniok kell vala. Add hozzá még, hogy a népbabona ezen hiv ápolói, a kegyajándékoknak az indulgenciák útján ezen gondatlan fecsérloi, a hitnyomozó törvényszékek ezen kérlelhetetlen bírái, az önismeretre ébredő nemzet közvéleményében mindinkább alább

fuit. A lorettói szűznek Báthori erdélyi vajda által, 1489-ben tiszta ezüsből emelt szobrán. (Albertus Molnár in praefatione seculari concioni evangelicae Abrahami Sculteti praemissa).

Az egyházi szónoklatokkal megbízott kolduló szerzetesek rajongásai, például felmutatandó e téren a temesvári származású, XV-ik század végén szerepelt Perbált Oszwald minorita. „Jel, mond ő, az idvességre a boldogságos szűz Máriához való állhatatosság is, a kiket az Isten igazsága nem idvezít, Máriának irgalmassága idvezítheti azokat, mint ezt az áldott Isten számtalan lett dolgokkal megmutatta, és csodatételekkel a mi keménységünknek bizodalomára.“ (Perbalti sacrorum sermonum pomperia Sixto IV-o inscripta.)

szállának. A gazdag uradalmakkal ellátott szerzetesek sem sokkal jobban érdekesíték magukat a nemzet előtt, ezek ugyanis csak hasuk és testi hajlamaik kívánczságait követvén, tétlenségben tölték napjaikat, s titkos bűneik tanúi valának kolostori rejtett helyeik *). Nem csuda, ha ezeknek folytán a só megízeltlenülvén, a közerkölcstelenség ragálya meglepte a nemzeti testet.

A kor jellemzésére helyén leend Istvánfinak ide vonatkozó erőteljes szavait idézni: „Omnes, így szól ő, neque iis qui Sacerdotio honore caeteros anteeunt exceptio, libertate et licentia lascivire, discordias agitare, sua curare, pessimis quibusvis sermonibus aures praeberere, denique otium et luxum cupere et laborem aspernari.“ Mindezek titkos vágyakat ébresztének egy új egyházi átalakulás jövőjére, melynek hírnöke a nyugoton derengő reformáció hajnala vala.

Mint Németországban, úgy honunkban is a bűnbocsánat osztogatásával visszaélés adá a nyugoton megindított egyházi reformnak a legelhatározóbb lendületet, bár ez itt nem alacsony haszonvágyból mint amott, hanem az árként terjedő török hatalom meggátlására indítottatott legyen is meg. Bakacs Tamás bibornok, esztergomi érsek és apostoli szék követe által engedély kéretvén X-dik Leo pápától az indulgenciák osztogathatására, a nyert okmány erejénél fogva az ozman hatalom ellen fegyverre kelőknek teljes bűnbocsánat, a harcban eleseteknek pedig örök üdv biztosítottak, az ez úton összeszedett leginkább parasztokból álló féktelen keresztiesek (80,000), kicsapongásaikkal végromlást hoznak okvetetlen a nemzetre, ha Zápolya János fegyelemhez szokott seregével, el nem nyomja az eként keletkezett pórládást. Mind ezen események, melyeknek ártatlan okai az egyházi indulgenciák voltak, a reformáció előkészítésében oly fontosságra emelék a nemzet gondolkozóbbjai előtt az ezen visszaéléseket kárhoztató hitujítást, hogy ennek folytán biz-

*) Vix ulla certe monasteria fecerunt ex illis, quorum a fundamentis justo Dei iudicio eversorum infausta cadavera in hac patria cernimus, quin habuerint quaedam subterranea, aut aliqua secreta inter ipsos parietes loca, ubi ossa mortuorum infantium recondentur, ex effroenata otiosorum et delicatiorum monachorum fornicandi licentia progenitorum. Petrus Beregszászi in apologia pro reformatione (Sec. XVI.).

tos út nyitattott a nyugoton megindult eszmék kedvező fogadtatására honunkban is.

Ily körülmények között találta honunkat a Luther által megindított hitujítás, felvillanyoztatva a szenvedélyek Luthernek *de captivitate babillonica, de votis monasticis*, és a galatai levelre írott kommentárjai által, mely munkák a Németországgal folytonos kereskedelmi közlekedésben álló erdélyi szász kereskedők által csempésztettek be, s ezeknek folytán mondhatni a nemzet két egymással ellenkező elvvel szövetkezvén, két pártra hasonlott meg. A pápa részén voltak II-dik Lajos király és a püspökök; Luther elveihez szíttottak az országnagyok, sokan az egyházi rend jelesbjei közül, és a nép tetemes része. Nem késtek e közben a szülék fiaikat, az egyes gyülekezetek jelöltjeiket bővebb ismeret szerezhethése végett Wittenbergbe küldeni, s az itt Luthert és Melanchtont hallgató magyarországi ifjak névsorát Czirják Márton nyitá meg. Mily ellenszenvvel fogadá a 15 éves korában trónra lépő, s még ekkor váci püspök Szalkai László befolyása alatt álló II dik Lajos az egyházi reformot, az alább előadandókból kiviláglik. Az 1521-ben ausztriai Máriával nősülő király nász örömet nagyon megzavarta az erős határvárnak Belgrádnak Szolimán török császár által történt meghódítása, s ez ellent nem állván, nejével, magát cseh királynak koronáztatandó, Prágába siet s uralkodását a tháboritáknak inneni elűzetésével kezdi meg, majd bölcs Fridriket, Szászország fejedelmét levél által keresi meg, melyben sürgeti, hogy Luthert a hirhedt eretneket birtokaiból űzze ki; kitől azon feleletet vévén, hogy birtokaiban eretnekségek nincsenek, Szalkai társaságában Magyarországba visszatér. Utjába ejtve Thurzó Szaniszló olműci püspököt, tudomásul veszi ott, hogy a bécsi egyetemi tanárságból vallásos nézetei miatt kiűzött Speratus Pál, Iglau városában Luther szellemében predikál, s ezt elfogativán maga elé hurcoltatja, s könyveitől és irományaitól megfosztván, a Rómához visszaterés feltétele alatt bocsátja szabadon. Ily érzelmek között tér 1523-ban vissza Budára, hol Szatmári György esztergomi érsek, és még főbb szerepet játszó már ekkor egri püspök Szalkai László befolyására a Luthert követők ellen ily országgyűlési végzés keletkezik (54-dik cikk): „*Omnes Lutheranos et eorum fautores, et factioni eorum adhaerentes, tamquam publicos haereticos, hostesque sacratissimae virgi-*

nis Mariae, poena capitis et ablatione omnium bonorum, sua majestas regia velut catholicus princeps punire dignetur.“ Ezen határozatot követte a Szalkai László ez ügyben tanúsított buzgóságát kiemelő pápai bulla. (VII. Kelemen okirata 1524. sept. 18. apud Raynaldum in annalibus 1524.)

Szomoru napok következnek vala ezen végzés következtében a Luthert követőkre, ha ennek keménységét a túlsúlyra vergődött oligarkhák hatalma nem mérséklendi. A vakbuzgóság szülte ezen határozat legelső vértanúja Budán bizonyos János nevű könyvárus lett, kiről Luther Hausmann Miklóshoz írott levelében emlékezett *). Ez okból lett kényszerítve elhagyni az országot a svévia származású Grinaeus Simon, ki Budán Korvin-féle könyvtárőr és a görög nyelv közönséges tanára volt, ki is az ellenérzelmű szerzetesek vádjára tömlőcre vettetett, és ha néhány hatalmas olygarkhák közbenjárására menekülnie nem sikerül, bizonyosan éltevel lakol. Nem lesz érdek nélküli Pantaleon Henrik után (in prosopographia virorum per Germaniam doctrina illustrium) ezen jeles férfiú életrajzával kivonatilag megüsmérkednünk. Ő ugyanis születése helyén a svéviai kerületben nyervén első kiképeztetését, Bécsbe jött, ott az orvosi és hittanokban tudorságra emeltetett, majd mint a görög nyelv közönséges tanára szerepelt, hitujítási érzelmei azonban több bajoknak és kellemetlenségeknek tévék őt ki, melyekből menekülendő Budára érkezett, hol ismét tanársággal foglalkozott, míg ismét balesillagzata innen is tovább nem kényszeríté. 1523-ban a vallásos reform ügyével foglalkozva már Heidelbergben, 1529-ben Bazelben találjuk. Ezen férfiú, ki mint Pantaleon magát kifejezi, görög nyelv és bölcsészeti jártassága miatt „vix parem sibi toto terrarum orbe habuit“ a magyar művelődés kárára, tanári és könyvtárőri állomását elhagyni kénytelenítették.

Ezen üldözési zivatar által szétrobbantak közzé tartozik még a német származású Cordatus Konrád is, ki midőn az evangyéliom szellemében ostromlotta volna korának tévta-

*) „Credo te vidisse Casparis Tauberi historiam, martyris novi Viennensis, quem caesum capite scribunt, et igne exustum pro verbo Dei; idem accidit Budae in Hungaria bibliopolae cujusdam Joannis, simul cum libris circa eum positus exusto fortissimeque passo pro Domino.“

nait s az udvar romlottságait, a vész elől menekülve Zwickauban, később Stendáliában tett a reformációnak hasznos szolgálatot (Manlius in collectaneis, et Joannes Burius in mirificis evangelicis). Ezen szomorú sors érte a lőcsei származású Henkel Jánost Mária királyné udvari papját is, ki evangyéliumi elvei következtében volt kénytelen 1523-ban nyugalmasabb hazát keresni a türelmesebb Németországban. Helyén lesz itt a párvonalt felállítani, melyet a fontolva haladni szerető, félénk és hirére nézve féltékeny Erázmus, Luther és a magyar származású Henkel között vona *).

A Luther-követők ellen hozott halál és jószágvesztési büntetés nem kis ellenszenvet költött az ország lakóiban, mely miatt az ország praelátusai magukat igazolandók, V. Károly császár vormzi végzésére, és Zsigmond lengyel király hason szellemű törvényeire hivatkoztak; — e közben az ifjú király a mondott törvény szigorú végrehajtását sürgető parancsokat küldte az ország törvényhatóságaihoz, legkülönösebben Bártfa városához szóló királyi parancsaiban.

Mindemellett a királynak ezen eretnek-üldöző készsége nem egészen elégité ki a Rómához hív egyházi rendet, s maguk is eretnek vadászatnak adák magukat. Különösebben tünteté ki e téren magát pálóci Horváth János lomnici pré-

*) Videmus inquit aliquot in locis exoriri novos evangelistas, qui placide, prudenter, et evangelico studio praedicent evangelium, quibus sic placet evangelica veritas, ut displiceant tumultus, laxataeqne rerum compages, quique doctrinam suam vitae integritate, et morum lenitate commendant, nec misceant evangelistae personam cum persona scurrae. Non hic te praedicamus vir optime! sed misericordii Deo pro dotibus amplissimis quos in te contulit, et per has in te *evangelium* gratias agimus, ex animo gratulantes inclytae Reginae Mariae, ut audio tum pia, tum prudenti, vel toti potius Hungariae, in qua hoc impensius optamus florere Christianismum; — majd ismét epébe mártott tollal szitkozódik Luther ellen; — megvallja ugyan, hogy: corruptam fuisse in ecclesia Romana doctrinam, hominesque in erroribus, vel ut veterino fuisse sopitos. Venisse mox novos prophetas, homines fere humiles, contemptos, et juxta mundum etiam infames (Luther t. i. és társai), qui validis clamoribus christianum orbem, caerimoniis et humanis praescriptis, vel ut mandragonae altum indormientem excitarunt, excitatum bona ex parte ad se rapuerunt, qui in reges et principes calamos strinxerunt, et conviciandi libidine abrepti, arroganter et scuriliter multa in homines, bene de publico mereri cupientes scripserunt. (Ep. Lib. XVIII. num. 25, p. 791 ed. Lond.)

post, ki a Kárpát vidékén őrködött Rómának jogai felett; ő a törvényhatóságokhoz intézett körlevelében a Luther féle eretnekeket maga elé rendeli állíttatni, az egyháziakat kiátkoztatáson kívül börtönnel, a világiakat pedig vagyonvesztéssel fenyegeti, feltűnő idézet szavaiban a vallásujítókra esetlegesen alkalmazott dicsérete *), s az említett okmányban az elvetemedettek közé soroztatik Mild Gergely lőcsei bíró 1524. és 25-dik években, kinek tudományos műveltségéről dicsérettel emlékezik a római hitű, lőcsei származású Sperfögel Konrád.

Ezen üldözési törvények három évvel később keletkezésük után új királyi parancsok által újítottak meg (1525. jun. 12.), melyekben a városi hatóságok oda utasíttatnak, hogy az eretnekség miatt gyanúsok megbüntetés végett az egri vikáriátussághoz küldessenek. A következő év február 8-ról szóló, bártfaiakhoz menesztett parancs sokkal keményebb, melyben a világiaknak kínzás alá leendő vettetésük, az egyháziaknak pedig Egerbe leendő hurcoltatásuk rendeltetik meg **).

Ismeretesebbé tétetvén e honban Luthernek irományai, mindinkább forgalomba jöttek az ezekben elhintett eszmék, melyeknek visszatörlesztésére keletkezett már az 1523-ki eretnekeket sujtó országos végzés is. Mily gyenge fegyver azonban a Luther elveivel rokonszenvező országnagyok irányában! — A királyi hatalom megtöretve, az arisztokraciai tekintély túlsulyra emelkedve, ha kezdetben veszélyes lehetett is egy budai könyvtáros vagy egy külföldről beköltözött tudós tanár irányában; de mily erőtelen a hatalmas fejedel-

*) Ita honorificum Lutheranis id non potest non esse, quod errores et vitia Romanae ecclesiae, ad normam apostolicam traditionis eos corrigere perhibeat, habereque illos instituti assertores pertinacissimos non modo laicos, sed quod non sine ingenti dolore recensio, sacerdotes quoque ita religiosos quam seculares. (In protocollo 24 parochorum regalum in Scepusio, quod ei insenuit Georgius Molitor senior eorum hujus temporis.)

**) Nam ubi intelleximus vos ibi haereticos in medio vestri fovere (milyen volt az ide Krakkóból érkezett bizonyos tanár), vel in punitos demisisse, ipsisque ad spargendam inter christianos ipsius Lutheri pestiferam contagionem fovere, sciatis poenam praemissam nos a vobis sine ulla misericordia exigere facere (Carolus Vagner e Societate Jesu in diplomatibus Sárosiensibus p. 114).

mekkel mérkőző kényurak ellenében. Az evangyéliomi hit hatalmas nemtőjeként tekintendő magában a királyi udvarban ausztriai Mária, II. Lajos király hitvese, kinek evangyéliomi buzgalmát nemcsak Erázmus, hanem Luther is a Zsoltárok eleibe ragasztott ajánló levelében hálásan elismeri (1526. dec. *); igen hihető, hogy ezen magas pártfogásból eredő elnézés következménye, hogy magából az ország székvárosából 1524. és 1525-dik évben többen menének Vittenbergbe Luther hallgatása végett, kik között Linci Dénes, Gléba Boldizsár és Uthmann János mint budai fiak említendők meg.

A magyar főurak között első vala Perényi Péter, a Miksa császár által siklói gróffá nevezett Imrének fia, Abauj és Zemplén megyék főispánja, Vukovári és siklói gróf (Baranya), S. A. Ujhely, Terebes és más vidékeknek ura, ki mind a Bodrog folyam mentiben, mind Baranyában első lépett fel az evangyéliomi elveire visszavitt tudomány pártfogására; ennek hatalmas védelme alatt kezdék meg Szilvási Mihály és Siklói Mihály 1521-ben S. A. Ujhelynek reformációját, úgy azonban, hogy a nevezett férfiak ebbeli működéseiket a szomszéd vidékekre is kiterjeszték, ezeknek fáradozásai következtében vert gyökeret az evangyéliomi tudomány a Dráva mentiben is.

Ugy látszik, hogy a Körös és Maros mentében is, mindjárt a reformáció kezdetével kezdte új gyökeret verni az eredeti egyszerűségére visszavitt evangyéliomi tudomány, ha szinte nagy fontosságot azon körülménynek nem tulajdonítunk is, hogy a királyi gyám, brandenburgi György, a gyulai vár parancsnoka és birtokosa, a reformációval rokonszenvező ezen férfiú, nem elébb mint a király nősülése alkalmával hagyá el az országot. Az ezen korban szerencsésen meg-

* Clementissima Regina! Constitueram ante haec mecum piorum hominum impulsus consilio, quatuor hos psalmos (XXXVI, LXII, XCIV, CIX) majestati vestrae inscribere, qui communes facerent, ut majestas vestra, sanctum Dei verbum alacriter et hilariter porro pergit in Hungaria promovere; secunda quippe fama ad me pervenit, majestatem vestram ad evangelium esse propensam, atque ab impiis episcopis qui magna potestate in Hungaria praediti, et maximam ejus partem possidere dicuntur admodum impediri, et averti adeo, ut effusi etiam nonnullius innocentis sanguinis auctores exstiterunt, ac in veritatem verbi crudeliter desaevierunt.

kezdetű művet nem kevesebb sikerrel pártfogolta Nadányi István, ezen vidékeken széles birtoku, és nagy tekintetű nemes, a ki Gálszécsi István által kezdé hintegettetni még a rozshírű 23-diki országos végzés korában a gyulai és békési iskolákban az evangyéliomi hitelveket. Hihető ezen iskola növendékeiül tekintendők szegedi Kiss István és Balzaráti Vitus, kik itt nevezetes bajnokaivá képeztettek a protestáns ügynek.

Luther elveinek ekénti terjedése új erőfeszítésre készítetvé Magyarország főpapjait, mely megtermé gyümölcsét 1525-ben május havában hozott országgyűlési végzésben; a 15-dik cikk ide vonatkozó szavai, megégettetésre súlyosbítva már a halálbüntetés, eként fogalmazvák: „Lutherani omnes de regno extirpentur, et ubicunque reperti fuerint, non modo per ecclesiasticos, sed etiam per seculares personas capiantur et comburantur.“ Mi hatása lehetett ezen ujonnan keletkezett törvénynek, adatok hiánya miatt nem bizonyos; úgy látszik ennek éle is megtört a hatalmas olygárkhák ellenszegülésén, hogy Thurzó Elek a gazdag kincstárnok némi veszélynek és kedvetlenségnek volt e miatt kitéve, Erázmus levelei tanúsítják *); de hogy halálbüntetést nem szenvedett, bizonyítja 1544-ben evangyéliomi hitben bevégzett élte pályája.

Ugyanazon előzmények által egyengettetve, jött létre Erdélyben a reformáció, mint Magyarországon, segítettve a Luther könyveit becsempésző szebeni kereskedőktől, s ezen új eszmék csakhamar apostolaikat találák sziléziai Ambrus és Weich Konrád szilárd és elhatározott fellépéseikben, mely törekvésöknek a szebeni káptalan elejét veendő, följelentéseikre az említett férfiak Esztergomba idéztetnek, s kihallgattatván a két hazából száműzetnek; nyomban követé ezt a szebenieket megdorgáló királyi parancs, és a Lutherféle könyveket összeszedő és azokat közhelyeken megégető királyi biztos (1523), mindezek azonban kívánt sikert nem szülének, sőt a szász nemzet előkelői közzül sokan, kik között

*) Thesaurarium regni Hungariae, ob Lutheranismi professionem et protectionem damna incurrisse non mediocria Erasmus ep. Lib. 20. ep. 56. Ezen hatalmas főúrnak ajánlá Erázmus bizonyos Joannes Antonius kassai orvos ajánlatára Plutárnak de iracundia et curiositate című deák fordításait.

kiemelendő Csukás János és Pemflinger Márk szász királybíró a reformáció mellett nyilatkoztak, s tulajdon házaiknál tarták megújított szellemben vallásos összegyűléseiket, hol a niceai vallástétel, s más hasonnemű énekek vittembergi módorban német nyelven énekeltettek. (Abrahamus Scultetus de anno 1525 p. 315). Ezen pártfogás új hősöket bátorítja fel a reformáció művének folytatására, Grisaeus szerzetes vivén szószékre a reformáció tanait, s előadásai iránt oly rokonszenvet ébresztvén a tömegben, hogy az nemcsak megvoná a római felekezetű papoktól fizetéseit, sőt az egyház közönséges szertartásaiban is megbotránkozva, a meggyújtott templomi gyertyákat, körjáratokat és más szertartásokat gunyos élcek tárgyaivá tévé. Mennyire szorongattatva érzék ezen viszonyok között magukat a szebeni káptalan tagjai, megtetszik ezeknek Szalkai László esztergomi érsekhez intézett segélyért esdő kiáltásaikból *). E közben a király nem késett fenyegetéseivel (1526. 6. jul.), melyek azonban a haza válságos körülményei miatt teljesezésbe nem mehettek. E közben maga Pemflinger is sietett az erdélyi szászok élén a válságos csatára, síkra szállandó a haza és keresztyénség ügyeiért, miközben megtörténik a mohácsi véráldozat, s Pemflinger többé királyának szigorú szavait nem hallhatá.

* * *

Eként a segédseregeket be nem váró király könnyelműsége, az olygárhák s hatalmas országnagyok féltékenysége megtermé a nemzetnek buktát; s a mohácsi véráldozat, a keresztyénség végbástyájának, a honnak romlása, a leszállott királyi tekintély, s országnagyok törvényt nem ismerő rakoncátlankodásainak lön szüleménye. Nem késett azonban a roszakarát, ezen baleseményeket a még bölcsőjében ringó evangyéliomi átalakulásnak balul róni fel; ezt látszanak igazolni gyulai predikátor Gálszécsi Tamás mentő szavai: „A mostani istenbeszéde nem oka, írja ő, a mostani háborúsá-

*) „Reverendissime Praesul!“ így esdeklének a szebeni káptalan tagjai könyörgő folyamodványukban, „oramus per visaera misericordiae Dei, succurrat nobis patrocinio dominatio vestra, qui etiam nimis attriti injuricis hiscere non possumus aut hiare.“ (Hist. reformationis Hungariae et Transylvaniae.)

goknak, hanem az, hogy az istennek beszédét nem akarják bevenni, és a nagy sok dúlást, fosztást, hamisságot, bálványimádást, paráznaságot, részségeket és egyéb nemű bűnöket el nem akarják hagyni.“— Az innen származott nemzeti keserv átment az ezen korban fogalmazott egyházi énekeibe az új hitvallást követőknek, mely a nemzeti veszteségen eként tolmácsolja fájalmát:

1. Elvevéd mi országunkat, királyunkat,
Földhöz veréd a mi koronánkat,
Szined elől elvetéd a mi áldozatinkat.
2. Megszűnt sok helyen szent neved dicséreti,
Szép ifjaknak ékes éneklési,
Mert a bálványimádás tőled ezt érdemli.
3. Közülünk leváगतál sok gazdag főurakat,
Vitézeket s erős férfiakat,
Kiknek kövér testökkel hizlalál vadakat.
4. Közülünk rabbá től sok menyeket, özvegyeket,
Gyermekeket, gyenge szép szűzeket,
Mind a mi bűneinkért fizeted ezeket.

Nagy József.

RIENZI.

(Töredék Róma történetéből).

Szinte XIV évszázad folyt le Róma köztársasági szabadságának megszűnése, szinte IX század az örök város világuraságának elenyészte, és Rienzi feltűnése között; viszontagságteljes századok, melyek előbb terhes szolgaságot, majd sokféle nyomort hoztak az örök városra. Azonban mégsem halt ki Róma népéből az ősök dicső multjának emléke, sőt a későbbi századokban még élénkebbé lett az. A XIV. század közepén pedig nagyszerű forradalom támadt az örök városban, forradalom, mely midőn visszaállította Rómának köztársasági szabadságát, visszaállítani ígérkezett annak hajdani fényét is; forradalom, melynek fejlődését feszült figyelemmel kísérte a keresztyén világ. E nagyszerű válto-

zás eszközölje, e merész reformátor egy igénytelen, sőt alacsony származású római pór ifjú Rienzi Miklós — Cola di Rienzi — volt.

Azonban, hogy Rienzi föllépésének mind bámulatosan gyors sikerét, mind az általa emelt épület hirtelen összeomlását tisztábban felfoghassuk, tekintsünk vissza az ezt megelőző egy pár évszázad némely nevezetesebb eseményeire.

Mióta megszokták nyugoti Európa keresztyén népei Róma püspökjét tekinteni az egyház fejének, azóta ismét fővárossá, még pedig az öszves nyugoti keresztyén világ fővárosává lett az „örök Róma.“ És az a kapocs, mely a szent székhöz fűzte nyugotnak keresztyén népeit, legalább is volt olyan erős, mint hajdan a győzelmes legiók fegyvereitől való félelem. A Pipinféle adományozás pedig a pápák világi hatalmát is megalapította. Azonban nagyon sok vizsályt okozott Róma urának és népének ez a sajátságos viszony, mely akkor keletkezett, midőn a pápa római császárrá koronázta Pipin fiát, Nagy Károly frank királyt. És bár a közhit szerint a pápa a keresztyén világnak egyházi, a császár pedig világi feje lett volna is: mégsem volt a két fő tisztában magával s egymással a legfőbb hatalmat illetőleg. Majd midőn II. Miklós pápa fölállította a kardinálisok kolégiumát s erre ruházta a pápa választást, ennek folytán a világ hatalmasaitól észrevétlenül fölépítette Hildebrand szerzetes a hierarkhia roppant alkotmányát, melyet midőn ő, mint pápa leleplezett, bámulat és szent borzadás fogta el a keresztyén világot. Szinte harmadfél száz évig állott a pápák hatalma azon tetőponton, melyre azt a lángeszű Hildebrand emelte. Azonban a pápáknak e messzeföldön tisztelt s rettegett hatalma éles ellentétet képezett saját országukbani szorultságukkal. Rómában és az egyházi államban magok a pápák is osztoztak a kor más fejedelmeinek szomorú sorsában; az ő hatalmas vazalljaik is megtagadták az engedelmességet, sőt a Vatikán menyköveitől semmit sem félve, háborút is indítottak Krisztus földi helytartója ellen.

Mellőzve most a pápa és római nép közt gyakori összeütközéseket, melyekkel szinte telve vannak a X. és XI. század évkönyvei, tekintsük meg csak a XII. századból azon forradalmat, mely a kedélyeket nagyon sokáig hullámozásban tartá. Ez egy breseiai ifjú papnak Arnoldnak műve volt, ki 1140. tájban előbb Bresciában hirdette az akkori vi-

lág előtt szokatlan tanait, hogy a papság rendeltetése nem a nagy gazdagság és világi hatalom, hanem Krisztus nyájának legeltetése. És bár sokan örömmel fogadták ez eszmét, nem volt nehéz a hatalmas pápának rávenni az engedelmes nép nagy többségét, hogy e kárhozatos eretnekkel ne is érülközzék. Majd 1144-ben Rómába menvén a merész pap, elragadó szónoklataival arra buzdította az örök város népét, hogy szüntesse meg a pápa világi hatalmát, ne tekintse őt egyébnek, mint főpapnak, állítsa vissza a régi köztársasági szerkezetet, a császár iránti némi tisztelettel *). Azonnal meg is történt Róma szerkezetének átalakítása. Nevezetesen állíttatott föl egy 56 tagból álló szenátus, s erre ruháztatott mind a törvényhozó, mind a kormányzó hatalom. És hogy ezen újszerkezet biztosítva legyen, azon kívül, hogy az idő rövidségéhez képest kijavíttattak a hajdani kapitolium leomlott falai, felszólította az új köztársaság az akkori császárt III. Konrádot, hogy „tegye át lakását a világ fővárosába, adjon törvényeket Itáliának és Németországnak; utánozza Konstantinus és Justinianus császárok példáját, kik a szenátus, és nép ereje által uralkodtak a föld kerekiségén.“ És bár a császár, el lévén foglalva a keresztes háborúval, nem fogadta is el e meghívást, mégis annyira fejlettek a dolgok, hogy II. Lucius pápa, midőn fegyverrel akarta az újítást gátolni, megveretett; III. Eugén pedig Franciaországba futni kénytelenítettetett.

Azonban hamar ingadozni kezdett az új köztársaság, mert Arnold minden lelkesültsége mellett sem lehelhette az új szenátorokba a régiek hazafiúi szellemét, nem közölhette velök azok mély politikai bölcseségét, és mert a nép nem tudott megválni a pápa felől táplált fogalmától, Konrád utódját I. Frigyet is fölhívta az aggódó szenátus, hogy fogadja el tőle és a néptől a római császárság koronáját, s vegye oltalmába a köztársaságot. De Frigyes úgy volt meggyőződve, hogy neki elvitázhatatlan joga van a császársághoz a nép kegye nélkül is, minélfogva nem csak visszaütésította a látszólagos népajándokot, hanem meg is dorgálta a szenátust vakmerőségeért, s elődei példáján, a pápa által

*) nil juris in hac re
Pontifici summo, modicum concedere regi
Svadebat populo.

akarta magát megkoronáztatni. A pápa és császár ily érdek-közössége végveszély volt Arnoldra nézve, a mennyiben a császár által kézrekerítettven, átadatott IV. Hadrián pápának és megégettetett 1155-ben. Hiában szegült ellene Róma népe Frigyes koronázásának, mert a császár fegyvereseitől legyőzetett. De bár véget vetett is a császár a város köztársasági szabadságának, s bár a nép és szenátus újra elösmerte is a pápa hatalmát, de a pápa is jónak látta nem állítani élire a dolgot, ő is elösmerte a szenátust.

Azonban ez az állapot sem volt tartós. Ugyan is belátta a nép, hogy nincs kellő egység az 56 szenátor működésében. Leszállította tehát a szenátus tagjai számát kettőre vagy néha egyre, hivataloskodásuk idejeül pedig egy, vagy félévet határozott. És e rendszer sem látszott kielégítőnek; mert e szenátorok fő célja dics- és kincsvágyuk kielégítése volt, igazságérzetük csak a családi, vagy párt érdekekhez alkalmazkodott, s ennél fogva, valamint ők csak ellenségeiket büntették, úgy nekik is csak tulajdon pártfeleik engedelmeskedtek önkénytesen. Ennek aztán az a következtetése volt, hogy a hatalmasok büntetlenül tapodták a törvényt, rabló várakat építettek a város környékén, sőt a városban is ilyenekké erősítették palotáikat, s véget vetettek a személy és vagyonbátorságnak. E bajon úgy akart a nép segíteni, hogy már a XIII. század közepén idegent, u. m. más városbelit hívott szenátornak, kitől mint érdekeletlentől, részrehajlatlan igazságszolgáltatást reménylt. Így volt IV. Ince, és IV. Sándor pápák korában római szenátor Bolognának egy derék polgára Brancalone (1252—58.), ki, minthogy kevés idő alatt nem reménylette a rendet helyreállíthatni, három évre ruháztatott fel a főhatalommal. Ő részrehajlatlan szigorúsággal vitte hivatalát, leromboltatta a rabló várakat, s visszaállította a közbátorságot. És bár a rendbontó bárók izgatása folytán zendülés támadt is ellene, s méltóságától megfosztatván börtönbe vettetett: de csakhamar észére tért a nép, s visszaadta neki a hivatalt, melyet aztán halálaig viselt.

Halála után mintegy 6 évig nem töltetett be a szenatori szék, s ezen idő alatt ismét erős volt a fejtelenség. 1264-ben, IV. Orbán pápa uralkodásának vége felé ismét szenátor választásra határozta magát Róma népe, és most már fejlődmi házból keresett szenátort. Három egyén volt szóban,

u. m. Hohenstauf Mánfrid, az arragoniai Péter, és Anjou Károly. Többséget ez utóbbi nyert, mint a kit a pápa is pártolt, habár nem úgy, mint maga Károly és a nép akarta. Ugyanis nem halálaig, hanem csak addig akarta őt a pápa megerősíteni ezen minőségben, míg a zavar ismét lecsilapul. Azonban mind e mellett is élethossziglan adatott e méltóság Károlynak. De azon izgatottság folytán, mely Konradinnak Itálián átvonulásakor keletkezett, megingattatott Károly örökös szenátorsága, elhatározván, hogy e hivatal minden három évben új választás alá jöjjön; III. Miklós pápa ellenséges indulata miatt pedig le kellett Károlynak tennie a szenátorságot. Majd 1281-ben IV. Márton pápának (de nem a pápának hanem a nemeslelkű Mártonnak) adatott a szenátorság azon kikötéssel, hogy átruházhatja azt helyettesére is. De bár ekkint egyesült is Mártonnál a világi és egyházi hatalom, alig türt valaha pápa több bántalmat alattvalóitól mint épen ő; újra kezdődtek a hatalmas nagyok rablásai, s a nép kizárólagos fosztogathatása felett egymás ellen folytatott harcai. E fejtelenség folytonos növekedésben volt IV. Honorius, IV. Miklós uralkodása alatt, még inkább pedig az ez utóbbi halálát (1292.) követő hét évi interregnum alatt, mint szintén V. Coelestin, VIII. Bonifacius és XI. Benedek korában. Az egyházi államnak sokképen üldözött fejei többnyire Anagni-, Perugia- és Viterbóban vonták meg magokat a féktelen nagyok bántalmai elől.

Még szomorúbb alakot öltöttek Róma belügyei, midőn a pápák Avignonba tették át széköket. Mind magában Rómában, mind a pápai birtok más helyein, sőt egész Olaszországban nagyon alászállott a pápák tekintélye, s — mint-hogy az volt a császárság sora is — tetőpontra ért a fejtelenség. A Rómában rakoncátlankodó nagyok közt már régóta kitűnő szerepet játszottak a Frangepáni-k, Corsi-k, Savelli-k, Conti-k, Annibáldi-k, Colonnák és Ursini-k, különösen pedig e két utóbbi család. Minthogy e két család sok vazallussal rendelkezett, mindenik képes volt olyan erőt fejteni ki, mely nagyon könnyen dacolt a törvény hatalmával s lassankint elnyomta a többi gyengébb rabló urakat is. Ekkor egymás ellen fordult a két család, mint vetélytárs ellen, s harcaik kétes várakozásban, illetőleg remegésben tartották egész Róma népét, minthogy a meggyőzöttnek párthívei rendesen sanyarú sorsban részesültek. És e helyzet

annál aggasztóbb volt, minthogy a hatalmasok, bár nyertek is pillanatnyi győzelmeket, nem birták egymást végképen megtűrni.

A Hohenstaufok bukása óta Olaszországszerte feledésbe ment a császárok hatalma. Midőn a luxemburgi VII. Henrik ült a német trónra, ő fejére tétette ugyan a császári koronát, de elődei régi tekintélyét visszanyerni nem állt hatalmában. És midőn ő 1313-ban elhalt, V. Kelemen pápa a nápolyi Róbertet nevezte ki egész Olaszország régensévé. XXII. János pedig, ki szerzetes korában kancellár volt Róbert nápolyi királynál, kinevezte egykori urát római szenátorrá is, s kemény egyházi átkot mondott mindazokra, kik rendelkezéseinek ellene mernének szegülni. De már ekkor nem sokat adott az olasz nép a pápa mennyköveire s magában Rómában oly kevésre ment Róbert a pápától nyert szenátorságával, hogy ott tetteleg köztársasági szerkezet állott be. Majd midőn a pápa esküdt ellensége, a bajor Lajos császár koronázás végett Olaszországba ment, a gibellinpárti rómaiak őt kínálták meg a szenátorsággal. Lajos el is fogadta ezen ajánlatot, s így tetteleg ráütötte a római köztársaságra a helyeslés pecsétjét. És midőn ugyancsak Rómában két, a pápától megátkozott püspök által fejére tétette a császári koronát, átruházta a szenátorságot Castruccio-ra mint helyettesére. Lajos bukásával visszanyerte ugyan a nápolyi Róbert a szenátorságot, s úgy a hogy, restauráltatott a pápa hatalma, de csak is látszólagosan, mert minden hatalom a Colonnák vagy Ursiniké volt.

Mig az olasz nemzet így küzdött önmagával megszűnés nélkül, azalatt bámulatos előmenetelt tett a mivelődésben. A keresztes háborúk korában szép jövő nyílt az olasz városok előtt, övék lett a kelettel folytatott kereskedelem legfőbb nyeresége. Azon szabadságháborúk pedig, melyeket a Hohenstaufok korában folytattak az olasz városok, magasra hívó önérzetet, anyagi és szellemi tetterőt fejtettek ki, olyat, a milyen a régi görög köztársaságokat lelkesítette volt, s ennek folytán, olyan előmenetelt tett itt az anyagi jóléttel együtt a szellemi miveltség is, hogy e tekintetben Európának minden keresztyén országát fölülmulta. Az olasz nemzet mivelte ki nyelvét leghamarább, s tette teljesen alkalmassá az irodalomra; és az olasz irodalom már a XIV. században szép lendületet nyert. Azon írók közt, kik Olaszországban ekkor

szerepeltek, legszebb fényben tündöklék Petrarka Ferenc. Petrarkának szinte minden munkáján átvonul kora általános erkölcstelenségének, és annak fájdalmas érzete, hogy Róma, a világnak e jogszerű ura, világvárosból rabló barlanggá vált, miután annak természetes és jogszerű urai, a császár és pápa elhagyták állomásukat, amaz a Dunánál, ez a Rhonenál ütvén fel lakását. Igyekezett ő felkölteni polgártársaiban Róma régi nyelve s irodalma iránti szeretetét. Tudományossága és feddhetlen élete által oly általános tiszteletet vívott ki magának, hogy „mint orákulumot kérdezték őt meg mindazok, kik igazi műveltségre vágytak. Ilyképen európai hatalmassággá emelkedett, melyet császár és pápa egyaránt tiszteltek. Ezért jöttek polgártársai azon gondolatra, hogy őt a költők és tudósok királyává koronázzák. Meg is történt ez 1341-ben Rómában a kapitoliumban, midőn Rómának legfőbb rangú tisztviselőjétől, roppant néptömeg jelenlétében, borostyán koszorú tétetett fejére.“ (Schlosser).

Ilyen volt Róma helyzete, midőn föllépett Rienzi. Ő egy római koreszmárosnak egy mosónéval kötött házasságából született. Kora gyermekségében feltűnt szülei, és ezek ismerősei előtt a gyermek jó szíve és sokat ígérő észtehetsége s tanulásvágya. Tanították tehát annyival is inkább, mert más örökséget nem hagyhattak reá. Már ekkor meglehetősen feléledt Olaszországban a régi Róma remekíróinak tanulmányozása. Az ifjú Rienzi, azonkívül hogy kiképezte magát az ékesszólásban, tanulmányozta a régi Róma történeteit is. Ezek olvasása közben feltűnően előtte Róma régi fénye, elragadtatással csüggött a multak emlékein, s össze hasonlítván azokat a jelen kisszerűségével, szolgaságával és nyomoraival, egy nagyszerű gondolat fogamzott lelkében, u. m. visszaállítani Rómának hajdani köztársasági szabadságát, s ezzel együtt régi dicsőségét és boldogságát is. E magasztos eszmét vágygyá érlelte nemes tüze. De a vágy foganatosítására még csak remény sem mutatkozott, mint-hogy lelki műveltsége dacára sem szerezhetett oly polgári állást, mely neki némi tekintélyt kölcsönözött volna, melyben a siker reményével intézhette volna polgártársaihoz a nagy eszmék valóítására hívó felszólítást. Azonban hirte-

len jobbra fordultak a tűzkeblű ifjú magán viszonyai. Meghalván XII. Benedek pápa 1342-ben, VI. Kelemen foglalta el helyét. Ekkor, mint minden pápaváltozáskor történt a pápák Avignonban lakozása óta, üdvözlő követséget küldött Róma népe az új pápához, kérni egyszersmind, hogy tegye át lakását ez örök városba. Rienzi e közben annyira magára vonta a közfigyelmet, hogy e követség tagjává neveztetett, nem csak, hanem a szónoki tiszttel is megbízott, habár a küldöttségnél Petrarka is ott volt. Ez volt Rienzinek első föllépése, itt volt először alkalma közelebbi ösmeretségbe jönni a nagy Petrarkával, és magára vonni a pápa figyelmét is. Sikerült is ez neki annyira, hogy Colonna bibornok tanácsára, pápai notáriussá nevezte őt VI. Kelemen, s megbízta, hogy gondolkozzék módokról, mint lehetne Rómában megszüntetni a fejtelenséget, s a törvényes renddel együtt a pápa tekintélyét is visszaállítani.

Mint hivatalnok gondolkodván az eláradt visszaélések orvoslása felől, azon meggyőződésre jutott, hogy Róma mostani nyavalyáját palliativ szerekkel gyógyítani meg teljes lehetetlen, s csak a létező viszonyok teljes átalakítása vezet célhoz. Hosszas gondolkodás után hozzá is fogott a köztársasági szerkezet visszaállítására szükséges előkészületi intézkedésekhez. Meghatólag beszélt a köznyomoruságról, melyet mindenki érezett, melyről nagyítva szólni nem lehetett, s ezzel ellentétben feltüntette egyfelől Róma dicső multját, másfelől azon kellemes jövődőt, melyet várhatnak Róma polgárai, ha követik tanácsát, annyival is inkább, mert, mint állítá, a pápa örömmel fogad minden oly változást, mely a féktelen nagyok hatalmát megtöri. Azonban nem elégedvén meg a szólás hatalmával, hogy annál nagyobb mértékben hathasson polgártársaira, képekben is előterjesztette a szóval előadottakat. Így p. o. „állított fel a kapitoliumban egy nagyszerű festményt, mely a háborgó tengert ábrázolta; e háborgó tengeren látható volt egy vitorláitól, és evezőitől már megfosztott sülyedező hajó, melynek fedélzetén egy szorongó nő térdelt szétszórt hajakkal, üszvekulcsolt kezekkel, segélyért kiáltva az égre. A nő képe körül „Ez Róma!“ vala olvasható. A hajó körül uszkáltak több már elsülyedt, vagy széttört hajó maradványai is, melyek Tróját, Babilont, Karthágót és Jeruzsálemet ábrázolták. A kép háttérében szigetek valának láthatók. Ezek egyikén sohajtozott

Itália bánatos nő alakban, egy másikon ült a keresztyén vallás, mely így kiáltozott: „Ha Róma elvesz, hol lesz az én hazám?” (Becker). Azon nagy hatást, melyet e festmény, s a hozzá kapcsolt szóbeli felvilágosítás tett a római népre, nem kis mértékben növelte Rienzinek egy másik ilyenforma tette. Nevezetesen a lateráni sz. János templomban őriztetett a régi szenátusnak egy ércablára vésett rendelete, mely szerint a nép nevében Vespasianus császárra ruháztatik a teljes hatalom. Nagy ünnepélyt rendezett a notárius, s az erre felgyült számos nép előtt felolvasta és megmagyarázta e rendelet tartalmát, kiemelvén különösen azt, hogy régen a néptől származott a legfőbb állami hatalom.

Róma nagyjai, midőn a pápa notáriusának e föllépését látták, távol attól, hogy ennek lehető következeit belátták, avagy csak sejtették volna is, mulatságosnak találták a „bohóc Rienzi”-nek egész eljárását és mint mulatságos embert, gyakran meghívták őt asztalukhoz is. „És az új Brutus nyugodtan viselte az ostobaság álarcát s folytonosan játszotta a bohóc szerepet” (Gibbon). De annál komolyabban vette a dolgot a nép tömeg, s annál nagyobb kedvet mutatott a régi jó állapotnak (Rienzi által közel kilátásba helyezett) visszaállítására segédkezeket nyújtani.

Végre midőn látta Rienzi, hogy a nép kellően előkészítve van a nagy változásra, megkezdte a terv végrehajtását 1347-ben. Erre, igen okosan, oly időt választott, midőn a rabló lovagok leghatalmasabbika, Colonna mezei jóságán tartózkodott. Az volt most Rienzinek első lépése, hogy öszvegyűjtött Róma legtekintélyesebb polgárai közül mintegy százat az Aventin hegyre, s megeskette őket, hogy a kellő pillanatig titokban tartják a történendőket. Ekkor fölfedezte előttök az átalakításra vonatkozólag megérlelt terveit, s a körülmények helyes összevetése által meggyőzte őket a kivitel lehetősége, sőt könnyűsége felől. Mindjárt az öszveesküdtek eloszlása után a legnagyobb nyilvánossággal, harsány zene kísérete mellett kihirdettette a notárius az egész városban, hogy május 20-kán minden polgár fegyvertelenül jelenjék meg az Angyalvár előtt, hallgassa meg az új alkotmány kihirdetését, s a régi jó állapot visszaállításának legyen szemtanúja. A nagy napra viradó éjszakán, éjfélkor elment Rienzi a sz. János templomába, imádkozásban

töltötte az éjet, 30 misét olvastatván a sz. Lélek Isten tiszteletére. Reggel öszvegyült a nép is elláthatatlan nagy tömegben. 9 órakor megjelent Rienzi a nép előtt az ünnep céljához választott fényes öltözetben, fülhívá a polgárságot, hogy ünnepélyes diszmenetben menjenek a kapitoliumhoz, s ott hallgassák meg az alakulandó köztársaság alaptörvényeit. Azonnal meg is indult a menet. Legelől vitettek a zászlók, melyek allegóriai jelvényekkel voltak feldíszítve; utánok ment maga Rienzi fedetlen fővel, oldala mellett a pápa helyettese Ramondo, orvietói püspök. Ez, rövidlátó együgyűségében azt hitte, hogy a célbavett alkotmányreform a sz. szék érdekében történik, s így az ünnepélyen jelenlétével mintegy ráütötte a történendőkre a helyeslés pecsétjét. Elérvén a menetet a kapitoliumhoz, megállt Rienzi annak lépcsőzetén, s egy a nap céljához alkalmazott beszédet intézvén a néphez, felolvastatta az új alkotmányt.

Nagyon csalatkoznék, ki ezen alkotmányban ama mély politikai bölcseséget keresné, mely a régi köztársaság alkotmányát annyira jellemzi, vagy azt várná tőle, hogy szorosan meg legyen benne határozva, s kellőleg elkülönítve a törvényhozó és végrehajtó hatalom. Mert minden tanulmánya dacára sem űsmerte ő teljesen a régi Róma államszerkezetét, és sokkal kevesebb politikai űsmereettel birt, sem hogy képes lett volna a régi szerkezetet kora szükségéhez idomítani s a jelen viszonyokba mintegy átültetni. De tulajdonképen nem is volt erre szükség. Mert az olasz népnek a XIV. századbéli fogalma szerint az volt a legjobb alkotmány, mely legbiztosabb gátot vetett a nagyok féktelenségének, s mely legjobban biztosította a személy és vagyonbátorságot. És e célnak teljesen megfelelt az új alkotmány. Ugyanis intézkedett arról, hogy a rablások rögtön megszűnjenek, a rabló várak, s a katonailag megerősített paloták vagy lerontassanak, vagy a köztársaság fegyvereseivel rakassanak meg. Minden városrészben 100 gyalog, és 25 lovas katona (összesen 1300 gyalog és 360 lovas) állíttatott; az előforduló jogsérelmek orvoslására elhatároztatott, hogy minden magánper lefolyjon 15 nap alatt; a hamis tanuk úgy büntetessenek, a hogy a vádlott fogott volna büntettetni; fegyvert hordani senkinek nem szabad egyébkor, mint mikor erre a hatóság által szólíttatik fel. Minden földbirtokos felelős a földjén elkövetett rablásokért, s a kárt megtéríti,

a ki valamely gonosztevőt óltalmába vesz, 1000 márk ezüst büntetéspenzt fizet.

Ezek voltak az ujjászülendett Róma alaptörvényei, melyek kiáltó bizonytságot tesznek azon kornak főfő szükségéről. És a nép osztatlan tetszéssel fogadván a jó állapot visszaállításának ezen eszközeit, az indítványozó notáriusra ruházta a teljes hatalmat. Rienzi azt hitte, hogy teljesen elérni nemes célját, ha a főhatalom polcára emelve, olyan címet ad magának, mely a hajdani köztársaságra emlékeztet, s az akkori hivatalok közt legnépszerűbb. Ezért nevezte magát tribunusnak, nem tudván vagy elfelejtván, hogy a hajdani tribunus a maga személyében sem törvényhozó, sem végrehajtó hatalommal nem bírt.

Az ekkint ujjá alkotott köztársaságnak a pápához viszonyát illetőleg sem voltak egymással tisztában a pápa, a tribunus, és a nép. Mert bár tártribunussá nevezte is Rienzi a pápa követét, és bár a polgárság esküt tett is, hogy a köztársasággal, és az egyházzal élni halni kész, semmi rész sem adatott a pápának a főhatalomban, jövedelmei pedig lefoglaltattak az állam részére.

A hatalmaskodáshoz szokott főnemések megdöbbenve látták a dolgok ilyenén átalakulását; Colonna István pedig, ki épen ekkor Cornetóban időzött, értesülvén a történetek felől, azonnal Rómába sietett. Itt csakhamar kézbesítettet neki a tribunus parancsa Rómából távozni, de a melyet szét tépett, nem foghatván meg, hogy történhetett ily kevés idő alatt oly nagy változás, és haragjának egész súlyával fenyegette „az örült Rienzit.“ De midőn a tribunus fegyverre szólította az általa szervezett polgárőrséget, úgy megrémült a gógós dynasztia, miszerint szerencsésnek tartotta magát, hogy a vész elől korán elmenekülhetett. Rienzi föllépésének e szerencsés sikere, s a gógós Colonna gyors megtöretése eldöntötte s bebizonyította az új intézkedés életrevalóságát. A városnak minden rendű, és rangú polgárai hódolati esküt tettek az új alkotmányra s engedelmisséget fogadtak az állam élére emelt tribunusnak. Sőt a távollevő hatalmas nemések is megjelentek a tribunus első parancsára, s akarva, nem akarva, letették a hódolati esküt.

Ily helyzetben háborítatlanul láthatott a tribunus az alkotmányos törvények végrehajtásához. Fáradhatlan munkásság, a közbátorság legkisebb részletére is kiterjedő pon-

tosság s a visszaélések büntetésében részrehajlatlan igazságosság jellemzi a tribunust hivataloskodásának első korszakában. Azon intő példa, melyet a Colonna és Ursini család egy egy tagján adott az engedetleneknek, a jóérzésűekbe teljes bizodalmat, a gonoszokba pedig oly félelmet öntött, mely őket minden törvényszegéstől visszatartóztatta. Alig hisz az ember szemeinek, midőn olvassa, mily nagy változáson ment által Róma néhány rövid nap alatt; mint váltotta fel az ököljog vad erőszakát a törvény és igazság uralma „mint lett a rablók barlangja tábori vagy kolostori módon fegyvelmezve.” Általános és méltó volt az öröm e kedves változás fölött nem csak Rómában és az egyházi államban, hanem, igen kevés kivétellel, Olaszországszerte. Mert megraboltatás félelme nélkül lehetett utazni az egyházi államban, s kétszeresen örvendetes jelenség volt ez épen most, midőn közelgetett a jubiláris év (1350.) melyben temérdek ember volt megjelenendő az örök városban. Mindenki magasztalta Róma alkotmányát és tribunusát, egymást érték nála az olasz államok követei, kijelenteni küldöik háláját vagy szerencsekívánatait. Johanna, Nápoly királynéja, és a velencei köztársaság is osztozott Olaszország örömében s az ezt eszközölt tribunus iránti tisztelet kimutatásában. Magasztaltatott Rienzi neve az Alpokon túl Németországban is. Ugyanis az ébredező tudományossággal együtt nőtt a hajdani Róma iránti közérdekeltség is, s mind azok, kiknek lelke fogékony volt Róma műveltsége iránt, örömmel látták a hajdani köztársaság föléledését hamvaiból, s bámuló tisztelettel fordultak a nagy ember felé, kinek már is oly sokat köszönhetett az új köztársaság. A bajor Lajoscsászár is tiszteletet mutatott iránta annyival is inkább, mert vetélytársával IV. Károlylyal, s az Anjou udvarralekkori viszonyában hasznot várt a tribunus barátságától. Ellenben az avignoni udvart kezdetben igen megdöbbenetette a Rómában történt változások híre. Azonban midőn a tribunus követség által értesítette a pápát a történetek felől, s kérte ezeknek a szent szék általi megerősíttetését, „kényszerítve látta magát a pápa hitelt adni hív szolgája hódolat nyilatkozatainak, magasztalni ennek érdemeit, s őt méltóságában megerősíteni.” (Gibbon).

Hatalmának és dicsőségének tetőpontján állott a tribunus. Kezdeményezésének őt magát is meglepő sikere vágyat

ébresztett benne, hogy a szétszaggatott Itáliának egyes darabjait egy testté forraszsza, melynek szívkamarája az örök Róma legyen. És azon jelenségek után ítélve, melyek e tekintetben az egyes államok részéről mutatkoztak, nem lett volna lehetetlen e tervet foganatosítani, mert, hogy többet ne mondjunk, a többi államok népeinek okuk volt irigyelni Róma boldogságát. De minden ide célzó reményt meghiusított Rienzi megtántorodása, s majd hamar bukása. Ugyanis, mint a következés megmutatta, Rienzi sokkal kisebb lelki erővel birt, semhogy ellenállhatott volna azon kísérteteknek, melyek a hirtelen magasra emelkedett embereket ostromolni szokták, u. m. a nagyravágyás szenvedélyeinek; fejesokkal gyengébb volt, minthogy szédelgés nélkül megállhatott volna azon magasságban, melyre ily bámulatos gyorsan emelkedett. Öszvéfutottak szemei előtt a népszerűség, dicsőség s hatalom képei, és mintha valami bűvös kéz óltotta volna ki lelkében az értelem világát, úgy megvakították őt a szenvedélyek.

Szánandó tévedésének első bizonyosságát az által adta, hogy a szép s tiszteletre gerjesztő tribunus nevet a nevetségig, sőt botrányossáig cifra címmel cserélte föl, u. m. a szigorú, és kegyelmes Miklós, Róma szabadítója, Itália védelmezője, az embereknek, a szabadságnak, békének és igazságnak barátja. Felséges tribunus. És a tribunusnak ezután tanúsított egész magaviselete megfelelt e válogatott címnek. Valahányszor hivatalos minőségben mutatta magát a népelőtt, el volt halmozva a túlzott fény küljeleivel; templomi vagy más ünnepélyeken pedig oly pompát fejtett ki, mely még a felséges tribunus méltóságát is jóval túl haladta, s sejteni hagyta, hogy nem kevesebbet, mint királyságot vagy császárságot forgat elméjében. És midőn a megtört nagyok boszankodva látták „a puffeszkedő pórt,” a nép örült a plebejus dicsőségének, megtisztelve érezte magát azon fény és tisztelet által, melylyel őt, a kebeléből fölemelkedettet körülvéve látta. Azonban hamar eljátszotta Rienzi a nép szeretetét is. Ugyanis hatalmának és dicsőségének érzetében szégyenleni kezdte plebejusi származását s megfelejtkezvén tribunusi hivatalának természetéről, nemességre vágyott, azon hitben, hogy ez lesz az a lépcső, melyen naponkint fellengzőbb vágyai céljához eljuthat. Legalább azon lépés,

melyet most tett a felséges tribunus, világosan mutatja, mennyire összezavarta a multat a jelennel, és hogy már akkor messze túl járt esze a tribunusságon. Nevezetesen lovaggá üttette magát, még pedig rangjához illő fényes ünnepélylyel, olyannal, melynek egyes részleteit ha megtekintjük, látni fogjuk, hogy ez nem annyira lovaggá üttetés, mint inkább bizonyos koronázás forma ünnep akart lenni. Augustus 1-je volt a fényes ünnepélyre kitűzve. Az ezt megelőző napon öszvegyűjtötte a fegyveres polgárságot és az öszves népet a kapitolium körül, s innen indult a diszmenet a Lateran felé. Elöl mentegy csapat lovaság, tömör ezüsből készült trombitákkal, utána a polgári katonaság zászlókkal. Maga a tribunus fehér lovon ült 50 alabárdos testőrtől környezve; feje felett lobogott a köztársaság nagy zászlója, melyen látható volt a nap, csillagkörben, és egy galamb, szájában olajágot tartva. A tribunusnő körül fényes udvart képeztek a város urhölgyei. A város különböző pontjain mulatságok várták a menetet, nagy mennyiségű arany és ezüst pénz szórattott a bámulók közzé. Konstantin templománál elbocsáttatott a fényes kíséret, maga a tribunus pedig megállapodott a templomban, a lovaggá ütés szokásos előkészületeit itt végzendő. A becsület és lovagi szellem feredőjét is e templomban vette *), még pedig az ájtatos közönség botránkozására, azon medencében, melyben, a nép hite szerint, Szilveszter püspök Konstantint csudálatosan meggyógyította. E szent edény mellett készítette magának a lovagi ágyat is. Midőn fölviradt a nagy nap, s az isteni tisztelet órájára a nép fölsereglett, megjelent a leendő lovag fejedelmi bársony öltönyben, karddal övezve, arany sarkan-

*) A lovaggá ütésnek megszokottabb szertartása ez volt: A leendő lovag bőjtölt egy napig, s a következő éjt a templomban töltötte imádkozással. A következő reggel megfürdött. E fürdőben le kellett magáról mosni minden bűnt, s ez volt a becsület és lovagi szellem fürdője. Ezután egy szép ágyba feküdt, mely azt jelentette, hogy lovagias küzdelmei után meg fog pihenni a paradicsomban. Azon szép fehér vörös öltözetek, melyek ezután ráadattak, arra intették őt, hogy tisztaságban járjon és hogy vérét is ontsa ki az anyaszentegyházért. A fekete csizmák, melyek lábaira felhúztak, eszébe juttatták a halált, és valamint ő ösztönzi lovát a sarkantyúval, úgy kellett neki magát serkenteni, hogy Istenhez hű maradjon egész életében. Végre miután e szükséges fogadást letette, megtörtént a lovaggá ütés.

tyúval, s egy tisztos lovag által fölavattatván „a szentlélek rendjébe“ föllépett egy trónba.

Ezen ünnep nagy szerepet játszik Rienzi életében, mert itt kezdődik a megváltozott tribunus felőli közvélemény megváltozása is. Tetemesen hűtötte a nép eddigi rokonszenvét már maga a lovaggá üttetés eszméje is, melyből azon meggyőződést meríthette, hogy bálványozott tribunusa csakugyan szégyenli plebejusi származását. Növelte a zúgolódást az a roppant fény is, mely a népszerűtlen ünnepre pazaroltatott; az a körülmény pedig, hogy lovagi feredőjét ama szent edényben venni merészkedett, annyira ingerelt néme-lyeket, hogy ott helyben öszvetörték a lovagi ágyat.

Ily hangulat mellett könnyen képzelhető, mily hatást tett a lovagi ünnepély további folyama; midőn t. i. a lovag tribunus trónjáról föllállva, következőleg szólt: Birói székünk elibe idézzük Kelemen pápát, s parancsoljuk neki, hogy püspöki megyéjében lakjék; ide idézzük a kardinálisok szent kolégiumát is. Hasonlóképen birói székünk elibe idézzük a két trónkövetelőt: a cseh Károlyt és a bajor Lajost, kik császároknak nevezik magokat, valamint a német választó-fejedelmeket is, hogy adják elő mily alapon ragadták magokhoz a római népnek, Németország régi, és jogszerű urának jogait. Ezután szabadnak nyilvánította Róma- és Itáliának városát, ez utóbbiaknak római polgárjogot ígért és szavazatot a nem sokára tartandó császárválasztáskor. Végre, hogy a hatás még teljesebb legyen, kihúzáván kardját hüvelyéből, mind három földrész felé tett egyegy vágást, mindig ismételve „ez is az enyim!“ A pápa vikáriusa pedig, ki maga is jelen volt ezen ünnepélyen, mihelyt hallotta tribunustársának a pápára, s a császárra vonatkozó nyilatkozatait, azonnal óvást fogalmaztatott egy a helyszínén jelenvolt notárius által, de midőn ezt fölakarta volna olvastatni, harsány zenét rendelt a tribunus, s így az óvást hallatlanná tette. E nagy napot pazarlakoma zárta be, melyet a Lateránban rendezett a tribunus a népnek. De az ünnep még nem volt végképen besejezve, más napra hagyatott a koronázás. „Róma főpapjai egymás után 7 koronát tettek a tribunus fejére, melyek a szentlélek

7 ajándékát ábrázolják, és ő mindannyiszor ismételte azon vallomását, hogy a régi tribunusokat utánozza.“ (Gibbon).

A koronás tribunus, a szerencse és dicsőség fényétől megvakítva, nem látta az örvényt, mely már lábai előtt tátongott. Lelkéhez forrott a látványosság és pazar fényűzés szeretete. A nép pedig, mely még kevéssel előbb bálványozta őt, naponkint hidegebb lett iránta, majd el is keseredett midőn látta, hogy az esztelenséggel határos fényűzésre pazaroltatnak az államjüvedelmek. A büszke nemeség pedig, melynek kevéssel előbb alapos oka volt e szigorú népembertől félni s reá haragudni, megvetette őt most, midőn látta, mint erőlködik, hogy plebejusi származását elfeledtethesse, s őszintén örült, látván őt vesztébe rohanni. Ez nem maradt titok a tribunus előtt, annyival is inkább, mert Colonna István nyíltan szemrehányta fényűzését. Azonnal készen volt a tribunus a követendő eljárás tervével, u. m. rettegtetés által erőszakolni ki azon engedelmességet, melyet tisztelet és bizalom többé nem eszközhetett. Ezen eljárás biztosítást látszott neki nyújtani nem csak hatalmának megszilárdítása, hanem kinstára megtöltése felől is. Szép szín alatt magához hívatta tehát a fent nevezett Colonnát családjának másik két tagjával, őt Ursinival és némely más főurakkal együtt. Ekkor foglyokká tette őket, s kevés nap múlva kimondta rájuk, mint élete ellen összeesküvőkre, a halálítéletet. Már meg is tétetettek a végrehajtás ünnepélyesítésére szükséges előkészületek, midőn hirtelen megváltozott a tribunus gondolkozása, s megkegyelmezett az elítélteknek. E váratlan fordulat oka részint az volt, hogy pillanatnyi magabászállás után megborzadt ezen igazságtalan vérontástól, részint is inkább az, hogy megdöbbenve tapasztalta, miszerint a nép közvéleménye rosztalja a szándékolt erőszakosságot. És most másik tulságba esett a tribunus. Nevezetesen nem csak életüket ajándékozta nekik vissza, hanem magas hivatalokra is emelte őket, azt hívén, hogy így kárpótlást nyújt nekik kiállott szenvedéseikért, sőt le is kötelezi őket maga iránt. De e reményében nagyon csalatkozott, mert alig hogy megszabadultak a halál félelmétől, nemesak semmi hála érzelmet nem tápláltak, sőt annál hevesebb bosszút forraltak ellene, bizván részint önerejükben, részint a tribunus iránt folyvást növekedő népszerűtlenségben. Levetkezték

most a Colonnák s Ursinik egymás iránti régi gyűlölségöket legalább addig, míg közös ellenségekől megszabadulhatnak, sőt formaszerint összeesküdtek ennek megbuktatására.

Az ellenséges indulat csakhamar nyilatkozott tettekben is. Minden erejüket megfeszítve sereget gyűjtöttek a bosszús főurak, váraikat védállapotba helyezték, s megkezdtek a háborút a tribunus ellen. Az Ursinik főtáborhelye Marino, a Colonnáké Paletrina volt. Ujra kezdődtek a régi pusztítások, és a tribunus teljesítette kötelességét, fegyverre szólította a városi katonaságot s először is az Ursinik főfészke Marino ellen vezette azt. De csakhamar kitűnt, hogy a tribunus nem oly jeles hadvezér mint szónok. Ugyanis midőn Marinó környékén megjelent, nem volt elég kitartása megküzdeni a várost a romlás nehézségeivel, megelégedvén a környék kiméletlen elpusztításával, visszatért Rómába seregestől még pedig fényes győzelmi pompával, császári jelvényekben, fején koronával. A tribunus harc képtelenségének látására annyira fölbátorodtak a Colonnák, hogy miután már sok pusztítást míveltek Róma környékein, megrohanták magát a várost is, de visszaverettek. Ekkor Rienzi a futó ellenség üzésének esvén, annak utócsapatait utólrerte, s levágta, vagy szétszélesztette. E csatában elesett az öreg Colonna István fijával Jánossal együtt. Most nem lett volna nehéz a megzavarodott ellenséget megtörni a háború célszerű folytatása által, de ő ezt nem tette, hanem új győzelmi pompával visszatért a városba „pihenni.“

E szerencsés, vagy talán szerencsétlen csata nagy mértékben siettette Rienzi bukását. Ugyanis zugolódott a nép, hogy a tribunus hiában vesztegeti a nép vérét és pénzét. Az is növelte a közingerültséget, hogy megfoghatatlan ember telenséggel megtiltotta a harcban elesett főurak eltemetetését, s temetetlen maradtak mindaddig, míg néhány apáca ellopatta a holttesteket, s eltakarította. Majd újra sereget vezetvén a Colonna párt ellen, a helyett, hogy az ellenséget fölkereste volna, megállapodott a legközelebbi csata helyén, itt fiját lovaggá ütendő. A szertartásos furdót, a sereg köz botrányára, egy „patricius vérrrel vegyült mocsár“ helyettesítette, s az ifjú Rienzi így avatott fel „a győzelem lovagjává.“

Azonban pályája végéhez ért a nevezetes ember. A

fegyverre kelt főnemesség nem hagyta félben a megkezdett munkát, folytatta rabló kalandozásait, minden közlekedéstől elzárván Rómát, valóságos ostrom állapotba helyezte azt, s így szükségét kellett látnia az élelmi szerekben. A nép ezért a tribunust vádolta, ez pedig segíteni akarván magán s a városon, új adót vetett ki, melyen sereget fogadván, próbát tehessen az ellenség ellen. És ez még magasabb fokra emelte a közingerültséget. A közvélemény ily szembetűnő változását látván a pápa legatusa (Bertrand de Deux) ünnepélyesen megátkozta az egykor népszerű tribunust, mint a pápa ellenségét, és mint eretneket. Most már fegyveres felkelésről gondoskodott az öszves nemesség. De nem oszlott még annyira szét a tribunustóli félelem varázsa, hogy azonnal hozzá mertek volna fogni szándékuk végrehajtásához. A tüprenkedő nemesség aggodalmait azonban eloszlatta egy nápolyi csapatvezér Giovanni Pipin minorbinói gróf. Ez elég bátor volt 150 lovassal beszökni Rómába, s ott minden ellenállás nélkül csatlakozott a Kolonna pártához. Rienzi addig is, míg a polgárságot felültethette volna, megkísérlette némely német zsoldosokkal úzni ki a hivatalan vendéget. Dec. 15-kén vívta ezúttal utolsó csatáját. Azonban hiában szólalt meg a kapitoliumban a lármaharang, a polgárság meg sem mozdult. Rienzi csekély számú zsoldosai legyőzettek, ő maga pedig a kétségbeesett emberek szokásakint rimánkodásokhoz folyamodott. Emlékeztette a polgárságot egykori népszerűségére s irigyei ármánykodására, de a nép hajthatatlan maradt. Most már kénytelen volt belátni, hogy teljesen vége van népszerűségének, melyen hatalma alapúlt, látta, hogy pályája végén áll. Fájdalmában megtört lélekkel szalott tehát le a pályáról, melyre oly szép remények közt lépett volt fel. Lemondott méltóságáról, s a sz. Angyalvárba menekült üldözői elől.

De bár ekkint letűnt is Rienzi szerencsecsillaga, ismét feljött az néhány év elforgása után. Csakhogy most már gyengébb fénynyel és kevesebb időre, épen mintha csak azért mutatta volna magát még egyszer, hogy végbúcsút vegyen. De lássuk a dolgot körülményesebben.

Rienzivel együtt megbukott az általa szervezett köztársaság is, s visszaállíttatott a régi szenátori kormány két szenátorral, egyik a Colonna, másik az Ursini család-

ból. De mint a régi szenátorok úgy ők is az erőtlenség megrablása, és eltapodására használták hatalmukat, s minden visszament a Rienzi előtti állapotra, és a nép méltán sohajtozott a tribunus korában élvezett jó állapot után.

Az 1350-ik évre hirdetett nagy búcsú tömérdek ajtatos hívót gyűjtött az örök városba. IV. Kelemen pápa Rómába küldte ugyan Ceccano Hannibál bibornokot teljes hatalommal a rend fentartására, s a pápai jogok ellenőrzésére, mégis nem egy rendetlenségi eset fordult elő a búcsú év alatt. Ezután pedig még nagyobb erőt vett minden rendetlenség, annyira, hogy a nép nem tűrhetvén tovább ezen állapotot, 1353-ban föllázadt a szenátorok ellen, s Ursinit megölte, Colonnát pedig elkergette. Most ismét tribunus választásra határozta magát a nép, s egy köztisztelőben állott plebejüst — Cerroni — ruházott fel a főhatalommal, de a ki csakhamar belátván tehetetlenségét, visszalépett. Ekkor egy slavoniai születésű szenátus jegyző Baroncelli állíttatott a tribunusi székbe, a kinek, bár mily szigoruan bánt is a kezébe került csendháborítókkal, hasonlóképen nem sikerült a rendet helyreállítani.

E közben meghalt VI. Kelemen, 1352-ben. Utódja VI. Ince egy mind az egyházi, mind a világi ügyekben teljes hatalommal felruházott bibornokot — a spanyol Albornoz Angidust — küldött Rómába 1354-ben. E pápai legátus jónak látta Rienzit használni eszközül.

Rienzi körülbelől egy hónapig lappangott az Angyalvárban, míg t. i. sikerült onnan szerzetes ruhában kiszöknie. Hosszas bujdosás után, mi közben Rómában is járt a búcsúév alatt, bejelentette magát Prágában Károlynál akkor cseh király és német császárnál, ki azonban őt letartóztatta, s bár tisztességesen, de mégis fogságban tartotta. Majd a pápa kívánságára Avignonba kísértetett. Kezdetben nagyon sanyarú volt itteni helyzete, de midőn az ellene rendelt törvényes vizsgálattal megbízott bibornokok elibe állíttatott, oly ügyesen védelmezte magát, hogy felmentetett a rá, mint eretnekre mondott átok alól, s fogsága megszélidített. VI. Ince alatt pedig ismét mosolyogni látszott reá a szerencse. Ugyanis Albornoz bibornok egyedül őt tartván képesnek Rómában a rendet helyreállítani, kieszközölte a pápánál, hogy állíttassék vissza Rienzi hajdani polcára, szenátor név alatt. Rienzi lelke most

is fogékonyabb volt a dicsőség ábrándképeire, mint a fentolító ész intésére, örömmel engedett a mosolygó szerencse csábításainak, mohón kapott az elvesztett fény és hatalom után, talán azért is, hogy bosszút állhasson megbuktatóin. Elfogadta a neki szánt polcot 1354-ben, s elhagyta magányát a nélkül, hogy számot vetett volna magával, és a nagyon megváltozott körülményekkel. Ismét fellépett a közélet színpadára, hogy lejátssza hálátlan bár, de érdekes szerepének végjelenetét is.

Nagyon különbözött Rienzi mostani helyzete az előbbi-től. Akkor a nép ruházta őt fel mint tribúnust teljes hatalommal, most pedig a pápától nyerte a szenátorságot; mint a szentszék alattvalója nem számolhatott többé azon népszerűségre, mely annyira könnyűvé tette volt első föllépését. Nem mulasztotta ugyan el a pápa elhalmozni őt a tisztelet külső jeleivel, de megtagadott tőle minden tettelegesen segélyt, u. m. pénzt és katonaságot, úgy hogy talán nem egészen helytelenül lehet gyanítani, hogy az avignoni udvar csak azért küldte ennyire magára hagyatva Rómába, hogy megszabaduljon tőle véritélet nélkül.

Ily helyzetben a Fra Moriale testvérektől felkölesönzött pénzen fogadott sereggel ment Rómába, még pedig, — e tekintetben hű maradt magához — fényes ünnepélylyel. És a nép, feledve a multak hibáit, örömmel fogadta őt, kiből első pillanatra nem látott egyebet, mint a régi jó állapot visszaállítóját. De az öröm nem tartott sokáig. Ugyanis fizetni kellett a fölkért adósságot és a zsoldosokat, ez pedig csak adókövetés által történhetett, mely mellett lehetetlen volt megőrizni a népszerűséget. Ehez járult az is, hogy Franciaországban tartózkodása alatt bizonyos dobzódó életmódhoz szokott, mely őt a rá várakozó kemény munkára még képelenőbbé tette, mint előbb volt. Kitészett ez mindjárt azon első hadjáratban, melyet Preneste és a Colonnák ellen folytatott német zsoldosokkal. Nyolc napi sikertelen táborozás után kénytelenítetett Rómába visszatérni. Helyzete naponként növekedő nehézségeinek látása ingerültté tette a szenátort, s ingerültsége oly igazságtalanságokra ragadta őt, melyeknek szomorú következményei nagyon is hamar mutatkoztak. Nevezetesen Fra Moriale Rómába jött szorgalmazni a kölesön visszafizetését és Rienzi elfogatván őt, élete elleni összeesküvés ürügye alatt kivégeztette, s így nemcsak adósságai-

tól megszabadult, hanem a lovagnál talált kincseket is magának foglalta. A római nép pedig kapott az alkalmon, midőn hálátlansággal, igazságtalan vérengzéssel vádolhatta a szenátort, mert hasonlóan bánt egy köztisztviselőben álló római polgárral is, ki az adózások miatt zúgolódott. Azonban az így nyert fény nem segítette ki a szenátort pénzzavarából, újabb és terhes adóztatásokhoz kellett folyamodnia, mi ismét növelte a zúgolódást, és ingerültséget. E szomorú helyzetből kimenekülésre nem látott Rienzi más utat maga előtt, mint a szigorú keménységet. Sok embert befogatott, így akarván a tömeget elrettenteni az ellenszegüléstől. Ezt pedig úgy magyarázta a nép közvéleménye, hogy mindez nem a pártoskodás miatt, mint a szenátor állítja, hanem csak azért történik, hogy az elfogottak rokonaitól gazdag váltságpénzt zsarolhasson.

Midőn a kedélyek ennyire ingerülve voltak, Rienzi szaporítani akarván katonaságát, rómaiakat fogadott zsoldba. De minthogy nem volt elég pénze, nem tudta őket pontosan fizetni, s ezek is zúgolódni kezdtek. Ekkor elcsapott egy Ricciando nevű tisztjét, kit e zúgolódás indítójának hitt. Ez volt a szenatornak utolsó botlása. Ugyanis Ricciando az ingerült nép élére állván, általános lázadást támasztott ellene. Midőn nem is vélte, ostrom alá fogta őt a felbőszült nép a kapitoliumban (sept. 8.), s dühöngve kiáltott halált az áruló Rienzi fejére. Hiában védte magát a szerencsétlen ember ékesszólása szokott fegyverével, a nép dűhe semmit sem csilapult. Ekkor látván, hogy nincs más eszköz, átöltözött, s egy rejtekajtón menekülni akart. De felösmertetett és elfogatott. „Szinte egy órahosszáig senki se nyult hozzá, midőn végre Cecco del Biechio töre átdöfte. Miklós mozdulatlanul állott még akkor is, midőn e példát többen is követték, míg végre holtan öszverogyott. Ekkor meghurcolták holttestét a városban, fejét levágták s testét lábánál fölakasztották“ (Leo).

Ladányi Gedeon.

EGYHÁZI KÖLTÉSNET.

Megátkozott figeja.

Máté 21 : 18. 19.

Izráel szent városába,
 Választott hiveivel
 Ment a Páska innepére
 Jézus utoljára fel.
 Hozsánnákkal üdvözölte
 Nagy sokaság nyomba őt,
 Majd királynak harsonázta
 A szamar vemhén ülő.
 Máskor nem, most elfogadta
 Urunk a nép dicsszavát,
 Teljesülve hogy hinné szent
 Látnokai jóslatát.
 Messiási fényvel tartá
 A városba menetét,
 Előbb is a rút zsbvásárt
 A templomban űzve szét,
 Atyja házát megtisztítva
 Itt naponként oktatott;
 Majd a kis Betániába
 Szállást fogni éjlt szokott.
 Innen a városba tére
 Vissza egy szép reggelen,
 Bölcs tanát hogy megújítsa
 A nép közt a szent helyen.
 Hű baráti kis körében
 Csendes útján mint halad,
 Egy véletlen szülte szükség
 Néki nem kis gondot ad.
 Mert bár őt futamnyi térköz
 Volt, min szükségeltetek
 Áthaladni, útja közben
 Jó urunk megéhezék.
 Széjjel nézván a mezőben
 Az úthoz nem messze lát

Egy gyümölcsessel megrakodtan
 Biztató zöld figefát.
 Megy a fához dús reménynyel
 Telve, vélve hogy talán
 Rajta éhe üzésére
 Értt gyümölcsöt majd talál.
 A helyhez jutván azonban
 Látja hogy csalatkozott,
 Meddő a fa, semmi rajta
 S tőle lőn megátkozott.
 Rajtad úgymond ne teremjen
 Többé gyümölcs de soha!
 És az árva büntelen fa
 Azonnal megszáradá.
 Elbámulyán Jézus tettén
 Tanítványi, kérdezik
 Megütközve, ily szokatlan
 Nagy csoda, mint eshetik?
 És urunk a kétkedőknek
 Dorgálólág így felel:
 Ó kis hitűk! — a mit mondok
 Halljátok, higyétek el!
 Bizony bizony mondom néktek.
 Ha jó hittel kéritek
 Nem csak ilyet, sőt nagyobbat
 Tehettek, mint vélitek
 Ha a hegynek ezt mondjátok:
 Kelj fel! helyéből kikel,
 És nagy gyorsan a tengerbe
 Miként fürge őz szökel...
 Ezt hallván a tanítványok
 Eddig rögzött kételyök
 Erősebb hitté szilárdult,
 És az Ur volt ő velük...

Intő például vegyék ezt
 A vakmerő bűnösök,
 Kik gazdagok zöld levélben,
 Ám gyümölcsben szűkösek.

Hogy a kertnek főuratól
 Ki ne vágattassanak,
 És mint hasztalan meddő fák
 Örök tűzre jussanak!
 Boldogok a kik nem láttak
 Mégis hittet bővesek,
 A jó termő fák lehetnek
 Az urnál csak kedvesek!

Farkas Ferenc

átányi ref. lelkész.

ALKALMI ÉNEKEK.

Kereszteléshez.

(Dallam: Jövel szentlélek Ur Isten!)

1. Föléd zeng buzgó énekünk,
 Kivüled mert nincs több nekünk
 Kihez szívünk fölesdene,
 Ősapáink nagy istene!
 Légy e kisdednek gyámola,
 Vezére s őrző pásztora;
 Kinek te adád a létet,
 Ajándékozz boldog éltet
 Itt a földön s fenn az égen!
2. A keresztség szent ferdője
 Lett neki is eljegyzője
 A hívők társaságába,
 Krisztus amaz országába,
 Mely neki, szent örökségül,
 Az emberek sorából gyűl,
 A hit, remény vértje alatt,
 Szép, jó, nemesért fárad, halad,
 És hű itt lent, boldog ott fent.

Úrvacsorához.

(Dallam: Dicsérünk Ur Isten! szüntelen tégedet.)

1. Bűnöd sulya alatt
Megtört fájo kebel!
Kit nehéz kárhozat
Bor zadálya lep el,
Jövel a szeretet,
Számodra terített,
Enyhet osztó asztalához!
2. Istened hatalma
Ha rettegtet téged;
Atyai irgalma
Nyujt csak könnyebbséget;
Bűnbánók sohaját,
A fellegeken át,
Hallja, ki mindent tud és lát.
3. Csak szád ne hazudjon
Mostan megjobbulást,
S majd hitszegvé düljön
Törvényt, erényt, vallást.
De ha levetkezed
Lényed ó emberét,
Ujulj meg szívvel s lélekkel!
4. Atyánk! milyen szándok
Vezérli e népet,
Minő az ajándok
Mit bemutat néked?
Igen bölcsen tudod.
Nem áldozunk tulkot;
Sem háromvért váltság gyanánt,
5. „Őszinte bűnbánat,
Jobbulni törekvés,
Irgalom bocsánat,
A bűnből menekvés“

Szívünk leghőbb vágya,
Szent célja és tárgya
Mi lelki áldozatunknak.

6. Hódoló gyermekid
Zsámolyodhoz hullunk;
Bűnünk büntetésit
Hogy fordítsd el rólunk.
Fiad érdemére,
Kihullt szent vérére
Kérünk: óh atyánk irgalmazz!

7. Üdvösség fejedlme!
Szegény szívünk szorul,
De oszlik félelme,
Hogyha eléd borul!
Te, a legjobb barát,
A halál poharát
Mert kiürítéd érettünk.

8. Kik bűnösök valánk,
Értünk hullatál vért;
Fogadd buzgó hálánk
E nagy áldozatért,
Midőn szent emléked
Megújítja néped
Mostan is szent vacsorádban!

9. Add: a megtört kenyér
Jelképe testednek,
Üdvkép legyen mennyért
Sovárgó népednek;
S hullt véred jegyei,
A pohár csepjei
Erényre lelkesítsenek!

10. Add: hogy a szeretet
Kiolthatlan tüze,
Mely téged hevített,
Az önzést elűzze;

Minden nép nemzetség,
Legyen a testvérség
Szent koszorújába fűzve.

11. E végre „szent lelked“
Vigasza, kegyelme
Után esd és gerjed
Bennünk szív és elme:
„Viruljon igazság
Szabadság, boldogság
S éljen a jó ügy győzelme!

12. Hogy minden ösmerje
Az irgalmas atyát,
Áthágni ne merje
Szent parancsolatját;
S kegyes indulattal,
Szelid hódolattal
Imádja az egek urát!

Halotti ének, iskolás gyermek felett.

(Dallam: Örvendj egész föld az Istennek.)

1. „Hívott a legbölcsebb tanító“
Szülék! mennem engedjetelek;
Az ő tana oly boldogító,
Értem hát mért kesergnetek?
Föld! te tökélytelen iskola;
Minden dús ösmeretiddel
Nem érsz föl az égivel soha; —
S halandó ezt bízvást hidd el!
2. Lent hagyva a földi szenvedést
Égbe szállok hát örömmel,
Ott nem ösmerek kint és csüggedést,
Hanem üdv s boldogság ölel;

Lelkem Jézusa jobbjá mellett,
 A dicsőültek karában,
 Foglalta el ama díszhelyet,
 Örvend a menny fénylakában.

3. Bajtársak! kik e boldog honnak
 Határain még kül bujdosatok,
 A mennyei dicső Sionnak
 Örök várába úgy juttok:
 Ha erős hittel párosított
 Erényekkel ékeskedtek,
 — Melyre Jézus tért s utat nyitott, —
 Ha hűk lesztek és kegyesek.

Átányi Titusz.

T Á R C A.

MAGYAR PROT. EGYHÁZTÖRT. KÜTFÖK.

ADALÉK AZ UNIO- VITÁLY TÖRTÉNETÉ- HEZ 1822-ben.

A „Sárospataki Füzetek“ 1860-iki folyamának 481-ik lapján Filó Lajos egy cikksorozatot kezdett, melyben a protestánsok és r. katolikusok közt fenforgott unióvitály történetét kimerítően, tárgy-hűséggel és szakavatottsággal adja elő. De Filó úr, hihetőleg mert az adatokhoz nem férhetett, csak néhol szentel egy pár sort e tárgy politikai történetének leírására, s az, mi benn a kormány kebelében történt, maig sincs földerítve.

Mint tudjuk, a Báthory-féle predikációkat, szeptemvir Szilassy nyomatta ki. E buzgó protestánsnak gazdag gyűjteményét derék fia a nagykőrösi iskolának adományozta. Fenirt tárgyhöz e gyűjteményben néhány nagy fontosságú okmányt találunk, melyeket hiszszük anynyival szívesebben veend az olvasó, mennyivel ismeretlenebb tárgyakat tartalmaz.

1.

Grem: Librorum Revisoratus officium, exhibitos sibi per Pestensem Typographum Joannem Trattner, Libros tam anno praeterito, quam anno currente usque 29. Febr. a. c. in Typographia sua neo-impressos in 4 Exemplaribus cum eo substernit: quod intuitu illorum, nulla critica observatio occurrat, demto unico opusculo sub titulo: Az evangeliomi keresztyén tolerantia, super quo Ecclesiasticus Censor nonnullas fusius deductas criticas reflexiones format, quae tamen in sensu duplicis ordinis Intimatorum abhinc sub. Aug. 1760. et sub 17-a Julii 1795. No. 15116. dimissorum idque praecipientium: ut in admittendis acatholicorum Libris discrete agatur, symbolici, Biblia, et Catechismi ipsorum non difficultentur, esto etiam leviora in vectiva contineant, cum ipsum Dogma illorum in vectivum Orthodoxae Religioni sit, utve talia opera per Censores Evangelicos censurata erga horum Testimonium absque ullo impedimento ad typum admittantur — superata esse videntur.

Licet equidem nonnullae per informantem Censorem ecclesiasticum quoad contextum praesentium sermonum de tolerantia, quibus ut ut id nullibi diserte exprimatur, Clerum et Religionem R. Catholicam peti non infundate adstruitur, positae reflexiones ejus sint indolis, ut subsecutae theses et expressiones magis ad adumbrandam ac relevandam, quae inter Dogma Ecclesiae Orthodoxae et principia religionaria Acatholicorum intercedit differentiam directae, quam scopo laedendae Religionis aut Cleri Catholici prolatae videntur, ac ideo ductu etiam provocatae B. Restitutionis de anno 1760. dissimulari quirent, aliae e contra uti egr. dum Auctor pag. 15-a de viis aut modis, quibus proselytae fieri solent disserendo differentis religionis homines ab exercitio opificiorum excludi, a civitatensibus, et aliis publicis officiis arceri, in repartitione publicorum onerum ultra proportionem gravari, in justis suis causis praesidio legum destitui, templis et communi cultu Divino privari, haecque omnia non in remotis Orbis partibus accidere, sed nonnulla praeiorum hodie etiam nostris plane oculis subijci adstruit, adeo a veritate alienae, et Clero Catholico, publicae administrationi, quin summo Terrae Principi, cunctos fideles subditos, absque discrimine religionis pari Benignitate fovendi, injuriosae sint, ut ulteriorem horum de tolerantia intoleranti sane nisu concinnatorum sermonum divulgationem praepedire ad obligationem dirigentis hujus Dicasterii spectare dignoscatur: unde cunctis summis stud. Directoribus

grem libr. Rev. Offo et locali Censori Pesthiensi committetur, ut suspensa actutum usque superventuros ultiores ordines penes Bibliopolas, aut alios librorum distractores libelli, de quo agitur, venditione, reimpressionem ejusdem simpliciter inhibeat, eo coeteroquin subintellecto, quod ad impediendas praeviae suspensionis praevaricationes, Nrus existentium exemplarium subscriptione illius, penes quem reperiuntur respective Censori consignandus sit.

Coeterum, cum ex praesentata per imprimement Typographum Pesthiensem Joannem Trattner consignatione, et respective ex rubrica censorum opuscula per eundem impressa revidentium videre sit, libellum hunc cujus auctor nullibi expressus comparet, per Censorem lib. A catholicorum Pesthiensem Báthory ad typum admissum fuisse, illa quoque R. huic Consilio L. surgit reflexio, quod si quidem art. 26: 1791. Censoribus acatholicis censuram nonnisi librorum propriorum dogmaticorum, symbolicorum aut ad pietatis exercitia spectantium deferat, superintendens Báthory semet ad censuram libri, qui spectato abstracto de quo agit, et de natura rei nullam religionem exclusive respiciente argumento, ad libros acatholicorum proprie nec referri potest, et nullatenus sub ictum propriae legalis dispositionis recidit, adeoque ad ordinariam librorum Censurae provisionem relegandus fuisset, inactive immiserit, antequam tamen in sequelam hujus reflexionis, ulteriora abhinc disponantur, idem superintendens Báthory, ad reddendam penes exhibitionem manuscripti, facti sui rationem, et ad designandum nomen auctoris, medio Ord. V. Com. Pesthiensis provocabitur.

2.

Serenissime Caesaree ac Regie Haereditarie Princeps Regni Palatine! Excelsum Consilium Regium Locumtenentiale Hungaricum. Domine Domini, Benignissime, Benignissimi!

In promptissimum obsequium Benigno- Gratosi Decreti Serenitatis Vestrae et Excelsi Consilii de 25-a Junii a. c. No. 15287. editi, et per spectabilem Dominum Ordinarium VComitem Comitatus Pestiensis mecum officiose communicati, quo mihi benigno-gratiose injungitur, ut facti mei rationem reddam, qui homilias sub titulo Evangelicae Christianae tolerantiae typis Trattnerianis Pestini impressas ad typum admiserim? deinde ut nomen Auctoris edam ipsum denique Manuscriptum advolvam, sequentia humillime refero.

Quod homilias dictas, qua Censor Librorum per superintendentiam Helv. Conf. Cis Danubianam, ad typum admiserim, feci id favore et beneficio Legis novellaris Art. 26. 1797/1. §. 5. qua sta-

tuitur ut Evangelicæ utriusque Confessionis Libros suos Symbolicos, theologicos et ad pietatis exercitium pertinentes per proprios Censores revidendos curent, hac addita cautione, ne scommata in Religionem R. Catholicam his libris inserantur. Sub praesidio hujus articuli in hunc usque diem hoc suo jure Evangelicæ imperturbate usi, omnes homiliae inde a latae legis tempore per nostros magno numero editas Censores nostri sine omni controversia reviderunt, quum homiliae ex Cathedris dici solitae apud Evangelicos utriusque Confessionis tam stricte ad pietatis exercitium pertineant, ut hi sermones magnam et palmariam divini eorum cultus partem constituent. Scommata vero in Religionem Catholicam Auctor horum sermonum scripto suo adeo nulla inseruit, ut potius pag. 38. 39. cunctos graviter moneat, ut cujuslibet Religionis dogmata, cultum divinum, ritus, caerimonias revereantur, et summo in honore habeant, animarum Curatores hortetur, ut virulentis disputationibus invectivis, scommatibus repositis ad fraternum amorem, charitatem mutuam, ut servi Jesu Christi auditores suos exstimulent. Qui haec aliis tam bene, tam salutaliter praecipit, qui posset ipse de injuria et scommatibus sine horrore cogitare? Unus forte locus in isthoc opusculo est, qui in deteriorem partem non tam flecti, quam detorqueri possit, is nempe, ubi media quaedam proselytas faciendi enumerantur. At haec quidem nulli offendiculo ei esse possunt, qui consideraverit haec omnia ex gravaminibus Hibernorum R. Catholicorum decerpta esse, neque similibus querelis ibi locum esse debere, ubi lex de bene meritis patriae filiis sine religionis discrimine applicandis in legum tabulis exstat, ubi si quis se laesum putet, liberum ad Altissimum Thronum, recursum habet, ubi onera pro facultatum mensura imponuntur, quae omnia longe aliter se habent in Hibernia. Interim oratorum est, ut artis Rhetoricae praecepta docent, praeterita, tamquam praesentia, longissime dissita, tamquam ante oculos versantia proponere.

Auctor homiliarum harum in quaestionem vocatarum, ego ipse sum, quarum origo, ut aequum de iis judicium ferri possit, paucis mihi exponenda est. Scilicet postquam Hiberni R. Catholici flebiles suas querelas religionarias tot iteratis vicibus Parlamento Anglicano, mox ipsi regi in Hibernia constituto exhibuissent, neque justis eorum postulatis in hunc usque diem, quantum scimus satisfactum fuisset, postquam porro Carolus Ludovicus Haller Supremi Senatus Bernensis Consiliarius sacra R. Catholica amplexus senatu motus fuisset, occasionem hinc varii Ephemeridum scriptores sibi sumserunt Evangelicos, eorumque Religionem intolerantiae, proselytismi

arguendi, libri similis argumenti editi sunt, ipsi concives Catholici nostri in familiaribus conventibus hanc intolerantiam Evangelicorum saepissime objectarunt, imo haec Anglorum Bernensiumque facta in animos simpliciorum Evangelicorum non levem scrupulum iniecerunt non enim intellexerunt intolerantiam, ubicunque et per quoscunque ea exerceatur, non religionis aut hujus, aut illius, sed hominum vitiam esse. Auctor proinde harum homiliarum Religionem Evangelicorum ab intolerantiae suspicione purgaturus, demonstrare conatus est, quantopere intolerantia et proselytismi studia a principiis religionariis Protestantium abhorreant. Hac in summa generalitate, et ut dicitur in abstracto de hisce egit, nec locum, nec per quos ea exerceatur aut designando, aut vel leviter innuendo, quum intolerantiae naturam non mutet sive ea Seville, sive Londoni, sive Bernae, sese exserat. Descriptis vero in genere funestis intolerantiae effectis, Auctor pluribus argumentis probare satagit, Cives diversarum Religionum, non obstante opinionum, et fidei differentia, et posse et debere inter se harmoniam, pacem et animorum unionem colere, sicque velut fratres mutuo amore junctos benedictionem divinam consequi. Hunc fuisse scopum Auctoris harum homiliarum, bona fide declaro, ad hancque unionem animorum ducentos quadraginta VD. Ministros inspectioni meae concreditos, cum Pastoralibus meis ad eos dirigi solitis, tum viva voce in meis visitationibus et pastores et auditores adhortari numquam desino.

Denique in obsequium Benigno-Gratiosi Decreti Manuscriptum, prout illud in originariis fragmentis prae manibus habeo heic humillime advolvo, qui Benignitati et Altis gratiis devotus, cultuque perpetuae venerationis emorior. Serenitatis Vestrae Caesareo Regiae et Excelsi Consilii servus humillimus et obsequentissimus.

3.

Decreto Aulico ddo 14. Febr. 1823. No. 2146. committitur, ut Pestiensis superintendens Báthory, juxta propositionem hujus Consilii Locumtenentialis Regii ddo 5-ae Novemb. A. p. No. 26259. ob opuscula sub titulo: Lehet-e egyedül idvezitő Ekklesia etc. az Evangeliumi tolerantia, quod scilicet Revisionem sibi minus recte vindicavit prorsus imprudenter vulgata reprehendatur; quo autem articulo 26. 179^o₁ relate ad revidendos Evangelicorum libros implendo ea, quam subversantes eatenus gravissimi sane respectus exposcunt adhibeatur circumscriptio, benignae Resolutionis Regiae ddo 2-ae Julii 1795. No. 7130. cautelas quippe in librorum illorum pro typo

subscriptione designantis, plenus effectus procuretur. — Coeterum Remonstrationis quoque Consilii hujus Locumtenentialis Regii ddo 15-ae Octobr. A., p. No. 24878. praevio in merito factae acclusa remittuntur.

In conformitate abhinc depromtae, et altissimo quoque calculo probatae opinionis quoad improbationem superintendenti Báthori faciendam, Curator Districtus Danubiani Evangelicorum Helv. Confess. Comes Paulus Ráday congrue inviabitur. — Coeterum tenores provocati Benigni Decreti Aulici de Anno 1795. cunctis superioribus Studiorum Directoribus, gremialis Librorum Revisoratus officio, Locali Censori Pesthiensi, et superintendentibus Aug. et Helv. Confessionis pro exacto observamine in memoriam revocabuntur.

4.

Sub Nro. 5549 Intimatum Excelsi Consilii Regii Locumtenentialis Hungarici ad Superintendentem Cis Danubiani Districtus Helv. Conf. die 23-a Mart. 1823 pertingens: Sacratissimae Caesarco-Regiae Apostolicae Majestatis Consilii Regii Locumtenentialis Hungarici Nominis, Superintendentiae Helv. Conf. Cis Danubianae intimandum: Ad praecavendas, quae intuitu Censurae librorum Evangelicorum juxta dispositionem Legis, in quantum tales Dogmatici, Symbolici aut ad pietatis exercitia spectantes essent, per Individua aequae Evangelica procurandae ex eo oriri observantur Collisiones, quod Similibus Libris, ab Instituto etiam aliena, adeoque ad ordinariam Censurae provisionem referenda, subnecti aut inseri valeant; Regium hocce Consilium Locumtenentiale, Superintendentiae huic, tenores Intimati ddo 17-ae Julii 1795 Nro. 15,116 circa qualiter admittendam Librorum Evangelicorum impressionem ex Altissima dispositione dimissi, pro ulteriori directione Benigno Jussu Regio hisce in memoriam revocandos habet Josephus Comes Brunsvik. Ex Consilio Regio Locumtenentiali Hungarico Budae die 4-a Martii 1823 celebrato Jacob. Petrovics.

5.

Spectabili ac Magnifico Illustrissimo Domino Comiti Paulo Ráday de Eadam S. C. R. A. M. Camerario, Ecclesiarum Helv. Conf. additarum Superintendentiae Cis-Danubianae Supremo Curatori. Amico carissimo, nobis observandissimo. Ex officio.

Spectabilis ac Magnifice Illustrissime Domine Comes, Amice carissime, nobis observandissime!

Cum bina, per Superintendentem Gabrielem Báthory sub titulis: Az Evangeliomi Keresztyén Tolerantia: et Lehet-e? van-e? egyedül idvezitő Ecclesia? concinnata, et per eundem, qua in Sensu Legis constitutum librorum Evangelicorum Censorem ad typum admissa opuscula, relate ad expositionem argumenti non minus, quam respectu inactive tributi impressionis Indultus, justae, eique gravi Crysi obnoxiiari altissime compertum sit; Sua Majestas Sacratissima eidem Superintendenti Báthory, esto hic in Declarationibus eatenus medio Ord. V. Com. Pestiensis Regio huic Consilio Locumtenentiali exhibitis et altissimo Obtutui substratis, ansam et scopum horum opusculorum exponendo, nec non obtutum ex quo Censuram eorumdem sibi competere autumabat allegando, irrealitatem exinde nectendae Subsumptionis evincere adnitus fuerit, motivo ex illo, quod gravis imputatio auctorem, qui talia typis mandare non veretur, quae nonnisi hausta circa incidens ex quo? et sensum in quo? proferebantur explanatione, iustae aliter sentientium offensioni esse cessant, aequae ac Censorem manere debeat, qui etsi in legali functionis suae, sub cujus Ictum praevia opuscula spectato argumento caeteroquin haud recidebant, exercitio versaretur, postposita, quae ex indole Censurae iudicium super alieno opere importantis eundem haud effugere potuit reflexione, propria haec producta officiosa ad typum sanctione providere haud dubitavit, inconsideratum et arbitrarium hocce factum, altissimo nomine exponendum et Eundem Superintendentem ad maiorem pro futuro in dicendo et scribendo circumspectionem, necnon magis exactam sphaerae, intra quam functiones Censoris ex dispositione Legis exercendas habet observationem, serio commonendum benigne jubere dignata est. Quae altissima Resolutio praeattactae Dominationi Vestrae sine conformiter procurandi effectus, et praestandae eatenus Regio huic Locumtenentiali Consilio Relationis, de benigna mente Regia hisce nota redditur. Datum ex Consilio Regio Locumtenentiali Hungarico Budae 4-a Martii Anno 1823 celebrato. Spectabili ac Magnificae Illustrissimae Dominationi Vestrae ad officia paratus paratissimi Iosephus Palatinus. Iacobus Petrovics. Die 23. Martii 1823 per Illustrem Dominum Comitem Paulum Ráday cum Reverendissimo Domino Superintendente communicatum est. — Super quo Idem D. Supremus Curator Excelso Consilio Relationem 27. Martii 1823 praestitit, quod ad altissimos ordines observandos Dominum Superintendentem adhortatus sit.

6.

Méltóságos Consiliarius úr, kegyes uram ötsém!

Mig édes magyar hazánk minden nemes megyéinek nagy, de azok között talán még Gömöri megyénknek legkevesebb szüksége van azon könyvecskére, melyet atyafiságos kegyes leveléhez mult januárius havának 26-ik napján kapcsolni méltóztatott.

Azan könyvecskében foglalt munka megbecsülhetetlen, használni kell azt mind azoknak, a kik a közjónak áldott csendességét kívánják, használtatni pedig kell azokkal, a kiktől még aztat is olvashatni: *Qui ambulantes in scholis primos discubitus occupant in coenis et qui devorant domos viduarum sub obtentu prolixae orationis etc.*

Ily s több ilyes haszonra való nézve szeretném, ha mentül több példázatokbau kaphatnám s köz olvasásra bocsájtathatnám azt, melyekre ehez tettem egy 20 forintos valutalis aranyat: könyörgöm a Méltóságos úrnak, méltóztasson eszköz lenni, hogy megkaphassam azokat mentül hamarébb, és ha lehet jövő márciusi közgyűlésünk is. Egyébaránt atyafiságos kegyességiben ajánlott állandóul vagyok Csoltó 14-ik februárius 1822 alázatos szolgálja Boldogházi Kiss Károly.

Mikor szerez már minékünk egy ide alkalmas jó főispánt vagy administratort a méltóságos úr? Hogy annyit ne sohajtoznánk már blddogult Prónay Gábor ő excellentiája után.

Szeretném bizonyosan tudni, ki lett legyen azon tünét említett, könyvecskének szerzője, én úgy hiszem, hogy az római katolikus pap volt, és úgy is hirdetem, mig bővebben s authenticice másképp nem tudósítatom.

7.

Pest Junius 26-án 1822. Méltóságos udvari Tanácsos és septemviralista úr kegyes nagyságos uram!

Főtisztelendő Báthory Gábor úr munkája a napokba már meg volt tiltva, hogy többé újra ne nyomtatódjon. Orgel pesti theologiai professor recensealta és respective mint ecclesiasticus censor censurálta valami két árkusnyi írással nagyon moeskosan. Nagy librorum revisor úr, midőn ezen írást a feljebbi consiliumnak beküldené Relatiója mellé két részünkre kedvező resolútiót rekesztett. Az egyikbe 1764-ről a van: *admittatur A catholicis, quo paulisper etiam in Religionem Catholicam inveni possint, si quidem ipsum jam Dogma eorundem in Orthodoxam Religionem investivum sit. A mai consili-*

umba fog ezen relatio felvevődni. Voltam ajánlani a dolgot ref. méltóságos gróf Szécsen úrnál. Óhajtotta volna, hogy ezen tárgyat egészen elmellőztük volna, a legnagyobb tolerantia lett volna, úgymond, a tolerantia felől semmit nem írni. Egyébiránt hibául tette ki, hogy főtisztelendő Báthory úr munkáját nem a világi censornak substernálta, mert azt inkább politicus oldalról kell nézni, s az isteni tiszteletünk gyakorlásához csak addig tartozott, míg a Cathedraba volt, mint prédikáció. Megtudom még ma, mi a felső Consilium végzése s nagyságodnak azt is alázatosan bejelentem.

Megtapasztalt nagy úri gráciájába s becses kedvezéseibe ajánlott örökös, mély tisztelettel maradtam a méltóságos úrnak alázatos szolgája Szathmáry József m. k.

8.

Méltóságos udvari tanácsos és főcurátor úr! Különös tiszteletre méltó nagy uram!

Egy szomorú és ámbár előttem hihetetlen, de mindazonáltal a megczáfolásra méltó ujság szárnyal itt nagy tájékon t. i. Fehérvármegyétől a Drávaig s tovább, melylyel a r. k. atyánkfiai szája tele van és mivel a nagyoknak is némely része hiszi s beszéli, a mi ellenmondásaink vagy gúnyolódást mutató elmosolyodásink nem elégségesek arra, hogy a kisebbeknek egy része s kivált a Clerus azt impune mindenféle ne hirdesse, a közönségesek pedig ne higyék. Mely ebből áll a hirnek grádusa szerint, hogy

1. Főtisztelendő Báthory Gábor superintendens úr bizonyos három prédikációért, melyek nyomtatásba is már kijöttek (de én csak kettejét birom a méltóságos úr kegyes ajándékából, a harmadikát pedig óhajtanám) ama nagy tolerantiajáról kezdetbe híresedni kezdett és a protestansság által jó reménységgel fogadtatott primás herceg ő eminentiája által megfogattatott és börtönbe záratott volna!?

2. Mások azt mondják nem, hanem a primás által feladattatván a politziának mint carbonárius, és a c. r. director ellene inquiráltat. Hogy pedig Carbonárius, onnét is bizonyos, mert olyan sipkát hordoz, némelyek azt mondják Jacobinus sipkát hordoz. Már én nem tudom, milyen egyik vagy másik? az intimátumba se rajzoltatott le, de szeretném tudni, hogy többféle közzül, melyek mind esméretesek itt körülbelől, és mikor még a carbonáriusoknak híre s neve se volt már általam háznál viseltettek, hadd mutathatnám meg, hogy ilyen, la.

Mert az bizonyos, hogy nem hogy szégyenleném megvallani, hogy véle talán egyforma sipkám van, de én annak a Gamalielnek

lábainál tanulván hitvallásomat a hol ő, soha se tudja vélem elhitetni sem pap, sem barát, sem semmiféle teremtés, hogy ő mást higgyen és valljon mint én. Én pedig egy igaz evangelico-reformatus és emberséges embernek tartom magamat s annak ismér a pápistaság is. Ha pedig valaki contra propriam convictionem, vagy contra communem opinionem ellenkezőt találna mondani felőlem, nem csak egy szál író-tollra, de kardra is kész vagyok azt kihívni. És talán csak ebben az egyben különböznek a mi evangyeliomink. De jó ezen a földön erről az oldalról is ismértetni magát az embernek, mert gyakran az effélékre a vitézkedő anyaszentegyház reá szorul. Én pedig inkább veszek el mint bajnok, mint másik. Mindennek másnak nem commendálok, de én tudok a dologgal alkalmasosan élni és mind az időt, mind a módot ki tudom választani.

3-dik formája a hírnek az, hogy citálva van.

Akár egyik akár másik hír legyen csak legkisebbé is igaz, szükségesnek tartom belőle communis causát csinálnunk, és Báthoryba hitvallásunkat oltalmaznunk s a Béliál fiai rettegtetését semmibe hajtánunk.

Kaptam már én nagy distinctióju úri embertől is olyan Wink-et, hogy a főhelyeken azzal a gonosz opinioval kezdenek teréhbe esni az agyvelők, mintha az elfajultság a magyarországi gonosztévők serege mind a protestansoknak s kivált a kálvinistáknak szabad gondolkozásától szaporodnék és nevelkednék, sőt az immoralitásnak bizonyosságára azt merék állítani, hogy a tömlöczök azokkal volnának rakva. Mellyet igyekeznek felséges urunkkal is elhitetni s e felől meggyőzni. Sőt megintett engem azon jó és hozzánk nagy hajlandósággal és némünemű összeköttetésben levő úr, hogy ténném attentussá épen nagyságodat, úgy általa státusunkat, hogy vigyázással és előrelátással éljenek a rosznak elhárítására. Fel is adtam én ezt tisztt. Vásárhelyi uramnak írásba, hogy nagyságodnak szóval adná elől superintendentiális gyűlésen, de azt reportálta, hogy nem volt módja benne. Steif az ember egy kevésbé az ilyesekbe. Holott soha a thronus erősebb támaszokra nem találhat (így szoktam én felelni), példáját adtuk csak József alatt is, kit erőszakos uralkodónak neveztek sok római katolikusok. — De naponként tapasztalja koronás fejedelmünk is.

Sohase tud a mi hitvallásunkról senki sem pártütést, sem puskaporos conspiratiót, sem királygyilkolást előhozni. Az ánglusok I. Károly megölettetéséért is mai napig poenitentiát tartanak és halála napját különös töredelmes áhítatossággal szokták megülni. Itt fel-

olvasom előttök az anglus liturgiából ezen napra az az 30. januárra rendelt isteni tisztelet módját, imádságát.

Továbbá: A mi papjaink evangéliom hirdetői, nem bandérium vezető, sem nem banditák, nincsenek közöttök Ravaillák, nincsenek méregkeverők, Aqua Toffana készítők, viaszgyertya lángja vagy füstivel lenta morte ölők et cet. Martinovicznak is nem más sipkája volt, mint a melyet Pillisnek binak. Spanyolországba, Neápolisba, Franciaországba nem voltak kálvinista revolutio kezdők, annyival inkább praedikátorok, de ellenben Nederlandba franciscanust találtak az ellenkező hadatviselők közt halva mint komandirozót, — — — megválasztván perse a historica tudománnyal bírót azoktól, kik nem azok. A mint a szent lélek annak idejében ad vala szólnia. Távol legyen azonban tőlem a dicsekedés.

Ezen tekintetbe úgy gondolkozom: Igen jó volna azokból a vármegyéből, hol a mi hitünk sorsosi nem teszik felét az impopulationak (mert hiszem, hol a többség abból áll, ott gonosztévőknek is nagyobb proportióval lehet találatni) circiter 7 vagy 10 esztendei conscriptióját a raboknak megszerezni cum expositione Religionis, és egy calculust hozni világosságra: circiter milyen pro cento vagy proportióba legyen a gonosztévők száma a populációhoz. Lehetne azonban olyan vármegyéből is szerezni efféle extractust, hol a mieink nagyobb számmal vagynak, mert a falla bizonytalan, bizonyos lévén ellenben a palérozódás, — vagy ha úgy mondjuk a religiositás.

Én ezt itt a porkolábnál lévő intertentionale Protocollumból rövid időn megteszem és, ha a célt benne elérendem s ha lehet, in forma próba meg fogom küldeni. Mert égek szent vallásunk tisztasága kimutathatásáért!

Instálom azomban a méltóságos urat, érdemesítsen engem egy oly válaszra, melyet én, avvagy csak annak azt illető részét (sub fide jurata) azoknak megmutathassam, a kik nagyságodat esmérlik és tisztelik, még jobb volna pedig arra valamely pápista documentumot szerezni, hogy a főtisztelendő Báthory úr szabad etc. Magát pedig a tisztelt urat kérem, hogy maradjon hív mind halálig; ámbár azt is nyefegik, hogy pápistává lett volna, ne búsuljon semmit, mert nem hiszem, és hogy sipkájának avagy csak rajzolatját is küldje meg nekem, mint régi tanuló-társának, hadd tegyek belőle egy nevetséges documentumot. Ki egyébaránt különös mély tisztelettel maradok a méltóságos úrnak alázatos szolgálja Sárközy István.

Azon két elhúzott szavak elől azt mutatják, hogy a kiktől nem is vártam volna, megszóllítottam, és mint valódi r. katolikusoktól kellett azt a contestatiót hallanom, hogy ők az említett prédicatiót

olvasták, de abban egyebet a józan okoskodásnál nem találtak: mert u. m. mely csekély része ez, melyen mi r. katolikusok vagyunk csak Európának is, hát még a szegény, setétségben ülő pogányok vajjon a hatalmas Istennek, bölcs teremtetőnek könyörületességéből kizáratnak-e? kik nem vagyunk sáfári az istennek. És vajjon lehet-e azt feltenni arról az istenről, kit mi legtökéletesebbnek tartunk, hogy az csak elkárhozni engedett volna születni annyi millió embereket, kik vélünk nem egy értelemben vagynak? Hiszen, ha az úr Istennek úgy tetszett volna: csak azt kellett volna, vagy kellene mondani: akarom! és amúgy volna!

Utoljára tudván, hogy a méltóságos úr nem az írást, hanem mint buzgó méltóság az intentiót nézi, megenged 64 esztendő embernek, hogy tisztábbra nem írhatta reszkető kezével, alázatossággal engedelmet kérek.

9.

Méltóságos udvari tanácsos, septemvir és főkurátor úr, nagy tisztelettel való Nagyságos uram!

Mikor a méltóságos úr ezt az ide rekesztett prédikációt hallgatta, ezzel lett megelégedését méltóztatott kijelenteni; de tartok tőle, hogy minekutána azt és épen azt nagyságod megolvassa, azt az eredetiben nyert kedvességét elveszti. Akkor a fülek ítéltek erről, most a szemek tesznek róla ítéletet, melyek a füleknél annyival keményebb bírák, a mennyivel több idejek van a dolog körül vizsgáldni, annak egyenként minden részeit, ezeknek egymással való összeköttetéseket, erős vagy erőtlén voltokat meghányi vetni, a mire a fülek a hangnak hirtelen való elenyészése miatt nem érkezek. Ide járul az is, hogy ha tetszenek is a tárgyak, mikor legelőször jelennek meg előttünk, de már második látásra elvesztik gyönyörködtető erejüket, a harmadikra még inkább. Lysias görög orátor egy törvénybe idéztetett embernek oratiót írt, hogy azzal magát az akkori szokás szerint a bírák előtt mentené: majd harmadnapra visszatérvén hozzá az ember, azt mondta, hogy először elolvastván az oratiót, az elragadtatásig tetszett neki, de másodszor olvasván sokkal kevésbbé érezte annak erejét, harmadik olvasásra pedig félt, hogy a mellett az oratio mellett ügyét elveszti.

Ilyen okok miatt szerettem volna én, ha ez a védelmező prédikáció csak a fülek ítélete mellett maradt volna, a hol kedvező sententiát nyert, de mivel a Méltóságos ur a fülektől a szemekre appellált, nekem engednem kellett. Küldöm hát azt, azzal az alázatos kéréssel, hogy csak egyszer méltóztassék nagyságod megolvasni, nehogy a többszöri olvasás által nem csak erejét elveszesse, ha-

nem az eránt is kétséget szerezzen, ha vajjon ilyen védelem mellett nem vesztí-e el a protestáns ekklézsia a maga különben legigazságosabb ügyét. Ha ez megtörténik, ennek ketten leszünk okai: a méltóságos úr, mivel meg nem elégedett a fülek jó sententiájával, én mivel rossz prókátor voltam, és hijános allegatióm mellett elvesztettem az igaz ügyet.

A méltóságos úr elmeneteletől fogva nincs, a kivel lehetne, legalább a kivel szeretnék beszélni. Odi profanum vulgus et arceo. E miatt úgy tartom két ellenkező kívánsággal vagyunk. A méltóságos úr azt kívánná, hogy a juristitium minél tovább tartana, én pedig, hogy minél előbb végződjön. Azonban a maga útját változhatatlanul követő természet sem Nagyságoddal nem késik, sem én velem nem siet. Addig azért, míg az idő eljövén személyes szerencsém lehet, a méltóságos asszony különös tisztelése és minden áldások szíves kívánása mellett, magamat a méltóságod kegyes indulatiba nagy bizalommal ajánlván, örökös tisztelettel maradtam, méltóságos udvari tanácsos, septemvir és főkurátor úr Nagyságodnak Pesten october 3-kán 1822. alázatos tisztelő szolgálja Báthori Gábor m. k.

Közli Szilágyi Sándor.

KÖZIGAZGATÓI ELŐADÁS

A SÁROSPATAKI REF. FŐISKOLA KÜL- ÉS BELÁLLAPOTÁIRÓL AZ 1860—1. ISKOLAI ÉVBEN. ERDÉLYI JÁNOS ÁLTAL.

Ama nevezetes ünnepély óta, mely ez előtt tizenkét hónappal kis városunk kebelében, főiskolánk három százados fenállásának emlékére tartatott, a legközelebb lefolyandó iskolai évet bátran nevezhetjük a negyedik század első esztendejének. Mik történtek a negyedik század emez első évében kül- és belállapotainkat illetőleg, a nyilvános és a nagy közönség pártolására támaszkodó intézetek s testületek dicséretes szokásaként, mint a főiskola ez évi közigazgatója, vagyok szerencsés előadni. Vajha megértse a tisztelt közönség, hogy megfelelt-e és mennyiben rendeltetésének tanintézetünk!

Külállapotainkat illetőleg van szerencsém tudatni, hogy a nagy közönség iránti viszonyunk mind csak kedvezőbbre változott az által, hogy a tanuló ifjuság száma a jelen évvel szembetűnő szaporodást von, már-már olyat, hogy a tanerők, újabb erősítése szinte

közzsükséggé látszik válni, s korább, mint gondolnók, a pártfogó főtisztletű egyházkerület részéről kellő intézkedéseket igényelni. De más tekintetek is igazolják a főiskola folytonos keletét, összeköttetéseit. Az év elején mindjárt a M. Tudományos Akadémiával és Szent-Istvántársulattal jöttünk szorosb érintkezésbe, és pedig az elsővel, báró Eötvös József és Hunfalvy János, mint a statisztikai bizottmány elnöke és jegyzője által megkeresve statisztikai adatok közlésében, másodikkal pedig ama szép úton, mely tőle nekünk saját könyvkiadásaiából a következő című becses műveket hozta meg ajándékol: Magyar Enciklopédia, Sz. Erzsébet Legendája, Monasteriologia, Columbus, Codex Graecus. Egyesek közül főtiszt. Salamon Ferenc küldé meg saját munkáját: De statu ecclesiae evangelicae reformatae. Kun Bertalan gróf Széchenyi felett tartott beszédét, Szabó Sámuel marosvásárhelyi tanár, Magyarország legujabb állapotaink szerinti földiratát egyesítve Erdélylyel; különböző tanintézetek több iskolai tudósításokat. Erdélyi Ferenc, Kiszebenből, Csipkés Komáromi Györgynek Pápastaság ujsága című hitvitás munkáját, míg T. Kohányi Imre úr egy egész kis könyvtárt, melyben több becses példányok, minőket főiskolai könyvtárunk nem bir, ajándékozott nemesszívűleg intézetünknek. Főiskolánk igazgatósága részint köszönettel, részint viszonzással felelt a barátságos lépésekre, névszerint a Szent-Istvántársulatnak hasonlóul megküldé nyomtatványaiból a reá nézve is érdekesbeket, úgy mint a főiskola történetét: néhai Szombathi János munkáját, a háromszázados ünnep emlékkönyvét, míg az iskolai tudósításokra magáéval válaszolt, sőt Czelder Márton iskolánk fia, első magyar misszionárius kérelmére, a főt. egyházkerület által adott engedély-nél fogva, könyvekkel látta el moldva- és oláhországi, könyvben szűkölködő ref. atyánkfiait, különösen Ploest és Pitest egyházköz-ségeekben, ha ugyan lehet, immár így nevezni az ottani diasporákat, miként a nyilvános lapokból is olvashattuk. Zsóri Menyhért Tornáról a főiskolai érem-, Somosi István oklevél- gyűjteményünket nevelte adományával.

Másnemű ajándékokkal részint anyagi jólétünkre, részint tan-eszközökül szolgálókkal, tisztelték meg főiskolánkat: a rimamurányvölgyi vasgyáregylet, mely is a főépületen levő vaskaput ingyen ajándékozni kegyeskedett. Borbély László ur egy jó karban levő, szép hangu zongorát volt szives általadni, melyekért egyenként és mindegyikért most a nyilvánosság előtt is legyen hallatva köszönetünk.

Ama nagyobb alkalomra való vonatkozás nélkül, melyről leg-

ottan szó leszen, pénzbeli alapítványokat köszön főiskolánk a következőknek, u. m. Biró János holdmezővásárhelyi tanító, felesége Szűcs Zsuzsána részéről 40 frt. alapítványt jelentett be, nagytt. Benedek Lajos alsószabolcsi esperes Nánás városa részéről a tápintézetre 20 frt. szolgáltatott be; Mélt. Popovics Vazul, munkácsi nemegyesült püspök, ismétlé megkezdett két frtos. ajánlatát; dr. Jansen Leydából az utrechti hittani kartól 606 frt. és 10-ral nevelé tőkénket; néhai kolbásai Tóth László ur Vancsodról 2000 forintot alapított végrendeileg. Zagyva Imre urtól Debrecenből az építkezési pénztár vőn kilenc frt. segítséget; Kálniczky Károly a tápintézetnek adott husz forintot, Koczán Józsefné szül. Puky Franciska asszony ő nagysága ugyancsak a tápintézetre ezer, és Lónyay Gábor ur ötszáz, valamint ugyancsak Lónyay Gábor ur a képezdére szintén ötszáz forintot tőn le alapítványul; végre ismét ennek a tőkéjéhez néhai alsóborsodi esperes Fekete István ur végrendeletéből negyvenkét forint járult a lefolyt iskolai év alatt.

Mindettől különböző módja és utja a segélygyűjtésnek az, melyre a főt. egyházkerület, indittatva egy részben a tudományosság pártolása által, más részben maradandó emléket akarva szerezni amaz emlékezetes ünnepélynek, mely főiskolánk ügye köré, ugy szólván, az összes nemzeti közvéleményt együvé csoportosította, melyre, mondom, a főt. egyházkerület lépni magát elhatározta a mult ősszel, Sátoralja-Ujhelyben tartott gyűlésén, nt. Hegedűs László esperes indítványa folytán főgondnokunkat idősb báró Vay Miklós ő nagykegyelmességét megbizván, hogy intézne felhívó szózatot a tudományosság pártolóihoz az akadémiai körben felállítandó tanszékek újabb megalapítására, mert fájlalva emlegettük már e helyről is, mennyire érezhető a hiánya a jogi, nyelvészeti és történelmi megszűnt katedráknak.

Ámbár a politikai változások a sátoralja-ujhelyi gyűlés után csak tiz nap mulva nem is vélt pályára szólíták el közelünkbl, mint tudva van, az október 20-ki válsággal ő nagyméltóságát: mégsem fosztattunk meg a szerencsétől, hogy intéző gondjaival köztünk legyen. Mult évi december 23-káról kelve készen volt a felhívó szózat, s az iskolai igazgatóság megbizva kibocsátása iránt, ezernél több példány ment szét a minden vidéki postákkal; s megjegyezvén, hogy a kitűzött határidő, mult april 24-e ha nem volt is rövid, de mégsem volt elég hosszú arra, hogy annyi felől, a másnemű roppant hazai érdekeltség közegett, minden kiküldött felhívásra, befelelő választ nyerhessünk. Nyertünk mégis nagyrészt tettelegesen alapítást, részint — ez a kevés szám

— ígéretbelit több mint százötven helyről, egyesek és községek s intézetektől, hová a hazai református családokon kívül, buzgó katolikusok is soroztatnak, aztán városok, p. Rimaszombat, Nyiregyháza, s végre egyházközségek. A legelső lépést megkezdé mindjárt főgondnok ő nagyméltósága a nagyméltóságu bárónéval, ki mint tudatik, katolikus hitet vall. Julius 7-dikig érkezett 33,977 frt. 76 kr. alapítvány.

Végig nézve az alapítók nevein, örömtől dobogva repdes a szív az ember keblében, hogy mindegyre találkozik ama régi nevekkal, melyek e főiskola történetében régóta olvashatók a jóltevők közt, örömmel lát újabb neveket, melyeket a gondviselés támasztott az emberiség ügyének a tudományokban való pártolására; de meg fog lepetni az elme ama ritka szerencsén, melyben minket az emberiség szebb felének kegye részeltet, hogy mostan is kitünő dísz a lelkes, áldozatkész hölgyeké; s csak mindinkább erősödik ama történetileg is elősmert tény, hogy főiskolánk, fenállása óta, csudálatos módon, gondviselésszerű következetesség útján vallja, vallhatja boldogítóinak a magyar reformált hölgyek magas pártolását.

Emlékünkbe jó a költő szava:

Magyar hölgynek születlél,

Áld érte sorsodat.

Magyar hölgynek születni

Nagy és szép gondolat.

A szorosan belállapotokat illető nagy fontosságú események közzé sorozható a tudományos munkásság részint az irodalom, részint a tanítás körében. Nyomatott ez évben: A háromszázados ünnep emlékkönyve 3400 példányban. A hittan vázlata 500 példányban. Szófüzés 500 péld. Görög nyelvtan Finkei József és Soltész Ferenc által 1000 péld. Bibliai bevezetés 2000 péld. Természettan népiskolák számára, 4000 péld. Egészségtudomány, népiskolák számára 500 példányban. Phaedrus meséi 500 példányban. Magyarország története 10,000 p. népiskolák számára. Magyarország története algimnázium számára 500 példány.

A Sárospataki Füzetek, most már nem mint magán vállalat, hanem a tanári kar kiadása, foly és hozza időnként az egyes helybeli tanárok és velök rokonérzelmű írók munkálatait, s mi elmondhatjuk, hogy intézetünk talán egyetlen a részben, hogy magának van tudományos közlönyé. A nap- és névtár, mindkettő szerkesztve Antalfi János által.

Ezeken kívül, mint a protestáns iskolaügynek igen érdekes adat említendő, hogy itt nyomatott a magyar egyetemes tanügyi bizottmány meghagyásából Páncél Ferenc másod jutalmat nyert pályairata:

„Erkölcsei olvasó könyv“ először, a múlt ősszel hat ezer, másodszor tavasszal negyven ezer példányban. A népiskolai rendtartás két ezer példányban. Összesen, az idegen vagyis nem protestáns munkákon kívül, körülbelül 80,000 példány. A háromszázados ünnepély emlékkönyvéhez Lorántfy Zsuzsána arcképe 3000 példányban. Továbbá mint a nyomtatás mesterségéhez annyira szükséges kellékre a fametszésre is áldozott intézetünk, midőn nyomdánk tehetséges növendékét, Gál Bélát, Pestre küldvén, taníttatta; végül főiskolánk, illetőleg könyvtárunk, beiratta magát a Kisfaludy-Társaság pártolói közzé.

A tanítás körében emlékezetes, hogy tanári testületünk részt vett képviselői által a Pesten, mult 1860. szeptember 24. tartott egyetemes ref. tanári értekezletben, mit a gimnáziumi újabb szervezkedés szempontjából említünk meg; hanem mink magunkra nézve sokkal érdekesebbnek tartjuk azt, hogy a tanári testület, maga kebeléből, de a felekezet egyes hiveinek ohajtása szerint, habár ideiglenesen, újra beállítá a jogi tanszéket, s az 1853. óta megszűnt jogi pályára meghívá ifjainkat, a főt. egyházkerülettől függvén a lépés jóváhagyása, s a felmutatható siker érvényesítése. Továbbá a Szentpál nap óta folyó második félévvel, a főt. egyházkerület nyilvánított akaratja szerint, algimnáziumunkba ismét behozatott az osztályrendszer.

Az egészségügyre vonatkozólag is vétettek elő intézkedések. Szegényebb sorsu tanulók számára kórházat állítani vagy, betegségek esetére, segélyt nyújtani, hagyományos szép törekvés vagy szokás testületünkben. E célból is kezdetett segélygyűjtés leginkább helyben, s az iskolai előljáróság kebelében; az ajánlók nevei s adományai következők:

Ragályi Károly 10 frt., Zsarnay Lajos 5 frt., Hegedűs László 5 frt., Laky András 1 frt., Szabó András 1 frt., Bálint József 1 frt., Németh Imre 1 frt., Erdélyi János 2 frt., Csoma Mihály 2 frt., Molnár István 5 frt., Szeremlei Gábor 2 frt., Apáthi János 1 frt., Antalfi János 1 frt., Árvai József 2 frt., Ivánka Sámuel 1 frt., Finkei Pál 3 frt., Finkei József 1 frt., Dr. Lengyel 5 frt., Bakó Dániel 2 frt., Zsindely István 1 frt., Kun Dániel 2 frt., Rick Jakab 1 frt., Zsiday Dániel 1 frt., Katona Zsigmond 1 frt. Összesen 59 frt.

A tápintézetbeli jótékonyssággal él. ez idén 72 ifju, tavaly élt 35; és így most két annyi.

A jelen iskolai évvel lépett életbe Bernát Zsigmond ur alapítványa, egy moldva- és oláhországi református ifju számára. Jelenleg első élvezője e jótéteménynek Debreci József, iskolánk fa-

lai között van, összekötő kapesot képezvén a keleten lakó és hazai magyar protestantizmus között.

Noha főiskolai törvényeink valamely megállapított módot nem parancsolnak a szegényebb sorsu ifjak tandíjának elengedésében: mindamellett a köziskolai szék rendesen vesz szabadságot magának a jótétemény gyakorlására, ha van, ki érte folyamodik. Ez idén, a preparandia növendékein kívül, kik tandíjmentesek, ingyen tanításban részesült nyolc ifju; míg iskolai könyvek többeknek szolgáltattak ki ingyen.

Nem kevésbé fogja érdekelni a tisztelt közönséget az akadémiai ifjuság részére kitűzetni szokott pályakérdéseknek eredménye, sikere. Ez évben öt rendbeli jutalomért versenyeztek ifjaink. Ugymint

Először. A Pécel-díjra, mely is 42 frt., következő pályakérdés volt kitűzve: Vizsgáltsanak meg a használatban levő énekek, az úgynevezett dicséretetek, történeti, eszthetikai és egyházi szempontból; azaz adassék elő, melyik éneket ki, mikor irta, eredeti-e vagy fordított, mennyiben felel meg a szép törvényeinek, mint keresztyén ugy általános költői tekintetben; végre mennyiben és miért elégíti ki a lelki szükségét valamelyik ének?

Erkezett áldozó csütörtök estveli hat órájaig mint határideig, egy pályairat, ily jelmondattal: Dicsérem az urat életemben Zsolt. CXLVI. 2.

Másodszor, a tavaly ki nem adott Pécel-díjra, mely is 42 frt. és a Vay első jelenleg 2-ik jutalomra, mely 33 frt. és 60 kr. kívántatott értekezés, melyben „adassék elő a Gelei-Katona és budai kánok keletkezésének ideje, alkalmá és szelleme. Volt-e és minő befolyása ugy az egyiknek mint másiknak az egyházi szervezetre,“ érkezett három pályamunka. Elsőnek jeligéje: Ne bontsd el a régi hártát stb. Péld. 22, 28; másodiké: Sicut nulla respublica stb.; harmadiké: Tartsd meg azt, a mi nálad vagy. Jel. 3. 11.

Harmadszor az egyházi beszédekre, vagyis a Vay második 25 frt. 20 kr. és harmadik 16 frt. 80 kr. díjra kitűzött kérdés: egyházi beszédet írni Lukács evangyélioma XIX. részének az 1—10. versig szóló helyére, érkezett három versenymű, következő jeligékkel: első Bizony mondom sat. Mát. 8. 10., második *Ημεῖς ἀγαπῶμεν* stb. 1. Ján. 4. 19., harmadik Istenhez közelgetnem stb. Zsolt LXXIII. 28. v.

A bejött munkákat a három akadémiai tanár vette bírálat alá, s eljárásuk eredménye következőkben vonható együvé; ugymint

A Pécel-díjra csak egyetlen mű versenyzett, mely vala-

mennyi dicséretet végig néz, bírál, boncol, s történeti és esztetikai tekintetben lélekismeretesen jár utána feladatának. Az egyes dicséretetek ily részletes elemzése ha nem lett volna is szükséges, mert pályázók többeket foglalhat vala össze ítéletmondás alá, mégis megemlítendő, mert kitartásra, szorgalomra mutat, ezenfelül pályázók midőn elemzi, egyszersmind élvezi tárgyát, s minden esetre oly iratot nyújt pályaművében, mely megérdemli, mit szívesen adunk meg neki, a jutalmat.

Felbontatván a névrajtő jeligés levélke, belőle e név tűnt elő: Halmy Gyula, első éves theologus.

A kánonokat tárgyaló pályakérdésre jött három irat közül első szám alattit, melynek jeligéje: Ne bontsd el a régi határt, a bírálók mindegyike méltánylá ugyan, de a másik kettő mellett versenyre sem bocsáthat. A második szám alattinak több figyelemre méltó elsősegei emeltettek ki, névszerint hogy erős oldala a történeti kutatók gondos felhasználása, noha főlöszleg azoknak halmazos egybehordása, továbbá, hogy a feladat megoldásához szükséges bírálati szempontot kellőleg eltalálta, ámbár az egyházi életre szükséges szabályokat igen is világiasan fogta fel vagy tág kebellet magyarázta, egyébiránt többet adott, mint kellett, azoknak hitelére, kik a szatmári zsinat előzményei közepett Tolnait nagyon egyoldalulag ítélték; végre mert épen a kiemelt pontok szerint tárgyát folytonosan egyiránt fogja, kimeríti: az első jutalom, két bírálónak egyező véleménye szerint, az ily jelmondatú jeligés irat szerzőjének „sicut nulla respublica“ stb. ítéltetett. Felbontatván a jeligés névrajtő levélke, belőle e név olvastatott: Szívos Mihály második éves theologus.

Nem kevésbé lepte meg a bírálók figyelmét „Tartsd meg azt, a mi nálad vagyon“ jeligés pályáirat, annyira, hogy egy bíráló által első jutalomra ítéltetett méltónak. E pályamunka lelkismeretes tanulmány és szorgalom eredménye; mindamellett az egyházzervezeti állapotok megítélése körül nem mutatkozik benne az a kellő feltisztultsága a nézeteknek, mely nélkül ítéletmondásaink vagy előítélet, mely a régiek, vagy doktrína, mely a jelenkor gyakorlatát teszi örök tanná, a helyett, hogy emelkedő fejlődésre bocsátaná. Stílus tekintetben is tétettek kifogások az irány, a helyesírás ellen; de azért szívesen ismertetett el méltónak a díjra, mit ezennel, mint a pálya kedvező sikerét, kell nyilvánítanunk. Felbontatván a jeligés levelke, benne ezen név mutatkozott: Gőz István, első éves theologus.

Az egyházi beszédek jutalmát, és pedig az első vagyis a Vay 25 frt. 20 kr., és a 16 frt. 80 kr. díjakat a következő jelmondatos művek nyerék „*Ημεῖς ἀπαύομεν*“ stb. és „Bizonny mondom nektek.“

Felbontatván a névrejtő levelkék, az első nyerteseül e név mutatkozott Draskóci Gyula, a második nyerteseül Fodor György második éves theologus.

A főiskolai testület személyzetében nagy és nevezetes változások történtek. Főiskolánk világi gondnokai a polgári pályán magas, a lehető legmagasb állomásra emeltetvén, a vétkül nem tulajdonítható hiúság érzetével fogadtuk e megtiszteltetést és siettünk azonnal üdvözleni azokat, kiket azóta újból üdvözl az egész magyar nemzet. Mind ő excellenciája báró Vay Miklós fő, mind méltóságos Ragályi Károly algondnok urak szíves viszonzó iratokkal örvendezteték a tanári kart. Az év elején két tanári állomás lőn ujonnan elfoglalva. Dr. Heiszler József az akadémiában mint az ujszövetségi szentírásmagyarázat és egyháztörténet, és Ivánka Sámuel a preparandiában mint az éneklés rendes tanárai nevelték vagy ujták meg a tanerőt. Nem szükség mondani, hogy első egy mélyelműségre mutató, protestáns ihletettséggel írott, nyilvánosan előadott megnyitó beszéddel foglalta el helyét, mely azóta másodszor is megjelent már; míg Ivánka Sámuel, az éneklés tudományának évek óta egyik lelkes, szakavatott képviselője az irodalomban, most a gyakorlat nehéz pályáján már eddig is szép jelenségeit adá a választás szerencséjének, úgy a tudomány mint a gyakorlat oldaláról ítélve.

A képezdével összekötött gyakorló iskola első tanítója segédlelkész Kis József 1861. január végén elhagyta ideiglenes tanítói állását, melyet mint rendes t. Tóth Miklós úr foglalt el, visszatérvén külföldi utazásából.

Az intézetből e folyó év havában léptek ki legelsőben végzett növendékek. Az eredetileg bejegyzett létszám 33 volt, s az összes három évi pályát csak heten futották meg, a többiek időközben alkalmazást nyertek az egyházaknál, a hét pályavégzett ifju közül ez ideig öt lépett rendes hivatalba.

Sajnálva említem, hogy egy tanári hely, pedig olyan, melyhez sok előkelő szüle reménye volt kötve, a francia és német nyelv tan széke, üresen maradt.

Örömmel mondom, hogy iskolánk növendéke, Futó Mihály, a holdmezővásárhelyi ref. gimnázium tanárává megválasztatott.

Sajnálatl hozom emlékezetbe, hogy iskolánk egy ártatlan kedélyű ifja, a szemérem érzetében, az erkölcsi érzet tulfeszültségében magát mult april 10-én Debrecenben kivégezte. Intő példa a könnyen tévedhető ifjúságnak.

Fájdalommal ujítom meg emlékezetét egyik néhai társunknak, Somosi Istvánnak, ki megtörve a tanári pálya

terhe alatt, a legszebb férfikorban hajtá fejét örök nyugalomra. Ne irigyljétek a tanár sorsát, ki oly hivatalt visel, mely életét is elfogyathatja. Így halt meg ő is; beszédszervének, a tanítás egyetlen közegének, megerőtetése vitte sirjába.

Üdv és szives köszönet azokban, a kik érkeztek! Béke és áldás azoknak, a kik elköltöztek!

Az összes létszám jelen iskolai év kezdetén		végén.
1. Az akadémiában	138	113
2. A gimnáziumban	780	763
3. A preparandiában	58	36
4. Elemi osztályban	105	105
a tanuló ifjúság összes száma	1081	1017

Imé ezek valának ez év történetei, nyilvánosság elé való eseményei. — Kérjük az ég urát, hogy fedezze ez intézetet égi kegyével, lobogtasson a vallás hiveinek lelkében állandó tüzet és buzgóságot megtermésére a közjónak, emelésére a tiszta tudománynak, elpusztítására a hamis erkölcsnek. Az ifjúság, a jövő reménye, virágozzék e szent falak között erkölcsben, tudományban; ne ártson neki még a rossz példa se, hanem annál inkább erősödjék, mint műve ön magának, az öngondolkodás szabad levegőjén, a jók formáló példáján, az isteni kegyelem végtelenségén.

ÉVZÁRÓ BESZÉD,

MELYET ELMONDOTT BARTÓK GÁBOR IGAZGATÓ SZATMÁRTT JULIUS 24. AZ 186 $\frac{1}{2}$ ISKOLAI ÉV VÉGÉN.

Tizenkét hónappal ezelőtt, a vegetus magyart germanizálni akart Entwurf fölött mondám el e helyről határozott s meg gondolt ítéletemet, érezvén köröttünk ritkúlni a politikai levegőt, melynek sűrűsége és fertőzött volta csaknem szétontá már tudónket, mely mióta, mint önálló nemzet Európa földében megfogamzottunk, mindig szabad s tisztább lég után kapkodott. Szabadon nyilvánított s a tudományos irodalom egyik közösen magasztalt képviselője a Sárospataki Füzetek által is elsajátított, ítéletemért, még eddig... legyen áldott érte a gondviselés hatalmas Istene! semmi baj nem érte sem személyemet, sem intézetünket!.. Hogy

mi fog történni velünk ezentúl?.. azt ugyanazon böles gondviselő fogja elintézni, ki talán megszánta már legnemesebb, legtürelemesb s legbecsületesebb népét a magyart, miután ennek tisztaságát és szilárdságát többféle szenvedések izzótüzében kipróbálta: ugyan azért jövőnk, tanügyünk felett aggódni: időtlen lélekkinzás lenne.

Azt, mi ránk, önmagunkat kormányzó protestánsokra nézve céltalan s méltóságsértő volt, az Entwurfot, a mennyire lehetett, elhagytuk; tanítás közben, a szakrendszert, a danaidák sikertelen vizhordását (?), a legalsó két osztályban, immár eltörlöttük, a tanárok és növendékek tehetségét egy egyenes mederbe vettük, s a mellékes teendőket kevesbitve, azaz, a szükségtelen sallangokat, a léleknyűgöző lomokat rendszerünkről lehányva, kevés erőfeszítéssel, a m. t. küligazgatóság előtt megtisztítottuk s a burjánok közül kitüntettük az utat, melyre óvatosan lépve bizton elhatározható, mikép tanodánkat, e küzdelmek között izmosodó szerény intézetet, mely az Entwurfkötelekei közt négy osztályú gimnáziummá zsugorodott, napok és évek multával kiebb kiebb terjesztendi, ennek osztályait, külereje növekedtével, folytonosan növelendi.

Megpillantá arguszi szemeivel ez utat tanodánk édes atyja, egyházunk sok érdemű főgondnoka! és ezelőtt pár hónappal, következő pár kérdéssel lépé meg a gimnázium tanári testületét: I. Szükséges-e a szatmárnémetii gimnáziumban az V-dik osztályhoz a VI-kat oda csatolni? 2-or. A hat osztály a tanárok mostani személyzete által vezethető e célosan? vagy növelni kell a tanárok létszámát? "

A korszerű pár kérdésre melyek intézetünk jövőjét hordják, embrióként kebelökben, az igazgató, tanártársai beleegyezésével, a következőkben adta okadatolt feleletét:

A növelve oktatás és oktatva növelés célját, módját és szükségességét mások, másutt, igen sokszor bőven előadván, e néhány sor föladata, megmutatni azt 1-ször, hogy a helv. hitv. szatmár-németii gimnázium, már beállított s egy év óta pályáját futó V. osztályához a VI-dik osztály, jövő évben, haladéktalanul oda csatolandó, 2-szor hogy a hat osztályú gimnázium vezetéséhez, nem szükséges ugyan hét s nyolcz tanár (mint mennyi magyar honunk majd mindenik hat osztályában működik ez idő szerint) de hatnál kevesebb, oly gimnáziumban, mely az idők követeléseinek eleget akar tenni, nem lehet a tanárok száma, a mennyiben hatnál kevesebb egyén, nem képezhet immár oly növendékeket, kik Magyarhon bármelyik gimnáziuma VII-dik osztályába bizton mehetnek s főlvétethetnek.

Mi az elsőt illeti: arra röviden csak annyi legyen megjegyezve, hogy: az V-dik osztályban több tanszak van, mely a tanév végével derékon szakad és csak a VI. osztályban fejeztethetik be teljesen, mint például a latin és magyar irodalom története, a vallás és mennyiségtan, a történelem, s a görög nyelv elemei; melyek, ha más intézetben s más képzettségű és tanmodorú egyének vezetése alatt folytattatnának és fejeztetnének be: akép szenvednének a növendékek, mint a növények, melyek felnőttéskben, idegen földbe plántáltatnak s idegen kertészek gondja alá bízotnak. Az iskola becsülete kívánja, hogy más tanodákba vitetendő növendékei a mértéket megüssék; arra pedig csak úgy számíthatni bizton, ha a tanfolyamok azon modorban rekesztetnek be, melyen megindítatnak, föltevén s meg is engedvén, hogy jól indítottak meg azok! És e cikkekemben intő szózat rejlik a szülők számára, mely szerint: gyermekeiket tanodáról tanodára ne hordozzák, ... mert minden változás rázkodást, minden rázkodás szétromlást szül úgy a természeti, mint a szellemi világban!.. Ez állítás ellen van ugyan kivétel; de a józan elven nyugovó intézetek ellenében, alig vagy épen nem alkalmazható.

A IV-dik osztálylyal egy tanfolyam, az algimnáziumi, teljesen berekesztetik; az V-dik és VI-dik osztályban, a bölcséleti tanszék alapjai rakatnak le; a VII. és VIII-dik osztályban pedig az előbölcsélet, természet, mennyiségtan és klasszika irodalom éri el véghatárát; bár e határt némelyek akkép ohajtják tovább nyujtani, hogy a gimnáziumot IX. osztályúvá emelik.

* * *

Mi a 2-dik feleletet illeti; itt két dolog lesz figyelemre méltó:

α. Hogy hat osztályú gimnáziumhoz nem szükséges hét nyolcz tanár, mint nagyobb tanodáink akarják.

β. Hogy hat tanárnál kevesebb nem vezetheti a hat osztályt, ha a jelen idő követeléseinek eleget akarunk tenni.

Az elsőt azért állitjuk, mert szabad reménylenünk, miszerint: a tanügy körül intézkedendő egyetemes testület, mely, hitünk szerint, a négy, vagy minden magyar- és erdélyhoni szuperintenciák tanodáit vezető tanférfiak legbölcsebbjeinek és legtapasztaltabbjainak gyülekezete leend, figyelemre vevén minden érdeket, nem fogja követelni azt, mit a pesti nagy konferencia legnagyobb része

kivánt, hogy t. i. az Entwurf, gimnáziumaink mindegyikében, egész terjedelmében elfogadtassék, ... mert, ellenesetben, VI. osztályú gimnáziumban a hét, nyolc tanár, mulhatlanul szükségessé válnék, a mennyiben nem volt, nincs, nem is lesz Magyarhonnak oly két tanfőrső, ki az V. és IV-dik osztály mindenik besorozott tudományát, úgy bel, mint külterjedelmileg előadhatná, betaníthatná, sőt csak be is tanultathatná (pedig még az entwurfi penzumok mellé, rendszeres mythológiát, római és görög régiségeket, literaria historiákat is kell azon osztályokba soroznunk, ha igazi klasszicitásra akarjuk növendékinket emelni, mely tudományok pedig az Entwurfban csak úgy pertangentem kullognak a latin nyelv mellett); ki ezekre vállalkozni merészkednék, az legkevésbé váltaná be ígéretét; mert vállalkozván azt nyilvánítaná, mikép: vagy nem ismeri a terheket, melyeket vállaira akar emelni, vagy túl ismeri és becsüli tehetségét és lelkierőjét, ... mi mind kettő veszedelmes dolog oly tanodában, mely létét s becsületét, pályatársai közt föntartani s növelni kívánja.

Hogy hat tanárnál kevesebb még akkor sem vezethet hatosztályú gimnáziumot, midőn az imént említett böles férfiak (kik a tanügy célszerű intézkedése végett gyakran fognak együtt tanácskozni) a helyi körülményeket és érdekeket is figyelembe vevendik: arról meg fog győződni és győzetni mindenki, ha látni fogja:

a) Mit és mennyit kívánt hajdan a protestáns státus, azon három négy férfitől, kiknek egyike a konjunktika és grammatika, másika az alsó és felső szintaktika, harmadika a retorika és poëtika osztályokat vezette kisebb tehetségű iskoláinkban, melyek azonban a magok helyére (például a szigeti és szatmári, meg mások a magoké-ra) nélkülözhetlenül szükségesek valának, mint a darab kenyérke a szegény ember hajlokába!

b) Mit és mennyit kíván a tudományok mostani fejlettsége s a körülmények parancsoló szava I. II. III. IV. V. és VI-dik gimnázialis osztályok növendékeitől? ... mi a tudományos műveltség *conditio sine qua non*-jául tekintetik már ma?

1847 előtt, a protestáns státus, kisebb tanodáinkban: Az I. és II-dik diákosztályban, a latin nyelv elemein és kevés vallásos oktatáson és Magyarország földirátán kívül a mennyiségtanból a négy alpműveletet kívánta a gyermekektől: s egy kis természetleírást ha tanúttatott a preceptor úr a gyermekekkel: a két osztály számára kiszabottak bevégezettekül tekintethettek.

A III. IV-dik diákosztályban a latin nyelv *syntaxisa* és az aukto-

rok mellett kevés vallástudományt, néhány levél természetrajzot, ó-geográfiát, egy kevés(succincta) ó-történelmet, mely inkább szent történelemnek vala mondható, végre periodológiát tanultak. A nemzeti magyar nyelvre, annak mondat és szófüzésére, szinte semmi figyelem nem fordított; a IV-dik osztályban magyaráztak ugyan körbeszéd-tudományt, de azt is, csak a latin periodusok kedvéért; a matematikumokból a törtékrőli részt, kevés viszonyt és arany regulát; a nézlettannak, az V-dik osztályig, hírét se hallották.

Az ugynevezett humanisták osztályai a rhetorika és poëzis kényelmesen taníttathattak egy klasszikus míveltségű professzor által, ki egyik évben a rhetorikát tanítá két osztálynak; másik évben, ugyanazon osztályok növendékeinek a poëzist adá elő, a hozzájuk szükséges antiquitasokkal, literária históriakkal, rhetorikával, prosodiával és mythológiával; tanította még, egyik évben Magyarhon történelmét; másikban, egy kis szerfölettt összerántott, közép és újkori universzális históriát, a természettanból: a testek köztulajdonosságait, a számtanból: a társaság, vegyítés szabályait, az algebra alapműveleteit (de nem minden tanodában), a német és görögnyelvből, gyakorlatok fordítása mellett a nyelvtant, az igék és nevek alaktanát; a geometriából: a szögletek és oldalak mérésének törvényeit; a vallásból: a keresztyén vallás sarkigazságait. Így ment ez, kevés kivétellel, Magyarországunk szegényebb gimnáziumaiban. Ily terjedelemben, ily időosztással, ennyi tudományt, három jóra való ember, hat osztályban, ma is kényelmesen eltaníthatna, el is tanítaná.

1850-től fogva mit és mennyit követelt az osztrák minisztérium iskoláinktól?.. azt már ne mondjuk el! Mit kívánt (de mi még nincs megadva) a pesti 1860-diki szeptemberi egyetemes értekezéslet a protestáns iskoláktól, s mennyi terhet kívánt rakni a gimnáziumok tanáraira? (minthogy hat osztályban, azon terheket, hat tanár, ép úgy meg nem bírná, mint a széles határú Entwurf germanizáló penzumai) azt is tisztelettel mellőzve, csak azt teszszük le ide vázlatban: mit kívánhat ma a protestáns státus, mit kívánhat Szatmár intelligenciája, a szatmári és más kisebb erejű iskolák pártfogó testülete, mostani körülményink között, egy hat osztályú gimnáziumtól? s mi remélhető azon szakavatott, de a körülményeket s helyi érdekeket is latba vetendő bölcs férfiaktól, kik bölcseségükre hallgatva, a tanodákat sem kívánják túlterhelni tudományokkal és tanárokkal, de azt sem engedik, és soha nem is fog-

ják megengedni, hogy: tanügyünk a hajdani vágásba zökkenjen vissza.

Míg a szuperintendenciák és főiskolák küldötteiből, újra alakítandó nagy értekezletek, később, ezek előterjesztései nyomán a zsinat elhatározná vagy megállapítaná, a tantárgyak és tanárok számát: mi, itt Szatmárt, a h a t egymást fől váltó osztályokban, következőleg vélnők, a tanszakokat, részint osztály-, részint szakrendszerben a következő 1861 $\frac{1}{2}$ isk. évben előadhatni:

I. A gimnázium legelső osztályában: a) A vallástudományból, a hittan legvékonyabb elemeit; az ó-szövetségi fejezetek olvasását a bibliából. b) A latin nyelvből, betűtan, a beszédrészek megismertetése, declináció, mocio, komparatio, a rendes conjugatióknak, ha csak activa formája is a segédige előbocsátásával. Egyszerű mondatok fejtegetése, egyszerű mondatok bővítése független és függőbírtokossal, tárgyakkal, íghehatározóval, köt és indulat szavakkal; hogy a nevek és igék ragozása e mondatok fejtegetése közben taníttatik be, azt említeni is fölsőleges. E nyelvet megelőzi: c) A magyar nyelv tanítása, a betűtan, beszédrészek ismertetése, név és igeragozás, cselekvő és szenvedő igék ismeretése és alkalmazása az egyszerű, de mindennemű bővítőkkal tágitott mondatok mellett. Szaválás. Fölolvasás. d) Az egész föld polgári és természeti földrajza. e) A számtanból: a négy alapl művelet teljesen; a törtszámok értéke előbocsátása mellett, azok összeadása és kivonása. f) Szépirás, írásolvasás, dictando-írás. g) A természetrajzból, mulatva tanulás végett, az állatok, növények és ásványok alakjai mutogattnak, részint természetben, részint rajzban. h) Rajz.

A tanárnak 24, a növendékeknek 26 órája van hetenként. Jegyzés. Ez osztályban, a rajzmester segélyével, egy tanár oktatja a növendékeket; a tanár, rendes óráin kívül stiljavítással, szép és helyes írási példányok igazítgatásával is foglalkozik; ezeken kívül a növendékeket időszakonként szállásukon meglátogatja.

II. A g i m n. 2-dik o s z t á l y á b a n: a) A vallásból, az erkölcs-tani rész; bibliaolvasás, az új szövetségi részből, különösen az evangéliumok. b) A latin nyelvből, a nevek és igék alaktana, mind a rendeseké, mind a rendhagyóké, befejeztetik; a mondattan, összetett mondatok elemezése és fordítása közben terjedelmesebben tárgyalatik; a nevek nemei, gyakorlatok fordítása és elemezése közben, szabályok alkalmazása mellett taníttatnak be. c) A magyar nyelvből, összetett mondatok fejtegetése mellett az ígétan ismételtetik, mondatok szerkesztetnek; a rendhagyó igékkel a nevek és igék alaktana teljesen berekesztetik. Szaválás. d) Magyarhon történetének fele. Európa

geografiája kíséretében, elpillantva Ázsiára is. e) A természetrajzból: az állattan egészen. f) A számtanból a mult évek ismétlése után a rendes és tizedes törtek befejeztetnek. g) Szép és helyesírás, szabályok mellett; írásolvasás, dictando írás. h) Rajz.

A tanárnak 24, a növendékeknek 26 órája van hetenként.

III. A gimn. 3-dik osztályában: a) A vallásból, az egyháztörténelem első fele. Biblia olvasás. b) A latinból, Cornelius Nepos elemzése és fordítása közben a a szófűzés, szófűzés szabályai nyomán stilszerkesztés. c) A magyarnyelvből szófűzés, és a mondatokból körbeszédék szerkesztése, mindennemű körbeszédék fogalmazása. Szavalás. d) A németnyelvből: betűtan, beszédrészek, declinatio, motio, comparatio, segédigék s a rendes igék alaktana, egyszerű mondatok fejtegetése s fordítása mellett. e) A történettanból, magyarhon történelmének utolsó fele, Ázsia és Európa földrajza kíséretében. f) A természetrajzból növénytan. g) A számtanból, viszonyok egész számokkal, és törtekkel; egyszerű arányok, egész és törtszámokkal. A nézlettanból, mely az osztályban kezdetik meg, vonalok, szegletek, egyenközök, három, négy s több szögű idomok szemléltetése s készítése módja. h) Szép és helyes írás; íratás; fogalmazás a tanteremben. i) Rajz.

A tanárnak 24, a növendékeknek 26 órája van hetenként. A tanítás itt is osztályrendszeren megy, mint a két első osztályban.

IV. A 4-dik osztályban: a) A vallástanból, az egyháztörténelem utolsó fele. Bibliaolvasás. b) A latin nyelvből: Phaedrus és Caesar de Bello Gallico commentariusainak fejtegetése és fordítása mellett az ékes szófűzés; rövid periodusok fogalmazása a kézi könyvekből vett sentenciák nyomán. c) A magyar nyelvből, a folyóbeszéd tudománya mellett, a magyar jeles írók műveiben a fordák és ábrás mondások fölismerése, kisebb szónoki művek, különféle kriák fogalmazása. Fölolvasás, szavalás. d) A németnyelvből, az igék alaktana, a rendhagyó igék. Bővített mondatok fejtegetése, szerkesztése, fordítása németből magyarra és magyarból németre. e) A történelemből, Görög-hon és a római birodalom történetei, előzményül a klaszikusokhoz, Ázsia, Afrika és Európa földrajzával. f) A természetrajzból, ásványtan és a vegytan elemei. g) A mennyiségtanból, az algebrai négy rendes művelet; a nézlettanból, az egyenes vonalú idomok, a területi nagyság kiszámítása. h) Példányok írása a magyar, német és latin nyelv szabályai mellett. i) Rajz.

A tanítás osztályrendszerű. A tanárnak 24, a növendékeknek 26 órája van hetenként. A tanár stílt javít, fogalmazásokat rendez, azokat tiszta naplóba viteti, kijavítja.

V. Az 5-dik osztályban: a) A vallásból, a heidelbergai

katé első fele, a háládatosságig. Bibliaolvasás. b) A latinnyelvből: Ovid Metamorphosisai és Elégiáinak értelmezése mellett, a latin szótagmértéktan (Prosodia); Liviusból (bár ez auctor, ez osztálynak még igen nehéz) jelesebb helyek elemzése és fordítása; a Livius és Ovid korának irodalmi története. Kisebb cicerói kriák fogalmazása. c) Római régiségek. d) Római és görög mythologia. e) A görög nyelvből, mely ez osztályban fog megkezdetni: a nyelv elemei, a rendes igékkel befejezve: mondatok bontogatása, szerkesztése és fordítása. f) A magyar nyelvből, a költészetten általános és különös része; költemények fogalmazása: kötött és kötetlen irmodorban. Szaválás. g) A történelemből, a hajdankor, egész terjedelmében, az ó-világ földrajzával és khronológiájával. h) A természettan, egészen, de csak kivonatilag. i) A németnyelvből, erkölcsi elbeszélések fordítása. k) A mennyiség-tanból, a számtani részből, vegyítés, társaság, kamatszámítás stb. szabályai; aequatiók egy ismeretlennel; a nézlettani részből, kerület- és térszámítás. l) Rajz.

A tanítás szakrendszerű. A tanárnak 25, a növendékeknek 27 órája van. Itt a szaktanítás szükségesképen megkezdendő. Itt 13 külön tudomány van elrakva (külön tudománynak vétetvén a prosodia és irodalmi történetten) melyekhez folytonos készülgetés kívánatik a tanár részéről; holott szakrendszerben, két osztályban (az V. és VI-dikban) csak hat tanágot kell egyik egyik tanárnak előadnia.

VI. A gimn. 6-dik osztályban: a) A vallásból, a heidelbergi katé, végig. Bibliaolvasás. b) A latinnyelvből, Caesar de bello civili commentáraiból a jelesebb helyeket fordítják; Ciceró válogatott orációit értelmezik és megtanulják; Virgil Eclogaiból, ha csak egy párt is elemeznek és megtanulnak a növendékek a szótagmértéktan kedvéért (melyre a VII. és VIII osztályokban, Virgil Aeneise, Horác odái és satyráinak költői elemzése közben igen nagy lesz a szükség). A latin irodalom történeteit, a költők, történetírók és szónokokról itt is tanulják. c) Görög régiségtant. d) A görög nyelvből, a grammatikumok teljesen befejeztetnek; gyakorlatok fordíttatnak görögből magyarra és viszont. e) A magyarnyelvből, a magyar irodalom története, fogalmazások, műfordítások, kötött és kötetlen stilben. f) A német nyelvből, kötött és próza stilben szerkesztett olvasmányok, különösen a természettanra vonatkozó próza-művek elemzése és fordítása. g) A történelemből, a középkor eseményei röviden; Magyarhonnak e korba eső történelme pragmatice (oknyomozva) adva, földrajz kisérétében. h) A természettanból, a földtan, geologia, röviden. i) A mennyiségtan

számtani részéből, hatványozás, gyökvonás, számjegyekkel és algebrai kifejezésekkel; a nézlettanból, tömör mértan. k) Rajz.

A tanítás szakrendszerben megy. A tanárnak 25, a növendékeknek 27 órája van. A németnyelvnek itt, hetenként csak két óra adatik; mert a IV. és VI. osztályokból szoktak Szepességre menni azok, kik a németnyelvet beszélni is kívánják.

Megjegyzendő, mikép: e terv, a realiák tekintetében kissé elüt az Entwurftól s így a pesti nagy értekezlet tervétől is, de még sem annyira, hogy ez, tanodánk növendégeit úgy elgyengítené, hogy azok más tanodákba el ne fogadtathatnának s elfogadtatván ne pályázhatnának. Különben is a szatmár-németii gimnázium tanügyi bizottmánya, midőn a tervet ideiglenesen elfogadta, elhatározta, mikép: e mellett a sárospataki és debreczeni tanterveket folytonosan figyelemmel fogja kísérni.

Mi addig nyujtózunk, meddig takarónk ér; folytonosan szemünk előtt tartjuk ama bölcsmondatot: „Si brevio es sed eas, ne stans videre sedere.“ Másokra e körülményinkhez szabott tervet nem toljuk, magunk is csak addig használjuk, míg a szükség mást ir elénk! Ezen 186°/₄ isk. évben már ezt használtuk, az öt osztályban, a jövő 186¹/₂ isk. évben is ezt használjuk hat osztályú szerény tanodánkban!

*

*

*

Hátra van legédesebb kötelességemet teljesítenem: előadnom, mennyiben gyarapodott tanodánk a leáldozott 186°/₄ isk. évben úgy kül-, mint belerejét tekintve.

Osztályaink száma egygyel nőtt; a IV-hez az V-dik hozzácsatoltatott. Növendékink száma a beírás szerint, ez év elején 110 vala a gimnázium öt osztályában.

Könyvtárunk, mely eddig igénytelen kis szurdék vala, melynek tartalma két év alatt 970 darabból szinte 3000 darabra nőtte ki magát, iskolánk nagy érdemű gondnoka t. Gyene Károly úr közbenjárása s ernyedetlen buzgalma s a szatmári meleg keblű magyar-nők áldozatkészsége mellett, diszteremmé alakult, melyben már október elején, teljes és szükséges rendben fognak állani könyveink, melyek számát ez évben az áldott emlékü tanár Cseresnyés Sámuel nemeslelkű örökösei 500 darab nagy becsű könyvvel nevelték.

Szobor és érem gyűjteményünket, az egymással nemesen versenyző két hazafi és tudománybarát t. Gyene Károly és Vajai Károly, ez évben ismét saját becsű darabokkal gyarapították.

Régiséginket, a hajdani idők mélyre ásott maradványait, tek. Csaholczy István, mátészalkai közbirtokos, tisz. Beczkes István lelkes és Váradí Imre, Szatmármegye érdemes iktatója, különös saját-ságaiknál fogva nagybecsű cikkekkal gazdagították.

A tanári testület tagjai, bár hivatalos teendőik ez évben nagy mérvben szaporodtak, hivatásuk és tehetségök szerint, ez évben is megvitték, édes dajkájuknak, az irodalomnak tartozott adójukat. Ez év folyta alatt jelent meg Szatmár története és az utolsó Szapolyai, mint önálló dolgozat, gimnáziumunk két tanáráról; a lapirodalom-ban pedig több szatmári tanár mutatta fel jelét jobb ízlésének s életrevalóságának; pedig, ezeken kívül, az év folytán mindenik javította, sőt nem egy, újból is átdolgozta tantárgyait, hogy növendékeik, k i s k ö n y v é s b ő v m a g y a r á z a t mellett sokat tanulhassanak; mert meg van írva hogy: a nagy könyv, nagy rossz! az is meg van, hogy: non multa sed multum!

Most már fölolvashatom a hirdetményt a m. t. szülők előtt is, mely több lapjainkban megjelent tolmácsolni iskolánk folytonos emelkedését... A hely. hitv. szatmár-németii gimnáziumban az V. osztályhoz a jövő 186 $\frac{1}{2}$ isk. évben a VI-dik is hozzá fog csatoltatni; ennél fogva a tanerőnek növelése szükségessé válván; az igazgatóság egy tanszékre pályázatot hirdet. A pályázók bizonyítványaikat e f. évi augusztus 20-dik napjáig tanügyi bizottmányi elnök s főgondnok tek. Gyene Károly úrhoz siessenek megküldeni Szatmárra, az évváró vizsgálatok július 24, 25 és 26-dik napjain fognak tartatni; a jövő tanév pedig október 1-ső napján fog megkezdetni!

Végül az ur őltalmába ajánlak titeket szivem rokonai, lelkem osztályosai! szép reményű növendékei tanodánknak! A gondviselés Istene küldje el veletek angyalait, midőn szárnyaink alól, szüléitek körében a legóhajtottabb s legédesebb örömek élvezésére eltávoztok; ugyan-azon mennyei atya kísértessen vissza benneteket ugyanazok által, midőn felétek terjengő szárnyaink enyhébe siettek! Legyetek áldva, midőn eltávoztok! Legyetek áldva, midőn visszatértek! s mind addig miglen éltek!

Bartók Gábor.

A D A T O K

AZ ÉSZAKAMÉRIKAI ÁLLAMOK ISKOLÁINAK RÖVID IS-
MERTETÉSÉHEZ, VÁROSI ISKOLÁK BOSTON-, ÉS
NEUYORKBAN.

Amérikában a tanügy jelenlegi állása, a legközelebb múltnak, nagy részben, lehet mondani, a jelennek szüleménye, s ha némely régi hagyományos emlékek fen vannak is még, s ha egynémely intézete-
teken a 17-dik századi angol növelési rendszer nyomai még napjaink-
ban is meglátszanak: de ezen hagyományos emlékek maradványai na-
gyon meggyengültek, s az ujabbkori haladás, tökéletesülés kívánal-
mai, különösen jelen század elejétől fölébredt józanabb nevelési elvek
által teljesen háttérbe szorítottak. Az amérikai nevelési rendszer
alapja a hasznossági elv; tehát lényegében gyakorlati irányú.

Amérikában az állam, demokrat alapelveihez híven, csak annyiban
gondol a nevelés és tanítással, a mennyiben mint állam érde-
kelve van. Magától értetik, hogy az oly intézetek, melyekben teh-
nikus hivatalnokok képeztetnek, az állam költségén tartatnak fel s bel-
szervezetüket is az államtól nyerik. Ilyenek a katonai és hajózási
iskolák. Gondoskodik ezenkívül az állam a népnevelésről, mert az
alkotmány egyik pontjában ki van mondva, hogy minden polgár
igényt tarthat az állam által eszközözendő tanításhoz: „Valamint az
állam minden polgárt oltalmaz a lopás, gyilkosság és éhség ellen:
ugy tartozik védeni a tudatlanság ellen is.“ Mert a lelki sötétség-
nél nagyobb átok egy államra nézve nem lehet. Az államnak érdeke
azt kívánja, hogy polgárai olvasni, írni és számolni tudjanak. Ezt
kívánják az állami intézvények, ezt a művelődési viszonyok, ezt a
mindennapi társas érintkezések.

Egy ujjonnán alakult község sem nyeri meg az egyesült álla-
mokban a bekeblezési jogot, míg egy elemi tanintézet föllállítása
iránti kötelezettséget magára nem vállalt. Az elemi tanítás, és ne-
velésről gondoskodás minden egyes államnak törvény által meg-
szabott kötelessége.

Oly tanintézetekkel, melyek nem az egyetemes népre vo-
natkoznak, az állam nem sokat gondol. A magasabb tudományos
képezés, minden kormányi beavatkozástól ment. Egyetemek, gim-
náziumok, s más tudományos intézetek, magánosak, vagy egyesü-
letek által, szabadon állíttathatnak. Az iskolák szervezése, tanárok
választása, a tanrendszer megállapítása a kormány részéről sem áta-

lános, sem különösebb törvények által nem szabályoztatik; az iskolák oly függetlenek mint az egyes községek. Ezen korlátlan szabadság az amerikai viszonyok, szokások, intézményekhez illők, de nekünk európaiaknak nincs okunk azon túlságos függetlenség után sóhajtoznunk.

Ha az amerikai tanügy állásáról, fejlődéséről, s kiterjedettségéről helyes fogalmat akarunk szerezni: a bostoni tanintézetekkel kell megismerkednünk elsőben is. Boston az amerikai egyesült államok szellemi központja, Washington a politikai s New York a kereskedelmi s üzleti székhely. Boston a gyűpont, honnon az irodalmi, történelmi s bölcsészeti mozgalmak mindenfelé szétsugárzanak.

Az elemi iskolák nagyobbára 1818-ban állíttattak; ezekben ingyen tanítják mindazon gyermekeket, kiknek szülei a házi nevelés tanítás legelső elemeit sem képesek megadni. Fölvesznek minden hét éven alúli gyermeket. Az 1857-iki hivatalos kimutatás szerint 211 elemi iskola volt Bostonban. A tanuló gyermekek száma 12,733; 6731 fiú, és 6002 leány.

A grammatikális iskolák kevesebbek, s jól szervezettek. 1857-ben az idejára növendékek száma 11,126 volt. Mindegyik négy osztályból áll. Az első osztályban tanítatik az olvasás, számvetés és rajz; a második osztályban hozzá jön még a földrajz; a harmadikban írásbeli fogalmazások; a negyedikben nyelvtani elemzések, történelem, erkölcstan, a természettanból a legszükségesebb alapismeretek, s könyvvitel; ezen újabb rendszer 1830-tól van életbe léptetve. Az iskolák nagyobbára mind régibb eredetűek, kettő még 1680-ban alapíttatott. Mindenik intézet élén egy direktor áll, mellette a tanári egyesület. A fiú és leánygyermekek különválasztvák. Van jelenleg 6 fiú, és 6 leány, grammatikális iskola. Tandíj nem fizettetik.

A felsőbb tanintézetek közt első helyen érdemel említést az 1821-ben alapított *englisch high school*: 1857-ben 220 növendéke volt. A tanfolyam hároméves, negyedik a kiegészítő év.

Az előttünk fekvő adatokból kitűnik, hogy ezek mintegy közép helyet foglalnak el, a felsőbb polgári és reál tanodák közt. Latin, görög nyelv nem tanítatik. A tanterv felületes átnézetéből is kitűnik hogy itt nem az alapos tudományszerzés a fő szempont, hanem a sokattudás. Már a második évben tanítatnak: mértan, ékesszólástan, trigonometria, csillagászati számtan, különös tekintettel a hajózásra; harmadik évben elemi csillagászat, természeti; s erkölcsi filozófia, államgazdászat, Angolország története, természettani földrajz; negyedik évben, bölcsészet, gondolkodástan, földtan, vegytan,

erőműtan, a mérnöki tudományok elemei, a mértan egész terjedelmében, spanyol nyelv.

Másik neme a felsőbb iskolának Bostonban a latin iskola (latin school), mely a város építése után 1634-ben alapítottott, a mint az alapítványi okmányban mondatik, azon célból, hogy oly egyének képeztesse benne, kik a régi nyelvekben teljesen jártasak lévén, a szentírást eredetiben olvashassák, s helyesen értelmezheessék. Az intézetnek ezen theologiai jelleme napjainkban nincs meg már; most úgy lehet tekinteni mint az egyetemre előkészítő intézetet. A tanfolyam hat évből áll. Taníttatnak a latin, görög, angol, francia nyelvek, különös figyelem fordítatik a rajzra, 1857-ben volt benne 176 növendék, ezek közzül csak 56 volt 15 éven felüli.

A nők számára is alapítottott Bostonban 1852-ben egy felsőbb tanintézet (girl's high and normal school), melynek 1857-ben már 174 növendéke volt. A tanfolyam három éves. Az első évben taníttatnak: számtan, mértan, természetrajz, szónoklattan, angol, latin, francia nyelvek, történelem, rajz, ének; a második évben algebra, erkölcös filozófia, fiziológia, történelem; 3-ik évben geometria, történet, bölcsezszt, vegytan, fizikai földrajz.

Mi teljességgel nem vagyunk ellenzői a női szellem kifejtésének, hogy a társadalomban elfoglalhassák azon fönséges állást, mely nemükhez legméltóbb, melyre hivatva vannak, melyet megvár, és követel tőlük az emberiség. Hanem azt nem látjuk át, hogy azon amerikai nőnevelési rendszer által mind a nőnemre, mind az emberiségre mind különösen a tudományra mily üdvös eredmény éretik el? Úgy látszik, hogy ezen módfeletti tudományos kapkodás, az elhírhedt gyakori irányú, s közvetlen haszonra irányzott amerikai nevelési rendszernek visszasz elfajulása. Minek a nők fejét álgebrával, geometriával, retorikával, filozófiával megtömni, talán azért, hogy szellemdúsabb társalgók legyenek!?

Bostonban a nyilvános tanításra fordított kiadás 1857-ben 450,000 tallér volt. A tanárok jól fizettetnek; a felsőbb tanodák direktorai, hivataloskodásuk első évében 3000 tallért húznak, azután évenként 100 dollárral többet 3500 tallérig. A többi tanárok fizetése 2000—2500 tallér. A grammatikális iskolák tanárai, s felsőbb tanodák felügyelői 1500—2000 tallért. A grammatikális iskolák felügyelői 1000—1250 frankot; a felsőbb tanodai segédtanárok 600—800 tallért, a grammatikális segédtanárok 400—600 tallért.

Ezen városi iskolák, a város előkelőiből alakított 72 tagból álló k u r a t o r i u m felügyelete alatt állanak, melynek egy harmada minden évben kilép, s újakkal pótoltatik, hogy ezen megtiszteltetésben

minden a közügyek iránt érdekekkel viseltető polgár részesüljön. Ezen tanács alkotja a tanügyre vonatkozó mindennemű kötelező szabályokat, meghatározza az évi budgetet, fizeti a tanárokat, s kijelöli a tankönyveket. A kuratorium tagjai jelen vannak a vizsgákon, s az iskolák szellemi és anyagi állásáról évi tudósításokat szerkesztenek. Fizetést nem húznak.

Különálló intézet a Lovel institut. Itt mindenki tarthat nyilvános felolvasásokat a tudomány minden ágából. Ezen intézet több híres tudóst, s tanítót nyer meg évenként, kik különösen a téli időszak alatt tudományos felolvasásokat tartanak. Ily társulat útján alakult intézetek Amerika majd minden jelentékenyebb városában vannak, s Liceumoknak neveztetnek. A Lovel institutnak a többiek felett azon előnye van, hogy biztos alaptőkével bír. Ezen intézetben léptek föl először Agassir, Emerson.

Bostonról ezúttal ennyit. Térjünk át Neuyorkra. Itt a legelső népiskolákat néhány quikkernő alapította, kik a legszegényebb gyermekek tanítására szövetkeztek. Ezen iskolákat később a város pártfogása alá vette, s az iskolaképes gyermekek számának szaporodásával újakkal szaporította. A növendékek ingyentanításban részesülnek.

18 úgy nevezett nyilvános iskola van (public school), mindenik három osztályra oszlik; egyben az elemi osztály tanulmányait a fi és leány gyermekek együtt tanulják, a második osztályban a fi, a harmadikban a leánynövendékek taníttatnak. Egy-egy osztályban, több csoportra osztva, 1500—1800 kisebb nagyobb korú gyermek is van egy tömegben. Lehet képzelni, hogy a Lankaszterféle tanmód mellett is, mily kevésre mehetnek a gyermekek.

Van 29 úgy nevezett Ward school melyek nagyobb részint 1842 óta alapítottak. Ezekben a fi- és leánygyermekek el vannak különözve. Van továbbá tanító-képezde. Neuyorkban a naponként iskolába járó gyermekek száma meghaladja a 100,000-et.

A néger gyermekek számára is alapítottak két iskola az úgynevezett (Coloured schools).

1848 óta van egy szabad akadémia (free academy), közép- a gimnázium és egyetem közt. Hogy valaki fölvétessék, bizonyítvánnyal kell igazolnia, hogy legalább másfél évig nyilvános iskolába járt, és a 13 évet betöltötte; ezenkívül vizsgát kell tennie számvetésből, földrajzból, könyvtelből, az egyesült államok történetéből, s az algebra elemeiből. A tanfolyam öt év. A tanoncok szabadon megválaszthatják a hallgatandó tudományokat. A nők ezen intézetből ki vannak zárva. Számokra jelenleg tervezetik ehhez hasonló intézet.

A szabad akadémia épülete 500,000 frankba került; jövedelme 100,000 frank. Jelenleg 500 növendékkel bír.

A mi az egyesült államok más városait illeti: egy sincs melyben jól rendezett elemi iskola ne volna, hol olvasás, írás, számvetés s földrajz taníttatik. Az elemi iskolákat a községek tartják fel. Minden városnegyedben van egy.

Az egyesült államokban minden 5—6. □ mfdre esik egy népiskola. A kormányzat és felügyelet a szavazati képességgel bíró polgárokból választott úgynevezett prudential committénél van. Különös az amerikai iskoláknál az, hogy állandó tanítók nincsenek, egy egy helyben csak addig maradnak, míg egy tanfolyam bevégeztetik. A comitté minden félév végén új tanítókat választ, többnyire a magukat kitüntetett végzett tanulókból, kik, hogy az egyetemeken tanulmányaikat folytathassák, csekély díjért tanítanak; sőt minthogy az Európából kivándorlottak közt igen sok van, kik kenyér szerzés miatt foglalkozást keresnek, megtörténik, hogy néptanítóként ezek is alkalmaztatnak. Ily eljárás mellett a népnevelés sok helyen nagyon alantfokon áll. Egyébiránt az amerikaiak azt tartják, hogy az élet a legjobb iskola. A gyakorlati élet megadja azt, mit az iskola elmulaszt.

Minden év tavaszán a község a tanügyre szükséges költséget megszavazza, aránylag kivettetik a népre.

A felsőbb tanintézetekről az állam nem gondoskodik, az egyetemek, vagy testületek dolga. Mindamellett a tekintélyesebb városok, az újabb időben felsőbb tanintézeteket, s akademiákat is alapítottak, hogy azoknak, kik egyetemekben nem mehettek, alkalom nyujtassék a tudományos képezésre.

Felsőbb tanintézetek, egyetemek.

Az egyesült államok felsőbb tanintézetei s universitásai, többnyire angol minta szerint rendezvék, utánzásai az oxfordi és cambridgei egyetemeknek. Van néhány egyetem, melyek még a gyarmatokban az anyaországtól elszakadás előtt alapítottak. Ilyenek Massachusettsben a híres cambridgei Harvard universitas, továbbá Connecticutban a híres Yale universitas, mely 1700-ban Saybrockban alapítottatott, 1716-ban Neu havenbe tétetett át; a Villiams-Mary-Collegium, mely Virginiában 1691-ben a baptisták által alapítottatott, a neu Jersey collegium, mely 1746-ban Elisabethtownban alapítottatott, s később Princetownba tétetett át. Ha a Harward egyetem programját olvassa az ember, azt hiszsi hogy angol egyetemről van szó: „graduates, undergraduates, juniores, seniores nevezetekkel találkozunk. A lényeges

különbség azonban igen nagy. Az angol egyetemi élet, majdnem zárdai csendélet, el van zárva a politikai világ, a napi élet sürgő zajától; Amérikában másképpen van; itt az egyetemi életen keresztül fut az ifjú, s rövid idő alatt igyekszik annyi ismeretet gyűjteni, mennyi az életre szükséges. Az angol egyetemek a szó teljes értelmében arisztokratikus intézmények, az amerikaiak éppen az ellenkezők.

A Harward universztásban két nagy osztály van, az undergraduates vagy az egyetem tulajdonképeni tanulóinak; és a professional students vagy a jogi, orvosi, hittani facultás hallgatóinak osztálya. Az undergraduatesek kollégiumában a tanfolyam négy évi, négy külön osztályban freshmen, sophomores, juniors, és seniors névvel a freshmenek tanulják a görög, latin nyelvet, Görögország történelmét, sík- és háromszögmértant; a sophomozok hallgatják ezenkívül a francia nyelvet, ékes szóllás-tant, végytant; a juniorok a régibb nyelveken kívül bölcészészetet, Angolhon történelmét, a csillagászat elemeit, fizikát; a seniors oktatást nyernek az amerikai, s angol alkotmányokból, államgazdászatból, az egyesült államok történelméből, szónoklattanból, természettanból.

1857-ben a növendékek száma volt 357, a tulajdonképeni tanulóké 300, közöttük 104 orvos növendék, 111 joghallgató, 67 tudományos tanuló vagy bölcészethallgató, két csillagász, 14 theologus. Az undergraduatesek osztályában egy tanuló évi költsége 320 tallér, melyben bent foglaltatnak a tanítás, élelmezés, és lakás költségei; a professional studentek osztályában 500—800 tallér.

Hogy valaki a jogi osztályba fôlvétessék, 19 évesnek, s jó erkölcsi bizonyítvánnyal igazoltnak kell lenni, ezenfelül előbbi tanulmányaiból vizsgát kell kiállania. A tanfolyam két évből áll, s mindenik két szakra oszlik; egy szak húsz hétből áll. A joghallgatók e mellett tetszésük szerint hallgathatják a kollégium többi osztályait is. Megkülönböztetnek a tulajdonképeni jogászok, kik t. i. perek folytathatása végett képezik magukat azoktól, kik kereskedelmi, s más gyakorlati életnemet választanak, de azért minél több jogi ismeretet akarnak szerezni. Ezeknek képezése végett az amerikai gyakorlati élethez alkalmazott kereskedelmi üzletek, kérvények, biztosítások, s más ily nemű foglalkozásokról tartatnak előttök tanulságos felolvasások.

A hittani szék a harwardi universztásban igen szerény helyet foglal el, mind a mellett az Amérikában létező nagyszámu ily intézetek közt a legfontosabb. A felekezetesség, az általános vallásszabadság mellett, nagyon előmozdítja a proselytismust. Nincs egy vallásfe-

lekezet sem, melynek külön papi szeminariuma nem volna; ezrenként lépnek a papi pályára, s tanulják a szentírás magyarázatot, s gyakorolják magukat a szónoklatban.

Az egyetemmel összeköttetésben áll az úgynevezett *Lawrence scientific school*, melyet *Abbot Lawrence*, az egyesült államoknak egykori londoni követe alapított. Itt különösen a természeti tudományok taníttatnak nagyobb mértékben, nevezetesen vegytan, állattan, ásványtan, növénytan, az összehasonlító bonctan, életműtan és a felsőbb mathezis. A *Gassir* a híres természetbuvár ezen intézet tanára, valamint a híres csillagász *Bond C. Villiám* is, kinek az asztronómia, meteorológia, s magnetizmus körül szerzett érdemei a szakférfiak előtt ismereteseek.

A *harwardi* universzitéason kívül *Massachusets*nek sok kollégiuma s akadémiaja van. Leghíresebbek az *Andoveri* akadémia s *theologiai seminarium*, hol a „*Tamásbátya kunyhója*“ írójának férje tanár; továbbá az *amharsti* és *villiámsi* kollégiumok. Más államokból megemlítendők a *boowdoini* kollégium és orvosi iskola; a *bangori* és *radfieldi* szeminarium; *vatersvilli* baptista kollégium *Maine*ban; a *Darmouth* kollégium *Hannover*-ben, *Neu-Hampshir*ben; a *middleburgi* kollégium *vermonsi* a *Wesleyam* universitás, és a *Yale* kollégium *Connektikut*ban 500nál több növendékkel; a *Brown* egyetem *Providence*ben; a *Hamilton* collége *Clinton*ban, a *Hobard* collége *Genévában*. *Pennsylvaniai* főbb tanintézetek az *Alleghany* collége *Meadville* grófságban, a *pennsylvaniai* collége *Gettysburg*ban, a *Jefferson college* *Canensburg*ban, *Dickinson college* *Carlisle*ben, s a *Washington* collége *Washington*ban.

*Neu Jersey*ben, mely az északi és déli államok közt középén fekszik, csak két tekintélyes kollégium van, az 1746-ban alapított *neu jerseyi* *Princeton*ban, és a *Rutgers* collége *neu Brunswick*ban. *Óhio* állam néhány év előtt a nevelés terén még nagyon hátra volt; napjainkban tanintézetei már szép virágzásnak örvendenek. A *wesleyári* universzításban 1857-ben 400 növendék volt; a *Miámiban* *Oxford*ban 200; a *Kenyon* collégben *Gambiében* 144, s a *heidembergi* collégben 100.

A déli államok közül *Virginiában*, és *Carolinában* van legtöbb universzitas. *Virginiában* a *Charlottsville* egyetemnek évenként 600 növendéke van. Vannak még virágzó kollégiumok *Bethany* *Randolph*, *Macon*, *Richmond*, *Washington*ban.

Maryland államban nevezetes kollégiumok: *Baltimore*ban a *Maryland union*, a *St. Mary* collége; *Annapolis*ban a *St. John*,

Emmitsburgban a Novunt St. Marie, Louisiniában a Jackson et Opelusa collége.

Mississippi államban 1846-ban rendeztettek célszerűbb elvek szerint az elemi iskolák.

Jenesse állam 1849-ben 1 $\frac{1}{2}$ millió tallért szavazott meg a tanügy előmozdítására. Legnevezetesebb két universztás itt a Cumberland union Lebanonban, és az union universiti Murfreesboroughban az előbbi 400, az utóbbi 200 tanulóval.

Alabame állam iskolai célokra az újabb időkben nagyon sokat áldozott, s a Jusclosa fokhoz közel alapítvánnyal ellátott universztást szervezett. Az 1788 alapított georgiai universztás is szép tőkével rendelkezik.

Egyetlen iskola, mely közvetlen az államtól függ, s általa tartatik fel a vest pointi katonaiskola. Mindenik államból vétetik fel növendék, sőt a presidentsnek is van joga az egyesület minden kerületből egy tanoncot választani. A tanfolyam négy évig tart. A tanfolyamot elvégzett ifjak a hadseregnél tisztkül alkalmaztatnak. Tíz évvel az előtt tengerészeti iskola is alapított.

Az eddig előszámlált tudományos intézeteken kívül vannak még tudományos egyletek nagy számmal, különösen orvosi, földművelési, meteorologiai, statistikai társulatok. A természeti tudományok mivelésére igen nevezetes intézet Washingtonban a Smithsonian-institute, melyet egy előkelő angol végrendeletileg alapított.

Kún Pál.

IRODALMI SZEMLE.

RÖVID VÁLASZ AZ „EGY SZÓ“-RA.

Engedve a fölhívásnak, melyet Szalai István ur e folyóirat jelen évi V-ik füzetében „Egy szó az eszmeelviséghez“ című értekezésének végén hozzám, mint „eszmeelviség védelmének“ írójához is intézett: elmondom röviden nézeteimet azon 4 pontra nézve, melyeket az érdemes értekező részint említett röpiratomból, részint egy arra írott jeles bírálati cikkből különösen kiemelvén, oda nyi-

latkozik, hogy ő szinte az eszmeelvű bölcséletnek hódol ugyan, de azon 4 pontra nézve nem lehet velünk egy értelemben.

A differencialis pontok, a mint azokat Szalai ur formulázta, im ezek volnának:

1. A dolgoknak, tárgyoknak lényege = eszme.
2. Az eszmében, eszmei lételben azonság, egység van különbség nélkül.
3. A bölcsésznek kötelessége e dolgokat eszmei lételükben vizsgálni.
4. Az értelmiség álláspontját le kell rontani, ugyanazért a régi modorú logikát meg kell semmisíteni.

Az első pont rövid bírálatában azt mondja Szalai ur, hogy igenis, ő is állítja azt: miszerint a dolgoknak lényege az eszme; de azt már tagadja, hogy a lényeknek alakjai semmi lényegiséggel nem bírnának; mert hiszen az alak vagy tünemény nem egyéb, mint a lényeknek máskép levése, stb.

E nyilatkozatot tekintve, nekem úgy tetszik, hogy ha ezen pontra nézve csakugyan van köztünk különbség: akkor Szalai urnak a mienktől eltérő nézete, az eszmeelviség álláspontjáról nézve, nem puritán, nem következetes.

Föltételesen mondom ezt; mert hogy az alak vagy tünemény nem egyéb mint a lényeknek máskép levése, hogy a lényeg a maga tartalmát alakká teremti át: ezt (az ismeretlen bíráló nevében is elmerem mondani, hogy) mi is valljuk; sőt említett röpiratom végén, én ezt majdnem ugyanazon szavakkal el is mondtam: „az eszme mint élő hatalom, realizálja magát;“ s ismét „a megtestesülés, önkifejezés, az eszmének létszüksége“ 50. l. Ezek szerint nyilván van, hogy felfogásunk szerint is lényegére tartozik az eszmének magát létesíteni = a külsőség formáját felölteni; s így eddig még nincs köztünk különbség. Ha tehát Szalai ur még is fedezett fel e pontban is differenciát: akkor az nem lehet egyéb, mint hogy mi nem emeltük ki különösen, s nem tárgyaltuk az alakot is, mint a dolog lényeges tevő részét.

És ez valóban úgy is van. Részemről legalább csak annyit mondtam, hogy az alak, azaz a megtestesülés lényeges ugyan, az eszme lényegéből foly: ámde más oldalról mégis más az mint maga az eszme. Azt pedig teljeséggel nem mondtam, hogy az alak teszi, alkotja is a lényeget. Ezzel mindenesetre tagadva van, habár hallgatag is, hogy az alak alkotó, tevő-része, tényezője

avagy egyik oldala volna a dolognak, az eszme, mint másik oldal mellett; vagy azzal összeköttetésben. S így már szerintem az alak sem több, sem kevesebb, mint a tiszta benső létének egységből kilépett eszme; azaz hogy nem az eszme maga, hanem külső jelensége az időben és térben, tüneménye, nyoma az eszme életmozgásának.

Látni való, hogy itt az alakon nem a közönséges értelem szerinti formának elvont fogalmát értjük, nem azt, hogy a dolgoknak ilyen vagy amolyan alakja van; hanem értjük a dolgok tapasztalati, konkrét valóságát, szóval a dolgoknak érzéki észrevétel alá eső létezését (Szalai ur saját kifejezése szerint: a mint kívül a természetben léteznek tér- és időben stb. 456. l.) Mi tehát abban különbözünk (ha különbözünk), a tisztelt értekezőtől, hogy nem emlegettük a dolog lényeges tevő részeként az alakot. De miután az eszmét oly élő hatványnak fogtuk fel, melynek létszüksége magát megtestesíteni: ezzel mi is beismertünk az alakról annyit, a mennyit kellett és lehetett. Hogy pedig mint saját, az eszméétől megkülönböztetett lényegi jelentőséggel is bírót külön ki nem emeltük és nem tárgyaltuk: ennek oka az, mert míg egyrésről úgy is az eszmének tüneménye az alak, nem pedig külön tényező, más résről csak is tüneménye annak, sőt mint Szalai ur is mondja, annak másképp levése; azaz a benső egységből sok külső- és különféleségre való felbomlása. Már pedig mi a dolgokat ezen sokságuk és szétesettségükben, a mint a tapasztalat mutatja azokat, szintugy, (s talán még több joggal) csak halványképeiül tartjuk az eszme eredeti fényének, mint az érdemes értekező és az emberi lelket az átalány dicsőségének; mi is azt mondjuk, hogy nagy különbség van az egész ragyogó nap, és a víztükörén látszó nap képe között (461. lap.)

Sőt azt mondtam, hogy mi mindezt több joggal állíthatjuk. Mert noha az embert, az emberi lelket, a mint azt a tapasztalati élet mutatja, az isteni örökkévaló eszmének (átalánynak) szinte csak formájául tekintjük; de miután ez már a magát tudó, a magába visszatérés nagy gondolatát tartalmazó eszmének formája: még is sokkal tisztább, fénylőbb alak; így hozván magával az öntudat természetét; mint maga Szalai ur tanítja, hogy minél magasabb fogalomra lépünk, annál lényegesebb, valódiabb alakokkal találkozunk. Legmagasabb fogalom, vagy is eszme pedig a teremtettség világában az ember, mint öntudatos lény; s csak is az öntudat az eszmének igaz tiszta létezési formája, mint a melyben az eszme látja, érti, fel fogja magát. Minden egyéb alakok, létezési formák a természet vilá-

gában homályos és darabos jelenségei az öntudatra még el nem jutott eszme előretörésének. Mivel tehát az eszme igaz lényege csak az öntudatban táruul fel: ebből önként következik, hogy valamint csak a hegytetőről láthatni tisztán a vidék teljes képét; a hegy oldal egyéb pontjairól azonban nem: hasonlóképen a dolgok lényegét is csak az öntudat mutatja világosan, a tapasztalati valóság azonban nem.

Ha tehát mi csak annyit mondunk, hogy a dolgok lényege az eszme, a formáról pedig hallgatunk: ennek az a jelentése, hogy mivel az eszme, mint isten gondolata, végetlen fejlődésre képes: a dolgoknak tapasztalati rendszerét (mit egyébként az eszme hozott létre), soha és sehol nem tekinthetjük végsőmegállapodási pontnak, hanem csak átmeneti, ideigtartó stációnak a folyvást munkás, folyvást előre menő eszme életutjában; melyet éppen azon ellenmondás hajt folyvást tovább, hogy bár végetlen isteni gondolat, mégis testet öltött; a véges létezés pedig csak ideig tartó ruha, melyet az eszme azonnal levet magáról, mihelyt elavul és megszakadoz.

Tökéletes igazat adok Szalai urnak, midőn azt mondja, hogy lényegét alak nélkül, és alakot lényeg nélkül gondolni lehetetlen, éppen úgy, mint lehetetlen okot okozat, és okozatot ok nélkül gondolni; én sem állítottam soha és sehol ennek ellenkezőjét. Ha tehát mindemellett is ezt ellenembe vitatni látom: arra a gondolatra vagyok jutni kénytelen, hogy talán az érdemes értekező valamint az okot és okozatot, úgy az eszmét és alakot is a dolog két, külön tényezőjeként, s így a dolgot mint az eszme és alak compositumát fogja fel; míg nézetem szerint az alak a dolognak tapasztalati külső létezése (existentiája), a lényeg pedig eszmei léte (substantia, essentia) ugyanannak; ama befoglaltatik emebben potentialiter, ebből ez által jó létre (existál); de realitása nem meríti ki, nem teszi ki ennek lényegét, ép oly kevéssé, mint a világ az isten eszméjét.

Ezért mondja a puritán eszmeelviség, hogy a dolgok lényegét azoknak tapasztalati látszatából nem lehet felfogni, mint nem lehet a lélek igaz lényegét, egységét sem tapasztalati uton kipuhatolni stb.

Menjünk egy lépéssel odább.

A második tétel, melyet Szalai ur, többször említett röpiratomból, s az arra adott bírálatból, mint szintén differenciális pontot emelt ki, így hangzik:

Az eszmében, eszmei lételben azonság, egység van, különbség nélkül.

E pont bírálatában azt mondja az érdeemes értekező, hogy a hégelizmusnak itt van az alaptévedése. Hegel szerint ugyanis a világ magvában, a legfőbb eszmében, vagy is az ő kifejezése szerint a Sein-ban semmi különbség sincs, hanem az általános azonság (identitas absoluta) van; úgy hogy a Sein oly alany, melynek semmi mondománya és így semmi tulajdonsága sincs, vagyis a Sein, az általán. = semmi. Szalai ur ezen pontnak tüzetes bírálatába ereszkedve igyekezik felfedezni azon hamis okoskodást is, mely a hégelizmust ez állítmányra vezérelhette. Nekem azonban éppen e pontra van legkevesebb válaszolni valóm; s pedig azon egyszerű okból, mivel hogy a különbség nélküli azonosságot sem a hégelizmus, sem mi nem fogadhatjuk sajátunkkul.

Valóban nem tudom elképzelni, melyik tétel lehet az röpiratomban, hol fejezhettem ki magamat oly hibásan melynek alapján azt következteti, hogy én a különbség nélküli azonosságnak hódolok. Midőn az azonosságról szoltam, nem mondtam ki ugyan nyíltan és szó szerint, hogy az a különbségeket éppen nem zárja ki; mert nem gondoltam, hogy arra szükség is lehetne; annyival is inkább, minthogy nem egy hely fordul elő értekezésemben, melyből az ugy is határozottan, s önként következik.

Igy a többek közt a 16-ik lapon, midőn mondom, hogy az eszmeelviség szerint csak az tartatik igaz valódiságnak, igaz létnek, a mi észszerű és szükséges, s ez csak egy lehet; ellenben a mutatkozó ellentétek csak látszólagosak, ott van az is, hogy azok tehát úgy fogatnak fel, mint muló, negatív határzatok, melyeknek igazsága abban áll, ha megszűnnek, megszüntettetnek. Nem azt teszi-e ez, hogy az eszme nem üres valami, hanem a különbségeket magába felölelő momentumokká súlyosztó, tartalmas és élettelses hatvány? mint a hogy a buza magban is negatív egységben vannak meg a szár, levél, virág stb. Ismét a 20-ik lapon, (a tudalom legfelsőbb lépcsőjéről levén szó) ez áll: a természet és véges szellem csak külsőleg megkülönböztetett formái az észnek; de ha az én mind magáról, mind a természetről eltörli a véges határzatokat: egygyé lesznek az abszolút eszmérőli tudalomban. Tovább a 24—25 lapokon: az elmélkedés eredménye azon tanuságra jutás, hogy a dolgok egységükben különbözök is, s különbségeikben egyek is egyszersmind; s a felfogás akkor helyes, ha a tudat a dolgokat így tekinti. A tudatnak ezen genezise logikai s lélektani szükségesség. Csak az által, hogy a szellem erre képes, képes igaz ismeretre, az igazság

felfogására. Magokban a dolgokban is meg van az a tagadólágosság, a mi a tudatban, mint reflexio mutatkozik. Ez nevezetesen a tárgyaknak dialektikus természete. Az élő dolgok ezt valódi élet processusban igazolják. Hogy a magból csira feslik, s virág után jó a gyümölcs: ez nem egyéb mint realis reflexio stb. stb.

Nem tisztán kiderül-e csak ezekből is, hogy mi nem különbségtelen azonosságnak hódolunk.

De nem hódol ennek maga Hegel, tehát a jól értett hégelizmus sem. Hiszen maga az érdemes értekező is mondja (457 l.) hogy a Hegelféle bölcelet szerint a bölcsészeti rendszer egy egész tető fejemény. Ez igenis így áll. De az már nincs híven visszaadva, midőn mondatik, hogy ama rendszerben a minden dolgok legelső magva, a közvetlen van (Sein, vagy is oly lét, melyben semmi határozottság, semmi tulajdonosság nincs) fejtette ki magát a dialektika segítségével. Az eszmének ott csak életutját írja le, tükrözi vissza a bölcselkedő ész; mely életuton első pont, első gondolati határozottság a van, mely azonban csak az abstractio által üres különbségtelenség, valósággal pedig maga a teljes eszme. Világosan kifejezi Hegel, hogy az ő azonsága, nem absztrakt identitás (Lásd logikájának 2-dik darabjában az identitás tanát. 29. l.)

Következik a 3-ik eltérési pont, mely a bölcsészeti vizsgálatról, az eszmei fölfogásról szól.

Nem foghat kezét e pontban sem, ugymond Szalai ur, az eszmeelviséggel, mivel ennek értelme szerint a tárgyakat a bennünk kifejlő legfőbb eszmében, az átalányban vagy tiszta létben az okosság foruma előtt kell vizsgálni; részéről pedig át nem értheti azt, mikép lehessen a bölcsésznek ott vizsgálódni, hol merő azonság, és semmi különbség nincs. Ez csak az esetben volna lehető, ha a bölcsésznek lelke maga az átalány; de ő ezt Hegellel nem hiszi, sőt meg van győződve, hogy az emberi lélek csak egy visszatükrözött halvány képe az átalány dicsőségének..... az embernél még sokkal tökéletesebb lények élnek a világban, kik mélyebben bele nézhetnek a legfőbb eszmébe, mint mi, és még sem ismerhetik fel abban a mindenséget.“ (461. l.)

Szabadjon mindenek előtt kimondanom, hogy részemről ezen pontban látom Szalai ur értekezéseinek meritumát, itt találom felszólalásának igazoltatását. Valóban e pontnak kellő földériteése és tüzetes kifejtése annyiival nagyobb fontosságu, mivel erre nézve ma-

guk a Hégelisták közt sem uralkodik tökéletes egyértelműség; pedig egyenesen e pont szolgál alapul Isten, világ, s magunkrólí felfogásunknak.

Tökéletes igaza van abban Szalai urnak, hogy a bölcsésznek lelke nem maga ez átalány, hanem annak csak egy, (tehát véges) létezési formája, vagy mint ő maga főlebb kifejezi, csak egy viszatükrözött halvány képe az átalány diosőségének; bizonyára kifinomodott ész állíthatja csak, hogy benne az ismeretünk alá eső egész mindenség implicite befoglaltatik, s ebből fejlődik ki a világ; mert ez más szóval azt tenné, hogy a mi lelkünk a világ magva, ebből s ez által áll elő a mindenség élő teste. Azonban semmi sem áll e tantól távolabb, mint épen az eszmeelvi fölfogás. E szerint ugyanis az eszme a maga létteljét nem csak egy lénybe, de még a lények öszveségébe sem öntheti, nem meritheti ki; hanem folyvást újabb meg újabb alakokat hoz elő kifogyhatlan anyaméhéből. Az a hégelizmus is, mely ily abszurdításokra tévedt, valójában nem az igazi, nem a jól értett hégelizmus, hanem annak meghamisítása, eltorzított alakja, baloldala. Részemről legalább, a mennyit e mester saját irataiban lapozgattam, ily tételre még nem akadtam; s kétlem, hogy bárki is akadt volna. Az ily eszmei felfogásra tehát csak egy szót is vesztegetni fölösleges.

Hanem abban csak ugyan egyetértek Szalai urral, hogy maga Hégel is többet látott a bennünk kifejlő általános eszme fogalmában, a felfogó okosságban, illetőleg többert tulajdonított neki, mint a mennyivel bir. Szerinte nevezetesen az ember öntudó okossága, mint az általános eszme azon létezési formája melyben az magához jó, magának tudalmára jut (azaz nem pusztá tárgyilét, mint a természet, hanem lét és tudat egyszersmind), mint negatív egység, mint tükröz, magában foglalja potencialiter azon észí föltételeket és törvényeket, kategóriákat, melyek szerint a tárgyi lét tüneményei a való világ életjelenségei lefolynak; s azokat magából kifejteni is birván, e szerint magától is eljuthat a legfőbb igazság ösméretére. Erre vonatkozólag igen jól jegyzi meg Szalai ur, hogy e szerint a logikai tudás tartalma volna legfőbb, s egyedül valódi. Ez érdemben én sem mulasztottam el megjegyezni (Eszmeelviség védelme 27. lap.) hogy az általános eszme, miben a logika tető pontját éri, nem birhat egyéb jelentőséggel, minthogy formául szolgáljon valamely tapasztalat ismetartalmának; de mely tapasztalati tartalom azon általános eszme logikai fogalmában közvetlenül adva még nincs. Hégelnél mégis úgy veszi az ki magát, mintha a tartalomteli igazság élő teste benne

volna, s annak csak szétvált darabjai, (membra disjecta) mutatkoznak a tapasztalatban (28, 1.).

Igenis tehát, én sem követem részemről az eszmei fölfogásnak ezen értelmezését, mivel hogy az így lehetetlen. De valósággal maga Hégelis inkább csak az elméletben, s ha szabad úgy szólanom logikája iránti előszeretethől, mintegy megfélekedetten látszik így tanítani; elfeledte, hogy mikor ő logikáját megalkotá, mily roppant ismereteknek, gazdag tudományosságnak volt birtokában!...

Hogy azonban minden lehető félremagyarázást megelőzzek, szükségesnek látom itt mindjárt kinyilatkoztatni, hogy én ezzel korántsem azt akarom mondani, mintha tapasztalati uton kívülről szedgetett ismeretelemből alkotta, állította volna össze az általános eszme ismeretét, hanem csak azt, hogy a felfogó észnek mindenesetre szükséges az eszme tárgyi valóságaitól is érintetni, s a két tényezőnek egységesülése adja az abszolút igazságot.

De éppen ennek mikénti kimagyarázása képezi azon pontot, melyben nézeteink, t. i. a Szalai uré és az enyém, egymástól különböznek.

Szalai ur ugyanis a dolgok eszmei lételén általában gondolati lételőket értvén úgy vélekedik, hogy a tárgyakról való összes ismereteink, gondolataink között kell a bölcsésznek vizsgáldni, s a gondolatokat az értelem és okosság segítségével illő rendben mindig felsőbb gondolatokra, végre a legfelsőbb gondolatra, a legfőbb eszmére, az általányra vinni, vagy pedig ebből a benne rejlő gondolatokat eszméket kellő rendben kifejtetgetni lehozni; mert bizonyos, úgy mond az, hogy a tárgyakat közvetlenül nem magukat, hanem a róluk való gondolatokat, azaz a tárgyaknak gondolati lételőket lehetséges nekünk embereknek, vizsgálni." (460, 1.) E szerint tehát az egyes tárgyakról, illetőleg azok ismereteiből történnek az általános eszméhez való fölemelkedés; következésképp abstrakció vagy kompozíció útján történnek az általányig való eljutás. De én azt tartom hogy így az általány az első esetben elvégre csakugyan nem lenne egyéb üres semminél, a középkori bölcsészek *μη ὄν*-jánál; a második esetben soha sem jöhetne létre az egység; mert csak fizikailag sem lenne képes egy bölcsész is minden gondolatait egy legfőbb eszmében kibékéltetni.

Felfogásom szerint tehát az öntudat világából, felülről vagy belülről pattan ki az általános eszme = az egység, azonság tudata; egy felülről alá szálló fénykép az, földeríteni a lélek s természet világát; egy megmérhetetlen sugár az, fölszívni a tárgyak eszmei tartalmát; mely mint virágillat száll föl az öntudat magas régióiba, hogy on-

nét éltető termékenyítő harmatként hulljon ismét alá. De legtalál-
lóbban mondom talán egy tekintetnek, melyet a létezés tetőze-
tére ért eszme a valóvilág láthatárára vet. Ugy képzelem én ez esz-
mét, a mint a teremtetett nagy világ alakzataiban folyvást főlebb
főlebb hág, mint a hegyre kúszó vándort. Az öntudat azon tetőzet,
honnan a tájnak képe egy keretbe összefolyva látszik. De mindez
csak hasonlat szerint van mondva, s ezért nem minden részletben fejezi
ki tökéletesen a gondolatot. Mert a lélek ezen általános eszmei tudalma,
közvetlen, eredeti ténye a szellemnek, egy eredetű az igazi vallásos
tudattal. Egyik, mint másik annak közvetlen tudatában (érzetében)
áll: hogy mindenben, a mi van, él és mozog, az Egy általány a
világ lelke él.

Ez a tudat képezi az eszmei bölcséletnek alapját, nyíltan is
kifejezett vagy elhallgatott kiindulási pontját. Ez ad ismereteinkbe
rendszert, egységet; míg e nélkül hiába való az ismeretek és gon-
dolatok halomra gyűjtése, mert bármiként igyekeztek is azokat ösz-
szefércegni, nem lesz az soha egy egész; nem lesz egyéb eltanult
üres bölcselkedésnél; lekopik könnyen, mint máz, a lélekről, mert
csak kívülről ragadt rá.

A hol ellenben ez általános eszmei tudat veszi föl magába az
ismereteket és gondolatokat, a hol a lélek nem fiókokra osztva, sőt
mint egységes tükör, mint a tárgyak mélyéig, az eszméig ható te-
kintet, az egységes világeszme szemléletébe merül, mivel tudja, s a
magában is föltalált, és kifejtett örök törvények nyomán igazolni bírja
hogy minden, a mi létezik, egy és ugyanazon eszme nyilatkozata: ott
létesül az eszmei fölfogás, mint a tudás valódi célja; s ezekből világ-
gos, hogy ez nem is vizsgálódás többé, hanem szemlélődés
speculáció, mint legfelső foka a tudás mozzanatainak. Mint jut el
ide a gondolkodás, s minő viszonyban áll ez az ismeret szerzés al-
sőbb fokaival: ezt többször idézett röpiratomban a 10—16, s 22—25
lapokon fejtegettem; azért itt ismételni nem akarom.

Ezek után, a 4-dik pontra, mely az értelmi álláspont lerontásá-
nak, a régi modori logika megsemmisítésének kérdését tárgyalja:
alig marad valami mondani valóm. Nem azért, mivel e pontot a röpi-
ratomra adott bírálatból emelé ki Szalai ur, hol az épen azért lőn oly
tüzetesen tárgyalva, mivelhogy dolgozatomból hiányzik. Mert én
részemről teljesen igazat adok bírálómnak a dolog érdemére nézve;
legfőlebb csak mulasztásomat menthetném azzal, hogy inkább védő,
mint támadó akartam lenni. S hogy mindemellett is alig van mon-

dani valóm: oka egyszerűen az, mert én megvalloam, közöttünk s Szalai ur közt sem találok lényeges, hanem csak kifejezésbeni különbséget.

Nem érthet velünk egyet, úgy mond Szalai ur, abban sem, hogy az értelmiség álláspontját le kell rontani, mert ha az utolsó vagy legfelső fogalom csak igazi, s a többi alsóbb fogalmak, melyek az értelem széke előtt tűnnek föl, mind csak igazság nélküli látszatok, valótlanak: úgy az utolsó vagy legfelső fogalmat sem lehet, észkificamítás nélkül igaznak tartani, mert ez amazokon épült fel, amazoknak összes foglatja. És ha az ész munkássága abban áll, hogy a mit az értelem állít, azt mindig meghazudtolja: akkor valóban magának az észnek sem lehet hinni, mert hiszen az ész minden állításait az értelem állításain alapítja; és ha már az értelem mindig hazudik, úgy az észnek minden állítása hazugságon alapul.“

Ha azt véli Szalai ur, hogy mi a lerontást absolute is csak lerontásnak, az értelem fogalmait pedig minden igazságot kizáró hazugságoknak tartjuk: akkor ezen okoskodása ellenünkben épen semmi bizonyító erővel nem bír; mert akkor nem lehetne mondani, hogy az ész minden állításait az értelem állításain, tehát hazugságokon alapítaná, mert hisz ezeket akkor absolute elvetné, lerontaná. Ha pedig megengedi, hogy a lerontás szerintünk is a dialektikai lerontást, a momentummá sülyesztést, kiigazítást, magosabb egységbevaló emelést jelenti: akkor hogy tagadhatja, miszerint az értelem álláspontját csakugyan el kell hagyni, melyről miudnyáján tanítjuk, hogy nem legfelsőbb felfogási lépcső. A bíráló nem mondá sehol, hogy az értelem mindig és absolute hazudik; hanem csak azt, hogy az igazságot megbénítja (77, 1.) az ellentéteket kibékíteni nem bírja s így téves (75, 1.) Ezért mindenesetre le kell azt rontani, azaz túl menni rajta; de úgy mint a nevelő lerontja a gyermekkort, hogy ifjat neveljen; s a fa lehullatja a virágokat, hogy gyümölcsöt hozzon. (Eszmeelviség védelme. 40. 1.)

És most azon ohajtással teszem le tollamat, hogy e kis eszmecsere többekét is vonja maga után.

Peti József.

Jeremiás siralmai. Ó testamentomi szentkönyv. Eredeti héber szövegből magyarítá és kiadá Kámory Sámuel pozsonyi ev. lyceumi tanár és a keleti tudós társaságnak tagja Németországban. Ára 20 ujkr. Pozsony. Schweiger József bizománya 1864. 8-r. 9 lap.

Minden jóknak lelki öröme és dicsekedése az, hogy viszontagságos jelen napjainkban, quasi inter arma, nem végkép hallgatnak a tudomány múzsái; a napi érdekű irodalmi termékek között valódi élményt adó s maradandó becsű jelenésekkel is van szerencsénk találkozhatni. Ilyen a kéz alatt levő szentkönyvi darabnak kétségtelenül szakértő, s minden ügy szeretet által méltán felkarolandó, jeles fordítása. Egy sajátzerű körülményt azonban nem szabad innét kifelednie az érdemleges ítésetnek, hogy nagy fontosságú mellékes jegyzetben előhossa. Mi, magyarokul, aligha jutottunk még azon szerencsés helyzetbe, hogy külön kifejleszthetett és ápolandó népirodalom kivül, sajátlag tudomány-érdekű munkálatoknak is ohajtott elterjedése és pártfogolására számot tartanunk szabad lenne. Pedig, és kivált ezen alakjában és szerkezetében, Jeremiás siralmait ez utóbbiakhoz kell soroznunk. Bárinkább népszerűen magyarázva, érhetjük volna megjelenésének örömét! bár szépirodalmilag feldolgozva nyerhetnők ez oly becses hagiographumot!! Így, a mint van, kiválóan tudományos férfiak olvasmánykörébe esik. Ezek aztán, hogy annál nagyobb mértékben élvezhessék, egyenesen az eredetihez fordulni szoktak, vagy kárpótlásul igen pontos, leghivebben szószerintfordítást várnak. Bizonyosan emeli jelen mű érdemét, ha bevalljuk róla hogy: a szigoruan tudományos ítéset előtt is becsülettel megállhat. De ugyanakkor kötelezve is érezzük magunkat némely észrevételeink előhozására. Midőn részletezünk, annak jele, hogy szívesen foglalkozunk vele. Az általános szerkezet kifogástalan. I. fej. 12 v. „Hozzátok fordulok ó utasok“ értelmzés rendén tul kiszélesítettnek tetszik a szöveg egyszerű szavaihoz képest. U. o. 13. v. „görhös“ szó a szín és lelket átható kedvetlenség, nyomor kifejezésére, a mennyiben e szót a „Hangrendi Párhuzam“ is „Kórhadt“-tal viszonyítja, épen itt nem jól választottnak tűnik fel, sőt egészen kirívó, idegen és vad ízű, bár még egyszer ismételve is találtatik III. fej. 20 v. „gürhed bennem az én lelkem.“ Íge vagy név minőségben egyaránt csak testi fogyatkozás, kórság-kórhadtság jelölthetnék szabatosan általa. I. fej. 21 v. utóbbi mondat: „Megjön a nap“ stb. vajmi szépen lett vala optativusra áttehető, holott a hébernyelv-genius és az ott rajzolt kedélyhangulat engedi, hagyja, sőt a természetes egymásutániség és a kedélyhullámvásznak bennünk s általunk észlelhető,

rendkívüliességében is szabályos menete mintegy követeli. II. fej. 1. v. kezdetén: Homályba vonja, t. i. mintegy viharföllegek által befedi, többet s tán jobbat mondana ennél: „elborítja haragjával. U. o. 2 v. szokatlan és alig elfogadható a felszentelés ellentétéül: „leszenteles.“ U. o. 10 v. „Jeruzsálem szüzei fejeiket földre konyitják“ helyett a sokkal jobb „hajtják“ volna teendő. III. fej. 38 v. „Szájából“-t illetőleg: Minden olvasóval megértetni kellene azt, hogy még találóbb s nyelvtanilag szinte azon érvényű lenne ez: parancsára; s midőn jelenleg kissé tulszigorú értelmet ad. IV. fej. 6 v. Nincs eltalálva a szép eszmeláncozat, mely bűnnek fölemlítésével a bűnhődést hozza kapcsolatba; s még ezen versben végül a homályos kifejezés majdnem érthetlen fordításban adatik. A folyó betűk sok helyütt jó szolgálatot tehetek volna. U. o. 21. v. „Részegedjél meg vetközzél pörére!“ helyett minden tekintetben ajánlatosb volna: Majd mámorba fuladsz, s mezetlenné leszel! V. fej. 9 v. „Pusztavirány“ szónak értelmét venni nem bírjuk. Alkalmilag el nem hallgatandó itt azon utómegjegyzés, miszerint nem régeből „Die poet. Bücher des A. Bundes v. H. Ewald“ és több jeles kommentátor után csodálva szemléltük: mennyire pontosan adhatni németben vagy latinul a szentiratnak ridegen szószerint fordítását. Huzamos gyakorlatunk azon tudatra is elvezérelt, hogy kedves honi nyelvünk bármely európai és újabb nyelveké felett való előnnyel bír e részben. Bibliái kenetesség, szabatosság, kevésben sokat mondó tartalmasság és találó kifejezések hiányáról mi legkevésbé panaszkodhatunk. Az érdemes szerző-fordító, kit nem először tisztelünk e pályán, s több versenyző társai ily szempontból nézve, fogadják a részletező bírálati ösmertetést oly szíves jó akarattal, mint részünkről ohajtjuk ezen és több ilyenmű jeles irodalmi termékek bőségét, s jelen munkának, minden jók méltánylatához minél jobb keletét.

A szentföld, különösen Jeruzsálem képe földrajzi és történeti tekintetből. Plitt Theodor után írta Fábian Mihály, reform. segédlelkész. Pesten, 1860. 8-r. 182 l. földabroszszal. Bolti ára 80 kr. o. é.

Kedves mű. Csak olvasni kell, hogy megszeressük. Kik hivatalt és hivatás szerint foglalkoznak a szent bibliával, régi, tetemes foliánsokból és újabbkori, idegen nyelvű utleírások után, fáradalmasan, szerzik elő a magyarázathoz nélkülözhetlen mindazon történelmi és helyrajzi tudnivalókat, melyekről itt könnyűded szerkezetű s jól eltalált népszerű könyvecskét nyerünk. Alsóbb és felsőbb osztályu, többé kevésbé művelt s tanult keresztyének előtt ugyanazon kedves

érdekeltséget fentartani bíró munka. Szerenczés tapintattal van benne mindenütt a komoly tudniméltók alapfonolán keresztülszöve a tisztán látó és ön okos meggyőződése után hinni szerető prot. elmélkedés; azonban ez is oly átható s jellemzetes rövidséggel, hogy a legeredetibb magyar észjáráshoz könnyen simulva, alig hagyja éreztetni magán az idegen származást; egyáltalán fogva az épületességre is helyesen számítva van. E részben főleg ajánlatos a VIII. fejr. „a siriai kolostor és hitregéi,“ gyönyörű átmenettel „az ev. egyház“-ra (112—4 ll.), ugy szinte „Gobat Sámuel Abissiniában és Jeruzsálemben“ (119—29 ll.). Valóságos életképekben gyönyörködünk a hajdantadicsóságnak siremlékei között. Ily előzmény remélnünk hagyja, hogy ezen szakbeli és tisztán magyar prot. genius-ihlette jó eredeti munkák fognak következni. Mert ám jegyezzük meg: ha a nép körében terjesztett stereotyp biblia-példányokhoz ezen ily érdekes mellékleteket is közforgalomba hozandottuk, azonnal több jó sikert fogunk megérhetni. A földnek száraz güröngyeibe hintett magot, míg az diszló vetéssé kizöldül, nemcsak áldó eső és égi harmat tenyészti fel; de sokkal járul amaz üde léghullámmat is, melyben ringatózva, édesebben örülhet ifju életének, s mélyebbre gyökerezvén, szilárdabb állást foglal magának. Bibliaolvasó értelmes hivek lelkipásztorai ezen vagy hasonló könyvnek olvasgatása után fognak sok kérdésre megnyugtató választ adhatni, a minő kérdésekkel nem ritkán s véletlenül igen érzékeny oldalról ostromolhatná őket a tudni vagyó közember. Szíves köszönet az önállásra törekvő fordítónak, ki életszükséget fődez a magyar bibliai irodalom nagy jövőjű szakában. *Dimidium facti, qui bene coepit, habet.* Alkalmasint a kezdő, zsenge igyekezet ismeretei lesznek a néhol észlelhető kisebb fogyatkozások, p. o. a ba be és ban ben, két különmemű és jelentésű ragoknak többször alkalmatlanul váltakozása, és hihetőleg az eredetiből himezve csinált ezen szók: „kebelfájdalmasító, népvonat“ (27 l.), s ama beigazolhatlan: vali veli, bóli ragozások, melyek mindenkor, egy kis vigyázattal, nem csak elkerülhetők; de irodalmi helyes fogalmazásnál épen is elmellőzendők.

Kentron.

A SOLTI EV. REFORM. EGYHÁZMEGYE KÖRIRATA AZ EGYHÁZI TISZTJUTÍTÁS ÜGYÉBEN.

Tisztelendő lelkész urak s tisztelt egyházgyülekezetek! Nagytiszteletű egyházmegyék! Főtisztelendő egyházkerület.

A solti egyházmegye már mult 1860. év október 4-én Tasson tartott gyűlésében kimondá elvileg az egyházi tisztjuitást; elfogadták, magokévá tették ezt minden tisztviselői; közelebbről pedig, f. évi május 22. és 23-án tartott ülésében, ismételve, érett és több oldalú megfontolás után, nemcsak magára nézve keblileg kötelezőnek ismerte azt el, hanem végzé egyszersmind, hogy az egyházi tisztjuitás eszméje minél szélesb körben terjesztessék, annak általános elfogadása az egész egyházkerületben ajánltassék, indítványba tétessék, s a törvényes módok és eszközök határai közt elkövetve legyen minden, ezen eszmének sikeresítésére, tetteg s egész kiterjedésben életbe léptetésére.

A solti egyházmegye nem tolaakodik ez által ujítói-, vagy vezér-szerepre, mire testvérei körében magát hivatva sem érzi. Mert azon rövid, kevesebb mint egy évi idő alatt, mit főlebb kijelölénk, az egyházi tisztjuitás több egyházmegyék által, mind ezen dunamelléki, mind más egyházkerületekben elvileg kimondva s tetteg életbe léptetve, sőt a nyilvánosság előtt is vitatva lön, s ugy látszik, a közvéleményben eléggé meg van érve arra, hogy egyszer már határozott eldöntés elébe mehessen. De ha ez nem volna is, ha a kérdés még egészen vitatatlan s az elv ezután megállapítandó lenne is, a solti egyházmegye annyira meg van győződve, hogy: „egyházi életünk olyszükséges megelevenítésének, szellemi s vallásos ügyeink aj lendületének, sokféle betegségeink s tespedésünk megorvoslásának eszközei között a legsikeresbek egyike az **egyházi tisztjuitás**, s hogy remélhetőleg ez leend az angyal, mely szárnyával a Bethesda tavát jóltevéen megmozdítandja;“ miszerint mellőzhetlen erkölcsi s egyházi kötelességének ismerte, saját meggyőződése okait, vitatási eredményét, a testvér egyházak, egyházmegyék s az összes egyházkerület elébe juttatni s ezeket anyaszentegyházunk érdekében fölkérni: hogy azoknak érvényt szerezzenek, s az elvet, ha igaznak és célosnak ismerendik, kétségtelen joguknál fogva, kötelező határozattá emeljék.

Mindenekelőtt azért, azon ellenvetésnek kell szemébe néznünk, mely itt-ott már is emeltetett, hogy az egyházi tisztujítás, mint egyházszervezeti kérdés, kizárólag zsinati tárgy; s mint ilyen, illetékesen az egyes egyházkerületek, annál kevésbé az egyházmegyék által el nem dönthető; mi ha való lenne: a kérdés tüzetes vitatásától csak egyszerűen elmozdítottathatnánk s felszólalásunk alól az alap üttetnék ki.

Mi ugy vélekedünk, hogy míg a zsinat csak ohajtás és bekövetkezendő fejlődés tárgya és célja, nem pedig egyházi alkotmányunkba szervezetileg beillesztett s tényleg létező törvényhozási testület, mindaddig az egyes egyházkerületek (vagy részletes zsinatok) följogosítva vannak még a legfontosabb változtatások s átalakítások létesítésére is; annyival inkább oly ügyekben, melyek egyes zsinati kánonok által nem határozhatnák meg, akár kánon, akár ha tetszik statutum név alatt, intézkedéseket tenni. Különös is volna, a még igen is határozatlan kilátásba helyezett zsinat pusztá nevével, az egyházi élet fejlődését gátolni sőt lüktetését is megállítani akarni; pedig éppen a magyar protestáns egyházban, melynek legnevezetesebb s törvényalkotó zsinatai is legtöbbnyire csak részletes zsinatok voltak, hol például a minket kötelező komjáthi kánonok is csak néhány megyék egybegyűlt zsinata által hozattak; hol az erdélyi s tiszántuli hitfeleinknél érvényes Geleiféle kánonok szintén nem az összes egyházéi s még nálunk is csak kiegészítőül használatnak, egyébiránt pedig berekesztésükben, a részletes zsinatoknak is, szükség esetébeni változtatásokat engednek; hol, az utolsó — 1791-ik budai — zsinat végzései sem a fejedelem által megerősítve, sem az egyház által tényleg beállítva nem lőnek s azóta már 70 év alatt zsinat nem tartatott, s Isten tudja meddig még nem tartathatik. Meg vagyunk azért győződve, hogy quoad regimen ecclesiae, minden egyházkerület maga körére kötelezőleg határozhat, s kell is, egy zsinattól másikig, midőn az századról századra megy, előforduló szükség esetében határoznia.

A mi éppen az egyházi tisztujítás szóban forgó kérdését illeti, szükség annak történeti állására egy tekintetet vetnünk, mert magyar protestáns egyházunkban a jelen és jövő mindig a múlt alapján áll, a múlt gyökereiből nő ki; itt az eszmék annál fogva lassan érnek s nem szabad rögtönöztetniök.

Kánonaink sehol az egyházmegyei és egyházkerületi tisztviselők élethossziglani hivataloskodását követelőleg nem rendelik, s hogy ez most így van, egyedül gyakorlat. Mind a komjáthi, mind a Geleiféle, mind a régebbi (1567) Melius-, mind az újabb (1733) Zová-

nyiféle kánonok, mind más egyházi rendelkezéseink érintetlenül hagyják az örökös hivataloskodás kérdését, s egyedül a vétség esetébeni elmozdíthatóság kimondására szorítkoznak. Bármily sejtelmekkel is lássék is e tartózkodás, különösen a Gelei Katona kánonainál, midőn történelmileg tudjuk, hogy ezek, s különösen a LXXXV. kánon, az episkopalizmus ellenében presbyterianizmusra törekvő Tolnay- és Megyesi-párt elleni visszahatás szüleményei, s mégis az örökös hivataloskodást határozottan meg nem állapítják, nem akarunk ezen tényből sem többet következtetni, mint a mennyit világosan bizonyít. De lett légyen e tartózkodás, akár a fennálló gyakorlat elismerésének, akár a már régi időben fölmerült kérdés, egyelőre eldöntetlenül hagyni akarásának következménye, annyi bizonyos: hogy bármely egyházkerületnek, ha intézkedni jónak látja, keze egyenes kánon által megkötve nincs, s ürügye sem lehet a zsinatra napolásnak.

Hogy pedig az egyházi tisztujítás eszméje nem mai született, arra magyar protestáns egyházunk története számtalan példákat tudna felmutatni, mik csak azért nem köztudomásuk, mert egyházi jegyzőkönyveink s egyéb kűtfőink legtöbbjét a századok pora takarja. De egypár példa sokak helyett szolgálhat. A szathmári egyházmegyének 1670—1799. hozott statutumai között, már az 1708. július 25-én Nagyszekeresen tartott zsinata végzése 6. pontjában, az esperesi hivatalt szabályozó statutumok közt találunk erre: (Senior) *singulis annis valedictionem renovet*; tehát az évenkénti tisztujítás világosan rendeltetik, s később az egész század alatt nem látszik nyoma, hogy ezen statutum ellen, egyházmegye vagy egyházkerület ellenkező törvényt hozott volna.

Még nevezetesebb, mert okadatolva, s régibb egyh. jegyzőkönyveinkben fölülte ritka kimerítésével a tárgynak, van írva a debreceni (azon időben legnagyobb s az egész két hazában legtekintélyesebb) egyházmegyének 1681. október 22. és 23-án, Debrecenben hozott végzése, holott is esperest kellett volna választani, mielőtt ez történék: „*placuit Rvrdis Dnis Fratribus*...“ (hű fordításban):

„Tetszett a Tdó Társaknak, a jobb rend s a hatalmaskodás kikerülése okából, a most választandó esperest bizonyos esperességi szabályzatokkal írni körül, melyeket következőleg adnak írásban elő. Főleg három dolog kijavítandó, melyekből mint kűtfőkből az esepsek sok hibái s ezekből a lelkésztársak sérelmei és panaszai erednek: I. Az esperes elmozdíthatatlansága vagy örökössége; honnan: a) elbizakodása vagy elkevélyedése: b) lénye a polgáriak és idegenek előtt stb. II. Telhetetlenség; honnan: a) vesztegetés

vagy a lelkésztársakoni kereskedés; b) gyűlölet vagy boszu az ajándék nem adók iránt stb. III. Hidegség vagy testvéri szeretet hiánya; honnan: a) a társak panaszainak visszavetése vagy ki nem hallgatása: b) lelkésztársainak még parasztok előtt is leszidása vagy feddése stb.“

Az I. főpont, az örökösség után, mely a többi bajoknak is főforrása, így okoskodik és rendelkezik az egyházmegyei zsinat:

„Hogy tehát ezen hiányok és rosza a leendő esperesben, bárki legyen is az, elkerültessenek, kegyes indulattal s elhatározott akarattal akarják a társak, e hiányok forrását, kutfejét megszüntetni, u. m. az esperes elmozdíthatlanságát vagy hivatalábani örököségét; és pedig öt okokból, u. m. 1) Mivel az apostolok közt sem volt egynek örökös elnöksége; mutatja az apostolok eljárása a jeruzsálemi zsinaton. 2) Mivel a legtudósabb hittudorok is ide járulnak véleményökkel, többi közt ama boldog emlékezetű hires hittudós Mártonfalvy György. 3) Mivel más egyházvidékekbeli tiszteleltre méltó társaink is ugyan ezt gyakorolják“ (miből világos, hogy a debreceni s későbbi szatmári példa már ekkor sem állt magában.) „4) Mivel a polgári és egyházi igazgatás közti összhangzás is ezt kívánja; ha a bíró évenként újra választható, miért ne az egyházi elnök, az esperes is? 5) Mivel ez által nyerend ösztönt az alázatosságra; így nem igyekvend az igazgatás és gondoskodás rendét uralkodássá változtatni; így nem vetendi meg társait s nem lesz oly hozzányulhatatlan, ki ellen szólni se szabadjon; meg fog ugyanis emlékezni ideiglenességéről s nem fuvalkodik fel, nem bizakodik el.“

Ime, így okoskodott, így végzett a debreceni egyházmegye már a 17. század utolsó felében. S történeti érdekén kívül e végzést azért hoztuk föl ily terjedelemben, mert szabatosan és kimerítőleg adja elő azon okokat, mik az egyházi tisztújítást javasolják; okokat, melyek részint az emberi természet gyarlóságaiiban, részint az evangyéliomi egyházalkotmány alapelveiben gyökerezvén örökigazak, ugyanazok a 19. mint valának a 17. században.

Mellözve itt azokat, melyek az egyházi tisztviselővel is közemberi gyarlóság, mint elgyöngülés, elaggulás, elhidegülés, elkevélyedés, megvesztegethetőség stb. körül forognak, melyeknek bővebb fejtegetése, annál inkább, fájdalmas és gyakori példákkal igazolása kellemetlen térre vezethetne, legyen szabad az egyházi tisztújítás elvét egyedül csak egyházalkotmányunk szelleméből, röviden megvilágítani.

Evangyéliomi egyházunkban az uralkodás hatalma egyedül Krisztusé lehet; az ő szellemé, mely az evangyéliomi szeretet, s

az ő testeé, mely maga az egyház összesége. És ha az egyház, a maga igazgatására némelyeket megbiz, s így azoknak átadja hatalma egy részét, ezen hatalom csak korlátozott lehet; korlátjai: egyfelől az egyházi törvény, mely nem egyéb mint Krisztus országa törvényeinek egyes külső esetekre alkalmazása; s más felől maga a megbízatás, mely ismét nem egyéb mint a krisztusi szeretet s tőle nyert hivatal központosítása egy személyben. E korlátok miatt tehát az egyházi hatalom valódi birtokosa lenni az egyház pillanatig sem szűnhetik meg. De megszűnik, ha a törvénynek hozói, őrzői, alkalmazói s végrehajtói csakugyan azon személyek maradnak még akkor is, midőn vagy az elejükbe tett korlátok, némileg legalább általok is megtöretnének, vagy nevezetesen, ha az irántok nyilatkozott bizodalom, méltan vagy nem méltán, némileg csökkenne. Mert csak a ki maga is tudja, hogy a legszentebb hitbizománynak, az egyház eleven bizalmának letéteményese, s csak a kit az egyház maga ilyennek tud és tekint, lehet méltó és bátor képviselője az egyház hatalmának. És csak, ha egyfelől az egyházban e tiszta bizalom, másfelől a tisztviselőben az ez iránti bizonyos meggyőződés él és lankadatlan munkál: lehet az egyház élete friss, a törvények tekintélye szeliden erős, az ítélet hozása bátor s végrehajtása ellenmondás nélküli; mert csak ekkor mondhatja a tisztviselő: én az egyházat valóban képviselem, s mondhatja az egyház: a mit megbízottam tett, azt én tettem. Látnivaló pedig, hogy ezen bizalom hévmérője, bizonyos mutatója egyedül az időnkénti egyházi tisztujítás lehet; ha kimondatik, hogy bizonyos időközökben az egyház kormányzói új választás alá bocsáttassanak, s vagy ujonnan nyilatkozzék irántok a most kétszeresen megtisztelő s boldogító bizodalom, vagy egyszerűen, sértés és megbélyegzés nélkül léphessenek le azon polcra, melyen még ha leghivebbek volnának is, már csak azért sem működhetnek az egyház üdvére, mert a közbizalmat, e minden sikeres működés alapföltételét, tovább nem bírják. Az egyházi tisztujítást ennél fogva mint összes egyházalkotmányunk s az egyetemes papság elvének kifolyását, kiválólág evangéliumszerűnek kell elismernünk.

De evangéliomszerűnek azért is, mivel az evangéliomi egyháznak semmi sem lehet oly ellensége, mint bárminemű kásztképződés, különösen az egyházkormányzat körül, hol az legveszélyesebbé s a tiszta presbyteri szerkezet megölőjévé válhatnék. A lelkészek sokasága nálunk immár kásztot nem képezhet, minek köz- és magányéletbeli okait itt bővebben fejtegetni sem helye sem szüksége. De igenis képezhet s képez is némiképen, magok a lelkészek között, fölött, s tőlük kiválva a tisztviselői kar. Mert ha a kormányzati hivatalok

örökösek s halálíg ugyanazon személyekhez köttetvék, mi természetesebb, mint hogy azok mind hivatali működéseikben, mind lassanként közéletük egyéb fellépéseiben is, kiváljanak azon testvérek sorából, kiknek pedig nem fölébe, csak az egyenlők közt elsőkül akarta őket helyezni az egyház? Hogy azért az elsőség mellett is az egyenlőség nemcsak pusztá szó, de valószínű tény is legyen: arra egyedüli mód ismét csak a tisztujítás lehet, hogy Urunk szavai szerint az utolsókból első, az elsőkből utolsó levén, magokat mindenek egyenlőknek lenni vallják.

De evangéliomszerűnek kell vallanunk a tisztujítás elvét azért is, mert Krisztus akarja, hogy midőn a kegyelem lelki jótéteménye mindenekre kiterjeszkedik, az egyház külső érdekei körébe is minél többen bevonassanak, vitézkedő lovagaivá tétessenek az ő szent ügyének, s mindenek mint élő kövek, építtessenek föl lelki házzá. Tespedés lepi meg a szabadon nem gyűrűző tavat, élet és eleveniség pezsgeti a folyót, melynek újabb meg újabb hullámai játszanak a napsugárral és szabad levegővel. Érezte ezt magyar protestáns egyházunk, avagy csak a közelebbi válságos időkben is; s fölébresztvén (épen nem szelíd kezekkel, de üdvös eredményűleg) az ellankadás azon álmából, melybe (egyéb együtttható okok mellett) a presbyteri kormányzatnak törvény nélkül de gyakorlat által behozott nem újítása a meríté, első gondja volt a legszélesebb alapokra vezetni vissza, időnként ujítani, eleveníteni egyházalkotmányunk földi talpkövét a presbyteriumot. Ha ez Krisztus szellemében történt, s ki tagadhatná? vajjon megállhatunk-e féluton? Vajjon midőn az alapot megújítottuk, szabad-e roskadni engednünk a falakat, rothadni hagynunk a tetőt? Semmiképen nem! Ugyanazon elv, mely a presbyteriumok megújítását s a képviseleti rendszert ismét életre hozta, követeli elutasíthatlanul, az egyházi tisztujítást is.

És ha egyházunk önkormányzati s tisztán presbyteri alapelveivel megegyező, ha evangéliomszerű az egyházi tisztujítás elve, kiszámíthatlanul üdvösek azon eredmények is, miket tőle várhatunk. Mert míg érdemeseink időről időre erősítést nyerenének bizalmunk új nyilvánításában, addig nemcsak az érdemetlenek, kik arra mindenestől fogva nem méltók, hanem a gyöngeség, életkor vagy más okok miatt is lankadók, új erősb elemeknek fognak helyet adni; mindig ébren tartott vigyázat és érdeklődés veendi az egyház kormányzatát körül; gyanúsítás és bizalmatlanság sohasem bénítandja annak eljárásait; fuvalkodás egyrésztől, irigység másfelől nem szennyezhetik Krisztusbani atyafiságunk szent kapcsait; a netalán elvett választás, ha utóbb szerencsétlennek ismerszik föl, nem nyomasz-

tandja helyrehozhatlanul az egyházat, a közügyet; ellenben mód nyujtatik az egyszer netalán mellőzött érdem kiemelésére; a tanácsban az öregek bölcsesége, a kivitelben a férfiak ereje együtt járandanak, ott hol eddig kevés kivétellel, mind a tanács mind az erő csak az öregeknél kerestetett.

Ennyi kétségtelen, áldásos következmények mellett nem engedhetjük meg azt sem, hogy mint némely részről már állítottat is, az egyházi tisztujítás életbe léptetésének káros vagy kedvetlen következései is volnának. Három ellenvetés kivált, mi ez oldalról felhozatni szokott, miket azért megfontolni szükségesnek látszik.

Mondatik, hogy az egyházi tisztujítás elve maga után vonná az egyes egyházak lelkészválasztásának is időnkénti megújítását, előidézné a hajdan szokásos, de károsnak sőt demoralizálónak mutatkozott háromévenkénti lelkészmarasztást, s ez által ingataggá tenné a lelkészi hivatal állását. De egy mélyebb tekintet a dolog lényegébe, a lelkészi, s az egyházkormányzati hivatalok természetébe, megmutatja hogy ezen ellenvetés álokoskodáson épül. Ugyanis a lelkipásztorság oly hivatal, melyre való készülésünk ifjuságunkat, egész életünk gondját, minden lelki erőnket, anyagi megélhetésünk egyéb munkáinak hátrátételét igényli, és azt kívánja, hogy a ki lelkipásztori pályára lépett, az mindenestől lelkipásztor legyen, s e hivatalában keresse életcélját, életeszközeit. Ha azért az evangyéliomi egyház azt akarja, hogy képzett, lelkiismeretes, s kiválólag az ő érdekének élő lelkipásztorai legyenek, multhatlanul gondoskodnia kell, hogy egy egész élet, összes testi és lelki erők feláldozása díjában, lelkipásztorai állása ingatlanul biztosított legyen; mert avagy lesz-e kedve a jelesnek és tehetségesnek, oda szentelni testét, lelkét, hol maga s családja számára mindennapi kenyér sincs biztosítva? s helyes volna-e, hogy a kit a Krisztus lángoló szerelme mégis oda vonna, az kivettessék a szentvárosból? Nem így áll azonban a dolog az egyház tisztviselőivel, kiknek teendőjét, az általános lelkészeti képzettség fokán, rendes hivatali teendői mellett is viheti ez is, amaz is; és ha teher, illő hogy többen is emeljék; s ha jutalom, illő hogy többen is részesüljenek belőle. Nem lehet tehát félni, hogy a tisztujítás elve, az egészen más természetű lelkészi hivatalra is kiterjesztessék.

Mondatik továbbá, hogy ugynevezett világi uraink nem volnának hajlandók magokat időről időre a választás vagy mellőzés eshetőségeinek kitenni s inkább egészen elvonulnának az egyházi ügyektől. Ha ez vád, bizonyára nem a tisztujítási elv, hanem világi uraink ellen van intézve, s meg vagyunk győződve, hogy méltatlan

vád. Mert ki hinné, hogy világi urainkat nem a Krisztus szerelme, nem az egyetemes papság magasztos elve, hanem csak kitüntetés keresése s hiuság vezérle né az egyházi ügyek oltárihoz? Ki hinné, hogy az egyház, mely jeleseit, nagyjait, a lelkészi sorokon kívül is mindig tudta tisztelni sőt kétszeres szeretettel ölelte, ne ragadna meg minden alkalmat: azok iránti szeretete s bizalma új nyilvánításra? Ki hinné, hogy ugyanazok, kik midőn a hazának szolgálnak, mint megyei, országos hivatalnokok vagy képviselők időnkint tisztujítás alá esnek, az egyház érdekében attól idegenkednének? A solti egyházmegyének mind saját körében, mind az egyházkerületen, jobb alkalma volt világi uraink jelleméről s erényeiről és bölcseségéről magosb fogalmat szerezni. A Telekiek, Rádayak, Wartenslebenek, Tiszák, Bernátok, Bánffyok, Sárköziek, Pázmándyak, Lónyaiak sat., nemes és nagyszerű alakjai megtanítottak: több tisztelettel viseltetni nagyjaink önzetlen buzgósa s vallásos lelkedése iránt, mintsem őket csak azon föltevés-sel is mernők sérteni: hogy külső s fontosság nélküli indokokból azt a mi előttük is szent, egyházunk autonómikus s evangyéliomszerűen presbyterialis életét hátravettetni kívánák, vagy épen személyes hiuságból annak érdekeitől visszavonulnának.

Mondatik végre, hogy a gyakori tisztujítás az egyházi térre is behozná az átkos korteskedést s alkalmat adna folytonos pártoskodásokra. Tagadjuk, hogy a választás mulhatlanul pártoskodással járna általában is; de ha jár: kétségtelen, hogy a pártoskodásra s korteskedésre kevesebb az ok ideiglenes, mint az élethosszig tartó hivatalra történő választásnál. Pártoskodás üthet, mint ütötte is föl fejét ezelőtt is; hisz mindenki emlékszik még azon időre, midőn évekig folyvást folyt egy püspökválasztás; s hiszszük, hogy ily sajnos esetek mérgét épen a tisztujítás elvének alkalmazása veendi el. Egyébiránt ki állíthatná, hogy oly hivatal, melylyel vajmi kevés anyagi előny van összekötve, mely világi hatalmat nem ad, mely még csak holtig tartó sem volna: ha egyes esetekben igenis, de általában s folyvást nemtelen pártoskodás és szennyes korteskedés tárgya lehetne? Különben is, egyházi tisztviselőinket nem összecsdített tömegek, hanem az egyes gyülekezetek választják, és mi mind a választókról, mind a választandókról jobb véleménynyel vagyunk mintsem oly nemtelen gyanunak helyet adhatnánk.

Hogy az egyházi tisztujításból sem ilyes, sem más roszak és veszedelmek nem következnek, azt az élet és gyakorlat eléggé megmutatta közel és távolban. Mert mellözve, hogy mind a dunamelleki, mind más h. h. egyházkerületekben legközelebből több egy-

házmegyék részint elvileg kimondták, részint tetteleg is életbe léptették azt, de az idő rövid volta még ez intézkedésnek sem mellette, sem ellene nem bizonyíthat elég nyomosan, köztudomású tény az, hogy hazánkban a testvér ág. hitű felekezethnél a tisztujítás több egyházmegyékben gyakoroltatik, már egypár évtized óta minden veszély és minden botrány nélkül; s még inkább az, hogy külföldön épen azon országokban látjuk amaz elvet elfogadva, hol az evangyéliomi egyházban a Krisztus szelleme legélénkebb, legmunkásabb. Schweizban, a mi egyházunk bölcséjében, rendszerint gyakoroltatik az: jelesen Zürich kantonban az Antistes (konzisztoriumi s zsinati elnök és szuperintendens) valamint a konzisztorium tagjai, négy évenként választatnak; Genfben, Neufchatelben, zsinat és konzisztorium négy évenként újítatnak. Szintígy Skóthonban a zsinatelnöke, zsinatról zsinatra választatik, esperesi és szuperintendensi hivatal pedig a közlelkészek közül kiválva nincsen is. A westfáli evang. egyházban négy évenkénti, a hollandi egyházban három évenkénti teljes tisztujítás van sat. És még sem olvastuk soha: hogy ezen országokban az evangyéliomi egyház veszedelem felé sietne! Sőt, mivel az egyházi élet és hatalom sulypontja, nem zárt körű s mozdíthatlan hivataltestületek burokratiaiájára, hanem a gyülekezetekre van fektetve úgy látjuk, hogy a Krisztus teste, az egyház, az ige, szabadság és tevékenység élénk vérkeringése által tartatik fén és erősítettetik!

A solti egyházmegye annyira meg van győződve mind ezek igazságáról s általában az egyházi tisztujítás evangyéliomszerűségéről, hogy azt nemcsak maga körében autonóm jogánál fogva már életbe léptette, még pedig közértelemmel, mind a tisztviselők, mind a lelkészek, mind a gyülekezetek megegyezésével, hanem annak életbe léptetését a többi testvér egyházmegyéktől sőt magától az összes egyházkerülettől teljes hittel reméli és várja.

Fölkéri ennél fogva először is az egyes lelkészeket s egyházakat, vessék e fontos kérdést érett vizsgálat és bírálat alá, s ha e szerény indítványnyal egyértelemben vannak, sürgessék az egyházmegyén annak elhatározását.

Fölkéri továbbá a Nagytiszteletű Egyházmegyéket, fogadtosítsák, ez eszmét saját körükben; képviselőik és az azoknak adandó egyenes utasítások által pedig sürgessék az egyházkerületen.

Fölkéri végre magát a Főtisztelendő Egyházkerületet, tartozó tisztelettel, de meleg bizalommal kéri föl egyházmegyénk: méltóztassék ezt komoly tárgyalás alá venni, s ha elfogadhatónak itéli, min, az idők jeleit és a közvélemény

nyilatkozatait tekintve, kétkednünk sem szabad, életbe is léptetni.

Végre, mint önként értetőt, csak érinteni akarjuk, hogy visszaható erővel semmi törvény sem bírhatván, a jelenleg hivalaloskodók, mennyiben élethosszig választattak, tisztujítás alá nem eshetnének.

Istennek Szent Lelke legyen velünk s Anyaszentegyházunkkal!!!

A solti h. h. egyházmegye 1861. május 22. és 23-án tartott gyűlésének végzése és megbízása folytán s az egyházmegye nevében : Szász Károly m. k. főesperes. Végh Ferenc m. k. aljegyző.

VEGYESHIREK.

KÜLFÖLD.

Vestfáliából írják a „Magdeburger Ztgnek.“ A már fenálló két finöveldéhez, mely azon célból alapítottatt, hogy a leendő lelkészeket megóvjá a pogány klaszikusoknak az államgimnáziumban beszívott mérgétől, még egy tápintézet (convict) járult, mely a római katholika theologiának tanulmányozóit az élet és tudománytói eltávolításhoz fogja szoktatni. Szászországnak és a mienknek protestánsoktól lakott kerületeiben a katholikus missziókat részint megszorították, részint a fenállókat önálló papságokká emelték s a jezsuitáknak meghagyták, hogy népes missziókat, gyűléseket és gyakorlatokat tartsanak, és pedig nem csupán lelkészek és egyházi társaságok, hanem tanulók, tanítók és tanítónók számára is.

Stuttgart, febr. 15-kén estve, a Fr. T. közlése szerint, polgárokból népes összejeövetel történt, a kik a Dr. Fetzter, előbbi parlamenttagtól szerkesztett kérvénynek a rendek kamarájához beadása felett tanácskoztak, melyben ez a konkordátum elvetésére kéretik fel. Az előbbi miniszteri tanácsos, mostan pénzügyigazgató Pfeifer szóla először, s mint r. katholikus igen erélyesen beszéle a konkordátum ellen. Az állam, mondá ő, külföldi szellemi hatalommal, a pápával semmi szerződést nem köthet. Soha nem létesült volna a konkordátum, ha nálunk a reakció oly igen nem virágzanék; eddig katholikusok és protestánsok egymás mellett nyugottan élhettek; de ezen békés viszony a konkordátum által felbomlik. Főhiba és megfoghatlanság az, hogy az állam a placétumról lemondott. Az állam az egyház és iskola feletti felügyelő jogát nem gyakorolhatja; az állam tartozik azzal polgárai irányában, hogy őket az egyháznak gyakorta felmerülő kicsapongásai ellenében óvja. Ügyismeret-

tel bírálja a konkordátumot s állítja, hogy a konkordátum elvetése épenoly érdekekben áll a katolikusoknak a mint a protestánsoknak. Hogy úr legyen az állam a maga helyén, a konkordátumot mellőznie kell. Valamennyi egyház autonómiája törvényalkotási úton szabályozandó. Reyscher, Hölder, Niethammer, Ammermüller, Pfeifer véleményével egyetértenek. Magának Pfeifernek mint katolikusnak az a nézete, hogy a konkordátum bennünket egész századdal vet vissza és a mai tudomány és emberiséggel egyezhetlen.

Szászország. Azon emlékiratból, melyből a németkatholikus egyház elöljáróság Szászországban sérelmeit összeszedte, és a rendek gyűlésében előterjesztette, közöljük itt a sérelmi pontokat. 1. Mindazon helyeken, hol németkatholikus gyülekezet saját lelkészszel nem bír, a nyilvános istentisztelet meg van tiltva. Zwickauban évenként egyszer megtörténhetik, de azon feltétel mellett, hogy azért mindenkor folyamodni kell, és hogy csak németkatholikusok vehetnek abban részt. 2. A kormány, azon törvényre hivatkozva, mely a vegyes házasságból született gyermekekre hozott, sürgeti hogy a németkatholikusok gyermekei protestáns módon konfirmáltassanak, ha 10 évig protestáns iskolában jártak. De a gyülekezetek mindeddig nem állíthattak még fel maguknak iskolát. Minden kívánság mellett is, például Liposében három év óta nem történhetett konfirmáció. 3. A kormány, melyet a lelkészek megerősítésjoga törvényesen illet, ideiglenesen és próbaképen erősít csak, s sürgeti, hogy még a próbapapoláshoz is jóváhagyását szerezzék meg, legtöbbnyire azonban ezen jóváhagyását is megtagadja (Bindernél Grünbergből, Lörrinenél Hildesheimből), kívánja, hogy a rendes lelkész is először engedélyt szerezzen, ha az ország más gyülekezetében akar papolni. 4. A kormány kinyilatkoztatja, hogy tanítói helyet kereső németkatholikus nők (ideiglenesen magánytanítónői helyet) épen nem juthatnak vizsgához, mert a németkatholikusoknak épen semmi törvényes vizsgálóbizottmányuk sincs. 5. Egy új egyházszervezeti terv, vallási esküje által a németkatholikust kirekeszti minden tanítói hivatalból, még ha nem vallásos oktatást ad is elő. 6. A kormány a németkatholikusokra nézve minden államoltalmat megtagad, midőn az állampánztár más egyházi társaságok hasznára nyitva áll, a németkatholikusoknak is adózniok kell bele. — Ez alkalommal értesülünk arról, hogy a chemnitzi gyülekezetnek az egész papbért a protestáns egyházhoz kell fizetnie; a gelanaui gyülekezet lelkészét nem tarthat.

Itália. (Fr. T.) Sabinából a „Corriere del Popolo“-nak írják a többek közt: „Foglyok vannak itt és csaknem mindnyájan sebe-

sülve; ezen vitéz férfiak darab papirossal vannak ellátva, mely következő sorokat tartalmaz: „100 évi teljes bűnbocsánát annak, ki a kiátkozott király (V. E.) ellen fegyvert ragad. (Aláírva) Cardinal v. Angelis.“

Konstancinápoly. A bolgároknak a római egyházhozi áttéréséről már igen sokat beszéltek és irtak. Mily kevés pedig az igazság az egész dologban, kiviláglik a következő „ellennyilatkozatból“ melyet a bolgárok a pápai „Latinia“ című közlöny kibocsátványai és a szentesített személyek ügyébeni eljárás ellen irányoztak. Az ellennyilatkozat mely egy konstancinápolyi ujságban jelent meg; és a melynek sem beltartalma, sem formája iránt semmi kétséget nem táplálunk, sőt inkább, mint bizonyítékát az ottani műveltségi álláspontnak közlünk, következőleg hangzik:

„Mivel kezdjük? Lehetséges-e, hogy egy oly meggondolatlan s a nép érzelmétől annyira elütő lépés megtörténhetnék? Hogy és kitől származott az, mi a pápai „Latinia“ közlöny 1860. dec. 18-ki számában megjelent? mi az a nemzeti klérus? Ki a nemzetnek azon képviselője, kitől ezen nyomorult cikk eredt? Mi birta arra a nemzet ezen állítólagos képviselőjét, hogy oly szemtelenségekre hagyja magát ragadtatni, mely a nemzetre örökös botlás bűnét hárítná.

Polgárok! A tény, mely a „Latinia“ mellékletében megjelent, jellemtelen keblek szüleménye, és e jellemtelen gazok e következők: az első a híres honáruló Draganoff Tzankoff, a másik egy méregkeverő orvos Mirkovitz György Selymnosból; a harmadik a lelki-ösmeretes Manolis Johanoff, ki már háromszor bankrottizált és most kétségbeesésében nem csak hogy a pápát mint az egyház fejét és Krisztus helytartóját elősmeri, hanem minden más képzelhető rosra egyiránt képes; a negyedik N. Eythymoff, kinek érzelve az egész Gabronban ösmeretes. E négy személyhez számítunk még kettőt, u. m. az ingatlansága által ösmert Stogianos Tzekoffot és a lelketlen Kligkás Ivánt, kinek előléptetését eszközölni néhány polgártársai elég szerencsések voltak; ez utóbbiak azonban csak mint cin kosai (Helfershelfer) tekintendők az előbbieknél.

Ezek a nemzetnek azon állítólagos képviselői, kikről a fent említett lap beszél. Ezen szentelen emberek valami három hónappal ezelőtt ide s tova futkároztak, klubbokat alakítottak és megkísérték a római egyházhozi áttérésre hajtani, mivel a bolgár egyház függetlenségét nem foghaták föl. Midőn pedig ezen három hónapi fáradozásaik eredmény nélkül maradtak, a következő eszközökben kerestek menedéket. A nélkül, hogy valaha valaki tudta volna, felkérték az árménai katolikusok pátriárkháját, hogy az Árménkat-

hólikusok egyházában engedjen át részökre egy szegletet; akkor egy a bolgárok egyházához tartozó lelkésznek névszerint H. Heodornak, ügyök előmozdítása végett, 1000 piaszter havi tiszteletdíjt ígértek; egy másik nyomorult lelkésznek (kinek minden deréksége hosszú szakállában állott), nevezetesen: Makariusnak 2500 piasztert ajánlottak azon ígérettel, hogy a bolgár nemzet patriárkhájává teszik, ha őket tervök kivitelénél segíteni fogja.

S ezután egy napot tűztek ki, melyen az unió az egyházban ünnepélyesen végrehajtották; ez ünnepélyességre a népet használták föl s ebben hibázták el; mert a mi bolgár nemzetünk ösmerte az ő egyházukat és hitöket s tudja: mi a különbség a nyugoti római és görög-keleti egyház között. A szemtelen (unverschämten) pápai agensek erősen ragaszkodtak felkarolt ügyökhöz, a honnan régtől fogva oly nagy buzgóságot fejtettek ki, amannak célra juttatását illetőleg, csellel és alattomoskodással; elbeszélték a népnek, hogy az egész nemzet élén a püspökök és kereskedők, az ő fellépésök következtében a római egyházhoz tartozónak vallják magokat és ezt nevök aláírásával is bebizonyították, és végre fölkerítették a meghatározott napon a fentnevezett egyházban az ünnepély megtartására. Körülbelül 150-en, nagyrészt tapasztalatlan és egyszerű emberek, (azok között is sok Armeniaiak és ujságvágyók) hagyták magokat rábeszéltetni az unióhozi beleegyezésre; azok között volt gabroboni kolostor apátja is, ki polgártársa N. Sapunoftól rávétetve diakonusával megjelent. Ez azon számos közönség, ez azon bolgár klérus, a melyről a sz. Benedekrendi szerzetesek közlönye értesít. Ha ez unió a nép és a bolgár klérus cselekedete volna, akkor annak a bolgár egyházban és nem az armenikatholikusok egyháza szütyében kellene helyet találni. Az egyházban megjelent személyek azt gondolták, hogy az unió az isteni tisztelet által azonnal ünnepélyesen végrehajtatott; de a Jézsuiták másként gondolkoznak mint a hogy beszélnek. Ezekután, midőn tőlök azon vallomást kívánták, hogy a pápa az egyházfeje sat. nevök aláírását is kitudták nyerni.

De a fentnevezett személyek alig hogy általlátták: miszerint az áldozat egy alávaló megcsalatas volna, aláírásaikat azonnal 'viszavették és visszatértek az ősi vallás követésére.

Polgárok! ennyi az egész folyamat dec. 18-tól. A nemzet ártatlan! az egész bűn a fentnevezett személyeket illeti. Ki nem kívánja mi tőlünk egyházunk függetlenségét? Senki! de kívánják a mi néptörzsünk, hitünk, dogmánk és szertartásunk veszedelmére; s nekünk egyedüli ohajtásunk, egyházunk kanonizált jogainak a régi alapokrai visszahelyzése. Konstantinápoly dec 18. 1860. Hila-

rion makariapolisi püspök, Aukszentius, bellisusi helyettes püspök. A fentnevezett megcsalt apát, József; a Bessarioni diakonus. Rafael, Alexius a nemzet képviselői. Nikolis turnovoi képviselő. Ezután következik 30 legtekintélyesebb kereskedők aláírása és még 12 egylet előjárói.

Frankfurt. A „Herrmann“ arról tudósít, hogy a Jezsuita rend 1847-ben 4752 tagból állott. Az 1860-ik évig jelentékeny növekedést mutatott, nevezetesen 7144-re szaporodott. Jelenleg a szerzetnek 300 tagja van Rómában, Franciaország 2171 jezsuitával van megáldva. S gyanítjuk hogy e barátok Németországba is beszállásolták magokat.

(PKZ.)

Belföld. A pápai ref. főiskola hat osztályu középtanodájában, az 1860—1861-ik iskolai évben, 7 tanár vezetése alatt tanult 330 ifju. Bölcsészetet és theológiát hallgattak 86-an, hasonlólag hét tanár alatt. A főiskolai tanulók összes száma 416 vala.

Selmecbányán, Weber Samu ágost. h. ev. lelkész, Massányi tanár egybeműködésével felsőbb leányiskolát nyit meg szeptember elején, a tantárgyakat magyar és német nyelven adja elő.

Néhai főt. Sztromszky Ferenc ur helyére, az ágostai hitv. dunáninnyi egyházkerületi közgyűlés Sz.-Ivánban július 18-án szuperintendensnek főt. Geduli Lajos pozsonyi lelkész urat választá meg, 76 szavazó egyház közül 67 adta reá bizalmi szavazatát.

Nt. Szeremlei Gábor hittanár ur „Keresztyén vallástudomány“ című könyvének harmadik kötetét már nyomják, mielőbb meg fog jelenni.

A SÁROSPATAKI REF. FŐISKOLÁRA, FŐGONDNOKI FELHÍVÁS KÖVETKEZTÉBEN, JULIUS 8-ig 1861. BEGYÜLT.

KEGYGES ADAKOZÁSOK JEGYZÉKE.

(Folytatás. *)

Szarka Ignác k. l. 100 f. Nánási Oláh Károly k. p. 100 f. Zsiday Dániel k. p. 100 f. Ferenci Lajos k. l. 100 f. Jóny Tivadar k. l. 100 f. Keresztesi ref. egyház (Borsod) k. p. 100 f. Dr. Pongrácz Mihály k. p. 5 f. k. l. 100 f. A diószegi egyház k. p. 10 f. A dadai egyház k. l. 50 f. Szabó Károly (Bártfai) k. l. 500 f. Nagyvárad Ajtai Sámuel k. p. 200 f. Szabó Sámuel (Bártfai) k. l. 200 f. Szepessy Péter k. l. 1000 f. Izsépi Antal Izsépből k. l. 100 f. A miskolci takarékpénztár 6°/_o kamattal k. l. 150 f. Lovász Miklós k. l. 100 f. Somosy Sámuel

*) Lásd V-ik évfolyam 583. 584. lapjait.

muel k. l. 100 f. Bató István k. p. 50 f. Bodnár Bertalan gyűjteménye egy 2 frt. tallér k. p. 64 f. 90 kr., k. l. 20 f. Gábrriel István k. p. 40 f. Thürgonyi Sován Péter k. p. 40 f. Tóth Lajos gyűjteménye: Pá pá n: k. p. 29 f. 50 kr. Bódogh Albert k. p. 50 f. Dobozi egyház k. p. 6 f. Bakos Antal k. p. 20 f. Lácza József k. l. 100 f. Török Pál, a pesti egyház részéről k. p. 106 f. 32 kr. Szabadszállásról k. p. 20 f. Bizony Károly k. l. 105 f. Nyevicekey József kölesönkötvényekben k. l. 150 f. Eszenyi Antal k. l. 40 f. Darvas Albert k. p. 100 f. Máramaros-ugocsaiegyházmegye k. p. 16 f. 53 kr. Pacséri egyház k. p. 18 f. Ó-moravicaiegyház k. p. 12 f. Herceg Ferdinánd, ref. lelkész k. p. 5 f. Gróf Keglevich Gyula k. p. 20 f. Keller Miklós k. p. 2 f. Szilágyi k. p. 2 f. Öz. Csepesányi Jánosné sz. Szemere Erzsébet k. l. 100 f. Öz. Zsarnay Lászlóné sz. Szentmiklósi Amália k. l. 200 f. Gróf Keglevich Béla k. p. 100 f. Zsarnay Imre k. l. 100 f. Nagydobronyi ref. egyház k. l. 50 f. Karádi ref. egyház k. p. 10 f. Konyári ref. egyház (Bihar) k. p. 17 f. Várady Károly ügyvéd Pestről k. l. 200 frt. Gállik Sándor tiz évig 3 frt. Böleskövy tiz évig 5 frt. Kovács Ferenc tiz éven át b. i. 5 f. Vályi Antalné szül. Ecsedy Mária k. p. 20 f. Lengyel Sámuel k. p. 20 f. Kis-ujszállási ref. egyház k. p. 50 f. Az ungvári ref. egyház k. p. 20 f. A kabai ref. egyház k. p. 50 f. Dévaványai ref. egyház 20 f. 24 kr. Ónodi Pál k. p. 100 f. A tiszaezlári ref. egyház k. p. 12 f. Vladár Kristóf k. l. 200 f. Maklár Károly k. p. 5 f. Serkei ref. egyház k. p. 70 kr. Megyaszai ref. egyház k. p. 25 f. 10 kr. Az aszalai ref. egyház k. p. 12 f. Egressy Gábor színházi hangversenye k. p. 196 f. Szegszárdi ref. egyház k. p. 17 f. Platthy-Döry Krisztina k. l. 200 f. Borbély Amália b. Bánffy Pálné k. p. 1000 f. Oláh Ödön, hangszerzeménye jövedelme k. p. 127 f. 38 kr. Literáti János gyűjtése 23 f. 10 kr. Nyiregyháza városa k. p. 50 f. k. l. 1000 f. Zsivora György csanádi főispán k. p. 30 f. k. l. 500 f. Tiszasasi ref. egyház k. p. 5 f. Nagy István hétszemélynök k. p. 50 f. Dr. Szabó Dávid k. p. 5 f. Szathmári K. László k. p. 100 f. Szathmáry K. György k. p. 100 f. Visnyói ref. egyház k. p. 30 f. A kassai ref. egyházban nt. Ferenczy József esperes ur gyűjtése: k. p. 352 f. 70 kr. Szabó Márton ivén: k. p. 20 f. Tarnóczy József gyűjtése: k. p. 22 f. 18 kr. Sipos Pál k. p. 12 f. Szikszói egyház k. p. 25 f. 66 kr. Szentgyörgyi Ede k. p. 20 f. kr. Törös Tamás k. p. 50 f. Kazinczy András k. l. 1000 f. Pataky J. ivén: k. p. 24 f. Összesen készpénzben 6736 f. 76 kr. kötlevelben 27,215 f. bizonyos ideig 26.

SÁROSPATAKI FÜZETEK.

ÖTÖDIK ÉVFOLYAM.

Október 10. 1861.

A NAGY FILOZOF VERULAMI BACON,

Macaulay által jellemezve.

AZ ÁNGOL EREDETI SZERINT MAGYARUL DOLGOZTA KÖNYVES TÓTH MIHÁLY.

Lord Bacon. (Juli 1837.)

The Works of Francis Bacon, Lord Chancellor of England. A new edition. By Basil Montagu Esq. 16 Volum. London 1825—1834.

Szíves köszönetünket mondjuk Montagu urnak ezen valóban becses műért. A véleményekre nézve, miket mint életiró nyilatkoztat, tőle gyakran különbözünk. De érdeme felett, mely őt mint azon anyagoknak, mikből vélemények alakúlnak, összevgyűjtőjét illeti, egy szó vita sem lehet; s mi készséggel ösmerjük meg, mikép nagy mértékben az ő részletes és pontos utánjárásának tartozunk azon eszközökért, melyeknél fogva megcáfolhatjuk, miket nem lehet tévedésciül nem tekintenünk.

A munka, mely e könyvre fordított, szeretetnek munkája volt. Az író nyilván szerelmes a tárgyba. Ez tölti be szivét. Ez áradoz ajkairól s tollából folytonosan. Azok, kik járatosok amaz ítélőszékeknél, hol Montagu ur annyi ügyesség és sikerrel foglalkozik, jól tudják, mily gyakran ad ő élénkséget valamely törvényes kérdés tárgyalásának, fölidézvén a „De Augmentis,” vagy a „Novum Organum”-ból valami nyomatékos aforizmat vagy valami pompás felvilágosítást. Az előttünk levő életrajz kétségtelenül sokat köszönhet becséből, az író becsületes és nemes lelkesedésének. Ez érzelem ösztönzé tevékenysé-

gét, ez tartá fen ernyedatlenségét, ez idézé elő minden elmésségét s ékesszólását; másfelől, azonban, kénytelenek vagyunk kereken kimondani, hogy ugyanaz, nagy kiterjedésben, megrontotta ítélőtehetségét.

Mi teljességgel nem vagyunk rokonérzelem nélkül Montagu ur iránt, még abban sem, mit gyengeségeül tekintünk. Alig van csalódás, melynek jobb igénye volna ki-méletes bánásra mint az, melynek befolyása alatt az ember minden erkölcsi kitűnőséget tulajdonít azoknak, kik fenhagyták lángeszök enyészhetlen emlékeit. Ezen tévely-okai mélyen fekszenek az emberi természet legbensőbb rejtekeiben. Mindnyájan hajlandók vagyunk másokról úgy itélni, a hogy találjuk őket. Jellemek felőli becslésünk mindig sokat függ attól, mimódon érintik azon jellemek saját érdekinket és szenvedélyinket. Nehezünkre esik jó véleménynyel lenni azok felől, kik bennünket megbuktatnak vagy lealáznak; ellenben készek vagyunk minden ment-ségnek helytadni azok bűneit illetőleg, kik ránk nézve hasznosok és kellemesek. Ez, úgy hiszszük, egyike azon csalódásoknak, melyeknek az egész emberi nem alá van vetve, s melyeket tapasztalás és fontolás is csak némirészben távolíthat el. Ez Bacon frazeológiájában az „*idola tribus*“ egyike. Innen van, hogy tudományokban s szép művészetekben kitűnő férfiak erkölcsi jelleme, a korabeliek által is gyakran, az utókor által pedig többnyire mindig, rendkívüli gyöngédséggel tekintetik. A világ gyönyört s hasznót merít az ily férfi munkáiból. Az ő személyes vétkei miatt szenvedőknek száma, még saját korában is, csekély azok számához képest, kikre nézve az ő tehetségei élvezetnek forrása. Kevés évek mulva mindazok, valakiket megbántott, letűnnek. De az ő művei fennmaradnak, s forrásai milliók gyönyörének. Szalluszt lángeszze maiglan velünk van. A numidiaiak pedig, kiket kirablott, s a szerencsétlen férjek, kik őt kelletlen órákban kapták házaiknál, feledvék. Gyönyörre engedjük magunkat ragadtatni Clarendon észrevételeinek élessége s irmodorának komoly fensége által, míg a történetiróban feledjük a jogtiprót s vakbuzgót. „*Falstaff*“ és „*Tom Jones*“ túléltek a vadas-kerteseket, kiket Shakespeare megostorozott, és a falusi menyecskéket, kiket Fielding rászédett. Egy nagy író az olvasóinak barátja és jölte-

vője: ezért nem ítélhetnek fölöle máskép, csak a barátság és hála szédítő befolyása alatt. Mindnyájan tudjuk, mily nehezen engedjük meg valami meggyalázó történet igaz voltát, oly egyénre vonatkozólag, a kinek társaságát szeretjük, vagy a kitől kedvezményeket nyertünk; mily hosszasán küzdünk a világos adatok ellen s ha a tényeket elvitatni lehetlen, mily szívélyesen csüggnék a reményen, hogy merülhet még fel valamely, eddig előttünk ismeretlen, felvilágosító vagy enyhítő körülmény. Szakasztott ilyen azon érzelem, melyet tudományos műveltségű ember táplál a letűnt korszakok nagy tehetségei iránt. Az adósság, melylyel nekik tartozik, kiszámíthatlan. Azok vezették őt igazságra. Azok töltötték be keblét nemes és bájos képekkel. Azok állottak mellette minden viszontagságok között, bánatban vigasztalók, betegségben ápolók, magányban társak. Ezen barátság nincs kitéve semmi veszélynek oly események miatt, melyek más kötelékeket megtágítanak vagy feloldoznak. Az idő elsuhan; a szerencse állhatatlan; a kedélyek elkeserednek, öldhatlanoknak látszó kapcsolatokat naponként szaggat szét érdek, versenyzés, vagy szeszély. De azon hallgatag társalgásra, melyet a legmagasb emberi értelmekkel tartunk, semmi ilyes okok nem hathatnak. E csendes érülködést nem zavarja semmi féltékenység, semmi neheztelés. Ezek a régi barátok, kiket soha sem látunk új arcokkal, kik mindig ugyanazonok, gazdagságban szegénységben, dicsőségben homályban. A halottal nincs vetélkedés. A halottban nincs változás. Plato soha sem komor, Cervantes sohasem pajzán. Demosthenes soha sem jön alkalmatlan időben. Dante soha sem időzik kelletinél tovább. Semmi politikai külön vélemény nem idegeníthet el Cicerótól. Semmi eretnokség sem gerjeszthet borzadást Bossvet iránt.

Semmi sem lehet tehát természetesb, mint hogy egy érzékenységgel s képzelőtehetséggel megáldott ember tiszteletteljes s vonzalmas érzeményt tápláljon azon nagy férfiak iránt, kiknek lelkével naponkénti öszveköttetésben áll. De egyszersmind bizonyosb sem lehet semmi, mint az, hogy ily emberek sem mindenkor érdemlik, miszerint tisztelettel s vonzalommal tekintessenek. Némely írók, kiknek művei az emberinemre tanuságot s gyönyört árasztani a legkésőbb századokig meg nem szünendnek, oly állásba

voltak helyezve, hogy tetteik s indokaik ép oly ismeretesekek előttünk, mint csak egy emberi lény tettei s indokai egy másik előtt ismerve lehetnek; és szerencsétlenségre vi-seletők nem mindig olyan volt, minőt részrehajlatlan bíró helybenhagyással tekinthet. De a lángész ájtatos imádó-jának fanatizmusa, rendíthetlen bizonyosság bármely világos adatok s bármely érvek ellenében. Bálványának jelleme hittárgy előtte; a hitnek országába pedig nem törhet be az okoskodás. Vakhitéhez oly határtalan hívékenységgel s oly kételynélküli buzgalommal ragaszkodik, minőt csak vallásos vagy politikai szakadások leghevesb párthiveiben találhatni. A legdöntőbb bizonyítványok elvettetnek; az erkösiség legegyszerűbb szabályai elmagyaráztatnak, a történelem terjedelmes és fontos részei elesavartatnak. A buzgólkodó elferdíti a tényeket ügyvédi egész arcátlansággal, öszve-zavar igazat s hamisat jezsuitai egész fortélyossággal, s mindezt egyedül azért, hogy egy, több századok óta sirjá-ban fekvő embernek szebb jelleme legyen mint érdemli.

Ciceró életrajza „Middleton tól“ meglepő példánya az e fajta részrehajlás befolyásának. Soha sem volt jellem könnyebben olvasható, mint Ciceróé. Soha sem volt elme élesebb s bírálób, mint Middletoné. Fordította volna az élet-író, kedvenc államférfia viseletének vizsgálására, csak ki-csinyke részét azon éles tekintetnek és szigornak, melyet Epifaniusz és Jusztin mártyr magas követeléseik nyomozá-sával foglalkozva kifejtett: nem lehetendett elhibáznia, egy nagyon érdekes időszakról nagyon becses történelem előál-lítását. De ezen legeszesb s legtanúltabb férfinak, noha:

„So wary held and wise
That as't wat said, ho scarce received
For gospel what the church believed“ (azaz)

„oly szemesnek s bölcsnek tartatott, hogy, a mint mondák, alig vette evangélium gyanánt, mit az egyház hitt“, meg volt saját babonája. A nagy ikonoklaszta maga is idolatra, (a nagy képromboló maga is bálványimádó) volt. A nagy „A v v o c a t o del Di a v o l o“, míg nem csekély ügyességgel vitatta Cyprian és Athanázznak igényeit a kalendáriom-beli helyhez, azalatt maga egy hazug legendát (szent regét) szerkesztett szent Tullius tiszteletére. Ő ugy állit elő mint minden erények mintáját egy embert, kinek tehetségeit s készségét nem lehet ugyan soha eléggé magasztalni, s ki-

ben nem is hiányzottak szeretetre méltó tulajdonok, de kinek egész lelke leányos hiuság s gyáva félnkség uralma alatt volt. Oly tettek, melyekre maga Ciceró, a legügyesb s legékesszólóbb ügyvéd sem tudott találni mentséget, oly tettek, melyeket bizalmas levelezéseiben maga is benső gyötrellemmel s szégyennel említ, életírója által úgy adatnak elő mint bölcs, erényes és hősies tettek. Egész történelme azon nagy forradalomnak, mely a római arisztokraciát felforgatta, a pártok egész állása, mindenik közügyi férfinak jelleme, kidolgozottan el van ferdítve, azért, hogy összeállítson valami olyast, ami egy legékesszólóbb s legműveltebb trimmer védelméhez hasonló szint viseljen. (Trimmer = magát az időhöz alkalmazó; szélkakas, magyarán köpönyegforgató).

Az előttünk levő munka, helylyel helylyel Ciceró életrajzára emlékeztet bennünket. Azonban benne ezen felülről különbség van: Dr. Middletonnak öntudata szembetűnőleg nyugtalan, ügyének gyengesége miatt; azért álnok fogásokra, a tényeknek megbocsáthatlan elcsavarására s eltitkolására vetemedett. Montagu ur hite őszinte és vak. Ő nem jár csalárdságban. Ő nem titkol el semmit. Ő elibünk terjeszti a tényeket, teljes hiszemmél a felől, hogy azok épen azon eredményt szülendik a mi lelkünkben is, melyet az övében szültenek. Részhajlása csak akkor mutatkozik, midőn a tényekről az indokokra kezd okoskodni: de ekkor aztán Middleont is messze hagyja maga után. Munkája ezen feltételből indul ki, hogy Bacon kitűnően erényes férfi volt. Montagu a fáról itéli meg a gyümölcsöt. Ő kénytelenítettik elősorolni számos tetteket, melyeket, ha Bacon kívül más bárki követett volna el, senkinek sem jutna eszébe is védeni, oly tetteket, melyek könnyen s teljesen megfeythetők, mihelyt felteszszük, hogy Bacon nem volt elveiben szigorú, s becsületérzetében büszke; oly tetteket, melyeket semmi más uton meg nem lehet magyarázni, hanemha olyas grotesque hypothesis felállítása által, melyre egy fikarcnyi bizonyítvány sincs. Azonban, Montagu ur véleményében, bármely hypothesis lehetőbb, mint hogy az ő hőse valaha követhetett el olyasmit, a mi valósággal rossz.

Bacon védelmezésének ezen módja előttünk nem látszik nagyon Baconinak. Felállítani egy ember jellemét mint kérdésen kívülit, s akkor ezen jelleméből következtetni minden

tetteinek erkölcsi minőségét, valóban épen visszafordított eljárás, azzal, mely a „Novum Organum“ban ajánltatik. Bizonyosak vagyunk, hogy Montagu urat, mesterének szabályaitól ily messzetávozásra nem bírhatta volna semmi más, csak mesterének becsülete iránti buzgalom. Mi különböző irányt fogunk követni. Megkísérlendjük Montagu ur által szolgáltatott becses segítséggel, Bacon életének oly előadását állítani öszve, mely képessé tegye olvasóinkat az ő jelleme felől igazán ítélni.

Alig szükség mondanunk, hogy Bacon Ferenc, Sir Bacon Miklós ur fia volt, ki Erzsébet uralkodása első husz éve alatt Anglia nagy pecsétjét tartotta. Az apa hírnevét árnyékba szorította a fiáé. Mindazáltal Miklós ur sem volt közönséges ember. Ő a férfiak egy oly osztályához tartozott, melyet könnyebb leírni egyetemesen mint különválasztva, kiknek lelkülete ugyanazon fegyelmi rendszer alatt képződött, kik a társadalomban ugyanazon ranghoz tartoztak, egy egyetemhez, egy párthoz, egy felekezethez, egy kormánylathoz és kik annyira hasonlítottak egymáshoz, tehetség s véleményre, szokás s vagyponra nézve, hogy egy jellem, mondhatnók egy életrajz nagyrészből valamennyire egyformán szolgálhat.

Ők voltak az Anglia által nevelt szakmás államférfiaknak, professzionális statesmanoknak, első nemzedéke. Az ő idejük előtt a munka felosztás e tekintetben nagyon tökéletlen volt. Azok, kik a közügyeket igazgatták, kevés kivétellel, harcosok vagy papok valának; harcosok, kiknek vad bátorságát sem tudományosság nem vezérelte, sem emberiség nem szelídítette; papok, kiknek mind tudományossága, mind ügyessége, megrögzötten a zsarnokság s álnokság (jól magyarul impostura) védelmezésére volt szentelve. A Hotspurok, Neville-ek, Clifford-ok, durva, tanulatlan, s megfontolás nélküli emberek, azon szilaj és hatalmaskodó indulatokat hozták magukkal a tanácsterembe, melyek bennök a dulócsaták viharai, vagy az elsáncolt s fegyverben álló kastélyok szomorú nyugalma között fejlődtek. Másik oldalon volt a higgadt s fortélyos főpap; jártas mindenben, mi akkoriban tudománynak tekintett; begyakorolva az iskolákban szavak forgatására, a gyóntatószékekben pedig szívek forgatására; magaritkán babonás de mások babonásságának felhasználásában ügyes; csalfa, mint természetesen lennie kellett oly ember-

nek, kinek hivatala parancsolá rá, mindazokra, kik nem szentek, a képmutatás szükségességét; önző, mint természetesen lennie kellett oly embernek, ki nem fűzhetett családi köteleket, nem táplálhatott törvényes utódok iránti reményt; inkább kapcsolva rendjéhez, mint hazájához; s Anglia politikáját Rómára való folytonos kacsingatással vezetve.

De a gazdagság növekedése, a tudományok haladása, és a vallás reformációja nagy változást szült. A nemesek megszűntek katonai főnökök lenni; a papok megszűntek birni a tudományok egyedurusságát, és a politikusoknak új s nevezetes faja tűnt fel.

Ezen férfiak egyikéből sem származtak azon osztályoknak, melyek akkorig szinte kizárólagosan adták az állami minisztereket. Ők mindnyájan világiak voltak, de mindnyájan tudományos férfiak s mindnyájan béke emberei. Nem voltak ők az arisztokrácia tagjai. Nem öröklöttek címeket, sem széles uradalmakat, sem csatlósok seregeit, sem erősített kastélyokat. Azonban még sem voltak alacsony sorsú emberek, olyanok, minőket néha nemesség hatalmától féltő fejedelmek pöröly mellől, vagy eszima foldozó bódéból emeltek legmagasb pólcokra. Ők mind gentlemanok voltak születésüknél fogva. Mindnyájan tudományosan neveltettek, s nevezetes dolog, hogy mindnyájan ugyanazon egy egyetem tagjai valának. A tudományok két nagy nemzeti székhelye éppen akkoriban öltötte azon jellemeket, melyeket maiglan is megtart. Értelmi tevékenységben, s javítások elfogadása iránti készségben, a fensőbbség akkor is, valamint azóta is mindig, a kevésbé régi s kevésbé fényes intézet részén volt. Cambridge-nek volt szerencséje nevelni azon nagyhírű protestáns püspököket, kiket Oxfordnak volt szerencséje megégetni; és Cambridge képezte azon nagy államférfiak elméit, kiknek köszönhetni főleg a reformált vallásnak biztos megalapítását Európa északi részein.

Ezen államférfiak, kikről beszélünk, ifjúságukat theologia vitályok szünetnélküli moraja közt töltötték. A vélemények még mindig zűrzavaros fejetlenségi állapotban valának, összekeveredve, majd különválva, előre haladva majd hátrálva. Némelykor a konservatívek konok vakbuzgósága látszott felülkerekedni; majd a reformátorok heves támadása, mindent elsepert maga előtt. Akkor ismét az ellentálló tömeg von kétségbeesett állást, megállítva a mozgalmat, s

lassanként hátraszorítá. Az ingadozás, mely ekkor az angol törvényhozásban feltűnt, s melyet szokás volt egy két egyén szeszélyének vagy hatalmának tulajdonítani, valósággal nemzeti ingadozás volt. Nem csupán Henrik lelkében történt, hogy az új hittan nyert fölényt ma, s a dajka és pap lelkéi visszanyerék befolyásukat holnap. Nem csupán a tudor házban történt, hogy a férjet elkészerítette feleségének ellenzése, hogy a fiu véleményben ellenkezett apjával, a fitestvér üldözte nővérét, egyik nővér üldözte a másikat. A régihez ragaszkodásnak s ujitásnak (konserváció s reformációnak) elvei folytatták harcukat a társadalom minden részeiben, minden gyülekezetben, minden iskolában, minden család tűzhelye körül, minden gondolkodó lélek legbensőbb redőiben.

E forrongás közepette fejlődtek ezen most jellemzett férfiak lelkei. Ők reformálókna születtek. Ők természetöknél fogva az emberek azon sorához tartoztak, kik a nagy értelmi haladásban mindig a homlokvonalt képezik. Ők tehát valamennyien protestánsok voltak. Vallásos tárgyakban mindazáltal, noha nincs ok kétségbe vonni őszinteségüket, buzgók teljességgel nem voltak. Közülök egynek sem tetszett kitenni magát legkisebb veszélynek is Mária uralkodása alatt. Egyike sem pártolta Northumberlandnak, menyé érdekében elkövetett szerencsétlen merényletét. Egy sem vett részt Wyatt elszánt tanácskozmányaiban. Ők igyekeztek foglalkozást találni a kontinensen, vagy ha Angliában maradtak, nagy illedelemmel misét hallgattak s megtartották a bűjtöt. A sötét és vésteljes évek letűntével, midőn a korona új uralkodóra szállott, felfogták az egyház reformálásának vezényletét. De ők nem törtek előre a hittanárok indulatosságával, hanem az államférfi higgadt határozottságával. Nem akként működtek ők, mint aféle emberek, kik a római szertartást az Istenre nézve sokkal sértőbbnek, a lelkekre nézve pedig sokkal kártékonyabbnak tekintették, hogysem az egy óráig is megszenvedtethetnék, hanem mint olyan férfiak, kik a keresztyének között versengés alatt levő pontokat, magukban véve, érdekteleneknek tekintették, és kiket lelkiismereti aggály épen nem tartóztatott, hogy valaminél előbb a Mária pápista hitét, úgy azután az Eduárd protestáns hitét vallják, vagy bármelyiket azon számos közvetítő kombinációk közül, melyeket Henrik szeszélye és Cranmer szolgálai politikája a két ellenséges párt tanaiból alakított. Jól megfontolva vé-

gig tekintették saját hazájok s a kontinens állását; megelégedtek a közszellem hajlásának irányával, s elhatározzák magokat ezen oldalra. Élére állottak Európa protestánsainak, s kockára tévük hirnevöket s vagyonukat pártjuk boldogulásáért.

Szükségtelen elmondani, mily ügyesen, mily elszántan s mily dicsőségesen vezették Anglia politikáját a következő eseményteljes évek folytán, mikép sikerült nekik barátaik egyesítése, elleneik megszakítása, mikép alázták meg Fülöp kevélységét, mikép nyerték meg Coligni legyőzhetlen lelkét, mikép szabadították meg Hollandot a zsarnokságtól, mikép vetették meg hazájok tengeri nagyságának alapját, mikép jártak túl Itália politikusainak eszén, s szelidítették meg Skócia szilaj főnökeit. Nem lehet ugyan tagadni, hogy ők is követtek el számos tetteket, melyek korunkbeli államférfira komolyabb nemű megrovást vonnának. De ha gondolóra vesszük azon korszak erkölcsi állapotát, és elleneiknek, kikkel vetélkedniök kellett, lélekisméret nélküli jellemét, kénytelenítettünk megengedni, mikép nem ok nélkül van, hogy neveiket maiglan is tiszteletben tartják honfiak.

Volt ugyan közöttük, értelmi s erkölcsi jellemökre nézve, kétségkívül számos különbözés: mindazáltal erős esaládi hasonlatosság volt köztük. Lelki tehetségeik alkotása szembetűnőleg egészséges volt. Egy külön tehetség sem volt kiválólag a többiek felett kifejlődve. De férfias egészség s pezsgő erő ömlött el az egészen. Mindnyájan tudományos emberek voltak. Elméik természet és gyakorlat által, helyesen voltak szemlélődő foglalkozásokra képezve. Inkább körülmények, mint saját hajlamaik vonzása, vezették őket kitűnő szerep foglalására a tevékeny életben. A tevékeny életben is, azonban, semmiféle ember sem lehetett tökéletesben szabad, a pusztá theoretikusok s pedantok hibáitól (szemlélődők s elfogultak vagy feszdik). Semmiféle ember sem értette pontosabban az idők intését. Senkinek sem volt nagyobb gyakorlati ismeretsége az emberi természettel. Politikájokat inkább jellemzé a vigyázat, mérseklet és erő, mint találékonyság, vagy vállalkozási szellem. Beszédök s írásuk módora méltó volt felségés eszközhöz. Szónoklatuk kevésbé bő s kevésbé elmés, de sokkal tisztább és sokkal férfiasb mint a következő nemzedéké.

Az ő szónoklatuk, azon férfiak ékesszólása, kik együtt éltek a biblia első fordítóival s a „Book of Common Prayer“ (könyörgés könyv, az egyházi minden szertartásoknál közönségesen használandó) szerzőivel. Világos, méltóságteljes, tömött, csak nagyon kevéssé árnyékolva azon negély (affectáció) által, mely eléktelenítette a legközelebbi korszak legnagyobb tehetségű férfiainak modorát. Ha mint némelykor történt, kénytelenítették résztvenni azon theologiai versengésekben, melyektől akkoriban országok legdrágább érdekei függöttek, úgy végezték teendőiket, mintha egész életüket iskolák és zsinatokban töltötték volna.

Volt valami ezen nagyhirű férfiak természetében, mi őket az udvaroknak és néptömegnek szójárassá vált állhatlansága ellen biztosította. Semmi cselszövények, vetélytársaknak semmi szövetkezései, sem foszthatták meg őket fejlődők bizalmától. Befolyásukat egy parlament sem ostromolta. Semmi néptömeg sem hozta az ő nevöket kapcsolatba valamely gyűlölt sérelemmel. Hatalmuk csupán halálukkal végződött. E tekintetben, sorsuk nevezetes ellentétet tüntet fel, mind a megelőző mind a következő nemzedék vállalkozó és tündöklő politikusai irányában. Burleigh negyven évig volt miniszter; Sir Bacon Miklós husz évnél tovább tartotta a nagy pecsétet; Sir Walter Mildmay huszonhárom évig volt kincstár kancellárja; Sir Smith Tamás államtitkár volt tizen-nyole évig; Sir Walsingham Ferenc körülbelöl szinte annyi ideig. Ezek mindnyájan hivatalban haltak meg, köztisztelet s királyi kegy élvezetével. Sokkal különböző volt Wolsey, Cromwell, Norfolk, Somersét és Northumberland sorsa; úgy szinte az Essexé, Ráleighé, s azon még sokkal dicsőbb férfiué, kinek életét fontolóra venni kitűzött szándékunk.

Ezen körülménynek magyarázata, alkalmasint benfoglaltatik azon mottóban, melyet Sir Bacon Miklós Gorhamburg teremének bejárása felibe iratott: „Mediocria firma.“ Ezen alapelvet szüntelen szem előtt tartották, ő és tisztársai. Inkább fordították gondjokat arra, hogy hatalmuk alapját mélyen rakják le, minthogy az építményt kitűnő de biztosság nélküli magasságra emeljék. Egyik sem vágyott közülök egyedüli miniszterkedésre. Egyik sem gerjesztett irigységet gazdagság s befolyás hiú fitogtatása által. Egyik sem vágyott az ország régi arisztokráciáját túl fényleni. Ők mentek valának a címek azon gyermekes szeretetétől, mely az előző s következő

nemzedék udvaroncait jellemzé. Az említettek közül csupán egy tétetett Peer-ré, s az is megelégedett a peerség legalsóbb fokozatával. Pénzt illetőleg, igazságosan egyiket sem lehet mondani kapzsinak. Sőt közülök többen, kitűnő részrehajlatlanság dicséretét érdemelnék korunkban is. Állam iránti hűségök megvesztegethetlen. Magán erkölcsi viseletök folt nélküli. Háztartásuk józan s helyesen kormányzott.

Ezen államférfiak között Bacon Miklós ur általánosan úgy tekintetett, mint kit Burleigh után a legközelebbi hely illetett. Camden által így neveztetett: „*Sacris Conciliis alterum columen.*“ Buchanan György által pedig:

„*Diu Brittanici*“

„*Regni secundum Columen.*“

Miklós úr második neje s Bacon Ferenc anyja, Cooke Anna volt, Cooke Antal úr leányainak egyike, azon kitűnőleg tudományos férfiúé, ki VI. Eduárd nevelője volt. Antal úr különös figyelmet fordított leányai nevelésére, és elérte azt a kort, melyben mindnyáját fényesen és boldogul férjhez adva láthatá. Klasszikai műveltségük, őket azon kor legműveltebb női között is kitűnővé tette. Katalin, ki Killigrew nője lett, latin hexametereket s pentametereket irt, melyek a „*Musae Etonenses*“ben is becsületet vallának. Mildred-et, Lord Burleigh nőjét, Ascham Roger úgy írja le, mint Anglia ifjú hölgyei közt legtanúltabb görögöt, Grey Johanna asszonyságot (Lady Jane Grey) mindig kivéve. Anna, Bacon Ferenc anyja, kitűnő volt nyelvészeti és hittani tudományára nézve. Jewel püspökkel görög levelezésben állott, kinek Apológiáját latinból oly hibátlanul fordította, hogy abban sem a püspök maga, sem Parker érsek a legkisebb változtatást sem tehettek. E nő fordította szinte Bernardo Ochinónak a „*Végzetről és szabadakaratról*“ írott beszédei egész sorát, toskáni nyelvből. Mely tette annál különösb, mivel Ochino egyik volt azon, kevés számú de mérész csapat, olaszthoni reformátorok közül, kiket Wittenberga, Geneva, Zürich és Róma egyaránt átok alá vetettek, s kiktől a socinianusok felekezete hozza le származását.

Baconné asszonyság kétségkívül magasan mivelte lelkű hölgy volt azon kor divata szerint. Azért, azonban ne engedjük magunkat elcsábíttatni oly hiedelemre, hogy ő és nővérei teljesb képzettségű nők valának, mint a minők némelyek a mostan élők között. E tárgyra nézve, úgy vél-

jük, sok bal felfogás létezik. Gyakran hallottunk férfiakat, kik kívánják, mint majd minden okos ember kívánja, hogy nőknek magas nevelést kellene adni, elragadtatással szólni a XVI. századbeli angol hölgyekről, és sópáncodni, hogy a jelenkori kisasszonyok között nem találtnak Ascham és Aylmer azon kedves növendékeihez hasonlókat, kik himzésük alatt, Isokrates és Lysias irályát hasonlították öszve, az alatt pedig míg a kürtök harsogtak s az ebek csaholtak, csöndes melléktermeikben ültek, és szemeiket azon halhatatlan lapokra függesztették, melyek elmondják, hogy az értelmi szabadság első nagy vértanúja, mily nyugodtan s hőiesen fogadta zokogó foglárjától a csészét. Mindazonáltal ezen panaszoknak bizonynyal nagyon csekély alapjuk van. Nem akarnánk a XVI. század hölgyeiről vagy foglalkozásaikról legkevesebbet is levonni. De azt hisszük, hogy azok, kik őket a mai nők rovására annyira magasztalják, elfelejtenek egy nagyon szembetűnő s nagyon fontos körülményt. VIII. Henrik vagy VI. Eduárd korában, az, ki nem tudott görög és latin nyelven olvasni, nem is tudott olvasni semmit, vagy igen parányival többet a semminél. A mai nyelvek közöttül egyedül az olasz birt olyasmivel a mit irodalomnak lehet nevezni. Európa valamennyi élő anyanyelvein írott, akkoriban meglevő értékes munkák, mindöszve is alig töltöttek volna meg egy pólcot. Nem voltak még Angliának Shakespeare színművei, sem „Fairly Queenje.“ Franciaországnak sem volt Montaigne-je; sem Spanyolhonnak Don Quixott-ja. Ha egy jól megrakott könyvtárt körül nézünk, hány angol vagy francia könyvet találunk, mely akkor már meg lett volna, midőn Lady Grey és Erzsébet királyné nevelésben voltak? Chancer, Grower, Froissart, Comines, Rabelais, teszük csaknem az egész jegyzéket. Kikerülhetlen volt annakokáért, hogy egy nő vagy neveletlenül maradt, vagy klasszikai nevelést nyert legyen. Valójában a régi nyelvek valamelyikének tudása nélkül senki sem bírhatott legkisebb tiszta esmérettel is mind arról, mi a politikai, tudományos és vallásos világban történt. A latin nyelv a XVI. században egészen az volt, mi a francia nyelv a XVIII.-ban, sőt ennél is több. Az volt valamint az udvarok úgy az iskolák nyelve; az volt a diplomaciának, az volt a politikai és hitani vitatkozásoknak nyelve. Megállapodott nyelv lévén, míg az élő

nyelvek hányatott állapotban valának, s általánosan ismert nyelv lévén a tudós és művelt közönség előtt, minden író azt használta, ki messzeterjedő s maradandó hirre vágyott. Ki azt nem tudta, el volt zárva nemcsak Cicero és Virgil, nemcsak az egyházi törvények s iskolai hittanok fellett irt nyomatékos értekezések, hanem egyszersmind saját korabeli legérdekeseb emlékiratok, röpiratok, sőt még a napi eseményeket tárgyazó legcsudáltabk költészet, legnépszerűbb gunybohózatok, Buchananféle hódoló versek, Erasmus párbeszédei, Hutten levelei sat. ismertetétől is.

Ezeset többé már nincs. Minden politikai s vallásos vitályok ma már az élő nyelveken folytattatnak. A régi nyelvek csupán a régi írók munkáinak magyarázatánál használtatnak. Igaz ugyan, hogy Róma s Athén lángelméinek szüleményei ugyanazok maradtak a mik voltak: de noha tényleges becsök nem változott, viszonylagos becsök, összehasonlítva az emberiség által a mai időben birt szellemi gazdagság tömegével, folytonosan alább alább szállott. Őseinknél az egész tudományosságot ezek tették. A mi kincseinknek csak egy részét tesszik. Lady Jane Grey mi szomorujáték felett könyezhetett, mi vigjáték felett mosolyghatott volna, ha a régi drámaírók nem leendettek meg könyvtárában? A jelenkori olvasó segíthet magán Oedipus és Medea nélkül is, birván Othellót és Hamletet. Ha semmit nem tud is Pyrgopolynces (tornyos erődtímenyek győzelmes rombolói) és Thraso (Minerva hősie neve) felől, esmerős Boban dil, Bessus, Pistol és Parolles-el. Ha nem élvezheti Plátó csipős élceit, (ironia) némi kárpótlást találhat Paskaléban. Ha ki van zárva Nephelococcygiából (Aristophanes felhőkbe költött városa), menedéket lelhet Lilliputban. Ugy hiszszük, nem esünk tiszteletlenség bünébe azon nagy nemzetek ellen, melyeknek az embernem, művészetet, tudományt, izlést, polgári és értelmi szabadságot köszönhet, ha mondjuk, hogy az általuk ránk hagyott tőke oly gondosan gyarapítottatott, hogy a felhalmozódott kamat, most túlhaladja az alapot. Mi ugy hiszszük, hogy nyugot Európa nyelvein az utóbbi kétszáz ötven év alatt írott könyvek, ide értve természetesen a régi nyelvekből tett fordításokat is, nagyobb becsűek, mint valamennyi könyvek, melyek ezen korszak kezdetekor léteztek a világon. A mostani europai nyelvekben az angol nők legalább is vannak oly jártasok mint az angol férfiak. Ha ennek-

okáért Lady Jane Grey tudományos készségét összehasonlítjuk egy saját korunkbeli művelt ifjú hölgyéével, nem kétkedünk ítéletünket az utóbbinak felsőbbsege mellett kimondani. Reményljük, hogy angol olvasóink ezen kitérésért megbocsátanak. Igaz, hogy hosszú: de alig lehetne helyén kivülinek mondani, midőn abbeli tévedések megcáfolására szolgál, hogy ósanyáiknak ósanyjai különb asszonyok voltak volna, mint nővéreik s feleségeik.

Bacon Ferenc, Miklós ur legifjabbik fijaszületett Yorke Houseban atyja Strandi lakán jan. 22-én 1561. Ferenc egészsége nagyon kényes volt; s egyrésztben e körülménynek lehet tulajdonítani viseletének azon komolyságát, s ülő foglalkozások iránti szeretetét, mely őtet más ifjaktól megkülönböztette. Mindenki tudja, hogy az ő eszének kora fejlettsége s érett magaviselete mennyire mulattatá a királynét, s mikép szokta volt a királyné őt, kis Lord kancellárjának nevezni. Ugy beszélnek, hogy még csupa gyermek korában megszökött játszótársaitól, a St. James Fieldi egyik boltozat alá, hogy az ott tapasztalt különös viszhang okait nyomozza. Annyi bizonyos, hogy alig 12 éves korában a szemfényvesztés mestersége körüli nagyon elmés szemlélődésekkel foglalkozott, mely tárgy Dugald Stewart helyes megjegyzése szerint, sokkal több figyelmet érdemelne a filozófoktól, mint mennyit valaha fordítottak arra. Ezek csak csekélységek. Azonban a kitűnés, melyre Bacon később jutott, érdekessé teszi ezeket.

Tizenhárom éves korában belépett a trinity kollégiumba Cambridgében. A tudományok ezen nevezetes iskolája a Lord kincstárnok s a Lord kancellár különös kegyében állott, mely pártfogásukból nyert kedvezményeket nyilvános levélben is megismerte; ezen levél épen egy hónappal kelt Bacon Ferenc belépése után. Az igazgató Whitgift volt, ki később canterburi érsekké lön. Egy korlátolt eszű aljas zsarnokoskodó pap, ki szolgáltság és hizelgés által nyert hatalmát üldözésre fordította, üldözésére szintűgy azoknak, kik Kálvinnal az egyház kormányzata iránt egyetértettek, mint azoknak, kik Kálvintól az örök kárhozat iránti tanra nézve különböztek. Ekkor azon pupás átváltozás alatt volt, midőn a hernyói alakot levetkezte s a szitakötőit felvette; közepítő féreg a farkesóváló és nyomorgató között.

Magát azon udvarlásért, melylyel a minisztereknek adózni

célszerűnek találta, saját kollégiuma körébeni zug-zsarnokoskodás által kármentesítette. Igazságtalanság lenne azonban megtagadni tőle azon dícséretet, hogy ezen időtájban egy fontos szolgálatot tőn a tudományoknak. Férfiasan ellene állott azoknak, kik a trinity kollégiumot a westminsteri iskolának merő függelékévé kívánták tenni. Ezen tette által, mely, a mennyire mi emlékezünk, hosszú hivatalos életének egyetlen jó tette, megmentette Anglia legnemesb nevelő intézetét a King's kollege és New college lealacsonyító sorsától.

Gyakran mondják, hogy Bacon még a kollégiumban léte alatt tervezte azon nagy tudományos forradalmat, melylyel neve elválhatlanúlegyekötte van. Az ezen tárgy iránti adatok azonban, nem elegendők annak bebizonyítására, a mi magában oly valószínűtlen, hogy már ily korán, ily nemű valamely határozott terv alakult volna, még oly hatalmas és tevékeny lélekben is, minő az övé volt. De annyi bizonyos, hogy három évi időzés után elmenvén Cambridge-ből Bacon, magával mély megvetést vitt el az ott követett rendszer ellen, s azon határozott meggyőződést, hogy az akadémiái rendszer Angliában gyökerestől hibás, egyzersmind méltó undort azon bohóságok ellen, melyekre Arisztoteles követői vesztegették erejüket, sőt nem igen nagy tiszteletet önmaga Arisztoteles iránt is.

Tizenhat éves korában meglátogatta Párist, s egy ideig ott maradt Sir Amias Paulet, Erzsébetnek a francia udvarnál levő minisztere felügyelete alatt, ki az Erzsébet által alkalmazott számos derék hivatalnokok között, a legügyesebbek s legeggyenesbek egyike volt. Franciaország ekkor szánandó izgatott állapotban volt. A hugonották és katolikusok épen ekkor gyűjtötték össze minden erejüket, számos visszázkodásaik leghevesbikére s legtartósbikára; míg a fejedelem, kinek kötelessége lett volna védeni és fékezni mindkettőt, vétkei és esztelenségei által oly mélyen alacsonyította magát, hogy egyik felett sem volt semmi tekintélye. Bacon mind e mellett is egy körutat tőn néhány tartományokon keresztül, s úgy látszik bizonyos ideig Poitiersben mulatott. Bővében vagyunk a bizonyítványoknak, hogy a kontinenseni mulatása alatt nem mulasztotta el az irodalmi s tudományos foglalkozást. Figyelme azonban ugylátszik, főleg statisztika s diplomáciára volt függesztve. Ezen időben

irta Európa állása felett azon jegyzeteit, melyek ki vannak nyomva munkáival együtt. Nagy érdeklél tanulómozgást a jelírásmód megfjítésének mesterségét, s maga is talált fel oly elmés jelírásmódot, melyet, sok esztendőkkel későbbben is, érdemesnek ítélt helytfoglalni a „De Augmentis Scientiarum“ című munkájában. 1580-dik évi februárban ezen foglalkozásokba volt merülve, midőn tudósítást kapott atyjának véletlen haláláról s rögtön visszatért Angliába.

Kínézéseit ezen esemény egészen feldulta. Ő nagyon ohajtott oly ellátást nyerni, mely őt képessé teendette, hogy magát az irodalom s a politikának szentelje. Folyamodott a kormányhoz; s csudálatosnak látszik ugyan, de híjában folyamodott. Kívánságai mérsékeltek valának. Őseitől a kormány irányában nagy igényeket öröklött. Őtet magát is kedvező oldalról ismérte a királyné. Nagybatyja miniszterelnök volt. Saját tehetségei olyanok, hogy azokat bármely miniszter is vágyhatott volna a közszolgálatba beiglatni. S mindezekmellett is szorgalmazásai sikeretlenek maradtak. A valóság ez: a Cecilek őt nem szerették, s illem korlátaik közt elkövettek mindent mit elkövehettek, hogy előmentét feltartóztassák. Azt nem állították soha, hogy Bacon követett volna el olyast, a mivel e szeretetlenséget megérdemelheté; s egyáltalában nem is lehet feltenni, hogy egy természeténél fogva szelíd indulatú s udvarias ildényű ember, ki egész élte folytán a legnagyobb gonddal dajkálta szerencsáját, s ki egész a hibáig félt megbántani a hatalmasokat, adhatott volna legkisebb okot is oly rokon elkedvetlenítésére, kinek módjában volt neki lényeges szolgálatot tehetni, vagy kipótóthatlan kárt okozni. Valóságos magyarázata a dolognak, úgy hiszszük, ez: Cecil Robert a kincstárnok második fia néhány hónappal ifjabb volt Baconnél. Ez igen nagy gonddal neveltetvén, diplomácia titkaiba s udvari cselszövényekbe, alig serdülő korában, beavattatván, épen ez időtáján volt a közélet színpadára bevezetendő. Burleighnak semmi sem feküdt annyira szívében, minthogy az ő saját nagysága ezen kedvenc gyermekére szálljon. Azonban Burleigh-t még apai részrehajlása sem mentheti meg, hogy észre ne vegye, mikép Robert minden tehetségeit tanulmányait öszvevéve sem mérkőzhetik meg rokonával Ferenczel. A kincstárnok magaviseletének ez egyetlen magyarázata látszik előttünk észszerűnek. Montagu úr szívélyesb érzel-

mű. Ő felteszi, hogy Burleigh-t egyedül szeretet vezette testvére fiának irányában; s ezért nem akarta őtet arra bátorítani, hogy másokra támaszkodjék inkább mint önmagára, s a politika futó homokján szerencséltesse magát, a törvénykezési biztos életpálya helyett. Ha Burleigh érzelmei ilyenek valának: különösnek látszik, hogy saját fiának megengedte, azon futó homokon szerencséltetni magát, melytől testvére fiát oly gondosan óvta. Az igazság tehát ez: ha Burleigh úgy akarta volna, könnyen biztosítandhatott Bacon számára kényelmes ellátást, mely nem lett volna kitéve semmi veszélynek; és nem szenved kétséget, mikép ő épen oly kevés kedvet mutatott ahhoz, hogy testvére fiját képessé tegye hivatal után élni, mint ahhoz, hogy őt képessé tegye hivatal nélkül élni. Hogy rokonai viseletét Bacon maga is, az ő magasb tehetségei elleni irigységnek tekintette: abban legkisebb kétségünk sincs. Sok esztendőkkel később Villiersnek írott levelében így fejezi ki magát: „Gyámolítsd, buzdítsd, s mozdítsd előbb a tehetséges embereket minden szakban, minden polcon s minden pályán. Mert a Cecileknek, mind az apának, mind fiának korában a tehetséges emberek tervszerűleg és szándékosan elnyomattak.“

Bármik voltak légyen is Burleigh indokai, feltett szándékánál megmaradt változatlanúl. Ferencnek, a nagybátyjához s nénjéhez intézett esedezései komolyak, alázatosak s szintén szolgaiak valának. Ő korának legsokatigérőbb s legműveltebb ifja volt. Atyja, a miniszternek sógora, leghasznosabb tisztvársa s legbensőbb barátja volt. De mindez szegény Ferencnek semmit sem használt, kénytelenítette egészen akarátja ellen, magát a törvény tanulására adni. Felvétetett a Gray-Innbe, hol néhány évig dolgozott, homályban.

Minő kiterjedtségű lehetett törvénykezési ismerete, nehéz megmondani. Ily hatalmas tehetségű embernek nem igen került kemény fáradságába, megszerezni azon nem igen sokból álló technikai isméretet, mely sebes felfogás, tapintat, ész, elmésség, ékesszólás és világismerettel kezét fogva, elégséges az ügyvédet legmagasb kitűnésre emelni pályáján. Az általános vélemény, úgy látszik, az volt, melyet felőle egy alkalommal Erzsébet mondott: „Baconnek, így szólt a királyné, nagy esze és sok tudománya van, de a törvényben felüle-

tesnek látszik ismerete, és nem mély.“ Gyanításunk szerint a Cecilek mindent elkövettek, hogy e véleményt sársárlások és színeskedések által elterjeszthessék. Coke ezt megrögzött roszlelkű szemtelenséggel nyilván kikiabálta. Semmiféle pletykák sem találnak később hívókra, mint azok, melyek a lángészt kisebbítik, s az öntudatos közepszerűségnek irigységét simogatják. Kimondhatlanul vigasztaló lehetett egy buta ügyvédnek, ki elődje mintegy annak, a ki százötven évvel később megcsóválta fejét Murrayra mint valami nagy böles, tudni azt, hogy a korszak legképzettebb szónoka nagyon tökéletlenül ismeri, a bastard eigné-t (törvénytelen első szülöttet), és mulier puisné-t (törvényes későbbi feleséget) illető törvényt, s összezavarja a szabad halászatnak, s a halászközségnek jogait.

Az bizonyos, hogy azon korszakban, sőt még a következő másfélszázad alatt sem volt egy ember is, ki a törvény filozofiájában jártasb lett volna Baconnél. Tekhnikai ismeretsége, segítettvén bámulatos tehetségei s ajánló magaalalmazása által, elégséges volt, hogy neki védeneket szerezzen. Munkássági köre hirtelen nőtt, úgy hogy csakhamar reményt kezdett táplálni a törvényszékhez ki neveztetés iránt. E célból folyamodott Lord Burleighhez, de morgorva visszautasítást nyert. A megtagadás okáról ítélhetünk némileg, Baconnek maig is meglevő válasza után. Ugy látszik, hogy a vén Lord, kinek kedélyét kor és köszvény jobbra nem változtatta, s ki az emelkedő nemzedék tündöklő, sebes eszű ifja iránt szerette ellenszenvét kimutatni, kapott az alkalmon, hogy Ferencnek egy keserű leckét tarthasson hiúsága és feljebbvalói iránti tiszteletlenségéről. Ferenc a legnagyobb alázattal válaszolt, megköszönte a kincstárnok feddését, igérvén, hogy azt hasznára fordítandja. E közben idegenek nem voltak oly igazságtalanok az ifjú ügyvéd iránt, mint legközelebbi rokonai. Huszonhatodik évében törvényszékénél ülnökké lön, s két évvel később Lent Readerré (Lector tempore jejunii) neveztetett ki. Végre 1590. nyerte először az udvar kegyének némi jelét. Feleskettetett a Queens Consel (királyné tanácsa) számfeletti tagjául. E cimmel azonban nem járt semmi fizetés. Nem szűnt tehát meghatalmas rokonainál zörgetni valami ellátásért, mely képessé tegye őt a megélhetésre a nélkül hogy szakmányaival vesződjék. Nagybátyjának komor szeszélyét s unokatestvérének a szemlélődő emberekre vetett gúnyos észrevételeit, mi-

szerint ezek filozofiai álmokban merengvén, sokkal bölcsesebbek, hogysen közhivataloknak megfelelni képesek lehetnének, békével, s félünk tőle, alacsonyossággal határos vidámsággal tűrte. Elvégre a Cecilek elég nagylelkűek voltak megszerezni számára a Star-Chamber (csillag kamara) iktatói hivatalának várandóságát; de minthogy sok évek folytak el, mielőtt abba bejuthatott, még mindig kénytelenítettett mindennapi kenyereért dolgozni.

Az 1593. egybehívott parlamentben helyet foglalt mint Middlesex kerület követe, s csak hamar kitűnőséget nyert mint taglaló (debater). Szónoklatainak hiányos maradványai-ból könnyű átlátni, mikép az irataiban feltűnő kifejezési tömöntség s eszme-gazdagság jellemzik beszédeit is, továbbá hogy terjedmes jártassága az irodalom s történelemben képessé tette őt, gyönyörködtetni a hallgatóságot roppant változatosságú felvilágosítások és célzásokkal, melyek általában szerencsésen s kellő helyen valának alkalmazva, melyek azonban valószínűleg úgy tetszettek leginkább azon kor ízlésének, ha olyanok valának, minőket ma gyermekeknek és tudáskodóknak tartanak. Az is kivíváglík, hogy ő tökéletesen ment volt azon hibáktól, melyek közönségesen feltaláltatnak azon ügyvédekben, kik a törvénykezési termekben nyert kitűnés után lépnek a képviselői házba; hogy, neki szokása volt minden nagy kérdést nem apró külön-szaggatott részekben, de mint egészet tárgyalni; hogy mesterfogásokkal nem igen élt, s okoskodásai inkább felelő mint szörszálhasogató észre mutatnak. Jonson Benjámín, minden kifogáson felül álló bíró, Bacon ékesszólását oly szavakban írja le, melyek, noha gyakran idéztettek, megérdemlik, hogy ismét idéztessenek: „Volt az én időmben egy nemes szónok, szónoklatában méltóságteljes; kinek előadása, hol az enyelgést nélkülözhetette vagy mellőzhetette, nemesen szigorú volt. Soha ember nem szónokolt több csínnal, több tömöntséggel, több nyomatékkal, s nem türt kevesebb ürességet, kevesebb hijáavalóságot előadásában. Nem volt beszédének része, melynek meg nem lettek volna saját kellemei. Hallgatói sem nem köhenthettek, sem le nem vehették róla szemőket veszteség nélkül. A hol szónokolt, teljes hatalmat gyakorolt; bíráinak haragja, részvéte, egészen szolgálatára állott; érzelmeiket soha senki jobban hatalmában nem tartotta. Minden, ki őt hallgatta, csak attól félt, hogy

beszédének végét szakítja. A bírákról tett említésből úgy látszik, hogy Jonson csupán törvénykezésnél hallotta Bacont. Ugy képzeljük, hogy a képviselőház akkoriban idegeneknek csaknem hozzáférhetlen volt. Nem lehet feltenni, hogy oly finom tapintatú ember mint Bacon, épen a szerint szónokolt volna a parlamentben, mint a Court of Queen's Bench-ben. A modor és előadás kellemei azonban természetesen ugyanazok maradtak képviselő korában is.

Bacon nagyon nehéz nyereszkesedési játékot kísérelt meg a politikában. Ő kedvenc kívánt lenni az udvarnál, s egyzsersmind népszerű a közönség előtt. Ha valakinek e mérészet sikerülhetett volna, ily ritka tehetségű, kora érett itéletű, csendes kedélyű, s tetszéyes magaviseletű ember felől lehte várni, hogy sikert arat. Nem is esett el egészen céljától. Egyszer azonban hazafiúi lelkesedésének szabad kitörést engedett, mi is neki hosszas és keserű benső mardosásba került, s mit többször soha sem is mert ismételni. Az udvar nagy segélyadót s gyors fizetést kívánt. Bacon beszédének fenmaradt részei egészen a hosszú parlament szellemét lehellik: „A gentlemanok, így szólt, kényteleníttetnek előbb asztali ezüst készületeiket s a farmerek rézfazekaikat eladni, hogysem ez megfizettethetnék; mi pedig azért vagyunk itt, hogy vizsgáljuk meg jól a nemzet sebeit, és nem azért, hogy azokon felületesen simuljunk keresztül. A veszélyek ezek: Először. Elégedetlenséget fogunk költeni s veszélyeztetni ő felsége biztonlétét, melynek inkább népei szeretetén kell állania, mint azok vagyonán. Másodszor ha ezt ily módon megajánljuk, más fejedelmek ennekutána hasonló fognak kívánni; úgyhogy veszedelmes példát állítandunk magunk s maradékink számára; a történelemből pedig látni lehet, hogy valamennyi nemzetek között az angol az, melyet lejármolni, lealjasítani és kizsarolni nem lehet. A királyné és miniszterei a közszellem ily kitörésén legnagyobb mértékben felboszankodtak s valóban a képviselőház sok becsületes tagjai sokkal csekélyebb okért is Towerbe küldetett a kevély s heves vérű tudorok által. Az ifju hazafi a legszégényitőbb mentegetődzésre sülyedett. A Lord-kincstárnok előtt esdeklett, mutasson némi kegyelmet szegény szolgája és szövetségese iránt. A Lord-kancellár előtt keservesen jajveszékelt egy olyan levélben, mely mellett Cicerónak számkivettetése alatt írott, legférfiatlanabb levele is rátarthatná

magát. A lecke fogott. Bacon soha sem vétett többször ily módon.

Bacon most meg volt elégedve, esakhogy hatalmas rokonai pártfogolására nem kellett többé számítani, kiket tizenkét évig oly szelid makacssággal zaklatott: s elkezdett különböző táj felé tekintgetni. Erzsébet udvaroncai közt legközelebb tűnt fel egy új kegyenc, ifjú, nemes, gazdag, művelt, ékesszóló, bátor, nagylelkű, magasravágó; oly kegyenc, ki az ősz-fejű királyné oly hajlamának jeleit nyéré meg, minőkre alig méltatá Leicestert a szenvedélyek szakában; ki, egyszersmind volt a palota disze, s a főváros bálványa; ki közös pártfogója volt a tudósoknak és hős harciaknak; kinél közös menedéket talált az üldözött katholikus s az üldözött puritán. Burleighnek azon higgadt okossága, mely őt képessé tette, hogy annyi veszélyek között is medret alakítson pályafolyamának, s azon roppant tapasztalata, melyet, tiszt- és vetélytársak két nemzedékével tartott működése között, szerzett, alig látszott elegendőnek, hogy őt ez új versenyen fentartsa. Cecil Róbert pedig belebetegedett a félelem és irigységbe Essex, hirneve s befolyása emelkedésének látásán.

Azon pártok történelme, melyek Erzsébet udvarát s tanácsát uralkodása végefelé megszakíták, noha tanulságos: egyáltalában sem nem érdekes sem nem mulattató. Mindkét fél oly eszközöket használt, minőket szoktak a nem igen lelkiösmeretes államférfiak; és egyiknek sem volt, sőt még csak nem is kövelte egyik is hogy volna valamely kitűzött fontos célja. A közszellem ekkor épen pihent egyik nagy erőfeszítése után, s erőt gyűjtött másakra. Azon indulatos és rémitő roham, melylyel az emberi értelem Luthernek a római egyháztól elszakadását követő ötven év folytán az igazság és szabadság pályáján előrenyomúlt, már ekkor túl volt. A protestantizmus és papizmus közötti határok le voltak téve, csaknem egészen ott, hol maiglan állanak. Anglia Skócia és az északi országok egyik oldalon állottak; Irland, Spanyol Portugal s Olaszhon a másikon. A választvonal akként ment mint jelenben is megyen. Nederland, Németország s Svájccon keresztül, tartományt tartománytól, fejdelemséget fejdelemségtől, kántont kántontól választván el. Franciaországot úgy lehete tekinteni mint peres területet, melyben a vita még nem volt eldöntve. Ezen idő óta a két vallás alig tett

többet, mint hogy állását megtartotta. Némely alkalmoszerű beütések történtek ugyan: de az általános határ ugyanaz maradt. Kétszázötven év alatt egy nagy társadalom sem állott egy emberként fel, hogy magát századok babonái alól kiszabadítsa. E látvány a XVI-ik században közönséges volt. Miért szűnt ez meg? Miért követte e tüzes haladást ily hosszú nyugalom? A reformátorok tanai, a józan észszel vagy kijelentéssel most nem kevésbé megegyezők, mint valának ezelőtt. A közszellem bizonyosan nem kevésbé felvilágosult most, mint vala ezelőtt. Miért hát, hogy a protestantizmus, mely a hasonlítólag kevés tudomány s kevés szabadság korában mindent elseprenn magá előtt, az okoskodásnak s türelemnek e korszakában semmi észrevehető haladást sem teszen; hogy a Lutherok, Kálvinok, Knoxok, Zwinglik utódokat nem hagyának; hogy két és félszázad alatt a római egyháztól kevesebben tértek át, mint néha egy év alatt a reformáció korában? Ez előttünk mindig úgy tűnt fel, mint a történelem egyik legkülönös s legérdekesebb problémája. Ennek megfejtését valamely következő alkalommal alkamasint megkísérleljük. Jelenben elég annyit mondanunk, hogy Erzsébet uralkodásának vége felé a protestáns párt, a mennyei jelenésekből kölcsönzött nyelv szerént, „elhagyta az ő első szeretetét, és az előbbi cselekedeteit nem cselekedte“.

A XVI-dik század nagy küzdelmének vége volt. A XVII-dik század nagy küzdelme még nem kezdődött, Mária uralkodásának vértanúi már sírjaikban, a hosszú parlament tagjai még bölcsőikben feküdtek. A pápisták meg voltak fosztva minden hatalomtól az államban; a puritánok még nem jutottak el hatalmuknak félelmet gerjesztő pontjáig. Igaz, hogy a közelebbi nemzedék történelmében jártas vizsgáló, Erzsébet utolsó parlamentjeinek tetteiben, könnyen megkülönböztetheti a nagy és örökké emlékezetes események csiráit: de azon kor embereinek mindezekből semmi sem tűnt szemükbe. A nagyravágyó férfiak két felekezete hatalomért küzdött egymás ellen, a nélkül, hogy valami fontos közkérdésre nézve különbözött volna egymástól. Mindkét fél az államegyházhoz tartozott. Mindkettő határtalan loyaltást vallott a királyné iránt. Mindkettő helyeslé a spanyol háborút. Azon hiedelemre sincs, a mennyire legalább mi tudjuk, semmi ok, hogy a koronaörökös iránt különböző nézeteik voltak volna. Bizonyos, hogy egyik párt sem vett valami nagy reformot célba; sem valami közsérelem orvos-

lását meg nem kísérlette. A leggyűlöltebb s legveszélyesb sérelem, mely alatt a nemzet akkor szenvedett mindkét fél nyereszkesedésének forrása volt, azért mindkét fél általegyenlő hévvel védetett. Raleigh bírta a kártyák egyedárúságát. Essex az édes borokét. Tényleg a két párt civódásának egyedüli alapja az volt, hogy nem tudtak megegyezni a hatalom és kegyjótéteményezés illető osztalékai felett.

Essex politikai magaviseletében semmi sincs, ami őt jogosíthatná a tiszteletre, és a sajnálatot, melylyel ha korán s borzasztóan végződött életét tekintjük, kisebbíti annak meggondolása, hogy ő leghívebb barátainak életét s vagyonát kockára vetette és az egész országot zavarba dönteni igyekezett tisztán személyes tárgyakért. És még is lehetlen mély részvéttel nem lenni ily derék, nemes büszkeségű, s nagylelkű férfi iránt, ki míg fejedelme irányában oly bátran viselte magát, miként akkoriban egy alattvaló sem: a tőle függők irányában oly gyöngédséggel viseltetett, minő ritkán találunk más kegyurakban. Ellenkezőleg a jóltevők közönséges csoportjával, ő szeretetet, nem hálát kívánt ébresztetni. Ő azt akarta kivinni, hogy azok, kikkel barátságoskodott úgy érezzenek iránta, mint magukkal egyenlő társak iránt. Lángoló, fogékony, minden nagynak s dicsőnek csudálására természetből hajlandó lelkét, Bacon lángesze s tökélyei megbüvölék. Köztük csakhamar szoros barátság keletkezett, végszertüleg, sötét gyászos s gyalázatos véget érendő barátság.

1594-ben az Attorney-Generali hivatal megürült s Bacon reménylette annak megnyerését. Essex magáévá tette barátja ügyét, könyörgött, kifakadt, ígért, fenyegetődzött, de mind hasztalan. Lehet, hogy a Cecilek által Bacon ellenében érzett roszakaratot, Essexeli öszveköttetése még növelte. Róbert akkoriban állam-titkárrá neveztetés pontján állott; ki is egy napon történetesen egy kocsiiban ülven Essexel, közöttük nevezetes beszélgetés adta elő magát: „My lord szóla Sir Robert, a királyné elhatározta, hogy Attorney-General neveztessek ki minden további halasztás nélkül, kérem lordságodat, tudassa velem, kit szándékozik pártolni.“ „Csudálkozom ön kérdésén, felelt a gróf, lehetlen önnek nem tudnia, mikép én határozottan, az egész világ ellenében Ön unokatestvérének Bacon Ferencnek részén állók.“ „Jó isten! felkiált Cecil, nem bírván indulatát fékezni, én csudálom lordságodat, hogy erejét ily valószínűtlen tárgyra vesz-

tegeti. Tud ön felhozni legkisebb előzményt, miszerént ily nyers ifjone ily magas állásra emeltetett volna?“ Ez ellenvetés különösen rosszul hangzott oly egyénnek ajkairól, ki maga, noha Baconnál ifjabb, naponként várta állam-titkárrá neveztetését. A botlás sokkal szembetűnőbb volt, hogysem kikerülhetne volna figyelmét Essexnek, ki ritkán mellőzte el kimondani a mit érez. „Én nem vizsgáltam, így szólt, ha vajjon voltak-e előző példák, hogy ifju emberek töltötték volna be az Attorney-General-i hivaltalt. Hanem tudnék nevezni, önnek Sir Robert, egy oly embert, ki Ferencnél ifjabb, kevésbé tanult, és vele egyenlő tapasztalatlan: még is eseng s minden erejével törekszik sokkal nagyobb fontosságú hivatalra. Sir Róbertnek nem volt mit szólnia, csak hogy ő elegendő tehetséget érez azon hivatalra, melyet elérni reményl, és hogy atyjának hosszas szolgálata megérdemli a hála ezen jelét a királynétól; mintha az ő tehetségei hasonlíthatók volnának unokatestvérének tehetségeihez, vagy mintha Bacon Miklós úr nem tett volna szolgálatokat az államnak. Cecil ennekutána megérinté, hogy ha Bacon a Solicitorsággal megelégednék, ezt a királyné talán könnyebben megemészthetné.“ „Ne emésszen ön itt semmiféle emészteteket“, szólt a nemeslelkű s heves gróf, az Attorney-ség az, mit Ferenc számára meg kell nyernem; és erre minden hatalmat, hatályomat, tekintélyemet, barátságomat ráfordítom; ezt körmeimmel s fogaimmal megszerzem bárki ellenében; ha pedig bárki kicsikarja kezeimből más számára e hivaltalt mielőtt azt megnyerné, keservesen megszolgálánd érette. Erről pedig, ön Róbert úr bizonyos lehet, mert most magamat teljesen kinyilatkoztattam; és én magam részéről, Sir Robert nagyon különösnek találom mind a lord kincstárnokban mind önben, hogy oly hévvel igyekeznek idegennek előléptetésén, ily közel rokon felett; mert ha önök mérlegbe teszik az ő és vetélytársa tehetségeit, kivéve egyedül azon nyomorult öt évet, melyekkel amaz korábban lépett Ferencnél a hivatalos pályára: úgy fogják önök találni, hogy, minden más tekintetben, hasonlításba sem lehet őket hozni egymással.“

Miután az Attorney-General-i hivatal betöltetett: a gróf mindent elkövetett a királynénál, hogy Bacont Solicitor-General-lá tegye; és ez alkalommal a vén lord kincstárnok is hajlandónak mutatkozott rokonának igényeire

nézve. Azonban, a másfél évnél tovább tartott vetélkedés után, melyre Essex, hogy saját szavaival éljünk, igazán ráfordította minden hatalmát, hatályát, tekintélyét, s barátságát, e hely is másnak adatott. Essex fájdalmasan érezte a csalódást, s vigaszt a legbőkezűbb s legkiméletesb adakozóságban talált. Baconnak, Twickenhamban fekvő, mintegy két ezer font értékű jószágot ajándékozott, és pedig, mint Bacon maga sok esztendőkkel később megismeré „oly nyájás és nemes ildénynyel hogy az ildény többet ért a tárgynál.

Csakhamar történt ez események után, hogy Bacon, mint író először jelene meg a közönség előtt. 1597 elején bocsátotta közre „Kísérleteinek“ (Essays) egy kis kötetét, mely aztán később többszöri toldalékokkal, eredeti vastagságánál sokszorososan nagyobbra növekedett. Ezen kis munka, mint igazán is megérdemelte, szerfelett népszerű volt. Kevés hónapok alatt újra nyomatott, latin, francia s olasz nyelvre áttétetett, egyszersmind, úgy látszik, szerzőjének írói tekintélyét is megállapította. Azonban, noha hírneve Bacon-nak emelkedett, anyagi állása még mindig szorult volt. Pénz dolgában nagy bajai voltak; úgy hogy egy alkalommal valami aranyműves háromszáz fontnyi követelése következtében, az utcán elfogatott, s a Coleman-streeti adósok fogházába vitetett.

Essex szívélyessége e közben fáradhatlan volt. Ő 1596-ban a spanyol partokra tett emlékezetes hadjáratára evezett. Hajóra kelése perceiben több barátaihoz irt, nekik távolléte alatt Bacon érdekeit ajánlván. Miután az Agincourt-i és Blenheimi csaták között eső hosszú időszak alatt, a Kontinensen angol fegyver által nyert minden diadalok közül, a legfényesb katonai dicsőséget kivívta: hazájába visszatért, vitézsége, tehetségei, emberies s nemeslelkű indulatai a hazafiaknak bálványává tévék, sőt meghódított ellenségeit is magasztalására kényszeríték. Ő mindig kevély és nyakas volt, e fényes siker pedig, úgy látszik, ezen hibáit még botrányosbakká tette, mint valaha. De barátjához Ferenc-hez mindig a régi maradt. Baconnak némi kinézetei valának házasság által próbálni szerencsáját, s elkezdett egy Hatton nevű özvegynek udvarolni. E nőnek túlzó magaviselete s indulatos szeszélye, önmagára némi homályfoltot, hozzátartozóira kint hozott. Bacon azonban nem vette észre a nő

hibáit, vagy hajlandó volt azokat elnézni, kiterjedt vagyona kedvéért. Essex szokott hévvel fogta pártolása alá barátja ügyét. A levelek, melyeket a gróf Lady Hattonhoz s anyjához intézett, maig is megvannak s magas becsületére szolgálnak. „Ha húgom vagy leányom volna ő, esküszöm hogy épen oly bizalmasan beleegyezném az ügy előmozdításába, mint most önt rábeszélni igyekezem“, így irt a gróf ismét: „Ha az én hitem nyom valamit, esküszöm, hogy ha volna valaki, hozzám oly közel álló, mint kegyedhez leánya: én sokkal jobb szeretném ő hozzá adni mint sokkal nagyobb című férjfiakhoz.“ A kérés szerencséjére Baconnak, nem sikerült. A hölgy ugyan több tekintetben szíves volt irányában, azonban még is visszaszította kezét, s ellenségeét fogadta el. A szűk-fejű, rosszszívű, feszdí (pedant) Sir Edward Coke-hoz ment férjhez, s elkövetett tőle telhetőleg mindent hogy azt oly nyomorulttá tegye, minővé csak megérdemelte hogy legyen.

Essex szerencséje ekkor tetőpontját érte, s hanyatlásnak indult. Ő birta mindazon tulajdonokat, melyek az embert hirtelen emelik nagyságra. De nem voltak meg benne sem azon erények sem azon vétkek, melyek képessé teszik az embert hosszasan megtarthatni a nagyságot. Az ő szabad ösztönösége, a méltatlanság s igazságtalanság elleni éles érzékenysége, teljeséggel nem tetszettek oly fejdelemnek, ki természeténél fogva nem tűrt ellenzést, s negyven év alatt megszokta a körülte levők legtúlcsapongóbb hízélgését s leggyalázatosb csúszás-mászását. Merész és megvető modora, melyben dacolt ellenségeivel, ezeket halálos gyűlöletre gerjesztette. Irrlandi kormányzása szerencsétlen és sok tekintetben kárhóztatható volt. Ő jóllehet tündöklő vitézségénél s heves tevékenységénél fogva csudálatosan alkalmas volt oly vállalatokra, minő vala a Kadixi, nem birt azon ovatossággal, türelemmel s határozottsággal, melyet a húzamosan tartó hadviselés igényel, melyben nehézségeket csak fokként kell legyőzni, melyben sok kényelmetlenséget kell eltűrni, s melyben kevés tündöklő győzelmeket lehet vívni. Magas állásának polgári teendőire még kevésbé volt alkalmas. Noha ékesszóló, sok tökélyekkel bíró egyéniség: semmi értelemben sem államférfi. A nép ugyan folyvást ragaszkodással tekintette még hibáit is: de az udvar megszűnt hitelt adni még valódiilag birt érdemeinek is. Az egyén, kibe,

befolyásának hanyatlása alatt, főleg bizakodott, kivel zavart körülményeit közlőtte, kinek tanácsát fölkerlte, kinek közbenjárását használta, barátja Bacon volt. A szánalmas valót el kell mondanunk. Ezen barát, az annyira szeretett, annyira meghitt, főszerepet vitt a gróf szerencséje megdöntésében, vére kiontásában s emlékezete befekettetésében.

De legyünk igazságosak Bacon iránt.

Mi hiszszük, hogy ő nem kívánt ártani Essexnek végfogytig. Sőt hiszszük, hogy őszinteséggel megfeszítette minden igyekezetét, szolgálhatni Essexnek, mindaddig, míg gondolta, hogy szolgálhat Essexnek a nélkül, hogy ártana önmagának. Az általa nemes jóltevőjének adott tanács rendszeren a legjózanabb volt. Ő elkövetett mindent, mi hatalmában állott, hogy őt lebeszélje az irlandi kormányzóságról. „Mert, így szól, az ő bukását mintegy végzetszerűleg ez uthoz köttetve, oly nyilván láttam, a mint csak lehetséges embernek, jövő eseményekre alapítani ítéletét.“ A jóslat beteljesedett. Essex kegyvesztve tért vissza. Bacon megkísérlette a közbenjárást barátja és a királyné közt, s hiszszük, becsülettel felhasználta e célra minden ügyességét. De a vállalat, melybe fogott, felettébb nehéz volt, még ily eszes és gyakorlott ügynöknek is. Nekie két, egyenlően kevély, boszus, s magát kormányoztatni nem engedő lelkületet kelle vezetnie. Essex udvarában, egy ifjú hősnek haragját kellett csendesítenie, melyet sokszoros bánatalom és megaláztatás gyúlasztott; — akkor Whitehalle-ba mennie, hogy ott azon fejedelemnő durcás szeszélyét engesztelje, kinek kedélyét, — mely soha sem volt nagyon gyöngéd — kor, hanyatló egészség, hizelgés és vak engedelmesség hosszas megszokása, betegszerűen ingerlékenynyé tette. Nehéz szolgálni két urat. Oly helyzetben, minő Baconé volt, alig lehetett volna eljárását úgy intéznie, hogy megbízói egyikének, vagy mindkettejének okot ne adjon panaszra. Egy ideig oly becsülettel működött, mint csak lehetett méltányossággal várni ily aggasztó körülmények között. Végtere úgy találta, hogy, míg ő más szerencséjének támogatásán dolgozik, saját magáét megdöntés veszélyének teszi ki. Mindkét félt, kiket pedig kiengesztelni kívánt, maga ellen ingerlé. Essex azt hitte, hogy nem teszen eleget a baráti buzgalomnak; Erzsébet azt hitte, hogy nem teszen eleget alattvalói kötelességének. A gróf úgy tekintette mint a királyné kémjét; a királyné mint a gróf te-

remtményét. A kiengesztelés, melynek létrehozásán munkálkodék, egészen reménynélkülinek látszott. Baconéénál sokkal kevésbé éles szemek által is olvasható ezer jelek hirdették, mikép pártfogójának bukása a küszöbön áll. Eljárását tehát ehez képest intézé. Midőn Essex feleletre vonatott irlandi magaviseleteért az államtanács előtt: Bacon eleinte gyengén mentegetőzött a barátja elleni fellépéstől, utóbb pedig engedvén a királyné tetszésének, megjelent az ítélőszék előtt a vádak támogatására. De a sötétebb jelenet még hátra volt. A szerencsétlen ifjú nemes férfi, kétségbeesés által gondolatlanná tétetvén, oly elhirtelenkedett s bűnös merénnyre vete-medett, mely által a törvény legmagasb büntetését vonta magára. Mi irányt kelle Baconnak vennie? Ez egyike azon viszonyoknak, melyek kimutatják, kiben mi lakik! Egy magas szellemű férfi előtt, gazdagság, hatalom, udvari kegy, sőt még személyes biztosság sem nyomott volna semmit, barátság, hála és becsület ellenében. Ily férfi Essex mellé állandott a vallatásnál, ráfordítandotta „minden hatalmát, hatályát, tekintélyét, s összeköttetését“ az ítélet enyhítésének eszközlésére, naponkénti látogatója leendett börtönében, ő fogadandotta el végrendeleteit, s végölelését a verpadon, előveendette eszének minden erejét, hogy nemeslelkű — noha megtévedt — barátjának hirnevét méltatlanságtól megőrizze. — Egy közönséges ember sem azon veszélybe nem esett volna, hogy Essexet oltalmazza, sem azon gyalázatba, hogy őt megtámadja. — Bacon még közönyösséget sem tartott. Ő mint a bűnvádi eljárás vezetője lépett fel. E helyzetében nem elégedett meg azzal, mi az elmarasztaló ítélet megnyerésére untig elegendő leendett. Felhasználta minden elmésségét, szónoklatát, tudományát, nem elmarasztalás biztosítására — mert a körülmények olyanok valának, hogy az elmarasztalás kikerülhetlen volt, — de hogy megfoszssa a szerencsétlen fogolyt mindazon mentségektől is, melyek, noha nem volt semmi törvényes értékük, a vétek erkölcsi súlyának kevesbítésére mégis szolgáltak, melyek ennél fogva, ha szinte nem jogosíthaták is fel a peereket fölmentő ítélelhozásra, a királynét hajlandóvá teheték kegyelemadásra. — A gróf azt sürgeté esztelen tetteinek palástolásaul, hogy ő hatalmas és megrögzött ellenségektől volt körül fogva, hogy ezek döntötték meg az ő szerencsáját, ezek keresték halálra az ő életét, s ezektől üldöztetés taszította őt kétségbeesésbe. Ez

igaz volt, s Bacon jól tudta, hogy ez igazán úgy van; s még is ezt negélyesen csak úgy tekintette mint hijábavaló ürügyöt. Essexet Pisistratushoz hasonlította, kinek a zsarnokságot Athenében megalapítania, orgyilkosság fenyegető veszélyének ürügye alatt, s önmaga által ejtett sebek felmutatásával sikerült. Ezt felette sok volt a fogolynak eltűnni. Félbeszakította a hálátlan barátot, fölhíván őt, hogy hagyja el a vádlói szerepet, s álljon elő mint tanu, és mondja el a lordoknak, vajjon a régiebb időkben, ő, Bacon Ferenc, nem saját kéziratával bizonyította-e többször mindazoknak igazvoltát, miket most mint hijábavaló kifogásokat tüntet fel. Fáj tovább folytatni e keserves történetet. Bacon kikerülő választ adott a gróf kérdésére; és mintha a Pisistratussali összehasonlítás nem lett volna eléggé sértő, más hasonlítást tőn még menthetetlenebbet. Essexet, Guise Henrik herceghez, s a fővárosi botor merénnyt a párisi torlaszok napjához hasonlítá. Hogy Bacon ily előadásokhoz miért folyamodott: nehéz megmondani. Ez egészen szükségtelen volt az elmarasztaló ítélet megnyerésére. Ennek bizonyosan a büszke s féltékeny fejdelemnő lelkére, kinek tetszésétől függött a gróf sorsa, kellett erős benyomást előidéznie. Legcsekélyebb célzás azon alacsonyító gyámságra, mely alatt az utolsó Valois-t a Lorraine-ház tartotta, elegendő volt megkeményíteni a királyné szívét azon férfi ellen, kinek rangja, katonai tekintélye, a fővárosi polgárság előtti népszerűsége, némileg hasonlított a Liga (Leagne-szövetség) vezérééhez.

Essex elítéltetett. Bacon nem tett semmi lépést megmentése végett; jóllehet a királyné érzelmei olyanok valának, hogy ő védhette volna jóltevőjének ügyét, s pedig meglehet sikerrel, minden bizonynyal önmagának komolyabb veszélyezése nélkül. A szerencsétlen nemes férfi kivégeztetett. Esete erős s talán ok nélküli részvétet s bosszankodást költött. A királynét London polgársága sötét pillantásokkal s gyér örömkialtásokkal fogadta, úgy hogy ő célirányosnak látta közrebocsátani ezen közelebbi eljárásának igazolását. A hűtlen barát, ki a gróf életét elvenni segített, most az Earl hirneve meggyilkolására használtatott. A királyné látott Bacon iratai közül néhányat, s azok neki megtetszettek. Ehezképest Bacon választatott egy nyilatkozat feltevésére: „Declaration of the Practices and Treasons attempted and committed by Robert Earl of Essex“ gróf Essex által me-

rénylett s elkövetett cselszövényekről s árulásról. Mely nyilatkozat fenső rendelet következtében nyomatott ki. A következő kormány alatt Bacon egy szót sem volt képes felhozni védelmére ezen munkájának, „melyben bőven voltak oly kifejezések, minőket egy nemeslelkű ellenség sem használt volna oly ember irányában, ki oly drágán megbűnhődött vétségeiért. Mentsége csupán ez volt, hogy ő azt parancs következtében írta, hogy ő magát pusztán titokknoknak tekintette, hogy neki a tárgy minden egyes részeire különös utasítása volt, és ő tulajdonkép csupán az elrendezés-sel és fogalmazással járult a munkához.

Sajnálattal kell elmondanunk, mikép Baconnak ezen eljárás egész folyama alatti magaviselete, Montagu ur előtt nemcsak menthetőnek, de legnagyobb csudálásra méltónak látszik. Ezen gentleman feddhetlensége s jóakarata annyira ismeretes, hogy olvasóink valószínűleg nem is fogják felfoghatni, minő uton jöhetett ő ily rendkívüli következtetésre; s mi magunk is féligmeddig tartunk tőle, hogy azon gyanúba vesznek, mintha valami mesterséggel akarnók őket rászedni, midőn elmondjuk az általa használt fő érveket.

Montagu ur, hogy a hálátlansági vád mentegetése alól kibúvhassék, azt törekszik megmutatni, hogy Bacon jobban le volt kötelezve a királyné mint Essex iránt. Mifélek lehetek ezen kötelezettségek, nem könnyű fölfedezni. A királyné mellett tanácsosi helyzet, s az üresedésbe — Isten tudja mikor — jöendő hivatal felőli biztosítás, kétségkívül oly kegyek, melyek sokkal alól állottak Baconnak mind személyes, mind öröklött igényein; oly kegyek, melyek a királynénak egy fillérébe sem kerültek, s Bacon erszényébe sem hajtottak egy fillért is. Szükséges volt tehát valamely más alapra fektetni a királynénak Bacon hálájához igényeit. Ezt Montagu ur jól érezte. „Az, mi a királynénak alkalmasint legnagyobb kegye volt, — így szól ő — ebben áll, miszerint a helyett hogy hirtelen előléptette volna Bacont, viseltette vele egész ifjúságában a jármot, e mellett azonban folytonosan megtartván irányában szives hajlamát. Ilyenek valának az ő királyné iránti kötelezettségei.“ Valóban, ilyenek valának. Mindamellett hogy legrégibb s leghűbb miniszterei egyikének fia, mindamellett hogy ő maga a korszak legalkalmasb s legmíveltebb ifja volt: a királyné által béres munkára, homályra, szegénységre volt kárhoztatva. A királyné

becsmelte tudományosságát. A királyné a leghatalmaskodóbb modorban szárnyát szegte, midőn a parlamentben független állást venni merészelt. A királyné megtagadta tőle a hivatal körébeni előléptetést, melyhez igazságos követelése volt. A királynénak köszönheti, hogy míg ifju emberek, kik születésre sem multák őt felül, személyes érdemre nézve pedig sokkal alantabb állottak nálánál, az állam legmagasb hivatalain ültek, uradalmat szereztek uradalom után, palotát emeltek palota után, az alatt ő adósok fogházában hevert háromszáz font adósságért. Bizonyára, ha Erzsébet iránt tartozott hálával Bacon: úgy Essex iránt nem tartozhatott semmivel. Ha a királyné volt valósággal legjobb akarója, úgy Essex volt leggonoszabb ellensége. Csudálkozunk hogy Montagu úr nem szoritotta ez érvet még egy kissé tovább is. Állíthatta volna, mikép Bacon menthető, hogy magát megboszúlta azon emberen, ki merészelte megszabadítani az ő ifjúságát a királyné által rátett üdvös járomtól, ki még kívánta őtet hirtelen előléptetni, s ki még nem elégedvén azzal, hogy az Attorney-General-ságot nyakába akarta sujtani, még oly kegyetlen is volt, hogy neki egy falusi birtokot ajándékoza.

Továbbá alig gondolhatjuk, hogy Montagu úr komolyan beszél s nem tréfál, midőn azt mondja: Bacon a közönségnek tartozott azzal, hogy le ne rontsa saját előmenetele iránti reményeit; és azért lépett fel Essex ellen, hogy hatalmat nyerjen, mely által használhasson hazájának. Valósággal nem tudjuk, mikép cáfoljuk az ily érveket, hanemha ugyanezeket állítván fel. Lehetlen semmi sincs, a miben ellenmondás nincs. Ebben, hogy Bacon ez alkalommal tanúsított cselekedeteinek indokai, részint a királyné iránti hálája azért hogy őt szegénységben tartotta, részint azon vágy, miszerint valamely magas állásban embertársainak használhasson, voltak legyen, csupán csak lehetőség van. Ámde, lehetőség abban is van, hogy Bonner jó protestáns volt legyen, a ki meggyőződően, mikép a martyrok vére az egyház vetése, hőiesen keresztül ment minden nyomorgatáson, az üldözések minden gyalázatain, csak azért, hogy az angol népbe a papizmus ellen benső és maradandó gyűlöletet csepegtethessen. Abban is van lehetőség, hogy Jeffreys a szabadság leghevesebb barátja volt legyen, és csak azért fejeztette le

Algernon Sydneyt, égettette meg Gaunt Erzsébetet, hogy ellenhatást (reakciót) támaszson, mely a kormányi előjogok korlátozására vezessen. Abban is van lehetőség, mikép Thurtell csak azért ölte legyen meg Weare-t, hogy hatályos tanítást adjon az angol ifjúságnak játék s rossz társaság ellen. Abban is van lehetőség, mikép Fauntleroy csak azért csinált legyen államügynöki hamis felhatalmazásokat, hogy esete figyelmeztesse a közönséget a büntető törvények hiányaira. Ezen dolgok, mondjuk, lehetségesek. Azonban még is oly túlsapongóan valószínűtlenek, hogy az olyan ember ki eféle feltételekre alapítná cselekedeteit, csak Sz. Lukács számára való, s nem látjuk által, miért kellessen helyt adni a történelemben oly feltételeknek, melyek szerint egy józan ember sem cselekednék a közönséges életben.

Montagu úr azon fogalma, miszerint Bacon csak azért vágyott volna hatalomra, hogy jót tehessen az embernemmel, kissé furcsának tetszik előttünk, ha meggondoljuk, mikép használta későbben Bacon a hatalmat, s mikép vesztette azt el. Warton asszonyság nagy aranyainak, s Sir Kennedy János szekrényének elfoglalása által az embernem iránt tett szolgálata bizonyosan nem oly roppant fontoságú, hogy szentesithetné mindazon eszközöket, melyek e célra vezettek. Ha az esetet igazán kellene felállítani, nagyon tartunk tőle, hogy az eképen állana: „Bacon szolgai ügyvéd volt, hogy megvesztegetett bíró lehessen.“

Montagu úr állítja, mikép csak tudatlan s meggondolás nélküli emberek rosszalhatják Baconnak bármely cselekedetét, a melyet ő mint korona-tanácsos tett; s mikép egy ügyvéd sem gyakorolhat jogszerűleg bárminemű kíméletet azon fél rovására, melyért megjelen. Mi jelenleg nem akarjuk vizsgálgatni, vajjon az angol jogtudorok e tárgyfélőli tana megegyez-e a józan ész s erkölcsiséggel, vagy sem; vajjon helyes-e, hogy valaki, parókával fején, és szalaggal nyaka körül egy guineaért elkövesse azt, mit ezen jelek nélkül, istentelenségnek s alávalóságnak tartana elkövetni egy birodalomért; vajjon helyes-e, hogy, midőn valamely állításnak igazvóltát nemcsak hiszi, de bizonyossággal tudja, elkövesse mindent, mit csalárd okoskodás, szónoklat, ünnepélyes bizonyítás, boszús felkiáltás, taglejtés, arcjáték, egyik becsületes tanúnak elijesztése, másiknak zavarba hozása által tehet, hogy elhitethesse a bírakkal

azon állításnak hamisvoltát. E kérdést nem szükség jelen alkalommal eldönteni. A szakmai (professionalis) rendszabályok, legyenek azok jók vagy rosszak, oly rendszabályok, melyekhez sok bölcs és erényes emberek alkalmaztatták magokat s alkalmazták naponként. Ha tehát Bacon többet nem tett, mint mennyit tőle ezen rendszabályok követeltek: készséggel megengedjük, hogy ő nem kárhoztatandó, vagy legalább menthető. De mi úgy hiszünk, mikép az ő magaviseletét nem igazolhatja semmiféle szakmai rendszabály, mely létezik vagy valaha létezett Angliában. Azon bűnvádi eseteknél, melyekben megtagadtattott a fogolytól az önvallotta ügyvéd segélye, mindenekfelett pedig a főben járó eseteknél, mindig azt tartották, hogy az ügyészek mind jogosítvák, mind kötelesek kiméletet (Jósika a discretiót kimélynek mondja) gyakorolni. Igaz ugyan, hogy a forradalom után, midőn a parlament nyomozásokat kezdett tenni az utolsó Stuartok által kiontatott ártatlan vér iránt, azon ügyészeknek, kik Sir Armstrong Tamás meggyilkoltatásában bűnrészesek valának, védelmezésére tétetett némi gyenge kísérlet, azon alapon, hogy ők csak szakmailag működtek. Ezen nyomorúlt szofizmat elhallgattatták a képviselőház átkai. „A dolgok soha sem fognak jól menni, szólta Mr. Foley, míg ezen szakmások közzül némelyeken példa nem tétetik.“ Egy új fajtája van a szörnyetegeknek e világon, mondá az ifjabb Hampden, kik az embert halálra viszik szónoklataik által. Ezeket én vérebeknek nevezem. Sawyer nagyon bűnös, és e gyilkolás részese.“ „Én azért szólok, hogy feloldjam lelkemisméretét terhe alól, mondá Mr. Garroway, én nem akarom, hogy ezen ember vére ajtómon legyen. Sawyer követelte az ő elítéltetését s kivégeztetését. Én őt azon ember halálának bűnrészeseül hiszem. Tegyenek vele önök a mit akarnak.“ „Ha az ügyészi szakma, így szólta az idősb Hampden, hatalmat ad az embernek, hogy szakmája rovására gyilkoljon: úgy érdekében áll minden embernek fölkelni és kiirtani ezen szakmát.“ Azonban nem csupán tanúlatlan falusi gentlemanok beszéltek ily hangon. Sir Williams Vilmos azon kor legtehetségdúsabb s legtágasb lelkiismeretű ügyészeinek egyike, ugyanezen nézettel volt e tárgyban. Ő nem habzott, mondá, résztvenni a püspökök elleni bűnvád-kereset előmozdításában, mert nekiék meg volt engedve ügyvédet

vallani. Azonban azt állította, hogy a hol meg nem engedték a fogolynak ügyvédet vallani: ott köteles a korona-ügyész kiméletet gyakorolni; és hogy minden ügyész, a ki e különböztetést elmellőzi, áruló a törvény ellen. De szükségtelen idéznünk tekintélyeket. Mindenki előtt, a ki valaha betekintett egy kerületi törvényszéki ülésbe, tudva van, hogy az ügyészek gyakorolják e kiméletet a bűnvádi esetekben; és minden józanészű ember előtt világos, hogyha ők ilyen kiméletet nem gyakorolnának, gyűlöletesb testület lenne az övék, mint azon brávóké (orgyilkos), kik Olaszthonban bérbe szokták adni gyilkosaikat.

Bacon oly ember ellen lépett fel, kit nagy vétség súlya terhelt ugyan, de a ki neki jóltevője és barátja volt. Ő többet tett, mint ilyen viszonyban állónak, sőt többet, mint Essexet soha sem látott egyénnek szabad lett volna tennie. Ő elővette az ügyész minden fogásait, hogy a fogoly viseletét menthetlenebb s az államra nézve veszélyesb színben állítsa elő, mint az valósággal volt. Mindaz, mit tőle szakmai kötelesség bármely esetben követelhetett, az ügynek olyszerű vezetése lett volna, hogy az ítéletet biztosítsa. Azonban a körülmények természeté olyatén volt, miszerint legkisebb kétség sem lehetett, hogy a gróf bűnösnek fog találtatni. A bűntény jellege elvitázhatlan volt. A bűn nem régen követetett el, fényes nappal a főváros utcáin, ezerek jelenlétében. Ha volt valaha alkalom, melyben az ügyész nem jött azon kísértésbe, hogy az ítélőszék bírálatának megvakítása, és szenvedélyének felgyújtása végett a tárgy körén kívül eső bizonyításokhoz folyamodjék, ez volt azon alkalom. Mire való tehát az oly érvekhez folyamodás, melyek mig az ügy erősítéséhez, törvényes szempontból véve fel semmit sem tehettek, arra szolgáltak, hogy a szerencsétlen vállalat erkölcsi súlyát terhesbítsék, s félelmet és folgerjedést támaszszanak ott, honnan egyedül várhata immár könyörületet a gróf? Miért emlékeztetni a hallgatóságot a hajdani zsarnokok cseleire? Miért eltagadni azt, minek igazvoltát mindenki tudta, hogy egy hatalmas párt az udvarnál régóta igyekezett a fogoly végromlását végrehajtani? Miért mindenek felett párvonalt húzni a boldogtalan vádlott és az azon korszaknak legistentelenebb s legsikerültebb pártütője között? Hát teljes lehetlen volt-e megtenni, valamit csak kívánt a szakmai kötelesség, a nélkül hogy a féltékeny fejedelmnőt a Ligára,

torlaszokra s mindazon megaláztatásokra, melyeket egy hatalmas alattvaló árasztott III. Henrikre, ne emlékeztessé?

De ha megengedjük is azon mentő okokat, melyeket Montagu úr felhord Bacon ügyészi eljárásának védelmére: mit mondjunk a „Declaration of the Treasons of Robert Earl of Essex” című iratára? Itt elvégre nincs semmi ürügye a szakmai kötelezettségnek. Még azok is, kik azt vélhetnék, hogy az ügyésznek kötelességében áll, ha a körülmény úgy hozza magával, akasztatni, kerékbe töretni, négyeltetni jóltevőiket: alig fogják állítani, mikép szintén kötelességükben áll, méltatlankodó röpiratokat írni ellenök, midőn már sirjokban fekszenek. Bacon azzal mentette magát, hogy ő nem felelős a könyv tartalmáért, hogy ő csak a nyelvezetet szolgáltatta. De hát miért adott ő ily célokra szavakat? Hát nem lehetett volna e találni zugirót, erény és szemérem nélkülít, egy gyöngéd és nemes szellem oly drágán kibűnhődött hibáinak túlcsigázására? Hiszen, szűl minden korszak ily láncszemeket az ember és pávián között! Hiszen, minden korszak bőven termi az Oldmixonokat, Kenrickeket és Pasquin Antalokat! Hát Baconnak való volt e így meggyalázni értelmi tehetségét? Nem tudta-e ő érezni, hogy míg a Cecil irigysége által tolla alá mondott némely körmondásokat kerekítette, éllezte, vagy a Cobham cudar roszelelkűsége által kigondolt némely rágalmat valami látszólagos alakba öntötte: ezalatt nemcsak barátja s önnön becsülete ellen vétkezett? Nem tudta-e érezni ő, hogy tudomány, ékesszólás, bölcsészet, mind mind lealacsonyítottak az ő lealacsonyodásában?

Mindezeknek valódi magyarázata tökéletesen szembeötlő; elannyira, hogy csak uralkodó szenvedélyig menő részrehajlás tévesztetheti azt el akárkivel is. Bacon erkölcsi tulajdonai nem a legmagasb rendűek valának. Azt, hogy rossz ember volt, nem mondjuk. Ő nem volt embertelen vagy zsarnokoskodó. Ő szerénységgel viselte polgári magas tisztségeit, s a még sokkal magasb kitüntetések, miket értelme által nyert. Ha valaha, bizony nagyon ritkán ingerlődött odáig, hogy valakit rossz akarattal vagy bántalommal illessen. Soha ember készebb nem volt bal arcát tartani azoknak kik a jobbot megcsapták. Senki sem volt gyakorlottabb azon sima feleletekben, melyek elfordítják a haragot. Soha legkisebb hitelt érdemlő kárhooztatója sem vádolta őt féktelen in-

dulatokról. Változatlan kedélye, sima udvariassága, tiszteletet érdemlő magaviselete kedvező hatályt gyakorlott azokra, kik őt oly helyzetekben látták, melyek nem teszik szigorú próbára az elveket. Az ő hibái, fájdalommal írjuk, szív-hidegség s kislelkűség. Ő, úgy látszik, nem volt képes erős vonzalmat érezni, nagy veszélyekkel szembeszállni, nagy áldozatokat tenni. Vágyait alacsony tárgyakra függesztette. Gazdagság, rang, címek, kegy, kormánypálca, pecsétőrség, koronarend, nagy házak, szép kertek, gazdag birtokok, nehéz ezüst asztali készülétek, pompás függönyök, ritka szekrények, oly vonzó erővel birtak rá nézve, mint bármelyikére azon udvaroncoknak, kik térdeiken csúsztak a sárban, ha Erzsébet elment mellettök; azután pedig haza siettek, megírni a skót királynak, mikép úgy látszik, hogy ő Felsége erősen hanyatlik. Ezen tárgyakért ő ráállott mindenre, és eltűrt mindent. Ezekért esdekelt a legalázatosb módon, és midőn igazságtalanul s illetlenül elútasított, köszönetet mondott azoknak, kik elútasították, és újra kezdé az esdekélést. E tárgyakért mihelyest észrevette, hogy a parlament függetlenségnek legkisebb árnyéka is bántotta a királynét, megalázta magát előtte a porig, s bocsánatért oly kifejezésekkel könyörgött, melyek inkább illettek volna egy elítélt tolvajhoz, mint megyei képviselőhez. Ezekért szövetekezett lord Essexxel, ezekért hagyá el. Ő folytatta pártfogója ügyének védelmezését a királyné előtt, mind addig mig gondolta, hogy az ügy védelmezése által használhat önmagának. Sőt tovább ment, mert érzelmei noha nem forrók de szívélyesek valának, ő védte az ügyet mindaddig, mig nem gondolta, hogy a védelem által kárt teszen önmagának. De midőn világossá lett, hogy Essex hanyathomlok rohan a romlásra: Bacon elkezdett reszketni saját szerencséjeért. Az, mitől félnie lehet, valóban nem lett volna döbbségtől egy magas jellemű emberre nézve. Az nem volt halál. Nem volt befogatás. Volt: az udvari kegy elvesztése. Volt: a nagyravágyási pályán mások általi megelőztetés. Volt: időnyerhetés az Instauratio Magna bevégezésére. A királyné hidegen tekintett rá. Az udvaroncok úgy kezdetek vélekedni felőle, mint jegyzett emberről. Elhatározá tehát megváltoztatni magaalalmazása egész irányát, és az új irányban oly erélylyel haladni, hogy az elvesztett időt helyrepótolja. Midőn már egyszer ráhatározá magát, hogy barátja ellen forduljon, érezvén gyanús

voltát, oly buzgalommal működött, mely nem lett volna szükséges, sem igazolható, még ha idegen ellen használtatott volna is. Kifejtette ő szakmai minden tehetségét, hogy a grófnak vérét ontsa, és irodalmi minden tehetségét, hogy a grófnak emlékét befeketítse.

Annyi bizonyos, hogy Bacon ezen magaviselete akkoriban nagy és általános roszalást gerjesztett. Igaz, hogy míg Erzsébet élt, addig nem nyilatkozott hangosan e mélyen érzett roszzsalás. Azonban nagy változás közelgett. A királyné egészsége régtől sorvadozott; most pedig a kor és betegség munkálatát, elmebeli éles szenvedés segéllé. Végnapjainak szánandó búsongását, általánosan az Essexérti szívélyes bánkódásnak tulajdonították. Mi azonban hajlandók vagyunk ezen levertségét részint természeti okoknak, részint miniszterei s udvaroncai magukviseletének tulajdonítani. Ezek minden mi hatalmukban állt elkövettek, hogy előle elrejtessék a skót udvarnál üzött cselszövényeiket. De a királyné éles figyelmét (sagacity=szemország, ha lehet szemfűl ember, miért ne lehetne szemorr ember, egyébiránt e helyen legjobb szó a szemfűlség), szemfűlségét, nem lehetett ily könnyen kijátszani. Az egésztest ugyan nem tudta. De tudott annyit, hogy oly emberektől van körülvéetve, kik az ő halálával beállandó új világ megkezdődését türelmetlenül várják, kik soha sem ragaszkodtak hozzája benső vonzalommal, s kiket most már gyengén köt hozzá saját érdekek. Földre borulás és hizelgés nem rejthet el előle azon kegyetlen igazságot, hogy azok, kikbe bizalmát helyezé s kiket főlemelt, őtet soha sem szerették, most pedig már nem is félik. Nem bírván megboszúlni magát, és sokkal kevésbé lévén hogysem panaszkodnék, türte hogy szívét bánat és boszszuság emésze, miglen a hatalomnak, dús sikernek és dicsőségnek hosszú pályája után elaléltan s világuntan kimúlt.

Jakab föllépven a trónra, Bacon semmit sem mulasztott el, hogy új ura kegyének részese lehessen. Ez nem vala nehéz föladat. Jakabnak, mindűgy mint embernek, mindűgy mint fejdelemnek, számos hibái voltak: de ész s tudományosság iránti érzéketlenség nem tartozott hibái közzé. Ő tulajdonkép két emberből volt öszveállítva; az egyik eszes, sokat olvasott iskolatudós, a melyik irt, vitatkozott, szónokolt; a másik, ideglázás, eszelősködő, együgyű, a melyik cselekedett. Ha ő kanonok lett volna a Christ-Church-

ben, vagy westminsteri prebendár, nem lehetlen hogy nagyon tiszteletreméltó nevét vivandott ki magának az utókor előtt. Meglehet, hogy kitüntette volna magát a biblia fordítói között, vagy azon főpapok közt, kik a dortrehti zsinaton egybegyűltek; és hogy a tudományos világ úgy tekintette volna, mint Vossiusnak vagy Casaubonnak nem megvetendő vetélytársát. Azonban a szerencse oly állásba helyezte, hol gyengéi gyalázzal boriták, tökélyei pedig nem szereztek becsületet számára. Valamely kollégiumban sok bódorgósság (excentricitas) és gyermekesség megengedhető lehetne ily tanult emberben. De a trónon, mindaz mit tanultsága kieszközölhetett számára, annyi volt, hogy alattvalói félszegtudákosnak (pedans) s bolondnak tartották.

Bacon kedvezően fogadtatott az udvarnál, s csakhamar úgy találta, hogy a királyné halála nem csökkentette előmenetele felőli szerencsését. Ő vágyott lovaggá ültetni, két okból, melyek kissé mulatságosak. A király szintén fél Londont lovaggá ütötte már, s Bacon látta mikép a Gray-vendéglőben tartott asztalánál csak ő maga az egyetlen cimnélküli egyén. Ez sehogy sem tetszett neki. Továbbá, saját szavait idézván, „talált egy Alderman leányát, kedve szerént való szép hajadont.“ Ezen két oknál fogva szépen kérte unokatestvérét Cecil Róbertet, hogy „ha tetszenék ő jó lord-ságának“ vetné közbe ő érte hatályosságát. A folyamodás sikeres lön. Bacon egyike volt azon háromszáz gentlemannoknak, kik a koronázás napján a lovagsági kitüntetést, ha ugyan ezt kitüntetésnek lehet nevezni, megnyerék. Az Alderman Barnham szép hajadon leánya is azután csakhamar beleegyezett, hogy Sir Bacon úrnővé legyen.

Erzsébet halála Baconra nézve jöllehet egészben véve gyarapította kilátásait, egy tekintetben szerencsétlen esemény volt. Az új király mindig szíves hajlammal viseltetett lord Essex iránt; és trónralépte után azonnal kezdte kimutatni kegyét a Devereux-ház s mindazok iránt, valakik e házat viszontagságaiban el nem hagyák. Most mindenki szabadon felszólalt azon sajnálatos események iránt, melyekben Baconnak oly nagy része volt. Erzsébet még alig hidegedett meg, midőn a közérzelem, lord Southampton iránt tanúsított tiszteletének jelei által kezdé magát kinyilatkoztatni. Ezen képzett nemes férfi, kinek, mint Shakespeare mélybe-

látásu s nagylelkű pártfogójának emléke legkésőbb századokig élni fog kortársai előtt, főleg Essexhezi buzgó ragaszkodásáért tartatott tiszteletben. Barátjával együtt ő is vizsgálat alá vétetett s elítéltetett; de az ő életét megkímélte a királyné, kinek halálakor azonban még fogságban tartott. Seregenként siettek a Towerbe a látogatók, hogy nyilvánítsák nekie közelgő szabadulása feletti örömeizeteiket. E csoportok közé Bacon nem bátorzkodott vegyülni. A sokaságot hangosan kárhoztatta; és az ő lelkiismerete mondotta öneki, hogy a sokaságnak erre igen is sok oka van. Ő levélben mentegette magát Southampton előtt, oly kifejezésekkel, melyeket, hogyha ő, Montagu ur képzelete szerint, csakugyan nem tett volna többet, mint mennyt alattvaló s ügyész fővel tenni köteles volt — úgy kell tekintenünk mint gyalázatosan szolgálaiakat. Ő megvallja abbeli félelmét, hogy tisztelegése sértené a lordot, és hogy tisztelete felől teendő vallomásai nem nyernének hitelt: mégis — így szól — „oly igaz, mint Isten látja szívemet, hogy ez a nagy változás nem szült bennem más változást, mint azt, hogy most már biztossággal lehetek ön irányában olyan, minő valósággal valék ezelőtt.“ (Azaz most már nem félttem a fejemet, ha sat.)

Mikép fogadta legyen Southampton e mentegődődzést: a felől nincs tudomásunk. Az azonban bizonyos, hogy az általános vélemény Bacon ellen félreismerhetlenül nyilatkozott. Csakhamar házassága után közrebocsátotta eljárásának védiratát Gróf Devonhoz intézett levél alakjában. Melynek tartalma azonban előttünk egyedül azt látszik bizonyítani, mely rendkívül rosznak kellett lenni azon ügynek, melynek kimentésére oly tehetségek, minők Baconéi, oly keveset tehettek.

Nem valószínű, hogy Bacon védelme nagy hatást tett volna kortársaira. Mindemellett a kedvetlen benyomás, melyet eljárása okozott, lassanként enyészett. S valóban ugyan csak különös ügynek is kellene lennie annak, mely oly embert, minő ő volt, hosszú időre népszerűtlenné tehetne. Tehetségei biztosították a megvetés ellen, kedélye és ildénye a gyűlölet ellen. Alig lehet oly homálythozó történet, mely el nem nézetnék nagytehetségű emberben, kinek ezen tehetségei ovatossággal, jószeszélylyel, türelemmel és nyájassággal vannak egyesülve, ki naponként mutat be áldozatot Nemesisnek, kinek társasága gyönyörteljes, ki habár nem hő de

szolgálatkész barát és veszélyes de engesztelhető ellenség. Waller a következő nemzedéknél kitűnő példa volt erre. Valóban Wallerben több volt, mint első pillanatra látszhatik, a Baconéével közös tulajdon. Igaz, hogy Wallernek még igénye sem volt az angol nagy bölcsész magasb értelmi tulajdonaihoz s a lángészhez, mely halhatlan korszakot teremtett a tudomány történelmében. De Waller elméje annyira a menyire kiterjedt, csakugyan összevágott a Baconéével s úgy szólva a Baconééből kivágott darabként tekinthető. Azon minéműségekben, melyek az embert érdek és tisztelet tárgyává teszik az utókor előtt, nem lehet őket összevasonlítni. De azon minéműségekben, melyeknél fogva főleg lesz valaki ismeretessé kortársai előtt, meglepő hasonlatosság van köztük. Ha úgy tekintetnek mint világfiak, udvaroncok, politikusok, társalgók, szövetségesek s ellenségek: mindkettőjüknek közel ugyanazon érdemeik, ugyanazon fogyatkozásaiak valának. Roszlelkűek nem voltak. Zsarnokoskodók nem voltak. De hiányzott bennük a vonzalom melegsége, az érzelm magasztossága. Igen sok dolog volt, mit ők jobban szerettek mint az erényt, s mitől inkább féltek mint a büntől. Mindemellett a közönség — még miután oly tettekre alacsonyodtak is, miknek előadását a legrészrehajlóbb elbeszélésekben sem lehet erős roszalás s megvetés nélkül olvasni, nem szűnt meg őket oly érzülettel tekinteni, melyet nem egy könnyen lehet megkülönböztetni a becsléstől. Rájok nézve valószínű látszott a Juliet hyperbolája (nagyítása). „Homlokaikon a szégyen szégyenlett ülni.“ Botrányaikra minden ember épen úgy ohajtott fátyolt vetni, mint az önmagáira. Clarendon, ki Waller irányában erős személyes idegenkedést érzett, s így érezni volt is oka, ekkép szól felőle: „Nincs szükség, esze kitűnőségének s erélyének, társalgása kellemességének kiemelésére, többet mondani, mint hogy az eléggé elnyúlék betakarni egy világot az ugyancsak nagy hibáknak, azaz hogy úgy takarni be ezeket, miszerint nem ötlöttek annyira szembe, hogy gyalázatára váltak volna; t. i. a természetében fekvő s legalsó fokú szűkkeblőséget, aljasságot, hiányát az erényes vállalatot gyámolító bátorságnak, s oly színesmázosságot és szolgai hízélgést a magasbak irányában, minővel a leghiűbb s leghatalmaskodóbb természetű ember is beérhette.... Birt az annyi hatalommal, miszerint kiengesztelte hozzá azokat is, kiket leginkább megsértett s

fölingерelt, s folytatta működését vénségeig oly ritka szerencsével, hogy társalgása kedves volt ott is, hol szellemét gyűlölték, és legalább szánták ott is hol leginkább utálták.“ Félünk tőle hogy ezekből, némi szelidítéssel, sokat lehet alkalmazni Baconra. Waller tehetségeinek, magaviseleti módjának, képzettségeinek befolyása, ő magával együtt meghalt: s a világ kimondta vonzalom nélküli ítéletét jelleme felett; néhány folyékony sor nem elegendő kecsély az utókor ítéletének megvesztegetésére. De Bacon hatályát érezi, és hoszu időkig fogja érezni, az egész művelt világ. Bármily engedelkenységgel viseltettek is iránta kortársai: az utókor még ennél is több engedelkenységgel viseltetett iránta. Bár merre forduljunk: hatalmas értelmi tehetségének győzelemjelei mindenütt szemünkbe ötlének. Mi Manliust a kapitoli-um színe előtt ítéljük.

Jakab uralkodása alatt Bacon gyorsan emelkedett szerencsében s királyi kegyben. 1604-ben királyi tanácsossá tétetett 40 font évi járulékkal s 60 font évi rendes díjjal. 1607-ben Solicitor Generál-lá, 1612-ben Attorney-Generállá lett. A parlamentben folyvást kitüntette magát, különösen Anglia és Skócia egyesítése felséges tervének előmozdítása körüli erélyessége által. Ily nagy észnek nem volt nehéz találni számos ellenállhatlan érveket a terv javára, mely a királynak különben is nagyon szívéen feküdt. De bár tevékenysége erősen el volt foglalva a képviselőházban s az ítélőszékeknél; még is talált üres időt az irodalom és bölcsészet számára. „A tudományok előhaladása“ című nevezetes értekezése, mely később „De Augmentis“ című munkájává nagyobodott, 1605-ben jelent meg. A „Wisdom of the Ancients.“ (Az ókor bölcsesége) oly mű, mely hamás írótól származik, az ész és tudományosság mesterműveül tekintethetik, de mely Bacon hírnevénél csak keveset nyom. 1609-ben nyomatott. Ugyanezen időben a „Novum Organum“ is haladt lassanként előre. Némely kitűnő tudományos férfiaknak megengedé, hogy a rendkívüli könyv vázolatát vagy egyes részleteit megtekinthessék; s azok noha nem voltak is általában hajlandók megengedni a szerző nézeteinek életrevalóságát, lángeszéről legnagyobb csudálkozással szóltak. Sir Bodley Tamás, a legfenségesb angol könyvtárak egyikének alapítója, szinte azon megátalkodott konservativek közzé tartozott, kik ama reményeket, melyek-

kel Bacon az embernem jövője elébe nézett, kimondhatlan agyrémeknek vélvén, bizalmatlansággal s megvetéssel tekintették a filozofiai új eretnekek újítási ingerét. Mindemellett maga Bodley is, mintán elolvasta a „*Cogitata et Visa*“ című iratot, egyikét ama nagybecsű szétszórt lapoknak, melyekből majdan a nagy oraculum kiemelkedett, megismeré hogy „épen azon pontokban, s e könyvnek mind irányában mind tervében, Bacon magát igazi remekművésznek bizonyította“ és hogy „nem lehetne tőle elvitatni, mikép az egész értekezés telve van válogatott eszmékkel a tudományok jelen mibenlétéről, egyszersmind becses szemlélődésekkel azok megszerzése eszközeiről, 1612-ben az „*Essays*“ című munkájának egy új kiadása jelent meg, mely az eredeti gyűjteményt mind vaskosságra mind minőségre nézve felülmúlja. Azonban, ez elfoglaltatásai sem vonhaták el figyelmét egy oly műtől, mely még az ő hatalmas erejének nyereiményei között is legfáradtságosb, legdicsebb s leghasznosb, t. i. (saját kifejezésével élvén) „az angol törvények öszveszedése s újra szerkesztésétől“ (*reductio et recompilatio legum Angliae*).

Szerencsétlenségére épen ez időben használtatott fel Bacon, az említett törvényeknek a zsarnokság legalacsonyabb céljaiért leendő felforgatására. Midőn Sz. John Oliver a Star-Chamber (csillagkamara) elé vitetett azon állításáért, hogy a királynak nincs joga segély-önkéntes adókat (*benevolences*) parancsolni, és aztán ezen férfias és alkotmányos magaviseleteért, a király tetszéseig tartandó fogságra s ötezer fontnyi bírságra ítéltetett: a bűnvádi keresetet Bacon vitte mint ügyész. Ugyanezen idő tájban mélyen belekeveredett egy másik még gyalázatosb eljárásba is. Egy Peacham nevű, élemedett egyházférfi felségsértéssel vádoltatott, dolgozatai között találtatott egyik prédikációjának némely helyei miatt. Az egyházi beszéd, akár írta ő akár sem, nem mondatott el soha. Az sem tűnt ki, hogy lett volna szándéka elmondani azt. Azon szolgálai idők legszolgaibb jogtudorai kénytelenítettek megengedni, mikép az ügynél nagy nehézségek fordúlhatnak elő mind tény, mind jog kérdésekre nézve. Bacon használtatott ezen nehézségek elhárítására. Ő használtatott, hogy alapítsa meg a jogkérdést a bírának megrontása, a ténykérdést pedig a fogolynak kínoztatása által.

A királyi törvényszéki táblának három bírása hajtható volt. De Coke különböző anyagból készült. Bármily félszeg vakbuzgó, s embertelen volt is: voltak egyszersmind oly tulajdonai is, melyek erős bár kellemetlen hasonlóságot viseltek, némelyikével a legmagasb erényeknek melyekkel közhivatalnok birhat. Ő kivétel azon szabály alól, melyet általánosságban igaznak hiszünk, miszerint azok, kik gázolnak az ügyefogyottakon, csúsznak másznak a hatalmasok előtt. Ő iszonyú durvasággal viselte magát az ifjabb ügyészek iránt, s átkozódó kegyetlenséggel a halálos keréset alatt álló fogoly ellen. De férfiasan kiállott a király és királyi kegyencek ellen is. Senki sem tűnt fel e korszakbeliek közül kellemetlenebb színben nálánál, hogyha alárendelt egyénnel állott szembe és igazsága nem volt. De ellenben senki sem is mutatott azon időben hiteltérdemlőbb alakot nálánál, hogyha feljebbvalóval jött ellenkezésbe és történetesen igazsága volt. Ily alkalommal félig elnyomott gorombasága, hajthatlan átkodotságával párosulva, tiszteletes és érdekes jelenet volt, ellenébe az akkori bírák s ügyvédek szolgálalkúságének. A lenforgó esetről nyakas volt és boszús. Kinyilatkoztatta, mikép új és felette illetlen mód hogy a bírák a koronaügyészekkel öszvesúgjanak főbenjáró eseteknél, melyek felett aztán itélniök kell; és egy ideig határozottan távol tartotta magát. Azonban Bacon szintoly furfangos mint kitartó volt. „En nem tettem le egészen a reményről, írta a királyhoz intézett levelében, mikép maga My Lord Coke is, ha alattomban kétséget támasztandok keblében, egyedül maradása felől el fog állani a különködéstől. Kéves idő múlva sikerült Bacon mesterkedése, s Coke kénytelen kellett és boszúsággal követte társainak példáját. Ámde arra, hogy Peacham elítéltethessék, szintugy kívántatott tény, mint törvény. A nyomorult öreg ember tehát kánpadra vitetett, ott borzasztó ütlegek szenvedése közben, Bacon által vallatott. De hasztalan. Nem lehetett belőle kicsikarni semmi vallomást. Bacon írt a királynak, panaszolván hogy ennek az embernek néma ördöge van. Elvégre az ítélet megkezdődött. Az elmarasztás megtörtént; de a vádak oly szembe-
szökőleg híjában valók valának, hogy a kormány egyenesen szégyenletében, nem veheté fogamatba az ítélet végrehajtását; és Peacham fogságban sínlette le életének hátralevő napjait.

Mindezen borzasztó történetet Montagu ur őszinteséggel adja elő. Sem el nem csavarja, sem el nem titkolja a tényeket. De ő nem láthat semmi kárhoztatandót Bacon viseletében. Ő nagyon helyesen mondja, hogy, nem kell egyik korszak emberét másik korszak mértéke szerint itélnünk, hogy Sir Hale Mátyást nem lehet rossz embernek bélyegezni azért, mert kivégeztetett egy asszonyt a bosszorkánysáért, hogy az utókor nem leend jogosítva, megrovni a mi időnkbeli bírakat, az ítélőszékeikhez tartozó hivataloknak, fenálló gyakorlat szerinti árulásáért, bármily rossz is e gyakorlat; s hogy ezek szerint Bacon hasonló kiméletet érdemel. „Üldözni az igazságszerető embert, így mondja Montagu ur, azért, mert a fenálló szokásokat ellenzi, századok mulva pedig ugyanolyan azért rovní meg, mert nem volt serényebb az ellenzésben, oly tévely, mely soha sem fog megszűnni, valámig csak meg nem szűnik a felsőség elnyomása alóli önkiemelésnek gyönyöre.“

Nekünk semmi ellenvetésünk Montagu ur általános tétele ellen. Mi beleegyezőnk annak minden szavába. De hát alkalmazható-e az a jelen esetre? Igaz-e az, hogy első Jakab idejében, a korona törvénykezési hivatalnokaira nézve fenálló gyakorlat volt, miszerint ezek tanácskozmányokat tartsanak a bírakkal oly főbenjáró ügyek felett, melyekben ugyanazon bírának ítélniök kelle? Tulajdon azon lapon, melyen Montagu ur állítja, hogy a bírának az udvar által adatni szokott intés, azon időben alig találatott illetlennek: egyszersmind előadja Sir Coke Eduárdnak e tárgy felől nyilvánított saját szavait: én nem akarom ítéletemet ezen fülbeli gyóntatások szerint nyilvánítani, melyek ujak, veszélyes irányuak, s ellenkeznek az ország fenálló szokásaival.“ Lehetlen csak képzelni is, hogy Coke, ki maga is Attorney-General volt tizenhárom évig, ki nagyfontosságú állampereket többet folytatott mint az angol történelemben említett bármely más ügyész, ki az Attorney-Generálságból, alig telvén valami kis időköz, az ország legfőbb büntetőtörvényszékének első ülnökévé lön, meghökkenhetett volna azon felhívásra, hogy a koronaügyészekkel értekezzék, s mondhatta volna ez eljárást újnak, ha az valóban megállapított szokás lett volna? Mi jól tudjuk, hogy a hol egyedül vagyon forgott kérdésben, közönséges, noha kárhozatos gyakorlat volt, hogy a bírák hallgattak

magány szorgalmazásokra. De a bírakkal tartott magánytanácskozmányt, oly célból, hogy főbeli elmarasztásokra rábirassanak, új gyakorlatnak hiszszük, először azért mert Coke, ki e tárgyat jobban értette mint bárki is azon időben, ezt újnak mondta; másodsor, mert sem Bacon, sem Montagu ur nem mutattak egyetlenegy előbbi példát is.

Mikép áll tehát az eset? Fájdalom; így: Bacon nem alkalmaztatta magát azon gyakorlathoz, mely akkor helyesnek tartatott. Ő még csak nem is utolsó volt valami régi visszaéléshez ragaszkodók s azt húzni-halasztani szeretők között; noha oly embernek mint ő ezen helyzet is elég gyalázatos lett volna. De még ez utóbbi helyzet is becsületesb lett volna, hasonlítva ahoz, a melyben állott. Mert őt azon bűn terheli, miszerint be akart hozni az ítélőszékeknél oly visszaélést, melyre előbbi példát találni nem lehet. Értelmileg ő alkalmasb lett volna, mint bármely ember, kit Anglia valaha szült, az ország intézményei javításának munkájára. De szerencsétlenségére látjuk, mikép ő nem tartotta lelkiismeretes dolognak, megfeszíteni nagy tehetségét, hogy ezen intézményekbe új és pedig leggyalázatosb nemű vesztegetéseket hozzon be.

Ugyanazt, vagy közel ugyanazt lehet mondani Peacham kinoztatásáról. Ha igaz volna, hogy első Jakab korában általánosan megismerték a foglyok kinoztatásának helyességét: ezt elfogadnók mentségül; noha oly emberek, minő Bacon, esetére nézve, kevesebb készséggel mint valami más rendes ügyész vagy politikus esetében. A tény azonban úgy áll, hogy a foglyok kinzása körüli eljárást a törvénytudók akkor általánosan törvénytelennek tartották, a közönség pedig átkozta mint barbárságot. Több mint harminc évvel Peacham ügye előtt a nemzet szava ez eljárást oly hangosan kárhóztatta, miszerint lord Burleigh szükségesnek találta, védíratot bocsátani közre, hogy alkalmoszerűleg ahoz folyamodott. De — noha a kormányt akkor fenyegetett veszélyek különböző neműek valának mint azok, miktől tartani lehetett volna, bármit irt legyen is Peacham, noha a királyné élete s az állam legdrágább érdekei forgottak veszélyben, noha a körülmények olyanok valának, melyeknél fogva minden rendes törvények felibe lehetett emelni ama legfőbb törvényt a közbátorságot: — a védírat még sem elégítette ki az országot, s a királyné célszerűnek találta oly rendeletet bo

csátani ki, mely határozottan eltiltja az államfogyoknak bármily ürgy alatti kinoztatását. Ez időtől kezdve a kinoztatási gyakorlat, — mely mindig népszerűtlen, mindig törvénytelen volt, — szokatlanná is lőn. Küztudomásu dolog, hogy 1628-ban, csak tizennégy évvel azután, midőn Bacon a Towerbe járt Peacham jajgatásait hallgatni, a bírák azt határozták, miszerint Feltont, — egy oly büntényest ki nem is érdemelt, s valószínűleg nem is reménylhetett valaha különös kedvezményt — törvényszerűleg nem lehet faggatni. Mi ennél fogva azt mondjuk, hogy Bacon egészen különböző helyzetben áll mint a minőbe őt helyezni Montagu ur iparkodik. Bacon itt nyilvánossággal hátra maradt korától. Ő egyike volt a hatalóm azon utolsó eszközeinek, kik megmaradtak ama legbarbárabb s legészellenesb gyakorlat mellett, mely valaha a törvénytudományt meggyalázta, oly gyakorlat mellett, mely miatt a megelőző nemzedék előtt Erzsébet és miniszterei szégyenkeztek, oly gyakorlat mellett, melyet néhány évvel későbbben nem volt olyan tányérnyaló az udvari teremekben, kinek szíve vagy szeme lett volna védelmezni *).

„Bacon hátramaradt korától!“ „Bacon messze áll Sir Coke Eduárd mögött!“ „Bacon ragaszkodik elvetett visszaélésekhez!“ „Bacon ellenszegül a haladás előmenetelének!“ „Bacon küzd az emberi ész hátravetéseért!“ E szavak különöseknek tetszhetnek. Ezek akként hangzanak mintha a tételek kifejezéseiben ellenmondás volna. És a tény mégis így áll. S e ténynek magyarázatát bárki is könnyen feltalálhatja,

*) Mióta ezen könyvbírálat iratott: Jardine ur közrebocsátott egy igen tudós és elmés olvasmányt „a kinzási gyakorlatról Angliában.“ Mi azonban mindemellett sem itéltük szükségesnek, hogy a Peacham eseteire tett észrevételeinken legkisebb változtatást is tegyünk.

Az, hogy egy jegyzet szűk határai között tárgyaljuk a Jardine ur által támasztott nagy kérdést, lehetlen. Legyen elég itt csak annyit mondanunk, hogy ugyanazon érveket, melyekkel ő megmutatni igyekszik, hogy a kinpád használása hajdanta a királyi előjogok törvényes gyakorlatához tartozott, hasonló sőt még nagyobb erővel lehet sürgetni annak bebizonyítására, hogy teljesen törvényesek valának a Benevolence-k (oszttrák birodalmi patriotische Anleihe-féle adó), a hajópénzek, a Monpessoni patensek, az Eliot befogatása, s minden visszaélés, melyeket a „Petition of Right“ és „Declaration of Right“ (alkotmányos chárták) kárhoztatnak.

kit előítéletek el nem vakítottak. — Montagu ur nem hiheti, hogy ily rendkívüli ember, minő Bacon, valami rossz cselekedet bűnében lélekzhessék; mintha a történelem nem a rendkívüli emberek rossztetteiből állana; mintha nemünknek legbélyegzettebb megrontói és csalói, minden kényuralmaknak s hamis vallásoknak alapítói, nem rendkívüli emberek lettek volna; mintha az embernemet sujtott nyomorok kilencetizedrészének más oka volna, mint a nagy észnek alacsony vágyakkali egyesülése.

Bacon tudta ezt jól. Ő maga mondotta, mikép vannak emberek, tudományra nézve mint szárnyas angyalok, kívánságaikra nézve pedig mint kigyók, melyek porban csúsznak, „scientia tamquam angeli alati, cupiditatibus vero tamquam serpentes qui humi reptant”) és ezen fölsfedezésére nem kívántatott az ő csudálandó éles esze, sem az embernemmel széles ismeretség. Bizonyára csak önbelsejébe kellendett betekintenie. A fenszárnyaló angyal, s a porban csúszó kigyó közötti különbség, csak jelképe a filozóf Bacon és Attorney-General Bacon, az igazságot kereső Bacon és a pecsétőrséget kereső Bacon közötti különbségnek. Azok, kik az ő jellemének csak egyik felét tekintik: fölöle vegyületlen csudálással, vagy vegyületlen megvetéssel szólhatnak. Csupáncsak ítélik meg őt helyesen, kik a szemlélődő Bacont s a cselekvő Bacont együtt s egyszerre veszik szemügyre. Ezek nem fognak nehézséget találni annak felfogásában, mikép lehetett ugyanazon ember, korszakának sokkal előtte és sokkal utána: egyik tekintetben a legmerészebb s leghasznosb újító; másokban a legpiszkosabb visszaéléseknek legmakacsabb bajnoka. Könyvtárában minden ő ritka tehetségei, a becsléletes dicvágnak a terjelmes emberszeretetnek, az igazság őszinte keresésének vezénylete alatt valának. Ottan semmi kísértés sem vezette félre az egyenes ösvénytől. Aquinoi Tamás nem fizethetett tiszteletdíjakat. Duns Scotus nem ajándékozhatott peerségeket. A „Magister Sententiarum“ nem birt hatalommal jövedelmes hivatalokat osztani. Egészen különböző volt a nagy filozofus helyzete, ha dolgozószobájából s munkái közül kilépett, hogy a Whitehall csarnokait előzőnlő sereg közibe keveredjék. Nem volt a seregben ember, ki annyira lett volna képesítve mint ő, nagy és maradandó szolgálatokat tenni az embernemnek. De szív sem volt ez őszves seregben egy is, mely annyira csüggött volna

mint az övé, oly tárgyakon, miket egy embernek sem kelle-
ne szenvedni, hogy boldogságához szükségesek legyenek, oly
tárgyakon, egyedül csak a fedhetlenség és becsület feláldo-
zásával lehet elérni. Az embernemnek vezérül szolgálni a
haladás pályáján; az értelem hajdonkori dynasztáinak rom-
jai felett, új virágzóbb s állandóbb birodalmat alapítani; a
legkésőbbi nemzedékek előtt az embernem jóltevőinek leg-
dicsőbbjeként tiszteletben tartatni: ez mind elérhetési kö-
rén belől esett. De mind ez nem ért neki semmit, ha azalatt
egy elménc szinesmázos ügyvéd előbb emeltetett birói szék-
be mint ő, ha azalatt valami testes falusi-gentleman nemrég
vásárlott báróságának paizsa alatt elibe lépett, ha azalatt
valami hivalgó, kinek szerencséje a szép feleség volt, szivesb
köszöntést nyert Buckinghamtól, vagy az udvar legujabb
botrányaiban jártas némely bohóc hangosb kacagással ju-
talmaztatott Jakab által.

Baconnak hozzája méltatlan dicsvágyát évek hosszú
során, siker koronázta. Éles belátása jó eleve észrevéteté
vele, ki az országban a hatalom legmagasb polcára emel-
kedendő. Ő alkalmasint tudta a király gondolatát, mielőtt
ez önmaga tudta volna; Villiershez csapta magát, mikor
az udvaroncok serege még folyvást Somerset körül csóvált
farkat. Az új kegyenc befolyása naponkint nőttön nőtt.
A két vetélytárs közötti tusa azonban sokáig eltartha-
tott volna, ha közbe nem jó azon borzasztó bűn, melyet
a történészek minden erőfeszítése s kutatása dacára, oly
titokteljes homály fed. Somerset alászállása fokozatos és
szinte észrevehetlen esés volt. Ez most hanyatthomlok
zuhanássá vált, és Villiers vetélytárs nélkül maradván,
hirtelen emelkedett a hatalom oly magasságára, minőt
Wolsey óta egy alattvaló sem ért el.

Több szempontból hasonlított egymáshoz azon két ud-
varonc, kik Baconra különböző időben pártfogásukat áraszt-
tották. Nehéz megmondani, vajjon Essex vagy Villiers
volt-e kitünőbbben megkülönböztetve ama személyes és
ildényi kellemeknél fogva, melyek az udvaroknál mindig
feljebb becsültettek, mint mennyit valósággal érnek. Mind-
kettő alkatánál fogva bátor, és mindkettő, mint többnyire
minden, a ki alkatánál fogva bátor, nyílt és tartakozatlan.
Mindkettő heves és önfejű. Mindkettőben hiányzottak azon
tehetségek és ismeretek, melyek államférfinak szükségesek.

Mindemellett, mindkettő, bizván azon tehetségekben, melyek őket küzdőterén és tánctermekekben kitűnőkké tévék, államkormányzásra vágyott. Felemeltetését mindkettő a fejedelem személyes vonzalmának köszönhetette; s ezen vonzalom mindakét esetről oly túlesapongó, hogy az zavarba hozta a figyelőket, zavarba hozza maiglan is a történészeket, s alapul szolgál sok oly botrányokra, miket mi hajlandók vagyunk alaptalanoknak tekinteni. Mindkettő, csúfos ingerkedéshez közelítő durvasággal viselte magát azon fejedelem irányában, kinek kegyét élvezé. Ezen zabolátlanság semmivé tette Essexet, kinek az önmagáéhoz hasonló természetileg kevély szellemmel volt dolga, ki közel félszázad alatt leghódolóbb figyelemhez volt szokva. Azonban nagy volt a különbség Henriknek büszke leánya, és ennek utóda közt. Jakab félénk volt bölcsőjétől kezdve. Természetileg gyenge idegzetét nem erősítette meg sem gondolkodás, sem szoktatás. Élete Angliába meneteléig, gyötrelmek és megaláztatások sorozata volt. Minden fénhéjázó fogalmai mellett is előjogainak eredete s terjelme felől: sem volt maga ura egy napig sem. Királyi címerek, kényuralomról elméleteinek dacára, szívében végfogytig rabszolga volt. Villiers úgy bánt vele mint ilyen-nel; és e bánásmód, noha úgy hiszszük egyedül természeti hajlamból eredt, épen úgy sikerült, mintha érett megfontolás után készített politikai rendszer lett volna.

Nemeslelkűség, gyöngédség s barátságérti hevülés tekintetében Essex messze túlhaladta Buckinghamet. Buckinghamról alig lehet mondani, hogy volt barátja, kivévén azon két fejdelmet, kikre egymást követőleg oly csudás befolyást gyakorlott. Essexet végfogytig imádta a nép. Buckingham mindig a legnépszerűtlenebb volt, kivévén talán egy kis rövid időt, a spanyolországi gyermekes látogatásból visszaterése után. Essex a kormány szigorának áldozatául, a nép sajnálkozásai között, esett el. Buckingham, a nép által átkoztatva, a nép képviselői által ünnepélyesen hazaellenségnek nyilvánítatva, a nép egyik tagjának keze által esett el, s nem szánta egy lélek is, csak az ura.

A mód, miszerint e két kegyenc viselte magát Bacon irányában, jellemző, s igazolására szolgálhat ama régi igaz mondatnak „az ember hajlandóbb jó indulattal viseltetni azokhoz, kikkel jól tett, mint azokhoz, kiktől jót vett.“ Es-

sex halmozta Bacont jótéteményekkel, de soha sem gondolt arra, hogy már elég a mennyit tett. E hatalmas és gazdag nemesnek, úgy látszik soha sem fordult meg eszében, hogy a szegény prókátor, ki iránt oly bőkezű kegygyel viseltetett, nem egyenlő sorsú. Legkisebb kétségünk sincs, mikép az Earl tökéletes őszinteséggel írta, hogy szívesen oda adná hűgát vagy leányát barátjához nőül. Ő általában kelletlenül jobban érezte érdemeit: de az, hogy Bacon irányában érdemeiket szerzett volna önmagának, úgy látszik, soha sem jutott eszébe. Még azon szörnyű napon is, melyen utólszor látták egymást a lordok ítélőszéke előtt, Essex a hitszegő barátot csak szívtelenséggel s őszintétlenséggel vádolta, de hálátlansággal soha. Még ily pillanatban is, mely keserűbb a halál keserőségénél, e nemes szív sokkal magasztoisb volt, hogysen ily szemrehányásban keresett volna enyhületet.

Ellenben Villiers sokat köszönhetett Baconnak. Midőn ismeretségök kezdődött, Sir Bacon már érettkorú, magas állású és gyökeresedett hirnevű ember volt, mint politikus, mint ügyvéd és mint író. Villiers nem sokkal volt több, mint siheder ifjabb fia egy nem nagy jelentőségű háznak. Ő még csak belépendő vala az udvari kegy pályájára, és csak a legélesebb figyelő vehette észre, hogy ő valószínűleg elhagyandja minden versenytársait. Ily kitűnő embernek minő az Attorney-General volt, pártolása és utasítása kétségkívül a legnagyobb fontosságú volt az ifju szerencsevadászra. És még is, noha Villiers volt a lekötelezett fél, ez sokkal kevesebb hévvel csatlakozott Baconhoz, s iránta kevesebb gyöngédséggel viseltetett mint Essex.

Hogy igazságosok legyünk az uj kegyenc irányában: ő jó eleve felhasználta befolyását kitűnő barátja érdekében. 1616-ban Sir Bacon titkos tanácsossá eskettetett; és 1617. márciusban lord Brackley nyugalomra lépése után, a nagy pecsét őrjévé neveztetett.

Május hetedikén, a törvényfolyam első napján tartotta pompa-menetét a westminsteri csarnokba, a kincstárnok lovagolván mellette jobbról, balról a titkos pecsét lordja, előtte hosszú sorral vonúltak a gyakornokok s ceremonia-mesterek, utána egész serege a péreknek, titkos tanácsosoknak s biráknak tette a kíséretet. Belépven hivatalos körébe, a fényes hallgatósághoz komoly és méltóságos beszédet intéze, mely bizonyságul szolgál mennyire jól értette azon törvényes kö-

telességeket, miket később oly rosszul teljesített. S még ezen percekben is, életének, mind a közönség mind önmaga ítélete szerént, legbüszkébb perceiben, epedő vonzalom pillantásával tekintett vissza ama nemes foglalkozások felé, melyektől, mint látszott, most mintegy elváló félben volt. „A három hosszú törvényszünet egész idejét, mondá, szeretném fentartani magamnak némi mértékben szabadon az államügyektől elmélkedésekre, művészetekre s tudományokra, melyekre természetemnél fogva leghajlandóbb vagyok.

Az évek, melyeken át Bacon a nagy pecsétet tartotta, Anglia történelmének legsötétebb s leggyalázatosb évei közé tartoznak. A hazában és kívül is, minden gazúl volt vezetve. Legelől jött Raleigh kivégeztetése; egy oly tény, mely, ha törvényes módon történik vala, védelmezhető lett volna, de minden körülményei olyszerűek valának, hogy azt gyáva gyilkosságnál egyébnek nem lehet tekinteni. Roszabbak kísérték ezt nyomban: a cseh háború, a Tilly és Spinola győzelmei, a palatinatus meghódíttatása, a király vejének száműzetése, az osztrák háznak a kontinensen uralomra jutása, a protestáns vallásnak s a német szövetségnek láb alá tiportatása. E közben Angliának ingadozó és gyáva politikája Európának valamennyi nemzetei előtt nevetség tárgyává lön. A Jakab által vallott békeszeretet még eszélytelen túlságában engedhető volna, ha az a népe iránti gyöngédségből származandott. De a valóság ez: hogy míg nem birt semmit is öszveszedni Anglia természetes szövetségeseinek védelmére, azalatt minden lélekisméret nélkül a legtörvénytelenebb s legnyomasztóbb találmányokra vetemedett, azért, hogy Buckingham és rokonai túlragyogják fényben az ország ősi arisztokráciáját. Önkénytes ajánlatok csikartattak erőszakkal. Egyedárúsági szabadalmak szaporíttattak. Minden források, melyek a romlást hozó háború bevégeztével elköldusodott kincstárt megtölthetnék, mozgásba hozattak e gyalázatos békeidő alatt.

Az igazgatás vétkei főleg a király gyengeségének, s a kegyenc könnyelműségének és erőszakoskodásának kell tulajdonítani. De lehetlen felmenteni a lord Keepert (kancellár) is, a bűnrészesség alól. Mert különösen azon gyűlöletes pátensekért, melyek azalatt bocsáttattak ki, míg a nagy pecsét az ő gondviselésére volt bízva, őtet kell felelősnek tartanunk. Beigtatási beszédében ő azt fogadta, hogy

kötelességének ezen fontos részét a legnagyobb ovatosság s részrehajlatlansággal viendi. Kinyilatkoztatta, mikép ő „világosságban akar járni, hogy az emberek lássák, hogy őt nem részletes tekintet vagy cél vezette, hanem általános törvény.“ Montagu úr elakarja velünk hitetni, hogy Bacon megfelelt ezen fogadásának s azt mondja „a kegyenc hatalma nem rettentette el a lord kancellárt, az adomány és szabadalom levelek megállításától, midőn hivatalos kötelesség kívánta tőle e közbevetést.“ Hát Montagu úr, az egyedárúsági szabadalmakat valami jó dolognak tekinti? (kérdézzé meg Bécsben). Vagy azt akarja-e mondani, hogy Bacon megállított minden egyedárúsági szabadalmat, mely elibe került? Történelmünkben előforduló valamennyi szabadalmak közt leggyalázatosb az, mely Sir Giles Mompessonnak adatott, (kit a Massinger drámairó „Overreach“-je eredetijeül gyanítanak) és Sir Francis Mickelnek (kiről gyanítás szerint a „Justice Greedy“ másoltatott) az arany és ezüst paszamántok kizárólagos gyártása végett. Eredménye az egyedárúságnak természetesen ez lön, hogy a gyártásnál feldolgozott érc meghamisított a közönség tetemes károsodásával. De ez még csekélység. A szabadalmasok oly szörnyű hatalommal voltak fölfegyverezve, minővel csak valaha lehettek közjövedelembérlők a legrosszabbúl kormányzott országokban. Fel voltak hatalmazva házak motozására, csempészkedők befogatására; és, e borzasztó felhatalmazást még aljasb célra is használták, mint minőre adatott, régi gyűlöletek s irigységek megboszulására, női szüzesség megfertőztetésére. Nem volt-e ez oly eset, melyben hivatalos kötelesség parancsolta a kancellárnak közbelépését? s közbevetette-e magát a kancellár? Igenis, közbevetette. A király értesítése végett, így irt: „hogy ő fontolóra vette az arany- s ezüst száalakkali kereskedés ügyének hasznait s célszerűségét“ „hogy azt behozni tanácsos lenne“ „hogy ő úgy látja, mikép ez ő felsége jóvedelmét valószínűleg dúsan szaporítaná“ hogy ezt ennélfogva „jó lenne minden célravezető gyorsasággal életbe léptetni.“ Mind ez oda célzott, hogy a Villiers ház bizonyos tagjai az „Overreach és Greedy“ (csalnok és kapzsi; a csalnok szó most pattant eszembe és az imposztor-csalárd ember jellemének kifejezésére ad formam alnok excellensnek találom) példajaként, osztozhassanak a közönségtől elrablott ragadományon. Ez volt azon mód, melylyel

a törvények fő-örje közbeszólt, midőn a kegyenc, a rokonainak s teremtményeinek nyereséges, a néptestre pedig romlásthozó és zaklató szabadalmakat sürgette. Segítvén Bacon e szabadalmasokat az egyedárússág megnyerésében, segítette aztán őket annak megőrzése végett tett lépéseikben is. Többeket szigorú fogságba tétetett e zsarnoki parancs megszegéseért. Szükségtelen még többet is mondanunk. Olvasóink ezekből megítélhetik, ha vajjon a pátensek dolgában fogadásával összhangzólag cselekedett-e Bacon s megérdemelte-e azon magasztalást, melyet e tekintetben ráhalmazott az életirója?

Bíró-minőségbeni magaviselete nem kevésbé érdemel megrovást. Ő számos határozatokat engedett magának diktáltatni Buckingham által. Bacon tudta azt jól, mint akárki más, hogy a melyik bíró egyéni unszolásoknak enged; az gyaláztatja a hivatalnak. Ő maga mielőtt a gyapjúzsákra emeltetett, erősen elibe rakta ezt, a pályájára épen akkor fellépő Villiersnek. Teljeséggel, így ír Ferenc úr az ifju udvaronchoz intézett egyik tanácsadó levelében, teljességgel ne engedje ön magát rábiratni, hogy valamely ítélőszék előtt folyamatban levő ügybe, akár szóval akár írással valaha beleavatkozzék; s ezt tenni ne engedje egy nagy embernek is, valaholott csak megakadályozhatja. Mert ha e beavatkozás győz: felforgattatik az igazság kiszolgáltatás; ha pedig a bíró oly igazságos és bátor, mint lennie kell, hogy a beavatkozás előtt meg nem hajlik, mégis mindig hagy ez maga után némi gyanúszenny-fóltot.“ Mindemellett, még nem volt Bacon egy hónapnyi időn át kancellár, midőn Buckingham már elkezdett kancelláriai ügyekbe avatkozni, s Buckingham beavatkozása, mint várni lehetett, sikerteljes volt.

Montagu úrnak, a közelebb idézett felséges szavakra tett észrevételei nagyon mulattatók. „Senkisem érzette mélyebben, úgymond, azon roszakat, míg a koronának és államférfiaknak a bírakra gyakorlott befolyásából akkor származtak. Mily gyönyörűen intette ő Buckingham-et, jöllehet ez nem vette figyelembe az intéseket.“ Mi szeretnők tudni, mikép lehet várni, hogy figyelemben tartsa az intést az, a ki kapja midőn azt egyáltalában mellőzi az, a ki adja. Mi koránsem védelmezzük Buckingham-et: de mi volt az ő bűne a Baconéhoz képest. Buckingham ifjú, tapasztalatlan, gondolatlan volt, kit elszédített emelkedésének sebessége, állásának ma-

gassága. Hogy ő vágyott szolgálni rokonainak, hízolgőinek, dölőinek; hogy ő fel nem foghatta teljesen, az igazságszolgáltatás tiszta kezelésének roppant fontosságát; hogy ő többet gondolt azokkal, kiket hozzá magán kötelekek fűztek, mint a közérdekkel: mindez tökéletesen természetes és nem is teljeséggel megbocsáthatlan. Azon hibákért, miket egy vérszemét kapott, heves vérű, roszul értesült ifju, a kezébe adott hatalommal elkövet, inkább kell kárhoztatni azokat, kik e hatalmat rábízták, mint őt magát. Mikép lehetne várni egy élénk apródtól, kit szerencse vad szeszélye emelt a birodalom első pólcára, hogy ő valami komoly gondot fordítson azon alapelvekre, melyeknek a birói határozatokat kell vezetni? Bacon pedig akkoriban Európa legnagyobb tehetségű hivatalnok volt. Közel hatvan éves volt. Ő sokat elmélkedett, és jó célokra a törvény általános elvei felett. Ő sok éveken keresztül naponként részt vett az igazságszolgáltatásban. Lehetlen, hogy egy ember, csak tizedrészével is az ő éleslátásának s tapasztalatainak ne tudta volna, mikép azon bíró, ki magának határozatokat barátai s pártfogói által enged diktáltatni, megtöri kötelességének legvilágosb szabályait. Valóban tudta is ő ezt jól, s mindezt csudálandó szépen elő is adta. Az ő rosz tetteit, valamint más ugy ez alkalommal sem lehet, főbeli hiánynak tulajdonítani. Egészen más forrásból eredtek azok.

Oly ember, ki ráállott, hogy másoknak eféle szolgálatokat tegyen: nem igen lehetett lélekismeretes az eszközökre nézve, mik által felgazdagúlhatott. Mind ő, mind a tőle függők gazdag ajándékokat fogadtak el azoktól, kiknek a kancellária előtt ügye folyt. Az ily úton általa gyűjtött ragadomány értékét meghatározni lehetlen. A felől nem lehet kétség, hogy sokkal többet kapott, mint mennyi ellene, a nyomozás alkalmával kivilágosodott, ámbár meg lehet kevesebbet mint mennyit a közönség gyanított. Ellenségei százezer fontra teszik ezen tilalmas nyereményeit. De ez alkalmasint túl van feszítve.

A számadás napja még messze volt. Jakab második és harmadik parlamentje közötti időszak alatt, a nemzet föltétlenül (unbedingte Unterwerfung, új magyar szó 1849. aug. 13-kán készült) kormányoztatott a korona által. A lord kancellár kilátásai fényesek s derültek valának. Magas állása még kitünőbbé tette tehetségei ragyogását, s még

emelőbb bájta adott kedélye vidámságához, magaviselete udvariasságához, társalgási ékes szónoklatához. A kifosztott perlekedő zúgolódhatott. A mogorva puritán hazafi epekedhetett elvonúltságában, hogy azon egyén, kire Isten, mindazon tehetségeket, melyek az embert képessé teszik nagy reform vezetésére, ráhalmozta, azok között találhatik, kik a leggonoszabb visszaélésekhez ragaszkodnak. De a perlekedő zúgolódásai a hazafi sopánkodásai alig találhattak nyílást a hatalmasnak füleihez. A király és miniszter, ki ura volt a királynak, mosolyogtak a méltóságos hízegőre. Az udvaroncok és nemesség egész serege vetélkedve keresé az ő kegyét. Eszes és tanult emberek gyönyörrel üdvözlötték azon férfi fölemeltetését, ki oly fényesen megmutatta, hogy mély tudományú s tündöklő eszű ember jobban érti, mint holmi magát halálra dolgozó együgyű jámbor azt a mesterséget, mikép lehet boldogulni a világban.

Egyszer, és csak egyszer volt a szerencsének ily folyama kevés időre megzavarva. Ugy látszik, még Bacon agyveleje sem volt elég erős megbírni mámor nélkül ily nagy szerencsének részegítő hatását. Darab ideig fölemeltetése után, úgy viselte magát, mintha egy kissé hiányzott volna amaz ovatossága s önmagáni uralkodása, miknek talán még inkább mint magasztos tehetségeinek, köszönhetette fölemelkedését. Ő teljességgel nem volt erős gyűlölő. Boszújának hévmérséklete épen úgy mint hálájáé, alig volt több a lágy-melegnél. De volt egy ember, kit régóta indulatoskodással tekintett, mely indulatoskodása, noha gondosan elfojtotta, az elfojtás miatt talán még erősbbe lőn. Azon packázások s bántalmak, miket, midőn ifju fővel jelentékenységre s szakmai gyakorlottságra küzdött vala, Sir Coke Edwardtól szenvedett, olyanak valának, melyek a legszelidebb természetet is boszúra gerjesztheték. Akkor tájon, midőn Bacon a nagy pecsétet megkapta, Coke minthogy makacsúl ellenszegült a királyi tetszésnek, megfosztatott a királyi törvényszéki tábla ülnökségétől, s azóta mindig elvonúltságban senyvedett. Coke ellenszegülése azonban, tartunk tőle, nem jó elveknek hanem rossz természetnek eredménye volt. Bármily dacos s önféjű volt is: hiányzott jelleméből az igaz bátorság és méltóság. Átalkodottsága, nem levén támogatva erényes indokok által, nem volt edzett a kegyvesztés ellen. Sürgött-for-

gott a kegyenceli kibékülés után, és sürgése-forgása sikerült. Sir Villiers János, Buckingham fivére, egy gazdag nőt keresett. Cokenak roppant kincse és hajadon leánya volt. Alku készült. De Coke nője, azon Lady, kit azelőtt húsz évvel Essex kért volt meg Bacon számára, hallani sem akart a házasságról. Dühös és botrányos családi veszekedés kerekedett. Az asszony lopva elvitte a leányát. Az apa üldözte őket, s erőszakkal viszanyerte hatalma alá a leányát. A király akkor Skóciában volt, s Buckingham őt ide elkísérte. Távollétök alatt Angliában az ügyek élén Bacon állott. Ő Coke irányában annyi rosztindulatot érzett, mennyit csak érezhetett természeténél fogva valaki iránt. Bölcsességét álomba szenderítette szerenéséje. Egy gonosz órában elhatározta beavatkozni a vitákba, melyek ellenségének családját háborgatták. Az asszony részére nyilatkozott, támogatta az Attorney-Generalt, hogy terjeszsen folyamodványt a csillag-kamara elibe a tervezett házasság ellen. Az erős nyelv, melyet ezen levelekben használt, mutatja, hogy bármily éleslátású volt is, nem ismerte egészen állását s nem ismerte teljesen egész kiterjedésében sem Buckingham hatalmát, sem azon változást, mit e hatalom bírása előidézett Buckingham jellemében, csakhamar kapott oly leckét mit soha sem felejtett el. A kegyenc a lord Keepernek beavatkozása felőli hírt a legdühösebb harag érzetével fogadta, s a királyt még erősebben felboszantotta mint önmagát. Baconnak egyszerre felnyitlak szemei a tévedésre s ennek minden lehető következményeire. Őt elkapta, ha el nem kábította a nagyság. A megrázás kijózanította egy perc alatt. Ismét egészen magánál volt. Alázatosan mentegetődzött beavatkozásáért. Utasította az Attorney-Generalt, hogy szállítsa le a Coke elleni keresetet. Megízente lady Cokenak, hogy semmit sem tehet érte. Mindkét családnak azt jelentette, hogy ő ohajtotta előmozdítani a kapcsolatot. Miután ily bizonyosságait adta megtörődésének, bátorkodott megjelenni Buckingham előtt. De az ifju pattanóc (upstart; a parvenu-t, jut on c-nak nevezik szótáraink, s némi joggal, mert a parvenu fokozatosan emelkedve jut el magas pólcra. Az angol upstart pedig, maga sem tudja mikép, csak egyszerre, fő polcra pattan fel; innen, a szó eredeti jelentését s társalmi értelmét, befoglalva találom ezen főnévben pattanóc) nem tartotta még, már eléggé megalázottnak azt az öreg férfit, ki neki barátja s

jóltevője, az országnak legfőbb polgári tisztviselője, s a világnak legkitűnőbb tudósa volt. Mondják, hogy Bacon két nap egymásután megjelent Buckingham házában, hogy két nap egymásután hagyta ez őt az előszobában inasok között várakozni, leülve egy ócska fa ládára, anglia nagy pecsétjével oldalan; s hogy midőn elvégre bebocsáttatott, leborúlt előtte a földre, csókolta a kegyenc lábait, s bizonyozta hogy fel nem áll, míg meg nem bocsát neki. Sir Weldon Antal, kinek hitelén feneklik ez esemény, nagyon valószínűleg túlnagyította Bacon alacsonyosságát s Buckingham pöffeszkedését. Azt azonban nehéz képzelni, hogy ily körülményes elbeszélés, megírva oly egyén által, ki ez alkalommal jelenlétét állítja, egész alap nélküli volna; és szerencsétlenségre igen kevés van mind a kegyenc mind a lord Keeper jellemében olyasmi, a mi az elbeszélést valószínűtlenné tenné. Annyi bizonyos, hogy az engesztelődés megtörtént alázó feltételek szerint Baconra nézve, ki soha sem merészelt többé útjába állani, bármily szándéka lett legyen is, oly embernek a ki Villiers nevet viselt. Erős kosarat kötött azon boszus szenvedélyére, mely életében az egyszer került felül eszélységén. Keresztül ment a kiengesztelődés külmeségein Coke-val is, s elkövetett minden lehetőt, apró udvariasságokra alkalmaznak keresése, s mindennek a mi összevetközést szülhetett volna eltávoztatása által megszelídíteni régi ellenségének szelídíthetlen vadságát.

Átalán véve azonban Bacon élete, míg a nagy pecsétet tartotta, külszínre nézve a legirigy lendőbb volt. Londonban nagy fénynyel élt a York házban, atyjának tiszteletre méltó lakhelyén. Itt tartotta 1620-ban január., hatvanadik évébe lett belépése ünnepét barátai fényes körében. Ekkor cserélte fel „pecsét-őri“ (Keeper) címét a kancellári magasb címmel. Johnson Benjamin egyike volt e társaságnak s ez alkalomra ír darabos rimeit legszerencsésbjeit. Minden tárgyak, a mint ő beszéli, mosolyogni látszottak az ősi házban, „a tűz, a bor, az emberek.“ Azon látmány, hogy a tökélyes képzettségű házigazda, semmi különös balsors által nem jelelt életpálya után, hervaletlan aggkorba lépett, gazdaságnak, hatalomnak, magas kitüntetéseknek, lankadatlan elmetehetségnek roppant tudományos tekintélynek élvezetében, erős benyomást tőn a költőre, ha eme jól ismert soraiból ítélnünk:

„Englands high Chancellor, the destined heir,
In his soft cradle, to his father's chair,
Whose even thread the Fates spin round and full
Out of their choicest and their whitest wool.“

(Ángliának magas kancellárja, kit a végzet már puha bölcsőjében atyja székére rendelt, kinek élete sima fonalat a Párkák gömbölyűre s teljesre fonták, és pedig legválasztottabb s legfelérebbsz gypjújokból s . . .).

Azon pihenési időszakokban, melyeket politikai s birói elfoglaltatásai engedtek, szokása, volt Gorhamburyba félrevonulni. E helyeni foglalkozása az irodalom, kedvenc mulatsága pedig a kertészkedés volt, mit is legérdekesebb „Essay-k“ egyikében „az emberi gyönyörök legtisztábbikának“ nevez. Ezen nagyszerű birtokán tíz ezer fontnyi költséggel emeltetett egy „Nyugalom-hajlékot,“ melybe szokott vonúlui, midőn a látogatókat kikerülui s magát egészen tudományoknak szentelni kívánta. Ily alkalmakkal néha, némely kitünő tehetségű ifjak valának félrevonultságának társai; és ezek között az ő éles szeme mihamar megkülönböztette Hobbes Tamás magasb tehetségeit. Azt azonban nem tartjuk valószínűnek, hogy teljes értékében felismerte volna tanítványának hatalmas erejét, vagy előre látta volna azt a jóra-roszra roppant befolyást, melyet az emberi ész e legerélyesbike s legélesbike, a következő két nemzedékre gyakorolni hivatva volt.

(Folytatjuk.)

T Á R C A.

MAGYAR PROT. EGYHÁZTÖRT. KÜTFÖK.

A NÁPOLYI GÁLYÁKRA ITÉLT MAGYAR PROTES- TÁNS PAPOK

APOLOGIÁJA.

Azon nevetlen írónak „Elbeszélésén“ kívül (Budai Ézsajas Kocsi Bálint pápai iskolaigazgatónak nevezi *) melyet Debreczeni Ember Pál egyháztörténeti nagy művéhez csatolva, Lampénál olvashatunk**) alig ismer irodalmunk más művet, mely gályákon szenvedett papjaink sorsát s a felettök itélt pozsonyi törvényszék dolgait közelebb-ről tárgyalná, vagy csak érdekelné is. Hamel Bruininxnek és Van Pootnak nagy becsű munkáik alig találhatók a hazában, s bizonyára még a kik ismerték sem használták annyira fel, mint a mennyire a magyar protestáns anyaszentegyház története ismerésének érdeke kívánta volna. Bod Péter „Kösziklán épült ház ostroma“ című műve kéziratban lappang itt ott egy két helyen, bár nem fölöttébb nagy hátrányával egyháztörténelmünknek, a mennyiben ő majdnem egészen Ember P. nevetlenéből fordított.

*) Magyarország Historiája stb. Készítette Budai Ézsajas Debreczenben, 1808.—516, 517 lap.

**) Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transilvania stb. Trajecti ad Rhenum M. D. CC. XXVIII. p. 746. sequ. címe rövid kivonatban ez: Narratio brevis de oppressa libertate Ecclesiarum Hungaricarum, quam . . . hoc ordine digessit N. N. Anno reparate salutis 1676. Mensis Novembris 25. die. Áll kilenc fejezetből, melyekről Budai az idézett helyen azt jegyzi meg, hogy eredetileg tizenkettő a számok, de hármok kéziratban maradt; s az egész mű eredetileg Zürichben őriztetik. Vég Veresmarti Sámuel superintendensnek egy nálam levő jegyzete szerint Zürichben egy más ide tartozó kézirat is volna, melynek ő ezt a nevet adja: Manuscriptum Otokocsianum. Mennyi igazság van ebben? S vajjon nem az a kézirat-e ez, melyet Budai Kocsi B-nak tulajdonít? Kiknek módjok volt ott járni: adhatnának róla felvilágosítást,

Ily soványságában egyháztörténetünk ez ága közismeretre jutott emlékeinek érdemes dolog, úgy vélem, hogy szenvedett papjaink Apológiája irodalmunkba bevezetessék. Egészen újat nem mond ugyan az: de ad igenis egy pár kevésbé ismert vonást a szereplőkről, s mi szinte nyeremény, adja teljes névsorát a pozsonyi törvényszék tagjainak. A mű maga nem kéziratban találtatik csupán immár, kinyomtatott az már régen toldalékjául Horn leydeni híres tanár egyháztörténeti művének *), melyet folytatásképen ahhoz Leydecker kapcsolt vala. E könyv, ritkasága miatt kétségkívül már alig ismertetik, s régenten sem igen lehetett nagy számú példányokban terjedve el nálunk; mit onnan gyanítok, mert, pedig érdemlette volna, hogy az Ember P. Nevetlene mellett felhasználtságuk, kik e tárgyról eddig elé emlékeztek, a többek közt maga Bod Péter is, semmi jelenségét nem mutatják, hogy az Apológiát ismerték volna. Horn könyvének előttem 1704-diki kiadása fekszik, s ebben ez Apologia a 786—807 között eső lapokat foglalja el, melynek elébe is, utána is oda vannak téve a világosításul szolgáló történeti előzmények s a kiemenetel, adva a kiadó Leydeckertől, s végül a soproni országgyűlés vallás ügyi XXV és XXVI. törvény cikkelyei. Az Apológiának tulajdonképi elejét, úgy látszik, nem vette fel a kiadó: de az nem árt. Legfeljebb egy pár sor, a felirat s még valami bekezdő szakaszka maradt el, s végül a kelet ideje. Hogy használható adat: kétségtelen. Bár a külföld még több ilyennek is juttathatna bennünket birtokába! két kézzel kellene sietnünk az efféléket irodalmunkba át és vissza helyheztetni.

*

*

*

Sangvinaria consilia, quae sunt Jesuitarum, in afflicta nostra patria quotidie in effectum deduci videmus et dolenter sentimus. . . . Hungaris nativis quam plurimis, quorum majores hoc regnum sangvine suo fundarunt, et per tot annos contra hostem christianitatis defenderunt, patrium aërem haurire non licet. . . Illud sane evidens argumentum est, nos respectu religionis esse degradatos et toto regno proscriptos, quod statim initio horum motuum civilium, quorum qui fuerint causae, Deus novit et tempus satis propalavit, Episcopus quidam nomine Georgius Bársonius, edito libello sangvinario, toti mundo, ut ait, vult persuadere, Regiam Majestatem non obligari tolerare in Hun-

*) Georgii Hornii Historia Ecclesiastica, M. Leydeckeri et D. Hartnaccii notis et observationibus illustrata cet. Editio nova. Francofurti ad Moenum, A. MDCCIV.

garia Religionem Evangelicorum, putidissimo inter alia usus argumento, „quod Religio Evangelica praeiudicet Religioni Catholicae Romanae“ *) Praejudicium ergo Religionis est in causa, quod nolueritis nos tolerare. Ni fallimur, sangvinario isti Episcopo, dum abortivum illum foetum ederet, feralis Concilii Constantiensis Canon venerat in mentem, quo cautum est. „Fidem Haereticis datam non esse servandam.“ Sed habemus libellum illum ubi uno Symmistarum satis refutatum **)

Quod porro Religio tantum fuit sudes in ipsorum oculis, non autem rebellio: clarissime liquet ex eo, quod perpetuo subscriptionem urserint, idest, ut renunciaremus omnes et singuli ministerio nostro, sicque more rusticorum, aut aliorum civium, vel libere in Regno viveremus, vel pro arbitrio excederemus. Inter alios D. Comes Adamus Forgáchius, dum nos ad subscriptionem urgeret, haec verba protulit: „Cum in Regno pestis est, omni industria laboramus, quomodo illam exterminare et fugere possimus et valeamus: igitur siquidem haeresis est maxima pestis, vult Sua Maiestas eandem e Regno exterminare. Quid clarius? Ministerium ergo Religionis, quam illi haeresin vocant, fuit causa nostrae condemnationis et proscriptionis. Cur vero tantopere subscriptionem urserint, vis rescire Lector benevole? Diabolica plane fraus suberat, ut postea dicerent, nos sponte Ministerio renunciassse et Regno excessisse, nec eo nomine ullam nobis iniuriam factam esse, iuxta illud: „Volenti non fit iniuria.“ Videte profunditates satanae! Satanas certe omnes artes et machinas, per Archi-Episcopum et praecipuos quosdam eius Co-Assessores adhibuit, ut nos laqueo isto subscriptionis caperet. Primus et ante alios 12. Martii Anni 1674 quo Tribunal illud erectum esset, in scenam prodiit D. Comes Adamus Forgáchius, unus ex iudicii illius Assessoribus, qui vocatis ad se Praedicantibus hungaris, manu singulis fere porrecta, longa oratione monendo svadendo, obtestando, et ut prae se ferebat, compatiendo, institit, ut Reversalibus subscribere et ab exercitio muneris nostri abstinere velle-

*) Egész címe a munkának ez: Veritas toti mundo declarata, argumento triplici ostendens S. C. R. Majestatem non obligari tolerari in Hungaria sectas Lutheranam et Calvinianam. Quam religionis zelo concinnavit G(eorgius) B(ársony) E(piscopus) V(aradiensis) P(raepositus) S(cepusiensis), (Sacrae) C(aesareae) R(egiaeque) M(aiestatis) C(onsiliarius). Olvasható az ismeretes Historia Diplomatica, Appendixének 142—146 lapjain

** Bársony művének cífolatául két munka jelent meg. Egyiket írta Csipkés Komáromi György, melynek címe: Molimen Sisyphium, h. e. frustraneitas conatus istius, quo G. B. E. V. reformatos in Hungaria non esse Helv. Confessionis probare, instar Sisyphi saxum frustra volventis, frustra contendit. Ottensa per Georgium Nicolai Thysanodem. Theopoli hyposygiades Ao. 1672. A másiknak szerzője, Horányi szerint, Pósbázi János pataki tanár, s ennek címe: Falsitas veritatis toti mundo declaratae, in negatio tolerantiae exercitii publici Religionis Protestantium in Ungaria, breviter et dilucidae ostensa, S. A. S. T. D. E. P. P. H. (Hist. D. p. p. 146—152).

mus, quando quidem complicitatem rebellionis nostrae quantumcunque negaremus, tamen coram Regia Maiestate omnino pro suspectis haberemur.

Respondit paucis, omnium nomine Reverendus D. Michael Miskolczinus, Pastor Filekiensis Helveticae Confessionis, in hunc modum: „Illustrissime Comes! Siquidem nullius complicitatis conscii simus: non possumus nos accusare de eo, in quo innocentes sumus, neque integra conscientia Ministerium nostrum damnare, eique nefarie valedicere possumus; sed freti aequitate iudicum Excelsae Sedis (ita enim appellabant), coram quibus comparando, causam nostram iudicio eorundem confidenter commisimus, futurum de nobis iudicium exspectabimus.“ Replavit D. Comes: „Mei filii! Non sine ratione vestra sunt responsa: interim nihil conscientiae vestrae integritati deerit per subscriptionem illarum Reversalium. Si enim Sacrae Caesarica Regiaeque Majestas vobis ad tempus silentium indixerit: eo ipsa vos muneri et officio vestro minime renunciabit, sed supremi Magistratus et Domini nostri Clementissimi voluntati promptam obedientiam praestabitis, nec per hoc praecludetur via Principibus seu Auditoribus vestris recurrendi ad Suam Maiestatem coramque ea demisse instandi; cumquae sua Maiestas sit Clementissima: non praescindetur spes obtinendi vota principalium vestrorum. Ego vero, licet ab Exc. Sede mihi non sit commissum, motus tamen christianitate et nationis Hungaricae nimia dilectione, iterato svaderem Dominationibus vestris, vellent se accommodare propositis, neque periculum, certissime affuturum vel supplicii capitalis, vel amandationis ad perpetuos carceres, vel ablegationis ad triremes Melitenses contumaciter exspectarent.

Ad haec reposuit idem, qui supra: Siquidem deliberata voluntas Suae Maiestatis haec esset, nos amplius in regno pati et ferre nolle, eo nomine, quod essemus Ministri Helveticae et Augustanae Confessionis, hancque suam voluntatem mandato suo nobis significaret: ipso facto nihil, praeter submissionem ac obedientiam restaret.

Replcuit D. Comes: Hoc Sua Maiestas explicite non mandavit, neque mandabit; interim praestaret dicere vestris Dominationibus: „Domine, ne ingredere in iudicium cum servo tuo.“

His ita peractis valedicentes Illustrissimo Comiti, ab eodem recessimus.

Atque ita cum primus tentationis ad subscribendum insultus nihil valeret, prodiit secundo et Archi-Episcopus, qui nos hunc in modum affatus est 17. Martii: Ergo, Filii charissimi, quid cogitatis? Cogitate: Ecce ante latam sententiam sum vobis clemens pater, si subscribseritis; quod aliter fieri nequit, etiamsi centies vel millies institeritis, ni-

hil obtinebitis. Si autem neglexeritis subscribere: post sententiam latam ero severus iudex. Ecce omnes, quotquot estis, curabo vobis calceos ferreos, et eritis incarcerationati. Ad quod tantum humeris contractis nihil a nobis responsum est.

Die 18. Martii advocatus est peculiariter D. Daniel Petkius, Senior Comitatus Maioris Hontensis, ad eundem Archi-Episcopum, ubi pluribus, qua admonitionibus qua comminationibus ad subscriptionem ab eodem urgetur, sed frustra: ei enim is viriliter restitit. Ergo, inquit tandem Archi-Episcopus, si hoc non feceris: ecce juro per SS. Trinitatem et omnes Sanctos, caput non tantum tu, sed et multi alii, qui hoc recusaverunt, amittetis. Ad quod respondit idem Senior: „Celsissime Princeps! Si ego amiserō, aut quispiam alius: scio tamen, quod pro nomine Christi moriemur.“ His auditis Archi-Episcopus inquit: „Putas ergo te ita moriturum, quemadmodum Apostoli?“ Dominus Senior respondit. „Si non ut Apostoli, tamen ut innocens.“ Post multas eiusmodi comminationes tandem ab eodem dimissus, ad suum hospitium rediit.

Nec finis nostrae ad subscribendum tentationis et vexationis. Nam 10. mensis Aprilis unus ex Procuratoribus nostris, nomine Ferdinandus Heusler, natione Germanus, advocatis hora octava omnibus Confessionis Augustanae Ministris, in domo quadam Curiae Archi-Episcopali proxima, verba quaedam persvasoria, nomine et jussu Archi-Episcopi et Praesidis Camerae ipsis proposuit. Heri, inquit, ad D. Archi-Episcopum vocatus, haec vobis omnibus proponenda accepi: „Cum ad hoc usque tempus plus quam paternis Archi-Episcopi admonitionibus locum dare noluistis, hodie iam iudicium contra vos pronuntiandum est. Interim tamen, siquis vestrum sententiam adhuc experiri et audire nolit: datur ipsi modus malum hoc effugiendi, optione scilicet hac proposita, qui vult sponte egredi Regno, dabuntur illi literae Salvi passus; qui vero in Regno permanere gestit abdicet suum Ministerium, datis de se Reversalibus.

His auditis, omnium fere animi percussi sunt, et quo se, animumque verterent, non mediocriter haesitabant. Consultantibus tandem iisdem, quid responsuri essent Archi-Episcopo, interea missi sunt quidam ad Pastores Helveticae Confessionis, qualiter illi sese resolvissent. Reportata illorum categorica resolutione, qui responderunt, se in neutrum illorum postulatum consensuros, sed in pristina Suae Majestatis gratia permansuros, imo malle mortem subire, quam illis Reversalibus subscribere: unde, unanimi consensu a fratribus quoque Augustanae confessionis eadem data est resolutio. Nec immerito; nam antea singulari exemplo ostenderat Deus, quam periculosum sit

vel latum unguem ab agnita veritate discedere. Die 18. Martii pastor quidam Confessionis Augustanae Andreas Nobántius, subscripto nomine suo Reversalibus, horrendas persentiscere coepit in conscientia perturbationes, adeo, ut unam alteramque noctem insomnem traducens, parum a desperatione abfuerit, nisi exemplo Petri Christum abnegantis, sed resipiscentis, erectus fuisset. Sequenti igitur die 20. martii, passim tristis et cogitabundus ambulans, a quibuslibet sibi notis consilium petiit, quid sibi esset hac in parte faciendum? Cumque nullus eidem vel consilio vel auxilio succurrere posset: ex intimatione tandem cuiusdam amici sui, tamquam exstaticus quispiam accedit immediate Secretarium, causam suam eidem exponens et revocationem subscriptionis postulans. Cui revocatio primum est quidem denegata; sed cum firmiter instaret et sollicitaret in Cancellaria: „Nisi, inquit, nomen meum deleveritis, brevi me aut in Danubium praecipitem dabo aut vitam mihi laqueo finiam, prae desperatione et angustia cordis et spiritus.“ At Secretarius, Bene, inquit; „expungam nomen tuum, et scribam inter proclamandos, sicque deleberis ex libro vitae. Spiritus ille, qui tibi hoc insusurravit, excoecavit te; duriores quoque ceteris, qui nondum subscripserunt, experieris sententiam. Jam igitur abi.“ Sic abire iussus, conscientiae suae levamen et relaxamen extemplo persensit, laetus ubique, cum antea moestissimus esset, incedendo, nec non omnes et singulos a nefaria illa subscriptione dehortando, ne eadem ipsis etiam, quae sibi eveniant. „Hactenus, inquit, theoreticus tantum conscientiae speculator, sed jam practicus dici possum; et mallem mille mortes subire quam morsus malae conscientiae persentiscere.“

Ad ultimum, ut haec tragoedia finiretur, die Aprilis supra notato, Comes Kolonichius, Camerae Posoniensis Praeses, infensissimus inter alios causae nostrae adversarius, prodiens, ad subscriptionem nos allicere conatus est; qui germanico idiomate verba faciens, inter alia haec quoque dixit: „Nos volumus unice iustitiam habere, eandemque diligere.“ Tandem interprete Procuratore Heuslere haec dicenda proposuit: Qui vestrum volunt exire Regno: stent ad dextram palatii et dabuntur Salvipassus, ut egredi pacifice possint una cum familia facultatibusque omnibus. Qui vero in Regno vult permanere officio praedicantiali abdicato: vivat in Regno sive ut nobilis (si sit persona nobilis), sive ut civis, sive ut rusticus et villanus. Qui vero neutrum horum facere voluerit, sed pronuntiationem sententiae judicariae audire cupit: ad posteriora palatii retrocedat. His auditis, omnes ad unum retrocessere, nec ullus vel ad sinistram, vel ad dexteram stetit, omnesque edita voce clamarunt: Omnes, omnes, omnes sententiam volumus exspectare! Hoc cum iudices cernerent (fores enim Tribunalis

erant apertae) per longam temporis moram, inclinatis ad tabulam capitibus, subticuerunt, et diu ne verbum quidem alter ad alterum locutus est. Tandem Archi-Episcopus dixit: „Curavimus Babylonem, sed non est curata. Ex te perditio tua o Izrael! Cui mox subjicit Thomas Pálffius Regni Cancellarius: „Isti homines prorsus coeci sunt, aut bruta pecora, non praevidentes, neque intelligentes suam ruinam“.

Cum itaque nec melle, nec felle, idest, nec persvasionibus, nec comminationibus nos ad subscribendum (paucissimis quibusdam exceptis) inducere possent: propterea rebelles et contumaces sumus declarati, proscripti; primum ad carceres distributi, ibique diu macerati, postea pene omnes ad triremes damnati. Atque haec fuit cathastrophe funestae et sangvinariae illius tragoediae.

Ostenditur illegitimum prorsus fuisse processum Tribunalis Poseniensis contra Ministros Evangelicos.

I. Vae illis, quibus inimici ipsorum sunt iudices (Deut. 32, 31). Nostri vero omnes fere tales fuerunt. Nam iudicium illud Poseniense magnam partem constabat ex Episcopis et aliis Praelatis, vi juramenti sui Episcopalis, jam antea in nostri infestationem et persecutionem conjuratis.

II. Praeses et caput illius Iudicii fuit Georgius Szelepcsényi, Archi-Episcopus Strigoniensis et simul Locumtenens Palatinalis. Assessores ejus a dextra erant nominatim sequentes: 1. Georgius Széchényi, Archi-Episcopus Colocensis et Episcopus Jaurinensis. 2. Thomas Pálffi, Regni Cancellarius Episcopus Nitriensis et Praepositus Poseniensis. 3. Comes Leopoldus a Kolonich, Camerae Poseniensis Praefectus. 4. Stephanus Sennyei, Episcopus Veszprimiensis. 5. Stephanus Gubasóczki, Episcopus Quinque-Ecclesiarum et Vicarius Strigoniensis. 6. Stephanus Balog Capitularis Tyrnaviensis. 7. Johannes Lapsánszky, Secretarius Regiae Tabulae. 8. Melchior Kerekes, Vicecomes Comitatus Mosoniensis et Tabulae Regiae Assessor. 9. Michael Vályi, Notarius Capituli Strigoniensis. 10. Georgius Turcus (Török), Tabulae Regiae Assessor.

III. A sinistra autem assidebant: 1. Comes Adamus Forgách, Judex Curiae. 2. Comes Paulus Eszterházi, Confiniorum Ersek-Ujvárino oppositorum Supremus Generalis. 3. Comes Nicolaus

Pálffi, Custos Coronae 4. Comes Joannes Antonius Pálffi, 5. Stephanus Zichi, Assessor Camerae Poseniensis et Coronae Custos. 6. Johannes Majtényius, Personalis praesentiae Locumtenens in Judiciis. 7. Comes Georgius Erdödi. 8. Abbas S. Martini. 9. Valentinus Szente, Vice-Locumtenens. 10. Stephanus Mórocz, Vice-Judex Curiae et Vice-Comes Comitatus Poseniensis. 11. Johannes Mednyánszki, Protonotarius D. Locumtenentis. 12. Andreas Pesti, Judicis Curiae Protonotarius. 13. Georgius Tersztyánszki, Protonotarius D. Personalis. 14. Nicolaus Majláth, Fiscalis et Director Causarum Regalium. 15. Petrus Fodoróczki, Procurator Fiscalis.

IV. Praeter hos fuere et alii nonnulli collaterales. 1. Comes Adamus Czobor. 2. Comes Valentinus Balassa. 3. Ladislaus Károlyi Baro. 4. Johannes Maholányi, Praefectus Curiae Archi-Episcopalis. 5. Paulus Orbán, Protonotarius. Viden, Lector benevole, quosnam habuerimus judices? Ad unum omnes fere papistas, praeindicio et affectu iam ante in nos et religionem evangelicam occupatos.

V. Assessores politicos, vel saltem plerosque illorum, nos parum culpamus, quibus a nutu Archi-Episcopi et illius Praelatorum dependere erat necesse. Scimus multis illorum hanc crudelitatem displicuisse; sed ne rebellium, ut infimulabamur, patroni haberentur, obloqui non audebant. Inter alios Illustrissimus Comes et simul Curiae Judex D. Adamus Forgáchius, dum a subditis suis oppidi Rimaszombathiensis interpellaretur pro ipsorum Pastoribus, qui antea illos assecuraverat (procul dubio ignorans, quid Clerus in pectore foveret), de illorum incolumitate, respondit: „Nolite per Deum me molestare, quia sic me Deus adiuvet, neque mihi ipsi sum securus; si vel unum verbum loquar: rebellem me dicent et captivabunt. Igitur boni pastores subscribant, et ad suas vias abeant, quia aliter fieri nequit

VI. Imo Regem ipsum judices isti parum curabant. Dum illi cum declaratione nostrae innocentiae supplicassemus: respondit satis clementer: „Expectent Pastores usque ad benignam nostram resolutionem.“ Quae resolutio ab Archi-Episcopo et illius factione aut suppressa est, aut revocata a Rege, aliter ab adversariis informato. Forma supplicationis nostrae talis erat:

Serenissime et Invictissime Caesar, Rex et Monarcha, Romanorum Clementissime! Ad Thronum Vestrae Serenissimae, Caesareae et Regiae Maiestatis, cuius Clementia totus Christianitatis Orbis non secus, ac splendore solis, exultat, gaudetque, Nos miseros, undiquaque coangustatos Augustanae et Helveticae Confessionis Praedicantes, Rectores Scholarum et Studiosos, in praesenti hocce calamitatis acrum-

narumque barathro constitutos, in praesentiarum ad Te supplices confugere oportet. Nam postquam, Caesar Invictissime, Rex et D. D. naturaliter Clementissime, nos miseri supraque modum a longo tempore afflicti, non solum nostris Parochiis deque officiis ecclesiasticis cedere coacti, verum et pro die 5 mensis praeteriti Martii anni currentis, ad jus extraordinarium a Regio Vestrae Serenissimae Majestatis Fisco Posonium, ad personaliter comparandum citati fuerimus, eoque ipso, tamquam Vestrae Sacratissimae Caesareae Regiaeque Majestatis humillimi, perpetuoque fideles subditi, ad declarandam nostram obedientiam fidelitatemque, quam semper observavimus (quamque nos ad extremum vitae nostrae halitum erga Vestram Serenissimam Majestatem observaturos pollicemur) promptissime, ducenti ferme et ultra hic comparuerimus, miras adversum nos quaerimonias, magno cum animorum horrore, perturbationeque percepimus, audivimus. Et licet nos miseri afflictissimique homines, hic loci, coram Excelsa Sede, humillime obtestati fuerimus, nos miserrimam abjectissimamque plebeculam, nulla ratione, cum Vestra Caesarea Regiaeque Majestate, tamquam Rege, Dominoque nostro Clementissimo, nec in minimo quidem causarum puncto in litem condescendere velle, multo minus posse; quinpotius, quemadmodum antea semper et perpetuo innata Vestrae Caesareae Regiaeque Majestatis gratia et clementia nos suffultos esse gaudebamus ita et in praesenti et in posterum eadem perfrui gestimus, facta superinde sufficienti nostrae innocentiae declaratione, nobis eorum, quorum insimulamur, accusamurque, nihil quicquam, tamquam semper humillimis et fidelibus Vestrae Caesareae Regiaeque Majestatis subditis unquam in mentem venisse, nedum quippiam scelus nefandum, a quo Christicolarum prorsus abhorrent mentes, in effectum deducere voluisse; verum enim vero, nullo nostrae innocentiae satis superque declaratae et excusatae habitu respectu, praeter omnem spem expectationemque accidit, ut contra nos miseros, supraque modum afflictos gravissima condemnationis sententia pronunciata et promulgata fuerit, superaddita terribili hac interminatione: Siquis nostrum Posonio discedere praesumserit ante allatam Vestrae Caesareae Regiaeque Majestatis resolutionem: tum extemplo capite plexum iri. Et quoniam nos miseri, quorum tantus est numerus, tam longo tempore iam in octavam hebdomadam hic detinemur, adeo, ut jam potior nostri pars, non tantum emendicato pane vivere, ne fame contabescat, sed et morbo plerique affecti vario, ex lecto surgere nequeant: eapropter supplices accurrimus ad Thronum V. S. Majestatis, nos miserrimi et afflictissimi Praedicantes, Scholarum Rectores et Studiosi, rogantes propter Dei misericordiam et ob vulnera Christi Mediatoris, dignetur V. S. M.

nostram miseram calamitatem, aerumnosamque afflictionem Clementissimo suo oculo prospicere, et secundum sibi innatam, totique mundo optime notam Clementiam, nos miseros et undiquaque coangustatos clementissima sua resolutione laetificare et exhilarare; hocque toto in negotio tale adinvenire medium, quatenus nos miseri in priori V. S. M. fidelitate et subjectione, nostrum victum et amictum sub ejus potentissimo patrocínio quaerere, invenireque valeamus. Atque sic V. S. M. ulteriori gratiae et favori clementissimo commendati et ad preces pro V. S. M. fundendas semper obligati, paratique, optatissimam resolutionem humiles exspectamus. Vestrae Caesaræ Regiæque Majestatis subjectissimi et fidelissimi subditi omnes Augustanae et Helveticae Confessionis in aresto detenti Praedicantes, Rectores Scholarum et Studiosi.

VII. Accepto et perlecto hoc nostro supplicii libello Regem non mediocriter affectum et ad clementiam propensum fuisse accepimus, et nisi Clerus in perniciem nostram cum capite suo Archi-Episcopo conjuratus, frigidum suffudisset, nos tam atrox sententia ejusque executio haud mansisset. Nam, nota Lector benevole! illo ipso tempore, dum a duris et crudis istis judicibus vexaremur, mittitur Archi-Episcopo Roma galerus Cardinalitius, piretium procul dubio sui in nobis perdendis laboris et industriae. Jam habitum induit coccineum, ut ostendat, se ex illorum numero esse, quos Poeta quondam celeberrimus in suo Epigrammate siccine depinxit:

Semiviros quicunque Patres radiante galero

 Cónspicis et rubrae symmata longa togæ,

Crede mihi, nullo saturatas murice vestes

 Divite nec cocco pallia tineta vides.

Sed quæ rubra vides, sanctorum caede virorum

 Et mersa i isonti tota cruore madent.

Aut memor istorum, quæ celet crimina vestis,

 Pro dominis justo tacta pudore rubet.

VIII. Quales judices, tales (si modo ulli exstiterint) id est, odio et livore erga nos flagrantés; quales a testimonio dicendo omnia jura, et jam nostra repellunt (2. Part. Tit 20.) Accedit, quod nemo rebellis pronunciari debet, nisi ex certis et evidentibus signis et indiciis (Art. Sopr. A. 1623. art. 20), qualia adversum nos, etiam si omnes mundi angulos et loculos excuserint, non invenient, non invenerunt. Sumus ergo condemnati ex meris suspicionibus, praejudiciis, odio erga Religionem irreconciliabili, qualiter Christus a Scribis et Phariseis fuit condemnatus. Quid quod plurimi nostrum, nulla citatione praemissa fuerunt proclamati, proscripti, condemnati, omnibusque suis fortunis et facultatibus exuti.

IX. Executio vero qualis? Plane crudelis et sangvinaria. Demus nos rebellionis fuisse convictos et juste damnatos: an justum est extra solum et solem nostrum nos deportare et genti Hispanicae tradere, Diis, hominibusque propter crudelitatem invisae, ut Americani malint cum aliis esse in inferno, quam cum illis in coelo! Satius erat nobis ad unum usque in patria jugulari, quam extra patriam, vitam morte miseriorem, vivere; licet plerique fratrum nostrorum, quibus non erat dignus hic mundus, exilii et captivitatis aerumnas, jam cum vita meliore commutarunt, quorum animae sub altari JEHOVAE existentes clamant: „Domine! qui es verax et sanctus, quosque non vindicas sangvinem nostrum ab iis, qui habitant in terra? (Apoc. 6, 10).

Alloquium Epilogisticum ad Orbem Evangelico Christianum.

Andivistis, Fratres Christiani, nostrum simplicem, brevem et omnis fuci expertem Apologiam; hoc unum a vobis contendimus, ut in timore Domini, in iudicio et aequitate illam ponderetis. Quaesumus vos per viscera Jesu Christi, nolite credere fictis adversariorum rumoribus, qui nos passim in compitis, in triviis et pulpitis Turcizatos Christianos clamitant et traducunt. Certe tales non sumus, sed vestrae fidei consortes, quales ad extremum quoque halitum, Deo propitio, mansuri sumus. Vos igitur Patres, Fratres, Amici et Domini in Christo dilectissimi, miseremini afflictae et exulantis e patria nostra Religionis. Tu magne Britanniarum Monarcha! itane nostri oblivisceris? Expertus es, quid sit exilium: igitur miserere exulum, et quidem fidei tuae sociorum. Vos serenissimi Sveciae et Daniae Reges, ferte opem fratribus in Christo, aegre laborantibus; illos fove, recipite, recreate Vos per Germaniam Protestantium nomine Serenissimi Principes, perpendite illud:

Tum tua res agitur, paries dum proximus ardet;

Mantua vae miserae nimium vicina Cremonae!

Vos praepotentes Belgii Foederati et Helvetiae Ordines, considerate, nos ob illam fidem pati, quam in vestris Academiis didicimus et in patriam nostram reportavimus. Norunt Professores vestri, Hungaricam nationem non minimum fuisse Scholarum, Academiarumque vestrarum ornamentum. Fatemur, in aerumnoso nostro hoc exilio non mediocriter jam experti sumus vestram humanitatem, opem et in liberandis nobis industriam, quo nomine, ut et multis aliis, estote semper benedicti in

Domino. Ergone Tu Illustrissime Princeps Transylvaniae nostra ex-
cidisti memoria? Qui postremo hic a nobis nominatis: primus hactenus
fuisti in labore et sollicitudine pro nobis. Tu alter seculi nostri Abdias
cum pientissima tua Thabita Prophetas Domini, illorumque filios non
pane tantum et aqua sustentas, sed ferculis principalibus saepe
recreas. De Te recte dici potest illud, quod olim quidam de Augusto:

Et Spes et ratio studiorum in Caesare (Princepe) tantum.

Solus enim nostras hac tempestate Camaenas

Respexit.

Respicias porro, ut te quoque respiciat omnipotens ex alto.

Haec vero Serenissimi Reges, Principes et Domini, non ex affectu
aut vindictae cupiditate a nobis referuntur; ab sit hoc a nobis et a
pietate Religionis nostrae, quam hactenus professi sumus, et nunc ob
eandem carceres, exilia et quid non malorum sustinemus! Scimus cum
Apostolo, arma nostra esse spiritualia, id est, interprete D. Ambrosio,
preces et lacrymas. Scimus, sanguinem nostrum, etiamsi in terris ne-
mo illum vindicet, in oculis Dei fore pretiosum. Hoc saltem a Vobis
contendimus, ut si quae consolatio in Christo, si quod solatium charita-
tis, si quae societas spiritus, si quae viscera miserationis vel tantillum
nostris afficiamini malis: nolite vilitatem personae nostrae respicere;
respicite Deum et illius causam, ob quam patimur et quae in nobis
patitur. Quod factu facillimum: saltem Regiam Majestatem interpel-
lare non sit Vobis grave, ut hosce motus placidioribus mediis compo-
nere pergat (unde verendum, ne toti Orbi Christiano exitium immineat)
afflictam Religionem ab exilio revocet, et severitatem cum clementia,
quae maxime Principes decet, temperet. Nam teste Seneca (Lib. I. De
Clementia, Cap. 8): „Regibus certior est ex mansuetudine securitas,
quam ex crudelitate.“ Hinc Rudolphus Habsburgicus, Austriacae fa-
milie conditor, dicere solebat: Severum et immitem fuisse me aliquando
poenituit, lenem et placabilem nunquam. Si vero nec nostrae nec
Vestrae preces quicquam apud Serenissimum Regem nostrum valeant:
nos causam nostram Omnipotenti Deo, qui est Rex Regum, committi-
mus unice. Is videat et iudicet, Amen. Közli **Szilágyi István.**

Válasz Szilágyi István urnak!

Gályákon szenvedett papjaink történetét magában foglaló két mű-
ről két felvilágosítást igen tisztelt munkatársunk azoktól, kik Zürichben
jártak. Tapasztalatomat szívesen közlöm, reményem hogy etárgyhoz még

mások is hozzá fognak szólani. Én 1856. november havában, a nápolyi gályákra ítélt magyar protestáns papokra vonatkozó adatokat, Zürich város könyvtára kézirat gyűjteményében, Dr. Horner tanár s könyvtárnok ur segítségével sokáig keresgéltem: megtaláltuk, mit még nyomtatásban nem láttam s hírét sem hallottam, következő című érdekes kéziratot: „Beiträge zur Geschichte der von Admiral Ruyter von den neapolitanischen Galeeren befreiten, in Zürich aufgenommenen ungarischen Geistlichen.“ Ezen könyv másolatát magammal elhoztam, mely jelenleg már a sárospataki főiskola tulajdona. E becses történelmi adatok létrehozója Lavater János zürichi bölcsészettanár volt, ki 1676 július 17-én egy tiszta lapokból állott jó vastagságú könyv első lapján felhivta gályákról megszabadult és Zürichben kedvesen fogadott papjainkat, hogy azon könyvbe, az ő felszólító sorai után következő tiszta lapokra írják le egymásután mindnyájan a legrészletesebben saját életök történetét, egy a bibliából választott s előttük kedvelt jelmonddal együtt.

Papjaink e bizalmas kérést szívesen teljesíték. Legelső helyen van Harsányi István életrajza, utána következnek: Szódói András, Kálnai Péter, Körmendi György, Komáromi István, Zedeni István, Alistali György, Szomodi János, Ujvári János, Otrokocsi Főris Ferenc, Bátorkeszi István, Köpeczi Balázs, Karasznai Mihály, Czeglédi Péter, Szalóci Mihály, Zebegnyei János, Sajó Szentpétery Márton, Csergő Kocsi Bálint, kinek saját életirata a legérdekesebbek egyike; Simoni Péter, P. Tatai Sámuel, Beregszászi István, Mango Szentpéteri István, Rimaszombati János, Ladmóci István, Nioléczi Sámuel, Nioléczi Balázs, Leporinus Miklós, Bugány Miklós, Steller Tamás sajátkezü életirataik. Séllyei István életrajza nincs benne, pedig ő volt Zürichbe menekült papjaink vezére; Cs. Kocsi Bálint saját életirataiban említést teszen ő róla is.

Ezen életrajzok után a Csergő Kocsi Bálint írásához hasonló betűkkel, ugyanezen könyvben olvasható, 1676. augusztus 17-én Zürichben kelt következő című nyilatkozat: „Instructio brevis et vera de statu afflictissimo ecclesiarum Hungaricarum per Ministros earundem hoc tempore exules consignata et ad generosissimum atque nobilissimum virum Anglum equitem Auratum Genevae commorantem directa.“ Én ezen dolgot egyenesen Csergő Kocsi Bálinttól származottnak tartom.

Következik egy levél németül, mely 1675. október 27-én kelt, előtte következő cím olvasható: Cópia literarum Illustris Praep. Ord. Faed. Belgii apud S. Caes. Maj. oratoris ad Praep. ordines Viennae missarum de Praedicantium Hungarorum causa. Ezen levél után jön:

Otrokocsi Fóris Ferenc sajátkezűleg írott műve, hét szakaszban, következő címmel: „*Furor bestiae contra testes Jesu Christi in Hungaria horumque victoria ipsis divinitus data. S. Pastorum Hungaricorum, Christo Fidelium varia calamitas; speciatim vero multorum inaudita mortificatio, duraque captivitas a Pontif. Eccl. Praelatis inflicta una cum perseverantia eorum coelitus donata et liberatione superstitum desiderata breviter et succincte descripta a F. F. O. confessorum e triremibus liberatorum socio. Caput I, De praecedentibus citationem: de ipsa citatione Ministrorum innocentium: de comparitione, de processione judiciorum: deque comparentium eventu Poseniensi. I—XLVII. Caput II. De horrenda servorum Christi vexatione in diversis Hungariae fortaliis. I—XXXIII. Cap. III. De deportatione ad Triremes. I—VI. Cap. IV. De traditione ad Triremes, de aliorum quorundam exportatione et calamitate: deque molestia Triremium Neapolitanarum. I—XXI. Cap. V. De liberatione Ministrorum Neapoli detentorum. I—XVI. Cap. VI. De peregrinatione Neapoli liberatorum; et de Buccariensium liberatione atque itinere. I—XIII. Cap. VII. In quo nomina Martyrum et Confessorum describuntur: ex opposito vero aliorum (comparentium) eventus per modum recapitulationis breviter indicatur: ac tandem tota historiola gratiarum actione ad Deum et precibus concluditur.*“ Ezen kézirat csak VII fejezetből áll, és úgy hiszem, hogy az, melynek Vég Veresmarti Mihály Manuscriptum Otrokocsianum nevet adott.

Hoztam még Helvécia Biel városából, a ref. lelkésztől, bennünket érdeklő más becses egyháztörténelmi adatot is. Küldött kiadás végett Szél Kálmán ur hasonlólag ránk vonatkozó négy levelet, a genfi „Venerable compagnie des pasteurs.“ S. számú jegyzőkönyvéből. Mindezek és sok más egyháztörténelmi adatok lassacskán, ha t. e. olvasó-közönségünk folyóiratunk terjesztését magáévá teszi, napvilágot láthatnak. A tiszáninnyi ref. egyházkerület által megindított „Magyar protestáns egyháztörténelmi emlékek“ mielőbbi folytatásához kevés a remény; mert az első kötetből alig kelt el néhány példány, a többi eladatlanul hever. Más e nemű vállalatoknak sincs biztos jövőjük. De ha a Sárospataki Füzeteket, mely már olvasóközönséget teremtett magának, lehetőleg ápoljuk és terjesztjük, ebben sok adatokat gyűjthetünk össze, melyek egyháztörténelmünk majdani megírójának nagybecsű kútforráskül szolgálhatnak. A mi folyóiratunk pártolását illeti, e részben kívánságunk igen kevés: Ha minden esperes és segédgondnok, minden egyházi és világi egyházmegyei ülnökök Füzetaink számára egy olvasókört alakítanának, vagyis minden egyházmegye, több egyházak egyesülve, megrendelné évenként

folyóiratunkat csak annyi példányban, a hány hivatalnoka van, ne maradnának ki az előfizetők, névsorából a protestáns közép és főiskolák igazgatói sem, úgy kiadási költségünk fedezve lenne. A magyar protestáns értelmiség pedig oly állandó közlönyre tenne szert, mely mint egyházi és tudományos irodalmunk képviselője, akarat és kitartás mellett, mindnyájunknak dicsekedése lehet.

Antalfi János.

GYÁSZBESZÉD.

TELEKI LÁSZLÓ FELETT, ELMONDTA DR. HEISZLER JÓZSEF TANÁR SÁROSPATAKON, JUNIUS 2. 1861.

Quamquam sapientibus conscientia ipsa factorum egregiorum amplissimum virtutis est praeium: tamen illa divina virtus non statuas plumbo inhaerentes, nec triumphos arescentibus laureis, sed stabiliora quaedam praemiorum genera desiderat. — Macrobius. —

Zsid. 41. 14. 16. vers.

14 . . . Ők hazát keresnek.

16. De jobb hazát kívánnak, t. i. mennyeit; annakokáért nem szögyenli az Isten az ő Istenöknek hivatai; mert készített vala nekik várest.

Hazát keresnek . . . a hontalanok.

Egy mélyen gyökerző honvágy küzdelme az élet . . . Hazát keresünk mindnyájan.

Az ébredő lélek, midőn nyugtalanító sejtellemmel a jövő felé tekint, a keblet feszítő sejtelmek arany várait keresi ott . . . hazát keres, hol édes, biztató reményei beváltatnának.

A férfiú komoly számadást tartva a multtal és jelennel, a jövő felé tekint, hont keres ő is, hol a siker jutalmazná a törekvést, koszorú a küzdelmet, szabadság, jog, és igazság venné körül a polgárt.

Az aggastyán hosszú életárnyékot, az elmaradott évek emlékeztétét vonva maga után, ő is kifáradottan a jövő felé tekint . . . hont keres ő is. Ó a világ nem tölthet be egy lelket sem, egy szívet sem.

A hazafi — a haza, ama köz szentsége egy nemzet családnak, mint égő kötelesség feküdvén lelkén . . . a jövő felé fordul ő is. Ott reményli olyannak láthatni hazáját, mint lelke ohajtja . . . hazáját keresi ő is a jövőben.

Az emberiség nevedő küzdelmeinek fogyását a jövőben keresi. Ott keres oly pontot, hol a jobbért izzadozó lelkek végre va-

lahára megpihennek a munka vívmányai s érdemborostyánok felett, s hont találnak a kielégülésben az időnek bujdosói.

Egy lelkünkbe égetett, de sűrűn elfátylázott ős kép, a haza szent képe jelenik meg éjjel és nappal, az élet reggelén és alkonyán lelkeink előtt. E hazát birnunk kell. Ennek megvalósítási ingere különféleképen nyilvánkozik ugyan, de egy a kiinduláspont, egy a cél:

Haza és örökkévalóság.

Mert két hazának örököse az ember: egy földi és egy örök hazának. A ki hideg és közönyös az első iránt, hideg és közönyös maradand a második irányában is!

A honkeresés legyőzhetlen küzdelmének egyik az egész hazát köz gyászba borító áldozatának, a hazaszeretet, és nemzeti becsület lovagjának Teleky László grófnak ünnepélyes emlékezete arra bírt engemet, hogy a jelen gyászalkalommal az ő emlékezetével oly szorosan összeeső két hazát: a földit és az örökkévalót vele kapcsolatban tárgyalnám, kísérjen türelmetek és figyelmetek.

I.

H a z a.

Haza . . . titokteljes, csudás horderejű szó.

Hangzására nincs oly szív, mely meg ne rázkodnék.

Míntha anyánk nevét hallanók, úgy esik, midőn e titokteljes szó füleinkbe hangzik.

A sivatag vad fia, ki e szónál alig tud másra visszaemlékezni, mint egy magányos pálmára, mely árnyékával boldogabb gyermek álmait bétakará, könyekre fakad, midőn e szó körülte a távol ültetvényben megzendül, s terhesebbé válik rablánc a uzsorások paradicsomában, s vérlázítóbbá válik a járom, mely ha mindent biztosíthatna is, de mit használ, ha hazát nem adhat.

De hát mi az a „haza“ mely oly hódító s örökké egyenlő befolyást gyakorol az emberi szívre?

Nincs megfejtése az emberi nyelvben. Az eddig történt kísérletek mind hiányosoknak bizonyultak be.

A történelmi dicsőség egyik nagy embere, a görög szabadság koszorus bajnoka Themistoklesz, midőn rá akará birni az áthe-nieket, hogy hagynák oda a hazai várost, s jönnének a hajókra, különben a hazát megmenteni lehetetlen, azt mondá a borongó hazafiaknak:

„A hazát nem a bástyák és házfalak teszik, hanem a hazafiak, a hol azok leendének, ott leend a haza.

Mit gondoltok, mi történt tanácsára?

A férfiak és ifjak felölték legjobb fegyvereiket s elbucszúva a sz. földtől elvonulának a hajókra, megküzdendők a haza ellenségeivel élet halálban.

Az öregek ellenben felmentek a bástyákra, a papok oda álltak a hazai istenek oltárai mellé, s ott várták a millionyi ellenséges hadsereget s az öregek ott haltak meg, ott fulladtak be omló vérrökbe egyenként a város védfalain, s eltemetkezének a düledező haza bástyáinak romjai közé . . . S a papok ott haltak meg egyenként a hazai istenek oltárai körül, s eltemetkeztek a lángba borult templomok üszkei közé.

Ilyen a haza. Ilyen csudás hatalma van a hazának, Nagy érdék a haza, mint az élet, s több mint a hazafiak összege!

Midőn a világhuragokra hívatott Rómát a gallok megrohanták, a fegyverfogható nép a haza utolsó várába a Capitoliumba menekült . . . Az őszbeborult aggastyánok nem bírtak megválni házuk szent tűzhelyeitől, hol gyermekeiket istent és hazát szeretni felnevelték, s hol harcaik után édes honukat lelék a győzedelmes hazában, s ott haltak meg mind a tiszteletes aggastyánok néma törhetlen méltósággal fogadva házuk küszöbén a haza ellenségeit, fogadva székeiken ülve a halálos csapást.

Ilyen kimondhatatlan dolog a haza. Ily hatalma van a hazának. Nehéz tőle megválni, mint az élettől, mert hiszen ugyanannyi ezer finom szálak tépetnek szét ekkor, mint az élettől elszakadáskor.

Később Szeneka, Róma azon napjaiban, midőn az ősi dicsőségre, s a haza egykori szabadságairai visszaemlékezés fejbűn gyanánt üldöztetett, s a hazaszeretet felségsértés lett, kimondá ama szomorú bölcseséget: „Ott van a haza, a hol jól megy dolgunk.“

Utána ezt mondák napjainkban több elsanyart országok kétségbeesett népei, sűrű nyomtatás, és elviselhetlen iga alatt kénytelenek lévén meghülni hazájuk iránt s oda hagyva feldult kebelével a családélet ezer emlékeivel felszentelt földet, elindultak keresni új enyhelyet, új temetőt, de hazát többé nem, ezt a jólét nem adhatja, a jólét legnemesebb értelemben csak gazdag napszáma lehet a ledolgozott munkának, díj, de soha sem haza.

A nemzeti kétségbeesés ezen tanára: „ott a haza, hol jól megy dolgunk“ igen sajátos önérzettel feleltek meg elődeink ama nevezetes mondással: „Magyarországon kívül nincsen élet.“ Vagy is, a mint ezt a nagy költő ihletett nyelvvel így fejezi ki:

A nagy világon e kívül
Nincsen számodra hely,
Áldjon vagy verjen sors keze,
Itt élned halnod kell.

A nagy világteremtő, midőn a világélet fejlesztésére szükségnek látta az emberiség nagy egységében a nemzetszaládi külön állást, s e különcsoportosulást nyelv és történet, szokások és érdekek által egymástól eltorlaszolta, mérte ki elsőben is a haza határait saját kezeivel minden halandó ember számára.

Az emberiség nagy egysége célzott érettségéhez csak az egymásra kölcsönösen fejlesztőleg ható különféleségek surlódása által juthat el legeélszerűebben.

Istenháztartásilag van tehát kimérve a haza határa a nemzetszaládi állás korlátainak letételével. És így Isten akaratját teljesíti az, ki a haza épségét, és szent határait, törvényeit és jogait rendületlenül őrizi, s oda rakja le, ha kell, bástyául saját csontjait.

De miután a hazának, mint isteni intézménynak tisztelete (cultusa) nagyobb mérvben egy európai nemzetnél sincs kifejlődve, mint a magyarnál, nézzük meg, mi nekünk különösen a haza?

Elsőben is: Drága véren szerzett szent örökség!

Apáink testvéreikben csalatkozva kimozdultak ősi fészkeikből, China falai alúl, s mozgásukkal kitaszíták helyéből az egész világot.... Ők nem állhattak meg oly könnyen.... Ők hazájukat vesztették el, s menniök kellett a meddig bírta őket taszítani a hazavesztés búsuló keserve.... S idejöttek, e helyre, kipihenni világ-harcaikat, s hulló vérökkel felszentelék e földet, — saját itt lerakott csontjaikkal felszentelék e földet, — népesatájuk dicsőségével felszentelék e földet az uj nemzedékek hazájául.

A magyar hazaszeretetébe vegyül tehát az apák hazavesztési titkos keserve is, azért oly szenvedélyesen izzó, mintha sok századok feljáró ingere vergődne benne, birkozva még folyvást az idővel.

S ezért szeretjük úgy mi e hazát.

Továbbá mi nekünk a haza?

Százados hősi küzdelmek, világmegmentési tömérdek véráldozatok, nehéz csapások, az érdem és hűség méltatlan szenvedései által százszorosan felszentelt föld nekünk e haza.

Ime gyakran egy egész nemzemény esett el közülünk egyszerre, egy napon, egy érdekért: a nyugotfelé tóduló bárbár kelet megállítása végett.

Midőn a byzánti császárság a félhold nevekadó haderejének

nyomása alatt végre összeomlott, kelet harci dühének magyar csontokon kellett megtörnie, egy világrész vészfáklyájának magyar vértavakba kellett befojtatnia.

Igen, Európa nemzetei közül nem vala többé nép, mely oda kiállhatna a győzedelmes bárbarság áradata ellen, s mentené meg a világ jövőjét. Akkor ott volt a magyar, oda állt maroknyi hada Európa keleti kapujába mint ére bástya. Ott hullott el a nemzet legjava.

Két századig vérzett a nemzet teste szakadatlanúl, de a világ meg lön mentve!

S mért ne szeretnők mi e hazát, e nemzetet, melynek a népek nagy Istené világmentési, igen: Krisztusi szerepet adott. Szeretjük mi azt véres tövis koszorúja alatt, gyászos Golgotháin, de anynyi halál felett mindég diadalmaskodó szent földet.

Végre a magyarnak Bibliája a haza. E szent könyvben keresi, borús napjaiban az isteni gondviselés bizonyítékait, a jövőnek biztató reményeit. Itt keresi, s itt találja fel kötelességeinek összegét, itt a nagyra és nemesre lelkesítő életpéldákat.

E szent Biblia fejtegeti élő képekben a magyar előtt az isteni háztartás titkait, azért nem esik az kétségbe soha.

Mért vezette volna ki Isten e nemzetet messze Ázsiából, ha általa Európa rothadt polgárzatának erébe új életet önteni szándéka nem lett volna?

S mért állítá meg a háromszor kiinduló nagy néprajt mindannyiszor e földön, ha vele itt helyies céljai nem lettek volna?

Azóta e kérdés részben már meg van oldva.

Ázsia ellen a vén Európát csak Ázsia szívósabb életű fiai mentették meg!

S mért állunk itt annyi ármány, annyi ellenséges századok összeesküvésének, s annyi ellenünk indított irtó háborúknak dacára, ha Istennek továbbra is még velünk céljai nincsenek?

Igen, mi nem csak a multnak, hanem még a jövőnek népe is vagyunk.

Két világrész között felállított rhodoszi oszlop e nemzet, s ha megmentette hajdan nyugotot kelet ellen, most legyen megvilágosítója keletnek, most legyen a megmentett Európa polgárzatának közlönye kelet felé, ha volt egykor előre tolt előőrse a világrészek vívódásának napjaiban.

Tehát emelő remények, s a gondviselés titkainak szent könyve nekünk e haza.

Csuda-e tehát, ha a magyar csak szakadó szívvel válhat meg

hazájától . . . A nemzetesalád nagy fájáról leszaggatott ág ő, bevetve a népek világtengerébe hazáján kívül.

Neki nincs leverőbb helyzete, mint egyedül magát szerethetni, egyedül magának élni. S ha a nemesebb növényeknek is megvan égaljuk: úgy bírjuk megfajtását annak is: hogy a magyar, ha végzete úgy hozza, meghalhat ugyan akárhol, de csak hazájában élhet.

Ilyen vala nemzetünk nagy halottja Teleki László gróf és hazánknek Angol- és Franciaországban nagy tiszteletben részesült képviselője.

Hosszu 12 évet kelle leélnie hazáján kívül, s érezve hihetőleg, hogy nem sokáig birandja el az életet beteg szívével, hazájához közelebb eső országban tartózkodó rokonaihoz ment, s ott nemtelenül, a művelt világ közbotrányára elfogatott, s mint fogoly Bécsbe hurcoltatott. Tehát a száműzötteknek még rokonainak szívéen, részvétén sem szabad keresni Európában a 19. század végefélé enyhületet? Tehát száműzötteknek még a testvéri szeretet üdvébe sem leend szabad Európában a 19. század végefélé hazavesztési temérdek fájalmukat befojtani? Tehát a korlátlan hatalomnak nem csak a haza szent földjén s az ősök sírjain leend szabad tombolni, hanem még a családi érzelmek, a testvéri szeretet . . . igen a szenvedésben megtörött szívek dobogása felett is?

Az ezután következett szabadon bocsáttatás a hazafi Telekinek lealáztatása lön:

Teleki csak kegyelemből láthatta hazáját!

S az azóta sötéten borongó lelke, midőn követi hitvallásában illő férfias szavakat kölcsönözött a nemzet akarátának méltó kifejezésére, kibontá szárnyait, s átlehegett szentebb vidékeire a teljesebb hazának oly hirtelen, oly meglepően, hogy el lehet mondani fölöle:

Teleki László hazajött, és meghalt, mert egy Teleki Lászlónak hamvai csak a haza szent földében pihenhetnek békésen.

Most semmi körülmény sem fogja tőle elvitathatni hazájában maradását, szíve és az önkény közé nemes elbusult lelke a sírdombot veté.

A magyar csak a törvénytől függhet, a kegyelem neki sulyosabb a halálnál!

Igy halt meg ő, országos gyászunk tárgya s a nemzet Curtiusa nagyszerű kérdések izzása közé vetve saját hamvait, hogy végeznék ott azok is küldetésüket, s koporsójára, mely sajátos hataárdombúl emelkedik fel, mint egykor Róma gyászkepe a Rubicon felett a vivódó nézetek között — koporsójára ezt jegyzé a kegyeletes emlékezet:

„Hazája szabadságának legyőzhetlen szeretete emészté őt meg.“

II.

Örökkévalóság.

A honkeresés örök nyugtalanságában egy minden igényeket kielégítő hazának isteni igérete fekszik. E haza az emberi természet kiáltása.

Mindennek, minnek ős képe, mint egy magasabb világnak utalványa az időhöz, az emberkebelbe be oltva van, be kell váltatni.

A teremtőnek méltóságával ellenkezik gúnyjátékot űzni teremtményeivel! A keresztyénség szent Istene pedig a Krisztus által megváltottaknak boldogításában gyakorolja mindenhatóságát.

S ha még itt alant nem a bölcseségé a kenyer, nem az igazságé a korona, nem a futásé a pályakoszorú: elég ha mindnyájan érezzük, hogy azé kell lenni. Ezen érzés általánosságában egyszersmind annak biztosítását birjuk a jövőben.

Kell tehát lenni egy erkölcsi kiegyenlítés hazájának is.

Az erény még mindig a megvetés rongyaival takaródzik, töviskoronát hord a becsület, félreértés az őszinteség jutalma, üldözés az érdemnek elismerése, rabláncokon sanyarog a hazafiuság. Tehát még mindig nincs otthon a földön a nemes, az isteni, az erény, becsület, őszinteség . . . Hazát keresnek e nemes bujdosók is, jobb hazát: mennyeit . . . Kell tehát lenni egy erkölcsi kiegyenlítés hazájának is.

A természeti világban a tulsúlyért bírkózó erők valahára a közös sulypont körül megnyugosznak: csak a magasabb erkölcsi erők nélkülöznek kiegyenlítésüket?

Kell tehát lenni egy erkölcsi kiegyenlítés hazájának is.

Az ember a lelkébe letett magasabb erőkkel arra volna kiküldve, hogy törekednék kicsinyben megvalósítani ez istenországát saját körében. E tekintetben úgy áll elénk a haza mintegy sajátos dogma (válaszpont) mint Istennek intézménye, ki a nemzetszaládi különféleséget az emberiség egységében letett isteni célok megoldására világházartási szempontból szükségesnek látta.

A nemzetszaládi állapotnak kell lenni ama kovásznak, hol forrásba jöjjön s érjen meg az igaz, az isteni, s úgy azután hasson ki a népek egészére.

Alakulni, szervesülni kell előbb a magasabb igazság és élet befogadására, és terjesztésére a nemzetszaládi állapotnak: a hazának, mint alakult és szervesült előbb a héber nép, hogy magát az Istenség közlönyévé kiképezze a bálványimádás napjaiban.

Szent küldetés, szent kötelesség csatolja tehát a nemzet minden tagjait a hazához, mint közös szentélyhez.

És így, a ki mennyei hazát keres, a ki az örökkévalóságra magát méltóvá kiképezni akarja: szolgáljon előbb az időben letett isteni céloknak. Kezdje a dolgot az első végénél, és nem az utolsónál. Szeresse előbb hazáját mint dajkáló anyját, s úgy szeretendi igazán Teremtőjét, mint atyját. Vagy is:

Kezdjük meg az Istenszeretetet az emberszeretetnél.

Hasztalan épít az messze elragyogó márványtemplomokat Istennek, ki az embereket, ezen istenkézzel épített templomokat, hol az Istennek lelke lakozik, szentségtörő kezekkel illeti, természetes fejlődésében, személyes létezésében gátolja, az emberbeni általánost és istenit az erő és hatalom önösségében törekszik felemészteni.

Előlről kezd, és jól kezd az, ki hazáját, a testvéreknek e gyülekezetét, melyhez a vérség közlánca csatolja, szereti; mert a nemzetcsalád csak úgy leend képes isteni céljait megoldani, ha minden egyes tag a köz haza eránti viszonyának szentsége által bensőleg át leend hatva. Így leend a haza, mint a testvérek nemzeti gyülekezete, Istennek eszköze, s az élő Isten nem fogja életrevaló eszközeit elvetni soha örökké.

Nemes példát adtak e teren nekünk elődeink; mert e kötelességérzet történelmi nevezetességgé nőtte ki magát a haza jelesebbjeiben minden időben.

Ezen kötelességérzetnek hódoltak azok, kik ott fekszenek emléktelenül a néma Sajó-völgyben, Kelet betörésének első áldozatai a világrészek vívódásaiban.

Ezen kötelességérzetnek hódoltak azok, kik a haza zászlója körül sorakozva oda veték vitéz mellüket bástyául a keresztyénség s Európa polgárzatának védelmében a világduló ozmán nyers erőnek... De hajh véres áldozatok a megmentett világ hálájától elismerve maig nincs. Az idők felednek és hálátlanok, de nem feled a népek nagy Istene, ne féljete!

Ezen kötelességérzetnek vértanúi erőködése e nemzet jobbainak halálviadala a végzetes mohácsi mezőn, hol elesett a nemzet királyostól, ősi nemzeti függetlenségével együtt; mert erősebb vala bennök a haza szeretete a halálnak félelménél s a dicsők kiérdemelték az örök hazát a földinek védelmében.

Nemzeti életegység mellett küzdöttek elődeink a hazai törvényszentesítette önállás és a lelkiismeret szabadságának egyesített zászlói alatt, s keresték vérök hullásával, keresték javaik feláldozásával a lelkökbe beírt hazát, hogy méltókká váljanak ama jobb hazára.

E kötelességérzetnek hódoltak a hazának ama jeles fiai, kik a századokig fenyegetett hazai önállás szent dogmáját oly intézményekkel akarták körülsáncolni, hogy az új nemzemény a hazai álláspontba letett világháztartási célokat szerves fejlődés útján biztosabban megközelíthesse . . . A hazának e vallásából eredett törekvéseket két esztendősi hadi birkozás váltá fel. A bátrak sorait, melyeket annyi csaták, s Európa két legnagyobb monarchiájának bérhada meg nem törhetének, megtörte végre az ármány . . . Elesett a nemzeti önállás, s rémuralkodás állt be, s elvérzett, elveszett minden, csak ama meggyőződés nem, hogy Isten a hazai álláspontban kimért magasabb céljait elérni fogja egy világ ellenszegülésének dacára is, s Magyarország ha nem volt még, tehát lenni fog.

E kötelességérzetnek szentelte fel magát, különösen a történelmi nevezetességgel bíró Teleki család, a mely hogy megmutassa, hogy a hazai álláspont maga egy sajátos vallás, a földi haza ügyeit mindég összefogá a szellemi haza ügyeivel megosztott szeretetében és kegyeletében, összefogá a hazát és az Isten egyházát, áldozza mind a kettőnek szívével és vagyonával.

A protestáns egyház időket legyőző alapelvében: a felszabadított lelkiismeret önállóságában látta a hazai álláspont isteni szentesítését is, azért oda állítá e család fiainak legjavát az egyház, mint az emberiség köz palládiumának védelmére, a hol már a nemzet családságbani egyéni szervesen egy magasabb egység felé indul találkozni, egyesülni.

A gondnoki hivatal fenállása óta e család hagyományos kegyelettel örködött a köz szentély felett, felszentelve fiait egyenként a Krisztusbani főpapság fentartására e papi fejedelmi házban.

A nyelv, mint az elkülönítés közlönye a szellem által lép közösségbe az emberiséggel. E család ügyelt mindkettőre. A megalkult magyar tudós társasághoz oda állítá egyik örök fiát, ki egy maga a nemzeti heroizmus tiszteletre méltó évkönyve, s míg a világrészi harcok nagylelkű bajnokát átadta a kornak, magának örökévalóságot biztosított.

Mai napon is kirendelt őrhelyén áll e család, hol állani legdicsőbb: a haza, egyház és iskolák körül.

Hazánk jelen országos gyász, a nemzet halottja Teleki László szintén ezen nemzeti és családi hagyomány áldozata.

A hazai álláspont törhetlen hittevője 12 sulyos száműzetési éveken keresztül leáldozott mint a hazaszeretet és családbecsület vértanúja saját hazájában, hogy miután azt úgy, mint nagy szívében égő és égető lángbetűkkel megírva volt, nem valósíthatta éle-

tével: öntené ki a haza szent földére véré, hogy érezze az is, e vésztarolt szent föld valahára a szeretet melegségét, ha másból nem, tehát remény és küzdelemben összetört szivekből.

A szeretet megtermékenyít mindent, mért ne hihette volna a nagy hazafi, hogy haza megmentési eszméi omló vérében érendik el amaz életerőt, mely éltet és lelkesít, mint a történelem terére átlépett szellemi hatalom, lelkesít nemzedéket, midőn már a nagy munkában megtörött szívek porai sem léteznek.

Leáldozott és elment ő, hogy a földi haza által képviselt őt képet: a jobb hazát, a beváltott igazságok hazáját felkeresse, és azért, mert annyira szeretett, mert hazáját kereste, nem szégyenl Isten az ő Istenének neveztetni.

Béke és dicsőség a gynak emlékezete felett.

Közöttünk pedig gyászoló keresztyén hazafiak, válják testté amaz ige, melyet a tőlünk jobb hazába távozott nagy hazafi kiáltott ki, oda állva az örökkévalóság küszöbére:

„A hamvaknak is van küldetése.“

Bizonyítsuk be, hogy Teleki László hamvait saját szíveinkbe takarítottuk be, hogy lángoló hazaszeretete örökösei levénk . . . Egyesüljünk mint testvérek a haza szent oltára körül. Nyujtsunk békejobbot egymásnak Teleki hamvai felett a haza szent nevében!

Ne higgye senki, hogy e hazát a zivatar elől, mely reá a jövőben leselkedik, más mentendi meg, mint a népek ama közsakramentuma az egység! Legyünk tehát mindnyájan egyek Teleki hamvai felett a haza szent nevében.

A népek egységének alapfeltétele a közös szeretet, a melyben van az isteni, és így az örök élet. — A szeretetlenség családi és társadalmi állapotot felbontó lassu méreg, a bizalmatlanság halál, mely megállít minden tenyészetet, minden életet. — Oly kevesen vagyunk, mondá a nemzeti önállás egyik apostola, hogy az apagyilkosnak is meg kellene bocsátanunk, hogy számunk ne fogyjon. — A jövőnek a haza minden egyes tagjára szüksége van, azért küldé azt közénk az ur, azért szülte azt szent földén e haza. Fogadjanak tehát e haza fiai egymásnak kölcsönös szeretetet Teleki hamvai felett a haza szent nevében!

Igy lesz azután megközelítve az irás ama lelkeket felszentelő szózata:

„A ki szeretetben marad, Istenben marad, és Isten ő benne.“

„És ha Isten velünk, ki ellenünk?“ Amen.

IRODALMI SZEMLE.

A „Sárospataki Füzetek“-ben lett hosszas elhallgatásomat, melyet, közönsége — hozván a Füzetek mindig eléggé dús tartalmat — észre sem vett, félbenszakíttatják ma velem s az irodalmi szemlének egykor általam eresztett fonalát ismét kezembe adják a most hozzám érkezett itt bemutatandó könyvecskék. Könyvecskék az ívek kevés számánál fogva, de a célért, melyért készítvék, fölötté nagy fontosságuk, s azért méltók a „Sárospataki Füzetek“-ben is megismertetni.

1. Lybanon és Romania, a libanoni keresztyének s a moldva-oláhországi reformátusok javára adakozást kérő egyházi beszéd. Szász Károly k.-sz.-miklósi ref. lelkész és esperes. Pest 1861. Engel és Mandellonál, árultatik 18 kron, a moldva-oláhországi misszio javára. — A t. szerző ezen 12 lapra terjedő művét ily jegyzettel bocsátotta ki: „Jól ismerem e predikáció minden hiányait“ (s itt elmondja a homiletika szabályaitól való eltéréseit). — De célom a moldva-oláhországi missziót ez úton is előmozdítani, s nem mintabeszédet adni lévén, kérem ítészeimet vegyék meg e kis beszédet tiz példányban a szűkölködők javára, s azután a homiletika érdekében ám morzsolják egész szigorral össze.“ — Én pedig ha rossz volna ez a beszéd azt mondanám, hogy azt semmi „cél“ ki nem menthetné. Adakozzunk szent célokra, ez kötelességünk, ha predikációt nem adnak is érte. Irodalmunk ügyét pedig még jó-tékony célok érdekében sem árulhatjuk el. De miután ez a beszéd a homiletika dacára is igen jeles mű: önként jön tollam alá a kérdés: homiletikával terjesztették- és alapították-e azok az akademiátlan apostolok az evangéliomot, a keresztyén egyházat a pogány bölcsészet és orákulumok romjain? — A t. szerző e beszédet nem hivatalos hidegségből, hanem keble hevéből tartván, a homiletika mestersege keresetéből kilépett, tárgya és céljához képest szabad folyamat engedett melegen áradozó eszméinek, melyek nem ujak ugyan, hiszen az új eszmék a száz évben nyíló virágnál, sőt a lángelméknél is ritkábbak, de az alaknál fogva melyben megjelentek ujakul tűnnek föl. A beszéd igen alkalmas időben 1860. utolsó vasárnapján mondatván, a t. szerző az ékesszólás teljes hatályaival abból indult ki: „egyszer kél s megy le még a nap s ez év örökre oda van, alkalmat kívánok nyújtani, hogy jó tettel végezzétek be.“ Ezután meg-

rázóan és könyörre ragadóan ecseteli elsőben a Libanon bércei között azon év folytán történt iszonyu vérfürdőt, s abból származott inséget, úgy, hogy hallani véljük a leölettek nyöszörgését, az el-kínzottak ordítását, sőt feledvén azt is, hogy a boldogtalan libanoni keresztyének magok voltak a vizsály kezdői, önkénytelenül erszényhez nyúlunk; szint ily élénk ecsettel festi szerző a moldva-oláhországi ref. testvéreinknek iskola és templom nélküli elhagyatottságát, úgy hogy e rajzok végén a diadalmas jogával mondhatta: „Ott vannak a perselyek, tegyétek keresztyéni, tegyétek nemzeti kötelességeket.“ A perselyeknek ily szózatra megkellett telni! Ezen külmisziói szózat után a t. szerző beszédét igen ügyes alkalmazással belmisziói tanításra fordítva végzi be: „mert“ — úgymond — midőn a syriai keresztyének nyomorát, s a moldvaiak vallásos szomját enyhítjük, ugyan akkor gyökeresen segítünk magunkon, orvosoljuk saját nyomorunkat, oltjuk el saját szomjunkat. Ha följajdul szívünk, látván: mily kegyetlenül öldöklí a szívtelen pogány s vak indulatú mahomedán ker. testvéreinket, ne jusson-e eszünkbe hogy pogány indulatok s vak szenvedélyek öldösnek erkölcsileg minmagunkat is. — — — És viszont, ha szánjuk elszéledt moldvai testvéreinket, ne jusson-e eszünkbe, hogy minket is elszéleszt a szeretetlenség, egyháziatlanná tesz hideg közöny; megfoszt Isten s egymás közötti kapcsolatunktól a hitetlenség, s így tovább oly élénk fájdalom érzettel tárja föl szónok nyavalyáinkat, oly misziói melegséggel hí föl azok orvoslására, hogy alig tudjuk meghatározni az elébb ecsetelte külföldi nyomor keltett-e keserűbb fájdalmat benne, vagy saját belnyomoruságunk, a mi a szíveket illeti, kiket e beszéd meghatott, miután a perselybe vetni sokkal könnyebb az erkölcsi ujjászületésnél, azokat kétségkívül. Nem mulathatunk tovább ezen beszédnél, nehéz abból anthológiát venni ki, hanem az egésznek megvétélét ajánljuk, (a szerző szerint 10 példányban), a t. olvasó néhány krajeárért fölötte nemes élvezetet szerzend magának. Ezen beszédnek homiletikátlansága távol attól, hogy hiányul irathatnék föl; inkább ohajtatja, vajha inkább ne volna semmi homiletikánk, ha az ilyen beszédek természet rideg paragrafusaival meggátolhatná. És ha valamely ítész a homiletika érdekében gáncsolná e beszédet, az hasonló eljárás volna azokéhoz, kik, a hazaszeretettől lángoló vitéz honvédek győzelmeit azzal vélték kisebbbithetni, hogy ezek a hadtan szabályait meg nem tartva, rohantak az ellenség ágyúi ellen. — De nehogy valaki e jegyzés miatt, a homiletika szükségtelen voltát következtesse, kijelentjük, hogy a kik alkotó tehetséggel nem bírnak, kövessék a homiletika utasítását.

2. „Harmadfélszázad után első prot. templomi beszéd Egerben, melyet Karácson ünnepén az egri reformátusok imaházában mondott Czelder Márton reform. lelkipásztor. Pest, 1861. Oszterlamm Károly. Ezen egyházi beszéd jövedelme az egri templom alapjára fordíttatik. 12 lap. Ára 20 kr. A pásztor nélkül Moldva-Oláhorországban elszéledt reform. testvéreink megvigasztalására hazájából eltávozott érdemes szerzőnek bucsúhagyományául nézhetjük ezen beszédet, mely az ő ihlettségének, nagyhitének bizonyossága s egyszersmind egyházi irodalmunknak érett nemes gyümölcse. A t. szerző a magánházban karácsont ünneplő „kicsiny serget“ Luk. XII. 32. igéivel bátorítván, az emlékezet szárnyain a keresztyénség hajnalkorára vezeti vissza kezdő beszédében, mikor szintén, az egri reformátusokhoz hasonlóan magán házakban istentiszteletre voltak szorítva a buzgó hívek. Karácsoni öröme hűjja föl, és beszédében a hit, szeretet és szabadság diadalát, mintegy szentháromságban mutatja föl, előre kimondván, a mit a beszéd folytán igazolt, hogy a karácson az említett három eszmének diadalünnepe. A beszéd ezen eszmék szerinti három részre oszlik, és dacára igen rövid voltának, eléggé ismertetvén azon durva salakot, melyben ama három eszme Krisztus kijelentése előtt volt, meghatóan emeli a hallgatót, az olvasót azon nemes és magasztos fénynek látására, melyben a hit, szeretet és szabadság a Krisztus isteni kijelentése által fölragyogtak, az emberiséget büntől és szolgaságtól megváltandók. A t. szerző ezen beszédében mindenütt mélyen hívő, kenetes, a bibliából számos idézetei fölötte találósak, mondatai szabatosak, szépek s eszmeiek, alkalmazásai most az egri „kicsiny sereg“ majd az azon évben — melynek karácsonyát üllötte — diadalmasan lefolyt magyar protestáns küzdelemre, meghatók, bátorítók, lelkesítők. Üresség, dagály, frázis sehol, hanem mindenütt kerekdedség, szépség, világosság, szellemi emelkedettség, és mégis rövidség! — Egyike ez azon igen kevés egyházi beszédeknek, melyekben az ígélőt a maga eredeti nem erkölcsi fenségében látjuk. Vastag kötetű német és magyar egyházi beszéd gyűjteményeket ismerünk, melyeknél nagyobb értékű ez a 12 lap! — Vajha a buzgó kiadó Oszterlamm annyit szedhetne be e beszéd árából az egri templom alapjára, mint a milyen elterjedést az valóban érdemel.

3. „Konfirmációra s úrasztalához először járulhatásra készítők rövid vallásos oktatás, kérdésekben és feleletekben; néhai szoboszlai Pap István szuperintendens-től. Közrebocsátja Révész Bálint, debreceni lelkipásztor. Ára 18 uj kr. VI. kiadás. Debrecenben, Telegdi K. Lajos tulajdona 1861. 16-od-

rét 24 lap.) — Ez a külső borítékon levő homlokírat, a mi belől a címlapon teljesebb, részint szükségesképen, mert kell tudni, hogy a káté „helv. hitvallású,” részint fölöslegesen mert, hogy a néhai szerző cs. k. tanácsos és vaskorona rend vitéze volt, nem kátéhoz való. Nem is említve t. i. hogy szuperintendenseink s papjaink legjobban teszik ha világias címeket, rangokat, tisztelettel megköszönve el nem fogadnak, bizonyos dolog, hogy az együgyű gyermekek, sőt szüleik is a káté címlapját nézegetvén, sehogy tisztába nem tudnak jönni afelől, hogyan lehet vitézekről vallást tanulni, értvén a mi magyar népünk „vitéz” alatt, mindig fegyverviselőt. Hanem szálljunk a kátéra. Ismertem előbbi kiadásait, de nem szóltam felőle, pedig mikor az erdélyi konfirmációi kátéről („Sárospataki Füzetek” III. évf. 2. füz. 154—164 l.) hosszasan írtam, ez is be volt sorozva, hanem azt véltem: a mi honi prot. isk. tankönyveinknek akkor már megindult mozgalmai között, ezen káté helyére is más újabb támad, s imé most VI. kiadását küldik meg nekem. — Ez a konf. káté 22. lapon (a végső két lap, könyörgéseket tartalmaz) ismerteti, tanítja az istenészet (theológia) és ker. erkölcsstan elemeit, melyek a rendes iskolai tankáték tárgyai szoktak lenni, különbözik azonban az iskolai kátéktól, mennyiben ez a sakramentumokat bővebben tárgyalja. Ha ezen kátét egy gyermek oly jól betanulná, hogy akár visszafelé is képes legyen fölmondani, még sem merném állítani, hogy vallásunkban konfirmálva van. A káté osztálya ez: „Urasztalához először járulásra készítendő rövid oktatás” (3—16 l.); ezután: „A sakramentumokról” (16—22 l.). Két fejezet, pedig az elsőnek címe alá a második beillett volna. Ezen kátében is mint az erdélyiben, azt a főbajt látom, hogy csupán csak tanítani akarja a konfirmandusokat egy kis vallásismeretre. A különbség e két káté között a debreceninek hátrányára esik, mert míg amaz elég tárgygazdag, addig ez ismeret anyagot is fölötte keveset nyújt. Elöl néhány szóval elmondja: hogy „négy vallás van különösen elterjedve: pogány, zsidó, keresztyén és török vallások” (lap 4.), s hogy a keresztyének különböző felekezetekre szakadtak, melyek közt „legnevezetesebbek az ó-hitűek, róm. katolikusok, és az evangélikusok, (l. 5.) s hogy ez utóbbiak között, kik protestánsoknak is neveztetnek, megkülönböztetnek egymástól az ágostai és helv. vallástételt követők. — De hogy ezek, mely elvek alapján és küzdelmekkel váltak külön a róm. kath. egyháztól, valamint általában a váltanokról s azoknak igazolásáról nincsen semmi tanítás ezen kátében, pedig ha nem ebben, úgy nem tudom miben és miért kell a refor-

mátus gyermekeket konfirmálni. A káté kerülni látszik különösen a róm. kath. elvek érintését, mintha e miatt valami veszélytől kellene félnie. Míg az urvacsorai reform. elv is csak ovatosan érintetik (l. 19.), a gyónás, kultusbeli pompa, bucsúk stbiről a kátében mély és bölcs hallgatás borong. Ez aztán konfirmáció? — Átalában kimondom: ez a káté oly kevésbé viseli magán a protestáns jelleget, mintha csak valamely római hatóság cenzuráján jött volna keresztül, a hol tőlünk azt a bölcseséget követelik, hogy tanainkat úgy adjuk elő, hogy az övéiket ne is emlegessük, mindenek fölött ne cáfolgassuk, a mi azon német példabeszédre emlékeztet: „Mond meg ruhámat, de meg ne nedvesítsd.“ — Nagy hiány e kátében, hogy a szentírás legkevésbé sem ismertetik, s a Krisztus életéből is csupán annyit hoz, mennyi az apostoli „Hiszek egyben van, sőt azt is kivonatosan (l. 11.). Az volna tán mentség, hogy a tanító élőszava ezeket kipótolhatja. Igen kipótolhatja. De hátha nem pótolja? a minthogy fölötte ritkán is pótolja, lévén a szuperintendenciákban még most életben azon egy prot. országban sem divatozó szokás, hogy a konfirmandusokat nem a lelkész, hanem az iskolatanító tanítja. — De ne mond hassák: csak a hiányokat említjük; lássuk, mennyiben még nem említettük fölebb, azt is, a mi van a debreceni konf. kátében.

Az első kérdés a konfirmandusok állásából akarván kiindulni, kérdezi: „Mihez készültök most kedves gyermekeim?“ — Mondhatnám: jobb volna egyben kérdezni, mivel egynél több gyermek egyszerre úgy sem fog felelni, hanem szörszált nem hasogathatván, általánosan csak azt jegyzem meg: mivel e kérdésre a gyermekek egyebet is helyesen felelhetnének, nincs eléggé helyén az akkomodáció. A szabatosság ellen véteni más könyvben is nagy hiba, gyermekkönyvben pedig majdnem szentségtörés. A második kérdés itt is az, amitől az erdélyi kátében visszarettentünk volt: „Mi a vallás?“ és a felelet itt is a theologusok régi „modus cognoscendi s colendije.“ Eléggé megírtam volt e Füzetekben (III. évf. 161. l.) miért nincs helye ezen kérdésnek gyermekkátében, még kevésbé lehet pedig helye ennek akkor, ha maga a káté sem fejt meg. Az a mi itt a felelet világosításaul van írva: „Vallás nélkül nem találhat az ember nyugodalmat az életnek viszontagságai között. A vallástalan szerencsétlen magára nézve, másokra nézve veszedelmes; a honnan az ilyen embert kerülni kell“ (l. 3.), ez csak frázis, mely predikációban megjárna, de kátében a gyermeket okosabbá nem teszi. — Aztán minő tan ez is, hogy a „vallástalant kerülni kell?“ A farizeusok kárhoztatták ugyan az urat, hogy a bűnös

házába betért, de a Krisztus szelleme szerint, társalgásunk által a mennyire lehet javítnunk, nem pedig kerülnünk kell a vallástalanokat. — A harmadik kérdés: De nem... igen hosszúra terjeszkednénk, minden kérdést külön tárgyalván, röviden legyen tehát megmondva: tanítja e káté külön külön kérdésekben a hitigazságokból (dogma) az Isten lételet, attributumait, a szentháromságot, az isteni gondviselést (és pedig megkülönböztetvén mint a theologia a megtartást az igazgatástól) az esetet, a váltságot; a morálból: az Isten, magunk és felebarátunk iránti szeretetet, és a főlebbi hitigazságok közül tán kifeledve, mit azonban a közrebocsátónak szabad lett volna maga helyére rendezni, az örökélet, feltámadás s utolsó ítéletről való tanítás. — Mindenik röviden és száraz tanmodorban, melylyel a konfirmandusoknál a valódi célt soha el nem érhetjük. A sakramentumokról tanító fejezet bezárja a káténak tanrészét, tanítván külön a keresztségről, külön ismét az uri szent vacsoráról. — Ezen tanítást uri szent vacsorai könyörgések zárják be.

4. A szentttörténetek rövid summája. Negyedik javított kiadás. Sárospatak. Nyomtatta Jäger Károly a főisk. betűivel, 1861. 45 lap. Ára 24 kr. Az emlékezet gyermekkori első examenemre bővül vissza engem ezen könyvecske olvasásánál. Az első szakaszok kérdései, feleletei, úgy tetszik nekem, épen azok. De az utolsó szakaszok ekkor nem létezett újabb dolgozatok, minélfogva a könyvecske úgy tűnik fel előttem mint egy régi kápolna, melyet a kegyelet az enyészettől megóvándó új boltozat és fedelzettel látott el. Talán ez okból nem olvashatjuk a szerző nevét e könyv címlapján. Az egyház történelme a teremtéstől kezdve a reformációig, kérdések és feleletekben; negyvenöt lapra lévén szorítva a könyv, valóban megfelel címének, mert az olyan rövid summája az egyház történelemnek, hogy csodálnunk kell a szerzőnek a történelmi eseményekkel elbánásábani ügyességét, mely szerint azokat oly szorosan egybevonni tudta, a nélkül hogy azok fonalát elejtette, és erőszakosan egybetoldotta volna. Hasonlóan a patakhöz, mely kezdetben egy kicsiny erecske, s lassanként szélesbedik, úgy ezen történelmi folyamka is a teremtés reggelénél vékony erecskéből megindulván, lassanként szélesbedik, míg a XVI. századba szakadván, folyása megszűnik. Attól félek, hogy a legtöbb iskolában ezen rövid summán kívül más egyház történelmi könyv kézben nem forogván, a gyermekek e mellett éhen és szomjan hagyják el az iskolát, mert hogy egyedüli könyv legyen a népiskolában ezen szakból, arra valóban igen rövid. Azért minden esetre kívánatos az események egy következő kiadásban, bővebb, kedélyesebb, vonzóbb előadása, mert

a kedély világban élő gyermekek a száraz történelmi tényeket fölötte nagy unalommal, siker áldása nélkül s csupán a feledésnek tanulják. Bővitendőnek vélem pedig a patriárkák korát tartalmazó első szakaszokat, azon kedves bájért, mely az emberiség ezen hajnalkorán előmlik, s mely azt a gyermekek előtt oly élvezetessé, s örökre érdekessé teszi. Mit mondjak pedig a 7-dik szakasról, mely az egész vallásos képzés legfontosabb tárgyát: a Jézus Krisztus életét másfél levélre szorította. Ez elengedhetlen vétkes mulasztás. Az úrnak példányélete, beszédei, szavai jellemvonása, cselekedetei, szenvedései, halála, mindannyi imádásra méltó revelatio, mely úgy fölhasználva a mint kell, a gyermekeket állandóan az egyházhoz, az erényhez a valláshoz hódítja. — A Krisztus életét én különös iskolai könyvben kívánnám megírtni; nem elég azt ilyen rövid summának rövid szakaszává tenni. Ennek a könyvnek kérdések és feleletekben lett szerkesztése a lélektani növelészetnek, már rég és eléggé ismeretes elvei ellen való eljárás. Az e tekintetben legengedékenyebb növelészet-tanárok is a történelmi tankönyvekre nézve meg nem engedik azt, mert a történelmi események számtalan gyökszálakból nővén ki, nehéz megválasztani, melyikhez fogódzék a kérdés, az az ritkán tehetni föl a tankönyvben olyan kérdést, melyre többfélét és helyesen ne lehetne felelni, vagy mely kimerítse, felölelje az egész feleletet; ha csak oly hosszú kérdést nem írunk, mint ennek már példáját láttam is, hogy az egész lapot elfoglalja. Valahányszor kérdések és feleletekben szerkesztett gyermektankönyveket látok, mindig eszembe jut az „Emil“ szerzőjének ezen eljárásról való ítélete: „Ce est l'écolier, qui instruit le maître.“ — — De — — ok miért hogy nincsen e gyarló földön egy igenünk is, de nélkül? — van egy ok, mely miatt a kérdező iskola könyveket nem nélkülözhetjük. Vajha igaz ne volna, vagy bár csak elhallgatnom lehetne!

Néhol a tanítói székekbe olyanok ültetvék, kik nem elég képzetek jól föltenni a kérdéseket, kérdezni nem tudnak, ha a kérdést készen nem kapják. Az ilyenek kérdésetlen könyvből sem az iskolában, sem az examenben nem boldogulhatnak. Ezért meg kell tartanunk a kész kérdésű könyveket. Hanem az ilyen könyvekből a tanuló gyermekre nézve is egy ismeretes hátrány származik: a tanítótól kihagyott tanulni valóból, a kérdésre nem is nézve csak a feleleteket tanulja, s ezeket számtalanszor ismételve olvassa, míg könyvnélkül fölmondja. Lehetlen meg nem szánni a magokat ily módon kinzó gyermekeket, kik mikor leckéjökkel készen vannak, nagyon is igazán szokták mondani: „ugy tudom mint a víz.“ Szegény gyermekek: értelmetlenül tanultak! a mi nem csak fölötte nehéz

hanem butítja is őket. Vegyük föl pl. ezen rövid summának első három feleletét, kérdése nélkül: „Isten Krisztus születése előtt m. e. 4000 esztendőkkel.“ „Semmiből akaratajának hatalma által.“ „Hat napokon ily renddel stb.“ Minő értelmetlenség alany és állítmány nélkül, mik a kérdésben maradtak! Azt pedig tudjuk, hogy a gyermek a kátéból csak a maga szerepét tevő feleleteket olvassa, mint a színész a színdarabot. Hogyan lehetne már ezen nagy bajokat elhárítani? Igen egyszerűen: 1) Tegyük föl a kérdéseket, hogy készen kaphassák azokat az olyan tanítók is, kik e nélkül kérdezni nem tudnak, hanem e kérdések legyenek lehető rövidek, s a feleleteket felölelők. 2) A feleleteket szerkeszszük teljes értelmű önálló egészszé, hogy a kérdésekre nem néző tanuló értelmetlenséggel ne kinlódjék. Így kívánnám újra átdolgoztatni ezt a „rövid summát“ is. A mi e könyvecskének egész tartalmát illeti: nagy érdeme mint főlebb érintém, hogy a történet fonalát megszakadás nélkül igen ügyesen lefolyatta a kitűzött időkorig, kisebb fontosságú dolgokkal a fontosbakat ki nem szorította. Ezt nem értem a 7-dik szakaszról, melyről már mondtam, hogy megbocsáthatlan rövid summa. Ha ez a mint kívánatos, bővítették, fölveendők ebben a Krisztus beszédeiből, paraboláiból azok, melyek különösen a gyermekek szívképzésére, vallásos érzületének nemesítésére nagy hatással bírnak. Az úri imát e szakaszban elő kell adni, és így kimutatni ezen imapéldánynak történelmi eredetét; ugyanazt kell tenni a maga helyén a X parancsossal, és a „Hiszek egygyel.“ Ott, hol említve van, hogy Kalvin presbyteri igazgatást hozott be, ismertetni kellene egy két vonással annak lényegét, csak így fogjuk nevelni a gyermekeket az egyháznak öntudatos tagjává. Igen könnyedén van odavetve Mahumedről (l. 38), hogy ő a ker. vallás legnagyobb ellensége volt s legtöbbet ártott annak, mert bizonyos, hogy volt és van, a ki még többet ártott annak, különben is a gyermek a következő feleletben tanulván hogy Mahumed a keresztyén vallásból egyetmást fölvev, nem ad teljes hitelt amaz ítéletnek. Végre ha ez a „rövid summa,“ melynek szép tiszta nyelvezetét is meg kell dicsérnem, az egész népiskolai folyam tartamára vagyon rendelve, le kell hozni azt korunkig, és az 1860-dik év nevezetes eseményével, értem az, adná isten, legutolsó protestáns küzdelmet az autonómiaért.

Baló Bénjámín.

(Folytatjuk.)

A természettan alapvonalai, tekintettel a vegytanra, tanmódszerűleg előadva, Crüger után írta Zsindely István, képezdei tanár. Sárospatak. Nyomtatta Forster R. a ref. főiskola betűivel. 1861.

Crüger a természettani könyvek írásában halhatlan nevet vívott magának. Négyféle természettana számos kiadásban Németország határain túl is ismeretes. Mindenikben a tananyagon kívül a tanalakra is figyelmet fordított: mint magát kifejezi, az egészet tanmódszerűleg adja elő. Ez érdemét méltányolta nálunk is a hely. hitvallású négy egyházkerület népiskolai egyetemes választmánya is, mennyiben az általa megállapított népiskolai szervezet 18-dik lapján azt mondja, hogy népiskolákban „az egész természettanból annyit és oly módon kell tanítani, mint az a Crüger elemi iskolák számára írott könyvecskéjében van.” E könyvecske nyelvünkre is áttétetett Csabai és Orbán által, két külön kiadásban.

Crüger „elemi iskolák számára írott könyvecskéje” kísérleti természettan a legegyszerűbb készletekkel, szoros rendszer nélkül; tulajdonképpen hát csak egyes tünetmények elsorolása, a maga helyén és idejében kielégítő. A „természettan alapvonalai” már ennél tovább megy. Készletei között a legegyszerűbbeken kívül vannak összetettek is; a rendszernek is van rajta bizonyos nyoma. Nem lévén célunk pusztán ismertetésnél egyebet adni, elegendőnek tartjuk irányát, tartalmát, kül kiállítását megemlíteni. Az első legmagának a műnek, tulajdonképpen annak előbeszédének szavait idézzük.

E szerint az iskolák három tanfolyamra osztvák: népiskola, középtanoda, s akadémia. (A reáliskolák és képezdek szakiskolák). A tantárgyak mindenikben ugyanazok, csak az előadás módja, s iránya különböző. Természetesen az elsőnél legkönnyebb, az utolsónál legmélyebb, így legnehezebb is. E szerint a természettan három különböző szempontból adható elő: 1. Kísérleti természettan — mint már említők — egyes tünetmények tana, minden rendszer nélkül, a legegyszerűbb készletekkel. 2. Természettan mennyiségtani alapon, teljes rendszerben. Amaz a népiskolákba, ez az akadémiába utaltatik. De a kettő között még széles ürt tátong. Közvetítőről, mintegy hídról kell tehát gondoskodni, vagyis azon kérdés merül fel: miként tárgyalandó a természettan a középtanodákban? Erre egyszerűen annyi lehet a felelet: „Oly irányban, hogy az a népiskolai és akadémiai előadás között levő ürt be-

töltse.“ A készletek tehát összetettebbek legyenek, mint amott, valamint a rendszernek is legyen azon némi nyoma. Nevezhetjük ezt 3. történeti iránynak, melynek lényege abban áll, hogy minden egyes tantárgy úgy adassék elő, mint az arról tudomány a történetben kifejtett, s jelen álláspontjára jutott. Ez irány — mint mondva van — nálunk eddigelé ismeretlen: de a külföldi irodalomban sem átalános. Legjobban megközelíti ezt Crüger „Schule der Physik“ és „Grundzüge der Physik“ című műveiben; melyek közül amaz inkább tanítók számára, ez pedig kézikönyvül tanulóknak készítettet. Szerző nem tagadhatja, hogy mindkettőt szem előtt tartotta; sőt be kell vallania, hogy vezére ez utóbbi volt, úgy, hogy csak némi módosításokat tett azon, péld. az összetett gépeket bonyolodottságuk miatt kihagyta, s itt ott megjegyzéseket szúrt közbe. A könyvecske kézikönyvül lévén szánva, közelebb tanítóképezdek számára, hosszúra nem terjedhet, s a tanítónak mindég hagy fel magyarázni valót, mire leginkább ajánlható Crüger már említett „Schule der Physik“-je és Zimmermann „Naturkräfte und Naturgesetze“ című, amannál terjedelmesebb és mélyebb munkája.

Szerző a történeti irányt a középtanodák számára jelölé ki, a képezdeket szakiskolákul nyilvánítá; mégis nevezett irányban nevezett intézetek számára írt. Ez úgy látszó ellentmondás szerinte elhárul, ha meggondoljuk, hogy a képezdek a középtanodákhoz közelebb állanak, mint az elemi iskolákhoz és akademiákhoz. Ugy látszik bár, hogy képezde és elemi iskola együvé tartoznak, amannak teendőit ennek köre határozza meg. De — mint mondja — senki sem akarja, hogy a leendő tanító csak annyira és ne többre képesíttessék, mint mennyit a népiskolákban tanítani fog. Mi különbség lenne ekkor tanító és tanítvány közt?“

„A természettudományok irodalma nálunk parlag mezején — így szól az előszó — nem vétenék el céljokat a szoros értelemben vett középtanodák sem, ha jelen művet figyelmökre méltatnák.“ Ajánljuk az illetők figyelmébe.

A mű a természeti tűneményeket három csoportba osztja: Első csoport: delejesség, villanyosság, következő szakaszok szerint: I. Delejesség. II. Dörzsölés által származott villanyosság. III. Gálvánság, vagy érintési villanyosság. IV. Villanydelejesség. V. Delejvillanyosság. VI. Hévvillanyosság. Második csoport: vonzási tűnemények. I. Rokonság, vagy vegyi vonzás. II. Nehézségerő. A. A nehézségerő hatása a testekre különbség nélkül. *a.* Szabad esés. *b.* Hajlott lapon esés. *c.* Hajlított testek esése. *d.* A nehézségerő ellen működő központtól erő. B. A nehézségerő hatása szilárd testekre. *a.* Emeltyű. *b.* Nehézségpont. *c.*

Inga. *C.* A nehézségerő hatása cseppfolyós testekre. *a.* Cseppfolyós testek nyugvó felszíne és hullámozó mozgása. *b.* Cseppfolyós test mozgása. *c.* Folyadékba merített testek nyomása. *D.* A nehézségerő hatása lég-nemű testekre. *a.* Megsűrített lég rugalmassága. *b.* A földközi lég nyomása. Harmadik csoport: hang, fény, melegség. I. Hang. *a.* Egyszerű hang. *b.* Összetett hang. II. Fény. *A.* A fény egyenes irányu terjedése. *B.* A fény visszaveretése. *C.* A fény megtörése. *D.* Láttani eszközök. *E.* Színes fény. *F.* A fény természete. III. Melegség. *A.* A melegség származása. *B.* A melegség hatása. *a.* Testek kiterjesztése. *b.* Áramlások a vízben és levegőben. *c.* Szilárd testek olvadása és cseppfolyósak elgőzölögése. *C.* A melegség elterjedése. Végre §. 206. A természeti erők különfeleségébenei egység.

Az egész mű 181 lap. Kiállítása — elnézve a részben kijelölt sajtóhibákat — a sárospataki nyomdának dicsőségére válik. A szöveg közé 141 ábra van nyomva, melynek metszése szintén a nyomda személyzetéből telt ki. Ára a költséges kiállítás dacára is csekély (1 ft.).

$$X^2 - 2X.$$

BÁRÓ VAY MIKLÓS EGYHÁZKERÜLETI FŐGONDNOK UR Ő NAGYMÉLTÓSÁGÁNAK MEGNYITÓ-BESZÉDE

A tiszáninneri reform. egyházkerületnek Szántón tartott gyűlésén, szeptember 30-án 1861.

Kevés napok híján, egy éve immár, hogy utólszor vettem részt a főtiszteletű egyházkerület tanácskozásáiban. Keblem érzését, a viszonzlítás e rám nézve örvendetes, rég nélkülözött pillanatában, azon tengerész lelke hangulatához képelem hasonlíthatónak, kinek partra törekvő sajkáját csalfa szelek üzték s kergették hónapokon által, még végre szirttek s örvényeken áthatolva, visszakerült megint szokott biztos kikötőjébe, meglehet hogy törődve s fáradtan az ezernyi sükertelen küzdések miatt, de okulva egyszersmind és szilárdulva meggyőződéseiben, s gazdagodva tapasztalatiban, melyeket örömet fordít most már azok hasznára, kiket hit, hon- s testvéri szeretet fűznek szétszakíthatlan láncokkal, irányokbani kötelelességeiről soha egy percig is megfeledezni nem tudott szívéhez.

Igen! sokan ment kedves hazánk, s mentem azzal én is, ez említett egy év lefolyta alatt keresztül, mert a pillanatnyi, mind-

nyájunkat új tevékenységre kötelezett, bárha kezdetben is már halvány remény nyomába csakhamar csüggesztő s lankasztó kételyek léptek, mignem aztán ezeknek helyét nagy mérvű bizalom s hitrázkództató keserű csalódások foglalták el.

A még naponként történők után ítélve, csak az egek tudhatják, mi minden vár még ezentúl a szeretett honra, s ebben mi reánk is, annak helvét hitvallású lakosaira! Azon egyről azonban meg lehetünk győződve, hogy a reánk mért közsorsóban, mint azon egy hon gyermekei, hitkülönbség nélkül osztozandunk, s egyformán mindnyájan; mert Istent lehet különbözőképen imádni; de a honszeretetnek egy neménél többet a magyar nem ismer. A vallások dogmái különbözhetnek egymástól, de az öszves haza egyedül idvezítő politikai hittana nem lehet ez idő szerint más, mint szentesített mindannyi törvényeink paizsa alatti egyetértő rendithetlen összetartás.

Hanem nekünk magyarhoni protestánsoknak, az ily nemű alkotmányos összetartáshoz szoros csatlakozás, csak nem régi tapasztalatainkra is még visszaemlékezve, különösebben és így kétszeres kötelességünk. Nekünk ugyanis nem szabad felednünk, hogy egyházi alkotmányunk, s ettől lényegesen feltételezett lelkiismeret s vallásszabadságunk, csak addig maradhat fen teljes valójában, tiszta épiségében szilárdul s biztosítva többiben, sőt már saját magunk által is visszavert megtámadások ellen, míg az összes honunknak improvizált alkotmányellenes vésztanok ragályától menten maradt organikus életéből merítheti s szívja magába éltető, a tespédést s erkölcsi rothadást csak ily módon lehetetlenítő, szellemi örök létünket pedig csak ekként biztosítható tápszereit. Nekünk magyarhoni protestánsoknak tudnunk kell, hogy nagy részben ugyanazon alaptörvények biztosítják hazánk önállását, függetlenségét, jogait s szabadságát, melyek egyszersmind vallásszabadságunknak is talapzatai.

Midőn tehát a magyar protestáns, hona ősalkotmányaért küzd, midőn azt az opportunitások koholta divatszerű, fikticius alkotmányalkotás és tétovázó állameszélyek ámitó s romboló törekvései ellen védi, vallásának és vallása szabadságának is óvja szent ügyét.

Midőn végre a magyar protestáns, hona összes törvényei fentartása mellett buzog, egyuttal vallásszabadsága sérhetetlenségének tüzi ki üdvárasztó minden percben milliőktől követendő zászlóját.

De viszont épen olyan igaz az is, hogy valahányszor saját ereiként óvott autonómiaja alapján gyakorolja egyházunk törvényengedte s szabta jogait és kötelességeit, mindannyiszor összes honunk alkotmányos életébe is egy-egy új szikráját lehelli a hazafiúság kiálthatatlan tüze; s mint erre épen ezen a próbáltatások

napjaiban, egy percig sem [ingadozott s tétovázott egyházkerület emlékezhetik legelevenebben; tette ezt egyházkerületünk még akkor is, midőn vészfellegektől köryezett, s már-már haldokló saját autonóm életén kívül sehol nem mutatkozott többé hazánkban mégcsak legkisebb jele is az eltiprott alkotmányos létezésnek! És ám ítéljék majd meg honunk elfogulatlan évlapjai annak idejében volt-e, és minő befolyása összes honunk sorsára s későbbi magatartására, ezen elszántságig folytatott, de akkoriban majdnem egészen izolálva állott sanyaru küzdelmünknek? A honnan bátran merem állítani, hogy honunk hasonló körülményei között ismét ugyanaz lenne valását s hazáját mindennél többrebecsülő anyaszentegyházunknak, az ő magyar alkotmány ezen egyik, magát az érintett legközelebbi években is teljesen igazolt védbástyájának, bárminő akadályoktól s veszélyektől is vissza nem rettentő, saját igazaiban az összes hon jogait is védni tudó maga elhatározása.

És ime ily nézetektől áthatva üdvözlöm én ma, egy viszontagságos év elforgása után, s küszöbén egy talán válságos új időszaknak a főtiszteletű egyházkerületet! Üdvözlöm azon hitben s reményben hogy jelen tanácskozásaink felett is a rendületlen honszeretettel párosult tiszta vallásos érzet öntendi el melegítő sugárait. Üdvözlöm azon kéréssel, hogy kegyeskedjenek velem, ki egyéb hivatalos gondjaimtól szabadulva, örömet szentelendek most már mennél több időt egyházkerületünk ügyeire, ez uttal már éreztetni oly sokszor tapasztalt szívessegöket.

Üdvözlöm végre azon imaszerű ohajtással, hogy [legyen Isten működésünk egész ideje alatt velünk és közöttünk, legjobb áldása pedig folyvást szeretett honunk és hitfelekezetünkkel!

VEGYES HIREK.

A magyarhoni ágost. hitv. egyház egyetemes főfelügyelőjének, báró Prónay Gábornak beigtatási szertartása augusztus 28-án Pesten nagy ünnepélylyel ment végbe.

Az ágost. hitv. egyetemes gyűlés a gimnáziumokban megállapította a nyolc évi tanfolyamot, nyolc külön osztálylyal; a négy al gimnáziumba öt, egy teljes nyolc osztályu gimnáziumba pedig 11 tanár szükséges. Az al gimnáziumi tanárok 20, a felgimnáziumiak legfeljebb 18 órai tanításra kötelezhetők. Az érettségi vizsgát az illető szuperrintendens elnöklete mellett, szabadon választott kerületi bizottmány

vezérli. Az ezentúl alkalmazandó tanárok hivatalképességi vizsgáin elnököl az egyetemes főfelügyelő, természetes tagjai a kerületek elnökei, választott tagjai tanárok s egyéb szakférfiak. Az igazgató három évről három évre választatik.

A sárospataki főiskola tanárai sorából az 1861-dik év tulságosan kivette adóját. Májusban kísértük örök nyugalomra Somosi István tanárt, szeptember 27-én egyszerre néhai Kálnicki Benedek és Apáthi János tanárokat. Béke lengjen e híven küzdött férfiak hamvai felett!

A tiszáninneri ref. egyházkerület szept. 29-én s következő napokon Szántón tartott közgyűlésében, a tanügy rendezésénél megálapította a gimnáziumi 8 osztályt 9 rendes és a még szükséges segéd-tanárokkal. A bölcsészeti folyam egy év, a theológiai három, a két-tőben, célszerűen berendezve, hat rendes és egy segédtanár működik. A jogi két éves tanfolyam a bölcsészeti év bevégezése után kezdődik, itt hetenként tanít három rendes tanár 36 órát, a bölcsészeti és történelem tanárai kisegítőleg 4 órát.

Az abaúji egyházmegye kérte az egyházkerületet, hogy a tisztújítást elvileg fogadná el. Az egyházkerület ezt sem kor-, sem célszerűnek nem látta elfogadni. Az egyházmegyét oda útasítá, hogy ha hivatalnokai leköszöntek, a megürült helyeket annak rendje szerint töltsse be.

Szerkesztői értesítés.

 A „Sárospataki Füzetek“ 1861-dik évi folyamának ára 6 forint, helyből elvitetve 5 forint.

Tisztelettel kéretnek mindazon t. c. olvasóink, kik még az előfizetési pénzt be nem küldötték, hogy sziveskedjenek ezt november hónapban beküldeni.

SÁROSPATAKI FÜZETEK.

ÖTÖDIK ÉVFOLYAM.

November 20. 1861.

A NAGY FILOZOF VERULAMI BACON,

Macaulay által jellemezve.

AZ ÁNGOL EREDETI SZERINT MAGYARUL DOLGOZTA
KÖNYVES **TÓTH MIHÁLY** *).

1621-ben Bacon elérte szerencséjének zenitjét. Épen közrebocsátotta a „*Novum Organum*“-ot, s e rendkívüli könyv Európának legtehetségeseb férfiai a csudálkozás legmelegebb kifejezéseire ragadta. Részesült egészen másnemű megtiszteltetésekben is, miket ő alkalmasint nem kevésbé méltányolt. Verulami báróvá tétetett. Később st. albansi viscountság magasb méltóságára emeltetett. Adománylevele a leghizelgőbb kifejezésekben volt szerkesztve, s a walesi herceg irta alá mint tanu. A beigtatási ünnepély nagy pompával ment véghez Theobaldban, s maga Buckingham ereszkedett le a főszereplők egyikévé. Az utókor érezte, mikép az angol filozofok legnagyobbikának méltósága nem nyerhet semmi öregbedést, a Jakab által ráaraszott bármily címekből is: azért dacára az adománylevélnék, makacsul vonakodott Bacon Ferencet st albansi viskounttá lealacsonyítani.

Kevés napok múlva nyilván próbaköre került igazi becsértéke azon tárgyaknak, melyekért Bacon beszennyezte becsületét, feláldozta függetlenségét, megtörte a barátság és hála legszentebb kötelezettségeit, hizelgett a becsteleneknek, üldözte az ártatlanokat, részrehajlásra erőltette a bírákat, kintpadra vonatta a foglyokat, kifosztotta a perlekedőket, s nyomorult cselszövényekre vesztegette minden tehetségeit,

*) Lásd V. évfolyam 681—758. lapjait.

ama legkedvezőbbben alkotott észnek, minő valaha ember fiának adatott. Hirtelen és rémítő fordulat közeledett. Parlament hivatott egybe. Hat évi hallgatás után a nemzet szavának ismét meg kellett hallatszania. Csupán három nappal a Bacon tiszteletére Theobaldban véghezment ünnepély után a házak egybegyültek.

Pénzszükség kényszeríté — szokása szerint most is — a királyt parlament összehívására; ámbár kérdésbe lehet tenni, hogy ha vagy ő vagy miniszterei teljesen felismerték volna a közérzület mibenlétét, nem kísérlelendettek-e meg inkább bármi más segédeszközt, nem türendenek-e tovább is inkább bármi szorultságot, mint hogy rávessék fejüket, a méltán elkeseredett nemzet képviselőinek szemébe nézni. De ők nem ismerték fel azon időket. Valóban, Jakabnak s a nálánál még szerencsétlenebb fiának, többnyire minden politikai szarvashibái ugyanegy tévedésből eredtek. A hosszú parlamentet megelőző ötven év alatt nagy és haladó változás történt a közszellemben. E változás természetét s terjedelmét nem értette egyik is a Stuart-házbóli két első királyok közül, sem tanácsadók közül valamelyik. Hogy a nemzet évről évre elégedetlenebbé lön, hogy mindegyik képviselőház vezethetlenebbé vált, mint a megelőző vala: oly tények voltak, miket észre nem venni nem lehetett. De azt, hogy e dolgok miért vannak így: az udvar nem értette. Az udvar nem tudta belátni, hogy az angol nemzet s az angol kormánylat, noha egykor igen jól illettek egymáshoz, többé nem illenek egymáshoz; hogy a nemzet kinötte régi intézményeit, ezek alatt naponként erősen szorúl, ezek ellen feszeleg, s rajtok csakhamar keresztül tör. A felriasztó tüneményeket, miknek lételét egy tányérnyaló sem tagadhatta, mindenféle okoknak tulajdonították, csak az igazinak nem. „Első parlamentemkor — mondá Jakab — még ujonc voltam. A másodikban, valami faja került a vadállatoknak, kiket vállalkozóknak neveztek“ . . . s többeféle. Harmadik parlamentjénél már alig ha lehete őt ujoncnak nevezni, s nem léteztek azok a vadállatoknak címzett vállalkozók sem: és mégis a harmadik parlamentje több gondot adott neki, mint akár az első akár a második.

A parlament, mihelyest a képviselőház egybegyült, mindjárt megkezdte mérséklett és tiszteletteljes de egyszersmind legelhatározottabb modorral, a közsérelemek tárgya-

lását. A legelső támadások azon gyűlöletes pátensek ellen irányoztattak, melyeknek palástja alatt Buckingham és teremtményei fosztogatták és nyomorgatták a nemzetet. Az erély, melylyel ez eljárás folytattatott, szorongatást árasztott szét az egész udvarra. Buckingham látván, hogy veszedelemben forog, mint tanácsadóhoz, Williams westminsteri dékánhoz folyamodott, ki nem rég nyert ránézve nevezetes befolyást. Ez egyén már egyszer nagy szolgálatára volt a kegyencnek egy nagyon kényes tárgyban. Buckingham feltette magában nőül venni a Ruslandi Earl leányát s örökösét Manners Katalin Ladyt. De a nehézségek nagyok valának. A gróf büszke volt s nehezen lehetett valamire rávenni, az ifju Lady pedig katholika. Williams megenghette az apa kevélységét, s megnyugtatta legalább egy időre a Lady lelkiismeretét. Ezen szolgálatokért nevezetes előléptetéssel jutalmaztatott az egyházban, Buckingham figyelmében pedig mostanában sebesen emelkedett azon állásra, melyet annakelőtte Bacon foglalt.

Williams azok közé tartozott, kik bölcsebbek a mások mint az önmaguk számára. Közélete szerencsétlen volt, s szerencsétlenné lön, ítélőtehetségének s önuralmának több fontos körülmények között csudálatos hiánya miatt. Azonban a jelen alkalommal adott tanácsa nem mutat életbölcesség hiányára. A kegyencnek ezt tanácsolta: hagyjon fel az egyedárusság védelmezésének gondolatával, fivérének, a Mompesson gazságaiba mélyen belekeveredett Sir Eduárdnak számára találjon valami küludvari küvetséget, a többi bűnösöket pedig hagyja oda a parliament ítéletének. Buckingham e tanácsot a hála legmelegebb kifejezéseivel fogadta, kinyilatkoztatván, hogy egy malomkő esett le szívéről; ekkor Williamssal együtt a királyhoz sietett. A királyt Károly herceggel komoly tanakodásba merülve találták. A dékán által javasolt működési terv teljesen taglaltatott, s minden részeiben jóváhagyatott.

Az udvar által a képviselők bosszujának martalékul legelől odavetett áldozatok Sir Giles Mompesson és Sir Francis Michel voltak. Ez valamivel előbb történt, mint Bacon kezdett gyanuperrel élni. Tehetségei s magaalalmazása nagy befolyást szereztek neki azon házban, melynek azelőtt ő maga is tagja volt, valamint, hogy szerzendettek bármely más gyülekezetben is. A képviselőházban számosan voltak

személyes barátai s hév tisztelői. Azonban végtére mintegy hat héttel a parlament összejövétele után, mégis kitört a vihar.

Egy választmány neveztetett ki az alsóházból, megvizsgálni az ítélőszékek mibenlétét, marcius tizenötödikén a választmány elnöke Sir Philips Róbert jelentést tön, miszerint nagy visszaélések fedeztettek fel. „A személy — mondá ő — ki ellen e tények állittattak, maga a lord kancellár, a természet és műveltség minden adományaival ama gazdagon megáldott férfi, kiről nem is akarok többet mondani, nem lévén képes eleget mondhatni.“ Ennekutána Sir Róbert a legmérsékletesebb modorban tovább ment, a vádak természetét megalapítandó. Egy Aubrey nevű embernek ügye folyt a kancellária előtt. Ez a törvénykezési költségek miatt tönk-rejutván, türelmét az ítélőszék halogatásai kimerítették. Ekkor a kancellárnak esztrengahajtóitól intést kapott, hogy száz fontnyi ajándék segítene a bajon. A szegény embernek nem volt meg a kívánt összege. Talált azonban egy uzsorást, ki nagy kamatra adott neki pénzt, mit is azonnal a York házhoz vitt. A kancellár elfogadta a pénzt, s alárendeltjei biztosíták a folyamodót, hogy minden jól fog menni. De Aubrey csalatkozott; mert nevezetes haladék után „megölő végzés“ mondatott ki ellene. Egy másik Egerton nevű peresfél, szinte panaszkodott, mikép őt a kancellár sakáljai (arany-farkas) között ketten rászedték, hogy ő lord-ságának 400 fontnyi ajándékot adjon: de mindemellett sem nyerhetett részére kedvező határozatot. E tények világossága döntő volt. Bacon barátai csupán ennyit vihettek ki a képviselőházban, hogy az ítélet függesztessék fel, s az ügyet a „büntényességnél“ (eniminálítás) kiméletesb alakban küldjék át a lordok házába.

Marc. 19-kén a király leiratot küldte a képviselőházhoz, sajnálkozását fejezván ki a felett, hogy oly kitünő egyén mint a lordkancellár hivatali hűtlen kezeléssel gyanusittatik. Ő felsége kinyilatkoztatta, mikép ő nem kívánja a büntöst fedezni az igazság elől, sajnálá, hogy egy 18 tagból álló új nemű tribunál állittassék fel, melynek tagjai a két házból lennének választandók, e tárgy nyomozása végett. A képviselők nem voltak hajlandók eltérni a törvényes üsvénytől. Még e napon értekezletet tartottak a lordokkal a kancellár elleni vádak tárgyában. Bacon nem volt jelen ez

értekezletben. Elnyomva szégyen és benső mardosás által, elhagyatva azoktól, kikbe hasztalan helyezé bizalmát: elzárkozott az emberek szemei elől. Lelki leveretése csakhamar megzavarta egészségét is. Buckingham a király rendeletéből meglátogatván őt, ő lordságát nagyon betegen s nehezen találta. Ez látszik, az értekezlet napján a lordokhoz intézett érzékeny leveléből is, melyben a szerencsétlen ember kijelenti, hogy sem nem várja, sem nem kívánja tulélni gyalázatát. Nehány napokon át ágyában maradt, nem akarván látni is emberi lényt. A körülte levőket indulatosan intette, hogy hagyják el őtet, felejtsek el, nevét többé ki ne mondják soha, s ne is emlékezzenek róla soha, hogy volt valaha ilyen nevű ember a világon. E közben mindennap új meg új vesztegetési példák kerültek vádlóinak tudomására. A vádak száma csakhamar kettőről huszonháromra növekedett. A lordok dicséretes gyorsasággal ereszkedtek bele az ügy nyomozásába. Némely tanúk mindjárt kihallgattattak a lordok ítélőszéke előtt. Választott bizottmány rendeltetett ki a többiek kihallgatása végett. A nyomozás gyorsan haladt, midőn a király márc. 26-án a parlamentet három hétre elnapolta.

Ez intézkedés Bacon reményeit újra feléleszté. E rövid szünetet lehetőségig igyekezett felhasználni. Megkísérlette a király gyenge lelkületére munkálni. Folyamodott Jakab legerősb érzelmeihez, félénkségéhez, hiúságához, előjogai felőli nagy fogalmaihoz. „Követhetne-e el a korszak Salomona oly szörnyű botlást, miszerint felbátorítsa a parlamenteknek a nélkül is jogokba vágó szellemét? Hát Isten fölkentje, ki egyedül Istennek felelős, hódolhatna-e ezen lármázó sokaságnak?” Azok — így kiáltott fel Bacon — kik most rajta ütnek a kancellárra, nemsokára rajta ütendnek a koronára! Én vagyok az első áldozat. Vajha én legyek az utolsó is“ . . . Azonban minden ékesszólása, minden folyamodása füstbe ment. És valósággal bármit mondjon is Montagu úr, mi erősen meg vagyunk győződve, hogy Bacon megmentése a királynak sem állott hatalmában oly rendszabályok alkalmazása nélkül, melyek az egész országot meg rázkodtatták volna. A koronának nem volt elég hatálya a parlamentre kieszközölhetni a felmentést ily világos büntényi eseténél. Elosztatni pedig egy ily parlamentet, melyről általánosan meg van ismerve, hogy egyike volt a legkülönb

parlamenteknek, minők valaha egybegyültek, mely egyfelől nemesen s tiszteletteljesen működött a fejdelem irányában, másfelől a legnagyobb mértékben élvezte a nép szeretetét, eloszlatni, csupán azért, hogy megszüntessék egy komoly, mérsékelt, s alkotmányyszerű nyomozás az ország első birájának személyes becsületessége ellen, sokkal botrányosb és fonákabb intézkedés leendett, mint bármelyike azoknak, melyek a Stuart-ház romlására szolgáltak. Ily intézkedés, míg egyfelől a kancellár becsületére épen csak oly vészthozó leendett mint az elmarasztalás, másfelől magának a monarchiának lételét kerítette volna veszélybe. A király, Williams tanácsa nyomán, igen helyesen tette, hogy nem akart veszélyes túsába ereszkedni népével azért, hogy megmentsen a törvényes elítéltetéstől egy oly minisztert, kit csakugyan lehetlen volt megmenteni a gyalázattól. Ő Baconnak azt tanácsolta, „vallja be bűnét,“ egyszersmind ígérte, miszerént mindent elkövet, mi hatalmában áll, büntetésének enyhítésére. Montagu ur rendkívül kikel e tekintetben Jakab ellen. Pedig bizony mi, noha általában nem igen vagyunk hajlandók csudálni ezen fejdelem eljárását, azt tartjuk valósággal, hogy az ő tanácsa, a fenforgó körülményekhez képest, a legjobb volt, mit csak adni lehetett.

April. 17-kén a házak ismét egybegyültek, és a lordok újra elővették a kancellária visszaéléseinek nyomozását. Huszonkettedikén Bacon egy levelet intézett a peerekhez, melynek átvitelére maga a walesi herceg ereszkedett le. Ezen művészi s érzékeny iratban a kancellár megismervén ovatos és általános kifejezésekben bűnös voltát, a megismerés mellett igyekezett annak palástolásán is. Ezt a bírák nem találták kielégítőnek. Részletesb vallomást kívántak, s e célból a vádak másolatát megküldötték neki. Harmincadikán beküldé feleletét, melyben kevés s jelentéktelen fentartások mellett megismeri az ellene felhozott vádakát, és magát egészen a peerek könyörületére bízta. „A vádaknak figyelmes átgondolása után, így szól, lelkembe szállván s emlékezetemet, mennyire képes vagyok, számadásra vevén: nyíltan és őszintén bevallom, hogy én az ellenem felhozott vesztegettségben bűnös vagyok, és minden védelemről lemondok.“

A lordok a kancellár vallomását teljesnek és őszintének ítélvén, egy küldöttséget rendeltek, mely megvizsgálja, ha vajjon a vallomást valósággal ő maga irta legyen-e alá. A

küldöttség, melynek egyik tagja volt Southampton, Baconnak s Essexnek több évekkkel ezelőtt közös barátjok, nagy gyöngédséggel teljesítette kötelességét. S valóban ily szellemnek kinlódása, ily névnek lealjasulása meg is lágyíthatta a legkeményedettebb természetűeket is. „My lords! (uraim) így szólt Bacon — ez az én testem, az én kezem, az én szívem. Könyörgök lordságtoknak, legyenek irgalmasok egy törött nádszálhoz.“ Ezek eltávoztak, ő pedig visszament szobájába a legmélyebb levertséggel. Másnap a lordok házának rendőre elment Baconhoz, hogy őt a Westminster Hallba kísérje, hol ítéletét kelle meghallania. De ágyban fekvő beteg volt, s meg nem jelenésének mentségeül e körülmény készséggel elfogadtatott. Átalában, sehonnat sem tűnik ki legkevésbé is, mintha tetézni kívánták volna az ő megaláztatását.

Az ítélet, mind e mellett is, szigorú volt, s alkalmasint annyival inkább szigorú, mert a lordok tudták, hogy az nem fog végrehajtatni, s mert ennél fogva felséges alkalmuk nyílt, könnyű szerrel kitüntetni igazságszeretetök hajhatlanságát, s vesztegetés elleni irtodzásukat. Bacon negyven ezer font birságra, s királyi tetszésig tartandó toweri fogságra ítéltetett. Azonfelül minden hivatalviselhetési képességtől s parlamenti üléstől megfosztatott; az udvar körétől egész életére száműzetett. Ily nyomorult s gyalázatos módon végződött a világi bölcsesség s világi szerencse hosszú pályája.

De Montagu úr, még ez útján sem hagyja el az ő hőseit. Ő, úgylátszik, azt gondolja, hogy egy könyvkiadónak a szerzőhözzi vonzalma oly buzgó tartozik lenni, minő a Moore szerelmeseié; s nem tudja megfogni, mire való az életrajz:

if it is not the Same

Through joy and through torment, through glory
and Shame!

(ha az, nem ugyanazon marad, öröm és kín, dicsőség és gyalázat között).

Ő bizonyossá teszen bennünket, hogy Bacon ártatlan volt, hogy neki megvoltak a szükséges kellékei, tökéletesen kielégítő védelem készítésére, hogy midőn ő „nyíltan és őszintén bevallotta a vesztegetettség bűnét,“ s midőn később ünnepélyesen megerősítette e vallomását, mondván, hogy az „az ő teste, az ő keze, az ő szíve“: nagy hazugságot mondott, s azért tartózkodott előadni ártatlansága bizonyítvá-

nyait, mert nem merészlett engedelmeskedni a király és kegyenc iránt, kik, saját énjöket tárgyzó okok miatt, kényszerítették őt, hogy magát bűnösnek vallja.

Lássuk. — Először. Nincs legparányibb ok is ezt hinni, hogy Jakab és Buckingham, ha gondolták volna, hogy Bacon jól védelmezi magát, ebben őt megakadályozandották. Miféle képzelhető indokuk volt volna ezt tenni? Montagu ur minduntalan azt hagyja „érdeükben feküdt feláldozni Bacont. De ő túlnéz egy szembeötlő nagy különbségen. Igen is, érdeükben feküdt feláldozni Bacont, ha ő bűnös volt; de nem feküdt ám érdeükben feláldozni őt, ha ártatlan. Jakab nagyon természetesen nem akart veszélybe futni a kancellárnak a parlament elleni védelmezése által; de lett volna csak képes a kancellár, erős érvek nyomán, fölmentést nyerni a parlamenttől: bizonyosan mind a király mind Villiers szívesen örvendettek volna. — Örvendettek volna, nem csupán a Bacon iránti barátságnál fogva, mely azonban oly őszintének látszik, a minők lehettek ez eféle csak önzésen alapuló barátságok, de azért, mert semmi sem erősítette volna a kormányt inkább, mint egy ily győzelem. Elhagyták a király s a kegyenc a kancellárt azért, mert nem bírták elfordítani gyalázatát, ebben pedig osztozni nem akartak. Montagu ur öszvetéveszti az okozatot és az okot. Ő azt véli, hogy Bacon azért nem bizonyíthatta be ártatlanságát, mert az udvar nem támogatta. Az igazság azonban nyilván így áll: az udvar nem bátorkodott támogatni Bacont, mert ez nem tudta megbizonyítani ártatlanságát.

Továbbá. Különös, mikép Montagu ur nem veszi észre, hogy midőn ily módon akarja Bacon becsületét megmenteni, ez által valósággal a leggyalázatosabb szennyfoltot veti rá. Bálványának ő az aljasságnak és elvetemedettségnek oly fokozatát tulajdonítja, mely undorítóbb magánál a bírói megvesztegetettségénél. Egy megvesztegetett bírónak még lehetnek sok jó tulajdonai. De egy oly embernek, ki csak azért hogy egy hatalmas kegyúrnak tetszhessék, a megvesztegetettség bűnét ünnepélyesen magára vallja, holott ön-ártatlanságát jól tudja, valóban a szolgáltság és szemtelenség szörnyetegének kell lennie. Bacon, — nem szólván most legmagasb igényeiről — gentleman, előkelő születésű, tudós, államférfi, társaságban első tekintélyű, években előhaladott vala, s lehet-e hinni, hogy ilyen ember, csak azért, hogy valami

emberi lénynek kedvét keresse, örökre öszvemarcongolja saját jellemét saját tettével? Képzeljünk egy öszfejű bírót, évekkel s tiszteletekkel gazdagot, vallomást tenni, könyvek s bűnbánatának és őszinteségének érzékeny bizonyítgatásai közben, hogy ő gyalázatos gazságokban bűnös; azután ismételve erősíteni vallomásainak igazvoltát; aláírni azt saját kezével; alávetni magát az elmarasztó ítéletnek; elfogadni a lealacsonyító ítéletet s elismerni ennek igazságosságát, s mind ezt, midőn hatalmában van kimutatni, hogy az ő eljárása fedhetetlen!... Bizony ez hihetlen.... Ha pedig megengedjük ezt igaznak: mit kell gondolnunk oly emberről, ha ugyan egy ilyen, „ember“ nevet még érdemel, ki becsesbnek tart bármely tárgyat, mit királyok s ezek majmai adhatnak, a becsületnél; vagy rettentőbbnek tart bármely kint is, mikkel azok sujthatnak, a becselenség bélyegénél!

Ezen legmeggyalázóbb betudástól mi teljesen fölmentjük Bacont. Neki nem volt semmi védelme; Montagu ur szíves igyekezete pedig, hogy számára védelmet készítsen, több kárt tett neki mint hasznót.

Az ítélet — mint mondók, Bacon ellen kimondatott; de alig mondatott ki, midőn már lágyittatott. Ő valósággal elküldetett ugyan a Towerbe, de ez pusztán külmeiség volt. Két nap múlva már szabadságába visszahelyeztetett, s ezután csakhamar Gorhamburgba visszavonult. Birságát mindjárt kifizette a korona. Majd megengedtetett neki, hogy az udvarnál megjelenhessen. Végre 1624-ben büntetésének többi része is elengedtetett. Ekkor már szabadságában állott elfoglalni ülését a lordok házában, s a legközelebbi parlamentbe valósággal meg is hivatott. Hanem kor, gyengélkedés, s alkalmasint szégyen is visszatartóztatták a megjelenéstől. A kormány ezerkétszáz font nyugdíjt ajánlott részére. Öszves jövedelme Montagu ur szerint, kétezeröttszáz fontot tett, mely öszveg az azon nemzedékbeli köznemések évenkénti jövedelmén, egyremásra számítván, alkalmasint felül áll, s bizonyosan elegendő volt, hogy belőle kényelmesen, sőt fényesen élhessen. Szerencsétlenségre Bacon szeretett tovább nyujtódzni mint mindig paplana ért, s nem volt szokva részletes gondot fordítani a házi ügyekre. Nem könnyen lehetett rábirni, hogy hagyjon fel egy részével azon pompának, melyhez hozzászokott volt a hatalom és szerencse napjaiban. Semmiféle szorult helyzet rá nem vehette, hogy megváljék Gorhamburg

lugosaitól. „Nem akarok — úgy mond — tollaimtól fosztatni meg.“ Oly fénynyels oly nagy kísérettel utazott, hogy egykor találkozáván az úton Károly herceggel, ez meglepetve kiáltott fel: „Ime! tegyünk bármit, ez az ember csak nem szűnik meg feltartani az orrát.“ Ezen gondatlanság s magamutogatás Bacont gyakori szorult helyzetbe vitte. Kénytelenített a Yorki házából megválni, s londoni látogatásai alatt a Gray-Inn-féle hajdani lakhelyén magát megvonni. Voltak másnemű kedvetlenségei is, melyeknek valódi természetét azonban nem tudni. Végrendeletéből világos, hogy feleségének magaviselete őt nagyon megzavarta s bosszantotta.

De bárminők voltak légyen is pénzbeli nehézségei, vagy házassági kellemetlenségei: értelmének ereje csökkenetlen maradt. Azon kitűnő tudományos munkálatok, melyekre még hivatalos nehéz élet s udvari cselszövények közt is talált üres időt, életének ezen végső szomorú felvonására oly méltóságot árasztottak, mely felette áll mindazoknak, miket hatalom s címek adhatnak. Büntető kereket alá vonva, elmarasztalva, megbüntetve, fejdelmének színe elől gyalázzal elkergetve, nemes társai tanácskozmányából kizárva, adóssággal terhelve, becstelenséggel bélyegezve, évek, bánat, betegség terhe alatt megroksadva, Bacon mégis csak Bacon maradt. „Az ő egyénisége felőli fogalmamat — így szól Johnson nagyon szépen — sohasem nevelte az ő állása vagy kitüntetései; hanem én tiszteltem s tiszteltem őt azon nagyságért, mely egyedül önmagának sajátja. E nagyságában ő én előttem, munkáinál fogva, mindig úgy tűnt fel, mint egyike a legnagyobb s csudálásra legméltóbb embereknek, minőket csak századok mutathatnak. Balsorsában én mindig kértem az istent hogy erőt adjon neki, mert nagyság nekie nem hiányozhatott.“

Azon szolgálatok, miket ő életének utolsó öt éve alatt, ezer meg ezer gond és keserűség között az irodalomnak tett vala, neveli ama fájdal munkát, melylyel visszagondolunk azon sok évekre, melyeket, Sir Bodley Tamás szavaival élván, „oly tanulmányokra vesztegetett, melyek nem érdemeltek ily tanulót.“ Megkezdte Anglia törvényeinek rendezését, Angliának a Tudor házból fejdelmek alatti történelmét, — Természetrájt — egy filozófikus regényt. Terjedelmes és becses todalékokkal nevelte az „Essay“-ket (kísérletek).

Közrebocsátotta megbecsülhetlen értekezését. „De Augmentis Scientiarum. Még magok azon apróságok is, mikkel szenvedései és lankadtsága óráiban magát mulatni szokta volt, magukon viselik az ő lelkének jellegét. A tréfák legjobb gyűjteménye a világon az, melyet ő csak emlékezet után, minden könyv segedelme nélkül diktált egy napon, midőn a betegség alkalmatlanná tette komoly munkálatokra.

A végzet úgy rendelé, hogy a tapasztalati filozófiának nagy apostola, annak martirja legyen. Eszébe ötlött, hogy a havat célszerűen lehetne használni az állati testeknek rothadástól megőrzésére. Egy nagyon hideg napon 1626-ik év tavasza elein Highgate közelében kiszállott kocsijából, hogy ezen kísérletet megpróbálja. Bement egy parasztházba, megvett egy csirkét, és saját kezével kitömte hóval. E foglalkozása közben hirtelen meghülést érzett, s csakhamar oly rosszúl lett hogy Gray-Inni lakába visszatérnie lehetetlen volt. Gróf Arundelnek, kivel ő jó ismerős vala, volt High-Gate-n egy háza. Bacon e házhoz vitetett. A gróf nem volt otthon. De a cselédség, kik a házfelügyelettel voltak megbizva, legnagyobb tiszteletet s figyelmet bizonyított a magas vendég iránt. Itt, körülbelöl egy heti betegség után, kimúlt Húsvétnap kora reggelén 1626. Lelke, úgy látszik, megtartotta végfogytig erejét s élénkségét. A csirkéről, mely halálát okozta, nem felejtkezett el. Azon levelében, melyet utoljára írt, még pedig — mint maga mondja — az író tollat egyenesen tartani alig bíró újakkal, nem mulasztá el megemlíteni, hogy a hóvali kísérlet „felségesen“ jól sikerült.

E nagy ember erkölcsi jellemét elegendően felfejtgettük. Folyt volna le az ő élete tudományok közötti elvonultságban: minden valószínűséggel megérdemlendette, hogy nemcsak nagy filozófnak, de egyszersmind a társadalom méltó s jóindulatú tagjának is tekintessék. De sem elvei, sem szelleme nem olyanok valának, hogy bennök bizni lehetett volna, ha erős kísértéseknek kellett ellentállani, vagy komoly veszedelmekkel szembeszállani.

Végrendeletében különös rövidséggel, erélylyel, méltósággal és érzékenységgel fejezi ki azon bánatos öntudatot, miszerint tettei nem valának olyanok, melyek jogosíthatnák az életpályáját figyelemmel kísérok becsülésére;

egyszersmind ama büszke bizalmat, miszerint iratai magas és maradandó helyet biztosítottak számára az emberi nem jóltevői között. Így értjük legalább mi azon meglepő szavakat, melyeket, jöllehet számtalanszor idéztettek, itt ismételtnünk kell: „Nevemet s emlékezetemet illetőleg: hagyom ezt az emberek felebaráti felemlítésére és idegen nemzetekre, és a következő korszakra.“

Az ő bizalma jogos volt. Az ő hirneve halála napjától folyvást emelkedett; s legkisebb kétségünk sincs, mikép az ő neve legkésőbb századokig, s a mivelt világ legtávolibb végein is tisztelettel fog említettetni.

Bacon filozófiájának — szerintünk — fő sajátága ez: miszerint ő általában másnemű dolgok után törekedett, mint a melyeket elődei tűztek ki maguknak. Az ő saját véleménye ez volt: „Finis scientiarum — így szól — a nemine adhuc bene positus est“ (a tudományok végcélját még senki sem határozta jól meg) *Novum Organum*: Lib 1. Aphor. 81. Továbbá „Omnium gravissimus error in deviatione ab ultimo doctrinarum fine consistit. (Mindnyájoknak legnagyobb tévelye a tudományok végső céljátóli eltérésben áll) *De Augmentis* Lib 1. Másutt ezt mondja: „Nec ipsa meta, adhuc ulli, quod sciam, mortalium posita est et defixa.“ (Még a határ sincs, a mennyire én tudom, egy halandónak is letéve és kijelölve). *Cogitata et Visa*. Minél gondosabban vizsgáljuk az ő műveit, véleményünk szerint annál világosabban kitűnik, hogy ez a vezérfonal az ő egész rendszeréhez, s hogy ő azért használt más filozófokéitól különböző eszközöket, mert azokéitól különböző célokat kívánt elérni.

De hát mi volt aztán a cél, melyet Bacon maga elibe kitűzött? Bacon célja — hogy saját nyomatékos kifejezésével éljünk — a „gyümölcs“ volt. Ez volt: „sokasítani az emberiség élvezeteit és enyhíteni az emberiség szenvedéseit.“ Ez volt: „az ember állapotának könnyítése.“ („commodis humanis inservire“ *De Augm.* Lib 7. Cap. 1. „Efficaciter operari ad sublevanda vitae humanae incommoda“ Lib 2. Cap. 2. „dotare vitam humanam novis inventis et copiis.“ *Nov. Organ.* Lib 1. Aphor. 81. „genus humanum novis operibus et potestatibus consinuo dotare.“ (*Cogitata et Visa*). Ezek valának az ő szemlélődésének tárgyai a tudományok minden osztályában, a természeti

bölcsészetben, törvényhozásban, a politikában, az erkölcs-tanban.

Két szó képezi a Baconi tanok kulcsát: „Haszon és haladás“ (utilitas et progressio).

A régi bölcsészet rangján alólinak tartotta, hogy hasznos legyen, s megelégedett az egyhelybenmaradással. Temérdekét bajlódott az erkölcsi tökély elméleteivel, melyek oly fellengősök valának, hogy soha sem mehettek többre pusztá elméleteknél; továbbá, a megoldhatlan talányok megoldásának kísérleteivel, és az elérhetlen lelki állapot elérésére serkentgetéssel. De nem szállhatott alá ama szerény hivatalra, minél fogva az emberi lények kényelmének szolgáljon: Minden iskolák megvetették e hivatalt mint lealacsonyítót; némelyek kárhoztatták is mint erkölcstelent. Egyszer ugyan Posidonius, Ciceró és Caesar korának kitűnő írója, annyira elfelejtkezett magáról, hogy azon alsóbbrendű áldások közzé, miket az ember nem a filozófiának köszönhet, oda számíltatta a bólt-iv alapelveinek fölfedezését és az ércek használásának behozatalát. De bezzeg. e magasztalás szörnyű megbántásnak tekintetett, s ehez illő felgerjedéssel fogadtatott. Szeneka, indulatoskodással szabadkozik az eféle csúfolódó bókoktól. A bölcsészetnek — ő szerinte — semmi dolga azzal, hogy az embereket arra tanítsa, mikép építsenek fejök felibe ivezett fedeleket. Igazi filozóf nem gondol azzal, hogy van-e ivezett fedele, vagy akármiféle fedele. Bölcsészetnek semmi dolga azzal, hogy az embereket ércek használására tanítsa. A bölcsészet arra tanít, hogy függetlenek legyünk minden anyagi tárgyaktól s minden mekhanikai találmányoktól. Bölcs ember természeti állapot szerint él. A helyett, hogy fajának testi kényelmeit gyarapítani törekednék, azt sajnálja inkább, hogy ötet a sors nem engedte élni azon aranykorszakban, midőn az embereknek hideg ellen nem volt egyéb oltalmuk vadállatok bőreinél, sem meleg ellen egyéb menedékek barlangnál. Ily embernek valami eke, hajó vagy malom feltalálásában s tökélyesbitésében részvételt tulajdonítani: csúfolódás. „Az én saját időmben — így szól Szeneka Epist. 90 — voltak eféle találmányok, mint: átlátszó ablakok, a meleget az épület minden részeire egyenlően szétvezető csövek, gyors-írás, oly tökélyre emelve, hogy az író a legsebesebb beszélővel versenyt tarthatott. De az ilyesféle holmiknek felfedezése, leg-

aljasb rabszolgáknak való béres munka. A bölcsészet mélyebben fekszik. Ennek nem tiszte az embereket kezeik használására tanítani. Ennek tantárgya a lélek képzése. *Non est, inquam, instrumentorum ad usus necessarios opifex.*“ Ha ezt a non-t kihagyta volna Szeneka, ez utolsó mondata nem leendett rossz jellemzése a Baconi bölcsészetnek, és valóban nagyon hasonlítandott a „*Novum Organum*“ néhány kifejezéseihez. „Nemsokára még azt fogjuk hallani — felkiált Szeneka — hogy filozóf volt az első csizmadia.“ Részünkről, ha kényszerítettünk választást tenni e kettő közt, t. i. az első csizmadia és a haragról írott három könyv szerzője között: mi a csizmadia mellé nyilatkozunk. Rosszabb lehet ugyan megharagudni, mint felázni; de a csizmák milliókat óvtak meg a felázástól; azon pedig, egy kissé kétkedünk, vajjon Szeneka óvott e meg valakit a haragra gerjedéstől.

Szenekát csak nagynehezen lehet azon vallomásra bírni, hogy valamely filozóf valaha tanusított legcsekélyebb figyelmet is oly tárgyra, a mi talán előmozdithatandotta azt, mit közönséges nép az embernem jóllétének tekint. Ő minden módon törekszik tisztítani Demokritoszt azon betudástól, hogy ő készítette az első bolt-ívet; valamint Anakharsist a korong feltalálása vádjától. Azt ugyan kénytelen bevallani, hogy ilyesmi megtörténhetnék; és az isszintügy megtörténhetik — ezt mondja — hogy egy filozófnak futós lába lehetne; de az aztán, hogy versenyfutást nyerjen vagy gépet találjon fel, nem tartozik filozófusi jelleméhez. Óh! bizonyosan nem. A filozóf foglalatossága ugy-e ez volt: szavalni a szegénység magasztalására, nagy kamatra kiadott két millió sterlinggel birva; epigrammai fogalmak felett elmélkedni a fényűzés ártalmairól, oly kertekben, melyek fejedelmek irigységét vonták magukra; dagályos szónoklatokat tartani a szabadságról, s aztán csúszni mászni egy zsarnoknak dölyfös és elkényeztetett szabadosa előtt; dicsőíteni az erény isteni gyönyöreit ugyanazon tollal, melylyel épen azelőtt íratott egy anyagyilkos fiút mentegető védírat. (Mely védíratból a legerősb argumentum azonban kimaradt t. i. mivel Agrippina ki nem tekerte a nyakát Nerónak, még akkor mindjárt mihelyt született: e bűnéért megérdemelte gyögyörű fiától a kivégeztetést).

Az eféle filozófiának, mely hitványan saját hasznave-

hetlenségében, kevélységében kevélykedik, csevegésétől gyönyörűség a nagy angol bölcész tanleckéihez fordulni. Szinte megtudjuk bocsátani Bacon életének minden hibáit, midőn eme gyönyörűség és magasztos helyet olvassuk: *Ego certe, ut de me ipso, quod res est, loquar, et in iis quod nunc edo, et in iis quae in posterum meditor, dignitatem ingenii et nominis mei, si qua sit, saepius sciens et volens projicio, dum commodis humanis inserviam; quique architectus fortasse in philosophia et scienciis esse debeam, etiam operarius, et bajulus, et quidvis demum fio, cum haud pauca quae omnino fieri necesse sit, alii autem ob innatam superbiam subterfugiant, ipse sustineam et exequar.* (En bizonyára, hogy magamról, a mi valóság, megmondjam, mind azokban miket most kiadok, mind azokban, mikről ezentúl elmélkedem, elmémnek s nevemnek méltóságát, ha ugyan van valamilyen, gyakran tudva s akarva kiteszem, csakhogy az emberiség hasznára szolgálhassak, s a ki talán építőmester tartoznám lenni a bölcészetben s tudományokban, legénynyé, terelhordóvá, s elvégre mindenné leszek, minthogy sokat, minek pedig okvetetlenül meg kell lenni, s mi elől mások, velükszületett kevélységüknél fogva, elszöknek, magamnak kell elővennem s elvégeznem). Ezen philanthropia, mely a mint ő maga mondja korábbi legfigyelemreméltóbb levelei egyikében, „oly mélyen volt lelkébe gyökerezve, hogy azt kitépni nem lehet;” ezen felséges alázatosság s meggyőződés miszerint semmi sem lehet jelentéktelen a legbölcsebbnek is figyelmére, a mi nem jelentéktelen arra, hogy gyönyört vagy fájdalmat okozzon, habár a legeggyűgyűbbnek is: a Baconi filozófiának nagy és jellemző különbsége, egyszersmind lényeges szelleme. Ennek nyomait találjuk mindenben, mit Bacon természettörvény- s erkölestanra vonatkozólag írt, s mi úgy képzeljük, hogy ezen sajátlagosságból rendszerének minden többi sajátlagosságai (*peculiaritates*) egyenesen s nagyrészt szükségesképen folytak.

Azon szellem, mely Szenekának fentebb idézett helyéből kitűnik, előtötte a hajdani filozófia egész testét, s elfoglalt még oly értelmeket is, melyekkel Szenekáé egy pillanatig sem állhatja ki a hasonlítást. Ez áthatja Plató Dialogusait. Ezt világosan kísérni lehet Arisztoteles műveinek számos részleteiben. Bacon egyes célzataiból azon következtetést lehet húzni, hogy ez érzelem túlnyomóságra emelkedését nagy-

részben Szokrat befolyásának kell tulajdonítani. Világos, hogy a mi nagy hazánkfia, a Szokrat által létrehozott filozófiai forradalmat nem tekintette szerencsés eseménynek, (mert erkölsei nem valának oly tiszták, minőket Szokrat filozófiája követel, félt ezen szabálytól „ismerd meg tenmagadat“); és folytonosan azt tartotta, hogy a korábbi szemlélődők, s jelesül Demokritosz általában véve sokkal fentebb állottak nagyobbbíró utódaiaknál.

Bizonyára, ha a Szokrat által ültetett, Plátó által öntözött fát virágairól s leveleiről kell megítélni: az a fák legnemesbike. De ha Bacon igénytelen próbáját alkalmazván, „gyümölcseiről“ ítéljük meg a fát: véleményünk felőle aligha leend oly kedvező. Ha öszveszámítjuk mindazon hasznos igazságokat, miket ama filozófiának köszönhetünk: mi lesz az eredmény? Találunk valóban számtalan bizonyítványokat, hogy ezen filozófiával foglalkozók közzül néhányan elsőrangú értelmiséggel kitűnő férfiak voltak. Irományaik között mind a vitatkozási, mind a szónoklati (dialectica et rhetorika) művészetnek hasonlíthatlan példányait találunk. Legkevesebb készségünk sincs, hogy a hajdani vitályok (controversia) hasznosak voltak, a mennyiben a vitatkozók tehetségeinek gyakorlására szolgáltak, mert nincs oly hiábavaló vita, mely e tekintetben hasznos nem lehetne. De ha valamivel többet keresünk, ha olyasmit kívánunk, mi az emberiség kényelmét gyarapítja, nyomorát enyhíti: kénytelenítettünk megvallani csalatkozásunkat. Kénytelenítettünk Baconnal azt mondani, hogy ezen dicsőített filozófia semmi másban nem végződik mint versengésekben, és hogy az sem nem szőlős kert, sem nem olajfák ültetvénye, hanem csipkebokrok s bogácskórók öszvenőtt sűrűsége, melybe a ki beletéved, számtalan karcolásokat hoz ki, de semmi táplálékot.

Mi készséggel megismerjük, hogy néhányan ezen terméketlen bölcsészet tanítói közzül, a legnagyobb emberek közzé tartoztak, kiket a világ valaha látott, s ha megengedjük a Bacon bírálatának igazságos voltát, ezt csak sajnálattal engedjük meg, hasonlóval ahoz, minőt Dante érzett vala, midőn megértette azon dicső pogányok végzetét, kik a pokol első körére voltak kárhoztatva:

Gran duol mi prese al cuor quando lo'ntesi,
 Perocché gente di molto valore
 Conobbi che'n quel limbo eran sospesi.

(Nagy fájdalom ragadta meg szívemet, midőn azt észrevettem, mert sok érdemdús emberekre ismertem, kik ezen limbusban valának függőben t. i. a megváltás felől).

Azonban, igazán véve a dolgot, maga azon csudálkozás, melyet a hajdankor kitűnő filozófjai iránt érezünk, kényszerít bennünket azon vélemény elfogadására, hogy az ő erejük rendszeresen volt félrevezetve. Mert különben mikép történhetett volna, hogy oly tehetségek oly keveset tettek az embernem javára? Egy gyalogló épen oly izom-mozgékonytságot fejthet ki egy szárazmalomban mint az országúton. De az országúton bizonyosan előre viszi őt mozgékonytsága; holott a szárazmalomban nem halad egy iznyit is. A hajdani filozófia, szárazmalom, nem tört ösvény. Az mindig visszakerülő kérdésekből, s örökké új-rakezdődő versengésekből állott. Az arravaló találmány volt, hogy legyen sok erőfeszítés, semmi előmenetel. Meg kell vallanunk, hogy az akadémia és portikus (platonikusok és stoikusok) tanai felett elmélkedvén, — még akkor is midőn azok a Ciceró hasonlíthatlan előadásának átlátszó fényén keresztül tűnnek fel, — nem egyszer kísértetbe jöttünk, hogy Persius boszankodó Censuriójával ekép zugolódjunk: „Cur quis non prandeat, hoc est“? (Hát ez aztán az, a miért az ember ebéd nélkül maradjon?).

Mi a legfőbb jó? vajjon a szenvedés rossz-e? vajjon minden dolgok alája vannak-e vetve a végzetnek? vajjon van-e valami a mi felől bizonyosak lehetünk? vajjon bizonyosak lehetünk-e a felől, hogy semmi sincs a mi felől bizonyosak lehetünk? vajjon lehet-e a bölcs ember boldogtalan? vajjon az igazságtól eltérés mind egyenlően kárhöz-tatható-e? ezek s több eféle kérdések foglalták el a művelt világ legtehetségeseb férfainak agyvelejét, nyelvét és tollát néhány századokon keresztül. Ilynemű bölcsészet, világos, hogy nem lehetett haladó. Élesíthette ugyan és erősíthette azok elméit, kik magukat arra szentelték, mint az igazhitű Liliputiak és eretnek Blefuscudiak vitatkozásai is a felett, „vajjon a tojást a gömbölyűbb vagy hegyesb végén kell-e megtörni.“ De ilyes vitatkozások semmivel sem gyarapíthatták az ismeretek tőkéjét. Az emberi elme tehát, a he-

lyett hogy előre lépdelt volna, pusztán csak a mozgási időt jelezte meg. Ez annyi fáradságába került, mennyi elegendő lett volna arra, hogy előre vitessék, és mégis ugyanazon egy helyben maradt. Nem volt meg ezen filozófiában az ismereteknek s igazságoknak oly összevgyűjtögetett halmaza, mely egyik nemzedék munkája által szereztetvén, örökség gyanánt hagyatott volna a másikra, hogy ez ismét tetemes szaporításokkal adta volna át a harmadiknak. A hol állott vala ezen filozófia a Ciceró idejében, ugyanott maradt Szenekájében, s ott állott folyvást Favorinuséban is. Még mindig épen ugyanazon felekezetek, ugyanazon ki nem elégítő érvekkel csatáztak, s ugyanazon végéremehetlen kérdések fellett. Nem volt ott fogyatkosság elmésségben, buzgalomban, szorgalomban. Meg volt abban az értelem művelésének minden nyoma, csak termés nem volt. Volt ott bőven szántás, boronálás, aratás, cséplés: de a magtárban nem volt egyéb, mint csupa polyva és üszög.

A hajdankori bölcsészek nem hanyagolták el a természettudományt, csak hogy nem azon célból művelték azt, hogy általa növeljék az ember hatalmát, vagy sorsán javítsanak. A kopárság foltja átkerült az erkölcstani szemlélődésekről a természettaniakra is. Szeneka sokat írt a természeti bölcsészetről, s magasztalta is e tudomány fontosságát. De miért? Nem azért, mert iránya az volt, hogy a szenvedéseket enyhítse, az élet kellemeit szaporítsa, az embernek az anyagi világ feletti uralmát terjeszsze: hanem egyedül azért, mert az a léleknek alacsony gondok fölibe emelésére, testtől különválasztására, és elme-élének, a leghomályosb kérdések megfejtésébeni gyakorlására szolgált. (Sen. Nat. Quaest. praef. Lib. 3). Ekép a természeti filozófia pusztán csak elme-gyakorlási fényoldaláról tekintetett. Segéd tudományává tétetett a vitatkozásnak, következésképen minden hasznos felfedezésekre nézve teljesen terméketlen maradt.

Volt ugyan közöttük egy felekezet, melyről tanai némely részének képtelensége s veszélyessége dacára is, azt lehetne gondolni, hogy ez már kivételt érdemel, a hajdankori bölcsészeti iskoláira Bacon által kimondott megrovás alól. Az Epikur követőitől, kik minden boldogságot a testi gyönyöröknek, minden gonoszt a testi szenvedéseknek tulajdonítottak, lehetett volna várni, hogy ők már egész erejüket önmaguk és felebarátaik anyagi létének javítására for-

ditandják. Azonban, úgy látszik, hogy e gondolat soha sem jutott eszébe ez iskola egyik tagjának is. Az ő fogalmuk nagy költőjök előadása szerint, valósággal az volt, hogy az emberi élet kényelmeire szolgáló mesterségekben nem lehet több tökélyesbülést várni:

Ad victum quae flagitat usus,

Omnia jam ferme mortalibus esse parata.

Ezen elégedett csüggedés, ezen hajlam, csudálni a mi már megvan, s azt várni, hogy ezentúl már semmi több sem fog történni: erős ismertető jelvénye mindazon iskoláknak, melyek a „Gyümölcs és Haladás“ iskoláját megelőzték. A stoikus és epikureus, bármennyire különböztek legyen is egymástól a legtöbb pontokban, ez egyben úgy látszik, tökéletesen megegyeztek, hogy mindketten népies aljas foglalkozásnak tekintették a hasznosságot. Mindkettőnek filozófiája, egy csacsogó, szavaló, éneklő, vitatkozó filozófia volt. Ezek századokon keresztül folytatták ellenséges harci-jel-szavaik ismétlését „erény“ s „gyönyör,“ s végül kitünt, hogy az epikureus épen oly keveset gyarapított a gyönyörmennyiségén, mint a stoikus az erény mennyiségén.

Bacon oszloptalapzatára, nem pedig az Epikurééra kellene e nemes sorokat vésni:

„O! tenebris tantis tam clarum extollere lumen,

Qui primus potuisti, illustrans commoda vitae.“

Az ötödik században a keresztyénség legyőzte a pogányságot, a pogányság pedig elragályozta a keresztyénséget. Ekkor az egyház győzelmes volt és romlott. A Pantheon szokásai átmentek az ő szertartásai közzé; s az akademia szörszálhasogatásai az ő hitcikkjei közzé. Egy gonosz napon, jóllehet nagy pompával és ünnepélylyel — Bacon szavait idézzük — megköttetett a balcsillagzatú szövetség a hajdani bölcsészet s az új hit között. „Az élénk és sima görögök elméit is oly kérdések gyakorlák, melyek, noha messzire különböztek azoktól, mik annakelőtte Pyrrho és Carneades lángeszét foglalkodtatták, épen oly szörszálhasogatók, épen oly végére-mehetlenek, épen oly hasznavehetlenek valának. Midőn a tudományok ujra kezdtek éledni nyugoton, hasonló hijábalóságok foglalták el az iskolások (scholastikusok) éles és erélyes értelmét. Ott volt ismét újabb vetése a szélnek, és aratása a forgószelenek. Az embernem sorsa javításának nagy munkája, tudós emberhez még mindig méltatlannak tekin-

tetett. Azok, kik e vállalatot megkísérlették, ha könnyen felfogható volt a mit kivittek, lenézettek mint kézművesek; ha pedig a mű nem volt felfogható: mint ördöggel cimboráskodók megégettetés veszélyében forogtak.

Mily mértékben félre volt az emberi értelem vezetve: erre nem lehet erősb bizonyosság, mint a két legnagyobb eseménynek a középkorra eső történelmé. A puszkapor és a könyvnyomtatás feltalálásáról szólunk. Ideje egyiknek sem tudatik. Szerzője egyiknek sem tudatik. Nem azért pedig, mintha az emberek, durvaság és tudatlanság miatt, nem méltányolták volna az értelmi fensőbbiséget. A puszkapor feltalálója, úgy látszik, egykorú volt Petrarkhával s Boccacióval. A könyvnyomtatás feltalálója bizonyosan egykorú volt V-ik Miklós pápával, Medici Kozmával és egy sereg kitűnő tudóssal. De azért, mert az emberi értelem még mindig megtartotta azon szerencsétlen ficamodást, melyet azelőtt kétezer esztendővel kapott, Trebisondi Györggyel vagy Marsilio Ficinivel nem könnyű lett volna elhitetni, hogy a nyomdának feltalálója többet tett az embernek javára, mint ők vagy azon hajdankori írók, kiket ők vakhévvel istenítettek.

Elvégre megérkezett az idő, melyben ezen terméketlen filozófiának, mely annyi századokon keresztül foglalkodtatta a legtehetségesebb emberek elméit, megkelle dőlnie. Sokféle alakokat viselt vala ez, sokféle hitvallásokkal vala együvé-vegyülve. Túlélte forradalmakat, melyekben birodalmak, vallásrendszerek, nyelvek, fajok, enyésztek el. Elűzette ősi tanjáráról, azon egyházban talált menhelyet, melyet üldözött vala, és a költői merész gonosz szellem módjára „Isten közelébe ütötte fel sátorát, és a maga sötéttségével merészelt dacolni amannak fénye ellenében.“

„Next the seat of God, and with its darkness dared affront his light.“

Szavak, meg ismét szavak, és semmi más mint szavak valának, hatvan nemzedék minden legnevezetesebb bölcsseinek, s ezek fáradalmas munkáiknak minden gyümölcsei. Azonban ezen terméketlen dús lombozatnak napjai immár megszámlálvák voltak.

Számos okok előkészítették a közszellemet a változásra. A régi írók sokoldalú műveinek tanulmányozása, habár egyenes irányt nem adott is a filozófiai vizsgálódásoknak, minden esetre sokat tett a tekintély iránti vakhódolatnak

lerombolására, mely Arisztoteles egyedül uralkodása alatt túlnyomó sulyt nyert. A platonikusok Florenci felekezetének emelkedése, mely felekezethez tartoztak a XV-ik század néhány legszebb elméi, nem volt fontosságnélküli esemény. Az akadémiái filozófiának a peripatetika helyére állítása ugyan, magábanvéve, kevés jót szült volna: de bármi is jobb volt már, mint a nem okoskodó szolgáliságnak régi rögzött megszokása. Már az valami nyereségnek mondható, hogy legalább választani lehetett a zsarnokok közzül. „Az ellentétes szolgáliságnak ez összeütközése — mint Gibbon helyesen jegyzé meg — a szabadság szikráját pattantotta ki.

Más okokat is lehetne fölemlíteni: de főleg a vallás nagy reformációja az, minek a filozófia nagy reformációját köszönhetjük. Az iskolák és a Vatikán közötti szövetség századokon át oly szoros volt, hogy azok, kik a Vatikán uralmát lerázták, egyszersmind megszűntek iskolai tekintélyt is ismerni. A szakadás főnökei közzül többen megvetőleg bántak a peripatetika filozófiával, s Arisztotelesről úgy beszéltek, mintha ő lett volna felelős az Aquinói Tamás minden dogmáiért. „Nullo apud Lutheranos philosophiam esse in pretio“ oly szemrehányás volt, mit a római egyház védelmezői hangosan ismételtettek, s mit a protestáns főnökök közzül sokan bóknak tekintettek. A reformátorok alig idéztek gyakrabban szentírásbeli helyet, mint azt, melyben szent Pál inti a Kolossébelieket, hogy senki se engedje magát a bölcsekedés által megrontatni. Luther, szinte mindjárt pályája kezdetén annyira ment, hogy kinyilatkoztatá, mikép senki sem tehet előmenetelt az Arisztoteles iskolájában és a Krisztuséban egyszersmind. Zwingli, Bucer, Péter martyr, Kálvin hasonlóan beszéltek. Némely skót egyetemekben Arisztoteles rendszerét a Ramuséval váltották fel. Ekép az iskolások bölcsestet (Scholast. phil.)-nek uralma Bacon születése előtt alapostól megdöntetett. Az értelmi világban fejtelenség állott be, hasonló ahoz, minő a politikai világban gyakran követi a régi és mélyen gyökeredzett kormányok felfordulását. „Régiség“ „elévülés“ „nagynevek hangzása“ megszűnt félelemmel eltölteni az embernemet. A sok századokon keresztül uralkodott fejdelemháznak vége volt; és a megürült trón fenhagyatott, hogy a követelők küzdjenek érte.

Ezen nagy forradalomnak első műve volt, — mint Bacon

igen helyesen jegyzé meg, — kellett-nél több fontosságot adni az irmodor puszta kellemeinek. A tudósok új nemzedéke, az Aschamok, Buccchananok, az Augusztusi korszak legszebb termékeivel táplálkozván, undorral tekintették a „respondensek“ és „opponensek“ száraz, csipős, és barbár nyelvezetét. Ők sokkal kevesebbet törődtek irataik tárgya mint modora felől. Nekiek sikerült a latin nyelvreformálása, de a filozófia reformjának kivívására még csak nem is törekedtek.

Ezen időben tűnt fel Bacon. — Egyáltalában tökéletlen állítás — mint gyakran állítottatott — hogy Bacon lett volna első, ki az Arisztotelesi filozófia ellen kikelt, midőn ez hatalmának fénypontján állott. Ezen filozófia, mint megmutattuk, halálos csapást kapott régen Bacon születése előtt. Nehány szemlélődők, kik közül Ramus a legismeretesb, akkoriban próbáltak új felekezetet alkotni. Magának Baconnak kifejezései, a közvéleménynek Luther korabeli állásáról, világosak és erősek. „Accedebat — úgymond ő — odium et contemptus, illis ipsis temporibus ortus erga Scholasticos.“ Más helyen: „Scholasticorum doctrina, despectui prorsus haberi caepit tamquam aspera et barbara.“ A szerep, melyet Bacon e nagy átalakulásban játszott, nem Robespierre-i hanem Bonaparte-i szerep volt. A dolgok hajdani rendje fel volt forgatva. Némely bigótok még mindig buzgó loyalitással ápolák keblökben a ledőlt monarchia emlékeit, és megfeszített erővel igyekeztek annak visszaállításán. De a többség nem így érzett. Megszabadítva, de szabadságukat miként használni nem tudva, semmi kiszabott irány felé sem törekedtek, s nem találtak vezetőt, ki képes lett volna nekik útát mutatni.

A vezető végre feltűnt. Az általa tanított bölcsészet lényegileg új volt. Különbözött ez a nevezetes régi tanítókéitől nem csupán módszerére, de tárgyára nézve is. Ennek tárgya az embernem „jólléte“ volt, azon értelemben, minőben az embernem összege vette volt és fogja venni mindenha ezen szót „jó.“ Meditor — így ír Bacon — *instaurationem philosophiae ejusmodi, quae nihil inanis aut abstracti habeat, quaeque vitae humanae condiciones in melius provehat.*“

A különbséget Baconnak s elődeinek filozófiája között, úgy gondoljuk, nem lehet jobban felvilágosítani, mint ha összehasonlítjuk némely fontos tárgyakra az ő nézeteit a Plátóéival. Plátót azért választottuk, mert oly fogalmunk van,

hogy ő többet tett mint bárki más a szemlélődő emberek elméinek azon fordulatára, melyet azok megtartottak mind addig, míg Bacontól új lökést nem kaptak épen ellenkező irány felé.

Különös látni, mily különbözőleg becsülték ezen nagy emberek az ismeretek mindenik ágának értékét. Vegyük például a számtant (Arithmetica). Plátó, miután felületesen megérinti azon célszerűséget, hogy az élet közönséges forgalmainál számlálni és ősveszámítani képessé teszi az embert: átmegy ama hasznokra, miket ő sokkal nagyobb fontosságú előnyökül tekint. A számok természetének tanulmányozása — úgy mond — hozzászoktatja az elmét a tiszta igazságok feletti szemlélődéshez, s felülemel bennünket az anyagi mindenségen. Ő kívánta, hogy tanítványai foglalkozzanak e tanulmánnyal, de nem azért, hogy adni-venni tudjanak, nem azért, hogy magukat boltosokká vagy nagyobbyszerű kereskedőkké képezzék, hanem hogy elméiket ezen látható és érinthető világ örökké változó képétől elvonni, s a dolgok változatlan lényegeire függeszteni tanulják.

Bacon ellenben az ismeretek ezen ágát csupán azon hasznokhoz képest becsüli, mik e látható és érinthető s Plátó által annyira lenézett világra vonatkoznak. Bacon gúnyosan szól a későbbi Platonikusok rejtélyes számtanáról, és sajnálkozik az emberek aféle hajlamán, miszerént merő különcökös tárgyakra fordítják tehetségeiket, melyeknek egész erő kifejtését igénybe veszi a valódi hasznok utáni törekvés. Ő tanácsolja a számtannal foglalkozóknak, hogy hagyják el ama hitványságokat, s foglalkozzanak alkalmas és a természeti vizsgálódásokra hasznos kifejezések készítésével.

A mely okok indították Plátót a számtani tanulmányok ajánlására, ugyanazon okok vezették a mértani tanulmányok ajánlására is. A geometriával foglalkozók közönséges szerege — úgy mond — nem akarja őtet érteni. Ezeknek mindig a gyakorlat van szemök előtt. Ezek nem tudják, mikép e tudománynak valódi haszna abban áll, hogy az embereket elvont, lényeges és örök igazságokra vezérli. Valóban, ha hitelt adunk Plutarchnak, Plátó annyira vitte ez érzelmét, hogy ő lealacsonyíttatni vélte a mértant a közhasználatra alkalmazás által. Arkhitas — úgy látszik — készített rendkívüli erejű gépeket matematikai elvek szerint. (Plutarkh; Sympos. VIII.) Plátó kikelt barátja ellen, s kinyilatkoz-

tatá, hogy ily módon a magasztos értelmi munkásság oly aljas ügyességgé alacsonyíttatik, mely csak ácsoknak s kérekgyártóknak való. A mértan tiszte — úgy mond — korlátok közt tartani az elmét, nem pedig a test aljas szükségének szolgálni. Feddődzése teljes sikert nyert, s Plutarkh szerint ez időtől kezdve, a gépészet tudománya filozófus figyelmére méltatlannak tekintetett.

Arkhimedes később időben utánozta s felülhaladta Arkhitást. Azonban még Archimedes sem volt ment azon elhatalmazott fogalomtól, miszerint a mértan lealacsonyíttatnék, ha bármit állítana elő olyast, a mi hasznos. Csak nehezen vala rábirható, hogy szemlélődésről menjen át gyakorlatra. Ő féligmeddig szinte szégyenlette azon találmányait, melyeket ellenséges nemzetek csudáltak, s mindenkor kicsinylőleg szólt azokról, mint pusztá mulatságokról, s oly tréfaságokról, melyekben megengedhető hogy egy matematikus kipihentesse elméjét, a tudomány magasztosb részeire fordított feszült munka után.

Baconnak e tárgy felőli véleménye egészen ellentétes a régi filozófokéival. Ő a mértant főleg — ha nem egyedül — épen azon hasznaiért becsülte, mik Plátó előtt oly aljasaknak látszottak. És nevezetes dolog, mikép Baconban, minél tovább élt, annál erősbé vált ez érzélem. Midőn 1605. a „Tudományok előhaladásáról.“ (The Advancement of Learning) két könyvét írta: kiterjeszkedett azon előnyökre miket az emberi nem az alkalmazott mértanból nyert; de egyszersmind azt is megengedte, hogy a matematikai tudományok által az értelemre nézve előidézett jótékony eredmény, noha csak melleseges előnynek mondható, „szintoly becses volt mint maga a fő és kitűzött cél.“ Azonban világos, hogy ezen nézetei változáson mentek keresztül. Midőn szinte húsz évvel későbbben közrebocsátotta a „De Augmentis“ című könyvét, mely az „Advancement of Learning“ nagyon kiszélesítve és gondosan kijavítva: jelentékeny változtatásokat tőn a matematikai tudományokra vonatkozó részen. Kárhoztatta szigorúan a matematikusok felesigázott igényeit „delicias et fastum mathematicorum.“ Ő az ismeretek végcéljául az embernek jóllétét állítván fel; kimondta, mikép a matematikai tudományok nem igényelhetnek magasb rangot, mint hogy tolalékai vagy segéd társai legyenek a többi tudományoknak.

A matematikai tudomány — ugymond — szolgálója a természeti bölesészetnek, s szükség, hogy ehhezképest viselje magát, és ő nyilvánítja, mikép nem képzelheti, miféle szerencsétlenségnél fogva történt, hogy a szolgáló merészkedik elsőséget követelni úrnője felett. Megjósolta — mely jóslattól Plátó megborzadt volna — hogy minél több és több felfedezések tételnek a természettanban: annál több és több ágai lesznek az alkalmazott mathezisnek. Ama melleseges haszonról pedig, mit husz esztendővel azelőtt oly felbecsült volt, ekkor már egy szótsem szól. Ezen mellőzés nem lehetett csupán figyelmetlenség miatt. Saját „értekezése“ előtte volt. Ezen értekezésből szándékosan kitörölt mindent, valami csak kedvező volt a tiszta mathezisre nézve, s több éles megjegyzéseket igtatott be ezen tudomány buzgó bálványozóira vonatkozólag. E ténynek véleményünk szerint, csak egy magyarázatja lehet. Baconnak, az emberiség sorsa javítására egyenes irányu foglalkozásokhozi szeretete, s a csupa vizsgasági foglalkozások ellenébeni féltékenysége nyakára nőtt, s lehet, hogy szertelenné is vált. Félt használni csak egyetlen kifejezést is, melynek oly hatása lehetett volna, miszerint rávegyen valami tehetséges embert, hogy afféle szemlélődésekre, melyek egyedül a szemlélődőnek magának hasznosok, elvesztegessen csak egy órát is, melyet arra fordíthat, hogy az embernek az anyag felletti hatalmát terjeszsze. Ha Bacon e tekintetben hibázott: meg kell vallanunk, mikép mi többre becsüljük ezt az ő hibáját a Plátó ellentétes hibájánál. Mi nem tűrhetjük az olyan filozófiát, mely, hasonlólag a római delnökhöz, kik gyermekhajtó szereket vettek be, hogy termetöket megőrizték, kinlódik a terméketlenségért, attól való féltében, hogy használhatóvá válik.

Menjünk a csillagászatra. Ez egyike volt azon tudományoknak, melyeknek tanulására Plátó serkentette tanítványait, de a közönséges gondolkodásmódtól messze eső okoknál fogva. „Alászállítsuk-e — mondja Szokrat (Plato Republ. Lib. 7.) a csillagászatot a tanulmányi tárgyak közzé?“ „Én úgy gondolom, válaszol ifju barátja Glaukon, jó valamit tudni az évszakok, hónapok, évek felől, úgy a katonai működésekre, mint földművelésre s hajókázásra nézve.“ „Ez nekem tetszik — mondja Szokrat — látni, mikép fél ön, nehogy a közönséges népcsoport haszonnélküli tu-

dományok ajánlásával vádoljon bennünket.“ — És ezek után folytatja — ama tiszta s magasztos előadással, minőt Cicero mondása szerint Jupiter használandott, ha Jupiter görögül beszél, — annak fejtegetését, hogy a csillagászatnak nem rendeltetése az élet mindennapias kényelmeit szaporítani, hanem elősegíteni az elme felemelkedését a tárgyak olyszerű szemléléséhez, melyet egyedül a tiszta ész foghat fel. Az égi testek valódi mozgásainak ismerete Szokrat szemelőtt csekély becsű. Azon jelenetek, melyek az égboltozatot éjjel gyönyörűvé teszik, — ő szerinte — mint mérnök homokra rajzolt figurái, merő példák, merő segélyek, a gyenge elmék számára. Nekünk túl kell emelkednünk ezeken; nekünk mellőznünk kell ezeket; nekünk oly csillagászatot kell elérnünk, a mely oly független a létező csillagoktól, mint a geometriai igazság független egy rosszul rajzolt diagram vonalaitól.

Ez ugy képzeljük, majd csaknem egészen, vagy talán egészen az az astronomia, melyet Bacon a Prometheus ökréhez hasonlított. Szép, sima, jól termett bőr, pozdorjával kitömve, melyen van mit nézni, de a mely egy falat ennivalót sem foglal magában. Ő sajnálkozott, hogy a csillagászat elválasztotta a természeti filozofiától, melynek egyik legnemesb része volt, s a mathezishez kapcsoltatott. A világ nagy hiányát érzi, ugymond, egy egészen különböző csillagászatnak, egy élő csillagászatnak, oly csillagászatnak, mely előadja az égi testek természetét, mozgását, befolyását, úgy amint valósággal van, (astronomia viva, quae substantiam motum et influxum coelestium, prout revera sunt, proponat).

Plátó, a minden emberi találmányok legnagyobb leg-hasznosbikára, az alphabeti írásmódra sem tekintett sok tetszéssel. Ő, amint látszik, oly véleményben volt, hogy a betűk használata akként működött az emberi elmére, miként a járóka a járnai tanulásnál, vagy a parafa (dugacskéreg, vagy ha jobban tetszik, kötet, káka vagy hólyag) az uszni tanulásnál, működik az emberi testre. Ez oly segély volt, az ő véleménye szerint, mely csakhamar nélkülözhetlenné vált azokra, kik azt használták, s mely először szükségtelessé, majd lehetlenné tette az erélyes erő kifejtést. Az ész ereje, az ő felfogása szerint, teljesebben kifejelett volna ezen csalóka segítség nélkül. Az emberek kényszerültek volna értelmöket s emlékezetöket gyakorolni, s mély és szorgal-

mas gondolkodás által tökéletesen sajátjokká tenni az igazságot. Most ellenben, sok ismeret van papírra jegyezve, lélekbe vésve kevés. Az ember bizonyos benne, hogy egy pillanat alatt találhat felvilágosítást, ha erre szüksége van. Ezért kihagyja azt enyészni elméjéből. Ily emberről szorosan véve nem lehet mondani, hogy tud valamit, ő csak szí-
nét bírja a tudománynak valódiság nélkül. Plátó az itt említett véleményeket egy hajdani egyiptomi király szájába adja; a szövegből azonban világos, hogy ezek az ő sajátjai, s így értette ezeket Quintilián is. Valóban teljes összhangzatban is vannak ezek az egész Plátói rendszerrel.

Bacon nézetei mint könnyen feltehetni, egészen különbözök. Az emlékező tehetség hatalma, mint ő megjegyzi, keveset tehet bármely hasznos tudomány terjedésére az írás segédelme nélkül. Ő megismeri, hogy az emlékező tehetség erejét gyakorlás által annyira ki lehet fejteni, miszerint képessé válik rendkívüli munkák végbevitelére. Azonban ő, ilyes győzelmeknek kevés becsét tulajdonít. Ő, mint mondja, nem hajlandó magasra becsülni olyan tökélyt, bármi ritka legyen is, a melynek az embernemre semmi gyakorlati haszna sincs. Az emlékező tehetség csodás nyere-
reményeit illetőleg: ezeket a kötél-táncosok és ugránczók mutatványai-
val sorolja egy rangba. "E két erő kifejtés — így szól — nagyon sok tekintetben egyenmű. Az egyik a testnek, a másik a léleknek erejéveli visszaélés. Mindkettő, meglehet, csodálásra indíthat bennünket, de egyike sincs jo-
gosítva tiszteletünkre.

Plátó, az orvosi tudományt nagyon vitatás alá vonható nyere-
reménynek tekintette. Ő ugyan éles fájdalma-
nak, vagy véletlenül támadt sérüléseknek hirteleni megor-
voslását nem ellenzé. De olyan tudomány, mely a khrónikus nyavalyák lassu aláásását meggátolja, a kéj-
elgés által el-
erőtlenült, dobzódástól felpuffadt vagy bortól felgyuladt testet helyre állítja, s ekép a kéjencet természetes büntetésé-
nek enyhítése által felbátorítja, az ő becsülésében nem részesült. Ő az orvosi ügyességgel tartogatott életet hosszú halálnak tekintette. Az orvosi tudomány gyakorlatára nézve azt mondá, hogy meg kell tűrni addig, míg olyan emberek esetleges változásainak gyógyítására szolgál, kiknek egyéb-
ként életműszereik jók. De azok, kiknek életműszereik rossz-
szak, hadd haljanak meg, és minél előbb, annál jobb. Az

efféle emberek, különben sem alkalmatosok háborura, tisztviselőségre, házi ügyek kormányzására, sem erélyes tanulmányozásra vagy szemlélődésre. Ha ezek bárminemű erős elmemunkába bocsátkoznak: azonnal szédülés s bódultság veszi őket elő, melyet aztán a filozofiának rónak fel. A legjobb, mi az ily nyomorultakat érheti, ha egyszerre véget vethetnek az életnek. Ezen tan támogatására hitregés tekintélyt idéz, s emlékezteti tanítványait, mikép Homér előadása szerint Esculap fiai is csak külső sérülésekre terjesztették ki orvosi gyakorlataikat.“

Egészen különböző Bacon bölcsészete. Minden tudományoknak, melyek iránt ő érdeklődéssel látszott viseltetni, tudománya az volt, melyet Plátó véleménye szerint jól rendezett társaságban nem kellene megtűrni. Az embereket tökéletesekké tenni, nem volt Bacon terve. Az ő szerény törekvése az volt, hogy a nem tökéletes embereket kényelmes állapotba helyezze. Az ő bölcsészetének jótékonysága hasonlított a közös atyának jótékonyságához, kinek napja feljő mind a jókra, mind a gonoszokra, ki esőt ad mind az igazaknak, mind a hamisaknak. Plátó véleménye szerint az ember volt a filozófiáért. Bacon véleménye szerint a filozófia volt az emberért. Eszköze az a célnak. A cél pedig ez: nevelni az örömeiket, enyhíteni a szenvedéseket, milliók számára kik nem filozofok, s nem is lehetnek filozofokká! Hogy egy betegeskedővel, ki nagy gyönyörűségét találja abban, ha kerek székén a folyosón végig tolatik, ki édesdeden izleli csirke-becsináltját s gyenge boros vizét, ki teljes szívéből örül, ha a navarrai királyné beszélői felett jóízűt nevet, úgy kellene bánni, mint *caput lupinum* mal, csak azért mert ő nem képes főfájás nélkül olvasni Timaeust, oly fogalom, melyet a bölcsészet angol iskolájának emberies szelleme egyáltalában elvetett. Bacon nem tartotta volna egy filozofus méltóságán alólinak, hogy valami tökéletesített kerti széket eszeljen ki ily betegeskedő számára, vagy valami módot fedezzen fel, mely által gyógyszereit izlelhetőbbekké tegye, hogy csemegét találhasson melyet az is élvezhessen, vagy párnákat, melyeken jóízűen alhassék; és mindezt anélkül, hogy csak legkisebb reménye is lenne, mikép e szegény szenvedőnek elméje valaha fölemelkedhessék az eszményi gyönyörűnek és az eszményi jónak szemlélésére. Midőn Plátó a gyógy-

tan rejtettebb részei iránti megvetésének igazolására, a görögök hitregéit idézte : Bacon e tudomány méltóságát a Krisztus példájairai hivatkozás által bizonyítja; emlékeztetvén az embereket, hogy a lélek nagy orvosa nem tartotta méltóságán alólinak testi orvossá is lenni.

Ha az orvostudományról a törvényhozás tudományára átmegyünk : ugyanezen különbséget találjuk e két nagy ember rendszerei között. Plátó a „Törvényekről“ dialogusainak kezdetén alapelvül teszi le, hogy a törvényhozás végcélja az, miszerint az embereket erényesekké tegye. Szükségtelen kimutatni azon tulcsapongó következtetéseket, melyekre ily tétel vezet. Bacon jól tudta, mily nagy mértékben függ minden társadalom boldogsága tagjainak erényességétől; színtúgy mit tehet és mit nem tehet a törvényhozó az erény előmozdítására. Azon szempont, melyből ő a törvényhozás végcélját, és e végcél elérésének eszközeit vette, kiválólag szerencsésnek látszik előttünk, még a számos ugyanezen nemű szerencsés helyek között is, melyekkel művei telvék : „Finis est scopus, quem leges intueri, atque ad quem jussiones et sanctiones suas dirigere debent, non alius est, quam ut cives feliciter degant. Id fiet, si pietate et religione recte instituti, moribus honesti, armis adversus hostes externos tuti, legum auxilio adversus seditio-
nes et privatas injurias muniti, imperio et magistratibus obsequentes, copiis et opibus locupletes et florentes fuerint.“ A végcél a nép jólléte. Az eszközök erkölcsi és vallásos nevelés, külellenség ellen minden szükséges védszerek megrendelése, bel-rend fentartása; bírói, pénzügyi, kereskedelmi oly rendszerek felállítása, melyek alatt gazdagságot gyorsan lehessen gyűjteni s biztosan élvezni.

Még az alakra nézve is, mely szerint kellene szerkeszteni a törvényeket, nevezetes véleménykülönbség van a görög és az angol között. Plátó lényegesnek ítélte az előbeszédet. Bacon káros eredményűnek vélte ugyanazt. Mindkettő következetes volt önmagával. Plátó a törvényhozás végcéljául a nép erkölcsi javulását tekintvén, helyesen következtet, miszerint oly törvénynek, mely csak parancsol és fenyeget, de sem az okosságot meg nem győzi, sem a szívet át nem hatja, tökéletlen törvénynek kell lenni. Ő nem elégedett meg azzal, hogy elrettentse a lopástól az embert, ki folyvást

tolvaj maradt szívében, vagy hogy visszatartóztassa az anyagyűlölő fiut anyja megverésétől. Az egyedüli engedelmesség, a melynek ő sok becset tulajdonít, az, melylyel a felvilágosodott értelem enged az oknak, és a melylyel az erényes hajlam enged az erény parancsainak. Ő, úgy látszik, valósággal hitte, hogy ha minden egyes törvény elibe egy egy ékes szónoklatu s méltóságteljes intőbeszédet függeszt, nagy részben feleslegessé teheti a büntetésseli kényszerítést. Bacon nem táplált ily regényes reményeket, jól ismervén a Plátó által ajánlott módnak gyakorlati nehézségeit. „Neque nobis, ugymond, prologi legum, qui inepti olim habiti sunt, et leges introducunt disputantes non jubentes, utique placerent, si priscos mores ferre possemus. . . . Quantum fieri potest, prologi evitentur, et lex incipiat a jussione. . . .”

E két nagy ember, kiket összehasonlítottunk, minde-
nik, egy egy filozofiai regénynyel szándékozott felvilágosítani a maga rendszerét, s mindenik bevégezetlenül hagyta regényét.

Az egészet összevoglalandók, röviden ezt mondhatjuk: A Plátó bölcsészetének célja volt, istenné magasítani az embert, Bacon bölcsészetének törekvése volt, ellátni az embert azzal, mire szüksége van míg ember marad. A Plátó bölcsészetének törekvése volt messze tulelni bennünket a a közönséges szükségeken. A Bacon bölcsészetének törekvése volt, kielégíteni közönséges szükségünket. Az elsőbbnek törekvése nemes, az utóbbié elérhető volt. Plátó jól irányozta ivét, de mint Acestes (Virgilnél) a csillagokat vette célba, s ezért, noha erő és ügyesség nem hiányzott, alövés a levegőbe repült el. Nyilvesszóje igaz, hogy vakítóan sugárzó nyomot hagyott maga után, de semmit sem talált:

„Volans liquidis in nubibus arsit arundo
Signavitque viam flammis, tenuisque recessit
Consumta in ventos.

Bacon, a földön álló, lövés körén belől eső célra függeszté szemét, s kellő közepén találta azt. Plátó bölcsészete szavakban kezdődött, szavakban végződött. Nemes szavakban az igaz, oly szavakban, minőket lehetett várni az emberi nyelvek legszebbike felett határtalan uralmat gyakorló legszebb emberi észről. Bacon bölcsészete vizsgálódásokon kezdődött s művészeteken végződött.

A hajdankori bölcsesek abba helyezék büszkeségüket, hogy az ő tanjok, a bölcseségnek és erénynek magas fokára képezé az emberek elméjét. Ez volt azon egyetlen gyakorlati jó, melynél többnek kivívását nem is igényelték még a leghíresebb tanítók is. És ha valóban kivívták volna ezt, kétségkívül nagyobb magasztalást érdemlendettek, mintha a legüdvösb gyógyszert fedezték volna fel, vagy a leg-hatalmasb erőművet állították volna üszve. De a valóság így áll: hogy tulajdonazon tárgyakban, melyekben egyedül tettek, önvallomásuk szerint, jót az embernek, tulajdonazon tárgyakban, melyekért elmellőzték az embernek mindennapi érdekeit, nem tettek semmit, vagy rosszabbat, mintha semmit sem tettek volna. Olyanokat ígértek, a mi kivihetlen, s olyanokat vetettek meg a mi kivihető. Betöltötték a világot nagy szavakkal s nagy képekkel, de épen oly bűnösnek és tudatlannak hagyták, mint aminek találták.

Egy hold szántóföld Middlesexben többet ér mint egy fejdelemség Utopiában (ábrándvilág.) A legcsekélyebb létező jó, jobb a lehetlenségek legmagasztosb ígéreteinél. — A stoikusok bölcs embere kétségkívül nagyobb szerü tárgy volna, mint a gőzgép. De a gőzgép már megvan. A stoikusok bölcs emberének pedig még meg kell születnie. Olyan filozofia, mely képessé tenné az embert, hogy magát a a fájdalmas vonaglások közt tökéletes boldognak érezze, jobb volna az olyannál, mely csak csilapítja a fájdalmakat. Azonban azt tudjuk, hogy vannak gyógyszerek, melyek csilapítják a fájdalmat, és tudjuk azt is, hogy a hajdani bölcsek ép oly kevésbé szerették a fogfájást, mint szomszédjaik. Olyan filozófia, mely kioltaná a máséra-vágyást, jobb lenne azon filozófiánál, mely törvényeket talál fel a tulajdon biztosítására. Azonban oly törvényeket, melyek a tulajdont igen nagy részben biztosítják, alkotni lehetséges: de azt nem értjük hogy a hajdani filozófia által szolgáltatott indokok mikép olthatná ki a máséra-vágyást (vagy a kapzsiságot = cupiditas). Továbbá azt is tudjuk, hogy a filozofusok sem voltak jobbak más embereknel. Barátok és ellenségek bizonyításaiból, Epiktet és Szeneca vallomásaiból, épenugy, mint Lucian gnyomosolyából s Juvenal heves kikeléséből világos, hogy ez erény-

tanítókbán felebarátaik minden hibái megvalának, s pedig a képmutatás vétkével tetézve.

Némelyek vélekedhetnek úgy, hogy a Baconi bölcsészet tárgya alacsony tárgy: azt azonban nem tagadhatják, hogy az, akár magas akár alacsony legyen is, csakugyan eléretett. Nem tagadhatják, hogy minden év szaporítja azt, mit Bacon „Gyümölcsnek“ nevezett. Nem tagadhatják, hogy az emberiség folytonos haladásban volt s van azon az úton, melyet ő jelölt ki elébe. Volt-e ily haladási (progressiv) mozgalom a hajdani filozófok közt? Miután nyolcszáz esztendeig deklamáltak, tették-e jobba a világot, mint minő volt mikor hozzákezdték? A mi hiedelmünk az, hogy maguk a filozófok progressiv (növekedő) tökélyesbülés helyett, progressiv elfajulás útján haladtak; míg végre a stoika és platonika iskolák hosszú bohóskodásainak oly elvetemedett babona adta meg az utolsó gyalázatot, mely babonát Demokrit vagy Anaxagoras megvetéssel dobtak volna el. A szó- s betű kimondásnak azon sikeretlen kísérletei, melyek oly gyönyörteljesek s érdekesek a gyermekben, elborzasztanak s elkedvetlenítenek bennünket egy élemedett szélütötte embernek ajkairól jöve: ezen szerént ama vad mythologiai költemények, melyek a görög költészet csecsemőkorának édes suttogásaiban bájolnak bennünket: szánalom és undor vegyes érzelmét ébresztik, midőn azokat a görög filozofia aggkorában is dűnnyögi. Tudjuk, mikép löszerek, késes-gyártmányok, távesövek, órák a mi időnkben jobbak, mint valának apáink idejében, és apáink idejében jobbak voltak, mint valának nagyapáink idejében. Innen hajlandók lehetnének úgy vélekedni, hogy midőn egy olyan filozófia, mely abban kevélykedett, hogy az ő tárgya az elmének felemelése s megtisztítása, mely e tárgyért megvetette a test kényelmének való szolgálás alacsony tisztét, sok száz éveken át legmagasb tiszteletben virágzott, — ropanterkölesijavulásnak kellett előállani, — s így volt-e a dolog? Nézd a bölcsészet ez iskoláit négy századdal a keresztyén időszámítás előtt, négy századdal a keresztyén időszámítás után; hasonlitsd össze a férfiakat, kiket ezen iskolák az említett két időszak alatt képeztek, hasonlitsd Plátót és Libaniust, hasonlitsd Periclest és Juliant. Ezen filozófia valomást tőn, hogy ő, kivéven egyetlen egy célt minden egyéb célra hasznavehetlen. S elérte-e azt az egyetlen egy célt?

Tegyük fel, hogy Justinian, midőn véget vetett az athe-nei iskolának, felszólította volna azon utolsó néhány böl-cseket, kik még látogatták a Porticust s ábrándoztak az ősi platánok körül, hogy mutassák elő a közönség tiszteletéhez i-gényeiket, tegyük fel, hogy ekkép szólott volna hozzájuk: „Ezer év folyt le, mióta e nagyhirű városban Szokrat elhall-gattatta nehéz vitatkozás után Protagorast és Hippiast, ezer év alatt mindenik nemzedék tehetséges férfiai ugyancsak nagy számmal, s folytonos erőfeszítéssel foglalkoztak, az önök által tanított filozófiának tökélyrevitelében. E filozó-fiát gazdagon pártfogolák a hatalmasok; követőit legna-gyobb becsületben tartotta a közönség; s e tan az emberi értelem csaknem minden életnedvét és erélyét magába szívta: s most mondják meg önök, mi eredményt eszközölt az? Minő épületes igazságra tanított bennünket, melyet szintűgy nem tudtunk volna nélküle is? Minek cselekvé-sére tett képesekké bennünket, a mit szintűgy képesek nem lettünk volna megcselekedni nélküle is?“ Ilyen kér-dések aligha zavarba nem hozták volna Simpliciuist és Isidorust.

Kérdezd meg Bacon követőjét, hogy az új filozófia — mint ez II. Károly idejében neveztetett — mit eszközölt az emberiség számára: s felelete készen van. „Meghosszab-bitotta ez az életet, enyhítette a fájdalmakat; kioltott né-mely betegségeket, nevelte a föld termékenységét, új biz-tositékokat adott a tengerésznek; új fegyvernemeket szol-gáltatott a harcosoknak; nagy folyamok s tengeröblök partjait kötötte össze, apáink előtt ismeretlen hidakkal; a villámot ártalmatlanul vezeté le az égből a földre, megvilá-gitá az éjt nappal fényével; kiterjesztette az emberi látha-tárt; sokszorozta az emberi idegek erejét; gyorsította a moz-gást; elenyésztette a távolságot, megkönnyítette a közleke-dést, levelezést, minden szívélyes kötelességeket, min-den ügyleti szállításokat; képessé tette az embert leszá-lani a tenger mélyére, felszárnyalni a légbe, biztossággal behatni a föld rejtekeibe, keresztül kasul nyargalni a száraz földet lovak nélkül, szélként repülő kocsikon, és a tengert oly hajókon, melyek szél ellenében egy óra alatt tíz mérföl-det haladnak. Ezek csak egy részét teszik az új filozofia gyümölcseinek, még pedig első gyümölcseinek. Mert ez oly bölcsészet, mely soha sem állapodik meg, soha sem ér véget

soha sem tökéletes. Törvénye az „előre, mindig előbbre haladás.“ Egy pont, mely tegnap még láthatlan volt, ma már megfutott pályájának határa, s holnap újabb futásának indó helye.

Bármily nagyok és sokoldaluak voltak is Bacon tehetségei, ő főleg annak köszönheti széles és maradandó hírnevét, mert mindazon tehetségei a közönséges józan észről vették irányzatukat. Az ő szeretete a közhasznú iránt, az ő rokonérzelme a jónak és rossznak népszerű fogalmaihoz, s azon nyíltsága melylyel e rokonérzelmét bevallá: teszik befolyásának titkát. Nem voltak az ő bölcsészetében sem érthetlen szavak, sem áltatások (illuziók.) Nem voltak neki balzsamai törött csontokra, sem szép elméletei „de finibus“, sem oly érvei, melyekkel kiokoskodja az embereket józan eszük-ből (agyon persvadeálja.) Ő tudta jól, hogy az emberek, és pedig a filozofok is épen úgy mint más emberek, tényleg szeretik az életet, egészséget, kényelmet, becsületet, biztosságot, jó embereik társaságát,—ellenben, tényleg nem szeretik a halált, betegséget, kint, szegénységet, gyalázatot, veszélyt, s elszakasztatást azoktól, kikhez vonzódnak. Tudta hogy a vallás, noha gyakran szabályozza és mérsékli ezen érzelmeket, ritkán irtja ki azokat, sőt kíváncsúnak sem vélte az embernemre, hogy azok kiirtassanak. Ezeknek a Szenekáéhoz hasonló fogalmak vagy Chrysippuséhoz hasonló sillogismusok általi kiirtása, sokkal fonákabb terv volt, hogysen ennek olyan ész mint az övé csak egy pillanatra is helyt adott volna. Ő nem értette, micsoda bölcsesség rejthetik a nevek változtatásában, hol a dolgokat megváltoztatni lehetlen. Mi bölcsesség lehet tagadni azt, hogy a vakság, éhezés, csúz, kinpad, rosszak; és ezeknek *ἀποπροημενα* (stoikusok szerint fő jók neveztettek *προημενα*, praecipua, és promota. Ezek ellentéte, vagyis az ezektől legtávolabb esők neveztetnek aztán *ἀποπροημενα* remota és rejecta cimen) nevet adni. Mi bölcsesség lehet, nem akarni megismerni, hogy egészség, nyugalmas élet, bővelkedés: jó dolgok, és ezeket *αδιαφορα*-knak (közönyöseknek, indifferencia) keresztelni. Ő mindezen tárgyak felőli véleményeire nézve nem volt sem stoikus, sem epikuréus, sem akademikus, de olyan, a mit stoikusok, epikuréusok, akademikusok egyaránt *ιδιωτην*-nek (együgyű, tudománytalan) pusztá közönséges embernek neveztek volna. És egyenesen azért van

mivelhogy ő ilyen volt, hogy az ő neve oly időszakot képez a világtörténelemben. Mivelhogy mélyen ásott: azért volt képes maga-ra építeni. Mivelhogy jó erős alap rakása végett, leszállott az emberi természet azon tulajdonaihoz, melyek alant fekszenek, de változásnak kitéve nincsenek: azért van, hogy az általa emelt építmény oly pompás magasságra emelkedett, s oly mozdithatlan szilárdsággal áll.

Gyakran jutott eszünkbe, hogy mulatságos egy költeményt lehetne írni, melyben Epiktét és Bacon tanítványai mint utazótársak vezettetnének be. Bemennek egy faluba, melyben az apró himlő épen akkor kezdett dühöngeni. A házakat elzárva, a közlekedést eltiltva, a betegeket odahagyva, az anyákat gyermekeik felett rémülten siránkozva találják. A stoikus bizonyossá teszi a kétségbeesett népséget, hogy nincs a hólyagos himlőben semmi rossz, és hogy bölcs ember előtt betegség, arc elégtelenülése, halál, rokonok elvesztése nem rosszak. A baconianus előveszi a himlő-oltó tűt, és elkezd a himlőt beoltani. Találnak továbbá egy sereg bányászt nagy veszedelemben. A bűzhödt gőzök kirohanása épen akkor ölt meg sokakat a munkások közül. Az életben maradtak elrémülvén nem merészelnek beereszkedni az üregbe. A stoikus bizonyosokká teszi őket, hogy az ilyen esemény semmi sem egyéb, csak *αποπροημενον*. A baconianus, kinek rendelkezése alatt nem állanak ily szép szavak, megelégszik egy biztossági lámpa ajándékul hagyásával. Majd találnak egy hajótörést szenvedett kereskedőt, kezeit törve a parton. Hajója megbecsülhetlen értékű teherrel épen akkor süllyedt el, s ő egy pillanat alatt dúsgazdagságból koldusbotra jutott. A stoikus inti őtet, hogy boldogságot ne keressen önszemélyén kívül eső tárgyakban, és elmondja neki Epiktét egész fejezetét *προς τους την αποριαν δεδοικotas* (azokhoz, kik inségtől rettegnek.) A baconianus öszveszerkeszt egy bűvárharangot, lemegyen benne, s az elsüllyedt vagyon legbecsesb részével tér vissza. Könnyű volna sokszoros felvilágosításokat hozni fel azon különbségre nézve, mely a tövissek filozofiája és a gyümölcsök filozofiája, a szavak filozofiája, és a tettek filozofiája között létezik.

Bacon vádoltatott azzal, hogy túlbecsülte az anyagi jólétre szolgáló tudományok fontosságát, az erkölcsi filozófia fontosságát pedig alantbecsülte. Nem is lehet tagadni, mikép azok, kik a *Novum Organum*ot és a *De Augmen-*

tist, azon körülményeknek melyek között ezen munkák irattak, figyelembevétel nélkül olvassák, találhatnak sok olyat, mi e vádat erősíteni látszik. Mindazáltal bizonyos, hogy noha ő a gyakorlati életben gyakran rossz úton járt, s noha — mint historiai munkái és „Essay-i“ bizonyítják — még elméletben sem igen tartott szigorú véleményeket a politikai erkölesiségre vonatkozólag: sokkal okosabb ember volt, mintsem hogy ne tudta volna azt, mily nagyon függ jólétünk az elme szabályozásától. A világ, minő után ő vágyakozott, nem volt, mint némelyek képzelni látszanak, vizhajtókerekek, bálványszövőszékek, gőzszekerek, kéjencek és semmirekellők világa. Ő szintugy kész lett volna állítani mint maga Zeno, hogy száz nemzedéknek ügyességes munkája által feltalált minden testi kényelem sem adhat boldogságot oly embernek, kinek elméje féktelen vágyaknak, irigységnek, gyűlölségnek, félelemnek zsarnoksága alatt áll. Ha ő, az emberiség külkényelmeit előmozdító tudományoknak némelykor nagyon is kizárólagos fontosságot látszik tulajdonítani: ennek oka világos; mert ezen tudományok fellette helytelenül le voltak becsütelnitve; ezek felől az volt a fogalom, hogy ezek illetlenek tudományos neveltségű emberhez. „Cogitavit — ezt mondja Bacon önmagáról — eam esse opinionem sive aestimationem humidam et damnosam: minui nempe majestatem mentis humanae; si in experimentis et rebus particularibus, sensui subjectis, et in materia terminatis, diu et multum versetur; praesertim, cum huiusmodi res ad inquirendum laboriosae, ad meditandum ignobiles, ad discendum asperae, ad practicam illiberales, numero infinitae, et subtilitate pusillae videri soleant, et ob huiusmodi conditiones gloriae artium minus sint accommodatae.“ S ezen véleményről ő azt ítélte, hogy ez zavart mindent össze az emberiség nagy családjában. Ez okozta kétségtelenül, hogy sok igen nagy hasznú és tökélyesbülés elfogadására alkalmas művészeteket a szemlélődők megvetettek, s odahagytak asztalosoknak, kőműveseknek, kovácsoknak, takácsoknak s gyógyszerészeknek. Szükséges volt tehát kivívni ezek méltóságát, szembetűnőleg kiemelni ezeket, s kimondani, hogy, miután ezeknek a legvalódibb hatásuk van az emberi boldogságra; ezek nem méltatlanok a legmagasb emberi ész figyelmére sem. Továbbá, az ezen művészetekből meritett világosítások valának, melyek által Bacon a maga elveit leginkább felvilágosíthatá. Ő akként cselekedett

mint egy bölcs vezér; ki megritkítja a vonalat mindenütt azért, hogy annál inkább megerősíthesse azt a pontot, melyet az ellenség legdühösebben támad meg, s melytől függ a csatának kimenetele. A *Novum Organum*-ban azonban világosan és nagy igazsággal kinyilatkoztatja, hogy az ő filozófiája nem kevésbé erkölcsi mint természeti filozófia; hogy jóllehet az ő világosításai a természettanból vétetvék: magok az elvek, melyek magyarázására a világosítások céloznak, épen úgy alkalmazhatók erkölcsi és politikai vizsgálódásokra, mint a melegnek és tenyészetnek természete körüli vizsgálódásokra.

Ő gyakran értekezett erkölcsi tárgyairól, és ezen tárgyakat is ugyanazon szellemmel fogá fel, mely az ő egész rendszerének lényege. Ő csodálást érdemlő számos észrevételeket hagyott azokról, miket némi szónoklati csinnal az *Elme Georgicon*-jának nevez, t. i. a lélek oly műveléséről, mely egészséges kedélyállapot előidézésére szolgál. Némely emberek, azt monda, vádolhatnák őt azzal, hogy sok munkát vesztegetett oly tárgyakra, melyeket elődei megvetéssel mellőztek volna el. Az ilyen embereket ő figyelmeztetni kívánta, mikép ő eleitől fogva kijelentette, hogy az ő vizsgálódásainak tárgya nem a fényes és meglepő, hanem a hasznos és igaz; nem csalékony álmok, melyek a ragyogó elefántesont diadaliveken keresztül jönnek, hanem szerény valódiságok, melyek a szaruból készült kapun járnak.

Elveihez hiven, ő nem gyönyörködött fenhéjázó szavakban, a dolgoknak összhangzatáról, az erény mindenre elégséges voltáról (minden elégségességéről, ad formam mindenütt jelenvalóság. Ez a szó aztán mindenelégségesség beillik a *πονημενα*-k vagy ha tetszik az *ανοπονημενα*-k közé is) és az emberi természet méltóságáról. Ő egyáltalában nem töltötte az időt afféle nagyhangzásu semmiségekkel, minőkkel Bolingbroke—a mint önmaga állítá—vigasztalta magát száműzetése alatt, s minőkben Cicero hasztalanul keresett vigaszt Tullia elvesztése után. Az esetlegeség (esély) feletti szörszálhasogatások (*subtilitates casuisticae*), melyek az ő korszakában a legélesebb elmék figyelmét foglalák el, úgy látszik, ő reá semmi vonzó erővel sem bírtak. Azon tanárokat, kiket később Escobar a Mennyei Jelenések négy fenevadához és huszonnégy véneihez hasonli-

tott, ő ezen megvető rövidséggel bocsátotta el „Inanes plerumque evadunt et futes.” Olyan talányokba sem avatkozott soha, melyeken száz nemzedék is törte a fejét, s fogja törni még több száz is. Nem szólott ő egy szót is az emberi kötelességek alapjairól, sem az emberi szabadakaratról. Semmi hajlama sem volt afféle munkákhoz, melyek a görögök pokoljára kárhoztattakéhoz hasonlított; minduntalan forgatni ugyanazon kereket ugyanazon tengely körül; minduntalan kapkodni ugyanazon el-el tűnő gyümölcs után, minduntalan hordani a vizet ugyanazon feneketlen hordóba, minduntalan le s feljárni ugyanazon fáradságos uton, ugyanazon vissza-vissza gördülő kő után. Ő arra intette tanítványait, hogy egészen más-nemű vizsgálódások után törekedjenek, hogy az erkölcostant úgy tekintsék, mint gyakorlati tudományt, melynek célja az elme betegségeinek és felháborodásainak meggyógyítása, és melynek tökélyesbitése egyedül ahhoz hasonló módszer által történhetik, a mely módszer tökélyesbitette az orvosi tudományt és sebészetet. Erkölcsi bölcsészeknek erélyesen munkához kell látniok, hogy azt fedezzék fel, mik légyenek a valódi eredmények az emberi jellemre nézve, melyeket bizonyos nevelési módok, bizonyos szokásoknak való kedvezés bizonyos könyveknek tanulmányozása, társalgás, vetélkedés, utánzás szülnek. Akkor reménylhetnők feltalálhatni, micsodás nevelési mód óvhatja meg s állithatja helyre az erkölcsi épséget.

A minő volt Bacon, mint természeti és erkölcsi filozóf, ugyan olyan volt, mint theologus is. Meg vagyunk győződve, hogy ő a keresztyén kijelentés isteni tekintélyét őszintén hitte. Irataiban sehol sem lehet szebb szónoklatot s méltóságosb kifejezéseket találni, mint némely olyan helyeken, melyek nyilván erős vallásos érzelmek befolyása alatt irattak. Ő örömet terjeszkedett ki a keresztyén vallás azon hatályára, miszerint sokat végrehajthat, mit a hajdankori filozófok csupán csak ígérhettek. Örömet tekinté e vallást, mint felebaráti szeretet kapcsát, (például Essex elítéltetésénél) mint gonosz szenvedélyek fékező láncát, (például százezer font zsarlásánál) mint nyomorultak vigasztalóját, félénkek bátorítóját, haldoklók biztatóját. De theologiai versengések szemlélődési cikkek felett, úgy látszik, nem foglalták el figyelmének legkisebb részét is. A mit az egyházi kormányzatról írt: abban — a mennyire bátorzkodott — türelmet s felebaráti szellemet tanusított. Nem törődött a Homo-ousianok és Homoio-

sianok, Monotheleták és Nestoriánokkal. Ő oly korszakban élt, melyben a hit legszörszálhasogatóbb cikkjei feszült érdeket ébresztettek Európaszerte, és sehol nagyobbat nem, mint épen Angliában. Ő épen oly helyre jutott, hol az üszve-csapás legsűrűbb volt. Épen a dortrechti zsinat idejében lévén kormányon, hónapokig kellett naponként a siketülésig hallgatnia az „idvességei elválasztás“ „örök kárhozat“ s „mindvégig megmaradás“ hitcikkeket illető vitákat. Mindemellett, nem emlékezünk munkáinak egyetlen sorára is, melyből azt lehetne kivenni, hogy ő kalvinista vagy Arminianus volt. Mig a világ a vitatkozó filozófiától s vitatkozó theológiától viszhangzott, a Baconi iskola higgadt semlegességet tartott félig megvetőleg félig jóakarólag; s megelégedvén, ha a gyakorlati jó öszvegét gyarapíthatá, a szóharcot azoknak hagyta, kik abban gyönyörűségeket találták.

(Vége következik.)

A MAGYAR SZENTEGYHÁZ VISZONYA

A RÓMAI KÚRIÁHOZ AZ ÁRPÁDHÁZ KIHALÁSA UTÁN,
RÓBERT KÁROLY, LAJOS ÉS ZSIGMOND KIRÁLYOK ALATT.

Harmadik Endre halála után legelső ki előállott, mint trónkövetelő a leányágon, Róbert Károly volt, segítettve a pápától, és a hűtlen esendzavaróktól; de a nemzet szebb és jobb része nem akart királyt idegen kezekből elfogadni, választani szeretett szabadon. Mig a cseh Wencelért nagy fénynyel mennek, addig Gergely Esztergomban Károlyt királylyá koronázza; a güssingi grófok nyilván elállanak tőle, s megbékélvén Csák Mátéval, a palatinussal s jobb hazafiakkal Esztergomot megszállják, beveszik; Róbertet Bécsbe, Fessler szerint Dalmáciába, Gergelyt vissza Olaszországba szalasztják, s Wencelnek adják a várost. Wencel maga helyett királyul fiát küldi Budára, s Székesfehérváron a kalocsai érsektől megkoronáztatik. Szerencsétlenségére hirtelen meghalnak a kalocsai érsek János és a szepesi püspök Jakab, s bennük mind Wencel mind a haza legügyesb vezéreit, legerősb védbástyáit veszti. A káptalan valami István nevűt választ a kalocsai székre, ki azonnal megy Ró-

mába magát megerősíttetni; Wencel is elküldi Ulrikot amazal követül, hogy a pápát maga részire nyerné meg. De ez őt is Róbert részére hódítja előbb s úgy szenteli fel, s az ostiai püspök Miklós mint római követ kíséretében visszajő. — Brevéjében Wencel koronázását megsemmisíti, az e közben meghalt kalocsai érseknek tettét esztelenségnek nevezi, a magyar koronához régi jogait ismét emlegeti. A követ Budára gyűlést vagy inkább egyháziakból s világiakból álló synodust hirdettet, hogy ott Károly és Wencel követeléseit igazságosan elintézzék. Mint előre tudni lehetett, a követ Károlyt választá királynak; vitatván a pápa hatalmát s még a közönséges vámpénzbe is avatkozik. Erre lázadás támad, s a követ a hajlani nem akaró egyháziakat a budaiakkal együtt átok alá veti. Erre a budaiak nem csak őt, de a pápát magát is minden részén levőkkel, mint a kik Károlyt erőszakkal tolnák a magyarok nyakára, viszont megátkozzák, s a követ életveszély közt alig szabadulhat Bécsbe. Innen tudatja a pápát az eseményekről. Ez ki már akkor is a félvilággal harcban állott, szokott haragra gerjed s mind a két követelőt magához Rómába idézteté, felhatalmazottjaik által. Meg is jelentek, s miután mind a két részt kihallgatná, kik Károly részéről leányági összeköttetést, az esztergomi érsek által a nemzet szokásainak megfelelő koronáztatást említnek; Wencelt pedig mint szabadon választott s a többség által kikiáltott királyt védelmezik. — Károlyt törvényes uralkodónak kijelenti, mert, úgymond, Magyarországon nincs szabadválasztás, hanem örökösödés. Mindamellett Wencelt újabban átok alá vonja, s négy hónapalatt jogait tisztába hozni megparancsolja, a magyarokat pedig a neki adott eskü alól feloldja. Következő brevéjében Károlynak tudtára adja királylyá választatását, Albrechtnek, kivel ezen okból megbékél, meghagyja, hogy Róbert Károlyt fegyverrel is segítse s Wencelt távolítsa. Nemsokára ezután Agnani-ban mind a gyűlölt Gergely érsek, mind az önkényes VIII. Bonifacius is ünkeble mardosásai közt, mások szerint ünkeze által meghala 1303. okt. 11-kén. Engel, Rotteck, Millot sat.

Őt követé XI. Benedek, ki közönyösen viselé magát a két király iránt s ezzel még többet használt Károlynak, mint Wencelnek. A bakonybeli kolostorban volt ekkor Ró-

bert Károly, s onnan terjeszté a bullát, mely sokakat félelemből, sokakat békeohajtásból részére húzott, néhol az átokkali ijesztgetés is használtaték. Gergely helyébe Károly a részén levő Mihályt zágrábi püspököt jelelé az esztergomi érsekségre s vele már két érseket birt pártján s több főrendeket is, kik Wencelt Budán ostromlák. Wencel mellett még több püspökön kívül a hatalmas Csák és güssingi grófok valának. Ez volt az anarkhiának tetőpontja. Semmi hatalom, semmi fenyték, semmi királyi tekintély nem vala a honban; mert a két király inkább csak bábja volt saját pártjának. A jövedelmek, jószágok az erősebbek kezei közzé mentek. Azonban Wenceltől, miután jobban megösmerek, ki bár igen ifjú, a boritalnak nagy mértékben átadá magát, mind jobban elidegenültek a szívek, s közülök sokan Károly pártjára álltak, többen más királyt kerestek. Ezek a baváriai Ottót IV. Béla leányának unokáját kérek meg, hogy a királyi széket foglalja el. Megtudván ezt Wencel apja, sereggel jön Buda alá, s fiát a koronával s más kincsekkel titkon elviszi, miután még útjában az esztergomi egyházat kirabolná. A haza jobbjai, még mindig a haza szabadságát tartva szem előtt, megvetik a pápa által folyvást tolatott Károlyt s Ottót királylyá elválasztják. A csanádi s veszprémi püspököktől megkoronáztatván, eleinte jól folynak dolgai, mert XI. Kelemen után a sz. szék 11 hónapig üresen maradván, senkitől nem háborították. Majd megszabadúlva bajaitól, a pápa Ottót koronázoival együtt átok alá veté. Hogy a szíveket jobban megnyerje Ottó, a megnyert koronával beúttazza a haza nagy részét; de az erdélyi vajdától letartóztatván, egész Magyarországhoz jogáról lemondani kényszerítették, s ő visszabújdoklik. Most a pápa átkot, kirekesztést halmoz mindazokra, kik Ottót királynak nevezni, vagy Mária s unokája Károly ellen legkisebbet tenni merészelnék, átkot mond ismét az Ottót megkoronázott veszprémi püspökre, kit maga elibe idéztet, az 1307-ki brevéjében pedig Gentilis kardinálist küldi fel mint követét. Ez időre esik a budai klérus által a pápának ismételi elátkoztatása; mely közben Buda a Károly pártiaknak megnyílt, a hosszas törvényteleniséget megunt arisztokraták és nemzet jobbjaikat nyújták egymásnak, a két érsek a Rákosra hívja a nemzetet törvényes királyválasztásra. Töménytelen soka-

ság jelenik ott meg, s Károlylyal átjön fényesen Gentilis, előveszi a pápa brevét, az érsekek csendet intve lelkesítik a nemzetet egyességre s békére. A sokak kedvét megnyert Gentilis szót emel, az egész nemzet mély csendben hallgat; de miután beszédjében sz. széket, ennek méltó fiát s általa pártfogoltat említ; továbbá hogy a pápa rendeléséből, az ő kezeiből fogadják el Károlyt, lassúdad moraj emelkedik a tömeg ajkán. Majd felzúdulnak az indulatok, lárma, zaj hallik mindenfelől: sohasem akartunk, sohasem fogunk a pápa kezéből királyt elfogadni. Mi szabadválasztásra jogot nyerünk, s minden beavatkozás ellen vég csepvérig kikelünk. Fessler, Péceli sat.

Gentilis látván a felforrt indulatokat, módosítja szavait: a sz. székek, úgy mond, nem akarja szabadválasztási jogukat korlátozni, csak a nemzettől szabadon választottat megerősíteni. Erre a nemzet vetélkedve mutatá örömét Károly király választásán. Azonnal átok alá vonják s a hon ellenének kiáltják azt, ki a gyűlés végzése ellen szót emel, s ki Károlyt királynak ösmerni vonakodnék. De meg nem koronázhaták, mert a korona az erdélyi vajda Apor László kezei közt volt, ki azt csak másodszori követség után adá ki. Már egy Gentilis által felszentelt új koronával harmadik ízben koronáztaték meg eddig, s megkapván az igazi sz. Istvánét, negyedszer is megkoronáztatik, s ez által az előbbi koronázása is, valamint Károly mellett tett fáradozásai is a sz. székek megsemmisítették, s hatás nélkülieknek lenni elősmertettek. Emlékezetes még Károly esküje is. III. Béla esküvék legelőször a sz. székek hűséget, s a római egyház szabadságának feltartását, mi ekkor a görög befolyás meggátlására szükséges volt; II. Endre a koronajavaknak épségbeni tartására tőn esküt; V. István a nemesi javak visszaadására; Károly mindezek mellett a kath. hit megtartására, a nemesi jogok sérthetlenségére esküszik; továbbá, hogy a pápát s követeit meg nem sérti s rendes házasságban él. Az eskü előbb latinul, majd Tamás érsektől magyarul is felolvastatik. Annyi vizsály, vérengzés, rendbomlás s a nemzeti erő szabadsága érzetében tett ellenszegülés után, végre királylyá lett Károly, még pedig szabadon választott s utódjaira is kiható örököségi joggal. A római kúria ha kivívta is cselszövényével, hogy kegyeltje s pártfogoltja trónra jussón, család-

kozék, ha ez által hatalmát megalapítottának vélé. A nemzet szabadságérzete ezen támadás alatt mint drága kő inkább kifénylett s kitisztult. Trencsényi Máté és Ottó elhunytokkal, sok bajai után örömdús életet élt Temesvárott a pazarlásig fényűző király, ki most mindent elkövetett, rongált s mindig üres kincstárát bárholnan helyreállítani. Azért XXII. János pápának adja a püspökségi és más egyházi alapítványokat, magának csak az ajánlati jogot tartván fel. Neki ajánlá továbbá a megürült püspöki jövedelmek felét s más egyháziakét is, ha a hat márkot haladja jövedelmök. Később minden egyházi javak tizedét, azzal a titkos kötéssel, hogy egy harmada annak a királyé maradjon. Megengedé végtére azt is hogy némely szerzetes rendek a pápa közvetlen hatalma alá tartozzanak. E túlzó engedékenységen felindult papság Kalocsára gyülekezvén, összeszövetkezik jogai védelmére mind kül, mind belelenség ellen. Küldöttiséget nevez a királyhoz, hogy kirekesztési büntetés alatt a Rákosra nemzeti gyűlést hirdessen, a királyi, nemesi és egyházi jogok tisztára hozatása végett. Titokban még Rómába is megy követ, a király házi életét, mely nem legfedhetlenebb volt, lefesteni; mire egy erkölcsi fenyték jó Károlyhoz. Engel.

A papság ezen felkelését okozták még a szokatlan és rendkívüli terhelések is, p. o. az évi ajándék, s hivatalba lépéskori adomány. Így p. o. az érsek 200, a püspökök 50 márk tiszta aranyat tartoztak beiktatásuknál fizetni. Az annatok és denarius s. petri is ekkor jöttek létre hazánkban, még pedig átok alatt is ijesztgeték a vonakodót. Károly gyakran igen önkényes volt a püspökségek osztogatásában, új kinevezéseket szándékosan halasztgatott sokáig, vagy érdemetleneket tett a püspöki székre. Mindezek panasza kérészték a klérust, s XII. Benedek pápa egy kis dorgáló levél által emlékezteté kötelességére a királyt. Egyéb-iránt Károly mindig a pápa kedveltje maradt. Mindkettőnek célja pénzhalmozás volt. Mindketten megegyezőleg nyomták a klérust, s adóztattak rendes, rendkívüli, csaknem zsarnoki önkényen.

Károly halála után hatod napra közöröm, közlelkese-
 dés között megkoronázzák fiát Lajost, nem lévén szükség aty-
 jának azon rendelkezésére, melyet a pápával eszközölt, hogy ha
 t. i. az esztergomi érsek vagy nem akarná, vagy akadályozná
 a koronázást, vagy tán akkor nem lenne, szabad legyen, a

kalocsai, zágrábi s váradi püspöknek is koronázni. Lajost tettei nagygyá, hatalmassá, nemzetét virágzóvá s miveltebbé tevék. A külföld őt félé, barátságát keresé, segítségét könyörgé; befolyása az európai kormányokra legnagyobb, nemzetünk fénypontján idegenektől látogatattva, tiszteltetve leghatalmasb. Rendet, törvényt nem csak üdvösen teremtet, de azokba lelket is öntött. Alatta fejlett ki férfikorra a nemzet, midőn minden néven nevezendő neméseknek egyenlő jogokat osztott. Eltörlé az anarchiát, korlátozá az arisztokraciát, egyesíté a nemzet érdekét. Felruházá a királyi hatalmat s személyt, eddig szokatlan fénynyel, tisztelettel s tekintélylyel. Pompásan él, hallatlan pénzt vitt ki a hazából, inkább családja, mint nemzete érdekében, de az ipar s kereskedés kiapadhatlan kútforrásai levének, melylyel összszerkapcsoltaték a városok szerkezete. Ő alatta kezdődék az valósággal kifejleni, s már ő alatta gazdaggá lett a közép-rend, vagyis a szabad királyi városok polgárzata. — Ő maga vallásos, az egyházat példanélkül pártolá; csaknem egy harmada az országnak keze közt volt, de tekintélyét rajtok, minden idegen befolyástól menten tisztán feltartá. A pápának kedvét keresé ugyan nápolyi bajai miatt, de a haza kormányáig be nem ereszté, s igazságos útjától még átkaik sem tántoríták el. De nem irok politikai történetet, s így ismét csak a pápák befolyását igyekszem röviden előadni. Egész uralkodása alatt leginkább függének szemei Nápolyon, s csaknem egyedüle miatt jött a pápával érintkezésbe. Okot szolgáltatott erre nagybátyjának Róbert nápolyi királynak halála 1343, ki végrendeletében a magyarországi anjoui lineát a nápolyi királyságból kizárja. A nápolyi viszony szorosabban ugyancsak Lajos családját illeti, de a mennyiben a pápával e miatt majd kedvezőbb majd ellenséges körülmények közzé, s ez által a hazai kormányval is érintkezésbe jött; továbbá mivel útját magyar seregek is követék, családi érdeke a hazáéval összeütközék, nem lesz felesleges röviden elősorolní a nápolyi viszonyokat.

Sánta Károly Nápoly és Szicilia királya 1309. máj. 5-én meghalt, s már előbb készített végrendeletében Róbertet Kalabria hercegét nevezé ki trónörökösnek, unokáját pedig Róbert Károlyt, kire kellett vona maradni természetes úton az országnak, abból kirekeszti. Károly a pápához folyamodik első szülött jogát fentartandó; de V. Kelemen pápa, mint

a kit illetett a nápolyi felsőség, Róbertet nevezi királynak, s a magyar anjoui linea elveszti azt, bárha óvását benyújtá. Róbert meghalván, két leányt hagyott maga után Johannát és Máriát, s végrendeletében az elsőbbit örökösének vallja, s Róbert Károly magyar király fiát Andrást, kit már azelőtt egy összejövetel következtében 6 éves korában Johannával eljegyzett, csak kormányzónak rendeli; s ha Johanna mag nélkül halna meg, akkor sem férjére, de hűgára Máriára szálljon az ország, ki akár Lajos magyar királylyal, akár a frank királyfival lépjen házasságra. Minthogy a magyar linea volt tulajdonképen az elsőszülött s koronaörökös, mit még 1265. megerősített egy pápai rendelet, András felszólítá bátyját Lajost, munkálná ki a pápa előtt ezen végrendelet megsemmisítését, s a nápolyi korona megnyerését számára. De ebbeni tervét akadályozák a másik lineán hatalmas durazzói és tarentumi hercegek, mint a kiknek titkos céljok volt Johanna és András után akárhogy királyságra jutni. Johanna királynak nyilatkoztatik, Andrásra vészt ohajtva. Hasztalan sürgeti Lajos a pápát András koronázására, ámbár közbenjárásra felszólítá a cseh királyt s fiát Károlyt. Az avignoni udvar, mint minden zűrzavarban önhasznát vadászó, itt is financiaális szempontból tekinti az ügyet, s szándékosan húzá-halasztá a dolgot. Kétes helyzetében András irt ismét bátyjának, s ez anyját Erzsébetet küldi a viszonyok helyrehozására Nápolyba. Temérdek kincs ment vele ki az országból s még a pápához is VI. Kelemenhez mentek követek 44,000 ezüst márk ígérettel András koronázásáért, de milliókon is győzött Johanna szépsége. Mind a mit nyerhetek András részire volt: a koronázás tisztességébeni részvétel, több semmi, még örökösödés sem biztosítaték maradékinak. Erzsébet visszajött s fiát sok sirás és marasztás után ott hagyá. Látván a más linea, hogy Endrét csakugyan megkoronázni szándékozáék Johannával, élete után törnek. Johanna feslettségében tarentumi Lajossal szövöttek, s számos összeesküdtekekkel vadászatot rendelvén, Aversa városában szept. 18-án 1345. éjjel Andrást borzasztóan meggyilkolják, s holt testét a kertbe vetik. Engel szerint augusztus 20-án történt. Ez eset után csak hamar fiat szült Johanna s a pápát keresztatyjának felszólítja. Csak most érkezik András koronázására engedelem, miután halálának hire mindenfelé elszárnyalt!! Lajos igazságos haragjában bosszút esküszik mind a pápának, mind Johannának cinkosaira; s célját

Európa minden fejedelmeivel tudatja. Azonnal a bajor Lajos-sal VI. Kelemen dühös ellenségével szövetségzik; ettől azonban feddést kap. Miért csatlakozik átok alatt levővel; de Lajos anyjával együtt szemére veti a pápának, hogy csak a koronázás szándékos halasztgatása által ületék meg András, hogy Johanna valamint a többi királyi hercegek is részesek a gyilkosságban, mégis általa leginkább kiméltetnek. Felszólítja továbbá komolyan a pápát, hogy ellenük rendes pert kezdjen, a született kised pedig nagyanyjának neveltetése alá adassék, minthogy ott élete nem biztos. Továbbá hogy őt öcsésével Istvánnal Nápoly kormányzójává nevezze a kised teljeskorúságáig, halála esetében pedig őt trónörökösnek ösmerje, Johannát koronájától foszssa meg, s új házasságtól tiltsa el. A pápa felel, hogy Johannát megfosztani koronájától nem lehet, míg tette napfényre nem jön, a mikor a sz. szék iparkodni fog Lajos fájdalmát enyhíteni. Menti továbbá magát, hogy a koronázás sok bajai miatt halasztaték, s azon kérdés elhatározása tartóztatá, vajjon András törvényesen fog-e megkoronáztatni vagy csak kegyelemből? Végre inti hogy az anyaszentegyház sértéséről tegyen le. Azonban Montes Cagliosonak, kit a gonosztevők keresésére megbízott, kéz alatt meghagyja, hogy azon esetre, ha Johanna bűnösnek találtatnék, eltitkolván a világ előtt csak neki nyilvánítsa a dolgot, hogy a nagyobb veszélyt kikerülje. Lajos látván mikép pártolja Johannát a pápa, s még csak kérdőre sem vonatik, boszúra tökéli el magát fegyveres kézzel. Külsőnös segítséget kötvé a császárral Lajos, miután Johannának tarentumi Lajossali egybekelését meghallá, s durazzói Károly által Nápolyba jöni felszólíttatnék, Kont Istvánt pénzzel s fegyverrel előre küldi, nemsokára maga is utána indul; Foligno mellett jön a pápa követe elibe s átok alatt tiltja a további menéstől. Lajos felelé: Nápoly enyém. Avignonban igazságtalanul eltörlött s öcsémről maradt jogom értelmében; a hódolatot hűségesen fogom a sz. széknek teljesíteni; az átok engem meg nem görnyeszt, ügyem igaz, határozatom szilárd. Johanna is mentő levelet küld, mire Lajos röviden, de dicsőn ezt válaszolja: *impudica vita, quam jam pridem duxisti, occupatum regnum, neglecta vindicta, vir alter susceptus, et excusatio subsequens necis viri tui, probant noxiam te prorsus fuisse; proinde deum immortalem scelerum vindicem super esse memineris. vale.* Aversába érkezvén, durazzói Károlyt, talán hirtelen-

kedve, épen azon helyen s módon kivégezteti, hol András megfojtatott; a többi királyi hercegek fogva Magyarországra küldettek. Elfoglalván az országot, Nápolyból a pápához ír, hogy követet küldjön őt megkoronázni, s ha Johanna perbe fogatik, kész leend Avignonba menni a hűbéri esküt letenni. A pápa mindent megtagadott, s az ügy ismét csak halasztatott. Végre Lajos, részint a kiűtött mirigy, részint pénz s erő hiánya miatt, a mint lehetett hirtelen elrendezi az ország kormányát, Laczkófi Istvánt csekély sereggel hagyván hátra, visszaindult nagyobb sereg egybegyűjtése végett Magyarországba. De alig lép ki, azonnal ott terem már férjével tarentumi Lajossal Johanna, s pénzzel fegyverrel kevés nap alatt ismét övé az ország. Mielőtt másik útját Nápolyba tenné, még egyszer megkísérti a pápát kívánságára vonni t. i. őt s utódait a nápolyi örökségben megerősíteni, Johannát pedig megbüntetni, de mind sikertelen. Sőt a pápa Budára követeket küld, a királyi hercegek kiadatását sürgetvén. Mind a két részről a kívánság megtagadtatik. Lajos 1350. másodszor üt be Nápolyba, s a pápa átkainak dacára elfoglalja azt egészen. Ekkor félévig fegyvernyugvást hirdet, s azalatt a pápától egy kardinálisokból összeálló nyomozó biztosságot kér a gyilkosokra, s megígéri hogyha Johanna ártatlannak talál-tatik, ő visszaadja 300,000 arany kárpótlásért az országot; s ha vétkes, Nápoly Lajosé marad. És ime Johanna ártatlannak nyilatkoztatik, de a legneveltségesebb s legszemtele-nebb hazugság által. A sz. szék előtt, t. i. annak tanácsából, azt nyilvánítja, hogy az ördögtől meglévén babonázva, szabad akarattján kívül, ellenállhatlan gyűlölséggel viselteték András ellen, s így lőn kivégeztetése. A sz. írás ellen nem lehetvén kifogás, Johanna ártatlan marad s az ország neki ígértetik. Nemes önmegtartóztatással vevé ezt Lajos, s megvetésből inkább mint nagylelkűségből elengedi a kívánt pénzt, általadja az elfoglalt földet, s visszaküldi a fogoly hercegeket is. Így végződött a temérdek vérbe s kivált pénzbe került nápolyi bonyolódás. Hasznait útjának, mennyit nyert hazánk az olasz műveltség által, nincs helyén elősorolni. Kára jelenleg tűnik fel időnkben. A dunai fejle-miségek, a Duna torkolatja, s más ezekhez tartozó kérdé-sek most alkalmasint más fordulatot vesznek, ha Nápoly nem vonja magára Lajos minden figyelmét! VI. Kelemen 1352. ellensége meghalván, helyette VI. Ince lett a pápa,

kivel Lajos barátságos viszonyban élt, tekintélyét feltartva s tőle nem függve. 1356-ban ír Lajosnak, hogy a pogány szerbek ellen menjen, s ezért a magyar papok javainak tizedét neki ajánlja, s a keresztyénség védőjének nyilatkoztatja. Lajos segédseregeket küld Olaszországba Ardelaff és Manfréd pártosok ellen, 1360-ban ismét a milanói viscontiak ellen harcol, kik Bolognát a pápának át is engedik, melyért ez breveiben áldást mond Lajosra, s a menyországban számára helyet jelez. Engel. Fessler.

1366-ban ismét V. Orbántól jön egy breve, melyben Lajos felszólíttatik a törökök elleni felkelésre, s egyszersmind panaszkodik, hogy a viscontiak miatt vissza nem térhet Avignonból Rómába. Lajos biztatja, segítséget ígér ellenük. A pápa ekkor megengedi, hogy Pécsért főiskolát alapítson, a miért esedezett volt. Nem sokára Nápoly felett ismét összekap a pápával. Johanna örökösének a francia házból származott Anjout nevezi ki, s vele testvérének leányát eljegyzi, melyen Lajos felindulván, komolyan ír a pápának, hogy őt nápolyi örökségébe visszahelyeztesse, mi simán megtagadtatik tőle, s újabb neheztelés következik. — 1373-ban XI. Gergelyvel ütközik össze. Ez a magyar egyházi javak tizedét követeli a milanói zsarnokok megzabolozására. De Lajos török háborúra készülvén, azt maga számára foglalá; s midőn a pápa tüzesebben követelné, ez nemcsak elfoglalja a tizedet, sőt a püspökségekkel szabadon bánik, a pápa híre s tudta nélkül változtatja, újakat tesz, s még azon kérését is megtagadja, hogy a Hellesponton a törökök ellen hajós sereget tartson. Mind- eddig sem lévén fiörököse s Nápolyt nem feledheté, titkos utasításokkal küldi követét a francia királyhoz a böles V. Károlyhoz, hogy Lajos nevű fia s a maga leánya közt tetszése szerint házassági frigy köttessék s a pápánál eszközljék ki, hogy az egész országot a magyar királynak adja át, mit Lajos azután mint jegyajándékot akármelyik leányával Károly fiainak fogna juttatni. Johannát felszólítja, hogyha örökösének kinevezi, élteben nem háborítandja. De mindenütt hasztalan volt fáradsága. A pápa inti, miért nem gondolkozik inkább a törökökről, kik mindig közelebb nyomulnak; szemére lobbantja a hajós-sereg megtagadását, mely tette a többi frigyésekre is példaként hat; Johanna pedig régi *pragmatica sancti*óra s

atyja végrendeletére hivatkozik. Még 1375-ben is folyvást Nápoly forgott elméjében, de munkálkodása siker nélküli volt. XI. Gergely most is a törökökről beszélt, s az önkényesen elajánlott püspökségeket is hevesebben lobbantja szemére; haec non catholici reges — így szól brevéje — sed tyranni faciunt, quorum exemplum damnabile ipsi regi, ut audivimus allegatur. Nem sokkal ezután meghal XI. Gergely, s Avignonban V. Orbán lesz a pápa, a magyarok pártolója, Lajos barátja. Feléled ismét a nápolyi örökség vádja, de most már maga helyett Durazzói Károlyt, a megölt Károly vejét, kit Lajos udvarában nevelt, ajánlja, s számára a nápolyi jogról lemond. Johanna ezért 1378-ban VII. Kelemen ellenpápának hódol, s ezzel megszületett a nagy szakadás — schisma magnum. — Átok alá vettetvén Johanna Orbántól, országával Lajos megkínáltatik; de amaz az anjoui Lajost, Károly francia király fiát nevezi örökösnek. Lajos nagy sereggel durazzói Károlyt Nápolyba küldi s Rómában VI. Orbántól nápolyi királylyá koronáztatik, megvervén előbb Ottót, aztán Johannát elfogja s megfojtatja. Anjou Lajost is megveri s maga király marad, ekkor hal meg Lajosunk.

Az anjoui ház fényes körát majd minden történetiróink lefesték, itt csak egyházi szempontból tekintem uralkodását, mely több politikai tetteivel volt összefüggésben. Ők lekütelezettjeik valának ugyan a pápáknak, minthogy a magyar koronát közbenjárásuknál fogva nyerék, vallásos jelleműek is valának s gyakran túlságig halmozák javakkal az egyháziakat; mindazáltal sentarták régi jogaikat akár a pápai befolyást, akár az egyházak rendezését tekintjük. A püspököket maga választá Lajos, a pápáé csak a megerősítés volt, segítette őket sokszor kétséges helyzetökben, de meg is mutató haragját s tekintélyét, valahányszor a kuria jogaiba akart avatkozni. Az anjoui ház alatt tört meg igazán a hierarkhia hatalma. Katona állítja, hogy alattok az ország egy harmadrésze a papság kezében volt, de mindakettőnek szelleme teljesen uralkodék rajtok, sokszor a papokkal megegyezve fordíták közcélokra p. o. hadakra a papság jövedelmét, gyakran nélkülök. Lajos leányát Máriát közlekedéssel koronázzák királylyá, nem bibelődve az örökösödési joggal, s általa jött a luxemburgi ház magyar kormányra Zsigmonddal, kit még életében eljegyeztet.

Lajos leányával. Ez időben ellévén foglaltatva belbajaikkal, nem sok érintkezésbe jöhettek a pápák Magyarországgal. VI. Orbán a durazzói ház ellensége Máriát pártolja, s a legelső magyar kardinalist esztergomi érseket Demetert mint követet megbizza, hogy a forrongást s békétlenséget a hazában csillapítsa le s Máriát szándékában segítse elő. Az ő kérésére magára vállalja a pápa a magyar püspökök kinevezéseit s áttételét, őket szolgáltatván arra a pártoskodás. Így lett az egri püspök, ki Károly pártján volt, imolai püspökké Olaszthonban, s helyét Kanizsai László foglalá el. VII. Kelemen az avignoni pápa miután Orbántól megátkoztaték, Károlyt nápolyi királylyá koronázza, ki is az öt magyar királysággal megkínáló lázadókkal kezét fog s bejön Magyarországra, hogy a két országban éltét is elveszítené. Zsigmond sok kedvetlensége után 1387-ben még csak egy párttól, később 1404-ben általánosan is királynak ismertetik. E változó kedélyű fejedelmet Mária halálával a durazzói párt ellen, melyet az avignoni pápák tüzeltek, csak egy lelkes, a hajdani Bánfi Lukácshez sokban hasonló Kanizsai János esztergomi érsek tarthatá föl, kinek merész, kiszámolt, szilárd s feddhetlen jelleme meghiusítá az ügyét léhán pártoló s össze nem tartó ellenség szándékát s törekvését. Az anjoui László, most már Nápoly királya, nem szünt meg a békétlenség magvát folyvást alattomos eszközökkel növesztetni. E bizonytalan időben érkezik VI. Orbán követe 1388. Garaovi Roger, ki előadván a pápa kemény helyzetét, Nápoly oltalmában az anjoui László és Lajos ellen; kéri Zsigmondot, hogy a magyar papok jövedelmének egy huszadát engedje neki a szokott adóhoz pótlécul, ellenkező esetben nem titkolá el az egyházi fegyverek említését sem. A mindenben bizonytalan király előbb a rendeknek nyilvánítja a pápa akaratát, s már már megtagadtatik az adó — de részükön lévén Orbán, s így Lászlónak is ellensége, a rendek 4000 arany lefizetésére ajánlják magokat. Az egyházi nagy szakadásban megjegyzendő, hogy a magyarok szüntelen a Rómában választott pápákhoz ragaszkodtak hűségesen; még a leggonoszabb XXIII. Jánost is pártolák mindaddig, míg a koncilium bírói ítéletét fölötte ki nem mondá. A főlebb említett út szerint gyakran követeltek a pápák hazánkban is segedelmi pénzt, a mennyiség meghatározását azonban mindig a király dönté el. Zsigmondnak az országon

kivüli gyakori mulatása, mások bajaival küszködése s bizonytalan állása mellett még az olasz László pártjának növekedő hatalma is csakhamar tekintélyesbé tevék a pápák beavatkozásait. Elősegíté azt VI. Orbán halála, kit az olasz születésű IX. Bonifacius váltott fel, Lászlónak ép oly fáradhatlan pártolója, mint Zsigmondnak esküdt ellensége. Mindenkép igyekezett László pártját hazánkban is nevelni, mit Zsigmondnak hoszasan künn tartózkodása, rendetlen élete, több vesztett csatái, köztük a nikápolyi, jóval elősegítettek. Legnagyobb része a papságnak és főrendeknek elhajlottak tőle s még az eddig hűséges Kanizsai László is elpártolt. Az ingerültséget nevelék még ellene több törvénytelen kegyetlenségei a pártosokon, Lackovics, Kont más harminckét nemessel történt lenyakasztatása s különösen Máriának halála. A nemzet rabbá tévé őt és Siklósba zárá, az országot pedig László részére előkészíték; s hogy végkép meg nem fosztattott koronájától, pusztán a sorsnak köszönheté. László t. i. bellázongások s pénzszüke miatt a felszólításra rögtön nem hagyható el a még tökéletesen meg nem hódolt Nápolyt. Ez alatt tulajdon hívei között is pártok fejlettek ki, mert a megürült királyság után Jagel Hedvig férje, Wilhelm osztrák herceg s Wencel a testvér áhítoztak. Zsigmond a Cylleiek és Garák terve szerint, miután javulást ígér, fogságából kiszabadul s a királyságba visszahelyeztetik. A békétlenek nagy része egy általános amnestia adás által engedelemre s hűségre biratott, de IX. Bonifaciust meg nem nyugtathatá. Hogy az osztrák, cseh s mörvák ellen magát biztosítsa, kik a határokon berontának, ausztriai Albrechtel szerződést köt az örökösülés iránt, s azon esetre, ha magtalanul halna el: az országot neki ajánlá. Ez olaj volt a békétlenek fellázítására, s a pápa örült diadalán, hogy a félhazát tűzzel vassal elpusztíttatni, mindent porrá s hamuvá válni láthatá. Lászlót Zárában magyar királynak koronáztatja, s bullájában a papoknak parancsot oszt, hogy őt törvényes fejedelmöknek ösmerjék el; nemkülönben titkosan az ausztriai herceget is Zsigmond ellen bujtogatja, ki ekkor Csehországban tartózkodék. E kétes helyzetben hívei visszahívják, Pozsonyban gyűlést tartanak, honnan Zsigmond királyi leiratot küld Cseh és Magyarországba, melynek ez volt körülbelől tartalma: mikép IX. Bonifacius őt több rendbeli leveleiben s követségében kijelentett tisztelete dacára is ártat-

lanúl üldözi, apostoli áldása helyett átokkal halmozza, béke helyett lázit, az országot rabló fészekké változtatja, polgárait egymás ellen ingerli, a rendet s törvényt tapostatja; továbbá, hogy a királyi jogokat elrabolja, s a püspökségeket önkénytesen osztogatja, sajtolja. Ezekért, komoly tanácskozás után, az egybegyűlt egyházi s világi rendek a királylyal elvégezek: hogy „ezentúl örök időkre tiltva legyen mindenkinek pápai bullák és levelek, vagy pápai követek és jelek által egyházi hivatalt vállalni; tiltva legyen jövőre mindenkinek a patronatusi jogot a pápára ruházni. Semmiféle bulláknak, breveknek s más pápai leiratoknak akár egyházi akár világi dolgokba fogamatjuk hitelök s hatásuk nem leend, s ezen határozat ellen tevők fölségsértési büntetés alá vonandók; senki se merészeljen panaszszal, váddal, vagy bírói ítélet végett a római kuriához folyamodni; miután az ősi törvények szerint a hazai érsekek kötelességéhez számítatik. Semmiféle szín alatt pénzt a pápának e honban szedni nem szabad a király megegyezése nélkül.“ Annyi bitorlott jogok után, kérdem, lehetett volna-e ily tartalmú határozatot hirdetni a nemzetnek, ha azoknak gyakorlását a pápa részéről igazaknak nézendette? A királyok személyes tekintélye, s egyéni tulajdonai szaporiták a pápák beavatkozását. Több évig tartó szunnyadás után egy perenyi felébredés is megrendíthetné az ő hatalmukat, ha komolyan kezdék vizsgálni a dolgok folyását. Vajjon lehetett volna-e ezt tenni, ha a pápák más országokhoz hasonló jogokat alapíthattak volna magoknak itt? De az nem volt soha szilárd talpkőre építve s így a legkisebbbrázkodtatás is tövében rendíté meg ez alépületet. Tudva volt ez mind Rómában, de tudva volt egyszersmind Zsigmond szeszélye, könnyelműsége, ingatagsága s álhatatlansága is. Igaz, hogy e hazai végzés ellen a pápa föl nem szólalt, de nemis igen félt attól; sőt magok az egyháziak is gyakran áthágták annak szabályait, kiknek egy nagy része inkább becsülé személyes nyereségét, mint az egyház szabadságát; s ha hasznot látának, inkább aláveték magokat a távollakó pápáknak, mint saját fejedelmüknek. Maga Zsigmond is elősegíté hűtlenségek, gyakori hosszas távolléte s idegen ügyekbei avatkozás által, melyek közt figyelmét egészen kikerülték a hazai dolgok. Még apostoli jogait is, mit II. Sylvester I. Istvánnak elismert, a papok kinevezését s áttételét, mi átalá-

nos patronatusi hatalmához tartozott, csak a nemzet unszolására hozta szóba, s vivta ki a kosztinici gyűlésen. Sőt azon jogokból is sokat engedett V. Márton pápának, melyeket senki kérdésbe nem hozhatott mint Verbőcinél; trip. p. 1. tr. XI. §. 5. olv.

Legveszélyesb volt, hogy a magyar királyok Zsigmondtól a királyi jogokat csak pusztán patronatusi jogoknak nevezék, kivált oly időben, hol a római kúria jogai legtöbbjét csak a külső modorból származtatá, igen elősegíté a pápák hatalomszomját. A pusztá patronatusi jogok közzé nem számíthatatik az annatok s a t. képe, s így azokat csupán azon jogoknál fogva nem akadályozhatá. Reménylem nem leend céltalan, ha az akkori egyház állását hazánkban pár szóval emlitem.

Minden székesegyház mellett volt egy olasz pap, kanonoki díjjal felruházva, ki a római széeknek sok című adóját, fizetéseit beszede. Ez a pápa képét viselé, s így jogainak s parancsainak is tolmácsolója, végrehajtója volt. Mikor már a pápa osztogatá az egyházi hivatalokat s jövedelmeket, lassan lassan annyira vivék e jogot a pápák ezen teremtményei, hogy a püspökök is különös kegyelemnek tarták, ha néha megengedteték nekik apróbb hivatalokat olyanoknak osztgatni, kiket azokra méltóknak néztek. Még az ispotályok rendezése is tőlök függött, s Rómából jött a parancs, kit válasszanak felügyelőül, ha t. i. bizonyos határozott mennyiséget jövedelmezett, mert a megszabott minimumon felül bizonyos pénzt kellett a pápa pénztárába fizetni évenként. Továbbá egyes püspökök, papok s apátok is kaptak némi szabadalmakat; bűnbocsátó levelek, bullák, brevek s átok visszavétele is pénzbe került. Az egyházi jószágokrai felügyelés, valamint megtaksáltatásuk, kivált a pénzszerető IX. Bonifacius alatt legnagyobb tetőpontján állt. Az 1409-ki országos törvény ellenére is, mely a pápák leveleit s tetteit törvényteleneknek s így érvényteleneknek határozza, elajándékozá V. Sándor a Bálint püspök halálával megürült pécsi püspökséget kardinalis Ursininek, a miért 3,300 aranyat fizettetett magának. 1413-ban pedig a kalocsai érsekséget foglalá el a pápa jelöltje, Zsigmond tudta s akarattja nélkül, sőt levelében a követ világosan kimondja, hogy a pápa minden jövedelmeknek, egyházi hivataloknak osztogatását magának tartja fel, s valamik az ellen történnének, azokat előre

megsemmisíti. Így bántak a szepesi nagy prépostsággal, valamint a győrrivel is 1420-ban, az apátságokkal pedig számtalanszor. A pécsváradi s battaszegi királyi alapítvány volt, s dacára ennek XXIII. János 1403. önként elajándékozta jelöltjének. Így jutott Zsigmond gyenge kormányra s a belzavarok miatt az ország majdnem II. András korára, hol a pápa, mintha Magyarország tulajdona lett volna, szabadon rendelkezett.

Zsigmond király, mint német császár, elnöklete alatt tartatott a kosztinici zsinat, melynek elve az volt, hogy mielőtt új pápát választana, az egyház újítságát tagokban és főben bevégezze; ezt akarta Zsigmonddal a német s angol nemzet, de az olasz, frank és spanyol előbb új pápát kívánt választani. A többség győzván, V. Márton pápává szenteltették, s maradt minden a régi mellett; a koncilium 45 ülés után három és fél év multával minden nagy következmény nélkül eloszlék. Legjelesebb s legmunkásabb tagjai a konciliumnak a párisi egyetem küldöttjei valának, névszerint Gerson-János kancellár és Clemangis Miklós oktató; továbbá Brognier kardinál, d' Ailly Péter, és Zabarella. Ezeknek tulajdonítható, hogy legalább két vágást tehettek a hierarkhia százados törzsükén azon határozat által: a konciliumok a pápák fölött vannak, s így a másik is, hogy ön erejéből három pápát tévén le egyet választott, s azzal a hosszas szakadásnak és nyomásnak véget vetett. Wiklef, Hussz és Hierónimussali bánása csak a gondviselés útján lett a következő egyház-újításnak eszköze, jelenleg pusztán e reménye maradt hátra a nem sokára felderülő tisztább kornak.

Julius 6-án Hussz megégettetvén, Zsigmond lágytsága s változékonysága miatt, pusztító vallásháború támadt, mely 1419-től, 1434-ig a félhazát siralmasan feldúlá. Különösen a hazára nézve a konciliumnak ezen hatása volt: azon nemesek és bárók, kik már 1415. Kosztiniczban valának, XXIII. Jánostól egy igen nevezetes brevét nyertek, melynek nevezetesebb pontjai olvashatók Katonánál s Engelnél.

a) A praelátusok köteleztetnek tizedjök negyedrészt a közönséges papoknak átadni.

b) A menyasszony kiházásítása s adománya melletti minden bíráskodás, valamint a férjhez nem ment hajadonok negyedjét, quarta puellaris, végrendeletek, nőnem sérelmei, nyomorult személyek megcsalásai, causae miserabilium per-

sonarum, melletti biráskodásokat jövődöben nem egyházi, de világi bírák végezzék, ez különben az 1414-ki országgyűlési határozattal egyhangú.

c) A nemesség magános allodialis telkeitől tizedet ne fizessen.

d) Némely bárók és nemeseknek még jobbágyaik is felmentettek a tized alól. A később odaérkezett esztergomi érseket, más püspökökkel együtt igen boszantotta ezen breve, s midőn XXIII. János letéteték, a konciliumnak nem mulaszták el sérelmeiket benyújtani, melyben megmutaták az első alapító Istvánnak akarátját, s mily veszélyes leendő rájuk, ha a nemesek tizedjeik alól fölmentetnek. A concilium megkéré Zsigmondot, hogy addig is, míg a pápai engedmények közelebből átnézetnének s részint általános s részint Magyarországra tartozó tárgyakról végeznének, ezen szabadalmakat foganatosítsa; s hogy ezt meg is tevé, kitetszik egy 1415. jun. 1-jén kelt leíratából. Pray.

Hogy gyakorlatba vevé, bizonyítja még egy 1416. aug. 10-kén Londonban kelt másik leírata is, hol a tihanyi apátnak parancsolja a XXIII. János által megajánlott decima és quartas decimarum kiadását, mely újabb bizonyossága Zsigmond könnyelmű engedékenységének.

Miután a concilium felől épített remények az egyház újítására nézve megszűntek, egyes nemzetek egyezkedtek a pápával, s legelőbb a német s angol nemzettel kötöttek egy konkordatum. A német nemzetéhez kapcsoltatik Magyarországi is egy bulla által, melyről Engel azt tartja, hogy még Verböci idejében megvolt. Trip. p. 1. tit. 11.

Ebben megvoltak ajánlva az egyházi beneficiumok a királynak, s meg volt tiltva valakit közvetlen a római szék előtt elvádolni s Rómába idézni. Bármennyi bajai gyűltek is halomra Zsigmondnak itthon Velence s a csehek miatt, még sem jött egyenesen haza, de előbb Németországot járta be.

1419. jan. 16-án jött a pápa követe János kardinális, hogy a csehekkeli viszonyokat kiegyenlítse; tanácslák neki, hogy a hussziták ellen kimondott átkot vonná vissza, mert nem eretnekek; kérje meg a pápát. De nem sikerült, mert Zsigmond önféjűsködött; Wencellel dec. 15-kén ismét Brünbe ment, a cseh követekkel conferenciát tartani. A csehek valóságos türelmet kívánnak, de a pápa nunciusa a luccai Ferdinánd, Zsigmondot veszélyes lépésekre vezérli ingerlésével

a csehek ellen. Kemény szemrehányásokkal illeti Hussz híveit, midőn ezeknek követei előtte megjelentek, vallásuk elhagyására, a kath. papok fizetésére sat. keményen felszólíttatnak. 1420-ban már ezen nuncius befolyására V. Márton bullája értelmében keresztes hadat hirdet Zsigmond ellenök, s marc. 25-kén kiüt a harc zaja, legnagyobb elkéseredéssel, melyben mindjárt a nemzeti gyűlölség és vallásos vakbuzgóság játszanak legnagyobb szerepet. Ziska vitézsége mindenütt győz; az elszántság pro aris et focis kis csapatoknak is győzhetlen erőt ad. A kosztnici gyűlésen megégettett Hussz szelleme bosszúra edzé lelküket s előbb csak határaik között; de nem sokára a fél hazára terjeszté pusztító harcait; dühét a bősült népnek, mely később a vallás ürügye alatt ragadozó, pusztító rablóként ömlött iszonyú károkat okozva, nyomorultan érze az eddig is hareviharok közt nyomorgott nemzet. Nem volt, ki ellenök álljon, bárha Ziska halála után egymás közt is meghasonlván, négy pártot alakítottak; de a bősülségig vitt fanatizmussal elegyes elkéseredés a Procopiusoknak ügyessége feltartá győzhetlenségüket, mert rögtön összeállottak a pártok, ha külellenség támadá meg. V-ik Márton egyaránt kevély s hatalomra vágyó, mint eldödei, még most is országokon, királyokon uralkodni akaró, melyre azonban VII. Gergely szelleme hiányzott, több ízben küldött követei által nem szűnt meg átkokat szórni, s keresztes hadat hirdetni ellenök. De az elkéseredettséget még inkább tüzelé előbb Branda, most Winchester Henrik, kik bullákkal fegyverkezetten lelkesíték Német- és Magyarországot ellenök; s a harcos Fridrik alatt, rettentő sereg, elegendő Csehország egyszerre elborítására, gyűlt össze; de gyalázatosan megfutnak, miután 10,000 harcos kardhuzás nélkül lemészároltaték. Zsigmonddal egyezkedni akarnak 1429. mi nem sikerülvén még ingerültebb lélekkel térnek haza. Egész Európát méltán felindítá a csehek sorsa, s V-ik Mártont felszólítják az egyházi viszonyok kiegyenlítése végett összegyűjtendő konciliumentartásra, mit ez 1431. mart. 3-ára Bázélbe rendel. Azonban febr. 20-kán Márton meghalván, helyette a velencei születésű IV-ik Eugén választaték pápává. Ez Zsigmondnak velencei dolgaiért ellensége lévén, mindent elkövet, hogy vele haragját éreztesse; s egész 1432-ig húzza halasztja koronáztatását, s ellene dolgozik a bázeli konciliumnak, Bolognába akarván azt átszállíttatni.

Zsigmond Pármában s Siénában majd egész évig tartózkodik, míg az alatt a koncilium Eugént Bazelbe megidézi. A huszsziták portyázásaik miatt, kik a szépesi és bányavárosokra rohantak, nem jelenhettek meg hazánk egyháznagyjai, s mentőlevelet küldenek Bazelbe. Végre sikerült 1433. ápr. 7-én a pápával kibékülni, miután Zsigmond követei nevében valami hódolati esküt elmondtak, melyért a pápa érvényesnek ösmeri a konciliumot, s máj. 31. Zsigmond megkoronáztatik. De Zsigmond csak Bazelben tudja meg, hogy a pápa által rútul megcsalatak, mert az ígért bullát épen ellenkező szellemben írta, mint előbb ígéré. Zsigmond, Julianus Caesarini kardinális és az atyák álhatatosan megmaradtak a határozat mellett, hogy a konciliumok a pápák fölött vannak, mit elősmerni nem akart, s ha nem enged, leteszik. Senkinek sincs hatalmában a konciliumot máshelyre tenni, vagy felosztatni; melynélfogva a pápát ismét megidézik, s meg nem jelenés esetére mint makacsot, hivatalátóli felfüggesztéssel, vagy épen elmozdítással fenyegetik. Végre enged, s a koncilium által elibe terjesztett formák szerint visszahúzza előbbi bulláit, s követei elfoglalják az előlülőséget. Zsigmond mindent elkövetett, hogy a koncilium és a pápa közt kitörendő tulságos követeléseket csilapítsa. A csehek egy részének megengedtetik a kehelylyel élés. Nov. 30-án 1433. történtek a konpaktatumok a Calixtinusokkal, mely által Németország békét, Zsigmond pedig cseh koronát nyertek. Azonban az annatak expektatívák, reservatiók eltörlése által ismét kiütött a pápával a harc. Új konciliumot hirdet a pápa Florenchen és Ferrarában 1438—1439, amazt miután 1437-ben őt letévő t. i. a bázeli, s helyette V. Félixet választja, megsemmisíteni akarja. Tartott e kis szakadás 1447-ig mikor Eugenius meghalván s Felix lemondván, V. Miklós egy bölcs, tanult férfi választatik pápának. Zsigmond mit sem reménylven az egyházújítástól, általános, legalább örökös tartományiban személyére, s szüntelen roskadozó financiájára nézve akart némi szabadalmakat nyerni. Minthogy a prágai konpactatumokhoz nem simúltak a táboriták és az árvák, oda vivé 1434-ben Zsigmond a konciliumot, hogy ez megengedné a lázitók kiirtására fordítandó költségeknek általános beszédését. El is kezdé Magyarországon a pénzszedést. Bazelből apr. 8-án 1434. kibocsátott leírásában minden megyét megkerestet; s a tizedeknek egy huszad, pénz és természetmennyőknek a világiak-

tólegy ötvened, a nem jövedelmező ingatlanoknak egy ezred-résztét, végre minden szabad főtől 5 schillinget követel. Hazánkban, a veszély helyén könnyen megajánlák, s az összegyűlt-pénzen toborzandó fegyveresek akár husziták akár a törökök ellen menni rendeltetnek. De távollétében ismét kitört az anarkhia, mit az 1435-ki országgyűlés nagy nehezen lecsilapít. É gyűlés nevezetes municipális törvényeket hoz, mind általánosan a rendekre, mind különösen az egyháziakra. A papi javak biztosítására határoztaték: hogy különös királyi parancs nélkül semmiféle laikus a patronátusi jog ürügye alatt ne egyenlitse a papi javak jövedelmét igazgatási viszonyaihoz, továbbá, ha a most felállított királyi banderium nem védhetné meg a hazát, akkor a papság tartozzék javaiból proventum ecclesiasticorum banderiumot állítani, s tartani az 1432-iki országgyűlés rendelete szerint: juxta dispositionem de episcopis factam. Éltének végefélé egy minorita prior, Jacobus Picemus de Marchia vezérlé lépéseit tévútakra, s a huszitákat magára ingerlé, mit a királyné Cillei Borbála ravaszul tudott növesztetni. E ravasz asszonyinak célja volt Albertet vejét a koronától s a országtól elmozdítani s azt maga számára elfoglalni, hogy Jagjelnek 14 éves fiához Wladislávhoz nőül mehessen, a beteges Zsigmond hamar bekövetkezendő halála után, de kitudatván alattomos-sága, megghiúsíttatnak lépései Zsigmond ekkor hal meg Znaimban 1437-ben.

Zsigmond álhatatlan, elv nélküli a pillanat embe-re; mindent elkezdett, s keveset végzett; az árpádi Imréhez hasonló. Majd tekintélylyel látjuk őt fellépni, majd egyszerre gyáva bizonytalanságba süllyedni. A pápákkal egyszer kedve szerént bánt, majd pórílag kedvöket keresé, mint szeszélye kíváná. Hosszas uralkodása alatt megörökösödését sem tudta megerősíteni, pedig az Anjou királyok alatt már megkötötték. Innen az olygarkhák úlnyomó hatalma s a királyi tekintély korlátozása; innen mellőzék az ausztriai házat s inkább más gyenge királyokat választának, kik alatt szabadon torzsonkódhattak; innen származott végre a nemzet erejének megoszlása, s külellenség elleni gyengesége. Az egyházi történetben ugyan nagy szerep juttat nekik, a három pápa letétele által, melylyel a nagy szakadásnak véget vetett, de az újításhoz sem ereje, sem taktikája nem volt. A pápák befolyásának gá-

tat vetett ugyan, férfiasan megőrizvén mind a patronátusi, mind placetum jogait, de a papokat benn nem korlátozható, sőt alatta a közügyekben is nagyobb tekintélyt nyerének. Kevesebbet ajánlott ugyan az egyházakra adományúl, mint eldődei; de szabadalmazásai által a lucrum camerae csonkításával, igen megkevesbité financiáját is. Gyengeségét bizonyítja azon határozata is, hogy az eretneknek adott szót nem kell megtartani. Katonánál egyenként felvannak jegyezve tettei.

Pálkövi Antal.

HALOTTI ÉNEKEK.

Olaszthonban elhalt katona requiemén.

Dall. Cll. Solt. „Hallgasd meg uram.“

1. Más, haza ülén szendereg

Fiatok, kiért kesereg —

Szülék! sebzett szívetek:

Ő többé nem tietek!....

A csüggedt anyának jaja

Hozzá nem hat... azt nem hallja....

Nem is értené azokat

A földi síró hangokat.

2. Lerakta vívó fegyverét,

Melylyel sujtandá ellenét;

Oly békés hazába tért,

Hol nem szomjazzák a vért,

Hol az egymást dúlt táborok

Vad tusája nem háborog,

Ember ember ellen nem vív,

Bősz boszutól nem forr a szív.

3. Oh ott vér s könyek nem folynak,

Szeretet s béke honolnak,

És diadalt ünnepel

A sokat küzdött kebel,

Zeng ajkain a dicsének

Ott a Krisztus vitézinek,

S mely halántékukra borul

„Hervadatlan a koszoru!”

Iker-csecsemők felett.

Dall. CXXVCH. Solt. „Hogy a babiloni viz.”

1. Hát csak ily rövid volt a földi pálya,
Hogy rátok fölnyilva vár a sír szája,
Fölöttetek már halál — vész forog
Életre alig lépett vándorok! ? . . .
Hol a szived halál? . . . nincs neked! . . . beh kár
Zord birodalmadba e szép gyermek — pár!
2. Megirigyelted a szülék örömét,
S nem szántad eltépni remény s gyönyörét,
Mik őket a jövőben ringaták,
Ha majd szép s jókká idomithaták;
Hiszen ők megfértek anyjuk kebelén,
Békén osztozva tápanyújtó emlőjén!
3. Oh ha ez halál kényjátéka volna!
Szülék, gyászkönyetek ugy méltán folya;
De van úr élet és halál felett,
Ő intett: s nekiek menni kellett,
Takarja bár sötét titok útjait:
De higyétek, hogy bölcs az ő célja itt.
4. Nyugodjatok meg hát bölcs rendelésén,
Iker magzatotok sirba kelésén.
Ne hallassatok panasz hangokat,
Mert „az úr adta nektek azokat,
Ha töletek már ismét visszakérte:
Áldott legyen szentséges neve érte!”

Atányi Titusz.

A GAZDAG IFJU.

Dusgazdag ifju eljőve

Jézushoz, és így kérdeze:

Uram! mi jót kell cselekednem?

Hogy az örök életet nyerjem.

Az idvezítő válaszolt:

A törvényt nemde? jól tudod,

Mit népének adott az Isten:

Élven, cselekedjél akképen.

Az ifju gondolá, — hiszen

Mind a szerint foly életem

De Jézus, rá kegygyel tekintve,

Szól: „Egy hibád van erre nézve.”

Szép birtokod van. Add el azt;

Szűkölködőknek osztogasd

Árát, s a mennybe gyűjtve kincset,

Jőjj, vedd fel, hordozd a keresztet.”

S az ifju búsan távozott;

Megértve a mi mondatott.

A földi kincs, vagyon szerelme

Ő nála főbb, mint lelki üdve.

Fájlalva néz utána, így

Tanitva Jézus hiveit:

„Világ szerinti dus vagyonnal

A mennybe jutni baj bizonynyal.”

Gonda László.

T Á R C A.

MAGYAR PROT. EGYHÁZTÖRT. KÜTFŐK.

BÁZELI EGYETEM KÖNYVTÁRABÓL.

A bázeli egyetemet az egyházujítás kezdetével mindjárt a magyar tanuló ifjak nem oly igen látogatták, mint azt egyelőre gondolni lehetne. Ezt bizonyítja a „Sárospataki Füzetek“ 5. évfolyama I-ső füzetében közzétett kivonat, az egyetemen tanult magyar ifjakat illetőleg. Mi volt ennek oka, határozottan egyszerre még nem mondható. Annyi való, hogy ekkor inkább Wittenberg felé irányult a közfigyelem, mint ezt az ott tanulók névsora mutatja. De mégsem áll, hogy ifjaink Zwingli, Kálvin és Oecolampad lakhelyét is meg ne látogatták volna, ha nem oly gyakran is, mint Wittenberget, vagy más északi német egyetemet. Sőt az ország nagyjainak figyelmét sem kerülte el az akkoriban híres Basilea. Ezt mutatja Zápolya Jánosnak másolatban alább közlött levele. A XVII. században már, az imént említett névsori kivonat szerint oly egyének fordultak meg honfiaink közül Helvéciában, kiknek neve még ma is él, kik az egyház ügyei körül és tudományban nem kevés érdemet szereztek maguknak. Közlő ezen egyének multjára némi fényt vélt derithetni, midőn az egyetemi könyvtárban levő kéziratok közül azokat, melyek egyházunk multját annyira mennyire érdeklik, lemásolván, a közönségnek átadja. E levelek vagy eredetiből másolvák (autograph), vagy a könyvtár részére tett másolatból írvák (apograph) de melyeknek eredetije is ott őriztetik, csak hogy összeszakadozva, s olvashatlan állapotban. A lemásolt levelek (számra mintegy 27) bizonyos okok miatt alig ha látandnak mind napvilágot. Lemásolatlan csak három maradt, következő címekkel; 1.

Doctiss. Juveni Dno Hermanno Finsterling Amico honorando. Basileam. Poniponti 7. august. 1634. Michäel Fábri Dobraviczai. Kézbesítettett 14. august. 1634. 2. Francisci Parisii de Papa d. 25. junii 1675. ad Casparum Bauhinum. 3. Szántai Lászlóé. kihez? honnan? mikor? nines megmondva. Ezeket másoló nem látta, mert a gyűjtemény, melybe beirvák, magánosaknál volt használat végett, s ott mulatása ideje alatt kezéhez nem kaphatta.

1.

Apograph. Clarissimo viro Domino Celio Secundo Curioni Basileae Bonas literas publice profitenti Nobis dilecto etc.

Joannes Secundus Dei gratia electus Rex Hungariae, Dalmatiae, Croatiae etc. Clarissime vir Nobis Dilecte Salutem et gratiam. Cum Auspice Deo optimo maximo, Academiam in hoc Regno nostro instituere velimus, ut solidiora fundamenta literarum studiis jacere possimus, opera et consilio vestro uti statuimus. Cujus rei gratia mitimus ad vos hunc hominem nostrum cum plena instructione, Hortantes vos benevole velitis homini nostro fidem habere indubiam, caetera fusius intelligetis ab excellenti Georgio Blandrata Doctore nostro, fratre vestro. Bene valete. Data in oppido nostro Thorda vigesima secunda die Junii Anno Dni 1567. Joannes electus Rex.

2.

Apograph. Copia Responsi Civitatis Leutschauviensis ad Caes. Majestatis mandatum, ipsis per Martinum Pethe de Hetes Archiepiscopum Coloc. exhibitum. (Évszám nines).

Illustrissime et Reverendissime Domine. Domine Patrone Nobis gratiosissime. Illustr. et Rever. Dominatio vestra nudius tertius Sacratissimae Imperatoriae Regiaeque Majestatis Domini Domini nostri clementissimi clemens et benignum nobis mandatum exhibuit. Illud ab eadem, quo debuit honore reverenter et humillimi accepimus, perlegimus summanque ejus intelleximus. Quemadmodum usque hactenus exemplo majorum nostrorum S. Caes. Majestatis benignissimis mandatis omnibus et voluntati ejusdem clementissimae (quod absque jactantia dictum volumus) prout fideles et obedientes suae Majestatis subditos decuit, humillime accommodavimus, in posterumque dum vita et sensus nobis exstiterint id ipsum cum tota posteritate nostra, si quae futura est, obedienter nos facturos promittimus: ita nunc superiore decreto

suae Majestatis contra nos emanato una cum conjugibus et liberis in conscientiis nostris maxime conturbati sumus: quo nimirum a S. Caes. Majestate atque Regia, nobis suis fidelibus subditis, alioquin hac bellorum tempestate satis afflictis et oppressis, ob vicinique hostis invasionem in summo constitutis periculo clementer praecipitur, ut templis nostris, monasterio, Schola, Parochia, caeterisque Ecclesiasticarum Personarum domiciliis omnibus, ita clenodiis, casulis, calicibus, patellis et caeteris ad peractionem Sacri spectantibus Illustr. Dom. Vestrae manibus mox et de facto assignatis, ministros Verbi divini apud nos constitutos dimittamus, in eorumque locum sacerdotes catholicos substituamus, eorundemque conciones frequentemus, et celebrationi missae intersimus.

Cum itaque Illustris. Domine haec omnia et singula non corporalia bona, sed animarum nostrarum salutem et conscientias (quas solus Deus sibi conservatas vult) concernant: matura deliberatione praehabita, admodum nobis grave et onerosum videtur, quod ab agnita veritate Evangelii, quae in monumentis et scriptis Prophetarum et Apostolorum, Symboli item Niceni et Athanasii, nec non Confessione Augustana breviter comprehensa est, in qua Divorum quondam Imperatorum et Regum Hungariae beatissimae memoriae Ferdinandi et Maximiliani benignissimo indultu parentes nostri vivere, nos quoque in eadem nati et educati, atque ex eo tempore S. Caes. Majestatis clementi annuentia et gratia in hunc usque diem paterne conservati sumus, in posterumque in eadem (Dei beneficio) constanter perseverare cogitamus, recedere, et ad Rom. Ecclesiae gremium redire jubeamur. Quod qualiter a nobis sine laesione conscientiarum nostrarum et salutis jactura fieri possit et libeat, omnino non videmus. Confidimusque Sacrat. Caes. Majestatem pro innata summa pietate et clementia regia, oculis suae Misericordiae propensis, benigne fidelitatis nostrae inde ab initio felicis sui regiminis humiliter et obedienter a nobis fidelibus suis subditis, praestitis pacis et belli tempore servitiis atque deinceps quoque pari fidelitate praestandis nos paterne conservaturam in ea, in qua hactenus pacifice et absque molestatione perstitimus, Religione et confessione Augustana, in posterumque ob viscera misericordiae Dei, publicum Regni hujus Hungariae bonum et tranquillitatem, atque ulteriorem nostrorum omnium permansionem nos clementer conservaturam. Quam ob causam Majestatem Caes. per peculiare nostros nuncios primo quoque tempore requirere decrevimus. Cum huic suae Majestatis decreto omnimodo annuentia atque consensus plenarius praebere haud potuerit non in eam interpretari partem debet, ac si de-

bitae a nobis fidelitatis et obedientiae pristinae obliti rebellionem, quam Deus a nobis clementer avertat, contra Suam Majestatem Dominum Patronum nostrum clementissimum, et Illustrissimam Dom. Vestram excitare, et eisdem nos ostendere atque resistere cupemus — super quo quidem coram Deo et toto regno solemniter hoc nostro scripto protestamur: sed potius, ut hac ratione conscientias et animulas nostras penes agnitam veritatem evangelii sertas tectas conservare et eisdem hoc modo consulere possimus. Proinde Illustr. Dom. Vestram, tamquam Patronum nobis gratiosissimum humiliter et submisce rogamus, dignetur hoc nostrum humile et ex perturbatis pectoribus profectum responsum in meliorem accipere partem: qui alias pro S. Caes. Majestate D. N. C. extra conscientias nostras negotium, bona, opes, facultates nostras, et quidquid nobis curae est, promptissimis animis in medium conferre, sanguinem nostrum profundere parati sumus. De caetero Illustris. ac Reverendis. Dom. Vestrae benignae et gratiosae protectioni et favori nos humiliter commendantes. N. Judex. Juratiquae cives Tribuni plebis et tota civitas, caeterique universi inhabitatores regiae et liberae Civitatis Leutschaviensis.

3.

Autograph. Ad Job. Jac. Hoffmannum jun. Theol. D. et Historiarum Prof. Basiliensem. Celeberrime Vir domine Praeceptor aeternum colende! Fideli officiorum commendatione praecedenda. Ecce mitto celeberrime Domin. colophonem Theologici mei sudoris, qui distractas inter cogitationes expressus est. rogo eo quo par est candore temperatus Celeberr. Dominum esto aequus judex pro nativo tuo candore. Post octiduum, Deo peregrinationis meae individuo comite et sospitatore futuro, itineri me accingam repatriaturus. Itaque a celeberr. Domino iterum veniam peto tam humiliter quam humillime possum, mihi velit ignoscere si vel neglectae humanitatis pudorem contraxerim, vel alienus molestum me (licet hoc sedulo caverim) Celeberrimae Domin. exhibuerim. Deumque, Patrem misericordiae ex abundantia cordis oro, ut Celeberr. Domin. publico universitatis et omnium purioris farinae peregrinorum bono conservet, dies diebus addat, meque ista felicitate beet, ut et absens gratum nuncium de salute, honore et existimatione, pro singulari merito ampliandus accipiam. D. Doctor Paris me expectat Scaphusiae, cui tamen vix me comitem jungam, nisi Ulmam usque, cum Vienne adire, quae est locus supplicii, omnes pias animas terrentis,

prorsus horream. Eo magis, quod modo audiverim tantum furorem domus Austriacae, ut multi concionatores evangelici, scholaeque Rectores ad trirèmes impie damnati fuerint. In reliquo Eidem celeberrimae Domin. additissimus ut qui est: ita manet Johannes Copis de Callo Ungarus. Maximo cum cordolio audivi Egregii Domini Ursini infelicem obitum, dubio procul et celeberr. Domin. idem innotuit.

NB. Levelirő 1763. dec. 4-én íratott be a bási egyetem anyakönyvébe.

4.

Autograph. In Lexicon J. J. Hoffm.

Hoffmanni studium spretas post lexica spicas

Dum legit atque aliquid ne pereat satagit
Aspice quae parvis coeli benedictio curis

Convehere ut voluit prodiga messis iit

Franc. Pariz de Pápa D. et in urbe Transylvaniae Eniedina P. P.
Praeceptor bene merito p.

5.

Autograph. In Virum Cl. D. D. J. J. Hoffmannum

Post dictos rerum dominos, mystasque Sacrorum et

Quod fieri aut dici sole sub hoc potuit:

Si qua foret tellus HOFMANNI ignara laboris

Sole sub hoc nostro non equidem illa foret.

Vicit Musarum, pigmentorumque colores;

Et color ipse sibi est et numerosus olor.

Franc. Pariz de Pápa Transylv. Hungar M. D. et P. P. pietas Praeceptor bene merito p. Eniedini Transylv. 1669. Martiis coelibi Calendis.

6.

Autograph. Celeberrimo Viro Domino Jos. Jacobo Hoffmanno S. Theol. D. Historiarum in inclita Universitate Basiliensi P. P. Domino et Fautori colendissimo. Vir celeberrime Domine Fautor antiquae colendissime. Ex hiteris Thomae nostri et nostro-tui, te pro aetate recte satis valere et opus facere laetus intellexi, et tuo indicio literario prodidisti, cum Odes tuae, quam mihi nuncupare

dignatus es, novam in tribus verbis lectionem íntimas, in quibus tamen etiamsi prior stylus mansisset, meo quidem iudicio, mansisset Hoffmannus, nec cujusquam Aristarchi obelo notandus. Quia vero, vel in temetipsum severus es, quod castigasti mihi non mutare fuit religio, si fecissem, a te merito castigando, cujus eruditum supercilium et observo et imitatore non passibus aequis *ἐχθροὶ εἶναι*, mustaceus enim sum in quibus magisterium jure tibi vendicas et virtutem tuam admirari satis habeo, quando aemulari non datur. Factito tamen semper aliquid, quod utinam ad eruditionis tuae libram exigere liceret, et attentissimae limae expoliendum propius dare: desunt enim nobis otia, hoc praecipue tempore, quo res nostrae *εἰς στενόν* redactae, animo sereno nos esse non sinunt. Pax alias optima rerum vice, justo Dei iudicio, multum inversa, nos terret, cujus magna mala metuimus in dies. Ante ausus sum opusculi mei metaphysici instar mittere et tibi Praetoria formula dare, dicare et addicere ut Teucer hic sub Ajace securior lateat et adversantium tela, si quae speranda sint, illaesus excipiat. Tu pariter Vir C. si Pallas adeo tibi semper propitia in hac aetate aliquid musteum dictavit, imperti haud gravatim nobis. Mitto et poëseos meae gustulum, ut etenim suffragiis Europaearum gentium dives Dacico non egens, tamen ut in participium versuum quoque meorum venias, pietas me praecipit, subscribe atrio, si penitius conclave doctoribus repletum excludat. Spicam obtulit nec minus pius, qui inauratos boves offerre impar fuit. Praeterea, quod omittere non possum, Thomam nostrum tibi et per te venerando Collegio, Theologico, non tantum praeparandum ad sacros usus domesticos, Sed etiam juvandum, ex legato imprimis Horvatiano, usibus Theologiae studiosi hungari egentis suprema beati voluntate, destinati, communi nomine cupio. Verum diutule te Vir C. detineo nunquam otiosum. Vale optime, et me, qui te et Academiam, in qua vivis, semper in oculis fero, inter amiculos numerare dignare. Iterum vale, et me literis tuis in hoc tam reducto angulo, sine quibus vix valeo, dum superas beare perge. Eniedini d. 20. April. 1669. Celeberrimi nominis tui cultor officiosus Dr. Franc. Páriz de Pápa.

7.

Autograph. Vir excellentissime, Clarissime Fautor et Praeceptor plur. colende. Vivo adhuc et valeo ex voluntate Dei, memor vestrae pietatis et erga me studiorum exceptorum humanissime a Nobilissimo Domino Johanne Conrado Piereo, Literarum, et Literatorum stu-

dioso magno, et filio cognomine. Dum coenamur hodie redditae sunt literae Clarissimi Domini Capis Tiguro missae, in quibus se proximo die Jovis de Peccato in Sp. S. publice disputatum significat, et inopinatum casum optimi viri Domini Godofredi Ursini addit, quomodo prope Lugdunum dum Fluvium rapidiorem trajicere tentat, vertigine subito correptus, ex equo lapsus et suffocatus sit, quod sine dubio tibi Vir Excell. jam innotuit, et quo erga optimum virum studio eras non mediocri moerori fuit. Dum Nobilissimus Dominus Hospes meus casum ex me intellexit, continuo ad officium compulsi, author fuit, ut ad te, quem τῷ μακαρίῳ tantopere favisse ante indicaveram, scriberem hac nocte, ut quod te facile praestitutum novimus vir Excellentissime, Auditorem tuum Epicedio tuo laudes et laudas, symbolumque ad nos proxima Tabellarii ordinarii occasione transmittas, comitatus aliorum τῶν μακαρίων Fautorum officiis. Excudens hoc nitide accurante nobilissimo Domine Hospite. Si vero in eodem pietatis et amicitiae officio jam laboretis Basileae, nos symbola transmittere verbo moniti parati erimus. Te Vir Excellentissime Nobilissimus Dominus Hoster meus diligenter et officiose per me salutat, crastino die, quo omnia rectius cognoscat Genevam scripturus ad Nobilissimum Dominum, affinem suum

eui Mercurius dexter cui dextra Minerva est

vel potius dexter, cui favet ipse deus.

Ceterum Vir excellentissime institutum iter meum hactenus ob vicina militis Austriaci hyberna, variaque Domini Copis impedimenta sufflaminatum, σύν θεῷ proximo die Lunae ingrediar, comitatus eodem Domino Copis, qui simulac disputationem suam expediverit nobis aderit. Interim, quamvis corpore semper longius absens, animo certe proximus et semper idem maneo et mansurus dum spiro Clarissimi nominis tui fidelis cultor, tuus Franciscus Páriz de Pápai Med. D. Transylvano Ungarus. Scaphusia.

8.

Autograph. Clarissimo Viro Domino Joh. Jacobo Hoffmanno A. L. M. Graecae L. in alma Universitate Basiliensi Professori P. Domino et Fautori Colendissimo a Basle. Franc Páriz Pápai Med. D. Celeberrimo Viro Dom. Joh. Jacobo Hoffmanno Gr. L. in Universitate Basiliensi P. P. Praeceptorum olim suo S. Non possum tui et beneficiorum tuorum, quibus me cumulasti, oblivisci unquam, quin remordet indesinenter haec cura, quomodo tanto intervallo dis-situs, saltem apostolico officio tibi praesens, tuo amor et debito

meo faciam satis. At vel hoc prohibent rerumstrarum austeriores vices, ubi non hospes ab hospite, non viator a milite tutus. Eidem ambiguitati Divino tamen supra omnia praesidio, has modo una cum tabellariis in Belgium per Poloniam properantibus. Auditoribus hactenus nostris, committimus. Certi, si in Hollandiam penetrarint, inde facile, eorundem cura, tuos Lares, utinam eadem, qua olim, integritate visuras. Audivisti sat scio Vir Cl. quid horridus miles turcicus superiori aestate in Austria fecerit, quomodo Danubius amnis scuta virum galeasque et fortia corpora volverit, quot imbelles animae in duram captivitatem abactae gregatim a barbaris, instar pecudum, quae miseranda spectacula nostris oculis, dum hic transirent, vidimus, mandentibus doluimus, idque eo magis, quod nihil quidquam praeter hoc, dolere praestare poruerimus. Felices vos interea Vir Cl.; hactenus *νόστος Διός κεράντων τούτων*. Nos vero, hic in horas, tenui pendentia filo, eumque imminet cervicibus gladium metuimus. Nec tamen licet inter arma, prorsus silent musae nostrae, quin factitamus semper aliquid, imo literae, supra quam olim in laeta pace florent, qualem et ego spartam, pro mea quidem virili orno, jam inde a quadriennio profitendae philosophiae naturali ac Graecae L. in hac illustri Eniedina nostra publicis votis destinatus. Vivo ergo et scholasticum hoc opus, ad quod me inde a pueritia damnaveram, urgeo inter nostros. Quaeso, de quo enim aliquid cognoscere aveam ardentius, quam de te, qui me adeo tuum esse voluisti, ut saepe soli vacares mihi, et solitudinem peregrinationis meae solus fere solareris domi tuae, dignare me responso tuo, ex quo, de alma studiorum meorum matre, Basilea vestra universitate, Patribus in ea, de te ipso, tuisque intelligam tandem aliquid, quo hoc tantum desiderium meum expleatur. Noster Copis terra relicta migravit ad patres, peste, quae hic per triennium saeviit, exstinctus. Vive Charissimum mihi Caput et vige, ut diu sospes, diu utilis interesse possis musis helveticis, ac te tantopere amantem redamare, si meruit, perge. Eniedini 1. Maji 1684. Si me Vir Cl. literis tuis beare et ornare volueris, eae fingendae erunt Leidam ad manus D. Theodori Craanen M. Dr. et P. P. inde recte per populares et cives nostros accepero.

9.

Autograph. Reverendo admodum et Clarissimo Viro Dno Leonhardo Soerin Ecclesiae Lichtenstegensis Pastori et Toggien-sio Decano Vigilantissimo. etc. Fautori et in Christo Fratri nostro plurimum Colendo, Observando. Salutem, gratiam, pacem ab inex

hausto salutis omnisque gratiae fonte Jehova, per pacis principem Dominum nostrum Jesum Christum precantur! Ut Liliū inter spinas, ita est Amica mea inter Filias, Sic Regum Sapientissimus Salomon, in persona Gloriosissimi Ecclesiae Sponsi Jesu Christi, in Cantico Suo Cap. 2. v. 2. loquitur. Evidentissimo certe Experientiae documento, Si quidem ut praeteritas aetates, antiquioraque Ecclesiae tempora, quibus Amica Christi, ut Liliū, variis tum persecutionum, tum haereseon exercita est spinis, iisque aculentissimis, silentio saltem in his literis involvamus: An non praeclari hujus dicti veritatem Currens Ecclesiae vestrae, viri Revdi. Cl. ac Doctissimi, et nostrae, status satis luculenter demonstrat? An hodie Serpens ille antiquus suum ingenium mutavit? Minime vero Hodie quoque spinae acutissimae, venenosissimae Liliū illud Candidissimum, Ecclesiam pungunt, urunt, debilitant. Hodie quoque Filiae Hominum Amicam Coelestis Sponsi pro ludibrio habent, imfestant. Audistis proculdubio viri venerandi Clar, Doctiss. quae et quales spinae Liliū Ecclesiarum nostrarum annis superioribus pupugerint, et etiam nunc pungunt, nec enim ullus calamitatum apparet finis, ulla halcyoniorum firma spes: Audivimus etiam nos de vobis. Sed anne Liliū inter Spinās desinit esse Liliū? Anne Amica inter Filias desinit esse Sponsa? Id vero minime. Imo eo arctius Amica suo adhaeret Sponso. Eo svavius Liliū jucundissimum suum spargit odorem. Non opus est, ut ad hujus veritatem demonstrandam, omnia Ecclesiae tempora, omnes aetates in testes adducamus. Satis superque vos viri venerandi Cl. D. hoc exemplo vestro comprobastis Qui quamvis durissimis spinarum Antichristianarum spiculis sitis quotidie expositi: tamen svavissimum christianae charitatis et condolentiae odorem, quo nos miseros Christi Exules refocillaretis, ex candidissimo Ecclesiarum vestrarum Lilio emisistis; et ipso opere (Eleemosyna nempe sancta ad nos sustentandos, transmissa) contestati estis, vos veram esse Sponsi coelestis Jesu Christi sponsam et Amicam, utpote quorum fides per Charitatem sit efficax et operosa. Agnoscimus viri Radi Cl. ac Doctiss. vestrum beneficium sincere; depraedicamus, quad vivimus, devote; at ut referamus debite, viribus deficientibus nos im pares esse fatemur ingenue. Deum Opt. Max. omnis boni spiritualis ac corporalis largitorem supplicibus, devotissimisque nostris precibus oramus, veneramur, ut, prout apud nos, Sacra vestra Eleemosyna est gratissima, ita quoque in Conspectu ejus sit odor bonae fragrantiae. Benedicat vobis omni benedictione in Coelis et in terra Concedat Ecclesiis vestris halcyonia. Defendat Rempublicam vestram ab omnibus Adversantium insultibus. Conservet vobis vitam et valetudinem ad Nominis Sui Sanctissimi laudem, Ecclesiae Suae emolumentum,

augmentum, et familiae vestrae solatium. Et post exantlatos vitæ hujus caduceae labores ex militantium numero triumphatis Sathana, mundo, Antichristo, transferat vos, annis plenos et saturatos, ad Triumphantium Consortium. Amen! Datum Tiguri Helvetior. Metropoli. Anno Incarnationis Dominicæ 1677. die. 1. Januarii, juxta Sty. V. Venerandarum Vestrarum Domin. Fratres in Christo, observatores et cultores humilimi, quandam Ecclesiarum Hungaricar. Reformatar. Ministri, nunc pro Christo Exules numero 30.

10.

Autograph. Reverendis admodum Clarissimis Viris Ecclesiæ Sancto-Gallensis Decano Venerabili, et Pastoribus vigilantissimis, Dominis et in Christo Patribus et Fratribus plurimum observantissimis. Sancto Galli. Salutem, pacem et omnigenam benedictionem, a patre omnis doni et luminum per Dominum nostrum Jesum Christum, Unicum nostrum Salvatorem. Viri Reverendi Clarissimi Doctissimi etc. Pervenit ad nos, afflictissimos Exules, Christi tamen indignos Servos, summa illa satis magna atque uberrima, quam benefica atque piissima vestra manus in nostri promotionem, apud vos, vestrosque fideliter congegessit, ad Amplissimum Magistratum Figurinum, Fautorem nostrum fidelissimum, per fideles manus transmisit atque commisit. Certo extra nos quasi rapti, mirati sumus, miramurque continuo vestram operosam Charitatem ac exuberantem beneficentiam Unde tanta pietas? Unde tantus christianus zelus, erga nos simplices, miserosque Christi Servos? Utique id sincera et laboriosa vestra fides ac intima charitas in nobis effecit. Benedictus sit ergo Deus omnis benedictionis consolationisque, qui ita exardescere fecerit animos vestros, et ad misericordiam excitaverit erga nos, ut non erubescerent catenas nostras, adhuc dum essemus in miseriis constituti, condolentia, quasi una nobiscum vineti, precibus, consolatione, ac literali animatione humanissima, animos nostros dejectioni proximos officiose erigeretis, et insimul nos divina gratia in libertatem assertos in Rev. aliquot Fratribus nostris ad vos emissis, explorationem quippe nostri, quæ fiebat in carne nostra, non pro nihilo habentes, neque respuentes, ut Angelos Dei, imo fere ut Christum ipsum honorifice exciperetis, recrearetis, memoresque Sanctæ Communionis Sanctorum, nos et nostram causam vestris: Ecclesiæ cui favore Dei praeestis, Reipublicæ, Magistratui, Societati Ministeriali, et etiam circumjacentibus Ditionibus vestris recommendaretis, promoveretisque, ita, ut forte supra vires, tamen (eredimus) ex corde

hilari ac honesto largiter thesaurisarent Domino. Fecistis itaque et praestitistis totum id ipsimet Christo quod et sibi attributurum esse nulli dubitamus. Sic olim se mutuo juvabant primitivi fideles, sic et hodie, ubi nimirum Christus, caput ercis agnosci debeat. Aequi, bonique consulimus ergo benevolum vestrum affectum et effectum, vovemusque ex corde, ascendant piae hae eleemosynae vestrae in conspectum Dei misericordis, invenientque istam gratiam coram throno gratiae, ut nequaquam obliviscatur operis vestri et laboriosae charitatis, quam ostendistis erga ipsius nomen, ut qui ministraveritis sanctis et ministretis. Quin imo, tamquam Deus potens et misericors efficiat hoc in vobis, ut omnis gratia in vos exundet, ut in omnibus, omni tempore, omne quod sufficiat habentes, exundetis ad omne opus bonum. Tandem vero, dum haec miseriis plena mortalis vita erit cum immortali commutanda, recipiatis mercedem Prophetarum Discipulorumque. Demum, quod superest, omnia nostra officia, licet humillima vobis offerentes, ad vestram memoriam scilicet retinendam, beneficentiam coram aliis enunciandam, vosque apud Deum indesinentibus precibus recommendandum, necnon ubi facultate erimus pares ad similia exemplo vestro provocandum nos compromittimus. Vos itaque Universos, Ecclesiam, Rempublicam, Magistratum, Sacrum Ministerium, Collegium, Scholas, urbem et circumjacentem ditionem vestram, divinae protectioni, tutelaeque commendamus. Veneramurque Deum O. Max. tamquam fidelem Israëlis custodem, ut vos alis misericordiae suae protegat, ab omnibus Sathanæ ignitis telis, et Antichristi dolis, fraudibus, nefariis conatibus, perfidia ac noxiam perniciem minitantibus consiliis custodiat, defendat, et omni tumultui, periculumque quaecunque intentantibus resistat, malevolentium brachia frangat, detque vobis eam pacem continuo, ut multis, Christi causa persecutionem, miseras, calamitates, exiliumque ferentibus tutum Asylum esse possitis, eam gratiam in fide confirmantem, ut contra omnes tentationes, persecutionumque fluctus ac discrimina consistere valeatis. Salutant vos officiose Rev. Fratres nostri, qui nobis adsunt, salutant vestram societatem ministerialem venerandam, salutant Ecclesiam, Rempublicam cum Amplissimo Magistratu. Verbo universos de nobis pro Christo Exulibus benemeritos, utriusque sexus fideles, viros ac mulieres. Deus vobis et illis faveat. Valete, iterum valete viri venerandi, nobisque favete, precibusque vestris nos et nostras Ecclesias Deo recommendate. Datum Tiguri d. 18 Septembris 1676. Vestrarum Rev. Clar. ac Doctissim. Dnnum. fratres in Christo devotissimi, Ecclesiarum Hungaricar. Ministri, nuper in Triremibus Neopolitanis ac in durissimis Theatensi et Buc-

cariensi carceribus vincti, nunc gratia Dei liberati Exules numero 30. P. S. Rogamus humiliter Rev ac Clarissimos Viros ut has nostras Amplissimo Magistratui vestro inscriptas literas porrigere, nosque et nostram causam eidem recommendare ne dedignentur. Facient nobis rem gratam, quod et reservire in paribus vobis erimus paratissimi Valet.

Közli **Zsindely István.**

A TISZÁNINNENI EV. REF. EGYHÁZKE- RŐLET FELIRATA. 1859. NOV. 15.

Császári Királyi Apostoli Felség! Legkegyelmesebb Urunk! Nincs keservesebb csapás, nincs érzékenyebb szívbeli fájdalom, a vallásához és egyházához hív lélekre nézve, mintha vallása jogos és törvényes szabadságában sérül, hitére s vallásos meggyőződésére nézve erőszakot kénytelenítettik szenvedni.

A vallásos s hívő lélek, mely nemcsak földi s mulandó, hanem inkább mennyei és örök kincset keres, a hatalomszó ellenébe a vallás terén, hogy hitét megtartsa, vallásos meggyőződését megőrizze, minden áldozatra kész, kész bilincsre, száműzetésre, kész gályákra, kész martir koronára. A mint ezt az egyháztörténelem régibb és újabb korban, hazánkban s hazánkon kívül számtalan példákban ellenmondhatlanul hirdeti.

Császári Királyi Felség! Legkegyelmesebb Urunk! Felséged hatalomszava és vallásos meggyőződésünk iránti kész hűségünk és engedelmisségünk fájdalmas összeütközésének kínos harca között hanyattatunk mi is most, midőn cs. k. Felséged folyó év szeptember 1-ső napján kiadott nyiltparancsának és az azt kísérő szeptember 2-án közölt miniszteri ideiglenes rendeletnek nem engedelmeskedhetünk a nélkül, hogy evangyéliomi vallásunk törvényes szabadsága ne sérüljön, s vallásos meggyőződésünket meg ne tagadjuk.

Legszentebb kötelességeink ezen súlyos és sajnos összeütközésének kínos harcából, egyedül cs. kir. Felséged vele született kegyessége s igazságszeretete szabadíthat ki bennünket, az által, ha a miért több ízben, részint legalázatosabb folyamodványokban, részint ünnepestes küldöttségek útján esedeztünk, visszahelyezvén evangyéliomi egyházunkat az 1848-iki törvényes állapotjára, legkegyelmesebben

megengedni méltóztatik minél előbb törvényhozó és alkotmányozó közzsínatot tartanunk.

Ezért esedeztünk nevezetesen ez előtt három évvel, midőn a magas vallásügyi minisztérium törvénytervét a mindkét hitvallású evangélikusok egyházi ügyeinek képviselétéről és igazgatásáról, szabad véleménynyilvánítás végett, velünk közlöt: egyházkerületi közgyűlésünkben mi is, valamint biztos tudomásunkra, a több testvér egyházkerületek is, a tárgy szentségéhez és fontosságához illő, alapos, komoly és szenvedélytelen tanácskozás után, cs. kir. Felséged magas trónja elibe Miskoleról 1856. nov. 12-én fölterjesztett legalázatosb folyamodványunkban, egyező értelemmel és akarattal, hitünknek és az igazságnak tartozó hűséggel, határozottan felszólaltunk és nyilatkoztunk azon út és mód ellen, melyet a magas vallásügyi minisztérium, cs. kir. Felséged legkegyelmesebb szándoka létesítésére nézve, hogy egyházi ügyeinket rendezze, előnkbe mutatott, mint a mely uton meg sem indulhatunk a nélkül, hogy vallásos és egyházi jogaink s ezeken nyugvó egész állásunk és létünk alapkőveit mi magunk meg ne rendítsük és ne veszélyeztessük; kijelentettük továbbá indokolva, hogy az egyházi törvényhozás s alkotmány lényeges változtatása kétségtelenül a közzsínatot illetvén, a törvényterv részletes vizsgálatába nem is bocsátkozhatunk; legmélyebb tisztelettel és teljes bizodalommal esedeztünk annakokáért, hogy cs. kir. Felséged evangéliomi egyházunkat törvényes és rendes állapotába visszahelyezvén, a zsinattarthatásra engedélyt adni legkegyelmesebben méltóztassék.

Mi alatt azonban ezen legalázatosabb kérelmünk kegyelmes meghallgattatását, az ideiglenes megszorító rendeletek elhárítását, a törvényhozó zsinat engedélyét, mint egyházunk sajgó sebei orvoslásának egyedül legbiztosabb és törvényes módját, útját és eszközét, az összes magyarhoni evangéliomi egyházzal együtt mi is, hő sóvargással és vigasztaló reménnyel várva vártuk: cs. kir. Felséged f. év szeptember 1-ső napján kiadott nyiltparancsában s az azt követő miniszteri ideiglenes rendeletben épen azon úton és módon, mely ellen oly nyíltan és határozottan nyilatkoztunk, a magyarhoni két evangéliomi egyház számára kész egyházi szerkezetet s törvényeket méltóztatott legkegyelmesebben kiadni, oly cölből, a mint a bevezetésben nyilvánítani méltóztatik, hogy a magyarhoni evangéliomi egyház általánosán érvényes szerkezet élvezetébe jusson, ezen szerkezet további képzése zsinat útján lehetővé tétessék, az evangélikusok iskolai s oktatási ügyei rendeztessenek, ekképen az 1791. évi pesti és budai

zsinatok munkálatai véglegesen elintéztessenek, az 1791. 26. t. c. 4-ik §-a foganatosíttassék.

Meg vagyunk mi győződve teljesen cs. kir. Felséged ezen atyai gondoskodásának legtisztább szándoka, legmagasabb kegyelme s jó-akarata felől, hiszszük kétségtelenül, hogy legfelsőbb nyiltparancsa s az azt kísérő miniszteri ideiglenes rendelet által három millió hű alattvalóinak lelki nyugalmit s meglegedését eszközölni, evangéliomi egyházunk sebeit orvosolni, erejét növelni, jóllétét s virágzását biztosítani s megállapítani kívánja: de épen ezen kétségtelen hitünk s meggyőződésünk bátorít bennünket, hogy azon egyenes őszinteséggel, melyet az ügy szentsége kíván, békekötesek és alapos állami törvények által biztosított jogainkhoz s vallásos meggyőződésünkhöz való hűségünk parancsol, azon jobbágyi legmélyebb tisztelettel, erős bizodalommal és tántoríthatlan hűséggel, melylyel cs. kir. Felséged veleszületett vallásossága s igazság szeretete iránt viseltetünk, fedezzük fel és nyilvánítsuk, hogy cs. kir. Felséged bölcs és kegyelmes célzatát evangéliomi magyarhoni egyházunkra nézve legfelsőbb nyiltparancsa s a miniszteri ideiglenes rendelet nem eszközölhetvén, azt sem keletkezése módjára és útjára, sem címére, elveire s tartalmára, sem azon következményekre nézve, melyek annak életbe lépése mellett egyházi és iskolai ügyeinket fenyegethetik, el nem fogadhatjuk s annak életbeléptetésére segédkezet nem nyujthatunk.

A mi a legfelsőbb nyiltparancs s ideiglenes miniszteri rendelet keletkezése módját és útját illeti, a mint ez előtt három évvel hitünknek s az igazságnak tartozó hűséggel s hódoló tisztelettel cs. kir. Felséged trónja elibe terjesztett legalázatosabb feliratunkban nyilvánítánk azon erős meggyőződésünket, hogy azon az úton és módon, melyen egyházunk rendezését a magas vallásügyi minisztérium célba vette, meg sem indulhatunk a nélkül, hogy egyházi és vallásos jogainkról le ne mondjunk, egész létünk és állásunk talpköveit magunk meg ne rendítsük: ezen meggyőződésünk azóta igazságunk érzetében, nem hogy gyengült volna, hanem inkább szilárdult. Egyházi autonómiánkat egyházunk s annak minden igaz hivei oly legföltöbbszörös kérésnek tartják, hogy azt mint hitéletünk magzatát, egyházi organikus életünk fejlődésének főelvét, azonban nem is saját szerzeményünket, hanem dicsőült őseink által drágán szerzett, rólok reánk maradt legbecsesb örökségünket semmi földi árért s kincsért fel nem áldozzák.

A történet bizonyítja, hogy mindjárt a reformáció kezdetén az evangéliomi mindkét vallástételű egyházak Magyarországon önma-gok és szabadon hozták egyházi törvényeiket és szervezték magokat,

És soha, még a vallásos üldözések legszomorúbb korában sem oktroirozott a királyi Felség az evangyéliomi egyházak számára egyházi alkotmányt és törvényeket.

A bécsi és linci békekötések által az evangyéliomi vallás közönségesen bevett nyilvános, államjogos vallássá lévén, mint ilyen, nem hogy megfosztatott, hanem inkább biztosított és megerősített addig is élvezett öntörvényhozási jogában. Ezt fejezik ki a békekötés ezen szavai: az evangélikusoknak saját előjáróik vagy felügyelőik legyenek, tudniillik, olyanok, kiket magok választanak, magok díjaznak, magok erősítnek meg. Ugy hogy midőn VI. Károly császár a szuperintendensek választását újra rendelé, 1734-dik év okt. 20-dikán kiadott resolútiójában, egyedül tudomás végett rendelte a m. k. helytartó tanács útján följelenteni, hol, melyik kerületben, kit választottak és rendeltek az evangélikusok szuperintendensnek. Mely szabad választási jogát az evangyéliomi egyház mindig élvezte, csak az újabb ideiglenes rendeletek függeszték fel.

Az 1791. 26. törvényeikk a bécsi és linci békekötések alapján hozatott: épen azért az sem foszthatta meg az evangélikusokat addig is gyakorlott törvényes jogaiktól. Az igaz, hogy azon törvényeikk 4-dik §-a a cs. kir. Felségnek adja azon jogot s hatalmat, hogy oly egyházi rendet állítson (stabilire) mely az egyház világi tagjainak és vallás szolgálóinak megegyezésével legillendőbb, a hitvallás elveivel ne ellenkezzék, e végre az evangélikusok kihallgattassanak. Mi legyen már ezen férfiak megegyezése kitudásának, az evangélikusok kihallgatásának utja és módja: azt azon törvényt szentesítő dicsőült fejedelem, ki annak nem csak betűit, hanem szellemét is ismerte, az utókornak is tanuságul, maga megmagyarázta és kimutatta az által, hogy még azon évben az evangélikusokat a pesti s budai alkotmányozó zsinatra összehívta a nélkül, hogy az egyház rendezésére nézve, mely a zsinat tárgyául kitűzetett, kezdeményezett, vagy épen kész törvényeket s parancsot küldött volna; különben a vallás szabadság, a törvény ellenére, nem hagyatott volna érintetlenül.

A pesti s budai zsinat kánonai megerősítés végett fölterjesztettek a cs. kir. Felség elibe: de azok megerősítése elmaradt. Cs. kir. Felséged nyiltparancsát s a miniszteri ideiglenes rendeletet, a mint a tiszántúli helv. hitv. testvér egyházkerület folyó év október 8-dikán fölterjesztett legalázatosabb feliratában nyilvánítá, nem tekinthetjük úgy, mint a pesti s budai zsinatok munkálatainak végelintézését, mert a nyilt parancs s miniszteri rendelet lényegesen különbözik a pesti s

budai zsinat kánonaitól, s új egyházi alkotmányt s törvényeket tartalmaz. De ha a budai zsinat munkálatainak elintézése volna is, abból sem az következik, hogy azt, oly úton, a mint annak életbeléptetése megkezdett, elfogadjuk, hanem az, hogy a mely testület által fölterjesztettek a kánonok, ugyan ahoz küldessék vissza azoknak elintézése s megerősítése; a mint ezt a kánonok zárszavai világosan megemlítik.

Az igaz, a magas vallásügyi minisztérium az új egyházi rend s törvények felállítására nézve Bécsbe bizalmi férfiakat hívott fel s hallgatott ki: de azok az egyház képviselői nem voltak, nézeteiket magánvélemény gyanánt kívánták tekinteni. Az igaz a magas vallásügyi minisztérium egyházi törvénytervét szabad véleménynyilvánítás végett az egyes egyházkerületekhez leküldötte: de azok egyező értelemmel kijelenték, hogy az egyházi törvényhozásnak egyedül a közzinat levén illetékes hatósága, a törvényterv részletes tárgyalásába nem bocsátkozhatnak, ha arra tettek is észrevételeket, azokat csak a zsinattartás szükségének indokolása végett tették, s egy egyházkerület, mint az egésznek egyes alkotó része, törvényt az egész hitfelekezetre nem hozhat.

Ily úton és módon keletkezvén a legfelsőbb nyiltparancs és ideiglenes miniszteri rendelet: azt, mint a mely jogi alap nélkül szűkölködik, cs. kir. Felséged legkegyelmesebb szándokát nem eszközlheti, automiánkat s vallásos jogainkat sérti, el nem fogadjuk.

De el nem fogadhatjuk címére, elveire, tartalmára nézve sem

A keresztyén egyház belügyi nyiltparancsok, rendeletek által nem igazgattathatnak a nélkül, hogy az egyház tekintélye ne sérüljön, az mint az úr Jézus által létesült hit és élet társasága jellemét s azon erkölcsi szellemet le ne vetkezze, mely azt belső-kép erősíti, fentartja s megszenteli. Az egyházban is, mint külső társaságban nélkülözhetlenek az egyházi törvények; de azok sokban különböznek a polgári törvényektől; midőn ezek kültekintélynél fogva birnak kötelező erővel, és csak a roszt akadályozzák, a különbékét s bátorságot tartják fen: amazok belső meggyőződésen, Isten igéjének szellemén, a szentírás elvein s tanításain alapulnak, a szív jóságát s igaz kegyességet eszközlik. A mint Jézus mondá; az én országom nem e világból való, a ki köztetek első akar lenni, az legyen a ti szolgátok Máté 20. És a mint Péter apostol inti az egyház véncit, hogy ne uralkodjanak az urnak örökségén 1. Pét. 5, 1—5. Innen az evangyéliomi egyház az egyházi törvények áthágóit csak szeretettel kívánja jobbitani s büntetéseinek tetteges erőt nem tulajdonít.

A fejedelmi nyiltparancs s miniszteri rendelet pedig, ha azokat egyházi igazgatásunk módjának elfogadná az evangéliomi egyház, mint más polgári törvények vak engedelmességet kívánnának, melyeknek minden betűit szigorú büntetések terhe alatt pontosan kellene teljesíteni.

A mi a legfelsőbb nyiltparancs s miniszteri ideiglenes rendelet elveit s tartalmát illeti: hogy az 1856-ik évben tett s többször említett nyilatkozatunkkal ellenkezésbe ne jöjjünk, most sem kívánunk azoknak elvei s tartalma részletes tárgyalásába bocsátkozni: de mégis hogy e részben is, kimondott elvünk mellett maradva, nyilvánítsuk az okokat, melyek kényszerítenek bennünket, hogy cs. kir. Felséged nyiltparancsát s a miniszteri rendeletet el ne fogadjuk, szükségesnek látjuk megemlíteni.

1-ször, hogy a legfelsőbb nyiltparancsban s miniszteri rendeletben a zsinati presbiteri rendszerrel a konzisztóriális igazgatási rendszer van egyesítve s az új államtani bölcsesség centralizáció elve bevívve. Ekképen a cs. kir. Felségedet illető legfőbb felügyeleti jog vezérlő és rendelkező joggá változtatva.

Tudjuk mi, hogy szent könyvünkben isteni szükségességgel egy egyházi alkotmány forma sines parancsolva; tudjuk, hogy minden egyházi alkotmány lehet célszerű és jó, ha az alatt az egyházélet szabadon fejlődhetik; de Magyarhonban kezdettől fogva nem államtani bölcseségből, hanem a szentírás elveiből s tanításaiból a zsinati s presbyteri alkotmány fejlődött ki. És arról vagyunk meggyőződve teljesen, hogy az, Idvezítőnk az ur Jézus világos szavaival, az apostolok tanításaival, az első eredeti keresztyén egyház rendtartásával, valamint vallástételeinkkel, leginkább megegyező.

Tudjuk és bevalljuk, hogy cs. kir. Felséged evangélikus alattvalói Magyarországon kívül, kik mindeddig vallásos joggal és szabadsággal nem bírtak, méltán vehetik legnagyobb örömmel és hálával cs. kir. Felséged legkegyelmesebb nyiltparancsát. Sőt hiszszük, hogy a németországi protestáns theológusok is, kik a konzisztóriális rendszer alatt növekedtek fel és élnek, kik az egyház történeti fejlődésének alapján ugyan, de mindenesetre evangéliom s hitvallás elvei ellenére elfogadták a fejedelem-püspökség elvét s e mellett nem ismerik eléggé a magyarországi mindkét evangélikus hitfelekezet egyházi fejlődését, viszonyait, szükségait, saját egyházi szervezetökhöz mérve, méltán magasztalhatják cs. kir. Felséged nyiltparancsát s a miniszteri rendeletet; noha ott is az egyház legbuzgóbb hivei s leglelekezebb theológusai azon sebeket, melyeket az egyház testén a területi és

konzisztoriális igazgatási rendszer ejt, egyedül a zsinati presbyteri rendszer behozatala által vélik és ohajtják orvosolhatóknak. De a mi ott az egyházi életet s alkotmányt; mint egészen új intézet lényegesen változtatná: az nálunk eddig is törvényes gyakorlat volt. A konzisztoriális rendszer, a mi Némethonban uralkodik, itt közöttünk megháborítná a lelkek nyugalmát, vallásos elveit s meggyőződését.

Mi semmi újat nem kívánunk, és semmi olyat, a mivel még eddig törvényesen nem birtunk. Semmi politikai rokon vagy ellenszenvet nem viszünk szentegyházunk terére; hanem egyedül saját egyházi történeteink könyvében keresünk tanácsot, védelmet és alapot, melyben az egyház sebeinek okait, vagy azok meggyógyíthatásának módját és szereit legbiztosabban véljük feltalálhatni.

Nem akarván a nyiltparancs s miniszteri rendelet tartalmáról részletesen szólni, még

2-or csak azon egy észrevételt bátorkodunk hódoló tisztelettel tenni, hogy a kegyelmes nyiltparancs s miniszteri rendelet iskoláinkban a tanulási és tanítási rendszernek egész szervezését, kormányzását, a tanítók képesítését, még a tankönyveknek meg vagy meg nem engedhetését, szóval mindent, mi gyermekeink s utódaink értelmi szellemi, vallásos és erkölcsi képezését érdekli, a magas kormány kezeibe adni célozzák.

Ez az 1791. 26. t. cikk 5. §-ával homlokegyenest ellenkezik; ez által egyházunkon, melynek életerei az iskolák, oly seb ejtetik, melynek káros következményeit előre alig lehet felszámítani.

Az egyház és vallás szabadsága természetesen föltételezi az iskolák szabadságát s nyilvánosságát, melyet iskoláink, a vallásos üldözés siralmas éveit kivéve, mindenkor is élveztek, melyet az említett törvénycikk 5-ik §-a egyházunk számára biztosít. Hogyha pedig azoknak nyilvánossága kérdés tárgyává tétetik, s mint a jelen ideiglenes rendszer alatt a sárospataki főiskolának gimnáziuma, ámbár cs. kir. felséged egész birodalmában jelenleg legnépesebb, mégis 300 éves nyilvánosságától meg van fosztva; ha az egyháztól iskolái irányába önkormányzati joga elvétetik, a nevelés és tanítás módja, rendje és nyelve a különböző érzelmű és elvű magas minisztériumoknak szabad tetszésétől függend: úgy ez által az egyház a legnagyobb sérelemnek leend kitétetve.

De a legfelsőbb nyiltparancs s miniszteri rendelet konzisztoriális rendszere s centralizációja méltó aggodalommal tölti el egyházunkhoz hív lelkünket azért is, hogy az által nem csak a zsinati presbyteri rendszer zsibbad el lassanként, hanem azzal együtt az egyház hivei-

ből is kihal azon egyesítő, egyetértő, elevenítő, résztvevő, minden jóra és szépre lelkesítő szellem, mely eddig minden állami segedelem nélkül, hazánkban Isten dicsőségére annyi templomokat épített, az emberi és keresztyéni nevelés előmozdítására annyi iskolákat, nevelő intézeteket alapított, s azokban a trónnak hű alattvalókat, s hasznos hivatalnokokat nevelt, élelenségben tartotta egyházainkban az isteni félelmet s tiszteletet, egyházunk hiveit értelmiségre, keresztyéni méltóságuk érzetére, igaz hitre s erkölcsiségre vezette, a vallás erejével minden nyomorúság közt életökben s halálukban vigasztalta. Mert hogy a burokrátia mellett, mint egyebütt, úgy hazánkban is, ki ne fejlődnek az egyház iránti részvétlenség s hidegség; az egyetlen példa lenne a történet mezején.

És ha evangyéliomi egyházunkban ezen vallásos hanyagság s részvétlenség szomorú kora eljönne: hova forduljon akkor, honnan kérjen legalább külső gyámolítást?

A legfelsőbb nyiltparancs s annak függeléke eddigi törvényes állásából kegyelem terére kívánja leszállítani evangyéliomi egyházunkat. Mélyen tiszteljük mi a királyi kegyelmet: de egyházi történeteink évkönyveiben számos komoly példák arra intenek, az önfentartás természeti ösztöne pedig arra határozza egyházunkat, hogy a törvénytől biztosan eltávozni soha sem lehet.

Igaz, a földi fejedelmek koronáiban igen szép gyöngyszem a kegyelem, de mégis legszebb gyémánt ékszer azokban a részrehajlatlan igazság.

Vajha a jó fejedelmek örökké élnek! De a kegyelemre szívből hajlékony s a legjobb akaratú fejedelmek sincsenek a halandóság törvénye alól kivéve: ellenben a törvény meg nem hal, az védelme a gyengének, korlátja az önkénynek; az evangyéliomi alap s igaz elv maradandó, és az mindig megújító és elevenítő erővel hat az egyházra és annak hiveire. Az egyháznak békéjére, örömére s javára nem szolgálna, ha annak alkotmánya s igazgatása változni tartoznék a szerint, a mint az államok polgári alkotmánya s igazgatása átalakul időnként.

Megismerjük mi és elfogadjuk készséggel és hálával cs. kir. Felséged szent és sérthetetlen legfőbb felügyeleti jogát egyházunkra s annak minden intézetére (Jus circa sacra): de az ország fejedelmét, mint olyat, egyházunk püspökének törvényhozó s igazgató hatalommal, habár hitsorsosa lenne is az evang. egyháznak, el nem ismerhetnők s fogadhatnók, mert az az összes egyházat illeti; a mi pedig mindennel köz, azt senki sem veheti magának, hanem ha arra törvényesen hivatik. De e mellett most is esdekelyük cs. kir. Felséged, mint legfőbb

védurunk védelemjogát a végre, hogy törvényes jogaink élvezetében ne háboríttassunk, megismerjük egész készséggel azon legfőbb felügyeleti jogát, hogy egyházunk működése s intézetei az államnak ne kárára, hanem inkább hasznára legyenek. E végre örömmel fogadnók az egyházi legfőbb törvényszéket is, ha az csupán ezen felügyeletet gyakorolná: de mint birói, igazgató s rendelkező hatóságot nem fogadhatjuk kedvesen; mert a centralizáció lassúsága, a burokratiai formák tömege által az egyházi élet fejlődését, a legüdvösb intézkedések létesülését nehezítné s akadályozná.

Azt hiszszük cáfolatra sem méltó elleneink azon hamis okoskodása, hogy az 1848. forradalom miatt az állami vallásos törvények s békekötések is erejüket elveszték s a püspöki hatalom cs. kir. Felségedre szállt. Az egyház és vallás szabadsága polgári forradalom miatt meg nem szünhet, mint Németországon a westfáliai békekötés, vallásos tekintetben a régibb vagy újabb 1831. vagy 1848. forradalmak miatt legkevésbé sem vesztette el erejét. Az evangyéliomi egyház cs. kir. Felséged ellen fegyvert nem fogott, az testi fegyverrel nem bir, és gondosan figyel Jézus mint egyedüli feje, ura s vezére azon intésére: Tedd el a te szablyádat helyére, mert valakik fegyvert fognak, fegyverrel kell veszniük.

Békében s egyetértésben ohajt és kíván lenni egyházunk az állammal, s intézetei által egyszersmind az állam céljait is előmozdítani kívánja; mert tudja hogy nincsen hatalmasság, hanem Istentől. 2. Róm. 13, 1. Imádkozik a királyokért s fejedelmekért. 1. Tim. 2. 1. 2. Helvét hitvallásunk 30. fejezetében kárhozzat minden felsőség megvetőket, minden lázadókat. Ezen Isten ígéjén alapuló vallástételünk mellett méltóztassék cs. kir. Felséged teljesen meggyőződve lenni arról, hogy ezen legalázatosabb feliratunkban, midőn a legfelsőbb nyiltparancshoz s miniszteri rendelethez egyezésünkkel nem járulhatunk s annak létesítésében tetteleges részt nem vehetünk, szívéinket nem a királyi hatalom elleni szegülésnek s bizalmatlanságnak és tiszteletlenségnek vétkes sugallatai, sem nem önalkotta eszmények vagy idegen célok vészes csalképe, nem is az ujtóli rémes rettegés izgatják, hanem az egész őszinteséggel, legalázatosabb jobbágyi hódolattal s hűséggel elősorolt okok kényszerítnek, minthogy a nyiltparancs mind keletkezésére, mind elvére s tartalmára, mind azon eredményekre nézve, melyek annak életbe lépése által egyházunkat fenyegethetik, annyira aggasztólag hat reánk, hogyha azt elfogadnók, evangyéliomi vallásunk szabadságát sérténők meg, vallásos meggyőződésünket kellene megtagadnunk. Melynek életbe léptetésére segédkezeket azért sem nyujthatunk,

minthogy fenálló egyházi kánonainkat, melyeknek megtartóivá s őreivé esküdtünk, az 1791. alapos vallásos törvény oly érvényre és sértethetlenségre emeli, hogy azok sem a kormányhatóságok rendeletei, sem királyi resolúciók s parancsok által meg nem változtathatnak. Lelkészeink s minden egyházi hivatalnokaink a fenálló egyházi kánonoknak esküdvén hűséget s az egyház előjáróinak engedelmességet azokban, melyek hivatalaikra tartoznak: esküszegés bűnének s lelkiismereti kétségnek tétetnének ki bizonynyal, ha az új egyházi szerkezet s miniszteri rendelet elfogadására kényszerítették. És az olyan lelkész s egyházi hivatalnok kirekeszteni magát a magyarországi evangéliomi egyház kebléből, ki azt zsinaton kívül elfogadná s annak életbeléptetésére segédkezet nyújtana.

Hogy ezen kínos lelki harcunkból kimeneküljünk, cs. kir. Felségedhez legkegyelmesebb urunkhoz, mint egyedüli védelmünkhöz, reményünkhöz s menedékünkhöz folyamodunk azért, kérvén a legmélyebb hódoló tisztelettel s bizodalommal:

1. Méltóztassék legkegyelmesebben ezen ránk nézve sérelmes nyíltparancsot s miniszteri ideiglenes rendeletet megszüntetni s hatályon kívül tenni.

2. Méltóztassék legkegyelmesebben a mindkét hitvallású evangéliomi egyházat az 1848-diki törvényes és rendes állapotba visszahelyezni, hogy minden egyházkerület szuperintendensét s gondnokát (felügyelőjét) szabadon választhassa, az üresedésbe jött helyeket betölthesse; a mit még folyó év máj. 3-dikán Miskolcon tartott közgyűlésünk határozatából cs. kir. Felségedhez fölterjesztett legalázatosabb folyamodványunk következtében egyházkerületünkre nézve megengedettnék hittünk s hiszünk.

3. Ennek megtörténte után méltóztassék megengedni, hogy mind a két evangéliomi hitfelekezet az egyházkerületek közös egyetértése után, cs. kir. Felséged előleges legfelsőbb jóváhagyása mellett, egy időben és egy helyen tarthassa törvényhozó zsinatát, melyen egyházunk és iskoláink ügyeit rendezhesse, s a zsinat határozatai cs. kir. Felséged eleibe terjesztetvén, legmagasb jóváhagyása által megerősíttessenek s életbeléphessenek. A zsinat tarthatásra nézve az 1791. 26. t. c. 4-dik §-a nem csak engedélyt ad, hanem annak föltételeit is elég világosan meghatározza.

Cs. kir. Felség! legkegyelmesebb Urunk! biztosan és édesen reméljük, hogy cs. kir. Felséged veleszületett kegyessége s igazgátszereteténél fogva meghallgatja kegyelmesen legalázatosabb kérelmünket, megment kínos lelkiharcunkból, s nem akarja, hogy királyi

hatalma gyakorlata a mi sohajtásainkkal s könyeinkkel zavartas-sék. De történjék bár mi velünk, mi vallásos jogaink és szabadságunk paizsához ragaszkodva igaz ügyünk védését azon mindenhatónak oltalmába ajánljuk, ki a lelkiismereteni uralkodást magának tartá fel, s azt e földön senkivel meg nem osztá, a ki a jó lelkiismeretnek, igazságnak, a vallásos jognak, szabadságnak is véd és gyámolító Istene! Vallásos hűségünk s törvényes jogaink paizsa alatt egyházunk békés türelemmel és csendes szenvedéssel folytatandja, mint a lefolyt terhes tiz év alatt folytatta pályáját isteni rendeltetése felé, hogy elmondhassuk az apostollal: én ama nemes harcot megharcoltam, hitemet megtartottam, azért letétetett nekem az igazság koronája.

Kik legmélyebb hódoló tisztelettel öröklünk Miskolcon 1859. év nov. 15-dik napján. Császári Királyi Apostoli Felséged! Legkegyelmesebb Urunk, legalázatosabb hű jobbagyai: a tiszáninneri hely. hitv. egyházkerület közgyűlése. (Fogalmazta és felolvasta Zsarnay Lajos akkor egyházkerületi főjegyző).

A SZATMÁRNÉMETII GIMNÁZIUM LEG- UJABB ESEMÉNYE.

GYENE KÁROLY BEIGTATÓ-, ZOMBORY GEDŐ SZÉKFOG-
LALÓ BESZÉDE, S AZ IGAZGATÓ VÁLASZA.

Mint e Füzetek VII. számában is hirdetve volt, gimnáziumunk igazgatósága elhatározta öt osztályu iskoláját a hatodik osztálylyal növelni; pályázatot hirdetett e célból; a 20 pályázó közül, mind kitűnő bizonyítványait, mind a mellette fölszólalt nagynevű ajánlók, Szalai László, Kemény Zsigmond és mások, magasztaló leveleit tekintve, a szatmárnémetii vegyes egyházi gyűlés és az e végre meghívott tek. pártfogóság, Zombory Gedőt, a pesti író körök egyik kedvenéet s a magyar irodalom tevékeny napszamosát választotta meg tanáru, ki az V. és VI. osztályokban a történelmet, mennyiség- és természettant és a német nyelvet vállalkozott tanítani; maradván szakmául a latin, görög és magyar nyelv a hozzájuk tartozó tudományokkal együtt Bartók Gábornak, a gimnázium igazgatójának, ki a VI. osztályban a vallástant is előadja; mely tudományt az V. osztályban és francia nyelvet a két osztályban Zombory Gedő fogja tanítani.

Az új tanár, székét formaszerint október 6-ik napján foglalta el. A székfoglalás ünnepélye következő rendben ment:

A gimnázium imateremében, segédlelkész t. Mándy Benjámin ur, minden szívet és lelket egyszerre megható könyörgést emelt az emberi nem tökélyesbülésében gyönyörködő mindenható Istenhez, s annak gondviselésébe ajánlván intézetünk jóltevőit, igazgatóit, tanárait és növendékeit: az éneklő kar elénekelte a „Jövel szentlélek úr Isten“ jeles Invokációt; s felszólalt iskolánk főgondnoka tek. Gyene Károly ur; és erőteljes szónoklattal, következőleg mutatta be gimnáziumunk újlag választott tanárát, az egybesereglett közönségnek:

Mélyen tisztelt közönség!

Bevégeztetvén azon ima, melyet a mélyen t. közönség, a buzgóság szárnyain, e teremből iskolánk növendékeivel egyesülve, emelt Istenhez, a könyörgések meghallgatójához: főgondnoki kedves kötelességemnek ismerem a m. t. közönséget értesíteni először arról, hogy mióta iskolánk, a nyomasztó osztrák rendszer alól kiszabadult s a szabad önrendelkezési jog, a szatmár-németi testvér egyház kezeibe visszajött; azóta iskolánk az V. és VI. osztályokkal gazdagodott, s jelenben azon szerencsés körülmények között áll, hogy honunk bármelyik ily erejű iskolájával versenyezhet. Másodszor arról, hogy: felállítván a VI-dik gimnázialis osztály, odább napolhatlan szükséggé vált a hatodik tanárválasztása az öthöz, és az t. Zombory Gedő úr személyében, kit ezennel van szerencsém bemutatni s ajánlani a m. t. közönségnek, a tanári testületnek s iskolánk növendékeinek, el is választatott. Bemutatván elválasztott tanár urat, ünnepélyesen hívom fel tanári székét elfoglalni, s előadni elveit, melyek mellett kívánja vezetni szívünk véreit, hazánk reményeit, a tanuló ifjúságot.

Vezérelje Isten tanár urat, a kezdetében és folyamában nehéz, de eredményében dicső pályán szerencsésen! adjon az erő Istene, a pályán előgördülhető akadályok legyőzhetésére erőt, türelmet s oltatlan buzgóságot! tartsa meg becses életét a magyar irodalomnak, iskolának és magyar hazának; hogy kartársai közt sokáig diszelegessen s növendékeink seregét a mivelődés mezéjén sokáig vezethesse és képezhesse!

Hadd zárjam be gondolatim s ohajtásim ezreit, melyek e percben lelkemben és szívemben egymást szülik, azon jó kívánnattal, hogy: „éljenek iskolánk melegkeblű pártfogói“!... s azon minden igaz hazafi, köznapi és ünnepi, rövid de magasztos imájával „éljen a haza“!!!

Ezután az ünnepelt új tanár szeliden tekintte végig a hallgatóság sorain s mint Ciceró szokta ünnepélyesb föllépései alkalmával, resz-

kető hanghullámokban indítá meg beszéde folyamát, mely egész terjedelmében itt következik:

„Üdvözöllek, kik előtt először van szerencsém állani tiszteltetem s köszönetemet érdemlő tanügyi bizottmány, fogadjátok üdvözetemet mélyen tisztelt szülők! és ti világosság forrásai, tisztáltársaim; fogadd meleg üdvözetemet te is, hazánk reménye, kedves ifjuság!

Ajkimra szívem érzelmeinek egész árja tódul, köszönetet mondanom bizalmatokért; telve van lelkem a gondolatok egész tömegével, miktől terheltlen mintegy elfogulva állok itt, midőn egy párt ki akarok emelni elveimből, melyek mellett főbb tantárgyaim, a a történelem, természettan és vallás segélyével, a hazának jóra való fiakat, a nagy társadalomnak tiszta lelkű családtagokat akarok növelni.

Érzem, hogy e nemes feladat megfejtése soha sem volt dicsőbb és nehezebb mint most, midőn hazánk, jövőt, ez ifjú nemzedéktől vár; midőn egy emberkornak kell három nehéz század hibáját kijavítani!

Kik most komolyan gondolkozva tapossuk őseink porait, úgy állunk itt, mint megannyi új honalkotók; tudományyal és honszerellemmel kell visszahódítanunk a szép hazát, melyet vérrel szerzetek őseink! Ámde a nemzetet, növelés lelkesíti előre törekvésre és okos haladásra! Az elbutított s közönyössé satnyult nemzet mozdulatlan tunyasággal engedi elharácsoltatni az ősök által szerzett s védett jogokat, ... a nemzet kincseket; de a gyermek, kinek a haza nevét adják legelőször gyügyöggő nyelvére; kinek midőn öntudalma nyilatkozik, megmondják, hogy csak szabad hazában lesz ő unokaival együtt boldog, kit jó eleve megtanítanak arra, hogy a nemzet csak addig él, míg szabad; s ha függetlensége elnyomatott, elhervad, elvész, kihal, mint kihalt a Farahók népe, mint kidőledeztek az élő nemzetek közül a samnitek, hunok, avarok, gothok, Hellász, Róma, Babylon és Ekbatána hősei; ... a gyermek pedig és serdülő növendék, kit korán megtanítanak, a Horáciusok, Muciusok, Déciusok, Leonidás Miltiades, Hunyadiak, Dobó, Zrinyiek, Rákócziak s az aradi vértanúk honszerelmére; ... az, ha felnő, s fölizmosodik anynyira, hogy kezébe fegyvert foghat: örömmel szenteli s áldozza fel életét a hon dicsősége s az utódok nyugalmaért; azt az ősök emléke meg fogja óvni a gyáva pulyaságtól.

Leendő tantárgyaim közül erre legelső eszköz a történelem. Történelem tanításnak én, nem az események száraz fölvázolását tartom, hanem: oly fejtegetését és viszonyitgatását az egymásból folyó eseményeknek, mely mellett megtanuljuk kötelességeinket, melyekkel hazánk s em-

bértársinknak tartozunk; megtanuljuk imádva szeretni az erényt, undorodva gyűlölni a bűnt. Gondolkozva, észlelve kell járnunk a multak porladozó romjai között, az események helyein, hogy megtudhassuk, minő viszonyok közt, mit tegyünk leghelyesebben. A történelem tanítása, ha csak ismereteket közöl, de szívet nem melegít, ha öntudalomra nem ébreszt, ha hivatásunk s működésünk terét előttünk föl nem tárja, s ha az emberi események csoportulatai közt bennünket nem vigasztal, s meg nem tanít arra, hogy az erőszakon mindig győz a szellem, s hogy a virágzás és elmulás oly csodás nagyszerűen van összeszöve a történelem mezején, mint a látható természetben, melynek kebelén a születés és kimulás váltogatják egymást; ha mondom a történelem tanítása ezeket nem eszközi: az csak egyoldalú sikeretlen oktatás!

És a legközelebbi időkben ily egyoldalú és céltalan vala a történelem tanítása! — Voltak tankönyvek, melyekben bűn volt az erény; lázadásnak kiáltatott az önvédelmi harc, és sárral dobálták a nemzeti szabadság kivívása végett fegyvert ragadott hőseket.

Ki tehát ma történetet akar írni és tanítani, annak lelkesedni kell az erény, undorodni a bűn láttára; lángoló honszerелеmmel kell annak bírálni az eseményeket, melyek döntők voltak a nemzet életében; ... neki föl kell ismerni az események láncolatában Isten kezét, mely az emberi nemzetet, szakadatlan haladásban viszi, vezeti célja a világosság és tökély felé. Isten koronként szóla, „legyen világosság“ és lőn; ... a jog s igazság nem veszett el. Lássunk példát állításaimra! Az ó kor hitregészetének romjain magasztosan ragyogott fel az új hit Jézus tudománya; ebben, mint magyban a fa, benne volt az emberiséget igaz útra vezérlő világosság; benne volt minden mit tudunk s századok múlva unokáink tudni fognak. „Minden tudomány előbb keresztyén vallás, mond Kánt és csak azután tudomány.“ De fájdalom! egyes egyének korán visszaéltek e szent kincsessel!... kivált a hit sáfárai a papok érthetlen, latin szertartásokba burkolák a hitet!... és Isten szóla: „legyen világosság“... s Husz János tanított... Megégettett!... Máglyája tüzeinek minden szikrája bejárta a világot, hol sötétség borongott;... a világosság terjedett, s a zürichi pap Zvingli és az ágostai szerzetes Luther ajkán, az emberiség jogát követelte, a szabad szólhatást; és megtörtént a reformáció!

Nézzünk át történelmünkön. Mohácsnál hazánk függetlensége elesett! Azt mondja-e a tanító, hogy itt nemzetünk élete kialudt? és kába törekvés volt, mit a nemzet ezentúl cselekedett? Oh nem! A tanítónak e nagyszerű tragoedia mellett azt kell okadatolva meg-

mutatni, hogy Isten kezében van a jog, mely el nem tiportathatik, hanem fölemeli magát egész méltóságában s megcsörgeti a rávert bilincseket s addig rázza rabláncait, míg annak fejéhez nem sujtja ki azokat ráverte. Föl kell mutatnia a két Báthorit, Boeskait, Bethlent, Tökölit, a három Rákóczit, Batthyányit, a száműzött legnagyobb magyar Cicerót; és a legeslegnagyobb magyart, honunk Camillusát, ki kimerte mondani, hogy a magyar nem volt, hanem lesz. Mutassa meg azt, hogy a világ rendeltetése: haladni a tökély felé, hogy a nagy gépet a mindenható Isten keze hajtja, kőről megénekelte Róma numerosus lantos, mikép: „Valet ima summis mutare et insignem attenuat,” ki eltapossa az esztelent, ha utjában áll, föl akarván őt haladtában gyenge kezével tartani!

Azért tartom én fontosnak a történelem ily modorú kezelését, mert hite és erényeken alapszik családéletünk is. Kinek nincs hite és honszerelme: hideg annak szive a család és társadalom iránt! Ha harcol, ha küzd is: benne, nem a tigris védi kölykeit; az ő kebelét, érdek hevíti; ő mindent zsoldért tesz, legyen az a zsold pénz, vagy elérendő dicsőség. Kinek vallása nincs: annak nem emberi indulatai, ... romboló szenvedélyei vannak.

De azt mondják a féltudósok, kik rosszabbak a társadalomban, mint a merően tudatlanok, miszerint: mennél többet tanulunk: annál kevesebbet hiszünk! Nem igaz!! mennél mélyebben hatolunk az emberiség történetébe, minél komolyabban tanulmányozzuk, minél gondosabban buvároljuk a nagyszerű természetet s az annak kebelében egy célra szét, és összeműködő erőket; minél biztosabban következtetünk kihalt világokra a kövületek és települetekből; ... vagy föltekintve a csillagos égre, hol még folyton alakuló világok csiráira találunk; hol a fölöttünk fehérleő tejútat nem egyébként tarthatjuk, mint földünknel sokkal nagyobb testek csoportulátának, melyek a távolság miatt futnak össze szemünk előtt, melyből új naprendszerek és tejútak válnak külön oly roppant távolban, melyben a képzelet is eltéved, hol a legközelebbi időben föltaalált pár bolygó Lafit és Syren oly messzeségben keringenek valamely álló csillag körül, honnan a világosság, mely minden percben 40,000 mérföldet halad, hat ezer év alatt jó földünkig; ... minél gondolkozóbban vizsgáljuk mind ezeket; annál buzgóbb áhitattal hiszünk egy mindeneket alkotó s igazgató, egy mindenütt működő Istent, egy magában és maga által önálló, mindenüvé elható világszellemet, kiben és ki által élünk és vagyunk mindnyájan!

Csak így hasznos a természettan tanítása. Ki a természetben hitet vesz: az csak felületesen, a látszatot nézte, az okok legutó-

sóbbjáig nem birt fölemelkedni! Boldogtalan!... legdrágább kincsét vesztette el, a hitet, mely reményt gyújt a kétségbeesés sötét éjében is.

Kegyelettel emlékszem, feledhetlen (maros-vásárhelyi) tanáromra Bolyay Farkasra, a „Tentamen“ halhatatlan szerzőjére, kit csak hazánk nem ismert... a külföld bálványozott; ki költő, természetbuvár, zenész, és oly szám- és mértani tudós volt, hogy e tudományt, eddig ismeretlen tökélyre emelte és behatott lelkével az emberi tudás eddig följárt határaig;... ez ember, oly törhetlen valóságossággal hitt Istent és halhatatlanságot, hogy halála előtt néhány évvel megkésztette koporsóját, megírta bucsúztatóját, s dolgozott tovább, ernyedetlen szorgalommal; és midőn a halál angyala előtte megjelent, elvinnie ismeretszomjas lelkét a mindentudás örök forrásához „Megyek, mondá, ama felsőbb iskolába, hol az itt meg nem fejtett X-ek meg fognak fejtetni.“ Ugy van! az igazi tudós vallásos; a ki nem hisz: annak tudománya homok-halom, melyet ide s tova hajt a szélvihar.

De hallom, mintha mondaná valaki: mind igaz ez; de nem könnyű dolog a tudomány szárnyain egész a hit tiszta regiojába fölemelkedni ott, hol más valamit kíván és parancsol az állam szervező, például az éjszaki autokrator, kinek érdekében áll népe butítása, hol a világosság árt a rendszernek?! Szentiga testvéreim! de ép ezért kell nekünk (kik előtt néhány évre elzárattott a fényes nap, de mely immár ismét közzénk ragyogott): megtartani autonómiánkat, mely nekünk kéretlenül visszaadatott urunk, az Isten által, ki a fejedelmeknek szívéig igazgatja! Független önkormányzatunk, oly erős alapja szellemi haladásunknak, hogy azt, a nemzet jövőjének érdekét tekintve, föl és eladnunk semmi áron nem szabad. Gondnokunk s tanügyünk barátai naponként látják mire van szükségünk; de a távolból rendelkezők, nem hallhatják sohajtásainkat; s ha akarnának sem segíthetnek rajtunk, kívánt s alkalmas időben. Mig önkormányzatunk van: őrizzük hiven a protestantizmus világosságoterjesztő elveit: addig nyílik tér a lelkesedett ember előtt; de ha másnak adjuk a rendelkezési jogot: zsibbasz száll ereink s idegeinkre, mire halál következik.

Ily érzelmek közt forгатom én, itt állva, a mult idők lapjait, szent kegyelettel gondolok vissza ama jelesekre, eldődimre, kiknek én talán nyomukba se léphetek; de rajtok fog folytonosan függeni

szemem, hogy lelkembe fogjam fel azon erényeket és áldozatkészséget, mely annyi vész és viszály között iskolánknak életet biztosított. Szabadságért küzdött hadak vívtak e városban s ennek határain a mult századokban cselszövőkkel és idegen zsoldosokkal, kik üszköt dobtak a lakokra s nyomorral árasztották el a jólétnek örvendő lakosokat. És a hajból menekült népnek legelső gondja volt: iskoláját uj virágzásnak indítani; megépíték e század elején e falakat a régiek romjain, hogy köztük erényt, honszerelmet s hitet tanuljon az ifju sarjadék. Buzgalmatok föllángoltával, a közel mult nemzetrázkodás után, mint a Fenix hamvaiból, ifjodtan kelt ki ez betegágyából. Láttátok ti azt, hogy nagyszerű szerep jutott itt ez intézetnek; idegen elemek és hitnézetek között ennek nyelvet és hitet kell védeni és fentartani.

Nagy és dicső volt az eddigi buzgalom, de nem elég hogy biztos jövőt alapíthassunk meg általa; még nem miénk mind az mit elvettek a zivataros idők. Sebesen fejlődnek az események; függetlenségünk s alkotmányos életünk kivívásával boldog időknek nézhetünk eléjük, ha megmutatjuk, hogy iskolánk méltó a nemzet figyelmére. Ez a remény lelkesíthet minket tanítókat, titeket szülők és téged nemes tanuló ifjuság.

Nem szólok én itt az anyagi segélyről, melyet e város nemesen mivelt lelkű polgárai iskolánktól soha meg nem vontak s mint reméljük, megvonni nem fognak: de szólok a szellemi segélyről, melylyel a szülők munkáinkat könnyíthetik és sikerhez vezethetik. Én szinte, több erőt fektetek a nemzet erkölcsi életére, mint tudományára; bár biztos megmaradást csak a kettő, együtt eszközölhet. De mi tanítók hasztalan keltünk erényt s érzelmeket; hasztalan töltjük meg ismeretekkel növendékink lelkét, ha folytonos harc lesz a tanoda és szülői ház között, ha elrontja ez, a mit amaz épít. A javúlt kor szelleme, ma nem csak azt kívánja már a szülőkől, hogy jó példával járjanak gyermekeik előtt, hogy minden szót megfontolva ejtsenek, minden mozdulatot meggondolva tegyenek; hanem azt is, hogy gyermekeik szívére, lélektani eszközökkel hassanak. Higgyétek el, hogy minden durva bántalommal vagy ütéssel az erénynek egy egy virágát törjük le, és a gyermek szívből a szemérem gyönyörű ibolyáját tépjük ki. A szelid bánásmód ellenben a bizalom és szeretet érzelmeit honosítja meg a gyöngye kebelben, melyben a szülők által elvetett erény magvakat, a tanítók kimélő kezei, bájoló virágú növényekké fejtendik, mely növények a szülőknek teremnek legédesb gyümölcsöket.

Iskolánk jövője, főleg töletek függ ifjú barátaim! A ti sorsotok

a legjobb részre jutott; ha kötelességeket teljesítetek, ti legtöbbet nyertek. Mit szorgalmatokkal szereztek, lelkeiteket nem csak ismeretekkel gazdagítja, hanem örömmel tölti el. Tietek a birás öröme, miénk tanítóké csak annyi, mennyi rólatok reánk sugárzik. De a mit a tudományos pályán bírtokotokba nyertek, az nem egyedül tiétek: azt nektek egykor hazánk javára kell felhasználnotok. Ki tehát nem tanul: nem csak önmagát rabolja ki, de honárulást követ el. Nem lelkesít-e benneteket fiatal barátim azon tudat, hogy reátok nem csak szülőitek tekintenek epekedve; hanem a haza is figyelemmel kísér..., pedig most nagyobb figyelemmel mint valaha; mert most mindenitekben égő sebének egy egy orvosát reméli és várja. Fel tehát ifjú barátim! fejlesztétek minden irányban szellemi képességeket; legyetek méltók őseitekre, e megye, immár, nyugovó bajnokaira, kik oly mély belátással, s oly hatályosan védtek a nemzet jogait;... én töletek szorgalmat, lelkesedést engedelmességet és szeretetet várok.

Barátságot és szellemi támogattatást kérek töletek szülők és tanártársaim! s ha így munkámat süker koronázandja, az leendő legnagyobb örömem, hogy hazám művelődésének épületéhez én is vittem egy pár fővényszemet.

És te Isten, ki lépteimet eddig is támogattad, utaimat egyengetted; segíts mindenható erőddel küzdelmeim között, míg új pályámon erántad, honom s embertársaim iránti kötelességemet teljesítem! Amen.

A szószerkből zajos „éljenek“ közt alászállott tanárt az igazgató következő szavakkal fogadta:

„Fogadd meleg jobbomat kartársaim nevében, kik e percben velem együtt testvéreiddé lőnek.“ Oly térre léptél virágos pályádról, melyen több virág, mint tövisbokor terem; bár néha, de nem sokszor, rajta oly virágok is teremnek, melyek szűrő tövisekkel rakvák... e tövisek nyesegetése legyen főgondja lelkednek! — Oly vadfák is búvnak ki helylyel helylyel, melyek gyümölcsei egyelőre fanyar ízűek, de gondos oltogatás és hű ápolás mellett az idő érlelő hatalma alatt, élvezhető tápot nyujtandanak... e vadfák nemesítése közben tűnik ki csodatevő ereje hivatottságodnak.

Ne hidd ama kopott apophtegmát, mely szerint: Quem dii odere, paedagogum fecere, kit az istenek gyűlöltek: azt gyermek-növelésre kárhoztatták. A pogányoknál, ki' nek haragos istenei három s több százan dulakodtak az emberek sorsa fölött, megjárhatta

az ily badar beszéd! A keresztyének Istene a mi Istenünk szeretet istene; annál gonosz nem lakhatik: a gyűlöletnél pedig az ember, sőt a sátán epéjében sem gyűlhet veszélyesebb gonosz! Fordítsuk meg a téves állítást, s tüzzük ki ez ünnepélyes nap jelszavául ezt: „Quem Dii dilexere, paedagogum fecere et patientia ornavere.“ Kit Isten a közemberek közül kiválasztott: azt nevelői pályára magasztalá s kebelét és szivét a türelem lelkével tölté meg. Ki hát túrni nem tud: tanító nem lehet; ne is legyen.

Ne rémitsen el, földadatában pályánktól az se, mit sokan mondanak, miszerint: „homokra írják a leghűbb s legnagyobb hasznú szolgálatokat az irigyek; s a legcsekélyebb mulasztásokat márványba vésik s minden utca szögletre föl s kiszegzik a hitvány emberek.“ Nem homokra írják!... száz meg száz gyermek vési szivébe nevünkkel tetteinket, száz meg száz fiatal lélekbe öltjük át lelkünket;... a gyermekek fiatalokká serdülnek, a fiatalok férfiakká élemednek; kikben ugyan annyi barátinkat, aggkorunknak ugyan annyi támaszait találандjuk és birandjuk a hányan valának. Mi az irigyet illeti?: azok mindannyian vakok és süketek; az ily szerencsétlenek mindig tévednek. Ha épen nem kívánják látni emberboldogító tetteidet: zárd el előttök lelkedet; tárd föl azt, a becsületesek és okosak előtt, kik lelked és szivednek született rokonai;... ostobák s gonoszoktól dicsértetni gyalázat. A jók és vásottak, az okosak és okatlanok közt, öröktőlfogva megdönthetlen sziklafal áll, az is fog állani mindörökké, míg e világot, a legbölesebb Isten kormányozandja.

De miért beszélnék tovább veled effélékről? Mind tisztán tudtad te ezeket, midőn jelentőségteljes pályánkon működöd határozád el magad. Tudtad s tudod azt is, és azon tudat boldogíthat pályánkon minden igaz munkást, hogy ki állatból embert idomít s az emberi gyöngye elmét fejtegetve, a halandót a halhatlanság előcsarnokához vezeti, az maga sem eshetik rabúl az emberi hatalomnak, sem a mulandóság örvénye által el nem nyelethetik.

Legyen ennyi elég első találkozásunk alkalmával a közönség előtt.

Egyesítsük, öntsük össze most szivünk legjobb s legnemesebb érzelmeit; tisztítsuk meg e peroben lelkünket minden idegen gondolattól!... Könyöröggünk áldást egyházunkra, mely az igaz világosság ős édes anyja, melynek szolgálni nyomorgattatás között is di csőség, ennek egyházi és világi vezéreire s jó akaróira, hogy fénylőn világosságuk, mások is az erény követésére buzduljanak; könyöröggünk áldást szép hazánkra, e régen gyászoló szomorú özvegyre, hogy keserű könnyeit törölje le már valahára a vigasztalás és sza-

badtság hatalmas Istene e tanodára, melynek kebelén sok erős oszlopok növekedének a vallásnak és nemzetiségnek; kérjünk áldást Isten atyánktól e serdülő fiatal seregre (melynek tudományszomjas ifjú bajnokai ajkainkról szedendik a való szép és jó igéit) hogy a vallásnak hű őrei, a hazának okos védői, a szülőknek igaz örömei s ez intézetnek védői, ápolói atyjaivá erősödjenek s éltető lelkévé nemesedjenek.

Téged pedig kedves szív és lélekrokon, áldjon meg az ég türelemmel, hogy majdan, midőn honunk fia közl sokakat fölsegítettél a magasb műveltség és valódi tudományosság emelvényére (melyen illető helyedet, ifjú korod dacára immár elfoglalád) nyugodt lélekkel hirdethesd lelkesítésére a kétkedőknek, hogy: „kit Isten szeret, azt nevelői pályára segíti s fogyhatlan türelemmel ajándékozza meg.“ Áldjon Isten ernyedetlen buzgalommal! támogasson, míg országát terjesztended, mindenható erejével!

Mindezeket a legszebb és legmagasztosabb magyar ének „Házának rendületlenül légy híve oh magyar!“ rekesztette be, énekelvén azt az egész gyülekezet.

Közli **Bartók Gábor**

igazgató.

IRODALMI SZEMLE.

Női tan iskolás leányok, és falusi gazdasszonyok számára. Készítette Papp Lajos h.-nánási helv. hitvitánító, Debrecenben kiadja Telegdi K. Lajos 1861. lap. 47. Ár 20 kr. — Ezen könyvecske olyan hézagot akar betölteni népiskolai irodalmunkban, melyet sajnosan érzünk. Valamint ohajtandó, hogy a leányok a fiuktól külön iskoláztassanak, szintűgy szükséges minden tantárgyat a leányok számára különösen kidolgozni. Követeli ezt a leányoknak saját értelmi képessége, természeti alkottatása és főleg a férfiakétól annyira különböző életföladata. Ha ez igaz, és igaz pedig, úgy még szükségesb egy saját olvasókönyv a leányok kezébe, melyből női elhivatásukat megismerni, becsülni, szeretni, és az abban való megnyugvást, mert ritka nő nem szeretne inkább férfiú lenni, megtanulják. Az ilyen könyv aztán ne legyen sem paragrafusos, sem kérdéses tandrendszerben, sem tanszabályokban szerkesztve, hanem mutassa föl a női erények vonzó elragadó példáit, a bibliai és világi főleg hazai, történelemből kiválogatott nők életrajzaiból, melyek pél-

dányul szolgáljanak a vallásosságra, háziasságra, melyek a leányokat, a leendő anyákat a jóhoz, széphez, nemeshez vonzák, ragadják, a rossz-tól távolítsák. A „női tan“ t. szerzőjének célját: a leányoknak külön könyvet adni tisztelem, magasztalom, s ha ez a jó eszme az iskola irodalomban meghonosul, a t. szerző munkássága, ki e könyvével járatan utra lépett föl, nem marad üdvtelen fáradságnak: de művének eredményéről a kivített illetőleg, semmi magasztalót nem mondhatok. Ezen könyvnek más körvonalozása s rendeltetése, melyet címe eléggé kimutat, nem helyeselhető. A mennyire különbözik t. i. az iskolás leány a működő gazdasszonytól, annyira egymástól különböző könyvet kívának egyiknek és másiknak is kezébe. Valamint a pályafutónak lehetlen egyszerre két irányban futni, épen oly lehetlen oly kézikönyvet szerkeszteni, mely az iskolás leánynak is, a működő gazdasszonynak is épen elég jó legyen. A magyar jeles példabeszéd: „a ki sokat markol keveset szorít“ ezen könyvnél is igazolta magát, mert ez az iskolás leányoknak valót is fölötte keveset nyújt, és a gazdasszonyokat is ki nem elégítheti. A t. szerző t. i. mivel bizonyosan maga is belátta, hogy külön kell tálni az iskolás leányoknak, és ismét külön a gazdasszonyoknak, két főrészsre osztotta könyvét: Első rész. A jó leány az iskolában“ (7—18. ll.) Második rész: A gazdasszony kötelességei“ cim alatt (18—47. l.) Amabban az iskolálás leány talál erkölcsi egészségi, viselkedési illem szabályokat, folyó beszédben, és versekben (nehány sor híján mind csak olyanokat melyek fiukéi is lehetnek) részint Edvi Illés híres könyvéből (melyet a szintén nagy részben máshonnan összeszedett még most is sokan könyvek könyvének tartanak), részint máshonnan kölcsönözötteket (pl. a nagyon is ösmeretes: Jókor kelj föl“ stb.). Ezen első részben tehát a leánykák fölötte kevés, mondhatnám semmi „női tan“ nőiséget, nem találunk. A második részben már a kész gazdasszonyok találunk sokféle oktatást, hasznos utasítást és tanácsot. Négy cikkben a gazdasszonynak megannyi viszonyai közötti teendőit adja elő ez a második rész. Külön külön előadja ez mit kell tenni és tudni a gazdasszonynak házi körében, a konyhában, házi állatai között, a kertben; és ezekhez képest megannyi §. §-ban célszerű utasításokat ad: a takarékoság, tiszta, rendű háztartás, len, kender, gyapju fonás, szövés, ruhavarrás, szappanfőzés, kenyérsütés, ecetkészítés, tiszta konyhatartás, főzés, fakimélés, gyümölcs-aszalás és befőzés felől; továbbá: tehénápolás sertéshízlalás, tyukok, ludak, rucák, pulykák, galambok és a kertivetemények körüli gazdasszonykodásról, és végre befejezésül a gazdasszonynak a cselédekkel való jól és szeliden bánásáról. — Ezen sok, és különbféle dolgok, és tárgyakról annyi ismeretanyagot gyűjtött

össze, és nyujt itt a t. szerző, hogy szorgalmát dicséernünk kell, a gazdasszonyok pedig e könyvecsét birván s utasításait követvén, kétségtelenül hasznót és nyereséget hozandnak a háztartásba. Hanem mindezek csak is működésben levő gazdasszonyok számára valók. Falusi isk. leánykáink, kik a nálunk szokásos rendetlen iskolázás szerint 9—10 éves korukban az iskolából kivételnek haszon és cél nélkül, s egyéb az iskolai szükséges tantárgyak hátrányával fognak olvashatni s tanulni ezeket, miket ennél fogva legjobb leendő az anyák gyakorlati vezetésére fenhagyni. Az nem volna rossz, ha 12, 13 éves koru leánykáink egy arra kiképzett, és erényes életű isk. tanítónő oldala mellett gyakorlatilag vezetettének némely nevezetesebb gazdasszonyi foglalatosságra p. o. ruhaszabás, és varrásra, más olyanra, melyet nem minden háznál lehet tanulni; de hogy ezt a könyvet férfi tanítók olvassák, vagy éppen könyvnélkülözve tanultassák a leányakkal, az a legszerencsétlenebb idő és céltévesztő iskolázás volna. Tartok pedig tőle, hogy ilyen módon legtöbb példány szakad, és rongyollik el ezen nőitánból, mert most midőn a népiskolák rendezéséről komolyabban kezdettek is gondolkozni, nem annyira az a mi gondjaink gondja, hogy valódi népiskolázásunk legyen, mint inkább csak az, hogy a tantárgyak rubrikája betelje már akármilyen iskolai könyvvel. Így talán mohón kapták már eddig e „nőitant“ is, mely — ismétlem — arra nem való, hogy férfi tanítók az iskolába vigyék, és ha csak egybe is beviszik, úgy inkább vajha ne is iratott volna meg ez a könyv. Az anyák vagy tanítónők, minden könyvnélkül, csak gyakorlatilag fogják vezetni legsikeresebben a leánykákat gazdasszonykodásra. — A könyv nyelvezete egyébiránt tiszta és népszerű, (némely szók mint „saj-talan“ (57. l.) sőtalan helyett, és szépészet elleni kifejezések: „a gazdasszonynak szép kötelessége a sertéshizlalás“ megigazítandók). A könyvnek kiállítása a kiadónak dicséretére válik, nem látszik meg rajta a vidékiség.

Kis-Kun-Halas története. Irta Thoót János. Jegyzetekkel és oklevéltárral ellátva kiadta Szilágyi Sándor. Nagy-Kőrös, 1861. A kiadó tulajdona. Lap 114. Ára 1 ft. o. é. Nyomattott Kecskeméten Sziládi Károlynál 1861. Ez a könyv III. kötete a „Történeti emlékek“ című irodalmi nagy érdekű vállalatnak, melynek kiadói, a derék Lugossy József, Szabó Károly, Szilágyi István és Szilágyi Sándor. Ezen könyvet azért mondom nevezetesnek, mert egynél több forrást nyit történészeinknek a honi történelem megírásához. Honi történelem nélkül csak a légben lebeg a nemzeti öntudat, a nemzeti élet, nincs föld, melyből táplálkozzék, melyhez támaszkodva előre törekedjék, a jövő nagy-

ság, és dicsőség felé. A mit a római bölcsek az egyedeokról írt: „Kis-korúságból kinemléphetsz, ha nem tudod, a mik előtted történtek“ azt el lehet a nemzetről is mondani. Az írók több emlékmondattal jellemzették a történelmet. Ismeretes a Schilleré: „A történelem a világ ítélőszéke,“ hanem az nem elég szabatos, mert ítéletet tart ugyan a történelem, de fölötté ritka történész az, ki nem saját pártja érdekében írná ítéleteit. Sokkal jobban nevezik a történelmet az élet tanító mesterének. Igaz, hogy ennek tanítványai rossz tanulók, de a rossz tanulók a tanító becsét nem kissebbithetik. A történelem csak úgy teljesítheti nagy hivatását, ha a történet nyomozó könnyen juthat biztos adatokhoz. És valódi tanító mesterünké akkor képezheti ki magát hazai történelmünk, mikor a hazában létező levéltárak a Kis-Kun-Haláséhoz hasonlóan a történészek számára megnyílnak. Ez okból a hazai történelemnek nagy érdekének, s általában a nemzeti művelődésnek igen nagy, s köszönetre érdemes szolgálatot tett néhai Toth János Halas városa egykori aljegyzője, hogy e város történeteit a levéltár porai közül 19 évig tartó szorgalommal följegyeztette. Az érdemes krónika író ezen jegyzeteket, azok elébe bocsátván Halasnak érdekes földrajzi vázlatát az 1451. éven kezdve 1815-dik évig hozta le, a mikor városi hivatalából magasabb hivatalra léptetvén, munkája további folytatását addig tett dolgozatával hivatali utódának Gozon Lászlónak átaladta. Az 1815. évnél azonban meg-ez a fölötté érdekes krónika. Nem történelmi remekmű ugyan, de a vas szorgalomnak, és kitartásnak olyan jegyzeteit tartalmazza, milyen szükségesképen megkívántatik arra, hogy egy magyar Macaulay megírhasa hazai történelmünket. Azért tisztelet írójának. Tisztelet és köszönet Szilágyi Sándor tannárnak, ki történet nyomozói nemes buzgalomból a krónika író kéziratát kiadta. Ez a krónika a mellett, hogy Halas történetének hűképét adja, az egész Kunságot érdeklő adatokat is bőven nyújt. Nagy érdekléssel fogja ezt olvasni és használhatni bármely művelt olvasó, kit a multnak eseményei érdekelnek, sok tanúsággal és élvezettel forgatandja ennek lapjait; azért hogy a buzgó kiadó hasonló tartalmu kötetek kiadásában, történelmünk kárára, meg ne lankadjon, hazafiúi érdem lesz, a kitől csak telik, megvenni e könyvet. A mint a t. kiadó bevezetésében mondja: megjelent volt ezen Krónika az 1821. Tud. gyűjt. X. kötetében is, bemutatva Posfay János tól, de csak töredékesen ismertetve. Most itt egész terjedelmesen közöltetik. Tartalma egyes helyeinek közlése helyett, bár mennyire érdekes lenne is, bátorkodunk e füzetek t. olvasóit, az érdekes

mű megszerzésére kérni. Meg nem bánja, ki könyvei közzé ezen darabot megszerzi. Csak egy hiány az a mit sajnálni fog: a bevezetésnek következő szavait: „Az 175½-iki hires boszorkánypert fölöslegesnek tartám kiadni, miután azt Palugyai a Jász-Kun megyék leírásában közlötte (II. lap). Ez a hiány csak úgy nem tenné csónkává e kötetet, ha ama Palugyaiféle közleményt mindenik olvasója e krónikának bírná, vagy könnyen juthatna hozzá. Ezen hiány azonban meg nem gátolhatja a mű, és kiadás iránti teljes méltánylatunk kifejezését.

Baló Bénéjám.

VEGYES HÍREK

Az eperjesi kollégiumban a tanulók létszáma október végén következő volt: theológus 32, jogász 37, gimnáziumi tanuló 247, összesen 316.

Eperjesen Glosz Károly jogtanári székét október 16-án foglalá el ünnepélyesen.

Október 22-én a békési ág. hitv. egyházmegye az esperesi hivatallal ismét Torkos Károly orosházi lelkészt tisztelte meg, három évre.

A dunamelléki ref. egyházkerületi közgyűlés október végén egy üresedésbe levő aljegyzői hivatalra Peti József pesti theológiai tanárt választá meg. Az egyházkerületi konzisztórium ülnökeivé, kik egyszersmind a közgyűlésnek is, szavazatjoggal bíró tagjai, következő egyének választattak: Fördös Lajos kecskeméti, Sziládi László halasi, Erdélyi Ferenc gödöllői, Belevány Ferenc viszlói, Parragh János n. szokolai, Ács Zsigmond foktői lelkészek.

Mult iskolai évben a gyönki gimnáziumban 80, a halasiban 43, a kecskeméti főiskolában 248, a nagykőrösiben 344, a pesti gimnáziumban 156, a theológiai osztályokban ugyanitt 60 tanuló volt.

Pápan nov. 11. és 12. napján négy tanári beigtatás volt: Kiss János és Kotasz István theológia, Gondol Gábor jog, Szilágyi József remekirodalom tanárai ekkor foglalák el ünnepélyesen állomásaikat.

A debreceni főiskolában jelenleg van 76 theológus, 34 jogász, 164 ifju a III. éves bölcsészeti tanfolyamban, 24 képezdei növendék, és 538 tanuló a VI. osztályú gimnáziumban, összesen 836.

A sárospataki főiskolában van jelenleg 103 theológus, 74 jogász, 58 bölcsészettant hallgató, 35 képezdei ifju, és 870 tanuló a VIII. osztályu gimnáziumban, összesen 1140.

SÁROSPATAKI FÜZETEK.

ÖTÖDIK ÉVFOLYAM.

December 28. 1861.

A NAGY FILOZOF VERULAMI BACON,

Macaulay által jellemezve.

AZ ÁNGOL EREDETI SZERINT MAGYARUL DOLGOZTA
KÖNYVES TÓTH MIHÁLY.

(Vége *).

Sokáig időztünk a baconi filozófia célján, mert ezen sajátságból szükségkép eredtek ezen filozófiának minden egyéb sajátságai. Ugyhogy bárki is, ha Baconnal ugyanazon célt tűzte volna ki magának, aligha hibázhatta volna ugyanazon eszközöknek eltalálását.

A közönséges fogalom Bacon felől, úgy tartjuk ez: hogy ő az igazságra eljutásnak egy új módszerét találta fel, mely módszer Inductiónak neveztetik; (a magyar bölcsészek az inductiót behozásnak, a deductiót lehozásnak nevezik műszóval; s van is igazságuk, mert a deductio, általános állításból származtatja vagy hozza le a részletes állítás igazvoltát, az inductio pedig, részletességekből indul ki s úgy viszi vagy hozza be az általános állításnak igazvoltát, amott az általánosban meg van a részletes; de itt a részletesek mellé vagy közzé be kell hozni az azok között vagy azokban be nem foglalt általánost. Mi azonban magunk sem tudjuk miért, talán csak elfogultságból az Inductio műszót fogjuk használni) és hogy ő némi csalódást fedezett fel azon syllogistikai okokodásban, mely az ő ideje előtt divatban volt. Ezen fogalom, körülbelől olyan erős alapon fekszik, mint azoké, kik a középszázadokban Virgilről azt

*) Lásd. V. évfolyam 681—738. 771—815 lapjait.

hitték, hogy ő nagy varázsló volt. De még azok közül is kik jobban voltak értesülve, hogysem ily tulcsapongó esztelenséget beszéljenek, helytelen fogalmakat táplálnak a felől, mit s mennyit vivott légyen ki valósággal Bacon e tárgyban.

A behozási vagy inductive módszert világkezdetétől fogva örökké gyakorolta minden emberi lény. Ezt folytonosan gyakorolja a legtudatlanabb paraszt, a leggondolatlanabb iskolás fiú, sőt még az anya ölében fekvő csecsemő is. E módszer vezeti a parasztot azon következtetésre, miszerint ő ha árpát vet, nem fog erről buzát aratni. E módszer tanítja az iskolás fiút, hogy borús nap legjobb a pisztráng fogásra. Maga a csecsemő, úgy képzeljük, inductió által vezéreltetik, hogy anyjától vagy dájkájától várja a tejet nem pedig apjától.

Nem csak az nem igaz, hogy Bacon találta volna fel az inductive módszert, de az sem igaz, hogy ő volt volna első, ki ezen módszert helyesen fejtegette, s ennek hasznait előadta. Arisztoteles már régen kimutatta azon feltétel képzelenségét, hogy a syllogistikai okoskodás bárminemű új fölfedezésekre is vezethesse az embereket, s megmutatta, hogy ilyen felfedezések, egyedül csak inductio által tételhetnek, előadván egyszersmind az inductio eljárás (részletességéből okoskodás útján tovább-tovább menetel) történelmét, röviden ugyan, de nagyon világosan és szabatosan.

Továbbá, mi nem vagyunk hajlandók sok gyakorlati becsét tulajdonítani az inductio módszer azon felfejtésének, melyet Bacon a Novum Organumban adott. Az ugyan kidolgozott és helyes felfejtés (analysis). De oly felfejtés, melyet mindnyájan reggeltől estig gyakorlunk, sőt még álmainkban is folytatunk. Egy közönséges ember érzi, hogy gyomra megromlott. Ő Baconnak nevét sem hallotta soha. Mind e mellett, a Novum Organum második könyvében letett alapszabályokkal legszorosabban összhangzólag okoskodik, s meggyőződik, hogy a bajt a kolbász okozta. „Én hét-főn és szerdán kolbászt ettem, s az emésztetlenség miatt nem tudtam aludni egész éjjel.“ Ez: *comparentia ad intellectum instantiarum convenientium* (az egyező példáknek vagy bekövetkezményeknek az értelem előtti megjelenése). Kedden és pénteken nem ettem és semmi

bajom sem volt.“ Ez *comparentia instantiarum in proximo quae natura data privantur* (megjelenése a legközelebb álló olyan példáknek vagy bekövetkezményeknek, melyekben nincsen meg az előbb tulajdonított természet vagy minőség). „Vasárnap nagyon tartózkodva ettem belőle, és nagyon kevés változásom volt estvére. Hanem Karácson első napján jóformán egész ebédem abból állt, és oly beteg lettem, hogy életem veszedelemben forgott.“ Ez: *comparentia instantiarum secundum magis et minus* (a bekövetkezmények megjelenése, kisebb s nagyobb mérték szerint. Ezt nem okozhatta a pálinka, melyet a kolbász mellett ittam. Mert én pálinkát évek óta iszom anélkül, hogy legkisebb bajom lett volna tőle.“ Ez: *rejectio naturarum* (a tárgyak természetének egymáséti elütődése, miszerint valamely tárgy a másiknak természetét fel nem veszi, visszaveti.) Ily okoskodás után a mi kornyadozónk tovább menvén, oda jut, mit Bacon *Vindemiatio*-nak (szüretelésnek) nevez, s elhatározza, hogy a kolbász nem egyezik az ő természetével.

Ismételjük, hogy mi a *Novum Organum* második könyvében foglalt elméletnek, sem elmés, sem pontos voltát nem vitatjuk, hanem azt hisszük, hogy annak hasznát felettéb túlbecsülte Bacon. Mi úgy képzeljük, hogy az inductiv eljárás, hasonlólag sok másféle eljárásokhoz, nem igen vitek jobban véghez, pusztán csak azért, mert az emberek tudják mi módon viszik azt véghez. Tell Vilmos egy fikarccal sem hasitandotta biztosabban ketté az almát, ha tudta volna is, hogy nyilvánzóje parabolát képez a föld vonzerejének befolyása mellett. Barclay kapitány nem gyaloglandott biztosabban ezer mérföldet ezer óra alatt, ha lábszárai minden izmának helyét s nevét ismerte volna is. Monsieur Jourdain alkalmasint nem ejté ki helyesebben a D-t és F. betűt, miután értesült, hogy a D a fogaknak a nyelv hegyéveli érintése, az F pedig a fogaknak az alsó ajakra tétele által mondatik ki. Mi nem tapasztaljuk, hogy a nyelvtan tanulása legkisebb különbséget is tenne az olyanok beszédén, kik mindig jó társaságban éltek. Tíz ezer londoni közzül nem tudja egy előadni a Will és Shall helyes használásának szabályait. Még is milliomm londoni ember közzül el nem hibázza egy is a Will és Shall alkalmazását. Dr. Robertson kétségkívül fényes elmélkedést irhatott volna e szavak használásáról:

mind a mellett utolsó művében is gyakran nevetségesen téveszti azokat. Senki sem használja a szónoklati figurákat helyesben azért, mert tudja, hogy egyiket Metonymiának, másikat Synechdochenek hívják. Egy fuvaros felkiált bosszúságában. „No te gyönyörű fickó vagy“ anélkül, hogy gyanítaná, mikép iróniát mondott, s ez a négy fő tropusok egyike. A retorika régi rendszereit, legtapasztaltabb s legjobb belátású bírálók sohasem tekintették használhatónak oly célra, hogy szónokot képezzen.“ Ego hanc vim intelligo —ugymond Cicero—esse in praeceptis omnibus, non ut ea secuti sunt oratores, laudem sint adepti, sed quae sua sponte homines eloquentes facerent, ea quosdam observasse, atque id egisse. Sic esse non eloquentiam ex artificio, sed artificium ex eloquentia natum. Meg kell vallanunk, mikép mi ugyanazon véleményt tartjuk a logika tanulására nézve, melyet Cicero tartott a rethorika tanulására nézve. Egy eszes ember syllogismusokkal okoskodik egész nap hosszát, anélkül, hogy gyanítaná, és bár nem tudja, mi az *ignoratio elenchi*; minden nehézség nélkül kimutatja azt újjal, valahányszor vele találkozik; s a mi igen könnyen megtörténhetik, ha összejön valami tiszteletes tudós tanár úrral, ki Oxfordban magolta meg a figurákat és az okoskodási módszereket. Arisztoteles „Organonját“ pusztán mint az ész mesterművét tekintve, nem lehet eléggé csodálni. De minél inkább hasonlítunk össze egyént egyénnel, iskolát iskolával, nemzetet nemzettel, nemzedéket nemzedékkel, annál inkább hajlunk azon vélemény felé, hogy a logika elméletének tudása semmiféle hatással sincs arra, hogy az emberek ennél fogva jobban okoskodjanak.

A mit Arisztoteles tett a syllogistikai okoskodásmódra nézve; ugyanazt tette Bacon a Novum Organum második könyvében az inductio okoskodásmódra. Azaz: helyesen fejtegette azt. Az ő szabályai egészen helyesek. De azokra nincs szükségünk, mert azok saját folytonos gyakorlatunkból vétetvők. Mindazáltal noha a Novum Organum második könyvében leírt módot mindenki folytonosan gyakorolja: némelyek azt jól alkalmazzák, mások rosszul; s így ez némelyeket igazságra vezet, másokat tévelyre. A *comparentiae* s *rejectiones* feltalálhatók a legegészségtelenebb inductióban is.

Nekünk tehát úgy tetszik, hogy az egészséges és nyomorék inductió közötti különbség nem abban fekszik, hogy

az egészséges inductio szerzője a Novum Organum második könyvében leirt módot követi, anyomorék inductio szerzője pedig különböző módot. Mindketten ugyanazon módot alkalmazzák. Hanem egyik bolondul vagy gondatlanul alkalmazza azt; a másik pedig éles értelemmel, helyes itélettel, türelemmel s figyelemmel. Már szabályok keveset tehetnek az embereknek türelmesekké s figyelmesekké tételére; még kevesebbet arra, hogy azokat éles értelműekké s helyes ítélőtehetségűekké tegyék. Könnyű azt mondani, hogy az emberek ovatosak legyenek az előítéletek ellen; hogy csekély alapokon nyugvó tényeket ne higgyenek, tények hiányos öszveszedésével meg ne elégedjenek, hogy elméjükből vessék ki az Idola-kat (bálványokat) melyeket Bacon oly szépen leirt. Ámde ezen szabályok sokkal általánosbak, hogysem sok gyakorlati hasznuk lehetne. Az a kérdés: mi az előítélet? Azon el nem hívés, melylyel valami új elmélet előadását hallgatom, meddig marad okos és üdvös el nem hívés? Mikor válik ez „*idolum specuissá*“ (barlang-bálványává) tulságosan kételkedő elmének oktalan makacsságává? Melyek a csekély alapok? Minők a tények hiányos öszveszedései? Elég lesz-e tíz példa, vagy ötven, vagy száz? Hány hónap mulva van joguk valami tengerparton előszűr megtelepedett emberi lényeknek azt hinniök, hogy a holdnak befolyása van az apály és dagályra? Mennyi próbatétel után jogosittathatott Jenner annak hívésére, hogy ő biztosítást szerzett a himlő ellen? Ezek oly kérdések, melyekre felettébb kíváncsatos lenne a határozott felelet; de szerencsétlenségre ezek oly kérdések, melyekre határozott feleletet adni nem lehet.

Mi tehát úgy véljük, hogy lehetséges, helyes szabályokat adni, valamint Bacon is cselekedett az inductiv eljárás azon részének végbevételére, melyet minden ember egyformán visz véghez, de a mely szabályokra, bár helyesek legyenek is, nincs szükség, mert azok igazság szerint csak azt tétetik velünk, mit különben is mindnyájan teszünk. Ellenben, lehetetlenség szoros szabályokat állítani fel az inductiv eljárás azon részének végbevételére, melyet egy tapasztalati nagy filozofus egy úton, valami babonás vénasszony más úton visz véghez.

E tárgy iránt Bacon, véleményünk szerint, tévedésben volt. Ő bizonyára oly becsét tulajdonított szabályainak, mi-

nő azokat nem illette. Ő annyira ment, miszerint azt állítá, hogy ha a felfedezések körüli munkálatban az ő módszere fogadtatnék el: kevés függene az ész erejének fokozatos nagyságától vagy élességétől, s minden elme ugyanazon színvonalra fogna állíttatni: hogy az ő filozófiája hasonlít a cirkalomhoz vagy lineához (a lineázó deszkát egész világon léniának hívják a magyar iskolás fiúk) mely minden kezét egyenlővé tesz, s képessé teszi a leggyakorlatlanabb embert is tükélyesb kör vagy vonal húzására, mint a minőt a legjobb rajzoló is tudna huzni ezek segítségével nélkül. Ez előttünk valósággal oly túlságosnak látszik; mintha Lindley Murray azt állította volna, hogy minden, a ki az ő grammatikáját tanulandja, oly jól fog angolul írni, mint Dryden, vagy ha ama nagy tehetségű író a dublini érsek azt állította volna, hogy minden, ki az ő logikáját olvassa, úgy tud okoskodni, mint Chillingworth, s a ki a rhetorikáját olvassa, úgy fog szónokolni, mint Burke. Hogy Bacon e pontot illetőleg egyáltalában tévedésben volt, alig fogná valaki vitatni. Az ő filozófiája kétszáz éven át virágzott, de az elméknek ugyanazon színvonalra állításából semmit sem mutatott. A távolság egy tehetségdús és egy ügyefogyott közt most is épen oly nagy, mint valaha; sőt ez sohasem tűnik ki világosabban, mint midőn ezek oly vizsgálódásokba ereszkednek, melyek az inductio folytonos használatát igénylik.

Ezekből látnivaló, hogy mi nem tekintjük különösen hasznos munkálatnak az inductiv módszerről Bacon által készített elmés fejtegetést. Bacon nem volt, mint már mondtok, az inductiv okoskodásmód feltalálója. Sőt még csak nem is volt első, ki az inductiv módszert helyesen analysálta, jóllehet ő kétségkívül részletesben fejtegette azt, mint megelőzői. Nem ő volt első, ki megmutatta, hogy az inductiv módszer egyedül az, mely által új igazságok fedeztetnek fel. De ő volt első, ki a szemlélődő férfiaknak sok idők óta szóvitákkal elfoglalt elméjét új és hasznos igazságok felfedezésére fordítá; és ezen tette által az inductiv módszernek oly fontosságot és méltóságot adott, minővel az sohasem birt annakelőtte. Ő ez utat nem készítette; ő ez utat fel nem fedezte; ő nem volt első, ki ez utat tervezte s térképezte. De ő volt az első, ki felhívta a közönség figyelmét a kincsek kimeríthetlen bányájára, mely mondhatlanul el volt hanyagolva, s melyhez egyedül ez úton lehet hozzáférni. Ekkép csele-

kedvén, az utat melyet eddig csupán parasztok s házalók tapodtak, az utazók magasb osztálya által látogatottá tévé.

Az, a mi kiválólág az ő sajátja az ő rendszerében, a cél, melyet önmaga elibe tűzött. Ki lévén tűzve a cél, az eszközöket, véleményünk szerint, nem lehetett eltéveszteni. Ha mások, Baconnal együtt ugyanazon cél után törekedtek volna, bizonyosnak tartjuk, hogy Baconnal együtt, ugyanazon módszert alkalmazandották. Szenekával nehéz lett volna elhíttetni, hogy biztosító lámpa feltalálása filozófhoz méltó foglalkozás. Aquinói Tamást nehéz lett volna rábírni, hogy syllogismusok csinálásáról puskapor-csinálásra leereszkedjék. De Szenekasoha egy pillanatig sem kételkedett volna, hogy egyedül a kísérletek folytonos sorozata azon útmód, mely általa biztosító lámpát fel lehet találni. Aquinói Tamás sem gondolta volna soha azt, hogy őt képessé teendi az ő barbara-, és baralipton-ja az aránynak megtudására, melyben kell állani a szénnek a salétromhoz egy font puska-porban. Sem a józan ész sem Arisztoteles nem engedte volna, hogy ilyes képtelenségbe essék.

Bacon, az embereket új igazságok felfedezésére ösztönözvén, ösztönözte őket az inductiv módszer alkalmazására is, mint a mely maguknak a régi filozófoknak és scholasticusoknak ítélete szerint is egyetlen útmódja az új igazságok felfedezésének. Továbbá, az embereknek új igazságok felfedezésére való ösztönzése által, indokot szolgáltatott nékiek, hogy helyesen és gondosan hajtsák végre az inductiv módszert. Elődei, az ő kitétele szerint, nem magyarázóik voltak a természetnek, de megelőzői. Ők meglegedtek a legelső elvekkel, melyekre a leghiányosb s leghanyagabb inductióval rájöttek. És miért volt ez? Ez a mi felfogásunk szerint azért volt, mert az ő filozófiájok nem tűzött ki magának semmi gyakorlati célt, s pusztán elmegyakorlat volt. Annak, ki egy új gépet, vagy új gyógyszert akar felfedezni: erős indoka van, hogy gondosan és pontosan ügyeljen, s kísérletet kísérlet után próbáljon. De, kinek csupán vitatásra s declamálásra szolgáló tétel kell: annak nincs semmi ilyes indoka. Ő ennél fogva megelégszik pusztán felvett állítmánya (assumptio) alapított előzményekkel, vagy a leghiányosb s legelhamarkodottabb inductióval. Ekkép cselekedtek a mi felfogásunk szerint a scholasticusok. Bolondos előtételeiken (praemissa) ők gyakran nagy ügyességgel

okoskodtak, s miután az ő feladatuk ez volt: „assensum subjugare non res“ (vitatkozásokban nem pedig a természetet győzni) ők következtetések voltak magukkal. Mert épen annyi ügyességet lehetett tanusítaniok, ha hamis, mint ha igaz előítéleteken okoskodtak. De az új filozófia követői, hasznos igazságok felfedezését tűzvén maguknak célul: egyáltalában nem érték volna el céljokat, ha megelégedének azzal, hogy felületes inductiókra, elméleteket építsenek.

Bacon azt a megjegyzést tette, miszerint azon századokban, melyekben a filozófia egy helyben veszteglett, a mekhanikai tudományok haladtak a tökélyesbülésben. — Miért volt ez? Nyilván azért, mert a mekhanikus nem elégedett meg az inductio oly gondolatlan eljárásával, minő a filozóf céljának megfelelt. És miért volt a filozóf könnyebben kielégíthető, mint a mekhanikus? Nyilván azért, mert a mekhanikus feladata volt, tárgyakat összealkotni, míg a filozófus feladata egyedül szavak összealkotása volt. Gondos inductió egyáltalában nem kívántatik egy jó syllogismus készítéséhez: de az tejjességgel nélkülözhetlen egy jó cipő készítéséhez. Ennélfogva a mekhanikusok, mennyire szerény de hasznos hivatásuk terjede, magyarázói voltak mindig a természetnek, nem megelőzői. S midőn egy oly filozófia keletkezett, melynek feladata volt, nagy mértékben tenni azt, mit a mekhanika kis mértékben tesz; t. i. az ember hatalmát terjesztetni és szükségéit fedezni: ekkor az előítételek igazvolta, mi logikailag véve teljesen fontosság nélküli dolog, legnagyobb fontosságú dologgá vált, következőképen azon gondatlan inductio, minővel a tudósok mihamar ki voltak elégitve, szükségképen helyt adott sokkal gondosb s s kielégítőbb inductiónak.

Mit Bacon az inductiva filozófia irányában tett vala, ekkép lehet, véleményünk szerint igazságosan meghatározni: Az előbbeni filozófok tárgyai, oly tárgyak valának, melyeket gondos inductio nélkül is el lehet érni, ezen szemlélődők tehát nem vitték gondosan véghez az inductiót. Bacon pedig, az embereket oly tárgyak utáni törekvésreserkentette fel, melyeket egyedül inductio és pedig gondosan végrehajtott inductio által lehetett elérni; következőképen az inductio gondosabban vitetett véghez. Mi azt nem gondoljuk, hogy Baconnak az inductiv filozófia irányábani fontossága túlbecsültetett; de azt gondoljuk, hogy az ő szol-

gálattételeinek természete gyakran félremagyaráztatott, sőt hogy azt ő maga sem értette teljesen. Mert az, hogy ő a társadalomra oly roppant jótéteményt árasztott, koránsem az által történt, mert ő a filozófoknak helyes szabályokat adott az inductiv okoskodásmód helyes végbevitelére, hanem az által, mert indokot szolgáltatott nékiek annak helyes végbevitelére.

Az emberi elmének századokon át megtartandó irányt adni, kevés hatalmas szellemnek ritka előjoga. Nem lehet annál fogva érdektelen vizsgálni, minő volt azon erkölcsi és értelmi alkat, mely Bacont képessé tette, hogy oly roppant befolyást gyakoroljon a világra.

Bacon lélek-alkatában, a filozóf Baconról szólunk, nem pedig a törvénytudor és politikus Baconról, különös egyesülése volt a merészségnek és józanságnak. Azon ígéretek, melyeket ő tett az embernek, felületes olvasó előtt hasonlóknak tetszhetnének azon dagályos szavakhoz, melyeket a nagy drámairó, egy kedvező szerencsétől és heves szenvedélyétől félőruült keleti hódítónak szájába ad:

„He shall have chariots easier than air,
Which i will have invented; and thyself
That art the messenger shall ride before him,
On a horse cut ont of an entire diamond,
That shall be made to go with golden wheels,
I know not how yet.

(Kocsija könnyebb legyen a levegőnél, minőt én majd feltaláltatni fogok; te pedig ki előposta vagy, lovagolj előtte, egy egész darab gyémántból kifaragott lovon, melyet én majd arany kerekeken járatok, miképen? ezt most még magam sem tudom.)

Azonban Bacon végbevitte a mit ígért. Valóban Fletcher nem merte volna Arbacesselegvadabb bőszerűségében is csak tizedrészét is ígértetni annak, mit Bacon filozófiája végbevitt.

Az igazi filozófi temperamentumot véleményünk szerint le lehet írni négy szóval: „sok remény“ „keves hit“ vagyis hajlam azt hinni, hogy bármily rendkívüli dolog is, végbevihető; és hajlamtalanság azt hinni, hogy valami rendkívüli dolog vitetett végbe. E tekintetekben Bacon véralkata előttünk teljesen tökéletesnek látszik. Ő barátjának Johnson Benjaminsnak, „Mammonja“ és „Surly“je volt egy-

szersmind. Sir Epikure nem kéjelgett magasztosb s óriásibb visiókban. Surly nem rostálta élesb s vizsgább hitetlenséggel a világos tényeket.

Bacon természetének ezen sajátásával szorosan egybe volt kötve felfogásának meglepő sajátága. A legparányibb csekélyiségekre kiható figyelem mellett, oly sokat felölelő felfogással birt, minővel más emberi lény még nem volt megáldva. Labruyére éles finom elméje nem birt kényesebb tapintattal, mint Bacon nagy értelmi tehetsége. Essay-i bőv bizonyosságait mutatják, hogy semmi hajszálnyi jellemvonás, semmi különösség valamely ház vagy kert vagy udvari alarc rendezésében, el nem kerülheté figyelmét annak, kinek esze képes volt az egész világ tudományát magába foglalni. Az ő felfogása hasonlított azon sátorhoz, melyet a bűvös Paribamon adott Achmed fejedelemnek. Hajtsd össze azt: és egy delnöi kéz játékszerének látszott. Terjeszd ki: s hatalmas szultánok seregei pihenhettek árnyéka alatt.

Figyelő tehetség az övével egyenlő találkozott, noha felül egy sem multa. De szélesen terjedő eszének mása nem volt. A tekintés, melylyel az értelmi mindenséget körül nézte, hasonlított ahhoz, melyet az Árkangyal a menny arany küszöbéről lövellt le az új teremtésre.

„Round he surveyed and well might, where he stood

So high above the circling canopy

Of night's extended shade, from eastern point

Of Libra, to the fleecy star which bears

Andromeda far off Atlantic seas

Beyond the horizon.

(Körültekintett, s tekinthetett is, mert hiszen oly magasan felette állott a kiterjedett éji homály kör-íves menyyezetének, a Mérő keleti pontjától ama gyapjas csillagig, mely viszi Andromedát messze távol az Atlanti tenger-től, túl a látkörön.)

Az ő tudománya akként különbözött más emberekétől, mint egy földgömb különbözik egy átlásztól, melynek mindenik lapján más tartomány foglaltatik. Anglia Franciaország s Németország városainak utvonalai jobban ki vannak jelölve az átlászon mint a földgömbön, de mig Angliát nézzük, semmit sem látunk Franciaországból, s mig Francia országot vizsgáljuk nem látunk semmit Németországból. Az átláshoz folyamodhatunk, hogy megtudjuk York és Bristol

vagy Dresda és Prága fekvését s távolságát; de haszthalanná válik, ha Franciaország és Martinique, vagy Anglia és Kanada távolságát s fekvését akarjuk megtudni. A földgömbön nem találjuk meg szomszéd mezővárosainkat, de megfogjuk ismerhetni a föld minden országai kiterjedését s viszonylagos helyzetét. „Én minden tudományt mukásságom körébe foglaltam“ mondá Bacon, Burleighez a nagybátyjához írott levelében, midőn még csak harmincegy éves volt. Bármilyen más ifjú emberben, sőt bármilyen más emberben, nevetséges elbizakodottság lett volna ez. Voltak ezer meg ezer jobb matematikusok, csillagászok, khémikusok, orvosok, fűvészek, mineralogusok, mint minő Bacon volt, és senki sem ment volna Baconhoz egyes tudományt vagy művészetet tanulni, épen úgy mint nem folyamodnék egy 12 hüvelknyi földgömbhöz, azért, hogy utját a Kenningtoni töltésről Clapham Commonba feltalálja. A Bacon által tanított mesterség, a mesterségek feltalálásának mestersége volt. Az ismeret, melyben Bacon felülmúlt minden embert, az ismeretek minden ágai kölcsönös viszonyának ismeretében állott.

A mód is, melylyel közölte gondolatait, neki különös sajátja volt. Benne árnyéka sem taláztatott azon vitatkozó szellemnek, melyet rosszállott elődeiben. Ő roppant értelmi forradalmat hozott létre, előitéletek roppant tömegének ellenzéke mellett; és mégis ő sohasem ereszkedett versengésbe, sőt valamennyi filozófiai munkái között nem emlékezünk egyetlenegy versengési színezetű helyre sem. Minden munkáit bátran lehetne azon mintába önteni, melyet „Cogitata et Visa“ című munkájában vett fel: „Franciscus Bacon sic cogitavit“ „Ezek az én gondolataim: fontold meg őket jól, s fogadd be, vagy hagyd ott.“

Borgia azt mondá nyolcadik Károly hadjáratáról, hogy a franciák meghódították Itáliát, nem acéllal, de krétával, mert az egyetlen teendő, mit valamely város katonai elfoglalására szükségesnek találtak, ez volt, hogy megjegyezzék a házak ajtait, hová szállásolni szándékoztak. Bacon gyakran idézte e mondatot, és örömet alkalmazta azt, saját értelmének győzelmeire. „Az ő filozófiája, ugymond, mint vendég jött, s nem mint ellenség.“ Nem talált tehát nehézséget a bebocsáttatás vizálgodás nélküli megnyerésében, oly értelmeknél, melyek alkat- s képességnél fogva alkalmasok valának annak elfogadására. Mindezekben ő felette helyes

itélettel cselekedett először, mert az ő iskolája s más iskolák közötti különbség oly alapos különbség, miszerint ott alig maradt valami közös tér, mely felett csatát lehetett volna vívni; másodsor, mert az ő kiválólag figyelő, még kiválóbban terjeszkedő és mindent felölelő esze, sem természet által nem képeztetett, sem szokás által nem gyakoroltatott vitatkozási harcokra.

Noha Bacon nem szerelte fel a logika fegyvereivel filozofáját, de dúsan felékesítette ezt a retorika leggazdagabb diszitményeivel. Ékesszólása, jóllehet nem egészen ment azon korszak hibás izlésétől, már magában véve is magas irodalmi polera jogositotta volna őt. Neki csodás tehetsége volt arra, hogy a gondolatokat összveszorítsa kis helyre, és hordozhatókká tegye. Elméncségre nézve, ha elméncség alatt, az oly tárgyak közötti hasonyszerűségek feltalálására szolgáló erőt kell érteni, melyeknek egymással semmi közös tulajdonaik sincsenek, neki párja nem volt, még Cowley sem, sőt még a Hudibras szerzője sem. Valóban, ő birta ezen tehetséget, vagy inkább e tehetség birta őtet szinte lázas fokig. Ha ő ennek tartózkodás nélkül odaengedte magát, mint tette a „Sapientia Veterum“ vagy a De Augmentis második könyvének vége felé: a nagyszerűségek, miket végbevitt, nem csak csudálatosok, de szörnyűek, és szinte megdöbbenők; ily alkalmakkal úgy álmélkodunk rajta, mint valami ünnepnapon a tudatlan kópé álmélkodik valami szemfényvesztőn, alig tartóztathatván azon gondolatot, hogy „ennek bizony ördögének kell lennie.“

Ezek ugyan csak szeszélyek valának, melyekben elméssége néha kedvét töltötte, alig más célból, mint hogy mulattasson és bámulásra ragadjon. Azonban némelykor megtörtént, hogy midőn komoly és mély vizsgálódásokba volt is merülve, elméssége felülkerekedett minden más tehetségei felébe, s oly képtelenségekbe vezette, minőkbe bármely agyafurt embernek is lehetlen lett volna esnie. Egy igen meglepő példát adunk elő, mely jelenleg épen eszünkbe jut. A „De Augmentis“ harmadik könyvében azt mondja, hogy vannak némely elvek, nem egy tudománynak sajátjai de többekkel közösek. A filizófiának azon része mely ezen elvekkel foglalkozik, az ő elnevezése szerint filozófia prima-nak jelöltetik. Aztán megemlít néhány elveket, melyekkel ezen filozófia prima össze van köt-

tetve. Egyike azoknak ez: a ragályos nyavalya jobban ragad, míg haladásban van, mint midőn elérte tetőpontját. Ez, ugymond, igaz az orvostanban, s ez szintugy igaz az erkölestanban. Mert látjuk, hogy a legelvetemedettebb ember példája nem árt annyit a közerkölcsiségnek, mint az olyanok példája, kikben a vétek még nem oltott ki minden jó tulajdonokat. Továbbá azt mondja, hogy a zenében az öszhangzattal végződő ellenhangzat kellemes, s hogy ugyanezt lehet észrevenni az indulatokra nézve is. Majd azt is mondja, hogy a természettanban azon erélyt melylyel egy elv működik, gyakran neveli az ellentétes elv ellenhatálya (antiperistasia Gegenwirkung) s hogy ugyan így áll a dolog a pártok viszálykodásainál.

Ha ezekhez hasonló elmés és észtl szikrázó hasonlatok csinálásában áll a filozófia prima: ugy kétségkívül legnagyobb filozófiai műve a XIX. századnak Mr. Moore Lalla Rookhja. Az imént idézett hasonlatok ugyan szerencsés hasonlitások, de hogy ezeket oly ember, minő Bacon többnek vette volna, hogy ő az ilyes hasonlatosságok felfedezését a filozófia fontos részének gondolta volna, előttünk mindig a legkülönösb tények egyikéül tűnt fel az irodalmi történetben.

A dolog így áll: Az ő elméje csudásan sebes volt mindennemű hasonrszerűségek észrebevésében, de mint több más kitünő embereknél is, minőket mind a holtak mind az élők közül nevezhetnénk, néha megfoghatlanul elfogyatkozni látszott azon tehetsége, miszerint megkülönböztesse az okszerű és képzeleti hasonrszerűségeket, az olyan hasonrszerűségeket, melyek érvek, azoktól, melyek pusztán felvilágosítások; az olyan hasonrszerűségeket, minő például az, melyet Butler püspök annyi hatálylyal tüntetett fel a természet, és kijelentett vallás között, az afféle hasonrszerűségektől, minő például az, melyet Addison fedezett fel, a Phidias által faragott görög istenek sorozata, és a Kneller által festett angol királyok sorozata között. Ezen különböztetés hiánya vezetett sokakat furcsa politikai szemlélődésekre. Sir Temple Wilmos a pyramis tulajdonságaiból kormánylati elméletet vont le. Mr. Southeynek egész fináncrendszere a gőzölgs és eső tüneményeire van alapítva. A hittanban ezen fonák elmesség még vadabb műveket szült. Irenaeus és Origenes korától kezdve, le egész jelen időig, nem volt egyetlen nemzedék

melyben kitünő egyházférfiak az Írás legképtelenebb magyarázatára nem vezettettek volna csupán azért, mert nem volt tehetségök megkülönböztetni a tulajdonképeni hasonyszerűséget (*analogia propria*, a scholasticusok *phrasisa* szerint) a képzelet vagy átvitt hasonyszerűségtől (*analogia metaphorica*.) Különös, hogy Bacon maga említette a csalódások ugyanezen nemét, az *idola specus* között, és oly módonban, minél fogva hajlandók vagyunk azt hinni, mikép ő maga is tudta, hogy ő ennek alá van vettetve. „Hibája, ugymond ő, az éles elméknek, hogy vékony különböztetéseknek kelleténél több fontosságot tulajdonítanak, szinte így hibája a nagy és kiereszkedő értelmi tehetségnek, hogy vékony hasonlatokhoz kelleténél több fontosságot kötnek,“ és hozzá teszi hogy ha ezen utóbbi hajlam szabad kényére bocsáttatik: az embereket valóság helyett árnyék utáni kapkodásra vezeti.

Mindemellet azt még sem kívánhattuk, hogy Bacon elméssége ne legyen oly bujanövésű. Mert ha azon gyönyörködtetésről melyet ad, mit sem szólunk is: az előforduló esetek roppant többségénél azon célra használta azt, hogy a homályos igazságot világossá, a visszataszítót vonzóvá tegye s örökre meggyökereztesse az elmében az olyan igazságokat, melyek különben csak átfutó benyomást hagytak volna.

A költői tehetség Bacon elméjében hatalmas volt, azonban oly hatalmas még sem volt, mint elméssége, mely ha alkalma nyílt, az okosság helyét bitorlotta s az egész emberen zsarnokoskodott. Nem volt még képzelőtehetség oly erős, s egyszersmind annyira féken tartatott. Soha sem kelt ez fel, hanemha az okosság jeladására, és tüstént megállott az okosság első gyepplörántására. Mégis, noha ily engedelmességre figyelmeztve, nemes bizonyságait adá erélyének. Valóban, Bacon életének nagy része folyt le ábrándok világában, oly csodás dolgoknak közepette, minő bármelyike azoknak: mik az Arab Beszélyekben vagy azon regényben iratvák, melyben Don Quixote falujának lelkesze s borbélyja oly kegyetlen *auto-da-fe-t* vitt végbe, pompásabb épületek közt Aladdin palotájánál, csudásabb források közt Parizade arany vizénél, sebesebb közlönyök között Ruggiero szárnyaslovánál, rettentőbb fegyverek között Astolfo lándzsájánál, hathatósbb gyógyszerek közt Fierabras

balzsamánál. Mindamellett az ő magasztos nappali álmaiban nem volt semmi vad, semmi más mint az, a mit a józan okosság szentesített. Ő tudta, hogy mindazon titkok, miket a költők a bűvölők könyvébe írottaknak képzeltek, hitványságok ama hatalmas titkokhoz képest, melyek valósággal meg vannak írva a természet könyvében, s melyeket ebből idő- és türelem-vártatva, olvasni lehetend. Tudta, hogy valamennyi mesés talizmánok által mivelte csodák, csak gyermekségek, azon csudákhoz hasonlítva, miket a „Gyümölcs“ filozófiájától lehet várni, tudta, hogy az ő szavai, ha mélyen hatnak az emberek elméjébe, oly eredményeket fognak szülni, minőket a babona sem tulajdonított soha a Merlin és Scot (Bosco) varázslatainak. Ilyenkor szerette aztán szabadon bocsátani képzelődését, szerette festeni magának a világot, úgy, minővé az leendene, ha az ő filozófiája, saját nemes kifejezése szerint, az embernem uralkodásának határait kiterjesztendette. Hivatkozhatnánk számos példákra, de szorítokunk azok legerősbikére, a „Salamon Háza“ leírására a New Atlantis-ban.

Bacon elméjének történelmében legmegjegyzésre méltóbb egyik körülmény azon rend, melyben tehetségei kinyíltak. Nála a gyümölcs jött legelől, s megmaradt mindvégig, a virágzás csak később jelent meg. A képzelőtehetség kifejlődése, mérve az ítélőtehetség kifejlődéséhez, általában véve úgy van, mint a leány növekedése a fiu növekedéséhez. A képzelőtehetség, korábbi időszakba éri el kellemeinek, erejének, gyümölcsözésének tökélyét, de valamint előbb érik, úgy előbb is hervad. Rendesen veszít valamit virágából s frissességéből, mielőtt a komolyabb tehetségek elérték érettségüket; s közönségesen fönnyadt és terméketlen, míg eme tehetségek folyvást megtartják minden erélyöket. Ritkán történik, hogy képzelő s ítélőtehetség együtt nőjjenek, s még ritkábban történik, hogy az ítélőtehetség erősebben nőjön a képzelő tehetség előtt. És Baconnál, mégis úgy látszik, ez volt az eset. Serdülő kora s ifjusága úgy tűnik fel, mint különösen higgadt. Filozófiai reform iránti nézetét, némely írók szerint, már mielőtt tizenötéves lett volna, tervezte, s az kétségkívüli, hogy csakugyan akkor tervezte, midőn még egészen ifju volt. Ő, midőn első művét a világ elibe terjesztette, oly éber figyelemmel vizsgálódott, oly mélyen gondolkodott, oly mérséklettel ítelt, mint hosz-

szű pályája végződésekor. De ékesszólást, kifejezések kellemségét s változatosságát, felvilágosítások gazdagságát tekintve, későbbi iratai sokkal előbbvalók az ifjúkorbeliekénél. E tekintetben az ő elméjének történelme, némileg hasonlít a Burke elméjének történelméhez. A „Fenségesről és Szépről“ írott értekezés, noha oly tárgyról szól, mely felett a leghidegebb metafisikus is alig értekezhetik anélkül, hogy alkalmoszerűleg el ne ragadtassék virágosan írni, — Burke minden munkái között legcifrázatlanabb. Ez akkor jelent meg, midőn ő huszonöt vagy huszonhat éves volt. Midőn negyven éves fővel „Gondolatok a létező elégedetlenségek okairól“ című munkáját írta: okossága s ítélőtehetsége eljutott teljes érettségére; de ékesszólása még mindig ragyogó hajnalában volt. Ötvenéves korában előadása teljesen oly gazdag volt, mennyit jó izlés megengethetett; s midőn meghalt, szinte hetvenéves korában, kellemetlenül pompázottá lőn az. Ifjúságában azon gerjelmekről, miket hegyek s vizesések, festészeti s szobrászati remekművek, gyönyörű hölgyek ábrázatai s nyakai idéznek fel, parlamenti jelentéstétel nyelvén írt. Öregségében az egyezkedéseket s vámjegyzékeket a legtüzesebb és ragyogóbb regényi nyelven taglalta. Az is különös, hogy a „Fenségesről és Szépről“ értekezés, meg a „Levél egy nemes Lordhoz“ ugyanazon egy ember elmeszüleménye, de még sokkal különösebb az, hogy az „értekezés“ ifjúságának, a „Levél“ pedig öregségének terméke.

Kedvünk van adni rövid mutatóványt Bacon kétféle irányából: 1597-ben ekképen írt: „Furfangos emberek megvetik, együgyűek csudálják, bölcsek használják a tudományokat, mert ezek nem tanítják meg használtatásukat; ez neme a bölcsességnek amazok nélkül is, és észlelés által nyerhető. Olvass, ne azért, hogy ellentmondj, ne is azért, hogy higgy, hanem hogy fontolj és gondolkozzál. Némely könyveket izlelni kell, némelyeket elnyelni, és csak néhányat kell megrágni s megemészteni. Olvasás által az ember rakottá, (mint méh) tanácskozás által készszé, és írás által szabatosá lesz. Ennélfogva, ha valaki keveset ír, szükség, hogy nagy emlékezőtehetséggel birjon, ha keveset tanácskozik, sebes esze legyen, ha pedig keveset olvas, nagy ügyességgel birjon úgy látszani, mintha tudná, mit nem tud. Történelem az embereket bölcsesé, költészet elméssé, matematika

éleseszüvé, természeti bölcsészet mélylyé, erkölestan komolylyá, logika s retorika vitatkozásra képessé teszi. Nehezen lehetne vitatárgya, hogy ez a hely ugyancsak „megrágni s megemészteni való.“ Nem hisszük, hogy maga Thukydides valahol ennyi gondolatot ily parányi helyre öszveszorított volna.

Azon toldalékokban, mikkel Bacon később pótolta az *Essay*-ket, semmi sincs külön, igazság s fontosságra nézve, annál, a mit idézünk. De irálya folytonosan gazdagabbá és gyöngédebbé lön. A következő hely először 1625-ben közöltetett, még fogja mutatni a változás terjét. „Jóllét az ő testamentom áldása. Viszontagság az új testamentom áldása, melylyel együtt jár az Isten kegyelmének nagyobb jóvolta s világosabb bizonyága. De még az ő testamentomban is, ha figyelsz Dávid hárfájára, annyi siralmas dallamot hallasz, mennyi örömeinek, s a Szentlélek ecsete többet dolgozott Jób nyomorúságának, mint Salamon boldogságának lefestésében. Jóllét nincs aggodalom s bosszúság nélkül, viszontagság sincs vigasz s remény nélkül. Látjuk varrásnál s himzésnél, hogy sokkal jobban tetszik, ha élénk színű tárgy van barna és ünnepélyes földön, mintha sötét és búskomoly tárgynak van világos színű földje. Itélj ennél fogva a sziv gyönyöréről, a szem gyönyöre szerint. Bizonyára, az erény hasonló a drága illatszerekhez, melyek legillatozóbbak ha meggyújtatnak vagy öszvemorzsoltatnak, mert jóllét mutatja ki leginkább a vétket, de az erényt meg legjobban kimutatja a viszontagság.“

Bacont a nagy többség leginkább az „*Essays*“ (kísérletek) című munkájából ismeri. A „*Novum Organum*“ s a „*De Augmentis*“ című munkáiról sokat beszélnek, de keveset olvassák. Ezek az embernem véleményeire roppant hatást idéztek elő; de közvetített tényezők működése által idézték azt elő. Mozgásba hozták az értelmi tehetségeket, melyek aztán mozgásba hozták a világot. Egyedül az „*Essays*„ben jön Bacon szelleme közvetlen érülködésbe a közönséges olvasók szellemével. Itt ő az avatatlanoknak nyit iskolát s egyszerű embereknek beszél, oly nyelven, melyet mindenki ért, oly tárgyakról, melyek mindenkit érdekelnek. Ekkép azokat, kik különben csak mások szavára fogadták volna érdemeit, képessé tette, hogy maguk fejétől ítéljenek; s így, az olvasók nagy tömege, több nemzedéken keresztül, meg-

ismerte, mikép olyan emberről, a ki foglalkozás nélkül ügyességgel tárgyalta az ő előttük ismeretes kérdéseket, méltán fel-lehet tenni, hogy megérdemelte mindazon magasztalást, mely-lyel halmozák azok, kik az ő benső iskolájában ültenek.

A nélkül, hogy csak legkisebbet is levonnánk a „De Augmentis“ dicsőségéből, meg kell mondanunk, mikép véleményünk szerint Bacon legnagyszerűbb műve a „Novum Organum“ első könyve. Ebben, minden sajátosságai az ő rendkívüli elméjének a legmagasb tökélyben feltalál-hatók. Sok aphorismái (tantöredékek), de kivált azok, me-lyekben példákat ad az *Idola* (bálványistenek) befolyására, oly hajszálvékony észlelést tüntetnek ki, melyen még senki sem tett túl. A könyv minden cikkelye ragyog az elmésségtől, de oly elmésségtől, mely csupán az igazság kiderítése s fel-diszitése végett használtatik. Egy könyv sem tett soha oly nagy forradalmat a gondolkozásmódban, rombolt össze anny-nyi előitéleteket, hozott be annyi új véleményeket, és még is egy könyv sem iratott kevésbé vitatkozó szellemben. Ez igazán krétával hódít nem acéllal. Tétel tétel után száll a lélekbe, befogadtatik nem mint betörő, de mint szívesen üdvözlött barát, s noha egyelőre ismeretlen, csakhamar háziassá válik. De mit mi leginkább csudálunk, az az ő értelmi tehetségének roppant terjelme, mely erőlködés nél-kül egyszerre felöleli a tudományok egész birodalmát, az egész multat, jelent, jövőt, kétezer évnek minden téve-lyeit, a folyó század minden bátorító jeleit, a jövő korszak minden szép reményeit. Cowley, ki az új filozófiának leg-buzgóbb, de nem a legkevésbé ítélő, követői közé tarto-zott, egyik legszebb költeményében öszve hasonlítá Bacon-t a Pisgah hegyen álló Mózes-sel. Véleményünk szerint ezen hasonlítás különös szerencsével alkalmazható azon jelenetre, melyben Bacon a „Novum Organum“ első könyvében feltűnik. Itt látjuk, a nagy törvényhozót, körültekintve egyedüli fölemelkedettségéről a végtelen kiterjedettség-re, háta megett borzasztó homoksvatagnak s keserű vi-zeknek pusztája, hol egymást követő nemzedékek bujdosnak, mindig járva-elve, sohasem haladva, termést nem aratva, maradandó várost nem építve, előtte gyönyörűséges föld, az ígéretnek földje, tejfel és mézzel folyó föld. Mig a soka-ság alatt, bámulta csak a lapályos sivatag pusztát, hol oly sokáig bujdosának, s melyet mindenfelől szűk látkör ha-

tartott, és csak némi csalóka, délibáb tett változatossá, addig ő sokkal magasb álláspontból sokkal szépségeseb vidékre tekingetett, kísérve szemeivel a termékenyítő folyamok hosszú menetét, téres legelőkön keresztül, nagy fővárosok hidjai alatt, méregetve a vásárpiacok és kikötők távolságait, kiosztogatva ama gazdag tartományokat Dántól Bersheháig.

Kinos dolog visszatérni, Bacon filozófiájának vizsgálásáról, életének vizsgálására. Azonban, e visszatérés nélkül lehetlen méltányos becsüt tartani tehetségei felett. Ő ifjabb korban hagyta el az egyetemet, mint a minőben mások belépnek abba. Még csak serdült ifju volt, midőn bele mártatott a diplomatikai ügyletek mélyébe. Innen ment tanulmányozni a törvény roppant műtani rendszerét, s keresztül vágta utját a fokozatos hivatali szolgálattételeken szak-pályájának legfelsőbb állomásáig. E közben tevékeny részt vőn mindenik parlamentben, tanácsadója volt a koronának, udvarolt nagy fáradhatlansággal s ügyességgel mindazoknak, valakiknek kegye, valószínűleg hasznára leendett, sokat élt társalkodásban, figyelt a jellem legparányibb sajátságaira, a divat legcsekélyebb változásaira. Alig folytatott valaki zajosb életet, mint minőt Bacon folytatott tizenhatéves korától hatvanig. Alig van egy ember is jobban jogositva e nevezetre „egészen viláfgfia.“ Uj filozófiának alapítása, a szemlélődők elméjének uj irányadása volt, mulatsága üresidejének, munkája azon óráinak, melyeket a Gyapjus-zsák és Tanács-asztaltól alkalmoszerűleg el-el-lopott. Ezek egytűvé gondolva, míg egyfelől nőtetik csudálásunkat, melylyel tekintjük az ő esztét, másfelől nőtetik keservünket is, hogy ily észnek oly gyakran kellett becs-telenül foglalkoznia. Ő jól tudta a jobbik utat, és egyszer el is határozta magát, ezt követni. „Megvallom, így szól még ifju fővel írott egyik levelében, hogy szemlélődési céljaim épen oly roppantok, mint amily szerények polgári céljaim.“ Ha polgári céljai folytonosan szerények maradtak volna, ő a filozófiának nemcsak Mózes-e de Józsuéja is leendett; teljesezésbe viendette nagy részét saját nagyszerű jóslatainak, elvezetendette követőit nem csak széléig de szívéig a megígért földnek, nem csak megmutatandotta de fel is osztandotta a nyeresényt, s mindezek felett, hagyandott maga után nevet nem csak nagyot de szeplőtelen is.

Úgy most nem kénytelenítettünk tekinteni jellemét, megvetésnek és csudálásnak, idegenkedésnek és hálának vegyes érzelmeivel. Úgy most nem kellene fájlalnunk a szűkkeblűség és önhaszonlesés annyi bizonyítványait, egy oly szívben, melynek jóakarata elég nagy volt átölelni minden fajt s minden korszakot. Úgy most nem kellene pirulnunk; a szemléleti igazság buzgó imádójának hamis képmutatásáért, az értelmi szabadság legbátrabb bajnokának szolgáltságáért. Úgy nem kellene látnunk ugyanazon embert egyszer nagyon előre másszor nagyon hátra kortársai között. Úgy most nem kényszerítettünk vallomást tenni, hogy az, a ki első tárgyalta a törvényhozást tudományosan, azon utolsó ángolok közt volt, kik használták a kinpadot, s az, a ki első szólitotta fel a filozófokat a természet magyarázásának nagy munkájára, azon utolsó ángolok közt volt, kik árulták az igazságszolgáltatást. Úgy most egészen különböző érzelmekkel rekesztenők be ezen szemlénket „a gondos észlelésben, alapos következtetésekben, hasznos találmányokban s felfedezésekben“ nyugodtan, becsülettel és jótékonyan töltött élet felett, mint a minő érzelmekkel jelenleg válunk el, oly sok dicsőségnek s oly sok gyaláztatnak tarka látványától.

A MAGYAR SZENTEGYHÁZ VISZONYA

A RÓMAI KÜRIÁHOZ, ZSIGMOND HALÁLÁTÓL A REFORMÁTIÓIG.

Zsigmond halála után Albert király neje által megszerzi mindkét ágon leendő gyermekeinek a korona örökségét a nélkül, hogy a pápa közbeszólna. Hirtelen halála után a korona fölött özvegye Erzsébet és I. Ulászló lengyel király közt kiütött villongásba semavatkozik a római kúria. A bázeli zsinat épen e tájban adott legnagyobb csapást a pápa uralmának, letevéen a makacs Eugént, eltörölven a különféle címek alatt zsaroltatni szokott adókat az országban. Európa két részre oszlott az új pápa Felix, s Eugen

közt. De még el nem törheték egészen a kuria hatalmát, mert a nemzetek álhatatlansága győzelmet ada az okos és önjavokért mindig éber munkás pápáknak. Felix lemond, s Miklós ismét a kuria szellemében választatik, pártoltatva több fejedelmektől. Albert korában már rögzött s elidősült szokás volt, hogy minden széktemplomok s kolostorok előjárói a pápától erősítették meg, kik javaikról számot adni, bizonyos taksát aránylag fizetni, jövedelmeiket feljegyezni, hűséget s engedelmet esküdni köteleztettek. A pécsváradi apát mind ekkorig vonakodék ezt teljesíteni. Eugén a pécsi püspöknek átok sulya alatt meghagyja, hogy annak jövedelméről tökéletes tudósítást adjon, s nem sokára a klastrom fizeté a Rómában rárótt annaták mennyiségét, s a királyok szüntelen zavargó napjaikban még csak észre sem akarák venni a törvénytelen lépést. Mindenütt valának pápai tisztviselők, s szorgosan beszédék a jövedelmeket. Így kellett bűnhődni a nemzeteknek gyávaságukért, valamint jogaik s törvényeik nem értéseért. A belhadak s lázongások közt mily tekintélyt szereztek a püspökök magoknak, megtetszik Erzsébet alatt. Szécsi Dienes egri, és Rozgonyi Simon veszprémi püspökök a megürült esztergomi érsekséget egyszerre kívánják. Erzsébet Szécsinek adja ezen szavakkal: mig élek Rozgonyi nem lesz érsek. A nagy tekintélyű ügyes és bátor püspök fenyegetődzik, s az előbbire felel: Mig élek Erzsébet nem fog uralkodni, megmutatom ugymond; mit tehetek, mint püspök, s mit mint Rozgonyi, s szavát meg is tartá. Ő lett Ulászló pártjának vezére, kit 1440-ben már megkoronáznak, s Erzsébet ausztriai Fridrikhez menekszik, s a koronát orozva magával vivén, elzalogosítá, s ezzel önpártjának nagyrésztét is maga ellen ingerli. Julianus Caesari kardinalis a pápa követe, egy ügyes minden zavarokon keresztültörő komoly és mézesajku püspök közbeveti magát az eltolatott Erzsébet, s az előtörő Ulászló közt, az igaz hazafiak, s az önhaszont vadászó pártosok közzé s mind a két helyen szívesen fogadtatik, mert mind a két részt reménynyel kecsegteti. De a ravasz követnek nem annyira a pártok lecsilapítása, s a haza boldogsága, mint inkább a pápai hatalomnak e közös zavarbani megalapítása, s különösen a magyaroknak Eugén részére leendő megnyerése s Felixtől elvonása volt teljes szándéka s igyekezete. És sikerült mézes ajkainak kivinni a mit akart. A bázeli zsinaton kapott sza-

baditék a nemzetnek, a kúriától szabad állása, a magyar koronának apostoli hatalma, továbbá az egyházak szabad rendezkedése a pápa befolyásának meggátlása s a t. mind áldozatul estek az ő mézes ajkainak. Minden visszajött ismét mint volt a zsinat előtt, praeservaták- annatak, tak- sák- búcsúk, templomokba, kolostorokba, s egyházi jöve- delmekbei avatkozás, minden a régi lábra állott. A belzür- zavarok egy kissé történt lecsillapultával ugyan megszá- lotta a nemzetet kis időre a megbánás érzete, de a nagy botlásokat amugy rögtön még sem javíthatták ki gyökeré- sen. Már Ulászló alatt a fehérvári gyűlésen 1440. júl. 20. végzéssé tétetett: hogy semmi bullák, kegyelemlevelek, bi- rói ítéletek a király tudta nélkül az országba ne hozassanak, megtiltatik a kúriától püspökségeket kérni, pereket elibe vinni, a különben cselekvőkre a Zsigmond alatti büntetés határoztatik. A kormányzási jogba is e tájban csak kevésse avatkozhatának a pápák, csüggeteg, s ingatag állásukban a bázeli zsinat által hatalmok nagy részétől fosztatának meg, s inkább csak pénziájakat rendezgeték s számolásaik csak egyes püspökök s más egyházi hivatalnokok körül forgának. Innen van, hogy Ulászló, valamint később László és Hu- nyadi János alatt igen ritkán szólamlának fel a 20 éves zivá- tarok közt, a pártoskodást zsebjeik megtömésére fordíták. A várnai vérszata, nem annyira tulnyomó befolyásának, mint Julianus Caesarini ügyességének, szónoklatának, s a több rendbeli győzelmek által elbizott kedélyű nemesek önfe- jűségének tulajdonítható. Magány érdekükben fekvék az Amúráttal 10 évre kötött frigyét megszegni, mert a győze- lem reménye arany hegyeket teremtett nekik, 1447-ben a pesti országgyűlésen Eugenius ravasz kísérletei ellenére a főntebb említett végzést ujabban megerősitik. E pápa, hol csak rést, s legkisebb alkalmat vett észre, azonnal jelen volt nyerni, s hatalmat igényelni. Az esztergomi érsek Szécsi Dienes rendelete dacára, még az erdélyi szászok közt is jártak pápai bullákkal fegyverkezett koldúsbarátok a köz- igazgatást zavarni, a búcsúkból s más egyházi szokásokból pénzt csikarni. Most a mult határozatok áthágói ellen szám- üzés volt büntetésül kiszabva. Engel Fessler.

Három év mulva 1450 egy erőteljes tüzes vita támadt a pesti gyűlésen, melyben a magyar nemzet egész valójában

megmutatá, mily alapelküliek valának, s mily gyenge lábon állának a pápák követelései, s mily homokra épült azon jog, melyen befolyásukat a magyar dolgokra építék. E próbakő a dömösi prépostság volt. Zsigmond alatt ezen kolostor az olivai szerzetnek adaték, de idegenek lévén, eldarabolt s tán elfoglalt javait a kolostornak nem valának képesek visszaszerezni, szükségtől szorittatván, elhagyák azt, s visszamentek Olaszhonba; V-ik Miklós pápa, a nélkül, hogy a rendeknek legkisebbet is jelentne, a megürült helyet a paulinusoknak adja, s Bálintot bullákkal, brévékkel s más egyházi fegyverekkel dúsan ellátva, benne préposttá kinevezi. De már ekkor a rendek elfoglalák a kolostort, s az esztergomi káptalan prépostját Várdait, az ország alkancellárját beléhelyezik, s jövedelmét a budai királyi kápolna fentartására fordítják. Bálint előterjeszti kívánatát még egyszer az országgyűlésen, mi nem sikerülvén, egyenesen Várdait s a rendeket támadja meg egyházi fegyvereivel. Ez még inkább neveli az ingerültséget. Hunyadi patronatusi jogait s a haza szabadságát látván veszélyeztetve, szeliden inti a pápát, hogy ha az egész rendnek veszélyét, s maga tekintélyének csökkenését a hazában nem akarja, álljon el követeléseitől, s hívja vissza Bálintot, mert a kedélyek jelen ingerültségei közt azt kivinni lehetetlen. Az 1450. júl. 11—12-kén költ felirat méltán dicső emléke a nemzet kivivott méltóságának a kúria felett. Egyenesen nyilatkoznak ők, hogy az említett prépostságot inkább adják akárkinek, mint Bálintnak, inkább vesszen az egész ország, mint szabadsága. A kardinálisoknak szemökre hányják, hogy a világi szabadságért hányan esének közülök áldozatul, annyi-val kevésbé vártak volna, az egyháziakban oly nyugtalanságokat. Fájdalmasan túrték, a pápa iránti tiszteletből, a Fridriktől fogva tartott királyt és koronát, de a királyi patronatusi jogoknak megsértését még a pápától sem tűrik. Ilyen volt a hangulat, mely az ország termeiben minden sziveket áthatott. Hunyadit támadák meg, hogy lágyságával tévé Bálintot oly vakmerővé, neheztelének a budai paulinusokra is, mintha ők okozták volna e bajokat. Bálintnak nyíltan meghagyák, hogy ha még tovább is sürgetné a prépostságot, nem csak azon kolostorból, de az egész országból is kihajtják. Engel. Fessler.

Az Eizinger-féle összeszövetkezés alkalmával, mely

Lászlónak Fridrik kezeiből kiszabadítására állott elő, hasonlólag baja volt a nemzetnek a pápával. Ausztriaiak, morvák, s magyarok tévők a szövetség és kiegészítő részeit, s midőn fegyveresen készen állnak királyt s koronát nyerni, az akkor Rómában koronáztatás végett mulatozó császárt fényes követség várja Florencben, felszólítani őt a több ízben kért magyar király, korona, s ennek javai kiadására. De ez még csak feleletre sem méltatja őket. A vele volt László ír a pápának, s kéri, hogy engedne a magyarok kívánságának, s szabaditná ki őt Fridrik zsarnok kezeiből, ugyanazt kéri a szövetségesek követői is, ne engedje kitörésrejőni a dolgot, s ne kockáztassa tekintélyét azok előtt, kiket az átkok csak nagyobb kikelésekre, s ingerültségre ösztönzének. A pápa hidegen azt feleli, hogy a gyermeknek még szüksége van felügyelőre, s az ausztriaiak kötelesek magokat a császárnak alávetni, különben az átkok visszavehetetlen. A győri püspök, mint a követség feje megjegyzi: ügyünk nem tartozik a római szék biráskodása alá, világi országról van szó, a mia fejedelmek gondja, a szentszék az örökkévalókról aggódik. A pápa tüzesen viszonzá a többek közt: Magyarország nem ismer világi urat maga felett; a római császár bir pedig legnagyobb jogokkal, ha összekapnak, ki ítélhet fölöttük más, mint a pápa s a t. Vagy engednek az ausztriaiak rendelményeimnek, vagy az egyházból kirekesztetnek. Az átkok bullát azonnal leküldé Hunyadinak s Ausztriának, de vélt sikerre nem talált. Egy sem találkozott az ausztriai papok közül ki a bullát kihirdetné, s hordozóját néhol be nem ereszték, máshol elzárák. Végre hosszas surlódások után Fridrik valahára beléegyezik László kiadásába, 1452. Hunyadi kormányzói hivatalát letévén, országkapitányi címmel s a beszercei grófsággal ajándékoztatik meg.

V. Miklós és halála után 1455. III. Kalixt a Borgiaházból dicséretes lelkesedéssel szólítja fel az európai fejedelmeket közös ellenségök a török ellen. Világszerte nevezetes mind a kettőnek bullája, melyben Magyarországot, mint a keresztyénség védbástyáját emlegetik. A gonosz Cillej s pártja miatt, a Hunyadi fedhetetlenségén kételkedő Lászlóba is iparkodik bizalmat önteni a pápa s Konstantinápol megvéte után a belgrádi dicső csatára keresztes hadakat rendel, mily szép sikerrel használá Kapisztránnal eze-

ket Hunyadi, nem ide tartozik. Minden esetre e két pápa a pápák jobbjai közé tartozék, ezek hivataluk szentségéhez híven, a keresztyén vallás virágzását tettel, tanácsosai s erővel is iparkodának fentartani. Ellelkeseések közt a haza kül- és belviszonyaiba igen gyéren avatkoznak. A nemzet, am- bár a Garák Ujlakiak, és hatalmas oligarkhák torsonkodásai által pártokra szaggatva, a Hunyadiak befolyásával szabadon fejlett, minden külhatalomtól menten. Nagy tettei után meghalt a dicső, s darab ideig győzni látszaték a gonoszság, mert martalékaúl esett a nagy hős idősb fia László, miután a legnagyobb gonosz, még a hajdani álnok Vidnél is ravaszabb Cillei a boszuló véletlennel sulyos kezét érdeme szerint megkóstolá. A nemzet jobb szelleme a Hunyadiak méltatlan üldöztetésén fellelkesült, s nemes önértében a tévutakra vezérlett király ellen már már fegyverrel szándékszik tiszta erejét mutatni, nem használva a pápai közbevetés, midőn László király a gyöngé, ügyes vezető kezek alatt talán jobb sorsra jutandott, meg nem tartott esküszava után egy évre 1457-ben meghalálozott. Ki nem látja itt a nemezist, az istenítéletet? Cillei, Gara, Ujlaki vésszes emlékezetű nevek, családjaikat magokkal sirba vívék, László elhalt még ki sem fejlődve, a dicső erénynek egyetlen csemetéje, az egy ideig elbuktatott, de csak hogy mint phönix hamvaiból annál dicsőbben feltámadjon, Mátyás a nagy hős nagy fia trónra emeltetik 1458.

Mátyást, a nagyreményű ifjút trónján a képzelhető legtöbb baj, bonyolódás üdvözlé. Fridrik császár, kit a pártok egyike királyságra szolított, Kazimir, kit örökség szerint a korona illetett, benn a csehek Giskra alatt, délről a török Mohamed nagy terveivel, a főbb nemeseknek pártokra szakadása, ezek mellé a kincstár üressége, s a királyi hatalomnak Szilágyi kormányzása miatt korlátozása, mind oly veszélyek, melyeken komoly szándék, hirtelen eltökélés s tettei fellépés által lehetett csak segíteni. Ennyi bajai közt nem kis szerencséje volt, hogy a pápa nem zavarta, sőt ellenben követe által pártjára nyilatkozott. Fridriknek testvérével, Kazimirnek a német renddel valónak ekkor nehéz bajai, s fegyverrel fel nem léphettek, az időt használni tudó Mátyás pedig egypár év alatt, mint szabad önállású s hatalmas király tűnt fel Európa előtt, s tiszteletet viván ki magának, elleneibe is némi tartózkodást s félelmet csepegtetett. De néz-

zúk ez időkori pápákat is. A kostnici és bázeli zsinatokból szerencsésen megmenekülének a pápák, s minduntalan azon mesterkedének, hogy a zsinatokon szőtt korlátokat széttörjék, s hatalmokat újra megerősítsék. Már V. Márton megerősíté a szent szék hatalmát az egyházi státusokon, mint saját országán; III. Calixt rokonait a keresztyénség javán gazdagítá, mind a mellett tisztos öreg, s a törökök ellen hatalmas buzdító. Utódja II. Pius—Aeneas Sylvius—korának legtudósibika öröklé amannak a török elleni haragját, de mint pápa főlebb magasztalá a szentszék fényét, mint azon nemes erényt, melyet kardinális korában a fenn említett zsinatokon elméje erejével bőven aratott, s mit akkor mondott, mint pápa visszahúzza mind. Ő alatta ismét egy régi hatalmas hangot hallunk a német rendekhez átlövelni, melyek Gergelyre emlékeztetnek. Tudjátok, ugymond, hogy a római pápa egyedül azon fejedelem, kinek mindenek engedelemmel tartoznak s a t. Azért frigy vagy egyezkedés által senkinek sem kötelezheti le magát, mert nem illik alattvalókhöz uraikat végzéseik által megszorítani s a t. E szellemen követék őt a pompaszerető s uralkodni vágyó II. Pál, a békétlen IV. Sixtus, s a békésebb, de annyival fősvényebb VIII. Innocent, ki még a megholtak vétkeiért is adót kívánt azoknak rokonaitól. Nem csoda, ha ily lelkületű pápák alatt Mátyás érezvén eredetét, okosan tartózkodott kívált eleinte őket magára ingerelni, nehogy elleneivel kezét fogjanak. Valóban nagyra temett lelkének köszönheti Mátyás csak, hogy annyi viszályok közt trónon maradt. A pápának különösen Piusnak és Sixtusnak célja volt a törökök kiirtása s ezáltal titkos magányérdekének s hirszomjának tömjénezése. De látták azt is, hogy mind Fridrik, mind Kazimir sokkal gyengébbek lelkierőre, minthogy azon óriási munkára vezérekül felállhatnának. Azonban Fridriknek a pápa rég lekötelezettje vala, míg Mátyást hatalmáért, célja kivételére választván tisztelé, s csak innen lehet megmagyarázni, hogy Mátyás valahányszor jogaiban megtámadták, megmutatá II. Piusnak, hogy nem csak sereget verni, de a nyert jogokat védeni is tudja, s innen magyarázható, azon lágyaság is, melyet Fridrik iránt mindig mutatott. Nem maradt sokára az alkalom tekintélye megmutatására. Thomassevich István Bosznia királya Szendrőnek török kézbe

jutása után, a mantuai gyűlésre követeket küldött, s csalfa fogásokkal magának jogokat igényel, melyek a magyar felsőséggel még nem egyezének. Mátyás szerényen írja Piusnak, hogy könnyen hívő s így könnyen megcsalattaték Bosznia királya által. Pius átlátván Mátyás igazságát, az említett országot magyar felsőség alá visszaereszti, s követül a modrussi püspököt Magyarosszágra küldi. Ez hiúságát valami által a királyi udvarban megsértettnek érezvén, titkos boszúját a király és nagyok közt kitörendő viszátkodás által akarja megkezdeni, s mindent elkövet a rágalmazókkal, hogy barátjait tőle elidegenítsék. Mátyás, ki a rágalmazókat különösen utálá, egy nap magához hivatja mindazon főpapokat, s főrendeket, kiket a püspök előtte feketére festett, s a váratlanul beidéztől kérdi: mutassa meg azokat, kiket mint király és haza árulókat üsmer. Megnémul a püspök, a király ekkor erénye érzetében felel: csak a szent szék iránti tiszteletem tartóztat, hogy mint alacson rágalmazót érdemed szerint nem büntetlek, ugymond, takarodjál szemeim elől, s két nap alatt egész országomból, különben igazságos haragomat el nem kerülöd. Fessler.

Országlásának zavargós kezdetében nem kevésse örvendezteté meg III. Calixt levele, melyben kimondhatlan örömet nyilváníttja a 80 éves agg, királylyá választatásán. Védelmét, segedelmét igéri a török hadra; egyszersmind az esztergomi érseknek megparancsolja, hogy az ellenségeskedéstől elállván, öt törvényes királyoknak ismerjék el. De nem sokára fájdalommal vevé e hatalmas pártfogójának halálát. II. Pius megerősíté ugyan eldődének fogadását, de Mátyás tudta Fridrikhezi vonzódását, ismeré az ő sima, minden körülményekhez alkalmazni tudó tapintatát, sejté céljait is, azért ő is simán s hasontartalmu szavakkal élt iránta. Erőteljes föllépése a pártosok ellen jobban ingerlé ugyan szívőkét ellene, de meg volt kezdve az Olygarchiának törése, Gara palatinusságból Ujlaki erdélyi vajdaságból tétetnek le. Példaként hatott ez a többi békétlenekre is, s ezáltal nagyobb bizalmára méltatá őt Pius, nagyobb reményeknek adván helyt nagyszerű céljainak kivitelére. Mig ő hiveit Budára gyűjti, azalatt a pártosok Németujvárt csoportoznak egybe, s szám szerint 24-en Fridriket királylyá választják, 1459. márt 4-én a koronával megkoronázzák a salzburgi

érsek által. Dieséretére mondom ismét az egyháziaknak, e jelen pártoskodásban az egy erdélyi püspökön kívül haza és királyáruló a magyar főpapok közt egy sem találkozék. Atalában ha az eddig mondottakat csak kis figyelemre méltatjuk, megtetszik, miként III. Endre halála óta majdnem szakadatlanul, az anjoukat sem véve ki folyt anarchiai rendetlenségekben, valamint később a Zsigmondtól kezdett s csaknem 72 évig tartott zűrzavarokban a magyar papság mindig a nemzet jobbjai részét tévé, s törvényes királyaink bennök legbiztosb támaszokra találának. Akár Róbertet, akár Máriát, akár később Erzsébetet tekintjük, ők igen kevésben oszlának meg, míg a magyar olygarkhák és nagy arisztokraták egymás elleni ingerültségükben az ő javait is nyomorultan emészték. A budai gyűlésen 1459. 12 főpap 36 világi mind legérdemesb, leghűbb fiai, s nagy tekintélyű polgárai egy szívvel lélekkel elhatázzák Mátyás mellett harcolni, s ha kell meghalni, Fridrik s a pártosok ellen kiindulni. Mátyás a történeteket II. Pius elibe adja. Ez a török kiirtására elkerülhetlennék ítélvén őt, első hevében Karvajal János követét küldi teljes hatalommal, hogy mindent átok alá vessen, ki Mátyást a hitetlenek elleni harcában akadályozni meré, legyen bár király vagy alattvaló. Fridriknek is meghagyja heves intései közt, hogy ne hallgathatna egynehány pártosok szavára, mert számolni fog, ha Mátyás kényszerítve leend maga védelmére a törökkel békét kötni, s hatalomra időt s alkalmat szolgáltatni. De miután Neustadtban megkoronáztaték, a pápa is más hangon kezde szólni, látván Fridrik teljes akaratját a magyar trónra jutásra, mint kedveltjének s régtől lekötelezettjének, s némileg még mint német császárnak is nem mert nyíltan veteni, ellenben Hunyaditól sem akará kegyét egészen elvonni, többre nézvén a szilárd, tüzes, és munkára termett lelkes ifjút, mint a lankadt, fővény s övéitől is útált öreget céljának sikeresítésére, s habozva a kettő közt felelt Fridrik felírására: az apostoli szék nem ítélhet a dolgok ily folyásában Magyarország felett, nem tudván a körülményeket, de a császár okosságára bizza azt. A magyar király követei megjelentek, hogy fényes elválasztatása után a szokott hódolatot és engedelmességet a szentszék előtt letegyék, s a pápa elfogadá azt, mint illet. Ő t. i. Pius, már Mátyást királyságában találá, mert eldőde III. Calixt annak elősméré, mi

őt csak követjük. Egyébiránt mi neked minden jót kívánunk s a t. E levélben nem nevezi Pius Mátyást királynak, de néhány nap múlva elküldi követének a kardot, s a szent zászlót oly meghagyással, hogy azt azonnal Mátyásnak adná, ha a török ellen készülteket tenne. Nem sokára ismét megtiltja, hogy Fridrik s pártosai ellen az átkot kimondja, a pápa e változékony tetteiből kisül, mikép célja nem volt más, mint a magyar dolgokat az ő bírósága alá húzni, s az által a királyt magának lekötelezni s Magyarországot érdekéhez láncolni. De egyik fél sem akará a bíróságot a szent székre ruházni, s mielőtt levelére válasz érkezne, kiűtött a harc s a másik csatában Fridrik serege megveretik, nagy része elfogatik, s a pártosok kevés híján visszatérnek. Sok húzás-vonás után nagy bajjal 1463 jul. 19. megkötetik a béke a győztes magyarokra elég terhes feltételek alatt. A koronát 60,000, az Erzsébettel elzalogosított városokat 40,000 aranyért visszaadni tartozik, Mátyás magtalan halála eseteire pedig Fridrikre száll az ország s örököseire. Azonban ezen pont országgyűlésig titokban maradt, mely nem sokára áprilban Budán összehívatik 1464. Az egész hazából minden a ki csak jöhetett, összegyűlt. Mindent elkövetnek a Rendei, hogy királyuknak valahára békét biztosítsanak a honban, s e végett a terhes váltságdíj magokra vállalják, contributio névvel, de óvást téve, hogy ez jövőre mintául ne szolgáljon.

Ez időre esik a 22 éves huszita hadnak bevégezése; Giskra Mátyás részére szegődik, s végig hűséges bajnok marad. E közben tartaték a mantuai gyűlés is, hová a török elleni készület végett minden európai fejedelmek meghívtak.

Pius itt Fridrikre akarván a vezérseget ruházni, kit önzéseért mindnyája gyűlölt, a készültek papíron maradtak. Kedvetlen érzéssel visszahívja Mátyás Rómából követét György prépostot, miután a pápának kinyilatkoztatná: mikép ő oka nem leend, ha az általános hanyagságban országát személyére lévén kénytelen biztosítani, a török had elmarad. II. Pius, hogy a királyt megengesztelje, saját erszényéből küld pénzt, s fogadott katonákat, még többet ígér. Egyszersmind oly meghagyással küldi követét, hogy a Fridrikkel való viszonyokban az ő tekintélyével munkáljanak. Fájlatván ugyanis, hogy eddig befolyása nélkül történt az

egyezkedés. De a tolnai gyűlésen hatalmasan ellene szegültek a Rendek minden ilyen befolyásnak 1463 májusban, s bármily nehezen esék, a pontokat teljesíték. Bosznia visszafoglalása utáni készülétei Mahomednek, megijeszték a fejedelmeket, II. Piushoz ismét követ megy a hazából, s mármár sikerül a pápának egy nevezetes sereget vizen és szárazon öszpontosítani, midőn hirtelen belehal 1464. aug. 24-én. Helyette Barbo Péter mint II. Pál ült a főszékre. A szegedi gyűlésről azonnal üdvözlésére küldetik két főpap és Rozgonyi János, üdvözlésük mellett egyszersmind a török ellen kértek segítséget. Épen midőn a zágrábi püspökség belbajait rendezné Mátyás, jön az új pápa levele, telve sértő s becsülettámadó szavakkal. Szemére hányja a többiek közt a királynak hanyagságát a török hadban, a küldött segedelem pénznek nem közcélrai fordittatását; továbbá, megfogja mutatni a szentatya mind isten mind emberek előtt, hogy nem ő a királyt, de ez hagyá el maga magát. Mátyás igazságos felhevülésében, jól tudván ugyan is, hogy a pápa Bécsből van fonákul értesítette, egész szerénységgel élt feleli: Ő közelebb levén az ellenhéz, s minden lépteit vizsga szemmel kísérvén, bizonyossá teszi a szent széket, hogy ez éven még lábát sem húzá ki Stambulból. Boszniában s Illiriában egy sincs közülök a foglyokon kívül. A hanyagsági vád ellen menti öntudata; még eddig csak nyert, semmit sem vesztett; apróbb eseményekkel nem dicsekszik. Eddig a cseh latrokkal vala dolga az év kezdetén; most fegyveresen készen áll a határon. Saját jövedelmeit nem sajnálá az előbb küldött segedelmet hiven használá, a legujabban küldötteket szemei nem láták, s akármily kis segédpénzzel a Haemuson nem mehet. Egy közös sereget kell öszpontosítani s ő megy, sem javait sem királyi fejét nem vonva vissza az áldozattól, ha kell. Ha ez nincs, megmutatja ő is isten s ember előtt, hogy nem rajta múlt, ha a török egész kereszttyén világból ki nem üzeték. Ez volt a hang, mit nemes érzetének megsértetésében nagy királyunk küldött. A törökök ellen szánt közönséges segedelempénzzel mindig céltalanul bántak a pápák. A helyett, hogy összetéve közös erőt közsereget alkotnának, apró özszegenként széjjelküldözék azt. Calix, Pius és Pál mindenütt akarának segíteni, s ép azért sehol sem segítének. Epirusban Kastriota Györgynek, Velencében Görögországban, a fekete tengeren, mindenütt

ezen pénzen is forgolódtak, s így a nagyobb összeg több apró részekre osztatván, elmállott következés nélkül. Sőt a cseh és ausztriai hasztalan hadakra magok a pápák vevék rá, s míg itt pazarlák a nemzeti erőt, a török időt nyert magát erős lábra állítani, melyből később kivetni erőn felől volt; s így elkellett következni, a nemezisnek. 300 évig bünhödé a nemzet magányérdekek miatt néhány főbbek botlásait.

Mátyás a cseh hadat a pápa ösztönzésére folytatá, a Fridrik elleni táborozásaival éppen ellenkezőleg cselekedett. Ez a dolyfős, zsugori, mind a mellett gyáva félnék, mindenektől még övéitől is gyűlölt fejedelem sok nyugtalan napokat okozott Mátyásnak. A pápától pártoltatva büszkén megveté Mátyásnak a békét illető minden kísérleteit. Előbbeni szerződéséhez hiven mindent elkövetett, hogy Mátyás ne házasodjék. A magyar korona örökké kinzá még álmaiban is, s midőn Beatrix olasz nőt csakugyan nőül vette, hiteles írók után titkos fondorkodásokkal iparkodék legalább Mátyás halála után, örökösei számára Magyarországot megnyerni; Beatrixot orvosa által magtalanná tévé. Most már Mátyás híveit, vazalljait is nyilvánosan támadja meg, pusztít s öldököl. Ezt had követé, mi Ausztriának s Bécsnek meghódításával végződik. A 2-ik ausztriai háborúban Castella a pápa követe jön mint békítő, de Fridrik gyávasága, fondorsága, s személyes sértegetései megghiúsítják az egyezkedést, sokkal gyengébb vala a pápák tekintélye már, sem-hogy pusztá hatalmokkal valaki részére országot nyerhetnének. Hatalom vadászatból, gyakran jogtalan kívánatokkal sérték meg a fejedelmeket, s ezek mind jobban kerülék befolyásaikat használni. Ez oka, hogy IV-ik Sixtus minden erőlködéssel sem teheté Mátyást törvényes királynak Csehországban. De Mátyás is csak szoros hivatalos állásában hallgatá őket, mihelyt jogokat sértettek, azonnal szabadon s elég keményen nyilatkozott mindenik ellen. A velencések, frigyesei Mátyásnak, némi kereskedői haszonlesésből gyalázatos békét kötnek a törökkel, megnyervén arra a pápai beleegyezést is. A király ingerülten s éles tollal ír Arragon János cardinalnak a királyné bátyjának, tudtván a pápa s Velence tettét. Már rég tudtomra volt, így szól, a velencések frigye a törökkel, de hogy a pápa is törökbe essék soha nem hittem. „Roszúl bánik ipámmal; épen úgy

velem is, azt reményilem, hogy keménysége, s kegyének elvesztése megerősítik a szent széki iránti hódolatomat. Meggondolhatná ő szentsége, hogy a távolság is eléggé véd haragjától. Ha tudni akarja, ki árthat többet, én e neki vagy ő nekem, készen állok, bárha óhajtom, hogy több szerénységgel viseltetnék, mind ipám, mind magam iránt. Mások iránti magaviselete engem nem rémít el. Kivánom jóságát, de haragjától nem fogok remegni. Mindazáltal kenyérmezei diadalát hirdaladja, mire a pápa mentőlevelében a többek közt írja, hogy csak fondor lélek árulhatá őt el Mátyás előtt sat. Ekkor szűkött az esztergomi érsek Bekenslöer Fridrikhez által minden kincseivel, de ekkor rontván Mohamed Olaszországba, különösen Nápolyba, melynek királya a rhodusi vitézek frigyese volt, meg nem boszúlhatta. A pápa és ipa kérésére Magyar Balázs alatt sereget küld Mátyás, s ezek kiverik a törököt. Pápai bulla jön, s három évi fegyverszünet hirdettetik a fejedelem közt; 200,000 arany török had folytatására ígértetik s a megszökött esztergomi érsek ismét kegyelembé vétetni kéretik. De Fridrik ravaszága miatt elmarad a török táborozás, s Mátyás büszkesége megveti a volt érseket; a nürnbergi gyűlésen, melynek célja volt egy általános felkelés a török ellen, még követeit is kizárák. Ismét keserűn panaszkodik a pápa előtt Mátyás, annak lágy viseletén s követeinek ügyetlenségén. A török ellen ugymond, soha nem mehet egész erővel mert a ravasz ellen háta megett lappang. Neki nincs szüksége külső segítségre, ő Fridriket a jog és igazság megtartására rá fogja maga is birhatni; csakhogy ne tulajdoníttassék neki, ha a török ellen nem mehet.

Számtalanszor jöttek uj és uj békebiztosok Rómából, de Fridrikkel sohasem lehetett határozottan egyezkedni. Húzás halasztás által játszák ki ellenfelét, sőt több egyezkedéseket is felbontott azonnal, ha Mátyást baja más határok felé hívá, sohasem harcolhatott egész erővel máshol. A pápa részrehajlása is kisült; s megunván a hosszas hasztalan kísérleteket, nyíltan eltökéli, mind a római székeknek megmutatni, hogy titkait ösmeri s nem rettegi, mind Fridrikkel hatalmát fegyveres erővel éreztetni. 1481-ben még egyszer kéri a szent széket, hogy valahára Fridrikkel végezzen, s hogy szabaduljon meg már inkább alkalmatlan mint félelmes ellenétől, ki miatt még sem mehet egész erővel a török-

re. Küldjön ő szentsége a szelid Asculanus helyére más komolyabb követet, ki több tüzzel s szigorúsággal munkálkodjék; ellenkező esetre megmutatja, mikép Fridrik ellen seregének egy része is elég. Egyszersmind az ifjabb Vitéz Jánost, ki Olaszhonból most tért meg, syrmiái, Zárai Antalt pedig modrusi püspökké nevezi. Nem soká késnek a feleletek; segedelmet sem a pápa nem küld, azon okból, ugymond, mert más sem küldött; sem ipa a nápolyi király, mert az ellenség határán van. Követül Ursinus theanói püspököt küldvén a császárhoz békeeszközlésre, s a török had létrehozására.

Végre még modrusi püspökké a pápa Raguzai Kristófot jeleli s a királyt feddi Vegliának, egy velencei városnak ostromoltatásaért, a cardinali collegium még ezeket írja azon felül, a pápa szereti s tiszteli a királyt s ipát is segíté a török ellen, Mátyást is fogja, ha Fridrikkel békét kötött, s a törököt Olaszország határitól elvonja. Elkedvetlenedve vevé Mátyás e leveleket, melyek csak pusztá ígéreteket, de ténnyt nem nyújtanak. Látá, hogy a pápák csakugyan Fridriket pártolják, s ír szokott szellemében a szent széknék. A kardinálisok levelére még keserűbben felel, pusztán, úgymond, szerencsekívánásokkal, sem a hazán sem rajta segítve nincs. Segedelem helyett mindig jobban és jobban ingerli őt a pápa tulajdon jogaiba avatkozás által. A Vegliát illető kérdésben, a nélkül hogy őt kihallgatná, a velenceiek mellett szól, pedig nem helyesen. Nem türhetem, így szól továbbá, hogy a pápa jogaimat, melyek a főpapok választásában, eldődeimről rám maradtak, csonkítsa. A modrusi püspök választása az én jogom, s ő annak megsértésével mást jelel ki. Azt nem tenné, ha tudná ő szentsége mily fontos ezen ügy nálunk! Az utóbbi országgyűlésen is szememre lobbanták a rendek, hogy királyi s koronai jogaimat lágyság s hanyagság által megsértetni engedém. Bizonyossá teszem ő szentségét, hogy a magyar nemzet a kettős keresztet inkább hármassá változtatja, semhogy a praelátusok, s más egyházi hivatalok, melyek a korona jogaihoz tartoznak, az apostoli széktől függhjenek. E levél megrendíté a pápai széket annyira, hogy sem IV-ik Sixtus, sem az őt követő VIII-ik Ince nem akadályozák többé a lelkes királyt a megürült egyházi hivatalok betöltési jogában.

Ujösszekapása volt II-ik Pállal is még 1466-ban a zágrábi püspökség miatt. Demetert ki a császárrali szövetség gyanújába esék, el akará vonni a határtól Mátyás, s boszniai püspökké nevezé; meghagyván nála a pécsváradi apátságot; helyére a veszprémi kanonokot Thúz Oswaldot rendelé. De Demeter nem akará odahagyni Zágrábot, s II-ik Pált megnyeré védőül. E közben meghal a győri püspök August, s most Demetert győri püspökké jelöli; Oswaldot mint előbb zágrábi püspökké teszi; s mind a kettőt feljeleníti II-ik Pálnak megerősítésül. Ez kemény bullájában apostoli jogait emlegeti s az említett püspöki székekbe másokat jelez. Erre következének a főlebb említett mind a két részről kemény nyilatkozatok, melyekben a pápák engedének s Mátyás természetesen nyert. Megelégedtek ha a magyar egyháziaktól fizettetni szokott közönséges és apróbb adományokat megnyerék. A püspöki törvényszékek fentartását egyiránt munkálták a rendek minden országgyűléseken. Az 1471, 85-ik decretum szerint tiltatik, akár polgári, akár egyházi törvénykezésekben a Rómába menetel; a hazai törvényszékek elmellőzésével történendő főlebbvitel hazai árulásnak vétetik, s akként büntettetik. Önállása érzetében Mátyás szilárd akaratját gyakran nyilvánítja, és semmi fenyegetésektől el nem tántorították. Várdai Péter kalocsai érseket, mivel a törökkeli fegyverszünés alkalmával feltett feltételek közé Moldvát és Oláhországot bé nem foglalá, s az alatt a török ezt elborítaná, az árva várba csukatta amaz ismeretes szavakkal: Arva fuisti Petre, Arvae eris et in Arva morieris; és sem a brevék sem a barátságos felelődlések ki nem szabadíták onnan. Így örködött a kinevezések fölött, bárha azokban nem mindig követte is a rendet s egyházi szokásokat. Ez oka, hogy a 9 éves Hyppolit a királyné rokona esztergomi érsekké, Janus pannoni us alig 12 1/2 éves korában, pécsi püspökké lettek, dacára a pápa intéseinek s tiltakozásának.

Nem lévén célom a Mátyás korát politikai tekintetben taglalni, elégnék látom a mondottakat. Több történet íróink Engel, Fessler, Katona, Bonfin s velök majdnem mindnyájuk különösen Péceli ezen helyen megegyeznek, hogy Mátyásnál a magyarnak minden tekintetben nagyobb királya nem volt. Fő szerencsétlensége hazánkra nézve magtalan-sága, természetes fiát, Korvinus Jánost, bár életében lehetett

volna, elmulasztá megkoronáztatni; az uralkodni vágyó Beatrix pártja halála után túlnyomó lett, mert az olygárhák s más hatalmasb arisztokraták, kiknek ostora volt Mátyás, olyan királyt kívántak, mint mondák, kinek haja szüntelen kezökben legyen. Mátyás 1490. apr. 25-én Bécsben guttaütésben meghalt, minden ausztriai rendek, még az olygárhák is megkönnyezék. Emlékoszlópa, két, szájon forgó, közmondásban a nemzet szívében még most is él: meghalt Mátyás, oda az igazság; mi tanúsítja a történeti igazság azon állítását, hogy ő népét soha meg nem csalá, sem szavát meg nem szegé; a másik: ha minden éyben háromszor adóztatna is, fizetnénk csak élne; mi azt mutatja hogyha a nemzet látja közvetlen hasznát a költségeknek, ha eszére s szívére kötik a haza ügyét, s felvilágosítják okosan a fizetés mi célra fordítása felől, nem zúg, nem vonakodik, csak hamis apostolok ne támadjanak. Mátyás törvényosztó, azt fogadatban s tiszteletben tartó bölcs kormányzó, hatalmas hódító, ügyes vezér, vitéz s bátor katona, szilárd, erős, okos és szépízlésű, hirtelen felfogású, vidám, s jogaihoz ragaszkodó volt, nagy eszét tanúsítja az, hogy katonáit személyesen ösmeré, s azokat nevéükön szólítá. Kora a Nagy Lajos alatti fényt, ugyanazon hatalmat és virágzást varázslá elő, azon elsőbbséggel, hogy amaz számos országok birásával tevé magát nagygyá; ez a nemzetből magából indult ki, s a keblében kifejtett erővel foglalt országokat. Szóval egyedül Mátyás volt, ki megmutatta a világnak, mi lehet s mit tehet Magyarország, önállólág saját erejével.

Mátyás halálával egy nagy szabad nemzetet, több országok hozzákapcsolásával szélesített birtokot, jól rendezett belkormányt, ép és erős, harchoz szokott sereget, öniskolájából kikerült ügyes s bátor vezérekkel, gazdag kincetárt, s a világ előtt nemzetének nagy hírt, s tekintélyt hagyott hátra; de a mi fő s mindennél becsesh lett volna, semmi örököst. János természetes fia nem birt atyja lángeszével s egy másik Szilágyi nem volt, ki őt a trónra foltolná; az özvegy királyné a ravasz olasz Beatrix férjet is országot is kívánt, az olygárhák oly királyt akartak, mint Zápolya mondá, *cujus crines continuo in manibus habeamus*: kinek üstökét markunkban tartjuk. Így Jánosnak buknia kellett. A szelid-nagyreményű János atyja holt tetemei mellett,

Beatrixtól megcsókoltatván, a körül levő számos urak könyező szemeikből minden jót reménylett. De már harmadnapra lejött Prossnyic nagyvárad püspök, s minden megváltozott. Dóci Orbánnal s Zápolya Istvánnal a római triumviratust képezék, s olygárkhai érdekből elvégzik, hogy sem Beatrix sem János király ne lehessen, de helyette II-ik Ulászló cseh király, kinek gyávaságától arany hegyeket vártak, választassék meg. Ezeknek-ellenében egy harmadik párt a kevély olygárkháké Batori István erdélyi vajda vezérlése alatt, melynek hasonlókép bábkirály volt célja, Ulászló testvérét Albertet hívá meg titkon. Legveszélyesebb volt Maximilián, ki a Mátyássali kötésre hivatkozik, s fegyveres készülteket tesz a korona megnyerésére; ezt is több hatalmasok mint a szentgyörgyi grófok pártolák. Így egy koronára öt követelő lépett fel. A köznemességnek megcsalásával, s más ravasz s fortélyos fogásokkal kivivé a mindeneknél ravaszabb nagyvárad püspök, mikép János ráállott, hogy a Bécsben Ausztria védelmére ott tartózkodó Zápolya István elébe vigyék az ügyet, s kit ő ítél a koronára érdemesnek, legyen az király. Szegény ifjú nem képzelheté, hogy azok kiket atyja a porból felemelt, ellenei lehessenek! Zápolya midőn a követek Dóci Orbántól hozzá kiküldettek, három éves fiát felemelé s így szólott: mért nem vagy nagyobb s most megkoronáználak. Ez II-ik Ulászlót megajánlja, meglesz a választás; de a haza végbukásának is alapja. Jelszó volt az a hamu alatt sorvadt tűznek felfolbanására. Maximilián s Albert, mindkettő hatalmas két oldalról, bent a Korvin és Beatrix párt, a hatalmasok nagy részével, az olygárkháknak csak ürügyül szolgált egymást marcangoló dühvel megtámadni. A hazafi hazafi ellen, a hazafi földén is elkeseredett dühvel harcolt; s míg a rosztól védelmezett Bécs Zápolyától gyalázatosan elhagyatván, Ausztriával visszafoglaltatik; s Maximilián Magyarországra egész Budáig nyomul; az alatt Korvin János Fehérvár felé tett útjában seregét kincseivel elveszti, s maga alig szabadúlhat a koronával Fehérvárra. Mátyás dicső foglalásai Ausztria, Morva, Slézia, egy év alatt elesnek, Lengyelország s Ausztriával szomszéd megyék végkép elpusztíttatnak; Fehérvár a gazdag s virágzó város hallatlan vandali dühöngéssel fölperzseltetik, kiraboltatik, lakosai kardra hanyatnak s még királyaink tetemei is megszenstségteleníttetnek,

a németek emberiséget letapodó szennyes kezeiktől, holt testeikről minden drágaságok leszedetnek. Éppen akkor rontott az alsó vidékekbe a török, s mindent megsemmisít, mit útjában talál. Ez volt sorsa hazánknek még az első években Mátyás halála után, s már ekkor látszék az ő dicső szellemének hiánya egész nagyságában. Mind ez még nem volt elég. A budai országgyűlésen, s később 1490. sept. 14-én Székesfehérvártn, hol Ulászló megkoronáztaték, minden királyi jogok annyira körülnyirbáltattak, hogy szegénynek valóban csak neve maradt fenn. Mátyás minden intézvényei eltöröltetnek, az adózást megszüntetik, s a királyi jövedelmek a koronához tartozó szabadalmakra, s más csekély javakra szoríttatnak, melyekből még a hadsereget is kellett tartani, mi valóságos szándéklott elszegényítés volt, mert a bejött jövedelem még háztartásra sem vala elegendő, s így a seregek fizetetlenül szétoszlanak, a határvárak pusztán magokra hagyatván, utat nyitottak a szabad beütésre. Maximilián még ugyanazon évben mintegy 3000-ból álló csoporttal Buda alatt áll, azt feladásra szólítá, ott hol még egy fél évvel Mátyás menydörgő parancsainak a nagy győzőnek Bécs kapuit megnyitá; hogy e maroknyi néppel mindjárt akkor az egész országot el nem foglalá, csak abban múlt, mert egy pár ezer forintja hiányzék zsoldosai napi bérét kifizetni. Megbékélt, miután mindent veszített, mit Mátyás nyert, Ulászló oly feltét alatt, hogy magtalansága esetére az ország Ausztriára szálljon, s ez még nevelé a honfiak közötti ingerültséget, megbékélt Alberttel is Morva Slézia áran. 1491-ben köttetik Maximilián s Ulászló közt frigy, mely újabb jeladat a korlátozott hatalmú gyenge király elleni kitörésre, az önkényes olygárkhák részéről, kik az országot családjaik számára szereték megörökíteni. Az említett kötést 7 világi főrendek írák alá, közöttök a nagyra emelkedendő Bakacs Tamás s Bátor, de a leg-hatalmasbak mind a két rendből mint: Wárdai Péter, Korvin, Ujlaki, Zápolya, Kinizsi, Perényi, Ráskai, Bebek, Drugeth, Csáki, Bánfi sat. ellene szegülének az alsóbb nemességgel egyetemben. A következő 1492. budai gyűlésen világosan ellene mondanak az ausztriai ház Magyarországra öröklésének, a mikor az üresen állott palatinusi hivatalra szavazattöbbséggel Zápolya Istvánt emelik, mint ki-ről tudták, hogy amaz egyezési pontra nem esküszik. Ba-

kaes Tamás volt azon pont végrehajtásának legnagyobb hőse, kinek elve volt az olygárkhák korlátozása, s a királyi hatalom terjesztése. Dóci halálával ő az egri püspökség birtokába jut, s több egyházi jövedelmeket keze közt tartván, nem sokára leggazdagabb pap lesz a hazában. Albert és Ulászló közt magány szerződést eszközöl kölcsönös segítségre a féktelen nagyok ellen, kiknek legszabadabb, s legkegyetlenebbike Báthori István Erdély vajdája volt. Ezt a székelyeken s a szászokon elkövetett jogtalan tetteiért, megidéztteti Ulászló s Bakacs ravaszúl lemondatt hivataláról a vajdával, valamint Korvin házasságát a majlándi Blankával felbeszakasztja, s így két hatalmast némileg megrendítvén, bátrabban látott nagy tervének kiviteléhez. Észrevevén céljait Zápolya s Ujlaki ellensulyt állitnak ellene. A gyűlésben mindenek okául őt tarták, s hevesen kelnek ki a pozsonyi végzés ellen. Bakacs, némi áldozatok tételével a vád alól magát kitisztítja, mindazáltal mint első miniszter a főbb hivatalokat a királypártiaknak osztogatja, mely azzal is jóval szaporodik. A királyi jövedelmek csökkenése miatt történt katonai kihágások, s más országos csapások kikerülése végett meghatároztatik a kontribúció, de azon gögös önző kivétellel, hogy a praelátusok s bárók jöszágai adómentesek legyenek, a többi mind fizessen.

Az 1495-iki országgyűlésen, melyre minden megyéből többen hivattak össze, a hazának ezen közbajaiban nem megvéendő aggodalmat okozott Beatrix özvegynek követelése, ki a szép, de üres ígéretek megunván, melyekkel Ulászló keze helyett kecségtették, a pápához folyamodik, s őt kéri közbenjárónak kéz- és koronanyerésre.

VI. Sándor levelet küld Magyarországra, melyben Ulászló atyailag intetik, hogy Beatrixot, mint kivel eddig is szoros viszonyban él, haladék nélkül vegye nőül. Ulászló, Antal a nyitrai püspök által, a pápa előtt okait előterjeszteti, miért nem veheti el Beatrixot a magtalan s a t. kit a Rendekek sem akarnának, a pápa Orsini érseket követül küldi a dolog megvizsgálására. Ez a Rendekeket Beatrix iránt csak nem ingerült állapotban találván, javasolja a pápának, hagyjon fel ez ügygyel s Magyarországot más áldozatok s adományok rávehetése tekintetéből ne kényszerítse a királyné elfogadására. Az özvegy királyné egy 1495 apríl 3-án Rómában tartott titkos konferenciában minden követelésétől elmozdi-

tatik s költés fejében 25,000 aranyban elmarasztaltatik s az ítélet még azon évben tartatott országgyűlésen felolvastatik a Rendek nagy öröme. Beatrix átkozván s fenyegetvén a hont, elhagyja azt s meghal 1508. miután házának megérte romlását, szükségben Istria szigetén. Nevezetes itt a pápák hanyagsága mind a trónkövetelők sorában, mind különösen Beatrix védelmében, s valóban kérdezhetjük, hogy út trónkövetelő állván fel, miért nem hozák elő a magyar koronához régi áljogaikat? De ne felejsük el a kort, melyben ezek történtek.

A török kiűrtésének eszméje III. Kalixt ideje óta majdnem minden pápának főcélja volt, mely végre egész Európa adózék majd tizeddel, majd búcsú s keresztes bullákért beszédett adományokkal. Töméntelen pénz folyt ebből a pápai kincstárba évenként, honnan mily kevés jutott a magyaroknak, az előbbiekből tudhatjuk. Magyarország soha sem léphetett fel nagy erővel a török ellen, mert külhatalmak nem segíték; de apróbb csatáik egyes esetekben elég nagy hangon kikiáltattak mindenfelé, s így nem jutván senkinek eszébe a begyűlt s török ellen szánt pénz mikénti kezeltetéséről kérdést tenni, azon voltak Romában, hogy a magyart ígéretekkal, barátságos szinnel mézes, ajkakkal, a a török ellen szüntelen fegyverben tartsák, vagy legalább huzamosb frigykötéstől elvonják.

Azalatt a pénz elmállott, s mindent a mit a rend törvény és emberi jog letapodásával tehettek, az egymás között szüntelen háborgó európai fejedelmektől észre sem vétetvén, gyakorlottak. A hierarchia fenségesebb értelemben rég elhamvadt, a világi s egyházi tekintély, melyre eddig az egész világon törekedtek, csak önstátusaik határra szorították, sőt magányérdekeiket pártolva több egymást követő pápák, még eddig gyakorlott jogaikat is elhanyagolák. Csak pénzszomj, pompa, fény és féktelenség valának kitűzött céljaik, hogy a számtalan cím, s ürügyök alatt kicsikart adományokat, melyek milliókra rúgtak, kezükbe vehessék, álltatták a népeket, lobogtaták a békétlenség fákláját, rombolák a belcsendet, s olajat töltének a szakadás élezésének tüzeire. Ezért nem pártolák Beatrixet is, mert féltek, hogy Magyarország békét kötven a törökkel, helügyeit komanyzandja s az a végre gyűjtött kincsnek kútfeje kiapad.

A római kúriától elragadt az erkölcsi telenség hont püs-

pökeinkre s papjainkra is. Már Mátyás is leírta azt ep. Corv. Most az esztergomi érsekség vicáriusa Wárdai Péter sinodust tart: de clericis concubinariis qualiter puniendis. Quales mulieres in domibus habere possint s. a. t. A Mátyás alatt kifejtett haza s királyszeretet vele együtt kihalt. Alatta összesen támaszai a hazának, védfalai az olygarkhia ellen, most velök vetélkedve ugyanazon célra, pártokra szakadva nyomják a gyengéket, s halmoznak hatalmat kincsét rakásra, zsarolva s erőszakolva. Az 1495-iki gyűlésen azonban hatalmasan felléptek az alsóbb rendű nemesek, megyék, városok követei, kikben még a hazafiúság érzete leginkább megmaradt. Azon olygárkhákkal, kik őket pártolák, a kuria és a praelatusok követelései ellen is hozattak némely törvények, még pedig a pápa legatusa Orsini jelenlétében p. o. minden ügyek, melyeket a pápa követe elibe terjesztének, azonnal az országos törvények értelmében püspökök elibe vitessenek; idegenek semmi jótéteményt s hivatalt ne kapjanak, s azoktól is elvétessenek, ha az országból kimentek, vagy a királytól kitűzött bizonyos határidőre vissza nem jönnek. A tizedre nézve: minden megye határozza meg kebelében miből és minő arányban fizessenek. Legnevezetesebb a 31-ik ártikulus: vizbe vettessék azon egyházi személy, ki hivatalt mástól fogadna el, mint vagy a királytól, vagy a patrónátustól.

Ez ellen a klérus a pápai követet kimélni akarván, protestált, s ez az első érvénytelen ellenmondása a klérusnak, mert ellenmondásuk tekintetbe sem jött, s a határozat törvénynyé alakult. Az 1496 és 97-iki országgyűlések hasztalan zajjal és ingerültséggel félbeszakadnak. Bakacs a királyi párt, Zápolya pedig a rendek feje, mindent elkövetnek túlnyomóságuk megalapítására. Ekkor Bakacs esztergomi érsek lesz, Hyppolit pedig ifjusága miatt miután azt 7 évig viselé, egri püspökké tétetik. Az 1498-iki országgyűlés, mely zivataros és zajos volt, a Zápolya pártjának tökéletes diadalt nyújtott. Fenhangon emelkedtek panaszok a király ellen, s ez félelmében mindent helybehagyott, mit 40 nap alatt a küldöttség Zápolya értelmében munkált. Legnevezetesebb pontja a 45-iki ártikulus, mely által a pozsonyi szerződés megsemmisítettik. Elhatározták: azon esetre, ha a király mag nélkül halna meg, s a királyi szék megürülne, s a rendek új királyválasztásra egybegyűlnének, az orszá-

ggs terembe semmi külhatalom követét nem leend szabad bebocsátni, hogy annál nyugalmasabban s szabadabban gondoskodjanak új királyról. A 25-ik art. szerint: korona-örök csak világiak lehetnek. Szóba jött ezen gyűlésen a haza védelmezése is; s a bandériumok elrendeztettek.

Zápolya s a Rendek szellemében hoztattak ezen törvények, s ha ügyesen kezeltetnek, s végrehajtásuk biztosított, csak üdvöt hozandottak elő. De mit tehetnek a törvények, hol árnykirály van, kinek legkisebb befolyása sincs azoknak alkotására. Csak egy párt hozá azokat létre, s ha az elbukott rész felemelkedik, vége a törvények szentségének. Így lón itt is. Bakacs, ki most aláírta ezen 1498-iki törvényeket, hol a több hivatalt viselés tilos; az esztergomi érsekségen kívül, még 25 legjövédelmesb papi javakat bírt élte fogytaig. VI. Sándor iránti tiszteletből, követét Rhegiot Frangepán helyére veszprémi püspökké teszi; dacára a törvénynek, mely minden idegent kizár a honi püspökségekből. VI. Sándor halála után 1503. III. Pius választatek s 27 napi uralkodás után a harcias, inkább hadvezérnek, mint egyházkormányzójának született II. Julius lépett trónra; ki számos hadaival levén elfoglalva, nem sokat ügyelt a külországok belviszonyaira, sigy Magyarországgal is nem sok érintkezésbe jött. E közben ismét történtek országgyűlések mint p. o. 1504, hol a főrendek és nemesség a királyra és papokra hárítják az ország védelmét. Az olygárkhák folyvást rakoncátlankodnak. A királyi és Zápolya párt mindig ingerültebb, kivált ez utolsó már kezdi érlelni az eszmét, hogy fiának Jánosnak számára a király leányát eljegyezvén, időjárával a koronát is megszerezze; ismét hangoztatja azon határozatot, mely a magyar koronától minden idegenek kizárását parancsolja. Az 1505-iki országgyűlésen ismét a Zápolya párt túlnyomó. Maga oly vakmerő, hogy 1000 lovassal menvén Budára, midőn bé nem bocsátatnék, a vár kapuit betöreti s a megijedt gyáva király maga kecsegteti leánya eljegyeztetésével. Bakacs és Szakmári a király részéről kivizik ugyan, hogy eleintén még törvényt nem tesznek az idegenek kizáratásáról, azon okon mert még fimaradéka lehet a terhes királynénak; de csak ingerültebbé tevék az ellenpártot. Felzúditották a nemeseket, s kitört több megyékben a lázadás a főpapok ellen. Megtagadák a tizedet, rablották a papi javakat, s nyilván

zajongtak a papok dúsgazdagsága ellen, mely a házat veszélyezteti. Bakacs és Szakmári a pápához folyamodnak meny-dörgő bulláért, mely meg is érkezett, de a gyűlésen nem is ügyeltek rá. Bakacsnak kardinális süveg is küldetik, s a kancellárságot Szakmárinak adja. Az olygárhák most mind a két részről egyesülnek, egy magán szerződést kötnek, a mostani király s egymás védelmére. A gyűlés 15. napján 1505. október 12-én a pozsonyi kötést megsemmisítik, az idegeneket a király nyugtalansága esetére a trónról kizárják. Aláírják mind a két párt főbbjei, s a megyékben elterjesztik. De a király aláírása hiányzik, mit társai köztombolásban nem tartanak szükségesnek. Ezek ellenében a király titokban Szakmári által Maximiliánnal alkuba bocsátkozik a házassági ktésről s Ulászló egyetértésével bérohan Magyarországra.

1506-ban béke köttetik Bécsben, miután Lajos fia születék. Maximilián az örökséget követeli, a magyar követek semmit nem szólnak. A királyfiak eljegyeztetése meg alapittatik. Most Lajos fiát koronáztatni akarja Ulászló, de külsül a titkos alku Maximiliánnal, s elhalasztatik egész 1508-iki országgyűlésig, a mikor Zápolya leányát Zsigmond lengyel királynak akarja adni, s vele véd-és támadó szövetséget köttetni. Ez alatt Szakmári tervéhez híven Maximiliánnal ismét megerősített a kötést, s titokban tartván azt, Zápolyát ravaszúl ráveszi a királyfi koronázására.

II. Julius, a harcos, egész Európát magára ingerlé, köztök a francia királyt s a német császárt, mivel a velenceiekkel magános békét kötött. 1510. Bloisban elhatázzák a pápa letevését, s Pizába konciliumot hirdetnek. II. Julius követet küld a magyar és lengyel udvarokhoz pártoltatásért. Itt feleletül veszi: a tárgy fontossága kívánja, hogy országgyűlésileg határozzunk felette. De Szakmári s pártja Maximilián ellen nem akart kikötni: különösen azért sem, mert Dalmáciát a Velencesektől visszavenni ígéré. E végett Bakacs Tamás Olaszországba indul, hogy a dolgok állásáról tudomást vegyen. Örömmel megy e kevély pap, ki Maximilián pártfogása után már a pápaságra vágyakozik, e követtségbe, hallatlan pompával II. Julius pápától magát s követőt, mint esztergomi érseket örök követekké, legatus natu, s országprímásává téteti. 1513-ban már kinézései valának a pápaságra, több kardinálist maga részére nyervén,

magyar szolgálót is visszabocsátja. De még sem ő lett Pius halála után főpap, a kardinálisok X. Leót választák meg. Reményeiben megcsalattatva odahagyá Rómát, miután új hivatalában az új pápától is megerősítették, s bejött mint legatus a latere. Nem lehetvén pápa, más úton akar magának hirt s tekintélyt szerezni t. i. a töröknek Európából kiirtásával; melyre még Rómában hatalmat kért kereszteshad gyűjthetésére Magyarországon a török ellen. Bulláját elhozván, nagy pompával fogadtatik Budán, az országos tanácsban felolvassák a pápa iratait; s tanácslá maga, hogy éljenek az alkalommal, mely az országnak csak dicsőséget tömjenez, ha önerejével teendné azt, mire Európa hasztalan törekvék. Ugy is a pápai kincstár üres, a fejedelmek egymás ellen harcban, Selim pedig Ázsiában ügyeivel van elfoglalva. Az összegyűlendő nép vezérei leendnek a papok s lerázzák magokról az alaptalan vádat az elpuhulási rágalmat. Mi célja lehetett Bakacsnak s Szakmárinak ezen eszélytelen tervén, fejtegetni nem ide tartozik, gyanakodni szabad. Engel gyanúja ez: vajjon nem volt-e céljuk a paraszt hadáltnak, melyet a hit erejével vezérelhetőknek reméltek, mindazon nagyokat lesujtani, kik utjokban álltak. E gyanút igazolni látszik azon nagy zaj, a lázadás közt s azután, hogy a főpapi hivatalokon parasztfiak ülnek, s titkon velök tartanak, s vesztökre munkálkodnak. A gyűlésen minden enged a kardinál szavának, s tekintélyének, csak Telegdi István a kincstárnok nem. Okokkal támogatva előadá ő igen is ügyes és alapos nézeteit, azon bulla következményeiről. Lesznek, ugymond a többek közt szökevények, gyalázatosak, gazfiak, zsiványok, s mindennemű gyűlevész népek sat. lesznek nagy számú jobbágyok is, de csak munkakerülő, vagy urok által megsértettek. De ha a földesurak a dolgos kezek elvonatása által jövedelmeikben csökkenést szenvednek, s őket visszaparancsolják erőszakkal, ki áll jót a felingerült vad nép féktelenségeiről? sat. a pápai bullát azért vagy félre kell vetni, vagy csak pénzszedésre használni sat.

De szava elhangzott, a többség elvakítotték, s nem látá át a jóslatot. A bulla kihirdettetéek s Bakacs nem sokára egy Dózsa György nevű székelynek adja a kevés napok alatt csaknem 100,000-re gyűlt mindenféle zagyvalék népnek vezérletét. Eredményei ösméretesek. Bornemisza, Tomori,

Battyáni, különösen Zápolya János véget vetnek e borzasztóságoknak, 70,000 magyar lett e bullának martalékává! előpostája a nem sokára bekövetkezendő vésznek, példája az olygárkhia dühöngéseinek gyenge uralkodók alatt, mert több elveszett Zápolyának büntetései, mint harcai következtében. Borzasztó sors vár a tévutakra vezetteket, országgyűlésileg elvesztik szabad költözhetésüket, robotok, pénz-fizetések megkettőztetnek; papi hivatalokra közülök többé soha nem alkalmaztathatnak sat.

Vége lévén a belbajnak, a királpártiak ismét sürgetik a Maximiliánali összejövetelt. 1510. júl. 11. a jegyváltás meg is történt. Júl. 17. a lengyel s magyar királyok, és Maximilián császár Bécsben összejönnek s a szerződést megerősítik. Ennek következtében Lajos a császár unokáját Máriát; Annát pedig vagy Károly vagy Ferdinánd veendi nőül; ellenkező esetben, t. i. ha e két utóbb nevezetthez nem menne, maga Maximilián fogná elvenni sat. Lajosnak magtalanul elhalása esetére Anna férje s maradékaie legyen az ország. Ez az ausztriai politika remekműve. De ellene mond ennek rögtön az agg Perényi Imre palatinus a Zápolya-párttal; azonban hercegi címmel Sáros, Siklós, és más uradalmakkal megajándékoztatik, s legottan aláírja a szerződést, nem mint palatinus ugyan, úgymond, csak mint mágnás. Ulászló meghal 1516-ban március 13-án, fia Lajos kiben mindenek rendkívül fejlettek, folytatá a gyáva uralkodást. Ha voltak is nemesebb érzelmei, tehetségei, korán elfojták azt rossz nevelői, közöttök különösen a brandenburgi György, Korvin leányának férje, egy feslett erkölcsű, pazarló, pompa és fényűző. A szakadás tartott, az olygárkhák tomboltak; s a már eléggé lealacsonyított királyi tekintély még inkább lealáztaték. Az alsóbb nemesség nyomatik, a városok elhanyagolva, a pór nép rab-szolgailag igába görnyesztve. Mind a világi mind az egyházi főbbek kezét fognak minden terhet magokról lerázni, azt az alsóbb nemességre s pórokra tolni; mindent rabolni, senkinek nem engedelmeskedni volt a jelszó. A pártok fejei ugyanannyi királyok.

Míg ők csillámló pompában, mindennek bőségében élvezik a bűt nem ismerő gyönyört, e két királynak sokszor arról kell gondoskodnia, mit fog enni estére, s gyakran éhen lefekve még nem tudja lecsilapíthatja e éhségét holnap? a haza határai tárvák, a várak rossz állapotban min-

den védelmi szerek nélkül, a Mátyás seregei széteszlatva, melyeknek az ő iskolájából került vezérei rég elköltözének; az egész nemzet elkorcsult, eltespedt a hosszas békében, s csak egymás megrohanásában gyakorlák még némelyek szentebb ügyre szánandó erejüket. Nem csoda ha a mohácsi harc oly hirtelen s akkép érkezék el. Politikai oldalát nem fejtegetem Lajos uralkodásának, tudva van, legalább az eddig előadottakból elég ha azt mondjuk, hogy mindenben atyjához hasonló volt. A pápák most sem bibelődtek vele, legfeljebb a török hadakat sürgeték, azt is magánérdekből, haszonlesésből. A közös erkölcsi romlottságban megromlottak a papok is. Nem is csoda, hisz alkalom kell csak az általános romlottságra, s ki ily esetben tisztán marad, feltűnik mint első rendű csillag, s a méltánylást ettől ki tagadhatná meg? A kinevezési jog ugyan sértetlen maradt a pápák ellenében, s míg VI. Sándort II. Juliust rettegék sokan, itt nem is tudák voltaképen mily jogai lehetnek a pápának? E két utolsó király alatt 36 évek folyamán 41 főpap uralkodék hazánk püspökségein, közöttük csak kettő idegen, az egri Hyppolit, s a veszprémi Isualia, mind a királytól nevezetve, egy sem a pápától. 39-en lelkes magyarok, kik minden idegen avatkozás ellen hevesen kikeltek, s meg is védék a korona fenséges jogait a püspökök kinevezésében.

Ha a vallásos dolgokban is ily szilárdok maradtak volna, akkor igen is a haza oszlopai leendettek; de ők kik lélekre, miveltségre izlésre s gazdagságra majd nem minden világi nagyokat felülmúltak, a fényben, pazarlásban, s kéjéletben sem akarának utánok lenni. Bakaes kardinálnon kívül minden főpap birt még püspöksége mellett a törvények dacára, más jövedelmes javakat is. Mindeniknek voltak pompás kíséretei, lovagai, de nem a haza védelemre. Fessler szerint ha országgyűlésre mentek, aranyban ezüstben s drága kövektől csillogó temérdek lovagok kísérek őket. Mindeniknek volt a fővárosban fényes palotája, s minden utcákon harsogott a trombita mikor lukullusi fényes lakomáikhoz ülének. Annyira, hogy Herberstein báró Maximiliánnak majd nem minden európai udvarokban követet megvállá, hogy sehol nem látott ehhez hasonló fényt, pompát, s jóslá, mikép oly idoma van, mintha már soká nem tártana. Ott hallá ő is, mikép sohasem mehetett or-

szág oly vigan, nagyobb fénynyel, vigszággal vesztének, mint Magyarország. Természetes, hogy az irigységet szült a kisebb, s szegényebb nemésekben, s gyengébb világi főrendekben; ezért mindenkor erőlködtek országgyűlésileg őket korlátozni, rendezni; gyakran javaikra is ütöttek rabolva, a tizedet megtagadva, a miért panaszkodnak is II-ik Julius pápa előtt.

A hazában tökéletes anarkhia, a királynak csak neve, de nem volt hatalma tekintélye s pénze. Az olygárhkák, magasb arisztokraták, főpapok mind ugyanannyi királyok. Mátyás halálával még ezek is két főpártra oszlának Báthori és Zápolya alatt. A törvényeknek semmi tekintélyük, egyes hazafiui felszólamlásoknak semmi hatások; hozzájárult még a pórnépek s alsóbb nemességnek szerfeletti nyomtatása; általános erkölestelenség, pompábani elpuhulás, a harc szomjának eloltása; bizodalmatlanság, irigység, ingerültség valának a haza alkotórészei. Lajos utóbbi éveiben a köznemesség részéről ellensúly keletkezett az arisztokraták ellen. A rákosi és hatvani zajos gyűlések 1525-ben csak sietteték az esést. Török határainkon a végvárak bevéve, Soliman Péterváradnál, s mégis Tolnán alig van 1000 ember. Elmaradt az 1504-iki országgyűlésen hozott törvény végrehajtása, hol az ország védelme a királyra és papokra bízának; mért nem jelentek meg legalább az ő bandériumaik? miért a temérdek jószág kezeik között? mi céljok azoknak? X. Leo, VI. Adorján, VII. Kelemen bullákkal tettek a mit tehettek, pénzzel is kevésse, de az nem vala képes az omlani kezdő épület egy percigleni feltartóztatására is; különben is az egyházujjítással el valának foglalva; a külső fejedelmek egymással harcban állva; a haza roncsolt teste magára hagyaték, melynek töménytelen bajait még nevelé az egyházujjításért itt is keletkezett ingerültség, mely az országgyűlésen égetni rendeli az új vallás követőit.

Lássuk azonban az akkori pápákat, s az egyház állását annak ujulási korában. Említettük, sőt lassú lépésekkel kísértük, mily parányiságból emelkedett mindig főlebb a hierarkhia, s mikép épült annak közepette a pápa trónusa. Láttuk, mikép eleintén csak lassan, később az időtől, a körülményektől, némely szerencsés lángelméktől s a kor erejétől segítettve sebes lépésekkel haladt célja felé. Majd nem sokára az egész keresztyén világtól megismertet-

vén, szokás által megerősítettén, az előítéletektől támogat-
tatván, jóválasztott, s a korhoz alkalmazott törvények által
vezettetve az egyházban csaknem egyedüli uralkodóvá lett;
s mint ilyen tartá uradalmát évszázadokon keresztül, a
leg hatalmasb fejedelmek ellenében csaknem átalánosan győ-
ző, félelmes, s hozzáférhetetlen maradt a pápa, s különö-
sen miután a hatalmas német császárokat lealázá, s egyházi
vetélytársát a konstáncinápolyi patriárkhát a török meg-
semmisíté. Később a világi hatalom, erő és gazdagság is
nyomadókosan elősegíték a lelki hatalmat, minden keresz-
tyénországokban elterjedve valának a szerzetesek a pápák
légioi, a főiskolák által pedig a tudományoknak egyedüli
tulajdonosai szabadon fekezhettek s vezetheték az értelmet,
mint azt jónak, s magokra nézve üdvösnek lelék. Az érte-
lem még átalánosan mély sötétségben volt; most kezdtek
itt ott egy kis fényt, világot gyujtani, s ez által nevelni
lassan az értelem képzetét, de még ez meg nem rendité
a nagy koloszt. Majd később tovább is hatának; nemcsak
hallgatók már a papok szavait, de érteni s megítélni is
kezdék; s kis idő múlva csak egy kissé kellett a száza-
dok setét fátyolát felemelni, s voltak kik a feneketlen
mélységben borzasztóságokat pillantának meg, s megráz-
kodva feleszméltek százados álmaikból; harcra kelt az ér-
telem a vastompaság ellen; a kosznici és bázeli zsinaton
nyílt sorompóba lépnek; meg volt kezdve az ő győzhet-
lenségük felőli kétkedés; még vártak egy századot, s az
értelem, ítélet, tudomány inkább terjedt, s növekedésében
szüntelen Róma tűnt fel szemei előtt. A korszellem mege-
léglé az eddigi ámitást, s a körülmények, melyek isteni
gondviselés szikráinak tartattak, elősegíték azon egy század
óta nevelt, s terjesztett ideát t. i. az egyházujítását főben
és tagokban. Ennek meg kellett okvetlen történni magától,
lassan folyva, ha soha férfiak nem támadnak is azt meg-
kezdők, s előmozdítók. Az emlitem két konciliumban
még győzött a pápai hatalom; később 1511-ben Pizában
akarák az értelmiség vezérei a német Maximilián és a
franc XII. Lajos a pápát ujításra birni; de mivel céljuk
inkább politikai, mint egyházi elvből folyt, II. Julius a
harefi, s politikai fogások gazdag birtokosa által, 1512 a
lateranumban gyűjtött ellenkonciliumban még egyszer
megmenté hatalmát a kúria. Fejedelmektől, hatalmasoktól

várni mit sem lehetett többé. De a mit császárok, királyok, fejedelmek 100,000 fegyveresekkel, a mit a konciliumok egész nemzetekkel nem tehettek, megtöré a pápák hatalmát, s így a sötétséget is az igazságnak átlátása, az értelem felvilágosodása, szóval a kor szelleme. Az elnyomatott emberiség egyszerre egy férfinak hangjára mint trombitaszóra felserkent hosszú álmából. (Rottech Millot.) Egész Európa állása kevés kivétellel csaknem egyenlő függésben volt Rómától. Spanyolhon az inquizició rabigájában görnyedt; Franciaország II. Julius által a cambrai vagy szent frigyben elveszti a bázeli konkordátum jogait s lealázva Róma hatalmában van; Némethonnak apróbb tartományai magok közt is meghasonlva, rég nem védheték császárijkot a Vatikán nyilai ellen; Olaszországban mint világi fejedelem is túlnyomósággal birt, s mint lelki hatalom, a papokban fegyveres erőre számolt. Anglia gazdag papjai önként hódoltak Rómának, segítve a népet szolgaságban tartani, az északi tartományokba nem hatott lelki birtokuk; Magyarországon az uralkodók személyes tulajdonaiktól, s tekintélyöktől függött a kúriától szorosb, vagy tágabb függés. De mindenütt erőszakolt, s rátolt volt a rabiga, csak alkalom kellett azt lerázni. Természetes, hogy hol legkeményebb a járom, ott szokott a kitörés elkezdetni. Ez Németország volt. Ennek több fejedelmei egyszersmind egyházi fők is voltak, mint a mainzi, trieri, magdeburgi, bonni sat. választófejedelemségek, mind meg annyi alpápák, sőt a császárok Rómában koronáztatván meg, már ez által is alárendeltettek, tetteleg elismerék annak felsőségét. Németországnak több mint fele papi kézben, a polgároktól sok szabadalmak által egészen elkülönözve, semmi őket a nemzethez nem kötötte; ellenben érdekök a pápáéval közös levén, annak éltek haltak, s tekintélye fentartásáért végig harcoltak.

Mindezekből temérdek mennyiségű jövedelmet húzott a római kúria, mindenféle cimek neve alatt. Majd nem felét a javaknak magának tartá a pápa, s felügyelőket rendelt annak behajtására, vagy a többet ígérőnek nyilvánosan eladá. Azután jöttek az annaták vagy is minden első évi jövedelem, exspektatívák, palliatívák, alkalmi adó, különösen a törökök ellen kért subsidiumok; az egyházi törvények alóli felmentés, bünbocsánat, s a személyes füg-

gés elismerése sat. mind temérdek pénzzel járt, mindezeket a közvélemény kezdé most már rászalni. Elősegíté az egyházujítást maga a római udvar is; ugyanis a bünbocsátó levelekkel egész vásárt ütött. A Krisztus és a szentek felmaradott érdemeiket a pápa mint tulajdonosa eladá, s a pénzt mit érte kapott, büntetés volt. Legsűrűbben s legnagyobb mértékben árulák azt X. Leo idejében, épen midőn a felvilágosodás az emberiség elméjét kezdé felébreszteni. A pápa mindenütt tartott megbizottakat, kik a pénzt a bünökért beszedjék. Legfőbb biztos volt a mainzi választó érsek Albert a brandenburgi s ennek ügyvivője Tezel János. Ez utóbbi fenhangon kiabálá a bünbocsánatot minden gonddolható legiszonyúbb bünökért is. Botránkoztató volt az minden becsületérző s kegyes hivekre. Sokan emeltek szót ellene, de leghatalmasabban Luther. Ez az Ágoston szerzetbeli született 1483. Izléhiában, s miután képezését több főiskolákban elvégezné, a wittenbergi egyetemen hittudományt tanított dicséréttel. 1517-ben ugyanott a vártemplom ajtajára szegezett kérdések kezdék meg a következő nagy eseményeket. A pápák hanyagsága miatt hirtelen elterjedt a hitbeni szakadás, s a mindenütt gyűlölt papoknak annak gátlására kigondolt oktan tetteik, még elősegíték a zavarokat. Magyarországon egy pár év múlva szigorú törvények hozattak gátlására; de a gyenge kormány alatt s az olygárhák túlnyomó féktelensége miatt, valamint más üdvös határozatok, ugy ezen szörnyeteg végzések sem mehettek foganatba.

Páalkövi Antal

T Á R C S A :

MAGYAR PROT. EGYHÁZTÖRT. KÜTFÖK.

DUAE EPISTOLAE.

Prior suae majestatis Mariae Theresiae ad celsissimum principem Franciscum e comitibus Barkóczy dd. 6. Apr. 1763. altera archiepiscopi Barkóczy ad Mariam Theresiam responsoria dd. 20. April. 1763.

Epistola suae majestatis ad celsissimum principem, archiepiscopum Strigoniensem Franciscum e comitibus Barkóczy data:

Reverendissime princeps, fidelis dilecte! Cum vitae meae rationes ante postremum elapsa paschatis festa (quem morem quotannis servare soleo) *) examinare, incessit me religio **: Annon remissius pro orthodoxae fidei nostrae profectu hactenus laboratum fuerit, majorique contentione laborari potuisset? Quae est dilectionis vestrae de re tanti momenti perspecta mihi sollicitudo et studium: non dubitavi Eidem hos animi sensus detegere, confisa, dilectionem vestram consilio et opera mihi praesto fore, ut si quid fors hac in re elapsis annis praetermissum fuerit, hoc labente et in futurum quousque temporis rerumque conditio sinat in Hungaria, pro viribus resarciatur. Conferet multum ad animi mei tranquillitatem dilectionis vestrae pia aequae ac provida sententia, quam cupide exspecto ac gratis caesareo-regiis eidem benigne propensa maneo. Viennae die 6. Apr. 1763. Maria Theresia mp.

*) Die Viridium seu coenae domini, qui erat dies 31. Martii 1763.

**) Religio, quae Mariam Theresiam die viridium incesserat, est illa ratio colendi Deum a romanis pontificibus haec commemorata die, lectione famosae illius bullae in Coena Domini usitata.

Ad hanc idem princeps respondet sequentibus:
Sacratissima Caesarea et regio apostolica Majestas Domina Domina mihi Clementissima!

Benignas majestatis vestrae manuales litteras divinum sacrae communionis paschati praemissae fructum, magno reverentiae sensu osculatus sum, et cadentibus lacrymis rigavi. Agnovi in eis vocem Dei, animam sibi dilectam ducentis in solitudinem et loquentis ei ad cor; adoravi praeternam divinae circa augustam majestatis vestrae domum providentiae curam, quae postquam illam periculoso bello explicuit, continuo saluberrima consilia fuggerit, quibus redditae pacis fructus et copiosos et diuturnos legat, firmetque regnum ejus in sempiternum, Libere loquar ad dominam meam (cum domina mea) cum sim pulvis et cinis; cum enim nunquam mihi in testimoniis divinis, in conspectu regum confusio est metuenda; tum sane tremendum illud vae! quia tacui, expectandum mihi nunc foret, si quid celarem vestram majestatem, quando et benigne jubet animi munerisque mei sensa pandere, et numine pleno recipiendo fovendoque divini eloqui, semini est aptissima. Equidem, si privatam majestatis vestrae vivendi rationem intueor, (absit verbo dolus aut adulatio) ingenue mihi fatendum est ea christianae fidei, pietatis et charitatis exempla intueor, ut oculis in me ipsum, qui in sortem domini peculiari ratione vocatus sum, reflexis, saepe salutari rubore suffundi cogor, dum tamen publicum cum acatholicis Hungariae modum procedendi attentius perpendo, omnino subscribo majestatis vestrae sensis divinitus inditis, et libere adfirmo, remissius pro orthodoxae fidei nostrae profectu hactenus laboratum fuisse, majorique (cum) contentione laborari potuisse. Ea experientia potissimum fecit, ut a suscipiendo primatis munere mihi de clementia majestatis vestrae injuncto graviter abhorrerem, ea multos absterret catholicos, ut nec pandere audeant vulnera, quae religioni orthodoxae per varia regni loca infliguntur; propter hanc magna actorum religionis moles etiam nunc intacta haeret in locum tenentiali majestatis vestrae consilio; malunt enim boni catholici peculiarium id genus vulnerum dolorem dissimulare, quam loco optatae medicinae, gravem quampiam sententiam accipere, quae publica impunitate aut remissione idealium resolutionum interpretatione, ad plurimum ausuum fomentum, et salutarium conatum prohibitionem deserviat. Etsi autem non solum mihi, sed omnibus bonis subditis persvasissimum sit, hunc restringendae haereseos languorem, a robusta majestatis vestrae fide, et apostolico in ecclesiam Dei unicam ejus sponsam studio, quam lon-

gissime esse alienum, altiusque ejus interiores (inferiores) causas quaeri debere, eo tamen majori et attentione et commiseratione digna est omnium regnantium conditio, quod cum etiam de gestis ministrorum a se electorum Deo judici rationem subinde sint reddituri, in solis suis privatis, licet rectissimis sensis et studiis acquiescere, impunitatisque spem locare non possint; mihi quidem relegenti et nostros, et majorum nostrorum dies, juste vereri subiit (subit); ne jam inde a suscepta Hungariae corona, quidquid molestiarum et periculorum augusta domus austriaca perpessa fuit, potissimum imputandum haeresi sit, in regnum marianum et apostolicum seu admissae, seu etiam (meliori) medio tempore nimis indulgenter toleratae. Et de superiorum annorum periculis opinio mea, vel per id satis firmatur, quod per quae quis peccat, per eadem plerumque puniatur. Omnis autem molesta et periculosa intemperies, qua Hungari (eo) ipsi omnia susque deque miscebant, et externum hostem, ipsumque Turcam, in suum praesidium advocabant, solis novitiarum sectarum (confessionum) asseclis sit imputanda. Rerum hungaricarum gnaris explorata loquor, peregrinos autem docendi hic non est locus. Quod si vero nostra, vel nostris viciniore tempora spectemus, justius eo metu percellor, propterea, quod Dei ope quietiores et feliciores dies nacti, tamen restringendis his sectis, parum, extingvendis prorsus nihil egerimus. Si cum hominibus solo sensu, et carnali prudentia regi solitis agendum mihi esset, vererer, ne ludibrio iis sim cachinnandique materia; animalis enim homo non percipit ea, quae sunt spiritus; stultitia enim illi sunt, et non potest intelligere. Metu tamen hoc liberor apud sinceram majestatis vestrae fidem, et pietatem priscorum quorumvis virtuti parem, quae Deum omnium rerum communium et privatarum, sicut conditorem ita etiam gubernatorem agnoscit, publicarumque rerum vices, in illum remuneratorem bonorum et vindicem malorum refert. Audacter proinde revocabo majestatis vestrae in memoriam felicia augustae suae domus principia. Constans catholicorum scriptorum sententia est, initium auspicatissimum ejus, florentiorisque regiminis, peculiari in tremendum eucharistiae sacramentum, cultui et venerationi imputandum esse, tritum autem habet proverbium, res per quas causas nascuntur, per easdem dissolvi. Licet autem et Majestas Sacratissima, cum augustissima sua sobole gloriosissimorum suorum praedecessorum in hoc cultu, vestigia omnia, magna cum subjecti cleri, et populi aedificatione, insigniter premat presseritque etiam Gloriosissimae memoriae desideratissimus genitor Majestatis vestrae: haud tamen scio, an non cum magna numinis eucharistici offensa in populo sibi

subdito sustineat, sustinueritque irrestrictas eas novitias confessiones, quae cum suapte haereses grande peccatum, imo multorum peccatorum radix sunt, tum inprimis dulcissimo salvatori, nobiscum sub vamento panis habitanti bellum indixisse videntur, cum publicae (publice) apud nos adorationi expositum explodunt. Nos, qui in spiritu et veritate adoramus veluti idolatras conviciari non verentur (erubescunt), hae voces in omnibus scholis eorum publice sonant, et audacissime detonantur; his plena sunt centenorum ministellorum blasphema ora, his multa de rudi vulgo millia a nobis, et sacris nostris avocantur, et tamen cathedrae tam pestilentes merces vendentium non solum non evertuntur, sed etiam ab omni zelosiorum catholicorum impetu, publica auctoritate defenduntur. Ista meditati mihi, saepe occurrit, an non ob has Dei, nobiscum habitantis injurias venerint et illa pericula, quae post longam desideratissimi sui genitoris pacem, ad multa pro augendo regno Christi gerenda aptam Majestas vestra sacratissima statim cum principio sui regiminis adivit et ista proxima (postrema), quibus bellum nuper sopitum augustum mattis vtae solium non leviter consussit. Hinc omnino divinam agnosco et veneror providentiam, quae vix pericula illa amovit, sanctissimum indidit consilium, et propositum siccandi fontem, ex quo ipsa fluxerunt; solatio sit matti vtae, quod ex hoc instinctu pio clare intelligere possit, res suas, suaeque augustae domus in aevum servandi divino numini peculiari curae esse. Sentiet mattas. vta hujus curae fructum uberrimum, modo vocem domini quam in salutare hoc accessu suo audivit, cordeque bene comparato, suscepit, nec strepitualiorum nimis quidem multorum negotiorum obrui, nec hominum in fide frigiborum consiliis a carnali prudentia, quae apud Deum stultitia est profectis, extingvi sinat. De praeteritis nolit esse mattas ssma. vta. nimis anxie sollicita, nec bona, quae hanc in rem egimus recensenda sunt, ne cum Davide populum numerante, notam quampiam, apud Deum incurramus, quin tametsi omnia fecerimus, dicendum nobis est, servi inutiles sumus, nec mala quae magis per subjectorum ministrorum remissionem, seu non attentionem, invecta sunt, nimis inquieto animo, expendamus si et in quantum, nos ipsi horum rei sumus; benignus est dominus et multus ad ignoscendum, poenitentibus omni momento janua misericordiae et veniae apertam habet, et continuo obliviscitur omnium praecedentium erratorum, modo tamen sincerum et firmum, habeant propositum poenitenda non iterandi. Deum praecor et praecabor, ut in eo, mattem vtam ssam confirmet, dirigat et protegat, ut adjutor fortis. Priusquam autem secundum quod dedit Deus, dederit elo-

qui, meum exequendi hujus sancti, et salubris propositi consilium, ut jubeor, pandam, muniendum est mihi primum mattis. vtae. cor, contra spinas frigidorum politicorum, quibus divinae hujus modi sementis granum suffocare nituntur, veram frigidorum hujus modi consiliorum causam fere unicam invenio defectum ac nimium languorem fidei christianae. Si enim fide firma et vera crederent, sine fide impossibile esse placere Deo; item unum esse Deum, unum baptismum; unam fidem, denique mandatum unicuique de proximo suo per leges charitatis, quae finis est totius legis, ab omni non solum spirituli sed etiam ac multo magis aeterni damni et periculi incursu, quantum in nobis est, servando; adduci haud possum, ut credam, tam conniventibus oculis spectaturos aeternam perniciem, tot mille animarum praetioso Christi sanguine redemptarum, sed quia infallibilia divinae fidei dogmata, eorumque confectaria vel non attendunt, vel etiam spernunt, et solum pro politico humanae artis invento aestimant; mirum sane non est, quod nec sine contritione pereuntium ulla commiseratione tangantur, et aeternorum internorumque cura omni neglecta sola transitoria et externa urgenda curandaque suscipiant, haecque ipsa, non Dei gubernatoris placitis, sed brevis, ac imbecillae praeterea ad educationem pravosque mores, et habitus corruptae rationis, suae criterio gubernanda esse arbitrantur. At ab aperta hujus sortis hominum oppugnatione custodienda mihi non est stma. Mattas vta, tum quod id genus luci fugae noctuae, plerumque latere ament, nihilque melius quam hypocritam agant, hypocritamque simulandi artem, teneant, tum quodsi quis eorum aperto Marte configere unquam attentaret, sufficiens blasphemias ejus retundendis scutum sit, christianum mattis vtae. pectus divinae fidei principiis, cum lacte haustis (salutis lectio varians) posteaque studio exercitatione et gratiae divinae auxilio roboratis munitissimum. Magis ergo mihi (vero mihi) providendum est, ut eae aves noscantur, ex voce ex variis ejus consiliis, splendida status ratione saepe ita callide tectis, ut quaecumque timoratis (timoratis) conscientis, imponant, si non cautas deprehendunt (deprehendant). Praecipui qui mihi nunc succurrunt, illorum praetextus sunt.

1-mo Fidem praestandam esse, etiam inimico, cum igitur lex patriae, novitias etiam has confessiones, toleret, de legibus autem servandis rex Hungariae vel ipsa inauguratione jurejurando caveat, citra juramenti, fidelitatis et justitiae violationem negari iis amplius non posse facultates per leges (addictas) adductas.

2 do Restrictione acatholicorum, ultra leges et ideales resolutiones attentata nullam certam legem futuram dicasteriis secundum

quas ortas controversias, componant, consequenter assiduis querelis, et lamentis impediendam esse augustam aulam.

ibid. 3. o Periculum est, ne subditi harum confessionum assecclae, disgustentur, ad murmur, querelas, seditionesque provocentur.

ibid. 4. o Attendi debere, ne horum persecutione conflamus nobis odium vicinorum principum, ejusdem religionis consortium.

ibid. 5. o Quidam, qui plus sapere in theologia videri volunt, praetendunt, illorum conversionem relinquendam, esse soli Deo, cujus donum est fides vera.

ibid. 6. o Alii totum conversionis (religionis) negotium relegatum (religare) volunt, ad solos sacerdotes, quum fides sit ex auditu, auditus per verbum Christi, verbi vero divini praedicatio sacerdotibus sit, credata.

Haec mihi nunc succurrunt, nam illos, nec refutationi dignos esse censeo, qui eo pseudopolitiae impietatis, etiam impudentiae et temporum ignorantiae prolapsi sunt, ut diversitatem religionum et ex hac manantem animorum scissionem, in Hungaria propterea sustinendam esse, conviciantur, quo gens ad novandas res propensa, hac divisione facilius officio teneatur. Itaque prioribus singillatim respondebo, et quidem.

Ad 1. um Si sermo cum sincero catholico nobis sit, rem habemus evictam, si autem cum filio incredulitatis, nisi eum prius christianum faciamus, tum nos frustra in eo convincendo sudabimus, dum ipse prorsus inepte hanc servandam legum religionem nobis objiciet. Cum ex ipsius principiis liceat quidquid lubet modo sine gravioris mali periculo fieri possit, totaque regula justitiae sit, huic tali mensurae proportionata (potentiae): ne tamen saltem eo (hoc) argumento, quod logici ad hominem vocant, nos premere videantur (videatur), sciat apud sinceros catholicos haeresin omnem tam esse malam, quam blasphemiam, furtum, praedo (latro) cinium et similia. Quasunque ergo leges catholicus de haeresi condit, non potest ulla ratione dici, quod per eas haeresin approbet, laudet, protegere et dilatare promittat, sed solum, quod eam sit toleraturus. Porro unica apud catholicos tolerandae mali causa esturgens necessitas, quae sine gravioris mali periculo evitare nun potest (possit), itaque omnis vera tolerantia hunc habet sensum, malum istud, quod de facto evitare nequeo, dissimulo quidem sub his et illis metis, quas (egredi) aggredi non attento, corrigam vel restringam, cum praesentis periculi metus cessaverit, seu minutus fuerit. Jam quod omnes leges Hungariae, quae iniquo tempore latae sunt, limites tolerantiae non excedant, et ex natura rei, et communi omnium regnicolarum opinione certum est, judicantque ipsa le-

gum verba, tristi illa particula ad huc affecta, igitur hoc ipso, quod rex Hungariae de novitiis confessionibus latas leges servaturum se promiserit etiam ad eas confessiones, pro temporum conditione faventiore restringendas, vel penitus exstingvendas semet obligavit. Haec enim est natura genuinae tolerantiae, uti jam praemisi, leges vero istae utique non ut approbantes, sed solum ut tolerantes haeresin et conditae sunt, et servari promissae. Licet ergo dissimulem justissimam illam quaestionem: quidnam roboris leges hae, quae reluctante (reclamante) toto clero, primo regni statu, contradicentibusque omnibus catholicis latae sunt, habere possint, ex genuina tamen ipsius tolerantiae natura cuivis probo catholico apertum est, tam parum terculamenti posse ex iis injici constientiae principis de haereticorum restrictione vel suppressione pie cogitantis, ut potius hoc ipso legum sensu, catholice explicato, ad consilium propositumque suum executioni mandandum gravissime obligetur. Hoc si fideles ministri adtenderent pacis altae tempore acatholicorum, quibus sectam suam servare, ornare augereque semper nituntur, non tam facile subscriberent sed an eorum negatione gravius quodpiam malum reipublicae immineret, mature, et in pondere sanctuarii expenderent. Quidquid autem tali periculo haud urgente indulgent etiamsi in lege, et (aut) idealibus resolutionibus expressum id videatur: jam sane haeresin ejusque exercitium, et exercitii adjumenta, non tam tolerant quam positivo favore fovent: quo et suam et principis conscientiam, gravis rationis Deo districto iudicii reddendae reatu maculant, temporariumque illud ad huc aeternum reddunt.

Ad 2-dum Semel intellecto bene sensu genuinae (genuino) tolerantiae manifestum est, quod et leges et ideales resolutiones solum restringunt acatholicos, ne ultra limites in iis praescriptos temporeque iniquo, per vim occupatos impune evagari possint, nulla autem ratione ligent, aut ligare possint manus principis, ne acatholicos adhuc artioribus limitibus cum suo exercitio claudant, quandocunque aliquid sine graviore periculo eis decerpi posse putaverit. Quotiescunque ergo aliquae praeees acatholicorum ad augustam aulam venerint, fidele et catholicum ministerium discutiat, 1-o an aliquid petant, quod in legibus, aut idealibus resolutionibus ejus antea addictum non fuerit, et hoc tale sine ulteriori examine, sine ullo peculiaris clementiae (quae solum in rebus bonis locum habet) praetextu rotunde negent. 2-do Si petitum in legibus aut idealibus resolutionibus contineatur: perfunctorie, sed serio combinando omnes circumstantias examinent, an eo negato aliqua gravis perturbatio in rempublicam inveheretur, cui facile obviari in praesentibus circumstantiis non possit; et si quidem coram Deo ita

judicaverint, petitum cum clausula ad huc permittatur, sin secus: propter naturam hanc tolerantiae aequae rotunde ac imperterritae negetur, non attento ullo humano favore, prece vel pretio. Sed magis tremenda Dei iudicia, quae facientes, et consentientes pari poena mulctant. Si acatholici nostri libera ministrorum catholicorum voce (corde enim creditur ad iustitiam, ore autem sit confessio ad salutem) intellexerint hoc sensu ab iis accipi omnes leges tolerantes et ideales circa ipsas resolutiones, si animadverterint, querelas suas ad hanc aequam interpretationem exigi: vadimonium quantumcunque imponere ausim, hunc solum modum sufficientissimum esse ad omnes ipsorum querelas et preces intra breve tempus compescendas. Sicut enim hunc acatholici, quando parum faventes resolutiones accipiunt, metu graviorum ad silentium compelluntur, ita certo cordatum catholicae religionis studium, acatholicis silentium breve imponet. Ad id vero praestandum princeps terrae ejusque ministerium eo gravius obligatur, quod clero et catholico populo, omnis sua autoritate novandi potestas sit vetita, totumque religionis negotium, per art. 30. 1715. soli principi reservatum, unde quidquid obligationis habent alii terrestres domini catholici, ad religionem orthodoxam in bonis suis promovendam: id omne princeps ex sua lege portat rationemque etiam de privatis hujusmodi dominorum terrestrium obligationibus coram Deo reddere tenebitur, quod quanti periculi sit, quantaque circumspectione indigeat, fideles ministri non ex fallacibus humanae hallucinationis commentis definiant, sed ad pondus sanctuarii diligenter expendant.

Ad 3-um. Si haeresin gravem animi (animae) morbum esse sincere credimus, similia aegrotorum lamenta et disgustus curare non debemus; nec corpore infirmis medicinae sapiunt, molesta est eis ordinata vivendi ratio, et a multis rebus abstinencia, item medicina nulla ferme prodest, nisi aliquam in patiente alterationem causet, qui vero acuta febris vexantur, nesciunt se aegrotare, tum ipsi medico fortius resistunt, nihil tamen horum impedit prudentem medicum, aut sincerum amicum, quominus noxia eis subtrahat, profutura ingerat, ex hujus modi autem acatholicorum displicentia et querela, statim seditiones suspicari, et nescio quam graves reipublicae convulsiones metuere ne illorum sit, quibus ubique leo est in via, timuerunt timore, ubi non est timor. Valuerunt hae aliquid neniae, quando aut haeretici in plerisque locis, et numero et autoritate praedominabantur, aut regnum fere omni milite evacuatum fuit. At nunc, quando numerus catholicorum Dei gratia longe superat, quando magistratus publici fere omnes sunt catholici, quando pace foris constituta, magna pars militiae in regno stativa habet, quando plebs acatholica fere nullum

habet, qui caput et ducem tumultuantium agere posset: nescio quis gravis motus metui possit, qui non in ipsa herba suffocetur, et mirum est nunquam allegari metum seditionis, a parte catholicorum plurimum, et tam opibus, quam auctoritate praevalentium, licet illorum religioni multa damnosa permittantur, favorabilia non concedantur, imbecilles vero et acephalos acatholicos hunc metum tam facile incutere posse. Agnoscit ergo ministerium acatholicos ex suae sectae genio ad seditionem esse proclives, eos, quae tales metuit, et cum alias semper, tum praecipue tempore belli admodum delicate tractat, principem metu istos (ipsos) offendendi a decretis ceteroquin piis et justis publicandis avocat. Atqui dignitati et majestati principis valde inconveniens est pati subditos tantopere metuendos, igitur vel ex hoc ipso capite vires omnes impendendae essent, ad eos minuendos et, quantum licet, exstirpandos.

Ad 4-tum Dissimulo monere, quantum attentiones mereantur, hae voces Christi: Nolite jugum ducere cum infidelibus, tantum a tota hac politica cautela, licet annis superioribus diligentissime servata, imo etiam in datis resolutionibus promotivo expressa, ministerium majestatis vestrae nondum effecit, ut vel Moscum, vel Anglum, vel regum Borussiae, vel alios acatholicos principes in fide et foedere mattis vrae conservaret, cui ergo usui praetextitur, fidei servandae causa, quam in effectum stabilem nunquam venisse eventus docuit? — Deinde cum principes acatholici ob respectum matris vtrae nullum favorem sanctiant in suis provinciis religioni catholicae, ipsi rationi status et bono augustae aulae nomini adversari mihi videtur ostendere Europae, quod mattas vrae vel religionem suam orthodoxam, minusquam illi suam solent, curet, vel certe eos pro tam formidandis vicinis habendos putet, ut metu offensionis ipsorum, nec ea aggredi audeat, quae ad aeternam subditorum suorum salutem atque etiam ad ipsam temporaneam reipublicae suae utilitatem (felicitatem) profutura credit et agnoscit. Preterea, quod apud plerosque acatholicos nasutiores, totus religionis zelus commode refrixerit, postquam communi libertinorum sensu religio non nisi pro politico proprios subditos in officio tenendi modo, aut pro apto aliarum destinationum, utilium pallio haberi coepit.

Ad 5-um Omne datum bonum et donum perfectum desursum est, tentari tamen non debet Deus, ut nullis mediis et instrumentis aptis adhibitis, semper miracula, in nostrae segnitiei gratiam patret, alias boni hi consilarii, nec belli suscipiendi ulla praeparatoria praemitti debere persuadebunt et sine cibo potuque egregie saturi manebunt, sine auxilio gratiae divinae, praesertim in rebus

salutis nostrae, aeternae et alienae nihil possumus, non tamen sola gratia operatur, sed divo Paulo teste gratia Dei mecum. Deus etenim promisit solum auxilium opportunum, auxilium vero non est, ubi unus omnia perficit etsi totum a Deo solo expectandum esset, cur tot essent divinae commonitiones et adhortationes, quibus ad bonum agendum impellimur, a malo et pigritia avocamur? Cur erecta fuissent tribunalia, plectendis delictis constituta? et ne quo evadam, talium theologastrorum insipida argumenta, cuivis relinqui plenam prout libuerit agendi facultatem, volunt cupiuntque principi eripere gladium, quem a Deo acceptum portat, in laudem tutelamque honorum, et vindictam malorum.

Ad 6-um. Etiam fures, praedones, blasphemii, ceterique peccatores praecipue sacerdotum praedicatione, motivis et ministerio ad poenitentiam adducendi sunt, neque tamen tollit propterea princeps leges, quae eorum peccatorum incentiva amovent, aut peccantibus poenam dictant, non abrogant magistratus poenarum hujus modi exactores. Utraque potestas, ecclesiastica nempe et civilis a Deo est, ad unius corporis, nempe ecclesiae aedificationem, ut se mutuo juvent, et quod non valet sacerdos praedicando et monendo, id princeps procuret, ejusque magistratus sensibiles poenas infligendo. Sicut anima luteo huic vasi alligata, ejus organis ad suas operationes indiget, ita potestas spiritualis, sine secularis potestatis adminiculo raro aliquid efficaciter, persvadet, praesertim apud homines coelestium inanes, sensibusque immersos, quos solae corporis deliciae vel poenae afficiunt quarum potestas et arbitrium praecipue in manu civili est. Unde, licet non ignorem inprimis sacerdotum esse munus, ut docendo et praedicando errores confutent et veritatem evangelicam doceant, non tamen per hoc excusatur princeps et magistratus, nolens cogere subditos, ut illos predicantes audiant, item amovere omnes occasiones et incentiva errorum; frustra enim quodcumque bonum semen in terram hanc jaciemus, nisi prius spinas et lolium, manumque ea copiose inserentem amoveamus. Errores cum lacte sucti praeterea corruptae naturae genio grati, non facile tolluntur, nullo autem negotio firmanentur. Nisi itaque minuamus copiam perversorum magistrorum ex verorum pastorum institutione, paucos fructus legemus; cathedras autem pestilentiae tollere, earumque discipulos, minuere, non tam est in sacerdotum, quam in principis potestate.

Breviter perstrictis frigidorum aut simulatorum catholicorum calvis praetextibus, transcendum mihi jam est ad media, quae perficiendo, sancto proposito plurimum profutura sperem Equidem

non sum tam rigidi consilii, ut antequam initium experiamur, continuo ignem, ferrum caeteraque extrema sanandis aegrotis applicanda existimem; tangor miseratione christiana contribulium et licet errantium, malimque sanatos, quam extinctos; unde tentanda esse puto meliora remedia, quae ipsis legibus admittentibus, seu ad semel, seu, quo libuerit, ordine, statui possunt sequentia:

1-mo Illatio extraneorum librorum haereticorum graviter prohibeatur et censura omnium librorum, juxta humillimum meum projectum nuperum instituatur.

2 do Omnes earum scholae restringantur, ad solam grammaticam et ad 14 aetatis annum studiosorum; qui vero altiora studia prosequi vellent, admittantur ad scholas catholicas promiscue, sed sitas in locis talibus, quae non habent publicum acatholicorum religionis exercitium, magnam hinc sperarem conversionem (accessionem) ad regionem orthodoxam, ipsi vero queri juste non possent, de subtracta occasione studendi, pleraque enim civilia Hungariae officia gerunt catholici, qui ad ea in patriis scholis catholicis satis aptantur, neque hoc esset eos cogere ad caerimonias religionis ipsorum (suae) contrarias, quod solum vetat lex tolerans, iniquo tempore lata; nam syntaxis, poesis, historia, rhetorica, mathesis, logica, physica, metaphysica caeteraque profanae nostrae scientiae nulla ratione adversantur augustanae et helveticae confessioni. Nec obstat, quod hac ratione habituri sint frequentem occasionem audiendi commendationem et probas religionis catholicae; suadere enim et docere aequè non est cogere. Si vero serio eorum conversionem promovere optamus, media audiendae veritatis, praedicatores eis suggerere debemus. Propter eos, qui ad ministerium ipsorum parantur, nulla videtur habenda peculiaris reflexio; ex propriis enim eorum principiis totum religionis fundamentum est scriptura sacra, quae cum ipsismet docentibus sit clara, neque ulla judicis interpretatione indigeat, satis ad eorum ministerium, erit, si hi, qui legere sciunt, scripturam sacram, vel ad summum postillas pro suo et audientium usu praelegant, quod praestare poterunt etiam illi, qui in nostris scholis studuerint; perinde ad reliquas ministerii partes, nullo peculiari studio et praeparatione indigent; negant enim judicalem potestatem clavium, negant potestatem ordinis, panem vero porrigere communicantibus, aut generaliter, quod peccatores sint, se accusantes, facile poterit declarare absolutos quicumque, qui formulas consvetas e memoria dicere, vel e legenda legere poterit. Quodsi tamen nimis id videretur arduum, licet principiis eorum sit consentaneum, posset ad summum unus locus deputari pro helvetica confes-

sione, unus pro augustana, in qua soli illi instituerentur (instituantur) in dogmatica, qui pro ministerio parandi sunt; ad eas tamen scholas nullus admittendus foret, nisi a syntaxi usque philosophiam inclusive, nostras scholas frequentasse testimonio praefecti scholarum docuerit: quod valde minueret ministrorum numerum, propagandae religioni orthodoxae summe perniciosum (periculosum), hos autem, qui tamen in secta pertinaces manerent, redderet erga catholicos paulo mitiores et aequiores.

3-to Etiam propter periculum principiorum reipublicae statusque rationibus noxiorum decernendum esset, ut in utraque confessione ad ministerium inhabiles sint ii, qui in exteris provinciis studuerint, quo nullo negotio evitarentur (morarentur) excursiones studiosorum acatholicorum.

4-to Cum non satis sit acatholicis ademisse magistros perniciosos, nisi etiam praebeamus occasionem audiendi bonos, pro regio-apostolica de salute ipsorum cura edicendum esset, universaliter, ut omnes in regno acatholici teneantur in ecclesiis catholicorum, ubi exstant, audire verbum Dei, neque prius audeant sua oratoria accedere, quod pia memoria serenissima regina Poloniae, in suo capitaneatu seepusiensi feliciter decreverat. Neque enim hic queri possent, de aliqua coactione, praedicatio enim neminem cogit, sed tantum docet et monet; cum tamen sit medium ad veram fidem ex ordinatione moderna providentiae necessarium, tam tenetur princeps catholicus subditis suis illud procurare, quam obligatus est eorum erroneam sectam sensim extirpare. Id si benigne praeciperetur, consultarem ego cum fratribus meis, Hungariae episcopis, quomodo instituendi sint nobis sacerdotes, de sermonibus ad illos utiliter habendis. Ut tamen major sit instituti nostri fructus, una sub poena cassandi publici tali in loco exercitii, sub proscriptione praedicantis statuendum est, ne ministri acatholici audeant, in suis concionibus invehi in dogmata catholica, ea per expressum oppugnare, vel refutare, catholicos, conviciis quibusdam et sarcasmis afficere, auditores suos ab eorum consortio familiari dehortari; nullibi enim leges tolerantiae ad hoc eis facultatem tribuunt, sed solum liberum religionis ipsorum usum et exercitium permittunt, idque absque praedicio romano-catholicae religionis. Quod ipsorum religionis exercitium, uti jam supra attactum est, nequidem publicatione, praedicationeque indiget secundum ipsorum propria principia, cum sufficeret praelegi scripturam sacram, quae ipsis est totius fidei unica regula, et per omnia clara est, unitione spiritus sancti docente quemvis, quomodo quis textus intelligendus sit, unde, nisi ab oppug-

nanda et vituperanda religione catholica abstinuerit, nunc et pro tunc edici posset, ultra prænmissos poenas etiam omnem praedicationem publicam in toto regno universaliter interdictum iri.

5-to Cum in multis locis dedititiis, quae secundum benignas ideales resolutiones non sunt articularia, item quae anno 1681 fuerunt praedia, seu alias exercitium publicum non habent et de facto ibidem exercitium vigeat, edicendum esset, per omnes cottus, ut magistratus statim tollant publicum acatholicorum exercitium, in omnibus iis locis, quae dedititia fuisse seu alias anno 1681 publicum exercitium non habuisse comperuerit. Nihilominus

6-to Vetandum esset, ne in futurum ministerio uspiam vacante, novus minister sine expresso mattis indultu intraducatur, Ut autem sua mattas dignoscere possit, an huic vel illi loco publicum exercitium adhuc permittendum sit, teneantur probare petentes locum ipsorum quaestioni substratum esse articulare in sensu legum et benignarum explanationum regiarum; si probam nullam, vel alicui dubio, seu exceptioni obnoxiam adferrent: eo ipso exercitium esset sufferendum; quod si autem in proba subsisterent, tamen pro regula cassandi etiam in loco tali exercitii servari posset, si ad unius horae a loco tali distantiam publicum ipsorum religionis exercitium habeatur. Queri de hoc multum non possent, cum etiam catholici, qui dominantem religionem profitentur, multi una hora a suo sacerdote ex principiis nostrae fidei magis necessario distent. Hac autem regula inciperet non esse otiosa particula ad huc.

7-mo Eadem particula ad huc adhibenda esset etiam ad privationem templorum, quae olim indubitate fuerant catholica, item ad restitutionem fundorum et beneficiorum, olim ad templa et scholas catholicas pertinentium, at una cum illis tempore rebellionum per vim quaesitam ablatorum. Quae privatio vel generatim vel vero per partes instituenda esset, suadente id ipsum contextu legum, quae illa non ad dominium, sed solum ad usum acatholicorum adhuc reliquerunt, idque pro actualibus eorum possessoribus, qui pridem emortui sunt, idem absque praejudicio romano catholicae religionis (ecclesiae), quod praejudicium tam diuturna usurpatione est manifestum.

8-vo Serviret ad restringendam haeresim, edicere, ut nullus in regno admittatur exercere officium iudicis, assessoris, senatoris, nisi deponat decretale per deum et per beatam virginem Mariam et per omnes sanctos.

9-no Statui posset, ne posthac ullus novus acatholicus advocatus permittatur agere ad cancellariam aulicam et tabulas districtuales

pro cuius executione determinari posset numerus advocatorum, ad ea dicasteria admittendorum, ita tamen, ut deinceps et ad talem numerum nullus recipiatur, sine benigno consensu, ad praevidiam dicasterii informationem dando, qui consensus postea negari posset acatholicis; quin statutum hoc in universali forma publicetur, sed pro sola cancellaria instructioni serviat.

10-mo In nonnullis civitatibus regiis tempore iniquo introductum est, ut alternativa certorum praecipuorum officiorum, item aequalitas numeri senatorum concedatur etiam, nunc acatholicis, hoc quoque cum emolumento religionis catholicae tollendum, vel saltem magis restringendum esset eo faciliiori modo, et etiam maiore cum obligatione quod civitates regiae, peculia sint mattis vtae. restaurandisque earum magistratibus posset semper praefici unus zelosus deputatus cameralis.

11-mo Caetibus et contuberniis mechanicorum universim imperari posset, ut sine discrimine religionis teneantur interesse non solum catholicis concionibus, de quibus jam supra, sed etiam omnibus processionibus, et pietatis exercitiis per ipsorum articulos injunctis; qui autem contumaciter sese absentaverint, duabus quidem vicibus mulcta pecuniaria afficiantur, tertia vero vice irremissibiliter a coetu ejiciantur, opificiumque exercere prohibeantur.

12-mo Sensim, Dei ope deficientibus acatholicis, praesertim lutheranis, per quos accersuntur et soventur suppetiae ab extraneis, cum vero tolerantiae nostrae leges latae sunt solum pro Hungaris, iis omnino salvis edici posset cum magno religionis emolumento, ne deinceps ullus acatholicus admittatur, vel ad concivilitatem, vel ad caelum aliquem mechanicum, immo etiam ad matrimonium, nisi constet, eum in Hungaria natum.

13-mo Vigilandum etiam esset in militia, ne acatholici ad officia conspicua promoveantur.

14-to Quia vero leges frustra feruntur, nisi de exacta eorum executione provideatur, statuendum esset, ut acatholici quidem in aliquod benignum decretum (mandatum) regium, cui negotium religionis art. 30. 1715. desert, delinquentes eo ipso usu publici exercitii in loco praevericationis sint privati; magistratuales vero, mandata remisse exequentes vel negligentes subjaceant legali poenae, non observationis mandatorum regiorum jam anno 1725. per consilium locum-tenentiale dictatae, et per universos comitatus publicatae.

15-to Prohibeantur ad cancellariam omnes acatholici agentes. Cum enim per art. 30. 1715. vetitum sit eis aliquid communi nomine proponere, non videtur, cur debeant proprios suae religionis agentes hic habere, nisi ad elusionem hujus legis. Licet enim in memorialibus

privata querulantium nomina ponant, revera tamen communi nomine agunt, per agentes communes, communi stipendio solvi solitos.

16-to Vetentur matrimonia sponzorū mixtæ religionis, præcipue si sponsa sit catholica, in ea enim imbecilliore, ejusque prolibus plerumque adest perversionis periculum.

Hæc repente effudi, imo impetu gaudii, quo ingente me pia mattis vrae. et justa sensa affecere; quid? quando? et quomodo ad usum revocandum sit? pendeat ab altissimo mattis, vtae. judicio, si uberiter de hac re sensum meum de hac re explicare mattas vra. indulserit, præstabo id coram, quando ad venerandam felicissimam majestatis vrae. natalem Viennam procurram. Plura autem fors, etiam efficaciora suggeret idem divinissimus spiritus, qui sicut hanc mentem matti. vrae. indidit, ita ejus perficiendae consilia et vires dabit. Juva-bit præterea ingenuus, quo cor mattis. vrae. ardet amor in Deum et in hos miseros, qui in tenebris et umbra sedent, hic idem faciles ostendet modos, totum istum pium conatum ipsis tolerantium legum patriarum formulis accomodandi; modo semper oculi intenti sint in veram naturam tolerantiae; in germanum sensum particulæ adhuc, item in clausulas: absque prejudicio religionis r. catholicae; salvo jure dominorum terrestrium; secundum explanationes regias salvis semper eatenus legibus regni diplomate regio firmatis; item ne compellantur ad ceremonias augustanae et helveticae confes.; denique propter bonum pacis, ut nimirum quiete et pacifice vivant. In quibus legalibus clausulis quot sunt verba, tot fere continentur argumenta, restringendae etiam exstirpandae haereseos, haud dubie dictante propitio numine, et iniquissimis illis temporibus adnotata ad nostrum usum, qui Dei beneficio et materna mattis. vtae. cooperatione, tristibus illis impedimentis commode sumus expediti. Oro mattem. vram. ssmam. et quia ab instituto divi Stephani regis, regni Hungariae aulae parochus sum, etiam ex munere meo, quo indignus pro Christo feror, hortor ac moneo, nolit spernere vocem Dei, se ad tam sanctum consilium et studium vocantis, verum potius dignetur spiranti aerae divinae plena cordis sui vela dare, et ad sarciendam Christi vestem, tam aeternae subditorum salutis studio, quam temporanae provinciarum suarum quietis et felicitatis amore omnem operam, vires auctoritatemque suam accommodare. Deo regente et juvante, spero facilius processura omnia quam quidem existimant aliqui in Dei causa timidi ac increduli. Sed etsi motus quispiam, qualem omnes medicinae producant, secutus fuerit, verba inflata et vanas sine viribus iras vix excedet. Quodsi vero etiam ad factum quoddam audaces processerint, cum non difficile in his quidem circumstantiis opprimuntur, tum hoc habebit lucrī, quod sanctum

mattis vrac nomen sonantius ad posteros transmittet, gubernium vero felix et tranquillum etiam in augustis posteris perennare faciet. Deus enim se glorificantes etiam glorificat. Me altissimis gratiis demississime commendo et in homagiali subiectione emorior. Posenii 20-ta Apr. anno Domini 1763.

A CHINAI VALLÁSRENDSZEREK.

A FÓ VAGY BUDDHA VALLÁSRENDSZER.

A tizenegyedik században Kr. e. egy rendkívüli férfiú tűnt fel keleti (elő) Indiában, ki az ottani Bráhma vallásnak reformátorává s ez irányon haladva egy, a századok folytán óriási mérvben kifejlett új vallásrendszernek alapítójává lőn. E férfiú legismertebb neve Buddha. Midőn ő fellépett, egyedüli uralkodó vallás volt Indiában a Bráhma, melyben egyik jellemző tüneményül tekinthetjük a fokozatos emanatismus elvéből folyó várna- vagy kasztrendszert. A Parabráhma fejéből származott Brahmin vagy papirend csodálatos összetartással és következetességgel tudta kivívni erős vetélytársa a Ksatria (harcos) rend fölötti elsőséget s így egész India anyagi és szellemi hatalmát*). De itt is úgy történt mint mindenütt a világon, hogy a korlátlan hatalomra jutott osztály, ellenőrzet nélkül levén, kincsbányájának tekinté, saját céljaira csavargatá el azt, minek őrijévé, interpretátorává magát felerőszakolta. A tiszta Bráhma-vallás meg lőn vesztegetve, a kasztrendszer hihetetlen merevségig feszítettvén, milliomait az ártatlan népségnek fosztott meg kétségbeejtőleg örökre az emberi jogoktól. Egymásután ütötték föl fejüket az ős vallás chaotikus tengeréből a különféle istenek, mik m. e. láthatlan, de rettenetesen erős testőrséget képezének a Brahmin körül s az azoknak szánt véres áldozatok roppant tömege terhesen adóztatá, ünnepeiken véghezment orgiák pedig erkölcsileg megölték a népet. E két baj volt mi már elviselhetlenné vált s a reformátor csak is e kettőtől: a kaszt rendszertől és a véres áldozatoktól igyekvék megtisztítani a Bráhma-vallást, első fellépésekor azzal másban mindenben egyezett.

*) Emlékezetet haladó időkben folytak és végződtek be e küzdelmek, de róluk tanúságot tesz a Ramajana és Mahabharata, két sanscrit hősköltemény, mely allegorikus képeivel a görög mythologia gyágásainak harcát juttatja eszünkbe, képes kifejezéseiből kivetkeztetett történeteivel a középkori Európa történetének azon szakaszát hozza emlénkbe, midőn a kard a pásztorhottal élethalál-tusákban viaskodott.

A mi e reformátor valódi nevét, személyét és életkörülményeit illeti, teljes bizonyossággal e felől semmit sem mondhatni. Hogy élt, és pedig a fent kitett időtájban, annyi az eredményekből világos; de tudományának s nevének a különféle nyelvű s vallásos felvételű népek közé szivárgása, a brahmaismussali küzdelmekben mindkét részről hurcoltatása, elferdítettése, őshazájából teljes száműzetése sat. azt eszközlék, hogy benne a kutatók mindeddig egy makacsul össze kuszált fölfejtetlen csomót találjanak.

A mit eddig felőle gyanitnak következőkből áll: Shakia volt eredeti neve s fia volt a Himalaya tövében elterülő boldog Kashemir völgy Magadha nevű országa királyának és Májának, mely utóbbi az ind mythologiában a görög Aphrodyte és Cybele egyesült jellemének megfelelő istenség. E név a tibeti lamaisták Shäkia-muni nevű istenségében maradt fenn; Buddha erkölesi tökélyt, Sarama szent bűnbánót, Surya magasztos tudományút jelent. Ez utóbbi név alatt hét fejfel kezeiben négy kis quadrátra osztott négyszöget tartva s törökösen keresztbe tett lábakkal a fél holdon ülve ábrázoltatik. A Gautama név alkalmasint valami klastrom neve, mi e férfi történetével összefüggésben lévén, később rajta maradt. Életkörülményeiről nem tudhatni egyebet, minthogy legkorábbi ifjúságától fogva mély vallásos eszmékkel és sanyargató kínos vezekléssel foglalkozott, s koronáját magától eldobva mint szegény zarándok járta Indiát összevissza. Mi itt a legszokottabb, Buddha néven fogjuk őt emlegetni.

Buddha oly eszélyesen és ovatosan lépett fel ujtásaival, hogy maguk a Brahminok őt tárt karokkal fogadták s rendkívüli tehetségeitől és minden emberi lehetőséget fölül muló erkölisiségétől elragadtatva őt Wishnu kilencedik avatarjának *) lenni hitték és hirdették.

Buddha életében, ki 87 éves korában tűnt el a földről, nem is volt semmi okuk ezt megcáfolni, de az őt követett bölcses tudománya mindinkább ellentétbe jött a brahmaismussal, hanem ez oly lassan történt, hogy a Brahminoknak csak akkor nyílt föl szemük, midőn a Krisztus előtti 2-dik században Vikramaditya, a leghatalmasabb hindostani királyok egyike a buddhismust elfogadta s országában a kaszt-

* A brahmin mythologia Wishnunak az indus szent háromság második személyének 10 avatart vagy incarnatiót tulajdonít, mely közül mindenik egyegy új világ-periódusnak kezdőpontját képezi, s e fölvetel nem utólagosan kiképződött tan, hanem a legelsőbb idők hagyományos jóvendölése s ép ezért fontos. Mert ezek közül a kilencedikben úgy van Wishnu megtestesítve mint egy komoly (szó szerint sötét fekete) arcú pásztor, Krishna, kinek sarkát a kígyók atyja Kalinak viaskodás közben megharapta, melyért Krishna annak fejét megtörte, összetaposta. Ezt alkalmazzák már a Brahminok Buddhára, mit később maguk is megbánták. A tizedik avatarban Wishnu mint a világ titélő bírja jelen meg, a gonoszokat kiirtja, a világot összerombolja s újat teremt.

rendszer és véres áldozatokat eltörölte. Ettől fogva a Brahminok nem maradtak néma bámulói az eseményeknek, hanem, eleinte ugyan csak tudományos versengésekkel, igyekeztek utját állni az eláradott bajnak. E vitatkozások, mint a hinduknál maig fent maradt iratok bizonyítják, mind két részről a legnagyobb elméket hozták fölszínre. De itt is mint sok hasonló esetben a hatalom karja döntött s míg az uralkodók buddhisták voltak, addig a Brahminok meglapultanak s csak szó harcra szorítkoztak. Végre m. e. a 6-dik század elején Kr. u. irtó háború támadt, mit leginkább Cumavila Bhatta híres bráhman theolog és a buddhisták keseredett ellensége indított ellenök. Ezen üldözés a Buddha-vallás híveinek végképpeni kiirtásával vagy elűzésével végződött úgy annyira, hogy Hindostanban azóta annak nyoma is elenyészett, de egyszersmind nagyban elősegítette a vallásnak a szomszéd országokban elterjedését, gyarapodását, hol az már azelőtt is utazók és kereskedelmi közlekedés által gyökeret vert.

Mielőtt a chinai buddhismus kül- és beléletének részletes vizsgálásába bocsátkoznánk, tekintsük meg rövid vázlatban az eredeti Buddha-vallás fő tanait, a mint az a különféle népek és egyének toldásaitól hozzávetőleg megtisztítva a maga tisztaságában előadathatik.

Mindenek előtt volt egy végetlen üres tér (nirvanah vagy nirupan, fordíthatik abszolutummal), mely a különbség nélküli tiszta, önfelelt boldog létet s így az egyéni létezésbe át nem lépett mindenséget ölelte magába. Ebből a rombolás és újra alakulás származott, melylyel viszont a jónak és gonosznak magva jött létre. Amaz folytonosan megtalálja jutalmát, emez büntetését ama végetlen láncolatában körfutásában a nemzedékeknek, melyek kifejlési tökélyük szerint hat nagy osztályt vagy születési fokozatot képeznek. Ezek következők: a jó lelkek, (eszrűn) a gonosz lelkek (assuri), emberek, állatok, pokoltornáoi és pokolbeli-szörnyetegek osztályai. E hat osztály minden lényei-nek keresztül kell vándorolni mindazon számtalan alosztályokon, melyek fokozatosan emelkednek fölfelé az ős egységig. A hetedik és legfelsőbb fok végre Buddha vagy Burchan állapot. Maga Buddha azért jelent meg a testben, hogy minden lényt e hetedik fokra emeljen, s ha ez bekövetkezik, akkor minden egyéni különbség szakadás megszűnván, minden a mi van s maga Buddha is az abszolút egységbe folyand össze. De ehhez még sok millió év kell.

A föld felett van 26, a földdel párhuzamos és hason nagyságú ég. A jó emberek a legalsó égbe (nat zalamaharit) jönnek s innen mindig fölebb emelkedhetnek s a szerint a mint egyik ég fölebb van a másiknál, lakosainak boldogsága és élettartalma is kettőzve növe-

szik. Az eszrűn némelyike mértékletlen borital következtében aszuri-vá lett s az égből kitaszítottatott.

Erkölcstana öt főparancsot tartalmaz 1) ne ölj élő lényt, 2) ne lopj, 3) ne rabold el másnak nejét, vagy ágyasát (e helyett a Bonzok vagy Buddha-papok moráljában ez áll: ne nősülj), 4) ne hazudj, 5) szeszes italt ne igyál. A Buddha ascetika lényege abban áll hogy, a világi dolgoktól, ezen semmis csaltünetektől, a lelkület tisztán megőriztessék, s az ember erény által oda törekedjék, hogy Buddhává (szentté) legyen, s ez uton muktit (resorption) nyerjen, t. i. az egyedül létező boldog nirvánába visszaenyészszék.

A kultust illetőleg a buddhismus különféle népeknél különfélekép alakult, úgy hogy ős kultust már csakugyan lehetetlen felismerni; de azon elv, hogy az áldozat körül vér ne ontassék, mindenütt fő jellemvonását teszi e vallásnak, a honnan maga Buddha mint istenség, legtöbbször jobbában virággal, a vértelen áldozat jelképével van ábrázolva.

Buddha kevéssel halála előtt Mahakája nevű tanítványának adta át tudományát, vagy mint hittanuk mondja, lelkét. Ez volt legelső pátriarkhája a buddhistáknak, utána Amanta s ezen kívül még 31 patriárkha élt Hindostanban, kik Buddha mystikus tanát csak közvetlen utóduknak adták át. Sok nagyszerűt és mesészet beszél a hagyomány ezen szentek tetteiről, vallásos buzgalmukról sat. Bodhidorma volt az utolsó, 28-ik patriárkha Hindostanban, ki élte végefélét látva e felekezet fölött hazájában összetornyosuló föllegeket, Chinában telepedett meg Kr. u. 490. táján. Utána még öt chinai nemzetű patriárkha élt, Krisztus után 706-ban és így még az utolsó patriárkha életében képződött Chinában a pátriarkhaság helyett a Te-ho-hang (egyházi fejedelme a törvénynek) méltóság, melylyel a császárnáli gyóntató atya forma hivatal van összekapcsolva. Tibetben pedig hierarkhiai irányában semmi akadályra nem találván, ez szülte a nagy Lama korlátlan és örökös méltóságát s az ezzel kapcsolatban levő művészi hierarkhiai rendszert.

Azon üldöztetés mit a Buddha tana Hindostán egy vagy más országában különféle időkben szenvedett, már korán kiköltözésre készítette annak követőit s az lőn oka a szomszéd Tibet, China, Sziam, Tunkin, Mongolság és Japánban *) sőt nyugotra a persa és arméniai

*) Japánban is, mint Chinában három vallásrendszer van t. i. 1) uralkodó és fő a Sintó ügyesen kiképzett hierarkhiájával; melynek élén a Dairo főpap áll 2) a Budzso a chinaitól nem sokat különböző buddhismus és 3) Dzjuto a Chinából átszivárgott confuciusi vallás-bölcseleti rendszer. Egy századdal ezelőtt még volt még Japánban a Deivus vagy Kirisztando (Isten vagy Krisztusútja) vallásnak nyoma, mely az 1549-ben itt meg-

tartományokban is elterjedésének. Ritter történész nem csak azt hiszi, hogy a Pelasg-kor alatt még Thráciában lakott Hellenek ily hozzájukig eltévelygett buddhistáktól kapták a miveltség első csiráit, hanem még az éjszakeurópai Asa- vagy istentanban is sok nyomait látja ama tudománynak, névszerint Wodán és Buddha(n) nevében felütlő hasonlatosságot talál.

Szolgáljon ez a buddhismus általános jellemzéseül, s most nézzük meg azt, mily alakban képződött ki s mindezideig hogy áll ama vallás a menyei birodalomban.

* * *

Krisztus sz. előtt 201. Kr. u. 260-ig Chinában a Han dynastia ült a trónon. Kevéssel a Jézus születése után történt, hogy Ming-ty császár olvastatván magának Confucius iratait, következő jövőndölségre talált: „midőn a nagy kör ötször futja le pályáját *), ama tájon hol a nagy fény lenyugszik, támad egy szent, ki előtt fényes csillag jár s a bölcsesség és igazság járnak nyomában.“ A buzgó Ming-ty tüstént több rendbeli követtséget szerelt föl, hogy ezt fölkerestesse. Midőn a követtségek egyike Indiába jött, itt a Buddha felekezetét fődözte föl s mint ki a földadatot bölcsen fejté meg, nagy diadallal hozott néhány Buddhista bölcseszent könyveikkel és bálványaikkal együtt Chinába, 65-ben Kr. u. Ők e vallás alapítójáról következő legendát is hoztak: „Budh vagy chinaiasan mondva Futh (rövidítve Fó) nyugot egyik tartományában volt főpap és király; anyja midőn vele teherben volt azt álmodta, hogy egy elefántot nyelt el (innen Siam, Pegu, Ceylonban sat. az elefántok tisztelete). Neje Budh'nak csoda szép nő volt, kit ő istenné tett, ezért elveszté koronáját s 12 évig élt magányban; ezután ismét föllépett s a lélekvándorlást kezdte hirdetni, ezt tevén a túlvilági jutalmak és büntetések emeltyűjévé. Végre visszaült trónjára s késő vénségeig bölcsen kormányozva hagyta el a földet, a mikor is tüstént Fó-istenné lőn.“

Ez időtől fogva a buddhismus tetemesen terjedt Chinában, mi sok tekintetben az Indiából jött térítőknak ügyes alkalmazkodásának tulajdonítható. Mert ők rendszerüket minden fenálló babonás nézettel könnyen rokonságba tudták hozni, s ezzel minden megtérőnek, bármely sok előítéletet hozott, és tartott légyen is meg magával, tag ka-

fordult Xaver Ferenc jezsuita térítési buzgalmának volt gyümölese. De a holland- portugall dulakodások annak Japánból végképp kiűztését eredményezék.

*) Jegyezzük meg, hogy Confucius a Buddha és Krisztus közötti kornak éppen közepén élt s így hátra is előre is szólhatott jövőndölsébe.

put tártak. Ők a laikusok irányában koránt sem voltak tulszigorúak, az erkölcsiség igényeit s kötelességeit illetőleg; külső vezeklés, s a bálványoknak vagy papoknak hozott aránylagos ajándék elégséges volt a vétkek megbűnhődésére. Egy a Fő tiszteletére alapított s gazdagon dotált templom kipótlá a vezeklést s Buddhéi fényesarnokait föltárá a kegyes adakozó előtt. Ha a patronusul kiszemelt egyént a halál utolérte, szívesen ígérék neki azt, hogy imádságaik s szent eseményeik által őt a lélekvándorlás végtelen lépésőin lehető leggyorsabbban át fogják szállítani. Hogy a nirvanába való elnyeletést megelőző tisztító tűzből gyors szabadulást eszközöljék, arra vállalkozának, hogy a szent könyvek egyes helyeit e célra alkalmazott melódiákon naponkint egyszer vagy többször élemlik s elfogadák azon különféle ételeket, miket a halott rokonai annak elköltözött s bolygása közben kifáradt éléhezett lelke számára hoztak. Mivel Confucius az ősök szellemét imádás tárgyává emelte; ők is készek voltak azon tant magukévé tenni; sőt annak ily ingerlőbb alakot adni.

Dacára ezen tetszelgő, szívesen alkalmazkodó tannak, a chinai kormány ritkán helyeslé azt, s csak két esetet emlit a krónika, melyben a császárok tulságos rokonszenve miatt a Confucius tanának veszeljes vetélytársává lehetett volna. Az első eset Kien-te, a Sung dynastia (950—1280. Kr. u.) alapítója alatt történt, midőn ezen császár 300 Sháhmánt vagy Buddha-papot küldött Indiába nagy fénynyel és ajándékkal, hogy onnan ezen istenség ereklýeit és fentmaradt könyveit élhozzák. A Heng-ho (Ganges) átlépése után egy nagy Buddha bálványt találtak ezek a folyam fővenyében s egy könyvet, mely őket arról tudósítá, hogy délre fekszik egy ország Sai-lan (Ceylon) hol egy bizonyos hegyen (Adams pik) Buddha 3 kubitus hosszú talpának lenyomata látható; a hegy tövében pedig van egy templom, hol amaz istenség ereklýei nyugosznak. A követség elindult ennek fölkeresésére, de utolérte őt a császár halálának s a bekövetkezett polgári zavarnak híre és eredménytelenül visszatért.

A másik eset ennél még fontosabb s tanuságosabb. A Ming dynastiának (1366—1644. Kr. u.) egy császár, a ki a 16-ik század elején nagy követséget küldött Indiába, hogy e felekezetnek ott, hirszerint, rejtekben élő bölcseit fölkerestesse s azokat udvarához hívassa, egyik miniszterétől következő intést nyerte: „a miért a nép Shakiát tiszteli s szereti, abban áll, hogy erényes életet élt s tudományát 42 évig fáradhatlanul hirdetvén, tisztos vénységben halt meg. Ez kétségkívül szép de Shun kora 110, Yau-e *) pedig 120 évre terjed-

*) L. Sárospataki Füzetek 1861. évi folyama 554. lap.

vén, a Shakiát jóval felülmúlja. Ha, mint hiszem, fölségednek Fő tanairánti előszeretete azon komoly szándokból ered, hogy az élet helyes útját fölfedezze, arra vagyok bátor kérni fölségedet, hogy ne csak a nevet szeresse, hanem magát a lényegét keresse, ne a célt tekintse, hanem az elvet kutassa, s ezt ne is Fő-től, egy külfölditől, hanem a belföld szeplőtlen bölceitől várja és kérje. Ha felséged rá vehetné magát, hogy a mi bölceinket ugyan oly előszeretettel tekintse, mint Fő-t s Yau és Shun bölcs tanait azon buzgalommal keresse, mely fölségedet a derék Shakia tanai után vezet, nem lesz rá szükség, hogy sok száz mérföldre küldjön nyugot boldog tartományába, mert a tárgy itt van szemei előtt. Hivatkozom Confuciusunk tanúságaira, ki azt mondja: azon pillanatban midőn komoly szándékom származik erényessé lenni, akaratom már teljesült is." Es a császár hajlott a szóra. Ily és hasonló okokból lőn mindig Chinában minden újítás megakadályozva, bár annak némelyike mint a Fő hit példája mutatja, még is utat talált s eltűretett. De vannak még más okok is, mik a chinaikat a vallástól eleitől fogva idegenekké tevék. A házasság fontos volta emlékezetet haladó időktől fogva szentesítve lévén, náluk a Fő papjai nőtlensége igen veszélyes szokásnak tekintetik. Buddha a szemlélődő életet s e világi gondoktól a szabadultságot a tökéletesség legnagyobb megközelítéséül tekinté, miért is igazi hívei munkátlanságban töltik életüket. Ez Khinában hol maga a császár az eke szarva megfogása által serkent a munkásságra, homlok egyenest ellenkezik a polgári institúciókkal. A konfuciusi tudósok azt is vetik Buddha szemére, hogy az embert az élet minden kötelmei iránt képtelenné teszi, a mennyiben gondolatait annyira elvonja a földtől s amaz új nemű létre irányozza, hogy fanatikusok e miatt szokszor ölik meg magukat *). Ezen fő hibái az idegen hitnek alkalmat szolgáltatottak ellenségeinek, hogy annak kiirtásáról gondoskodjanak. Mint veszélyes eretnekség sok izben üldözés tárgyává is lőn az, de akkorra

*) Nem ezen neme a fanatikus kíváncsiságnak, mi a mai öngyilkosok legnagyobb részét tettők végrehajtására viszi, de van ennek példája nyugaton is: különösen a többek közt a görög korból maradt annak egy klasszikus példánya az ambráciai Kleombrotus. Plátó Fedonjának olvasása után, a leukádiái szírtől a tengerbe ugrott. Kallimachus költővetkező epigrámmja lesz erről tanúságot:

Εἶπας Ἥλιε χαῖρε Κλεομβροτος ὠμβερακιωτης
ἦλατ' ἀπὸ ὑψηλῆς τευχος εἰς αἰδον
ἄξιον ἔτι παθῶν θανατὸν κακόν, ἀλλὰ Πλάτωνος
ἐν τοῦ περὶ ψυχῆς γραμμὶ ἀνὰ λείανενος

(Igy szólván: isten veled nap! az abráciái Kleombrotus leugrott a magas saikla-falról Hadesbe, nem mintha valami halálra méltót szenvedett volna, hanem Plátónak egy-
a lélekről irt munkája olvasása folytán.)

már oly mély gyökeret vert, hogy többé kiirtani nem lehetett. Mind ennek természetes következménye lön, hogy az állam-vallással soha sem emelkedhetett s annak papjai a népre állandó befolyást nem gyakorolhattak. Azonkívül a chinai nép természettel józan eszűbb, mint-hogy a képtelen buddhista meséket mind elhiggye s olyanok tanúsága szerint kik Chinában éltek s intézményeit tanulmányozák, sokszor meglátszik, miszerint a nép arról sem tud meggyőződni, hogy ama sok bálványkép megannyi isten lenne. Gondoljuk ehhez még a népnek nemzeti közönyösségét minden iránt, a mi a vallás speculativ oldalát illeti, s mely az élet foglalkozásai által egészen igénybe vétetéséből származik, s megmagyarázhatjuk azon lenézetést, melyben nála a buddhismus áll. De még azt is meg kell említeni a chinaiak becsületére, hogy ha elfogadtak is némely ind bálványistent, útálattal hagyták el attól mind azon szemérmetlen fanatikus őrzöngéseket, vagy legalább azok tetemes részét, mik az indusoknál főként a Dshaggernauti *) orgiákban nyilatkoznak.

Azon közönyösség sőt ellenszenv mit a chinai kormány Fő hívei iránt anyatartományaiban mutat, egészen megváltozik azonban a nagy falon túl a mongol-tatár síkok felé. Midőn Gerbillon egy chinai követség élén a nagy falon túl jutott, az ott lakó nép egyik fő Lámája ki se lépett sátorából, egy szóra sem érdemesíté a követséget, mely néki Kang-hi császártól jókívánatot sőt szent tisztelet kifejezését hozott. Ennek oka kétségtől az, hogy oly hit, mely a tatár síkok nomád népeinek elég jó, nem alkalmas az aránylag sokkal felvilágosultabb s miveltebb chinai nép számára, kiknél Confucius észszerű vallása még a mai tatár származású, s így eredetileg Buddha vallású dynastia alatt is folytonosan megtartja elsőségét.

Itt midőn a Fő vallás isteni tiszteletét, papjait, templomait azon sajátságos alak szerint, a mit az Chinában kapott, jellemezni fogjuk, jegyezzük meg, hogy eme titkos szótagot „OM.“ a Buddhisták nem kevésbbé tisztelik mint a brahmánok. Csak hogy utóbbiak azt saját trimurtijukra (Brahma Wishnu és Shiva triására) míg az előbbieket Buddha Dharma és Sanga háromságára alkalmazzák, mely háromság többek közt egy Kuanturgi (Canton) Fő templomban felállított hármas aranybálvány által van ábrázolva s melyre vonatkozólag mondják szent könyveik „Fő egy lény, de három alakja van.“ Ugyan e könyvekben találhatni chinai betűkkel írva, de (természetesen elser-

*) Hires ind város a legpompásabb pagodával, hol a Lingam egy szemtelen alakú bálvány alakjában őrzöngő kicsapongással tiszteli az indus nép a Trimurtit vagy sz. háromságot.

dített) sanscrit nyelven ama triáshoz intézett következő felkiáltást: Nemo Buddhája, Nemo Dharmaja, Nemo Sangaja. Om! (imádás Buddhának, Dharmának, Sangának, Om)! Eme mysticus végszylabának föladata tebát hogy ama 3-as kifejezést egy szótagban egyesítvén, a három alaknak egy osztatlan lényben egyesülését jelvényileg kifejezze.

E három istenséget a chinaiak a „három drága vagy tiszteletes Fő”-nak nevezik s Rémusat *) azokról következő magyarázatot ad. „Buddha vagy az ész nemzé Dharmát vagy törvényt és e kettő egyesülten hozta létre Sangá-t t. i. az egyéniesült többségnek abszolút egységgé olvadását.” Kül nyilatkozatában e háromság közül Buddha a tökélyre jutott szentek vagy Buddhákban, Dharma a szent iratokban, s Sanga a hívők seregében vagy a papok testületében nyeri kifejezését. Innen van, hogy a papi rend minden buddhista népnél Sanga közös névvel van nevezve, ebből chinai kiejtéssel megrövidítve lön Seng, mit a ker. térítők nem tudni miféle nyelvből kölcsönzött Bonz névvel fordítottak; holott helyesen és szószerint Seng lelki férfiút jelent.

Jellemezzük röviden e sajátyszerű papi rendet, melynek vizsgálásánál méltán elesedálkozhatunk azon, mily különös analogiát mutat fel nekünk tükrül az emberi természet az antipódoknál is.

A Shahmánok, Bonzok, Sengok vagy papok a Fő templomokkal összekötött zárdákban élnek. Ezek Chinában sajátlag szólva kolduló rendet képeznek s bizonyos időszakban szerte járnak, hogy a kegyes lelkektől a vallásos intézetek gyámolítására alamizsnát szedjenek. Ruhájuk hosszú, sarkig érő s bőszájú fekete vagy barna reverenda, mely derékon keskeny övvel van összeszorítva s fölibe fehér vagy sárga pluviale vetve, lábuk vagy födetlen vagy idomtalan papucsba van szorítva, s fejükön négyszegletű sipkát viselnek. Tonsurájuk oly nagy, hogy csak az alsóbb rendűeknél hágy egy kised hajkoszorút hátra. Midőn a zárdában vannak, nyakuk körül, ha kimennek kezükben olvasót viselnek, melyen imádságaikat leszámolják, házasodniok szorosan tiltva van, testüket sanyargatják s e nemben mesteri tökélyig tudják vinni, úgy hogy Simon stelites valódi sybaritává törpül mellettük; szoros böjtöket, estvéli és éjjeli imádkozásokat, horae, tartanak s a halottak üdvösségére jó pénzért mindig készek a kiszabott helyek elneklésére, vannak ereklýeik, miknek esoda-erőt tulajdonítanak.

A buddhista papok s a r. katholika egyház külszokásainak e cso-

*) Sur la doctrine Samancenne par Abel Rémusat a Melanges asiatiques 2. kötetében 1824.

dálatos hasonlata első tekintetre föltűnt a téritők előtt s Gerbillon, ki e dolgon hosszú ideig nem szűnt csodálkozni, végre megkérdeze egy értelmes mongolt, hogy mikor kezdték az ő földiei magukat alávetni a tibeti Lamának, egy a pápához igen hasonló uralkodónak. A felelet az volt, hogy az első ilyenforma papok Kublai Khán idejében 1280 körül jöttek a mongol-tatár földre, és hogy ezek csakugyan a mostaniakhoz éppen nem hasonló feddhetlen szent életű emberek lettek volna. Gerbillon ennél fogva azt gyanítja, hogy ezeknek syriai vagy örmény keresztyéneknek kellett lenniök s midőn az ő anyaországukali további érintkezésük a mongol birodalom szétforgácsolása után megszűnt, ritusaikkal beolvadtak a Buddha felekezete közé. Némelyek azt gyanítják, hogy a kelet e végső tartományai Nestoriánusok által nyerték volna a keresztyénség némi csillamat, mások pedig magát Sz. Tamást küldik hozzájuk apostolul. Pater Prémare pedig azt hiszi, legjobban eltalálta a dolgot midőn azt mondja: „itt az ördög egy gonosz ciznt követett el, hogy elleneit a kegyes jezsuita téritőket zavarba, kelepcébe hozza.“ Legjobban megközelítjük alkalmasint az igazságot, ha meggondoljuk, mit a történelem is bizonyít, miszerint a r. katolicismus igen sok szertartásain a pogány vallásos szokások hagyták nyomaikat, s hogy a paganismus tévelyei Ázsiában lényegileg ugyanazon fázisokon nyilatkozhattak mint Európában.

Annyi bizonyos, hogy semmi se lehetett bosszantóbb a téritőkre nézve, mint midőn azon dolgokat, miknek ők e barbár nép lelkületére való nagy hatását előre számíták, ott rég megunt cerimóniáknak találták. Találtak festett, öntött, és minden képzelhető pompával kifaragott képeket, processziókat, zászlókat, harangzugást, gyertyákat, tömjént, ékes öltönyökbe öltözött papságot, mely ezer aktióival az áhitatoskodásnak a Pali vagy az elrontott szankrit nyelven tartotta kultusát, melynek a nép egy szavát sem értette.

A Fő vallásnak istentiszteleti nyelve Fan-nak is neveztetik Buddha állítólagos születés helyéről. Ez a chinaiak előtt teljesen ismeretlen s maguk a papok is egynehány szokottabb szó és mondat hangnál egyebet nem tudnak belőle. Chinában hol a nyelv és írásjegyek sajátsága lehetetlenné teszi, hogy idegen szó pontos kifejezéssel irassék le, a Fan vagy Pali nyelv valószínű jargonra fajul, mit senki sem ért. Vannak ugyan a Bonzok szent könyveiben jegyzetek és magyarázatok, mik ezen sibolethek felvilágosítására volnának szánva, de a papok közül azt is csak igen kevés érti meg. Vannak ugyan, és pedig a jezsuita atyák tanúsága szerint, valódi tudományos fők is közöttük, kik a honi tudományosság minden ágában jártasak, de a legtöbb közülök olvasni sem tud. Mindamellett

a fan nyelv náluk valódi imádás tárgya s az azon írott vagy kimondott szavaknak esoda erőt tulajdonítanak. Gützlaff újabbkori legnevezetesebb prot. térítő azt kérdezte egykor egy Bonztól: „mi hasznok van oly szavak végetlen tömegének ismétlésében, miket ti nem értetek?” Igaz, felelé a pap hogy én azoknak értelmét nem ismerem, mert mély az és titkos, és mégis többszöri ismétlésének haszna szembe tűnő sőt kiszámíthatatlan.

A chinai törvényszékek előtt nem ritkán fordulnak elő botrányos perek, mikben a Fő papjai azzal vádoltatnak, hogy babonás mesterségüket asszonyok és leányok magukhoz csábítására fordítván, ezek által magukat a családi titkok veszélyes megbizottaivá teszik. Ezenkívül sok helyt nőtársulatokat is szoktak alakítani, melyek Ni-ku néven az apácákéhoz sokban hasonló feladatot tűznek maguk elé, de azt sokszor eltévesztik szemük elől. Azonban a kormány szigorú ellenőrizettel vigyáz a maga embereire és sokszor a tetteseket a leggyöngédiebb módon bünteti.

A Fő papjai és a r. kath. egyház cerimóniájának felöltő hasonlatossága Gützlaffot következő elmélkedésre bírja *). „Hogy a Bonzok imádságaikat olvasón számítják le, hogy élőkért és halottakért miséket szolgáltatnak, nőtlenségben élnek, fejüket beretváltják, bőjtölnek, ereklyéket imádnak sat. talán csak a tévelyek csodálatos összetalálkozásául tekinthetők; de tiszteletük a Tien hau ***) (égkirálynő) vagy (Shing-mu) (szent anya) iránt okvetlenül külföldi hagyományokból került hozzájuk.“ E sajátságos istenség felől nagyon eltérők a vélemények s csak Chinában is oly sok néven fordul elő, hogy eredeti mythusát meg nem határozhatni. Van egy legendája a Fő-kieni népnek, mely azt tartja, hogy Tien-hau életében egy az ő tartományukbeli szűz volt, ki álmában rokonait a tengeri vészben hajó-törést szenvedni látván, bátor elszántsággal sietett segélyükre s meg is menté őket. De ez még nem elég magyarázatnak, sőt hihetőbb, hogy Chinában menedéket keresett Nestoriánusok adtak alkalmat az istenség kultusához. Gützlaff maga is látott oly templomot, melyben I. Napoleonnak márvány szobra előtt a chinaiak tömjént égettek és énekelve hajlongtak. Nem lehetetlen tehát hogy a Sháhmánok oly feltűnő személyiségnek, minő a szent szűz, helyt adtak bálványaik között. Van még egy másik, s talán az előbbivel azonos istensége is a Fő vallásnak s ez Kuan-shi-yin vagy röviden Kuan-yin. Ennek leginkább Cantonban van nagy tisztelete s a cantoni chinaiak, kiknek kedvenc foglalkozásuk analógiákat keresgélnek az ő isteneik s a katho-

*) Journal of three voyages along the coast of China in 1831. 2. 35

**) L. Sárospataki Füzetek 1681. évi folyam. 573-ik lap.

licismus szentjei közt, az európaiak templomaiban látott szűz Mária képeket mindig Kuan-yin névvel nevezik *).

Deguignes híres orientalista ez utóbbiról következő magyarázatot ad: „Kuan-yinnak epithetonai közé tartozik még lótusszemű (Padmanetra) és lotus virágból származott (Padmapani) s mint látszik nem egyéb mint a személyesített természet az indusok Lakshmija **). Remusat nincs e nézettel és saját véleményét következőleg adja elő: „a legfőbb ész (Buddha) gondolata (Dharma) által a különféleséget, de viszonti egyesülést (Sanga) hozta létre, ezen triasból 5 abstractio vagy első rangú értelmiség (Buddha = intelligence) származott, e közül mindenik egy egy s így öt másodrangú értelmiséget (Bhodisatua, chinaian Pu-ti-sa-to, miből rövidítve lett Pu-se) szült. E névből képezték a chinaiak a Pu-sé szót melylyel nem csak ezen öt másodrangú értelmiség, hanem minden, a tökéletesség hason fokát elért lelkek fejeztetnek ki. Kuan-yin az első rangba helyeztetik s indus neve Padmapani, mely létre hozó erejénél fogva a trias második személyének (mint szülőtermészet) felel meg s külsőleg egy női istenség alakában szokott ábrázolva lenni.“ E vélemény mint látszik protásisában az előbbtitől eltér, de apodosisában amazzal szépen összező.

Legyen ennyi elég az ind mythológiávali párhuzamból, mert valószínűbb, hogy e női istenség első eszméje a keresztyén vallásból származott át, mi többek között annak epithetonai (szűz anya, isteni szülő sat.) s néki adott erők meggondolásából lesz világos. Nagyon érdekes lesz itt felhozni egy adatot, mely azt mutatja, hogy

*) Meglepetéssel láttak az utazók Ávában Hátsó-India egyik legnevezetesebb városában egy Buddha templomi festményt, mely a mellett, hogy vakító fénnnyel volt feldisztatva, mesteri avatottságú kezét is árult el. Egy nőalak, a csoportozat legkitűnőbbike, delfin formában állaton állva tart kezében egy csecsemőt, körülte számos alak, de a többek közt 3 kiváló mely lehetlen, hogy a 3 keleti bölcslet eszünkbe ne juttassa. E kép másolata látható, J. Georg Heck Iconografische Encyclopaedia 8-te Abtheilung, Religion und Cultus Taf 598. fig. 24.

**) Lakshmiről így szól az ind mythologia. Az istenek és óriások szövetségtek egymással, hogy Amritát (halhatlanság itala) készítsenek. E végből Mandar hegyét a tej-tengerbe tették s a világkigyóval körülvevették; ezt egyikük fejénél, másikuk farkánál megragadva húzták s általa a hegyet körben forgaták, míg a tej vajjá nem változnék. 1000 évi forgatás után a hegy lassanként kopva a tengerbe süllyedt. Ekkor Wishnu tekenősbékává változva (2. 5. avatár) lemerült s a hegyet mindaddig hátán tartá, míg az amrita elkészült. De mivel azt az istenek csak maguk számára akarták megtartani, nagy harcuk támadt miatta az óriásokkal, de Wishnu az isteneket segíté diadalra. A nagy csatepalé közt a tenger tajtékjából egy lótusvirág szárán ülve felmerült Lakshmi mint Sri t. i. a bőség és jóllét istennője s a boldogság adója, kibe Wishnu beleszeretvén, őt azonnal nőül vette.

Jézus is a Fő-vallás istenei közé számíttatik. A könyvnek, melyben ez áll címe „teljes története az isteneknek és szellemeknek“ s Kang-hy (1662—1722.) császár országlása alatt 22 oktáv kötetben egy chinai orvos által lőn compilálva. A compiler így szól:

„A legtávolabb nyugot népei azt beszélik, hogy Chinától 97,000 ly *) távolságra kezdődik Sy-kiang (talán Syria) határa. E tartományban élt régenten egy Ma-ly-a nevű szűz. A Han dynastiai Yen-ky császár első éveiben egy mennyei lélek tisztelettel jelenté neki: az ég ura téged a maga anyjává választott. Midőn ez beszédét elvégezé, csakugyan méhébe fogadott a szűz s nem sokára fiat szült. Az anya tisztelettől és örömtől telve posztóba takará s egy lő-jászolba helyezé őt. A mennyei szellemek nagy sokasága énekelt és örvendett fent a nagy égürben. Negyven nappal születése után anyja e gyermeket elvivé a szent tanítóhoz, ki Ye-su nevet adott rá. Harmincadik évében elhagyta anyját az ő eddigi hű oktatónjét s Yu-te-a országba utazott hol az embereket jóságra tanította. Szent csodái miket cselekedett, számosak. De amaz ország első családjai és hivatalnokai, kik igen büszkék és istentelenek voltak, terveket koholtak ellene, hogy őt megöljék. Ye-su 12 tanítványai között volt egy fősvény Yu-tah-sze. Ez a néki ajánlott nagy nyereségtől megvakittatva Ye-sut elárulá, kit is ellenségei megfogván Ana-sze törvényházába hurcolák. Itt durván lerántva öltönyeit kő oszlophoz köté s 5400-nál többet ütöttek reá, míg egész elroncsolódott s ellbénult. De még mindig oly szelid maradt mint a bárány és senkit sem bántott meg szavával. A vad néptömeg tövisből csinált néki főveget s azt fejébe nyomta, nyomorult veres köpönyeget adott reá s őt gúnyosan mint uralkodót tisztelte. Ezután egy nagy és nehéz 10-es jegy forma **) faalkotmányt csináltak, melyet vállára adtak, hogy vigye a városon kívül. Ott a faalkotmányt leállíták s őt rá szegezék s midőn szomjas volt, keserű italt adtak néki innia. Midőn lelkét kibocsátá, az ég elsötétült, a föld megrázkodott, a sziklák összeapódtak s apró darabokra tördelöztek. Ekkor ő 33 esztendő s volt. Halála után 3 nappal ismét visszatért az életre s teste ekkor fényes és szép volt. Először is anyjának jelent meg, hogy őt megvigasztalja. Negyven nappal ezután, midőn az égbe vissza akart menni, megparancsolá tanítványainak kik már 102-en voltak, hogy az ég alatt mindenfelé elmenjenek, adják a népnek a szent vizet, melylyel a ki megmosdik, lelke tiszta lesz. Tíz nappal ezután egy égi isten jött a földre, hogy

*) Chinai mértföld — egy stadium 600'.

**) A chinaiak a tizet merőn álló kereszt alakban írják.

az ő anyját is az égbe fölvigye. Ez azután a kilencedik rend fölé helyezve, az ég császárnéjává s a földnek és emberi nemnek védőjévé lőn.

Mindezeket összevetve tehát hihető, hogy a Fő-kieni szűz legendája a r. katolikusok Máriáról elbeszéléseükből származhatott, mivel a cím is melylyel a chinaiak ez istennőt nevezik Tien-hau-niang (a mi asszonyunk az ég királynője) a r. katolikus címhez igen közel jár.

Nevezetes istensége még a buddhistáknak Totuk vagy Ninifo a gyönyör istene, ki ellenkezőleg a görögök nemesen eszményesített Vénusával, egy idétlen pocakos, nagyfülű s mámorosan vigyorgó férfi alakjában szokott ábrázoltatni; idétlen testét alig fedi valami mez, úgy, hogy keresztbe tett lábai fölött formátlanul kidomboruló hasa bosszantó látványt nyújt, s éppen nem hízelgő véleményt szül a chinai nép e tárgybani fogalmairól. Ehez hasonló, csak hogy szeleidebb arcu s bár ép oly testes de már felöltöztetett bálvány, a Tshing-hoang (halhatlanság bálványa) mely már valamint a Yu úgy a Tao felekezet által is szokott tiszteltetni. Megismertető jele, hogy jobbján szarvas, balján gólya áll *).

A buddhisták nézete a teljesen elvont létről vagy quietismus-ról úgy látszik oda céloz, hogy az ember minden szenvedélytől sőt a gondolkozástól is megszabadulva, minden vágyakat levetve, a teljes értelmi megsemmisülés (anéantissiment intellectuel) állapotát érje el. És ha a Fő papokat általában véve tekintjük, csakugyan meg kell győződünk, hogy e vallás nagyon lealacsonyítólag hat az emberi lélekre. E boncok csaknem mindegyike arcának felöltő bárgyú, sőt butaságig menő kifejezete van, mi valószínűleg azon álmodozó állapotból származik, melybe ezek magukat erővel elmerítik s melyben egyike leghíresebb bölcseiknek állítólag kilenc évig maradt állva s tekintetét merőn és folytonosan egy előtte álló kőfalra szegezve. A mi az erkölcsi jutalom és büntetés tanát illeti: oly formán vélekednek, hogy a mi az embert e földi életben éri, jele az ő azelőtti létebeni magaviseletének s hogy jövő létének minőségét a földi életbeli magaviseletéből, ki lehet számítani. De ők, mint látszik nem kevesebb érdemet tulajdonítanak a negatív mint a pozitív erényeknek s a tétlenség, rosztoló tartózkodás és önkénytes szenvedések, kínok elvállalása, semmivel sem kisebb értékű szerintők a jó tényleges gyakorlásánál. Valóságos kontroll számadást visznek az éggel s üdvrei

*) L. mindkettő képét I. G. Heck Iconografische Encyclopaedie 1848. Achte Abth. Religion und Kultus: Taf. 406, Fig. 2 és 4.

jogukat szorosan följegyezve, számon tartva, másfelől bűneiknek adósságát szenvedésekkel, testi vezeklésekkel törlesztik.

A Buddha vallástól függetlenül is a chinai nagy véleménynyel van a jótékony cselekmények hatályáról s az alamizsna adás érde-meiről. „Az atyák jó vagy gonosz tettei meglátogattnak a fiak-ban és unokákban“ szokták ők mondani. Maga a császár is száraz-ság, közös baleset vagy a császári család valamelyik tagjának be- tegsége alkalmával, kegyelemtényeket, általános amnestiákat szokott osztogatni, mely esemény nagy nyilvános bűjtökkel van összekötve, mely alkalommal a hús-árulás egész országban keményen tiltva van.

Egy bíres chinai műben melynek címe „vizsgálódás a jó és rossz cselekmények körül“ oda utasíttatik az ember, hogy minden napnak tettei felett magával debet, vagy hitelszámadást tartson s azt minden év végével befejezze. Ha a zárszámadás előnyösen üt ki, akkor a fentmaradt jó cselekmények tartalék készletül szolgálnak a jövő évre, ha pedig hátrányban marad, azt azután jó tettekkel szükség liquidálnia *). Különféle liszták és összevetési rovatok van- nak készítve a jó és rossz cselekmények számára s ezek a chinai könyvtárakok legkeresettebb portékáját képezik. Az ezekben adott skálákból meglehetősen korrekt fogalmunk származhatik a chinai nép erkölcsi érzetéről. Egy ember megölése 100-at számít a gonosz jegy- zékben s 100 részlet jó cselekménnyel ellensúlyoztatik. Egy ut ki- igazítása vagy híd és csatorna építése 10, egy beteg meggyógyítása 30, szegények számára sirnak való föld ajándékozása 30 sat. jó rész- letet ad, másnak rágalalmazása vagy gyanusítása 20, egy sirnak el- rombolása 50, holttest kiasása 100, valaki férfi örökösének láb alól eltevése 200 sat részlettel ér fel a debet oldalán és ezen nézetek a chinaiaknál, kik a világ minden népei között legkevésbé hábor- gattatnak a felekezti gyűlölet által, nem csak a buddhistáknak, ha- nem az egész népnek sajátjai.

Fő paradicsomában, mint minden pusztán emberi vallásrend- szerben, érzéki gyönyörök képezik a boldogultak üdvét. De itt, el- lenkezőleg a muhamedán nézetekkel, a szentek nincsenek hurikkal ellátva, mivel azon nők, kik ide bebocsáttatnak, nemüket előbb le- vetkezik. „A lotus virágból újra született szenteknek teste tiszta és jó illatú, arcuk fényes és ékes, szívük telve bölcseséggel, bá- natot és bosszúságot nem éreznek. Nem öltözködnek s még sem fáznak; öltözködnek s még sem izzadnak, nem esznek, még sem éhe- sek; esznek, még sem terhelik meg magukat, soha sem öregeszenek.

*) Kinek ne jutna itt eszébe a „thesaurus supererogatorius operum sanctorum.“

A lótus virágok s drága kövekből rakott fák lassú lengedezése andalító zenét hangoztat füleikbe, mint egy himzett selyem legyező esendős zizegése. Ha föltekintenek az ég boltozatát tu-lu virágokkal rakva látják, melyek lassú eső formában rájuk szállingóznak. Ez azon hely mit a nyugot népei pal-disnak „(paradis) neveznek.”

A chinai pokolra nézve fölvilágosítást ad Dr. Morrison fordítása, azon tiz nagy képhez való magyarázatokból, mik nevezetesebb ünnepélyek alkalmával a templomokban közszemlére kitétetnek s miket az európaiak sok ideig hibásan chinai kriminál büntetéseknek tartottak s mik a mennyei birodalom igazság-szolgáltatási kegyetlenségéről alaptalan véleményt szültek. „Az örök elítéltetés előtt a lelkek a Sheming-vang (sötétség tiz királya) termeiben törvényt állának, (mely törvényszéknéli eljárás egészen a chinai büntető perfolyamokat állítja elé). Itt a bűnösök vagy szétfűrészeltetnek vagy égő oszlophoz köttetnek, vagy mozsárban töretnék sat. Mikor az ítélet kimondatik, a jók égbe emelkednek, a középszerűek ismét új testekben a földre vissza küldetnek, hogy itt gazdagságot s tisztességet élvezzenek, a megátalkodottak pokoli kinokra taszítottak vagy olyféle állatokká változnak, miknek hajlamait és szokásait életükben leginkább látszottak utánozni.”

Hátra van még, hogy pár szóval a Fő-nak szentelt templomokat s szent helyeket jellemezzük.

A Fő-templomokat vagy pagódákat legszokottabb néven Tsetia-nak hívják mely mellett vagy körül mindig van egy vagy több Vei-har vagy klastrom, melyben az istenség papjai laknak. Azon tér pedig mit egy Vei-har a közepében fekvő Tsetia-val elfoglal Pu-ta-lának neveztetik, mely Buddha név chinaias kiejtése felismerhető.

A Fő vallás jelen állapota Chinában éppen nem mondható virágzóznak s azon terjedelmes, nagyszerű építmények, mik régibb időkben alapítottak, többnyire elhagyatva s romladozva állanak, szomorú tanui gyanánt egy, talán polgárilag is, virágzóbb kornak. Ily pagódákat minden kis tartományban felülről számmal találhatni, mik többnyire 7 vagy 9 emeletűek s ez utóbbi esetben Wishnu 9 avatárját jelképezik, de ezek közül csak alig néhány van jó karban s lakható állapotban, a többi, mivel leginkább nagy folyamok partjain építvék, csak a hajósoknak szolgál tájékozó jelül China csavargós és szeszélyes folyamain.

Buddhának chinaias kiejtését ismerhetni még fel Puto szóban is. Ez kis szigetnek neve, mely a Grenwichi hossz. 121° s a szélesség 30° 3' fekszik, hol Gützlaff a Főnek szentelt legnagyobb-szerű s egész Chinából számtalan zarándok által látogatott vallásos in-

tézetet megtekintette. Fönt idézett művében következőleg írja le itt tett látogatását.

Távolról a sziget puszta és lakatlannak látszott. De midőn közelebb értünk, tekintélyes épületeket s csillogó tetőket vettünk rajta észre, egy kiálló s a körül zajgó tenger bősziült hajjaitól korbácsolt sziklára épült templom mindjárt fogalmat adott nekünk építőinek ügyességéről, az isteni tisztelet körül végbe menő orgiák helyeinek kiválasztásához. Kiszállva a szigetre egészen el voltunk merülve egy kies berekben fekvő nagy épület szemlélésével, midőn néhány Fő papot láttunk meg, kik érkezésünk ujszerű látmányától vonatva felénk közeledének. Midőn közöttük néhány könyvet kiosztánk, nagy lelkesedéssel kiáltozák „dicséret magasztalás Buddhának,” s kíváncsian kapdosák ki azokat kezeinkből. Ezután egy fa és bambus erdőtől környezett nagy templomhoz mentünk fel. Egy ízletes ívvel fődött pomrás kapu tágas udvarba vezetett bennünket, mit a papok lakásainak hosszú sora kerített be. Az udvarba lépéskor iszonyú colossalis Buddha bálványok, Kuan-yin a kegyelem istennőjének s más szenteknek szobrai az idegennek megdöbbenő szédületes látványt nyújtanak.“

„A főpap beszélgetésre kérészt föl bennünket. Ez egy öreg süket ember volt, ki mint látszott a többiek felett igen csekély tekintélyvel birt s beszédje sem árult el nagy tudományosságot, megjegyzései meglehetősen mindennapiak valának. Ezzel végezve egy kövezett ösvényen haladánk tovább, melynek mentében több apró templomot vettünk észre, miknek falain az itt látogatást tett chinai celebritásoknak nevei nagy aranyozott betűkkel valának bevésve. Egyszerre egy az előbbieknél sokkal nagyobb templomot pillantottunk meg, sárga cseréppel fődve, mely körülményből tüstént megtudtuk, hogy az császári adomány. Egy víz medencén kitünő izléssel készült híd tágas és terméskövel kirakott térhez vitt bennünket. Az építmény minden része az előbivel egy stylú, de sokkal ízletesebb volt. A bálványok is ugyanazok, de imádóik sokkal többen valának s ez volt kétségkívül a legnagyobb templom, mit valaha láttam. Ezen a bálványimádás számtalan cicomával földisztított csarnok sok remekeit mutatá fel a chinai művészetnek.“

„Az óriási szobrok agyagból voltak s kitünő ügyességgel meg-aranyozva. A templom beljében nagy dobok s hengeridomu harangok voltak. Éppen vecsernyét tartottak, mely pali nyelven a latin miséhez felötölőleg hasonló hangnyomattal énekeltetett. A papok olvasóikat mellükön összetett kezeikben tarták. Egyik kis csengetyűt kezel, melynek hangja szerint az istentisztelet szabályozta-

tott; néha a dobokra nagyokat ütöttek, hogy Buddha figyelmét magukra vonják. Ugyanazon szavak százszor is ismételtettek. A fungenszervezet nem nagy érdekeltséget mutatott, mert némelyik nevetkézve, s szomszédjával tréfálózva tekintgetett körül, másik ruháját közönyösen babrálva, mormogá imádságát. A többiek, kik csak bámulni jöttek, az istentisztelet ünnepélyességét éppen nem látszottak érezni. Bár a kormány nem rokonszenvez a Fő vallással, még is nagy betűkkel írt cédulákat láttunk a falakra ragasztva, melyben a nép hivatalosan felszólíttatik, hogy e templomhoz zárándokolva imádságai által az eget termékeny aratás engedésére indítsa; s e levelek a császár jegyével voltak ellátva. Mily ellentmondás!“

„A szigeten összesen két nagy és hatvan kis templom van, mik mind hasonló stýlban építvék s mikben Kuan-yin istennő bálványa mindig egyikét foglalja a legfőbb helyeknek. Azt mondják, hogy e 12 □ mérföldet nem haladó szigetkén 2000 pap él. Nő és laykus e szigeten állandóul nem lakhatik. Ily nagy tömeg henyelő tartására a szomszéd szigetekeken tetemes földbirtokok vannak kihasítva; de mivel ez mind nem elég, koldulni járnak el nem csak a szomszéd provinciákba, hanem egész Chinába és hátsó Indiába, ezenkívül a kegyes búcsúsoktól is tetemes jövedelmet húznak. Ki e szigetet először látogatja meg, tündér-országként tűnik az föl előtte, oly regényes minden mit itt a szem lát. Az erős granitba vésett óriási feliratok, a temérdek templom, a festői táj sokcsúcsú szakadékos sziklaival, mik alatt a vad hullám bömböli örök dythyrambjait, s mindenek fölött ama díszes mauzoleum, a legnagyobb mit valaha láttam, melyben századok óta ezer és ezer pap behalzsamozott hullája nyugszik, a képelemre hatalmas benyomást gyakorolnak.“

Ezek vázlatban, miket a mennyei birodalom millióinak legnépesebb vallásfelekezetéről említésre méltónak tartottam, láthatni hogy az nem egyéb a szó szoros értelmében vett nihilismusnál. A természet látható tárgyairól, s az ind mythológiában személyesített s istenített anyagról azoknak láthatlan, észszerű okfőjéhez fölemelkedni óhajtó lélek első föllebbentében elszedül a végetlenség sejtelmétől, s mint a hosszas körforgás következtében eszméletét veszített ember az egész mindenséget egy óriási örvényben látja forogni, melynek fenéketlen torkolata a nirvanah. E kimondhatlan eszmétől megrettenve s azt többé érintetlenül hagyva, visszabukik a teremtetett dolgok tömkelegébe, s az eszményiség irányában kezdett útját

a legvastagabb hylozoismus sarában végezi. Többire nézve annak méltánylata minden figyelmes olvasó elméjében önkényt kiképződik, valamint a tudományos tanúság is ezen Európa és Ázsia közt talá-
cite vont. parallelából.

Szamtalan azon babonás szertartás, ünnepi és magán-szokás, bűvészi üzérkedés, mi e felőtltőleg nyerésszedő, hajhász szellemű nép-
nél, ezen vallásban találja bőven termő földjét.

Tomori Sándor.

IRODALMI SZEMLE.

Úti rajzok. Irta Zombori Gedő. 1. Kötet. Magyar-
ország, Ausztria, Morva- és Csehország, Németör-
szág, Holland, Belgaföld, Angolország. Kiadja Stein
János Kolosvártt. 1861.

E művet egy tehetséges és szorgalmas író nyújtja kezünkbe, ki
mint ref. theologus, nemcsak száraz útvázlattal, hanem bennünket
érdeklő tudományos ösmeretek gyűjtésével is gazdagítja egyházi
irodalmunkat. — A munka ajánlása és dicsérése helyett íme közöl-
jük mutatóványul a XX-dik fejezetből a marburgi egyetem és növelés
leírását, hadd ajánlja és dicsérje t. c. olvasóink előtt a becses mű
önmagát.

A marburgi egyetem volt a legelső protestáns német egyetem.
A „nagylelkű Fülep“ mint a szerzeteket eltörlő, jövedelmeiket
„Hessen legnagyobb ékességének“ egy egyetemnek virágoztatására
szentelé. Melyre akkor hivatva volt, bár lejátszá fontos szerepét,
előttünk az egyetemeket legelőbb látogatókra célszerű azon kegy-
pénzért, melyet II. Rákóci Ferenc nője Amáliának atyja,
„mindenneli ellátásra“ alapított — „két Maros-Vásár-
helytől ajánlott papjelölt számára.“ Ez később 120
tallér alapítványpénz és 10 tallér utiköltségre módosítatott, míg a
közelebbi időben 80 tallerra szállittatá a fejedelem, trónt nem öröklő
gyermekai számarai előgondoskodása. Az egyetemen egykor menhelyt
találtak a német nemzet üldözött szabadgondolkozói, miről tanúságot
adnak az egyetem gyűlterme faláról alánéző nagyférfiak. A tudomány
e fölcent bajnokai közt találjuk az itt 1687—1708-ig tanár Papin
(Dionisius) a gőzerő és gőzgépek valódi föltalálójának arcképét. E

kivül Wangerw, Savigni, Grimm, Wolff, s több jelesek vonásaiból olvassuk az egyetem régi hírét. (Ez ódon ó német izletű épület, az egyetem hivatal szobái és gimnázium széke, egykor dömés klastrom volt, hatszázadot látott elviharozni feje fölött). Mellőzve a jelen nem pártolást, — az abszolút kormány ösmertetőjét, az egyetem bukását a hercegség két részre szakadásától hozzák le. Ekkor nemcsak jövedelme kisebbült, de szellemi vagyona is a szó értelmében úgy feleztetett, hogy 16 kötetes mű 8 első darabja Griesenbe szakadt, 8 utolsó Marburgnak maradt. Legjobban áll az orvoslát, a „Ketzerbach“-on a gyönyörű épület a boncterem, haltermek és a tudományra nézt fontos példányokkal bíró tárlata. Jelenben a jeles vegyész Kolbe, a történész Henke, a bölcsész Waicz és Zeller s mint egyháztörténész és hittanár hirhedt Heppe szereznek az egyetemnek látogatott termeket, hírt és élénkséget.

Mint egész németföldön, feltűnő az egyetem bölcse rendezése, az állam és egyházzal tapintatosan szőtt viszony. Ez az, mi a német tudományos életnek gyűjteményei s népnövelésétől támogatva jövőt biztosít. Népnövelésén nincs semmi politikai színezet, mint Anglia és Hollandban, de árnyalat rajta hogy több benne a tudás, mint az érzés, elágazóbb mint sem hogy egy pontba hatna. Mint semmiben, Németország e részben sem egy, gondolom érdekes lesz önöknek, ha egyetemi tanuló életem tapasztalataiból pár lapot kiszakítok.

Világítól elszakasztva tisztán az egyetem és egyház birtokában a növelés kezelése, miért lehet egyöntetű, szabad és nincs érdekek szemelve ki. Nem mint Frank- és Angolhonban a kirekesztőleges határozási jog, itt csak a védnöki, támogatási szerep jut a kormánynak.

A család ki van zárva a növelésből, s kénytelen növendékét iskolába küldeni. Helységekben az egyház választottjai néha a fálnagy határozza meg alkalmas-e már az iskolába az ifju sarj, s az apa kénytelen felküldeni, a büntetés szigorú, ha onnan elvonandja. Az első növelés az, a mit mint polgárnak tudni kell, élet céljára ezután tanul. Alig van egyház, melynek iskolája már századok oltana volna alaptökére fektetve. A helységben a legtisztább, legnagyobb épület, legizleteseb kert, s faoskola, s így a legterjesebb telek az iskola. Gondnoka a pap s az egyházi választmány, de önkénytes javitást nem tehet, a tanító független s a gyűlésekben az iskolát érdeklőleg szava első érvényű. Oskolát vizsgál a környék egyház elnöke, tanácsol, gondoz, de nem parancsol, őt ez állásra nem tekintélye, rangja, hanem érdemei s tapasztalataiért emelte a közbizalom.

A népiskolában kezdi már a földészetet, kiskörű gazdálkodást, a természettudományok ösmeretét. Ez okozza, hogy jól vezetett népiskolát gazdagabban hagyja el, mint növendékünk az algimnáziumot. A mit sehol, itt láttam, hogy a növendékkel korán ösmeretik meg nemzete irodalmát, de mint sehol érzelmet itt sem önt, cél a tudás. — Jótékony behatása mégis megmarad, a legszegényebb földész lakában a szent könyv s zsoltár mellett ott találjuk valamelyik költő író remekművét, este vagy vasárnap föltárva van, s csendben magának vagy hangosan olvasva családjának szerez életet. Milyen zajosok vasárnap a mi falvaink. Kisértsünk szoktatni.

Reál-, polgári- és iparoskolák nem állnak az egyház, hanem mely alá magokat hallgatólagosan adák, az egyetem vezetése alatt. Ezek rendeltetése életet, erkölcsöt, szokást, ügyességet, társadalmi kötélyeket is tanítani. Fájdalom, hogy mindezekbe beléhalszanak a vallási és polgári pártküzdelmek, ellenszenvek, s teszik azt, hogy nézetem szerint Németország most áll legtávolabb a vallási egysüléstől, a hol megtörténik, azt állami célok tuszkolják össze s benn keseredettebb ellenszenv s összeforrrhatlanabb nyílás tátong.

A kor egyik legfontosb kérdése az iparnöveldek (Industrielschule). Én e részben a franciáknak adok elsőséget, több a mintány, nagyobb a gyakorlati élet, s tiszteltebb ez osztály. Németföldön elég van, tanítóikat neveltetik, méltányolják s hogy ennyi akarás elegendő valódiságot, eredményt nem mutat, az okot a nemzeti jellegben keresem. Az ilyen iskolák ösztöndíjakat tűznek, mit a nyerő utazás, táruk vizsgálatára fordít, s visszajöttkor tapasztalatairól kimutatást ad.

Minden ember azon iskolába megy, mely leendő életpályájához tartozik. E mellett vannak sokhelyt a gyári iskolák, melyekben a gépek kezelésének elemei, viz-, gőz-crömművek, társaságok, gyári viszonyok, s a természettan célhoz tartozó részei ösmértetnek.

A milyen nálunk, olyan itt is a polgároskola. Itt a növendék jövő életmódjához kelletendő minden szükséges ösmeret birtokába juthat. Fönnebb áll a néptanodáknál tanmódjai és tárgyainál fogva (mértan, technologia, rajz s kis izléstan). Nem „real tanoda“ ez több, de ugyanazon ösmeretet adja. A „polgári iskola“ színezete inkább a gyakorlati, a polgári életben szükségesekeket tárja föl. — A „real“-ban túlnyomóbb a tudományos elem, nem iparost, hanem alant egy gyakorlati embert, fönnebb egy technikára átmenőt lát el elég alapkészülettel, s ép ez az a pont, hol a németországi és schweizi különöszakad. Nagy súly van fektetve a honi s az európai nyelvekre. Járnak obe olyan iparosok, kik élelmöket a nap bizonyos órájában

munkájokkal keresik meg. Magában az intézetben, mely sokhelyt gép- és eszközgyárral van összekötve, munkát nyernek a képzetebbek.

A gimnázialis növelés érdeme, hogy előbb képez embert, mint hivatalnokot. Itt a tudós a legelső. A tanító és tanítvány közt a viszony hideg, de már kezd pártos lenni, mintha ezzel is gimnáziumaik főcélját, az egyetemreai készitést vélnék elérni. Zene, európai nyelvek, művészet, társadalmi erényekre szoktatás sincs elhanyagolva.

A tanuláság szabadságában a Németföldnek nagy ereje s élénksége fekszik; de súlyesztve általa a tanári állás. Egyetlen jó oldala, hogy a tanár, a hallgatók tetszésétől függvén tanterme, folytonos haladásra van kényszerítve. Az egyetemi tanár, mint tudós bir nimbuszt, mint előadó egészen hallgatói szeszélyétől függ, előadására a látogatókat már havakkal azelőtt vagy folytonosan örökös nyájasság és kedvkereséssel gyűjti, de gyakran oly ügyesen, hogy működése észre nem vétetik. Az ifjak társulatai „Verbindung“-ok oly fontos szerepet játsznak véle is szemben, hogy leckéjét legtöbbször azon társaság tagjai látogatják, melyhez ő egykor tartozott, vagy melyiket pártol. E „Verbindung“-ok eredete azon korra esik, mikor a frank hódítás és törekvés ellen a nemzet általános mozgalomra szólítá ifjait. A jénai ifjuság alkotá az első egyletet, jelszó volt a hon megmentése. A melyet ekkor a 24 egyetem ifjusága követett, a béke időben több irányra szakadt, különféle jelszavak alatt kezde új életet. Megmaradt egyetlen kapesúl mi dalaikban vissza zeng a honszeretet; de a mint az elvek megkülönböztek, egyrészt törvényéül vette a vivást, ábrándozva a lovagi kor eltűnt erényéről, s más eldobta azt, egy kiürthatlan gyűlölség futja át a nemzet vérét, ifjuságát. A vivó „corps“ lenézi a mást, a Verbindungsot, s folyton civódnak a különbözö „corps“-ok. Készakarva összesurlódnak az úton „lo s“ kiált egyik s megviv valami kitűzött helyen, ha az egyetem szolgálja őket szét nem ugrasztja. Ily vivások alatt örsöket állitnak, ha a szolgálja jön egymásnak jelt adnak, s a szobában vivók mindent eltakaritnak az érkező elől. E szolgálja s a „quaestor“ és több ily sokszor profanus emberekre bizatván az ifjuságrai felügyelet, erkölcsi káros hatása elkerülhetlen, játékguny megvetés tárgyává lesz a törvénykezelő, s a durva személyitő által jövőre is előletik a törvény emberei iránt kellettő őszinte tisztelet. Az ifjusággal itt is csak mint háttérbe rendelkező viszonylik a tanárikar s így magát tekintélye behatása nagy részétől fosztá meg.

Az ifjuság önértetét emeli, hogy ő „egyetemi polgár“ s úgyszólván hazája értelmiségébe már fölvéve van, midőn annak pol-

gára, mely mindig az ország szellemi emelkedése, műveltsége hőmérője. Az ifjúságban leghűbben él az ősi szeretete. Sok érzelem zene költészet köszöni létét társasegyleteiknek; de sok a visszaélés is, s bár inkább ártatlanok mint házsártok, életök reformot kíván. A német ifju elég szorgalmas, de hiányzik a vezető, ide oda kapkod, többfélélt tud mint ifjaink, de nem oly biztosan, s megtarthatón.

Párisban 6000 az egyetemi ifjúság, németek közt legfőbb hatszáz, de e kevés Európa haladásának fontosb tényezője, mint ott amaz. A talányt a haladásra legbiztosabban ösztönző, jutalmazó egyetemi elrendezés fejti meg. A tudomány haladását, élete élénkítését munkálja a szorgalom, míg a párisi tanár hetenként ad két három órát, naponta két hármat a német, ez változtathatja tantárgyait a kor, s az ifjúság igényei szerint, taníthat mindent, neki a tudomány minden ágából valami újat kell fölmutatni, a többinél nagyobbbat, hogy tantermébe csődüljön az ifjúság; a francia tanár pedig marad mindig ugyanaz, első leckéjével tett köre s iránya egyszer mindenkorra van kijelölve.

VEGYES HIREK.

Az alsó soproni ágost. hitv. egyházmegye esperese Kis Sámuel szilsárkányi lelkész október 16-án, életének 65-dik évében, jobb létre szenderült.

A miskolci 8 osztályú ref. gimnázium jelenlegi létszáma 302. Kriza János erdélyi unitárius püspök, és Nagy Lajos kolozsvári unitárius pap és tanár mint szerkesztők és kiadók a „Keresztyén Magvető” című vállalat második kötetére előfizetési felhívást intéztek, az egyházi irodalmat pártoló nagy érdemű közönséghez, azon reménnyel, hogy lelkes pártfogóik, nemes ügybarátaik, buzgó hitfeleik most sem vonják meg tettleges segedelmöket, sőt oda fognak törekedni, hogy e vállalat pártoló közönségét körükben gyarapítván, annak jövőjét is biztosítsák. Megjelenik ezen 11-ik kötet a jövő 1862-ik év tavaszán, az 1-ső kötetéhez hasonló alakban és terjedelemben. Előfizetési ára 1 for. A két első kötet együtt 2 for 50 krajcáron kapható. Az előfizetések beküldésének határideje 1862. január utolsó napja.

Dr. Ballagi Mór tanár a Hází Kinestár és Protestáns lap kiadó szerkesztője, előfizetési felhívást bocsátott ki mindkét egyházi lap jövő évi folyamára. A Protestáns egyházi és iskolai lap ötödik évi pályáján is minden nevezeteseb tünneményt, mely egyházi vagy iskolai téren kiválóbb fontossággal bír, igyekezni fog a szerkesztőség olvasóközönségével megismertetni. Előfizetési ára egész évre 7 forint 40 krajcár; félévre 3 for. 70 kr. A Hází Kinestár feladata a protestáns közönség, különösen a nép

családaiban a miveltséget, a haza és egyház iránti lelkesedést és szeretetet kifejteni s ápolni. Ez évi folyam e feladatnak teljesen megfelelt, és mégis oly felette osekély volt előfizetőinek száma, hogy ez évben annak kiadása mellett tetemes veszteség érte a szerkesztőséget. Ily körülmények között lehetetlen volna annak további kiadása. Azonban a szent ügy érdekében még ezennel főkéretik minden lelkes protestáns, hogy értvén a tárgy fontosságát és tudván a lap nehéz körülményeit, szíveskedjék a vállalat fenmaradhatása érdekében teljes buzgósággal közremunkálni. Különösen főkéretnek egyházunk azon előkelői, kiket az Isten anyagiakkal bőven megáldott, hogy e közlönyből néhány egészen szegény családnak egyes példányokat megrendelni kegyeskedjenek. Ily módon lehető lenne a lap további fentartathatása. A Házi Kincstár előfizetési ára egész évre 2 forint, félévre 1 forint o. é. Az előfizetési pénz a lap szerkesztőségéhez (Lipót utca 39-dik szám) bérmentve intézendő.

Előfizetési felhívás a „Sárospataki Füzetek” hatodik évfolyamára. (1862. január. december.)

Folyóiratunk jövő évi folyamára azon édes reménnyel bocsátjuk ki előfizetési felhívásunkat, hogy eddigi t. c. előfizetőink vállalatunkat ismét pártfogásuk alá vevén, nekünk lehetővé teszik a nyomdai költségek fedezhetését.

Egész őszinteséggel megvalljuk, hogy e vállalat jövődelméből szerkesztői díjazásra, t. c. dolgozótársaink jutalmazására évek óta egy fillér sem marad fel; és mégis éni akar továbbra is vállalatunk. Igenis, mert meg vagyunk arról győződve, hogy egy önálló tudományos folyóiraatra a magyar protestáns értelmiségnek mulhatlanul szüksége van. Állításunkat igazolja azon nagy részvét, melyet tudományos és munkás férfaink nagybecsű dolgozataik küldésével oly édesörömmel és önzetlenül tanúsítanak.

A jövő évre ismét több jelesek ígérék közreműködésüket; nyertünk nt. Révész Imre urtól egy oly dolgozatot, mely maga megérdemli azt, hogy az egyházmegyék t. c. hivatalnokai, saját köriükben olvasó-egyletet alakítva, más irodalmi termékek mellett folyóiratunkat is pártfogásukba vegyék.

A Sárospataki Füzetek előfizetési ára jövőre is változatlanul marad t. i. egész évre postán küldve 6 frt., félévre 3 frt. Helyből elvitetve, egész évre 5 frt. félévre 2 frt. 50 kr. Hatvan nagy iv, tíz szállítmányban.

Sárospatak, december 12. 1861.

A ref. főiskolai tanárok megbízásából

Antalfi János,

szerkesztő.

TARTALOM

A SÁROSPATAKI FÜZETEK ÖTÖDIK ÉVFOLYAMÁHOZ.

Egyház, hittan és egyháztörténet.

Lap.

Tanúság az idő jelenségeiből az egyház érdekében. Homok- alföldi	2
A legközelebbi múlt és hatása. Dr. Heiszler József.	40
Egyháztörténelmi források a debreceni egyházmegye levéltá- rából. Révész Imre	48
Vallásügyi tárgyalások az 1830—40. évi országgyűlésen. Bo- dón Ábrahám	51 358
Közlemény a hely. hitv. dunamelléki egyházkerülethez tartozó solti egyházmegye jegyzőkönyvéből. Szász Károly.	58
Reformáta és lutherána egyház elnevezés története. Szabó Károly.	97
Miskolci István esperes levele Bocskai Istvánhoz. Hegedűs László.	182
Filó L. előterjesztése az idegen egyházak genfi bizottmányá- ban a protestáns diasporákról Moldva és Oláhországban.	190
Perényi Gábor végrendelete. Szilágyi Sándor.	355
Filó Lajos tudósítása Genfből.	376
Szabadság, egyenlőség, testvériség. Kolos Dániel.	387
A magyar szentegyház viszonya a római kuriához a reformá- cióig. Pálkövi Antal.	401. 481. 815. 892
A keresztyénység az unió szempontjából. Dr. Heiszler József.	422
Beythe Andrásnak Reczes, Thokoics, és Klaszekovics espere- sekhez 1597-iki március 6-án irt levele. Garádi.	433
Kanonika vizitáció pártoltatása Szatmár vármegyétől 1731.	436
Zoványi György szuperintendens körlevele 1730., melyben a prot. egyház ügyében Bécsbe küldött követek részére az ekkléziákból segélygyűjtést rendel.	437
Pótlék Szatmárnémeti történetéhez. Bartók Gábor.	439
Hit és okosság kell, hogy együtt legyenek a prot. keresztyén- ben. Varga Lajos.	508
Végh József levele Szentpéteri Sámuel espereshez. Adatul Végh János volt csehországi magyar pap élet és kor- rajzához	525

Bilkei Lipcsey Józsefnek az egyházi beligazgatásban akkoron ref. érvényű IV. tétele. Gonda László.	542
Tájékozás a magyar egyházi átalakulás mezején a mohácsi harc előtt. Nagy József.	577
Adalék az unió vitály történetéhez. Szilágyi Sándor.	616
A solti ev. ref. egyházmegye körirata az egyházi tisztújítás ügyében	666
A nápolyi gályákra ítelt magyar protestáns papok apologiája. Szilágyi István. Válasz. A. J.	739
A bázeli egyetem könyvtarából. Zsindely István.	838
A tiszáninneni ev. ref. egyházkerület felirata. 1859. nov. 15.	849
Duae epistolae. Prior Suae Majestatis Mariae Theresiae ad Fr. Barkóczy; altera archiepiscopi Barkóczy ad M. T.	922
Lichner Pál.	922
Nevelés, tanügy, bölesészet, történelem, művészet, irodalom, könyv- ismertetés, bírálat, felelet.	
Vezérgondolatok egy jó anyanyelvi olvasókönyv szerkesztésé- ről, a magyar gimnáziumok számára. Szilágyi István.	12
Kalászat az ó szövetségi szentköltészet mezején. Gonda L.	34
Hétfőn reggeli és Szombat esti énekek	38
Levéltöredék Kazinczy Ferencről. Szentpétery Sámuel.	70
Bírálat. Az eszmeelviség védelme.	72
A sárospataki képezde szellemi állásáról. Árvai József.	85
A sárospataki gimn. tanárok nyilatkozata az osztályrendszer időközbeni behozata ellen.	94
Ének urvacsorájakor. Nemes Lajos.	138
A gimnázium-rendezés ügyében fenforgó kérdésekről. Imre Sándor	140
Igazgatói jelentés a m. szigeti ref. gimnázium állásáról 1859— 1860-ban. Szilágyi István.	162
Ellenbírálat Filó Lajos pesti ref. tanár vallási egyesülés ideá- jára tett bírálatára. Pap István	170
A tiszáninneni ref. egyházkerületi küldöttség működése Szent- Pál napkor Sárospatakon.	184
A gimnáziumi oktatásügy története, a magyarországi hely. hitvallásuakál különös tekintettel a h. h. tanároknak Pesten 1860-ban tartott egyetemes értekezletére. Szilágyi István	193
Ének urvacsorájakor. Zs. I.	352
Halotti ének. Atányi Titusz	354
Gamáliel. Gonda László.	430
Egy szó az eszmeelviséghez. Szalai István	455
Hivatalos előterjesztés a miskolci h. h. szentegyház tanintézetei- nek 1859—60. tanévi állásáról.	463
Szent lant. Szász Károly.	522
Ima hazámért. Filep Mihály.	523
Kápláni vizsgálatkor. Szabó János.	524

	Lap.
A dunamelléki helyv. hitv. egyházkerület felirata az iskolai ügyben 1858.	537
Sárospataki természetrajz ismertetése	575
Rienzi. Ladányi Gedeon.	589
Megátkozott ifjéfa. Farkas Ferenc.	610
Alkalmi énekek. Kereszteléshez. Urvacsorájához. Halotti ének iskolás gyermek felett. Átányi Titusz.	612
Közigazgatói előadás a sárospataki ref. főiskola kül- és bel-állapotairól az 1860—1. iskolai évben. Erdélyi János.	628
Ervázár beszéd, melyet elmondott Bartók Gábor gimn. igazgató Szatmárt 1860—1. iskolai év végén	636
Adatok az északamerikai államok iskoláinak rövid ismertetéséhez. Kun Pál.	646
Rövid válasz az „egy szóra.“ Peti József.	653
Bírálatok. Jeremiás siralmai. A szentföld. Kentron.	665
A nagy filozóf Verulami Bacon, Maculay által jellemezve. Könyves Tóth Mihály.	681 777 873
Bírálatok. Lybanon és Románia. Harmadfél század után első templomi beszéd Egerben. Konfirmációra először készítő rövid vallásos oktatás. A szenttörténetek rövid summája. Baló Bénéjámín.	763
A természettan alapvonalai. X ² —2X.	771
Halotti énekek. Átányi Titusz.	835
A gazdag ifju. Gonda László.	837
A szatmár-németi gimnázium legújabb eseménye. Bartók Gábor.	861
Bírálat. Nőitan. Kiskun-Halas története. Baló Bénéjámín.	868
Utirajzok. Irta Zombori Gedő	955

V e g y e s .

Az olvasóhoz. Erdélyi János. Hegedűs László.	1
Előfizetési felhívás a Sárospataki Füzetek ötödik évfolyamára. Antalfi János.	95
A sárospataki ref. főiskolára tett kegyes alapítványok jegyzéke	383 679
A tiszánineni egyházkerület tavaszi közgyűlése	473
A chinai vallásrendszerek. Tomori Sándor.	551 937
Vegyes hírek.	576 675 775 872 959
Gyászbeszéd gr. Teleki László felett. Dr. Heiszler József.	753
Báró Vay Miklós egyházkerületi főgondnok megnyitó beszéde a szántói egyházkerületi gyűlésen.	773

